03
Е-64

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ГОЛОДОМОРУ

Міністерство культури України
Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»
Асоціація дослідників голодоморів в Україні

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ГОЛОДОМОРУ

Дрогобич
«Коло» 2018

УДК 94(477)»1932/1933»(031)
Е 64

Енциклопедія Голодомору 1932 – 1933 років в Україні / Вступ. слово Євгена Нищука; Передмова, авторський текст Василя Марочка. – Дрогобич: «Коло», 2018. – 576 с.

Науково-меморіальне видання інформативно відтворює причини, обставини, соціально-психологічні та статистично-демографічні наслідки Голодомору-геноциду в Україні. «Е.Г.» має понад тисячу статей, які стосуються персоналій, подій, явищ, термінологічного, історіографічного, меморіально-історичного, демографічного, антропологічного дискурсів Голодомору.

ISBN 978-617-642-388-1

© Василь Марочко, 2018
© В-во «Коло», 2018

Вступне слово

Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні є злочином геноциду проти цивільного населення у мирний час. Решта злочинів відбувалась у роки глобальних та локальних військових конфліктів. Мирне населення ставало заручником військово-політичних та ідеологічних протиріч, жертвами рукотворного варварства та вандалізму. Одні політичні сили прагнули реваншу, культивуючи расову зверхність в огидних формах нацизму і фашизму, інші реалізовували теорію соціал-шовінізму, вдаючись до потворних методів так званої класової боротьби. Нацисти у Німеччині і більшовики в Україні фізично знищували людей, запроторювали інтелігенцію до концентраційних таборів. Для обох ідеологія понад усе, християнська мораль – ніщо. Ні милосердя, ні співчуття, ні моральних норм і цінностей – лише безмежний расовий егоїзм, войовниче безвір'я та фанатичне поклоніння культовим ідолам.

Основною причиною Голодомору, крім його класичних ознак, стала втрата української державності на початку 20-х рр. XX ст., а відтак системна більшовицька окупація України: військова (придушення національно-визвольних змагань), політична (оманливий федералізм, радянська унітарна держава, всевладдя політбюро ЦК ВКП(б), Чека, ГПУ), ідеологічна (утвердження монопартійної диктатури та більшовицьких ідеологем), духовна (войовничий атеїзм, метод соцреалізму у мистецтві, соціальне замовлення письменникам, керована українізація), номенклатурно-інституційна (призначення партійних «висуванців» та уповноважених до республіканських наркоматів). Ленінська продрозверстка призвела до масового голоду в Україні 1921 – 1923 рр., сталінська теорія і практика суцільної колективізації завершилась Голодомором.

Від організованого більшовиками голоду гинули мільйони українців, а цивілізована Європа байдуже споглядала. Лідери європейських країн та США, які у 1918 – 1920 рр. об'єдналися проти більшовицької Росії, не продемонстрували рішучості і єдності дій задля порятунку конаючого від штучного голоду населення України у 1932 – 1933 рр., серед якого і представників національних меншин – німців, поляків, шведів. Гуманний заклик норвезького прем'єр-міністра Й.Мовінкеля про порятунок, який пролунав з високої трибуни Ліги Націй у 1933 р., не мав консолідованої підтримку її країн-фундаторів. Вони загравали з радянським тираном Й.Сталіним, щоб приборкати нацистського вождя А.Гітлера. Не таку «цивілізовану» Європу плекав Микола Хвильовий, самогубство якого мало привернути увагу до штучного голоду в Україні. А окремим «моральним» авторитетам серед світового письменства вистачило «аморальності» заперечувати факт Голодомору.

Від усвідомлення кількості жертв Голодомору та зухвалості форм масового винищення міського і сільського населення України – холоне кров у судинах, нестерпним болем відгукується у наших серцях. Хронологічні рамки Голодомору 1932 – 1933 рр., ніби розп'яття народу, застигли на могильних хрестах масових поховань. Вони є сакральним символом нашої трагедійності, жертовності, але і знаком відродження історичної справедливості. Історичний суд часу є неминучим і безжалісним для творців зла. 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України визнала Голодомор – геноцидом українського народу. Знаменний юридичний акт, доказ незворотності покарання за злочини проти людяності, яке настигає його творців, перемога сил добра над злом, виявлення морально-психологічного зцілення нації, її стійкості і державницького утвердження.

Упродовж десятиліть українці берегли пам'ять про штучний голод, передавали її від покоління до покоління, травмуючи невимовним болем. І вона воскресла у незалежній Українській державі. В Україні споруджено близько 5 тисяч пам'ятників та меморіальних знаків на місцях жертв Голодомору, діє Національний музей «Меморіал жертв Голодомору». Українська і зарубіжна бібліографія Голодомору налічує близько 20 тисяч назв публіцистичної, художньої та наукової літератури. Ми вшановуємо пам'ять його жертв, але важливо не поховати її під холодними мармуровими плитами. Тому маємо дбати про кожне друковане слово, про інтерактивні форми її поширення у світі.

Поява «Енциклопедії Голодомору», яка є першим інформаційно-довідковим та меморіальним виданням в Україні, не лише історіографічна подія, але і комеморативна форма поширення знань про голодне лихоліття українського народу. Вона має понад тисячу статей, які висвітлюють причини, обставини творення та соціально-демографічні наслідки Голодомору. Академічне за формою і змістом та меморіальне за функціональним призначенням видання має бути у кожному краєзнавчому музеї.

Міністр культури України **Євген Нищук**

Передмова

Від Голодомору – геноциду 1932–1933 рр. в Україні загинуло понад 7 млн осіб, а близько 18 млн українських селян зазнали фізичних та соціально-психічних ушкоджень внаслідок системного голодування, хронічних хвороб, епідемії тифу, малярії, втрати рідних. Мертвих поховали в неосвячених сільських могилах, адже церкву радянська влада зруйнувала. Тих, хто вижив, переслідував нестерпний біль і жах, і не знали вони ні спокою, ні притулку. Однак пам'ять жила, ніби сакральна цінність народу, його незагоєна рана.

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України прийняла Закон України №376-V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», яким визнала його геноцидом українського народу. Суверенна Україна як суб'єкт міжнародного права реалізувала основні положення Конвенції ООН 9 грудня 1948 р. про запобігання геноциду та покарання за нього. Українська держава застосувала статтю 442 Кримінального кодексу України про геноцид. Вона виконала також і «Загальну декларацію прав людини» Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р., якою засуджувався «варварський акт», тобто позбавлення мільйонів людей права на життя.

Науково-історичні визначення «штучний голод», «терор голодом», «Голодомор», які постають у джерелах 1932–1933 рр., не випадкові термінологічні дефініції, а виважені лінгвістичні символи злочину проти людяності і рефлекторний виклик людству. Уперше проти цивільного населення в мирний час було застосовано зброю масового фізичного винищення у вигляді організованого голоду. Партійно-радянські органи здійснювали хлібозаготівлі, нібито дбаючи про збереження життя і виявляючи турботу про народ. Однак політика хлібозаготівлі виявилася спланованою державою системою цілеспрямованого вилучення хліба і продовольства селян. Вона стала карально-репресивною акцією їх упокорення, втіленням державного терору голодом, а так званий «план до двору» означав дію з наміром позбавити людей засобів існування.

Злочини проти людяності не мають терміну давності. Тому винуватці постають перед судом часу і праведним міжнародним судом. Так було з нацистами і диктаторами тоталітарних режимів у XX ст. Забуття, прощення, байдуже ставлення до свого трагічного минулого – теж злочин, але моральний.

Правда про Голодомор, яка роками й десятиліттями жила в українських родинах, свідчила про духовну нескореність нації. Вона виринала в публіцистичних, наукових і художніх творах та в меморіальних заходах української діаспори країн Європи, Америки, Австралії. Здобуття Україною незалежності надало українцям нового усвідомлення масштабності злочину, скоєного проти них у 1932–1933 рр., відтак і внутрішнього потрясіння, обурення та прагнення справедливості. Розпочалися науково-історичні й демографічні дослідження, меморіальні заходи. У червні 1992 р. було засновано Асоціацію дослідників голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні, яка записала спогади очевидців Голодомору, видала десятки збірників. У 2008 р. постав Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», опубліковано 19 томів «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні». Кожної четвертої суботи листопада в Україні та світі вшановують пам'ять полеглих від штучного голоду, відбувається всенародна акція «Запали свічку!». Якщо нація, яка зазнала катастрофічних соціально-демографічних та морально-психічних втрат, виявила здатність усвідомити трагедію і глибоко пройнятися нею, то вона воскресла, відтак матиме славне майбутнє.

Ідея написання «Енциклопедії Голодомору» визріла на початку 1990-х рр., пройшла інтелектуальну апробацію через горнило історіографічного та комеморативного дискурсів, стала логічним завершенням багаторічної науково-пошукової роботи її автора. Формування «Словника» (переліку гасел) тривало упродовж 2012–2018 рр., тобто одночасно з написанням статей. Їхні назви відтворюють конкретні події, явища, процеси, роль і місце історичних персоналій, які проблемно-тематично стосуються голоду та Голодомору. Гасла, а їх понад тисяча в меморіально-інформативному виданні, мають історичне, політичне, правове, соціально-антропологічне, статистично-демографічне, географічне, топонімічно-адміністративне, історіографічне і меморіальне походження. Якщо згадано село, то не його історія є предметом висвітлення, а обставини та руйнівні наслідки Голодомору. Саме їхня актуалізація становить основну методологічну фабулу структури енциклопедичної статті. Її вичерпність і наповнення залежали від наявності джерел інформації. Пріоритетом при формуванні структури і змісту статті є не біографія політичного діяча чи дослідника, а його ставлення до подій 1932–1933 рр. в Україні. За принципом проблемно-фактологічної дотичності побудовані всі гасла. Поіменна фіксація померлих від голоду є вибірковою, адже існують книги пам'яті, але вона засвідчує історичний факт жертв Голодомору.

Статті подано в алфавітному порядку українською мовою, за винятком окремих англомовних та німецькомовних назв документальних збірок, друкованих періодичних видань. Лексика, орфографія, пунктуація цитат із документів, листів та свідчень очевидців Голодомору – збережена за оригіналом. Чорним шрифтом виділено титульні гасла. У дужках (*див. – «дивись»)* курсивом указані додаткові статті, які розкривають зміст поточної, а також подібні до неї гасла. Також курсивом виокремлено прізвища іноземців. Автор свідомо відмовився від системи скорочень, які притаманні класичним енциклопедичним виданням, аби полегшити сприйняття та прочитання тексту. Для уникнення повторень титульної назви статті використано перші літери її назви (Дюранті Уолтер – далі «Д»), або («Хорал Безсмертя» – «Х. Б.»). Запропоновано сталу систему скорочень адміністративно-територіальних одиниць: район, районів (р-н, р-нів), область (обл.). Дати народження і смерті виділено словами «Народився», «Помер», адже вони фіксують земне буття людини, її індивідуальність і соціальну функцію. Їх подано за новим стилем, крім окремих випадків, а назви населених пунктів – за адміністративно-територіальним поділом УСРР 1932–1933 рр. Вони засвідчують історичне місце скоєння злочину – навмисного позбавлення життя мільйонів людей штучно організованим голодом.

Структурний підрозділ «*Л-ра і джерела*», який стосується бібліографічних посилань до кожної статті, виділено курсивом. Він оформлений за сучасними вимогами класичного подання бібліографії, але з урахуванням специфіки енциклопедичних видань (подано повну назву книги, місце та рік її видання без довгого переліку прізвищ упорядників, складу редколегій, які характерні для класичного і титульного оформлення бібліографії). Фотодокументів про Голодомор обмаль. Вони опубліковані в Україні і поза нею, підтверджують факт злочину, але інформаційно обмежені, можуть виконувати функцію ілюстрації. Висвітлено біографії окремих авторів світлин, які зафіксували трагічну мить. У тексті відсутні персональні фото осіб, адже мільйони жертв Голодомору лишилися безіменними.

Енциклопедія увібрала основні події і явища, узагальнила історіографічні та меморіальні практики. Її завдання – інформувати прийдешні покоління про Голодомор в Україні, не переконувати опонентів, відвертих нігілістів, а правдиво подавати історичні факти, нагадувати про вічні цінності християнського милосердя. Однотомне видання «Енциклопедії Голодомору» не вичерпує тему людського горя, завданого українському народу, змісту і трагедійності самого історичного явища. Автор сподівається на появу регіональних енциклопедичних видань, які стосувалися б кожного району і села, що опинилися в 1932–1933 рр. в епіцентрі Голодомору.

А

АБРАМОВ Степан Павлович – жертва Голодомору на території Градиницької сільради (українська сторона) Одеського приміського р-ну. Помер 29 травня 1933 р. від голодного виснаження на 48 році життя.

Л-ра і джерела: Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 317.

АБСЮХ Іван Мохтеєвич – жертва Голодомору на території Жовтневого району м. Києва. Помер 4 червня 1933 р. від виснаження у віці 38 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ.– К., 2008. – С. 446.

АВДЄЄНКО Василь Парфенович – жертва Голодомору на території Біляївської сільради Одеського р-ну. Помер 5 червня 1933 р. від голодного виснаження у віці 6 років.

Л-ра і джерела: Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 316.

АВРАМЕНКО Параска Іванівна – активна учасниця жіночих «волинок» у с. Кучинівка Сновського р-ну Київської обл. Восени 1932 р. разом з іншими односельчанками А. розламала будівлю сільської ради, кооперативну їдальню, нанесла тілесні ушкодження місцевим активістам, які забирали в селян збіжжя. Виступала за скасування хлібозаготівельного плану до двору, виголошувала заклики: «Жодного кілограма хліба не дамо, а хто буде вимагати хліб – будемо вбивати», «До голоду, як на Полтавщині, не допустимо, контрактації виконувати не будемо, а хто посміє самовільно брати хліб – голови рубати будемо», «У нас все забрали, нас голодними залишили, хай же дають нам їсти». Рішенням судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 6 грудня 1932 р. А. засуджено до розстрілу, але 5 липня 1933 р. ув'язнено в концтабір на 5 років. 17 березня 1934 р. достроково звільнено через хворобу.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 152–154.

АВРАМЕНКО Юрій Тимофійович – жертва Голодомору на території Жовтневого р-ну м. Києва. Помер 11 серпня 1932 р. від гострого коліту у віці одного року.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 397.

АВТОНОМНА Молдавська Соціалістична Радянська Республіка (АМСРР) – адмінтериторіальна одиниця УСРР 1924–1940 рр. АМСРР була 41-ою округою УСРР, мала у 1926 р. 11 р-нів – Ананьївський (15), Балтський (34), Бирзульський (27), Григоріопольський (10), Дубосарський (19), Кам'янський (17), Крутянський (19), Рибницький (20), Слободзійський (7), Тираспольський (17), Червоно-Вікнянський (20 сільрад). Територія АМСРР становила 8,3 тис. кв. км, мала 851 село та містечко з населенням 573 тис. (чоловіків 279 тис., жінок 294 тис.), з яких у селах – 490 тис., у містах – 83 тис. осіб. Національний склад населення (міських та сільських мешканців) АМСРР був таким: українці 51%, молдавани 34,3%, росіяни 6%, євреї 5%, німці 2%, болгари 1,2%, поляки 0,9%. Молдавани переважали у Дубосарському р-ні – 14 з 19, у Слободзійському – 6 з 7, у Тираспольському – 6 з 17 сільрад. В Ананьївському вони зосереджувалися у Валегоцулівській, Гандрабурзькій, Точилівській, у Перелетській сільраді Балтського р-ну, у Гидеримській, Липецькій, Нестоїтській, Старо-Кульнянській Бирзульського р-ну, у Буторській, Григоріопольській, Татлицькій Григоріопольського р-ну, у Грушанській, Подаймицькій, Кам'янській, Стройницькій, Хрустівській Кам'янського р-ну, у Плотянській, Шершенецькій Крутянського р-ну, у Б.-Молокиській, Ботушанській, Вихватянецькій, Гарабській, Гедеримській, Журанській, Зозулянській, Мокрянській Рибницького р-ну, у Гавиноській Червоно-Вікнянського району. Росіяни переважали в Олександрівській сільраді Бирзульського р-ну, Дубосарській Дубосарського р-ну, М.-Молокській Рибницького р-ну, Слободзійсько-Руській Слободзійського р-ну, Антонівській сільраді Ч.-Вікнянського р-ну. Внаслідок адмінтерподілу 1930 р. основною адмінодиницею став район, а чергова реформа 1932 р. завершилась появою триступеневої системи

управління – центр, обл., р-н. На початку 1932 р. територія АМСРР мала 8,4 тис. кв. км з населенням 610 тис. осіб – 78 тис. міського та 532 тис. сільського. У 1932 р. Автономія мала 11 районів: Ананьївській, Балтський, Бирзулівський, Григоріопольський, Дубосарський, Кам'янський, Кодимський, Рибницький, Слободзійський, Тираспольський, Червоно-Вікнянський р-н, з яких чотири вважалися прикордонними (Дубосарський, Григоріопольський, Рибницький, Кам'янський). 4 липня 1933 р. Тираспольській р-н розформували, а натомість створили Компаніївський та Рівнянський р-ни Одеської обл. У 1926–1931 рр. кількість населення в АМСРР збільшилася на 37 тис. осіб.

Примусова колективізація як одна з соціально-економічних причин Голодомору розпочалася в селах АМСРР восени 1929 р. У червні 1930 р. було усуспільнено 26% орної землі та 25% селянських господарств, з яких 80% становили батраки, незаможні селяни, а середняки 20%. Створення колгоспів відбувалося шляхом застосування репресивних методів (конфіскація майна, депортація, подвійне оподаткування, позбавлення землі, худоби, реманенту), особливо біля Дністра з інтенсивними плодоовочевими культурами (сади, виноградники). Основною причиною виходу селян з колгоспів у 1930/31 р. стало примусове усуспільнення землі, худоби, виноградників, садів, тютюнових плантацій, а 1931/32 р. – позбавлення зароблених трудоднів, застосування натуральних штрафів, стягнення сільгосподатку і самообкладання *(див. Самообкладання)*, виконання натуральної і грошової повинностей (хлібозаготівлі, позики тощо). Заготівельні організації застосовували масове усуспільнення селянської худоби як «стимул» виконання річного обсягу заготівлі м'яса. Такі факти зафіксовані в с. Несторова-Старуха Дубосарського р-ну. У березні – червні 1932 р. в АМСРР з колгоспів вийшли 5629 господарств (7%), особливо в селах Кодимського, Червоно-Вікнянського та Григоріопольського р-нів, у яких цей процес досяг 13% наявного населення. Кожний п'ятий дорослий колгоспник Тираспольського і Слободзійського р-нів не виходив на роботу, а після жнив працювала переважно молодь. Основною причиною масового виходу з колгоспів у Слободзійському, Червоно-Вікнянському та Григоріопольському р-нах стало «перекручення лінії партії в період минулих хлібозаготівель», а також те, що «...правління колгоспів своєчасно не провели розрахунків з членами за 1931 р., не давали авансів в 1932 р., відсутність харчових фондів у колгоспах та в колгоспників». В АМСРР колгоспники не вимагали повернення усуспільненої землі, але дбайливо доглядали свої сади, виноградники, городи, які мали високу ставку оподаткування.

Сільськогосподарські райони АМСРР першої третини 1930-х рр. не відносились до зернових, тому надмірне вилучення хлібних, продовольчих та кормових культур катастрофічно позначилося на їх хлібофуражному балансі. Колективні та селянські господарства АМСРР виконали річний план хлібозаготівель 1930 р. на 120%, залишили селян без хліба. До так званих «ухильників» застосовували систему натуральних штрафів у вигляді позбавлення зароблених трудоднів, стягнення обсягу м'ясозаготівлі та їх грошового еквіваленту. Вилученню підлягали насіннєві фонди, тому часто поля засівали неякісним зерном за мінімальною нормою. Продовольчих і кормових культур не вистачало для харчування, засіву та утримання худоби. 10 червня 1932 р. голова ВУЦВК Г.І.Петровський *(див. Петровський Г.І.)* повідомив Й.Сталіна про «напружений» хлібофуражний баланс в АМСРР. Він додав, що «... хлібозаготівлі довели Молдавію – Вам відомо» до чого, але не назвав масового голоду. Політбюро ЦК КП(б)У запропонувало в жовтні 1932 р. зменшити план хлібозаготівель для АМСРР на 0,8 млн пудів, але вже 30 жовтня вимагало від уповноважених максимального і повного виконання хлібозаготівельного річного плану. Пропонувало систему натуральних штрафів і «судових репресій». Для здійснення хлібозаготівлі в АМСРР прибув уповноважений ЦК КП(б)У Ф.Зайцев *(див. Зайцев Ф.І.)*.

21 листопада 1932 р. уряд УСРР вимагав від РНК АМСРР застосування подвійного оподаткування одноосібних господарств, які не виконували державного плану хлібозаготівлі. У них почали конфісковувати худобу шляхом її усуспільнення. У листопаді 1932 р. селяни самовільно забрали з колгоспів понад 6 тис. корів, коней та іншої худоби, що становило 82% усуспільненого поголів'я. Після повернення худоби колгоспники підлягали посиленому оподаткуванню, зросла кількість натуральних штрафів за невиконання хлібозаготівельного плану до двору, а це означало збільшення річної норми м'ясозаготівель у 15 разів. Не випадково одноосібний сектор АМСРР виконав хлібозаготівельні завдання 1932 р. на 109%, а колгоспи – на 89%, твердоздавці – на 62% *(див. Твердоздавці)*. На початку грудня 1932 р. в АМСРР занесено на «чорну дошку» *(див. Чорні дошки)* 2 колгоспи та одне село, виселено 20 заможних родин, оштрафовано 119 осіб на суму 30 тис. крб., позбавлено хліба 395 селянських господарств, засуджено 276 осіб, вивезено промислові та продовольчі товари з магазинів 19 сіл у п'яти р-нах. Натуральний штраф було накладено на 180 колгоспників та 5631 одноосібне господарство. Селяни чинили фізичний опір, вдаючись до вбивства представників влади та їх побиття,

до підпалів сільських рад, колгоспних будівель. Сотні селян покидали рідні села і намагалися перетнути кордон через Дністер, але їх розстрілювали радянські прикордонники. У лютому 1933 р. виїхала 2151 особа (285 колгоспників, 1569 селян і 42 «активісти»). Вони рятувалися від голоду й репресій. Влада вважала їх терористами, тому на території АМСРР у січні 1933 р. було засуджено 580 осіб.

Масове голодування в АМСРР розпочалося взимку 1932 р., а протягом першої половини 1933 р. охопило усі райони автономної республіки. За повідомленням Молдавського обласного відділу ДПУ УСРР, у березні 1933 р. від голоду потерпали селяни 16 сіл Кодимського, 9 Дубосарського, 7 Червоно-Вікнянського, 36 Балтського, 13 Рибнинського, 13 Кам'янського р-нів. Голодували також робітники й службовці міст Балти, Пісчане, Кодима. Районні органи ДПУ виявили тоді 915 голодуючих сімей колгоспників та 695 селян-одноосібників. Колгоспниці с. Роги Дубосарського р-ну О.Строгул та Г.Касьянова заробили по 400 трудоднів, але не отримали хліба, скаржилися правлінню: «Мабуть, не треба працювати в колгоспі, а треба більше перейматися власним, не усуспільненим господарством. Ми хотіли добросовісно працювати в колгоспі, а внаслідок – ми голодуємо з родинами». Вони працювали все літо на колгоспних ланах, не маючи часу для обробітку власних виноградників, тютюнових культур, садів. Колгоспники, які вирощували тютюн, отримували мізерну кількість хліба на трудодні, тому голодували. У с. Маловате Дубосарського р-ну, яке до колективізації мало 412 господарств та 1720 осіб населення (із них 1700 осіб були етнічними молдаванами), голод уразив понад 30 родин у колгоспі «Червоний тютюновод». З його комори вивезли весь хліб, не видали зерна на трудодні, тому він не мав навіть продуктів «...для громадського харчування у назріваючу весняну засівну кампанію». У с. Перерите Дубосарського р-ну голодували 93 родини, серед яких – 46 родин колгоспників, а в колгоспі було 450 дворів. Селяни споживали стручки акації, різний непотріб. У селах Перерите, Кошниця Дубосарського, Гедерим Бирзульського районів селяни опухали від недоїдання і помирали від голоду. 26 лютого 1933 р. у селянина А.К.Обуха з с. Гедерим помер 4-річний син, а ще п'ятеро дітей і дорослих лежали опухлими, тому що під час хлібозаготівлі в них забрали останні 2 центнери пшениці. В селах Липецьке, Нестоїти, Ст. Кульня Бирзульського, Точилово, Гандрабури, Волегоцулово Ананьївського, Слав'яно-Сербка, Плоске, Малаешти Тираспольського районів з'явилися десятки жебраків, які просили хліба. Серед них були колгоспники з великою кількістю зароблених трудоднів. Вони не отримали натурального авансу, тому голодували цілими родинами. На зборах колгоспу ім. Котовського с. Гедерим Бирзульського р-ну селянка А.Мурга заявила: «Ми голодуємо, правління віддало хліб державі і нас прирекло на голод». Селяни масово їли дохлу худобу. Від голоду і виснаження потерпали етнічні українці, молдавани, росіяни в усіх районах АМСРР, які у березні 1933 р. органи ДПУ віднесли до «найбільш уражених продтруднощами». Тоді голодувало 649 сімей у 9 селах Дубосарського і 498 сімей у 7 селах Кодимського р-нів.

В Ананьївському районі за січень–березень 1933 р. від голоду померло 300 осіб, а 1675 сімей нестерпно голодували. Масова смертність від голоду спостерігалася в селах Точилове, Гандрабури, Валегоцулове, Байтали, Селеванівка. Селяни їли дохлих коней, собак і котів, а також траплялися випадки людоїдства. Подібні аномальні явища спостерігалися у Балтському, Кодимському р-нах.

Голодомор в селах АМСРР – наслідок свідомого позбавлення селян хліба та іншого продовольства, яке відбувалося у формі виконання хлібозаготівельних планів для колгоспів, колгоспників та господарств одноосібників, впровадження режиму «чорних дощок», натуральних штрафів, позбавлення централізованого постачання сіл промисловими товарами, примусового усуспільнення худоби, виноградних і тютюнових плантацій. 11 березня 1933 р. під час проведення весняної сівби колгоспам АМСРР виділили 20 тис. пудів продовольства, а 16 квітня – 40 тис. пудів насіння та 50 тис. пудів вівса. Ця «проддопомога» стосувалася лише колгоспів, які вирощували технічні культури, та винятково тих колгоспників, які працювали на полі, а не для членів їхніх родин. Наприкінці квітня 1933 р. Український Червоний Хрест надав гарячі сніданки 22 тис. дітей *(див. Гарячі сніданки)*. Для госпіталізації дорослих, що були виснажені голодом, створили 305 стаціонарних лікарняних ліжок, а Наркомат постачання УСРР виділив для АМСРР 30 т борошна.

5 травня 1933 р. бюро Молдавського обкому КП(б)У надав 100 т хліба та 10 тис. зіпсованих банок консервів населенню Балтського, Бирзульського, Червоно-Вікнянського, Ананьївського, Кодимського і Дубосарського р-нів. Окремі голови колгоспів роздавали хліб колгоспникам на зароблені ними трудодні. 27 лютого 1933 р. бюро Бирзульського райпарткому просило продовольчої допомоги – 5 т зерна і заборонило оголошувати статистику кількості голодуючих. 17 червня 1933 р. Кодимський р-н отримав від Кам'янського р-ну 25 т продуктів, які розподіляли між родинами найбільш уражених голодом сіл. У с. Круті Кодимського р-ну було створено додатковий

барак для госпіталізації виснажених голодом селян, яких годували відходами Крутянського маслозаводу. Жертвами Голодомору в АМСРР 1932–1933 рр. стали усі селяни, а померло щонайменше 20% населення.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України № 96. – Х., 1927. – С.7; Мінаєв С. Наслідки Всесоюзного перепису 1926 р. на Україні. Населення України. Міський житловий фонд. – Х., 1928; ЗУ України. – 1933. – № 34. – Арт. 436; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234. – Арк. 6; Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 263–429; Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 235; Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – К., 2007; Командири великого голоду. Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 208.

АГАФОНОВ Іван – жертва Голодомору на території Сталінського району м. Києва. Помер 4 березня 1933 року від загального виснаження у віці 48 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 495.

АГУРЄЄВА Федора Петрівна – селянка с. Ольховатка Великобурлицького р-ну Харківської обл., звинувачена за ст. 7-174 Кримінального кодексу УСРР у людоїдстві. Мала п'ятеро дітей віком від 6 до 24 років. У хлібозаготівельну кампанію 1932 р. приховала 26 пудів хліба, знайденого сільською радою і переданого до червоних валок *(див. Червоні валки)*. За відсутності харчів сім'я голодувала, діти почали пухнути від недоїдання, а 10-річна донька невдовзі померла. Мати закопала її труп на городі, згодом відкопала його і годувала ним напівмертвих дітей. 18 травня 1933 р. судова трійка засудила А. до 5 років виправно-трудових таборів, але через 10 днів закрила справу у зв'язку зі смертю ув'язненої.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 201

АДАМЧИК М. П. – один з учасників повстанської організації селян Корюківського та Менського р-нів Чернігівської обл. – «Партії Вільного Козацтва» (*див. «Вільне козацтво»*). Селяни кількох сіл та хуторів боролися проти політики радянської влади, мали вогнепальну зброю, здійснювали напади на сільські ради, правління колгоспів. Діяли в селах Буда Товстолісова, Верхолісся, Забарівка, Киселівка, Олександрівка, Самсонівка, Тютюнниця. Основними вимогами повстанців були: не забирати хліб у селян, не позбавляти їх худоби, не конфісковувати майно, не висилати «куркулів», не усуспільнювати землю. Вони розгромили Олександрівську сільраду, розтрощили колгоспні майстерні, вчиняли напади на окремих уповноважених із хлібозаготівель, розповсюджували листівки й відозви із закликами «розбити кайдани неправди» та розігнати владу, яка створила штучний голод в Україні. А. та 70 його соратників було заарештовано протягом січня 1932 р., а 5 лютого та 3 квітня колегія ДПУ УСРР та ОДПУ засудили 67 осіб, з яких 9 – до розстрілу, проте вирок замінили 10-річним ув'язненням у таборах. Реабілітовано 43 особи.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 143–144.

АДЛЕР Фрідріх *(Adler Friedrich)* – представник австрійської соціал-демократичної партії та ідеолог австромарксизму, секретар Австрійської соціал-демократичної партії (1911–1916), центрист, один з організаторів та провідних діячів Другого Інтернаціоналу (1921–1923) та Соціалістичного робітничого Інтернаціоналу (1923–1940). Народився в 1879 р. Прихильник СРСР до середини 1930-х рр. На конференції Соцінтерну в Парижі 21–25 серпня 1933 р. А. виступив з промовою про політичну та соціально-економічну ситуацію в Європі після перемоги нацистів на виборах до Рейхстагу Німеччини. Присутній на конференції представник Української соціал-демократичної партії П.Феденко звернув увагу керівництва Соцінтерну на «голодову політику російської окупаційної влади на Україні», назвав факти голодної смерті та випадки людоїдства. Делегати РСДРП говорили про голод в Україні, на Поволжі та Західному Сибіру. А. тоді довіряв більшовикам, але окремі представники соціалістичних партій Європи визнали факт голоду і навіть погодилися друкувати матеріали. Співпраця і політична солідарність А. з Москвою тривали до серпня 1936 р. Загострення стосунків Москви з керівництвом Другого Інтернаціоналу відбулося в серпні 1936 р., коли його лідери висловили «занепокоєння» з приводу розпочатого в Москві політичного процесу над Зінов'євим і Каменєвим, хоч і визнавали їх «заклятими ворогами» Соціалістичного робітничого інтернаціоналу та Міжнародної федерації профспілок. Однак А. просив Й.Сталіна, щоб звинувачені мали судові гарантії, право на незалежний від влади адвокатський захист, вимагав не виголошувати підсудним смертний вирок та надати можливість оскаржувати рішення суду. Й.Сталін, ознайомившись із текстом телеграми керівництва Соцінтерну, наказав

«...висміяти і затаврувати ганьбою в пресі сволоту, яка підписала телеграму, як захисників банди вбивць, агентів гестапо – Троцького, Зінов'єва, Каменєва, проклятих ворогів робітничого класу». Телеграма, яка була опублікована 23 серпня 1936 р., мала образливі коментарі на адресу А. Помер у 1960 р.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 587, 640; «Ми б'ємо в Великій дзвін...». Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори: документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 48–49.

АКАЦІЯ – дерево з сірою або темно-сірою корою. Поширена по всій території України. Цвіте у травні–червні. У роки Голодомору цвіт акації та сухі стручки вживали в їжу. Цвіт акації їли селяни сіл Рижавка Уманського, Стецівка Звенигородського, Острів Рокитнянського, Ненадиха Тетіївського, Товсте Городщанського, Примощанці Барського, Макариха Знам'янського, Винники Козельщанського районів УСРР, а також у кожному селі України 1932–1933 рр. Із сухих квітів акації виготовляли борошно, розтирали в макітрі, пекли млинці, від яких з'являлася нудота. Дерева акації в роки Голодомору виглядали чорними та обідраними.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору / Зібрав і упоряд. Олекса Різників. – Одеса, 2003. – С. 10; Товстуха Є.С. Золоті рецепти української народної медицини.– К., 2010. – С. 27.

АКИМЕНКО Іван Кіндратійович – жертва Голодомору на території Яськівської сільради Одеського р-ну. Помер 27 червня 1933 р. у віці 52 років від «розладу харчування».

Л-ра і джерела: Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 323.

АКУЛОВ Іван Олексійович – заступник голови ОДПУ СРСР з липня 1931 р., секретар Донецького обкому КП(б)У з вересня 1932 р., прокурор СРСР у 1933–1935 рр., організатор Голодомору в Україні. Народився 1888 р. в м. Санкт-Петербург. Більшовик з 1907 р. В Україні очолював профспілки Донбасу (1922 – 1925), згодом ВУРПС (1927–1929). 21 липня 1931 р. А. призначено першим заступником голови ОДПУ за вказівкою Й.Сталіна. Зміна керівництва відбулася внаслідок кадрової чистки апарату ОДПУ, його функціонального спрямування на боротьбу з «масовим саботажем» хлібозаготівлі, на примусову колективізацію, політику розкуркулення. 6 серпня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) направило секретарям республіканських парторганізацій листа з поясненням кадрових змін в ОДПУ, а також роз'ясненнями нових завдань цього «оголеного меча робітничого класу, який влучно і вдало розгромив ворога». Підсилення фіскальної політики радянської влади карально-репресивними методами стало основним принципом регулювання соціально-економічних відносин. 11 серпня 1932 р. Й.Сталін висловив невдоволення темпами та обсягами хлібозаготівлі в Україні, послабленням вимог партійних, радянських органів, особливо ДПУ. Він радив Л.Кагановичу замінити керівний склад республіки. Вождя обурило ігнорування секретарями райкомів партії хлібозаготівельних планів, тому особисто пропонував звільнення з посад С.В.Косіора, В.Я.Чубаря, С.Ф. Реденса. Без господарського та політичного «зміцнення України», особливо її прикордонних районів, на переконання Й.Сталіна, «... ми можемо втратити Україну», відтак на голову ДПУ УСРР рекомендував кандидатуру В.А.Балицького. За таких обставин знадобився досвід роботи А. в карально-репресивних органах. А. займався розробкою інструкції «Про застосування постанови ЦВК і РНК СРСР від 7/VIII-32 р. про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р. *(див. Закон про «п'ять колосків»).* 11 серпня Й.Сталін доручив Л.Кагановичу створити комісію для розробки «способів впровадження їх в життя». 1 вересня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) підтримало пропозицію Й.Сталіна про створення спеціальної комісії на чолі з А. Вона мала «...розглянути конкретні інструкції з впровадження у життя декрету ЦВК і РНК СРСР про охорону суспільної власності як по лінії ДПУ, так і по лінії судової та прокуратури». 8 вересня проект інструкції в основному був схвалений, а її доповненням займалися «Комісія Акулова» та особисто Й.Сталін. Остаточний текст інструкції «Про застосування постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» був прийнятий 16 вересня. Її підписали голова Верховного суду СРСР А.Винокуров, прокурор Верховного суду П.Красіков та заступник голови ОДПУ І.Акулов. Нормативний акт заклав юридичну базу для репресій проти «соціально ворожих елементів» та «розкрадачів соціалістичної власності», посилив масовий терор з боку судових і позасудових органів в українських селах. Діяла вища міра «соціального захисту» – розстріл, а також покарання 10 роками ув'язнення. 16 вересня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) призначило А. першим секретарем Донецького обкому КП(б)У, а місяць потому – членом політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У, секретарем ЦК КП(б)У, який наглядав за промисловим розвитком Донбасу. Того ж дня А. підписав

циркуляр ОДПУ СРСР «Про заходи по забезпеченню виконання постанови уряду про заборону торгівлі хлібом», яка впроваджувала постанову політбюро ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з порушенням закону під час продажу хліба на ринках» від 15 вересня 1932 р. Й.Сталін називав її законом про боротьбу зі спекулянтами. Селянам заборонялося до 15 січня 1933 р. продавати і купувати хліб, борошно, крупи на ринках. Продукти підлягали конфіскації та зарахуванню їх до заготівельних планів колгоспів, колгоспників та одноосібників, але заборонялося «відбирати» інші сільськогосподарські продукти і печений хліб. Порушників штрафували, виключали з колгоспів. На посаді секретаря Донецького обкому КП(б)У А. виконував директиви ЦК ВКП(б), особисті вказівки Й.Сталіна, В.Молотова, Л.Кагановича про вилучення хліба у колективних та приватних господарствах селян. 3 вересня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) призначило нового секретаря Донецького обкому – С.А.Саркісова, тому А. направили 21 вересня до Кривого Рогу очолювати бригади ЦК ВКП(б) для пожвавлення вивозу руди та забезпечення нею металургійних заводів. Він пропонував видавати робітникам Донбасу м'ясо три рази на місяць, але політбюро відхилило його пропозицію. На посаді прокурора СРСР підтримував політичні репресії. У 1935–1937 рр. – секретар і член президії ЦВК СРСР. А. заарештовано 23 липня, а 10 жовтня 1937 р. розстріляно.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 274; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 282; Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 208; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010; Голод в СССР 1929 – 1934. Том первый. Книга 2. 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2011. – С. 189, 431.

АЛЕКСЄЄВ Микита Олексійович – перший секретар Вінницького обкому КП(б)У, кандидат в члени політбюро ЦК КП(б)У (1931–1934), організатор Голодомору в Україні. Народився 1892 р. Весною 1932 р. отримував спецповідомлення обласного відділу ДПУ про масовий голод в Уманському, Плисківському та інших районах області, про жіночі «волинки», про невихід колгоспників у поле через відсутність харчів, про споживання дохлої худоби, про дитячу безпритульність і жебрацтво, про смертність від голоду, збройні пограбування сільрад та правлінь колгоспів. 7 березня 1932 р. А. інформував ЦК КП(б) У про вилучення насіннєвих фондів у колгоспах Плисківського, Тульчинського р-нів та їх зарахування до плану хлібозаготівлі, про позбавлення хлібних лишків контрактантів після виконання ними зобов'язань, про передчасне авансування хлібом на трудодні, про організацію «червоних токів» в індивідуальному секторі, про відсутність остаточного розрахунку з колгоспниками за вироблені трудодні в 42% колгоспів області. Основною причиною катастрофічного зменшення поголів'я худоби вважав безгосподарність на місцях, а не відсутність кормів. Водночас А. заявляв про неможливість формування насіннєвого фонду гороху, пшениці через вивезення у хлібозаготівлю. 15 травня 1932 р. він інформував ЦК КП(б)У про «шалену боротьбу куркульсько-ворожого елементу» (підпали, вбивства активістів, збройні напади), а також про неможливість поліпшення продовольчого становища селян в Уманському р-ні за рахунок області. Визнав факт голоду та смерті від нього, брак харчів у колгоспах, їх неспроможність забезпечити належне громадське харчування під час весняної сівби. А. знав, що в Уманському р-ні голодує від 30 до 50% населення, яке вживає дохлятину, собак, котів, різні сурогати, хворіє на дизентерію та сибірську язву, що траплялися випадки людоїдства. Повідомляв про те, що в 11 районах «значна частина колгоспів та індивідуалістів» тяжко голодувала, пухла від недоїдання, три місяці не мала хліба, їла дохлу худобу та сурогати. Зізнавався, що в області немає «ніяких резервів», тому просив про допомогу для селян під час прополювання буряків. У травні – червні 1932 р. А. отримував доповідні записки від місцевих органів ДПУ, секретарів райпарткомів про масовий голод у селах, про наростання антирадянських настроїв серед робітників промислових підприємств, про зустріч інспектора кавалерії Червоної Армії С.М.Будьонного з селянами Любарського району, під час якої полководець звинуватив місцеву владу в тому, що «...забрали хліб і людей примусили голодувати». 27 червня 1932 р. А. повідомив ЦК КП(б)У про поїздку С.Будьонного та його розмову про хлібозаготівельні плани. Повідомлення про масовий голод і зростаючу статистику смертності А. отримував із районів майже щодня, однак обком партії вимагав максимального виконання хлібозаготівельних планів кожним колгоспом, колгоспником та одноосібником. 1 серпня 1932 р. бюро обкому КП(б) У запропонувало райпарткомам вилучити в селян жорна, щоб унеможливити «спекуляцію хлібом». А. повідомив секретаря ЦК КП(б)У П.П.Любченка про збільшення норм здачі хліба одноосібниками. Темпи й обсяги хлібогазготівлі у Вінницькій обл. не влаштовували партійне керівництво в Україні, тому на початку жовтня 1932 р. А. змінив В.І.Чернявський *(див. Чернявський В.І.)*. Залишаючись кандидатом у

члени політбюро ЦК КП(б)У, А. підписав 24 грудня 1932 р. разом з С.Косіором, В.Строгановим лист ЦК партії до секретарів районів, голів райвиконкомів та уповноважених обкомів КП(б)У про обов'язкове вивезення з колгоспів протягом 5-ти днів «усіх без винятку наявних колгоспних фондів, у тому числі і насіннєвих», якщо вони не виконали державних хлібозаготівельних планів. За ухилення від його виконання погрожували репресіями. З середини жовтня 1932 р. та протягом 1933 р., тобто в апогей Голодомору, А. очолював Дніпропетровський облвиконком. 28 лютого 1933 р. повідомив РНК УСРР про масове голодування дітей шкільного віку, смертність на ґрунті голоду, про неспроможність подолання його власними силами та просив термінової продовольчої допомоги з централізованих фондів. У 1935–1937 рр. А. – нарком місцевої та легкої промисловості УСРР. Репресований у 1937 р. Реабілітований у 1956 р.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 651; Командири великого голоду: Поїздка В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007.

АЛФЕРОВА Ганна Андріївна – жертва Голодомору на території Ленінського району м. Києва. Померла 12 листопада 1932 р. від черевного тифу у віці 38 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 398.

АЛЬФАН Шарль Ерве *(Alphand Charles-Herve)* – французький посол у Москві 1933–1936 рр., політичний однодумець Е.Ерріо *(див. Ерріо Е.)*, прихильник франко-радянського зближення та співробітництва, сприяв дипломатичному визнанню СРСР. Народився 17 червня 1879 р. Супроводжував неофіційний візит Е.Ерріо в серпні 1933 р. в Україну. В 1933 р. А. Ш. дав інтерв'ю російському емігрантському часопису «Последние новости» в Парижі, в якому заперечував факт голоду в СРСР, говорив про розкішні «полуниці», які селяни привозили до Москви, про «рябчиків» і «куропаток» на столичних базарах, хоча зізнався, що посольство отримує біле борошно із Європи. Посол Франції в Берліні (грудень 1936 – червень 1940). Помер 16 вересня 1942 р.

Л-ра і джерела: Ми б'ємо в Великий дзвін...». Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори: Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 44; История Франции. В трех томах. Том. 3. – М., 1973. – С. 174.

АЛЬОШЕЧКІН Сергій Миколайович – жертва Голодомору на території Ленінського району м. Києва. Помер 11 січня 1932 р. від плямистого тифу у віці 46 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 400.

АММЕНДЕ Евалд *(Ammende Ewald)* – генеральний секретар Конгресу європейських національних меншин. А. Е. одним із перших ініціював організацію міжнародної допомоги голодуючим селянам в СРСР. Народився 3 січня 1893 р. в м. Пярну (Естонія) в родині балтійських німців. Вищу юридичну освіту здобув у Кільському ун-ті. У 1919–1922 рр. – редактор і видавець газети «Rigaschen Rundschau», співзасновник «Союзу німецьких меншин в Європі». У вересні 1933 р. друкував статті в англійських газетах про голод в Україні і на Кубані. На XI-му Конгресі національних меншин у Берні 16–17 вересня 1933 р. було оголошено текст листа А. Е. про його особисту підтримку українських політичних та громадських організацій Європи, які спрямовували зусилля на порятунок голодних селян України. 16–18 грудня 1933 р. у Відні відбулася міжнародна конференція з питань голоду в СРСР. Її організаторами стали А. Е. та кардинал Т.Інніцер, які закликали світову спільноту до надання продовольчої допомоги українцям. Доповідь А. Е. стосувалася національного питання в умовах голоду. Він зазначив, що в СРСР, як і в царській Росії, «... існує державний народ (росіяни), які ведуть боротьбу проти інших національностей, особливо проти українців і білорусів». «Метою цієї боротьби, – наголошував він, – є знищення їхнього прагнення до незалежності. Я мушу ствердити з цілою силою, ясно й відверто, що на основі тодішніх великих різниць й антагонізмів відносно України Росія прямує до знищення великої частини сучасної генерації в Україні».

У 1936 р. вийшла книга А. Е. «Людське життя в Росії», передмову до якої написав лорд Дікінсон. Автор висвітлив соціально-економічні наслідки примусової колективізації, політики розкуркулення та хлібозаготівлі в Україні, показав опір селян злочинним діям радянської влади. Книга була написана німецькою мовою в 1935 р. До неї потрапили фотографії з України 1932–1934 рр., на яких видно трупи померлих селян на вулицях Харкова, картини масових поховань на околиці міста. Третій розділ «Боротьба національностей» стосувався політичної позиції М.О.Скрипника, обставин його самогубства, опору окремих категорій українських комуністів, наслідків кадрових чисток партійних та радянських органів влади. Ідеалізуючи постать М. О.Скрипника,

який брав участь у хлібозаготівлях, А. Е. зазначає, що голод – це наслідок економічної політики Москви в Україні, засіб знищення українського націоналізму. Вважав приїзд в УСРР П.Постишева *(див. Постишев П.П.)* втратою формальної автономії республіки в межах СРСР, початком нової хвилі масових репресій проти Всеукраїнської академії наук, професорів вишів, творчої інтелігенції, насаджування політвідділів МТС. Четвертий розділ книги А. Е. «Свідчення пана Ерріо» описує поїздку французького політика в СРСР, його неправдиве інформування про голод в Україні. Книга А. Е. була першим англомовним виданням, яке вичерпно і обґрунтовано розкрило світові правду про жахливий Голодомор в УСРР та на Кубані. Помер 15 квітня 1936 р. при загадкових обставинах у Пекіні (Китай).

Л-ра і джерела: Ammende E. Human life in Russia / Introduction by the Rt. Hon, Lord: Dickinson. – London: George Allen Unwin Ltd, 1936. – IX, 319 p.; «Ми б'ємо в Великий дзвін...» Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори: Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 53, 85, 117; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 788; Ammende E. Muss Russland hungern?: Menschen und Völlkerschicksale in der Sowjetunion. – Wien: W. Braumüller Universitäts-Verlagsbuchhandlung, 1935. – XXIII, 355 s.; Sabine Bamberger-Stemmann. Der Europäische Nationalitätenkongress 1925 bis 1938. Herder-Institut. – 2000. – S. 42.

АМЕРИКАНСЬКА преса 1930-х рр. про голод в Україні – публікації в газетах США та Канади 1932–1935 рр., у яких кореспонденти, оглядачі, представники церкви, громадських організацій висвітлювали «голодові події» в Україні. Інформація про штучний голод в УСРР 1932–1933 рр. доходила до Америки значно повільніше, ніж до європейських країн. А. п. передруковувала окремі статті з європейських газет. 22 червня 1932 р. канадський часопис «Український голос» надрукував статтю кореспондента берлінської «Vossische Zeitung» В.Штайна, 15 листопада релігійний «Вісник» з Вінніпегу подав матеріал «Людоїдство на Україні». Українські видання в США і Канаді («Новий шлях», «Свобода», «Український голос», «Канадійський фармер», «Українські вісті», «Народне слово», «Америка», «Січ», «Католицький провід», «Народна воля», «Народне слово») інформували громадськість про катастрофічні наслідки Голодомору в УСРР. Статті журналістки Ріа Клайман друкували газети м. Торонто *(див. Клайман Ріа)*. У жовтні 1933 р. вийшов перший номер англомовного тижневика «The Ukrainian Weekly», заснованого Українським Народним Союзом (1893 р.). На сторінках газети «Свобода» протягом 1932–1933 рр. було опубліковано 84 статті про голод в Україні. Українська громада зверталася до англомовних американських часописів з проханням висвітлювати трагічні події в Україні тих років. Листи і матеріали отримали газети «New York Evening Journal», «New York World-Telegram», «New York Herald Tribune», «The New York Times», але не поспішали їх друкувати з політичних міркувань. Окремі кореспонденти спотворено висвітлювали події в УСРР і на Кубані. Особливо неправдивими були статті кореспондента «The New York Times» У.Дюранті, який у 1920–1930-х рр. зустрічався з радянськими керівниками, у 1926 р. та 25 грудня 1933 р. брав інтерв'ю у Й.Сталіна *(див. Дюранті У.)*. 31 березня 1933 р. він опублікував наклепницьку статтю про Г.Джоунза *(див. Джоунз Гарет)*. Об'єктивно писав про Голодомор в УРСР кореспондент газети «The Manchester Guardian», «Christian Science Monitor» (Бостон) В.Г.Чемберлен *(див. Чемберлен В.Г.)*. На початку вересня 1933 р. йому заборонили поїздку в Україну та на Кубань. Він 12 років працював у радянській Росії, його дружина була родом з України, разом вони бували на Кубані, Полтавщині, на околицях Білої Церкви. Це про нього Й.Сталін писав 19 лютого 1933 р. В.Молотову та Л.Кагановичу: «Чи не знаєте, хто дозволив американським кореспондентам у Москві поїхати на Кубань? Вони наклепали брехню про становище на Кубані (див. їхні кореспонденції). Треба покласти цьому край і заборонити цим панам їздити по СРСР. Шпигунів і так багато в СРСР». Улітку 1934 р. В.Г.Чемберлен перебував на території Китаю, але постійно надсилав статті про голод в Україні. Вони мали художньо-публіцистичний та оповідний стиль, однак передавали жахливі картини Голодомору. Його аналітичні розвідки спиралися на радянські офіційні джерела, які спонукали до невтішних висновків про те, що на околицях міст смертність сягала 10%, а в селах була значно вищою. Голод в Україні, за його переконанням, став «...засобом боротьби в нечуваний досі спосіб і нечуваній величині» з самим народом. В.Г.Чемберлен опублікував восени 1934 р. книгу «Залізний вік Росії», до якої увійшли його опубліковані матеріали і роздуми.

У лютому 1934 р. з'явилися статті американського журналіста і письменника Гвайтінга Вільямса *(див. Вільямс Гвайтінг)*, який під вигаданим прізвищем працював на Донеччині, збираючи враження робітників і селян про голод, а також сам бачив його жертви – жінок, дітей, чоловіків. «Чи бачили ви коли людину в останній стадії голоду? – писав Г.Вільямс. – Набряклі обличчя і суглоби, наслідок того, що тіло перестає нормально працювати, перестає жити. Це остання печать, яку витискує голод на тілі, що довго боролося з нестатком їжі». Він писав про безпритульних дітей на вулицях Харкова, підкреслював відмінність

голоду 1921 і 1933 років. У його статтях є цифри: від голоду в СРСР померло від 10 до 15 мільйонів людей. Статті Г.Вільямса виходили переважно весною 1934 р., коли він повернувся з СРСР. «В моїх статтях сказав я, що бачив і чув на Радянщині, – наголошував журналіст. – Подав я вам ті пояснення, які подавали й мені. Чого я не годен пояснити, це те, мені здається, що й весь цивілізований світ цього не зможе пояснити, – чому не робиться жодних заходів, щоб врятувати від голодної смерті мільйонів людей. Чому радянська влада не допускає, щоб світ знав про ту страшну нужду населення? Я ж певен цього, що світ прийшов би з поміччю». Державні діячі в США і Канаді, крім окремих конгресменів, поводилися стримано, не поспішали з оцінкою наслідків голоду. Одні журналісти, які представляли різні видання, позитивно писали про СРСР, інші не приховували свого ставлення до репресій та Голодомору. Американські журналісти, які працювали у виданнях газетного магната В.Р.Хьорста, у публікаціях 1933–1935 рр. не оминали теми голоду, критикували Президента США Ф.Д.Рузвельта *(див. Рузвельт Ф.Д.)* за його зближення з СРСР. Статті Г.Ленга, А.Тавдула, які тоді були опубліковані в американській пресі, висвітлювали реальні події в УРСР.

Л-ра і джерела: «Ми б'ємо в Великий дзвін...» Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 101–103; Сталин и Каганович, Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 307; Ковальчук О., Марусик Т. Голодомор 1932–1933 рр. в УСРР і українська діаспора Північної Америки. – Чернівці, 2010; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 482.

АНДРІЛУКА Андрій Августинович – жертва Голодомору на території с. Лабушне Кодимського р-ну Одеської обл. Помер 23 серпня 1932 р. у віці 10 місяців.

Л-ра і джерела: Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 327.

АНГЛІЙСЬКА преса про голод в Україні – газети та журнали Великої Британії 1932–1935 рр. про Голодомор в УСРР. Статті почали з'являтися 1932 р., виходили щороку до 1935 р. включно. Їх авторами були радник з іноземних справ британського прем'єр-міністра Дейвида Ллойда Джорджа та кореспондент кількох британських газет Гарет Джоунз *(див. Джоунз Гарет)*, генеральний секретар Європейського Конгресу національних меншин Ліги Націй Е.Амменде *(див. Амменде Е.)*, журналісти М.Маггерідж *(див. Маггерідж Малкольм)*, В.Чемберлен *(див. Чемберлен Вільям)*, представники католицької церкви. Матеріали друкувались у провідних часописах: «The Manchester Guardian», «The Daily Telegraph», «The Times», «The Morning Post», «The Western Mail», «The Catholic Times», «The Yorkshire Observer», «Christian Herald», «English Churchman», «Evening Times», «The Tablet», «The Catholic Herald», «The Daily Express», «Answers», «Observer». Статті, в яких зафіксовано факти голоду в Україні, показано його соціально-демографічні наслідки, мали оповідний, оглядовий, інформативно-аналітичний характер. Газети розміщували звернення єпископів католицької церкви з протестами проти фізичного нищення селян штучним голодом. Кореспонденти повідомляли про заборону іноземним журналістам відвідувати Україну та Кубань. 9 вересня 1933 р. «The Daily Express» писала про масову смертність в українських селах, особливо дітей віком до 14 років, про споживання людьми котів, собак, дохлятини, про діяльність торгсину. Газета «English Churchman» інформувала читачів про достовірні факти голоду, які передавали селяни – втікачі з АМСРР в Румунію. Вони розповідали кореспондентам про випадки «людоїдства між українським населенням». 7 вересня 1933 р. видання «Christian Herald» повідомило про відсутність харчів в українських селах, а «The Yorkshire Observer» 4 вересня того ж року писала про «червоний терор» в Україні, про «помираюче з голоду селянство», про «...державу, в якій дійсно розстрілюють людину за те, що вона візьме кілька зерен збіжжя, яке сама сіяла на власному полі». Статті мали назви – «Голод на Україні», «Голод в Росії», «Радянська статистика і радянська дійсність», «Жнива в Радянщині – випадки голодової смерті», які 13 вересня опублікували «Evening Times Glasgow», «The Manchester Guardian». Кореспондент останньої П.А.Слоун передавав з Москви матеріал про виїзд людей із СРСР, про переселення на Кубань, але обережно говорив про випадки голоду. Журналістка Джоун Бічам, яка представляла комуністичну пресу Лондона, у листі до «Manchester Guardian» 9 жовтня 1933 р. говорила про великий врожай в Україні, про веселих селянок, які продавали хліб, молоко, городину на колгоспних ринках. Та ж «The Manchester Guardian» виступила зі статтями «По Радянському краю: інформаційна подорож», у яких розповідалося про напружене становище з хлібопостачанням серед робітників Полтави, про інтерв'ю з головою міськвиконкому Межуєвим, який зізнався: «Елементи голоду були. Були й випадки голодової смерті. Але оповідання про вимирання з голоду населення, які появляються в емігрантській пресі – це видумки. Найкраще заперечення тому – це наш вдачний весняний посів та добрі жнива тепер». Він зазначив, що в лікарні Полтави було госпіталізовано 2400 хворих від голоду, з яких 10% померли. Кореспондент згаданої британської

газети таємно відвідав с. Шкарівку Білоцерківського р-ну, у якому померло від голоду 250 осіб. Він писав про те, що апогей голоду припав на квітень – травень 1933 року, а найвища смертність була в Україні та на Кубані. Стаття «Жахливе становище України», яку опублікувала «Daily Express» 6 серпня 1934 р., стосувалася голоду в окремих регіонах України влітку 1934 р. «В той час, – зазначалося в передовій статті, – коли большевики чваняться перед світом новими містами – селянство вимирає з голоду». Кореспондент лондонського «Daily Express» також таємно відвідав села Харківщини і передавав картини жахливого голоду, писав про 6 млн померлих за 18 місяців голодування в Україні. 16 серпня 1934 р. «Morning Post» розмістила статтю свого власного кореспондента «Голод на приказ», у якій обґрунтовано штучний характер голоду в Україні, зазначено, що радянський уряд свідомо позбавляв селян хліба. Серпневі публікації, а також матеріали дискусії в Палаті Лордів з питань голоду передували обговоренню питання про прийняття СРСР до Ліги Націй.

Кореспонденти іноземних видань приїжджали в СРСР, навіть відвідували сільські райони, але переважно таємно. 24 вересня 1934 р. Л.Каганович інформував Й.Сталіна про дозвіл інкорам «їздити по СРСР», запропонував порядок видачі дозволу «у кожному конкретному випадку». Через чотири дні Й.Сталін відповів категорично: «Допускати «надто часті виїзди» інокореспондентів не можна. Якщо їм не подобається встановлений для них порядок, то можуть їхати до інших країн. Стосовно інокореспондентів треба зберегти повністю теперішній режим». Він був встановлений 28 лютого 1933 р. постановою політбюро ЦК ВКП(б) «Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів», згідно з якою дозвіл видавало Головне управління міліції за відповідною процедурою.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович, Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 307, 361, 364; «Ми б'ємо в Великий дзвін...» Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008; Про дебати щодо Голодомору в Палаті Лордів. Велика Британія // Свобода. – 1934. – Ч. 30. – С. 3; Резолюції Міжнародної конференції щодо Голодомору. Відень, 16–18 грудня 1933 р. // Свобода. – 1933. – №11. – С. 11.

АНДРІЄВСЬКИЙ Дмитро – генеральний секретар Європейської федерації українців за кордоном (створена в 1930 р.), керівник зовнішньополітичної референтури ОУН. 27 вересня 1933 р. звернувся з Меморандумом до міністра іноземних справ Великобританії Д.Саймона з викладом фактів про голод в Україні. Звернув увагу на соціально-економічні і політичні причини лиха, сподіваючись на підтримку політичних сил та громадських організацій європейських країн, а також просив англійських делегатів у Лізі Націй порушити питання про надання продовольчої допомоги Україні. Згадується кількість населення до Голодомору – 31 млн, заселення Кубані переважно українцями, які «...стали жертвами небаченого досі лиха, причиненого голодом, епідеміями та масовими вбивствами». А. акцентував на тому, що зимою та навесні 1933 р. сільські райони України були позбавлені продуктів харчування, населення «...змушене було їсти кору дерев і траву, пацюків і собак, що призвело до величезної смертності, численних випадків божевілля та людоїдства і до загального стану фізичного виснаження. А ще голодні та хворі не одержують ніякої допомоги, вулиці сіл та міст устелені трупами; цілі села тепер порожні внаслідок смерті та масового виїзду населення». Він нагадав, що московський уряд заборонив іноземним кореспондентам відвідувати райони голоду, але правда проникла на захід і свідчила про мільйони померлих. Український діяч підкреслив штучне походження голоду, звинуватив «московський більшовизм» та комуністичний режим, хоча українці всіляко чинили опір. А. виділив кілька складових голоду: соціально-економічну, політичну і моральну. Перша полягала у фізичному винищенні «найдосвідченішого у рільництві народу з метою подальшого перерозподілу населення», друга – в усуненні для росіян «природного бар'єру» – української етнічної групи, спорідненої з Європою «своєю ментальністю та традиціями», нарешті третя – «...громадська думка і відповідальні провідники цивілізованих народів не можуть дозволити радянським властям знищити цілий народ». Завершуючи звернення, А. просив англійських представників у Лізі Націй «...зажадати від радянського керівництва офіційного і гарантованого дозволу для іноземних місій та організацій, які захочуть допомогти голодним і хворим, прибути до СРСР, привезти туди харчі та ліки і вільно там працювати», а також закликати негайно припинити винищення українського населення. З відповіддю 4 жовтня 1933 р. виступив британський дипломат Т.А.Шоун, який не заперечував правдивого викладу подій у Меморандумі, але визнав його «за тоном антирадянським», тому вважав: «... ми можемо зігнорувати прохання, що в ньому міститься». Велика Британія була тоді не єдиною країною, уряд якої байдуже споглядав за голодом в Україні.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 941.

АНТИРАДЯНСЬКІ настрої – дії та висловлювання, спрямовані проти соціально-економічної політики влади, зокрема колективізації, хлібозаготівель, колгоспного ладу. Термін А. н. з'явився на початку

1920-х рр., але набув поширення в офіційних документах партійно-радянських органів та репресивних структур у 1929–1933 рр. Він стосувався невдоволення селян, колгоспників, керівників господарських установ, робітників промислових підприємств, викликаного голодом в українських селах та відсутністю централізованого продовольчого забезпечення різних соціально-професійних груп у містах районного рівня. А. н. супроводжувалися конкретними діями та закликами, аж до повалення радянської влади. У 1929–1931 рр. вони набули форми збройних повстань, учасники яких виступали проти колективізації та розкуркулення, а в роки Голодомору розпускали правління колгоспів та сільрад, вдавалися до жіночих «волинок» *(див. Волинки)*, замахів на життя партактивістів, масового виходу з колгоспів, ухилення від хлібозаготівлі, приховування зерна. А. н. були в Україні масовими, свідчили про опір селян штучному голоду.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С.237.

АНТИРАДЯНСЬКІ елементи – термін, що з'явився на початку 1920-х рр., але набув поширення і репресивного спрямування в умовах здійснення примусової колективізації, фіскальних хлібозаготівель та Голодомору. Організаційними формами спротиву соціально-економічній політиці на селі були: приховування хліба, заниження врожайності, саботаж хлібозаготівель, жіночі «волинки», ліквідація сільрад та Комітетів незаможних селян *(див. Комнезами)*, повстання. А. е. ототожнювали з «політбандитами», «контрреволюціонерами», «бандугруповуваннями», «петлюрівцями». Ліквідацією груп «куркульських та контрреволюційних елементів» займалися органи ДПУ, загони міліції. 1 лютого 1932 р. на території Чернігівщини було виявлено 34 повстанські групи, 107 «внутріколгоспних угруповань», ліквідовано 19 збройних «бандгруп», виселено 316 куркульських господарств, звільнено з посад понад 3 тис. колгоспних активістів, заарештовано 8 тис. так званих «антирадянських елементів». Працівники ДПУ та міліції виявили 2125 ям з прихованим зерном, 95 «чорних амбарів», вилучили 100 тис. пудів хліба, забрали 22 тис. пудів зернових з колгоспних продовольчих фондів, 15 тис. пудів мірчука *(див. Мірчук)*, конфіскували 528 підпільних млинів і жорен. Боротьба з «антирадянськими елементами», тобто з селянами, колгоспниками, керівниками господарств, які уникали виконання надмірних і повторних хлібозаготівель, активізувалася після прийняття закону 7 серпня 1932 р. *(див. Закон про «п'ять колосків»)*. Термін «антирадянські елементи» був політично-ідеологічною реакцією влади на опір селян хлібозаготівлі, визиску. Органи ДПУ «...виявляли контрреволюційні центри, які організовували саботаж, зрив хлібозаготівель та інших господарсько-політичних заходів» влади. 19 листопада 1932 р. нарада начальників обласних відділів ДПУ УСРР розробила план каральнo-репресивної операції проти «куркульсько-петлюрівських та контрреволюційних елементів» та план ліквідації 436 угруповань у 246 районах України. Керував оперативними діями голова ДПУ УСРР С.Реденс *(див. Реденс С.Ф.)*. 24 листопада 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) запропонувало ОДПУ протягом декади вивезти в концтабори всіх засуджених в Україні, які мали від 3-х років судового вироку «...за розкрадання колгоспного і державного майна та саботаж хлібозаготівель». Виявлення та фізична ізоляція «антирадянських елементів», частину яких було засуджено до розстрілу, продовжувалася протягом другої половини 1930-х рр. Форми і засоби ліквідації так званих А. е. в українському селі мали ознаки війни держави проти власного народу. Визначення «петлюрівські», «куркульськочужі», «контрреволюційні елементи» свідчать про політично-ідеологічну, а не юридичну складову самого явища «антирадянські елементи».

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 552; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 64,154.

АНТИРАДЯНСЬКА агітація – термін, який стосувався антихлібозаготівельних, антиколгоспних, антирадянських заяв і вчинків селян у роки Голодомору. Партійні, радянські та судові органи використовували його для класифікації дій колгоспників, селян, управлінців, які виявляли пасивні та активні форми спротиву фіскальній політиці влади, виголошували заклики про розпуск колгоспів, про повернення усуспільненого майна, невиконання державних натурально-грошових повинностей, говорили про повернення Української Народної Республіки. Колгоспниця Т.Д.Лютак із с. Буринці Ярмолинецького р-ну Вінницької обл. закликала 200 осіб не виходити на прополювання цукрових буряків у червні 1932 р.: «У мене в колгосп забрали весь хліб і діти мої щоденно ходять на роботу, але так як тут не дають хліба, то вони з голоду уже повисихали. Мені доводиться з дітьми через колгосп з голоду помирати, а зараз іще норму зменшують. Краще не йти на роботу». Норма хліба для громадського харчування працюючих колгоспників була зменшена з 400 до 200 грамів. Агітацією проти радянської влади вважалася доши-

Національна академія наук України
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

рення думок про нереальність виконання хлібозаготівель колгоспниками та селянами-одноосібниками. У листопаді 1932 р. мешканець хутора Низовий Чубарівського р-ну Дніпропетровської обл. Т.М.Шинкаренко заявив: «Плани нереальні, дурень буде той, хто буде його виконувати. Радвлада забрала увесь хліб, треба з колгоспів розбігатися, бо в колгоспі жити не можна». 8 січня 1933 р. його було засуджено до позбавлення волі на 10 років у виправних трудових таборах та обмеженням у правах на 5 років, після відбуття терміну ув'язнення його заслано на 5 років у віддалені райони СРСР. А. а. вважалася кримінальним злочином проти радянської влади, тому жорстко каралася. Селянина К.Ф.Римара з с. Протасівка Надригайлівського р-ну Чернігівської обл. засудили 3 січня 1933 р. до 6 років ув'язнення з обмеженням у правах на 3 роки «за агітацію проти колективізації і хлібозаготівлі», адже він висловлювався так: «Дурні ті, хто працює в колгоспі. Я коли працював у колгоспі, то пухнув з голоду, а тепер у мене все є. Одноосібникам живеться краще». Він не визнав себе винним. Мешканець с. Спасибівка Арбузинського р-ну Одеської обл. П.М.Цимбал був звинувачений за ст. 54-10 КК УСРР «у систематичній контрреволюційній агітації, спрямованій на зрив виконання плану хлібозаготівель» за слова: «Хліб не треба вивозити комуністам. Якщо вони хочуть хліба, то нехай самі його сіють, а ми посіяли так, для себе, ми повинні не дати хліба, бо помремо з голоду». У 1932–1933 рр. публічні висловлювання селян проти хлібозаготівлі та інших «політично-господарських кампаній» вважалися антирадянською агітацією, яка була індивідуальною формою протесту селян проти насування голоду, а не «куркульською пропагандою». Переслідування за А. а. тривало протягом 1930-х рр., засвідчуючи масове невдоволення соціально-економічною політикою більшовиків.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 65, 155; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 552.

АНТОНОВИЧ Мирослава Михайлівна – правознавець, філолог, дослідник Голодомору в контексті міжнародного кримінального права. Народилася 26 червня 1959 р. Вищу освіту здобула на філологічному ф-ті Дніпропетровського державного ун-ту (1981) та юридичному ф-ті Львівського національного ун-ту імені І.Франка (1995). Викладач англійської мови в СШ №10 м. Івано-Франківськ (1981–1986), закінчила магістратуру в ун-ті Макгілл (Канада) з міжнародного права (1999), докторантуру в Українському вільному ун-ті за спеціальністю доктор права (Мюнхен, 2008). Учасник міжнародних наукових конференцій з міжнародного права, які проходили в США, Великій Британії, Канаді, Німеччині та Україні. Авторка монографій з питань міжнародної системи захисту прав людини, ролі і місця в ній України, навчальних посібників з міжнародного права. А. – суддя ad hoc Європейського суду з прав людини (2000–2014), завідувачка кафедри міжнародного права і спеціальних правових наук Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія» (2006–2015). Пріоритетним напрямком кафедри є дослідження Голодомору 1932–1933 рр. в Україні в контексті українського законодавства та міжнародного права. За участі А. та співробітників кафедри організовано і проведено круглі столи: «Голодомор – геноцид 1932–1933 років в Україні: проблеми відповідальності» (січень 2008, 2009), «Чуєш, роду мій ріднесенький, хоч би вийшов хто, хоч однесенький»: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» (січень 2007), наукові семінари – «Голодомор 1932–1933 років в Україні в контексті злочинів геноцидів XX – XXI століття» (січень 2010), «Елементи злочину геноциду в Україні згідно з міжнародним правом» (січень 2011). Редактор та автор збірника наукових праць з теоретично-методологічних та правових питань щодо тлумачення Голодомору як злочину геноциду. А. науково обґрунтувала геноцидну складову Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, використовуючи Конвенцію ООН 9 грудня 1948 р., а також інші норми міжнародного права. Прихильниця концепції Р.Лемкіна про геноцид *(див. Лемкін Р.)*, визнає Голодомор геноцидом українського народу, розкриває правду про нього та розкриває юридичну складову.

Л-ра і джерела: Антонович М. Голодомор 1932–1933 років в Україні в контексті радянського геноциду проти української нації // Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом. – К., 2016. – С. 74–95; Її ж. Суд встановив факт злочину Голодомору – геноциду в Україні // Урядовий кур'єр. – 2013. – 22 листопада; Її ж. Голодомор 1932–1933 років в Україні як геноцид української нації: суб'єктивна сторона злочину // Голод в Україні у першій половині XX століття: Матеріали Міжнарод. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 173–179; antonovych@ukma. edu;.ua mantonovych @ukr.net

АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ Борис Дмитрович – український письменник, перекладач, громадський діяч. Народився 5 серпня 1899 р. в с. Засулля на Сумщині. Навчався в Охтирській гімназії, фізико-математичному ф-ті Харківського ун-ту та історико-філологічному ф-ті Київського ун-ту. Учасник визвольної війни 1917–1920 рр.: вояк Запорізького корпусу (1918) армії Директорії та комендант Мелітополя (1919). Очолював відділ народної освіти Охтирського р-ну в 1920-х рр., входив до літературних гуртків, брав

участь в літературній дискусії 1925–1928 рр. Автор 14 книжок, написаних у 1928–1933 рр. Співробітники секретно-політичного відділу ДПУ УСРР доповідали про антирадянські висловлювання письменника в червні 1933 р. Він говорив, що Україна не була такою бідною та пригніченою, як за радянської влади, а також повідомляв про появу за кордоном сотень фотографій, статей, інформаційного матеріалу про факт масового голодування в Україні. За його словами, в українських селян відібрали хліб «до зерна бандитським способом», звинувачував уряд, який «...байдуже дивиться на тисячі голодних смертей, людоїдство, масовий бандитизм. Мільйони людей, які населяють Україну, обмануті, обпльовані, пограбовані та знеособлені. Смішно казати та думати про те, що тепер хто-небудь з них вірив в якийсь соціалізм». 27 липня 1933 р. в Межигірському будинку відпочинку А.-Д. висловився в колі письменників, що «...завдяки тому, що всі закордонні газети наповнені повідомленнями про страшний голод на Україні, Москва вирішила замилити очі, кинувши українським селянам і робітникам кілька мільйонів пудів забраного у них же хліба, а українським письменникам дати пайки та організувати цей же будинок відпочинку. Ненаситність та жадібність Сталіна довели до того, що за цю весну померло на Україні близько 800 тис. чоловіків від голоду». У вересні 1933 р. говорив про стеження за ним таємних агентів ДПУ, які «...не дають ні жити, ні працювати, ні спілкуватися з потрібними людьми». Висловлював бажання покинути Україну, виїхати до Грузії, де «дуже багато співчуваючих пригніченій українській нації». 6 грудня 1933 р. говорив про позбавлення України від голоду, висловлював упевненість у тому, що «Україна буде самостійною», що вона готова до відокремлення від СРСР і це «... відбудеться незалежно від того, розстріляють чи не розстріляють комуністи лишніх пару тисяч українців». Згадав вірш П.Тичини «Партія веде», написаного поетом під дулом револьвера, «приставленого до скроні, але серце Тичини не брало участі в написанні цього вірша», позаяк «серце не забуде ніколи 7 мільйонів заморених голодом». Виїхав до Казахстану, щоб уникнути арешту, однак 5 січня 1935 р. був засуджений до страти. Смертний вирок замінили 10-річним ув'язненням. У 1946 р. знову арештували і відправили на пожиттєве заслання в Красноярський край. До Києва повернувся в 1957 р. Займався літературною творчістю під наглядом спецслужб і цензури. Помер А.-Д. 8 травня 1984 р. Похований на Лісовому кладовищі в Києві.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 295–301.

АНТОНЕНКО Сергій Ничипорович – жертва Голодомору на території Ленінського р-ну м. Києва. Помер 15 листопада 1933 р. від виснаження.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2009. – С. 459.

АРБУЗИНСЬКИЙ Р-Н – адмінодиниця Одеської обл., територія Голодомору. Партійне і радянське керівництво А. р-ну застосовувало жорстокі методи задля виконання хлібозаготівельних планів, особливо протягом другої половини 1932 – перших місяців 1933 р. У листопаді 1932 р. було виявлено 52 протидії хлібозаготівлі з боку районних уповноважених, голів сільрад і правлінь колгоспів, крім Арбузинки. Активний опір вивезенню зерна чинили колгоспники та селяни-одноосібники. Наприкінці грудня 1932 р. А. р-н для активізації темпів хлібозаготівлі відвідав Л.Каганович, а в січні 1933 р. – В.П.Затонський *(див. Затонський В.П.)*. Окремі уповноважені, здійснюючи хлібозаготівлі в Лисогорській сільраді, арештовували колгоспників, зачиняли їх у холодних погребах, руйнували хати, саджали на цвяхи, ґвалтували жінок, знущалися над ними. Деякі селяни, не витримуючи глумління над близькими, особливо жінками, вдавалися до самогубства цілими родинами. Районне керівництво не реагувало на протиправні дії активу сільради та уповноважених, забирало конфісковане в них майно, хліб. Секретар райкому комсомолу особисто пропонував розбирати житлові будинки селян, які не виконували «твердого завдання», одержав конфіскований одяг. Секретар райпарткому та голова райвиконкому брали хабарі, примушували молодих дівчат до статевих зносин в обмін на продукти харчування. Район охопив суцільний голод. 22 січня 1933 р. з інспекційною перевіркою Одеську обл. відвідав В.П.Затонський, пропонував разом з методами переконання селян здавати хліб «мирно» застосовувати найжорстокіші репресії. Він інформував ЦК КП(б)У про «перекручення» під час хлібозаготівлі в А. р., у якому уповноважений Сидоров знущався над селянами с. Костянтинівка: зачинив чоловіків у хаті, облив керосином кота і кинув у помешкання, зібрав окремо «баб-індивідуалок» і втрьох з іншими безпартійними бригадирами почали їх почергово ґвалтувати «в порядку натурштрафа». Ґвалтівників було заарештовано наступного дня уповноваженим Сергеєвим, однак через три дні їх звільнили. На засіданні бюро райкому був присутній А.Річицький *(див. Річицький А.А.)*, але він не вплинув на ситуацію. Уповноважений Сидоров продовжував здійснювати хлібозаготівлі в іншому селі. В.П.Затонський інструктував А.Річицького стосовно проведення

хлібозаготівлі в одному з колгоспів: «Побачимо, як він себе покаже». У результаті члени правління господарства були засуджені за саботаж і покарані 10 роками концтаборів. 21 селянське господарство виселили за межі району. Селяни не дивувалися виселенням, навіть були випадки «добровільництва», але дуже боялися конфіскації худоби (корови, свиней). У колгоспників забирали зерно, яке видали на трудодні, що й стало причиною їх голодування.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 614–615; Голодомор в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 219–220; Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 326.

АРТАМОНОВА Євгенія Юхимівна – жертва Голодомору на території Ленінського р-ну м. Києва. Померла 4 травня 1933 р. від черевного тифу у віці 28 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2009. – С. 457.

АРХАНГЕЛЬСЬКА сільрада – адміністративний орган Велико-Олександрівського р-ну Одеської обл. Напередодні колективізації в А. с. було 884 господарства з населенням 4364 особи, з яких етнічних українців 4109, росіян 41, євреїв 144, німців 34, болгар 39 осіб. 25 грудня 1932 р. район відвідав Л.Каганович з перевіркою стану виконання хлібозаготівель. А. с. була занесена на «чорну дошку». У березні мала 250 дворів, у яких налічувалось дітей до 8 років – 700 осіб, половина з них опухла від недоїдання. Із 200 дітей шкільного віку гарячими сніданками охопили половину. Кожен третій селянин лежав опухлим *(див. Безбілкові набряки)*. За лютий померли 41 особа, березень 59, а протягом кожних п'яти днів помирало 24 особи, а харчової допомоги вимагали 80–90% селянських родин. У сусідніх сільрадах голодуванням було охоплено від 50 до 60% населення. У с. Новоселівка А. с. за лютий–березень померло 100 осіб. Відсутність лікарського нагляду за виснаженими дітьми та їх харчуванням пришвидшували смертність. Хліб видавали винятково працюючим у рахунок авансу за вироблені трудодні 1933 р. Хворим колгоспникам, які перебували в стаціонарі, проддопомога надавалася до повернення працездатності, а опісля – лише за конкретну роботу в колгоспі.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р.). Статистика України №96. – Х., 1927 – С. 175; Голодомор в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 232.

АСАТКІН Олександр Миколайович – партійний і радянський діяч, начальник Управління народногосподарського обліку УСРР (УНГО УСРР). Народився 3 жовтня 1885 в с. Вознесенське Костромського повіту Костромської губ. Більшовик з 1904 р., засновник партійних осередків у м. Владимирі (1906–1907), делегат Лондонського (1907) та решти з'їздів більшовицької партії. Політкомісар 23-ї піхотної дивізії Західного фронту (травень–червень 1920), відповідальний секретар президії Тимчасового Білоруського бюро ЦК РКП (лютий–травень 1924), перший секретар ЦК КП(б) Білорусії, Владимирського губкому ВКП(б) у 1924–1927 рр., голова правління Всесоюзного сільськогосподарського банку (1928–1929), Далекосхідного крайвиконкому (1930–1931), торговий представник СРСР в Японії (8.09.1931–15.08.1932). В Україні очолював політсектор Наркомзему УСРР (1933–1935), займався «чисткою МТС», спрямовував діяльність політвідділів МТС. Член ЦК КП(б)У (1933–1937), начальник Управління народногосподарського обліку УСРР (березень 1935 – червень 1937). Автор доповідної записки 22 квітня 1935 р. про катастрофічні соціально-демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Україні, надісланої С.В.Косіору та П.П.Постишеву. А. зазначав, що «...1933 р. показує не лише відсутність природного руху, але надзвичайне скорочення населення, а саме у кількості 1379571 особи», а згідно з неповними записами загсів від голоду померло 1,9 млн осіб. Організував системний облік стану тваринництва в УСРР 1935 р., констатував зменшення поголів'я худоби у 2,2 рази за 1928–1934 рр., в одноосібному секторі у 12,6 рази. Один з основних організаторів всесоюзного перепису населення 6 січня 1937 р. на території України. 15 січня 1937 р. повідомив про його попередні підсумки: 27,9 млн (за телефонограмами облстатбюро) і 28,2 млн (без РСЧА та НКВС). Наслідки перепису викликали гнів Й.Сталіна. 4 липня 1937 р. А. заарештували органи НКВС УРСР, звинуватили у фальсифікації матеріалів перепису. Слідчі вимагали від А. пояснення проголошеної ним гіпотетичної цифри загальної кількості населення – понад 35 млн осіб. Демографічна «формула Асаткіна» (35 млн від-

няти 27,9 та 28,2 млн осіб за матеріалами перепису 1937 р.) зафіксувала від 7,1 до 6,8 млн втрат населення від Голодомору в Україні. 2 вересня 1937 р. А. розстріляли у в'язниці НКВС у Києві. Реабілітований.

Л-ра і джерела: ГДА СБУ. – Справа 014317. Том. 3. – Арк. 157; Д 43187-фп. Т. 1. – Арк. 91; Пятый съезд РСДРП, май-июнь 1907 г. / изд. второе / Под ред. Е.М.Ярославского. – М., 1930. – С. 57, 65; Голод в СССР. 1929 – 1934. Том первый. Кн. 1. 1929 – июнь 1932. Документы. – М., 2011. – С. 612; XII-й з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт. – Х., 1934. – С. 517–522; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 44–45; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 90, 92, 278, 281; Марочко В.І. О.М.Асаткін – вигаданий «фальсифікатор» перепису населення 1937 р. // Український історичний журнал. – 2017. – № 4. – С. 129–149.

АСОЦІАЦІЯ дослідників голодоморів в Україні (АДГУ) – всеукраїнська національно-культурна просвітницька організація, яка об'єднала істориків, письменників, журналістів, краєзнавців. Мала первинні осередки. Одним із перших виник осередок в Інституті історії АН України, створений 1 червня 1992 р. (В.Марочко, С.Кульчицький, О.Веселова, О.Мовчан та інш.) АДГУ заснована в Києві 27 червня 1992 р. на Установчому з'їзді, делегатами якого були 75 осіб, з яких 58 від місцевих осередків. З'їзд відбувся в приміщенні Спілки письменників України. Серед запрошених 16-ти осіб були народні депутати України – І.Драч, А.Зінченко, З.Дума, громадські діячі, учені Ін-ту історії АН України, Ін-ту держави і права АН України, представники української діаспори в США *(див. Коць П.М.)*. Програмну доповідь виголосив дослідник Голодомору В.І.Марочко. У вітальному слові голови товариства «Україна» І.Ф.Драча наголошувалося, що основним завданням АДГУ є сприяння міжнародному визнанню Голодомору – геноциду, документування спогадів очевидців та жертв Голодомору, виявлення й публікація архівних документів, оприлюднення прізвищ осіб, причетних до геноциду українського народу. З'їзд обрав голову АДГУ – Л.Б.Коваленко-Маняк *(див. Коваленко-Маняк Л.Б.)*, а також перший склад Ради з 26 осіб (І.Драч, А.Зінченко, В.Марочко, І.Шульга, М.Коць, Ф.Морозюк та інш.). Делегати обговорили й ухвалили Статут науково-дослідного та культурно-просвітницького об'єднання, яке мало офіційну назву «Асоціація дослідників Голодомору – геноциду в 1932–1933 років в Україні». 17 серпня 1992 р. Рада передала до Міністерства юстиції України статутні документи для реєстрації, а 30 вересня 1992 р. отримала від державної установи свідоцтво про реєстрацію статуту громадського об'єднання. Офіс АДГУ знаходився за адресою: м. Київ, Золотоворітська, 6 (приміщення товариства «Україна»). Асоційованими членами АДГУ стали: культурно-просвітницьке товариство «Україна – 33» (Франція), очолюване Ж.Кузен; видавництво «М.П.Коць» (США). До АДГУ згодом приєднався американський дослідник Голодомору Дж.Мейс *(див. Мейс Дж.)*. На час її створення було 37 осередків в Україні, які охопили понад 700 членів.

3-м (21 грудня 1996 р.) та 4-м (22 травня 1998 р.) з'їздами АДГУ до чинного статуту вносилися зміни, погоджені з Мін'юстом України 12 травня 1997 р. та 31 грудня 1998 р. Згідно з одностайним рішенням 4-го з'їзду об'єднання його перейменовано на Асоціацію дослідників голодоморів в Україні (травень 1998), абревіатура якої АДГУ набула сталого використання в історичній і публіцистичній літературі. Очолювали Асоціацію Л.Б.Коваленко-Маняк (червень 1992 – січень 1993 р.), Л.Г.Лук'яненко (1994–1996 р.), В.І.Марочко (грудень 1996 – травень 1998 р.). На 4-му (травень 1998 р.), 5-му (червень 2000 р.), 6-му (жовтень 2002 р.), сьомому (листопад 2004 р.) та 8-му з'їздах (жовтень 2006 р.) головою обирався Л.Г.Лук'яненко. 29 листопада 2008 р. делегати 9-го з'їзду обрали головою АДГУ В.І.Марочка, який переобирався на 10-му (листопад 2010 р.) та 11-му з'їздах Асоціації (листопад 2013 р.). Заступник голови Ради АДГУ – О.Є.Ушинський *(див. Ушинський О.Є.)*. АДГУ ставила за мету дослідження та збереження в історичній пам'яті українського народу найтрагічніших сторінок його історії – голодоморів, поширення інформації про їх наслідки, збирання і задокументовування свідчень жертв та очевидців, сприяння міжнародному політично-правовому визнанню голодоморів в Україні як геноциду українського народу, здійснення моральної і соціально-психологічної реабілітації свідків Голодомору. Статут зразка 1998 р. зафіксував положення про Голодомори 1921–1923, 1932–1933 і 1946–1947 рр. як геноцид українського народу, передбачив створення державного науково-дослідного закладу з власним архівом, музеєм-меморіалом, бібліотекою, кінолекторієм, метою якого є поширення правди про Голодомор-геноцид, збирання та збереження матеріалів про «голоди-геноциди 1932–1933, 1946–1947 років». До організаційної структури АДГУ увійшли первинні осередки, які створювалися в селах і містах

усіх областей України, формуючи регіональні філії – районні й обласні. Керівним органом між з'їздами залишалася Рада АДГУ.

Першою публічною акцією АДГУ, яка засвідчила її інституційне становлення і функціонування, була участь в роботі 1-го Всесвітнього форуму українців 21–24 серпня 1992 р. в Києві. АДГУ організувала круглий стіл «Геноцид в Україні», який відбувся в музеї Т.Г.Шевченка. Учасники заслухали 27 промовців, у дискусії брали участь близько 200 осіб. І.Драч, О.Субтельний, І.Шульга, В.Марочко, Д.Каленик, П.Оробченко виголосили доповіді про причини і соціально-демографічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр., міжнародне визнання акту геноциду в українському селі. Члени АДГУ організували меморіально-мистецьку виставку «Голод-33», яка діяла в музеї Кобзаря. Вітальні телеграми учасникам круглого столу надіслали М.Коць, Д.Мейс, яких на 2-му з'їзді АДГУ обрали почесними членами.

Активними членами АДГУ були наполегливі дослідники і просвітники: Л.Б.Коваленко-Маняк, Л.Г.Лук'яненко, О.М.Веселова, В.І.Марочко, А.Л.Зінченко, П.А.Оробченко, В.І.Улянич, Г.Т.Капустян, Д.З.Каленик, В.Ф.Мицик, Н.Я.Дзюбенко-Мейс, О.П.Єрмак, О.Є.Ушинський, М.П.Таран, П.Л.Ящук, М.М.Шитюк, В.Ф.Холодницький, Ю.В.Авраменко, С.М.Вакулишин, Н.В.Вітровчак, Н.К.Суходольська, Б.І.Гнатюк, М.І.Булда, Т.П.Демченко, Є.В.Сакевич-Даллас, О.І.Задніпровський, Ф.І.Морозюк, Р.Ю.Морозовський, Т.В.Поліщук, Р.Я.Пиріг, В.М.Рудий, О.М.Мовчан, С.В.Кульчицький, Б.Ю.Скробут, І.В.Магрицька, О.Ф.Нікілєв та інш. Конструктивну і подвижницьку роботу за межами України виконували члени АДГУ М.Коць, М.Міщенко, Є.Сакевич-Даллас (усі в США), Ж.Кузен, В.Бойчук (Франція). Почесний голова АДГУ М.Коць фінансував видання наукових праць з історії політичних репресій та голодоморів в Україні *(див. Коць П.М.)*, а також конкурс на проект пам'ятника жертвам Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

Учені АДГУ та активісти брали участь у міжнародних наукових конференціях, упорядкуванні їхніх матеріалів («Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки», Київ, 9–10 вересня 1993 р.; «Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки», Київ, 27 травня 1997 р.; «Голод – геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків», Київ, 28 листопада 1998 р.). Члени АДГУ виголошували доповіді на міжнародних наукових конференціях, які відбувалися в Італії, Франції, Німеччині, Угорщині, Польщі, Чехії, Румунії, Греції, Голландії, Латвії, Литві, США, Канаді, Австралії. За 25 років діяльності АДГУ вони брали участь у 170-ти міжнародних та всеукраїнських конференціях, симпозіумах і «круглих столах». АДГУ виступила співорганізатором «круглого столу» – «Голодомор в Україні 1932–1933 років: політична та правова оцінка», який відбувся 19 серпня 2006 р. в Києві під час роботи 4-го Всесвітнього форуму українців (головуючий В.І.Марочко). Учасниками міжнародної конференції «Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)» (Київ, 20–21 листопада 2013 р.) були члени АДГУ (М.Горох, Г.Капустян, С.Кульчицький, В.Марочко, О.Нікілєв, Ю.Писаренко). Голова АДГУ В.Марочко брав участь в роботі 8-го Міжнародного конгресу україністів (Київ, 21–24 жовтня 2013 р.).

На конференціях, які відбувалися в Росії 1993, 2003, 2008 р. виступали дослідники з АДГУ – С.Кульчицький, В.Марочко, Є.Шаталіна, Р.Пиріг. 4 грудня 2011 р. Мещанський районний суд м. Москви заборонив книги В.Марочка про Голодомор для використання на території Російської Федерації, а в січні 2015 р. окупаційна влада Криму оштрафувала директора Феодосійської центральної бібліотеки за збереження брошур В.Марочка. Вони потрапили до федерального списку «екстремістських матеріалів». Наукові контакти з російськими істориками стосовно Голодомору та репресій у XX столітті фактично припинилися, російська влада заборонила діяльність культурологічних та просвітницьких об'єднань українців у Росії.

АДГУ активно долучилася до участі в парламентських слуханнях з питань політично-правової оцінки голоду 1932–1933 рр., які проходили в сесійній залі Верховної Ради України (лютий, травень 2003 р.). Вони завершилися ухваленням резолюції з використання визначення «Голодомор – геноцид». Учені С.Кульчицький, В.Марочко надали науково-документальне обґрунтування доказів історичного факту геноциду, використаних при підготовці проекту закону про Голодомор *(див. Закон України №376 – V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні)*. Рада АДГУ та її регіональні осередки надавали свідчення, науково-консультативні висновки для завершення Кримінальної справи №475, порушеної СБУ за фактом геноциду у 1932–1933 рр. в УСРР. 28 квітня 2010 р. АДГУ висловила публічний протест Президенту України В.Ф.Януковичу з приводу його заяви на сесії ПАРЄ, якою він заперечував факт Голодомору – геноциду. Від Луганського осередку АДГУ з протестом виступила І.Магрицька.

Асоціація ініціювала створення науково-дослідної установи з вивчення голодоморів, однак вдалося започаткувати лише організаційно-функціональний підрозділ в Ін-ту історії України НАН України *(див. Центр дослідження геноциду українського народу).*

Науково-документальний та меморіальний доробок АДГУ за роки її діяльності становлять збірники спогадів очевидців голодоморів: «33-й: голод. Народна Книга–Меморіал» (К.,1991), «Чорні жнива: Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини» (К; Х, 1997), «Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах» (К., 1999), «Ні могили, ні хресного знака. Голодомор 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини. Документи і матеріали. Свідчення» (Чорнухи, 2004), «Пам'ять народу неубієнна» (Чернігів, 2003), «Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. У 2-х книгах» (К. 2009), «Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Переяславщині» (Переяслав, 2008), «Не згасни, свічко пам'яті. Документальні свідчення очевидців та розповіді їхніх рідних про голодомори 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 років в Україні» (К., 2013), «Чорна сповідь. Кам'янський вимір трагедії 1932–1933 рр. Наукове видання» (Дніпропетровськ, 2008) та інші. Загалом було впорядковано та видано 55 збірників документів, спогадів очевидців. Одночасно виходили монографії дослідників голодоморів – членів АДГУ: О.М.Веселова «Голод 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу» / О.М. Веселова, В.І.Марочко, О.М.Мовчан (К., 2000, Дрогобич, 2008); Л.Г.Лук'яненко «Злочинна суть КПРС – КПУ. Нюрнберг 2» (К., 2005), «Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки» (К., 2003, окремі розділи, редагування): «Голодомори в підрадянській Україні. Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні» (К., 2002); Марочко В. «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Хроніка» / В.Марочко, О.Мовчан (К., 2008), брошури – В.Марочка «Творці Голодомору 1932–1933» (К., 2008), «Територія Голодомору 1932–1933 рр.» (К., 2014), «Голодомор 1932–1933 років на Донбасі» (К., 2015), статті С.Кульчицького: «Людомор – 33: Продовження геноциду» // Україна. – 1992. – №28. – С. 14–16, «Геноцид українського народу» // Урядовий кур'єр. – 2000. – 25 листопада, «Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)» (К., 1999), «Чому Сталін нас нищив?»// День. – 2005. – 20 жовтня, «Голод–геноцид 1932–1933 рр. в Україні: Матеріали до навчального курсу» (К., 2006). Зусиллями дослідників АДГУ упорядковано спецвипуск тематичного щорічника «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наук. праць. Вип.18» (К., 2008, 25 статей від членів АДГУ). Загалом написано та опубліковано близько 500 наукових праць – книги, статті, збірники, брошури, посібники, хроніки, хрестоматії.

Ученими АДГУ упорядковані та видані збірники архівних документів: «Голод 1921–1923 років в Україні. Зб. док. і матер.» /Упорядник О.М.Мовчан (К., 1993), «Колективізація і голод на Україні. Зб. док. і матер.» / Упоряд. Є.П.Шаталіна (К., 1993), «Голод 1946–1947 років в Україні» / Упоряд. О.М.Веселова (К., 1997). За безпосередньої участі членів АДГУ (О.Веселова, В.Марочко, О.Мовчан, С.Кульчицький) відбувалася підготовка меморіально-документального видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» (К., 2008) та «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років. Місто Київ» (К., 2008). Внеском АДГУ до меморіальної скарбниці та історіографії є науково-інформаційне видання «Енциклопедія Голодомору» (Дрогобич, 2018). За сприяння АДГУ, консультативної допомоги, свідчень очевидців та наданих документів підготовлено десятки науково-документальних та просвітницьких фільмів *(див. Фільмотека Голодомору).* Щороку, починаючи з часу заснування АДГУ, її активісти виступали по радіо і телебаченню (35–45 записів та прямих ефірів щорічно).

Активних членів АДГУ нагороджено державними відзнаками: Л.Лук'яненко – Герой України, чимало членів громадської організації удостоєні орденів «За заслуги», «Ярослава Мудрого», «Княгині Ольги», почесних звань «Заслужений діяч науки і техніки України», «Заслужений працівник культури України».

Л-ра і джерела: Статут Асоціації дослідників голодоморів в Україні. – К., 1998. – 16 с.; Вітровчак Н. Асоціація дослідників Голодомору – геноциду в 1932 – 1933 роках в Україні // Золоті ворота. – 1993. – №4. – С.165–166; «Голод – 33»: (Розмова з головою Асоціації дослідників голоду – геноциду 1932–33 рр. в Україні Л.Коваленко-Маняк // Український світ. – 1993. – №3 – 12. – С. 37–30; Коваленко-Маняк Л. «Ми затялися: полинів не буде...» (Про Асоціацію дослідників голоду – геноциду 1932–1933 рр. в Україні // Сучасність. – 1993. – Ч. 2. – С. 91–95; Марочко В. «Бодай те лихо не верталось...» // Сучасність. – 1993. – Ч. 2. – С. 90–93; Мейс Дж. Висновки та перспективи дослідження Голодомору 1933 року // Сучасність. – 1993. – Ч. 4. – С. 150–154; Голодомори в підрадянській Україні. Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. – К.; Львів – Нью-Йорк, 2002. – 724 с.; Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – 818 с.; Веселова О.М. З історії

створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). – К., 2007. – 126 с.; Урядовий кур'єр. – 2008. – 3 грудня; Голодомори в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса – Львів, 2008. – 656 с.; Випуск другий. – Одеса. – 573 с.; Веселова О.М. Асоціація дослідників голодоморів в Україні // Енциклопедія історії України. Том 1. – К., 2003. – С. 147; День. – 2015. – 23–24 січня.

АСОЦІАЦІЯ фермерів України (АФУ) – громадське об'єднання приватних сільськогосподарських підприємців. Створена 15 лютого 1991 р. на Установчому з'їзді в Києві. Президентом АФУ обрали В.В.Гордієнка, секретарем президії Н.К.Суходольську (член АДГУ), до президії було обрано Я.А.Кириченка, В.О.Цимбала. За підтримки АФУ відбулася презентація першого в Україні документально-меморіального видання «33-й: голод. Народна Книга–Меморіал» (1991), упорядкована В.А.Маняком та Л.Б.Коваленко-Маняк. АФУ надала дослідникам Голодомору тимчасове приміщення для проведення робочих засідань, збереження статутних документів, листів. Асоціація рекомендувала книгу «33-й: голод» на здобуття державної літературної премії ім. Тараса Шевченка (1993). 27 червня АФУ стала колективним членом АДГУ. На сторінках газети «Фермер – вільний селянин» (друк. орган АФУ) виходили статті членів АДГУ. Головним редактором газети був народний депутат України першого скликання Я.Я.Зайко (загинув у лютому 2014 р. на Майдані під час революції гідності – найстарший з Героїв небесної сотні).

Л-ра і джерела: «Фермер – вільний селянин» (1993); Поточний архів АДГУ.

АТЛАС Голодомору – електронний мультимедійний та комунікаційно-інформаційний довідник з візуальним відтворенням території голоду в Україні 1932–1933 рр., соціально-демографічних наслідків у межах району, області, республіки. Він є інтерактивною версією геоінформаційної системи (GIS), яка забезпечує репрезентаційні можливості для розміщення інформації. А. Г. – спільний науковий проект українських істориків, демографів, картографів. Ініціатором його створення є учені Українського наукового ін-ту Гарвардського ун-ту (Сергій Плохій, Генадь Побережний), а виконавцями в Україні – співробітники Ін-ту історії України (Г.Єфіменко, Г.Боряк), Ін-ту демографії та соціальних досліджень ім. М.Птухи НАН України (Н.Левчук), ДП «Картографія». Підготовка А. Г. розпочалася наприкінці 2010 р. з формування його концепції, композиційної структури, а метою проекту стало створення мобільного електронного ресурсу, розширення інформації про Голодомор та її швидке використання. А. Г. охоплює адміністративно-територіальні кордони УСРР 1926–1937 рр., зафіксовані в матеріалах всесоюзних переписів 1926 та 1937 р., а також зумовлені пріоритетним демографічним дискурсом – наявністю статистики смертності від голоду в УСРР. Перша презентація інтерактивного демографічного проекту відбулася 21 листопада 2013 р. в агентстві «Укрінформ», яка свідчила про завершення початкової стадії його підготовки. Композиційну основу А. Г. становили мапи демографічних втрат населення, розроблені картографами та демографами, підготовкою яких займалися учені Ін-ту демографії та соціальних досліджень ім. М.Птухи НАН України *(див. Левчук Н.М.)*, із США *(див. Воловина О.)*. Типографічна версія матеріалів демографічних втрат, яка частково потрапила до А. Г., опублікована ними в листопаді 2013 р. Обидва варіанти (електронний і типографічний) висвітлюють втрати прямі (надлишкова смертність від голоду) і непрямі (ненароджені). 24 червня 2015 р. в Національному музеї «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» відбулася презентація А. Г., учасники якої звітували про завершення науково-дослідного проекту. А. Г. має понад 40 карт, архів світлин із описом. Центральне місце посідає мапа «Втрати в Україні по регіонах 1932–1934 роки», яка фіксує статистично-демографічні пропорції прямих втрат від голоду (кількість померлих на тисячу осіб у районах та областях УСРР). Мапи природних умов і ресурсів, представлені й розроблені українськими картографами, засвідчують відсутність посухи в УСРР. Її справді не було в 1931–1932 рр. *(див. Гідрометеорологічна комісія)*. Автори А. Г. назвали загальну цифру втрати населення від голоду в УСРР – 4,5 млн осіб, яка є попереднім підрахунком українських демографів. Повна версія А. Г. розміщена на електронному ресурсі Національного музею Голодомору, а також на сайті Українського наукового ін-ту Гарвардського ун-ту.

Л-ра і джерела: Урядовий кур'єр (Київ). – 2013. – 22 листопада; https://gis.huri. harvard.edu; poberezny@ fas. harvard.edu; Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946 –1947). Матеріали Міжнарод. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 233–243, 257–265.

АТТОЛІКО Бернардо *(Attolico Bernardo)* – італійський дипломат, співробітник та заступник генерального секретаря Ліги Націй (1920–1927), посол Королівства Італії в Бразилії (1927–1930), згодом в

СРСР (1930–1935), очолював італійське посольство в Берліні (1935–1940), відкликаний до посольства при Святому престолі. Народився 1880 р. Інформував уряд Італії про політичну та соціально-економічну ситуацію в СРСР з березня 1932 р. до липня 1934 р. На посаді італійського посла в СРСР А. повідомляв офіційний Рим про соціальні наслідки політики розкуркулення, про жебраків на вулицях радянських міст, про безпритульних дітей, яких у 1929–1930 рр. було виявлено близько 4 млн, про їхнє жалюгідне і безправне існування, про масове безробіття, про переміщення робочої сили з колгоспів та радгоспів. Італійський посол отримував донесення від консулів, які перебували в Україні та радянській Росії, читав та надсилав до зовнішнього відомства Італії. 25 липня 1932 р. А. особисто доповідав про хід та рішення Третьої конференції КП(б)У в Харкові, про критичний стан сільського господарства України, наводячи факти з промов В.Молотова, Л.Кагановича, С.Косіора. У дописі від 26 липня 1932 р. підкреслив повільні темпи жнив в Україні, піддав сумніву офіційну статистику зібраного хліба, повідомив про використання військових частин на сільгоспроботах, зазначив, що «...1932 рік буде гіршим, ніж 1931-ий, зі всіма очевидними наслідками, які відіб'ються на забезпеченні країни продовольством та ефективності експорту». Повідомлення А. від 23 серпня 1932 р. стосувалося зростання дитячої безпритульності через «...покинутих дітей, болісну ознаку голоду, який лютує в деяких областях», а також вивезення безпритульних у невідомому напрямку з «невитравним знаком» на лівій руці, унеможливлення їх повернути через страх розстрілу. 7 квітня 1933 р. А. писав про сутички голодних селян з міліцією біля хлібних крамниць, пекарень Харкова, про напад на склади з хлібом та борошном, про масові арешти людей і депортацію з міста. У службових листах дипломата відтворено жахливі факти Голодомору: трупи в потягах, а також на полях, «...які досі були покриті снігом», канібалізм, смертність цілих родин від виснаження. Доповідаючи про становище на Кубані, А. звернув увагу на ізоляцію та покріпачення селян, масовий голод «козацького населення». 20 червня 1933 р. він доповідав про загальну картину голоду в СРСР, яка була неоднаковою в різних регіонах країни, зазначав, що найбільша смертність спостерігалась напередодні жнив. Дипломат визначив «три різні типи голоду». До першого віднесено територію міст та приміської смуги, населення яких «...не вмирає і змушене жити з того небагатого, що йому лишається», тому що там «...боротьба за колективізацію і примусові реквізиції не набули таких бурхливих форм». Такою, за спостереженням А., була ситуація в районах Білорусії, Північної і Центральної Росії – до Уралу включно. Справжній голод з великою кількістю померлих та явищами людожерства мав «окреслену територіальну межу»: польський кордон, північ УСРР до Гомеля, через Орел та Пензу, далі – нижче Казані до Оренбурга і Каспію; на півдні – Північний Кавказ (від Сухумі, Владикавказу до Махачкали). Італійський дипломат виокремив катастрофічні наслідки Голодомору, які значно перевищували голод 1921 р. Радянська влада офіційно не визнала голоду, тому населення «вигубила голодна недуга», а свідоме стримування допомоги робить її «ще жорстокішою і жахливішою». А. визначає факт відсутності в людей «співчуття від своїх ближніх та держави», яка не вважала голодних селян «...жертвами трагедії, а жертвами своєї власної провини, оскільки вони – вороги нового соціалістичного будівництва». У міжнародних колах, як зазначав А., існувало різне ставлення до голоду: одні пояснювали його походження «...примусовим усуненням частини населення, яка відповідала близько трьом мільйонам душ», неспроможністю більшовицького уряду задовольнити їхні продовольчі потреби; інші твердили про «організований Голодомор», влаштований Москвою, щоб остаточно позбутися українців, зі смертю яких зникне ця велика перешкода, яка стоїть на шляху великоруської деспотії». А. визнає «організований голод» на Дону, Кубані та Північному Кавказі, на території яких «...голоднеча була раціонально організована шляхом заборони ввозити провізію у певні групи станиць, шляхом вилучення на певних територіях усіх товарів та будь-якої їжі». Третина «території європейської частини Росії», за визначенням італійського посла, перебувала «у полоні тотального, надзвичайно важкого голоду, який прямо загрожує 50 мільйонам людей». За перше півріччя 1933 р. у двох останніх зонах голод «убив щонайменше три мільйони осіб». 11 липня 1933 р. А. доповідав про аналітичні висновки німецького вченого О.Шиллера *(див. Шиллер Отто)* – аташе з питань сільського господарства посольства Німеччини, що повернувся з України. Покликаючись на його спостереження та узагальнення, італійський дипломат назвав цифру жертв Голодомору з вересня 1932 р. по червень 1933 р.– 6 млн померлих, тому що з минулої осені була обмежена втеча селян з України шляхом ізоляції, паспортизації, покарання, ув'язнення. Селяни

помирали під час роботи від фізичного виснаження, а за ними наглядали політвідділи МТС, сформовані «переважно з агентів ГПУ». Радянський уряд «використав голод як зброю», дбаючи винятково про стан сільськогосподарського виробництва, а не про селян, тому «голод далі косить людей». Доповіді А. спирались на матеріали співробітників посольства – консулів, аташе, учених, які відвідували Україну, спілкувалися з населенням, робили фотознімки, фіксували в нотатках. А. розмовляв з К.Є.Ворошиловим, зустрічався з іншими радянськими посадовцями. Доклав чимало особистих зусиль до підписання договору про дружбу і ненапад між Італією та СРСР 2 жовтня 1933 р. Через посередництво А. відбувався політично-дипломатичний зв'язок Б.Мусоліні з А.Гітлером. На початку вересня 1939 р. А. намагався переконати Рібентропа у недоцільності початку Другої світової війни.

Л-ра і джерела: Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки / Упоряд. А. Граціозі. – Х., 2007. – С. 16, 87–89, 101–104, 142–145, 171, 187, 240; Уильям Ширер. Крах нацистской империи. – М.: Олимп, 1998; Пронин А.А. Советско-германские соглашения 1939 г. Истоки и последствия. – М., 1999. – С. 60; Зеркало недели. – 2007. – 24 августа.

Б

БАБАНСЬКИЙ район – адміністративний центр Вінницької обл. в 1932–1933 рр. На початку 1932 р. в Б. р. проживало 96 тис. осіб. Факти голоду зафіксовано в січні – лютому 1932 р. в с. Полонисте. У лютому 1932 р. хлібозаготівельний план селяни виконали на 65%, але «колгосп вивіз весь хліб до фунта», щодня через відсутність кормів здихали корови, свині, 3–6 коней. Буксирні бригади забрали в колгоспі хліб та городину *(див. Буксирні бригади)*, залишивши колгоспникам по два пуди картоплі, решту – вивезли. Позбавивши селян насіння зернових і городини за невиконання ними завдань хлібоздачі, вони здійснили арешти в 9 «куркульських» хатах. У селі, за повідомленням сількорів, «...починають вмирати з голоду люди, пухнуть, діти хочуть «хліба, хліба», а «населення босе, голе, голодне, діти не відвідують школи, також босі, голі і голодні, без гарячих сніданків не один місяць і хліба, лиш чай без цукру». Важливим свідченням того часу є лист, написаний 10 лютого 1932 р. мешканцем с. Полонисте, секретарем комсомольського осередку Пастушенка Йосипу Сталіну: «Візьміть військову карту і знайдете село на річці Ятрань, зветься Полонисте на Уманщині Бабанського р-ну. Ось так послухайте, тов. Сталін! Село має 317 дворів, – наголошував комсомолець Пастушенко, – колективізація на 100%. Село виконало план на 65%. Колгосп вивіз весь хліб до фунта всі культури. Зараз коням ні в зуб, лише пшенична січка і кормлять малясом, вже загинуло 56 коней. На селі щоденно гине з голоду 3–4–6 коней, нема ні зернини. Свиней було розвели 500 штук, вже подохло з голоду 184 штуки, їдять жом та січку. Лише мається 60 корів, з яких в м'ясо йде 46 штук, а на все село лишається на 1932 р. 14 штук. І починають вмирати з голоду люди, пухнуть, діти кажуть «хліба, хліба». Зараз буксир за буксиром, бригада 86 осіб ходять 3 місяці і нічого не зроблять, день у день ходять під кожну хату. Від початку кампанії вже перешарили разів 60 кожну хату. Забрали до фунта всі городні культури, в колгоспів, в колгоспників залишили на душу 2 пуда картоплі, а всю до фунта – в заготівлю. Ніякого передбачення на весняний посів, насіння ні фунта, ніякої культури – ні картоплі, ні фасолі, ні віки, ні чечевиці, ні гороху, ні гречки, ні проса, ні ячменю, ні вівса, ні сої – все до фунта. І буряки, і капусту квашену забрали, і забирають курей». Так діяли уповноважені та буксирні бригади із заготівель. Селяни помирали від голоду і холоду, діти розбрелися по району, не відвідували школу. За повідомленням обласного відділу ДПУ в Б. р. «...колгоспники та індивідуальники, переважно біднота, за відсутності хліба голодують, їдять дохлих коней, вживання дохлих коней має місце у більшості сіл району, це стало звичним явищем». В селах Кам'янече, Косанівка, Небелівка, Лебединка, Торговиця, Острівець, Нерубайка, Копенковате селяни хворіли від виснаження і недоїдання, «з'явилися смертні випадки на ґрунті голоду». У с. Нерубайка було 48 дворів, у Лебединці 30 з опухлими. «У с. Острівець, – повідомив начальник облвідділу ДПУ В.Левоцький 3 квітня 1932 р., – на грунті голоду почастішали випадки смертності. Кожний день помирає 1-2 особи, переважно бідняки. Трупи лежать до 7 днів, бо нема кому копати могил. Коли кажуть, що треба викопати могилу, то відповідають: «Дайте спочатку чого-небудь поїсти, бо немає сили копати яму». Голод набував масового явища, а селяни шукали порятунку. У селах Бабанка, Гродвено, Сушківка, Коржовці, Небелівка, Перегонівка колгоспники розібрали насіння картоплі в колгоспній коморі. 15 травня 1932 р. секретар Вінницького обкому КП(б)У М.Алексєєв доповідав ЦК партії про те, що в Бабанському р-ні у квітні 1932 р. «...смертність та опухання від голоду доходили до великих розмірів, приблизно по с. Підвисоцькому померло 20, по с. Левківці 12 осіб, Косанівка – 9, Кам'янече – 37 осіб, Вишнополі – 61». Опухлих було в кілька разів більше. Заступник начальника Вінницького облвідділу ДПУ П.Рахліс доповідав обкому партії, що районні працівники використовували масові обшуки, арешти, вдавалися до побиття селян, накладання непосильних податків і штрафів, необґрунтованого розкуркулення і продажу майна. Зловживати владою сільських активістів спонукало районне партійне начальство, яке отримувало частину майна та гроші від розпродажу на торгах. 21 травня 1932 р. ЦК КП(б)У визнав 8 районів Вінницької обл., які перебували у «...найбільш тяжкому становищі, серед них і Бабанський»,

якому виділили «для організації громадського харчування» колгоспників чотири вагони тюльки. Вони призначалися винятково для працюючих у колгоспі селян, зайнятих переважно прополюванням буряків. Так звана продовольча допомога 300 тис. пудів хліба, 100 тис. пудів кукурудзи, 200 т вівса, яку Москва виділила для буряківничих районів України, стосувалася окремих сіл Б. р-ну, де вирощували цукровий буряк. 21 червня 1932 р. Б. р. належав до тих, що «перебувають в найбільш тяжкому стані». Вибіркова продовольча допомога не стосувалася родин колгоспників – дітей, людей похилого віку, хворих, непрацездатних, селян одноосібників. З виділених продуктів 85% призначалося для «тяжких районів», які вирощували буряки, а 15% для решти районів, що перебували в «тяжкому стані». Галузево-цільовим та соціально-класовим розподілом хліба, харчів особисто займалися Л.Каганович, Й.Сталін, А.Мікоян. Невдоволені загрозливою ситуацією та голодом селяни виходили з колгоспів, вимагали повернення насіння, худоби, реманенту. 29 липня 1932 р. Б. р. отримав хлібозаготівельний план 5650 т, для виконання якого не мав економічної спроможності, тому що потрібно було повернути насіннєву позику, отриману весною. У 1931 р. хлібозаготівельний план району становив 30 000 т, але його виконання зруйнувало колгоспи і призвело до масового голоду, тому що обсяг заготівель досяг 57% валового збору. 25 січня 1933 р. голод проник у села Б. р.: Покрилово, Володимирівка, Сушнівка, Дегезено, Оксанино, Танцьке, Росохватка, Свинарка, Тальянка, Девківка, Перегонівка, Торговиця, Кам'нське. Від голоду потерпали 238 колгоспів та 77 господарств одноосібників. Збір зернових у 1932 р. становив у районі 20 тис. т., а план хлібоздачі – близько 6-ти тисяч, тобто майже третина зібраного. Весною 1933 р. Б. р. увійшов до Київської обл. 19 березня 1933 р. Б. райвиконком просив організувати медичне харчування в окремих селах району, щоб вивести людей зі стану абсолютного фізичного виснаження. У селах Б. р. «хворих на брезки», тобто опухлих, направляли до польових лазаретів, у яких діяли бригади лікарів для надання медичної допомоги. На неї чекали селяни сіл Підвисоке, Монастирське, Доброводи. Харчування госпіталізованих відбувалося під наглядом лікарів у будинках розкуркулених селян. Продукти надходили від облвиконкому, але їх розкрадали. Керівництво Б. р. було суворо попереджене за бездіяльність щодо госпіталізації голодуючих селян, які знаходилися в «лежачому стані», тобто помирали від зневоднення та виснаження організму. Незважаючи на жахливий стан сіл району, в яких Голодомор тривав 22 місяці поспіль, райвиконком продовжував застосовувати репресії за невиконання хлібозаготівлі. За нездачу «твердоздавцями» хліба від 52 до 212 кг у вересні 1933 р. їх було оштрафовано на суму, що в п'ять разів перевищувала ринкову вартість заборгованого ними зерна. 28 листопада 1933 р. Свинарська сільрада оштрафувала чотирьох селян за «нездачу натуральних зобов'язань державі», стягнувши борг грішми за ринковою вартістю хліба та м'яса. Смертність у Б. р. становила третину сільського населення.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 663; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 783–784, 872; Український хліб на експорт: 1932–1933. – К., 2006. – С. 263; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 414, 638.

БАБАКИ (байбак, сурок) – гризуни. У роки Голодомору, особливо весною, коли бабаки вилазили з нір, селяни виловлювали їх для харчування. Голодне полювання було поширеним у центральних і степових р-нах України. Їх вживали в селах Брацловського, Оратівського, Уманського р-нів Вінницької обл., Богуславського р-ну Київської обл., а також у селах Одеської, Дніпропетровської, Донецької обл. та інших степових районах.

Л-ра і джерела: 33-й: голод: Народна Книга–Меморіал. – К., 1991; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007; Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 23.

БАБИЧ Ісай Янович – чекіст, начальник секретно-політичного відділу Вінницького обласного відділу ДПУ, організатор судових процесів над учасниками повстанських організацій. За його участі в грудні 1932 р. було виявлено повстанські загони селян, які діяли в 16 селах 9 р-нів Вінницької обл. і ставили за мету «...повалення радянської влади шляхом збройного повстання та встановлення Української Народної Республіки». Селяни виступали проти хлібозаготівельних кампаній, позбавлення їх хліба, продовольства, майна, житла, рятували родини від голодної смерті. Звинуваченню та ув'язненню підлягали 29 осіб, з яких С.В Гришбовського, І.П.Коваленка, З.М.Кутера, М.М.Мазура, П.І.Назарчука, Л.В.Степківського, Г.А.Черемхівського – до розстрілу, решту до різних термінів ув'язнення – від 5 до 8 років виправно-трудових таборів.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 190.

БАБІЧЕВ Петро Іванович – жертва Голодомору на території Троїцької сільради Одеського р-ну.

Помер 7 червня 1933 р. у віці 21 року від виснаження.

Л-ра і джерела: Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 320.

БАБЬОНИШЕВ (псевд. – Максудов С.Ю.) Олександр Петрович – демограф, соціолог, історик, фаховий геолог. Народився 10 березня 1938 р. в м. Ростов-на-Дону. Вищу освіту здобув у Московському геологорозвідувальному ін-ті (1961). Захистив кандидатську дисертацію з проблем застосування математичних та електронно-обчислювальних методів геологічної розвідки. Учасник правозахисного руху в СРСР 1960 –1970-х рр., виступив на захист письменників А.Синявського, Ю.Даніеля, О.Солженіцина, особисто зустрічався з опальним академіком А.Сахаровим. Започаткував і редагував самвидав «Поиски и размышления» (1980–1981), зазнав переслідувань КГБ у 1978–1981 рр., виїхав до США (1981). Співпрацював з українськими та російськими видавництвами і науково-дослідними установами США.

Б. вивчав соціально-демографічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. в УСРР, загальну кількість втрат населення європейської частини Росії в 1918–1920 рр. від сталінської примусової колективізації та Другої світової війни. Переймався статистикою трагічного минулого в СРСР під впливом спогадів рідної мами С.Е.Бабьонишевої про голод на Дону. Перша публікація Б. із згадкою про втрати населення від колективізації і частково голоду з'явилася в 1977 р. на сторінках французького щорічника. Вона стосувалася загальних втрат населення в СРСР у 1918–1958 рр. Б. друкував статті на сторінках періодичного видання «СССР: Внутренние противоречия» (виходив в США), висвітлював статистику втрат від більшовицьких соціально-економічних експериментів, аналізував постанови партійних органів про механізм творення голоду. 10 квітня 1982 р. газета «Свобода» опублікувала методику опитування очевидців голоду, розроблену Б. Він особисто співпрацював із Дж.Мейсом, видав статтю до 50-річчя Голодомору про географію голоду в СРСР. Його розвідки про демографічні втрати друкували часописи «Сучасність», «Форум». Б. використав матеріали перепису населення 1926 та 1939 р., ігнорував репресований перепис населення 1937 р., а також інші статистичні матеріали другої половини 1920-х та першої половини 1930-х рр. про природний рух населення в округах УСРР – відомчу статистику ЦСУ УСРР, поточних статистичних щорічників в областях УСРР, Наркомату охорони здоров'я та Наркомфіну УСРР, повідомлення ДПУ УСРР про територію голоду і пересічну смертність в районах та окремих селах. Сталість методології підрахунків і статистичних джерел, поєднання втрат населення від колективізації з жертвами Голодомору, притаманні для демографічної концепції Б., не забезпечили системного і вичерпного виявлення безпосередніх та опосередкованих втрат від голоду. У 1983 р. Б. вважав, що у 1933 р. від голоду померло близько 6 млн осіб. За показник нормального рівня смертності в Україні він брав таблиці смертності, відтак втрати по СРСР за 1926–1939 рр. становили 9 млн осіб, з яких дорослого населення 5,4 млн, дітей 3,6 млн осіб, а в Україні – «трохи більше половини всіх втрат» – 4,5 млн осіб.

На початку 1990-х рр. тривала дискусія Б. з С.В.Кульчицьким *(див. Кульчицький С.В.)*, викладена на сторінках «Українського історичного журналу» (1991). Обидва використовували матеріали переписів населення 1926 та 1937 р., але Б. скептично ставився до міграційних переміщень, зводячи їх до «нульового балансу». Саме тоді він назвав загальну цифру втрат від голоду – 4,5 млн осіб. В іншій статті, яка була витягом з його книги «Втрати населення СРСР», американський демограф російського походження показав зменшення населення на 11,2 млн осіб за 12 передвоєнних років, із яких дітей – 4 млн осіб. У 1928–1933 рр., за підрахунками Б., в Україні розкуркулили 160 тис. дворів, виселили близько половини, хоч загалом у 1931 р. депортували 250 тис. дворів так званих «куркулів». Адже соціально-демографічні наслідки примусової колективізації не обмежувалися лише розкуркуленням. Колгоспи в УСРР охопили близько 20 млн селян, а забезпечили роботою тільки 7,4 млн осіб. Штучний «надлишок» робочої сили в колгоспах не могли працевлаштувати новобудови першої п'ятирічки. У 1932 р. на Донбас «завербували» 324 тис. жителів сільських районів. Б., незважаючи на публікацію архівних документів про переселення колгоспників Білорусії та Росії у вимерлі від голоду українські села, заперечує сталінське «велике переселення» народів, вважає, що в межах СРСР примусово депортували 2,5 млн, а добровільно покинули місця проживання від 5 до 6 млн осіб. Він не згадує про заборону виїзду з України від січня 1933 р., про масові затримування селян на залізницях, портах і вулицях великих міст та повернення їх до рідних сіл.

Недостатньо переконливою є теорія «пропорційної відповідальності», яку Б. застосовує до організаторів Голодомору. Його емоційно-публіцистична фраза «... можливо, це Мікоян і Молотов ходили і вишукували хліб, штиркали в землю, або Каганович...» свідчить про фактологічну необізнаність її автора, особливо з персональною участю згаданих осіб в організації хлібозаготівлі в УСРР 1928/29 р. та 1931–1933 рр. Поїздки В.Молотова, Л.Кагановича та А.Мікояна в Україну *(див. Каганович Л.М., Мікоян А.І., Молотов В.М.)* засвідчують їх особисту участь в організації штучного голоду.

Методика встановлення демографічних втрат, яку використовує Б., ігнорування матеріалів 1937 р., особливо порайонної смертності, та ідеалізація перепису 1939 р. є консервативною. Вона не дає вичерпної інформації про кількість жертв Голодомору. Б. обмежується хронологією голоду (грудень 1932 – зима 1933 р.), відтак не враховує смертності серед голодних селян першої половини 1932 р. Померлих від тифу, хвороб, викликаних голодом, Б. не зараховує їх до «прямих жертв» голоду, але зазначає смертність внаслідок виснаження – від 15 до 20%. В окремих випадках вона становила 30%. У доповідних записках ДПУ УСРР та звітах Наркомату охорони здоров'я УСРР використовувався вислів «смерть на грунті голоду», який означав наслідки захворювань організму від виснаження, хвороб, спричинених тривалим голодуванням, епідемії тифу, малярії тощо.

В інтерв'ю, окремих промовах і публіцистичних працях Б. згадує термін «злочин проти людяності» безвідносно до подій в Україні. Проте конкретно і принципово демонструє особисте заперечення факту Голодомору – геноциду 1932–1933 рр. в Україні. Одразу після ухвалення Верховною Радою України закону про визнання Голодомору геноцидом українського народу *(див. Закон України №376–V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»)* Б. публічно виступив із зверненням до українських парламентарів. Він заявив, що «...ні Україну, ні власне українців не можна виділяти як окремий об'єкт геноциду», бо Й.Сталін не виголошував наміру про нищення населення за етнічною або територіальною ознаками. Однак заклики Й.Сталіна щодо знищення окремих груп українських селян, згадка етнічної складової і територіального розміщення є в офіційних промовах більшовицького лідера, в таємному листуванні з Л.Кагановичем та В.Молотовим, з партійно-радянською номенклатурою в УСРР 1932–1933 рр. Такий намір зафіксований в постановах політбюро, в особистих вказівках, які реалізовані в методах хлібозаготівлі і ліквідації «саботажників» *(див. Оріхівська справа)*, в ізоляції селян *(див. Чорні дошки)*, у вироках за хлібозаготівельними справами *(див. Закон про «п'ять колосків»)*.

Звернення Б. до українського парламенту із запереченням Голодомору-геноциду опублікувала газета «2000». Воно є надто категоричним, амбітним і водночас суб'єктивним.

Б. зазначив, що голод 1931–1933 рр. «...не був ні геноцидом українців, ні геноцидом жителів України». Наполегливість та обурення колишнього правозахисника, що «не боїться ... суду», позаяк не боявся і «неправедних судів радянської влади», виявилися суголосними з політичними заявами в Росії щодо ухвалення закону 28 листопада 2006 р. в Україні. Майже одночасно з Б. із запереченням факту Голодомору – геноциду в Україні виступив О.Солженіцин. Однак закон Верховної Ради України був цілком логічним, тому що відповідав міжнародному праву, спирався на Конвенцію ООН 9 грудня 1948 р. про запобігання геноциду, ратифіковану урядом УРСР. Б. використав контраргумент – відсутність на початку 1990-х рр. «закону про допомогу жертвам колективізації і голоду» в Україні. Але він з'явився ще у квітні 1991 р. у зв'язку з реабілітацією жертв репресій, відтак колишні розкуркулені мали право на відшкодування конфіскованого майна. Уряд незалежної України, крім комуністів, не перешкоджав у 1991–1993 рр. вивченню Голодомору, а протягом другої половини 1990-х рр. сприяв системним дослідженням на рівні академічної науки. Публікація статті Б. в «Українському історичному журналі» 1991 р. – доказ того, що українська влада сприяла вивченню причин і наслідків голоду в Україні. Б. звинуватив українських парламентарів у «...некомпетентності, безвідповідальності і неповазі до цієї страшної трагедії, у поспішному і бездумному ухваленні закону, який буде сприяти не відновленню історичної істини і справедливості, а ворожнечі між людьми та народами». Навпаки: безвідповідальним та аморальним було тривале замовчування злочину проти людяності, його подальше ігнорування керівництвом Російської Федерації, яке від номенклатурного обурення подіями в Україні перейшло до переслідування дослідників Голодомору в Україні, до судових рішень в Росії і заборону там «екстремістської літератури», застосування до бібліотекарів адміністративних стягнень за збереження книг про голод. Так само не викликала обурення Б. зухвала анексія українського Криму та російська агресія на Донбасі, на території якого в 1933 р масово помирали етнічні росіяни, особливо в общинах старообрядців, а також греки, поляки, німці, які були громадянами УСРР. Закон України від 28 листопада 2006 р. визнав їх жертвами геноциду, але за нього не голосували народні депутати від Партії регіонів, серед яких є численні представники території Донбасу. Тому заперечення Голодомору – геноциду є аморальним і політично безвідповідальним, а намагання уніфікувати явища «загальносоюзного голоду», притаманне для концепції Б., спрямоване на заперечення особливостей Голодомору в Україні.

У 2010–2013 рр. Б. виголошував доповіді в Москві, надіслав матеріали для участі в науковій конференції, яка відбулася 20–21 листопада в Києві. Вони засвідчили схематизм його методики встановлення втрат населення, консервативне ставлення до базових

джерел, відтак відносність та умовність даних про смертність від голоду.

Л-ра і джерела: Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1927–1938 роках // Сучасність. – 1983. – №10. – С. 32–43; Форум. – 1983. – №4. – С. 198–212; Його ж. Голод 33-го года // Страна и мир. – 1985. – №10. – С. 40–48; Дискуссии на Западе о потерях советского населения в эпоху коллективизации // Былое: Альманах. – Вып. 4. – С. 369–367; Потери населения СССР в годы коллективизации // Звенья. – 1991. – С. 65–100; Демографічні втрати населення України в 1930 – 1938 рр. // Український історичний журнал. – 1991. – №1. – С. 21–127; Кульчицький С.В., Максудов С. Втрати населення України від голоду 1933 р. // Український історичний журнал. – 1991. – №2. – С. 3–10; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний довідник. – Одеса – Львів, 2001. – С. 592; Максудов С. К проблеме оценки численности населения Украины по переписи 1926 и 1939 года // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали Міжнародної наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 265; www. maksudovsergei.com; Максудов. Чи треба продавати хліб Радянському Союзові? // Сучасність. – 1983. – №11. – С. 118–121; Його ж. Демографічні втрати населення України в 1927–38 роках // Там само. – №10. – С. 32–43.

БАГРИНІВЦІ – село Літинського р-ну Вінницької обл. Напередодні колективізації в Багринінській сільраді було 1142 селянських господарств, у яких проживали 4816 осіб, з яких 4808 українців. Влітку 1928 р., коли з с. Б. було вивезено 10 тис. пудів хліба, майже 300 селянських дворів залишилися без засобів існування. На ґрунті «голодовки і відсутності можливості дістати хліб в кооперації» селяни висловили намір розгромити склад споживчого кооперативу, забрати хліб, щоб не «пухнути з голоду». Набагато жахливіша ситуація склалася в селі після масової колективізації та проведення хлібозаготівлі. У лютому 1933 р. ДПУ повідомило, що в с. Б. селяни вживали різні сурогати, дохлятину, страждали шлунковими розладами, опухли від недоїдання і помирали «голодною смертю», траплялися випадки людоїдства і трупоїдства. Від недоїдання діти хворіли недокрів'ям, не відвідували школи. Весною 1933 р. там голодувало 45 родин колгоспників. Голод тривав у селі протягом березня–червня 1933 р., забираючи життя дітей, осіб похилого віку, хворих.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 70; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 166, 366, 374, 377.

БАГРЯНИЙ Іван Павлович – український письменник, громадський діяч. Народився 2 жовтня 1906 р. в с. Куземине неподалік м. Охтирка на Сумщині. Навчався в Київському художньому інституті (з 1926), але не закінчив через матеріальну скруту. Його поетичні твори – «До меж заказаних», «Аве Марія», які з'явилися наприкінці 1920-х рр., були заборонені радянською цензурою. У 1931 р. письменника звинувачували в «буржуазному націоналізмі», а 16 квітня 1932 р. заарештували. Після 11 місяців ув'язнення засудили до 5 років таборів на Далекому Сході, але у зв'язку з тяжкою хворобою легенів звільнили в 1940 р. Виїхав до Німеччини в 1944 р., залишивши в Україні дружину і дітей. Автор публіцистичних та художніх творів («Сад Гетсиманський», «Тигролови» ін.), у яких показав мотиви, обставини голоду та наслідки більшовицького терору в Україні 1930-х рр. Помер 25 серпня 1963 р.

Л-ра і джерела: Жулинський М. Іван Багряний // Слово і час. – 1991. – №10; Багряний І. Чому я не хочу вертати на «родіну». – Лондон, 1946; Шевченко Л.А. Багряний Іван Павлович // Енциклопедія історії України. Том 1. – К., 2003. – С. 162–163; Багряний Іван. Сад Гетсиманський. – К.: Наукова думка, 2005. – 548 с.

БАДЗЬО Юрій Васильович – громадський і політичний діяч, публіцист, політв'язень, дисидент. Народився 25 травня 1936 р. в с. Копинівці (нині Мукачевський р-н Закарпатської обл.). Освіту здобув на філологічному ф-ті Ужгородського ун-ту (1958), учитель (1958–1961), член бюро райкому ЛКСМУ, аспірант та молодший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР (1961–1965). Кандидатську дисертацію «Критерій правди в оцінці літературно-художнього твору» не захистив через політичні переслідування, виступав на шевченківських вечорах та відомій акції протесту проти арештів під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків» у серпні 1965 р. Звільнено з роботи та виключено з КПРС. Безробітний у 1965–1974 рр., працював вантажником (1974–1979). 12 грудня 1979 р. його засуджено на 7 років таборів у Мордовії та 5 років заслання в Якутії. 22 січня 1983 р. перебував у таборах політв'язнів, звернувся із заявою до голови президії Верховної Ради УРСР О.Ф.Ватченка про необхідність ушанування пам'яті жертв Голодомору 1933 р. У заяві зазначалося, що його жертвами стали 6–8 млн українців, тому «аморально і потворно забувати невинно загиблих, убивати в народі пам'ять про пережите, забирати з історії побуту цілі сторінки». Б. пропонував тоді проголосити «український вечір жалоби» (один день на місяць – третю неділю березня), а також щорічний «День національної жалоби», закликав спорудити пам'ятники. «Публічне відзначення трагедії 1933 року, – на його переконання, – означало б не лише виявлення морального почуття й політичного розуму. Воно означало б, що сучасне керівництво

республіки дійсно відмежовується від політики сталінізму і несе відповідальність перед українським народом за його історичну пам'ять, а також і за надійно стійкі опори нашого майбутнього». Звільнений із заслання 9 грудня 1988 р. Працював у наукових та громадських об'єднаннях (1989–1993). У вересні 1993 р. виступив на конференції в Харкові з питань Голодомору. Лауреат премії Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (1999). Помер 1 вересня 2018 р. у м. Києві.

Л-ра і джерела: Голод в Україні 1932–1933. Вибрані статті. – Луцьк, 2006. – С. 156–157; Зайцев Ю.Д. Бадзьо Юрій Васильович // Енциклопедія історії України. Т. 1. – К., 2003. – С. 163–164.

БАЙДАН Павло Леонтійович – жертва Голодомору на території Яськівської сільради Одеського р-ну (українська сторона). Помер 25 травня 1933 р. від розладу харчування у віці 45 років.

Л-ра і джерела: Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 322.

БАЙДІВКА – село Старобільського р-ну Донецької обл. За переписом 1926 р. Байдівська сільрада мала 550 селянських господарств із населенням 3358 осіб, з них 3355 українців. У лютому 1933 р. було заарештовано члена правління колгоспу «Перемога» І.Г.Герасименка, який висловлювався публічно серед колгоспників так: «Вивозять хліб в міста, годують ледарів, а ми голодуємо та пухнемо з голоду. До нас понаїхало різних уповноважених по хлібозаготівлі, які нас об'їдають і забирають від нас хліб». Старобільське районне відділення Донецького облвідділу ДПУ засудило його до 10 років таборів. Винним себе не визнав, а 23 березня 1933 р. справу було припинено.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 187; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 157.

БАЛАБАН Василь Ілліч – селянин, мешканець с. Старий Керменчик Старо-Керменчицького р-ну Донецької обл. Заарештований 9 грудня 1932 р. за антирадянську агітацію серед односельчан. Висловлював «провокаційні» заклики: «Я підрахував весь наш хліб, і тільки хватить на виконання плану хлібозаготівлі, звідси виходить, що для колгоспників та коней хліба не буде»; «Ось до чого Ваші керівники та комуністи довели – люди вже з голоду пухнуть, уже усі коні скоро виздихають – це все тому, що ви, бідняки та середняки, все дурно ціле літо працювали і віддаєте весь хліб дармоїдам, треба організовуватися в організованому порядку хліба не віддавати, в першу чергу забезпечити хлібом себе, а остачу здавати». Обвинувальний висновок Б. виголошено 13 грудня 1932 р. за ст. 54-10 – антирадянська агітація, спрямована на зрив господарсько-політичної кампанії сівби та хлібозаготівлі і захист куркулів. Перебував у Маріупольському будинку примусових робіт (*див. БУПР*) до 31 серпня 1933 р. Справу було припинено. Тоді бупри були переповнені, тому ДПУ проводили чистку та переоблік ув'язнених згідно з терміном ув'язнення, відправляли їх у табори, інших повертали до колгоспів під нагляд міліції.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 161–162.

БАЛАНДА – їжа голодних людей. Висівки жита або пшениці варили у великому котлі для громадського харчування колгоспників. Б. варили в с. Рижавка Уманського р-ну, у с. Малі Крушлинці Вінницького р-ну. «Колгосп організував у полі кухню, – згадував Т.Я.Кравець з с. Малі Крушлинці. – Люди щоденно працювали на просапці буряків, одержували по черпаку баланди. Кому було мало, робив собі добавку сирою водою і помирав. Моя мама півчерпака приносила нам, дітям». Нею харчувалися колгоспники сіл Слободище Іллінецького, Велика Бушинка Немирівського, с. Парпурівці Вінницького р-нів, с. Полянецьке Савранського р-ну Одеської обл. «Для колгоспу позичково відпустили 2 тонни борошна, – згадував Д. Глущенко, – з якого для голодуючих в останні, найтяжчі дні перед жнивами варили баланду (так називали страву люди), яка багатьом односельцям дала можливість вижити». Черпак баланди виявився натуральною формою оплати праці колгоспників, які не отримували хліба на вироблені трудодні. Інколи виснажені шлунки не витримували клейковини з тіста, в яку перетворювалася набрякла баланда – тоді селяни помирали.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 12; 33-й: голод: Народна Книга–Меморіал. – К., 1981. – С. 137.

БАЛАКЛІЙСЬКИЙ р-н – адміністративно-територіальна частина Харківської обл. У 1926–1930 рр. Б. р. входив до складу Ізюмської округи. За переписом населення 1926 р. в р-ні було близько 8 тис. селянських господарств, 43 тис. осіб населення, з яких 39 тис. українців. Після адміністративно-територіальної реформи 1930 р., коли основною одиницею став район, Б. р. розширився і на початку 1932 р. мав 142 тис. осіб. Упродовж першої половини 1932 р. виконував хлібозаготівельні завдання, вважався міцним р-ном. Восени 1932 р. обсяги заготівель хліба зменшилися, а 14 грудня 1932 р. партійне та радянське

керівництво р-ну, визнане «організаторами саботажу хлібозаготівель», звільнили з посад та засудили до 5–10 років таборів. Б. р. був віднесений до регіону, в якому діяли «повстанські угруповання», відбувалася «антирадянська агітація» проти хлібозаготівлі, тут спостерігалася протидія вивезенню хліба, виїзд селян у грудні – січні з району. 15 грудня 1932 відділення Харківського обласного відділу ДПУ УСРР звинуватило 18 селян сіл Нурове, Бригадирівка, Волохів Яр у «контрреволюційній антирадянській агітації» проти політично-господарських кампаній (за ст. 54-10), в організації саботажу хлібозаготівлі восени 1932 р. та збиранні колосків, у «розкраданні зерна» з колгоспного поля і засудило їх до різних термінів ув'язнення в таборах – від 3 до 10 років. Голод в Б. р., починаючи з поодиноких випадків взимку 1933 р., набув масового поширення весною – влітку цього ж року. У травні–червні Чепілівська, Бригадирівська, Байрачанська, Борівська сільради просили проддопомоги для утримання дітей в колгоспних яслах. Голова Вовчеярської сільради повідомляв райком партії про закриття дит'ясел за браком продуктів – кожного дня помирало 12 дітей. Андріївська сільрада вичерпала харчі для дит'ясел, просила про термінову проддопомогу. В артілі «Хвиля пролетарів» Кисілівської сільради розпочалася прополка цукрових буряків, але не було «чого їсти робочим людям». У комуні «Червоний фронтовик» Бригадирівської сільради 5 червня «...захворіло від недоїдання до 40 душ та слабих до 100 душ, які не можуть працювати. Маються випадки смертей ударників, кращих комунарів». Про відсутність харчування заявляли також голови Щурівської, Червоногарської, Довганівської сільрад. У селах, підпорядкованих їм, переважали українці. На початку травня 1933 р. у Балаклеї було підібрано 300 безпритульних дітей, які прийшли з сіл Яковенкове (60), Борщівка (50), Бригадирівка (50), Гусарівка (40). Вони покинули школу і родину, шукаючи порятунку від голодної смерті. Правління артілі «Заповіт Леніна» Залиманської сільради просило райвиконком «відпустити просяної шелухи» під час «прополочної» кампанії, тому що мало «велику нужду в харчуванні» колгоспників. У с. Олександрівка кожного дня помирало 8–10 колгоспників, 20 родин лежали пухлими, дит'ясел не мали, тому сільрада просила райвиконком: «...повідомте нам, чи можна ще сподіватися на яку-небудь допомогу з боку району». Майже в кожному селі Б. р-ну від голоду помирали десятки людей, а підлітки поповнювали лави безпритульних.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 126–127; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 839–841, 850, 863; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 63, 65, 70, 164–165.

БАЛИЦЬКИЙ Всеволод Аполлонович – голова ДПУ УСРР, заступник голови ОДПУ СРСР, нарком внутрішніх справ УСРР. Народився 27 листопада 1892 р. Особисто керував військовими частинами ДПУ УСРР для придушення селянських збройних повстань у 1929–1930 рр., викликаних примусовою колективізацією, хлібозаготівлями, податками, конфіскаціями продовольства і майна. У січні–березні 1930 р. органи ДПУ розпочали масове виселення селянських господарств, розкуркулили селян у 309 з 568 районів республіки, позбавили майна близько 62 тис. дворів. Селяни чинили збройний опір, протистояли військовим підрозділам ДПУ, якими командував Б. 15 березня 1930 р. він особисто брав участь у придушенні антирадянських повстань у 15 з 17 районів Тульчинської округи. 19 березня 1930 р. Б. телеграфував С.Косіору про те, що «...Сталін пропонував вжити більш рішучі заходи щодо Тульчинської округи, а також до нових спалахуючих заворушень і вказав на те, щоб я не промови виголошував, а діяв більш рішуче». Голова ДПУ придушував селянські повстання, повідомляв про шість неприборканих сіл. Б. не просто керував операціями «лише з вагона», а брав особисту участь, надавав накази кавалерійським частинам воювати з повстанцями в Шепетівській, Бердичівській, Вінницькій, Проскурівській, Уманській, Київській, Криворізькій округах. Розмах заворушень досяг апогею в січні–лютому 1930 р., внаслідок чого в Тульчинській, Могилівській, Вінницькій округах було розігнано 343 сільради. Повстанців називав «політбандитами», які виголошували заклики про ліквідацію радвлади, проти них застосовували вогнепальну нарізну зброю. Причиною повстань Б. вважав «викривлення при колективізації», «свавілля в селах» (стригли жінок і чоловіків під час заготівлі кінської гриви; арештовували, ґвалтували, конфісковували, продавали і привласнювали майно тощо). Пропонував провести чистку партійно-радянського керівництва прикордонних районів. На підтримку військам ДПУ було направлено ескадрон 49-го кавалерійського полку та кулеметний взвод. У боях з ними у лютому–березні 1930 р. загинуло 90 селян, 177 було поранено, тисячі заарештовано. 13 березня 1930 р. секретно-політичний відділ ДПУ доповідав голові ДПУ УСРР Б. про виселення 12537 куркульських господарств за період з 18 лютого по 12 березня, а разом – 57720 осіб.

За особливі успіхи в розгромі селянських повстань Б. призначили заступником голови ОДПУ СРСР.

25 липня 1931 р. Й.Сталін особисто рекомендував його на цю посаду. Чергова хвиля селянських голодних бунтів накрила українські села наприкінці 1931 – у перші місяці 1932 р. Вона була викликана репресивними хлібозаготівлями, голодуванням селян, примусовою і даремною працею в колгоспах, фіскальними визисками – стягненням податку, самообкладанням, позиками та іншими поборами. Селяни покидали колгоспи, розбирали худобу. Українські села охоплювали жіночі «волинки», які завершувалися погромом сільрад, колгоспних комор. 26 квітня 1932 р. Й.Сталін рішуче відреагував на селянські заворушення, звернув увагу С.Косіора на те, що «...у деяких пунктах УСРР радянська влада перестала існувати» і категорично зазначив: «Невже це правда? Невже така погана справа з селом на Україні? Де органи ДПУ, що вони роблять?». ДПУ зафіксували близько 2 тис. заворушень, основною «рушійною силою» яких були жінки, приречені на голодну смерть разом з дітьми. Масове невдоволення селян наростало, загрожувало зривом весняних посівних робіт, а відтак і жнив. Знадобився досвід Б. 11 серпня 1932 р. Й.Сталін запропонував Л.Кагановичу змінити партійну і радянську верхівку в УСРР – «інакше Україну можемо втратити». Особисто рекомендував «...перевести на Україну Балицького на пост голови українського ДПУ», притому залишивши його на посаді заступника голови ОДПУ. «Недостатні» обсяги хлібозаготівлі в Україні восени 1932 р. актуалізували повернення Б. в Україну. 24 листопада 1932 р. його призначили особливим уповноваженим ОДПУ в УСРР і підпорядкували йому всі силові структури – органи ДПУ, міліцію. У лютому 1933 р. Б. став головою ДПУ УСРР, був уповноважений в Одеській обл. з організації хлібозаготівлі. Разом з Л.Кагановичем займався «викачкою хліба». 20 грудня 1932 р. звітував про те, що за 4 місяці по «хлібозаготівельних справах» було заарештовано11 тис., а за місяць – від 15 листопада до 15 грудня – 16 тис. рахівників, голів колгоспів і сільрад. Засуджено до розстрілу 108 осіб. Органи ДПУ виявили 7 тис. сховищ селянського хліба, вилучили 700 тис. пудів зерна. До власних досягнень Б. зарахував також викриття «повстанських угруповань польського походження, організовані урядом УНР» та «колишніми укапістами», виявлення листівок, «угруповань» серед викладачів і студентів вишів у Києві, «внутріколгоспних угруповань». Судові трійки при ДПУ фактично виконували функції польових судів, фабрикуючи «хлібозаготівельні справи», арештовували сотні й тисячі селян, керівників господарств, районів. 24 грудня 1932 р. Б. повідомив свого шефа Г.Г.Ягоду *(див. Ягода Г.Г.)* про нанесення «...удару по куркульським петлюрівським елементам, що зривали хлібозаготівлі», тому «...Каганович і я вважаємо за необхідне виселити п'ятсот сімей, повторюю, п'ятсот сімей». За його особистого сприяння були сфабриковані Оріхівська, Драбівська та інші «хлібозаготівельні справи». Протягом 20 днів грудня 1932 р. щодня арештовували понад 40 осіб керівного складу районів, а за 1933 р. шляхом так званої «чистки рядів партії» покарано 27 тис. українських комуністів, з яких 237 секретарів райпарткомів, 248 голів райвиконкомів, 300 комсомольських активістів. Лише у листопаді 1932 р. з метою «розгрому сільської контрреволюції» та «подолання саботажу хлібозаготівель» було заарештовано близько 9 тис. осіб, з яких понад 2 тис. «колишніх петлюрівців та махновців». Ліквідація «контрреволюційних і повстанських угруповань» органами ДПУ відбулася у 110 районах, а причинами арештів названі: антирадянська агітація, опір селян під час вивозу хліба, крадіжки, затримка обмолоту, залишок зерна у відходах, створення «підпільних зерносховищ», ведення подвійної звітності. Вилучений хліб потрапляв до елеваторів, а не до пунктів громадського харчування колгоспників, що збільшувало кількість голодуючих. Б. особисто інформував Й.Сталіна про необхідність скасування довідок із сільрад, які давали селянам право прописки в містах, працевлаштування на виробництві. 22 січня 1933 р. він надіслав спецдонесення в ОДПУ про масовий виїзд селян з України, який у чотирьох областях охопив 74 райони та 721 село. Рідні місця покинуло понад 50 тис. осіб. Втікали колгоспники, але переважно втікачами були самодіяльні селяни, найчастіше голови сімей. На залізничних станціях збільшився продаж квитків. Б. ініціював заборону на продаж селянам залізничних квитків, організував заслони на станціях, наказав транспортним відділам ДПУ перехоплювати селян-утікачів та повертати їх до місць проживання. Лише за 22–30 січня 1933 р. було затримано 25 тис. осіб, з яких українців – 19 тис., решта – з Північного Кавказу. У лютому 1933 р. із сіл України виїхало 95 тис. осіб, третину з них становили колгоспники, а більше половини – одноосібники. 3 лютого 1933 р. Б. видав оперативний наказ «Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ДПУ УСРР», в якому зазначалося, що від грудня 1932 р. діяла «ударно-оперативна група» ДПУ, яка виявила і майже ліквідувала «контрреволюційне повстанське підпілля на Україні» майже в половині районів УСРР. Він констатував підготовку загальноукраїнського повстання весною 1933 р., тому закликав до «остаточної ліквідації к.-р. повстанського підпілля до початку сівби», завдати «рішучого удару по організаторах зриву заходів із сівби». Особисто вимагав виконання його наказу

від 5 грудня 1932 р. по «чекістському забезпеченню політично-господарських кампаній». Наказ Б. від 13 лютого 1933 р. передбачав створення в районах і селах «агентурно-інформативної мережі», яка б займалась виявленням «петлюрівсько-есерівського підпілля», вилученням прихованого хліба, охороною складів та елеваторів, і застосовувала оперативні заходи по ліквідації решток повстанських організацій. За особистим наказом Б. було ліквідовано «повстанське підпілля» у 200 районах України. 23 травня 1933 р. він підписав наказ №230 про посилення репресій, про необмежені права каральних органів. «Наша боротьба, – наголошувалося в ньому, – мусить бути всемірно посилена, наша пильність – всемірно загострена. Йдеться, отже, про посилення нашої боротьби з класовим ворогом». Суть наказу полягала у своєчасному виявленні масових невдоволень, політично-економічних загроз, можливих заворушень і проведення відповідної «профілактики». Й.Сталін особисто доручив Б. стежити за візитом в Україну французького політичного діяча Е.Ерріо, сприяти формуванню позитивного іміджу радянської країни і її влади. Голові ДПУ УСРР постійно доповідали його заступники, керівники обласних відділів про масовий характер голоду в селах, але Б. жодним чином не інформував Й.Сталіна. Перед арештом у 1937 р. очолював НКВС УСРР. Репресований. Розстріляний 27 листопада 1937 р.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 408–409; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 102, 104, 128; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007; Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 48, 274, 311, 317,; Шаповал Ю.І. Балицький Всеволод Аполлонович // Енциклопедія історії України. Том 1. – К., 2003. – С. 173–174.

БАРАБОЙ – село Овідіопольського р-ну Одеської обл. Жертвами Голодомору стали мешканці села: Іван Якимович Бакалов, помер 27 червня 1933 р. у віці 18 років; Афанас Алік Чабанов, помер 17 квітня 1933 р. у віці 23 роки; Я.Л.Балацький, помер 20 квітня 1933 р. у віці 40 років.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 326.

БАРАБОЛЯ – гнила і мерзла картопля, яка висихала на полях, а також залишалася в колгоспних кагатах. Її пекли та їли голодні селяни багатьох українських сіл. Мешканка с. Слобідка-Кальнянська Г.П.Щесняк згадувала про випадок вживання бараболі її односельцями у роки Голодомору, від якої людям ще гірш хотілося їсти, а дехто навіть помирав. Суху і гнилу картоплю селяни мололи в жорнах і пекли «паляниці».

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 14.

БАРАНОВ Андрій Вікторович – церковний староста с. Ново-Красне Арбузинського р-ну Одеської обл. У 1931 р. за невиконання хлібозаготівельного плану до двору його майно розпродали. У жовтні 1932 р. він говорив селянам: «Совєтська влада дає великі плани, як колгоспникам, так і індивідуальникам, їх виконати неможливо. Вони заберуть увесь хліб, і люди помиратимуть з голоду. Це не влада, а грабіжники». Завдяки його агітації селяни ліквідували правління колгоспу, розібрали майно. 6 січня 1933 р. за обвинуваченням Арбузинського районного відділення Одеського облвідділу ДПУ справу було передано до районного суду. За вироком 9 січня 1933 р. Б. засудили до 10 років таборів і 5 років позбавлення прав. Винним себе не визнав. Реабілітований 16 вересня 1991 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 204–205.

БАРИБІН Павло Терентієвич – селянин Олексіївської сільради Олексіївського р-ну Харківської обл., жертва Голодомору. 6 квітня 1932 р. виїжджав до Курської обл. для придбання хліба в обмін на одяг. На станції Ржава Оболонського р-ну в нього конфіскували три пуди жита, незважаючи на пояснення та довідку – дозвіл від сільради на виїзд. Його родина заробила 470 трудоднів, але артіль не видала хліб, тому продавали одяг, майно, щоб вижити, прогодувати 4 осіб, двоє малолітніх дітей. Скарги до місцевих органів влади не діяли, навіть те, що йому «з-за голодної нужди» довелося проїхати 300 верст у Росії. Селянин повернувся в рідне село, в якому голодували дружина і діти, без хліба.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 447–448.

БАРКА (Очерет) Василь Костянтинович – український поет, прозаїк, літературознавець. Народився 16 липня 1908 р. у с. Солониця Лубенського повіту Полтавської губернії. Закінчив Краснодарський педагогічний ін-т. У 1933–1934 рр. голодував на Кубані, ледве не помер від голоду, фронтовик. Пораненим потрапив у полон, залишився в Німеччині, згодом виїхав до США (1950). Автор багатьох збірок філософсько-містичних поезій, роману «Жовтий князь» (1963) про жахливі соціально-психологічні картини

Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та на Кубані. За мотивами роману режисер О.Янчук зняв художній фільм «Голод 33». Помер Б. 11 квітня 2003 р. у Нью-Йорку (США).

Л-ра і джерела: Барка В. Жовтий князь. – К., 1991; Ковалів Ю. Василь Барка // Слово і час. – 1992. – №2; Драч І. Барка Василь // Українська літературна енциклопедія: У 5 т. Т. 1. – К., 1988. – С. 131; Архів В. Барки в Києві // Слово і час. – 1996. – №819; Герасимова Г.П. Барка Василь Костянтинович // Енциклопедія історії України. Том 1. – К., 2003. – С. 189–190.

БАРКАР Кирило Ігнатович – жертва Голодомору на території с. Шершенці Кодимського р-ну Одеської обл. Помер 10 серпня 1933 р. від виснаження у віці 70 років.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 335.

БАСАЛИЧІВКА – село Гайсинського р-ну Вінницької обл. За етнічним складом у Б. переважали українці. Належало до сіл Вінницького обл., які першими зазнали Голодомору. Восени 1931 – зимою 1932 р. з села вивезли все зерно, навіть насіннєве. 17 червня 1932 р. 250 колгоспників вийшли на прополку буряків, але за відсутності колективного сніданку та обіду залишили поле. За тодішніми свідченнями, в одноосібному секторі дорослі й діти «...харчуються цвітом акації, щавлем, жолудями, попелом, розведеним з мукою. Аби придати смак трав'яній страві, практикують класти в горшок, розрахований на сім'ю в 6 душ, один фунт солі... Стан харчування настільки погіршав, що людність для харчування вживає, крім трав, усяку падаль». Це спровокувало випадки безбілкових набряків на ґрунті недоїдання. 13 липня 1932 р. у селі померло 10 осіб.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 304, 318.

БАСАН Дар'я Варфоломіївна – жертва Голодомору на території Жовтневого р-ну м. Києва. Померла від черевного тифу 9 вересня 1932 р. у віці 23 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 393.

Бассехес Ніколау (*Basseches Nikolaus*) – кореспондент австрійського видання «Neue Freie Press». 10 квітня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про його виселення з СРСР за те, що він писав про участь в'язнів на лісоповалах Сибіру та Півночі, а після його матеріалів ніби були звідти переселені. Кореспондента не виселили, тому що західна преса розпочала антирадянську кампанію. Він продовжував писати про наслідки більшовицької соціально-економічної політики. 15 липня 1932 р. Й.Сталін писав Л.Кагановичу і В.Молотову про «огидний пасквіль інокореспондента Бассехеса на радянську економічну політику», наклеп про недоліки позик і колгоспну торгівлю, а «...ми мовчимо, як ідіоти: терпимо брехню цього цуценяти капіталістичних лавочників. Біль-шови-ки, хе-хе...». Й.Сталін запропонував «облити брудом цю капіталістичну мерзоту» на сторінках «Правди» та «Известий», а через деякий час – «вигнати його з СРСР». 17 липня 1932 р. Л.Каганович запевнив Й.Сталіна про застосування необхідних заходів до ізоляції кореспондента. Чергове каяття журналіста, загострення міжнародної обстановки в Європі з приходом до влади нацистів в Німеччині, а також прагнення СРСР до членства в Лізі Націй відклали депортацію Бассехеса. Його вислали лише у червні 1937 р.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 225–226, 231.

БАСОВИЧ Абрам Хаїмович – жертва Голодомору на території Петрівського р-ну м. Києва. Помер 22 червня 1933 р. від висипного тифу у віці 40 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 469.

БАТАН Софія Афанасіївна – жертва Голодомору на території с. Свердлове Благоївського р-ну (Комінтернівський р-н). Померла 2 червня 1933 р. від виснаження у віці 40 років.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 325.

БАТІЄНКО Василь Антонович – заступник завідувача сектором врожайності Академії сільськогосподарських наук УСРР, учений-агроном, один із членів Всеукраїнського агрономічного т-ва у 1920-х рр. Економічні підрозділи владних структур розробляли справу проти учених-аграрників та спеціалістів сільського господарства протягом грудня 1932 – лютого 1933 р., щоб покласти на них провину за катастрофічні наслідки колективізації та хлібозаготівлі. 27 квітня 1933 р. судова трійка колегії ДПУ УСРР оголосила обвинувальний вирок, звинувативши Б. у плануванні повалення радянської влади шляхом збройного повстання, у зриві посівної, збиральної і заготівельної кампаній. Йому інкримінували боротьбу проти хлібозаготівлі, затягування терміну жнив, «роздування» споживацьких настроїв серед колгоспників, спотворення хлібофуражного балансу, занепад тваринництва. Засуджений до розстрілу. Вирок виконано 22 серпня 1933 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 173.

БАТЧЕНКО Митрофан Микитович – жертва Голодомору у с. Слобідка Київської приміської смуги. Помер 29 квітня 1932 р. від виснаження у віці 50 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 533.

БЕЗАНСОН Ален *(Besancon Alain)* – французький історик, політолог, письменник, дослідник радянської політичної системи, комуністичного режиму в СРСР. Народився 25 квітня 1932 р. в Парижі, там же закінчив Ін-т політичних студій, викладач історії (1957–1960), співробітник Національного центру наукових досліджень, викладач Школи вищих студій соціальних наук. Доктор історичних та філологічних наук. Належав до Французької комуністичної партії (1951–1956), але залишив її одразу після XX з'їзду КПРС. У 1961–1962 рр. був гостем АН СРСР, студіював у Вашингтонському Центрі Вільсона Ін-ту Кеннана, Ін-ту Гувера Стенфордського ун-ту, Колумбійському й Рочестерському ун-тах Нью-Йорка. Член редколегії журналу «Cahiers du monde russe», на сторінках якого вперше з'явилися документи італійських дипломатів 1930-х рр. про голод в СРСР, постійно друкується в газеті «Figaro». Автор понад 20 монографій («Виховання й суспільство в Росії» (1974), «Психологічна історія» (1974), «Бути росіянином у XIX столітті» (1974), «Короткий трактат совєтології для цивільної, військової і релігійної влади» (1976), «Інтелектуальні джерела ленінізму» (1977), «Теперішнє і минуле російське» (1986) та ін.). У промові, яку виголосив 4 червня 1983 р. в Парижі з нагоди 50-х роковин Голодомору, Б. визнав його геноцидом, жертвами якого стали близько 7 млн осіб. У 1998 р. з'явилася його чергова книга «Лихо століття: про комунізм, нацизм та унікальність голокосту», яку 2007 р. було видано українською мовою. Його критичні праці про російську історію й політику викликали негативну реакцію ідеологічного та частини інтелектуального середовища Росії.

Б. досліджував соціально-психологічні, морально-політичні та ідеологічні аспекти Голодомору в Україні 1932–1933 рр., друкувався у часописах «Всесвіт», «Сучасність», «Критика». У 1993 р. опублікував свою промову «Війна більшовиків проти селян. 1933 рік», виголошену в Парижі 4 червня 1983 р. та на вечорі пам'яті, присвяченому 70-річчю Голодомору 22 листопада 2003 р. Б. звернув увагу на «мовний етноцид» українців. Досліджуючи причини та обставини Голодомору в Україні, французький учений зазначає, що «...ретельна організація екзекуції надала українському голодному терору характер геноциду – другого в нашому столітті після вірменського; третім став геноцид єврейський». За його підрахунком голод в Україні і на Кубані забрав 7 млн українців, але катастрофа полягала в іншому: «Винищення селянської еліти, здібних та ініціативних виробників, організаторів – остаточно перебило хребет одній із найпотужніших у світі сільськогосподарських цивілізацій». Терор голодом означав політичну перемогу більшовиків над селянами, а економічний ефект виявився руйнівним і деструктивним. Книга Б. «Лихе століття», яка увібрала його доповіді і статті, одна з небагатьох в європейській історіографії висвітлила причини і наслідки Голодомору в Україні.

Л-ра і джерела: Безансон Ален. Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / З фр. перекл. Тарас Марусик. – К., 2007; Всесвіт. – 1993. – №9 –10; Сучасність. – 1983. – №10; Безансон А. Советское настоящеее и русское прошлое. – М., 1998; Безансон Ален. Пам'ятати й досліджувати // Сучасність. – 1983. – №10. – С. 48.

БЕЗБІЛКОВЕ опухання – антропологічна ознака організму людини – наслідок тривалого недоїдання та голодування. В окремих книгах запису реєстрації фактів смерті згадується термін «безбілкове опухання», а в спогадах очевидців його народне тлумачення – «брезки», «хворий на брезки». Тіло людини набрякало, особливо кінцівки, живіт, обличчя, тому зустрічалося визначення «водянка» та «безбілковий набряк». Найпоширенішим був запис «опухання» та «опухи від недоїдання», але причиною хвороби було тривале голодування, зневоднення організму, виснаження.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 304; Голодомор в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 326; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 700, 713.

БЕЗПАЛЬЧЕ – село Драбівського р-ну Київської обл. У 1926 р. центр сільської ради, на території якої знаходилося 578 селянських господарств, 2873 жителі, з яких 2849 українців. У роки Голодомору померло 828 осіб. Від голодної смерті вимирали цілі родини: Т.Т.Бута (4 осіб), Л.І.Бутенка (6 осіб), П.В.Гайдамаки (5 осіб), М.Ф.Городинця (6 осіб), Г.О.Дубинця (6 осіб), І.Ш.Ільєнка (4 осіб). Від голоду гинули дорослі, діти, сини, доньки та онуки, невістки тощо.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р.

Статистика України №96. – Х, 1927. – С. 180; Голод 1932–1933 рр. на Черкащині: документи і матеріали. – Черкаси, 2007. – С. 97.

БЕЗПЕРЕРВНІ червоні валки – організаційно-транспортне та політично-ідеологічне забезпечення масового вивезення зернових із колгоспів, селянських господарств до районних елеваторів, залізниць, портів. Застосування «червоних валок» *(Див. Червоні валки)* розпочалося наприкінці 1920-х рр., а масового поширення набуло в 1931–1933 рр. Б. ч. в. діяли за постановою ЦК КП(б)У «Про необхідність подолання відставання України у виконанні плану хлібозаготівлі». Вона була ухвалена 12 жовтня 1932 р. на пленумі ЦК КП(б)У й зобов'язувала досягнути «термінового перелому у ході хлібозаготівлі шляхом зміцнення оперативного керівництва хлібозаготівлями». Пропонувалося розгортати соціалістичне змагання між колгоспами, селами та одноосібниками за виконання й перевиконання планових завдань, організувати скрізь «...безперервні червоні валки хлібоздавання імені Жовтневої революції». Одночасно практикували залучення «передових колгоспів», які виконали плани, на допомогу відстаючим, а подібні форми називали «соціалістичними колгоспними буксирами». Б. ч. в. засвідчують штучно організований голод в Україні.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 352–353.

БЕЗПРИТУЛЬНІ діти – аномальне соціальне явище, викликане катастрофічними наслідками примусової колективізації селянських господарств, політики розкуркулення, масових політичних репресій, виснажливих хлібозаготівель в Україні 1931–1933 рр. Зазвичай поняття і явище «безпритульність дітей» пов'язують з 1921–1923 рр., коли від війни та голоду на вулицях міст опинилися сотні тисяч підлітків. Черговий спалах масової безпритульності припадає також на 1928–1929 рр., він був зумовлений неврожаєм, хлібозаготівлями за принципом більшовицької продрозкладки по-сталінськи, голодом у південних районах. Кількість Б. д. значно збільшувалась на початку 1930-х рр., особливо у 1932–1933 рр., зменшилася у 1934–1936 рр. і вирізнялась черговим піднесенням 1937–1938 рр. Соціальну групу Б. д. становили сироти, вихованці дитбудинків, у яких не було харчів та одягу для утримання, учні сільських шкіл, діти померлих від голоду батьків, підкидні *(див. Підкидні)*. 19 березня 1931 р. Наркомос УСРР констатував припинення централізованого постачання хлібом дитячих установ у 180 районах України. Зазначені райони не виконали хлібозаготівельних планів, тому в них заборонили видачу хліба педагогам і дитячим інтернатам, відтак діти «...цих установ примушені тікати, чим збільшують безпритульність». 28 березня 1931 р. Софіївська дитколонія №1 на Запоріжжі не мала «будь-яких продуктів харчування», тому «...діти залишають колонію й ідуть по суміжних з колонією селах здобувати у селян для себе їжі». У квітні 1931 р. 500 вихованців «дитмістечка» Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровщини почали хворіти на «криваву бігунку». Вони покидали установу в пошуках порятунку, поповнюючи лави безпритульних.

Наприкінці 1931 р. – протягом першої половини 1932 р. основним соціальним контингентом дитячої безпритульності були сільські підлітки. Голод гнав їх із рідних домівок. Весною та на початку червня 1932 р., за визначенням Г.І.Петровського, майже дві третини чоловіків у кожному селі виїздили за хлібом, залишаючи дітей бездоглядними. Саме тоді між селами почали снувати юрби дітей-жебраків (так звана міжрайонна міграція безпритульних), обліком та реєстрацією яких ніхто не займався. За перше півріччя 1932 р. працівниками Центрального штабу подолання безпритульності було виявлено та зареєстровано 5 тис. дітей. Наркомос УСРР та Головне управління міліції вимагали обов'язково «підбирати безпритульних» на вулицях, працевлаштовувати «перероcтків з дитбудинків», поліпшити матеріальне становище самих дитустанов, здатних забезпечити дітей. 1 грудня 1932 р. в Харківській обл. підібрали 1695, у Донецькій 798, у Київській 2860, в АМСРР 980 підлітків, тобто 6334 особи. Вони зосереджувалися в містах, але в кожному селі їх налічувалися десятки і сотні. Сільська дитяча безпритульність існувала у вигляді жебрацьких ватаг, які снували селами, а «підбирали» їх у районних та обласних центрах, на залізницях. 23 серпня 1932 р., як повідомлялося в телеграмі посла Італії в Москві, жебраки і безпритульні були скрізь, але «...особливо велика кількість їх у Харкові». Їх затримували, ставили на руці тавро і відправляли у невідомому напрямку без права на повернення. Дитустанови Харківської обл. виявилися неспроможними соціалізувати та госпіталізувати безпритульних дітей в апогей Голодомору – у першій половині 1933 р. За розпорядженням міського відділу охорони здоров'я дітей віком до року і старших лишали в Харкові, а решту вивозили до спеціальних дитустанов. За травень 1933 р. в Харкові підібрали близько 12 тис., а в бараках та соцустановах знаходилося 27 тис. підлітків. 6 травня 1933 р. було створено Всеукраїнську комісію для боротьби з безпритульністю на чолі з К.М.Карлсоном (*див. Карлсон К.М*), а фактичним її керівником був заступник начальника Харківського обласного управління ДПУ УСРР

О.Й.Бронєвий. Її працівники «виловили» на залізницях 10 тис. безпритульних дітей, яким ставили тавро на руці і виселяли за межі міста. На Дніпропетровщині в лютому 1933 р. стаціонарне харчування надали 50 тис. дітей дошкільного віку з 250 тис. «Бездоглядними», тобто без соціального притулку, були 200 тис., 11% від загального числа – діти шкільного віку. У роки Голодомору, коли кожен день забирав десятки тисяч дитячих життів, безпритульними виявилися діти, які не мали харчів і хатнього материнського затишку, вони опинилися на вулицях поза дитустановами, не відвідували школи. У березні 1933 р. в 66 районах Київської обл. голодувало близько півмільйона осіб, з-поміж яких діти становили 262 тис., тобто 60%. Їх розподіляли по колгоспах – від 5 до 20 осіб. На Київщині сезонними яслами вдалося охопити 128 тис., та більше половини лишалося бездоглядними. Стаціонарним та сезонним дитячим установам надали харчову допомогу: на Харківщині для 114 тис., на Дніпропетровщині 150 тис., на Одещині 133 тис., на Вінниччині 26 тис., на Донеччині для 30 тис. осіб. У вересні 1933 р. в районах Чернігівської обл. до школи не прийшло від 54% до 77% учнів, а на півдні України в 14 р-нах діти взагалі перестали відвідувати школу. В УСРР 10% дітей хворіли недокрів'ям, а 5% на туберкульоз. Дітей, які не могли відвідувати школу через фізичне виснаження, не вважали безпритульними, але у 1932–1933 рр. виявилися соціально бездоглядними, матеріально безпомічними і фізично «дефективними» та «занедбаними» кілька мільйонів школярів. Діти розкуркулених, засуджених за «хлібозаготівельними справами», репресованих за сфабрикованими судовими процесами поповнювали контингент дітей «ворогів народу», втрачали родинні прізвища, ставали «державними» дітьми.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 566; Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 621; Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – К., 2009. – С.114 – 115.

БЕРДИЧІВСЬКИЙ район – адміністративна одиниця Вінницької обл. з населенням 128 тис. осіб на початку 1932 р. Колгоспники та селяни-одноосібники Б. р. вдавалися до активних і пасивних форм опору примусовій колективізації, фіскальним хлібозаготівельним планам, державним повинностям та поборам. У березні 1932 р. в окремих селах (Швайківка, Райки) діяли озброєні групи селян, які виступали проти «політично-господарських заходів» влади, планували захоплення кооперативних товариств, сільрад. До них приєдналися куркулі-втікачі і «петлюрівці», які перебували на висилках. У селах району селяни поширювали листівки із закликами про невиконання хлібозаготівлі, державних позик. На початку 1932 р. активні форми протесту змінилися пасивними – селяни масово виходили з колгоспів, не отримавши хліба на зароблені трудодні. У Б. р. було зафіксовано близько 300 заяв про вихід з колгоспів та про повернення усуспільненого майна. Колгоспи Б. р-ну мали зобов'язання із врожаю 1932 р. здати державі 6500 т. хліба, це дещо менше від попереднього року. Проте збільшилися норми вилучення хліба з конкретного господарства і селянського двору через те, що велика площа земель навесні була недосіяна. У вересні 1932 р. Вінницький облвиконком констатував «ганебне виконання плану по одноосібному сектору» у Б. р. – близько 10% від завдання, а також про те, що «...досі не мають відомостей про доведення твердих завдань до куркульсько-заможних господарств». Вилучення хліба в селян призвело до масового недоїдання, до «набрякової хвороби» (опухання), вживання сурогатів і дохлятини. Подібні факти зафіксовані у січні–лютому 1933 р. в селах Кукільня, Ніконівка, Половецьке, в яких голодувало близько 30 сімей, були виснажені діти. Колгоспники, які мали дітей, не отримали хліба на зароблені трудодні, а причиною їх голодування, як повідомлялося ДПУ, стало позбавлення «...усього хліба, в тому числі і насіння». Наприкінці квітня – першої половини травня 1933 р. голод охопив 8 сіл Б. р-ну. Вони були віднесені до другої групи ураження населення голодом. Траплялися випадки людоїдства і трупоїдства.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матер. – К., 2007; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 369, 385, 390; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234. – Арк. 9–11.

БЕРЕЖНИЙ Тимофій Михайлович – учасник опору хлібозаготівлі в с. Орлово-Іванівка Чистяківського р-ну Донецької обл. 23 січня 1933 р. проти нього розпочали слідство. Його звинувачували в систематичній агітації проти колективізації, хлібозаготівельної кампанії. Б. говорив односельчанам про те, що «...сім'я його голодує, хліба в колгоспі немає, колгоспники подохнуть від голоду, колгосп – це є смерть народу, а не користь». 27 березня 1933 р. справу проти Т.М. Бережного припинено.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 184.

БЕРЕЖНИЙ Юхим Тимофійович – селянин Залиманської сільради Балаклійського р-ну Харківської обл. Він здав лише 4 ц із плану до двору, що становив

10 ц. 4 лютого 1933 р. сільрада «за злісне нездавання хліба державі» оштрафувала його з розрахунку 25 крб. за кожен пуд незданого хліба, відтак загальна сума штрафу становила 825 крб. Господарство селянина виявилося неспроможним виконати ані хлібозаготівлі, ані штрафу. Індивідуальний підхід до так званих «контрактантів-твердоздавців» став причиною масового голоду в селянських родинах індивідуального сектору.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 600.

БЕРЛЯН П'єр *(Berlan Pierre)* – кореспондент друкованого органу французького Міністерства закордонних справ у Москві – «Le Temps». У 1933 р. під рубрикою «Листи з СРСР» опублікував чимало листів під назвою «У сліпому завулку». Він писав про те, що соціально-економічна ситуація в СРСР нагадує початок 1930-х рр., коли був жахливий голод, але радянська преса мовчить. Селяни їдуть у міста за хлібом, забраного в них владою, але їх повертають до сіл. Зазначив, що партійне керівництво знало про голод, але вважало його «явищем тимчасовим». Він згадав наркома постачання СРСР А.І.Мікояна *(див. Мікоян А.І.)*, який був у Києві і бачив жертви голоду та епідемії тифу. Кореспондент Б., на противагу французьким політикам Ерріо *(див. Ерріо Е.)* та Альфану *(див. Альфан Ш.Е.)*, розповів правду про голод в СРСР.

Л-ра і джерела: Ми б'ємо в Великий дзвін... Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори: Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 44; История Франции. В трех томах. Том 3. – М., 1973. – С. 174.

БІБЛІОГРАФІЯ Голодомору – перелік наукових, публіцистичних, археографічних, меморіально-біографічних видань з історії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Формування Б. Г. започаткувала редакція газети «Діло», розмістивши у 1932–1933 рр. аналітичні огляди публікацій західної преси про голод в українських селах. Бібліографічну цінність і рідкість водночас становили брошури, книги громадських діячів європейських країн, добірки іноземних журналістів у 1930-х рр. – А.Маркоффа, Т.Інніцера, Е.Амменде, А.Вінербергера, М.Маггеріджа, В.Чемберлена та інших. У 1940-х рр. їх поповнили книги В.Чемберлена, У.Дюранті, аналітичні статті на сторінках українських часописів («Краківські вісті», 1942; «Нова Україна», 1942; «Українські вісті», 1948). Бібліографія голоду подана в книзі С.Підгайного про політичний терор радянської влади проти інтелігенції (1947). Оригінальною за постановкою ідеї виявилась стаття М.Міщенка «Голод як метод терору і управління в СРСР», яку опублікував «Український квартальник» («Ukrainian Quarterly») в 1949 р. Бібліографічними підрозділами вирізняються дослідження історика і статистика Д.Ф.Соловея *(див. Соловей Д.Ф.)* початку 1950-х рр. Першою меморіально-документальною книгою про Голодомор, яка увібрала аналітичні статті, спогади очевидців голоду та окремі фотодокументи, стала «Біла книга про чорні справи Кремля», упорядниками та науковими редакторами якої були С.Підгайний, В.Гришко. Вони використали окремі фото з колекції А.Вінербергера, але без зазначення імені автора *(див. Вінербергер А.)*. Першою спробою системного упорядкування Б. Г. став аналітичний матеріал О.С.Підгайного в 1973 р., до якого потрапили найвідоміші публікації про голод. Б. Г. широко представлена в англомовній монографії Р.Конквеста «Жнива скорботи» (1986). До переліку академічних збірок архівних документів належать видання матеріалів британського зовнішньополітичного відомства, упорядковане М.Царинником, Л.Луцюком, С.Корданом у 1988 р., доповідні записки і рапорти німецьких дипломатів, які опублікував Д.Злепко.

Класичним бібліографічним виданням став двотомник «Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик», підготовлений Л.М.Бур'ян, І.Е.Рікун. Перша книга, яка має 6384 бібліографічні позиції, вийшла в 2001 р., друга – в 2008 р. й містять 6015 назв літератури про Голодомор. Обидва томи подають вичерпні покажчики (предметні, іменні, географічні), мають внутрішню хронологію викладу Б.Г. за роками виходу джерел, починаючи з огляду періодичної преси 1932 р. До видання потрапила тільки частина статей, позаяк у газетах «Діло», «Свобода», «За Україну», «Нова зоря», «Тризуб», «Український націоналіст» виявлено значно більше публікацій про голод в Україні. Розділ «Бібліографія Голодомору 1932–1933 рр.» представлений і в колективній монографії «Голод 1932–1933 років в Україні» (2003).

В Україні створено інтернет-ресурс документальних публікацій і матеріалів про Голодомор, а також спеціальний розділ офіційного веб-порталу Державного комітету архівів України «Геноцид українського народу. Голодомор 1932–1933 рр.» *(див. Електронний архів Голодомору)*. Перелік веб-сайтів, розділів інтернет-ресурсів має ознаки бібліографічного реєстру видань. Ідея проекту, структура розділів, опрацювання бібліографічних видань та першоджерел 2003–2007 рр. належать українському історику Г.В.Боряку *(див. Боряк Г.В.)*. Станом на 2017 р. Б. Г. має понад 20 тис. позицій паперових та електронних видань. Б. Г. є також у дисертаційних та монографічних дослідженнях українських, російських та західних дослідників Голодомору.

Л-ра і джерела: Україна у чеській пресі // Діло. – 1932. – 26, 30 липня, 22 вересня, 1 жовтня; Англійська преса і події над Дністром // Діло. – 1932. – 9 червня; Famine in Ukraine. – New York: United Ukr. Organization of the United States, 1934. – 12 p.; Markoff A.P. Famine in Russia. – New York: Comm/ for the Relief of Famine, 1934; Chamberlin W.H. Russia's Iron Age. – Boston:Little, Brown and Co,1934. – 400 p.; Muggeridge M. Winter in Moscow. – Boston: Little, Brown and Co, 1934. – 247 p.; Chamberlin W.H. Collectivism: A False Utopia. – New York: The Macmillian Co, 1937. – 265 p.; Ammende E. Muss Russland hungern? Menschen und Völkerschicksale in der Sowjetunion. – Wien: W.Braumüller Universitäts-Verlagsbuchhandlung, 1935. – XXIII, 355 p.; Hart und hart. 15 Jahre Ingenier in Russland. Ein Tatsachbericht. Mit 52 Original Leicaausnahmen der Verfassers A.Wienerberger. – Zalzburg;Leipzig: Verlag Anton Pustet, 1939. – 246 s.; Duranty W. The Story of Sovit Russia. – Philadelphia;New York: J.B.Lippincott Co, 1944. – 293 p. К.с. До статистики голоду в Україні // Краківські вісті. – 1943. – 6 березня; Вільна Г. 1933 рік на Україні // Українські вісті. – 1948. – 3 квітня; Mischenko M. Hunger as a Method of Teror and Rule in the Soviet Union // Ukrainain Quarterly. – 1949. – Vol.5, №3. – P.219 – 225.; Сосновий С. Правда про голод в Україні в 1932 – 1933 рр. // Українські вісті. – 1950. – 2,5 лютого; Соловей Д. Скільки людности загинуло на Україні під час штучно створеного голоду 1932 – 33 р. // Українські вісті. – 1950. – 2 березня; The Black of the Kremlin. White Book. Vol.2. The Great Famine in Ukraine in 1932 – 1933 / Edit. Board V.I.Hryshko, P.P.Pavlovych, S.O.Pidhainy (Editor-in-chief). – Detroit: Globe Press, 1955. – 711 p.; Conquest R. The Harvest of Sorrov. Soviet Collectivization and the Terror-Famine. – Nev York: Oxford University Press, 1986. – 412 p.; Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр. Бібліографічний покажчик / Упоряд.: Л.М.Бур'ян, І.Е.Рікун; Ред. кол.: С.В.Кульчицький (відпов. ред). – Одеса-Львів: Видавництво М.П.Коць, 2001. – 654 с.; Випуск другий. – Одеса: Вид-во «Студія» «Негоціант», 2008. – 573 с.; 1933: «І чого ви ще живі?» / Упоряд. Тетяна Боряк. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. – 720 с.

БІЛОКІНЬ Сергій Іванович – історик, джерелознавець, дослідник історії української культури, наслідків більшовицького терору проти творчої інтелігенції в УСРР. Народився 1 липня 1948 р. в м. Київ. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Київського державного ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1971). Аспірант філологічного ф-ту Московського державного ун-ту, кандидат філологічних наук (1978). В Інституті історії України НАНУ – з 1989 р.: старший (1989–1996), провідний (1996–2002), головний науковий співробітник (з 2005). Доктор історичних наук (2000). Захистив докторську дисертацію на тему «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження». Дослідник творчої біографії українських істориків М.С.Грушевського, В.Л.Модзалевського, окремих митців, письменників. Автор понад 1300 публікацій. Б. розглядає Голодомор в контексті масового більшовицького терору. Один із організаторів науково-теоретичних конференцій в МАУП. У статті «Голодомор та інші механізми терору» (2000) показав використання сталінським репресивним режимом масових форм нищення селян, їх тотального підпорядкування владним структурам. Співавтор колективної монографії «Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки» (К., 2003). Учасник міжнародних наукових конференцій в Україні і поза нею, приурочених Дню пам'яті жертв Голодомору. Визнає Голодомор геноцидом українського народу, розкриває механізми здійснення «терору голодом», аналізує антинародну діяльність окремих осіб. Б. вивчає взаємозв'язок Голодомору, більшовицької «соціалістичної євгеніки» із становленням методу соцреалізму в мистецтві й художній літературі. Б. – лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (2002).

Л-ра і джерела: Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. – К., 2006. – С. 487; Швидкий В. «Масовий терор» С.Білоконя і новітні праці з історії Голодомору: текстологічні спостереження // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. Вип.7. – К., 2004. – С. 516–520; Білокінь С. Голодомор і становлення соцреалізму як творчого методу // Сучасність. – 2003. – №7 – 8. – С. 98–110; Його ж. Голодомор 1932 – 1933 років: основні дійові особи і механізми здійснення // Персонал. – 2004. – №1 –2. – С.18–20; Його ж. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 359 с.; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Випуск другий. – Одеса, 2008. – С. 481.

БІЛОРУС Ганна Прохорівна – мешканка с. Нова Буда Потіївського р-ну Київської обл., займалася людожерством та «шпигунською діяльністю на користь Польщі». 29 червня 1933 р. Мойсіївська сільрада зафіксувала факт людоїдства, до якого вдалася Б., а 8 липня 1933 р. видано медичну довідку про виснаження і недокрів'я її організму. Вона заманювала дітей за село з метою вбивства та вживання їхнього м'яса. У 1933 р. жебракувала в селах Селець, Бражинці Потіївського р-ну, Фасова, Топорища Володарського та Уварівка Житомирського районів, просила їжі, розповідала про жахливе життя селян. Говорила, що «...в цих селах селяни голодують, хліба немає і багато людей мре з голоду», а також повідомляла про факти голоду рідного сина, який перебував у Польщі. Коростенський райвідділ Київського облвідділу ДПУ

порушив проти Б. кримінальну справу за ст.7, 54-6 КК УСРР, звинуватив у людоїдстві та «шпигунстві». 20 серпня 1933 р. вона померла в Київському будинку примусових робіт (БУПР), тому 5 вересня 1933 р. справу припинили у зв'язку зі смертю обвинуваченої. Реабілітована в 1996 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 202.

БІЛОУС Маша Яківна – жертва Голодомору на території Петрівського р-ну м. Києва. Померла 5 липня 1933 р. від безбілкового набряку у віці 17 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2009. – С. 482.

БІЛОЦЕРКІВКА – село Пирятинського р-ну Харківської обл. У 1927 р. Білоцерківська сільрада підпорядковувалася Харківському р-ну Пирятинської округи, мала 686 дворів, 3542 мешканці, з яких 3513 українців, 24 росіян та 5 євреїв. Від Голодомору в Б. померло 365 осіб. За матеріалами книги загсів, у травні померли 28, у червні 32, у липні 83 особи – колгоспники та одноосібники, жінки, чоловіки і діти. Вони були українцями. Серед померлих діти становили 39%, жінки 34%, а люди похилого віку 18%. Причиною смерті, як свідчать книги загсів, були «безбілкові набряки», «порок серця», «набряк».

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 142–143; Поточний архів АДГУ.

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ район – адміністративна одиниця Київської обл. з населенням 144 тис. осіб на початку 1932 р. Напередодні примусової колективізації в усіх 24 сільрадах Б. р. мешкали українці. Випадки так званих «продовольчих труднощів» почали фіксувати в грудні 1931 р. – на початку січня 1932 р., а в березні–квітні в селах р-ну голодували, пухли і масово помирали люди. Колгоспні й районні резерви були використані. Лишки зерна «мобілізували» для формування насіннєвого фонду, але насіння не вистачило одноосібному сектору. 8 березня 1932 р. селяни с. Лосятина С.Мартиненко, М.Хуторний, М.Шевченко скаржилися місцевій Робітничо-селянській інспекції (РСУ): «Чи законно це, що людей оставили без куска хліба, жодного хунта зерна, чи можна ж прохарчувати 5 місяців дітей однією картоплею, якої уже нема, день од дня голодних збільшується. Чи знає історія такий час, який зробила зараз радвлада. В такі люті морози викидати голих і голодних, малих і великих на мороз, з такого добровільного вступу в колгосп толку не буде, бо і члени колгоспу не одержують жодного хунта хліба з 1 листопада 1931 р., вивезено хліб до одного хунта в хлібозаготівлю. Робоча худоба кожен день пропадає, бо нема соломи, не то що овса або дерті. Більше всього ограблено села, такі як Лосятин, Саливонки, Гребінки, Храпачі та Скребиші Білоцерківського р-ну». У них, крім хліба, вилучали борошно, сало, м'ясо. Врожайність за три роки колективізації в господарствах зменшилася, а ціни на хліб виросли. 21 червня 1932 р. Б. р. потрапив до списку десяти найбільш уражених голодом р-нів області. Продовольча допомога, яку спрямовували виключно для харчування, стосувалася родин червоноармійців, тих колгоспників, які працювали на прополці буряків. Тоді з'явився термін «особливо тяжкі села», тобто з виразними ознаками Голодомору – тривалим недоїданням, опуханням, вживанням сурогатів і дохлятини, трупоїдством, масовою смертністю. Влітку 1932 р. селяни р-ну масово залишали колгоспи, а половина населення сіл виїхала в пошуках хліба до Росії та Білорусії. Третина колгоспників не виходила на польові роботи через знесилення внаслідок виснаження. Пасивний рух опору селян хлібозаготівлям (вихід з колгоспу, приховування хліба, невихід на роботу) набував масового поширення в селах р-ну. У вересні 1932 р. заяви про вихід з колгоспів подали 870 осіб. З 600 дворів у колгоспі «Боротьба» його залишили 400, а половина колгоспників вибула на додаткові заробітки *(див. Відходництво)*. Восени 1932 – на початку 1933 р. у Б. р., крім надмірного стягнення хлібозаготівельних завдань, почали забирати зерно, роздане селянам на зароблені трудодні, накладати натуральні штрафи, а також перемолочувати солому, віяти полову. 15 лютого 1933 р. Київський облвиконком просив уряд про «термінову допомогу» для харчування «15 колгоспів та кілька тисяч дітей». У с. Вільшана, Трушки виявили випадки людоїдства. Колгоспниця с. Греблі з'їла труп померлої трирічної доньки. Від голоду потерпали також робітники дрібних підприємств Білої Церкви (Шкіркомбінат, завод ім. 1-го Травня, Плодоовочевий комбінат, Взуттєвопром, Промметал). На 1 березня 1933 р. голодувало населення 44 сіл Б.р., у яких зафіксовано близько 20 тис. голодуючих, 4 тис. померлих, 40 випадків людоїдства і трупоїдства. Смертність була найвищою серед решти адмінодиниць області – більше третини померлих. За два тижні голод охопив 47 сіл р-ну: в с. Мала Вільшанка померло 24, голодувала 91 сім'я (55 членів родин лежали опухлими); у с. Пилипичі померло 37, 169 сімей голодувало, 132 особи опухли.

«Зазначені цифри дуже занижені, – повідомлялося в листі Київського облвідділу ДПУ, – тому що райапарати ДПУ обліку кількості голодуючих та пухлих не ведуть, а про справжню кількість померлих від голоду почасти не знають і в сільраді». Трупи померлих селян не хоронили по кілька діб, а звалювали у погреби, тримали у дворах. Бригади, збираючи мертвих селян, не хоронили їх поодинці, а копали спільні ями, куди звозили від 10 до 15 трупів. Людоїдство стало звичним явищем, навіть панувала думка про цілком «можливе вживання у страву людського м'яса». 14 березня 1933 р. в р-ні виявили близько 10 тис. опухлих селян, тобто Голодомор досяг апогею. На початку червня 1933 р. у Б. р. зареєстровано 31 тис. голодуючих. Так звана продовольча допомога була мізерною і несвоєчасною Б. райвиконком 3 червня 1933 р. розпорядився видати голодуючим родинам по одному пуду борошна, а найбільш ураженим голодом (опухлим, виснаженим) – по півтора пуда. Розподіл цієї допомоги відбувався за списками, а з селян брали розписку про обов'язкове повернення розданого їм зерна з нового врожаю. Цифри померлих, як зазначив Наркомохоронздоров'я УСРР, у два з лишком рази були занижені. Села Б. р. відчули на собі дві хвилі Голодомору – весною 1932 р. та у квітні–червні 1933 р.. Тобто за рік терору голодом постраждали 144 тис. селян, а померли від 30 до 40% населення Б. р. Частина селян і робітників покинула територію р-ну, інших веселили, засудили, відтак втрати від більшовицьких експериментів становили близько половини населення Б. р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 435, 624.

БОВДА Митрофан Пилипович – селянин із с. Ріпки Ріпкинського р-ну Чернігівської обл., учасник опору хлібозаготівлям. 7 лютого 1933 р. розпочато слідство за звинуваченням у «злісному саботуванні хлібозаготівлі та скоєнні терористичних актів проти представників влади». Його сім'ю позбавили хліба та картоплі і залишили без харчів. Він пропонував односельчанам, у яких також відібрали продукти та майно, розправитися з активістами, особисто вчинив замах на уповноваженого із хлібозаготівлі та голову сільради. 15 квітня 1933 р. виїзна сесія Чернігівського обласного суду засудила Б. до розстрілу, але кримінально-касаційна колегія Верховного суду УСРР 22 липня 1933 р. замінила вирок 10 роками позбавлення волі.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 188.

БОВЕНКО Кость Лукич – жертва Голодомору на території Жовтневого р-ну м. Києва. Помер 12 березня 1932 р. від плямистого тифу у віці 28 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2009. – С. 393.

БОВТУШКА – їжа голодних селян в Україні 1932–1933 рр. Виготовляли її з частини житнього або пшеничного борошна, запареного гарячою водою. Нею годували дітей у школах («гарячі сніданки»), колгоспників під час прополки буряків. За відсутності справжнього борошна використовували терту суміш бурякового насіння, гнилої картоплі. Від бовтушки помирали селяни з надмірним фізичним виснаженням організму. Я.П.Мицик з с. Вишнопіль Тальнівського р-ну згадувала: «На сапання жінки, котрі здужали, брали із собою дочок старших. До роботи на полі заохочували «бовтушкою». В окріп засипали борошно, розмішували, і воно розбігалося по горшку дрібнесенькими галушечками. Оскільки житнього чи пшеничного борошна не було, то мололи бурякове насіння, і та порохнява була замість муки». Б. була поширена серед голодних селян, але не мала поживних речовин.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 16; 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 299.

БОГУСЛАВСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Київської обл. У 1926–1930 рр. належав до Білоцерківської округи, у якому було 24 сільські ради з населенням 45 тис. осіб. Лише одна Яхнівська сільрада була російською, а решта винятково українські. На початку 1932 р., тобто після адмінреформи 1930 та 1932 р., населення Б. р. становило 141 тис. осіб. Факти голоду, вживання сурогатів, дохлятини, смерті зафіксовано у січні – лютому 1932 р., а в червні 1932 р Б. р. було віднесено до 10 найбільш уражених голодом р-нів Київської обл. Голодування населення зростало протягом другої половини 1932 р., досягнувши масового Голодомору весною 1933 р. після вилучення хліба заготівельними комісіями, накладання натуральних штрафів. Від недоїдання, опухання, отруєнь і смерті «на ґрунті голоду» потерпали селяни сіл Ісайки, Медвин, Ольховці, Синиці, Чайки, Бородани, Красногородка, Гута, Яхни. За неповними даними, голодувало близько 5 тис. осіб. У с. Мисайлівці Б. р. було виявлено випадки людоїдства. Селянка із с. Масловка, не маючи харчів і надії на допомогу, повісила трьох власних дітей і себе також. Колгоспи р-ну за відсутності насіння весною 1932 р. не досіяли земель, мали недостатній

збір зернових, однак і ті були вилучені хлібозаготівельними органами. У лютому 1933 р. від голоду помирали селяни с. Саворка, Медвин, дорослі і діти десятків родин лежали опухлими. 14 березня 1933 р. виявили близько 2 тис. голодуючих сімей. На початку червня 1933 р. Наркомохоронздоров'я УСРР у Б. р. зафіксував 30917 осіб, яких необхідно було терміново госпіталізувати, щоб повернути до нормального фізичного стану. Протягом другої половини 1933 р. селяни помирали від тифу і дизентерії, від хвороб, викликаних недоїданням і виснаженням. Населення Б. р. голодувало два роки поспіль.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 744, 765, 872; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 12; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234. — Арк. 15.

БОЄВ І. В. – у роки Голодомору заступник наркома зовнішньої торгівлі СРСР, у 1934–1936 рр. торговий представник в США. Народився 1892 р. Займався експортом хліба з України, встановлював плани хлібозаготівель. Брав участь у засіданні Валютної комісії при РНК СРСР 29 грудня 1931 р., на якому ухвалили експортний план хліба першого кварталу 1932 р. – 4,5 млн т, зобов'язавши відповідні організації та Наркомат постачання відвантажити його в південні порти. У січні 1932 р. вивезенню підлягало 300 тис. т, з яких жита – 80 тис., пшениці – 40 тис., решта – ячмінь і кукурудза. 14 січня 1932 р. розглядав питання про додатковий експорт хліба, щоб збільшити суму «валютної виручки». На кошти від експорту купував обладнання для будівництва Челябінського тракторного заводу. На початку травня 1933 р. очолював делегацію СРСР у Польщі для налагодження з нею товарообігу. Вважав сільське господарство України джерелом мобілізації валюти, підтримував ідею збільшення експорту українського хліба. Репресований і страчений у 1938 р.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 727; Український хліб на експорт: 1932–1933. – К., 2006. – С. 23, 32–33, 35, 37.

БОЖЕДАРІВСЬКИЙ район – адміністративна одиниця Дніпропетровської обл. У 1926 р. Б. р. належав до Криворізької округи, мав 16 сільських рад, абсолютну більшість населення яких становили українські селяни. Божедарівська сільрада охоплювала 616 селянських господарств, 2742 жителі, з яких 2220 українців. Колективізація у Б. р. завершилася восени 1931 р. масовим вилученням хліба в колгоспах і селянських дворах, що викликало «протидію й правоопортуністичні настрої» в селах Б. р., але станом на 1 січня 1933 р. «увесь посівний фонд в абсолютній більшості вивезений з колгоспних амбарів тих колгоспів, які не виконали плану хлібозаготівлі». Солома та полова підлягали переобмолоту. Вивезення насіння з колгоспів виявилося для районного партійно-радянського керівництва несподіванкою, тому в сільських радах спостерігалися «волинки» *(див. Волиники)*. Особи, які затримували відвантаження хліба на два-три дні, підлягали суду. Голови колгоспів виконували розпорядження, залишивши господарства без насіння, а селяни-одноосібники виявили байдужість до цієї акції: «Посівматеріал державний, земля державна, аби у мене не займали хліба». Решта селян саркастично засуджувала вивіз насіння з висловлюваннями: «догосподарювалися до того, що вже і насіннєвий матеріал пішов у хлібозаготівлю». Колгоспники остерігалися повернення хліба, розданого на трудодні. Одночасно з вивезенням колгоспного насіння було забрано у хлібозаготівлю 80% обсягу зерна «учительського фонду», а лишків вистачало всього на 2 місяці харчування педагогів сільських шкіл. На 1 січня Б. р. виконав 74% річного плану, а протягом наступної п'ятиденки вивіз 23 тис. центнерів. Сільське населення Б. р., що голодувало протягом 1932 р., масово покидало села без довідок сільрад, вживало дохлятину. 15 лютого 1933 р. у Б. р. спостерігалося раптове «скорочення відвідування шкіл, тяжке захворювання на ґрунті голоду із смертельними випадками». За повідомленнями органів ДПУ, в Б. р. голод проник до 11 сіл, було виявлено 159 голодуючих сімей, 321 опухлих осіб. У жовтні 1933 р. до Б. р. переселили 400 сімей з лісостепових р-нів України.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 582, 706, 732–733; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 59.

БОКАНЬ Микола Федорович – український селянин, фотограф-аматор, автор світлин про соціально-демографічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. у його власній родині. Народився в 1881 р., жив з родиною в м. Батурин Чернігівської обл. 17 березня 1933 р. сільська рада видала довідку, фотопортрет Б. і письмове підтвердження його проживання за вказаною адресою. Етнічний росіянин, набожна родина якого була приречена на голодну смерть. Фотографії як речовий доказ злочинів проти людяності висвітлюють також трагедію окремої селянської сім'ї. Спочатку в полі серед достигаючого жита помер син Костянтин, з яким незадовго до того

розмовляв його брат. Батько поховав сина, а на хресті залишив напис: «Костянтин Миколайович Бокань. Помер 30 червня 1933 року на полі від непосильної праці у колгоспі та недоїдання». У лікарському свідоцтві про смерть зафіксована дата – 1 липня 1933 р. Поминаючи померлого сина, батько написав на родинному фото: «300 днів (триста) без шматка хліба до убогого обіду. 2/IV, 1933 р.». Трагічна і драматична доля дітей родини Боканів відображена на інших сімейних світлинах. Одна з них мала загальну назву – «Родина, яких на світі багато», а далі – історія родини у знімках і підписах: «Микола. Забраний відбувати покарання», «Володимир. Пішов жебракувати», «Костянтин. Помер від голоду», «Олександр. Пішов проїдати викрадене. Батьки росіяни, а він назвався українцем», «Леонід. Пішов відбирати гроші за хліб», «Донька Ганна. Пішла проїдати викрадене». На одній із світлин – цитата російського письменника Л.М.Толстого про те, що сімейні зв'язки лише тоді міцні і дають благо, коли усі члени родини вірують одному Богові і Закону, а без них сім'я джерело не радощів, а страждань. Обов'язок кожного поділитися з іншим, допомогти позбутися труднощів. Цих християнських роздумів не чула безбожна влада, яка у роки страшного Голодомору вбивала і тримала у страху. У 1938 р. М.Ф.Боканя та його сина Бориса засудили до 8 і 5 років таборів, звідки вони не повернулись.

Л-ра і джерела: Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ- НКВД. – К., 2007. – С. 33.

БОЛАНОВА Єрина Володимирівна – жертва Голодомору на території Протопопівської сільради Одеського р-ну. Померла 30 червня 1933 р. у віці 30 років від голоду.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 305.

БОЛГАРСЬКІ національні райони – адміністративно-територіальні центри в УСРР 20–30-х рр. За переписом населення 1926 р. в Україні мешкало 92078 болгар, серед яких жінок 45378, чоловіків 46700. У сільських р-нах проживало 88480, а в містах 3598 осіб. Болгари становили 0,3% населення УСРР, зосереджувалися переважно в селах Одеської, Мелітопольської, Миколаївської округ, а також частково в Молдавській АСРР. Майже дві третини оселились на Мелітопольщині, а на Одещині 23%. В АМСРР болгари жили в Тираспольському р-ні. На Мелітопольщині жило в Іванівському р-ні 4147, Михайлівському 24668, Царедерівському 17935 та Якимівському – 3653 осіб. На землях Ленінського району Одеської округи проживало 10887, Цебриківського 6117, Лисогірського р-ну Первомайської округи 7806 осіб. Болгарські села не обминула політика розкуркулення, колективізації та хлібозаготівельних кампаній 1929–1930 рр. Вони займалися переважно городництвом, а зернові культури вирощували для внутрішнього споживання. Хлібозаготівлі, незважаючи на застосування репресій, відбувалися в болгарських селах повільно. На 1 жовтня 1930 р. господарства Мелітопольського р-ну виконали половину річного завдання, у грудні Коларівський болгарський р-н був віднесений до «незадовільного стану хлібозаготівель». Колективізація охопила тоді 27% господарств, тобто 441 із 16940 господарств у трьох національних болгарських р-нах – Коларівському, Благоївському, Вільшанському. У березні 1931 р. до колгоспів записали 11076 господарств (74%) та 72% ріллі, відтак колективізація в основному завершилася. Болгарські р-ни за рівнем усуспільнення посідали третє місце в регіоні. Рівень колективізації був різним: у Коларівському р-ні 79%, Благоївському 83%, Вільшанському 44%. Незначний відсоток останнього пояснювали «протиколгоспною» діяльністю куркулів, тому тут було застосовано «рішучий наступ на куркуля». У 1932 р. спостерігалася протидія селян колективізації та хлібозаготівлі. 20 лютого 1932 р. групу селян у Коларівського р-ну було засуджено до 5 років позбавлення волі за «контрреволюційну агітацію» проти колективізації і хлібозаготівлі. Голод у болгарських селах розпочався з території Молдавської АСРР, факти якого зафіксували у Тираспольському р-ні протягом першої половини 1932 р. Його потворні явища – недоїдання та опухання, вживання сурогатів, дохлятини, виснаження і жахлива смертність проникли до сіл болгарських національних р-нів. 5 липня 1932 р. діяло 45 болгарських сільрад з населенням 87 тис. осіб, з яких у Благоївському (с. Благоїв) – 8 сільрад та 16113 осіб, у Вільшанському Одеської обл. (с. Вільшанка) – 7 сільрад та 13706 осіб, у Коларівському р-ні Дніпропетровської обл. (с. Романівна) – 30 сільрад та 56846 осіб. Окремі були занесені на «чорну дошку». 24 грудня 1932 р. Раковську та Арнаутівську сільради, де також мешкали болгари, відвідав Л.М.Каганович з метою активізації темпів хлібозаготівлі. Їх виконання, вивезення навіть насіння, а також застосування натуральних штрафів – стало причиною масового голоду в окремих селах. У лютому 1933 р. в Якимівському, Мелітопольському р-нах, де проживала болгарська громада, діти перестали відвідувати школу, спостерігалася «найбільша кількість смертних випадків від голоду». За січень – лютий 1933 р. в с. Терновка-1 Якимівського р-ну з 103 господарств колгоспників село залишили 38, померли 35 осіб,

опухли 102 особи. У родині тракториста Младенова, який заробив 610 трудоднів та отримав 328 кг хліба, померли двоє осіб. У родині Дилова, яка заробила 701 трудодень, але хліб був виданий «у порядку громадського харчування», 10 лютого померли батько, мати у віці 55 років та їхня донька 12 років. Родина Янколова втратила 3-х осіб, хоч мали трудодні, а їх родич-одноосібник помер разом із двома малолітніми дітьми. Факти голоду і недоїдання, за даними ДПУ, стали масовими у Коларівському р-ні. Смертність болгар від голоду фіксували загси Іванівського р-ну Одеської обл.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 521, 758, 805; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 238, 242, 255, 310–311; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 212–213; Україна. Статистичний щорічник 1929. – Х., 1929. – С. 95; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 154, 273; Голодомор в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 350, 383; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 25. – Арк. 20; Оп. 6. – Спр. 1079.

БОЛДИР Михайло Омелянович – селянин с. Бригадирівка Балаклійського р-ну Харківської обл. Засуджений 15 грудня 1932 р. до 3-х років таборів за «контрреволюційну антирадянську агітацію», організацію саботажу хлібозаготівлі восени 1932 р. та збирання колосків на колгоспному полі.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 164–165.

БОНДАРЧУК Андрій Іванович – громадський діяч, народний депутат України першого скликання, журналіст, автор публіцистичних праць про Голодомор. Народився 12 грудня 1936 р. в с. Сереховичі Старовижівського р-ну на Волині. Вищу освіту здобув на ф-ті журналістики Львівського ун-ту. Працював редактором та кореспондентом районних та обласних газет Львівщини і Рівненщини. Автор книги «Знімали у тайзі кіно про хліб», що містить документи про сталінські репресії, спогади людей про голод. За сценарієм Б. знято фільм «Волинська Голгофа Братковського». Б. лауреат літературної премії ім. Агатангела Кримського, має державні нагороди і почесні звання. Дослідник Голодомору 1946–1947 рр., ініціатор спорудження в м. Луцьку першого в Україні пам'ятника християнському милосердю жителів Волині, які рятували голодних селян з Білорусії, Росії та радянської України в повоєнні роки.

Л-ра і джерела: Бондарчук А. Знімали у тайзі кіно про хліб. Повість. Непокарані вбивці нації. Док. і матер. – Луцьк: ВМА «Терен», 2003. – 212 с.; Голодомор в Україні 1946–47 років: причини, перебіг, наслідки. Західна Україна в контексті Голодомору. Науковий збірник. Випуск 59. Матеріали Всеукр. наук. конф., приуроченої 70-річчю трагедії українського народу – Голодомору 1946–1947 років, м. Луцьк, 25–26 листопада 2016 року. – Луцьк, 2016. – 202 с.; Україна. Голодомор 1946 – 1947 років: непокараний злочин, забуте добро / Автор-упорядник А.І.Бондарчук. – Київ: Орієнтир, 2017. – 605 с.

БОРИСЕНКО Валентина Кирилівна – український історик, етнограф, дослідник голодоморів в Україні. Народилася 7 липня 1945 р. у с. Хижинці Вінницького р-ну Вінницької обл. Вищу освіту здобула на історичному ф-ті Київського державного ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1968). Навчалася в аспірантурі Ін-ту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського АН України (1968–1971), очолювала сектор Рукописних фондів ін-ту (1981–1995), кафедру етнології та краєзнавства Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка (1995–2002), професор кафедри (2002–2003). Автор понад 150 праць з етнології, української культури, навчальних посібників, 3 монографій. Б. розробила та впровадила програму опитування і запису спогадів очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, зібрала разом з студентами 1500 спогадів свідків. Програма була оприлюднена в газеті «Україна молода» 24 червня 2003 р. За матеріалами спогадів Б. опублікувала меморіальне видання «Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках» (К., 2007). Книга перекладена англійською мовою, яку американський учений Марк фон Хаген *(див. Хаген Марк фон)* назвав «...несамовитим описом подій жорстокості і страждань» та таку, що «... містить оповіді про виживання, мужність і життєстійкість». Б. одна з авторів брошури «Україна пам'ятає – світ визнає!», перекладеної 12 мовами світу. Читала лекції про Голодомор в українських громадах США, в університетах Чехії, Польщі, Фінляндії. Переконливо доводила геноцидну сутність Голодомору в Україні, спростовувала публікації російських істориків, які заперечували Голодомор – геноцид 1932–1933 рр. Б. є одним з упорядників та автором книги «Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД» (К., 2007), співавтором меморіального видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ» (К., 2008). Публікувала статті про Голодомор на вулицях міста. Б. виступила на міжнародних конференціях у Гельсінкі (2007), Дюссельдорфі (2008), на симпозіумах у Києві. Упорядник матеріалів доповідей

симпозіуму Міжнародної асоціації україністів у вересні 2013 р. в Києві, виголосила доповідь «Голодомор 1932–1933 років в Україні за свідченням документів та усної історії». Упорядковує спогади про Голодомор 1946–1947 рр. в Україні, керує науковими дослідженнями студентів та аспірантів.

Л-ра і джерела: Програма-запитальник для записування свідчень про голод 1932–1933 рр. та про голод 1946–1947 років в Україні / Розроб. В.К.Борисенко // Україна молода. – 2003. – 24 червня; Борисенко В. Голодомор в Україні 1932–1933 років // Український Південь. – 2006. – 20–26 квітня; Борисенко В. Трагедії, яких не знала історія людства // Новини Южного. – 2006. – 25 листопада; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 253–267; Валентина Борисенко. Імперський синдром: фальсифікації Голодомору 1932–1933 років в Україні // Українознавство. – 2009. – №3. – С. 188–199.

БОРОДІЙ Антон Григорович – жертва Голодомору на території с. Ширшенці Кодимського р-ну Молдавської АСРР. Помер 15 листопада 1933 р. у віці одного місяця.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 336.

БОРОТЬБА зі спекуляцією хлібом – заборона вільного продажу хліба на ринках до виконання плану хлібозаготівлі колгоспниками, селянськими господарствами. 6 травня 1932 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) дозволили торгівлю хлібом на базарах колгоспам та колгоспникам, щоб збільшити його надходження до державної комори. Хлібозаготівлі з врожаю 1932 р. планували завершити 1 січня, а утворення насіннєвих фондів до 15 січня, після чого «...дати можливість колгоспам і колгоспникам цілковиту можливість безборонно продавати лишки свого хліба на свій розгляд як на базарах і ринках, так і в своїх колгоспних крамницях». Дозвіл торгівлі хлібом в умовах голоду підвищив ціни на «чорному ринку», вплинув на згортання темпів хлібозаготівель у селянському секторі, зумовив спекуляцію на ринках і приховування в ямах, але підвищив рівень децентралізованого надходження хліба. Торгівля хлібом до 15 січня, тобто до виконання країною загального плану, вважалася спекуляцією. 15 серпня 1932 р. Наркомюст УСРР видав розпорядження, яким підтвердив необхідність дотримання встановленого терміну. До «перекупників-спекулянтів» застосовували «тверду репресію», притягаючи до кримінальної відповідальності. «Куркулів та заможників, що продають на ринкові хліб, – наголошувалося у постанові Наркомюсту УСРР, – треба притягати до кримінальної відповідальності за законом від 3 липня 1929 р. чи до кримінальної відповідальності: куркулів – за ч. 2-ю арт. 58-го КК, а заможників – за ч. 1-ю арт. 58-го КК. Треба однак стежити, щоб застосування закону від 3 липня 1929 р. до заможників не призводило до ліквідації господарств заможників. Якщо куркульсько-заможницькі господарства, виконавши поставлені їм тверді здавання, продають хліб на ринкові, то їх треба притягати до відповідальності за арт. 129-м КК». Селяни, які не виконували умов контракту продажу хліба, також підлягали «судовій репресії». Заборонялося торгувати хлібом до 15 січня. За порушення селян арештовували, штрафували, конфісковували зерно. Поєднання закону від 7 серпня 1932 р. з постановою Наркомюсту УСРР про боротьбу зі спекуляцією хлібом на ринку фактично позбавили селян легальної можливості його придбання. Формально не заборонялася торгівля іншою сільськогосподарською продукцією, але під час «боротьби зі спекулянтами» її також конфісковували. Ідея і дух карально-репресивної кампанії, якою була «боротьба зі спекуляцією хлібом», належала Й.Сталіну, Її фактично розпочали в серпні 1932 р. Селян позбавили можливості вільно та легально купувати зерно на ринку. У затриманих конфісковували хліб, перевіряли запаси, майновий стан селянина, додатково зобов'язували виконувати черговий план заготівлі, штрафували. Наприкінці січня 1933 р. у 176 р-нах УСРР було засуджено за спекуляцію хлібом 211 осіб, з них 93% до позбавлення волі на «реченець 3 роки». Відсутність лишків хліба у колгоспах, колгоспників та одноосібників унеможливила повноцінну торгівлю ним на ринках, тому голодувало і міське населення.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 287.

БОРЩІВЦІ – село Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. У січні – лютому 1933 р. селяни голодували, пухли від недоїдання, помирали від виснаження та вживання різних сурогатів, дохлятини.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920 – 1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 363, 373, 377.

БОРЯК Геннадій Володимирович – український історик-архівіст, археограф, джерелознавець, заступник директора Інституту історії України НАН України. Народився 15 грудня 1956 р. в м. Києві. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Київського державного ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1978). Захистив кандидатську дисертацію «Адміністративно-територіальний устрій українських земель у кінці XV – першій половині XVI ст.: Аналіз джерел» (1987), докторську «Камеральна археографія і археографічна україніка: теорія і методика актуалізації архівної документальної спадщини»

(1996). Професор (2002), член-кореспондент НАН України (2012). Голова Державного комітету архівів України (2002–2006), з вересня 2006 р. перший заступник голови Держкомархіву. Ініціатор формування колекції архівних документів про Голодомор, співорганізатор наукових конференцій, один з модераторів проекту Атласу Голодомору, електронного Інтернет-ресурсу. Виступив із доповідями про Голодомор в університетах США та Канади. Поширив в академічному середовищі службову інструкцію про упорядкування збірника документів «Голод в СССР», розроблену російськими істориками та архівістами з метою уніфікації особливостей Голодомору в Україні та голоду в СРСР, спростування його геноцидної складової. Б. автор першої науково-довідкової статті про мережеві документально-публіцистичні ресурси з проблем Голодомору (2003), актуалізував понад 18 тис. веб-сторінок, склав перелік найбільш інформативних спеціальних веб-сайтів, тематичних розділів за 1998–2002 рр. про Голодомор в Україні 1933 р. Учений показав згубні наслідки «архівоциду» в Україні – спрямованого і послідовного нищення масивів документів про Голодомор в Україні, починаючи з перших спроб у 1934 р. ліквідувати метричні книги. Він звернув увагу на необхідність виявлення, концентрації та оцифрування книг загсів 1932–1933 рр. (близько 4 тис. одиниць), матеріалів демографічної статистики в архівах України, Росії. Виявив, що книги загсів дають статистичну похибку – до 50% даних, але на підставі наявних вийшов на цифру смертності у 1933 р. – понад 4 млн осіб. Сприяв поверненню в Україну культурних цінностей, вивезених у роки Другої світової війни.

Л-ра і джерела: Інститут історії України Національної академії наук України. 1936 – 2006. – К., 2006. – С. 492–493; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Випуск другий. – Одеса, 2008. – С. 73, 163; Боряк Г.В. «Архівоцид» в Україні 1934 – 1960-х рр. як наслідок Голодомору // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали Міжнарод. наук. конф., Київ, 20 – 21 листопада 2013 р. – К., 201. – С. 13–18.; Boriak H. Sources for the Study of Great Famine in Ukraine. – Cambridge, MA, 2009. – 55 p.

БОРЯК Тетяна Геннадіївна – історик, архівознавець, дослідниця «Празького архіву», історії української еміграції міжвоєнного періоду в Чехословаччині, спогадів свідків Голодомору в Україні. Народилася 3 вересня 1981 р. у м. Києві. Вищу освіту здобула на історичному ф-ті Київського національного у-ту імені Тараса Шевченка (2003), аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки зазначеного вишу, провідний науковий співробітник Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (2003–2004). Упорядкувала на сайті фонду «Україна-3000» понад 1200 свідчень очевидців Голодомору. У 2004–2006 рр. навчалася за програмою академічних обмінів ім. Фулбрайта в Канзаському ун-ті (м. Лоуренс, Канзас, США), здобула ступінь магістра історії. У 2008 р. на засіданні Спеціалізованої ради Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва захистила кандидатську дисертацію «Архівно-бібліотечні зібрання української еміграції: історія переміщень та опрацювання в Україні (1945–2007)». Б. – викладач, доцент кафедри документальних комунікацій Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв України (2008–2011), відповідальний секретар журналу «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія» (2009–2013). У 2013–2014 – стипендіатка Програми ім. Фулбрайта в Українському науковому інституті (Гарвардський університет, штат Масачусетс, США). Працювала над проектом ГІС-Атласу Голодомору (проект МАРА: http://gis.huri.harvard.edu); *(див. Атлас Голодомору)*. Виявила інформаційне поле свідчень очевидців Голодомору. Б. упорядкувала документальні та довідково-бібліографічні матеріали для окремого видання (Патриція Кеннеді Грімстед. «Празькі архіви» в Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки» / переклад з англійської, наукове редагування та опрацювання додатків Тетяни Боряк. – Київ, 2005). Авторка монографії «Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010)» (Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011). Один з укладачів Національного реєстру розсекречених архівних фондів України (Реєстр розсекречених архівних фондів України: Міжархів. довідник: Розсекречені архівні фонди центральних державних архівів України. Кн. 2: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України / Укрдержархів України, Центр. держ. архів вищих органів влади та упр. України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства; упоряд. Н.Григорчук, С.Зворський, Н.Маковська; укладачі: Наталія Маковська (керівник), Тетяна Боряк та ін. – К., 2012. – 382 с.).

Б. системно і послідовно досліджує архівні документи, джерела усної історії. Вона упорядкувала та опублікувала монографічне видання «І чого ви ще живі?» (К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. – 720 с.). Предметом її наукових студій є усна історія Голодомору, джерело і метод, Голодомор як травма, його геноцидна складова, система фізичного нищення селян. Дослідниця переклала українською мовою книгу канадських учених – «The Holodomor Reader.

A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine» / Edited by Bohdan Klid and Alexander J. Motyl. – CIUS Press, 2012. Авторка понад 50 наукових праць.

Л-ра і джерела: Боряк Т. Голодомор у містах півдня України // Архів. Історія. Сучасність. Вип. 2. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю Державного архіву Одеської області (1920–2015), Одеса, 3–4 вересня 2015 р. / Ред. кол.: В. В. Левчук (голова) та ін. – Одеса, 2016. – С. 62–67; Її ж. Конфіскація продовольчих запасів у селян України взимку 1932–1933 років у документах та свідченнях очевидців // Матеріали третьої Міжнародної науково-практичної конференції «Геноцид України в XX столітті. Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром», Львів, 4-5 квітня 2014 року. Відповідальний за випуск Мирослав Фіцуляк. – Львів: Добрий друк, 2015. – С. 327–336; Левчук Н.М. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки / Н.М.Левчук, Т.Г.Боряк, О.Воловина, О.П.Рудницький, А.Б.Ковбасюк // Український історичний журнал. – 2015. – Вип. 4 (№ 523). – С. 84–112; Боряк Т. Вилучення незернових припасів як один з інструментів Голодомору // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921– 1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво- Могилянська академія». – К., 2013. – С. 187–191.

БОЧКОВСЬКИЙ Ольгерд-Іпполіт – український соціолог, публіцист, громадський діяч. Народився 14 березня 1889 р. на ст. Долинська Херсонської губ. Вищу освіту здобував на економічному відділенні Петербурзького політехнічного ін-ту, філософському ф-ті Карлового ун-ту в Празі. Приятелював з професором Т.Г.Масариком (згодом президентом Чехословаччини). Б. був секретарем Української дипломатичної місії у Празі (1918–1923). Професор Української господарської академії в Подєбрадах (Чехія), у 1933 р. очолив Громадський комітет порятунку України в Чехословаччині. До Комітету входило 35 українських організацій: «Спілка українських лікарів у ЧСР», «Союз українського сокольства», «Товариство українських кооператорів», «Українська громада в ЧСР» та інші. Вони збирали кошти для надання матеріальної допомоги голодуючим селянам України, писали листи і матеріали про справжній стан в українських селах, створювали осередки комітету у Львові, Чернівцях *(див. «Діло»)*. Друкували статті в багатьох газетах, закликали «дзвонити на сполох». Саме тоді було уперше використано термін Голодомор («hladomor»). Організатори комітету привертали увагу «європейських та американських держав» до трагедії селян в Україні, закликали їхні уряди не бути байдужими. Комітет виник у вересні 1933 р., видавав двотижневик – чеською мовою «Hlad na Ukrajine» та українського – «Комунікат Комітету». Він знаходився по в. Слєзка 7, б. 24. Б. написав відкритого листа до Е.Ерріо, опублікованого у французьких та бельгійських газетах, спростовуючи «вихваляння большевицьких досягнень і режиму», до яких вдався французький державний діяч. 23 жовтня 1933 р. Б. звернувся від імені Громадського комітету до міністра закордонних справ Норвегії, голови Ліберальної партії Норвегії Й.Л.Мовінкеля, який головував на засіданні Ради Ліги Націй восени 1933 р. *(див. Ліга Націй)*. Норвезький політик, отримавши документи та інформацію про факти голоду в Україні, порушив питання на засіданні Ліги Націй. «Цей Ваш шляхетний та мужній виступ в обороні від голоду загибаючої Радянської України, – наголошував Бочковський, – викликав скрізь по цілому світу серед українського загалу стихійний вияв почування вдячності до Вас, Високоповажний Посол, і до Вашого народу, від імені якого Ви провели цю справу в Раді Ліги Націй». Від імені Громадського комітету Б. висловив подяку прем'єр-міністру Норвегії, згадав норвезького поета Б.Б'єрнсона – «апостола свободи та непримиримого ворога неволі», який також захищав Україну на початку XX ст. Діяльність Комітету відбувалася в умовах перегрупування політичних сил в Європі, поступового формування антигітлерівської коаліції, тому спостерігалося зближення європейських держав з СРСР, відтак заклики громадськості в різних країнах, навіть виступ Й.Л.Мовінкеля на засіданні Ради ліги Націй, не були підтримані лідерами країн. Помер Б. 9 листопада 1939 р. в Празі.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 40, 61, 73–76; Boczkowski H.O. Grundlagen des Nationalproblems. Einführung in die Natiologie. – Prag, 1936; Панченко В. Націологія за Ольгердом Бочковським // День. – 2002. – 8 листопада; Канівська Ш. Трибун поневолених народів // День. – 2006. – 18 листопада; Віднянський С.В. Бочковський Ольгерд Іпполіт // Енциклопедія сучасної України. – К., 2004. – Т. 3. – С. 360; Поломництво до Пекла // Діло. – 1933. – 27 серпня; Бочковський О.І. Пан Еріо, совіти та голод на Україні // Діло. – 1933. – 12 грудня.

БРАГА – суміш, відходи після виробництва цукру, переварений послід від гуральні. У селах Чуків, В. Бушинка, Грабівці Немирівського р-ну Вінницької обл. споживали жом після виготовлення горілки з кукурудзи та ячменю. Селяни чекали на брагу, яку виливали з Немирівської гуральні, пили її й одразу помирали. У селян навколишніх сіл Немирівського, Кагарлицького, Чечельницького горілчаних заводів

забирали зернові, а вони, голодні й виснажені, з відрами ходили за брагою. Нею переважно годували й худобу, домішуючи до січки з вівсяної або пшеничної соломи. Селяни знімали її гущу, сушили, товкли у ступі, перемішували з малясом і пекли «маторжанки». У ямах, куди зливали брагу спиртзаводи, голодні люди виловлювали рештки зерна.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 17–19.

БРАНІШ Федір Іванович – жертва Голодомору на території Граденицької сільради Одеського р-ну. Помер 30 червня 1933 р. від виснаження організму у віці 6 років.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 311.

БРАСЛАВСЬКИЙ Йосип Мойсейович – професор, завідувач планово-економічним сектором Уповнаркомзовнішторгу СРСР. Працював статистиком в економічному відділі, заступник керівника відділу регулювання експортно-імпортного відділу Наркомзовнішторгу (з 1922 р.), зав. кафедрою в Інституті торгівлі в Харкові. За 11 років роботи «виявив себе як справжній радянський фахівець й невпинно працював над питаннями просунення українського експорту на закордонні ринки на час безпосередньої торгівлі України за кордоном». 29 квітня 1933 р. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора за виконання Україною експортного плану.

Л-ра і джерела: Український хліб на експорт: 1932–1933. – К., 2006. – С. 300–301.

БРАТАЛОВО – село Любарського р-ну Вінницької обл. За переписом 1926 р. Браталівська сільрада мала 702 господарства з населенням 2654 особи, з яких 2594 українці. Колективізація і розкуркулення змінили соціально-економічну структуру села, позбавили селян землі, худоби, реманенту, об'єднавши їх в артіль. Хлібозаготівлі залишили селян без хліба та продовольства. 21 лютого 1933 р. у 20 родинах лежали опухлими 62 особи, з яких 21 колгоспник і 41 одноосібник. Дві третини від числа виснажених становили діти. Від голоду потерпали колгоспники з великою кількістю трудоднів і без них, тому що не отримали повного розрахунку. Колгосп не виконав плану хлібозаготівлі, бо бракувало 300 ц насіння. Голод наростав з кожним днем, забирав життя працюючих та особливо непрацездатних – дітей, осіб похилого віку.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 362; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). – Х., 1927. – С. 8.

«БРАТИ У СКРУТІ» – організація благодійної допомоги голодуючим німцям в УСРР, яка надходила в 1933 р. від фізичних та юридичних осіб з Америки, Канади, Європи. Канцлер Німеччини А.Гітлер особисто переказав тисячу рейхсмарок до фонду цієї організації. Матеріальні цінності надходили через консульства Німеччини, торгсин, від туристів, іноземних спеціалістів, які працювали на спорудженні індустріальних об'єктів. Допомогу надавали переважно німці з «Фатерлянду», а також українські громадські діячі у Німеччині. У доповідних записках партійних радянських органів та службових донесеннях німецьких дипломатів згадувалися назви «Нотгільфе», (Brüder in Not), «Гітлерівська допомога», але йшлося про неофіційну систему грошової, речової та продовольчої допомоги з-за кордону та в Україні. 13 жовтня 1933 р. відділ культмасової роботи політбюро ЦК КП(б)У повідомив про поширення допомоги німцям-колоністам у національних німецьких р-нах та сільрадах, яка надходила не лише з Німеччини, а також з Америки, Італії. Її одержала третина селян Люксембурзького р-ну та 20% колгоспників. За допомогою зверталися навіть комсомольці і партійні працівники німецьких сільрад Молочанського, Високопільського р-нів, а також українських р-нів з національними сільрадами Рижово Барвенківського, Товашняни Сахновищанського р-нів Харківської, Цебриковського, Мелітопольського р-нів Дніпропетровської обл. Розподілом коштів займалися так звані «процентники» – довірені особи, які отримували певний відсоток за послуги, а також пастори протестантських громад. Українське парткерівництво вважало діяльність «спеціальної агентури» в німецьких колоніях «гітлерівською допомогою голодуючим німцям». 12 грудня 1933 р. німецький консул у Києві А.Хенке *(див. Хенке Андор)* повідомляв посольство Німеччини про те, що за червень–грудень 1933 р. в консульстві зареєструвалося 17500 сімей німців-колоністів, які просили допомоги, а також формувалися списки для організації «Брати у скруті». Вони просили дозволу на виїзд до Німеччини, так як «страждають від серйозних труднощів з харчуванням». За допомогою зверталося 60% колгоспників та 80% одноосібників. Генеральний консул Німеччини в Харкові К.Вальтер інформував 5 грудня 1934 р. про деструктивні соціально-економічні наслідки колективізації в німецьких селах, про діяльність організації «Брати у скруті» (Brüder in Not). Вона надавала допомогу, зміцнювала національне почуття єдиної батьківщини, хоча значна частина німців прагнула виїхати до Америки. Допомогу надавали менонітські та єврейські організації Америки. Однак «Брати у скруті» переймалися переважно пробле-

мами німців-колоністів південних р-нів України. На початку січня 1934 р. допомогою голодуючим в Україні займалися гетьман Павло Скоропадський та Єлизавета Скоропадська, які збирали та передавали кошти в Україну. У 1934–1935 рр. органи НКВС УСРР арештовували «українських німців», які писали про факти голоду в Україні.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 302–303; Віче. – 1995. – №8. – С. 144–145; Der ukrainische Hunger – Holocaust / Eine Dokumentation, hrsg. und eingeleitet von Dr. Zlepko. — Sonnenbühl, 1988. – S. 301–302.

БРАЦЛАВСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Вінницької обл. У 1926–1930 рр. Б. р. належав до Тульчинської округи. За всесоюзним переписом населення 1926 р. Б. р. мав 19 сільських рад та 7841 селянське господарство, 32 тис. населення, з яких 29 тис. українців, 2,3 тис. поляків. Після адміністративно-територіальної реформи 1930 р. і 1932 р. Б. р. мав 42 сільради та 83 тис. осіб, з яких 5 тис. міського населення. Селяни чинили опір примусовому створенню колгоспів, хлібозаготівлі, розкуркуленню. У березні 1930 р. села Б. р-ну охопили «волинки», тобто відкриті виступи селян проти організації господарювання в колгоспах, під час яких висловлювалися вимоги про повернення насіння, розпуск тсозу. Військові підрозділи ДПУ розганяли «волинки», арештовували активних повстанців, вважаючи їх «петлюрівцями». Колгоспникам, які мали трудодні, не видавали хліба, а в одноосібників його просто забирали. Випадки голодування дітей виявили восени 1932 р. «Ми, учні Печерської школи Брацлавського р-ну, – писали школярі 1 листопада 1931 р. у зверненні до Г.І.Петровського, – просимо у Вас допомоги, бо ми пропадаємо з голоду. Нам треба вчитися, а ми з голоду не можемо по світі ходити. Індивідуальники і колгоспники — всі пухнемо з голоду, бо працювати ми не можемо, а хліб дають тільки тим, хто має трудодні. Скоро наближаються Жовтневі свята, нам треба радіти, а у нас з голоду в очах пожовкло, в шлунку болить від того сміття, яке ми зараз їмо, бо у нас забрали не тільки хліб до зерна, а й картоплю, квасолю і все що можна їсти». У 1931 р. сільські та районні школи позбавили централізованого постачання продуктами, скасували так звані гарячі сніданки для школярів. Зароблений колгоспниками хліб на трудодні забирали на хлібозаготівлі. Селянин А.Л.Бартко з с. Мачухи Б. р. отримав на колгоспні трудодні 35 пудів зернових культур, з них 22 пуди віддав до хлібозаготівлі, 9 пудів для насіннєвого фонду, а для харчування залишив 4 пуди. Він мав 4 дітей, але сільрада в січні 1932 р. «наклала» чергове зобов'язання – 28 пудів. За його невиконання визнала його «злісним неплатником», посадила до бупру на 4 дні. На шию селянина повісили пов'язку з надписом: «Я, злісний контрактант Бартко Архип, сховав свій хліб в ямі і не хочу його здати раддержаві». Його водили вулицями села і лаяли. Подібні форми і методи хлібозаготівлі відбувалися в кожному селі р-ну. Мешканці сіл Гриненки, Мачухи чинили опір. 17 березня 1932 р. селяни трьох суміжних р-нів захопили склади з кукурудзою. Проти них застосували військові загони ДПУ. Виснажені і голодні, вони відмовлялися виходити в поле на сівбу. На початку квітня 1932 р. селянка з с. Бортники Б. р. Г.Плохотнюк заявила: «Вже так далі терпіти не можна, будем когось різати, або нехай нас ріжуть, для голодних все одно, а тут ще якійсь дурний вигадав сіяти». Вони вживали дохлятину, вимагали хліба, а зневірившись, громили колгоспні комори з насінням, розбирали кукурудзу, городину. Їх штрафували. У березні 1932 р. 25 господарств с. Остапківці Б. р. оштрафували за невиконання «контракційних зобов'язань перед державою». Голод охопив села Б. р., поглиблювався опуханням від недоїдання, випадками голодної смерті. Хлібозаготівельні трійки з представників сільради, уповноваженого РПК та місцевих партосередків знущалися над селянами, які не виконували сталінської продрозкладки. У травні 1932 р., за повідомленням Вінницького облвідділу ДПУ, в с. Зведеновка Б. р. комуністи спалили хату «твердоздавця» *(див. Твердоздавці)*, розстріляли з мисливської рушниці його родину. Селян, які не виконували «плану до двору», водили селом з написом на шиї: «Я злодій, украв в державі хліб». Селяни рятувалися від голоду та свавілля втечею. Протягом листопада–грудня 1932 р. та січня 1933 р. Б. р. покинули 400 осіб. Вони виїхали в Московську, Смоленську та Центрально-Чернозем-ну області в пошуках хліба. Одночасно колгоспники масово покидали колгоспи. Хлібозаготівельний план 1932 р. в Б. р. становив 11100 т (41% валового збору зернових). У 1931 р. його виконали на 85%, а недовиконання перенесли на наступний рік. Насправді фуражний, продовольчий та насіннєвий фонди у Б. р. становив 20 тис. т, тому забрали більше половини. За ухиляння від хлібозаготівлі в липні – грудні 1932 р. та протягом першої половини січня 1933 р. кожний другий керівник р-ну, колгоспу, сільрад зазнав різних форм репресій (виключення з партії, зняття з посади та звільнення з роботи, арештів, ув'язнень). Третина покарань припадала за «саботаж хлібозаготівлі». 9 грудня 1932 р. окремі колгоспи Б. р. були занесені на «чорну дошку». Основними причинами голоду у Б. р. стали примусова колективізація, штрафи, хлібозаготівельна продрозкладка за секторальним

принципом, масове вилучення хліба з абсолютним порушенням хлібофуражного балансу, ізоляція селян, застосування натуральних штрафів.

Б. р. був серед семи р-нів області, у яких голод розпочався восени 1931 р., набув потворних форм протягом першої половини 1932 р., досяг смертоносного апогею у січні–березні 1933 р. За донесеннями органів ДПУ, в лютому 1933 р. в селах Б. р. селяни вживали дохлятину, масово страждали на шлункове отруєння, опухання тіла, недокрів'я дітей, спостерігалося катастрофічне зменшення відвідувань ними школи. У селах Сальниці, Зяньківці, Семенки, Марксово, Остапківці, Паланка, Вишківці, Свінциця, селяни-одноосібники і колгоспники, які не виконали хлібозаготівельних завдань, масово голодували, траплялися випадки людожерства. 17 березня 1933 р. голод охопив 14 сіл р-ну, насувалась масова смертність. Так звана продовольча допомога надавалася винятково для працюючих у полі колгоспників, а для решти населення – за рахунок внутрішніх ресурсів, яких не було. У квітні–травні 1933 р. почастішали випадки трупоїдства та людожерства в селах Б. р-ну. 17 травня 1933 р. Вінницький облздраввідділ зарахував Б. р. до першої групи р-нів, у яких спостерігалося «масове ураження недоїданням». У 20 селах р-ну було зафіксовано близько 8 тис. голодуючих, з яких 312 померли. За неповними даними від голоду померло в 1932 р. – 843, у 1933 р. – 3670, у 1934 р. – 435 осіб. Факти голодної смерті фіксувалися лише в медичних стаціонарах, а також в окремих сільрадах. Дитяча смертність, особливо до одного року, не підлягала обліку. Майже третину померлих загси і сільради не реєстрували.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С.664; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 843; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 70; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 377, 444; Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине (ноябрь 1929 – март 1930 г.г.) – Винница, 1997. – С. 307–308.

БРИГАДИ військових частин – термін і явище, які засвідчують участь військових підрозділів у хлібозаготівлі, сільськогосподарських кампаніях, їх військово-політичному забезпеченні. Термін Б. в. ч. постає 18 лютого 1933 р. у спільному службовому листі секретаря Вінницького обкому КП(б)У В.І.Чернявського та начальника політвідділу 24 стрілкової дивізії Бубліченка до Вороновицького, Літинського та Липовецького районних партійних комітетів. Зазначено, що Реввійськрада Українського Військового Округу зобов'язала військові частини брати участь у весняній сівбі, наданні «...районним організаціям в справі вичищення з колгоспів соціально-чуждого елементу», в організаційно-господарському зміцненні колгоспів. До конкретних колгоспів у районах призначили військові частини (саперний батальйон, артилерійський полк, кавалерійський ескадрон, хімічну роту). Районне керівництво зобов'язали «... виділити колгоспи та організувати масову зустріч бригад військових частин, які до Вас приїдуть». Вони надавали не лише організаційно-технічну допомогу, але і здійснювали політичний нагляд за колгоспниками, суспільними настроями в умовах Голодомору, унеможливлювали опір селян.

Л-ра і джерела: Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 414–415.

БРИГАДИ похоронні – організовані сільськими радами групи селян з підводами, які виявляли, звозили та хоронили померлих від голоду односельчан. Трупи померлих, які лежали у хатах, хлівах, просто неба по декілька діб, Б. п. збирали, звозили до холодних погребів, згодом десятками закопували у братських могилах. Інколи померлих закопували просто на вулицях та городах, хоронили в погребах, куди їх зносили ще живі родичі. У с. Рижавка Уманського р-ну Вінницької обл. до ям поховання звозили і ледве живих, приречених на голодну смерть. «Складали штабелями в могили, – згадував очевидець Голодомору Д.З.Каленик, – й ледь присипали землею. На більше бракувало сил. Моторошно було бачити ці могили після всідання землі, з них стирчали руки, ноги. Траплялося, разом з померлими до ями кидали й таких, в кому ще жевріло життя». Похоронним бригадам сільради видавали печений хліб, картоплю, а також записували до громадського харчування колгоспників. «Людині, – згадував мешканець с. Сидорівка Корсунь-Шевченківського р-ну І.Дуплій, – яка звозила мертвеців на кладовище, безумовно, було нелегко. Бо збирать по дворам, вулицям, де попало тіла мертвих людей, погодьтесь, заняття не з приємних. Але ж на той час така «служба», я б сказав, була і привабливою: як-не-як був гарантований харчовий пайок. А це тоді був основний засіб зберегти життя собі і сім'ї». Б. п. діяли до кінця 1933 р., а в окремих р-нах Вінницької, Одеської обл. і протягом 1934–1935 рр.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Черкащині: документи і матеріали. – Черкаси, 2002. – С. 91, 99; 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 30–32; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 760.

БРИЦЬКИЙ Петро Павлович – український історик, член Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Народився 5 грудня 1931 р. в с. Лисанівці Старосинявського р-ну на Хмельниччині. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Чернівецького ун-ту (1961). Навчався в аспірантурі Інституту історії АН УРСР. Захистив кандидатську дисертацію на тему «Міжнародна солідарність в'язнів гітлерівських концтаборів» (1977), докторську «Політика СРСР у підготовці кадрів для країн, що розвиваються» (1993, Мінськ). Досліджує три Голодомори в Україні 1921, 1932–1933, 1946–1947 рр., автор 5-ти індивідуальних монографій, 11-ти у співавторстві, понад 130 брошур і статей. Учасник багатьох міжнародних конференцій. У 2013 р. опублікував книгу «Голодомори в радянській Україні», яка стосувалася причин і наслідків Голодомору 1946–1947 рр.

Л-ра джерела: Брицький П.П. Голодомори в радянській Україні. – Чернівці, 2013. – 312 с.; Його ж. Голодомор в Україні у XX столітті – тяжкий злочин проти українського народу, його геноцид // Український історик. Журнал історії і країнознавства. Видає Українське історичне товариство. – 2008. – Том XLV (3–4). – С. 122–158.; Його ж. Соціальні, моральні і психологічні наслідки періодів Голодомору в Україні у XX ст. // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Міжнарод. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 305–311; Професор із Вірджінії Марк Таугер – адвокат Сталіна та його оточення щодо причин Голодомору в Україні // Питання історії України. Збірник наук. праць. Том 12. – Чернівці, 2009. – С. 180–184.

БУГАЙОВ Кузьма Якович – жертва Голодомору на території Петрівського р-ну м. Києва. Помер 15 лютого 1933 р. від загального виснаження у віці 64 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 465.

БУБНІВКА – село Гайсинського р-ну Вінницької обл. Позбавлення селян хліба під час хлібозаготівлі з врожаю 1931 р. завершилося голодуванням протягом першої половини 1932 р. На початку липня 1932 р. у с. Бубнівка померли від голоду 10 осіб, 30 лежали опухлими.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 318.

БУДЬОННИЙ Семен Михайлович – військовий і партійний діяч СРСР. Народився 25 квітня 1883 р. Інспектор кавалерії Червоної армії (1924–1937), закінчив Військову академію ім. М. Фрунзе (1932). 19 червня 1932 р. Б. відвідав села Н. Чарторія, Ст. Чарторія, містечка Деревичка, Глезно, Борушківці, В. Деревичі Любарського р-ну Вінницької обл., розмовляв з колгоспниками, селянами-одноосібниками. Довідався від них про відсутність хліба. Він заявив, що винні в цьому «...ваші керівники «українські» та місцеві, вони висували зустрічні плани «хлібозаготівлі» і забрали у вас хліб, залишили вас без хліба». У с. Глезно Б. говорив: «Якщо цей рік вам дадуть плани на хлібозаготівлі, а ви їх виконаєте, а потім ще будуть прохати зустрічний, то беріть коси і женіть всіх представників з колгоспу». Відвідавши село Нова Чарторія, запитав голову колгоспу Осадчука: «Чому вас до цього часу не повбивали колгоспники?» На питання «За що?», Б. однозначно відповів: «За те, що забрали хліб і людей примусили голодувати». Колгоспники не мали хліба для громадського харчування, їли різний непотріб. Інспекційна поїздка Б. мала на меті перевірку настроїв в РСЧА, їхньої готовності на випадок селянського повстання, перекладання провини на місцеві органи влади. Помер Б. 27 жовтня 1973 р.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 302–303; Вронська Т.В. Будьонний Семен Михайлович // Енциклопедія історії України. Том 1. – К., 2003. – С. 390–391.

БУЗИНА чорна – гіллястий кущ або деревце 3–6 м. заввишки, цвіте у травні–червні, а плоди достигають у серпні–вересні. Від надмірного поїдання чорних ягід бузини виснажені від голоду селяни помирали. Її вживали в їжу в с. Городище Літинського р-ну, с. Китайгород Іллінецького р-ну на Вінниччині, с. Чапаївка Монастирищенського р-ну на Київщині.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 20; Товстуха Є.С. Золоті рецепти української народної медицини. – К., 2010. – С. 63.

БУЗУКІВ – село Смілянського р-ну Київської обл. У 1926–1930 рр. належало до Смілянського р-ну Черкаської округи. Бузуківська сільрада мала 198 селянських дворів з винятково українським складом населення числом 899 осіб. У Смілянському р-ні знаходилося 17 сіл та 8 хуторів. Протягом другої половини 1920-х рр. у р-ні спостерігався нормальний природний приріст населення – від 1200 до 1400 осіб щороку. Колективізація, розкуркулення, репресії, депортації, голод порушили демографічний баланс. У травні 1933 р. у с. Бузуків померло 14 дітей віком від одного року, у червні – 58, у липні 30 осіб. Від голоду помирали дорослі, особливо похилого віку, які не працювали в колгоспі, відтак не отримували бовтушку і баланду з громадського харчування.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Черкащині: документи і матеріали. – Черкаси, 2002. – С. 62–65; Шевченківщина. Статистичний щорічник. – Черкаси, 1928. – С. 7–9; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). – Х., 1927. – С. 184–185.

БУКСИРНІ бригади – створені партійно-радянськими органами з числа студентів, сільських активістів, колгоспників групи, що мали повноваження підтримки колективізації, хлібозаготівлі, політично-господарських заходів влади. Ідея Б. б. походить від руху 25-тисячників, виїзних профспілково-робітничих бригад. До весни 1931 р. Б. б. лише формувалися. У березні 1931 р. з'явилися терміни «вербувальні бригади», «студентська бригада», «колгоспна буксирна бригада». Їхні організатори займалися переважно агітацією на підтримку колективізації, організованого проведення сівби, намагалися якомога швидше провести усуспільнення худоби, землі, реманенту, змагалися за відсотки колективізації, застосовували адміністративно-репресивні методи. Б. б. у складі 20–25 осіб з'являлася в селі, розподіляла по кілька активістів «за принципом кутків» і «шляхом індивідуальної обробки осіб, що хиталися», примушували селян створювати колгоспи. «Буксирування» відбувалося у формі «групової» або «індивідуальної обробки» селян. Б. б. використовували також метод «червоного сватівства», тобто індивідуальної агітації селян-одноосібників, втягування їх до колгоспів. У місцях роботи Б. б. весною 1931 р. темпи колективізації збільшились у 2 рази. Б. б. організовували ініціативні групи, що вплинули на створення десятків колгоспів. Крім сприяння колективізації, вони брали участь у розкуркуленні, а восени 1931 р. долучилися до хлібозаготівлі. У жовтні 1931 р. почали масово застосовувати для «посилення хлібозаготівель» так званий «громадський буксир для відстаючих районів та окремих колгоспів». «Робота буксирних бригад, – наголошувалося у звіті Укрколгоспцентру 20 жовтня 1931 р., – це є боротьба за хліб, виявлення схованок, крадіжок, боротьба з куркульською агітацією, конкретне виявлення прихованого куркулями хліба, організація транспортування хліба на заготпункти – загалом повна всебічна допомога відстаючим колгоспам і районам, що не виконують з тих чи інших причин та обставин свій план хлібозаготівлі». Ініціатива створення «громадського буксира» належала ЦК КП(б)У. 20 жовтня 1931 р. діяло 2075 міжрайонних буксирних бригад для «допомоги відстаючим колгоспам» здати хліб державі, а також ще 2569 бригад для його вилучення в одноосібному секторі. Під впливом Б. б. з'явилися «зустрічні плани», тобто підвищення річного хлібозаготівельного завдання, ударництво за його дострокове виконання, соціалістичне змагання. Виникли жіночі ударні бригади, а за короткий термін було організовано 450 «червоних валок» *(див. Червоні валки)* з вивезенням на елеватор 20 тис. т хліба. Створення «громадських буксирних бригад» мало на меті максимальне виконання та перевиконання хлібозаготівельних планів. Їх діяльність в українських селах призвела до позбавлення колгоспів, колгоспників та селян-одноосібників хліба та до масового голоду. Буксир, ініційований вищим партійним керівництвом, перетворився на карально-репресивну систему, спрямовану проти селян. Свавілля буксирників супроводжувалося відвертим знущанням над людьми, конфіскацією майна, хліба, харчів, що стало однією з причин масового голоду в українських селах протягом першої половини 1932 р. Фіскальна роль Б. б. в наступні роки помітно зменшилася, тому що з'явилися набагато суворіші способи масового позбавлення селяни їжі (режим «чорних дощок», заборона пересування країною, натуральні штрафи, судові репресії тощо). Б. б. існували протягом 1930-х рр., підсилюючи репресивні заходи партійно-радянських органів проти селян.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 319, 320, 356, 415; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 46–48.

БУКШПАН Михаїл Маркович – Народився 1896 р. у м.Могилів-Подільський, слідчий економічного управління ДПУ УСРР, причетний до фабрикації судової справи «Контрреволюційної шкідницької організації у сільському господарстві України» (1930), начальник обліково-статистичного відділу ДПУ (1932). Займався обліком заарештованих та засуджених селян по так званих хлібозаготівельних справах. Виокремлював засуджених за соціально-професійною та політично-ідеологічною ознаками (селяни, колгоспники, члени правління, рахівники, «контрреволюційні елементи», «петлюрівці»). Зведені статистичні матеріали направляв безпосереднім начальникам – К.М.Карлсону, В.А.Балицькому. У доповіді від 6 грудня 1932 р., складеною та підписаною Б., зазначалося, що протягом серпня – листопада 1932 р. було засуджено близько 20 тис. осіб, з яких лише за агітацію проти хлібозаготівлі – 7 тис., за «розбазарювання та приховування» хліба – 6,5 тис. осіб, за спекуляцію хлібом – 3,6 тис., за опір вивезенню хліба понад тисячу осіб. Він займався обліком обкладання селян натуральним штрафом, статистикою «оперативних заходів» по ліквідації осередків «сільського терору». Серед вироків 1932 р. переважали ув'язнення до таборів, виселення, але траплялися й розстріли селян. Статистичні зведення Б. за січень 1933 р. свідчили про зростання кількості репресій. За 1933 р. було розстріляно 1141 особу, з яких за постановами ОДПУ – 474, ДПУ УСРР – 667 осіб. 31 березня 1934 р. Б. доповідав, що судові трійки при колегії ДПУ УСРР розстріляли у 1933 р. 805 осіб. Через очолюваний Б. підрозділ ДПУ УСРР проходила статистична звітність про масштаби застосування репресій проти так званих «саботажни-

ків», а також смертності від голоду. Розстріляний 31 жовтня 1937 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 547–549, 551, 589–599; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 37–38, 309–319; Золотарьов Вадим. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. – Х., 2003. – С. 212.

БУПР – будинок попереднього утримання арештованих, підпорядкований органам міліції. У Б. утримувалися розкуркулені селяни, які чинили опір, «саботажники» хлібозаготівлі, повстанці, «антирадянські елементи», що агітували проти колгоспів та «господарсько-політичних кампаній» радянської влади. 25 грудня 1931 р. селянин с. Анополь Тульчинського р-ну Вінницької обл. М.П.Біленький скаржився на те, що його та односельчан було «...заарештовано і посаджено до Бупру разом з карним елементом». Б. були переповнені селянами після застосування закону про «п'ять колосків», що діяв із 7 серпня 1932 р., та інструкцій карально-репресивних органів, прийнятих восени 1932 р. До Б. потрапляли особи, які здійснили «крадіжку» колгоспного майна, «розбазарювали» зерно, були «ухильниками» від хлібозаготівлі. Їх виявляли органи ДПУ. У Б. знаходилися засуджені від декількох місяців до 5 років «за контрреволюційну агітацію». У березні 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) запропонувало ОДПУ та Наркомюсту переглянути справи засуджених, щоб «розвантажити» Б. Протягом березня–квітня 1933 р. планували вивезти з УСРР 40 тис. в'язнів до таборів, з яких 25 тис. осіб з терміном ув'язнення значно більшим. Було розпорядження судово-слідчим органам брати під варту лише тих, хто був причетний до контрреволюційних злочинів, крадіжок державного майна, хабарів, розтрат, «куркульського опору».

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 373.

БУРДА – їжа голодних селян у 1932–1933 рр. в Україні. Висушене лушпиння картоплі мололи в жорнах, а з темно-коричневої маси варили суміш, яку називали бурдою. За зібраний на листі цукрових буряків літр довгоносика (шкідник рослин) давали черпак бурди. Їжа, яку готовили на гарячі сніданки в школах, також називали бурдою, але до неї видавали тоненький окраєць хліба. «А люди йшли в поле сапати, – згадує О.Д.Шевчук з с. Оситняшка Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл. – Страшні, пухлі, але йшли, бо на полі варили якусь бурду. Що це було, і тепер не знають: чи то чумиза, чи, може, сочевиця. Хто його знав: але то вже була їжа, і люди йшли за нею в поле, сапали буряки».

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 19; 33-й голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С.361.

БУРИК Григорій Арсентійович – студент Лебединського педагогічного технікуму в 1937 р. Народився 1920 р. в с. Рябушки Лебединського р-ну. Під враженням від жахливих соціально-психологічних наслідків Голодомору в його рідному селі написав поему «Домовина», розкрив страждання односельчан, поховання напівживих дітей, показав причини масового жебрацтва та вимирання цілих родин. 27 червня 1937 р. Б. заарештовано, вилучено текст поеми, а 28 серпня 1937 р. за вироком виїзної сесії спецколегії Харківського обласного суду засуджено до 3-х років позбавлення волі. Його звинуватили в антирадянській агітації серед студентів, написанні «наклепницьких віршів» про життя селян у 1932–1933 рр. та Й.Сталіна. Б. не подавав касаційної скарги. 10 серпня 1962 р. його реабілітовано.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 255, 329.

БУРЯК — харчова рослина. Сіяли цукровий, кормовий та городній (червоний) буряки. У голодні роки селяни поїдали висадки буряків для насіння, молоді сходи, вигрібали насіння на колгоспних ланах, лушпиння, мерзлі рештки буряків. З бурякового насіння товкли борошно, з якого готували вариво. Від вживання цієї сурогатної їжі траплялися смертні випадки, особливо від протруєного колгоспного насіння буряків. В селах Борушківці, Гнезно, Великі Деревичі Любарського р-ну Вінницької обл. селяни пекли хліб з бурякового насіння, від якого з'являлися гострі шлункові захворювання у дітей.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – с. 303; Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 21–22.

БУРЯК Павло Остапович – жертва Голодомору на території Бульварного р-ну м. Києва. Помер 15 червня 1933 р. від висипного тифу у віці 17 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 423.

БУХАЛО Іван Тимофійович – жертва Голодомору на території Ленінського р-ну м. Києва. Помер від черевного тифу 15 вересня 1932 р. у віці 25 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 408.

БУЦ Кіндрат Іванович – жертва Голодомору на території Жовтневого р-ну м. Києва. Помер 31 травня 1933 р. від безбілкового набряку (опухання) у віці 27 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 442.

БУЦЬКИЙ район — адміністративно-територіальна одиниця Київської обл. У 1926 р. с. Буки мало 363 двори, підпорядковане сільраді Велико-Половецького р-ну Білоцерківської округи. У червні 1930 р. округи ліквідували, а с. Буки стало центром Б. р. На початку 1932 р. в Б. р. проживало 118 тис. осіб. У селах району переважали українці. Опір селян колективізації та хлібозаготівлі був придушений військовими частинами ДПУ, загонами міліції та карально-репресивними заходами (виселення з хат, конфіскація майна, штраф, ув'язнення). Голод у Б. р. розпочався в грудні 1931 р., набувши масового поширення та потворних форм (опухання, вживання сурогатів, дохлятини, смерті) протягом зими – весни 1932 р. Б. р. був віднесений до «р-нів першої черги», у якому термінової допомоги вимагали 56% сільських дітей. 21 травня 1932 р., визнавши «найбільш тяжкий стан» населення Б. р., ЦК КП(б)У виділив для громадського харчування працюючих колгоспників тюльку. 21 червня 1932 р. ЦК КП(б)У дозволив видачу хліба для громадського харчування колгоспників, які займалися прополюванням буряків, але тільки тих р-нів, що перебували у «найбільш тяжкому стані». До них належав і Б. р. На початку літа в с. Тимошівка, Нестерівка, Харківка, Маньківка селяни пухли від недоїдання, вживали різні сурогати, дохлу худобу. Голодування селян у липні–серпні дещо вщухло, але після хлібозаготівлі восени 1932 р. набуло виразних ознак Голодомору. У лютому 1933 р. сталися випадки людожерства в с. Тимошівка. У с. Коженці лежали пухлими 286, з яких 59 колгоспників. Похоронні бригади щодня виявляли в погребах трупи померлих людей. За січень померло 8, за лютий 32 особи. У с. Маньківка лежали виснаженими та опухлими 400 осіб. Кількість «виснажених на ґрунті недоїдання» встановлювали органи ДПУ, міліція. Службова статистика, яка була неповною, зафіксувала 12 березня 1933 р. в с. Харківка 234 виснажених та 109 опухлих членів селянських родин, у с. Берянка – 47 родин, у с. Помойники – 147, у с. Полковниче – 269, з яких 94 становили діти. 14 березня у Б. р. від голоду потерпали 3878 осіб, з яких 3736 «лежачих», тобто вимагали термінової госпіталізації. За лютий–березень померли 742 особи. Системним обліком смертних випадків, особливо серед дітей від одного до чотирьох років, ніхто тоді не займався. Смертність фіксували місцеві органи ДПУ, частково загси та бригади лікарів, допущені в села з метою влаштування стаціонарних бараків для порятунку виснажених селян. За повідомленням Київського облвідділу ДПУ від 1 березня 1933 р., Голодомор охопив 22 села Б. р., а кількість «гостро» голодуючих становила 4366 дорослих і 5854 дітей. Встановили імена лише 841 померлого, тобто близько 10% від голодуючих.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Черкащині: документи і матеріали. – Черкаси, 2002. – С. 31, 42, 50, 54; Народний учитель. – 1930. – 6 вересня; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234. – Арк. 1; Національний склад сільського населення України. – Х., 1927. – С. 12–13; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 169, 713, 760, 765.

БУШ Герберт Уокер Джордж *(Bush George Herbert Walker)* – державний діяч США, Віце-президент (1981–1989), 41-й Президент США (1989–1993). Народився 12 червня 1924 р. в м. Мілтон (шт. Масачусетс). Після нападу японців на Пьорл-Харбор у грудні 1941 р. Б. став наймолодшим льотчиком ВМС США (1942), служив до завершення війни. Освіту здобув у Єльському ун-ті (1948). Займався нафтовим бізнесом, мільйонер. Представник США в ООН (1971–1973), директор ЦРУ (1976–1977). Особисто представляв США на похоронах Л.Брежнєва (1982), Ю.Андропова (1984) К.Черненка (1985), Б.Єльцина (2007). На посаді віце-президента США тісно співпрацював з президентом Р.Рейганом. 22 квітня 1983 Б. надіслав листа владиці Мстиславу *(див. Мстислав)* з нагоди 50-ліття Великого Голоду, висловив співчуття українському народу, назвав голод організованим. Б. зустрічався з представниками української громади Америки, брав участь у меморіальних заходах із вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні. За його підтримки були ухвалені резолюції Конгресу США про засудження злочину Голодомору в Україні. Зовнішня політика Президента США Б. пов'язана з падінням Берлінської стіни (1989), розпадом СРСР (1991).

Л-ра і джерела: З нагоди 50-ліття Великого Голоду: (Лист Віце-президента Дж. Буша до Владики Мстислава, 22 квітня 1983 р. // Молода Україна. – 1983. – Ч. 323. – С. 15; Українські вісті. – 1983. – 22 травня; Осінський Ст. Ви є сумлінням вільного світу: Про значення висловлювань Р.Рейгана // Гомін України. – 1983. – 7, 14 вересня; Зустріч українців з віце-президентом Бушем та конгресменом Гайдом // Гомін України. – 1983. – 13 липня; https ru.wikipedia. org /wiki/ Буш_ Джордж_ Гербер_ Уокер.

БУШУЛЕНКО Андрій Остапович – жертва Голодомору на території Петрівського р-ну м. Києва. Помер 8 квітня 1933 р. у віці 43 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. — С. 466.

В

ВАЄВСЬКА Сабіна Антонівна – жертва Голодомору на території Ленінського р-ну м. Києва. Померла 31 жовтня 1933 р. від тифу у віці 56 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 460.

ВАЗУЛЯ Валентина Олександрівна – жертва Голодомору на території Петрівського р-ну м. Києва. Померла 23 березня 1933 р. від загального виснаження у віці 4 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 466.

ВАЙНМАН Поліна Лайзерівна – жертва Голодомору на території Петрівського р-ну м. Києва. Померла 2 липня 1933 р. від висипного тифу у віці 20 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 469.

ВАКУЛИШИН Сергій Миколайович – києвознавець, член Асоціації дослідників голодоморів в Україні, музейний працівник, педагог. Народився 1958 р. в Київ. Учитель початкових класів з 1976 р. Автор науково-публіцистичних статей, брошур про Голодомор у Києві. В. засновник музею місцевої історії при Святошинському центрі позашкільної роботи (2001). Визнає Голодомор геноцидом українського народу. Ініціював та організовував встановлення 4-х пам'ятних хрестів у Біличах та Борщагівці (2003). Відмінник освіти України. Нагороджений орденом «За заслуги» III ст. (2008).

Л-ра і джерела: Вакулишин С. Втрати населення Києва та його приміської смуги // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнарод. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. – К., 2000. – С. 272.; Його ж. Голодова катастрофа в Києві. – К.: Всеукр. т-во «Меморіал» ім. В.Стуса, 2005. – 80 с.; Його ж. Педагогічні аспекти у справі відновлення історичної правди // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 18. Спеціальний. – К., 2008. – С. 371–375; Його ж. Людські втрати приміської смуги Києва // Матеріали Міжнародної наук. – практ. конф., «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації (Київ, 16 жовтня 2016 р.). – К., 2017. – С. 73–85.

ВАЛЬТЕР Карл *(Walter Karl)* – дипломат, генеральний консул Німеччини в Харкові (1931–1934). В архівах ФРН та частково України збереглися річні політичні звіти, службові листи та аналітичні записки В. К., у яких аналізується соціально-економічний, політичний і національно-культурний розвиток УСРР першої половини 1930-х рр., висвітлено основні причини голоду 1932–1933 рр., його демографічні наслідки. Німецький дипломат використовував радянську пресу, поточну статистику, інші джерела інформації, яку отримував від партійної номенклатури. Річні рапорти В. за листопад 1931 – грудень 1934 р. стосувалися загальної політичної та соціально-економічної ситуацію в Україні. 6 листопада 1931 р. він повідомив про роль профспілок, діяльність «таємної поліції» – ДПУ, стан Червоної армії, становище національних меншин та німецьких колоністів, роль і місце республіканської промисловості в загальносоюзній, сільське господарство (урожайність, рівень колективізації, розвиток тваринництва). В. підкреслював повне панування Москви в Україні, підпорядковування КП(б)У центральному політичному керівництву – політбюро ЦК ВКП(б). Вказав на зменшення валового збору зернових у 1931 р., збільшення державних хлібозаготівельних планів, особливо в колгоспах та приватному секторі. Німецький дипломат порівняв завершення колективізації та усунення «капіталістичних елементів» з ліквідацією непу. 12 березня 1933 р. він повідомив про погіршення економічної ситуації в сільському господарстві України, зростання цін на хліб та продукти в містах, про діяльність системи торгсину. В. висловив сумнів стосовно правдивості радянської статистики врожайності. Він підкреслив катастрофічний спад зерновиробництва і збільшення плану заготівлі хліба – до 5,9 млн т. Згадав «декрет про штрафи», тобто закон 7 серпня 1932 р. про покарання селян за розкрадання державної та колгоспної власності, назвав факти застосування «вищої міри соціального захисту» – розстріл. Основна увага В. зосереджувалась на розвитку промисловості в Україні. Інформував посольство Німеччини про мізерну натуральну оплату колгоспного трудодня, матеріальне зубожіння колгоспників. 13 червня 1933 р. доповідав посольству

та міністерству закордонних справ Німеччини про ситуацію в Україні. Він використовував визначення «катастрофа голоду». В українських селах, крім «районів, де ще є хліб», на переконання В., померло 80% населення. Переповідав факти голоду і масової смертності в селах Дніпропетровської обл., у яких померло від 30 до 40% селян, а також траплялися випадки людожерства. Зустрічаючись із німцями-колоністами, частина яких виїздила до Німеччини або США, дипломат підкреслив краще становище в німецьких колоніях порівняно з українськими селами, тому що смертність у німецьких селах України не перевищувала 10%, позаяк надходила допомога по лінії організації «Brüder in Not» *(див. «Брати у скруті»)*. 11 грудня 1933 р., готуючи річний звіт, В. розпочав його з опису «великого голоду» в Україні, що став наслідком «перемоги соціалістичного сільського господарства». Його дивувала незрозуміла обставина – чому голодували селяни саме в Україні, яка була житницею країни? Основною причиною голоду вважав колективізацію, яка зруйнувала звичний порядок господарювання на селі та уярмила 22 млн селян. Термін «прорив у сільському господарстві України», поширений тоді у пресі та партійних документах, В. ототожнював з голодом. Слово «durch Hungerzwang», використане дипломатом у звіті, підкреслювало примусовий, штучний характер голоду. Доказом організованого голоду вважав обсяги вилученого хліба, відсутність державної допомоги, утаємнення самого факту перед світом, застосування штрафів, використання робітників, політвідділів МТС, партійних структур у системному позбавленні селян хліба. Він назвав загальну кількість жертв голоду в Україні – 7 млн осіб. Голод, на його думку, знищив чверть сільського населення, тому порівняно з наслідками Першої світової війни цифра – жахлива. Відсутність міжнародної допомоги Україні пояснював офіційним запереченням радянським керівництвом самого факту голоду. Мільйони жертв, за визначенням В., це найвища ціна за створення комуністичної системи. У політичному звіті за 1934 р. дипломат виділив основні події в Україні: переведення столиці з Харкова до Києва, «більшовицька українізація», боротьба з «українським» та «українсько-буржуазним націоналізмом», «голод 32/33». Не розкриваючи самих причин та обставин голоду, В. писав про діяльність організації «Брати в скруті», яка допомогла не лише німцям-колоністам, але й українцям. Показав політично-ідеологічні фактори нівелювання української культури, мови, замість яких поширювалися інтернаціональна культура, пролетарська, відбувалася русифікація. Згадав також про чистку партійних організацій, професорсько-викладацького складу вишів, покарання студентів.

Л-ра і джерела: Der ukrainische Hunger-Holocaust. Stalins verschwiegener Völkermord 1932/33 an 7 Millionen ukrainischen Bauern in Spiegel geheimgehaltener Akten des deutschen Auswärtigen Amtes / Eine Dokument, hrsg. und eingeleitet von Dr. Dmytro Zlepko. – Sonnenbühl, 1988. – С.238 – 244; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 295, 302.

ВАЛЯЄВ Микола Іванович – жертва Голодомору на території Жовтневого р-ну м. Києва. Помер 2 листопада 1933 р. від висипного тифу у віці 40 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 466.

ВАРЕНИЦЯ Варвара Юхимівна – жертва Голодомору на території Бульварного р-ну м. Києва. Помер 13 червня 1933 р. від безбілкових набряків та розладу шлунку у віці 25 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 423.

ВАРИВО – їжа голодних селян України 1932–1933 рр. В. готували з листя вишні, липи, пирію, товченого у ступах сіна, з різних трав, пустих кукурудзяних качанів, гречаної і просяної половин, розводили водою.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 25; 33-й голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С.182, 131.

ВАСИЛЕНКО Володимир Андрійович – юрист, фахівець з теорії і практики міжнародного права, український дипломат, громадський діяч. Народився 16 січня 1937 р. у Києві. Вищу освіту здобув на юридичному ф-ті Київського державного ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1959), в аспірантурі за спеціальністю «міжнародне право» (1964). Доктор юридичних наук, професор. Науковий консультант Міністерства закордонних справ України (1972–1992), один з авторів проекту Декларації про державний суверенітет України (1990), посол України у Великобританії (1998–2002), Бенілюкс (1992). 2001 р. був обраний суддею Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії, у 2006–2010 рр. – Надзвичайний і Повноважний Посол України, представник України в Раді ООН з прав людини. Автор проекту Закону №376-V Верховної Ради України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. У своїх дослідженнях підкреслює національний вимір Голодомору, обґрунтовує його геноцидну складову в контексті Конвенції ООН про запобігання геноциду від 9 грудня 1948 р., а також інших норм міжнародного права (Ризького статуту Міжнародного кримінального суду 1999 р. тощо). Одним з перших виступив проти офіційної промови В.Ф.Януковича на засіданні ПАРЄ

у квітні 2010 р., якою Президент України заперечив факт Голодомору – геноциду. В. аргументовано і професійно спростував заяви окремих російських політиків і дипломатів стосовно заперечення злочину проти людяності в Україні 1932–1933 рр. Автор наукових праць з історії і теорії міжнародного права, юридично-правових аспектів Голодомору.

Л-ра і джерела: Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. – 49 с.; Його ж. Методологія правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочину геноциду // Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом. – К., 2012. – С. 13–67; «Голодомор відбувся, бо Україна не була вільною і нею керував маріонетковий уряд» // Країна. – 2012. – №4 – 5. – С. 26–27; Його ж. Кваліфікація Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочину геноциду і постанова Апеляційного суду м. Києва від 13 січня 2013 р. // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Міжнарод. наук. конф., 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 193–199; Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним право. Вид. 4-е, доп. / За ред. В.Василенка, М.Антонович. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія, 2016. – 370 с.

ВАСИЛЕНКО Микола Леонтійович – жертва Голодомору на території Жовтневого р-ну м. Києва. Помер 15 травня 1933 р. від плямистого тифу у віці 69 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 432.

ВАСИЛЕНКО Марко Сергійович (Савелійович) – голова Київського обласного виконавчого комітету у 1932–1933 рр., член ЦК КП(б)У (1937). Народився 4 березня 1898 р. в с.Виповзів Остерського повіту Чернігівської губ. У 1919 р. голова Остерського ЧК, згодом на партійно-радянській роботі в УСРР. Брав безпосередню участь в організації хлібозаготівельних кампаній, виїжджав до р-нів та сіл області для пришвидшення виконання державного хлібозаготівельного плану колгоспами, сільрадами та селянськими господарствами, ухвалював рішення про стягнення натурального штрафу з селян, про занесення сіл на «чорну дошку». 15 лютого 1933 р. інформував ЦК КП(б)У про масовий голод у 21 р-ні Київської обл., випадки людожерства у Білоцерківському, Богуславському, Смілянському р-нах, наголошував на відсутності внутрішніх резервів для допомоги голодуючим селянам і робітникам. «Мобілізувати значні додаткові ресурси, особливо хліба, крупи та рослинних жирів, – зазначив В., – немає жодної можливості, тим більше, що постачання робітників та службовців в області надто незадовільне і останнього часу є випадки масового голодування та жертв від голоду серед робітників, особливо дрібних підприємств, що розташовані по районних центрах та містечках області». За його керівництва Київська обл. перевиконала план хлібозаготівлі. Репресований. Розстріляний 24 (25) жовтня 1937 р.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 377; Лозицький В.С. Політбюро ЦК компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 338–339.

ВАСИЛЬЄВ Валерій Юрійович – український історик, дослідник соціально-політичної історії України XX ст., партійно-радянської номенклатури 20–30-х рр. XX ст., колективізації і голоду, соціально-політичних настроїв селян. Народився 4 вересня 1961 р. в м. Узин Узинського р-ну Київської обл. Вищу освіту здобув у Вінницькому державному педагогічному ін-ті (1982), працював асистентом (1983–1986), доцентом (1989–2000) зазначеного ін-ту. Аспірант Київського державного ун-ту ім.Т.Г.Шевченка (1986–1989). Захистив кандидатську дисертацію «Партійне керівництво діяльністю профспілок щодо поліпшення умов праці та побуту робітничого класу України (1933–1937 рр.)» (1989), докторську (2015). Перші публікації В. про голод з'явилися на початку 1990-х рр. Досліджує форми селянського руху опору колективізації та політиці розкуркулення, хлібозаготівлі. Упорядник 4-х збірників документів і матеріалів про Голодомори на Поділлі, діяльності комісії В.М.Молотова, поїздок Л.Кагановича по Україні в 1932 р., політичних настроїв та повсякдення селян: «Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)» (Вінниця, 1997), «Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932 – 1933 рр.» (К., 2001), «Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Зб. док. і матер.» (Вінниця, 2007), «Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938. Збірник док. і матер.» (Чернігів, 2012), «Настрої та поведінка населення Вінниччини в умовах сталінської революції «згори». Збірник док. і матер.» (К., 2013). Автор історіографічних розвідок про Голодомор, постійний учасник міжнародних конференцій з цієї проблематики.

Л-ра і джерела: Васильєв В. 30-е годы на Украине // Коммунист. – 1990. – №17. – С.80; Його ж. Крестьянские восстания на Украине. 1929–1930 годы // Свободная мысль. – 1992. – №9. – С. 70–78; Його ж. Подільське селянство у Голодоморі 1932–1933 рр.: настрої, оцінки, дії: (соціально-психологічний аналіз) // 6-а Всеукраїнська наук. конф. з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 317;

Інститут історії України Національної академії наук України. 1936 – 2006. – К., 2006. – С. 498.; Васильєв В. Голод 1932–1933 років в Україні: новітні інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. Вип.24. – К., 2004. – С. 271–301.

ВАСЮНИК Іван Васильович – український державний та громадський діяч, віце-прем'єр міністр України. Народився 7 липня 1959 р. в с. Великий Любінь Городоцького р-ну Львівської обл. Вищу освіту здобув на економічному ф-ті Львівського ун-ту імені І.Франка за фахом інженер-економіст (1981). Кандидат економічних наук (1989). У 1990-х рр. очолював Львівський ін-т менеджменту, об'єднання «Інститут реформ» (1997–2000), керівник групи радників В.М.Пинзеника (1994–1997), радник прем'єр-міністра України В.А.Ющенка (лютий–вересень 2000), народний депутат від партії «Наша Україна» (квітень 2002), перший заступник голови Секретаріату Президента України (з грудня 2004), віце-прем'єр міністр України з гуманітарних питань (грудень 2007 – березень 2010).

Пріоритетним напрямом діяльності В. на державних посадах стала організація заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Він безпосередньо займався розробкою президентського проекту закону про Голодомор, координував роботу групи істориків, правників, фахівців міжнародного кримінального права для підготовки закону про визнання Голодомору – геноциду, переконував керівників фракцій Верховної Ради України у необхідності його ухвалення. Закон України №376-V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» прийняли 28 листопада 2006 р. Тема Голодомору набула тоді системного дискурсу для формування концепції духовного відродження, національної пам'яті, повернення історичної правди і справедливості. Провідну роль у їх реалізації на державному рівні відігравав Секретаріат Президента України, починаючи з указу Президента України від 4 листопада 2005 р. «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні». Їх підготовкою займався особисто В. 23 грудня 2005 р. Кабмін України створив Оргкомітет з підготовки та проведення заходів до 75-х роковин Голодомору. Його системну і послідовну діяльність здійснював В. Напередодні вшанування пам'яті жертв Голодомору Указом Президента України від 14 березня 2007 р. було створено Координаційну раду з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами, секретарем якої став В. Перше засідання Координаційної ради скликали 19 березня, учасниками якого були 124 особи: політики, історики, архітектори, художники, народні депутати України, письменники, представники української громади США, Канади, голови облдержадміністрацій, керівники інформаційних агенцій. В. головував на засіданні, яке відбулося в «Українському домі». Два наступних засідання Координаційної ради, яка стала системним контрольно-стимулюючим органом з виконання президентських указів про вшанування пам'яті жертв Голодомору, відбулися в Кіровограді (червень 2007) та Харкові (вересень 2007) за особистої участі Президента України В.А.Ющенка, супроводжувалися звітами керівників облдержадміністрацій про виконання державних меморіальних заходів. Пріоритетними завданнями були: міжнародне визнання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні геноцидом, виконання робіт з проектування та спорудження Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні, формування реєстру архівних документів з теми голодомору. Ними особисто переймався В., перебуваючи з 18 грудня 2007 р. на посаді віце-прем'єр-міністра України. Майже щомісяця відбувалися наради в Будинку уряду, в КМДА, учасники яких звітували про виконання графіка конкретних заходів зі спорудження в Києві Меморіалу жертв Голодомору, написання «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні». Концепція Меморіалу, його проектування і спорудження формувалися ще в Секретаріаті Президента України, особливо на колегіальних нарадах учених, архітекторів, будівельників, державних посадовців, скликанням та проведенням яких займався В. З ініціативи В. та за його керівництва діяла конкурсна комісія на кращий меморіально-мистецький проект Меморіалу жертв Голодомору, тобто відбувалася інтенсивна і системна робота. 7 жовтня 2008 р. в Будинку уряду України В. скликав Оргкомітет, на якому заслухав звіт Українського інституту національної пам'яті про виконання центральними та місцевими органами влади плану заходів на 2007–2008 рр. до 75-х роковин Голодомору, інформацію першого заступника голови КМДА А.К.Голубченка про стан спорудження Меморіального комплексу пам'яті жертв голодоморів в Україні, про роботу з міжнародного визнання Голодомору геноцидом українського народу, про підготовку меморіальних заходів у День пам'яті жертв Голодомору наприкінці листопада 2008 р., про стан підготовки «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні». Презентація меморіального видання була призначена на 21 листопада 2008 р., а 28 листопада відбулося відкриття першої черги Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні. Особистий внесок В. в увічнення пам'яті полеглих від Голодомору-геноциду українських селян є історичним фактом. Фактично була розроблена організаційно-технічна документація для спорудження

другої черги Меморіалу (музею, дослідного центру, архіву, бібліотеки), виділено землю для будівництва. Однак обрання В.Ф.Януковича Президентом України перекреслили всі сподівання і плани, а його політична адміністрація унеможливила подальшу меморіалізацію Голодомору в Україні. За таких умов В. у 2010 р. ініціював створення Громадського комітету з вшанування пам'яті жертв Голодомору – геноциду 1932–1933 років в Україні і став його співкоординатором, а згодом обраний співголовою. За його участі та особистої підтримки відбулися меморіально-мистецькі заходи (*див. «Хорал Безсмертя»).* В. поновив діяльність групи експертів з підготовки концепції спорудження другої черги Музею Голодомору в Києві, розробку якої завершили у 2018 р.

Л-ра і джерела: Поточний архів АДГУ; https ru.wikipedia.org

ВАЦЛАВСЬКИЙ Іван – жертва Голодомору на території Сталінського р-ну м. Києва. Помер 15 серпня 1932 р. у віці 1,5 років від загального виснаження організму і тривалого недоїдання.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 418.

ВАЩЕНКО Антоніна Іларіонівна – жертва Голодомору на території Граденецької сільради Одеського р-ну. Померла 16 травня 1933 р. від виснаження у віці 40 років.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 307.

ВДОВЦОВ Олександр Лукич – жертва Голодомору на території м. Одеси. Помер 14 липня 1932 р. від виснаження і недоїдання у віці 20 років.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 284.

ВЕББ Сідней і Вебб Беатріс *(Webb Sidney, Webb Beatrice)* – громадсько-політичні діячі Великої Британії, автори книг про робітничий, профспілковий та кооперативний рух, книги «Теорія і практика англійського тред-юніонізму», яку особисто редагував В.Ленін. В. С. народився 13 липня 1859 р., а В. Б. 22 січня 1858 р. Вони лояльно ставились до СРСР. У червні 1932 р. відвідали Москву, а 7 липня 1932 р. газета «Известия» опублікувала матеріал «Подружжя Вебб в СРСР», який виявився переказом бесіди кореспондента ТАРС із ними. Вони виділили чотири групи особистих вражень від побаченого: 1) країна живе більшою надією, сподіваннями і певністю, ніж будь-яка інша;2) відчувається колосальна енергія в суспільстві та уряді; 3) «висока єдність мети і політики»; 4) величезний прогрес в економічному житті, освіті та культурі, у розв'язанні національного питання та рівноправності жінки. На адресу редакції надходили відгуки читачів. «Чому ви не бачили на залізницях помираючих від голоду людей, – писав анонім із Краснодара у відповідь на висловлювання В., – стогін, сльози пограбованих комуністами і примусово загнаних у колгоспи. Ви не бачили десятки тисяч помираючих від голоду селян, не бачили, що їдять наші робітники і як вони одягнені, не бачили голодні бунти, як живуть гнобителі робітників і селян. Ви, п-н Вебб, не бачили також, як «добровільно» на позику підписуються. За непідписку на позику відбирають корову і відправляють на Соловки як ворога комунізму. Ви не запитали, який відсоток населення відправлено на Соловки, до Сибіру, скільки сидить у в'язницях? Ви п-н Вебб, бачили, напевно, лише співробітників ДПУ. Ви поїдьте у село і подивіться, як селяни вітають ката Сталіна». Подружжя В., яке використали більшовики для пропаганди «переваг» соціалізму та спростування голоду в СРСР, було не єдиним у списку «друзів СРСР» *(див. Ерріо Е.)*. Факт голоду замовчували Б.Шоу, Е.Ерріо, журналіст У.Дюранті та інші. У 1935 р. в Лондоні вийшла книга С. і Б.Вебб «Радянський комунізм – нова цивілізація?», написана на «особистих» враженнях, матеріалах Наркомату закордонних справ СРСР, інформповідомлень ТАРС. У 1937 р. її переклали російською мовою. Доповнена і перероблена ними версія знайшла відображення в книзі В. «Правда про Радянську Росію». Однак правду про голод вони не розповіли світові та британцям.

Л-ра і джерела: Украинская Советская Энциклопедия. Том 2. – К., 1979. – С. 136; Голод в СССР 1929–1934. Том первый. 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2011. – С. 67, 433.

ВЕГЕР Євген Ілліч – перший секретар Одеського обкому КП(б)У в 1933–1937 рр., член ЦК КП(б) У. Народився 1899 р. На посаду першого секретаря призначено 5 лютого 1933 р. замість М.М.Майорова, який не виконав завдання партії з «організації хлібозаготівель». Особисто брав участь у хлібозаготівлі, вимагав застосування репресивних заходів проти «саботажників», підтримував систему натуральних штрафів, режим «чорних дощок». 28 лютого 1933 р. інформував П.Постишева про недостатнє хлібопостачання Одеської обл., просив виділити борошно з резервних центральних фондів. Репресований у 1938 р.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 396; Лозицький В.С. Політбюро ЦК компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 89.

«ВЕЛЕТЕНЬ» – колгосп с. Ново-Миколаївка Софіївського р-ну Дніпропетровської обл. Восени 1932 р. голову правління колгоспу Г.Пойду, його брат П.Пойду, окремих колгоспників, сільських педагогів визнали причетними до створення «контрреволюційного угрупування», яке займалося дезорганізацією хлібозаготівлі. Його діяльність полягала в тому, що правління та його голова видали хліб колгоспникам на зароблені трудодні, завищували показники виконання плану хлібозаготівлі. За «антирадянську агітацію», саботаж та невиконання «політично-господарської кампанії» було заарештовано 5 осіб, серед них Г.Пойду, О.Лелеку. Останнього – за те, що «складав контрреволюційного вірша» – «Коли ж проснеться Україна», відправляв його до знайомих односельчан, які перебували у Червоній Армії.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 554–555.

ВЕЛИЧКО Опанас Степанович – житель с. Ново-Красне Арбузинського р-ну Одеської обл. Заарештований 16 грудня 1932 р. органами ДПУ УСРР, звинувачений у саботажі та «контрреволюційній агітації з метою зриву плану хлібозаготівлі». Слідчими райвідділу ДПУ зафіксовано його висловлювання: «У минулому році колгоспники голодували весною, а в цьому році ще гірше будемо голодувати. Совєтська влада навмисно дає такі плани, щоб виконувати їх не було можливості, і за невиконання вони забирають не тільки хліб, але й усе майно». Сільрада вилучила до хлібозаготівлі 11 ц зерна, а згодом довела «план до двору» на решту залишеного у В. хліба. Після обшуку в нього знайшли мішок жита. 9 січня 1933 р. Арбузинський народний суд засудив В. до 10 років ув'язнення в таборах та 5 років позбавлення прав після відбуття покарання. Реабілітовано 9 січня 1992 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 165–166.

ВЕЛЬМЕ О.Ф. – член ВУЦВКу (1932), мешканка с. Колчанівка Люксембурзького національного німецького р-ну Одеської обл. У р-ні проживало тоді 20422 особи, з яких 14817 колгоспників, 1696 одноосібників, решта службовці, робітники. Колективізовано 99% селянських господарств, створено 55 колгоспів. 18 лютого 1932 р. В. звернулася з листом до ВУЦВКу, виклавши факти знущання над селянами, докази масового вивезення хліба. Новокраснівська сільрада, до якої належало с. Колчанівка, виконала план хлібозаготівель на 93%, але «усі фонди, усі продукти, усі фуражні фонди, усе, що лише називалося зерном, під мітлу вивезли, лише одне – насіння по п'ять пудів на залишки». Хліба для харчування селян не залишили, тому вони відмовились виходити голодними на роботу. Заготівельні бригади почали забирати зерно, яке було видане на трудодні. Селян вивозили в поле, роздягали, голими тримали на морозі, знущалися над жінками. Половина колгоспників харчувалися лише картоплею та макухою, дехто і цього не мав. Свавілля чинили голова сільради Енглер, його помічник Гарсон, які назвали В. «підкуркульницею», що «зривала хлібозаготівлі». Її скарга надійшла до приймальні голови ВУЦВК Г.І.Петровського *(див. Петровський Г.І.)*.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 421; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 698. – Арк. 3–19.

ВЕРБКА – село Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. У травні 1926 р. в с. В. проживало 6285 осіб, з яких 6254 українців, 31 росіянин. 6 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У занесло с. В. на «чорну дошку» за «зрив плану хлібозаготівель та злісний саботаж, організований куркульськими і контрреволюційними елементами». Постановою вищої партійної установи призупинили завезення продуктів до села, припинили торгівлю і вивезли наявні товари з магазину, вимагали термінового повернення кредитів, проведення кадрових чисток партійних і радянських організацій.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 396; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 23.

ВЕРСТЮК Владислав Федорович – український історик, дослідник соціально-політичної історії України XX ст., української революції 1917–1920 рр. Народився 3 серпня 1949 р. в смт. Гомель Ірпінської міськради Київської обл. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Київського державного ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1975). Аспірант, молодший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР (1975–1983). Захистив кандидатську («Класова боротьба на селі на Лівобережній Україні у 1919 р.» (1979) та докторську («Махновщина – селянський повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918–1921)» (1992) дисертації. Завідувач редакції історичної літератури видавництва «Наукова думка» (1983–1986), заввідділом історії Української революції 1917–1921 рр. Ін-ту історії України НАН України, заступник директора Інституту східноєвропейських досліджень НАН України (1997–2005). Заслужений діяч науки і техніки України (2001), професор (2002). Заступник директора Українського інституту національної

пам'яті (2007–2010). Автор кількох статей про Голодомор 1932–1933 рр., керівник науково-дослідного і меморіально-просвітницького проекту «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» (19 книг). Організатор двох міжнародних симпозіумів в Україні з питань Голодомору, які відбулися у Києві 2008 р. В. написав передмову до книг: «Хроніка Голодомору 1932–1933 років в Україні» (2008), «Гірка пам'ять Славутчини. Збірник спогадів, документів, матеріалів про історичні події Голодомору 1932–1933 років у Славутському районі Хмельницької області» (2008). Брав участь в науково-експертній оцінці кращого проекту Меморіалу пам'яті жертв Голодомору, координував діяльність Національного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні». Нагороджений орденами «За заслуги» III (2007), II ст. (2009).

Л-ра і джерела: Інститут історії України Національної Академії Наук України. 1936 – 2006. – К., 2006. – С. 500; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса – Львів, 2001. – С. 577; Верстюк В. Чому українці називають Голодомор геноцидом? // Український історик. Журнал Українського історичного товариства. – 2008. – Том XLV. – С. 74–91.

ВЕРТ Ніколя *(Werth Nicolas)* – французький історик, культуролог, дослідник соціально-політичних відносин в СРСР 20–30-х рр., автор наукових праць з історії становлення, функціонування і розпаду радянської держави. Народився 1950 р. Освіту здобув у Вищій нормальній школі літератури і гуманітарних наук в Сен-Клу. Належав до Комуністичної партії Франції, прихильник соціалістичних ідей. Працював в посольстві Франції у Москві (1985 – 1989), займався питаннями культури. Видав монографію з історії становлення СРСР, перекладену російською мовою (1992), показав поліцейсько-бюрократичні особливості тоталітарного режиму в СРСР, який спричинив «жахливий голод», жертвами якого, але «головним чином в Україні», стали від 4 до 5 млн осіб. До початку 2000-х рр. поділяв концепцію «общего голода» в СРСР. В. – учасник наукових конференцій з історії Голодомору, які відбувалися в Україні, США, Канаді, Росії. Особисто досліджував архівні фонди Російської Федерації. Автор розділу «Держава проти свого народу» і підрозділів «Голодомор», «Великий терор» колективної монографії «Чорна книга комунізму», яку перевидано українською мовою у Львові (2008). Її перше видання побачило світ у 1997 р., викликало жваву дискусію серед істориків та політологів Німеччини, Франції, особливо довкола термінів – «расовий геноцид», «класовий геноцид». Дослідивши нові архівні документи про Голодомор, В. замислився над його політично-правовою оцінкою. В інтерв'ю журналістці Г.Аккерман від 14 січня 2010 р. учений зазначив, що визначення «геноцид» має національні, релігійні та інші критерії: фізичне винищення соціальних груп, політично-ідеологічної опозиції тощо. В. спирався на міжнародні документи та Кримінальний кодекс Франції 1992 р. Учений, аналізуючи події в Україні 1930-х рр., зазначив, що селяни «...вважали себе перш за все українцями, а не радянськими людьми», тому «...на початку 1930-х років існувала українська нація як така, то можна, звичайно, говорити про геноцид». Він підкреслив опір українських селян колективізації, адже в Україні відбулася половина повстань на всій території СРСР у 1930 р. В. виокремлює фізіологічний голод від терору голодом, розрізняє поняття і явища Голодомор та Голокост. 28 листопада 2013 р. В. наголосив: «Нині, спираючись на нові дані, мені здається справедливим кваліфікувати як геноцид дії сталінського режиму, спрямовані на покарання голодом і терором українського селянства». Від злочинної політики радянської держави, на думку В., загинуло понад 4 млн осіб. Учасник наукової конференції з питань Голодомору, яка відбулася у Києві 20–21 листопада 2013 р.

Л-ра і джерела: Верт Н. История советского государства. 1990–1991 / Перев. с фр. – М.: Прогресс, 1992. – 480 с.; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Випуск другий. – Одеса, 2008. – С. 120; Werth N. Archives du Communisme: Les paysans contre Staline // L'Histore. – 2005. – 296. – P. 77–85; Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / Стефан Куртуа, Ніколя Верт, Жан-Луї Панне та інш.; у співпраці з Ремі Коффером, П'єром Рігульо Паскалем Фонтена та інш. – Львів: «Афіша», 2008. – 712 с.; Марочко В.І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С. 191.

ВЕСЕЛОВА Олександра Михайлівна – український історик, громадський діяч, дослідниця голодоморів в УРСР 1920–1940-х рр. Народилася 17 серпня 1939 р. в с. Колотилівка Красноярузького р-ну Білгородської обл. Вищу освіту здобула на історичному ф-ті Київського державного ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1965). Працювала в ун-ті та президії АН УРСР (1965–1970). Молодший науковий (1970–1983), старший науковий співробітник Ін-ту історії України НАН України (1984–2014). Захистила кандидатську дисертацію «Підготовка та виховання кваліфікованих кадрів робітничого класу в системі профтехосвіти УРСР (1965 –1970 рр.)» (1982).

Досліджувати причини та наслідки радянських голодоморів розпочала з червня 1992 р. *(див. Асоціація дослідників голодоморів в Україні).*

Виголосила доповідь про голод 1946–1947 рр. на міжнародній конференції, яка відбулася 9–10 вересня 1993 р. в Києві. Опублікувала статтю «Ще одна трагічна сторінка історії України» (1995) до 50-х роковин повоєнного голоду, який пережила особисто. Упорядкувала та видала перший в українській та зарубіжній археографії збірник документів і матеріалів про голод 1946–1947 рр. Він став пріоритетним напрямом наукових студій В. Написала кілька десятків статей та окремі розділи книги «Голодомори в Україні. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу» (К., 2003; Дрогобич, 2008). В. – автор монографії про історію становлення і діяльності АДГУ та статті в «Енциклопедії історії України», у щорічнику «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць» (К., 2002, Вип.6). Упорядник та автор статті в тематичному збірнику наукових праць з проблем Голодомору («Проблеми історії України: факти, судження, пошуки» (К., 2008, Вип.18). Науковий доробок В. становить понад 200 праць, з яких понад 100 про Голодомори в Україні 1932–1933 і 1946–1947 рр. Автор передмов, наукових коментарів, редактор та упорядник 21 збірника спогадів очевидців Голодомору. В. написала розділи до меморіального видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Зведений том» (К., 2008) та «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ» (К., 2008). Зібрала спогади очевидців, упорядкувала і видала збірку «Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років: Свідчення: У 2-х книгах» (К., 2009). Упорядник 5-томного документально-меморіального видання спогадів та архівних документів з історії діяльності ОУН та УПА. У 2015 р. В. завершила роботу над збірником спогадів свідків голоду 1946–1947 рр., але не встигла видати через раптову смерть.

Учасник, співорганізатор та упорядник матеріалів міжнародних конференцій з питань голодоморів, круглих столів. Виголошувала наукові доповіді на конференціях в Угорщині та США. Окремі статті В. видані німецькою, англійською мовами. Автор науково-публіцистичних статей до періодичних часописів «Думська площа», «Демократична Україна», «Голос України», «Слово Просвіти». Надавала науково-консультативну допомогу для підготовки документальних фільмів про Голодомор 1932–1933 рр. («Технологія геноциду», «Живі» та ін.).

Нагороджена державними орденами і відзнаками: званням заслуженого працівника культури України (2005), орденом княгині Ольги III ст. (2008). Померла 20 червня 2015 р.

Л-ра і джерела: Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. – К., 2006. – С. 500; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнарод. наук. конф., Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С. 188; Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнарод. наук. конф., Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали. – К., 1998. – С. 94; Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996. – 373 с.; Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнарод. наук. конф., Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 432.; Голодомори в підрадянській Україні. Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні» (К., 2002); Енциклопедія історії України. Том 1. – К., 2003. – С. 147; Веселова О.М. Творення геноциду українського народу Голодомором 1932–1933 років: призвідці, засоби // Голодомор 1932–1933 років: основні дійові особи і механізми здійснення. Матеріали другої Міжнарод. наук. конф., Київ, 28 листопада 2003 р. – К., 2004. – С. 116–123; Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. У 2-х книгах. – К..: ВД «Калита», 2009. – Книга перша. – 936 с.; Книга друга. – К., 2009. – 920 с.

ВИБОРНИЙ Микола Олексійович – жертва Голодомору на території Петрівського р-ну м. Києва. Помер 20 жовтня 1933 р. у віці 25 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 476.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» – український суспільно-політичний, літературний, науковий часопис. Друковане видання ОУН (революціонерів). Засноване в Лондоні 1948 р. Типографічно-журнальний формат «В. ш» постав 1954 р. Друкувались статті з історії боротьби українського народу за незалежність, розбудови держави, теорії і практики українського націоналізму, твори Д.Донцова, Я.Стецька, С.Бандери. Першим редактором часопису був Г.Драбат (1948, 1955–1977). У 1995 р. засновано філію «В. ш» у Києві, а з 2007 р. редакцію остаточно перенесено до столиці України. На сторінках видання, крім інформаційної протистояння «московсько-більшовицькій окупації України», висвітлювалися причини і наслідки Голодомору 1932–1933 рр. Перша стаття була надрукована у 1958 р., автор якої Д.Шалдій порівняв три голоди (1891, 1921, 1933), вказав на факт «організованого штучного голоду» в Україні 1933 р., а також назвав цифру його жертв – 7 млн осіб. Стаття українського історика В.Косика в 1963 р. розкривала основні етапи «московської колоніальної політики», наслідками якої історик вважав голод 1921–1922, 1932–1933 рр. Учений зазначив, що в 1932 р. від голоду померли 1,5 млн осіб, а загалом, з посиланням на колишнього співробітника радянських органів статистики Г.Вільну, назвав цифру 6,5 млн осіб.

У 1960 – 1970-х рр. «В. ш» використав терміни «голод», «організований голод», «штучний голод», основними причинами якого редакція та автори публікацій вважали: «московсько-більшовицьку окупацію» України, «московський імперіалізм», «московський комунізм» та «московський комуністичний лебераум», «московський нацизм», примусову колективізацію, політику розкуркулення, хлібозаготівлі, терор проти інтелігенції та національного відродження в Україні. К.Левченко, стаття якого друкувалася в кількох числах «В. ш» (1973), визнав голод «...найбільшим міжнародним злочином, бо він викликаний штучно, свідомо організований, планово». Провину за голод перекладав на «московський большевизм», а не лише одного Й.Сталіна. Автор використав доступну йому демографічну статистику, тому назвав цифру фізичного винищення українців в СРСР – 10,4 млн, 1,5 млн ненароджених у 1932–1934 рр. У 1973 р. «В. ш» опублікував поему Я.Славутича «Голод», розвідку І.Вовчука про «Голодову облогу України, організовану за планом окупаційної московської влади» інші твори.

Системне і послідовне висвітлення голоду на сторінках «В. ш» припадає на 1983 р. – до 50-х роковин Голодомору. У №4 розміщено 7 публікацій поспіль: В.Боковського про 7–10 млн померлих «українців голодовою смертю», І.Михайліва про «нечуваний голод в історії людства», спогади свідка О.Удовиченко, вірші Ю.Клена «Женуть селян в колективи» *(див. Клен Юрій)*, Б.Бора «1933: голод», Л.Пилипенка «Долина смерті», про обставини «атентату» у «большевицькому консуляті у Львові» *(див. Лемик М.)*. Редакція «В. ш» оприлюднила архіпастирське послання Собору єпископів УАПЦ до 50-ліття Великого голоду за участі митрополита Мстислава, послання священного собору єпископів Української греко-католицької церкви в Канаді із зазначенням кількості жертв – «коло сім мільйонів українців». К.Пилипенко використав термін «Голодомори» стосовно 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр., наголосив «...Голодоморне винищення понад 7 мільйонів українців в одному лише 1933 році». На сторінках часопису розміщено меморіальні звернення проводу ОУН, президії Світового Українського визвольного фронту, у яких постає цифра жертв Голодомору – від 7 до 8 млн осіб. Заклик «Ніколи не забудемо Москві» засвідчував його політичну позицію. Опубліковано слово патріарха та кардинала Йосифа, виголошене в Римському соборі Св. Софії. В авторських публікаціях часто згадується книга В.Гросмана «Все тече», термін «всеукраїнський Голодомор 1946 – 1947 років».

На початку 1990-х рр. інтенсивність висвітлення Голодомору на сторінках «В. ш» помітно зменшилась. Однак тема Голодомору-геноциду лишалася для часопису пріоритетною. Визначення «Голодомор» та «геноцид» широко використовували у статтях за 2003–2008 рр., але кількість публікацій значно поступалася 1983 та 1988 рокам.

Л-ра і джерела: Шалдій Д. Голодові злочини Москви в Україні // Визвольний шлях. – 1958. – №9. – С. 963; Косик В. Жахливі злочини Москви (До 30-ліття великого голоду в Україні) // Там само. – 1963. – №5. – С. 495–497; №6. – С. 609; Шевченко К. Походження московського большевизму і справжні причини голоду в 1932–33 роках // Там само. – 1973. – №4/5. – С. 358; №6. – С. 547–563; №10. – С. 1065; Вовчук І. Вчора і нині // Там само. – 1983. – №9. – С. 915; Михайлів І. В 50-річчя трагедії моєї батьківщини // Там само. – 1983. – №4. – С. 399; Боковський В. Трагедія нації // Там само. – С. 390 – 399; Архипастирське послання Собору єпископів УАПЦ у 50-ліття Великого голоду в Україні // Там само. – №5. – С. 535; №6. – С. 645; Микула В. Геноцид українського народу // Там само. – 1993. – №12. – С. 1420; Щербатюк В. Голодомор 1932–1933 років – геноцидом над українським народом // Там само. – 2003. – №10. – С. 49; Іванущенко Г. Діагнози про смерть у період Голодомору 1932–1933 рр. як джерело створення персональних баз даних // Там само . – 2008. – №4 – 6. – С. 187; Іванишин П. Присутність Голодомору: Уроки мертвих живим і ненародженим // Там само. – 2008. – №1 – 3. – С. 7–117; Герасимова Г.П. «Визвольний шлях» // Енциклопедія історії України. Т.1. – К., 2003. – С. 507.

ВИКОНАННЯ норм виробітку – форма обліку та контролю за виробничою діяльністю бригад у колгоспах, витрати робочого часу кожного колгоспника на полях і фермах. Їх почали впроваджувати з появою відрядної оплати праці в колгоспах, організацією рільничих бригад у 1930–1931 рр. Офіційно формою обліку праці колгоспників та її оплати став трудодень – одиниця виконання норм виробітку. Кожна бригада, ланка, працююча особа мала їх виконувати, щоб заробити необхідний мінімум трудоднів. Наприкінці 1932 р. норми виробітку в колгоспах збільшили на чверть. Щоденні норми становили: оранка плугом 0,7 га, букером понад 2 га, боронування 5 га, косовище 0,5–0,8 га. Для голодної і виснаженої людини ці фізичні затрати виявилися непосильними. Використовували коней, корів для оранки, але вони масово гинули за відсутності належних кормів. Колгоспники, виснажені тривалим недоїданням, не виходили на роботу, особливо протягом першої половини 1933 р. Начальник політвідділу Тростянецького МТС інформував 2 червня 1933 р. Вінницький обком партії про «ліквідацію прорива у 5-ти колгоспах» сіл Демкове, Кирнасівка, Тростянці, Гордіївка закликав «...зламати угодницькі настрої і підняти на роботу всіх колгоспників, добитися перевиконання норм кіньми, вигнати на роботу

всіх корів». Робота на полі розпочиналася о 5-й ранку розподілом їжі біля котла з варивом, але тим, хто запізнився на 10–15 хвилин, його не видавали. Робота тривала до 11 годин, дві години на обід – «громадське харчування», з 13 до 17 години – продовження роботи, перерва на вечерю – з 17 до 18.30, далі – виконання денної норми до темряви. По завершенню роботи та у випадку її виконання видавали 400–600 грам хліба, а «ледащим» не видавали. Їх не могли виконати «дуже виснажені» і надто «кволі». Колгоспники помирали на полях під час прополювання та інших видів роботи. Політвідділ вимагав від бригадирів неухильного «виконання норм виробітку», а кіньми виорювали за день від 0,48 до 0,75 га, боронували 4 га та засівали 3,5 га ріллі. Інформуючи про жахливий стан по селах, начальник політвідділу назвав с. Четвертиновку, в якому із січня 1933 р. від голоду померли 425 осіб, з яких 180 колгоспників. 368 лежали пухлими, а «надії на те, що можна буде врятуватися, мало». Підсумовуючи наслідки виробничої діяльності в колгоспах р-ну, масової смертності від голоду, він завершив прислів'ям: «Ситий голодного не розуміє». Жодного планового завдання посівної кампанії тоді не виконали.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 434–437; Історія українського селянства. Том 2. – К., 2006. – С. 204.

ВИЛУЧЕННЯ жорен – репресивна акція, спрямована на позбавлення селян жорен і «таємного помелу» зерна. До неї вдавалися у 1928–1929 рр., в окремих випадках у 1931 р., а 1 серпня 1932 р. Вінницький обком КП(б)У вимагав термінового вилучення жорен у селян, щоб подолати «розбазарювання та спекуляцію хлібом». Мета акції – унеможливити таємний помел «розкраденого хліба», а спрямувати селян до державних млинів, але не більше одного пуда для помелу. Перемел селянського зерна на державних млинах відбувався винятково з дозволу сільрад, за наявності довідок, а приватним заборонялося молоти без дозволу. Колгоспникам дозволялося молоти 20 кг, а селянам, які виконували державні хлібозаготівлі, 16 кг жита та пшениці на їдця для борошнозаміни на зернових млинах. Держава брала за послуги натуральний податок, тобто частину борошна за помел зерна – так званий мірчук *(див. Мірчук)*. Його зараховували до державного хлібозаготівельного плану.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 328.

ВИННИЧЕНКО Володимир Кирилович – український письменник, громадський та політичний діяч, автор публіцистичних, художніх творів («Сонячна машина», «Щастя», «Слово за тобою, Сталіне» та ін.). Народився 28 липня 1880 р. в с. Веселий Кут Єлисаветградського повіту Херсонської губ. Активний діяч української революції 1917–1920 рр., очолював Генеральний секретаріат УНР, емігрував, жив у Франції, займався літературною творчістю, залишив політику. У вересні 1933 р., протестуючи проти Голодомору в Україні, звернувся з листом до ЦК ВКП(б), у якому засуджував русифікаторську політику Кремля стосовно українського національно-культурного розвитку, висловлював протест з приводу самогубства М.Хвильового, М.Скрипника, але не пов'язував їх з голодом. В. лишався прихильником соціалістичної ідеї, вважав цілком спроможним «...розв'язати всі наші кривди як соціальні, так і національні». Писав про це в листі до українського книговидавця і громадського діяча Ю.П.Тимченка *(див. Тимченко Ю.П.)* 27 вересня 1933 р.: «глибоко, непохитно, всією душею вірю». Відсутність повної і вичерпної інформації про ситуацію в Україні спонукала В. до низки суперечливих і помилкових тверджень. Він, судячи з листа, висловив сумнів, що «...компартія навмисне винищує українську націю», що від голоду померли 10 млн українців, а «...сучасне керівництво компартії має на меті знищити національні досягнення українців». Видавець відмовив В. у виданні твору «Щастя», про який мовилося в листі, тому що книга «стоїть на обороні ідеї комунізму» і не висвітлює злочину більшовиків – голодного мору селян. Ю.П.Тимченко в листі від 19 жовтня 1933 р. запитав В.: «Чому і в ім'я чого грабують Україну і виморюють її голодом?» Його дивувало, що український письменник не звертав уваги на організований Голодомор, тому не без іронії підкреслив: «Яке щастя той московський соціалізм» приніс українському народові? Чекать на те «щастя», аж большевики заведуть соціалізм?» Публічне звернення В. до політбюро ЦК ВКП(б) із критикою національної політики, хоч і не дуже категоричне, та відверте, завершилося забороною його творів в СРСР. Помер 6 березня 1950 р.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 707; Бойко О.Д., Дмитрієнко М.Ф., Ясь О.В. Винниченко Володимир Кирилович // Енциклопедія історії України. Том 1. – К., 2003. – С. 510; «Ми б'ємо в Великий дзвін...»: Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 53, 64–70.

ВИРІШАЛЬНИК – назва їжі, яку варили в котлах для так званого громадського харчування колгоспників. Вона походить від поширеного у ті часи терміну – «третій вирішальний», тобто «завершальний» рік першої п'ятирічки. Колгоспники називали ріденьку суміш – бурда, до неї додавали частину житнього бо-

рошна, тертого сухого листя, кукурудзяних відходів, бурдою *(див. Бурда)*.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 26; 33-й голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991.

ВИСИПНИЙ тиф (сипняк) – масове інфекційне захворювання великих груп людей в умовах військових дій, стихійного лиха, порушення санітарно-епідеміологічних норм. Спалахи В. т. траплялися наприкінці 1920-х рр., але набули ознак епідемії протягом 1931–1934 рр., забираючи життя сотень людей у містах і селах України. Він проник у районні центри, на вулиці та установи Харкова, Одеси, Києва. Загси і лікарні фіксували факти високої смертності від недуги. Епідемічний стан м. Києва з кінця 1931 р. стрімко погіршився: з 593 до 836 хворих на початку 1932 р. Для подолання масової епідемії планували охопити профілактичними заходами 400 тис. осіб у місті та приміській смузі, витратити для цього 467 тис. крб. Санітарному контролю підлягали залізничні вокзали, лікарні, гуртожитки, транспорт. Однак масовий приїзд голодних селян до великих міст збільшував кількість захворювань. У січні 1933 р. лікарні Києва прийняли 88, у лютому 177, у березні 280, у квітні 878, у травні 1134 хворих на В. т. Жовтнева лікарня м. Києва, у якій працював тоді професор М.Д.Стражеско, була перетворена на центральний колектор хворих тифом. Пропонували закрити міські школи у зв'язку з епідемією. Друга половина 1933 р. супроводжувалася епідемічним рівнем зростання кількості хворих «сипняком»: у червні 1349, у липні 1207, у серпні 645, у вересні 951, у жовтні 1575 зафіксованих випадків захворювань лише в Києві. Подібна динаміка була і в інших містах, особливо в Харкові, де перебували десятки тисяч безпритульних дітей. В. т. нищив цілі села, а на сільських радах, дзвіницях церков піднімали чорні прапори – попередження про епідемію тифу. У с. Маньківка Буцького р-ну Київської обл. «шаленів висипний тиф». У січні – лютому 1933 р. захворіло В. т. 1046 осіб Вінницької обл., який набув ознак епідемії.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007.

ВИСНАЖЕННЯ (кахексія) – діагноз, який встановлювали лікарі в померлих від голоду осіб, а також фіксували його в книгах загсів про смерть. В Одесі протягом березня–листопада 1932 р. встановили діагноз «виснаження», «гостре виснаження» 175 особам різного віку, у січні–липні 1933 р. 325 діагностованих померли від виснаження організму через тривале недоїдання та голодування. Місцеві органи влади, працівники ДПУ, лікарі, які вибірково обстежували хворих і голодних селян, називали В. основною антропологічною ознакою жертв голоду.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 263–304.

ВИХІД селян з колгоспів – термін і явище з'явилися весною 1930 р., набуло масового поширення протягом 1931–1932 рр. Вихід як стихійна форма спротиву примусовій колективізації, розкуркуленню, свавіллю, хлібозаготівлям і голоду супроводжувався «волинками» *(див. Волинки)*, поверненням усуспільненої худоби, реманенту. Селяни масово залишали колгоспи весною 1932 р., коли розпочалася перша хвиля Голодомору, а також восени після впровадження карально-репресивних методів хлібозаготівлі, режиму «чорних дощок», натуральних штрафів, арештів та ув'язнень згідно з законом 7 серпня 1932 р. про охорону колгоспної власності *(див. Закон про «п'ять колосків»)*. У вересні 1932 р. масовий вихід з колгоспів відбувся у 27 районах Київської, 53 р-х Вінницької, 21 р-х Харківської обл. Їх покинули 33 тис. селянських господарств через примусове усуспільнення худоби, побої й арешти колгоспників, зволікання з розподілом на трудодні, їх мізерний грошовий і натуральний зміст, хлібозаготівлі, голод. У заявах селяни зазначали: «Прошу виключити мене з колгоспу, так як сім'я пухне з голоду, нема чого їсти», «Прошу виключити, бо рядом зі мною індивідуальник живе набагато краще за мене». Вони вимагали повернення землі, реманенту, худоби. Влада вважала вихід з колгоспів «куркульсько-контрреволюційною агітацією», не звертала уваги на відсутність розрахунку за трудодні. На Вінниччині в червні 1932 р. селяни демонстративно подавали колективні заяви про масовий вихід з колгоспів, влаштовували протести біля сільських і районних рад з вимогами про видачу хліба, захоплювали зерносховища колгоспів, повертали коней, корів. Наростання голоду лише активізувало «демонстраційні настрої» серед колгоспників, які рятувалися від голоду виходом з колгоспів і втечею до міст. Подібні явища спостерігалися протягом 1933–1934 рр.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 307–309; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 526.

ВИШНОПІЛЬ – с. Тальнівського р-ну Київської обл., у якому 1932–1933 рр. від голоду померло 599 осіб. До колективізації у В. було 1600 дворів.

Вимирали цілими сім'ями – чоловіки, жінки, діти. У родині Л.Пушкаренка померло одразу 5 душ, у Ю.Петренка, В.Мицика – 6, у Мамалиги – четверо. Люди їли дохлу худобу, жаб, молюсків. Траплялися випадки людожерства. «Не всі однаково голод переносили, – згадувала мешканка села Я.Мицик. – Одні пухли, що аж шкіра лопалась і витікала вода. Відкривалися рани. Ятрились, загнивались. Другі висихали на тріску. Сама шкіра і кістки. На лиці опухи, під очима набряки. Геть не впізнати, хто вона, ця людина». Ховали померлих у Колибабиному яру. Найчастіше помирали діти, а шкільні класи зменшились наполовину.

Л-ра і джерела: 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 298–299; Голод 1932–1933 років на Черкащині: документи і матеріали. – Черкаси, 2002. – С. 131.

ВІДСИПНЕ – щоденна норма видачі борошна для працюючих колгоспників, яка становила пересічно 200 грам борошна або крупи. Її видавали винятково для працюючих на колгоспних ланах і фермах, особливо під час прополювання буряків. «Поля тоді копали, – згадувала мешканка с. Вишнопіль Тальнівського р-ну Черкаської обл. Я.П.Мицик, – бо орати не було чим. Ганна Діхтяренко вивела на поля свою свекруху Тодоску, щоб і на неї дали відсипне. Нещасна жінка лопати не могла втримати. Підперлася нею, так і стояла. Коли ж дали відсипне, востаннє глянула на борошно, навіки простягнулася на некопаній землі». Інколи В. зараховували до громадського харчування працюючих колгоспників, приготовляли з борошна та різних домішок так звану їжу – бурду.

Л-ра і джерела: 33-й голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 299.

ВІДХОДНИЦТВО – організоване використання надлишку робочої сили в колгоспах; сезонний вихід колгоспників та селян на заробітки до міст, соціальна форма порятунку селян від матеріальної скрути і голоду. У роки непу на заробітки «відходили» 28 дорослих осіб на 1000 сільського населення: у 1925/26 р. – 475 тис., у 1926/27 р. 516 тис. осіб. 15 березня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) вимагало негайного скасування всіляких обмежень щодо вільного виїзду з сіл та колгоспів селян і колгоспників на сезонні промисли, заробітки. В. дозволили Наркомат праці та Колгоспцентр СРСР 11 лютого 1931 р., а також ЦВК та РНК СРСР 30 червня 1931 р. Найм колгоспників відбувався за угодою між правлінням колгоспу та представниками промислових підприємств, новобудов тощо. Правління не мало права відкликати завербованих колгоспників до кінця терміну, передбаченого угодою, зобов'язувалося надавати пільги родинам (звільнення від неземлеробських податків, відрахувань до громадських фондів). Наркомат праці планував «завербувати» близько 8 млн осіб для лісозаготівель, новобудов. 17 березня 1933 р. ЦВК і РНК СРСР скасувало попередні постанови про В., щоб унеможливити стихійний і масовий виїзд голодуючих селян до міст. Влада вимагала зареєстрованого правлінням колгоспу договору, письмової згоди голови правління та погодження з сільською радою. У 1931–1932 рр. система В. дозволила селянам легально покинути села, охоплені голодом. Заборона продажу залізничних квитків у січні 1933 р. та сувора регламентація процедури вербування з березня 1933 р. обмежили вихід селян із сіл, унеможливили їх порятунок від голодної смерті. Колгоспи не могли забезпечити роботою усіх селян, тому з'явилася «зайва робоча сила» – 1,7 млн жінок, 1,8 млн підлітків. Вони працювали на колгоспних фермах і ланах сезонно, не маючи постійної роботи та відповідної кількості трудоднів. В. забезпечувало колгоспників та селян заробітком. У квітні 1932 р. в Одеській обл. було 101 тис., у Київській 96 тис., на Харківщині 48 тис., а загалом у В. подалися 326 тис. осіб, з яких 95 тис. виїхали на постійну роботу.

Л-ра і джерела: Попов В.П. Паспортная система в СССР (1932–1976) // Социологические исследования. – 1995. – №8; Вісті ВУЦВК. – 1931. – 11, 30 вересня; Марочко В.І. Відходництво // Енциклопедія історії України. Том 1. – К., 2003. – С. 533–534; ЦДАВО України. – Ф. 559. – Оп. 1.– Спр. 2159, 2574; Отход сельского населения на заработки в СССР в 1926/27 г. – М., 1929. – С. 11.

«ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО» – підпільна повстанська організація, яка діяла у вересні – жовтні 1931 р. на території Корюківського р-ну Чернігівщини, яка мала близько 200 активних учасників, бойовий загін чисельністю 30 осіб. Керівником (отаманом) «В. к.» був С.І.Мосол, начальником штабу І.П.Заборовський. Організація мала програму: проголошення єдиної, неподільної, самостійної України, здійснення вільної торгівлі, соціальна рівність робітників і селян, скасування хлібозаготівлі та повернення землі розкуркуленим, створення державного ладу, подібного до Запорозької Січі. Повстанські осередки існували у Сновському, Менському, Березнянському р-нах. У вересні 1931 р. відбувся збройний виступ у с. Олександрівка Корюківського р-ну, внаслідок якого було розгромлено сільську раду, майстерні колгоспу, підпалено та обстріляно будинок сільради. Частина повстанців була заарештована, а їхнього отамана С.І.Мосола засуджено 27 жовтня 1932 р. до 10 років таборів. Не реабілітований.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 151.

ВІЛЬНИЙ продаж хліба – регламентований порядок роздрібної торгівлі печеним хлібом в окремих містах СРСР у вересні – листопаді 1933 р. Хліб «відпускали» і протягом 1929–1934 рр., але за хлібними картками («заборні книжки») у спеціальних хлібних кіосках на підприємствах, в установах. 6 квітня 1932 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) дозволили колгоспам та колгоспникам торгівлю лишками зерна, але тільки після виконання ними державних завдань з хлібозаготівлі та утворення насіннєвих фондів. Колгоспна торгівля хлібом не мала тоді поширення, тому що зернові культури були спрямовані до хлібозаготівель, навіть насіння, якого не вистачало для повноцінного і своєчасного здійснення весняної сівби, внаслідок чого в 1932 р. близько 3 млн га не засіяли. У травні 1932 р. Наркомат шляхів сполучення заборонив перевезення ручного продовольчого багажу більше 10 кг, що дозволило транспортним підрозділам ДПУ здійснювати масові обшуки в потягах, конфісковувати хліб. Формальний дозвіл для колгоспів та колгоспників торгувати «лишками» породжував так зване «мішечництво» та спекуляцію, проти яких особисто виступив Й.Сталін. Він ініціював закон про боротьбу зі спекуляцією *(див. Боротьба зі спекуляцією)*, а з іншого боку про охорону соцвласності від 7 серпня 1932 р. На їх виконання Наркомюст УСРР видав 15 серпня 1932 р. постанову, якою заборонив колгоспникам продаж зерна до 15 січня 1933 р., тобто до виконання державного хлібозаготівельного завдання. «Продаж хліба на ринкові до встановлених від уряду реченців, – зазначалося в постанові, – є на ділі потуранням куркулеві та спекулянтові та полегшує їм роботу щодо зриву виконання державних заготівель». Перекупників хліба, виявлених на ринках, притягували до кримінальної відповідальності протягом декади. Ця вимога стосувалася також «куркульсько-заможницьких господарства», навіть після виконання ними «твердого завдання», селян, які порушували умови контрактації. Печений хліб, який потрапляв до спеціалізованих крамниць, підлягав жорсткому обліку і звітності. Фактично до весни 1933 р. вільного продажу хліба за готівку не було, його можна було придбати лише в магазинах торгсину. У березні–квітні 1933 р. дозволили вільний продаж хліба за комерційними цінами в Харкові, Києві, але 15 серпня 1933 р. заборонили продаж комерційного хліба (2 кг на особу) і здобного хліба. Скасувати заборону його продажу у 12 містах УСРР наприкінці серпня. Нова система почала діяти з вересня 1933 р. Вільний продаж печеного хліба в крамницях відбувався за цінами: 2 крб. за один кг житнього кислого і 2 крб. 50 коп. заварного, а також за пшеничний – 3 крб. 50 коп. До остаточного скасування карткової системи повноцінної вільної торгівлі хлібом на ринках в Україні не існувало.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 504–506; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 107; РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 918, 923, 928.

ВІЛЬЯМС Вайтінг *(Williams Whiting)* – американський журналіст, очевидець Голодомору в Україні, автор публікацій лондонського часопису «Answers». Особисто відвідав райони Донецької обл., повернувшись у лютому 1934 р. з України, виклав власні спостереження. В. дивувався з того, що протягом року «в одній з європейських держав загинуло мільйони людей від голоду». «Вони і сьогодні все ще мруть як мухи. Вмирають в краю, який перед тим був одним з найбагатших зі всіх рільничих країв, мруть помимо «найкращого врожаю за п'ятдесят літ», як офіційно пишеться», – наголошував він. Спочатку В. не вірив чуткам про жахливий голод в Україні, але пересвідчився на власні очі, коли побував на Донеччині, Харківщині, розмовляв з людьми у потягах, на вулицях. Визнав голод 1933 р. жахливішим від 1921 р., особисто бачив голодних чоловіків і жінок, юрби безпритульних дітей на вокзалі Харкова, які «вмирають, як дикі звірята». Назвав цифру безпритульних у Харкові – близько 18 тис. дітей, яких привезли батьки, сподіваючись на їх порятунок. Передає картини незібраного збіжжя, яке чорніло та гнило на колгоспних полях, тому що селяни померли і нікому було збирати врожай, а там працювали «шефські бригади» – міські робітники. Радянська влада переймалася не долею голодних людей, а виконанням планів другої п'ятирічки. Журналіст дивувався: чому не рятували голодних людей.

Л-ра і джерела: «Ми б'ємо в Великий дзвін...»: Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 98–103; Williams W. Worker's View of Europe Nation's // Business. – 1933. – Dec.; Williams W. My Journey Through Famine-Stricken Russia! // Answers. – 1934. – 24 Fab.

ВІНЕРБЕРГЕР Алєксандр *(Wienerberger Alexander)* – австрійський інженер-хімік, полонений Російської імперії та в'язень Гулагу, автор оригінальних фотографій про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Народився 8 грудня 1891 р. у м. Відні. Освіту здобув на філософському ф-ті Віденського ун-ту (1914), одночасно вивчав хімію. Учасник Першої світової війни, у складі підрозділів тірольських імператорських єгерів (серпень 1914 – травень 1915), потрапив у російський полон (до лютого 1917). Опинився в Москві, працював у біохімічних лабораторіях з виробництва сахарину та фармацевтичної продукції (1917–1919).

Восени 1919 р. намагався нелегально повернутись до Австрії через Естонію за «фальшивими» документами. Затриманий та етапований до Москви, звинувачений у шпіонажі на користь інтервентів. Перебував у в'язницях Москви (Луб'янка, Бутирка), у 1920-х рр. працював під наглядом ГПУ на хімічних фабриках Москви.

У 1933 р. В. відрядили до Харкова на хімічну фабрику об'єднання «Харківхімпластмас», яка знаходилась на Холодній Горі. Щодня бачив натовп безпритульних дітей, голодних селян, трупи на вулицях столиці України. Фотограф Голодомору, виготовив світлини про голодних людей на вулицях та околицях Харкова, передав їх до Відня через представників Політичного відділу Міністерства закордонних справ Австрії – Г.Пахера і Т.Хорнбостеля, які переслали їх дипломатичною поштою в жовтні 1933 р. Їх уперше опублікувала Австрійська єдина партія у брошурі «Росія, якою є насправді». 20 серпня 1934 р. повпред СРСР А.М.Петровський надіслав ноту протесту у зв'язку з публікацією фотографій про голод, а ТАРС у Відні назвало видання «брехливою і фальшивою» агітацією проти СРСР. Наступна публікація фото з колекції В. відбулася за участі генерального секретаря Європейського конгресу національних меншин Е.Амменде в його книжці «Чи повинна голодувати Росія?». Дипломатичне представництво СРСР надіслало чергову ноту протесту, продемонструвало в такий спосіб історичний факт замовчування Голодомору в Україні. Уперше В. заявив про авторство фотографій у власній книзі спогадів, яка вийшла друком у 1939 р. Він є автором текстівок до його світлин: «Голодні люди – виголоджені тварини», «Покинутий селянський будинок в Україні, мешканці якого померли у 1933 р.», «Останні проводи», «Голодна смерть колгоспника» та інші. На фото відтворені черги людей біля магазинів системи торгсину, факти байдужого і звичного споглядання випадкових прохожих повз трупи померлих від голоду селян. В. дивувався, що багато європейців байдуже спостерігали за «трагедією голоду» у «нещасній Україні», якої не знала історія.

У другій половині 1930-х рр. В. спробував вступити до нацистської партії, але єврейське походження батьків не дозволило стати членом НСДПА. У роки Другої світової війни він воював у складі РОА російського генерала Власова. Повернувся до Зальцбурга весною 1945 р., потрапив до табору інтернованих (американська зона). Після війни налагодив приватне виробництво меблевих лаків. Помер 5 січня 1955 р. у м. Зальцбурзі (Австрія).

Л-ра і джерела: Ammende E. Muss Russland Hungern?: Menschen und Völkerschicksale in der Sowjetunion. – Wien, 1935. – 355 s.; Wienerberger A. Hart und hart. 15 Jahre Ingenieur in Sowjetrußland. Ein Tatsachbericht. Mit 52 Original Leicaaufnamen des Verfassers. – Salzburg - Leipzig, 1939. – 246 s.; Vogl Josef. Alexander Wienerberger - Fotograf des Holodomor // Dokumentationsarchiv des östereichischen Widerstandes (Hrsg.). Jahrbuch 2015. – Wien, 2015. – S. 259–272.

ВІННИЦЬКА обласна контора «Торгсин» – регіональна мережа Всеукраїнської контори «Торгсин». В. облконтора «Т» займалася закупівлею золотих і срібних монет, побутового золота населення (каблучки, хрестики, посуд, годинники тощо), мобілізацією іноземної валюти в обмін на продовольчі та промислові товари. Установи Всесоюзного об'єднання «Т» з'явилися на Вінниччині протягом другої половини 1931 р., підпорядковувались Всеукраїнській конторі, котра була управлінською структурою Всесоюзного об'єднання, не маючи статутних та самодіяльних організаційних повноважень. Перший торгсинівський універмаг з'явився 25 грудня 1931 р. у Вінниці. До квітня 1932 р. магазини «Т» у Вінниці, Шепетівці, Бердичеві підпорядковувалися відповідним установам Харкова, Києва, Одеси. 26 березня 1932 р. президія міськради Кам'янець-Подільська відкрила торгсинівську крамницю, тому що «...на терені м. Кам'янця знаходиться велика кількість декласованої людности, яка одержує від своїх родичів грошову допомогу з-за кордону». Організатори мережі «Т» на Вінниччині враховували «національний момент», сімейні та інші зв'язки єврейської громади у багатьох р-нах області та за кордоном. В. облконтора «Т» була створена 24 квітня 1932 р. на базі двох універмагів у Вінниці та Бердичеві. У травні до неї приєднався універмаг Шепетівки, що вийшов з підпорядкування Київської облконтори «Т». Першим керуючим В. облконтори «Т» був Наконечний, комерційним директором Жовтіс. Обидва брали участь в установчих зборах облконтори 29 квітня 1932 р., а також були учасниками Першої всеукраїнської наради комерційних директорів системи «Т» 5–6 липня 1932 р. На засіданні були присутні уповноважений Нарком Зовнішторгу СРСР М.А.Каттель *(див. Каттель М.А.)*, керівник Всеукраїнської контори «Т» Перев'язко. Від серпня 1932 р. до весни 1933 р. В. облконтору «Т» очолив А.Т.Степанов, пропрацювавши до весни 1933 р., якого змінив Віграндт. З другої половини 1933 р. і до ліквідації В. облконтори «Т» у 1935 р. управляючим був В.П.Ванаг, а його заступником Б.Я.Котовський. Оргструктуру В. облконтори «Т» складали: загальна частина, комерційний і плановий сектори, головна бухгалтерія. Остання мала заступника, бухгалтера-інструктора і розрахункову частину з 4-х осіб, здійснювала валютно-фінансові операції та оперативний облік. В універмагах обліково-рахункові функції виконували

старший бухгалтер, 2–3 технічних працівники. Головним бухгалтером В. облконтори «Т» був Егільський, який працював у системі торгсину з жовтня 1931 р. Торгсинівська мережа на Вінниччині мала 4 універмаги у квітні, а протягом травня–грудня 1932 р. поповнилася торговими закладами Могилів-Подільського, Тульчина, Кам'янець-Подільського, Умані, Бару і Старокостянтинова. Тоді ж розпочалося будівництво універмагу в Гайсині. Крім універмагів, 1 червня 1932 р. була створена обласна товарна база, а наприкінці 1932 р. діяли ще 17 кіосків. У 1933 р. В. облконтора «Т» мала 305 працівників, з яких 24 – номенклатура облуправління, 281 – з районної мережі. Зарплата директора облконтори – 260, заввідділом – 140, продавця магазину – 94, контролера з видачі товару – 100, товарознавця – 120, охоронця – 110 крб. на місяць. На утримання апарату та всієї мережі у 1933 р. було витрачено 826 тис. крб. Крім зарплати, «працівники прилавка» отримували продпайки, премії за виконання і перевиконання планів реалізації промтоварів, закупівлі золота та мобілізації валюти. Щомісячна вартість пайка «працівника прилавка» становила 10 крб., до нього входили: 1 кг вершкового масла, консерви і тверді сири (по 1 кг), пшеничне борошно (4 кг), по одному кілограму рису, цукру, оселедців, 2 кг макаронів, 5 банок рибних консервів, туалетне та господарське мило, чай (100 г). У 1933/34 р. почали виникати міжрайонні товарні бази (МТБ), які замовляли продовольчі й промислові товари для їх реалізації в районних центрах та через мережу виїзної торгівлі на місцях. МТБ діяли у Вінниці, Бердичеві, Гайсині, Проскурові, Хмільнику, Могілів-Подільському, Шепетівці, Бердичеві, довкола них функціонувала мережа кіосків для «отоварювання» власників торгсинівських бонів, товарних ордерів, товарних книжок. Центральний універмаг у Вінниці в грудні 1931 р. – березні 1933 р. підпорядковувався Одеській облконторі «Т», а з 25 квітня –Всеукраїнській конторі «Т». Універмаг мав 7 рахунково-облікових працівників: старший бухгалтер Рапопорт, рахівники – Османова, Векелер, Дубовська, Іхтеман, Шмуклер. В універмазі діяв відділ грошових переказів, пункт закупівлі побутового золота, підсобний склад товарів. Протягом півроку інвентаризація товарів не проводилась.

Основними завданням В. облконтори «Т», як і всієї системи торгсину, було обслуговування іноземних туристів, інженерів, робітників. У січні 1932 р. торгсинівські магазини відчинили двері для радянських громадян, особливо в умовах щомісячного збільшення кількості голодуючого населення області. Позбавлення хліба селян, впровадження жорсткої системи карткового забезпечення окремих професійних категорій населення, скасування централізованого постачання продовольством освітньо-культурних закладів та значної частини радянських установ – усе це сприяло збільшенню клієнтів торгсину. Ними стали голодні селяни, службовці і робітники, партійно-радянська номенклатура, іноземні туристи, інженерно-технічні працівники, у кожного з яких був власний асортимент товарів: селяни купували винятково хліб, борошно, крупи, гас, інші – одяг, прянощі, предмети побуту, коштовності, твори мистецтва. Іноземців «отоварювали» за валюту, а «совграждан» – спочатку за карбованці, але за високими цінами, згодом винятково в обмін на побутове золото, монети золотого карбування, срібло, діаманти. Їх закупівлями займалися приймальні пункти при магазинах. Торгсинівська система спиралася на товарозабезпечення магазинів та оперативну роботу пунктів прийому золотих і срібних виробів від населення, яке отримувало так звані бони, товарні ордери, товарні книжки. Номінальна купівельна спроможність залежала від суми, а остання від ваги і проби зданого золота, срібла, монет дореволюційного карбування. Повноцінна торгова діяльність магазинів залежала від постійного і достатнього забезпечення продовольчими та промисловими товарами. У 1932 р. постачання В. облконтори «Т» було недостатнім, особливо не вистачало борошна, круп та продовольчої частини загалом, яка становила основну групу товарів. Асортимент був широким: червона і чорна ікра, оливи, бекон, ковбаса, оселедці, макарони, шоколадні цукерки, кава, чай, цитрусові, цигарки, готовий одяг, хутра, годинники, шовкові та льняні тканини тощо. За квітень – грудень 1932 р. магазини В. облконтори «Т» продали різних товарів на 1,5 млн крб., з них імпортні становили 0,5%, решта – експортні. Реалізація експортних товарів дала конторі 15 тис. крб. прибутку. У другому кварталі 1932 р., як зазначалося у річному звіті, В. облконтора, «...після збирання нового врожаю, операції по хлібофуражній групі, від якої надходить найбільше всього золота, дуже зменшується». Завдання четвертого кварталу 1932 р. з продажу продовольчо-промислової групи товарів становило 1,4 млн крб. Промфінплан визнали реальним за умови стабільного постачання в установи облконтори хліб, борошно, крупи, олію, рис, тобто товари найпоширенішого попиту. На міжрайбазах, залізницях і складах магазинів зосереджувалися вагони з рисом та борошном, сотні бочок з оселедцями, але в роздрібну торгівлю цей товар потрапляв з великою затримкою, інколи зіпсований. Затоварювання стосувалося промислових виробів, предметів розкоші, дорогого хутра, а продовольчі належали до групи високого попиту. Продаж хліба, борошна і круп

у торгсинівських магазинах супроводжувався довгими чергами. Магазини, відпускаючи хлібопродукти, «доважували» їх іншими товарами. На початку січня 1933 р. В. облконторі «Т» дозволили видавати борошно, крупи та інші продукти широкого вжитку без обмежень і «надбавок», тому біля магазинів «...з'являлась величезна черга, яка встановлювалася з вечора, щоб отримати продукти, як переказоотримувачам, так і за готівку». Продовольчі товари миттєво розкуповували, але зростало затоварювання іншої групи. Правління В. облконтори «Т» просило центральну контору дозволу на паритетний розподіл товарів – половину продовольчих та половину промислових, щоб не перетворитися на «борошно-круп'яну лавку». Хлібопродукти і першочергові продтовари були пріоритетними у 1934–1935 рр., тому що голод у деяких р-нах В. обл. тривав до кінця 1935 р. Попит на продукти харчування в рази перевищував пропозицію, зростав у зимово-весняні та уповільнювався в літньо-осінні місяці. Протягом 1934 р. Тульчинський універмаг та три лавки в Бершаді, Чечельнику і Пісчанці замовили товарів на 190 тис., а отримали на 103 тис. крб., із них хлібофуражна група становила 42%, а продовольча – 65%. Магазини щоквартально мали їх дефіцит, були неспроможні задовольнити попиту голодного населення. Недопостачання міжрайбаз та універмагів продтоварами зменшувало надходження валюти, золота, срібла, відтак і виконання торгфінплану. Провідне місце посідали торгсинівські заклади Вінниці та Бердичева, які давали щонайменше половину надходжень коштів, за ними йшли заклади Шепетівки, Проскурова, Умані, Кам'янця-Подільського. На зменшення торгівельної активності впливали не лише адміністративний статус, наявність соціального контингенту та стабільність постачання, а й комунікативні можливості міжрайонних баз. Торгсинівські осередки, крім Проскурова і Старокостянтинова, діяли у Деражні, Волочиську, Городку, Сатанові, Меджибожі, Красилові. Деякі знаходились на відстані 15–20 км від залізниці, а за весняно-осінньої негоди не постачалися товарами. Майже всі місцеві заклади В. облконтори «Т» мали недопостачання «ходких» і дефіцитних товарів. Продуктова група в 1934 р. становила дві третини реалізації Проскурівською товарною базою, тобто «голодний асортимент» залишався основним. Значна частина продтоварів розкрадалася працівниками баз і магазинів, псувалася від тривалого перебування вагонів на залізницях у непристосованих приміщеннях, тому не кожний власник золотих виробів, монет, інвалютних переказів сягав бажаного торгсинівського хліба. У зв'язку із скасуванням карткової системи хлібопостачання в грудні 1934 р. зменшився попит на хліб, крупу і борошно в торгсинівських закладах, але продовольча група продовжувала залишатися пріоритетною. За три квартали 1933 р. В. облконтора «Т» продала через власну мережу товарів на 3 млн крб., що становило 14% від загальної суми контори «Торгсину» в Україні.

Заготівля побутового золота (сережок, нагрудних хрестиків, весільних каблучок, перснів, браслетів), золотих і срібних монет здійснювалася приймальними пунктами в усіх торгсинівських закладах за фінансової підтримки, обміну і контролю Держбанку СРСР, а також за сприяння уповноваженого Наркомзовнішторгу в Україні М.А.Каттеля. Техніка прийому коштовного металу була запозичена з досвіду роботи ювелірних установ періоду непу, нормативно та організаційно виписана урядовими розпорядженнями. Приймальник у присутності клієнта встановлював пробу золота і срібла, зважував, а оцінщик записував до товарного ордера реальну ціну, яка давала право на придбання відповідного товару.

Дозвіл на золотозакупівлю було видано союзним урядом 20 грудня 1931 р., а 28 лютого 1932 р. Всесоюзне об'єднання, відмовивши Мосторгу на закупівлю золота в Україні, запропонувало В. облконторі «Т» «...організувати самостійну купівлю коштметалів в тих пунктах, де вона до цього часу здійснювалася відділенням Мосторга». Дозволялося використовувати помешкання і фахівців, а відповідальність за виконання планів залотозакупівель покладалася на управляючого облконтори. Частина пунктів Мосторгу була передана В. облконторі «Т», а 18 одночасно займалися золотозаготівлею в Умані, Шепетівці, Могилів-Подільську, Кам'янець-Подільську, Бердичеві. Реально апарат Мосторгу лише в Проскурові придбав золота на 16 тис. крб. Закупівельна вартість одного грама коштувала в приймальних пунктах торгсину 1 крб. 29 коп. За січень–травень 1932 р. В. облконтора «Т» придбала побутового золота на 78 тис. крб. (54% планового завдання), від отримання інвалюти та виручки, реалізації закуплених золотих монет («чекан») 125 тис. (134% плану, посилково-грошових переказів на 184 тис., а разом 387 тис. крб., що становило близько 8% їх загальноукраїнських надходжень. У другій половині 1932 р. щомісячні надходження від золотозакупівель були нерівномірними: 12,6 тис. у липні, 13,9 тис. у серпні, 23,7 тис. у вересні, 18,8 тис. у жовтні, 12,8 тис. у листопаді та 24,2 тис. крб. у грудні. У 1932 р. населення В. обл. здало до приймальних пунктів так званого побутового золота на 147 тис. крб., крім золотих монет старого карбування. Основними «інопостачальниками» побутового золота були торгсини Вінниці та Бердичева, відносно добре забезпечені продовольчими та промисловими товара-

ми. Бердичівський універмаг придбав тоді в обмін на товари золотих монет на 34 тис. крб., а також 94 тис. крб. валюти, побутового золота 53,4 тис., а грошових переказів надійшло протягом року на 147 тис. крб. У січні–березні 1933 р. лише грошових переказів надійшло 127 тис. крб. На долю міської мережі торгсину припадало дві третини надходжень, а районна периферія давала третину. У 1934 р. Бердичівська мережа купила в обмін на продукти харчування золотих і срібних виробів на 168 тис., з яких лише на місто Бердичів припадало 44% суми, а решту «заготовили» у Шепетівці, Із'яславлі, Чуднові, Полонному, Козятині і Славуті. Весною 1934 р. в окремих приймальних пунктах Бердичева здавали навіть діаманти, але переважали вироби зі срібла, за ним – побутове золото, меншою мірою –монети. У січні – лютому 1933 р. добова виручка В. облконтори «Т» по закупівлі золота сягала 11 тис., по сріблу – 825 крб. Квартальний план становив тоді 920 тис. крб. Торгсин отримував за здане банку золото комісійні — 30 коп. «за грам чистоти», а з 1 травня 1933 р. брав відсоток від загальної суми купленого золота і срібла. За перший квартал 1933 р. В. облконтора «Т» отримала 844 тис., за другий 1,3 млн, за третій 1,5 млн крб. валютних цінностей, які потрапили на рахунки Держбанку СРСР. Вінницька міжрайбаза у 1934 р. передала Держбанкові валюти на 441 тис. крб., з них за побутове золото і монети – 135 тис., за грошові перекази – 222 тис. крб. Торгсинівські заклади Тульчина, Бершаді, Чечельника, Пісчанки, Томашпілля і Вапнярки придбали протягом 1934 р. золотих монет на 11,1 тис., золотобрухту на 9 тис., срібла (брухт і монети) на 7 тис. крб., а також іноземної валюти на 8,5 тис., грошових переказів на 62 тис. крб. На кошти, отримані від продажу коштовностей, можна було придбати борошно, хліб, крупу набагато дешевше від того, що на «чорного ринку». Борошно пшеничне коштувало в торгсині 13 коп. за кілограм, а на чорному ринку 7 крб. 50 коп., хліб житній 4 коп., на ринку – 1 крб. 30 коп. за паляницю. За продану торгсину золоту сережку вагою 4 грами можна було купити більше двох пудів борошна або 63 паляниці хліба. В. облконтора «Т» припинила свою діяльність на початку 1936 р.

Л-ра і джерела: Гинзбург И. Крепнут валютные позиции СССР // Экономическая жизнь. – 1936. – 8 янв.; Державний архів Вінницької області. – Р-485. – Оп. 2. – Спр. 2, 4, 5, 8, 34, 75, 78, 87, 155, 157; ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 168; Котировка фондовых ценностей // Экономическая жизнь. – 1931. – 5 окт.; Зееман Р. Новый этап валютной политики СССР // Экономическая жизнь. – 1933. – 2 янв.

ВІННИЦЬКА область — адміністративно-територіальна одиниця УСРР, заснована 27 лютого 1932 р. У 1926 р. В. обл. мала 8 з 11 округ Правобережної України, але з нерівномірною кількістю населення у кожній з них: Бердичівська – 733, Вінницька – 776, Уманська – 893, Кам'янецька – 541, Могилівська – 522, Проскурівська – 573, Тульчинська – 707, Шепетівська округа – 606 тис. осіб. Українці становили 86% населення Правобережжя, у т. ч. 82% Бердичівської, 84% Вінницької, 92% Уманської, 84% Кам'янецької, 89% Могилівської, 80% Проскурівської, 90% Тульчинської, 81% Шепетівської округ. Другою за чисельністю етнічною групою була єврейська – від 7 до 10% населення. Поляки посідали третє місце в окремих округах. Переважало сільське населення, яке становило 84%, а чоловіки більшу половину. У 12 районах Бердичівської округи діяло 232260 господарств українських селян, 4030 єврейських, 9129 польських, 73 німецьких, 408 чеських, 1081 російських. Господарства українських селян переважали в усіх 17 р-нах Вінницької, 20 Уманської, 16 – Кам'янецької, Могилівської, Проскурівської, Тульчинської та Шепетівської округ. У 1928 р. сільське населення В. обл. становило 4,8, у 1929 р. 5,5 млн осіб. На 1 січня 1932 р. у її 64 р-нах проживало 4,7 млн селян, а з утворенням 71 р-ну В. обл. загальна кількість сільрад збільшилася до 2482. Фактично не враховувалися соціально-демографічні наслідки здійснення політики розкуркулення, колективізації, репресій, депортацій і першої хвилі смертності від голоду на початку 1932 р. Селяни В. чинили збройний опір колективізації, розкуркуленню та хлібозаготівлі. З 11 округ прикордонної смуги УСРР, охоплених селянськими повстаннями в березні 1930 р., 7 припадало на В. Лише в Тульчинській, Могилівській та Вінницькій округах вони відбувалися в 343 сільрадах, з яких у 73 була ліквідована радянська влада. У заворушеннях брали участь сотні селян кожного села. На початку квітня 1930 р. в усіх округах Вінниччини відбулося 775 з 1716 заворушень селян проти соціально-економічної політики радянської влади в УСРР. Селяни ліквідовували сільради, партійні і комсомольські осередки, колгоспи і радгоспи, розбирали усуспільнене майно. Проти повсталих кидали військові підрозділи ДПУ, застосовували судові репресії. За січень – квітень 1930 р. у В. окрузі розкуркулили 2538 осіб, за межі УСРР виселили 1457 осіб, 157 відправили до концтаборів. У В. окрузі було 416 випадків непокори владі, внаслідок їх придушення кавалерійськими загонами ДПУ відбувалися збройні сутички з селянами, були убиті та поранені з обох сторін.

Опір селян хлібозаготівлі, примусовому усуспільненню, розкуркуленню, свавіллю органів влади,

назріванню голоду розпочався весною 1928 р. Він був стихійний, спрямований на захист кожної родини від експропріації і конфіскації. На початку липня 1928 р. селяни Хмільникського, Літинського, Немирівського р-нів голодували, тому що в них забрали зерно хлібозаготівельні загони. Адміністративно-каральний тиск влади на селян продовжувався, а рівень колективізації свідчив про наслідки фіскально-конфіскаційної діяльності карально-репресивних органів. 10 березня 1930 р. була здійснена колективізація 91% селянських господарств Бердичівської, 72% Вінницької, 47% Кам'янецької, 59% Могилівської, 71% Проскурівської, 58% Тульчинської, 85% Уманської, 69% Шепетівської округ. Весною 1930 р. «продовольчі труднощі» відчували колгоспи Вінницької та інших округ, спостерігався значний недосів зернових культур, буряків. За невиконання хлібозаготівельних завдань у 1930/31 р. селян позбавляли майна, ув'язнювали, штрафували, виселяли за межі сіл і р-нів. Вони вдавалися до «волинок», масово виходили з колгоспів, приховування хліба. На початку серпня 1931 р. селяни с. Скрицького Бершадського р-ну заявили про нереальність виконання планів хлібозаготівлі: «Хто здаватиме хліб, той буде дурнем, згодом сам пропаде з голоду». Факт голодування внаслідок масового вилучення хліба усвідомлювали селяни всіх р-нів Вінниччини. Органи ДПУ, починаючи з грудня 1931 р. та протягом першої половини 1932 р., виявляли й ліквідовували «контрреволюційно-повстанські організації», які готували повстання весною 1932 р. Хлібозаготівельна політика, яка відбувалася карально-репресивними методами, призвела до масового голоду в селах багатьох р-нів В. обл. Випадки голодування спостерігалися в грудні 1931 р. – січні 1932 р. Майно конфіскували за невиконання плану хлібозаготівлі, а багатодітні родини колгоспників не отримали заробленого на трудодні хліба. Повне вилучення хліба та продуктів у селян і колгоспів 8 сіл 4-х р-нів В. обл. підтвердив В.Я.Чубар 10 червня 1932 р. Йому доповіли, що загинуло 50–80% худоби, а значну частину з'їли голодні селяни. Кожне п'яте господарство було продане з торгів, хліб забирали прямо з поля. Конфіскації підлягали не лише зернові, а також картопля, м'ясо, сало, інші продукти харчування. Уповноважені з хлібозаготівлі застосовували проти селян катування, тортури, кілька разів стягували штрафи. На початку літа 1932 р. в «тяжкому стані» знаходилося 11 р-нів В. обл. (Уманський, Бабанський, Оратівський, Плисківський, Погребищенський, Липовецький, Іллінецький, Тростянецький, Томашпільський, Рокитнянський, Сквирський) з населенням понад 966 тис. осіб, які нестерпно голодували. «Продовольчих труднощів» зазнали Піщанський, Джулинський, Тульчинський, Брацлавський, Гайсинський р-ни В. обл. з населенням 363 тис. осіб. Тому «психологія голоду», про яку згадував В.Я.Чубар у листі до Й.Сталіна від 10 червня 1932 р., охопила третину сільського населення В. обл. Факти недоїдання і голоду були зафіксовані в Козятинському, Теплицькому, Крижопільському р-нах. Селяни вживали сурогатну їжу, дохлу худобу, траплялися випадки опухання і смерті від виснаження. Штучний голод штовхав їх на захоплення продовольчих складів споживчої кооперації, поїдання відходів сировини винокуренних заводів, овочевих буртів, зернових фондів колгоспів, млинів, магазинів. Голод змушував селян покидати домівки в пошуку порятунку. Наприкінці квітня 1932 р. до 19 р-нів, у яких зафіксували «продовольчі труднощі», додалися Немирівський, Деражнянський, Кам'янецький, Любарський, Славутський, Монастирищенський, Чернівецький, Дзержинський, Ново-Ушицький, Юринецький, Меджибозький, Христинівський, Вороновицький, Калинівський, Летичівський, Махнівський, у яких проживали 1 млн 230 тис. осіб, тому територія голоду досягла 35 з 71 р-ну В. обл., а т. зв. «продовольчі труднощі» торкнулися 2,5 млн осіб. За донесеннями органів ДПУ, 25 квітня 1932 р. в с. В. Кропивня від голоду потерпали 20, у с. Мельниківці 100 сімей, аналогічна ситуація склалася в інших селах р-ну — Шуровці, Муховні, Красненьке, Чеколапівка, Райгород, Ситківці. Факти опухання дітей, виснаження, тривале недоїдання були виявлені в с. Черешенька, Деражня, Голубинці, Богданівка, Яблонівка Деражнянського р-ну, в яких мешкали переважно українські селяни. Вживання дохлої худоби, мерзлої та гнилої картоплі стали звичним явищем. Траплялися поодинокі випадки канібалізму. 15 травня 1932 р. секретар Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєв *(див. Алексєєв М.)* інформував С.В.Косіора про те, що у В. обл. є «...не лише труднощі продовольства, але ... окремі смертні випадки». Він мав на увазі «важкі райони», тобто масового голоду, а в інших р-нах «...має місце значне недоїдання, відсутність можливості організації господарського харчування». В Уманському р-ні на середину травня 1932 р. від «недоїдання і голодовки» потерпала половина населення, тобто 72 тис. осіб. Смертність стала масовою. Деякі села покинули від 50 до 70% селян. З 40 сіл Погребищенського р-ну лише у 3-х не було «зареєстровано випадків опухання від голоду». У с. Паланка Тростянецького р-ну голодував 301 мешканець, з яких 108 осіб лежали пухлими. У травні–червні 1932 р. голод охопив усі р-ни В. обл., навіть проник у райцентри, набувши

виразних ознак Голодомору. Селяни чинили опір, влаштовували «волинки», залишали колгоспи, вимагали повернення усуспільненого майна, вчиняли замахи на уповноважених з хлібозаготівлі, захоплювали склади, магазини. Карально-репресивні органи жорстоко придушували селянські заворушення, арештовували організаторів, накладали нові податки, штрафи, розпродували на торгах майно розкуркулених селянських господарств, забороняли орати присадибні ділянки. Свідоме позбавлення селян житла і засобів існування стало основною причиною їх масового голодування. 12 червня 1932 р. в с. Цибулівка, Пирігина, Слобода Луги та Старі Луги «...бідняки та маломіцні середняки з причин відсутності хлібних продуктів надто виснажились». Там мешкали винятково селяни-українці. У цих чотирьох селах проживало 14423 особи, для яких хлібозаготівельні плани 1931 р. збільшили у кілька разів. Голод не вщухав. 22 червня 1932 р. села Гайсинського р-ну покинули від 200 до 400 селян у пошуках хліба, колгоспники не виходили на роботу через фізичне виснаження від голоду. Райком партії інформував обком про «...дуже велике збільшення смертності, починаючи з березня місяця», а в окремих селах випадки смертності від голоду збільшились майже на 10 раз, особливо у с. Чорторія (60% дорослого населення було опухлим), с. Кузьминці, Городок, Краснопілка (трупи померлих лежали на вулицях, городах, у полі). Смерть від голоду, яка стала звичним явищем, як зазначалося в документах, «не впливає на громадськість», тому що «...атрофірується всяке чуття людини». Селяни масово залишали дітей у сільрадах, правліннях колгоспів, покидали біля райвиконкомів, судів та прокуратури, на базарах і вулицях міст. На районних зборах колгоспниць з організації прополювання буряків, який відбувся в Гайсині 20 червня 1932 р., жінки говорили про голод та вимагали хліба: «Не допоможете хлібом, – наголошували вони, – весь буряк пропаде, бо голодний сапою не потягне. Ми виконали хлібоплани на 100%, а нас залишили голодними без допомоги». Влітку, незважаючи на новий врожай, голодування селян не припинилося, тому що так зване громадське харчування стосувалося винятково працюючих колгоспників, а решта (діти, особи похилого віку, непрацездатні) не мали харчів. В. обл. колгоспники масово виходили з колгоспів. У липні 1932 р., за неповними даними, із 48 р-нів, заяви подали 12705 господарів. На середину літа у с. Краснопілка Гайсинського р-ну виявили 30 голодуючих сімей з ознаками безбілкових набряків, у с. Губник вимерло 10 родин, у с. Митково ознаки повного виснаження мали 33 родини. Подібна ситуація склалася в решті сіл р-ну, де щодня помирали селяни, а співвідношення померлих до опухлих досягло третини. У с. Росоша Липовецького р-ну за кілька липневих днів померло 26 осіб, а опухлих у хатах знаходилося 300. Замість надання належної допомоги голодним селянам В. обл. 1 серпня КП(б)У заборонив користуватися жорнами, організував їх масове вилучення. Державним планом передбачалося стягувати з одного га колгоспного зернового клину 3,1 ц, а в одноосібних господарствах 3,4 ц хлібних культур. Хлібозаготівельний план для В. обл. становив 39 млн пудів, але в листопаді 1932 р. вона його не виконала. 4 січня 1933 р. В. обл. звітувала про повне виконання плану («тведоздавцями» – 58%), разом по селянському сектору 100%, радгоспами 95%. Цифри свідчили про системне позбавлення селян хліба.

Масове вилучення хліба в селян, заборона їхнього виїзду до інших р-нів, обл. і республік з січня 1933 р., занесення сіл на «чорні дошки», продовження судових репресій і натуральних штрафів завершилося тотальним Голодомором в селах В. обл. протягом першої половини 1933 р., а також черговою хвилею голоду за наслідками хлібозаготівель у 1934–1935 рр. Неподолані причини, обставини та наслідки голоду 1932 р. накрили В. обл. суцільним мором. 17 лютого 1933 р. голод охопив населення 13 р-нів, 1 березня – 25 р-нів В. обл., у яких проживало близько 2 млн осіб, що становило 38%. Протягом місяця кількість зареєстрованих р-нів у «важкому стані» досягла 38, тобто більше половини. В Уманському р-ні від голоду потерпали селяни 29 сіл із 39 існуючих, у всіх селах Козятинського р-ну кожного дня помирали люди.

У грудні 1932 р. 44 колгоспи та 42 села, а також всі села та колгоспи 8 р-нів В. обл. (Брацлавський, Липовецький, Любарський, Немирівський, Станіславчинський, Чуднівський, Хмельницький, Тульчинський) були занесені на «чорну дошку», тобто їх позбавили продовольства. Якщо у 1932 р. випадки людожерства були поодиноким явищем, то у січні–серпні 1933 р. стали звичним. Сільради перестали реєструвати померлих від голоду через масову смертність. В окремих р-нах В. обл вона досягала 30–50% населення. Весною 1933 р. за даними 33 р-нів В. обл., від масового недоїдання страждали 764 тис. осіб 9 р-нів; 10 р-нів з населенням 822 тис., у яких «продтруднощі охопили значну частину сіл»; 7 р-нів, де мешкало 546 тис. осіб, були віднесені до регіонів «з незначною кількістю господарств в окремих селах», що голодували; а ще 7 р-нів та 411 тис. осіб до групи з «незначною кількістю сіл». Штучний голод не оминув прикордонних р-нів: Тур-Куриловецького (7 сіл), Проскурівського (21 сільраду з 57), Славутського (4 села), Ново-Ушицького

(11 сільрад), Кам'янецького (11 сіл), у яких проживало 445 тис. осіб. На території Голодомору, враховуючи лише населення вищезазначених р-нів, опинилося 3 млн осіб. Смертність по селах була різною: від кількох десятків до 710 осіб в с. Джулинка, 1300 осіб у с. Голдшівка Бершадського р-ну, до тисячі у с. Гранів, 510 в с. Наївка, 380 в с. Ярмолинці Гайсинського р-ну. У 1933 р. реєстрацією голодних смертей не займалися, а причини голоду не фіксували. За неповними даними, у 17 р-нах В. обл. в 1932 р. померло 86 984, у 1933 р. – 263 520, у 1934 р. – 58 885 осіб від голодної смерті. В. обл. належала до регіону, в якому голод тривав найдовше, навіть протягом 1934 і 1935 р., супроводжуючись масовим опуханням людей. Померлі від голоду у В. обл. становила 28–31% її населення. Всесоюзний перепис населення 6 січня 1937 р. зафіксував в абсолютній більшості районів (за винятком Тульчинського) зменшення загальної кількості населення по відношенню до лютого-березня 1932 р. За п'ять років, якщо порівняти співвідношення загальної кількості населення 1932 з 1937 р., окремі райони В.обл. втратили від 6 до 11,6% (Затонський, Солобковецький, Чемеровецький, Ямпольський, Ярмолинецький), а також від 51 до 67,6% населення (Немирівський, Чечільницький, Ільїнецький, Теофіпольський та інших), яке проживало у перші місяці Голодомору 1932 р.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 373–376; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 615,697; Довідник з основних статистично-економічних показників господарств Вінницької області. – Х., 1933; Національний склад сільського населення України (по р-нах округ на XII.1926 р.). – Х., 1929; Україна. Статистичний щорічник 1929. – Х., 1929; Мінаєв С. Наслідки всесоюзного перепису 1926 р. на Україні. Населення України. Міський житловий фонд. – Х., 1928. – С. 6.; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – К., 2008; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234. – Арк. 9–11; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

«ВІСНИК» – місячник літератури, мистецтва, науки та громадського життя, який виходив у Львові в 1932–1933 рр. На його сторінках друкувалися прозові та поетичні твори, а також оглядові і публіцистичні статті. Останні стосувалися соціально-економічних наслідків колективізації, причин та обставин голоду на «Великій Україні». В статті Е.Ляховича «Економічний націоналізм», яка була опублікована в червні 1933 р., підкреслювалася актуальна думка: «Держава ніяк не повинна бути залежною від чужинця, бо ніхто не знає, що чужинець кожної хвилі може почати». Публікація О.Наріжного «Нищення українського народу голодом» мала оціночно-обвинувальний зміст: «Голод лютує по всій совітській Україні: безліч сел, в яких людність вимерла: діти відповідають перед судом за те, що поїли своїх родичів, а брати своїх сестер; влада з метою боротьби з людожерством наказала не погребати мертвих аж до розкладу їхніх тіл», - наголошував її автор. Емоційне і правове, моральне та аморальне, політичне та ідеологічне постають у зазначеній статті, яку опублікував часопис «В». Причина злочину вказана однозначно – московська окупаційна влада в Україні. О.Наріжний назвав колгоспи «колективною панщиною», згадав про репресії проти інтелігенції, підкреслював руйнування соціально-економічних основ індивідуального господарювання в Україні. «Коротко: голод на Україні це державна катівня, призначена для знищення українського народу. Цю катівню побудувала московська держава», – наголосив він. Звільнення від впливу Москви, на його переконання, унеможливить голод і катування.

Л-ра і джерела: В-ль Висліди п'ятилітки // Вісник. – 1933. – Том IV. – С. 911–914; Ляхович Е. Економічний націоналізм // Там само. – 1933. – Том 2. – С. 737–744; Наріжний О-р. Нищення українського народу голодом // Там само. – Том IV. – С. 751–755.

ВІТРОВЧАК Ніна Володимирівна – громадська діячка, дослідниця Голодомору. Народилася 18 вересня 1942 р. у с. Пляківка Кам'янського р-ну Черкаської обл. Вищу освіту здобула в Київському ін-ті харчової промисловості, працювала на посаді головного технолога Київського пивзаводу №2. У 1975 р. повернулась до рідного інституту для викладацької роботи. У червні 1992 р. долучилася до створення Асоціації дослідників голоду – геноциду 1932–1933 рр. в Україні, член Ради АДГУ з часу її заснування. Організувала студентів для запису спогадів очевидців Голодомору, очолила осередок АДГУ у Смілянському р-ні на Черкащині. Нагороджена орденом «За заслуги» III ступеня (2008).

Л-ра і джерела: Вітровчак Н. Асоціація дослідників Голодомору-геноциду в 1932–1933 роках в Україні // Золоті ворота. – 1993. – №4. – С. 165–166; Поточний архів АДГУ.

ВЛАСЕНКО Василь Пилипович – жертва Голодомору на території Вільно-Хутірської сільради Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. Помер у 1933 р. від голодного виснаження у віці 10 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933 років. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 55.

ВОБЛИЙ Костянтин Григорович – економіст, статистик, демограф. Народився 27 травня 1876 р. у с. Царичанка Полтавської губернії. Вищу освіту здобув

у Київській духовній академії (1900), на юридичному ф-ті Тартуського ун-ту та Варшавського ун-ту (1904). Викладав у Київському ун-ті Св. Володимира (з 1910), ректор Київського комерційного ун-ту (1917–1918), студентом якого тоді був О.П.Довженко. В. – академік УАН, віце-президент АН УСРР (1928–1930). У 1920-х рр. займався теоретичними і прикладними питаннями державного страхування майна, економічною статистикою, вивченням історії розвитку цукрової промисловості України. Очолював демографічну секцію Держплану УСРР, досліджував демографічну статистику народжуваності, смертності в Російській імперії за 1867–1900, 1896–1914 рр., встановив факт зменшення динаміки природного приросту населення, виокремив вплив економічної ситуації на рівень народжуваності і смертності, розробив коефіцієнти їх кореляції для 1896–1914 рр. В. брав участь у розробці статистичних даних про загальну кількість населення УСРР у 1927 р. (28,9 млн), у 1930 р. (30,9 млн), у 1931 р. (30,4 млн). В особистому архівному фонді ученого, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки НАН України імені В.І.Вернадського, є документ – «Гіпотеза балансу людності УРСР на 1937 рік». У ньому зазначена кількість сільського населення в УСРР 1928 р. – 23,5 млн, 1931 р. – 23,5 млн, 1932 р. – 23,7 млн, а також прогнозовану на 1937 р. – 21,7 млн осіб. Кількість чоловіків у 1931–1936 рр. зменшилась на 600 тис., а жінок на 1,4 млн. Демографічна секція Держплану УСРР, у якому працював В., прогнозувала спад хліборобського населення на 1,8 млн осіб через його працевлаштування на виробництві у містах. В. назвав реальну та гіпотетичну кількість колгоспників в УСРР: у 1931 р. 15,8 млн (7,6 млн чоловіків та 8,2 млн жінок), у 1932 р. 19,4 млн (чоловіків 9,3 млн та 10,1 млн жінок), а також прогнозовано на 1937 р. – 20,6 млн. Повсякденною роботою в колгоспі займалося 57% колгоспників, а решта не мала постійної трудової зайнятості. Згідно з гіпотетичним прогнозом В. населення УСРР у 1937 р. мав складати 34,3 млн осіб. Однак Всесоюзний перепис населення 1937 р. *(див. Всесоюзний перепис населення 1937 р.; Асаткін О.М.)* зафіксував 27,9–28,2 млн осіб в Україні, отже, «недооблік» припав на час Голодомору. Помер В. 12 вересня 1947 р. у Києві.

Л-ра і джерела: Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.Вернадського. – Ф.XXXVIII. – №226, 410, 411, 412, 414; Гаврилюк Л.О. Воблий Костянтин Григорович // Енциклопедія історії України. Т.1. – К., 2003. – С. 588–589.

ВОВЧИЙ Яр – село Балаклійського р-ну Харківської обл. До колективізації у В. Я. знаходилося 940 селянських господарств із населенням 5848 осіб, з яких 5807 українців. Їхнє майно примусово усуспільнили, селян позбавили землі, худоби, реманенту, а колгосп обклали податками, державним хлібозаготівельним завданням, вилучили зерно, навіть насіннєвий фонд. Колгосп своєчасно не видав хліб колгоспникам на зароблені трудодні. Селяни масово голодували. На початку червня 1932 р. у В. Я. було 800 дворів, щодня помирало 8–12 осіб, а за 1,5 місяці від голоду, хвороб і недоїдання загинуло 2500 селян, тобто половина села. У селі їли котів, собак, мишей, гнилу картоплю, всілякий непотріб. Траплялися випадки людожерства і трупоїдства.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 533.

ВОДЯНЮК Тетяна Никанорівна – жертва Голодомору на території Ленінського р-ну м. Києва. Померла 18 вересня 1932 р. від черевного тифу у віці 13 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 409.

ВОЄВОДІНА Євдокія Іванівна – жертва Голодомору на території Петрівського р-ну м. Києва. Померла 31 липня 1933 р. від виснаження у віці 32 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 471.

ВОЛИНКИ – стихійний селянський рух опору колективізації, хлібозаготівлям, розкуркуленню, конфіскації майна та Голодомору, який відбувався у 1929–1935 рр. в українських селах. Найвищу соціальну активність виявляли жінки, особливо протягом 1932–1933 рр., захищаючи дітей і родину від голодної смерті. У квітні 1932 р. В. відбулися в селах 25 р-нів Вінницької обл., в ході яких селяни забирали зерно з колгоспних комор, розбирали кагати з буряками, морквою, картоплею, скирти з соломою, нападали на млини, магазини споживчої кооперації, вдавалися до замахів на уповноважених райпарткомів із хлібозаготівлі, голів сільських рад, комітетів незаможних селян, підпалювали будинки сільських рад та правлінь колгоспів, господарські споруди (корівники, конюшні), розповсюджували листівки із антирадянськими закликами. У В. брали участь від 30 до 100 і більше осіб, інколи в кількох селах одночасно. «Людський гнів зростав, – згадував Н.Є.Карась із с. Коханівка Шепетівського р-ну Вінницької обл., – виливався в так звані волинки. По всіх селах жінки згуртовувались у великі групи, озброювались кийками, коцюбами і йшли натовпом на колгоспні двори, де відкривали конюшні, комори, випускали скотину, забирали з комор насіння, з дворів вози і реманент. Начальство

і весь актив розбігались у різні боки. Хто попадав юрбі в руки, тих заганяли в погреби. В кожному селі були свої жінки-верховоди». Інколи В. переходили на сусідні села. Органи ДПУ розцінювали їх як «антирадянські контрреволюційні дії», заарештовували ватажків, організаторів і передавали до суду. 22 листопада 1932 р. були засуджені до 10 років ув'язнення учасники В. у с. Кречківка Пирятинського р-ну Харківської обл. – А.М.Ігнатуха, Д.М.Ігнатуха, С.М.Ігнатуха, на 5 років концтаборів – А.П.Кучерина, С.П.Кучерина, М.А.Лисак. До виступу проти економічної політики радвлади їх спонукав голод, тому погром колгоспного майна супроводжувався закликами: «Баби, наперед залишайте хліб для дітей, а то знову опухнете з голоду», «Весь хліб заберуть, народ залишиться без хліба і знову буде голодовка». Учасників В. жорстко карали органи ДПУ та міліції. В. тривали протягом 1932–1933 рр., позаяк виснажені від голоду селяни не мали сил на активні форми опору.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 274; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 152; 33-й голод. Народна Книга–Меморіал. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.Вернадського – К., 1991. – С. 142, 159–160.

ВОЛОВИНА Олег – демограф, історик статистики, соціолог, дослідник соціально-демографічних наслідків Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Народився 4 липня 1939 р. в м. Львів. Вищу освіту здобув на факультеті математики Державного ун-ту Буенос-Айреса (Аргентина, 1971), ступінь магістра соціології та статистики в Ун-ті штату Флорида (1974), захистив докторську дисертацію в ун-ті Брауна (США, 1974) зі спеціальності «демографія». Науковий співробітник Центру Славістики, Євразії та Східної Європи при Університеті Північної Кароліни в Чапелхілл, член Наукового Товариства імені Т.Г.Шевченка в Нью-Йорку, керівник Центру демографічних та соціоекономічних досліджень українців в США, заступник голови Асоціації українців в Північній Кароліні. Стипендіат програми імені Фулбрайта у 2008–2010, 2014–2015 рр. Автор праць з демографічних втрат Голодомору в Україні. Дослідив безпосередні (прямі) втрати – через надсмертність і внаслідок зменшення народжень в селах і містах. В. дійшов висновку, що з усіх прямих демографічних втрат 1932–1934 рр. на 1933 р. припадало 89,5%, а в сільських районах 91%, в містах 67,4%. Не заперечуючи смертності від Голодомору в 1932 р., учений зосередився на людських втратах 1933 р. Лише за січень–липень, за його розрахунками, смертність виросла у 2,6 рази для міських поселень та у 6,6 разів для сільського населення. В. одним із перших показав помісячну смертність, виокремив феномен «надлишкової смертності», тобто різницю між реконструйованою фактичною і гіпотетичною кількістю померлих за кожен місяць. Він розрахував корегування смертей у 1927–1932 рр. за кількістю зареєстрованих випадків у 1933 р. Методика встановлення втрат, яку використав В. для виявлення щомісячної смертності, науково обґрунтовує «реконструйовану загальну кількість померлих у 1933 р.», а не реальну щоденну смертність в українських селах. Книги загсів, а вони є опорним джерелом для розрахунків В., не зареєстрували померлих від голоду селян (близько 1 млн осіб), про що свідчать організатори перепису населення 1937 р. *(див. Цаплін В.В., Асаткін О.М.)*. В. доводить сумну закономірність Голодомору: кількість «...надмірних випадків смерті у червні порівняно з січнем 1933 року зросла уп'ятеро у міських населеннях, та у 18 разів у сільських». Він не враховує смертності від голоду в Молдавській АСРР, яка тоді перебувала в складі УСРР, але досліджує її в областях та районах України. Демографічні втрати встановлено «...шляхом множення гіпотетичної (некризової) середньої чисельності населення у 1933 р. на середній коефіцієнт смертності у 1927–1931 рр.», відтак сталося «... швидке збільшення відносної надлишкової смертності протягом перших трьох-шести місяців 1933 року та спостерігається висока концентрація прямих втрат у травні–серпні». Учений-демограф зазначає, що «... відносна кількість прямих втрат для України в 4,4 рази перевищує цей показник для Росії», особливо в селах. Щоденно у червні 1933 р. помирало 30 тис. осіб в селах України. В. визнає факт Голодомору – геноциду 1932–1933 рр. в Україні.

Л-ра і джерела: Воловина О. Помісячний розподіл демографічних втрат внаслідок голоду 1933 року в Україні // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали Міжнарод. наук. конф., Київ, 20 – 21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 231–242; Famines in European Economic History. The Last Great European Famines Reconsideved / Edit by Curran D., Luciuk L., Andrew G. – New York, 2015; Воловина О. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні / О.Воловина, С.М.Плохій, Н.М.Левчук, О.П.Рудницький, А.Б.Ковбасюк // Український історичний журнал. – 2017. – №2. – С. 76–117.

ВОЛОДАРСЬКИЙ район – адміністративний центр Київської обл. У 1926 р. належав до Білоцерківської округи з 26 сільрадами, а також з населенням 43,3 тис., у тому числі 42,5 тис. українців. На початку 1932 р. населення В. р. становило 52 тис. осіб. На 20 січня 1932 р. господарства р-ну виконали 6% річного плану хлібозаготівлі, тому бюро райкому партії розпустили, заборонивши його керівництву обіймати посади протягом 2-х років. Масове вилучення хліба заготівельними організаціями призвело до голодування

селян зимою – весною 1932 р. Саме тоді В. р. був віднесений до «першої черги» ураження сіл «продовольчими труднощами». Для громадського харчування колгоспників виділили в травні 1932 р. тюльку, але В. р. у червні лишався районом «у найбільш тяжкому стані». Штучний голод проникав в усі села. У лютому 1933 р. допомоги вимагали кілька тисяч дітей, 10 колгоспів В. р-ну. У січні в с. Петрашівка було 35, а 4 лютого – 40 померлих осіб. Подібна картина спостерігалася в с. Пархомівка, в якому померлі лежали в хатах протягом тижня. У с. Лобачів та Руде замерзлі трупи дітей валялися на кладовищі. Осиротілі діти поїдали один одного сирими. 1 березня 1933 р. нестерпно голодувало населення 30 сіл В. р., у яких зафіксували 40 випадків людожерства, понад 20 тис. осіб голодуючих, тобто 39% населення р-ну. Смертність по селах залежала від наявності харчів, вікової структури населення, розподілу хліба на трудодні, запопадливості уповноважених з хлібозаготівлі, місцевої влади. Органи загсів не реєстрували смертей, тому що не виїжджали в села, не мали відповідних бланків і розпоряджень. На 1 березня померла 1861 особа, однак реальна смертність була вищою в рази, бо селяни поїдали котів, собак, дохлятину, всілякі сурогати. Серед голодуючих дві третини становили колгоспники. У червні 1933 р. В. р. потрапив до числа р-нів, у яких ураження голодом не вщухало навіть у серпні, тому що правління колгоспів не видали хліб на трудодні з минулого року та нового врожаю. В окремих селах померло 385 осіб *(див. с. Тарган)*. У лютому 1932 р. населення В.р. становило 51,7 тис. осіб, а всесоюзний перепис 1937 р. зафіксував 26,8 тис., відтак втрати сягнули 24,9 тис., тобто 48,1%.

Л-ра і джерела: 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 243; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 348; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 88; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

ВОРОНОВИЦЬКИЙ район – адміністративна одиниця Вінницької обл. У 1926 р. В. р. належав до Вінницької округи, в якому знаходилося 9038 селянських господарств та 38613 осіб населення, з яких 35477 українців, 190 росіян, 1616 євреїв, 846 поляків. На початку 1932 р. у В. р-ні мешкало 43 тис. осіб. Селяни чинили опір примусовій колективізації, особливо в 1929–1930 рр., удаючись до збройних заколотів, підпалів сільрад, правлінь колгоспів, уникали хлібозаготівлі, організовували «волинки» *(див. Волинки)*, масово виходили з колгоспів. У травні 1932 р. селянки сіл Луки, Кудлаї, Дубівчик, Маслівка, Байраківка В. р. влаштували демонстрацію і рушили до райцентру. Весною – влітку 1932 р. селяни демонстративно покидали колгоспи, вимагали повернення худоби, реманенту, а також заробленого хліба. У червні 1932 р. з колгоспів вийшли 172, в липні понад 300 селянських дворів.

Випадки масового голодування селян у В. р. сталися в січні – лютому 1932 р., почастішали весною, дещо зменшилися влітку та на початку вересня. Однак після виконання колгоспами та одноосібниками хлібозаготівельних завдань 1932 р. вони набули виразних ознак Голодомору. Хлібозаготівельний план для В. р. становив 5000 т збіжжя, це наполовину менше від 1931 р., але норми подвірного вилучення зернових були збільшені. За їх невиконання судили голів правлінь і сільських рад, позбавляли посад. Деякі з них, щоб зберегти владні повноваження, вдавалися до злочинних дій, свавілля та знущань над односельцями. У с. Кордишівка голова сільради з активістами запідозрили селянку Г.Синицьку в крадіжці колгоспного хліба, зачинили у хліві й тримали протягом кількох днів, допитували, били, знущались, а згодом поховали ще живою. Голод у селах В. р. змусив селян вживати дохлу худобу, котів, собак, трупи померлих родичів, односельчан, в окремих випадках вдаватись до людожерства. Подібні факти відбувалися в с. Комарове, В. Крутлинці, Латанці, Лука, Вороновиця, в яких щодня помирали люди. За перше півріччя 1932 р. в них померло 10% населення. У березні 1933 р. від голоду потерпало населення 11 сіл В. р., в яких 1120 сімей перебувало в «тяжкому стані». Реєстрацією смертей ніхто не займався, померлих ховали на кладовищах, у ярах, на садибах і чагарниках. Внутрішніх фондів для порятунку голодних селян не було, а центральні органи влади видавали хліб і тюльку винятково для організації громадського харчування лише працюючих колгоспників, які вирощували цукрові буряки. У травні 1933 р. В. р. належав до першої групи районів, у селах яких «спостерігалося масове ураження недоїданням». Це означало наявність великої кількості пухлих селян (безбілкові набряки), «хворих від голоду», що вдавалися до вживання котів, собак, дохлятини, трупоїдства, людожерства. Батьки залишали дітей у райцентрі, збільшилася безпритульність і дитяча смертність. На сільгоспроботах почали використовувати військових з окремих частин, формуючи з них бригади. «Продовольчі труднощі», за оперативними зведеннями заступника голови ДПУ УСРР З.Кацнельсона, спостерігалися також у січні 1934 р., в тому числі у 7 селах В. р. 16 липня 1934 р. трьох селян с. Степанівка засудили до 10 років таборів за крадіжку 157 снопів рапсу. У 1933 р. у В. р. померло від голоду в

5 разів більше, ніж у 1932 р. Восени 1934 р. загинуло 474 особи, навіть у січні 1935 р. цей р-н відносили до «сильно уражених р-нів». У лютому 1932 р. у В.р. проживало 43,1 тис. осіб, а всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував 34,5 тис., відтак «недооблік» становив 8,6 тис., тобто 19,9%.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 666; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 510; ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 14. – Спр. 618. – Арк. 67; Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234. – Арк. 9–11; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

ВОСКРЕСЕНСЬКЕ – село Миколаївського р-ну Одеської обл. У 1926 р. В. сільрада мала 819 дворів, 3466 осіб, з яких 3330 росіян, 120 українців, 11 поляків, 5 білорусів. У роки голоду селяни виступили проти політики хлібозаготівлі, примусової колективізації, натуральних штрафів. 5 травня 1932 р. Миколаївський народний суд за поданням відділу ДПУ засудив на 2 роки концтаборів тракториста цього села Г.І.Французова, який, перебуваючи на посаді заступника голови правління колгоспу, дорікав голові: «Ти вивіз хліб туди до міста. Так дивись, годуй народ, а інакше ми приведемо своїх дітей і тоді розрахуємось за наш голод». Його реабілітували 15 березня 1991 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 1934–194; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика №96. – Х., 1927. – С. 41.

ВОТЕМАКИ – село Рокитянського р-ну Київської обл. Колгосп «Новий Побут» у с. В. займався вирощуванням цукрових буряків. У травні 1933 р. від голодної смерті загинуло 126 колгоспників та 13 селян-одноосібників, частина з яких «ударники, безпосередні учасники посівної, що мали по 300-500 трудоднів минулого року». Відсутність хліба для громадського харчування в колгоспах, масовий голод, падіж робочої худоби, використання корів для оранки і боронування, нестача кормів для худоби сталися внаслідок здійснення хлібозаготівлі, несвоєчасного розподілу трудоднів, ігнорування владою потреб селян, застосування репресій, натурального штрафу.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 888.

ВСЕСОЮЗНИЙ перепис населення 1937 року – другий після загального перепису 1926 р. системний облік населення в СРСР, республіках, краях та областях. Матеріали перепису 1926 р. були опубліковані в 55 томах, а 1937 р. – закриті до початку 1990-х рр. Підготовка до перепису розпочалася ще у вересні 1932 р. шляхом обліку населення окремих регіонів РСФРР, продовжувалась у 1933 р., але через масовий голод дату проведення перенесли. У 1935 р. розробили зразок опитувального аркуша, на якому було зазначено дату проведення перепису населення – 6 грудня 1936 р., а здійснено лише 6 січня 1937 р. До участі були залучені 1,2 млн обліковців, які заповнювали статистичні листи з 14 питаннями: вік, стать, народність (національність), рідна мова, сімейний стан, громадянство, заняття, посада, галузь трудової діяльності, освіта тощо. Розробкою технічної документації займалися українські демографи, статистики. У селах обліком населення займалася третина учителів, ще 35% – сільські ради та правління колгоспів, а заповненням анкет у містах – студенти старших курсів вишів. Організацією та проведенням перепису 1937 р. займалися начальник УНГО І.А.Краваль *(див. Краваль І.А.)* та його заступники і колективи статистичних служб республіки. До процесу перепису були залучені співробітники Ін-ту демографії УСРР *(див. Птуха М.В.)*, учені демографи та статистики *(див. Корчак-Чепурківський Ю.О., Асаткін О.М.)*. В УСРР обробку матеріалів здійснювало ЦСУ УСРР на чолі з О.Асаткіним. Матеріали перепису 1937 р. засвідчили катастрофічні наслідки сталінських соціально-економічних експериментів, Голодомору 1932–1933 рр., політичних репресій, тому 26 вересня 1937 р. їх визнали «дефективними», заховали у спецфонди, а основних учасників та керівників установ статистики заарештували і розстріляли. Попередні дані перепису, надіслані Й.Сталіну і В.Молотову 26 січня 1937 р., зафіксували загальну кількість населення в СРСР 162 млн осіб, а також зменшення його загальної чисельності у п'яти обл. України (Вінницькій, Київській, Чернігівській, Харківській, Одеській), у Донецькій, Дніпропетровській – приріст. Порівняння 1926 і 1937 р. не могли приховати «демографічного прориву» 1932–1933 рр. Опубліковані у 2007 р. окремі документи з історії проведення перепису населення 1937 р. не вичерпують особливостей руху населення у 1932–1933 рр. Катастрофічні наслідки весни 1935 р. підкреслював О.М.Асаткін – керівник УНГО УСРР. Він констатував зменшення у два рази народжуваності та збільшення у 3,5 рази смертності в Україні в 1932–1933 рр. У його архівно-кримінальній справі, яка зберігається в Галузевому державному архіві СБУ, зафіксовано цифру очікуваної кількості населення – 35 млн осіб, а також попереднього підрахунку (27,9 млн) та з урахуванням контингенту РСЧА та НКВС (28,4 млн), тому фактичний «недооблік» сягнув понад 7 млн осіб. Матеріали В. п. н. 1937 р., особливо після ознайомлення з ними Й.Сталіна, потрапили до спецсховищ. Його організаторів репресували. 2 вересня 1937 р. О.М.Асаткіна розстріляли, звинуватили у фальсифікації матеріалів перепису. Його підсумкові таблиці є важливим джерелом інформації для з'ясу-

вання загальної кількості жертв Голодомору в УСРР.

Л-ра і джерела: Жиромская В.Б. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 гг. История подготовки и проведения // История СССР. – 1990. – №3. – С. 93–98; Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги. – М., 1991; Цаплин В.В. Статистка жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. – 1989. – №4. – М. 175–181; Жиромская В.Б. Демографическая история России в 1930-е годы: Взгляд в неизвестное. – М., 2001; Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сборник документов и материалов. – М., 2007.

ВСЕСОЮЗНИЙ переселенський комітет при РНК СРСР – державний орган, який займався організацією та проведенням масових переміщень населення до безлюдних місць, виділенням переселенцям території для створення колгоспів, МТС. В Україну переселення розпочалося ще у вересні 1932 р., коли з Середньої Азії перевезли 15 тис. осіб для їх розташування у Скадовському, Голопристанському, Каховському та Хорлівському р-нах Одеської обл. 31 червня 1933 р. ЦК ВКП(б) направив до спустошених голодом сіл України понад 20 тис. господарств з РСФРР та БСРР. Офіційно В. п. к. очолював у 1930-х рр. А.І.Муралов. 15 серпня 1933 р. він доповідав на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) у присутності Л.Кагановича, Й.Сталіна, В.Молотова план переселення. Вище політичне керівництво країни погодилося на фінансування переселення колгоспників коштом державного бюджету. 11 вересня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало партійно-радянські органи влади здійснити переміщення 22 тис. родин з Київської, Чернігівської та Вінницької обл. до степових р-нів УСРР. Для реалізації цього партійного завдання було створено Управління в справах переселення Наркомзему УСРР у складі 10 осіб, а при обкомах спеціальні комісії. У вересні 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло план порайонного розселення в Донецькій обл. першої групи переселенців з Росії – 3500 господарств, а 1 жовтня дозволило переселення 20 тис., розподіливши їх по областях: у Донецьку – 3500, в Одеську – 6600, у Дніпропетровську – 6500, у Харківську – 3500 господарств. 2 жовтня 1933 р. Л.Каганович писав Й.Сталіну про «оперативне завдання» для переселенського комітету на 1933 р.: організувати до початку 1934 р. переселення «...на Кубань і Терек 10 тисяч, а разом з попередніми завданнями разом 14 тисяч родин і на Україну (Степ 15–20 тис. родин)». Організація та здійснення великого «переселення народів» з Росії та Білорусії в Україну тривали протягом вересня–грудня 1933 р.: відправили 29 потягами 22856 господарств, 118 тис. осіб, 14879 коней, 21898 корів та 39 тис. голів іншої худоби. План переселення в УСРР, як доповідав заступник голови ВПК при РНК СРСР П.Рудь, виконали на 105%. 20 грудня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б), на якому були присутні Л.Каганович, Й.Сталін, В.Молотов, дозволило В. п. к. додатково відправити в Харківську обл. 3000 господарств з ЦЧО і 300 єврейських господарств зі Смоленщини у Дніпропетровську обл. Багато переселенців, зустрівшись з українськими селянами, виснаженими голодом та загрозою захворювання тифом, повернулася назад, але акція часткового приховування демографічних наслідків Голодомору була виконана В. п. к.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 681; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 370; РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 936, 923.

ВСЕУКРАЇНСЬКА комісія боротьби з безпритульністю – створена 6 травня 1933 р. при Раднаркомі УСРР. До її складу входили представники ДПУ, наркоматів охорони здоров'я, освіти, праці, уповноважений наркомату шляхів сполучення. Головою В. к. б. б. призначили начальника Харківського обласного управління НКВС, заступника голови ДПУ К.М.Карлсона *(див. Карлсон К.М.)*. Відповідні комісії, наділені особливими повноваженнями, створювалися при облвиконкомах, їм підпорядковувалися протиепідемічні комісії на транспорті. В. к. б. б. спрямовувала роботу облкомісій на системне запобігання поширенню епідемії тифу, малярії, інших інфекційних захворювань серед населення, виявлення безпритульних дітей, облаштовування дитбудинків, колекторів, бараків для їх госпіталізації, утримання та соціальну адаптацію, створення пунктів харчування при школах, унеможливлення притоку дітей до міст із сільських р-нів, притягування їхніх батьків до відповідальності за «підкидання» дітей. Для дитбудинків системи Наркомосу та Наркомохоронздоров'я було виділено 4,1 млн крб., а ще 1,5 млн крб. – для надання стаціонарної допомоги колгоспникам та одноосібникам, але з місцевих коштів. Для забезпечення одягом безпритульних дітей та на побутові витрати дитустанов виділили 500 тис. метрів тканини. Комісія виявляла дітей і відправляла їх за місцем проживання – у голодні села. «Бродячий елемент», тобто бездомні дорослі особи, підлягали терміновому вивезенню з Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська для праці на будівництві шляхів, у кам'яноломнях, радгоспах. На чолі «трудових загонів» з бродячого контингенту стояли коменданти – комсомольці, комуністи, направлені парторганізаціями. За неповними підрахунками в 1933 р. в Україні нараховувалося близько 1,5 млн безпритульних дітей, які не потрапили на облік відповідних комісій, а сільських бездоглядних дітей – кілька мільйонів. Неточність підрахунків пояснюється тим, що вони не відвідували школу, не мали належного і

постійного триразового харчування в дитустановах, навчальних закладах і вдома, втратили батьків. На початку вересня 1933 р. до школи не з'явилися 52% учнів Остерського, 70% Варвінського, 77% Березанського, 74% Коропського, 54% Мало-Дівицького р-нів Чернігівської обл. За три голодних роки кількість учнів загальноосвітньої школи зменшилася майже на 2 млн осіб, а до голоду було 3,5 млн учнів. Діти не відвідували шкіл в інших обл. України. 11 травня 1933 р. була створена Вінницька облкомісія для боротьби з безпритульністю, яка констатувала факт значного «притоку безпритульних дітей» на залізницях Вінниці, Кам'янця-Подільського, Тульчина, Козятина, Жмеринки. Безпритульним дітям у великих містах ставили тавро на лівій руці та вивозили за межі міст, щоб унеможливити їх повернення. Наприкінці травня на Київщині було зафіксовано 333 тис. безпритульних дітей. Смертність у дитбудинках досягла третини від кількості дітей. Улітку 1933 р. С.В.Короленко (донька письменника В.Г.Короленка), яка очолювала роботу з виявлення та догляду безпритульних на Полтавщині, звернулася за допомогою до Н.К.Крупської. «Я знаю, – наголошувала Софія Володимирівна, – є думка: не біда, якщо вимре кілька мільйонів народу, у нас його достатньо. Залишаючи поза увагою жахливу суть цієї заяви, треба збагнути, що тепер вимирання не обмежиться кількома мільйонами, що йдеться про значно більше». Діти помирали першими, становили основну вікову групу жертв Голодомору. Недокрів'ям внаслідок виснаження організму страждали 10% дітей Україні, 5% хворіли на туберкульоз.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 566–5677; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 505; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 425.

В'ЯЛИХ Федір Степанович – заступник голови Оріхівського районного виконавчого комітету Дніпропетровської обл., голова планової комісії (1932). Заарештований за ст. 54-14 КК УСРР, тому що не забезпечив «виконання плану хлібозаготівель». Засуджений 25–28 грудня 1932 р. за вироком виїзної сесії Дніпропетровського облсуду до 8 років позбавлення волі. Відбував покарання у Байкало-Амурському таборі поблизу м. Свободний Хабаровського краю. За постановою ЦВК СРСР від 11 серпня 1935 р. звільнений, а 23 січня 1965 р. вирок суду скасовано.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 273.

В'ЯТРОВИЧ В. М. – український історик, громадський діяч, дослідник історії діяльності ОУН, УПА, польсько-українських стосунків у 1940-х рр. Народився 7 червня 1977 р. у м. Львів. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Львівського ун-ту (1994–1999), захистив кандидатську дисертацію «Закордонні рейди УПА в контексті реалізації антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи» (2004). Викладач в Українському католицькому ун-ті (2005–2006), директор Центру дослідження визвольного руху (2002–2008), науковий працівник Ін-ту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, представник Українського ін-ту національної пам'яті у Львівській обл. (2007–2008). Науковий консультант міжнародного проекту «Україна пам'ятає, світ визнає» (2008), спрямованого на світове визнання Голодомору-геноциду. Директор Галузевого державного архіву СБУ (жовтень 2008–березень 2010), співробітник Українського ін-ту Гарвардського ун-ту (2010–2011). Член Громадського комітету із вшанування пам'яті жертв Голодомору – геноциду 1932–1933 років, створеного у 2010 – 2011 рр. У його складі В. займався створенням електронного ресурсу про Голодомор, виступив проти вилучення Д.В.Табачником тематики Голодомору з навчальних шкільних програм. Перебуваючи в складі секретаріату Громадського комітету із вшанування пам'яті жертв Голодомору, брав участь в організації скорботної ходи та акції «Запали свічку пам'яті» до 80-х роковин геноциду українського народу (23 листопада 2013 р.), інших заходів. Учасник багатьох наукових конференцій з питань сталінських політичних репресій, національного визвольного руху, Голодомору, злочинів комуністичного режиму в Україні. Автор кількох десятків науково-публіцистичних статей в Інтернет-виданнях, які стосувалися Голодомору. В. активний учасник Революції гідності та Євромайдану в Києві (листопад 2013 – лютий 2014), член Громадського сектору Євромайдану. Голова Українського ін-ту національної пам'яті (з 25 березня 2014). Ініціатор, розробник законопроекту про декомунізацію освітнього та суспільно-політичного життя в Україні (2015). Повернув тему Г. до напрямів діяльності ін-ту. У співпраці з Національним музеєм «Меморіал жертв Голодомору» ін-том створено виставку «Люди правди», «Україна 1932 – 1933. Геноцид голодом» та ін. виставкові проекти. В. здійснює координацію національних заходів у зв'язку з 85-ми роковинами Г., зокрема міжнародного форуму «Україна пам'ятає, світ визнає», всеукраїнської акції «Пам'ять роду» про історії родин, які пережили Г., та ін. Нагороджений Хрестом Івана Мазепи (2009), лауреат премії імені Василя Стуса (2012), літературної премії ім. Івана Кошелівця (2008).

Л-ра і джерела: В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. – Львів, 2001; Його ж. Армія безсмертних. Повстанські світлини. – Львів, 2002; holodomor 33/ org. ua; В'ятрович В.М. Історія з грифом «Секретно». Архіви КГБ розповідають. Нові сюжети. – Львів, 2012; Історія з грифом «Секретно»: українське XX століття. – К., 2013.

Г

ГАВРИЛЕНКО Василь Феодосійович – жертва Голодомору на території Петрівського р-ну м. Києва. Помер 31 березня 1932 р. від виснаження у віці 34 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 413.

ГАВРИЛІВКА – село Межівського р-ну Дніпропетровської обл. У 1926 р. Г. мала 1220 селянських дворів, 6927 мешканців, з яких 6891 українців, 31 росіяни. 6 грудня 1932 р. за постановою РНК УСРР та ЦК КП(б) У село Г. занесли на «чорну дошку», припинили постачання промисловими і продовольчими товарами заклади кооперативної і державної торгівлі, вивезли з магазинів сіль, гас, продукти, крупи, борошно, заборонили будь-яку торгівлю, кредитування, дотерміново повертали позику, колгосп «очищено» від «...організаторів зриву хлібозаготівлі». ДПУ провело арешти членів правління колгоспу, селян, які «...перебували під впливом національних сил і чинили опір політиці більшовиків». Село Г. опинилося в політично-адміністративній, соціально-економічній та продовольчій блокаді. 25 січня 1933 р. Г. виконала план хлібозаготівель – 70%, відтак було знято з «чорної дошки», але хлібозаготівлі продовжувалися в селянському приватному секторі.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 449, 620; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 64; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 41.

ГАДЛЕВСЬКИЙ Сава Іванович – селянин с. Вільне Волноваського р-ну Донецької обл. У грудні 1932 р. передав синові Антону, який служив у Червоній армії, випечений з висівок та вівсяної полови шматок хліба для його демонстрації червоноармійцям. 9 січня 1933 р. розпочато слідство, арешт, звинувачено за ст. 54-10 КК УСРР – «деморалізація червоноармійців у поглядах на колгоспне будівництво», підрив боєздатності армії. 22 травня 1933 р. справу проти них було припинено.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 176.

ГАДЯЦЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Харківської обл. У 1926 р. Г. р. належав до Роменської округи, якому було підпорядковано 15 сільрад з абсолютною перевагою українського населення. На початку 1932 р. у Г. р. проживало 122 тис. осіб. Голод розпочався протягом першої половини 1932 р. з виразними ознаками опухання селян від тривалого недоїдання, вживання різних сурогатів, дохлятини, а також масового невиходу колгоспників на роботу через виснаження організму. 25 лютого 1932 р. селянин Г.Шпен с. Березова Лука Г. р. скаржився Г.І.Петровському на свавілля влади та відсутність хліба: «Я лише прошу звернути увагу на наше село й допомогти, а чим допомогти – це хлібом. Ми в колгоспі робили, з осені дали хліба, а зараз не дають. Порівняли всіх, хто має виріб і хто не має. Хліба нема в артілі: люди в паніці розбігаються, хто куди. Що ми їмо? Їмо більшість картоплю, жолуді». Селяни залишали села в пошуку їжі. У Г. р. заяви про вихід з колгоспу подали 200 господарств, із яких 80% незаможні. Колгоспники сіл Бірки, Броварка, Ципки Г. р. звертались у серпні 1932 р. до влади: «Колгосп, розраховуючись, видав колгоспникам дуже мало хліба, а є такі, що нічого не одержали, і тому колгоспники голодують. Є багато випадків, що виданий хліб колгоспникам забраний назад». За невиконання хлібозаготівельного плану обком КП(б)У позбавив колгоспи та села Г. р. централізованого промислово-продовольчого забезпечення, а також зобов'язав районні органи влади скласти списки селян-одноосібників та колгоспників, які не виконали хлібозаготівельного завдання до двору, заборонити продаж товарів. Застосування каральнo-репресивних заходів, режиму «чорних дощок», загороджувальних пунктів на залізницях, позбавлення колгоспників хліба восени 1932 р. та першої половини 1933 р. – завершились

Голодомором. У червні 1933 р. голодувало населення 10 сільрад Г. р-ну, у яких за квітень–червень померло понад 2 тис. осіб «на ґрунті виснаження». Смертність у селах Г. р. набула великих розмірів, тому більшість сільрад припинила реєстрацію померлих. Дитяча безпритульність стала звичним повсякденним явищем, діти помирали в колгоспних яслах, на вулицях сіл і райцентру. У лютому 1932 р. населення Г.р. становило 121,6 тис., а за матеріалами всесоюзного перепису 6 січня 1937 р. 71,6 тис. осіб, відтак втрати сягнули 50 тис., тобто 41,1% по відношенню до перших місяців Голодомору.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 192, 233, 249, 534; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 424; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С.43.; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

ГАЄВСЬКИЙ Йосип Костянтинович – жертва Голодомору на території Жовтневого р-ну м. Києва. Помер 15 березня 1933 р. від виснаження у віці 54 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 431.

ГАЙСИНСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Вінницької обл. На початку 1932 р. у Г. р. проживало 110 тис. осіб. Селяни Г. р., починаючи з 1929 р., чинили опір примусовій колективізації, хлібозаготівлі, розкуркуленню. У лютому 1932 р. військовими загонами ДПУ була ліквідована «контрреволюційна повстанська організація», до якої належали, «ображені» активісти, «колишні петлюрівці», середняки-твердоздавці, які займалися «антирадянською агітацією». Вони закликали до проведення «волинок» *(див. Волинки)*, а також готували повстання. Випадки голоду, недоїдання і виснаження селян у Г. р. з'явилися весною 1932 р., масово гинула робоча і продуктивна худоба, яку «розтягували» голодні люди. У липні 1932 р. 408 селянських дворів заявили про вихід з колгоспів, тому що не видали хліб на зароблені трудодні. Хлібозаготівельний план Г. р. 9875 т. виявився нереальним, а вилучений хліб селяни намагалися повернути шляхом захоплення колгоспних комор. Г. р. у 1932 р. належав до групи «тяжких», у якому дитяча безпритульність, поїдання сурогатів, дохлятини стали повсякденним явищем. Зафіксовані випадки смерті від голоду. На «чорну дошку» були занесені Губницька та Нераївська сільради, населення яких було повністю позбавлене продовольства. У 1933 р. з'явилися випадки людоїдства, трупоїдства. 14 лютого в с. Семирічка десятирічний брат зарізав молодшого брата, склав рештки в горщик варити, «мотивуючи тим, що він хотів їсти». 30 квітня в 9 селах Г. р. від голоду потерпали близько 8 тис. осіб, з яких 1165 лежали опухлими. Селяни їли котів, собак, дохлу худобу, трупи померлих односельчан. Подібні аномальні явища були зафіксовані в селах – Семирічка, Харпачка, Городок, Гранів, Нараївка. В окремих селах Г. р. від голоду померли сотні людей: с. Гранів – 1000, Губник – 521, Нараївка – 510, Ярмолинці – 380, Михайлівка – 108. Виснажених і голодних селян примушували виходити в поле для сівби, а так звана продовольча допомога спрямовувалася для харчування лише працюючих колгоспників. Територія Голодомору торкнулася 44 сільрад Г. р. з населенням 75 тис. осіб, у яких, за неповним обліком, померло 10938 осіб. У січні 1935 р., коли на території інших обл. голод припинив смертоносну ходу, в 35 із 55 колгоспів Г. р. колгоспники не мали «ніяких продуктів». Голод тут тривав протягом 1932–1935 рр., забравши десятки тисяч осіб дорослих і дітей, а близько третини населення померли. Станом на лютий 1932 р. у Г.р. було 110 тис. осіб, а всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував 69,5 тис., відтак втрати сягнули 40,5 тис. осіб, тобто 36,8% від його кількості у перші місяці Голодомору.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 453, 508, 510; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 463, 667; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234. – Арк. 9–11; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – К., 2008. – С. 213; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

ГАМЕРНИК Микола Йосипович – жертва Голодомору на території Ленінського р-ну м. Києва. Помер 16 лютого 1932 р. від плямистого тифу у віці 20 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 400.

ГАМІЛЬТОН Фіш *(Hamilton Fish)* – американський політичний і державний діяч, конгресмен США. 24 травня 1934 р. Г. подав резолюцію №399 до Палати представників 73-го скликання. У документі зазначалося, що «...кілька мільйонів жителів Української РСР померло від голоду в 1932–1933 роках». Резолюція засуджувала СРСР за використання голоду «...для

знищення українських політичних, культурних і національних прав». Г. закликав Палату Представників «...висловити своє співчуття всім тим, хто потерпав від великого голоду в Україні, який приніс страждання, горе і смерть мільйонам мирних і законопослушних українців», в уряд СРСР «...вжити рішучих заходів для полегшення жахливих наслідків цього голоду», щоб він «...не перешкоджав американським громадянам, які намагаються допомогти грішми, харчами та речами першої необхідності для регіонів України, охоплених голодом». Конгресмен Г. був опонентом президента Ф.Д.Рузвельта, критикував його за політичну байдужість і замовчування голоду в Україні *(див. Рузвельт Ф.Д.)*. Звернення Г. не мали реакції в Адміністрації президента США і Департаменту, які знали про голод в Україні *(див. Келлі Роберт Ф.)*. Резолюція була передана до Комітету закордонних справ, але ніколи не виносилася на засідання Палати Представників, однак мала розголос серед конгресменів та української громади США. Г. виступив проти визнання СРСР урядом США та прийняття радянської країни до Ліги націй.

Л-ра і джерела: Famine in Ukraine. – New-York: United Ukrainian Organizations, 1934. P. 3–4; Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (Стаття 28 мовами) /Редактор Р.Сербин, упоряд. Олеся Стасюк. – К., 2009. – С. 39; Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження великого голоду 1932–1933 рр. в Україні /Виконавчий директор Дж.Мейс. – К., 2008. – С. 228; Севастьянов Г.Н, Москва – Вашингтон. На пути к признанию 1918–1933. – М., 2004. – С. 287.

ГАРЯЧІ сніданки – одноразове харчування учнів сільських шкіл, дитустанов. Скасування централізованого постачання освітніх установ у 1931 р., а також вилучення хліба в колгоспах унеможливило системне забезпечення Г. с. дітей. Зазвичай до раціону Г. с. входили вода і борошно, з яких варили так звані «затирушку» і «вариво». У дитбудинках від вживання цієї їжі траплялися випадки захворювання цингою, розладами шлунку, виснаження і смерті. «У будинку, де мешкають вчителі, – згадував М.Г.Іванченко з с. Гусакове Звенигородського р-ну Черкаської обл., – для нас вариться юшка. Кожен отримує тарілочку гарячої страви». Вона не рятувала школярів від голодної смерті, а знесилені голодом, вони переставали відвідувати школу. Майже дві третини сільських учнів не приходили до школи в 1932 –1933 рр. через фізичне виснаження і голодування, а 10% дітей України хворіли недокрів'ям. Г. с., тобто 100 грам сурогатного хліба та склянка теплої води, мали від 15 до 20% з 4,4 млн учнівського складу в УСРР. Вивезення насіннєвих фондів із колгоспів позбавило їх Г. с., відтак збільшилася кількість безпритульних дітей, смертей. До організації централізованого харчування дітей дошкільного віку в притулках, інтернатах повернулися взимку – весною 1933 р. Застосовували медичне харчування для госпіталізованих дітей, щоб вивести їх зі стану надмірного виснаження.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 31; 33-й голод: Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 292; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007; ЦДАВО України. – Ф.4134. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 79–80.

ГВОЗДИК Павло Олександрович – жертва Голодомору на території Петровського р-ну м. Києва. Помер 24 жовтня 1932 р. від черевного тифу у віці 23 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 413.

ГЕНДЛЕР Лев Лазарович – уповноважений Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР в Одеському порту. Член КП(б)У (1920). Уповнаркомзовнішторгу в Одесі (1920–1922), начальник економічного відділу Одеської губчека, директор-розпорядник Держторгу в Одесі (1926–1929), уповноважений Укрдержторгу при Торгпредстві СРСР в Туреччині, керівник контори Держторгу в Одесі (1929–1931), уповноважений Наркомзовнішторгівлі СРСР в Одесі (1931–1933). За його особистого сприяння експортний план зерна 1932 р. було виконано на 105%, першого кварталу 1933 р. на 112%. За виконання та перевиконання експортних завдань у роки Голодомору 29 квітня 1933 р. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Л-ра і джерела: Український хліб на експорт: 1932–1933. – К., 206. – С. 299–300; Комуніст. – 1934. – 11 січня.

ГЕНОЦИД – термін, створений польським юристом Р.Лемкіним у 1944 р. шляхом поєднання грецького кореня «genos» (раса, плем'я) та латинського «cide» (caedere – вбивати); загальна норма міжнародного права; явище; злочин, що не має терміну давності. Автор терміну вважав Г. зловмисною дією на «знищення нації або етнічної групи», але не обов'язково нагальне знищення. Г., на думку Р.Лемкіна, передбачає наявність координаційного «плану різних дій», спрямованих на руйнування «...політичних та соціальних установ культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп та знищення особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності і навіть життя осіб, що належать до даної групи». Г., як його тлумачив Р.Лемкін, є злочинною

дією проти соціальних, політичних, культурних і духовних основ людських спільнот – потенційних його жертв. Він не зосереджувався лише на формах біологічно-фізичного винищення групи або її частини, хоча це важлива і сутнісна риса Г., а поширив його дію на соціально-культурні і духовні основи функціонування групи. Ознаки Г., розроблені правником, були частково враховані у «Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» Генеральної Асамблеї ООН 9 грудня 1948 р. Уряд УРСР, як засновник ООН, підписав юридичний документ 19 червня 1949 р., а 12 січня 1951 р. він набув чинності. Керівництво СРСР зволікало з ратифікацією Конвенції, запропонувало правки, особливо щодо соціально-політичних груп, але ратифікувало 15 листопада 1954 р., тобто після смерті Й.Сталіна. Конвенція стала загальною нормою міжнародного права, виклала основні ознаки злочину геноциду, персональної відповідальності посадових і приватних осіб, передбачила кримінальне покарання не лише «за дії з наміром» (вбивство, нанесення тілесних і розумових ушкоджень, навмисне створення умов для фізичного винищення, унеможливлення дітонародження, насильне переміщення дітей від однієї групи до іншої), а також за змову, публічне заохочення, замах і співучасть у злочині. Сучасні ревізіоністи змісту Конвенції виокремлюють обов'язкову наявність наміру.

Теоретичне застосування поняття Г. стосовно Голодомору припадає на лютий місяць 1953 р., коли Демократичне об'єднання колишніх репресованих українців під совітами (Добрус) уперше використало термін «геноцид» для політично-правової оцінки голоду 1932–1933 рр. в Україні. А 31 травня 1953 р. часопис «Українські вісті» опублікував заклик «Нагадаємо ще вільному світові про московський геноцид». В обох випадках згадувалося про Р.Лемкіна – автора терміну. У вересні 1953 р. він особисто виголосив промову «Радянський геноцид в Україні» на меморіальних заходах у Нью-Йорку із вшанування пам'яті жертв голоду, у якій засвідчив факт «виморення голодом» та «винищення української нації» шляхом її русифікації, переслідування культури, репресій проти інтелігенції, священиків і «національного духу України». Він поєднав дві складові геноциду: фізичне винищення та духовну руїну національної групи.

Упродовж 1953–2006 рр. в історіографії, меморіально-довідкових виданнях, археографічних добірках документів зустрічалися різні визначення («голодова катастрофа», «голод – метод терору», «терор голодом», «голодовий геноцид», «етноцид»), а також уніфіковане їх поєднання «голод – геноцид». Визначення «етноцид», «соціоцид», «класоцид», які трапляються в літературі, не є похідними від класичного поняття геноцид, особливо в якості синонімів. Помилковим є використання терміну «український геноцид» стосовно Голодомору. За такої лінгвістичної конструкції він означає причетність українців до його творення. Автори подібного тлумачення ототожнюють суб'єкт та об'єкт дії, тому їх необхідно розмежовувати. Правильно говорити й писати: «геноцид українців», «геноцид українського народу», «геноцид в Україні 1932–1933 рр.». На початку 1990-х рр. з'явилося уперше визначення «Голодомор-геноцид». Його юридично-правова легітимізація постає у Законі України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. Наукове та нормативно-прикладне обґрунтування поняття «голод – геноцид», «Голодомор – геноцид» вичерпно висвітлено у працях українських та західних фахівців з міжнародного права – В.Василенка, М.Антонович, Б.Футея та інших. Поняття і правова категорія «геноцид» є складовою частиною Кримінального кодексу України 2001 р. (ст.442), які стали підставою для розгляду судової справи в Апеляційному суді м. Києва 2010 р. по звинуваченню Й.Сталіна, В.Молотова, Г.Петровського П.Постишева, М.Хатаєвча, В.Чубаря у скоєнні геноциду проти українського народу у 1932–1933 рр. Рішення Апеляційного суду було першим в Україні щодо застосування статті 442 «Геноцид» та основних положень Конвенції 1948 р. *(див. Кримінальна справа №475)*.

Л-ра і джерела: Mischenko M. Hunger as a Method of Terror and Rule in the Soviet Union // Ukrainian Quarterly. – 1949. Vol.5, №3. – P. 219–225; Нагадаємо ще вільному світові про московський геноцид // Українські вісті. – 1953. – 31 травня; Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – №12. – С. 244–245; Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №25 – 26. – С. 131; Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. – Вишгород, 2015. – С. 7–9; Соловей Д.Ф. Московсько-більшовицький окупаційний терор в УСРР між першою та другою світовою війною. – Вінніпег: Накладом «Українського голосу», 1953. – 288 с.; Famine Genocide in the USRR: Studies in Group Destruchion. – Munich, 1958. – P. 145–146; Pliushch V. Genocide of the Yarars 1931–1933. – München: Ukr. In-t für Bildungspolitik, 1973. – 29 p.; Сагайдак М. Етноцид українців в СССР // Український вісник (Париж). – 1974. – Ч. 7–8. – С. 33–147; Гришко В.І. Український «голокост», 1933. – Нью-Йорк; Торонто: Добрус. Сужероб, 1978. – 128 с.; Genocide // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto; Buffalo; London. – 1984. – Vol. 2. – P. 27–28; Conguest Robert. The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivisation and the Terror-Famine. – New-York: Oxford Union Press, 1986. – 412 p.; Шимко Ю. Справа голоду – геноциду в Україні: Про результати вивчення цього періоду історії, викладені у звіті, схваленому

Міжнарод. комісією / Шимко Ю., Верига В., Білинський І. // Вільна думка. – 1990. – 17 червня; Кульчицький С.В. Людомор – 33: Продовження геноциду // Україна. – 1992. – №28. – С. 14–16; Вітровчак Н. Асоціація дослідників Голодомору – геноциду в 1932–1933 роках в Україні // Золоті ворота. – 1993. – №4. – С. 165–166; «Голод – 33»: Розмова з головою Асоціації дослідників голоду – геноциду 1932–33 рр. в Україні Л.Коваленко-Маняк // Український світ. – 1933. – №3 – 12. – С. 37–38; Коваленко-Маняк Л. Про Асоціацію дослідників голоду – геноциду 1932–1933 рр. в Україні // Сучасність. – 1993. – №1. – С. 91–95; Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет 1990 г. – Киев, 1992. – 191 с.; Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (Стаття 28 мовами) / Ред. Роман Сербин, упоряд. Олеся Стасюк. – К.: Майстерня книги, 2009. – 208 с.; Голод – геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнарод. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. – Київ; Нью Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – 536 с.; Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», 28 листопада 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – №50. – Ст. 504; Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом. Монографія / За наук. ред. В.Василенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 361 с.; Геноцид в Україні 1932–1933 рр.: за матеріалами Кримінальної справи №475 / Упоряд. М.Герасименко, В.Удовиченко. – К., 2014. – 560 с.

ГЕРАСИМЕНКО Іван Григорович – селянин с. Байдівка Старобільського р-ну Донецької обл. Виступив проти колективізації у 1929–1930 рр., а також проти хлібозаготівлі. 3 лютого 1933 р. проти нього розпочато слідство, а 2 березня 1933 р. ДПУ звинуватило Г. в антирадянській агітації під час хлібозаготівлі 1932 р. Висловлював заклики: «Вивозять хліб в місто, годують ледарів, а ми голодуємо та пухнемо з голоду, до нас понаїхало різних уповноважених по хлібозаготівлі, які нас об'їдають і забирають від нас хліб». Засуджено на 10 років заслання. Реабілітований 17 серпня 1994 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 187.

ГЕРОДОТ Дмитро (псевдонім Д.Івашина) – громадський діяч української еміграції у Румунії 1920–30-х рр., журналіст. У листі до О.Ю.Кобилянської від 8 червня 1932 р. повідомив українську письменницю про голод в Україні, масову смертність від тифу у селах Житомирського та Бердичівського р-нів, а також про факти опухання селян Дніпропетровщини.

Л-ра і джерела: «Ми б'ємо в Великий дзвін...»: Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 15.

ГИЛЕВИЧ Антон Антонович – жертва Голодомору на території Жовтневого р-ну м. Києва. Помер 2 листопада 1932 р. від «загального знесилення» у віці 60 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 398.

ГІДРОМЕТЕОРОЛОГІЧНА комісія – державна установа при Наркомземі УСРР. Г. к., крім власних метеорологічних станцій, мала Гідрометеорологічний ін-т та його філії в Одесі, Полтаві та інших містах. Вони готували інформаційні зведення про стан погоди в Україні, які оголошували по радіо. За матеріалами Г. к. у квітні 1931 р. кількість опадів збільшилася в 3 рази, особливо на Правобережжі та Київщині, а на півдні опадів зменшилося на 50%, на південному сході до 300%. Г. м. склав карти погоди (кількість опадів, показники температури повітря тощо). В центральних районах УСРР випадало весною 1931 р. переважно 40–80 міліметрів. Відхилення від норми спостерігалися на Правобережжі, але були «позитивні – місцями 100-160% від норми», на Лівобережжі «майже скрізь негативні у порівнянні їх відповідно відхиленню від норми опадів у березні». Третя декада грудня 1931 р. виявилася вогкою і теплою, сніговий килим становив 10–15 см, мороз 1–2 градуси, а на Лівобережжі 18 градусів. Порівняно з попередньою декадою температура повітря підвищилась на 4–5 градусів. Огляд стану озимини, проведений Г. к. 12 грудня 1931 р., показав, що сніг «...скрізь лежить на мерзлій землі, настил сипкий», а температура становила 10–15, на Донеччині 19–20 градусів. Відсоток загибелі озимини був до 10%, а стан озимого жита – «гарний», «вище середнього», «задовільний» в окремих районах. На початку січня 1932 р. внаслідок поєднання «теплого морського повітря» із «холодом з півночі» Україну накрили снігопади та хуртовини, а температура 6 січня становила 15 градусів, в окремих місцях 17–18 градусів, на Одещині 8–12 градусів нижче нуля. Погода першої декади січня 1932 р. була несприятлива для окремих районів Правобережжя, де сніг розтанув, на решті території снігове покриття досягало 15 см. На Дніпропетровщині спостерігалося оживлення 60% озимини, яка зазнала негативного впливу восени 1931 р. Карти погоди та аналітичні висновки Г. к. не фіксували природних аномалій та критичного стану озимих зернових культур. Весною 1932 р. не засіяли 3 млн га ярових культур через відсутність насіння, яке вивезли хлібозаготівельні бригади. 26 квітня С.Косіор повідомив Й.Сталіну про «безперервні дощі» в Україні, про «задовільну» наявність насіння, про

недосів 250 тис. га в Одеській та Дніпропетровській обл. Він запевнив, що «...озимі в усьому Степу прямо блискучі, навіть у хорошому стані пізні посіви», а весна «...виявилася для нас надзвичайно сприятлива, тому не лише не доводиться в Степу нічого пересівати, але і звичайну загибель від вимерзання, вимоку ми маємо значно нижчою нормативних». Рукотворним був «поганий стан і падіж коней», тому що вивезли фуражні культури, безжалісно експлуатували робочу худобу восени, не годували належним чином зимою і виснажили під час весняних робіт. 10 червня 1932 р. *(див. Лист В.Я.Чубаря, Лист Г.І.Петровського)* уряд УСРР визнав, що весною сіяли неякісним зерном з великим порушенням норм висіву, відтак не біологічно-природні фактори вплинули на зменшення валового збору зернових у 1932 р., а політичні та соціально-економічні чинники – хлібозаготівлі, недостатній висів зернових.

Л-ра і джерела: ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.10. – Спр. 593, 608, 764; Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 148, 163;

ГІЛЕВИЧ Дмитро – жертва Голодомору на території Сталінського р-ну м. Києва. Помер 24 січня 1933 р. від «різкого загального знесилення» у віці 75 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 493.

ГІНТОВИТ Меланія Степанівна – жертва Голодомору на території Бульварного р-ну м. Києва. Померла 12 березня 1932 р. від черевного тифу у віці 17 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 389.

ГЛИБОЧОК – село Тальнівського р-ну Київської обл. До масової колективізації с. Г. належало до Т. р. Уманської округи. Глибочанська сільрада у 1926–1929 рр. мала 474 селянські господарства з населенням 2192 особи, з яких 2169 – українці. У 1933 р. в с. Г. померли від голоду 127 осіб. Помирали цілими родинами.

Л-ра і джерела: Голодовка на Тальнівщині. Документи. Статті. Кореспонденції. Спогади. Список померлих. – К., 2008. – С. 189; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 91.

ГЛОБИНСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Харківської обл. До колективізації Г. р. належав до Кременчуцької округи, мав 16 сільрад, у яких знаходилось 8551 селянське господарство з населенням 45 тис. осіб. На початку 1932 р. Г. р. мав 102 тис. осіб, внаслідок розширення адміністративних меж р-ну в 1930 та 1932 р. Села Г. р. зазнали голоду протягом першої половини 1932 р. У квітні 1932 р. селяни с. Горби Г. р. звернулися з листом до Й.Сталіна: «Шановний т. Сталін, чи є закон Радянської влади, щоб селянство сиділо голодне, так як ми, колгоспники, не маємо уже з 1 січня 1932 р. в своєму колгоспі ні фунта хліба. Тепер не тільки Горби, а взяти треба Глобинський і Семенівський р-ни, де поголовний голод серед народу. Ми, колгоспники, і вирішили спитати – що буде далі. Постає питання, як ми можемо будувати соціалістичне будівництво народного господарства, коли ми приречені на голодну смерть, бо ще до врожаю 4 місяці, питаємо, за що ми бились на фронтах: за те, щоб сидіти голодними, щоб бачити, як вмирають діти у корчах з голоду». Політбюро ЦК КП(б)У 24 червня 1932 р. віднесло Г. р. до р-нів, що «перебувають у найбільш тяжкому стані». Тоді від голоду в с. Федорівка померло 116, у с. Горби 11, у с. Бориси від недоїдання лежали опухлими 91 селянин. Колгоспники помирали на полях. Села Г. р. були занесені на «чорну дошку». Голодомор тривав у Г. р. протягом другої половини 1932 р. – до літа 1933 р., згодом спостерігалися випадки смерті від хвороб. У червні 1933 р. облвідділ ДПУ, обстеживши села Г. р., визнав їх «особливо ураженими продускладненнями». Архівні документи та спогади очевидців зафіксували факти масової смертності від голоду в селах Г. р.: с. Погреби – 46, Весела Долина – 49, Зубані – 201, Великі Кринки – 406, Гриньки – 104, Бориси – 912, Горби – 74, Малі Кринки – 196, Обізнівка – 105, Пироги – 99, Ротківка – 159, Слюзівка – 170, Стовбуваха – 213, Яновщина – 321, Корещина – 561. Найчастіше помирали діти, непрацездатні колгоспники. У лютому 1932 р. населення Г.р. становило 101,7 тис., а перепис 6 січня 1937 р. зафіксував 35,5 тис. осіб, відтак втрати сягнули 66,2 тис., тобто 65% від «загальної людности» перших місяців Голодомору 1932 р.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 85; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 151, 191, 248, 531; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234. – Арк. 16; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – К., 2008. – С. 314–315; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

ГНАТЮК Матвій Юхимович – селянин с. Дерешова Муровано-Куриловецького р-ну Вінницької обл. Заарештовано Г. 17 жовтня 1932 р., утримувався в слідчому ізоляторі ДПУ. Звинувачено в замаху проти уповноваженого з хлібозаготівлі, який примусово

відібрав у родини Г. хліб та майно. Помер під час слідства 7 вересня 1933 р., справу було припинено у зв'язку зі смертю.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 155.

ГНИЛА картопля – їжа голодних селян у роки Голодомору в Україні. З Г. к. пекли пампушки, бульбляники, оладки. Її збирали ранньою весною на полях, підбирали з відстійних ям біля спиртових заводів, на сміттєзвалищах. Знесиленні й виснажені голодом селяни поїдали Г. к. сирою і за кілька годин помирали. Нею живилися всі селяни, у яких відібрали хліб. «Ледь переставляємо пухлі ноги з матір'ю, – згадувала А.М.Кучерук с. Судачівка Чуднівського р-ну з Житомирщини, – ідемо в поле збирати гнилу картоплю. А додому тяжко вертатися, голова в тумані, вже й дихати тяжко, ноги не несуть, здається, і їсти вже не хочеться, хочеться впасти і не встати». Г. к. втамовувала голод на кілька годин, але не мала поживних речовин, крім смердючого крохмалю.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 71; 33–й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 31.

ГОЙЧЕНКО Дмитро Данилович – священик, автор спогадів про Голодомор в Україні 1932 –1933 рр. Народився 7 жовтня 1910 р. Навчався в гімназії (1914–1919). Червоноармієць у 1924–1927 рр. Брав участь в колективізації, діяльності буксирних бригад (1929–1930), студент Ін-ту соціального виховання, уповноважений з хлібозаготівлі в Одеській обл. У 1932–1933 рр. від голоду померли його дружина і рідні. Працював в освітніх установах Одещини, весною 1933 р. переїхав до Києва, а на початку 1934 р. до Ленінградської обл. на роботу до одного з політвідділів МТС. Працівник НКВС УСРР (1935–1936), готував агентів – кур'єрів на кордоні з Польщею. Арештований 25 листопада 1937 р., перебував в таборах до березня 1940 р. Після звільнення працював на підприємствах Харківської і Донецької обл. Переховувався, змінюючи місце проживання, залишився на окупованій території, згодом виїхав до Німеччини. Опинився в таборі для біженців, пристав до РПЦ. У 1947 р. розпочав писати автобіографію «Блудний син» – сповідь, прозріння, каяття. Втратив дружину і дітей, вивезених із табору інтернованих у Німеччині до СРСР. Проживав на території південно-західної частини Баварії (м. Оберкоттерн), у 1949 р. виїхав до США. Послушник у церкві передмістя Нью-Йорка – Махопака (1951), пристав до католицизму (1956) і переїхав у Сан-Франциско. Служив при приході Фатимської Божої Матері на посадах бухгалтера, регента і проповідника. Рукописи спогадів Г. виявив Є.Зуділов у бібліотечному фонді російськомовних книг при церкві Фатимської Божої Матері в Сан-Франциско. Вони розкривали його повсякденне «мерзке» життя в УСРР 1920-1930-х рр., охопивши події голоду 1921–1923 та Голодомору 1932–1933 рр. Три розділи сповіді Г. («Блудний син», «Іменем народу», «Голод 1933 року») відтворюють факти більшовицького терору в Україні, обставини колективізації, наслідки хлібозаготівлі, розкуркулення та Голодомору. Вони написані у 1940–1950-х рр. Перша частина «Блудний син» (1947) стосується діяльності «Союзу войовничих безвірників», атеїстичної пропаганди, причин «відступництва» Г., навчання в педагогічному інституті, безпосередньої участі в хлібозаготівлі, колективізації, його сімейної драми – голодної смерті дружини, політичного переслідування та арешту в 1937 р., жахливих умов утримання політичних в'язнів. Друга частина «Іменем народу» висвітлює форми і методи проведення хлібозаготівлі, використання студентів – комуністів, комсомольців і безпартійних у якості уповноважених, розкриває катастрофічні наслідки «викачки» хліба в конкретних селах, що спричинило смерть 70% селян. Розділ «Голод 1933 року» завершує трилогію його спогадів. Г. передав повсякденні турботи одеситів, показав функціонування системи хлібних карток у місті. Згадує про масовий приїзд голодних селян до Одеси та Києва, про втечу від голоду сільських педагогів, про «зрив» навчального року. Г. відтворив у спогадах діяльність магазинів торгсину в Одеському порту, висвітлив обставини експорту зерна, застосування постанови 7 серпня 1932 р. (*див. Закон про п'ять колосків*), «викриття» співробітниками ГПУ «саботажників», «ворогів народу», «ухильників хлібозаготівлі», зазначив, що на Київщині в 1933 р. померли від голоду близько 500 тис., а в Україні – понад 6 млн осіб. Працюючи в Українському Червоному Хресті, фіксував сотні трупів на вулицях Києва та його околицях, у селах області. Спогади демонструють жахливі картини Голодомору в українському селі, вживання селянами гризунів, трупів померлих односельців, дохлої худоби, факти людожерства, морально-психологічне перевтілення в умовах голоду, втрату страху смерті, сорому і співчуття. У багатьох селах Київської обл., за спостереженнями Г., загинуло від 70 до 80% населення, а живі звикли до непохованих трупів, які лежали на вулицях тижнями. Тексти спогадів Г. написані власноруч

(чорнило і машинопис), відредаговані особисто олівцем та підписані – А.Таран, «Американець», А.Богдан, Д.Мукін. Автобіографічні спогади Г. вирізняються хронологічним викладом подій і явищ, вичерпним відтворенням історичних фактів, їх достовірністю, змістовим та інформаційним наповненням про Голодомор в українських селах. Помер Г. 8 січня 1993 р.

Л-ра і джерела: Гойченко Д.Д. Сквозь раскулачивание и Голодомор: Свидетельство очевидца / Предисл. Зудилов Е.А., науч. ред., послеслов. и прим. П.Г.Проценко. – М.: Русский путь, 2006. – 376 с.

ГОЛОВАСТИКИ – одно-двомісячні вилупки жаб, які масово з'являлися у червні – липні в теплих водоймищах, мілких річках. Голодні селяни виловлювали Г. та поїдали, інколи сирими.

Л-ра і джерела: Голод: 33. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991; Пам'ять народу. Геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга друга. – К., 2009; Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 48.

ГОЛОД – тривале недоїдання через брак їжі; гостра нестача продуктів харчування в певній місцевості, соціальній групі. Вирізняють кількісне (тривалість фізичного голоду) і якісне голодування (відсутність у їжі білків, жирів, вуглеводів). В історичній літературі термін Г. використовують для встановлення соціальної аномалії – епізодичного або тривалого голодування населення, викликаного стихійним лихом (повінь, нашестя сарани, недорід), війнами, свідомою соціально-економічною політикою органів влади, окупаційного режиму. Г. на території України траплявся на початку XVIII ст., 80–90-х рр. XIX ст., 1921–1923, 1924, 1928–1929, 1932–1933, 1946–1947 рр., але найчастіше термін Г. використовується для висвітлення причин, демографічних наслідків штучного голоду 1932–1933 рр. Термін Г. застосовували публіцисти, кореспонденти, громадські і політичні діячі в 1932–1933 рр., став ключовим у статтях і книгах протягом наступних десятиліть. Похідним від нього є «Голодомор» *(див. Голодомор, Територія Голодомору, Голодова катастрофа)*. У вересні 1933 р. німецький дипломат О.Шиллер (*див. Шиллер О.*), який особисто бував в Україні 1933 р., використав фразу – «Die Maßnahmen zur Planierung der Hungersnot» («Заходи до планування голоду»). Визначення розкриває політичне, соціально-економічне походження голоду в Україні 1932–1933 рр., його інтенсивність і географію поширення. В офіційних радянських документах, інформаційних часописах термін Г. не згадувався протягом 1932–1988 рр., але зафіксований у службовому листуванні партійно-радянської номенклатури 1932–1935 рр. Іноземні джерела інформували про голод в Україні з 1932 р. Антропологічний аспект голоду виокремлює його вплив на зміну зовнішніх ознак та розмір внутрішніх органів людини *(див. Сорокін П.О., Ніколаєв Л.П.)*. Необхідно вирізняти голод як фізіологічно-біологічне явище від організованого голоду 1932–1933 рр. в Україні (*див. Штучний голод*).

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний довідник. – Одеса – Львів, 2001; Словник синонімів української мови. У двох томах. Т. 1. – К., 2001. – С. 354; Der ukrainische Hunger-Holocaust. Eine Dokumentation, hrsg. und eingeleitet von Dr. Dmytro Zlepko. – Sonnenbühl, 1988. – S.19,128,188.

ГОЛОДОВКА – термін, який засвідчує факт масового голоду колгоспників, робітників, селян-одноосібників в окремих селах, колгоспах, на промислових підприємствах України. Інколи вживали його синонім – «голоднеча». Г. з'явився в радянських та партійних документах протягом першої половини 1932 р. та набув поширення в 1933 р. У червні 1932 р. його використовував («голодовка колгоспників») секретар Харківського обкому КП(б)У Р.Терехов *(див. Терехов Р.Я.)*. Заступник начальника Вінницького облвідділу ДПУ П.Рахлін 27 травня 1932 р., цитуючи висловлювання робітників Уманського спиртового заводу, занотував: «Що Ви хочете, щоб ми зовсім з голоду подохли. Тепер на базарі за наш денний заробіток і десяток картоплі не купити, за такої голодовки ми працювати не можемо». Г. означав масове і тривале недоїдання, виснаження, географію голоду в конкретних адміністративних одиницях, соціально-психологічне явище, його вербальне відтворення.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 295; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 190.

ГОЛОДОВА катастрофа – термін, яким засвідчували історичний факт «організованого» та «запланованого» голоду 1932–1933 рр. в Україні. Його постійно використовували німецькі дипломати в річних звітах за 1933–1934 рр. Вони застосовували словосполучення «Hungerkatastrophe» поряд з іншими («Hungersnot», «Hungersterbens» – голодова катастрофа, смерть від голоду, голодна смерть). У другій половині 1930-х рр. цей термін запозичили українські закордонні часописи, лідери еміграційних громад. У літературі 1940–1980-х рр. з соціально-політичної історії України XX ст., яка виходила в Америці та країнах Західної Європи, термін Г. к. набув сталого виразу. Він характерний для

творів художньо-публіцистичного жанру, меншою мірою для політологічних та історичних студій.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний довідник. – Одеса – Львів, 2001; «Ми б'ємо в Великий дзвін...»: Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008; Der ukrainische Hunger-Holocaust. Eine Dokument, hrsg. und eingeleit. von Dr. Dmytro Zlepko. – Sonnenbühl, 1988. – S. 201, 222, 255, 261, 268.

ГОЛОДОМОР – дослівно морити голодом, виморювати голодом, виголоджувати; мор (смерть) від організованого голоду; соціально-економічна політика партійно-радянських органів влади в 1931–1933 рр., яка призвела до багатомільйонних жертв українського народу; форма масового та насильницького народовбивства – геноцид. Уперше термін Г. згадується 17 серпня 1933 р. в чеському часописі «Večerník P.L.», який розмістив інформацію – «Hladomor v SSSR». Світова преса використовувала терміни «голод», «Hunger», «Famine», «Głod», тобто нейтральне філологічне та антропологічне визначення, яке означало «гостру нестачу продуктів харчування у певній місцевості». У річних звітах німецьких дипломатів за 1932–1933 рр. зустрічалися визначення «Hungerkatastrophe» (голодова катастрофа) та «Hungersterbens» (смерть від голоду, померлі з голоду), «Planierung der Hungersnot» (Планування голодовки), які пов'язували з організованим радянською владою – запланованим, штучним голодом. Термін «голодова катастрофа» був запозичений громадськими об'єднаннями української еміграції Європи та Америки в другій половині 1930-х рр. Його часто застосовували в 1940–50-х рр. публіцисти, громадські діячі, особливо в 1983 р., коли вшановували пам'ять жертв Голодомору (до 50-ліття трагедії). Згодом у науковій літературі постав його функціональний синонім – геноцид. Після проголошення незалежності України термін Г. застосовували письменники, політологи, соціологи, історики. Він зафіксований у Законі Верховної Ради України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р., тому набув статусу юридично-правової категорії. Термін і явище Г. виникли одночасно в 1932–1933 рр., а його територією стали усі села УСРР. Соціально-антропологічними ознаками прояву Г. були випадки людожерства, вживання різних сурогатів, дохлятини, трупоїдства, а також різні форми виснаження. Явище Г. розвивалося в просторі, маючи конкретні адміністративно-територіальні одиниці – село, район, область *(див. Територія Голодомору)*, а також у часі – інтенсивність випадків смерті людей різних вікових груп.

Л-ра і джерела: Ми б'ємо в Великий дзвін...»: Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 43; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний довідник. – Одеса – Львів, 2001.

ГОЛОДОМОР – геноцид – історичне явище, юридично-правова категорія, форма масового народовбивства шляхом штучно організованого голоду в Україні 1932–1933 рр.; геноцид українського народу. Уперше термін «Голодомор» згадується 1933 р. у празькому часописі *(див. Голодомор)*, який набув поширення в науково-публіцистичних, меморіально-довідкових виданнях української діаспори США та Канади в 1950–1980-х рр. Спроба українських громадських діячів примусити міжнародні організації, особливо Лігу Націй, визнати факт голоду в Україні та надати йому правову оцінку не мала підтримки в 1933 р. *(див. Рудницька Мілена, Український комітет рятунку України у Львові, Мовінкель Й.Л., Русова Софія, Ліга Націй)*. Українська і західна преса широко та інтенсивно висвітлювали події 1932–1933 рр. в Україні, використовуючи терміни «голодова катастрофа», «терор», «штучний голод». У 1949 р. український громадський діяч і публіцист М.Міщенко першим обґрунтував словосполучення «голод як метод терору та управління в СРСР». 8 лютого 1953 р. Добрус (Демократичне об'єднання бувших репресованих українців під совітами), вшановуючи пам'ять жертв голоду, використало визначення – «найяскравіший факт народовбивства (геноциду) Москви над Україною». 31 травня 1953 р. газета «Українські вісті» опублікувала звернення «Нагадаємо ще вільному світові про московський геноцид». У 1949–1953 рр. використовувалися поняття «народовбивство», «штучний голод», «голод як терор», «окупаційний терор в УРСР», «нищення людності через організацію голоду», «голодове народовбивство», а також кілька разів згадувалося визначення «геноцид». Етимологічно і змістовно історичний факт голоду вважався геноцидом, але офіційного визнання ще не було.

Науково-прикладне і правове тлумачення «Голодомору-геноциду» заклав польський правник Р.Лемкін, який першим використав термін «геноцид» *(див. Геноцид)*. Його структурні ознаки та сутнісні характеристики закладені 9 грудня 1948 р. в «Конвенції Генасамблеї ООН про запобігання геноциду та покарання за нього». 20 вересня 1953 р. у Нью-Йорку під час акції із вшанування жертв голоду Р.Лемкін виголосив промову «Радянський геноцид в Україні». Вона стала інтелектуальним поштовхом для подальшого

юридичного тлумачення Голодомору. Визнаючи факт «виморення голодом» у 1932–1933 рр., коли «...5 мільйонів українців померли від голоду», учений і правник назвав голод – «класичним прикладом радянського геноциду». Його визначення «виморення голодом» розкриває геноцидну складову терміну «Голодомор», а не просту лінгвістичну дефініцію – мор від голоду, морити голодом. Р.Лемкін не використовував тоді поняття «голод – геноцид», «Голодомор – геноцид», а зосередився на їх сутнісних ознаках, поєднавши намір і факт біологічно-фізичного нищення українців і «винищення української нації» через русифікацію, політичні репресії, переслідування священиків, релігійних громад тощо.

У 1950–1980-х рр. термін «геноцид» застосовували рідко (кілька разів у 1958 р.), натомість постав публіцистичний вираз – «Великий Голод», запозичений з української періодики 1930-х рр. Поступово набуло поширення словосполучення «український голокост», обґрунтоване істориком В.Гришком у 1978 р. *(див. Гришко В.І.)*, яке суперечило сутнісним ознакам самого явища Голодомор. Однак його використовували дослідники, публіцисти, працівники музеїв в українській діаспорі США та Канади. Термін «геноцид» використав В.Плющ в англомовній книзі 1973 р., хоча її німецькомовна версія розпочиналася з назви «Mord» (смерть, убивство). Одночасно існували й інші тлумачення: «Голодоморний злочин», «голодовий геноцид», «московський Голодомор», тобто зберігалася своєрідна лінгвістична спадкоємність від попередніх років, коли була започаткована геноцидна складова голоду 1932–1933 рр. в Україні.

Інтелектуальним поштовхом та інституційно-правовим прецедентом визнання голоду актом геноциду стало засідання Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні, яка оприлюднила підсумкові матеріали в 1990 р. Саме тоді в періодичних виданнях постав термін «голод – геноцид». 27 червня 1992 р. його обрали для офіційної назви громадської організації: Асоціації дослідників голоду – геноциду 1932–1933 років в Україні, відтак була зафіксована форма злочину, його хронологія і місце скоєння.

Поняття «Голодомор – геноцид» з'являється вперше 1993 р., набувши в подальшому функціонально-лінгвістичного синоніму терміну «голод – геноцид». Вони відрізнялися, хоча поняття «голод – геноцид» застосовували частіше. Явище Голодомору, особливо з додаванням років та місця злочину, розкриває суть і форму масового винищення людей, поєднує факт виморення штучним голодом з його геноцидною складовою. Сполучення «голод – геноцид» сприймається як символ злочину, але без зазначення років (1932–1933) та місця скоєння (УСРР, Україна, українське село), тому поняття нівелюється, стає абстрактною дефініцією. Юридично-правова норма «Голодомор – геноцид» постає в Законі України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» 28 листопада 2006 р., який визнав соціальний статус жертв Голодомору та історичний факт Голодомору – геноциду українського народу.

В історіографії та меморіальних дискурсах трапляються визначення «український Голодомор», «український геноцид», які помилково тлумачать поняття і явище злочину. З лінгвістичної точки зору відбувається ототожнення суб'єкта та об'єкта дії, а прагнення підкреслити національну групу через використання прикметника «український» – етимологічно вказує на співучасть українців у злочині геноциду. Геноцид означає наявність «дії з наміром», тому вживання слова «український» вказує на органічну дотичність етнічної і національної групи до злочину, адже термін «геноцид» асоціюється з функціональним синонімом – злочин. У 1932–1933 рр. не було «українського злочину», а навпаки – був злочин проти українців через штучний голод. За такого формулювання українці стають не об'єктом злочину, а суб'єктом співучасті, тому подібні тлумачення не відповідають історичним подіям в Україні 1932–1933 рр. Правильно писати й говорити – «геноцид українців», «геноцид українського народу» (так у Законі від 28 листопада 2006 р.), «геноцид євреїв», «геноцид вірмен». Факт Голодомору – геноциду в Україні 1932–1933 рр. визнали 15 країн світу. 3 березня 2017 р. парламент Португалії ухвалив резолюцію опозиційної Соціал-демократичної партії, у якій висловив солідарність з українським народом та визнав геноцид, жертвами якого стали близько 7 млн. українців. У 2017 р. його визнали 8 штатів США. Опитування громадян України Соціологічною службою «Рейтинг» 20–29 листопада 2017 р. виявило їхнє ставлення до явища Голодомору: 77% визнали його геноцидом, 13% заперечували, 10% не визначились. На Заході України Голодомор вважали геноцидом українців 91%, у центральних областях 84%, у південних 65%, на Сході – 56% респондентів.

Л-ра і джерела: Hladomor v SSSR // Večernik P.L. – 1933. – 17. 08; Mischenko V. Hunger as a Method of Terror and Rule in the Soviet Union // Ukrainian Quarterly. – 1949. – Vol.5, №3. – P. 219–225.; Соловей Д. Скільки людности загинуло під час штучно створеного голоду 1932–33 р. // Українські вісті. – 1950. – 2 березня; Нагадаємо ще вільному світові про московський геноцид // Українські вісті. – 1953. – 31 травня; Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як

геноцид українства. – Вишгород, 2015. – С. 7– 9; Соловей Д.Ф. Голгота України. Ч.1. Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між першою та другою світовою війною. – Вінніпег: Накладом «Українського голосу», 1953. – 288 с.; Famine // Genocide in USSR: Studies in Group Destruchion. – Munich, 1958. – P. 145–146; Pliushch V. Genocide of the Ukrainian People: The Artificial Famine in the Yaars 1932 – 1933. – München: Ukr. In-t für Bildungspolitik, 1973. – 29 p.; Сагайдак М. Етноцид українців в СССР // Український вісник (Париж), 1974. – Ч.7 – 8. – С. 33–147; Гришко В.І. Український «голокост», 1933. – Нью-Йорк; Торонто: Добрус, Сужеро, 1978. – 128 с.; Шимко Ю. Справа голоду – геноциду в Україні: Про результати вивчення цього періоду історії, викладені у звіті, схваленому Міжнародною комісією / Шимко Ю., Верига В., Білинський І. // Вільна думка. – 1990. – 17 червня; Вітровчак Н. Асоціація дослідників Голодомору – геноциду в 1932–1933 роках в Україні // Золоті ворота. – 1993. – №4. – С. 165–166; Коваленко-Маняк Л. «Ми затялися: полинів не буде...»: Про Асоціацію дослідників голоду – геноциду 1932–1933 рр. в Україні // Сучасність. – 1993. – №1. – С. 91–95; Голод – геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнарод. наук.-теорет. конф, Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. – Київ; Нью-Йорк: Видав. М.П.Коць, 2000. – 536 с.; Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. Міжнарод. наук.-теорет. конф, Київ, 25 листопада 2000 р. Матеріали. – К.; Нью-Йорк: В-во М.П.Коць, 2003. – 596 с.; Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (Стаття 28 мовами) / За ред. Романа Сербина, упоряд. Олеся Стасюк. – К.: Майстерня книги, 2009. – 191 с.; Відомості Верховної Ради України. – 2006. – №50. – Ст.504; Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом. Монографія / За наук. ред. В.Василенка. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2012. – 361 с.; Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами Кримінальної справи №475 / Упоряд. М.Герасименко В.Удовиченко. – К., 2014. – 560 с.

«ГОЛОДОМОР 1932–1933 років: втрати української нації» – офіційна назва теми міжнародної наукової конференції, яка відбулася в Києві 4 жовтня 2016 р. Її організаторами стали – Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», Київський національний університет імені Тараса Шевченка, представники трьох академічних інститутів НАН України, Всеукраїнське товариство «Меморіал» імені Василя Стуса, Асоціація дослідників голодоморів в Україні, Фундація Українського Голодомору-геноциду (Чикаго, США), Фундація Українського Вільного Університету у Нью-Йорку, Громадський комітет з вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні. Історики, правники доповідали про статистично-демографічну оцінку втрат від Голодомору, з'ясовували юридичні, етнічні, національні та морально-етичні проблеми Голодомору. Виокремлено поняття «жертви Голодомору», дві його соціальні групи – фізично померлі та постраждалі. У підсумкових матеріалах конференції, опублікованих у 2017 р., зафіксовано загальну цифру полеглих від Голодомору – геноциду понад 7 млн осіб, а також визнано сумнівною і надто категоричною цифру 3,9 млн, яку встановила група українських демографів.

Л-ра і джерела: Міжнародна науково-практична конференція «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації», 4 жовтня 2016 р. Програма. – К., 2016. – 11 с.; Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 року). – К.: Видавець Олег Філю, 2017. – 200 с.

«HOLODOMOR and Gorta Mór» – збірка наукових статей про Голодомор в Україні 1932–1933 рр. та Великий Голод в Ірландії 1845 і 1850 рр. Опублікована англійською мовою в 2012 р. Термін «*Gorta Mór*» ірландською мовою означає «Великий голод», але не в контексті «The Great Hunger», а великої трагедії ірландського народу, яка стала наслідком замовчування і відсутності продовольчої допомоги Великої Британії в ті роки. Жертвами «гортомору» стали 1,5 млн осіб. Збірка має 13 розділів, кожен з яких представлений науковими статтями українських, ірландських, англійських, польських учених. Переклад російськомовних статей здійснив К.Ноак. Український історик С.В.Кульчицький висвітлив історіографію Голодомору, його колега з України Г.В.Касьянов показав Голодомор в контексті політики пам'яті. Статті західних дослідників стосувалися: суперечливого ставлення до «гортомору» в Ірландії (Д.Марплс), особливостей процедури вшанування пам'яті жертв обох голодоморів (Емілі Марк Фітсджеральд, Джейсон Кінг), викладання теми голоду і його місця в навчальних планах шкіл Нью-Йорка (Маурен Мьорфі), відтворення голоду в історичних оповіданнях для дітей (Селія Кінан). Окремі статті розкривають спогади сиріт «гортомору» (Джейсон Кінг), висвітлюють вплив голоду на структуру національної ідентичності (Ян Гермен Янмаат), специфіку кінематографічного відтворення «колективної травми» через фільмування історичних обставин Голодомору (Ольга Папаш), виявлення нових джерел і підходів дослідження «гортомору» та Голодомору (Ян Яцек Брускі), практикування усної історії з Голодомору (Маура Кронін), зміни популяції населення в Ірландії 1841–1851 рр. на матеріалах державної статистики (Мері Келлі, Стюарт Фотерфнхем, Мартін Чарльтон).

Наукове видання є першою спробою паралельного з'ясування спільних і відмінних ознак двох голодоморів – в Ірландії та Україні.

Л-ра і джерела: Holodomor and Gorta Mor histories, memories and representations of famine in Ukraine and Ireland / edited by Christian Noack, Lindsay Janssen and Vincent Comerford. – London; New York: Delhi; Anthtm press, 2012. – 278 p.

«HOLODOMOR Studies» – науковий часопис з історії Голодомору 1932–1933 рр. Автор ідеї, упорядник та науковий редактор Сербин Р. Виходить у Канаді (м. Торонто). Перший випуск з'явився у 2009 р., два наступних у 2010 р. У першому числі опубліковано коментар Р.Сербина до статті Р.Лемкіна «Радянський геноцид в Україні», але з використанням власного визначення – «українсЬкий геноцид». На сторінках «H. S.» друкувалися українські дослідники: Г.Єфіменко (про радянську національну політику і загрозу «українського націоналізму»), Ю.Шаповал (про дипломатію замовчування Голодомору, Спілку визволення України і долю української інтелігенції), Г.Папакін (про режим «чорних дощок»), польський історик Р.Кушнєж (про рапорти польських дипломатів, фотографії про голод), документи про українське лобі у Лізі Націй (упорядник Р.Сербин). Висвітлювались також питання участі партійної номенклатури в організації Голодомору (В.Васильєв), історія геноцидів та національної ідентичності (Я.Білінські), формування громадської думки довкола теми Голодомору (Я.Мартинюк), зазначено фотографії з історії голоду 1921–1923 рр., некоректність їх використання для ілюстрації Голодомору 1932–1933 рр. (Р.Сербин). Часопис розміщує рецензії на видання з історії Голодомору.

Л-ра і джерела: Holodomor Studies. Vol 1. / Editor Roman Serbyn. Winter-Spring. 2009. – 152 p. Vol.1 (2010), Vol.2 (2010); Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні. Стаття 28 мовами / Редактор Р.Сербин; упоряд. О.Стасюк. – К., 2009. – 208 с.

ГОЛЯНИК Валентин Платонович – член Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Народився 6 серпня 1938 р. в с. Василівка Кобеляцького р-ну на Полтавщині. Закінчив середню школу (1956), служив у радянській армії (1957–1960), згодом працював у рідному селі водієм. Зібрав спогади очевидців Голодомору, упорядкував та видав книгу «Трагічні сторінки моєї вітчизни», друкувався у місцевих періодичних часописах. За сумлінну працю нагороджений медаллю «За доблесний труд», а також орденом «За заслуги» III ст. (2007), почесний громадянин Кобеляцького р-ну.

Л-ра і джерела: Голяник В.П. Трагічні сторінки моєї вітчизни. – Кобеляки: КП «Видавництво «Кобеляки», 2013. – 232 с.

ГОНЧАРУК Іван Миколайович – жертва Голодомору на території Жовтневого р-ну м. Києва. Помер 7 червня 1933 р. від набряків у віці 60 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 443.

ГОРБУНОВ Григорій Гурійович – селянин с. Борщівка Балакліївського р-ну Харківської обл. Заарештований 15 жовтня 1932 р. разом з 19 мешканцями сіл Борщівка та Бригадирівка. Звинувачуваний в антирадянській агітації, в організації саботажу хлібозаготівлі восени 1932 р., крадіжках колосків на колгоспному полі. Належав до так званої «секти краснодраконів», представники якої заявляли: «радянської влади визнавати не можна, оскільки це влада антихриста. Скоро їй буде кінець. Настав голод, влада грабує, обдирає селянство, хліб, у кого є, треба ховати». 29 березня 1933 р. Г. засуджено на заслання до таборів терміном на 3 роки. Не реабілітований.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 164–165.

ГОРДІЇВКА – село Тростянецького р-ну Вінницької обл. До колективізації мало 700 дворів, 2762 мешканці, з яких 2750 українців, 12 євреїв. Район належав у 1929–1930 рр. до Тульчинської округи, у селах якої спалахнули селянські повстання проти політики розкуркулення та примусової колективізації. Їх силовим приборканням особисто керував В.А.Балицький (див. Балицький В.А.). У березні 1930 р. в Г. відбулася «волинка», внаслідок якої тимчасово ліквідували колгосп. Селяни висунули вимоги: «Ми не хочемо тсозу», «Верніть висланих», «Не треба комсомолу», «Нас обманюють», «Не треба соввласті», «Треба повбивати актив і вислати», «Долой Радвладу», «Нащо позабирали останнє насіння, а нам нема чого їсти». Повстання і волинки були придушені, колгосп відновлено, а хлібозаготівельні завдання доведено до кожного селянського двору, виконання яких завершилося голодом. Г. та інші села Т. р. зазнали першої хвилі Голодомору, яка охопила їх зимою – весною 1932 р., триваючи протягом другої половини 1932 та 1933–1935 рр. У березні 1933 р. померло 18 селян, сотні пухлих і виснажених селян лежали по хатах. Колгоспники не виходили на роботу, їх примушували голодними працювати, виконувати норми виробітку, після чого видавали баланду. За повідомленням політвідділу Тростянецької МТС смертність від голоду та опухання зменшилася 10–25 травня, але протягом наступного тижня зросла, тому що селяни поїдали

зелені ягоди. «Голодні накидалися на них, – зазначалося в листі начальника політвідділу від 2 червня 1933 р., – і як наслідок, кожний, скуштувавши їх, до вечора готовий». Селяни просили їжі, але її видавали лише працюючим колгоспникам. У с. Гордіївці померло 252 особи.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 165; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 370, 376–377, 434; Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – С. 376; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – К., 2008. – С. 223.

ГОРОБЕНЯТА – виводки горобців, ластівок, яких поїдали голодні селяни в роки Голодомору. Їх вибирали з кубел, а також ловили у хлівах, на деревах. Цим голодним промислом займалися переважно діти, але, траплялося, і дорослі. «Якось навесні я прийшов додому з Колодистянської школи, – згадував мешканець с. Рижавка Д.З.Каленик *(див. Каленик Д.З.)*, – де кінчав сьомий клас, щоб поміняти білизну. І застав таку картину, менший брат Степан сидить біля немічної мами, тримаючи кашкет з голопузими горобенятами. Мати їх хапає і жадібно, живцем пхає в рот». Їх споживали в усіх селах України в роки Голодомору.

Л-ра і джерела: 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 31; Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 36.

ГОРОДИНЕЦЬ Іван Сергійович – педагог, історик, краєзнавець, заслужений учитель УРСР. Народився 3 вересня 1927 р. в с. Безпальче Драбівського р-ну Харківської обл. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Київського державного ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1968). Вивчав соціальну історію Драбівського р-ну, висвітлював долю репресованих односельчан, життя і творчість місцевого художника-графіка І.І.Падалки, страченого 13 липня 1937 р. як «ворога народу». Г. зібрав унікальну колекцію особистих документів, фотографій, які передані до облдержархіву, Центрального художнього музею, частково зберігаються в музеї с. Безпальче. Особисто зібрав і впорядкував спогади односельчан про Голодомор 1932–1933 рр., склав мартиролог 858 осіб, з яких 347 померлих – діти. Матеріали про голод і репресії друкував на сторінках районної газети, «Літературної України», у журналах «Розбудова держави», «Київ», «Україна», «Краєзнавець Черкащини», у збірнику «Черкаський край – земля Богдана і Тараса», у «Книзі пам'яті села Безпальче». Нагороджений орденом «За мужність» .

Л-ра і джерела: Городинець І. 1933-й в селі над Супоєм // Драбівщина. – 1994. – 23 квітня; «Розбудова держави». – 1996. – №12. – С. 57–60; Поточний архів АДГУ.

ГРАДЕНІГО Сержіо *(Gradenigo Sergio)* – віце-консул Королівства Італії у Харкові (1931–1934). Народився в 1886 р. Вищу освіту здобув на факультеті словесності Флорентійського ун-ту (1912), воював на фронтах Першої світової війни, прихильник політичного режиму Б.Муссоліні, брав участь у поході «чорних сорочок» на Рим (1922), на дипломатичній службі в італійських консульствах у Франції, СРСР, Греції (1928–1942), волонтер у лавах дивізії «Тибр» в італо-ефіопській війні (1935–1936), нагороджений срібною медаллю та хрестом «За відвагу», командор ордена «Корона Італії» та кавалер ордена святих Маврикія і Лазаря. Перебуваючи на посаді віце-консула в Харкові та Києві, Г. відслідковував соціально-економічну та політичну ситуацію в Україні, надсилав повідомлення до посольства Італії в Москві. 18 лютого 1932 р. Г. відправив текст звернення, написаного російською мовою для Генерального консульства Польщі невідомими особами, у якому висвітлювалися карально-репресивна політика, насаджування страху в суспільстві через терор, визиск, конфіскацію майна і продовольства в селян, прохання про допомогу. 5 березня 19 травня 1932 р. віце-консул повідомив про заготівлю хліба, про «наскоки» заготівельних бригад, про відсутність хліба в селах, тому «люди і тварини страждають від голоду, худоба здихає, люди продають останнє, що їм досі вдалося врятувати, і подаються в міста, щоб купити трохи борошна або хліба». Він звернув увагу на масове вилучення насіння зернових культур у селянських та колективних господарствах, на значний недобір посівного матеріалу в областях України, який сягав 51% норми. Половина тракторного парку залишалася без належного ремонту, а «тяглова сила» перебувала в занепаді через масовий падіж коней. У містах з'явилися довгі черги за хлібом, який відпускали лише за картками, а ціни на продукти дуже виросли, однак придбати хліб за гроші було неможливо. Весною 1932 р., як доповідав Г., на Київщині і Вінниччині відбулися селянські виступи, придушені військами ДПУ. На заводах і фабриках робітники виявляли невдоволення, мітингували, вимагали стабільного продовольчого забезпечення. 29 листопада 1932 р. Г. інформував посольство Італії про масовий виїзд німецьких колоністів з СРСР. Дипломат показав умови перебування іноземних інженерів в СРСР, зменшення продажу продуктів для них в Інпостач

(див. Інпостач), а також про жахливий матеріальний стан радянських робітників. У листі від 6 грудня Г. писав про наслідки колективізації в с. Люстдорф біля Одеси, розкуркулення, депортації в Архангельськ, про падіж худоби. Протягом 1933–1934 рр. він надіслав до Посольства Італії 23 листи, відправляв їх майже кожного місяця, повідомляв про випадки канібалізму в українських селах, про вуличний бандитизм у Харкові, про тіла вбитих людей, померлих від виснаження, про крадіжки, торгівлю людським м'ясом, про заборону продажу борошна на ринках, про діяльність торгсину, прийом побутового золота, срібла, діамантів, про масові арешти, паспортизацію населення, стабілізацію рубля коштом валюти і торсинівського золота. 24 лютого 1933 р. віце-консул Г. доповідав про жахливі матеріально-побутові умови життя студентів, які залишали надписи в аудиторіях: «Дайте нам перше їсти, а тоді ми відповідатимемо. Менше іспитів і більше хліба», а також про вбивство дітей партійної номенклатури. 31 травня 1933 р. Г. показав жахливі соціально-демографічні наслідки Голодомору: «Голод далі чинить масове людиновбивство серед населення у таких грандіозних масштабах, що геть не зрозуміло, як світ може залишатися байдужим до подібної катастрофи і чому міжнародна преса, яка так ревно закликає весь світ судити Німеччину, винну в так званих «жорстоких переслідуваннях євреїв», соромливо мовчить супроти цієї бійні, організованої радянським урядом, у якому саме євреї відіграють дуже велику, якщо не першорядну роль». Г. підкреслював, що «цей Голодомор зумовлений насамперед організованими і свідомими заходами, спрямованими на те, щоб «провчити селянина», а серед жертв «нема жодного єврея». Дипломат, який мав антисемітські погляди, звертав увагу на те, що «московський уряд влаштував не те що голод, бо це мало сказати, а повний брак будь-яких засобів до існування в українському селі». Голод, на переконання Г., став засобом покорення селян, які чинили опір колективізації, а також «денаціоналізації регіонів, у яких прокидається українська і німецька самосвідомість», тому уряд задля збереження «цілісності імперії» вирішив, щоб «ці землі населяло російське населення, принаймні в більшості». Він назвав цифру свідомого знищення 10–15 млн осіб, щоб «ліквідувати українську проблему», виділив територію Голодомору – Україна, Кубань і середня Волга. Особисто бачив сотні трупів, які щодня підбирали з вулиць Харкова, про масову безпритульність і смертність дітей, про половину померлих від тифу санітарів, що займалися хворими. Напівживих і виснажених жебраків вивозили за місто, де вони помирали. Голод охопив села і міста Харківщини, Полтавщини, забирав життя не лише селян, а й лікарів, педагогів, робітників Полтави, Харкова. Г. доповідав про інспекційно-профілактичну роботу органів ДПУ в селах, виявлення ними кількості жертв голоду, про самогубство М.Скрипника, М.Хвильового, Є.Гірчака, навіть окремих чекістів. В одному з рапортів Г. писав, що «...теперішня катастрофа спричинить колонізацію України переважно російським населенням», відтак і «змінить її етнографічну природу». 22 червня 1933 р. Г. відправив чергового доповідного листа, у якому назвав факти масової смертності в селах Харківського р-ну, розгляд 300 справ канібалів у судах. Не називаючи джерела інформації, дипломат зазначив, що окремі представники «уряду визнали, що людські втрати лише в Україні становлять 9 мільйонів душ», а серед університетських професорів говорилося про 40–50% усього населення. Особисто Г. схилявся до цифри 15–16 млн осіб померлих від голоду, а також передав зміст розмови з одним санітаром, який підтвердив, що «вагітностей на селі тепер не буває взагалі». Дипломат зафіксував повідомлення його інформаторів про репресії, якими керував П.Постишев, про ймовірність смертності від голоду в Україні «десь на 50 відсотків її населення», хоча голод ще не завершився. Г. попереджав посольство про неправдиву статистику, яку друкували радянські газети стосовно чергового врожаю зернових і цукрових буряків. 10 липня 1933 р. Г. категорично підкреслив, що голод «знищив половину сільського населення України», а голодних селян вивозили за 50 км від міст і залишали в ярах. Він, покликаючись на розмови з лікарями, зазначив, що «по селах смертність часто досягає 80 відсотків і ніколи не нижча від 50 відсотків». Найбільш постраждалими виявилися Київська, Полтавська, Сумська території. Зафіксував факти використання примусової праці під час жнив 1933 р., жахливого смороду в селах, тому що у хатах розкладалися непоховані трупи померлих. 1 жовтня 1933 р. Г. інформував про організаційно-технічне забезпечення жнив, про норми хлібоздавання, вивезення зерна до Москви, про псування зерна у вагонах. У травні–червні 1934 р. Г. повідомив про репресії проти фахівців сільського господарства, про занепад на селі під час сівби. У 1938 р. Г. емігрував до Аргентини, де займався викладацькою та літературною діяльністю. Помер Г. у 1966 р.

Л-ра і джерела: Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки. – Х., 2007.

ГРАЦІОЗІ Андреа *(Graziosi Andrea)* – італійський історик, дослідник соціально-політичної та економічної історії України XX ст., професор новітньої історії університету «Федеріко II» в Неаполі. Народився 1954 р. у м. Рим. Автор монографічних праць «Держава і промисловість у Радянському Союзі. 1917–1953». (Неаполь, 1993); «Велика селянська війна в СРСР. 1918–1933». (Кембридж, 1997); «Від Балкан до Уралу. Східна Європа в новітній історії». (Рим, 1999); «Нова, незвичайна держава. Студії радянської історії. 1917–1937». (Вестнорт, 2000), статей, документальних видань. У 1987 р. Г. виявив в архіві Міністерства закордонних справ Італії листи, рапорти, аналітичні доповіді італійських дипломатів про голод 1932–1933 рр., відправлені посольству Королівства Італії в Москві протягом першої половини 1930-х рр. Вони були опубліковані у Франції 1989 р., а українською мовою «Листи з Харкова» з'явилися 2007 р., збагативши джерельну базу вивчення соціально-економічних причин і демографічних наслідків Голодомору. Презентація україномовного перекладу документального видання відбулася 25 лютого 2008 р. в Києві. У вступному слові історик зазначив, що українська держава обирає трагедію в якості дискурсу своєї легітимізації – це набагато краще, ніж «військова перемога над кимось, як досвід утиснення когось». Г. виділив «загальносоюзний голод», «казахський голод», «українсько-кубанський Голодомор», засвідчив «антиукраїнську політику» Й.Сталіна, а також винищення 20–30% «етнічного українського населення». Вирізнив Голодомор та голокост, стриманіше висловився щодо кваліфікації Голодомору – геноциду, тому що, на його думку, відсутній програмний документ більшовицького режиму про намір винищити український народ. Цитуючи положення польського правника Р.Лемкіна *(див. Лемкін Р.)* про необов'язковість заклику «негайного знищення нації», Г. схиляється до «позитивного» висновку щодо визнання Голодомору – геноциду. Упорядкувавши збірку документів «Листи з Харкова», Г. підкреслює «антисемітський тон» окремих донесень італійського дипломата С.Граденіго *(див. Граденіго С.)*, зумовлений внутрішньою ситуацією в містах України, а також національним складом працівників ДПУ, партійно-радянських органів. Вважає, що від Голодомору в Україні загинуло 3,8 млн осіб, називаючи його «великою національною трагедією». Г. є прихильником концепції «загальносоюзного голоду», але не заперечує регіональних проявів, однак не виділяє масового голоду в Україні протягом першої половини 1932 р., розпочинаючи його висвітлення і тлумачення з осені 1932 р., що суперечить документальним свідченням тих років. Доводить особисту причетність Й.Сталіна, використання ним голоду проти селян – соціальної основи українства. Розмежовує поняття і явища «загальносоюзного голоду» 1931–1933 рр. та «українського голоду» осені 1932–1933 рр. У 2007 р. Г. повертається вдруге до інтерпретації проблеми: «Чи був український голод геноцидом?» Не погоджується з тим, що голод був «задуманий режимом» та урядом радянської Росії, однак, урахувавши тлумачення геноциду Р. Лемкіна та конвенції ООН 9 грудня 1948 р., соціально-демографічні наслідки системного наступу Й.Сталіна та його режиму в Україні, Г. визнає, що їх метою «...було подолати опір селян, свідомо здійснювати антиукраїнську політику, спрямовану на масове знищення, наслідком якого був геноцид у вищезгаданому значенні цього терміну – геноцид, фізичні і психічні рубці від якого помітні й понині». Він ототожнює явище геноциду і голоду через причинно-наслідковий зв'язок. Г. – президент Італійського товариства вивчення сучасної історії (з 2011). Постійний учасник міжнародних наукових конференцій з теми Голодомору. Нагороджений Орденом Ярослава Мудрого V ст. (2005).

Л-ра і джерела: Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки. – Харків, 2007; Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. – М., 1996; Граціозі А. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український Голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // Український історичний журнал. – 2005. – №3; http://www.day.kiev.ua

ГРЕБЛЯ – село Христинівського р-ну Вінницької обл. У 1926 р. належало до Христинівської сільради Верхняцького р-ну Уманської округи. У 1933 р. в с. Г. померло від голоду, хвороб, виснаження 410 селян, з яких 166 чоловіків і 244 жінки. Померли цілі родини Лазарчука, Якимчука, Коника, Руденка, Гапічана, Кацімона та інші.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Черкащині: документи і матеріали. – Черкаси, 2002. – С. 163.

ГРЕЦЬКІ національні райони – адміністративно-територіальні одиниці УСРР, які знаходились на території Дніпропетровської (Велико-Янисольський) і Донецької (Мангуський, Сартанський) обл. З утворенням Донецької обл. 2 липня 1932 р. до її складу передали В. Янисольський р-н. У 1930, 1931 р. населення Г. н. р. не зазнало суттєвих змін: у селах Мангуського р-ну проживало близько 21 тис., Сартанського – 15 тис., у В. Янисольському – 35 тис. осіб, а разом з міським населенням, особливо у В. Янисолі, грецька гро-

мада цих р-нів налічувала 86 тис. осіб. У Сартанському р-ні було 5, у Мангуському – 6, у В. Янисольському 12 сільрад, із них грецьких 14, українських 7, німецьких 2. Після заснування в липні 1932 р. Донецької обл. населення В. Янисольського р-ну становило близько 50 тис. осіб, які проживали на території 16 сільрад. У 1931 р. до колгоспів записали 33% селянських господарств Г. н. р., усуспільнили 38% орної землі. До колективізації у В. Янисольському р-ні Сталінської округи було 8 сільрад, дві грецькі – В. Янисольська з населенням 6101 особа, з яких 5623 – греки, а також Косарське з населенням 4969 осіб, з яких 4051 – греки. Вони компактно селилися й поза національними р-нами, маючи абсолютну перевагу серед сільського населення Великокаракубзької, Старобешівської, Стильської, Новобешівської сільрад Старобешівського р-ну, Богатирської, Костянтинопільської, Новобагатирської, Улакмицької сільрад Андріївського р-ну Сталінської округи. У Мангуському р-ні греки становили етнічну більшість у Мангуській (5119 з 6395 осіб), в Урзуфівській (2470 з 2898 осіб) та у Ялтинській (5750 з 6552 осіб населення сільради). В решті переважали українці. Найчисельнішою у Новоселівському р-ні Маріупольської округи була Сартанська сільрада (4787 греків з 5484 осіб), а також Македонівська, Старокримська. У Старокерменчицькому р-ні було 2 грецькі сільради з 9 – Новокаракубзька і Старо-Кримська, у Старокерменчицькому р-ні 5 сільрад, у яких греки становили більшість (Лесницька, Новогнатівська, Старо-Гнатівська, Старо-Каранська, Чермалинська). Їхнє населення стало об'єктом руйнівного впливу колективізації, розкуркулення, хлібозаготівлі, але Г. н. р. не потрапили до списку найбільш уражених голодом регіонів протягом першої половини 1932 р. Селяни зазнавали репресій і виселень, але випадків масового голоду тоді не було зафіксовано. Факти голодування в окремих грецьких селах відносяться до 1933 р., особливо на території Старобільського та Старокаранського р-нів, а також у с. Мангуш, Урзуф.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 103–104, 151–154; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 676. – Арк. 27; Оп. 8. – Спр. 23. – Арк. 18; Оп. 9. – Спр. 101. – Арк. 19.

ГРЕЧАНА полова – лушпиння після очищення гречки, яке лишалося у скиртах з соломою. Г. п. кілька раз перевіювали, щоб забрати рештки зерна до колгоспної комори. Сільське населення додавало Г. п. до варива з лободи, кропиви та інших рослин, а також пекли з неї так звані гречаники. За відсутності борошна, з листя липи та інших сурогатів використовували Г. п. «На вулиці було 150 дворів, – згадувала мешканка с. Западинці Красилівського р-ну Хмельницької обл. – В одній із хат був хліб. У 49 хатах люди були опухлі, нічого не могли робити. У 100 – ходили по подвір'ю, варили і їли лободу, пекли пампушки з гречаної полови». Від її вживання траплялися смертні випадки, особливо серед виснажених селян.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 38.

ГРИНЕВИЧ Людмила Володимирівна – історик, дослідниця військової колективізації і голоду 1928–1929, Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Народилася 2 лютого 1962 р. у м. Київ. Вищу освіту здобула на історичному ф-ті Київського державного ун-ту імені Т.Г.Шевченка (1986). Співробітник Центрального державного архіву вищих органів влади УРСР, Меморіального комплексу музею Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., Центрального музею Леніна в м. Києві. З 1991 р. в Ін-ті історії України НАН України, член урядової комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА. Г. захистила кандидатську дисертацію «Військове будівництво в УСРР у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст.: національний аспект» (1995), докторську «Голод 1928–1929 рр. в Україні: влада і суспільство» (2013). Г. редактор та упорядник «Енциклопедії єврейського життя в Україні», автор публікацій про діяльність Союзу євреїв – воїнів Київського військового округу. Системно і предметно досліджує соціально-політичні настрої селян у роки колективізації, їх соціальні почуття, національну ідентичність селянства, причини, обставини та наслідки голоду 1928–1929 рр. Автор монографії «Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні» (К., 2013), упорядник та автор документального видання – синтези «Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. Том 1. 1917–1929. Книга 3», (К., 2012), «Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. Книга 2. 1927–1929. Том 1. Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років», (К., 2012), Т. 2., Кн.1 (2016). Координатор наукового напряму в Україні Науково-освітнього консорціуму з вивчення Голодомору при Канадському ін-ті українських студій Альбертського ун-ту, директорка Українського науково-дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору (HREC in Ukraine), головна редакторка міждисциплінарного часопису «Holodomor Studies» («Студії Голодомору»). Входить до складу Громадського комітету із вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні (2013–2016). Співорганізатор кількох міжнародних

наукових конференцій в Україні з питань Голодомору (Київ, листопад 2013, жовтень 2016), міжнародного семінару «Спокуса пропаганди і масові вбивства в Україні у XX – на початку XXI століття» (Київ, 2–3 червня 2015 р.), «Соціальні катастрофи» (жовтень 2016), «Імперії і голод» (Київ, червень 2017 р.). Г. вивчає ідеологічне конструювання соціально-психологічного образу «куркуля» і «петлюрівця» напередодні Голодомору. Науковий консультант документальних фільмів «Гіркі жнива» (2016), «Голод до правди» (2017). Організатор наукових конференцій з оцінки демографічних втрат населення у роки Голодомору (2016–2017). Системно і послідовно обстоює розрахунки втрат від Голодомору в обсязі 3,9 млн осіб, виконані українськими демографами, як остаточні результати; в серпні 2017 р. запропонувала Міністерству освіти та науки України зафіксувати їх у шкільній навчальній програмі з історії Голодомору в Україні. Г. є науковим консультантом та редактором видання книги Е.Епплбом «Червоний голод», автор якої заперечує Голодомор – геноцид (*див. Епплбом Е.*).

Л-ра і джерела: Вчені Інституту історії України. Бібліографічний довідник. Вип.. 1. – К., 1998. – С. 89; Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – С. 102–107, 521–522; Країна. – 2013. – 21 листопада; Гриневич Л. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні: монографія. – К., 2013. – 435 с.; Епплбом Енн. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. – К.: HREC PRESS. 2018. – 442 с.

ГРИШКО Василь Іванович – український громадський діяч, публіцист. Народився 15 січня 1914 р. в м. Дубно Волинської губ. У 1914 р. родина виїхала до м. Яготин Полтавської губ. Г. навчався на літературному ф-ті Харківського ун-ту, але в 1936 р. його виключили з ун-ту. У 1931–1933 рр. написав твори «Один з тих», «Стик», «Хіба ж не успіх», які цензура визнала ідеологічно «шкідливими». Репресований, перебував у таборах на Колимі до 1940 р. У 1939 р. розстріляли його рідного батька – колишнього офіцера армії УНР. Г. свідомо лишився на окупованій території, працював редактором газети «Голос Полтавщини» до 1943 р., виїхав до Німеччини, перебував у таборах для переміщених осіб (1945–1949). Подружився з І.П.Багряним, Г.Костюком. У 1950-х рр. в США, навчався в аспірантурі Каліфорнійського ун-ту. Почав писати про голод, статті друкував в українських емігрантських часописах 1940-х рр. («Українська трибуна», «Українські вісті»), на сторінках «Сучасності» (1983). Автор книг про голод 1932–1933 рр. в Україні: «Москва сльозам не вірить: Трагедія України 1933 року з перспективи 30-річчя (1933–1963)» (Нью-Йорк, 1963); «Український Голокост. 1933» (Торонто; Нью-Йорк, 1978); «Москва сльозам не вірить: Народовбивство по-кремлівському». (К., 2003). Брав участь у роботі Міжнародної комісії з розслідування голоду на Україні 1932–1933 рр., яка була створена з ініціативи Всесвітнього конгресу вільних українців 14 лютого 1988 р. Використав та обґрунтував поняття «голокост» стосовно Голодомору. Автор термінів «акт антиукраїнського геноциду», «голодовий голокост», «український голокост 1933 року». Ленінські тези про «диктатуру пролетаріату», класову боротьбу вважав наріжним каменем «теорії насильства» і людиноневисницької ідеології. Помер Г. 12 жовтня 2008 р. в м. Галенуейл (Флорида, США).

Л-ра і джерела: Гришко Василь. Від «Маніфесту» до голокосту // Сучасність. – 1983. – №12. – С. 72–91; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і насідки. – К., 2003. – С. 142, 205, 486, 533, 805, 838; Гришко В. Корби часу: історія, література, політика, публіцистика. У 2 т. Т. 1 (1946–1952). – К.: Смолоскип, 1999. – 868 с.; Богуславський О.В. Гришко Василь // Українська журналістика в іменах. Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М.Романюка. – Львів, 2010. – С. 44–45; Костюк Г. Василь Гришко // Зустрічі і прощання. Спогади. – К., 2008. – Кн.1. – С. 426–429; Маркусь В. Гришко В. // Енциклопедія української діаспори. – Нью-Йорк – Чикаго, 2009. – Кн.1. – С. 187–189.

ГРИШКО Яким Петрович – учитель, секретар партосередку в с. Юрківка Оріхівського р-ну Дніпропетровської обл., причетний до так званої «Оріхівської справи», яка стосувалася керівників Оріхівського р-ну, які не могли забезпечити виконання державного хлібозаготівельного плану. Арештований у грудні 1932 р., звинувачений у саботажі хлібозаготівель та антирадянській агітації. За вироком виїзної сесії Дніпропетровського обласного суду 25–28 грудня 1932 р. засуджений на 5 років позбавлення волі у виправних таборах. Покарання відбував у Байкало-Амурському виправно-трудовому таборі м. Свободний Хабаровського краю. За постановою ЦВК СРСР від 11 серпня 1935 р. звільнено із зняттям судимості. Реабілітований 23 січня 1965 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 273.

ГРОМАДСЬКЕ харчування в колгоспах – стаціонарні та польові пункти колективного харчування працюючих колгоспників. Г. х. к. започаткували весною 1930 р., щоб максимально використати час, робочу і тяглову силу. Для громадського харчування утворювалися спеціальні фонди зернових культур, овочів, які спрямовували для приготування спільних обідів. Стаціонарних колгоспних їдалень було обмаль, а польові кухні діяли в господарствах, які займалися

вирощуванням цукрових буряків, інших технічних культур, а також на час сівби та жнив. «Лише в останні дні розпочалося колективне постачання для тих, – зазначалося у доповідній записці Наркомзему УСРР 15 квітня 1930 р. про колгосп «Вперед до соціалізму» Лебединського р-ну Харківської обл., – хто працює у полі. Туди вивозять і там варять кашу для всіх працюючих, що стосується хліба, видається винятково батракам і біднякам по ½ фунта на день». Хлібозаготівлі осені 1931 р. – зими 1932 р. позбавили колгоспи хліба, відтак і можливості видавати його для харчування колгоспників, які виконували польові роботи. 17 травня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У просило Москву видати Україні 1,5 млн пудів борошна, з них 600 пудів для «громадського харчування колгоспників, що працюють по обробці буряків у Вінницькій та Київській областях». Варили так звану «баланду» *(див. Баланда)*, бурду, затирушку, розбавляли борошно гарячою водою з різними трав'яними домішками, частіше гречаною, вівсяною або житньою половою. «На полі для працюючих, – згадував мешканець с. Красне Згурівського р-ну М.Я.Піший, – варили затірку (у воду вкинуть трошки борошна, зварять таке ріденьке пійло, це і є затірка. Кожному, хто працював, давали по черпаку затірки та по кусочку хліба. Хто міг працювати, усі йшли на поле, щоб двічі похлебтати того пійла». Якщо голови колгоспів видавали працюючим хліб щодня, то їх звинувачували у «розбазарюванні» насіннєвих фондів та притягали до кримінальної відповідальності. У с. Красненьке Ситковецького р-ну Вінницької обл. під час сівби видавали 200 грамів чорного хліба і миску баланди з мерзлих буряків. «Я весною пішла з чоловіком на роботу, – згадувала мешканка с. Кармалюкове Жмеринського р-ну Вінницької обл., – то там у полі варили ячмінний куліш рідесенький. Живіт повний, а їсти хочеться, ноги пухнуть. Рвали кропиву, квасок, щавель і варили. Отаке було їдло». У колгоспі ім. Косіора с. Гранів Гайсинського р-ну Вінницької обл. в червні 1932 р., коли «...польові роботи було припинено через дощ, і на колгоспницькій їдальні харчували лише постійних, до кухні прибуло до 100 колгоспниць-жінок. Коли їм не дали обідать, то вони організовано пішли до магазину, розбили замок і розібрали готівку борошна, крупу та сою». Некалорійність колгоспного харчування, його несвоєчасність і тривала відсутність, виняткове соціальне застосування для працюючих у полі, а з іншого боку – вилучення хліба і продовольства в домівках колгоспників стало причиною масового голодування, смерті. Колгоспники помирали на полях, виконуючи норму виробітку, щоб одержати 200 грамів хліба і миску кандьору, затирушки чи баланди. У с. Степківка Уманського р-ну вимерли цілі двори, переважно колгоспників, які «харчувалися в колгоспній їдальні». Весною 1932 р. селяни поїдали дохлятину, котів, собак, гнилі буряки, різні трави, дощових черв'яків. У травні 1932 р. для Г. х. к. колгоспників 8 районів Вінницької обл., які перебували «у найбільш тяжкому становищі», виділили 4 вагони тюльки. Зерна не вистачало для посіву, тому Г. х. к. стало фікцією. Виділеного з централізованих фондів зерна виявилося недостатньо для фізичної підтримки колгоспників, які обробляли буряки, навіть за умови 400 грамів хліба щодня, тому що не було сили для виконання звичайних норм виробітку. Для продовження тривалості робочого дня до 8 годин треба було мати 800 г хліба щодня. Відсутність належного харчування спричинила масовий вихід селян з колгоспів, їх неявку на роботу. Обмеження норм видачі хліба для Г. х. к. розпочалося одразу після прийняття закону про «п'ять колосків» від 7 серпня 1932 р., тобто про охорону майна колгоспів. 22 серпня 1932 р. Укрколгоспцентр, виконуючи директиву ЦК партії, заборонив видачу хліба для громадського харчування – його отримували тільки трактористи, інші колгоспники отримували лише так звану «гарячу страву», приносячи свій хліб. Голів колгоспів судили, якщо вони дозволяли видачу дорослому 800 г, підлітку 400 г хліба для громадського харчування. Застосування натуральних штрафів до колгоспів, занесення їх на «чорну дошку», зарахування до фонду хлібозаготівлі і насіннєвих ресурсів, які застосовували з листопада–грудня 1932 р., фактично згорнули Г. х. к. Зимою 1933 р. колгоспникам не видавали харчування, а лише під час сівби, прополювання буряків та жнив. 14 червня 1933 р. було організовано 22 тис. польових пунктів громадського харчування в колгоспах та 3,7 тис. стаціонарних пунктів, що становили 54% від планової необхідності. Відмінність між польовими і стаціонарними пунктами харчування працюючих колгоспників полягала не в асортименті продуктового набору, який був сталим – тістова баланда з домішками трав, а в стимулі. Польові пункти «мобілізовували» вихід колгоспників у поле, не відволікали їх від роботи, не забирали багато часу на обід. У багатьох колгоспах продуктів для Г. х. к. вистачало на кілька днів, а чимало господарств не мали ресурсів для його організації, тому Наркомзем УСРР виявив «класову короткозорість», бо в «...деяких колгоспах куховарами працюють куркулі, які зривають громадське харчування». Держава забрала хліб, унеможливила повноцінне харчове забезпечення працюючих колгоспників, знехтувавши здоров'ям та життям 10 млн

непрацюючих членів їхніх родин. У Чернігівській обл. колгоспи 11 р-нів були забезпечені продуктами від 50 до 100%, ще 11 р-нів на 30–50%, 9 р-нів на 30%, а 5 – нічого не мали. Така картина спостерігалася в решті областей. Г. х. к. мало забезпечити належне виконання норм виробітку, економію часу, високу колективну продуктивність праці в колгоспах, максимальне вилучення зерна для виконання хлібозаготівельного плану, але в роки Голодомору обмежувалося р-нами інтенсивних культур (з вирощення цукрових буряків), сезонним застосуванням. Колективне харчування не врятувало колгоспників від індивідуальної і масової смерті від голоду.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 167, 625; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 161, 174, 883.

ГРОМАДСЬКИЙ комітет із вшанування пам'яті жертв Голодомору – геноциду 1932 – 1933 років в Україні – об'єднання громадських діячів, учених, митців, політиків з метою продовження меморіальної традиції увічнення пам'яті жертв Голодомору. Ідея та ініціатива створення Г. к. належала І.В.Васюнику *(див. Васюник І.В.)*. Необхідність його діяльності була зумовлена публічним запереченням Голодомору – геноциду, висловленим В.Ф.Януковичем на сесії ПАРЄ 27 квітня 2010 р., закликами окремих членів Партії Регіонів про перегляд закону України від 28 листопада 2006 р. про визнання Голодомору – геноциду. Організаційне оформлення, напрацювання програмних засад, форм і методів роботи Г. к. тривало протягом другої половини 2010 – першої половини 2011 р. Установче засідання відбулося 22 вересня 2011 р. в Києві, на якому схвалили програмні завдання Г. к. до 80-х роковин Голодомору, а також план конкретних дій на 26 листопада 2011 р. До складу Г. к. увійшли громадські діячі, учені, митці, дипломати: І. Васюник (співкоординатор), В.Василенко, В.Вовкун, А.Гайдамака, І.Драч, Л.Танюк, С.Квіт, Р.Круцик, Н.Матвієнко, В.Марочко, С.Кульчицький, М.Попович, Є.Сверстюк, І.Юхновський, О.Романів із США та ін. Програма мала меморіальне гасло «Україна пам'ятає, Світ визнає», якою передбачалося проведення наукової конференції, круглих столів, виставок, видання та поширення книг, проведення Уроку пам'яті в Національному музеї «Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні», панахиди із згадуванням імен полеглих від Голодомору, всеукраїнської акції «Запали свічку пам'яті» та акції «Голодомор-геноцид: пам'ятаємо», випуск поштової марки та конверта до 80-х роковин, спорудження пам'ятника досліднику Голодомору Дж.Мейсу, підготовка національної доповіді «Злочини тоталітаризму в Україні» з її виголошенням на засіданні Верховної Ради України. Г. к. запланував видання книги «Людяність у нелюдяний час», створення електронної бази даних про померлих, наповнення електронної карти Голодомору в Україні, підготовку «Енциклопедії Голодомору». 20 грудня 2011 р. Секретаріат Г. к. ухвалив звернення щодо продовження будівництва другої черги музею Голодомору, про неприпустимість згортання навчальних програм у школах з тематики Голодомору. 17 травня 2012 р. Г. к. розробив програму дій до 80-х роковин Голодомору, яку частково доповнив конкретними заходами 4 червня 2013 р. Вони відбувалися у 2011–2014 рр. Г. к. організував громадськість Києва та України на проведення меморіального заходу «Запали свічку пам'яті». За сприяння Г. к. відбувся науковий форум пам'яті жертв Голодомору – геноциду (Київ, 21–23 листопада 2013 р.), міжнародний симпозіум «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: історія, пам'ять», а також прем'єра опери В.Балея «Червона земля. Голод» у Національній опері України ім. Т.Г.Шевченка. За сприяння Г. к. в 2015–2017 рр. проведено три вечори пам'яті в Національній філармонії м. Києва *(див. «Хорал Безсмертя»)*. 23 листопада 2013 р. Г. к. провів скорботну ходу до Національного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів» та загальнонаціональну хвилину мовчання «Запали свічку». У 2016–2017 рр. з ініціативи Г. к. було створено робочу групу експертів з розробки концепції другої черги Музею Голодомору у Києві, а 15 січня 2018 р. її розглянув та схвалив Кабінет Міністрів України.

Л-ра і джерела: Людяність у нелюдяний час. Доброчинці в часи Голодомору / Упоряд. В.С.Теліщак, В.М.Яременко. – Львів: Часопис, 2013. – 236 с.; holodomor 33. org.ua

ГРОМАДСЬКИЙ комітет рятунку України у Празі – об'єднання українських громадських установ, політичних діячів, творчої інтелігенції в Чехословаччині, заснований 19 липня 1933 р. Головою Г. к. р. був професор О.І.Бочковський *(див. Бочковський О.І.)*. Об'єднання, яке виникло з ініціативи Національної ради жінок України в Празі, мало також назву – Комітет представників українських організацій в Чехословаччині, але за підписом його голови зустрічалася офіційна назва – Г. к. р. у Празі. До складу управи входили О.І.Бочковський (голова), І.Мірний (скарбник), М.Феденкова (секретар), члени – Д.Антончук, А.Галька, Б.Гомзин, Ю.Добриловський, Н.Дорошенкова, В.Меринда, З.Мірна, Г.Омельченко, І.Паливода, С.Русова, М.Феденкова. Г. к. р. мав зв'язок з аналогічними об'єднаннями у

Брюсселі, Відні, Чернівцях, Львові, друкував статті про соціально-економічну ситуацію в Україні на сторінках часопису «Український тиждень» (додаток «Комунікат»), видавав газету чеською мовою «Hlad na Ukraine», опублікував брошуру А.П.Животка «Світська Росія та Україна», автор якої показав планомірне винищення більшовиками українського народу. 23 жовтня 1933 р. О.І.Бочковський надіслав прем'єр-міністру Норвегії Й.Л.Мовінкелю *(див. Мовінкель Й.Л.)* вдячного листа за оприлюднення інформації про голод в Україні на засіданні Ради Ліги Націй. «Ви не хотіли, немов Пілат, – наголошувалося в листі, – умити від неї руки. Ви вважали, що «SOS» Радянської України є справою Вашого сумління. Для Вас було ясно, що в цьому випадку Ви не можете мовчати і Ви вжили всіх зусиль та заходів, щоб за кожну ціну перевести справу через Раду Союзу Народів. Вам це пощастило. Чи не треба казати про моральне значення цього акту для України та українського народу?!». О.І.Бочковський використав у тексті листа повну назву організації – «Громадський комітет рятунку України», підкресливши офіційний статус звернення. Г. к. р. У. займався гуртуванням української еміграції в ЧСР для надання допомоги голодним селянам в Україні, налагодженням оперативних зв'язків з подібними організаціями в інших країнах, поширенням правди про голод шляхом друкування інформації. Об'єднання діяло в умовах активізації нацистів у Німеччині та економічної кризи в Європі, країни якої шукали співпраці з СРСР, тому замовчували факт Голодомору в Україні, не реагували на заклики громадськості. 29 жовтня 1933 р. Г. к. р. скликав «протестні збори» у Празі, на яких виголосив промову О.І.Бочковський. Він заявив, що «...29 жовтня навіки буде визначений чорною обвідкою в українському національному календарі, як день жалоби й протесту з нагоди нечуваного в історії прикладу масового виморювання голодом українського населення більшовицькою диктатурою на Радянщині». Вираз «режим Сталіна почав голодом винищувати український народ», застосований у промові, означав терор голодом. Організатори мітингу протесту розраховували на їх підтримку у світі, «маніфестуючи ідею національної соборности», підкреслювали моральну відповідальність Європи за голод в Україні, а також висловили подяку за підтримку генеральному секретареві Конгресу європейських національних меншин Е.Амменде *(див. Амменда Е.)*, віденському архиєпископу, кардиналу Т.Інніцеру *(див. Інніцер Т.)*, прем'єр-міністру Норвегії Й.Мовінкелю, представництву Міжнародного Червоного Хреста. Резолюція, яку ухвалили учасники мітингу протесту, віддзеркалювала політичну мотивацію Голодомору в Україні. «Історія не знає прикладу, – наголошувалося в резолюції від 29 жовтня, – щоби цілий народ масово нищився так, як це тепер діється на Великій Україні й Кубані, де совітський режим голодом виморює українське населення. Так карає большевицька диктатура Україну за її національні визвольні змагання, за її стихійне прямування до волі та самостійности, за її традиційний демократизм і непримириму ворожнечу до московсько-окупанського режиму». Того ж дня Г. к. р. звернувся до президента США Ф.Рузвельта з проханням про створення «контрольної комісії на території Радянської України» для з'ясування причин, перебігу та наслідків голоду в Україні. У зверненні до нього зазначалося, що цей голод не є випадковим явищем або стихійним чи природним нещастям», а навпаки – «він був спричинений системою большевицької диктатури та протиукраїнської політики совітської влади», відтак загинули мільйони людей. Вислів О.Бочковського «безхребетна Європа» стосувався угодовської політики її держав щодо замовчування факту голоду в Україні.

Л-ра і джерела: «Ми б'ємо в Великий дзвін...»: Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008; Свобода (Львів). – 1993. – 27 листопада; Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 775–776.

ГРОМАДСЬКИЙ комітет рятунку України – об'єднання українських громадських установ, інтелігенції, політичних діячів, створений 16 липня 1933 р. у Львові для надання допомоги голодуючим в Україні. 25 липня 1933 р. Г. к. випустив відозву «Биймо у великий дзвін на тривогу», яку підписали 35 громадських організацій Львова. Засновниками Г. к. у Львові були М.Рудницька, З.Пеленський та інші представники культурно-просвітницьких громад міста. Вони друкували статті у пресі, апелювали до Міжнародного Червоного Хреста, розкривали жахливі факти Голодомору в українських селах «совіцької України», брали участь у міжнародній та міжконфесійній нараді, яка відбулася 16–17 грудня 1933 р. в Женеві. Представники Г. к. у Львові (М.Рудницька, З.Пеленський) передали звернення головуючому в Раді Ліги Націй Й.Мовінкелю про голод в Україні та необхідність надання міжнародної допомоги голодуючим. Г. к. у Львові тісно співпрацював з Г. к. р. у Празі, брав участь у протестних акціях.

Л-ра і джерела: «Ми б'ємо в Великий дзвін...»: Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008; Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 786–787.

ГРУПА Молотова з посилення хлібозаготівлі – створена 22 жовтня 1932 р. за постановою ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні та Північному Кавказі» на чолі з головою РНК СРСР В.М.Молотовим. До її складу входили Саркіс *(див. Саркісов С.А.)*, голова правління Держбанку, заступник наркома фінансів М.І.Калманович, організатор першої машинно-тракторної станції в СРСР, заступник наркома землеробства СРСР А.М.Маркевич, представник Заготзерно Кренцель. В історичній літературі Г. М. отримала назву «Комісія Молотова». Метою її діяльності було «посилення хлібозаготівлі», а термін перебування в Україні – «дві декади». Очоливши хлібозаготівлі в Україні, Г. М. почала впроваджувати карально-репресивні методи і форми вилучення хліба: натуральний штраф; секторальні плани по колгоспах, радгоспах, МТС, селянських господарствах; «товарні репресії» по відношенню до колгоспів і селян-одноосібників; режим «чорних дощок»; закон 7 серпня 1932 р. про «п'ять колосків»; інститут заручників; ізоляцію сіл та заборону виїзду селян за хлібом до інших республік. Г. М. переглядала плани хлібозаготівлі, ініціювала застосування «судових репресій та безжалісної розправи» проти «саботажників». Роботою урядової групи особисто керував В.М.Молотов *(див. Молотов В.М.)*. Він перебував у р-нах здійснення хлібозаготівель, вимагав від їх керівництва негайного виконання державних завдань, наказував «брати будь-який хліб в колгоспах». Г. М. діяла до початку грудня 1932 р. Усі члени групи та особисто В.М.Молотов причетні до політики Голодомору.

Л-ра і джерела: Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 238; Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2006. – С. 440, 447; Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917–1938 рр.). – К., 2008. – С. 306.

ГУБНИК – село Гайсинського р-ну Вінницької обл. До 1930 р. перебувало у складі Ладижинського р-ну Тульчинської округи, а Губницька сільрада охоплювала 1095 селянських дворів з населенням 4265 осіб, з яких 4218 українців, 12 росіян, 17 євреїв та 8 поляків. Селяни чинили збройний опір колективізації у 1929–1930 рр., ухилялися від хлібозаготівлі 1931 р. За це підлягали депортації, подвірному експертному обкладанню податками *(див. Експертники)*, багаторазовому вилученню зерна через індивідуальне доведення завдань *(див. «План до двору»)*. Г. потрапило до першої хвилі Голодомору, що охопив третину р-нів України протягом першої половини 1932 р. За повідомленням Вінницького облвідділу ДПУ в липні 1932 р. померли від голоду 10 осіб, а члени 29 сімей лежали «пухлими і не могли пересуватися». У 1932–1933 рр. жертвами Голодомору стали 521 мешканець цього села.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 318; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – К., 2008. – С. 213; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 163.

ГУЗАР Любомир Ярославович – релігійний, церковний та громадський діяч, просвітник. Народився 26 лютого 1933 р. у м. Львів. Освіту здобув в українській гімназії м. Зальцбург (Австрія), у Вашингтонському католицькому ун-ті, Великій духовній семінарії св. Йосафата (м. Рим) в 1940–1950-х рр., а також у Фордгамському ун-ті (США, 1967). Доктор богослов'я за дослідження «Митрополит Андрей Шептицький – провісник екуменізму» (1972). У 1970 – на початку 1990-х рр. жив і творив в Італії, займався справами церкви, просвітництвом. Г. висвячений патріархом Української греко-католицької церкви Й.Сліпим на єпископа (1977). Повернувся в Україну в 1993 р., служив у Львівській духовній семінарії Св. Духа. Обраний верховним архієпископом УГКЦ (2001–2011). 21 лютого 2001 р. папа Іоанн-Павел II призначив Г. кардиналом. Блаженніший Любомир, відколи повернувся в Україну, постійно згадував у молитвах жертви Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. У листопаді 2002 р. Г. підписав Звернення Синоду єпископів Києво-Галицької митрополії УГКЦ, приурочене до 70-х роковин Голодомору. У листопаді 2003 р. Г. надіслав відкритого листа прем'єр-міністру України В.Януковичу, у якому виклав власне невдоволення демонстративним нехтуванням владою меморіальних заходів з сумної нагоди – Дня пам'яті жертв Голодомору. Глава УГКЦ свято продовжував гуманістичну місію А.Шептицького, спрямовану на викриття злочину проти людяності в Україні 1932–1933 рр. *(див. Шептицький Андрей, Українська греко-католицька церква)*. 20 листопада 2006 р. Г. разом з Патріархом Київським і всієї Руси-України Філаретом *(див. Філарет)*, главою Конференції Римо-католицьких єпископів М.Яворським підписав спільне звернення українських церков про необхідність визнання Голодомору – геноциду. Народжений у «лютому» і лихолітньому 1933 р., Г. закликав людей бути милосердними і щодня творити добро. Він не цурався публічних виступів у пресі,

щедро і щиро давав інтерв'ю відомим журналістам в Україні – С.Шустеру, П.Шеремету, Д.Гордону, брав участь у зустрічах з вірянами, студентами вишів. Його богословсько-філософські промови збагачували суспільство ідеями миру і злагоди, наповнювали вірою, любов'ю до Бога, себе і до свого ближнього. Блаженніший наставляв молодь на шлях істини, духовного пізнання самих себе, власної місії в житті. У 2011 р. Г. передав верховенство УГКЦ С.Шевчуку, а сам, незважаючи на тяжку недугу, служив Богові і вірянам. Він нагадав людям про занедбані кладовища і переслідування комуністичними ідеологами церкви, тому що радянська влада забороняла згадувати про трагічне минуле кожної родини і народу загалом, замовчувала факт штучного голоду в Україні. В інтерв'ю засобам масової інформації в 2013 р. Г. відхилив ідею про «загальносоюзний голод», викрив політичну складову кремлівської доктрини «Русского мира». Г. висловив надію і певність, що усвідомлення народом трагічних наслідків Голодомору сприятиме зціленню нації, подоланню поразок і болю. 1 грудня 2013 р. він закликав на Майдані в Києві творити добро: «Якщо хочете жити у нормальній державі, передати її дітям і внукам – чинімо добро». Він порадив політикам України враховувати помилки минулого та власні. Останній публічний виступ Г. відбувся 17 березня 2017 р. у Верховній Раді України. Помер Г. 31 травня 2017 р. в м. Києві.

Л-ра і джерела: Звернення українських Церков про необхідність визнання Голодомору геноцидом // Вільна думка. – 2006. – 21 листопада; Федів Л. Пам'ять владі не потрібна: Блаженний Любомир Гузар написав листа Ф.Януковичу про «жалюгідне відзначення на державному рівні 70-х роковин голодомору» // Високий Замок. – 2003. – 26 листопада; Любомир, Верховиний архієпископ, Глава УГКЦ. Ми втратили ше один шанс. Високодостойному панові Віктору Януковичу, прем'єр-міністрові України, голові Оргкомітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні // Нова зоря. – 2003. – Число №48. – С. 1,2; Гузар Любомир. «Було б далеко більш значущим, якби на панахиді були пристуні, навіть не молячись, представники всіх українських церков // Старий Замок. – 2003. – 27 листопада – 3 грудня; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик / Упоряд.: Л.М.Бур'ян, І.Е.Рікун. – Одеса, 2008. – С. 487; Недавня О.В. Гузар Любомир // Енциклопедія історії України. Т.2. – К., 2004. – С. 246–247.

ГУНЧАК Тарас Григорович – український історик, автор праць з історії української революції 1917 р., Української повстанської армії, дослідник української суспільно-політичної думки, редактор ж-лу «Сучасність» (1980–90-ті рр.). Народився в 1932 р. З 1944 р. в США, здобув вищу освіту у Фордагмському ун-ті, закінчив докторантуру у Відні. Доповідав про голод у Фордгам. ун-ті (1983), помістив рецензію на книгу Р.Конквеста «Жнива скорботи» *(див. Конквест Р.)* у ж-лі «Сучасність» (1988, №1), вважає Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українців, досліджував ставлення громади Західної України 1933 р. до голоду в Україні, показав суб'єктивне висвітлення українс ького голоду американським журналістом У.Дюранті *(див. Дюранті У.)*, висвітлив форми протесту жінок-українок США проти голодної катастрофи в Україні. Книги та статті Г. виходили українською, англійською, німецькою мовами. Історію Голодомору Г. висвітлив у працях: «Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії». – К., 1993; «Проблема геноциду: Україна 1932–1933. Злочини проти людства» // Військо України. – 1993. – №5. – С. 111–118; «Відзначити великий Голодомор – обов'язок кожного українця» // Наше життя. – 1993. – №5; «Західна Україна намагалася допомогти голодуючим» // Свобода. – 2003. – 16 травня; «На захист «наших братів за Збручем» (Про Комітет допомоги голодуючим із Східної України, створений 1933 р. в Підгайцях, Бережанський р-н)» // Літературна Україна. – 2003. – 4 вересня; «Дії Союзу українок Америки під час Великого Голоду в Україні» // Америка. – 2004. – 14 лютого; «В річницю трагедії Голодомору» // Свобода. – 2005. – 9 грудня.

Л-ра і джерела: Ясь О.В. Гунчак Тарас Григорович // Енциклопедія історії України. Том 2. – К., 2004. – С. 255; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса, 2001; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Випуск другий. – Одеса, 2008. – С. 581.

ГУРІВЦІ – село Козятинського р-ну Вінницької обл. У 1926–1930 рр. центр Гурівської сільради Бердичівського р-ну, у якій знаходилося 316 селянських господарств, проживали 1557 осіб, з яких 1544 українців, троє росіян, 10 євреїв. Селяни Г. активно боролися проти примусової колективізації, фіскальної хлібозаготівлі, брали участь у повстаннях 1929–1930 рр., «волинках», масово виходили з колгоспу в роки Голодомору. За повідомленням райвідділу ДПУ від 27 квітня 1933 р. колгоспник Г.Тимощук публічно висловлював невдоволення економічною політикою влади, коментував розміщений на фасаді сільського клубу портрет Й.Сталіна: «Це він винний, це він так зробив, що люди пухнуть з голоду, чи прийде коли-небудь час, що буде краще, не знаю, але ми пропадемо до урожаю з голоду, це я добре знаю». Колгоспники с. Г. проклинали радянську владу, яка «знає лише, що мучити людей і так, щоб пухнути з голоду». Виснаженим колгоспникам, які працювали в полі, видавали

по 400 гр. хліба на день. У с. Г. від голоду померли 213 осіб, активну частину селян виселили.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 7; Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 422; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – К., 2008. – С. 217.

ГУРТОВИЙ Григорій Олександрович – краєзнавець, журналіст, педагог. Народився 26 грудня 1924 р. у с. Корніївка Веселівського р-ну на Запоріжжі. У роки Голодомору померли його дід Карпо, бабуся Горпина, сестра Віра, близькі родичі. Остарбайтер з 1942 р., він потрапив до концтабору Флосенбург, повернувся в Україну 1945 р. Пережив голод 1946–1947 рр. Автор спогадів «Голгофа голоду», ініціатор створення меморіального монументу християнському милосердю волинян, які рятували голодних біженців з Білорусії, Росії та радянської України у 1946–1947 рр. Ідею та макет монументу Г. запропонував Волинській облдміністрації у 1997 р., але не отримав підтримки, тому встановив макет в експозиції Торчинського краєзнавчого музею (2006–2007 рр.). Він використав слова проповіді Ісуса Христа: «Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть». Скульптурна експозиція «Монумент християнському милосердю волинян» (скульптор Ірина Дацюк) – перша в Україні, яка засвідчує вияв гуманізму і намір творити добро. Г. помер 1 вересня 2012 р. Задум краєзнавця і гуманіста реалізував народний депутат першого скликання А.І.Бондарчук *(див. Бондарчук А.І.)*. Монумент християнському милосердю споруджено у м. Луцьку, офіційне відкриття відбулося 26 листопада 2016 р. Український інститут національної пам'яті визнав недоцільним «проведення цього заходу» про голод 1946–1947 рр.

Л-ра і джерела: Гуртовий О. Увічнимо подвиг милосердя людського // Народне слово. – 1997. – 12 квітня; Голгофа голоду: спогади про милосердя волинян // Слава праці. – 1997. – 26 квітня; Бондарчук А. Україну від голоду врятував «бандерівський край» // Волинь нова. – 2014. – 20 лютого; Мельник О. Голодомор 1946–1947 рр. крізь призму спогадів Григорія Гуртового // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Голодомор в Україні 1946–1947 років: причини, перебіг, наслідки. Західна Україна в контексті Голодомору. Науковий збірник. Випуск 59. – Луцьк, 2016. – С. 64–72;

ГУЦАЛО Євген Пилипович – поет, прозаїк. Народився 14 січня 1937 р. у с. Старий Животів Оратівського р-ну Вінницької обл. Вищу освіту здобув у Ніжинському педагогічному ін-ті (1959). Автор літературних творів, поетичних збірок, у яких висвітлював драматичні долі українських дітей у роки війни, руйнування сіл, змалював жіночий образ війни («Співуча колиска з верболозу: окупаційні фрески» (1991). Г. одним із перших українських письменників відобразив пекельні події 1932–1933 рр. в Україні, скинувши з себе ментальний тягар радянщини. Його повість «Голодомор» (1990) здобула читацьку підтримку, надихнула істориків і політиків на осягнення катастрофічних втрат українського народу. Збірка Г. «Сльози Божої Матері» (1990), до якої залучено повісті «Голодомор», «Безголов'я», «Прокляття», розкриває біль і спокуту українців, картини повсякденного Голодомору, прояви християнського милосердя, православної моралі, сили віри у Бога, а з іншого боку – випадки пристосування та виживання, навіть ціною моральної деградації сільських активістів, гріхопадіння людей, уражених вірусом більшовизму. Тема прокляття, яке не раз лунало з уст конаючих від голоду селян, виглядає не містично, а постає у протиборстві добра і зла, перемоги правди над кривдою. Будучи дитиною війни, Г. повертає читача до трагічної долі дітей – жертв Голодомору, а також до чорнобильського лихоліття, «мирний атом» якого живе в людському організмі, руйнує його хворобами. Помер Г. 25 липня 1995 р. у м. Києві.

Л-ра і джерела: Гуцало Є. Створимо книгу народної пам'яті: (с. Старий Животів Оратівський р-н; с. Тишківка Гайсинський р-н) // Літературна Україна. – 1988. – 10, 21 листопада; Гуцало Є. Діти Чорнобиля. – К.: Соняшник, 1995. – 103 с.; Гуцало Є. Сльози божої матері: Повісті / Худож. М.Агафонова, С.Железняк. – К.: Молодь, 1990. – 261 с.; Гурбанська А. «Сльози Божої Матері» Є.Гуцала як метажанр // Слово і Час. – 2007. – №1. – С. 70.

ГУШАНСЬКИЙ Марко Еммануїлович – жертва Голодомору на території Бульварного р-ну м. Києва. Помер 18 липня 1933 р. від висипного тифу у віці 28 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2009. – С. 428.

ДАЛЕКЕ – село Новоукраїнського р-ну Одеської обл. Напередодні колективізації у Зінов'євській окр. проживало 49 тис., з яких 46 тис. українців, понад 2 тис. молдаван, близько 400 росіян. На території р-ну знаходилося 10721 господарство, проживало українців 9961, росіян 87, євреїв 157, молдаван 428. У роки Голодомору с. Д. мало 82 селянські двори, а весною 1933 р. померли з голоду 84 особи. Гинули цілими родинами.

Л-ра і джерела: 33-й голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 415–416; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 206–207.

ДАЛИКОВА Ганна Григорівна – жертва Голодомору на території Артемівської міськради. Померла 20 квітня 1933 р. від загального виснаження у віці 45 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. – Донецьк, 2008.– С. 146.

ДАНИЛЕНКО Василь Михайлович – український історик, фахівець з історії міжнародних відносин, всесвітньої історії, джерелознавець, дослідник голодоморів в УРСР 1920–1940-х рр. Народився 4 квітня 1954 р. в с. Карапиші Миронівського р-ну Київської обл. Вищу освіту здобув на історико-педагогічному ф-ті Київського державного педагогічного ін-ту імені О.М.Горького (1976). Аспірант Ін-ту історії АН УРСР (1977–1982), захистив кандидатську дисертацію «Економічне й науково-технічне співробітництво Югославії з країнами – членами РЕВ (1964–1980)» у 1983 р., докторську «Україна в наукових та науково-технічних зв'язках східноєвропейських країн (1950–80-ті рр.» (1995). Працював в Ін-ті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України (1996–2001), головний науковий співробітник Державного архіву СБУ (2001–2010). Д. один з упорядників пересувної виставки архівних документів про Голодомор «Розсекречена пам'ять», яка демонструвалася в Україні та Росії (2008). Автор розділів документально-меморіального видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ» (К., 2008). Д. учасник міжнародних наукових конференцій з питань голодоморів, доповідав про архівно-джерельну базу дослідження Голодомору (Три Голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення. Матеріали Міжнарод. наук. конф., Київ, 7 листопада 2002 р.; Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїн. наук. конф., Київ, 15 листопада 2002 р. (К., 2002). У 2003 р. опублікував статтю «Документи радянських спецслужб про голодомори в Україні (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.» // Пам'ять століть. – 2003. – №3. – С. 104–121), використав невідомі документи про карально-репресивну систему Голодомору – геноциду. Упорядкував щоденникові записи очевидця Голодомору – партійного функціонера 1930-х рр. Д.Заволоки. Співавтор колективної монографії «Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки» (К., 2003). Ініціатор та упорядник анотованого довідника з архівно-кримінальних справ засуджених у 1930-х рр. за спротив хлібозаготівлі, колективізації та розкуркуленню. Автор навчальних посібників з історії України та всесвітньої історії.

Л-ра і джерела: Вчені Інституту історії України: Бібліограф. довідник. Вип.1. – К., 1998. – С. 67; Українські історики XX ст.: Бібліограф. довідник. Вип.2. У 2-х ч. Ч. 1. – Львів, 2003; Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. – К., 2006. – С. 528; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Випуск другий. – Одеса, 2008. – С. 483; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник / Упоряд. В.М.Даниленко. – Львів, 2010.

ДАНИЛЕНКО Семен Трохимович – жертва Голодомору на території Губинської сільради Ново-Московського р-ну Дніпропетровської обл. Помер у 1933 р. у віці одного року від недоїдання.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 691.

ДАНИЛЕНКО Лука Мокійович – військовослужбовець, лейтенант, заступник командира

батареї артилерійського полку 35 стрілецької дивізії Далекосхідного військового округу. Із селян. Народився 5 листопада 1905 р. у с. Вакулки Недригайлівського р-ну. Навчався в Ленінградській артилерійській школі. Протягом літа – осені 1933 р. перебував у відпустці в с. Вакулки, голодував. Демонстративно знищив власний партквиток та вийшов з лав ВКП(б) у 1933 р. Займався «контрреволюційною агітацією» серед військовослужбовців, розповідаючи червоноармійцям та командирам про факти голоду в українських селах: «..на Україні жити важко, хліба немає, люди їдять якусь суміш, деякі через нестачу хліба з голоду пухнуть. Хто не виконує плану хлібозаготівлі, того заарештовують... Я втратив усю свою рідню, усе своє потомство, всі вимерли від голоду». Критикував рішення січневого (1933 р.) пленуму ЦК ВКП(б), спростовував декларовані успіхи колгоспного ладу. Заарештований 31 липня 1937 р. та засуджений 22 травня 1938 р. до розстрілу виїзною сесією військової колегії Верховного суду СРСР у м. Хабаровську. Реабілітований 12 листопада 1959 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 257–258.

ДАНИЛЮК Ярема Кузьмич – жертва Голодомору на території Жовтневого р-ну м. Києва. Помер 10 травня 1933 р. від безбілкового набряку у віці 36 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 443.

ДАНІЛОВ Віктор Петрович – російський історик, дослідник соціально-економічого та політичного розвитку радянського суспільства 1920–1930-х рр., доктор історичних наук (1982). Народився у 1925 р. Працював в Ін-ті історії СРСР АН СРСР, очолював групу з історії радянського селянства (1958–1969), відділ аграрної історії. Автор понад 350 праць, з них 30 англійською, французькою, японською та іншими мовами, присвячених висвітленню примусової колективізації та політики розкуркулення, селянської кооперації, демографії села, історіографії соціально-економічних проблем непу, з'ясуванню причин голоду 1932–1933 рр. Один з упорядників документальних видань: «Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. Т. 1–3.» (М., 1998–2003); «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927–1939. Т. 1–5». (М., 1999–2004). У 1988 р. підписав листа, адресованого урядом СРСР Генеральній Асамблеї ООН, у якому заперечувався факт голоду 1932–1933 рр. Перші науково-публіцистичні статті Д. про голод з'явилися у 1987 р. на сторінках періодичних видань, які висвітлювали основні причини голоду – колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі. Дослідив та упорядкував архівні документи і матеріали про колективізацію і голод в СРСР, стверджував історичний факт найчисельніших демографічних втрат від голоду на території України та Кубані, але не виявив архівних джерел про голод в Центральних областях РСФРР у 1932 р., крім голоду в Поволжі. Визнавав «організований» характер голоду, особисту причетність Й.Сталіна до його творення, однак уникав політично-правової оцінки Голодомору як геноциду. У 1988 р. був одним з істориків, які написали листа із запереченням факту голоду. Статті Д. кінця 1980-х рр. відповідали канонам радянського історіографічного дискурсу, але з послідовним визнанням організованого голоду, сталінського злочину проти селян («Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. о «демографической катастрофе» 30–40-х годов в СССР» // Вопросы истории. – 1988. – №3. – С. 116–121; «Коллективизация: как это было» // Страницы истории советского общества: факты, проблемы, люди. Сборник статей. – М., 1989; «Организованный голод: к 70-летию общекрестьянской трагедии» // Отечественная история. – 2004. – №5.). Д. не заперечував рукотворності Голодомору, але лишався прихильником концепції «загальносоюзного голоду», не визнав національної специфіки Голодомору – геноциду в Україні. Помер Д. у квітні 2004 р. у Москві.

Л-ра і джерела: Капустян Г.Т., Морозов А.Г. Данілов Віктор Петрович // Енциклопедія історії України. Том 2. – К., 2004. – С. 290; Капустян Г.Т. Слово про учителя // Український селянин (Черкаси). – 2004. – №8; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Вип. 2. – Одеса, 2008. – С. 487; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса, 2001. – С. 581.; Данилов В.П. Организованный голод: к 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. – 2004. – №5. – С. 81.

ДАНЬКО Микола – український журналіст, кореспондент львівської газети «Діло» в Женеві. Опублікував статті про антирадянську кампанію протесту української громади в європейських країнах 1933 р. Д. перекладав та поширював анотований переказ публікацій зарубіжних часописів про голод в Україні, висвітлював діяльність «Українського Бюро» в Лондоні, активність українців у Німеччині *(див. «Діло»)*. Передавав зміст статей швейцарських газет («Journal de Geneve», «Neue Zürcher Zeitung») за серпень–вересень 1933 р., у яких розповідав про організацію українською громадою Бельгії, Швейцарії протестних акцій у зв'язку із штучним голодом в Україні. Д. підкреслював політичний контекст акцій, їх антирадянське та антибільшовицьке спрямування,

прагнення України до незалежності від «Московщини», незважаючи на те, який «...більшовизм там панує – Леніна чи Сталіна, Троцького, чи Кагановича, Милюкова, Керенського». Він об'єднав більшовиків і їхніх опонентів одним ідеологічним спрямуванням – «московщина». Статті Д. розповсюджували на Заході правду про голод в Україні. 29 червня 1933 р. він використав термін «диктатура голоду».

Л-ра і джерела: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6204. – Арк.9 – 10; Газета «Діло». – 1933. – (річне видання); Данько М. Важка постанова // Діло. – 1933. – 22 липня.

ДЕЙНЕКА Микола Андрійович – жертва Голодомору на території с. Мишоловка Київської приміської смуги. Помер 11 липня 1933 р. від виснаження у віці 43 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 464.

ДЕКЛАРАЦІЯ Палати сенаторів Національного конгресу Аргентини – офіційний політично-правовий документ №DR 588/03 від 23 вересня 2003 р. про вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. У Д. підкреслено «організований тоталітарним радянським режимом» голод, висловлено співчуття українському народу. Ініціатива прийняття Д. належала екс-президенту Аргентини, сенатору Рамону Пуерта, який вважав Голодомор «терористичною акцією влади і довголітньою морально-психологічною травмою цілого народу», пропонував світові визнати його історичним фактом геноциду.

Л-ра і джерела: Сенат Національного конгресу Аргентини одностайно схвалив декларацію щодо Голодомору в Україні 1932–1933 років // Гомін України. – 2003. – 6 жовтня.

ДЕМИДЕНКО Юхим Іванович – жертва Голодомору на території Боровківської сільради Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. Помер від виснаження у віці 55 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 50.

ДЕМОНСТРАЦІЯ 18 листопада 1933 р. в Нью-Йорку – перша масова протестна акція української громади в США проти організованого більшовиками Голодомору в Україні. Початком Д. стала хода від Вашингтон Сквер до 67-ї вулиці, яку супроводжували 300 поліцейських, однак поряд з колоною крокували близько 500 комуністів з вигуками та образливими гаслами на адресу протестантів, вихоплювали з рук демонстрантів листівки, плакати, закидали тухлими яйцями, плювали в обличчя учасникам, намагалися спровокувати бійку та зупинити ходу. Втручання поліції унеможливило вуличні сутички американських лівих з протестувальниками, однак вони відбулися, хоч постраждало 50 осіб. Загалом в акції брали участь близько 8 тис. осіб, а окремі газети повідомили про громадсько-політичне дійство із заголовками – «Комуністичне «фу» українському маршу».

Л-ра і джерела: Communists Boo Ukrainian March // New York Evening Post. – 1933. – 18 now; 5 Hurt as Reds Fight Parad Here // New York Times. – 1933. – 19 now.; Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С. 227; Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Редактор Р.Сербін, упоряд. О.Стасюк. – К., 2009. – С. 26.

«ДЕМОРАЛІЗОВАНІ УКРАЇНЦІ» – термін, використаний Й.Сталіним у листі до Л.Кагановича 25 липня 1932 р., який стосувався часткового зменшення плану хлібозаготівлі для України другої половини серпня. Оголошувати рішення про його зменшення у червні – на початку липня Й.Сталін не дозволив, тому що це «...означає деморалізувати остаточно (і без того деморалізованих) українців, дезорганізувати обласних секретарів і зірвати хлібозаготівлі». До групи деморалізованих українців він зарахував півсотні членів ЦК КП(б)У, які просили переглянути обсяг хлібозаготівлі з огляду на факти масового голоду в колгоспах і селах України.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 245.

ДЕМЧЕНКО Микола Несторович – член політбюро ЦК КП(б)У (1931–1937), секретар Київського губкому КП(б)У в 1932–1933 рр. Народився 1906 р. у м. Лебедин Харківської губ. Весною 1932 р. Д. особисто відвідав села південних р-нів Київської обл. 6 квітня 1932 р. інформував С.В.Косіора про масовий голод у селах Жашківського р-ну, смертність колгоспників, селян, дітей, про антирадянські настрої, «волинки», про виїзд людей за хлібом до інших республік, про висловлювання різного змісту («партія обікрала, обманула, поки були господарі, було що їсти»). Визнав факт відсутності в колгоспників, які виробили сотні трудоднів, хліба, адже його вивозили на елеватор. Пропонував налагодити «гарячі сніданки» *(див. Гарячі сніданки)* у школах, громадське харчування в колгоспах *(див. Громадське харчування)*. «Поїхав подивитись родину. Треба відверто сказати, – зазначив Д., – що я бачив голодуючу сім'ю, інших я не дивився, щоб затриматись у цій хаті. Семеро малих дітей, воскові обличчя, випуклі животи, рученята мотузками, неморгаючі очі, типовий вид голодуючих дітей. Що

за сім'я? 12 душ – 4 працездатних, 880 трудоднів, до колгоспу вступив минулого року, усуспільнив пару коней, 7 десятин землі, середняк, мав дві корови, тепер – ялова». Факту масового голоду Д. не приховував. 20 травня 1932 р. він скликав бюро обкому КП(б)У, яке вирішило «...надати харчову допомогу 30 районам області виключно для харчування дітей колгоспників, окремих одноосібників та службовців сіл і містечок», розділив їх на дві черги уражених голодуванням: перша стосувалась організації харчування половини дитячого населення, друга – лише його чверті. 21–25 травня ЦК КП(б)У дозволив видачу шести вагонів тюльки для харчування населення 13 р-нів, яке перебувало «в найбільш тяжкому стані», а також 29,4 тис. банок консервів, 11 т крупи та 11 т кондитерських виробів. На третій партконференції КП(б)У в липні 1932 р. Д. підтримав пропозиції В.Молотова та Л.Кагановича про застосування репресивних методів здійснення хлібозаготівлі. 27 листопада 1932 р. особисто займався організацією «викачки» хліба у колгоспах та селянських господарствах Тальнівського, Буцького і Жашківського р-нів, рекомендував використовувати «перекриття одного колгоспу іншим», а також «перекриття колгоспами індивідуального сектору» – системи взаємозаліку з метою виконання річного обсягу заготівлі зерна. Оголосив 1–10 грудня «трудовим декадником», дозволив вивіз «товарних запасів» з р-нів та занесення сіл на «чорну дошку». У березні 1933 р. просив продовольчої і фуражної допомоги буряківничим районам області, дітям, дозволу на децентралізовані закупівлі картоплі і хліба в РСФРР та Білорусії. Д. ініціював призупинення заготівлі молока у Сквирському, Білоцерківському та Володарському районах з метою надати його дітям та госпіталізованим хворим. Виконував директиви ЦК ВКП(б) про розгортання на Київщині мережі комерційного продажу хліба. Репресований у 1937 р. Реабілітований у 1954 р.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 567; Лозицький В.С. Політбюро ЦК компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 174.

ДЕМЧЕНКО Тамара Павлівна – історик, дослідниця Голодомору на Чернігівщині. Народилася 6 грудня 1948 р. у с. Ведмеже Роменського р-ну Сумської обл. Вищу освіту здобула на історичному ф-ті Київського державного ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1971). Працювала вчителем історії сільської школи, викладачем, доцентом Чернігівського державного педагогічного ін-ту імені Т.Г.Шевченка (1975–1985), захистила кандидатську дисертацію – «Культурно-просвітницька діяльність відділень Російського технічного товариства на Україні в 1870–1914 роках» (1984). Краєзнавець, досліджує діяльність видатних людей Чернігівського краю, причини і наслідки Голодомору 1932–1933 рр. Перші наукові статті Д. про Голодомор з'явилися наприкінці 1990-х рр. Вона представляє осередок Асоціації дослідників голодоморів в Україні, автор праць та упорядник меморіально-документальних видань («Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців: Свідчення про голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині. – 2003»).

Л-ра і джерела: Демченко Т.П. // Українські історики XX століття: Бібліографічний довідник. – К., 2006. – Вип. 2. – С. 58–59; Її ж. Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: (До питання про стан вивчення проблеми) // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф, Київ, 25 листопада 1998 р. – К., 2000. – С. 253–264; Її ж. «Кожна прожита година була страшною»: Голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині у спогадах очевидців // Сіверянський літопис. – 2003. – №4. – С. 50–96; Голодомор 1932–1933 років: Чернігівський слід // Чернігівщина Incognita. – Чернігів, 2004. – С. 102–110; Вшанування пам'яті жертв Голодомору на Чернігівщині // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 18. – С. 340–348.

ДЕМ'ЯНЕНКО Микола Дмитрович – жертва Голодомору на території Ново-Іванівської сільради Амвросіївського р-ну Донецької обл. Помер 25 грудня 1933 р. від виснаження у віці 5 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька обл. – Донецьк, 2008. – С. 112.

ДЕРЖАВНЕ політичне управління УСРР (ДПУ УСРР) – орган радянської влади з оперативно-слідчими, судовими та карально-репресивними функціями. ДПУ створено 22 березня 1922 р. при НКВС УСРР. У грудні 1930 р. ліквідовано НКВС УСРР, а в складі ДПУ організовано Управління робітничо-селянської міліції. Політичний контроль за суспільством здійснював Секретно-політичний відділ ДПУ. Повноваження самого органу стосувалися боротьби зі спекуляцією та службовими, господарськими злочинами. У 1928 р. ДПУ могло без дозволу прокурора здійснювати слідство згідно Кримінального кодексу УСРР, а з червня 1929 р. почали діяти «судові трійки», які розглядали завершені кримінальні справи. Військові підрозділи ДПУ УСРР на чолі з В.А.Балицьким *(див. Балицький В.А.)* брали безпосередню участь у силовому придушені селянських повстань у 1929–1930 рр. в Україні. У 1930-х рр. органи ДПУ, НКВС чинили політичний терор проти української інтелігенції, селян, робіт-

ників, службовців. У роки Голодомору 1932–1933 рр. ДПУ УСРР очолювали С.Ф.Реденс *(див. Реденс С.Ф.)* та В.А.Балицький, а політичну, соціально-економічну, морально-психологічну ситуацію в українських селах відслідковували їхні заступники *(див. Карлсон К.М., Кацнельсон З.Б., Бронєвой О.О., Леплевський І.М.)*, начальники районних та обласних відділень ДПУ, його дорожньо-транспортних підрозділів. Органи ДПУ придушили Павлоградське повстання 1930 р., займалися розкуркуленням селян, їх виселенням до Сибіру. Військові загони ДПУ приборкували масові заворушення в селах, викликані примусовою колективізацією, непосильними податками, хлібозаготівлями, репресіями, селянськими «волинками» *(див. Волинки)*, виходом з колгоспів, виїздом за межі сіл та р-нів у пошуках хліба. У січні – квітні 1932 р. селянські антиколгоспні та антирадянські виступи охопили усі р-ни України. 26 квітня 1932 р. Й.Сталін особисто дорікав С.Косіору за те, що «...у деяких пунктах УСРР радянська влада перестала існувати». Він навіть перепитав у нього: «Невже це правда? Невже така погана справа з селом на Україні? Де органи ДПУ, що вони роблять?» У ході так званих «волинок» селяни громили сільради, захоплювали склади із зерном, повертали усуспільнену худобу, конфісковане майно. За січень–липень 1932 р. в Україні відбулося 923 масових виступів селян. У травні 1932 р. Секретно-політичний відділ ОДПУ підтвердив факт виїзду з 21 р-ну УСРР 116 тис. осіб, в окремих р-нах до 50% населення сіл. Для обмеження внутрішньої міграції селян були застосовані загороджувальні загони, до складу яких входили співробітники ДПУ та міліції. Вони діяли у 1932–1933 рр., а селянам не видавали радянських паспортів у грудні 1932 р. *(див. Паспортизація)*, заборонили 22 січня 1933 р. продаж залізничних квитків. У селах, районних центрах на залізницях чатували міліціонери, працівники дорожньо-транспортних відділень ДПУ.

У липні 1932 р., органи ДПУ почали здійснювати системну оперативно-розшукову та карально-репресивну функцію, пов'язану з впровадженням постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. *(див. Закон про п'ять колосків)*, а також відповідних інструкцій та постанов партійно-радянських органів влади *(див.: Інструкція Верховного суду та ОДПУ СРСР)*. 20 серпня 1932 р. Й.Сталін доручив ОДПУ та його органам у республіках «...взяти під суворий нагляд село і всіх активних проповідників проти нового колгоспного ладу, активних проповідників ідеї виходу із колгоспів». Він пропонував оточити ринки, арештовувати спекулянтів, «колгоспників-спекулянтів» піддавати «колгоспному товариському суду», а решту відправляти у концтабори. Заклик Й.Сталіна про те, що «ОДПУ та його органи повинні негайно взятися за підготовку своїх сил і вивчення ворога», радикально змінив діяльність ДПУ УСРР. За першу половину 1932 р. було виявлено 118 «куркульських контрреволюційних організацій» та 2479 учасників. Інструкція Верховного суду та ОДПУ СРСР про застосування постанови 7 серпня 1932 р. значно розширила карально-репресивні функції ДПУ, надавши їм право оперативно-слідчої та позасудової роботи. ДПУ розслідувало справи з крадіжками, «терористичними актами», підпалами, погромами сільрад. До так званого «соціального захисту» належав і розстріл. Питанням остаточного винесення смертного вироку у справах розкрадання колгоспного хліба та майна займалася спеціальна розстрільна комісія на чолі з С.Косіором, а також головою ДПУ УСРР С.Реденсом *(див. Спеціальна комісія про застосування вищої міри покарання)*. 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У доручило їй розробити до 23 листопада спеціальний оперативний план ліквідації основних куркульських та петлюрівських контрреволюційних гнізд, у першу чергу в Павлоградському, Уманському, Білоцерківському районах, а також у групі р-нів біля міст Борзна і Мена (Чернігівська область). На ДПУ України покладалося завдання про «...зняття у містах ідеологів та організаторів куркульського саботажу», арешт до 300 рахівників та бухгалтерів, які «зривали виконання плану хлібоздавання». Для завершення цієї операції в короткий термін до областей відправили В.Чубаря (Дніпропетровська), М.Хатаєвича (Одеська), В.Затонського (Київська), С.Косіора (Харківська), В.Ф.Зайцева (Чернігівська обл.). До областей, у яких дуже «посилився куркульський терор», були віднесені Чернігівська, Київська, Харківська і Вінницька області. Політбюро доручило органам ДПУ «посилити репресії стосовно куркульських та інших контрреволюційних елементів». Проти селян застосовували «каральні органи пролетарської диктатури – ДПУ, суд, прокуратуру», які мали «нанести швидкі і рішучі удари». Операція з ліквідації «куркульсько-петлюрівських та контрреволюційних елементів» торкнулась 243 районів УСРР. На 6 грудня 1932 р. було виявлено та ліквідовано «55 внутріколгоспних та антирадянських груп» у 42 р-нах. За серпень–листопад 1932 р. органами ДПУ було притягнуто до відповідальності 21197 осіб за так званими «хлібозаготівельними справами», з яких лише в листопаді 14230. Їх відправляли в табори, на заслання, засуджували до розстрілу. Міліція у серпні – листопаді затримала 12896 осіб. За «терористичну діяльність» у січні – листопаді 1932 р. було арештовано 1160 осіб, з яких: 34% селян-се-

редняків, 23% куркулів, 19% колгоспників, 13% бідняків, 3% робітників, 5% службовців. Так званий «селянський терор» був рухом опору, порятунку від голоду. Органи ДПУ, крім оперативної ліквідації так званих «куркульських гнізд», тобто селян-одноосібників, колгоспників, агрономів, голів правлінь колгоспів і сільрад, арештовували та виносили вирок у «контрреволюційній агітації», засуджуючи на різні терміни ув'язнення – від 3-х до 10-ти років, а також до розстрілу. Обвинувачем виступали районні відділення обласних відділів ДПУ, судові трійки при колегії ДПУ УСРР. Статтю 54-10 КК УСРР про «антирадянську агітацію» застосовували проти селян, які чинили опір хлібозаготівлі, брали участь у «волинках» та публічно висловлювалися за невиконання завдань. За такими справами проходили сотні осіб. Районні відділення ДПУ першими встановлювали соціально-демографічні наслідки Голодомору, щоб унеможливити їх публічне поширення. Спільно з сільськими радами виявляли випадки людожерства, трупоїдства, кількості голодуючих та опухлих селянських родин, розглядали судові справи канібалів. Аналітично-доповідні записки органів ДПУ зосереджували інформацію щодо кількості районів, уражених голодом, про смертність від голоду і хвороб на його ґрунті, яка стосувалася групи районів або частини областей. ДПУ, як державна установа, причетна до системи творення Голодомору.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007; Енциклопедія історії України. Том 2. – К., 2004. – С. 350; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001; Марочко В., Мовчан О. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка. – К., 2008. – С. 64, 78.

ДЕРУШКА – кустарні жорна, виготовлені з жерсті, консервних банок, якими перетирали зерно на дерть. З неї пекли дертяники, додаючи борошно з сухого листя конюшини, липи тощо. «Коли налилось жито, – згадувала мешканка с. Морози Зінківського р-ну Полтавщини Є.М.Радченко, – мама зрізала з нього колосинки і сушили їх у печі. Зерно мололи дерушкою». Радянські органи влади вилучали жорна, дерушки та інші кустарні знаряддя помолу жита, пшениці, гречки.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 42.

ДЕФЕКТИВНІ діти – термін і явище, які з'явилися на початку 1920-х рр. для соціально-психологічної характеристики дітей з народженими або набутими фізичними вадами, а також безпритульні діти. Д. д. перебували в установах соціального виховання (колонії, дитбудинки, притулки) системи Наркомату освіти УСРР, Наркомсоцзабезу. У 1931 р. установи соціального виховання позбавили централізованого постачання продовольством, тому діти недоїдали, масово хворіли, помирали або жебракували. До категорії Д. д. у 1932–1933 рр. потрапили селянські діти, особливо дошкільного віку, яких батьки залишали біля пологових будинків, на вулицях *(див. «Підкидні»)*. Вони виявилися соціально дефективними, тобто бездоглядними, приреченими на голодну смерть.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 306; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 872–873.

ДЖОУНЗ (Джонс) Гарет Річард Воена *(Jones Gareth Richard Vaughan)* – англійський журналіст, радник Девіда Ллойда Джорджа – екс-прем'єр-міністра Великої Британії з питань зовнішньої політики, співпрацював з редакціями британських газет – «The Manchester Guardian», «Daily Express», «The Western Mail». Народився 13 серпня 1905 р. в м. Баррі (Уельс). Навчався в місцевій школі м. Баррі (1916–1922), згодом у Валлійському ун-ті м. Абериствіт (1922–1923), продовжив освіту у Страсбурзькому у-ті (1923–1925), повернувся до Валлійського ун-ту (1925–1926), вступив до Кембриджського у-ту (1926). Після його закінчення у 1929 р. особистий секретар Д.Ллойда Джорджа, а 1932 р. працював в інформаційних агенціях США.

Уперше в Україну Д. приїхав у серпні 1930 р., відвідав Донбас, де у 1889–1892 рр. перебувала його мати, яка виховувала дітей Артура Юза – сина Джона Юза (засновник Юзівки). Д. написав листа рідним, у якому розповідав про злиденне життя робітників, голод, масове невдоволення селян комуністами, депортації до Сибіру та на Соловки. У 1931 р. Д. разом з Д.Хейнцом (компанія «Хейнц») побував на будівництві Дніпрогесу, а після повернення вони видали книгу «Досліди в Росії – 1931: Щоденник» (1932). Передмову до неї написав Д. У червні–липні 1932 р. британські газети писали про голод в Україні, навіть лондонська «Times», тому Д. знав про драматичні події в Україні. Влітку 1932 р. відвідав Рим, брав інтерв'ю у міністрів уряду Б.Муссоліні. На кілька місяців поїхав до США. А 14 вересня 1932 р., повернувшись з Америки, написав своїм колишнім роботодавцям листа про жахливий голод в Україні, який зимою може знищити мільйони людей.

Восени 1932 р. повернувся на службу до Л.Джорджа, допомагав політикові упорядковувати його військові спогади, супроводжував його поїздки країнами Європи. Був учасником міжнародної безпекової конференції у Швейцарії. (м. Лозанна). Познайомився з прес-секретарем А.Гітлера, отримав від нього

запрошення для висвітлення участі нацистської партії у виборах до Рейхстагу. Однак вирішив поїхати до СРСР. Зустрівся з послом СРСР у Лондоні М.Майським. 30 січня 1933 р., перебуваючи в Лейпцигу, довідався про обрання А.Гітлера рейхсканцлером. Скористався давнім запрошенням, прибув до виборчого штабу НСДПА. А 22 лютого опинився на борту літака разом з фюрером, Й.Геббельсом, Г.Германом та їх найближчим оточенням. Саме тоді занотував до щоденника: «Якщо цей літак розіб'ється – вся історія Європи зміниться». Д. розмовляв з Й.Геббельсом – «мозком націонал-соціалістської партії». Антропологічні портрети нацистської верхівки Д. виклав у статті «Примітивне поклоніння Гітлеру». Згодом повернувся до Лондона, а 3 березня виїхав до СРСР, 5 березня опинився в Москві. Мав зустріч з колегами – журналістами М.Маггеріджом, М.Кінгслеєм, розмовляв з англійськими інженерами, яких арештували радянські спецслужби та організували судилище.

Подорож Д. у пекло Голодомору розпочалася 7 березня, яка тривала 10 днів – до 17 березня, але перевернула його світоглядні уподобання та власний внутрішній світ. Він особисто відвідав села і колгоспи Харківщини, перебував у селянських родинах, бачив голодних селян, розмовляв з ними, занотував враження про побачене. У Харкові зустрічався з німецькими дипломатами. У Москві, куди приїхав 17 березня, поділився думками і враженнями від поїздки з У.Дюранті, М.Маггеріджом, колегами, з британським дипломатом Е.Оувеном, а також з послом Німеччини Г.Діркенсом. 25 березня 1933 р. Д. виїхав з Москви, надіслав інформаційного листа представництву Великої Британії в Данцигу про голод в Україні. 27 березня його рапорт направили Л.Джорджу, але жодної реакції від політика не надійшло. Тому 29 березня Д. дав розлоге інтерв'ю Г.Кнікербехеру – кореспонденту «New York Evening Journal» (лауреат Пулітцерівської премії 1931 р.). Його передрукувала «The Manchester Guardian», згодом інші британські газети, львівська «Діло». Упродовж кількох місяців поспіль Д. написав понад 20 статей, які показали справжній «більшовицький рай»: масовий голод в Україні, смерть від голоду, безпритульність дітей, занепад колгоспів, репресії проти інтелігенції. Статті Д. в березні–квітні 1933 р. стали першими авторськими джерелами інформації про справжню ситуацію в Україні. Публікації Д. та його публічні заяви про Голодомор спонукали М.Літвінова (нарком закордонних справ СРСР) висловити протест, звинуватити Д. у наклепі на «радянську дійсність», заборонити йому в'їзд до СРСР. В одному з листів до колеги журналіста, який планував поїздку до Москви, Д. писав: «Шкода! Ти повеселишся, дізнавшись, що маленький «Джонський», який і мухи не зачепить, удостоївся честі потрапити до чорного списку ОГПУ і йому заборонено в'їзд до Радянського Союзу. Я чув, що у секретній поліцейській теці з моїм іменем зберігається довгий список моїх злочинів, у тому числі, хоч як це смішно, шпигунство. Насправді Літвінов надіслав спеціальну телеграму з Москви до радянського посольства у Лондоні, щоб вони як слід поскаржилися на мене міністру Ллойд Джорджу». Правда про голод, яку розповів Д., формувала негативний імідж СРСР та заважала вступу до Ліги Націй, тому проти британського журналіста була розгорнена кампанія по його дискредитації. Першим відгукнувся американський журналіст У.Дюранті *(див. Дюранті У.)*, який 31 березня опублікував статтю у «The New York Times», заперечував факт голоду. Д. відповів йому 13 травня, ще раз підтвердив факт голоду в Україні. Ніхто з журналістів не став тоді на його захист: ні М.Маггерідж, ні В.Чемберлін, хоча і вважали У.Дюранті брехуном. Лише німецький дипломат та аналітик О.Шиллер, кардинал Т.Інніцер, кореспонденти львівської газети «Діло» відгукнулися добрим словом. У 1934–1935 рр. Д. відвідав США, згодом працював кореспондентом «Western Mail» у Китаї, Японії. 24 лютого 1935 р. У.Дюранті повідомив редакції «The New York Times» про загостерня ситуації в Манжурії. Саме там перебував і Д., розмовляв з працівниками Південно-Манжурської залізниці. У Токіо зустрічався з послом Японії в СРСР – Токічі Танака. А 12 серпня 1935 р. за дивних обставин Д. загинув. 17 серпня 1935 р. його німецький колега П.Шеффер написав некролог для «Berliner Tageblatt».

24 червня 2003 р. родичі Д. у Великобританії – Маргарет Сіріол Коллі (племінниця), Найджел Лінсен Коллі (її син) надіслали до Пулітцерівського комітету звернення про позбавлення премії У.Дюранті за наклеп на Д. у 1933 р., а також за неправдиве висвітлення Голодомору в Україні, на Кубані. Їхня книга про життя, творчість та просвітницько-гуманістичну вийшла у 2005 р., а щоденники журналіста окремим документальним виданням у 2015 р. *(див. Щоденники Гарета Джоунза)*. 2 травня 2006 р. в у-ті Валії (м. Абериствіт) відкрито бронзову дошку з барельєфом легендарного земляка та меморіальним надписом трьома мовами – англійською, валійською, українською: «Пам'яті випускника Валійського університету в м. Абериствіт і Кембриджського університету Герета Ричарда Воена Джоунса (нар. 1905 р.) – одного з перших журналістів, які повідомили про Голодомор у Радянській Україні 1932–1933 рр.» У листопаді 2009 р. у бібліотеці Кембриджського у-ту влаштовано виставку «Люди помирають з голоду», яка репрезентувала щоденники

Д. Його журналістський подвиг постає у документальному фільмі С.Буковського «Живі» (2008).

Л-ра і джерела: День і вічність Джеймса Мейса / За заг. ред. Л.Івшиної. — К., 2005; Ковальчук О., Марусик Т. Голодомор 1932–1933 рр. в УСРР і українська діаспора Північної Америки. – Чернівці, 2010; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Випуск другий. – Одеса, 2008; More Than a Grain of Truth. The Biography of Gareth Richard Vaughan Jones / by Dr. M. Siriol Golley with N. Lingan Golley. – Nottingham, 2005; Марочко В. Гарет Джоунз: подорож у пекло Голодомору // Дзеркало тижня. – 2017. – 25 листопада – 1 грудня.

ДЖУЛИНСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Вінницької обл. У 1926 р. Д. р. належав до Тульчинської округи, мав 17 сільрад, 9306 селянських господарств, 35,6 тис. осіб, з яких українців – 35 тис. Розширення адміністративних меж Д. р. відбулося в червні 1930 р., а на початку січня 1932 р. там проживало 55 тис. осіб, з яких 2,2 тис. у містах. У Д. р. було 22 сільради. Весною 1930 р. в Д. р. відбулися селянські повстання проти колективізації, хлібозаготівлі, учасники яких виголошували гасла: «Геть радянську владу, хай живе самостійна Україна». Селяни масово виходили з колгоспів, тому що на трудодень отримали в 1931 р. від 33 коп. до 1 крб. 25 коп. грішми та від 600 г до 2,9 кг зерном. У березні 1932 р. сталися голодні бунти в селах Д. р. На початку квітня 1932 р. у с. Джулинка, за повідомленнями Вінницького облвідділу ДПУ, «усі поголовно голодують», колгоспники не виходили на роботу через відсутність «продуктів харчування». Селяни захоплювали кагати з овочами, вимагали заробленого хліба. В селах В. Ташлик, Чорна Гребля, Н. Ташлик, Джулинка селяни забирали насіння зернових, самовільно повертали з колгоспів худобу. У «волинках» брали участь переважно жінки. У травні 1932 р. Д. р. вважався регіоном, що опинився у «найбільш тяжкому продовольчому становищі». Для проведення сівби і прополювання цукрових буряків колгоспам виділили 24 т продуктів, яких виявилося недостатньо для забезпечення повноцінного громадського харчування працівників. Колгоспники вимагали повернення худоби. За крадіжки селян штрафували, судили, з них знущалися і застосовували фізичні тортури. Хлібозаготівельний план Д. р. з врожаю 1932 р. становив 8200 т, виконання якого означало смертний вирок для селян. Вони їли дохлу худобу, котів, собак, вдавалися до самогубств, трупоїдства і людоїдства. Голодні колгоспники виходили в поле, засіявши у квітні 1933 р. лише 74 % посівного клину р-ну. У Д. р. голод тривав до весни 1935 р., від якого померла третина населення. Перепис населення 6 січня 1937 р. зафіксував у Д.р. 39,6 тис., а на початку 1932 р. там проживало 54,5 тис. осіб, тому втрати становили 14,9 тис., тобто 27,3%.

Л-ра і джерела: Довідник з основних статистично-економічних показників господарств Вінницької області. – Х., 1933; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 221; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 667; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

ДЗЕНГЕЛІВКА (Дзендзелівка, Дзенгелівка) – село Букського р-ну Київської обл., у 1933 р. – територія Голодомору. Напередодні масової колективізації сільського господарства Д. перебувала у складі Дзенгелівської сільради. Вона об'єднувала 808 селянських дворів з населенням 3553 особи, з яких 3402 українці, підпорядковувалась Маньківському райвиконкому Уманської округи. Внаслідок адміністративно-територіальної реформи 1930 і 1932 р. Д. опинилась у складі Букського р-ну, а колишній районний центр Маньківка було звичайним селом, хоча за кількістю жителів перевищувало Д. у 2 рази. Абсолютна більшість селян стала колгоспниками, кілька десятків селянських дворів виселили внаслідок розкуркулення. У червні 1932 р. села Букського району, серед яких і Д., були віднесені до «районів першої черги», у яких 75% дитячого населення потребувало термінової допомоги через масове голодування. 27 листопада 1932 р. секретар Київського обкому КП(б)У М.Н.Демченко *(див. Демченко М.Н.)* назвав Букський р-н «відстаючим» у виконанні плану хлібозаготівлі, тому із сіл «вивезли усі товарні лишки», окремі занесли на «чорну дошку» (*див. Чорні дошки)*. На початку 1933 р. голодували усі села району, траплялися випадки людоїдства. 12 березня 1933 р. Київській облвідділ ДПУ УСРР повідомив про наявність 286 опухлих селян внаслідок виснаження у с. Коженці, 400 осіб у с. Маньківка, 234 у с. Харківка, 147 у с. Помойки, 269 осіб у с. Полковничі, а також про масовий голод у решті сіл. Зазначалося, що «бригади сільрад щоденно в погребах виявляють трупи померлих». У Д. від голоду померло понад 500 осіб, прізвища яких встановлені односельчанином Г.В.Дудником. Вимирали цілими родинами, кутками: у Михайленка – батько і троє його синів, у Лисого – троє синів і донька, у Янчевських – 4 осіб, у Бабки – 4 осіб, Воловодюка – 7 осіб (доньки, дружина, сини). Жертвам Голодомору у с. Д. споруджено пам'ятний знак (1990). Смертність у Д. досягнула 25% його кількісного складу в 1900 р. У роки Другої світової війни загинуло 258 дзенгелівчан, тобто у два рази менше від кількості полеглих у 1932–1933 рр.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення (За національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 39; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234. – Арк. 6; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 168, 172, 188, 266, 379, 440, 526: Поточний архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні (Список людей, які померли від трагедії Голодомору в 1933 році с. Дзензелівка); https: // uk. wikipedia.org /wiki/ с. Дзензелівка.

ДЗЮБЕНКО Архип Іванович – селянин з с. Лука-Мовчанська Жмеринського р-ну Вінницької обл. У 1930 р. за невиконання плану хлібозаготівлі сільрада продала його майно, коня, корову. У 1932 р. Д. оподатковано експертним порядком *(див. «Експертники»)*, накладено додатково надподаток *(див. Самообкладання)*, забрано приховані для сівби жито, пшеницю, горох і просо, позбавлено присадибної ділянки. Дружину Д. засуджено на один рік примусових робіт за «крадіжку на колгоспному полі гороху та колосків». 26 листопада 1932 р. Д. звинувачений у «контрреволюційній агітації», а 29 листопада виїзна сесія Вінницького облсуду засудила його до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах з конфіскацією майна та обмеженням у правах на 5 років. Реабілітований у 1993 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 159.

ДЗЮБЕНКО-МЕЙС Наталія Язорівна – письменниця, громадський діяч. Народилася 4 червня 1953 р. в м. Миколаїв Львівської обл. Вищу освіту здобула на ф-ті журналістики Львівського ун-ту (1975). У 1980-х рр. почала писати та видавати власні літературно-художні твори. Спільно з В.Маняком та Л.Каваленко працювала над підготовкою першого меморіального видання «33-й: голод: Народна Книга–Меморіал». Колега, помічниця, автор спільних науково-публіцистичних проектів і дружина Дж.Мейса (1992–2004 рр.). Упорядник та редактор книг: «Голодомор 1932–1933 рр.: Видання присвячується пам'яті мільйонів жертв голодоморів». (К.: Міжнарод. фонд «Україна 3000», 2003); «День і вічність Джеймса Мейса» (К., 2006); «Ваші мертві вибрали мене» (2008), «Джеймс Мейс. Україна: матеріалізація привидів» (2016) та інш.). Упорядковує та перевидає праці Дж.Мейса, які стосуються історії Голодомору, особливостей національної політики в Україні 1918–1933 рр., її сучасного розвитку. Д.-М. автор ідеї меморіальної акції «Свіча пам'яті», автор вірша «Запалюй свічу, Україно!». Письменниця активний учасник книжкових презентацій, круглих столів з питань Голодомору, співпрацює зі студентами, виступає у пресі проти спроб заперечення Голодомору-геноциду.

Л-ра і джерела: Дзюбенко-Мейс Н. А хліб же був...Згадати все, помянути всіх // День. – 2003. – 24 вересня; Її ж. Джеймс, якого ми не знаємо: Сьогодні 40 днів після смерті Джеймса Мейса – нашого колеги і друга // День. – 2004. – 11 червня; «Запалюй свічу, Україно!» // Молода Україна. – 2005. – 26 листопада; 33-й: голод: Народна Книга–Меморіал / Упоряд. В.А.Маняк, Л.Б.Коваленко. – К.: Радянський письменник, 1991. – 584 с.; День і вічність Джеймса Мейса / За заг. ред. Л.Івшиної. – К., 2005. – 448 с.; Джемйс Мейс. Україна: матеріалізація привидів / Упоряд. Наталія Дзюбенко-Мейс. – К.: Тов «В-во «Кліо», 2016. – 688 с.

ДИРЕКТИВНИЙ лист ЦК КП(б)У та РНК УССР – надісланий місцевим партійним та радянським органам 17 лютого 1932 р. Його підписали С.В.Косіор та В.Я.Чубар. Вони вимагали «...надання насіннєвої і навіть продовольчої допомоги недорідним районам Західного Сибіру, Уралу і Волги», застерігали, що «...не може бути і мови про будь-яке виділення насіння для України, де становище з врожаєм цілком задовільне і де є усі можливості мобілізувати насіння на місці». Документ забороняв господарствам звертатися до уряду за насіннєвою допомогою, спрямовував їх на пошук «насіння на місці», на мобілізацію внутрішніх резервів, «не зупиняючись ні перед чим», рекомендував зменшити норми кормового утримання худоби, зобов'язував перевіювати кілька разів солому та полову. У Д. л. пропонувалося радгоспам позичати зерно у колгоспників з обов'язковим поверненням восени.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 119–120.

ДІАМАНТИ Торгсину – коштовне каміння, придбане торгсином *(див. Торгсин)* у населення. Питання про закупівлю Д. ініціював у квітні 1933 р. Наркомат зовнішньої торгівлі, а дозвіл на обмінні операції розпочалися в серпні 1933 р. Приймальні пункти спочатку діяли в Москві, Ленінграді і Харкові. У вересні 1933 р. було створено Центральний приймальний пункт діамантів, перейменований згодом у Центральну діамантову базу. Голод примушував людей здавати сімейні реліквії – діаманти різної вартості, тому виникла необхідність розширення географії приймальних пунктів. Вони з'явилися в Києві (вересень 1933 р.), в Одесі (лютий 1934 р.). Правління Торгсину пропонувало закупівлю Д. в мережі спецмагазинів. Одночасно з діамантами у 1934 р., торгсин купував платину. Вартість Д. була встановлена правлінням Всесоюзної контори «Торгсин», яка не враховувала їх розміру, кольору, гранування. Зазвичай Д. до одного карата «заготовляли» районні пункти торгсину, а вище – обласні контори. Д. в один карат круглої форми

коштував від 12 до 25 крб., продовгуватої – до 35 крб., розлогої від 45 до 90 крб., білі ребристі коштували 30–60 крб., а «чисті» діаманти 130–260 крб. за карат. Їх відправляли до Держбанку не фельдзв'язком НКВС, а через Наркомат зв'язку та шляхів сполучення зі штемпелем «особливого значення». Закупівельні ціни на Д. були нижчими від світових на 40 %. Протягом перших чотирьох місяців «діамантових операцій» торгсин отримав прибутку на 600 тис. крб., реалізував коштовностей за кордоном на 243 тис. крб. Бригада ювелірів, скупників, керівників торгсинівських закладів одержала премію 13 тис. крб. за успішне проведення закупівлі діамантів. До приймальних пунктів торгсину надходили переважно Д. вагою в один карат, але траплялися й більше – до шести каратів. Люди приносили ювелірні вироби з платини, оздоблені діамантами, які підлягали демонтажу, окремому оцінюванню. На торсинівські гроші, виручені за здані Д., їх власники купували продукти.

Л-ра і джерела: Осокина Е. Золото для индустриализации: Торгсин. – М., 2009. – С. 127–129; Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 464–465.

ДІБРОВА Федір Іванович – селянин з с. Кисляківка Миколаївського р-ну Одеської обл. У 1930 р. сільська рада та уповноважені з району конфіскували в нього 30 пудів прихованого проса. Хлібозаготівельного плану до двору в 1932 р. не виконав, висловлював думки про те, що «селян радянська влада грабує, забирає останнє зерно, помруть всі з голоду». 19 листопада 1932 р. проти Д. розпочато слідство, а 9 грудня 1932 р. звинувачено за статтями 54-10 і 69 КК УСРР: невиконання хлібозаготівлі, тероризування активу села, антирадянська агітація. 8 січня 1932 р. засуджений Миколаївським народним судом до 10 років позбавлення волі без позбавлення прав та конфіскації майна. Реабілітований 25 жовтня 1991 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 158–159.

«ДІЛО» – перша українська газета, яка виходила у Львові. Офіційний друкований орган Української національно-демократичної партії та Українського національно-демократичного об'єднання. Перше число «Д» вийшло в січні 1880 р., останнє 6 вересня 1939 р. Редакція часопису активно висвітлювала події 1932–1933 рр. в Україні, причини та наслідки голоду, називала його безпосередніх організаторів. Авторські та редакційні статті стосувалися соціально-економічної та політичної ситуації «на Великій Україні», жахливих картин голоду, людоїдства, днів жалоби, акцій протесту українців Європи та Америки. «Д» друкувала огляди американської, англійської, бельгійської, німецької, польської, французької, чеської, швейцарської преси про голод в Україні, окремі публікації з газет Канади, Швеції, розміщувала листи очевидців Голодомору – селян, які перетнули річки Збруч та Дністер, розповіді західних інженерів, туристів. Газета увічнила імена українських праведників, які публічно засвідчила факт голоду, зверталися до міжнародних правових організацій – М.Рудницької, З.Пеленського, Д.Левицького, О.Бочковського, С.Русової, К.Мацієвича, П.Феденка та інших, головуючого на засіданні Ради Ліги Націй Й.Мовінкеля, кардинала Т.Інніцера, генерального секретаря Конгресу національних меншин Європи Е.Амменде, валійського журналіста Г.Джоунза, митрополита А.Шептицького. Одночасно редакція викривала угодівську позицію журналіста У.Дюранті, мера Ліона Е.Ерріо. 30 серпня 1933 р. «Д.» опублікувала матеріал «Рятуйте Україну! Як німці рятують від голодової смерті своїх земляків», підкресливши особистий внесок А.Гітлера (передав 1000 марок) на підтримку організації «Брати у скруті» *(див. Брати у скруті)*. У статті «Гітлер і Україна» від 14 січня 1932 р. викладено редакційний коментар брошури А.Розенберга «Україна як вузол світової політики». Зазначено, що Україна має проводити конкретну і цілеспрямовану політику, щоб «локалізувати московські впливи». Газета показала обставини набуття А.Гітлером громадянства Німеччини, адже він був родом з Австрії, підкреслила історичну участь німецького президента П.Гінденбурга у «натуралізації» фюрера.

Уперше читачі «Д» довідались про голод в УСРР з публікацій 26, 28 лютого 1932 р. («Руїна села в СРСР», «80 убитих на радянському кордоні»). Вони стосувалися обставин розстрілу голодних селян, які опинилися на замерзлому Дністрі. «Д» подавала огляд швейцарської преси про події на Дністрі («Gazette de Lausanne», «Journal de Genev», «Le Messager socialiste», називала причину масового перетину радянського кордону – голод в Україні. Статті розкривали обставини «полювання на людей», інформуючи про масові розстріли селян-втікачів на Дністрі у лютому – березні 1932 р. У статтях «Харчове безладдя на Україні» (березень), «Голод на Радянській Україні» (27 квітня) публічно визнано факт голоду. 9 червня 1932 р. «Д» писала про «голодуючі колгоспи», про «катастрофічні жахливі розміри», не припиняючи публікувати подібні матеріали в липні–серпні. Кореспондент «Д» М.Данько *(див. Данько М.)* в лаконічній статті «Голод» від 7 липня 1932 р. писав: «Більшовики даремно розстрілювали тисячі українських утікачів на Дністрі, намагаючись заховати в тайні жахливі

відносини на Україні перед західними державами, від яких вони сподівалися одержати кредити. Про голодову катастрофу на Україні знають у цілім світі». Він назвав основну політично-економічну причину голоду – «грабіжницьку господарку московського уряду в Україні», використав визначення – «колгоспне кріпацтво», «голод», «голодуючі селяни». Учений і громадський діяч К.Мацієвич у статті «Голод і руїна в УСРР» (13 – 16 вересня), спираючись на розповіді очевидців голоду, показав його соціально-економічні причини. «Д» подала розповідь Василя Франка – рідного брата письменника Івана Франка, який працював теслею у Березанському радгоспі ім. Ворошилова з 10 червня 1931 до 28 жовтня 1932 р. Будучи «щирим ідейним симпатиком більшовиків», брат славетного українця повернувся до Галичини деморалізованим від побаченого в УСРР масового голодування селян, занепаду колгоспів та селянських господарств. У 1932 р. «Д» опублікувала понад 20 матеріалів, які стосувалися голоду в Україні.

Газета «Д» широко висвітлювала діяльність української політичної еліти Галичини, її роль і місце в організації «міжнародної опінії» (думки) та акцій протесту у зв'язку з голодом. 1 липня 1933 р. «Д» розмістила резолюцію Центрального комітету УНДО стосовно «постійного голоду» і терору проти української інтелігенції в УСРР, ухвалену 24 червня за участі його лідера Д.Левицького. Вичерпно, широко і послідовно висвітлювалась діяльність Українського громадського комітету рятунку України та його повітових осередків (понад 20 редакційних матеріалів). Ініціатором його створення була Українська парламентська репрезентація (Д.Левицький), «Просвіта» (В.Мудрий), Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка (В.Левицький), Союз Українок (М.Рудницька), кооперативні, банківські організації. 14 серпня «Д» подала звернення Комітету – «Биймо у великий дзвін на тривогу!», у якому зазначалось: «Російські комуністи – більшовики, що вогнем і мечем знищили Українську Державу над Дніпром, що багнетами посадили свою диктатуру в нашій землі, розпинають тепер український нарід. Вони нищать найкращих його синів розстрілами, мучають тюрмами й засланнями і масово виголоджують усе населення на Україні». Навіть «людоїдство не спинило російських комуністів». Тому 30 серпня М.Рудницька від імені Українського комітету закликала через газету «Д» створювати повітові громадські комітету України.

Центральна місце «Д» відводила діяльності Українського комітету порятунку напередодні «форуму Союзу народів», особисто опублікувала звернення М.Рудницької та З.Пеленського до керівництва Ліги Націй, а також розповіла про їх зустріч з Й.Мовінкелем 23 вересня *(див. Мовінкель Й.-Л.)*. «Д» друкувала текст промови Д.Левицького в польському Сеймі 3 листопада, а також матеріали про скликання у Відні конференції представників комітетів голодуючих в Україні, яка відбулася в грудні. Газета підкреслювала участь Української греко-каталицької церкви у «допомогових акціях» на підтримку голодуючих, особисту участь А.Шептицького. На її сторінках друкувались відозви українських жіночих організацій, творчих спілок, студентської молоді, українських соціалістичних партій в особі П.Феденка, І.Мазепи, І.Квасниці, М.Стахіва.

Повідомлення «Д» про дні жалоби і протесту започаткували акцію самого меморіального заходу. Український комітет рятунку запропонував Днем жалоби і порятунку 29 жовтня. Газета подала 15 повідомлень із місць проведення «Днів жалоби та протесту», які відбулися в містах Галичини, Буковини, Волині, Станіславщини, в українських громадах Чехії, Болгарії, Німеччини, Польщі, Бельгії, Франції, навіть у м. Харбін (Манжурія).

Пріоритетним у редакційній роботі «Д» став огляд західної преси про голод в Україні. Перші аналітично-інформаційні матеріали припали на липень – серпень 1932 р., у яких представлена періодика Чехословаччини стосовно Голодомору. Стаття «Українська справа в англійській пресі» (11 серпня) згадала про 12 британських газет з викладом фактів голоду. Загалом «Д» подало понад 50 матеріалів про реакцію західної преси на «голодову катастрофу» в Україні. Особливо активно реагувала преса Франції, Швейцарії, Чехії, окремі видання США та Канади, меншою мірою Польщі, уряд якої прагнув дружби і співробітництва з СРСР. Редакція відслідковувала обставини перебування валійського журналіста Г.Джоунза в Україні, його статті і звіти про голод, розміщувала публікації американських кореспондентів В.Чемберліна, П.Р.В.Барнеса з викладом обставин голодування селян в СРСР. Газета згадала аморальну позицію У.Дюранті, який на сторінках американського видання замовчував факт голоду в Україні.

Редакція «Д» приділяла належну увагу гуманістичній місії Т.Інніцера, Е.Амменде, Й.Мовінкеля, А.Шептицького, українських громадських діячів. Одночасно викривала лицемірну поведінку французького політика Е.Ерріо, розповідаючи про його особистий візит до УСРР та Москви у серпні – вересні 1933 р. Його замовчування голоду засудив О.Бочковський, написавши для «Д» розлогу і гнівну статтю *(див. Бочковський О.)*. Зазначена тема представлена у 9 матеріалах.

Авторські статті М.Данька, який 29 червня 1933 р. використав термін «диктатура голоду», С.Барана, С.Хруцького, К.Мацієвича, С.Сірополка та інших, хто не ховався за псевдонімами і криптонімами, свідчили про відкритість редакційної політики «Д» і сміливу позицію часопису щодо теми голоду. В авторських та редакційних статтях (близько 30) йшлося про репресії проти українських письменників, агрономів в УСРР, про обставини самогубства М.Хвильового, М.Скрипника, смерті академіка С.Єфремова на засланні восени 1933 р., огляди промов Й.Сталіна на пленумах ЦК ВКП(б), про призначення П.Постишева – «фактичного диктатора України», переслідування віруючих, священиків, фальшування історії України, спільні та відмінні ознаки між «гітлеризмом» та «більшовизмом». Особлива увага кореспондентів «Д» була прикута до обставин убивства у Львові радянського консула, виконаного членом ОУН М.Лемиком *(див. Лемик М.)*. Газета вичерпно виклала хроніку судового засідання, причини та мотиви замаху – привернення уваги світових медіа до голоду в Україні.

Редакційна діяльність «Д» в 1932–1933 рр. консолідувала українську духовну і політичну еліти Галичини довкола проблем штучного голоду в Україні, зафіксувала хроніку подій, визнала історичний факт Голодомору, назвала його основні причини, організаторів та руйнівні наслідки, привернула увагу міжнародних організацій, стала унікальним джерелом його вивчення.

Л-ра і джерела: Гітлер і Україна // Діло. – 1932. – 14 січня; Руїна села в СРСР // Діло. – 1932. – 26 лютого; Англійська преса і події над Дністром // Діло. – 1932. – 9 червня; Як живуть і працюють в радянському селі // Діло. – 1932. – 21 листопада; Данько М. Важна постанова // Діло. – 1933. – 22 липня; Положення на Радянській Україні. Резолюція Центрального комітету УНДО 24 червня // Діло. – 1933. – 1 липня; Комітет допомоги голодуючим в Чикаго // Діло. – 1933. – жовтня; Комітет рятунку. Комунікат Українського громадського комітету // Діло. – 1933. – 1 вересня; Справа голодової катастрофи на Радянській Україні на форумі Союзу Народів // Діло. – 1933. – 3 жовтня; Конференція представників комітетів допомоги голодуючим на Україні у Відні // Діло. – 1933. – 17 грудня; Україна у передсмертних судорогах // Діло. – 1933. – 27 липня; Після атентату в Консулаті СРСР у Львові // Діло. – 1933. – 26 жовтня; Наглий суд. Вбивство у совітському консулаті у Львові // Діло. – 1033. – 1 листопада; Секретар Льойда Джорджа про відносини на Україні // Діло. – 1933. – 13 квітня; Кардинал Інніцер і голод // Діло. – 1933. – 21 грудня; Жук А. Рятувальна акція для Великої України. – Львів, 1933. – 80 с.; Шаповал Ю.І. «Діло» // Енциклопедія історії України. Т.2. – К., 2004. – С. 401.; Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років. Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. – Львів, 2008. – 248 с.

ДІРКСЕН Герберт *(Dirksen Herbert)* – німецький дипломат, генеральний консул у Данцігу, керівник Східного відділу Міністерства закордонних справ Німеччини, посол у Москві (1928–1933), згодом у Токіо. Народився 2 квітня 1882 р. Опублікував у 1949 р. спогади про дипломатичну діяльність. Він особисто отримував доповідні записки та річні звіти від консулів в Україні, читав та відправляв їх у Берлін. 20 січня 1933 р. він надіслав політичний звіт, у якому переповідав про наслідки січневого пленуму ЦК ВКП(б). Бував у Києві. Повідомляв про виступи партійного керівництва, переказував зміст промов Сталіна, Молотова, Кагановича та інших, які стосувалися завдань другої п'ятирічки. Звернув увагу на ідею створення політвідділів при МТС, обмежився переказом роботи пленуму. Помер Д. 19 грудня 1955 р.

Л-ра і джерела: Der ukrainische Hunger-Holocaust. Eine Dokumente, hrsg. und eingeleitet von Dr. Dmytro Zlepko. – Sohnenbühl, 1988. – S. 291–294.

ДНІ Скорботи і Пам'яті жертв Голодомору – меморіальні заходи, які відбуваються в Україні та світі до роковин ушанування пам'яті про померлих від Голодомору українських селян. Уперше проведені у вересні 1993 р. згідно з наказом Президента України Л.М.Кравчука «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами Голодомору в Україні» від 19 лютого 1993 р. Офіційно було визначено термінологію меморіального заходу – «Дні Скорботи і Пам'яті в Україні», запропоновано ЮНЕСКО внести його до Календаря річниць видатних людей та історичних подій. Біля Михайлівського собору в Києві було встановлено меморіальний знак пам'яті жертв Голодомору. Постановою Кабміну України «Про 65-ті роковини Голодомору в Україні» 26 жовтня 1998 р. затверджено іншу назву меморіального заходу – «Дні пам'яті жертв Голодомору в Україні», відтак з'явилася фіксована дата – кожна четверта субота листопада, яка передувала різдвяному посту та супроводжувалася панахидою по убієнних Голодомором людей, покладанням вінків, квітів від юридичних та фізичних осіб, офіційних зарубіжних делегацій, громадських організацій. 11 липня 2005 р. Президент України В.А.Ющенко видав указ «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні», яким встановлено конкретну дату «Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій». В Указі Президента України «Про відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» від 22 листопада 2005 р. зазначено час і дату вшанування – 16 година 26 листопада. Зафіксовано форму меморіальної обрядовості – покладання траурних вінків з житніх і пшеничних колосків до пам'ятних

місць поховань, проголошення хвилини мовчання та запалення свічок, подавання відповідних звукових сигналів громадським і приватним транспортом. У 2005 р. 26 листопада припало на четверту суботу, тому зберегли започатковану у 1998 р. меморіальну традицію. Меморіальні роковини (60, 65, 70, 75, 80, 85-ті) мають офіційний статус державного, а щорічні ознаки традиційного меморіального ритуалу – «Колосок пам'яті», «Запали свічку» біля пам'ятників, меморіалів жертв геноциду українського народу. Організаційно-функціональною датою вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні залишається четверта субота листопада.

Л-ра і джерела: Голос України. – 1993. – 26 лютого; Відомості Верховної ради. – 2003. – № 30.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА область – адміністративно-територіальна одиниця УСРР, заснована 9 лютого 1932 р. постановою IV-ої сесії ВУЦВКу XII-го скликання «Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР». На час виникнення займала територію 78,5 тис. кв. км, на якій проживало 4,2 млн осіб, з яких у містах 919,7 тис., у селах 3 млн 293 тис. осіб, відтак міське населення становило 21,8 %, сільське 78,2 %. Д. обл. мала тоді 14 міст, чотири великих (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кам'янське, Кривий Ріг), 50 районів, 19 селищ міського типу і 1191 сільраду. Українці становили 83 % населення Д. обл. Випадки недоїдання, локального голодування сільського населення окремих р-нів області з'явилися у листопаді–грудні 1931 р., а протягом січня–лютого 1932 р. переросли у масовий голод селян «низки районів» та «деяких робітників міст». Факти голоду зафіксовані в листі Г.І.Петровського до політбюро ЦК КП(б)У 23 лютого 1932 р.: «важкий продовольчий стан», «гостра недостача продовольства для населення і корму для худоби». 21 травня 1932 р. територія голоду охопила переважну частину р-нів Д. обл., а п'ять із них (Новопразький, Долинський, Межівський, Лихівський, Каранський) вважалися такими, що перебували в «найбільш тяжкому стані». У 5-ти районах та 128 сільрадах Д. обл. голодувало 405 тис. осіб. Траплялися випадки опухання, голодної смерті, виснаження. З кожним днем територія ураження голодом збільшувалася. «Кількість районів, – писав 10 червня 1932 р. В.Я.Чубар до Й.Сталіна, – які перебувають у важкому стані, зростає (очевидно, частина цього приросту іде за рахунок виявлення раніше не виявлених, а частина за рахунок вичерпання внутрішніх районних ресурсів наприкінці господарського року). Кількість «голодуючих районів» у червні 1932 р. подвоїлась порівняно з початком травня, склавши чверть їх загальної кількості в УСРР. Для працюючих у полі колгоспників організовували так зване громадське харчування *(див. Громадське харчування)*, а діти, непрацездатні селяни похилого віку, педагоги його не мали. Весною 1932 р. невідкладної медичної допомоги вимагали близько 70 тис. виснажених голодом дітей. Перша половина 1932 р. супроводжувалася масовим голодуванням селян у «важких районах», опуханням, виснаженням, вживанням дохлої худоби, смертністю десятків і сотень осіб у кожному з уражених голодом сіл. Жнива та осіння сівба озимих подовжили термін дії громадського харчування колгоспників, а для решти селян єдиним джерелом існування було власне господарство. Чоловіки покидали села в пошуках хліба в інших республіках. Запроваджені в листопаді–грудні 1932 р. форми і методи хлібозаготівлі позбавили продовольства колгоспи і селян-одноосібників, а з січня 1933 р. унеможливили їх виїзд за хлібом до Росії, Білорусії, Північного Кавказу. У січні–червні 1933 р. Голодомор охопив усі р-ни Д. обл., вирізнявся високою смертністю та рівнем соціально-психологічних аномалій (канібалізм, трупоїдство, самогубство). 28 лютого 1933 р. Д. облвиконком інформував РНК УСРР про масовий голод у селах Нововасилівського, Акимівського, Межівського, Високопільського, Великобілозірського, Апостолівського, Божедарівського, Молочанського, Павлоградського, Нижньосірогозького, Нікопольського, Новотроїцького, Царекостянтинівського, Михайлівського р-нів, у яких учні перестали відвідувати школи, а смертність серед дітей досягла свого апогею. У перелічених р-нах проживало 867 тис. осіб, найвища смертність була зафіксована в селах Нововасилівського, Акимівського та Межівського р-нів, де працювали реабілітаційні медбригади. Вони могли охопити «проддопомогою» лише 50 тис. дітей дошкільного віку з 250 тис. в області, а шкільного віку – 11 % від їх загальної кількості. Невідкладної стаціонарної допомоги потребували 30 тис. колгоспників та селян, які перебували у «найбільш важкому фізичному стані». Подібні факти, але менш виражені, були зафіксовані у Великотокмацькому, Долинському, Терпінянському, Бердянському, Софіївському, Геническому, Люксембурзькому та Мелітопольському р-нах з населенням понад 516 тис. осіб, тому на території 22 р-нів Д. обл., що становило 41 % від загалу, голодувало 1,4 млн осіб. 8 лютого 1933 р. ЦК КП(б)У зобов'язав облвиконкоми провести «локалізацію» сіл, уражених голодом, перевірити всі випадки з метою виявлення «симуляції та провокації», при нагоді видати допомогу, «заборонити відправку будь-яких офіційних комісій та проведення офіційного обліку колгоспів, районів та міст». В окремих р-нах смерть від голоду

стала звичним повсякденним явищем. В албанських селах Нововасилівського р-ну (Девненське, Гамовка, Георгіївка, Гірсовка) щодня помирало кілька селян. У с. Девненське протягом жовтня–грудня 1932 р. загинули від голоду 24 особи, у грудні–січні 124, а за десять день січня – 26 осіб. Трупи померлих «не були поховані протягом 10 днів. Селяни цих сіл помирали від виснаження організму, тривалого недоїдання, вживання протруєного насіння, а також від «поголовного захворювання тропічною малярією». Станом на 2 грудня 1931 р. у с. Девненське мешкало 1779 осіб, а з липня 1932 р. його покинули 130 дворів – майже половина мешканців. Подібна ситуація склалася у с. Георгіївці, де половина колгоспників виїхала, тому що райвиконком не вжив своєчасно необхідних заходів для боротьби зі смертністю у зазначених селах». За кілька зимових місяців смертність досягла 16 %, а за відсутності продовольства вона збільшувалася кожного дня. У с. Тернівка Акимівського р-ну 21 січня – 22 лютого 1933 р. від голоду померло 35 осіб, 38 дворів із 103, які перебували в колгоспі, покинули село, 102 колгоспники лежали опухлими в хатах, чекали смерті. 5 березня 1933 р. у 35 р-нах, обстежених райвідділами ДПУ, голод уразив селян 336 сільрад, 6436 родин, у яких знаходилося 16211 осіб пухлих від безбілкових набряків, а кожний десятий помирав щодня. Органами ДПУ було встановлено факти масового голоду в 42 р-нах Д. обл., у яких «кількість голодуючих невпинно збільшується», а «значні розміри голоду у цих районах – безперечні». Визначення «висока смертність» стосувалося кожного р-ну, у якому були виявлені факти голодування, людоїдство, трупоїдство, вживання дохлої худоби, котів, собак, сурогатів. Це стало звичним явищем, засвідчувало розлад психіки голодних людей, занепад морально-етичних норм та агонію приречених на смерть селян. Траплялися випадки торгівлі м'ясом дохлої худоби, домашніх тварин, людей. Факти поїдання власних і чужих дітей зафіксовані в селах Великотокмацького, Межівського, Високопільського, Мелітопольського, Новопразького та інших р-нів. У березні 1933 р. лише в 42 з 54 р-нів Д. обл. голодувало близько 2,5 млн осіб. У 12-ти неперевірених ДПУ районах також селяни потерпали від голоду. У шести районах – Апостолівському, Васильківському, Сталіндорфському, Мелітопольському, Великолепетиському, Нікопольському встановили «...багато випадків опухання і голодних смертей», які траплялися загалом у 23 р-нах. До середини лютого 1933 р., як зазначив М.Хатаєвич *(див. Хатаєвич М.М.)*, на «...усі ці випадки і факти опухання від голоду і голодних смертей не лише ніхто не звертав ніякої уваги, але вважалося антипартійним і негожим на це реагувати». Окремі секретарі партосередків лежали опухлими від голоду, боялись ідеологічного звинувачення в опортунізмі. У 1933 р. системного обліку смертності від голоду ніхто не проводив. Районні відділи ДПУ та санітарно-епідеміологічні органи НКОЗдоров'я УСРР фіксували «масові випадки» в окремих селах районів. Вони обстежували лише половину адміністративно-територіальних одиниць, про що свідчать доповідні записки та різні звіти. Динаміка смертності від голоду залежала від кількох факторів: одночасного і масового вилучення їстівних запасів в одноосібному секторі, вивезення основних і насіннєвих фондів колгоспів, припинення розрахунків з колгоспниками на зароблені трудодні (*див. Трудодень)*, від занесення колгоспів на чорні дошки *(див. «Чорні дошки»)*. У 1926–1928 рр. смертність серед населення становила 36 % від загальної кількості народжених, у 1929 р. – 43 %, а протягом 1930–1931 рр. порівняно з 1926 р. – 53 %. У 1933 р. смертність від голоду у 2,5 рази перевищувала рівень 1932 р., фактично не відбувався природній приріст населення в Д. обл. Помирали працездатні колгоспники, члени їхніх родин, а «найбільша кількість смертних випадків» траплялася серед одноосібників. На вулицях Мелітополя, Бердянська в березні 1933 р. було підібрано сотні трупів померлих селян. За два тижні органи ДПУ зафіксували у 23 районах 16 тис. жертв Голодомору, тобто чверть річної кількості померлих у 1932 р. Д. обл. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР констатував 12 березня 1933 р. найвищу смертність та найбільшу кількістю опухлих і голодуючих родин колгоспників, селян-одноосібників. На тисячу голодуючих сімей в Д. обл. припадало 2,4 тис. опухлих, смертність серед яких становила 10–13 % кожних два тижні. З усієї кількості голодуючих в УСРР на Дніпропетровщину припадало 70 % повідомлень про смертність. Так звана продовольча допомога, яку розподіляли за класово-соціальним та галузевим принципом (винятково для працюючих колгоспників на час сівби та прополки буряків) виявилася мізерною і несвоєчасною. Якщо норма річного споживання на особу становила 16 пудів, то у березні 1933 р. на час весняних робіт вона становила 2,3 пуда. Продовольча позика колгоспникам, які займалися прополкою буряків та інших культур, видавалася в рахунок трудоднів. Для громадського харчування подібна видача не передбачалася, крім трактористів (150–200 г на кожного працюючого). На добу тракторист Мелітопольського р-ну одержував 600 г печеного хліба, ударник – 800 г, «відстаючим» давали 400 г. Працівникам колгоспних майстерень видавали 350 г борошна, членам правлінь колгоспів – 350 г, косарям –

400 г на трудодень. Для решти колгоспників видачу продпозики заборонили. У Великолепетиському р-ні з населенням 68 тис. осіб від голоду вмирало: у вересні – 91, жовтні – 111, листопаді – 91, грудні 1932 р. – 97, у січні – 104, лютому 1933 р. – 202 селян. Кожного наступного місяця смертність від голоду зростала, спад її припадає на осінні місяці, упродовж яких люди гинули від хвороб і тривалого голодування. На середину 1933 р., особливо у травні–червні, Голодомор охопив фактично усі р-ни Д. обл., а також значну частину міст і селищ міського типу. Якщо в січні–червні траплялися випадки голодної смерті в окремих р-нах Д. обл., то у вересні–грудні 1932 р. помирали щодня 3–4 особи. Природній приріст населення в 1932–1933 рр., за підрахунками, здійсненими начальником УНГО УСРР О.М. Асаткіним 22 квітня 1935 р., мав негативне сальдо, особливо в 1933 р., коли смертність у 4 рази перевищувала народжуваність. Порайонні демографічні втрати населення становили для двох третини адмінодиниць від 20 до 30 %. У січні–червні 1933 р. через голодування не відвідували школи 38,2 тис. дітей 1921–1926 рр. народження, з яких понад 34 тис. українці. У 1929–1933 рр. з Д. обл. депортували розкуркулених селян, частину завербували на будівництво, виїхали та мобілізували до РСЧА близько 400 тис., тому в області лишилося 2,8 млн сільського населення. Смертність від голоду коливалася в межах 27–30 %, склавши щонайменше 560–840 тис. осіб. В окремих районах, якщо порівняти загальну кількість населення перших місяців 1932 р. з матеріалами всесоюзного перепису населення 6 січня 1937 р., втрати становили від 32 (Божедарівський) до 71,6% (Великобілозерський). В абсолютній більшості районів, крім кількох (Верхнєдніпровський, Високопільський, Люксембурзький, Мелітопольський, Оріхівський, Сталіндорфський), втрати становили – щонайменше 11,3% (Василівський), а від 30 до 72% більшість районів (Васильківський, Долинський, Кам'янодніпровський, Нововасилівський, Новомосковський, Павлоградський, Чубарівський та інші) порівняно з населенням станом на лютий 1932 р.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234. – Арк. 28–32; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 676. – Арк. 7; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 176. – Арк. 2; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська обл. – Дніпропетровськ, 2008; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6762, 7163. – Арк.23 – 40; ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 1. – Спр. 905. – Арк. 14; ЦДАВО України. – Ф. 316. – Оп. 11. – Спр. 301. – Арк. 18.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА обласна контора Торгсин – регіональна структура Всеукраїнської контори Торгсин *(див. Торгсин)*, яка виникла і діяла у 1931–1935 рр. До січня 1932 р. були засновані обмінні пункти та магазини в Бердянську, Маріуполі. 30 січня 1932 р. виникло Дніпропетровське відділення, яке з 1 квітня 1932 р. набуло організаційно-функціонального статусу облконтори з мережею магазинів у 9 районах області. Вони обслуговували радянських та іноземних громадян, пропонували промислові та продовольчі товари в обмін на валюту, побутове золото, срібло, монети старого карбування, діаманти. Правління облконтори мало в 1933–1934 рр. 30 номенклатурних працівників: О.С.Фоменка – управляючий, член партії з 1924 р., селянин за походженням, з «низчою» освітою; Г.О.Голубенко – комерційний директор, член партії з 1927 р., штукатур за фахом, середня освіта. Серед управлінців та торгових працівників комуністи становили 16 %. Зарплата управляючого 450 крб., референта, інспектора коштовних металів, «референта з переробки» побутового золота – 350 крб. на місяць. Видатки Д. облконтори за перше півріччя становили 64 тис. крб., із них адміністративні 30 тис., а річний фонд зарплати в 1933 р. – 860 тис. крб. У січні 1935 р. в Д. облконторі працювало 219 «спеців золотих справ» з місячним фондом зарплати 43 тис. крб. У першому кварталі 1935 р. їх було 232 з фондом оплати праці – 139 тис. крб. У 1933 р. контора мала 210, у 1934 р. – 449 співробітників. У січні – липні 1933 р. кількість магазинів системи торгсину збільшилася у 3 рази. За весь 1932 та січень 1933 рр. щоквартально для облконтор торгсину завезли до 288 тис. т борошна, але винятково для «отоварення» продкарток індустріальних робітників. Продовольча група в магазинах торгсину становила в 1932–1933 рр. 89 % товарних фондів. Центнер борошна коштував 38 крб., за 10 крб. можна було придбати три пуди борошна другого або третього сортів, на «чорному» ринку – за 400 крб. Торгсинівські гроші (бони, тоти, заборні книжки) видавали приймальні пункти в обмін на золото, срібло, валютні перекази. Д. облконтора в другому кварталі продала клієнтам торгсину товарів на 640 тис., у третьому – 437 тис. крб. Скасування карткової системи постачання населенню хлібопродуктів у грудні 1934 р. зменшило їх попит у магазинах торгсину, але продовольство залишалося серед пріоритетних товарів. У першому кварталі 1935 р. реалізація хлібобулочних виробів і м'ясо-молочних продуктів досягла паритету, але печений хліб купували мало, надавали перевагу борошну, крупам. Основним завданням облконтори було виконання валютного плану, тобто купівлі побутового

золота, срібла, монет, діамантів, різних коштовностей і накопичення інвалюти, а не першочергове забезпечення голодуючого населення продуктами. У 1932 р. Д. облконтора «мобілізувала» валюти на 495 тис. крб., з якої 110 тис. готівкою шляхом грошових переказів. Скупка золотих монет старого карбування дала 88 тис, від купівлі побутового золота у населення – 184 тис., від зовнішньоторгових операцій –109 тис. крб. Золоті монети, сережки, весільні каблучки, персні, нагрудні хрести, годинники, посуд, здані голодуючими до приймальних пунктів торгсину у Д. області, становили у 1932 р. 55 % плану облконтори. Срібло почали приймати з грудня 1932 р. Один грам побутового золота коштував 1 крб. 29 коп., тобто менше від його реальної ціни на світових ринках, але Голодомор на Дніпропетровщині висунув інший еквівалент обміну – життя людини. У 1933 р. облконтора виконала 88 % валютного плану, досягнувши 2,2 млн крб., серед яких золото посіло 44 %, срібло – 18 %, готівка іноземної валюти – 10 %. Протягом наступного 1934 р. обсяги «заготівлі» валюти порівняно з 1933 р. зменшилися у 2,5 рази і становили 907 тис. інвалютних крб. Побутове золото і монети дали 85 % виконання валютного плану, іноземна валюта – 13 %, грошові перекази (внутрішні і зовнішні) – понад 40 %, срібло – 8 %, діаманти – 0,5 %. Основні обмінно-торгові операції відбувалися у великих містах та індустріальних районах. На Дніпропетровський р-н припало 375 тис., Запорізький – 234 тис., Криворізький – 93 тис. крб. надходження валютних коштів, з яких 81 % на мешканців Дніпропетровська, Запоріжжя, Кривого Рогу, Нікополя, Бердянська. Павлоградський універмаг торгсину мав 11 тис. крб., з яких більше половини надійшли від реалізації побутового злота та золотих монет населенням. Розрахункові книжки торгсину зразка 1934 р. отримали 58 тис. осіб Д. обл., на рахунки яких надходили внутрішні та зовнішні валютні перекази від 5 до 12 крб. У січні 1935 р. їх не реалізували десятки і сотні власників розрахункових книжок, серед яких були німці-меноніти – Я.Релінг, Н.Теве, К.Янцен, Г.Найман, К.Функ, Г.Штімер, М.Епштейн, А.Мартенс, К.Мартенс та багато інших іноземців з валютними переказами. Значна їх частина виїхала до США і Канади. Наприкінці грудня 1935 р. – початку січня 1936 р. Д. облконтора торгсину припинила торгово-обмінну діяльність.

Л-ра і джерела: Осокина Е. За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история . – 1995. – № 2. – С. 86–114; Осокина Е. Золото для индустриализации: Торгсин. – М., 2009; Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90; ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 33, 64, 151, 152, 168.

ДОВІДКА Загсу про смерть – офіційний документ державного органу влади, який засвідчував прізвище особи, місце її народження, проживання, громадянство, національність, соціальний стан, причину смерті померлого. Вони з'явилися на початку 1920-х рр., але реєстрація смерті, особливо в селах, відбувалася спорадично і безсистемно. До 1929 р. загси існували в складі НКВС УСРР. Сільради не мали актових книг, реєстрували на шматках паперу без системного обліку. У роки Голодомору діяла «Інструкція про порядок заповнення книг запису актів про смерть», якою передбачалося їх «уважне й акуратне» заповнення, а за внесення «явно неправдивих відомостей та за неподання статистичних відомостей або справлення» накладалося адміністративне стягнення. Книги загсів були в одному примірнику, а записи про смерть у двох: перший залишався в органах Загсу, другий передавали до району. Від сільрад та лікаря вимагали запису причин смерті: від нещастя, «хтось навмисно позбавив людину життя», від самогубства тощо. Заявнику або родичам видавали свідоцтво про смерть особи за формою №21 або довідку №22. Масова смертність селян від Голодомору в Україні унеможливила системну і послідовну реєстрацію померлих – сільради не встигали хоронити трупи в ямах. В окремих книгах районних відділів Загсу траплялися довідки із зазначенням причин смерті: «від голоду», «на ґрунті голоду», «виснаження», «загальне виснаження». 13 квітня 1933 р. районним лікарям рекомендували «спростити процес реєстрації смертей», щоб боротися за «зменшення смертності». У пункті 15 Довідки райзагсів про смерть з'явилися загальні визначення – «дистрофія», «серцева недостатність», але траплялися і «виснаження», «кахексія». Органи ДПУ, які відслідковували соціально-політичні настрої селян у роки Голодомору в Україні, констатували відсутність реєстрації смертей загсами та сільрадами. 12 березня 1933 р. Київський облвідділ ДПУ інформував про те, що облік померлих та опухлих ніхто не проводив, навіть сільради. Траплялися лише поодинокі випадки реєстру, а відсутність приросту у 1932–1933 рр. радянське керівництво пояснювало «засміченням класово-ворожими елементами» органів Загсу, які «викривляли» статистичні дані. Начальник ЦСУ УСРР О.М.Асаткін (*див. Асаткін О.М.*) вказував на значний недооблік населення саме в 1932–1933 рр., а представники Наркомату охорони здоров'я УСРР підкреслювали значне зменшення реєстрації померлих – від 25 до 30% їхньої кількості. Загси, за підрахунками істориків (*див. Боряк Г.В.*), втратили більше третини актів реєстрації смертності.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2009. – С. 208, 209, 236–237; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6762. – Арк.1–3.

ДОВЕДЕНЦІ – селяни, яким сільрада «доводила», тобто встановлювала індивідуально так зване «тверде завдання» *(див. Тверде завдання)* хлібозаготівлі. До соціальної категорії Д. потрапляли переважно заможні селяни. У 1931–1933 рр. «тверде завдання» виконувало адміністративно-штрафну функцію, тому Д. ставали і незаможні верстви села.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 371.

ДОВЖЕНКО Олександр Петрович – український кінорежисер, письменник, громадський діяч. Народився 10 вересня 1894 р. в с. В'юнище поблизу Сосниці Чернігівської губернії. Фільми «Земля», «Іван» висвітлювали соціально-психологічну ситуацію в українському селі, яке стало колективним заручником сталінської примусової колективізації, форсованої індустріалізації. У 1932 р. Д. був готовий показати «150 млн голодуючих людей в СРСР». Він знав про голод, ділився враженнями з колегами, знайомими. 20 травня 1932 р. співробітники ДПУ УСРР повідомляли про критичні висловлювання режисера на адресу партійного керівництва в Москві, яке «жирує», а в Україні вмирають від голоду цілі села. В емоційних і водночас раціональних спостереженнях Д., які стосувалися міжвоєнного періоду та німецько-радянської війни 1941–1945 рр., є статистика жертв більшовицького терору, втрат українців у війні. Він спочатку згадує про 15 «мільйонів смертей мого нещасного вимученого народу», а також посилаючись на «достовірні джерела, 13 млн українців». До Сибіру, за його даними, депортували 1,5 млн осіб із Західної України. За двадцять передвоєнних років в Україні не відбулося приросту населення. Д. вважав, що померло «6 мільйонів од голоду в урожайний 1932 р.». Він засуджував свідоме нищення українського народу сталінським режимом, покріпачення, русифікацію краю, «осурження» нації, відтак і перетворення так званої «еліти» у натовп «безбатченків», «дурників убогих», «холодних боягузів з замками на душевних вікнах і дверях». Д. обурював той факт, що в Україні не вчили своєї власної історії, «...історія вважалася чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним», замовчувалися репресії і голод. Помер Д. 26 листопада 1956 р. в Москві.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 279; Марочко В. Зачарований Десною. Історичний портрет Олександра Довженка. – К., 2006. – С. 207–209; Довженко О.П. Щоденникові записи, 1939–1956 / О.П.Довженко; худож.-оформлювач О.М.Іванова. – Харків: Фоліо, 2013. – 879 с.

«ДОМОВИНА» – поема Григорія Арсентійовича Бурика з с. Косичеве Лебединського р-ну Харківської обл., який у 1937 р. був студентом Лебединського педагогічного технікуму. Твір написаний під враженням від жахливих соціально-психологічних і демографічних наслідків голоду в селі 1932–1933 рр. Сюжетні лінії свідчать про особисті переживання автора від побаченого, про масову смертність односельчан, про страждання дітей, безпритульність і жебрацтво. 27 серпня 1937 р. проти Б. розпочали слідство та арештували, а 28 серпня 1937 р. засудили до 3 років ув'язнення з позбавленням прав терміном на один рік. Реабілітовано 10 серпня 1962 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 254, 329.

ДОНЕЦЬКА область – адміністративно-територіальна одиниця УСРР. За переписом населення 17 грудня 1926 р. площа Артемівської, Луганської, Маріупольської, Сталінської і Старобільської округ, які територіально представляли цей промисловий регіон, становила 53 тис. кв. км з населенням 2,9 млн осіб, з яких у містах проживало 960 тис., у селах близько 2 млн. У трьох округах (Артемівська, Луганська, Сталінська) переважали чоловіки, жінки становили відносну більшість у Маріупольській та Старобільській округах. Регіон мав 5163 населені пункти, у яких зосереджувалося 1,8 млн українців, 765 тис. росіян, решту становили євреї, німці, греки. У жодній з 5 округ росіяни не переважали, але домінували серед міського населення. За переписом 1926 р. вони становили більшість у 33 із 168 сільрад Луганської, у 6 з 186 Артемівської, у 35 зі 123 Сталінської, у 7 зі 124 сільрад Маріупольської, у 14 зі 186 сільрад Старобільської округ. На час створення в УСРР областей (9 лютого 1932 р.) було виділено 17 промислових районів на Луганщині і Донеччині, кілька міськрад, які безпосередньо підпорядковувалися центру. На території 27,5 тис. кв. км проживало 2,9 млн осіб, з яких 1,8 млн міського та 1,1 млн сільського населення. 2 липня 1932 р. виникла Донецька обл. у складі 12 міськрад (Артемівськ, Ворошиловo, Горлівка, Кадіївка, Костянтинівка, Краматорськ, Красний Луч, Луганськ, Макіївка, Маріуполь, Риково, Сталіно) і 23-х районів. До існуючих районів Д. обл. були додані 13 із Харківської обл. (Біловодський, Білокуцький, Верхнєтеплянський, Лиманський, Марківський, Міловський, Новоайдарський,

Новопсковський, Рубіжанський, Сватівський, Слав'янський, Старобільський, Троїцький) і 5 із Дніпропетровської (Великоянисольський, Волноваський, Старокаранський, Старо- кременчицький, Старомиколаївський). Усі вони підпорядковувалися облвиконкому. 20 червня 1932 р. Краснолуцький і Краматорський р-ни реформували у селища міського типу. 17 листопада 1933 р. у складі Донецької обл. було створено Старобільську округу з 14 районами (Біловодський, Білолуцький, Верхнєтеплівський, Марківський, Новоайдарський, Новопсковський, Старобільський, Сватівський, Лезноолександрівський, Білокуракинський, Нижньодуванський, Новоастраханський). Колективізація, розкуркулення, депортації, голод 1928–1929 рр., репресії до початку Голодомору супроводжувалися зменшенням природного приросту населення у 5,6 рази. Протягом другої половини 1920-х рр. у селах помирало від 18 до 25 осіб на тисячу мешканців. Індустріалізація Донбасу викликала збільшення кількості міського населення, яке у 1927–1931 рр. виросло з 857 тис. до 1,3 млн осіб – основним чином через так звану «вербовку» інженерно-технічного персоналу, кваліфікованих робітників. За даними Демографічної секції Держплану УСРР у селах Донбасу 1930 р. проживало 1 млн 279 тис., у 1931 р. – 1,3 млн осіб, тобто збільшення виявилося у 3 рази меншим від щорічного природного приросту в регіоні в 1926–1929 рр. За розрахунками ЦУНГО СРСР народжуваність у 1926–1930 рр. зменшилася в селах на 25%. У промислових районах УСРР смертність серед народжених становила тоді 35–43 %.

Факти недоїдання та локального голодування селян Д. обл. спостерігалися у лютому–березні 1932 р. Колгоспи виконували план хлібозаготівлі з урожаю 1931 р., але не розрахувалися з колгоспниками згідно з виробленими трудоднями. Селян залишили без хліба та насіння. 16 лютого 1932 р. Й.Сталін запропонував ЦК КП(б)У впроваджувати «практику громадського самозобов'язання загальних зборів колгоспників та бригад для збору недостатньої кількості насіння». 17 лютого 1932 р. С.Косіор та В.Чубар відмовили колгоспникам районів України в насіннєвій та продовольчій допомозі, тому що зерно відправляли до Західного Сибіру, Уралу, Поволжя. Українцям запропонували «добувати насіння на місцях», «...мобілізувати усі ресурси для насіння, не зупиняючись ні перед чим». Продовольчі і насіннєві фонди колгоспів були вивезені до зерноелеваторів. 24 березня 1932 р., як повідомляв нарком НК РСІ УСРР В.П.Затонський, колгоспи і селянські господарства Маріупольського, Будьонівського і Сартанського р-нів не мали хліба. У господарствах Македонівської МТС Сартанського р-ну зібрали 5 % від насіннєвої норми, масово гинула худоба, колгоспникам «офіційно зерна не видавали». Уповноважений ЦК КП(б)У В.П.Затонський пропонував «зайнятися викачкою зерна» з інших районів, «натиснути і на відстаючих». 27 серпня 1932 р. для організації громадського харчування колгоспників Маріупольщини видали три вагони тюльки, щоб завершити весняні польові роботи. Зазвичай селяни промислових районів займалися сезонними заробітками *(див. Відходництво)*, але у 1932–1933 рр. його обмежили, заборонили виїзд «баришникам», саботажникам, що не виконали хлібозаготівельних індивідуальних завдань. Карткова система хлібопостачання соціально-професійних груп міського населення унеможливила вільне придбання борошна, круп, печеного хліба на заводах, фабриках, новобудовах. Норми денного забезпечення хлібом шахтарів, службовців лишалися без зміни восени 1931 р., а протягом січня – квітня 1932 р. скоротилися на 10 %. 23 квітня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало уряд та місцеві органи влади спрямувати «для централізованого постачання» мірчук *(див. Мірчук)*, «розбронювати неподільні фонди», тому що «інших ресурсів у нас нема». Для продуктового забезпечення в березні–червні 1932 р. основних категорій населення (гірників, металургів, хіміків) виділили 16 % від реальних потреб. План продовольчого забезпечення пільгових списків робітників (вугільна, металургійна, машинобудівна галузі) у грудні виконали на 12 %, а за IV квартал 1932 р. 46 %. Окремих категорій «списочників» у Горлівці, Щербаківці позбавили хлібних карток, іншим категоріям зменшили норму до 250 г., металургам у цехах та робітникам інших «шкідливих» професій видавали по 400 г хліба на день, машинобудівникам, хімікам – по 200 г. Загалом протягом грудня 1932 – лютого 1933 р. норми постачання зменшили на 40–60 %. За першу половину 1932 р. у Д. обл. не було виявлено фактів масового голоду сільського населення, але траплялися випадки суттєвого недоїдання, матеріальної скрути, скорочення поголів'я худоби, відсутність хліба для громадського харчування колгоспників та зерна для посівної весняної кампанії. У містах найменш захищеними виявилися окремі категорії службовців, освітян, що належали до третього списку карткового забезпечення.

Масовий голод серед сільського населення Д. обл. розпочався з другої половини 1932 р. Селяни виходили з колгоспів, повертали худобу, рушали за хлібом до Росії, збирали на полі колоски зернових культур. Від серпня 1932 до 1 квітня 1933 р. в Д. обл. було засуджено близько 10 тис. осіб так званих «колосників», з яких селяни становили 72 %. Кожний тринадцятий

був розстріляний, кожний восьмий – позбавлений волі до 10 років, кожний п'ятий – ув'язнений від 5 до 10 років. За невиконання плану хлібозаготівлі були занесені на «чорну дошку» *(див. Чорні дошки)* села: Артемівського р-ну (Артемівська, Зайцівська, Михайлівська сільради), Біловодського (усі села), Великобагачанського (с. Устивиця), Волноваського (Старо-Каранська сільрада, с. Нова Дєрєвня), Ворошиловська міськрада (с. Городище), Гришинського (Піщанська сільрада), Кадіївського (Михайлівська сільрада, с. Калинове, Комисарівка, Сентявківка, смт. Попасна), Краснолуцького (с. Єлизаветівка, Маломиколаївка), Лиманського (Тернівська сільрада), Мар'їнського (с. Катеринівка), Сталінська міськрада (с. Катеринівка), Ровеньківського (с. Астахове), Рубіжанського (с. Орлівка), Сватівського (хут. Ново-Преображення), Старобільського (усі села), Старокаранського (Михайлівська сільрада, с. Греково-Олександрівка), Старомлинівського (Янисольська сільрада), Троїцького (Сиротинська, Новониконорівська, Покровська сільради), Чистяківського (Дубровська сільрада) та Макіївського і Риковського районів. У них заборонялися видача зерна на зароблені трудодні, торгівля, вилучалися продовольство, насіння, товари з кооперації, а села були оточені загонами ДПУ та міліції. 10 березня 1933 р. Донецький облвідділ ДПУ УСРР повідомив, що в «...окремих селах поряд з поголовним голодуванням колгоспників спостерігається і збільшення смертності». 12 березня 1933 р. територія Голодомору охопила усі 29 районів Д. обл., тобто 1,2 млн осіб. У кожному з районів, але з різною інтенсивністю, від голоду помирали десятки і сотні селян. Голод набув масового поширення в 66 сільрадах та 70 колгоспах 21 району. Помирали переважно діти і люди похилого віку, колгоспники з достатньою кількістю зароблених трудоднів. У с. Шапарському Новопсковського р-ну, де в 1929 р. було 414 дворів з винятково українським населенням, 14 березня 1933 р. лишилося 230, з яких 190 не мали жодних продуктів харчування. За січень–лютий там померли 74 особи, половина з них діти, 5 одноосібників, решта – колгоспники з 200–700 трудоднями, які одержали 550 г хліба на зароблений трудодень. У селі лежали опухлими 500 осіб: за січень померло 32, за 20 днів лютого – 42, а щодня вмирало 8–10 осіб. У с. Лізино, Целуйково щодня помирало 8 осіб, особливо в багатодітних родинах. За спогадами мешканця с. Нижньобараниковка Біловодського р-ну від голоду вимерла третина села. Подібна смертність спостерігалася у с. Костянтинівка Мар'їнського р-ну. У Краснооктябрській та Великочернігівській сільрадах голодувало 1335 осіб у 291 господарстві. Масове голодування з випадками смерті траплялися в селах Старобільського, Волноваського, Старокаранського, Слав'янського. Краматорського, Луганського, Новопсковського, Біловодського, Маріупольського районів. Набуло поширення людожерство, вживання різних сурогатів, дохлої худоби, котів, собак. У с. Байдівка Старобільського р-ну 20 березня 1933 р. помер чоловік, дружина якого не мала фізичної сили його поховати, а трупом годувала старшого сина 9 років. Її засудили на 10 років ув'язнення. Людожерство відбувалося у с. Шапарському, Загайдарівка Новопсковського та Володарському Старонікопольского р-нів. Факти голодування, опухання, виснаження і смерті були зафіксовані у 18 перевірених сільрадах з 38 у Новопсковському р-ні. Селяни масово гинули в селах Шапарське, Лізики, Целуйково, Луб'янка, Булавиновка, Заводянка, Риб'янцево, Конопляновка, 2-е Білокуракіно, Макартянино, Заїковка, Паньківка, Каравано-Солодке, Ново-Росош, Писарівка, Курячівка. У с. Білокуракіно 16 березня 1933 р. невідкладної допомоги вимагали 502 селян, які лежали опухлими, померлих було 94. Їх ховали через 3–4 дні в сільських ямах. Обліком померлих займалися уповноважені ДПУ, а органи загсів фактично перестали фіксувати випадки смерті від голоду. 29 березня 1933 р. Рубіжанський райпартком інформував обком про «голодовку» в таких селах району: Чабанівка, Маринівка, Н. Покровка, Боровенька, Єпіфанівка, Н. Астрахань. Голод тривав до середини літа, а смертність від хвороб, отруєнь не вщухала до кінця року. Невідкладної допомоги потребували понад 650 тис. дітей ясельного віку та кожна п'ята дитина в сільських стаціонарах. У січні–червні 1933 р. школу не відвідувало 119307 учнів віком 8–11 років, з яких майже 89 тис. – українські діти. Д. обл. вимагала спеціального медичного догляду для виведення із стану фізичного виснаження. У 1932–1933 рр. природній приріст населення у Д. обл. мав негативне сальдо, відтак область не отримала щонайменше 120 тис. осіб новонароджених. За неповними даними в 1932 р. померло 88,3 тис., у 1933 р. 119 тис. осіб, разом – 207,3 тис., відтак демографічні втрати становили 329,3 тис. Протягом вересня–грудня 1933 р. відбувалося переселення у Д. обл. 3527 господарств, 1619 коней, 3498 корів та 1980 голів іншої худоби з Івановської обл. РСФРР. Чверть переселенців, які зосереджувалися в Старобільському р-ні, повернулися в Росію. 25 жовтня 1933 р. в Д. обл. передбачалося переселити 3000 селянських господарств з Чернігівської обл. Загальні втрати сільського населення Д. обл. за підрахунками українських демографів, коливаються від 11 до 21,7%.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990; Блюм А. Бюрократическая анархия: Статистика и власть при Сталине / перев.

с фр. – М., 2006; 33-й: голод. Народна Книга-меморіал / упоряд.: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. – К., 1991; РДАСПІ. – Ф. 82. – Оп. 2. – Спр. 538. – Арк. 3; РДАЕ. – Ф. 5675. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 11; Спр. 33. – Арк. 56; ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 6. – Спр. 1298. – Арк. 129; Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234. – Арк. 2; Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 176. – Арк. 2; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7163. – Арк. 14–20; ЗУ України. – 1932. – № 22–23. – Арт. 138–139; ЗУ України. – 1933. – № 51. – Арт. 662; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Харків, 1927; Україна. Статистичний щорічник. 1929. – Харків, 1929; ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 1. – Спр. 905. – Арк. 14; ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 302. – Арк. 2.; Марочко Василь. Голодомор на Донбасі. – К., 2015. – С. 88–89; Воловина О. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні / О.Воловина, Н.М.Левчук, О.П.Рудницький, А.Б.Ковбасюк, П.Є.Шевчук // Український історичний журнал. – 2017. – №2. – С. 98–99.

ДОНЕЦЬКА обласна контора Торгсин – регіональна структура Всеукраїнської контори «Торгсин», яка виникла і діяла у 1932–1935 рр. До утворення Д. обл. осередок торгсину було засновано в промисловому Маріуполі, який підпорядковувався безпосередньо правлінню ВУК «Торгсин» і виконував торгово-фінансові завдання Всесоюзного об'єднання «Торгсин». Маріупольське відділення торгсину протягом 9 місяців 1932 р. продало населенню товарів на 189 тис. крб., придбало іноземної валюти 36 тис., золотих монет старого карбування на 29 тис., побутово-обрядового золота (брухт) на 104 тис., експортних товарів (антикваріат тощо) на 20 тис. крб. Ревізори, які перевіряли роботу магазинів та приймальних пунктів Д. облконтори у грудні 1932 р. виявили факти фальсифікації фінансово-торгових документів, крадіжок побутового золота, «обважування» клієнтів, привласнення вагової різниці між прийнятими цінностями і зданими на рахунки Держбанку (*див. Припек*). Селяни, які приносили золоті вироби, не завжди отримували жадане борошно. «Принесла селянка хрест та сережки, – повідомлялося в акті перевірки Д. облконтори в грудні 1932 р., – проте у нас часто не буває борошна, а громадянка, якій довелося повернути золото, напевно, сподівалася купити борошна, але коли згодом борошна не виявилося, вона навмисно зчинила такий галас, щоб їй повернути золото. Вона заявила, що за її золото дали менше, ніж треба, тобто оцінили золото менше вартості». Подібні факти були звичною справою для приймальних пунктів системи торгсину.

У січні 1933 р. Д. облконтора Т. мала 6, а в серпні 1933 р. 11 магазинів. Правління облконтори в 1933–1935 рр. очолював К.К.Розіт *(див. Розіт К.К.)*, у 1934 р. було 34 працівники. Освіту за 2 класи церковно-приходської школи мали 62 % співробітників. Комуністи в облконторі становили 8–10 %. Загальна кількість працівників, враховуючи обслуговуючий персонал магазинів, міжрайонних товарних баз та приймальних пунктів, досягла 206 осіб у січні 1935 р. з фондом зарплати 121 тис. крб. Торгова мережа торгсину знаходилася в Маріуполі, Сталіно, Постишево, Риково, Луганську, Ворошилово, Артемівську, Слав'янську. Середня місячна плата працівника торгсину становила 198 крб. За перший квартал 1933 р. Д. облконтора виконала план «залучення валюти та валютних цінностей» на 353 тис., за другий – 468 тис., за третій – 270 тис., а загалом у 1933 р. «мобілізували» валюти на 1,2 млн крб., у 1934 р. – на 676 тис. крб. За перше півріччя 1934 р. придбали побутового золота та монет на 294 тис. крб. Торгсинівська мережа Маріуполя, Луганська, Слав'янська перевиконувала державні завдання по «залученню» валюти, решта міст Д. обл. – на 80–99 % щоквартально. До Маріупольського порту в третьому кварталі 1934 р. зайшли 22 іноземних та 22 радянських судна, а портова торгівля *(див. Шипчендлерство)* давала 50 тис. інвалютних крб. У 1935 р. Маріупольський порт відвідало 200 суден, з них грецьких 127, англійських 29, італійських 22, турецьких 98, норвезьких 6, французьких 5, шотландських 2, австрійських 1, персонал яких залишив у порту 61 тис. валютних крб., а 66 радянських суден – 41 тис. крб. Іноземним капітанам, матросам, туристам було продано промислових товарів на 104 тис. крб., а борошна на 12 тис. крб. У 1934 р. Д. облконтора зазнала збитків на 198 тис., тому що промислові товари не користувалися високим попитом у населення, яке в 1932–1933 рр. купувало переважно борошно, крупи. У 1935 р. було продано різних товарів на 201 тис., а продовольча група склала чверть їх загальної реалізації. Останній рік діяльності Д. облконтори торгсину вирізнявся зменшенням обсягу товарообороту, надходження валюти, особливо від скупки побутового золота, але зростали суми внутрішніх грошових переказів через систему торгсину. Наприкінці грудня 1935 р. Д. облконтора фактично згорнула торгово-обмінні операції з валютою, побутовим золотом, грошовими переказами.

Л-ра і джерела: Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90; Марочко В.І. Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років // Український історик. – 2008. – Том XLV VOL. – С. 194; Осокина Е. Золото для индустриализации: Торгсин. – М., 2009; ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 37, 64, 151.

ДОРОШКО Микола Савович – український історик, дослідник соціально-політичних відносин в УРСР 20–30-х рр. XX ст., української партійно-радянської номенклатури. Народився 9 жовтня 1962 р. в с. Цвітне Олександрійського р-ну Кіровоградської обл. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Київського державного ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1984). Аспірант ун-ту (1988–1991), науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Ін-ту історії України НАН України (1991–1998). Доцент, професор кафедри українознавства Ін-ту міжнародних відносин Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка (з 2001). Захистив кандидатську дисертацію на тему «Формування керівних господарських кадрів промисловості в Українській РСР (1926–1932 рр.)» (1990), докторську «Формування партійно-радянської номенклатури УРСР у 1920–1930-х рр.» (2004). Досліджує причини та обставини Голодомору в контексті персональної та колегіальної співучасті компартійної номенклатури у здійсненні політики Голодомору – геноциду в Україні 1932–1933 рр. Учасник міжнародних наукових конференцій з питань Голодомору: «Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка» (Київ, Ін-т історії України НАНУ, 25 листопада 2000 р.), «Голодомор 1932–1933 років: основні дійові особи і механізм здійснення» (МАУП, Київ, 28 листопада 2003 р.), «Голодомор 1932–1933 років в Україні: каральні органи більшовицького режиму» (МАУП, 24 листопада 2006 р.). Д. автор статей, розділу в колективній монографії «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки» (2003), двох монографій, які опубліковані в 2004 та 2008 р. Він є одним із упорядників та авторів «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ» (2008). Учасник меморіальних заходів із вшанування пам'яті жертв Голодомору, викладає тему Голодомору в лекційних курсах студентам Ін-ту міжнародних відносин Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка (2003–2018).

Л-ра і джерела: Інститут історії України Національної Академії Наук України. 1936 – 2006. – К., 2006. – С. 536; Дорошко М. Партійні чистки як засіб ліквідації опозиції в КП(б)У в 20–30-ті роки XX ст. // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. Міжнарод. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2000 р. Матеріали. – К., 2003. – С. 136; Його ж. Комуністичний терор 30-х років у Радянській Україні: причини і наслідки // Голодомор 1932–1933 років в Україні: каральні органи більшовицького режиму. Матеріали V Міжнародної наукової конференції. – Київ, МАУП, 24 листопада 2006 р. – К., 2007. – С. 7–12; Його ж. Компартійно-радянська верхівка УСРР – знаряддя Кремля в реалізації політики геноциду українського селянства під час голодоморів 20–30-х років // Голодомор 1932–1933 років: основні дійові особи і механізми здійснення. Матеріали Другої Міжнародної наукової конференції, Київ, 28 листопада 2003 р. – К., 2004. – С. 160; Його ж. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки XX століття: соціоісторичний аналіз. Монографія. – К., 2004. – С. 100–116; Його ж. Компартійно-радянська номенклатура в умовах голодомору // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 606–618; Його ж. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917 – 1938 рр.). – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ. – К., 2008. – С. 48–58.

ДОХЛЯТИНА (дохла худоба, дохлина) – термін і явище, характерні для повсякдення в українських селах 1932–1933 рр.; їжа голодних селян. Падіж колгоспної та селянської худоби, який відбувався в перші зимові місяці 1930 р. внаслідок її хаотичного усуспільнення, набув загрозливого становища в 1931–1933 рр. За п'ять років колективізації (1929–1933) поголів'я коней в УСРР зменшилося майже у 2 рази, великої рогатої худоби в 1,7 рази. Вони гинули із-за відсутності пристосованих ферм, фуражу, надмірного фізичного навантаження. У січні 1932 р. голодні селяни підбирали дохлу худобу, а весною того ж року це явище стало масовим. 3 квітня 1932 р. Вінницький облвідділ ДПУ інформував про те, що в селах Бабанського р-ну колгоспники вживали в їжу конятину не лише таємно забитих, а й дохлих коней. Це стало звичним явищем у селах р-ну. Д. їли протягом 1932–1933 рр., а в окремих районах Вінницької обл. – до літа 1935 р. Дохлу худобу розбирали на вулицях, у хлівах, викопували на звалищах.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 255; Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 48; Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 454–455.

ДРАЧ Іван Федорович – український поет, перекладач, кіносценарист, громадський і державний діяч. Народився 17 жовтня 1936 р. у с. Теліжинці Тетіївського р-ну Київської обл. Студент Київського державного ун-ту ім. Т.Г.Шевченка, виключений у 1961 р. за твори антирадянського спрямування. Закінчив Вищі сценарні курси Держкіно СРСР у Москві (1964). Автор кількох десятків поетичних збірок, твори якого перекладені багатьма іноземними мовами. Написав та опублікував книгу «Політика», присвячену аналізу перших років незалежності України. Один з ініціаторів заснування Народного руху України (1989–1992) і перший його очільник, голова Товариства зв'язків з українцями за межами України (з 1992). Народний депутат України I–IV скликань.

Д. першим з українських письменників публічно заявив про голод в Україні на з'їзді Спілки Письменників України 1986 р. Наприкінці 1980-х говорив про голод 1932–1933 рр. з різних трибун: політичних, депутатських, письменницьких. Виступав з промовами на міжнародних конференціях у Києві 1990, 1993 р., висвітлював Голодомор як засіб нищення селян та української інтелігенції сталінським режимом. Заступник Голови Оргкомітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60-ми роковинами Голодомору в Україні. У вересні 1993 р. виступив на конференції в Києві, висловив сподівання щодо «...покаяння Москви за гріхи Росії, Леніна і Сталіна», ставив за взірець «покаяння Аденауера за вину Гітлера» перед європейством. Одним із перших виокремив ідеологічну кампанію заперечення Голодомору, яку розгорнула партноменклатура на «дипломатичному фронті» у 1983–1988 рр. *(див. «Фарисеї»)*, показав політичні причини невизнання українського Голодомору з боку Росії. «Нам не треба доводити, – наголошував Д., – що нинішня Росія є спадкоємницею і російських царів, і російських більшовиків – Москва сама себе утвердила і дедалі гучніше утверджує правонаступницею обох імперій – білої Російської та червоної – СРСР». Емоційно, як годиться поетові, і винувально-засуджуючи констатував факт того, що «...новітні російські ідеологи самі утверджують юридичні й етичні підстави, за якими Україна має право виставити рахунок за Голодомор 1932–1933 років нинішній Російській Федерації». Д. був ініціатором встановлення пам'ятного знака жертвам Голодомору 1932–1933 років біля Михайлівського собору в Києві. Учасник республіканських та міжнародних конференцій з питань Голодомору, проводив засідання секції під час симпозіуму в університеті Урбана-Шампейн (США, шт. Іллінойс, 2003). Брав участь у парламентських слуханнях 2003 р. в Україні щодо визнання Голодомору геноцидом. Особисто долучився до справи міжнародного визнання Голодомору – геноциду українського народу в 1932–1933 рр. Постійний учасник акції «Запали свічку» біля Музею Голодомору в Києві, сценарист та ведучий радіопередач у програмі «Культура», які безпосередньо стосувалися Голодомору, круглих столів та конференцій, організованих Асоціацією дослідників голодоморів в Україні. Входив до складу Координаційної ради з підготовки та проведення заходів з 75-роковин Голодомору в Україні (2007–2008).

Лауреат Державної премії УРСР ім. Тараса Шевченка (1976), Державної премії СРСР (1983). Нагороджений орденом кн. Ярослава Мудрого V ст. (1996). Герой України (2006). Помер 19 червня 2018 р. в м. Києві.

Л-ра і джерела: Голос України. – 1993. – 26 лютого; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. – К., 2003; Міжнародна наукова конференція, Київ, 9–10 вересня 1993. Матеріали. – К., 1993. – С. 12–14; День і вічність Джеймса Мейса. – К., 2005. – С. 93; Абліцов В.Г. Драч Іван Федорович // Енциклопедія історії України. – Т. 2. – К., 2004. – С. 461.

ДРАЧ Уліта Платонівна – жертва Голодомору на території Жовтневого району м. Києва. Померла 8 червня 1933 р. від безбілкового набряку у віці 43 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 443.

ДРЕМЛЮГА Микола Васильович – український композитор, педагог. Народився 15 липня 1917 р. в с. Бутурлинівка Боровського повіту Воронезької губ. Вищу освіту здобув на хімічно-машинобудівному ф-ті Київського індустріального ін-ту (тепер Київський політехнічний ін-т ім. Ігоря Сікорського) в 1939 р. Постійно займався музикою, грав на фортепіано, вивчав іноземні мови. Закінчив Київську консерваторію (1946), її історико-теоретичний ф-т, аспірантуру (1949). Викладав у консерваторії: доцент (1965), професор (1978). Автор кантати «На колгоспних полях» (1966), ораторії «Ленін» (1970), інших музичних творів. Написав симфонію №3 «Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», яка вирізняється композиційною вишуканістю, емоційною вибуховістю та морально-етичною довершеністю. Вона є меморіальним символом спокути та увічнення пам'яті жертв Голодомору. Композитор вважав свій твір «...творчою сповіддю перед українським народом». 6 березня 1998 р. Указом Президента України Д. присуджено Державну премію України імені Тараса Шевченка. Народний артист України (1993). Помер 18 грудня 1998 у м. Києві.

Л-ра і джерела: Білаш О. Пам'яті жертв Голодомору // Культура і життя. – 1998. – 25 лютого; Про присудження Державних премій України імені Тараса Шевченка 1998 року: Указ Президента України №170/98 від 6 березня 1998 р. // Культура і життя. – 1998. – 18 березня; Жадько В.О. Некрополь на Байковій горі. – К., 2008. – С. 84, 282; Лісецький С. Старійшина музики // Культура і життя. – 1993. – 8 травня.

ДРИНИЦЬКЕ – село Чуднівського р-ну Вінницької обл. У 1926 р. Чуднівський р-н належав до Бердичівської округи, в якому проживало 53 тис. осіб – 46,5 тис. українців, 1,5 тис. росіян, 3 тис. поляків, 1,1 тис. євреїв. На початку січня 1932 р. Ч. р-н мав 66,6 тис. осіб, з яких у місті проживали 6 тис., решта на селі. Село Д. входило до Дригачівської сільради, яка мала 2222 мешканці, з яких українців 1659, поляків 505, росіян 58. У 1932 р. народжуваність і смертність в

селах Ч. р-ну досягли демографічної рівноваги, а 1933 р. смертність у 7 разів перевищувала народжуваність. 17 березня 1933 р. у с. Д. школу відвідували 30% учнів, решта дітей лежали опухлими, розбрелися в пошуках хліба.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 11, 202; Шульга І.Г. Голод на Поділлі. До 60-річчя Голодомору 1933 р. – Вінниця, 1993. – С. 121; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 376.

ДУБОВА кора – їжа голодних селян у 1932–1933 рр. Кору дуба мололи на кустарних жорнах разом з жолудями, додавали сухий цвіт акації, бузку, різних трав і пекли «хліб». Дуб – багаторічне дерево з родини букових, кора темно-сіра з глибокими тріщинами. У Д. к. виявлено пектинові речовини (близько 6%), вуглеводи, смоли, білкові речовини, крохмаль, елагову кислоту (до 20%).

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 48; Товстуха Є.С. Золоті рецепти української народної медицини. – К., 2010. – С. 133.

ДУДНІК Хівря Антонівна – жертва Голодомору на території Жовтневого району м. Києва. Померла 18 травня 1933 р. від безбілкового набряку у віці 25 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 443.

ДЮРАНТІ Уолтер *(Duranty Walter)* – московський кореспондент газети «The New York Times» з 1921 р. Народився 25 травня 1884 р. у м. Ліверпуль (Англія). Здобув вищу університетську освіту. Напередодні Першої світової війни працював репортером, а після її завершення виїхав до Прибалтики, пізніше відряджений до радянської Росії на постійну журналістську роботу. Особисто познайомився із Й.Сталіним. 6 листопада 1926 р. більшовицький лідер повідомив редактора «Ленінградської Правди» про відмову від друку бесіди з професором Єльського у-ту Джером Девісом, тому що опубліковане в газеті «New York Amerikan» інтерв'ю обурило його. Він довірився іншому американцю – У.Дюранті, який відвідав Кремль 17 листопада 1926 р. Співпраця журналіста Д. з партійно-радянською номенклатурою тривала до кінця 1930-х рр. Він виконував особисті доручення Й.Сталіна та інших високопосадовців. Д. кілька разів відвідував кремлівський кабінет вождя. Посольство США в Берліні зафіксувало зустріч Д. з американським дипломатом А.В. Кліфотом 4 червня 1931 р. Журналіст запевнив, що «за узгодженням із «The New York Times» і радянською владою» його репортажі відтворювали офіційний погляд радянського уряду, а не його особистий. 22 серпня 1932 р. Д. розмовляв з першим заступником голови Держплану СРСР В.І.Межлауком стосовно отримання американського кредиту терміном на 10 років для закупівлі 100–120 тис. автомобілів «Дженерал Моторс» у зв'язку із кризою їх збуту. 5 березня 1932 р. Д. зустрічався з помічником Держсекретаря США Д.Роджерсом з приводу можливого визнання СРСР. Він першим виступив у пресі з наклепом на британського журналіста Г.Джоунза, намагався заперечити його правдиве висвітлення голоду в Україні *(див. Джоунз Г.)*. 31 березня 1933 р. Д. опублікував у «The New York Times» статтю «Росіяни голодні, але не помирають з голоду», запевняв читачів та громадян США в тому, що в СРСР «...немає ні голоду, ні голодних смертей», а смертні випадки траплялися «від хвороб, викликаних недоїданням». Він зрадив Г.Джоунза, який розповідав американському журналісту про власну поїздку селами Харківщини. Д. вважав статті Г.Джоунза – реакцією на арешти англійських інженерів в СРСР, пояснював їх появу загостренням дипломатичних стосунків з Англією, тому в «...американській пресі з'являється «страхітлива історія» із британського джерела». Проте після широкого розголосу інформації про голод, яка почала з'являтися в США та країнах Західної Європи, Д. змінив кореспондентську тактику. 23 серпня 1933 р. він наголошував, що повідомлення журналістів про голод у Росії – «це перебільшення або злісна пропаганда», але водночас писав про «дефіцит продовольства», що вразив Україну, Кубань, Поволжя, а також про збільшення смертності в 4 рази. У вересні 1933 р. Д. відвідав райони масового голоду, певно, з дозволу радянського керівництва і заявив, що застосування «слово голод стосовно Північного Кавказу є абсолютно недоречним». Зазначив, що цифри щодо кількості смертей «були завищеними», позаяк особисто бачив на Кубані «пухкеньких дітей» і «вгодованих телят». Залишаючись, за визначенням Р.Конквеста, «прорадянським кореспондентом», Д. висвітлював офіційну думку Кремля, але добре знав про справжні причини та наслідки Голодомору. 26 вересня 1933 р. він мав приватну розмову з працівником британського посольства в Москві В.Стренджем, якому виклав реальну ситуацію. У рапорті британського дипломата 30 вересня 1933 р. зазначено: «За словами містера Дюранті, населення Північного Кавказу та Нижнього Поволжя за минулий рік скоротилося на три мільйони, а населення України – на чотири-п'ять мільйонів. Україну знекровлено. Містер Дюранті вважає, що, можливо, за минулий рік у Радянському Союзі померло аж десять

мільйонів осіб – прямо чи опосередковано – через брак їжі». Д. всіляко спряв міжнародному визнанню СРСР, прийняттю її до Ліги Націй, зближенню з США. 25 грудня 1933 р. Д. брав інтерв'ю у Й. Сталіна, яке стосувалося внутрішньої та зовнішньої політики СРСР, прагнення миру і налагодження торгово-економічних зв'язків з провідними країнами світу, ставлення до Ліги Націй. Його опублікувала газета «Известие» 4 січня 1934 р., а 16 вересня 1934 р. Л.Каганович та В.Куйбишев повідомили Й.Сталіна про остаточну дату прийняття СРСР до Ліги Націй – 18 вересня 1934 р., про висвітлення цієї події в «передовицях» радянських газет у «спокійно-витриманому тоні, трактуючи питання про вступ до Ліги Націй у «дусі вашого інтерв'ю з Дюранті».

У 1932 р. Д. отримав Пулітцерівську премію, яку з 1917 р. присуджували діячам мистецтва, журналістам. Його публікації про голод траплялися в часописах США за 1935 р., а також викладені в книзі «Розповідь про Радянську Росію» (1944). За кілька днів до трагічної смерті Г.Джоунза в Маньчжурії (серпень 1935 р.), Д. опублікував репортаж про загострення радянсько-японських відносин на Далекому Сході *(див. Джоунз Г.)*. Статті Д., які друкувала «The New York Times» у березні, серпні, вересні 1933 р., критично сприймали журналісти, але не кожен наважувався публічно спростувати його неправдиві репортажі. Професійна діяльність кореспондентів залежала інколи від радянських спецслужб та особисто Й.Сталіна. Повідомлення Д. про голод у 1930-х рр. визнали суб'єктивними його колеги – М.Маггерідж, Г.Джоунз, В.Чемберлен, німецький дипломат О.Шиллер. Сучасні дослідники Голодомору, починаючи від Р.Конквеста у 1984–1986 рр. та С. Дж.Тейлора у 1990 р., також підкреслювали змову Д. з більшовиками. Публікації, які виходили в українській та зарубіжній пресі протягом 2003–2006 рр., стосувалися вимог щодо позбавлення Д. Пулітцерівської премії, однак рішення відповідного комітету від 1932 р. лишилося без змін. Гучна кампанія «Анти-Дюранті», яка супроводжувалася викривальними статтями, збором підписів під відозвою про позбавлення його цієї престижної премії, лише свідчила про факт обурення інтелектуальної громадськості, суперечливу постать журналіста У.Дюранті, якого український письменник і філософ Є.Сверстюк назвав «покручем». Помер Д. 3 жовтня 1957 р.

Л-ра і джерела: День і вічність Джеймса Мейса. – К., 2005; Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор. – Луцьк, 2007. – С. 309, 348, 354, 364–366; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001; Тейлор С. Д. Апологет Сталіна Волтер Дюранті – людина «Нью-Йорк Таймс» у Москві (Оксфорд Юніверсеті Прес), 1990; Севастьянов Г.Н. Москва – Вашингтон на пути к признанию. 1918–1933. – М., 2004; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний довідник. – Одеса – Львів, 2001. – С. 104, 113; РДАСПІ. – Ф. 558. – Рп. 11. – Спр. 727; Taylor S.I. Stalinis Apologist: Walter Duranty, the New York Time's Man in Moscow. – New York, 1990.

Е

ЕЗАУ Іван Іванович – житель с. Розенрот Молочанського р-ну Дніпропетровської обл. 7 січня 1933 р. Молочанським районним відділенням ДПУ УСРР звинувачений за ст. 54-10 КК УСРР – «антирадянська агітація». Е. висловлювався стосовно нереальності виконання хлібозаготівельного плану, займався «розкраданням колгоспного хліб», збирав та зрізав колоски на полі, закликав селян приховувати хліб, щоб уникнути голодування. Виселено за межі УСРР, а 11 березня 1933 р. припинено судову справу.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 175.

ЕКСПОРТ хліба – вивезення продовольчого і фуражного зерна з України у 1931–1933 рр. Е. х. займалися Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР, Всесоюзна контора «Експортхліб» та її відділення в УСРР *(див. «Експортхліб»)*. Експортні можливості зернових культур України, враховуючи хлібозаготівельні завдання та внутрішні потреби, виявилися обмеженими. У 1931 р. Україна зібрала близько 18 млн т, у 1932 р. – 13 млн т, у 1933 р. – 22,2 млн т, а хлібозаготівельні вилучення становили: у 1931 р. 39%, у 1932 р. 53%, у 1933 р. 21% валового збору хлібних культур. Селяни України вивезла до союзної комори більше третини заготовленого в СРСР зерна. Восени 1931 р. союзний уряд мав дефіцит іноземної валюти: для закупівлі імпортних тракторів та комбайнів необхідно було мати 232 млн, а для придбання устаткування нових заводів – 120 млн крб. Уряд СРСР сподівався отримати кредит від США – 200 млн доларів, з яких 77 млн планували витратити на придбання сільгосптехніки. На долю США припадала половина радянського експорту (244 млн дол.). Вивозили марганець, нікель, хром, антрацит, ліс, кам'яне вугілля. 10 лютого 1931 р. група американських сенаторів заявила протест щодо ввозу радянських лісоматеріалів, тому що їх заготівлями займалися репресовані люди. Експорт зернових втратив пріоритет в умовах загальної світової економічної кризи через зменшення попиту і надлишку продовольчого зерна на світових ринках.. 4 вересня 1931 р. Й.Сталін докоряв Л.Кагановичу за те, що він «...усіляко нажимає на експорт хліба, коли за хліб платять копійки», і хоче «притримати та ліквідувати експорт масла і яєць, які становлять значно вигідніший експортний товар». Він радив Кагановичу: краще «...притримати експорт хліба, або у крайньому випадку – посилити і те і інше, якщо ви насправді хочете виручити валюту, а не грати в експорт». Експортний план масла восени 1931 р. навіть перевиконали, але обсяги хлібозаготівлі уповільнились. 29 грудня 1931 р. Валютна комісія при РНК СРСР ухвалила експортний план першого кварталу 1932 р. – 4,5 млн т хлібних продуктів. Додатковий експортний план передбачав вивіз 250 тис. т зерна, з якого 40 тис. т пшениці, 110 тис. т жита, 50 тис. т ячменю, 50 тис. т кукурудзи. У грудні 1931 р. Всеукраїнська облконтора «Союзхліб» вивезла 214 тис. т зерна, що становило 65% завдання, а з початку експортної кампанії – 2,1 млн т. Хліб вивозили через південні порти України – Миколаїв, Одесу, Херсон, Маріуполь, Бердянськ. 2 лютого 1932 р. вивіз хліба досяг 2,2 млн т, а в Одеському порту в березні 1932 р. завантажувалося 35 іноземних та радянських суден. 9 липня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) встановило хлібоекспортний план на третій квартал – 62 млн пудів. Зовнішторг планував вивезти протягом кварталу 60 млн зернових і додатково направити в порти 50 млн пудів зернових для їх подальшого продажу. 23 червня 1932 р. Л.Каганович повідомив Й.Сталіна про те, що Наркомзовнішторг пропонує експортувати 4 млн т хліба з врожаю 1932 р.. Хоч вказувалося, що «...це питання ми поки ще не вирішили», але «...вивозити необхідно обов'язково негайно і треба дати відсіч настроям, які склалися на ґрунті деяких труднощів останніх пару місяців, що мовляв не треба вивозити». Він пропонував цифру Наркомзовнішторгу дещо зменшити – з 165 млн до 150 млн пудів, що було прийнято 10 жовтня. Реальний експорт зернових склав тоді 1,5 млн т. Обсяги вивозу хліба падали: за серпень–жовтень планували відвантажити 18 тис. т, а відправили 3 тис. т. До південних портів 22 жовтня надійшло 40 тис. т, що становило 20% плану. Валовий збір зернових у 1933 р. виявився на 10 млн т більшим від попереднього року, але експорт падав через зростання внутрішніх потреб

і зменшення попиту на зовнішньому ринку. За 1933 р. Одеська облконтора «Експортхліб» заготовила на експорт 404 тис. т зерна, фактично перевиконала плани. Зменшення на 30% реального експорту протягом п'яти років (1928–1933) не вплинуло на стан валютних резервів СРСР, але позбавило хліба голодних українських селян, значно збільшило смертність сільського населення, суттєво погіршило соціальний контингент осіб, які перебували на хлібних картках *(див. Карткова система забезпечення)*.

Л-ра і джерела: Український хліб на експорт: 1932–1933. – К., 2006. – С.91, 367; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007; Севастьянов Г.Н. Москва – Вашингтон. На пути к признанию 1918–1933. – М., 2004; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 80.

ЕКСПЕРТНИКИ – селянські господарства, які не мали соціально-економічних ознак так званих «куркульських», передбачених постановою ЦВК та РНК СРСР 20 лютого 1929 р. «Про порядок прикладання Кодексу законів про працю в куркульських господарствах», але підлягали застосуванню «...індивідуального порядку визначення прибутку, що його оподатковується єдиним с/г податком». Обліком та складанням списків таких господарств займалися сільради, експертно обстеживши їх економічний стан. Експертниками ставали ті з них, які мали бодай одну з ознак куркульських господарств (найм робочої сили, наявність просорушки, здавання землі або реманенту в оренду, внесення самообкладання тощо). У разі їх виявлення селянський двір підлягав «експертному оподаткуванню», відтак і перегляду подвірного плану хлібозаготівлі. «Разом з тим доводжу до відома, – звертався 13 серпня 1929 р. М.М.Кутовий з с. Криштопівка Драбівського р-ну, – що мене обложили експертним налогом в сумі 165 крб. 75 коп. тільки за те, що я в прошлім році під час жнив наняв поденного косаря на 5 днів, поскільки був час гарячий, а у мене в сім'ї працездатних 2 душі». Фіскально-репресивна форма експертного оподаткування селянських господарств, яка фактично постала в 1929 р., діяла протягом наступних років. Вона стала причиною голодування селян у 1932–1933 рр. Е. зобов'язували виконувати натуральну (план до двору за вищою нормою) і грошову (податок, штраф, самообкладання) повинності одночасно, позбавляли засобів існування. До прикладу, селянин с. Мишарівка Теплицького р-ну Вінницької обл. А.Синявський здав 25 ц зерна заготконторі «Союзхліб» та 25 крб. податку, але 26 жовтня 1931 р. сільрада визнала його «експертником». За невиконання додаткового надподатку в нього забрали продукти, хатнє майно, самого його арештували та посадили до в'язниці на 2 роки, а п'ятеро дітей з дружиною виселили з хати. Подібні випадки відбувалися в кожному селі. До соціальної категорії Е. належали і твердоздавці *(див. Твердоздавці)*, тому що хлібозаготівельне подвірне завдання для них встановлювали індивідуально. Одноосібні господарства с. Мигалки Бородянського р-ну за наявність у них «нетрудових доходів» зарахували до Е. Невиконання експертного оподаткування та хлібозаготівельного завдання «в індивідуальному порядку» завершувалося розпродажем майна селянина, навіть позбавленням житла. Соціальний феномен «експертників» і «твердоздавців» є історичним аргументом наявності системи терору голодом.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 127; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 219.

ЕЛЕКТРОННИЙ архів Голодомору – зведений реєстр архівних документів, бібліографії, актуальних монографій та меморіальних видань про Голодомор. Е. а. г. започаткований у Державному комітеті архівів України (2003). Від 2008 р. функціонує як спеціальний розділ веб-сайту Ін-ту історії України НАН України. Його основу становить база даних (близько 2 тис. документів), представлена у хронологічній послідовності. Вони запозичені переважно з археографічних публікацій, а також є цифровими копіями документів Галузевого державного архіву СБУ.

Унікальним є електронний ресурс «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: зведений каталог архівних документів (матеріали національного реєстру меморіальних фондів архівів України», http: www. archives.gov.ua /Sections /Famine # 2). Ініціатором та фактичним упорядником Е. а. г. став член-кореспондент НАН України Г.В.Боряк *(див. Боряк Г.В.)*. Е. а. г. представляє електронні версії бібліографічних видань: «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик» (Львів, 2001); «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик» (Одеса, 2008) – дозволяє швидко виявити інформацію про актуальні праці («Останні публікації»), їх появу в історіографії. Структурним доповненням Е. а. г. є ресурс порталу Ін-ту історії України НАН України з проблематики Голодомору (монографії, брошури українських дослідників – С.В.Кульчицького, В.І.Марочка, О.М.Веселової, Г.В.Боряка, О.М.Мовчан, Г.Г.Папакіна, В.Ю.Васильєва, Ю.І.Шаповала та інш.), матеріали наукових конференцій, спеціальні випуски періодичних збірок статей, документально-меморіальних видань. Електронний ресурс постійно оновлюється та поповнюється новими матеріалами про Голодомор.

Л-ра і джерела: http: history.org http: // www. archives. gov.ua /Archives /Reestr/; Боряк Г.В. «Архівоцид» в Україні 1934–1960 рр. як наслідок Голодомору // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини і наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали Міжнарод. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 13–19; hboriak @ gmail.com.

ЕПП Петро Петрович – житель Ліхтерельдської сільради, бригадир колгоспу Штейнфельде Молочанського р-ну Дніпропетровської обл. Поширював серед селян висловлювання про хлібозаготівлі: «Увесь хліб вивозять, залишають голодними, сіяти теж буде нічим. Старайтесь забезпечити себе, а потім уже державу, бачите, як погано в колгоспі. Коли ми жили самі, у нас все було, а тепер сидітимемо голодні». 7 січня 1933 р. Е. оголошену вирок про виселення за межі УСРР, а 2 березня припинено справу.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 174.

ЕППЛБОМ Енн *(Applebaum Anne)* – журналістка періодичних видань США та Великої Британії, дослідниця історії Гулагу, Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Народилася 25 липня 1964 р. У м. Вашингтон (США). Вищу освіту здобула в Єльському ун-ті, Лондонській школі економіки за фахом «міжнародні відносини», продовжила навчання в Оксфордському ун-ті. Редактор британських часописів («The Spectator», «The Economist»), член видавничої ради «The Washington Post», друкувала статті на сторінках «The Daily Telegraph», «Sunday Telegraph», «The Independent». Одружена з польським політиком Р. Сікорським, обрала польське громадянство (2013). Авторка монографії «Історія ГУЛАГу» про повсякденне життя в'язнів різних національностей (2003), соціально-професійних верств суспільства в радянських концтаборах. Сталінські табори постають у книзі Е. функціональним символом більшовицького тоталітарного режиму, а державні атрибути СРСР (Серп і Молот) – «як символ масового вбивства». Вона намагалася показати не «...історію СРСР, не історію чисток і не історію репресій взагалі», а особливий соціально-антропологічний тип в'язнів радянських концетраційних таборів, порівняла їхнє драматичне життя з населенням усієї країни. Одночасно постають два паралельні світи – Гулаг та СРСР, які суттєво не відрізнялися, адже «...високий рівень смертності в таборах у певні роки також почасти є відображенням подій, які відбувалися по всій країні». Статистика смертності в таборах, яку подала Е., переконливо доводить зазначений факт: у 1932 р. помирали від фізичного і морально-психічного виснаження 4,8%, у 1933 р. 15,3%, у 1934 р. 4,2% в'язнів таборів. Зростання смертності в рік Голодомору дослідниця пояснює «напливом» селян до таборів, особливо так званих «колосочниць» (селянок, засуджених згідно з урядовою постановою 7 листопада 1932 р. *(див. Закон про «п'ять колосків»)*. Примусова колективізація завдала непоправних соціально-економічних наслідків, забрала в селян землю, яку «...сотнями років обробляли їхні родини». Саме радикальні аграрні перетворення в 1929–1930 рр., на переконання Е., «...призвели в 1932–1934 роках до жахливих спустошливих голодоморів в Україні та південній Росії – голодоморів, у яких загинуло від шести до семи мільйонів людей». У 1930–1933 рр. «понад два мільйона куркулів було виселено», значна частина їх потрапила до таборів Гулагу, решта поповнила «спецпереселенців» та «спецпоселенців». Книга Е. видана українською мовою, а після перекладу російською номінована на Пулітцерівську премію, яку авторка отримала 2004 р.

Е. працювала в архівах України та Росії, західних держав. У 2017 р. вона опублікувала книгу «Червоний голод: Сталінська війна проти України» («Red Famine: Stalin's War on Ukraine»). Видання упорядковане графічним відтворенням карт території СРСР, УСРР, Східної Європи, географії Голодомору з виокремленням локальних рівнів смертності від голоду, запозиченими в українських демографів. Книга, крім вступу, має 15 тематичних розділів, посилання, систематизований перелік бібліографії. Дослідниця вичерпно і широко цитує спогади очевидців Голодомору, опублікованих у меморіальному виданні В.А.Маняка («33-й: голод. Народна Книга–Меморіал», 1991). Хронологічно книга Е. охоплює події 1917–2017 рр., висвітлює період української революції 1917 р., повстанський рух 1919 р., кризові 1927–1929 рр., революцію на селі 1930 р., селянські повстання, руйнівні наслідки колективізації, голод 1932 р., історіографічні та політично-правові оцінки Голодомору. Е. подає власне тлумачення поняття і явища «геноцид». У розділі «Голодомор в історії і Пам'ять» Е. виклала авторське бачення подій, явищ і концепції геноциду Р.Лемкіна. Авторка називає поняття «геноцид» – юридичною і моральною категорією, але не історичною, показує складну і тривалу історію утвердження цієї норми міжнародного права, втручання керівництва СРСР задля вихолощення окремих пунктів Конвенції ООН 9 грудня 1948 р., щоб уникнути відповідальності за злочини проти людяності. Е. не вважає Голодомор таким, що відповідає «класифікації як геноцид». Звертаючись до статті Р.Лемкіна «Радянський геноцид в Україні», Е. помилково ототожнює термін «sovietization of Ukraine» з «русифікацією»,

яку мав на увазі польський правник і засновник терміну «геноцид». Е. віддає належне Р.Лемкіну, адже обґрунтована ним норма міжнародного права стала передумовою для правової оцінки Голодомору, а не простою «ідеєю у свідомості та працях учених». Дослідниця пише про «Голодомор» і «геноцид», але не про власну громадянську та інтелектуальну позицію, а суто історіографічну, політологічну та їх правову оцінки. Особисто Е. висловила з цього питання кілька суперечливих оцінок та суджень. Перша стосується твердження про співпрацю українців з радянським режимом у роки Голодомору, а також про те, що «Сталін не прагнув вбити всіх українців», хоча «...прагнув фізично ліквідувати найбільш активних та активних українців як у сільській місцевості, так і в містах». Етнополітичний силогізм («українці співпрацювали»), використаний Е. у книзі «Червоний голод» в контексті причинно-наслідкового зв'язку стосовно Голодомору, виглядає суб'єктивною візією авторки, який не відповідає історичним обставинам. Висновок Е. про те, що геноцид у документах ООН означав фізичну ліквідацію етнічної групи, «подібну до Голокосту», є надто категоричним і суб'єктивним тлумаченням Конвенції 1948 р. Норми Конвенції потрапили до національних законодавчих актів багатьох країн, стали складовою частиною Кримінального кодексу України 2001 р. (ст. 442). Конвенція передбачила не лише вбивство групи або її частини, а також нанесення тілесних ушкоджень, наявність змови, тобто значно ширшого тлумачення «дій з наміром» посадовців та приватних осіб, які здійснили геноцид. Зосередившись лише на дефініції «фізична ліквідація етнічної групи, подібної до Голокосту», Е. вдалася до ревізії не лише суті і духу Конвенції про геноцид, а й законодавчих актів України, дійшовши висновку: «Голодомор не відповідає цьому критерію. Український голод не був спробою усунення кожного живого українця». Е. намагалась спростувати історичне твердження Р.Лемкіна про те, що голод в Україні – це «класичний приклад радянського геноциду». Вона заперечує можливість застосування норми міжнародного права і самого визначення «геноцид» стосовно «українського голоду» та інших злочинів в СРСР. В інтерв'ю до фільму «Голод до правди» (реж. А.Ткач) Е. назвала фізичне винищення етнічної групи фактором геноциду, але без історичної та національної адаптації, а лише як абстрактне поняття. В Україні на законодавчому рівні визнано Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу *(див. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років»)*, відбулося судове засідання, на якому винесено вирок стосовно посадових осіб, які в 1932–1933 рр. учиняли геноцид в Україні (*див. Кримінальна справа №475)*, надана науково-правова оцінка цьому трагічному явищу *(див. Василенко В.А., Антонович М.М.)*. Разом із тим у книзі Е. розкрито роль Президента України В.А.Ющенка у визнанні Голодомору міжнародним співтовариством, а також висвітлено проросійську позицію В.Ф.Януковича, у публічних промовах якого вжиті слова «Голодомор», «штучний голод», простежується його особисте заперечення Голодомору – геноциду. Подано обставини візиту Президента Росії Д.В.Медведєва до Києва у 2010 р., участь у меморіальних заходах *(див. Медведєв Д.В.)*. Е. торкнулася також конфлікту між Росією та Україною 2014–2017 рр., російської анексії Криму. Е. – учасник багатьох міжнародних конференцій, «круглих столів», книжкових презентацій в Україні. Вона не заперечує історичного факту війни радянського уряду «проти власного народу», але, як і деякі західні дослідники, не вважає Голодомор геноцидом українців, хоча й уникає визначення «загальносоюзний голод». Критичні рецензії на англомовне видання висловили Ш.Фіцпатрік, В.Марочко, А.Лозинський, Р.Сербин, схвальні С.Кульчицький. У 2018 р. Е. перевидала книгу польською («Czerwony Głód») та українською («Червоний голод») мовами. 30 травня 2018 р. відбулася презентація українського видання «Червоного голоду» в Києві. Книга видана коштом HREC - PRESS, її редактором є Людмила Гриневич (*див. Гриневич Л.В.)*. Україномовний переклад цілком повторює англомовну версію. Е. зазначила, що Голодомор не відповідає ознакам Конвенції 1948 р. про геноцид, називає гіпотетичні підрахунки загальної кількості його жертв 3,9 млн осіб – «узгодженими істориками», що не відповідає дійсності. Книгу «Червоний голод», а також оцінки її автора, підтримав Український інститут національної пам'яті. Критичні відгуки опублікували дослідники Голодомору – Р.Сербин, В.Марочко, В.Василенко, В.Сергійчук та інші, які зазначили, що Е.Епплбом заперечує історичний факт Голодомору – геноциду, фальсифікує основні положення Конвенції 1948 р. про геноцид.

Л-ра і джерела: Епплбом Енн. Історія ГУЛАГу / Переклад з англ. Андрія Іщенка. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 10, 11, 18–19, 27, 62–63, 448; Applbaum Anne. Red Famine Stalin's War on Ukraine. London Allen Lane an imprint of Penguin Books, 2017. – P. 356–357, 481 p.; https: // uk. Wikipedia. org /wiki / Енн Епплбом; Кульчицький С. Голодомор 1933 року очима Енн Епплбом // День. – 2017. – 24–25 листопада; Марочко В. «Червоний голод» Енн Епплбом: роздуми Пулітцерівського лауреата // Слово Просвіти. – 2017. – 7–13 грудня; Епплбом Енн. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. – Київ: HRE-PRESS, 2018. – 442 с.; Марочко В. Голодомор – геноцид: заперечення пулітцерівськими лауреатами // Дзеркало тижня. – 2018. – №24 – 25, 23 червня.

ЕРРІО Едуард *(Herroit Edouard)* – державний і політичний діяч Франції, лідер партії радикалів-соціалістів у Франції. За освітою історик, філолог. Обирався мером Ліона (1906, 1932), сенатором від Рони (1912), був призначений міністром громадських робіт (1916). У вересні–жовтні 1922 р. відвідав Москву, Петроград, Нижній Новгород. Е. особисто зустрічався з головою РНК УСРР Х.Г.Раковським з питання надання «допомоги спустошеним голодуючим районам» у 1922 р. Метою візиту Е. було тоді сформувати особисте враження про радянську країну, «провести дослідження без офіційного мандата». Прем'єр-міністр та міністр іноземних справ (14 червня 1924 – 10 травня 1925), ініціатор підписання договору про дипломатичні відносини з СРСР 28 жовтня 1924 р. Він кілька днів очолював уряд Франції в червні 1926 р., був на посаді міністра освіти і мистецтв в уряді Р.Пуанкаре. Е. як глава уряду та міністр іноземних справ Франції з 14 червня 1932 р., уклав Пакт про ненапад з урядом СРСР 29 листопада 1932 р.

Черговий візит Е. до СРСР відбувся 26 серпня – 9 вересня 1933 р., але без офіційної церемонії та під особливим наглядом більшовиків. 25 серпня 1933 р. Й.Сталін доручив В.Молотову, Л.Кагановичу та наркому внутрішніх справ Г.Ягоді забезпечити охорону Е. під час його пересування в УСРР, позаяк «...білогвардійці готовлять теракт проти Ерріо в Одесі або в інших пунктах СРСР». Він також пропонував терміново «...доручити Балицькому самому бувати у місцях перебування Ерріо і вжити усі попереджувальні заходи проти можливих ексцесів. Буде скандал, якщо білогвардійці здійснять бодай невдалу спробу замаху на радянській території». 29 серпня 1933 р. Й.Сталін надіслав В.Молотову шифровку: «Прийом Ерріо у Криму можуть сприйняти як інтимний, що не бажано. Краще прийняти його у Москві, де взагалі бувають прийоми на загальних підставах». Однак офіційного прийому не відбулося.

26 серпня 1933 р. Е. прибув до Одеси в супроводі двох французьких сенаторів та одного депутата з Марселя. Гостя і «друга СРСР» зустрічала група людей зі спеціальними пропусками оперативного відділення Одеського облвідділу ДПУ УСРР, яка спрямовувала делегацію за встановленим маршрутом. Е. відвідав колгосп «Червоний промінь» с. Біляївка неподалік Одеси, зустрівся з начальником політвідділу МТС, бригадирами, які показали йому техніку, переповнені зерном комори, повідомили про видачу хліба на трудодень – 15 кг. «Колгоспники», тобто переодягнені працівники ДПУ, говорили іноземним гостям про право селян на приватний сад, город, власну худобу, про організацію щоденних «гарячих обідів» у полі, про видачу достатньої кількості хліба, про його комерційний продаж. Е. записував почуте і побачене до власного блокнота, висловлював схвальні відгуки на офіційних зустрічах з представниками місцевих органів влади, а французькі дипломати та кореспонденти відправляли позитивні кореспонденції. Чекісти пригощали Е. не лише колгоспними, але і вишуканими стравами з ресторанів Одеси, що викликало підозру в розважливих гостей. В Одесі Е. продемонстрували хлібопекарню, влаштували розкішний сніданок, обід та подарували 12 українських вишиванок, рушники. Голодних селян ізолювали співробітники ДПУ, але зафіксували їх висловлювання стосовно голоду, розігнали черги біля магазинів торгсину. Сексоти та агенти ДПУ передали політичні настрої та висловлювання селян стосовно візиту Е. Вони сподівалися на допомогу голодуючим подібно до 1922 р., адже в 1933 р. вимерло до 50% людей, а до весни, припускали, загине решта. Німецький консул в Одесі Ф.Рот *(див. Рот Ф.Р.П.)* повідомляв 29 серпня, 6 вересня і в річному звіті від 6 грудня 1933 р. про обставини візиту Е., про театралізовану зустріч з колгоспниками Одеської обл., про вимерлі села північних районів області, до яких французького політика не повезли. Представник Наркомзакордонсправ СРСР в Одесі Л.Велічко, який був присутній на зустрічах Е., доповідав 31 серпня 1933 р. про невдалий переклад промови мера Ліона для звукового кіно, який «...повинен безумовно бути вирізаний при монтажі фільму і замінено іншим», тому що перекладач «Інтуриста» виявився «...не здатен збагнути політичну відповідальність своєї ролі».

У Києві Е. відвідав Софіївський собор, звернув увагу на барельєфне зображення герба Російської імперії біля дзвіниці. На час його перебування у храмі правив «автокефальний архієпископ», а неподалік знаходились виснажені голодом діти і жінки. Він побував також у Печерській Лаврі. В Академії наук УСРР Е. розмовляв з академіком М.М.Криловим, якого «безумовно не варто було допускати», але його запросили з лекціями до Ун-ту Сорбонни, хоча радянський уряд зволікав з оформленням йому закордонного паспорта. Французький посол пообіцяв негайно видати візу українському вченому. Згодом Е. показали «щасливе колгоспне життя» у с. Демидів біля Києва, пригощали обідом. Його перебування в Києві відстежував консул Німеччини А.Хенке, який інформував власне посольство *(див. Хенке А.)*.

За програмою неофіційного візиту Е. відвідав с. Верхня Хортиця, побував у комуні «Інтернаціонал», спостерігав за використанням електромолотарки заводу «Серп і Молот», яка часто зупинялася, а ще звернув увагу на розкидане зерно, змішане із землею.

На Хортиці бачив «вгодованих і здорових» колгоспників (переодягнених чекістів). Тому Е. з подивом вигукнув: «Погляньте ж на цих голодуючих!». Він не бачив безпритульних дітей, голодних селян на вулицях, якими проїжджав, тому зазначив: «Ось він, так званий український голод!». Однак, як доповідав Л.Велічко, в Одесі, Києві, Дніпропетровську організатори дивували Е. «зайвим вибором страв», а «...зайва розкіш столу справляла негативне враження». Співробітник радянського зовнішньополітичного відомства зазначив, що мер Ліона «...на Україні цікавився головно двома питаннями: 1) чи є у нас голод, до того ж це питання він пов'язував, звичайно, з основним питанням про успіхи або прорахунки колективізації і 2) національне питання. Під цими двома кутами зору Ерріо і збирав матеріал. Під таким кутом зору він цікавився тим, що йому показували, і тим, що він бачив із вікна вагона або автомобіля». Фактично Е. став учасником змови і замовчування факту голоду в Україні. До системи освіти та національно-культурного розвитку в республіці Е. ставився «недовірливо і обережно», запитував про стан комунального господарства. Агент Л.Велічко повідомив, що «...з першого питання, питання про голод, він виніс тверде переконання, що ніякого голоду у нас немає і, хоча Альфан і Рей вказували, що донедавна голод на Україні був, він переконався, що ми правильно інформували його про колишні і тепер подолані труднощі». У розмові з головою Київського облвиконкому М.С.Василенком *(див. Василенко М.С.)* французький політик кілька раз перепитав про право колгоспників мати кілька корів у власному подвірному користуванні. Дипломати обмежились назвою проекту урядової постанови, без викладу справжнього стану тваринництва в УСРР. Голова РНК УСРР В.Я.Чубар запізнився на зустріч з Е., а розмова між ними стосувалася соціально-економічних наслідків колективізації. Члени французької делегації поцікавилися обставинами самогубства М.Скрипника *(див. Скрипник М.О.)*, особливо цікавився Марсель Рей, який підкреслював політичні мотиви смерті опального наркома освіти УСРР.

У столичному Харкові Е. приїхав до дитячої трудової комуни ім. Ф.Дзержинського, зустрівся з педагогом А.С.Макаренком. До візиту мера Ліона упорядкували спеціальний номер у готелі, витратили на його устаткування та ремонт 50 тис. крб. Для розмов із ним готували спеціальних людей, на вокзалі його зустріла група з 20–30 осіб, яка розмахувала прапорцями, а «наша політична акція у зв'язку з цим візитом» не обмежилася викладом замовних статей у пресі. Вулиці Харкова, якими мали їхати французькі гості, перевіряли тричі, звільняли від мертвих і голодних селян, безпритульних дітей, та Е. повернув авто іншим маршрутом. Він дві години кружляв вулицями міста перед відбуттям потягу Харків – Москва, тому бачив голодних людей, трупи на вулицях столиці. Далі його візит тривав у Москві. Повернувшись до Франції, Е. публічно заявив пресі про відсутність голоду в Україні. З протестом виступили українські громадські *(див. Бочковський О.-І.)* та європейські діячі *(див. Амменде Е., Інніцер Т.)*, журналісти провідних видань Франції, Бельгії, Швейцарії, Англії. Візит Е. до СРСР виявився політичним замовленням Москви, проявом дипломатії замовчування Голодомору. Німецькі та італійські консули в Україні, польські та британські дипломати інформували власні посольства про політичний фарс, влаштований Москвою довкола приватного візиту Е. У 1934 р. Е. приєднався до Антифашистського блоку Народний фронт, очолював Палату депутатів французького парламенту (1940), а за нацистської окупації Франції інтернований до Німеччини, перебував у таборі до 1945 р. Звільнено його Червоною армією і вивезено до СРСР. Згодом Е. повернувся до Франції, займався політичною діяльністю. У 1952 р. видав спогади французькою мовою, а 1958 р. їх переклали російською. У них жодного натяку на голод в Україні. Помер Е. в 1957 р.

Л-ра і джерела: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6204. – Арк. 110–125; Эррио Едуард Из прошлого. Между двумя войнами. 1914–1936 / Перев. с фр. О.В.Волкова и В.Б.Княжинского; ред. и вступ. ст. проф. А.З.Манфреда. – М., 1958; История Франции. В трех томах. Том 3 / Ред. кол.: А.З.Манфред (отв. ред.). – М., 1973; Der ukrainische Hunger – Holocaust. Eine Dokument., hrsg. und eingeleitet von Dr. Zlepko. – Sonnenbühl, 1988; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 298–301; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 311, 313; Бочковський О.І. Пан Еріо, совіти та голод на Україні // Діло. – 1933. – 12 грудня.

«ERINNERUNGSORTE an den Holodomor» – довідково-інформаційне та меморіальне видання, опубліковане німецькою мовою у видавництві Лейпцігського ун-ту. Його упорядниками стали А.Камінська, Р.Глініг та Р.Хайдеррайх, а видання підготовлене за сприяння Німецького фонду досліджень диктатур. Повна назва українською мовою – «Пам'ятні знаки про Голодомор 1932–1933 років в Україні». До видання подав статтю і німецький історик В.Йілге «Великий голод» в історії та культурі пам'яті», у якій згадано українських та російських дослідників, їх західних колег, наведено статистику жертв Голодомору – 144 тис. осіб померлих весною 1932 р. Методологічно і теоретично стаття грунтується на працях західних учених (А.Каппелєра, Ш.Мерля, Р.Марка, М.Хільдермайєра, Г.Зімона,

Т.Мартіна), відсторонено переповідає обставини дискусії стосовно Голодомору – геноциду, які відбувалися в історіографії і політичному середовищі України. Пізнавальна й меморіальна цінність цього видання в іншому – у концентрації 342 фотографій пам'ятників та пам'ятних знаків жертвам Голодомору, споруджених в Україні. Збірка є першим і єдиним виданням подібного типу, оформлена з дотриманням вимог археографії, сучасної бібліографії.

Л-ра і джерела: Erinnerungsorte an den Holodomor 1932/33 in der Ukraine /Hrsg. von Anna Kaminsky, bearbeit. der Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SEB – Diktatur. – Leipzig: Leipziger Universitätverlag, 2007. – 183 s.

ЕСКІН Савелій Григорович – жертва Голодомору. Помер в Одесі 14 жовтня 1932 р. від виснаження у віці 19 років.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 288.

Є

ЄВИЛЕНКО Марія Емануїлівна – жертва Голодомору. Померла 27 листопада 1932 р. у Петровському р-ні м. Києва від черевного тифу у віці 19 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 413.

ЄВРОПЕЙСЬКЕ об'єднання українських організацій (ЄОУР) – громадський рух українських емігрантів Італії, Бельгії, Голландії, Великого герцогства Люксембурзького. Генеральним секретарем ЄОУР був провідник ОУН Д.Андрієвський. Діяльність розпочало з вересня 1933 р., географічно зосереджуючись на території Бельгії. Займалося гуртуванням громадсько-політичних зусиль українців для спільних протестних акцій у зв'язку з голодом в УСРР, видавало французькою та англійською мовами різні звернення до світової спільноти. ЄОУР брало участь у створенні Комітету допомоги голодуючим України й Кубані, який розпочав діяльність з 17 серпня 1933 р. Колективним членом ЄОУН був Український союз українців у Франції з 25 осередками. Об'єднання опублікувало в жовтні 1933 р. брошуру «Голод в Україні», надіслало її до представництв 32 країн.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 778.

ЄГОРОВ Володимир – жертва Голодомору. Помер в Одесі 1 лютого 1933 р. від виснаження у віці 22 років.

Л-ра і джерела: Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 290.

ЄЖОВ Микола Іванович – нарком внутрішніх справ СРСР (вересень 1936 – грудень 1938). Народився у 1895 р. Член ВКП(б) з 1917 р. Освіта – один клас початкового училища та курси марксизму-ленінізму при ЦК ВКП(б). У роки Голодомору 1932–1933 рр. не мав керівних посад в УСРР. Особисто причетний до масових репресій в Україні. «Викорінював шкідництво» після проведення Всесоюзного перепису населення 1937 р., читав протоколи допиту арештованого начальника Управління народногосподарського обліку (УНГО) Держплану УСРР О.М.Асаткіна *(див. Асаткін О.М.)*. Спецповідомлення про наслідки перепису, отримане Є., засвідчило спробу «контрреволюційної групи» показати високу смертність українців від голоду. У квітні 1938 – березні 1939 р. Є. перебував на посаді наркома водного транспорту. Розстріляний у 1940 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 74; Шаповал Ю.І. Єжов Микола Іванович // Енциклопедія історії України. Том 3. – К., 2005. – С. 111; Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБУ. – К., 2009. – С. 957.; Золотарьов В. Успенський Олександр: особа, час, оточення. – Х., 2004. – С. 292.

ЄНЮТІН Василь Гаврилович – жертва Голодомору на вулицях Києва. Помер 3 листопада в Ленінському р-ні м. Києва від черевного тифу у віці 56 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 410.

ЄРЕМЕНКО Петро Іванович – житель с. Марківка Марківського р-ну Донецької обл. Публічно висловлювався серед односельчан: «Радянська влада довго існувати не буде, колгоспи будуть розпущені», «Колгоспників загнуздають, хліб забирають, а їх залишають голодними», «Ось дивіться, до чого радянська влада і партія довели, люди й коні гинуть, куди не подивись, немає ні коней, ні людей, ходять одні комуністи». 30 квітня 1933 р. Є. арештували, 4 травня секретно-політичний відділ Донецького облвідділу ДПУ УСРР звинуватив Є. за ст. 54-10 КК УСРР в антирадянській агітації, засудивши до 10 років таборів. 17 червня 1933 р. справу припинено. Реабілітовано Є. 31 березня 1994 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 196.

ЄФІМЕНКО Геннадій Григорович – український історик, дослідник історії національних та економічних проблем в Україні 1920–1930-х рр. Народився 25 січня 1971 р. в смт. Марківка Луганської обл. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Луганського державного педагогічного ін-ту ім. Т.Г.Шевченка, Східноукраїнського державного ін-ту ім. В.Даля. Працював

у школі (1993–1997). Аспірант Ін-ту історії України НАН України (1997–2000), молодший, науковий, старший науковий співробітник (2000–2018). У 2001 р. захистив кандидатську дисертацію «Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938)». Вивчає економічні аспекти національної політики Кремля в УСРР 1919–1920 рр., розглядає українізацію в контексті Голодомору 1932–1933 рр. Опрацював архівні фонди Російського державного архіву економіки (РДАЕ). У співавторстві з С.В.Кульчицьким опублікував матеріали про демографічні втрати населення від голоду 1932–1933 рр. (2003), додав деякі маловідомі дослідникам архівні документи про всесоюзний перепис населення 1937 р., особливо на території України. Автор статей про особливості національної політики Москви в роки Голодомору, про роль і місце українських націонал-комуністів в умовах голодоморної катастрофи 1933 р. Висвітлив мотиви і завдання приїзду в Україну П.Постишева. Є. брав участь в роботі міжнародних наукових конференцій з проблем Голодомору та національної політики українізації, коренізації, які відбувалися в Україні, Росії, США. Автор розділів до меморіального видання – «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ» (2008). Один із упорядників Атласу Голодомору, виданого спільними зусиллями учених Канади та України (2015). Упорядник монографії Дж.Мейса ро особливості національного комунізму в Україні 20–30-х рр. XX ст., яку перекладено у 2018 р. українською мовою

Л-ра і джерела: Інститут історії України Національної академії наук України. 1936 – 2006. – К., 2006. – С. 540; Єфіменко Г.Г. Зміна векторів у національній політиці Москви в Голодоморний 1933 р. // Український історичний журнал. – 2003. – №5. – С. 25–50; Його ж. Роль націонал-комуністів у Голодоморі 1932–1933 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 7. – К., 2003 (спеціальний). – С. 276–284; Його ж. «Український націоналізм» – головна небезпека для Кремля у 1933 році, або справжня мета приїзду Постишева в Україну // Дзеркало тижня. – 2004. – 24–30 квітня; Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 191 с.; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ / В.К.Борисенко, О.М.Веселова, В.М.Даниленко та ін. / Відп. ред. В.І.Марочко. – К.: Фенікс, 2008. – С. 8, 252; Мейс Джеймс. Комунізм та дилеми національного визволення: Національний комунізм у радянській Україні, 1918–1933 / З англ. переклав Максим Яковлєв. – Київ: Комора, 2018. – 496 с. (коментар Г.Єфіменка).

ЄФІМЧУК Микола Наумович – жертва Голодомору. Помер 11 травня 1932 р. у м. Балта від голодного виснаження у віці двох місців.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007.

Ж

ЖАБУРНИЦЯ – прісноводний молюск, черепашка, що знаходилася на дні річок. У роки Голодомору селяни очистили від Ж. річки, озера, ставки, щодня виловлювали їх та жадібно поїдали сирими або вареними. На селянських подвір'ях лежали купи блискучих черепків від Ж. Житель с. Володимирівка Казанківського р-ну Миколаївської обл. згадував: «Жабурниця смерділа в хаті, височіла купою черепків серед двору». Вони рятували селян від голодної смерті, особливо у травні–червні, коли ніяких харчів не було.

Л-ра і джерела: 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 403; Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 51.

ЖЕРТВИ Голодомору – історична соціально-вікова група, померлі і постраждалі від штучного голоду, нормативно-правова категорія. Публіцистичний вираз «жертви голоду» постає в періодичній пресі Галичини в 1932–1933 рр., у службових документах партійно-радянських органів влади УСРР тих років. Поняття «жертви Голодомору» набуло лінгвістичного та інституційно-меморіального статусу на початку 1990-х рр., юридично оформлене 28 листопада 2006 р. українським законодавством *(див. Закон України №376-V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»)*. Поєднання в одному законодавчому акті жертв Голодомору та політичних репресій, допущене в 2005 р., історики України визнали помилковим, адже серед репресованих були уповноважені ЦК КП(б)У з хлібозаготівлі, безпосередні організатори масового вилучення хліба і співучасники Голодомору – геноциду.

Традиційно жертвами вважалися померлі від голоду. Однак Ж. Г. є особи, які зазнали фізичних та морально-психічних травм внаслідок недоїдання, тривалого голодування, перенесених хвороб і різних форм фізичного виснаження, морфологічних змін внутрішніх органів внаслідок голодування, втратили рідних, стали сиротами й бездомними. Антропологічний тип жертв голоду достатньо вичерпно досліджений антропологами у 1920-х рр. *(див. Сорокін П.О., Ніколаєв Л.П.)*, а також зафіксований в архівних документах партійно-радянських органів в УСРР *(див. Виснаження, Безбілкові набряки, Людоїдство, Канібалізм)*.

Правова класифікація Ж. Г. зафіксована у концепції геноциду Р.Лемкіна (*див. Лемкін Р.)*, тобто йдеться не лише про визнання факту біологічно-фізичного знищення національної групи, а й позбавлення її членів можливості особистої безпеки, свободи, захисту здоров'я та гідності, русифікацію культурно-духовного простору (згортання українізації, ліквідацію церков та релігійних громад в українських селах, репресії проти інтелігенції тощо). Конвенція ООН про запобігання геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р. виокремлює фізичне винищення (вбивство), а також нанесення тілесних ушкоджень, розумового розладу, унеможливлення дітонародження, примусове переміщення дітей однієї групи до іншої. Жертвами нацистських таборів були спалені у крематорії люди, а також живі з тавром на руці та хронічними хворобами. Безпритульним дітям в Україні 1932–1933 рр. також ставили тавро на лівій руці, щоб відстежувати їх повернення до міст, з яких їх вивозили до голодних сіл.

Юридичне і політично-правове тлумачення Ж. Г. офіційно зафіксовано в Законі України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. Визначення «жертви Голодомору 1932–1933 років в Україні», «жертви внаслідок Голодомору», «жертви та постраждалі від Голодомору» – 8 разів згадуються в його тексті. Поняття Ж. Г. набуло сталого інституційно-меморіального та юридично-правового статусу, тому є історичним та юридичним фактом, доказом увічнення пам'яті цієї соціально-правової категорії і скоєного злочину. Їх уособлюють полеглі від штучного голоду («мертві), а також постраждалі («живі») жертви. До останніх належать мільйоні осіб, які перенесли різні стадії виснаження людського організму («гостре виснаження», «масове недоїдання», «дистрофія», «опухлі», «безбілкові набряки», «кахексія»), що супроводжувалися похідними хворобами («епідемія тифу», «малярія», коліти, ентероколіти). Зазначені діагнози лікарів, які обстежували райони масового голоду, стосувалися його безпосередніх жертв – колгоспників, селян-одноосібників, школярів, безпритульних дітей, підкиднів *(див. Підкидні)*, сільських учителів, представників окремих соціально-професійних груп міського населення.

Статистичним обліком Ж. Г. займалися сільради, загси, санітарно-епідеміологічні служби в УСРР, але локально і несистемно. Померлих у 1933 р. Ж. Г. було особливо багато було серед наявного населення, яке постійно проживало в селах. Офіційна статистика зафіксувала у 1932–1933 рр. від 31,9 до 32,5 млн населення УСРР, з яких міського від 6,7 до 7,1 млн осіб. Сільське населення, яке постійно перебувало в епіцентрі голоду, становило тоді від 24,7 до 25,5 млн осіб. Вони були «живими» і «мертвими» жертвами Голодомору. Службова статистика подає 25,1 млн селян станом на грудень 1932 р., з яких 1,2 млн осіб не займалися сільськогосподарським виробництвом, але мешкали в селах (учителі, кустарі). В архівному фонді Управління громадського харчування Вукоопспілки, яке діяло в 1931–1935 рр., названо цифри сільського населення на січень 1932 р.: 17,6 млн колгоспників та 5,8 млн селян-одноосібників, тобто 23,4 млн «наявних» мешканців села. У роки Голодомору «хліборобське населення» становило 23,7 млн, з яких 11,3 млн чоловіки, а 12,2 млн жінки. Вони відповідали демографічній категорії – «наявне населення», відтак були потенційними жертвами штучного голоду. У першому півріччі 1932 р. жертвами Голодомору стали 3,6 млн сільських школярів, які помирали, хворіли, втрачали батьків, друзів, однолітків, педагогів, а близько двох третин не відвідували школу через «слабкість». Школярам видавали так звані «гарячі сніданки» (чай з гілля вишні, малини та сурогатний хліб). Цим «громхарчем» вдалося охопити 15–20% сільських учнів та 40% сільських педагогів. У 1932 р. «фізично ослабленими» та «виснаженими» з ознаками «недокрів'я» виявилося 10%, а уражених туберкульозом 5% «дитячого населення України». Тропічною малярією, яка мала високу смертність серед хворих, страждали понад 2 млн осіб. У 1932 р. 51%, у 1933 р. 45% колгоспників України нарахували за трудодні від 6 до 12 пудів зернових культур, тобто менше «голодної норми» (річна норма 14 пудів на особу). Весною 1933 р. 48% колгоспів України не видали зерна і грошей колгоспникам на зароблені ними трудодні *(див. Трудодень)*. Тому майже половина з них (близько 10 млн осіб) нестерпно голодували, хворіли «на грунті голоду». Вони були Ж. Г.

Враховуючи «наявне» сільське населення в УСРР 1932–1933 рр., жертвами Голодомору стали щонайменше 23,4–23,7 млн осіб, які безпосередньо проживали в селах та займалися сільським господарством. Українські демографи і статистики 1930-х рр. *(див. Асаткін О.М., Воблий К.Г., Птуха М.В., Хоменко А.П.)*, використовуючи емпірично-гіпотетичні методи прогнозування природного руху населення протягом 1932–1937 рр., сподівалися в 1937 р. на його загальну цифру в УСРР – від 34,6 до 35,6 млн осіб. Однак Всесоюзний перепис населення 6 січня 1937 р. зафіксував 27,9 млн (згідно з телефонограмами облстатбюро) та 28,2 млн (попередні дані без складу РСЧА та НКВС). Отже, «недооблік» становив від 6,7 млн (різниця між прогнозом М.В.Птухи і підсумковою цифрою перепису) до 7,7 млн (між прогнозом А.П.Хоменка і даними перепису). Вони оцифровують «мертвих» Ж. Г., а потерпілими стали щонайменше 16 млн (від 23,7 млн «хліборобського населення» відняти 7,7 млн) селян в УСРР. Якщо обрати за основу загальну кількість сільського населення (25,5 млн осіб), то Ж. Г. стали «мертві» (7,5 млн) і «живі» (18 млн селян). У роки Голодомору, за підрахунками демографів, близько 600 тис. жителів померли від голоду.

Л-ра і джерела: Хоменко А. Людність УСРР у перспективному обчисленні // Профілактична медицина. – 1932. – №11 – 12. – С. 41–52; Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – №12. – Ст. 244–245; Лемкін Рафаель: радянський геноцид в Україні (Стаття 28 мовами) / Редактор Р.Сербин, упоряд. Олеся Стасюк. – К.: Майстерня книги, 2009. – 208 с.; Відомості Верховної Ради України. – 2006. – №50. – С. 504; Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 446; ЦДАВО України. – Ф. 3470. – Орп. 1. – Спр. 72. – Арк. 3; ЦДАВО України. – Ф. 4134. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 84; Спр. 820. – Арк. 12; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Ін-т рукопису. – Ф.XXXVIII. – №411. – Арк. 1; «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації»: Матеріали Міжнарод. наук. – практ. конф., Київ, 4 жовтня 2016 р. – К.: Вид-во Олег Філюк, 2017. – 200 с.

ЖИВАГА Федот Корнійович – письменник, історик. Народився 27 вересня 1925 р. у с. Кочережки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. За окупації України був вивезений фашистами до Німеччини на примусові роботи (остарбайтер). Випускник Полтавського педагогічного інституту. Автор літературно-художній творів «Скарб», «Лист життя», «Пам'ять», «Роздуми», «Доле моя, доле». У 2008 р. опублікував повість «Недоорана нива» про Голодомор в Україні, яка висвітлює трагічні події в українських селах 1928–1933 років, наругу влади над вірою і традиціями українських селян, наслідки колективізації, політики розкуркулення, голоду. Тема Голодомору постає в оповіданнях Ж., навіяних сумними картинами голодного лихоліття 1933 року («Марійка», «Хуртовиця»), жертвою якого був і сам Ж.. Тому його твори вирізняються емоційно-моралістичним пафосом.

Л-ра і джерела: Живага Федот. Оповідання. – Одеса, 2012; Живага Федот. Недоорана нива. Повість. – Дніпропетровськ, 2008.

ЖИТНІКОВ Василь Євсейович – мешканець хутора Розсипний Чистяківського р-ну Донецької обл., голова колгоспу «Червоний промінь». 31 січня 1933 р. Ж. арештували, розпочали слідство. Встановили, що Ж. закликав колгоспників: «Не здавайте державі хліб, тому що ми, колгоспники, будемо голодні», «Колгоспники зараз голодні, а на виробництві краще». Після його закликів частина селянської молоді покинула село. Чистяківське районне відділення ДПУ УСРР притягнуло Ж. до кримінальної відповідальності за ст. 54-10 КК УСРР, звинувативши в антирадянській агітації. Однак 27 березня 1933 р. справу скасували, а 10 квітня 1933 р. Ж. звільнили.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 186.

ЖИТО зелене – недозрілі житні колоски, молочної стиглості зерно. Терли і пекли з нього млинці, сушили, дерли на крупу і варили густий куліш. Виснажені від голоду шлунки селян не перетравлювали напівсирого зерна, животи пухли від тіста, люди помирали. Інколи гинули на полях, наївшись зеленого жита.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 53.

ЖМЕРИНСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Вінницької обл. в 1932–1933 рр. У Ж. р. було 35 сільських рад, проживало 89 тис. осіб, з яких 21 тис. міського та 62 тис. сільського населення. Районний центр м. Жмеринка, залізнична станція, яка мала поштове відділення та поштовий індекс 246У25. Селяни Ж. р. активно виступали проти примусової колективізації, політики розкуркулення і конфіскації хліба та майна, брали участь у повстаннях, чинили збройні напади на органи місцевої влади, замахи на голів сільрад, секретарів партосередків, уповноважених із хлібозаготівлі. За невиконання хлібозаготівельних планів селян виселяли з їхніх помешкань, продавали рухоме та нерухоме майно, привласнювали. Колгоспники масово виходили з колгоспів. Господарства Ж. р. мали здати 8,3 тис. т хліба із врожаю 1932 р. Одноосібники здавали 1,4 ц з га, колгоспи 4,6 ц з га.

Голод у селах Ж. р. припадає на осінь – зиму 1932 р., який став масовим у першій половині 1933 р. У лютому 1933 р. від голоду потерпали селяни сіл Козачівка, Лопатинці (Лопатино), Головчинці, Петрівка, Семки, Слобода-Межирівська, Браїлів, Лисянка, Москалівка, Новоселиця, Петрані, Межирів. Голодували багатодітні родини, вдови, непрацездатні, колгоспники та одноосібники. Половина голодуючих лежали опухлими. Селяни їли котів, собак, дохлих коней. 17 березня 1933 р. від масового голоду потерпали 11 сіл Ж. р., у яких термінової меддопомоги вимагали 325 сімей. Учні не відвідували школи, поповнювали лави безпритульних. Ж. р. був віднесений до другої групи ураження голодом. Якщо в березні голодували селяни 11, то на 15 травня 1933 р. 37 сіл. Опухлі селяни становили четверту частину голодуючих, а смертність досягла щонайменше 10%. Фактично органи ДПУ фіксували 25–30 % смертей, а установи Наркомохоронздоров'я реєстрували лише «ліжкохворих» та померлих у лікарнях.

Л-ра і джерела: Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 року. – Х., 1933. – С. 58; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 669; Список почтових предприятий, ж. д. станций, городов, поселков и советов Украины с обозначением индексов. – Х., 1932. – С. 41.

ЖОЛУДІ – плоди дуба горіховидної форми. Ж. звільняли від твердого покриття, розбивали і мололи в жорнах. Суміш додавали до хлібного борошна з тирсою. Сільські комсомольці, комуністи, уповноважені виявляли мішки з жолудями в селян, забирали і відносили колгоспним свиням. До Ж. додавали макуху і пекли так званий «хліб».

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 54.

ЖОРНА – кустарний пристрій для перемелювання зернових культур. Хлібозаготівельні бригади брали з млинів мірчук *(див. Мірчук)*, тобто плату за помел, а сільради практикували вилучення частини борошна з селян за користування Ж. Таємний помел зерна вважався кримінальним злочином і підпадав під дію урядової постанови від 7 серпня 1932 р. *(див. Закон про «п'ять колосків»)*. 1 серпня 1932 р. Вінницький обком КП(б)У розпорядився вилучити жорна у селян, щоб припинити «розбазарювання та спекуляцію хліба». Кам'яні Ж. вилучали, розбивали на подвір'ях селян, тому їх виготовляли з консервних банок, з будь-яких металевих ємкостей циліндричної форми. На них теж влаштували полювання активісти. «Члени сільрад, – згадував М.П.Божик з с. Криштопівка Волочиського р-ну Вінницької обл., – за вказівкою вищих інстанцій ходили по дворах і пильно шукали жорен. Штрафували тих, у кого знаходили цей премудрий доісторичний млин, а камінь жорен розбивали на щебінь». На кустарних Ж. можна було надерти миску зерна за кілька годин.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2010. – С. 55–57; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 243.

ЖУЛИНСЬКИЙ Микола Григорович – літературознавець, громадський і політичний діяч. Народився 27 липня 1940 р. в с. Новосілки (нині с. Набережне Демидівського р-ну Рівненської обл.). Вищу освіту здобув на ф-ті журналістики Київського ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1968), аспірант, науковий співробітник, зав. відділом Інституту літератури АН УРСР (1971–1990), директор Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка. Академік АН України (1992), віце-прем'єр-міністр України (жовтень 1992 – серпень 1994, грудень 1999 – травень 2001), народний депутат України 2-го та 4-го скликань.

Ініціатор та учасник проведення дискусій з «білих плям» української історії (1989–1990), досліджує та висвітлює біографії і творчість українських письменників з плеяди «розстріляного відродження». Голова Оргкомітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60-ми роковинами Голодомору в Україні. У вступному слові до учасників міжнародної конференції (Київ, 9 вересня 1993 р.) Ж. підкреслив факт «штучного голоду 1932–1933 рр., організованого сталінським режимом», визнавши його «... кримінальним злочином політичної системи, що панувала в Радянському Союзі, проти українського народу». «Кров холоне від усвідомлення масштабів цього страшного голоду, – наголошував Ж., – який по справедливості називають і народовбивством, і геноцидом, і українським «голокостом». Нагадав про 7,7 млн українців – жертв Голодомору в Україні, з яких померлих 4,8 млн, а решта – втрати природного приросту українського населення. У вересні 1993 р. були започатковані Дні Скорботи і Пам'яті в Україні, які поступово набували меморіального статусу. Громадська, наукова та політична діяльність Ж. сприяла міжнародному визнанню Голодомору – геноциду. Учасник багатьох наукових форумів з питань Голодомору. У вступному слові до учасників міжнародної конференції в Києві (25 листопада 2000 р.) підтвердив особисту оцінку Голодомору – геноциду. Дбаючи про повернення культурних цінностей в Україну, про її духовний розвиток та збереження пам'яті про померлих від Голодомору – геноциду 1932–1933 рр., Ж. закликав дотримуватись християнського морального принципу: «Поминаймо в скорботі, але не во гніві». Учасник парламентських слухань у Києві 2003 р. про Голодомор, автор низки публіцистичних праць, публічних заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору, телелевізійних та радіопередач.

Нагороджений орденом України «За заслуги» III ст. (1997) та I ст. (2000), орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня (2009) та IV ступеня (2016), лауреат Державної премії України ім. Тараса Шевченка (1992), премії Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (1993). У листопаді 1993 р. Світовий конгрес вільних українців відзначив М.Жулинського найвищою нагородою закордонних українців – медаллю Св. Володимира за видатний внесок у наукову і політичну діяльність.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 9–10 вересня 1993. Матеріали. – К., 1993. – С. 7–8; Жулинський М. Високий світоч віри. Голодомори в Україні та роман Василя Барки «Жовтий князь» // Барка В. Жовтий князь. – К., 2003. – С. 3–5; Геноцид українського народу: Історична пам'ять та політико-правова оцінка. Міжнародна науково-теоретична конференція, Київ, 25 листопада 2000 р. Матеріали. – К., 2003. – С. 4–6; Ганжа О.І. Жулинський Микола Григорович // Енциклопедія історії України. – Т. 3. – К., 2005. – С. 174.

З

«ЗА УКРАЇНУ» – український тижневик, видання Українського громадського комітету рятунку України, що діяв у Львові 1933 р. Часопис виходив у жовтні–листопаді 1933 р. У його першому числі від 1 жовтня опубліковано карту з виділенням території голоду (УСРР, Кубань, Північний Кавказ), ряд важливих статей. Стаття І.Лоського висвітлювала відгуки зарубіжної преси на події в Україні, підкреслювала ставлення журналістів Г.Джоунза, М.Маггеріджа, Р.Селлета, позицію генерального секретаря Конгресу національних меншин Європі Е.Амменде. Згадано про польські газети («Польсько-український бюлетень», «Кур'єр варшавські»), які інформували читачів про голод в Україні. Стаття українського громадського діяча та ученого О.Бочковського стосувалася позиції «безхребетної Європи», яка мовчазно споглядала за «конаючою від голоду» Україною. 1 листопада 1933 р. польська влада конфіскувала наклад газети «За Україну», після чого тижневик перестав виходити.

Л-ра і джерела: За Україну. – 1933. – №1 – 2. – 1 жовтня; Бочковський О. Безхребетна Європа // За Україну. – 1933. – 1 жовтня; Жук А. Рятункова акція для Великої України. – Львів: Накладом Українського громадського комітету рятунку України, 1933. – 80 с.; Папуга Ярослав. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. – Львів, 2008. – 248 с.

ЗАДНІПРОВСЬКИЙ Олександр Ілліч – український історик, дослідник голодоморів 1930–1940 рр. в Україні. Народився 13 квітня 1947 р. Вищу світу здобув у Донецькому державному ун-ті (1970). Кандидат історичних наук (1981), доцент (1986). Одним із перших розпочав вивчати причини і наслідки голоду 1946–1947 рр. на Донбасі. Автор праць «Голод 1946–1947 гг. в селах Донетчины. Новые страницы в истории Донбасса. Кн. 2» (Донецк, 1992); «Голод в історії України: короткий нарис (Х–ХХ ст.)» (Донецьк, 1999); «Злочинність на Донеччині під час голоду 1946–1947 років» // Донецький вісник НТЦ ім. Т.Шевченка. Том 2. – Донецьк, 2002; Свідчення сучасників голоду 1946–1947 рр. на Донеччині // Історія України. Зб. статей. Випуск 18 (Донецьк, 2001). Учасник всеукраїнських та міжнародних наукових конференцій. Помер 21 січня 2007 р.

Л-ра і джерела: Задніпровський О.І. Хроніка голоду 1946–1947 років у Донбасі. Монографія. – Донецьк, 2007. – 372 с.; Його ж. Український Голодомор 1932–1933 рр. у світовому вимірі // Донецький вісник наукового т-ва ім. Т.Шевченка. – 2003. – Т. 4. – С. 213–224; Поточний архів АДГУ (нагородні анкети); Задніпровський О.І. Маловивчені сторінки історії Голодомору в Україні у ХХ ст. // Донецький вісник Наукового т-ва ім. Т.Шевченка. – 2001. – Т. 1. – С. 80–83.

ЗАБОРОНА торгівлі хлібом – адміністративні заходи сприяння виконанню державного хлібозаготівельного плану; фіскально-репресивні методи обмеження приватного ринку хліба, унеможливлення торгівлі ним у містах і селах. В умовах карткової системи централізованого постачання окремих категорій робітників та службовців *(див. Карткова система)* вільної торгівлі хлібом не існувало. 6 травня 1932 р. союзний уряд дозволив «безборонно продавати лишки свого хліба на свій розгляд як на базарах і ринках, так і в своїх колгоспних крамницях», але винятково з 15 січня 1933 р., тобто після виконання хлібозаготівельного плану.

26 липня 1932 р. Й.Сталін у листі до Л.Кагановича висунув ідею про розробку та ухвалення закону про боротьбу зі спекулянтами і перекупниками хліба. Він згадав постанову 6 травня 1932 р., яка була спрямована на «викорінення перекупників і спекулянтів», дозволив органам ОДПУ висилати спекулянтів у концтабори терміном на 5–8 років без права амністії.

9 серпня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало доцільною урядову постанову від 6 травня, фактично заборонивши будь-яку торгівлю хлібом, але дозволило застосування судово-репресивних та адміністративних заходів проти «...перекупників хліба – спекулянтів, проти куркульсько-заможної верхівки села». Репресії стосувалися і членів правлінь колгоспів, одноосібників-контрактантів, які не виконали державних завдань, але продавали хліб. 15 вересня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) скасувало торгівлю так званими «хлібними лишками», а 16 вересня ОДПУ СРСР категорично заборонило продаж хліба і борошна на ринках. Їх конфісковували і передавали до

заготівельних планів з видачею квитанції власнику про відправку зерна заготівельному пункту. Печений хліб не підлягав вилученню, але органи міліції та ОДПУ виявляли джерела постачання борошном «продавців великих партій печеного хліба». Селян, які постійно торгували хлібом, повертали в село, штрафували. У грудні 1932 р. до хлібозаготівлі забирали натуральні і насіннєві фонди, що порушувало одну з вимог постанови 6 травня 1932 р. про утворення насіннєвого фонду. Заборона та обмеження торгівлі зерном діяли й після 15 січня 1933 р.

15 листопада 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) розпочало боротьбу із «...продажем зерна, борошна та великої кількості хліба (більше пуда) колгоспниками та одноосібниками». Вони могли продавати хліб лише після виконання подвірних завдань і винятково з дозволу влади. На один карбованець проданого хліба відпускали дефіцитні товари вартістю 3 крб. Лише 17 лютого 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) дозволило торгівлю хлібом господарствам Київської та Вінницької обл., які виконали річні завдання хлібозаготівлі, з березня 1933 р. господарствам Харківської обл., а з 15 квітня – в м. Києві для окремих категорій населення (студентів, робітників дрібних підприємств). 15 серпня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) скасувало постанову ЦК ВКП(б) від 9 серпня 1933 р. щодо продажу комерційного хліба – «2 кг в одні руки та про випічку здобного хліба». 20 серпня 1933 р. дозволили вільний продаж хліба у 73 містах СРСР з 15 вересня до 15 листопада 1933 р., а в УСРР – у Полтаві, Чернігові, Сумах, Бердичеві, Кам'янець-Подільському, Проскурові, Житомирі, Кременчуці, Кривому Розі, Комсомольську, Артемівську, Шепетівці. Встановлено ціни на вільний продаж печеного кислого хліба – 2 крб. за один кг, на заварний «український» – 2 крб. 50 коп., на пшеничний – 3 крб. 50 коп.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 152, 283, 323; Бюллетень финансового и хозяйственного законодательства. – 1934. – № 34–35. – С. 28–29; РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 907. – Арк. 9; Спр. 928. – Арк. 29.

ЗАБОРОНА масового виїзду селян за хлібом – адміністративно-фіскальні та репресивно-каральні заходи державних органів влади. Обмеження стосовно перевезення невеликої кількості хліба, насіння окремими особами діяли постійно. Дозволялося перевозити не більше 16 кг зерна, але з 15 січня 1933 р. й це було заборонено, тому що селяни масово виїжджали за хлібом до Московської, Західної, Центрально-Чорноземної областей, Білорусії. Села покинули майже всі одноосібники та значна частина колгоспників. Масовий виїзд розпочався в грудні 1932 р. в селах Харківської, Одеської, Київської та частково Чернігівської областей. Лише протягом одного місяця «маятникова міграція» за хлібом спостерігалася у 74 районах, 721 селі, 228 колгоспах, учасниками її стали 32 тис. осіб. Партійне керівництво вважало виїзд за хлібом «контрреволюційною вигадкою ворогів», тому ЦК КП(б)У та РНК УСРР заборонили з 23 січня 1933 р. масовий виїзд селян-одноосібників та колгоспників за хлібом, заборонявся продаж залізничних квитків селянам України, які не мали дозволу райвиконкому на право виїзду або ж запрошень від промислових організацій про «вербування робочої сили». Селяни, що вирушали за хлібом, підлягали арештам і поверненню за місцем проживання. Політика адміністративних заборон засвідчувала терор голодом.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 323, 615; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 342.

ЗАВОЛОКА Дмитро Дмитрович – завідувач відділом культури і пропаганди Ленінського районного парткому м. Києва, член КП(б)У. Народився в 1906 р. У 1932–1933 рр. перебував в українських селах, записував власні спостереження, враження, роздуми, висловлював невдоволення з приводу примусової колективізації та політики хлібозаготівлі. Написав щоденники про події 1932–1933 рр. в Україні *(див. Щоденник Заволоки Д.)*, особливо про скрутне становище з хлібопостачанням у Києві, про відсутність хліба, продовольства в селян. Він писав у щоденнику: «Керуючи партією, керуючи робітничою класою, керуючи соцбудівництвом, невже не можна було б передбачити хоч трохи наперед те, до чого ми можем прийти. Коли цього не зуміти зробить, то хоча б вчасно виправляти припущені помилки, реагувати на дійсний стан речей, що вже сигналізує небезпеку. Ні, на це Сталін і іже з ним не здібні. І от ми маємо наслідки. Гостре зубожіння працюючих мас. Надзвичайно тяжке матеріальне становище робітників. І не лише робітників, бо ж в такому стані переважна більшість усіх працюючих. Прожитковий мінімум зайшов до неможливих пределів. Народ живе впроголодь. Селянство майже голодає. Часті випадки голодної смерті. Настрій прибитий, пригнічений». З. відвідував села Бориспільського р-ну, зафіксував їх напівзруйнований та знелюднений стан, бо «...колгоспники зовсім сидять без хліба, навіть і без картоплі. А тому в ряді колгоспів району колгоспники крадуть харчі і

свиней (комбікорм), печуть з них лепьошки і їдять... А загальне враження таке немов би країна переживає тяжкий голод, або чи напередодні масового голоду». Запис було зроблено 19 березня 1932 р. Свої нотатки вів до 1935 р., про які стало відомо агентам НКВС. 19 листопада 1935 р. проти З. розпочали слідство, 20 листопада його заарештували, а 21 листопада виключили з партії. 13 січня 1936 р. у нього вилучили щоденники. 14 лютого 1936 р. засуджено до 5 років таборів без обмеження у правах. 5 травня 1936 р. президія Верховного суду УСРР передала справу З. до спецколегії, яка оголосила новий вирок – 10 років таборів з обмеженням у правах на 5 років. Відбував заслання в таборах Комі АРСР неподалік Воркути. Звільнений 20 листопада 1945 р., а 21 серпня 1949 р. повторно засуджений за ст. 54-10 КК УРСР (антирадянська агітація) у зв'язку із щоденниками про Голодомор в Україні. 15 жовтня 1949 р. З. відправили до Красноярського краю. 13 лютого 1959 р. справу припинено за відсутністю у його діях складу злочину.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 244, 245, 325; Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – С. 553.

ЗАГАЛЬНА атрофія – поширений медичний діагноз у довідках загсів про смерть громадян від голоду. Його записували на підставі лікарської довідки. 20 травня 1932 р. від загальної атрофії померла 6-місячна дівчинка К. Борисова в дитбудинку Жовтневого р-ну м. Києва.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 139.

ЗАГАЛЬНИЙ набряк – діагноз, встановлений лікарями та зафіксований загсами в книгах про реєстрацію смерті. Виявлено в загсах Одеси, Києва у 1932–1933 рр.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 301–303.

«ЗАГАЛЬНОСОЮЗНИЙ голод» – історіографічний вираз та концептуальна уніфікація Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, нівелювання його особливостей в інших регіонах СРСР. В історичній та політологічній літературі західноєвропейських країн, США та Канади 1940–1980-х рр. використовували власну термінологію: «штучний голод», «запланований голод», «організований голод», «Великий голод на Україні», «Голодомор», «геноцид», а також «голод в СРСР». Визначення «З. г.» постає на початку 1990-х рр. в російській історіографії, яка не визнала історичного факту Голодомору – геноциду, його національної специфіки, тому наполегливо обстоює ідею про «спільну трагедію» та «загальносоюзний голод». На початку 2000-х рр. окремі російські історики почали застосовувати поняття «організований голод», але уникли його геноцидної складової. Однак у полеміці з українськими істориками висловлювали контраргумент: геноцид був не лише проти українських селян, а «... рівною мірою й російського селянства» (*Данілов В.П., Зеленін І.Є.*). Концепція «З. г.» стала функціональною ідеологемою російської історіографії, особливо після визнання Верховною Радою України Голодомору – геноцидом українського народу (*див. Закон України №376 «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»*). Українські історики, за винятком С.В.Кульчицького (*див. Кульчицький С.В.*), не використовують терміну «З. г.», заперечують його уніфікаторську сутність. У 2007 р. С.В.Кульчицький також вважав «З. г.» – спробою «розчинити» «...суто український Голодомор». Згодом учений переглянув власну точку зору, а 16 лютого 2018 р. визнав наявність у січні–листопаді 1932 р. «З. г.» в УСРР. Він обґрунтував його використання у рецензії на книгу Е.Епплбом «Червоний голод». Історичним аргументом вважав «загальносоюзні явища» – колективізацію і хлібозаготівлі. Вони відбувалися в багатьох республіках та регіонах СРСР, але селяни Білорусії, Кавказу, Середньої Азії та частини РСФРР не зазнали терору голодом. У першій половині 1932 р. від Голодомору потерпало населення третини районів УСРР, а в сусідніх областях РСФРР його не було. Якщо існував «загальносоюзний голод», то мав бути його епіцентр. Тому вираз «З. г.» – абстрактна дефініція, яка через визнання «загального» нівелює «особливе» та «одиничне».

Л-ра і джерела: Данилов В.П. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии / Данилов В.П., Зеленин И.Е. // Отечественная история. – 2004. – 35. – С. 109; Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр.: труднощі усвідомлення / Кульчицький С. – К.,2007. – С. 413; Кульчицький С. Голодомор – 1933: міфи і реальність // Дзеркало тижня. – 2018. – 16 лютого; Рецензії й огляди // Український історичний журнал. – 2018. – №1. – С. 198–201.

ЗАГОРОЖУВАЛЬНІ загони (заслони) – спеціальні групи посадових осіб, які здійснювали адміністративні обмеження та перепони для селян, що перевозили індивідуальні вантажі із зерном та борошном. Їх почали використовувати під час голоду 1921 – 1923 рр.

До З. з. входили працівники міліції, транспортних відділів ДПУ. Вони діяли до березня 1932 р., але ЦК КП(б)У рекомендував облбюро партійних комітетів «негайно усунути ці обмеження, безумовно зняти всілякого роду загорожувальні загони». У зв'язку із забороною торгівлі хлібом на ринках дію З. з. зберегли, але циркуляром ОДПУ СРСР від 16 вересня 1932 р. заборонялося влаштовувати облави на ринках і базарах, а також «...організацію по дорозі на базар загороджувальних загонів та заслонів».

Заборона масового виїзду селян з України, яка почала діяти із 23 січня 1933 р., фактично повернула дію З. з. Їхні функції виконували працівники міліції та транспортних відділів ОДПУ. Діяльність З. з. поглибила продовольчу ситуацію в українських селах, збільшила кількість жертв голоду.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Черкащині: документи і матеріали. – Черкаси, 2002. – С. 95, 107, 169, 323.

ЗАГОРУЙКО Микита Якович – голова колгоспу ім. А.Марті с. Піски Баштанського р-ну Одеської області. 21 січня 1933 р. розпочато слідство за постановою Баштанського райвідділу ДПУ. Звинувачений у невиконанні плану хлібозаготівлі, у безгосподарному ставленні до посівної кампанії, у недбалому догляді за худобою, що призвело до загибелі тварин, яких споживали голодні колгоспники. 7 лютого 1933 р. звільнено з-під варти та підписку про невиїзд. Реабілітовано 19 листопада 1996 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 183.

ЗАЙЦЕВ Микола Михайлович – жертва Голодомору на території с. Мишоловка Київської міської ради. Помер 9 вересня 1933 р. від загального виснаження у віці 42 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 464.

ЗАЙЦЕВ Михайло Григорович – жертва Голодомору на території Ленінського р-ну м. Києва. Помер 1 листопада 1933 р. від тифу у віці 27 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 461.

ЗАЙЦЕВ Федір Іванович – секретар Дніпропетровського міському КП(б)У (березень 1931 – лютий 1932), секретар ЦК КП(б)У (лютий 1932 – квітень 1933). Народився 23 лютого 1894 р. в с. Колтни Орловської губ. Освіта «нижча». Політична діяльність З. пов'язана з Донбасом (1914–1923): голова Юзівського ревкому (1919), секретар Луганського окркому. Редактор газети «Донецкий коммунист», член ВУЦВК. На посаді секретаря ЦК КП(б)У був уповноваженим ЦК по хлібозаготівлі, виконував постанову політбюро ЦК КП(б)У про категоричну заборону постачання областей і районів за рахунок млинарського збору мірчука *(див. Мірчук)*, організовував вилучення хліба шляхом здійснення централізованих заготівель, очолив комісію для забезпечення Донбасу продовольством і зарплатою у зв'язку з днем 1 травня. Виконував доручення Й.Сталіна і С.Косіора про надходження 400 тис. пудів насіння кукурудзи для Одеської обл. із Ростова. Разом із С.Ф.Реденсом, О.К.Сербиченком звітував Й.Сталіну про доставку та розподіл кукурудзи, за пропозицією В. Молотова представляв ЦК КП(б)У. 21 травня 1932 р. вимагав від Бердянського райкому КП(б)У відвантажити 20 вагонів тюльки для харчування колгоспників Вінницької, Харківської і Київської обл., які вирощували цукрові буряки. 30 жовтня 1932 р. був призначений уповноваженим ЦК КП(б)У із хлібозаготівлі в АМСРР. Вимагав від одноосібниками стовідсоткового виконання плану до 10 грудня, застосовував репресії, натуральні штрафи за ринковою ціною незданого хліба, не звільняючи від виконання плану до двору, обмежував постачання промтоварами, контролював надходження мірчука від кожного млина, не допускав таємного помелу, торгівлю хлібом до виконання господарствами особистих завдань, боровся із перекупниками хліба. Внаслідок діяльності З. села АМСРР були масово уражені голодом. 18 листопада 1932 р. спільно з С.Ф. Реденсом та С.В. Косіором брав участь у розробці спеціального оперативного плану по ліквідації «куркульських і петлюрівських контрреволюційних кубел», виявленню та знешкодженню «ідеологів та організаторів куркульського саботажу», очолював здійснення цієї операції у районі міст Борзна і Мена Чернігівської обл. Займався політично-ідеологічним впровадженням репресій стосовно «куркульських та контрреволюційний елементів», спрямовував проти них «каральні органи пролетарської диктатури – ДПУ, суд, прокуратуру». Секретар Західного обкому ВКП(б) у Смоленську (квітень 1933 – квітень 1936 р.), член КПК при ЦК ВКП(б) у Москві. Персональний пенсіонер з 1955 р. Помер 1 вересня 1960 р.

Л-ра і джерела: ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2967; ЦДАГО України. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 68; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 147, 179, 245, 260.

ЗАКЛЕВЕЦЬ Володимир Федорович – жертва Голодомору на території м. Одеси. Помер 11 листопада 1932 р. від виснаження у віці 19 років.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 287.

ЗАКОН про «п'ять колосків» – постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р. Селяни називали цю постанову законом про «п'ять колосків». Ініціатором її розробки та ухвалення був Й.Сталін. 25 липня 1932 р. він особисто запропонував «...видання закону проти розкрадання кооперативного і колгоспного майна та вантажів на транспорті», оголосив «...громадську власність (кооперативну, колгоспну, державну) священною і недоторканою», а також запропонував початкову назву «нового закону» – «Про охорону майна громадських організацій (колгосп, кооперація і т. ін.) та зміцнення принципу громадської (соціалістичної) власності». 24 липня 1932 р. президія ЦВК СРСР, виконуючи доручення Й.Сталіна, прирівняла за значенням залізничні вантажі, колгоспне та кооперативне майно до майна державного, дозволила застосування «вищого заходу соціального захисту» – розстріл за розкрадання майна, як виняток – 10 років таборів з конфіскацією майна. На таких засуджених не поширювалася амністія. 26 липня 1932 р. Сталін у листі до Кагановича визнав доцільним об'єднати в єдиному законі питання про охорону колгоспної та кооперативної власності, а також охорону залізничних вантажів із охороною самих колгоспів, тобто боротьбу з «...тими елементами, які застосовують насилля та погрози або проповідують застосування насилля та погроз до колгоспників з метою змусити їх вийти із колгоспу, з метою насильницького руйнування колгоспу». Він запропонував структуру закону із трьох його функціональних розділів: перший – про вантажі залізничного і водного транспорту, другий – про тлумачення колгоспного і кооперативного майна (власності) і систему покарання, третій – про охорону самих колгоспів від насилля та погроз «з боку куркульських та інших антигромадських елементів» і їх покарання – ув'язнення до 5–10 років та до 3 років таборів без права амністії. «Я думаю, – наголошував Сталін, – що за усіма трьома цими пунктами треба діяти на підставі закону («мужик шанує законність»), а не на базі лише практики ОДПУ, до того ж, зрозуміло, що роль ОДПУ тут не лише не буде припинена, а – навпаки – буде посилена і «облагороджена» («на законній підставі, а не «свавільно» будуть чинити органи ОДПУ»). 7 серпня 1932 р. ЦВК та РНК СРСР видали постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності», яку підписали голова ЦВК СРСР М.Калінін та секретар ЦВК СРСР А.Єнукідзе. Згідно з цим законом, майно колгоспів та кооперативів (урожай на полях, громадські запаси, худоба, крамниці тощо) стало державним, право розпоряджатися ними мали не правління колгоспів, а місцеві органи влади. За розкрадання колгоспного майна застосовували вищу міру соціального захисту – розстріл та ув'язнення на 10 років. Карали також осіб, які вдавалися до насилля і погроз стосовно колгоспників, щоб примусити їх вийти із колгоспу. До них застосовували «судову репресію» – від 5 до 10 років ув'язнення в концтаборі. 11 серпня 1932 р. Й.Сталін у листі до Л.Кагановича назвав «...декрет про охорону громадської власності, звичайно, хороший і він незабаром матиме свою дію». Звичайне їх ухвалення визнав недостатнім, тому пропонував «...дати спеціально листа-директиву від ЦК до партійних і судово-каральних організацій про суть цих декретів і способи впровадження їх в життя». На виконання його вказівки були розроблені відповідні інструкції.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 241–242, 247, 273; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 282–283.

ЗАКОН України № 376-V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» – законодавчий акт про політично-правову оцінку причин та наслідків Голодомору – геноциду українського народу. 10 листопада 2006 р. Секретаріат Президента України завершив обговорення законопроекту Президента України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Над його текстом працювали нарадні депутати, правники *(див. Василенко В.А.)*, історики.

Законопроект цього документу був запропонований Президентом України В.А.Ющенком і внесений до Верховної Ради України. Після депутатських доповнень дискусія загострилася навколо формулювань. Із статті про визнання Голодомору геноцидом було вилучено визначення «українська нація» і натомість вставлено «український народ», запропоноване головою Верховної Ради України О.О.Морозом. У президентському законопроекті передбачалася заборона публічного заперечення Голодомору – в ухваленому тексті законопроекту сказано, що його публічне запе-

речення «визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності українського народу і є протиправним». Публічне заперечення закону є адміністративним порушенням, карається стагненням штрафу в розмірі від 10 до 15 неоподаткованих мінімумів доходів громадян, а виготовлення неправдивих матеріалів та їх поширення через засоби масової інформації карається штрафом від 20 до 30 неоподаткованих мінімумів. В альтернативному законопроекті, внесеному Партією регіонів, замість визначення «геноцид» пропонувалося тлумачення «трагедія», «злодійські дії тоталітарного репресивного сталінського режиму, спрямовані на масове знищення частини українського та інших народів СРСР в результаті штучного Голодомору 1932–1933 років». Патріотично налаштовані депутати Верховної Ради України відмовилися вносити до проекту будь-яке інше формулювання, окрім терміну «геноцид», покликаючись на те, що УРСР 15 листопада 1954 р. ратифікувала текст міжнародного правового документа *(див. Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього»)*. На голосування Верховної Ради України винесли обидва законопроекти: президентський та альтернативний. Жоден не набрав законної більшості: за проект В.А.Ющенка проголосували 198, за проект Партії регіонів – 193 депутати. Однак президентський законопроект з доповнення О.О.Мороза був проголосований 233 депутатами. За визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом віддали голоси: від БЮТ – 118, від «Нашої України» – 79, від Соціалістичної партії України – 30, від Парії регіонів – двоє (Г.Герман, Т.Чорновіл). Не голосувала фракція комуністів у повному складі.

Закон № 376-V набув чинності після його підписання Президентом України 28 листопада 2006 р. та з дня опублікування. У Статті 1 зазначено, що «Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом українського народу». Закон зафіксував політично-правову оцінку злочину проти людяності. Він має преамбулу, у якій обґрунтована історична необхідність та морально-етична нагальність його прийняття, названі країни, що підтримали визнання трагедії українського народу і факт геноциду, згадано про рекомендації парламентських слухань 2003 р. *(див. Парламентські слухання)*. Закон надав правові підстави для системного вивчення трагедії Голодомору, уповноважив Кабінет міністрів України визначити статус і функції Українського інституту національної пам'яті, привести нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом, вирішити в установленому порядку за участю Київської міської державної адміністрації питання щодо спорудження Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні. Ухвалення цього Закону викликало бурхливу суспільно-політичну реакцію Росії. Періодичні видання Російської Федерації, її провідні політики звинувачували Україну в розпалюванні національної ворожнечі, у намаганні отримати компенсацію за вчинення Голодомору, адже РФ є спадкоємницею СРСР *(див. Російська дипломатія замовчування Голодомору – геноциду, Російська преса про Голодомор)*. Однак Закон про визнання Голодомору геноцидом не передбачав жодного звинувачення Росії та будь-якої компенсації.

Л-ра і джерела: Українське слово. – 2006. – 6 грудня; ; http://www.pravda.com.ua: Толокин В. Не буди лихо, поки оно тихо // Правда. – 2006. – 27 декабря; Истребление голодом // Время новостей. – 2006. – 23 ноября; Горина И. Рада обвинила Россию в Голодоморе 30-х годов // Российская газета. – 2006. – 30 ноября; Терехов Д. Кто вбивает клин между русскими и украинцами // Парламентская газета. – 2006. – 5 декабря.

ЗАКРИТІ розподільники – установи спеціального централізованого забезпечення керівників районних працівників, представників партійних та радянських органів влади у 1932–1933 рр. Термін «закриті розподільники» з'являється в постанові політбюро ЦК КП(б)У «Про поліпшення матеріально-побутових умов керівних районних працівників» від 1 листопада 1932 р. Для них встановлювалися норми індивідуального постачання та громадського харчування із квартального фонду Наркомпостачу УСРР. З. р. діяли в районних та обласних містах. На четвертий квартал 1932 р. було виділено 700 тис. крб. для закупівлі дефіцитних промтоварів поліпшеного асортименту та продажу їх райактиву через систему З. р. Секретарі райпарткомів, голови райвиконкомів, контрольних комісій і профрад «прикріплювалися» до розподільників обласних центрів. До «керівного складу районних робітників» входили представники 28 установ: райпарткому, райвиконкому, секретар РВК, голова райспоживспілки, керівник райбанку, прокурор, народний суддя, голова райпрофради, зав. райземвідділом, райфінвідділом, відділом праці, райпостачання, інспектор охорони здоров'я та наросвіти, зав. райощадкаси, редактор районної газети, заворгвідділом райпарткому, зав. культпропвідділом та агітаційно-масової роботи, інспектор жінвідділу, інструктор райпарткому, голова контрольної комісії, секретар партколегії КК, секретар райкому комсомолу, начальник раймиліції, ДПУ, райвоєнком. Діяли норми забезпечення одного працівника та утриманця: хліба – для працівника 800 г, утриманця 400 г на день,

крупи – відповідно 2 кг і 500 г на місяць, макаронів – 1 кг і 500 г, риби – 7 кг і 1 кг, цукру 1 кг кожному, консерв – 1 банка, олії – 1,5 кг і 1 кг, сиру, бринзи 1,5 кг і 1 кг, кондвиробів – по 1 кг, папірос – 250 шт., мила прального – 2 бруски, туалетного – 1 брусок кожному. Існувало 6 категорій розподільників. 30 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У уніфікувало систему постачання відповідальних працівників центральних та обласних партійно-радянських установ. Були ліквідовані закриті розподільники та їдальні при наркоматах і відомствах, але залишилися два розподільники для партноменклатури. До розподільника № 1 належали члени ЦК і ЦКК КП(б)У, наркоми та їх заступники, уповноважені союзних наркоматів із заступниками, члени президії ВУЦВК, верхівка Всеукраїнської ради профспілок, відповідальні працівники ЦК партії, Раднаркому, штабу Українського військового округу. Розподільник № 2 обслуговував членів колегій наркоматів, керівних союзних і республіканських господарських об'єднань, їхніх заступників, директорів видавництв і редакторів газет. Зарплата партноменклатури, незважаючи на дію партмаксимуму, тобто обмеження її до рівня середньої зарплати робітника, суттєво виросла в роки Голодомору. Якщо в четвертому кварталі 1932 р. посадові оклади області і районної партійної ланки становили 225–280 крб., то весною 1933 р. вже 300–340 крб. на місяць. У жовтні 1933 р. встановили нові номенклатурні оклади – 500 крб. Вони в 10 разів перевищували платню молодшого медперсоналу, якому доводилося працювати в польових реабілітаційних таборах для виснажених Голодомором селян.

До системи пільгового і номенклатурно-станового забезпечення належали фізичні фонди санаторно-профілактичного огляду, Центральна лікувальна комісія при Наркомохоронздоров'я УСРР, спеціальні санаторії в Криму і на Північному Кавказі. Для номенклатури були створені салон-вагони в залізничних потягах.

Видатки Центральної лікувальної комісії в січні 1933 р. становили 11,2 млн крб., які спрямовували на будівництво курортно-санаторних баз для партноменклатури в Гаграх, Кисловодську. У травні 1934 р. дружин Є.І.Вегеря, І.С.Шелехеса відправили на лікування до Берліна та Відня на два місяці. У лютому 1936 р. командарма І.Якіра з дружиною, дружину В.І.Черняхівського *(див. Черняхівський В.І.)* відрядили на лікування до Чехословаччини на два місяці. У Карлсбаді (Карлові вари) лікувалися Г.І.Петровський з дружиною, у Берліні – В.Я.Чубар з дружиною.

На лікування районного партактиву у квітні 1935 р. було виділено 5 млн крб. із фонду соціального страхування та місцевого бюджету. На закордонне лікування партноменклатури витрачали валюту торгсину, а також побутове золото на протезування зубів.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 261–263; Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 615–617.

ЗАКРИТІ їдальні – система централізованого спеціального харчування районної і відомчої партійно-радянської номенклатури. Вони існували до Голодомору, а 1 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б) У визнало за необхідне розширити їх мережу. Постачанням займалися Наркомпостач і райспоживспілки, забезпечували продуктами, посудом, котлами, використовували загальноукраїнські фонди. Для забезпечення З. ї. м'ясом використовували третину худоби з її відгодівельного резерву, спеціальні м'ясо-молочні підсобні господарства. На їх утримання витрачали кошти з державного бюджету. Встановлювалися норми постачання З. ї. із розрахунку 1 кг крупи на відповідального працівника, 1 кг макаронів, 400 г олії, 1, 5 кг м'яса, 400 г цукру на місяць харчування. З. ї. діяли в роки Голодомору 1932–1933 рр.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 364.

ЗАЛІЗНЯК (Желізняк) Марко Микитович – селянин, фотограф, краєзнавець, автор світлин про Голодомор на Донеччині. Народився 5 травня 1893 р. у с. Сергіївка Бахмуцького повіту Катеринославської губ. Освіта – два класи початкової школи. Учасник Першої світової війни, зазнав поранення, мав бойові нагороди. Служив у Червоній армії. Особисто співпрацював з істориком та етнографом Д.І.Яворницьким, фотографував знахідки в експедиціях ученого (1931–1932). З. жив на хуторі Романівка Костянтинівського р-ну Донецької обл. Працював на будівництві заводу в смт. Гришине, щоб врятувати родину від голодної смерті. Здав до торгсину (*див. Торгсин*) бойові ордени та медалі, щоб купити борошна. У 1933 р. повернувся до с. Удачне, влаштувався на роботу до колгоспу ім. Д.Бєдного. За дорученням місцевих органів влади фотографував фізичне переміщення клуні селянина О.Дубини до колгоспу «Страна Совєтов», пошук колосків на полі після жнив, особовий склад хлібозаготівельних бригад з клунками вилученого хліба, розподіл зерна на трудодні, голодних дітей, наслідки розкуркулення селянської родини. З. арештували за наклепом голови сільради, тимчасово перебував у бупрі (*див. Бупр*), звільнений у 1935 р. Учасник

Другої світової війни з 1943 р., воював під Ленінградом та в Карелії, був поранений. Ніколи не розлучався з фотоапаратом, залишив понад 5 тис. фото, спогади про особисте життя, побачене і пережите. Помер у с. Романівка 10 листопада 1982 р.

Л-ра і джерела: Мазуха Р. Марко Микитович Залізняк // Що ми знаємо про Донбас? – Донецьк, 2009. – С. 93–112; http://uk.wikipedia.org/wiki.

ЗАПОРОЖЕЦЬ Галина Миколаївна – жертва Голодомору на території м. Балта. Померла 9 липня 1932 р. від виснаження організму у віці 4 років.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 303.

ЗАСТОСУВАННЯ суворих репресій – каральні заходи судових, політичних та адміністративних установ проти «саботажників хлібозаготівлі» – селян, колгоспників, членів правлінь колгоспів, голів сільрад, «спекулянтів і перекупників хліба». Поняття «судова репресія» з'явилося наприкінці 1920-х рр., тобто під час застосування так званих «надзвичайних методів» проти ухильників хлібозаготівлі. Вони діяли в роки примусової колективізації, розкуркулення. У 1932–1933 рр. «суворі репресії», крім політичного спрямування, набули ознак кримінально-профілактичного заходу. Політичне і юридично-нормативне обґрунтування карально-репресивної системи у зв'язку з посиленням темпів хлібозаготівлі відбулося протягом другої половини 1932 р. Термін «заходи суворої репресії» постає в постанові ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. *(див. Закон про «п'ять колосків»)*, «репресивні заходи» в постанові політбюро ЦК КП(б)У від 9 серпня 1932 р. 5 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало Наркомюсту, обласним і районним комітетам позачергово розглядати хлібозаготівельні справи на виїзних сесіях із «застосуванням суворих репресій», особливо щодо «спекулянтів і перекупників» хліба. У кожній області відбувалося 5–10 додаткових виїзних судових сесій народного суду для розгляду справ у районах та селах. Застосування «найсуровіших репресій» супроводжувалося «масовою роботою» за «посилення боротьби за хліб». Адміністративні органи займалися вилученням незданого зерна. Прокурори, судді, слідчі займалися винятково «боротьбою за виконання хлібозаготівельного плану». Категорична вимога про застосування «судових репресій і безжалісної розправи» над членами правлінь колгоспів, які приховували хліб, була у телеграмі М.Хатаєвича і В.Молотова від 5 листопада 1932 р. До «суворих репресій» належали: розстріл, 10 років таборів із конфіскацією майна згідно з законом від 7 серпня 1932 р., ув'язнення колгоспників і голів правлінь колгоспів на 5–10 років за антиколгоспну агітацію, натуральний і грошовий штраф, адміністративне виселення, позбавлення присадибної землі, обмеження та припинення завозу промтоварів до крамниць, занесення сіл і колгоспів на «чорну дошку», тобто соціальна і продовольча ізоляція. На 1 грудня 1932 р. обласні відділи ДПУ УСРР порушили 6387 справ, арештували понад 8 тис. осіб за невиконання хлібозаготівельних планів, а протягом грудня було порушено 8876 справ та заарештовано близько 16 тис. осіб. За першу декаду січня 1933 р. порушили 4124 справи, арештували понад 7 тис. осіб. Наркомат юстиції та ДПУ УСРР звітувалися перед ЦК КП(б)У про кількість репресій, навіть подавали «динаміку судової репресії» за п'ятиденками. Майже третина репресій стосувалася твердоздатчиків *(див. Твердоздатчики)*, дві третини контрактантів відчули на собі «тверду репресію» – ув'язнення в тюрмі на 3 роки (98%), примусові роботи (2% загального числа репресованих). А 99,5% заможних селян отримали терміни ув'язнення від 5 і більше років. Судили за розкрадання хліба, за «розбазарювання мірчука», за спекуляцію хлібом та за «контрреволюційний саботаж». Розстріли становили 5% судових вироків. За «хлібозаготівельними справами» арештували 1471 голову колгоспу, 1436 рахівників, 891 бригадира, 388 голів сільрад, 127 працівників кооперації, 316 сільських учителів, 233 священиків, 1335 членів правління, 1820 завгоспів та комірників, 7906 колгоспників, 388 адмінкерівників радгоспів, МТС, млинів, а загалом на 25 січня 1933 р. було заарештовано 38 тис. осіб, з яких 719 засуджено до розстрілу, 2,5 тис. виселено за межі УСРР. Репресії виявилися справді «твердими» і «суворими» – заради виконання хлібозаготівельного державного плану. Вони свідчили про функціонування державної політики терору голодом, адже селян судили за приховування хліба, продовольства.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 322, 588, 590–591, 631–634.

ЗАРУБІНА Марія Олександрівна – жертва Голодомору на території Жовтневого р-ну м. Києва. Померла 9 листопада 1933 року від висипного тифу у віці 31 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 447.

ЗАТІРКА (затерушка) – їжа голодних селян. Житню полову перемелювали на жорнах і варили З. Інколи її варили з висівок для харчування учнів сільських шкіл, а також працюючих у полі колгоспників – черпак З. та 100 г хліба. На бурякових плантаціях видавали щодня по 200 г борошна кожного дня, а також З. Нею годували дітей, які збирали в полі довгоносиків. «Весною 1933 року, – згадував Г.З.Губенко із с. Макариха Знам'янського р-ну, – найбільше померло людей. Вони вже були настільки виснажені, що падали від вітру. В колгоспах, щоб залучити людей до роботи, стали варити в полі затірку. Додому повертались не всі, бо багато з тих, що вийшли на роботу, не дочекавшись обіду або й пообідавши, вмирали в полі. Їх не одразу й знаходили, щоб поховати». Мешканець с. Стебне на Черкащині О.О.Колісник згадував: «Мені йшов десятий рік, школа була за 2,5 км. В школі давали «гарячі сніданки» – вода і борошно, «затирушка» називалася ця страва. Я ще з темноти виходив, тягнучи безсило ноги, щоб не пропустити, не дай Боже, порцію «затирушки».

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 58; Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 347.

ЗАТОНСЬКИЙ Володимир Петрович – нарком НК РСІ УСРР, голова Центральної контрольної комісії КП(б)У, нарком освіти УСРР (з лютого 1933), член політбюро ЦК КП(б)У у 1932–1933 рр. Народився 8 липня 1888 р. в с. Лисець Ушинського повіту Подільської губ. Освіта вища (Київський політехнічний ін-т). Уповноважений ЦК партії в районах та областях у справах «викачки хліба» з колгоспів та селянських дворів, прихильник карально-репресивних методів впливу на «ухильників» хлібозаготівлі. 29 грудня 1931 р. З. відрядили для посилення оперативного керівництва хлібозаготівлями в селах Запорізької групи районів разом із Г.І.Петровським та Ю.М.Коцюбинським. Промислові і продовольчі товари видавали тим колгоспам і колгоспникам, які виконували завдання, забороняли нелегальний помел на млинах. 5 січня 1932 р. З. брав участь у «розпуску» бюро райпарткому Новомосковського р-ну на Дніпропетровщині, яке «...по опортуністичному керувало перебігом хлібозаготівель, займалося порожньою балаканиною про хлібозаготівлі, а на ділі створювало видимість боротьби за хліб». Проводив пленум парткому та перевибори нового складу для забезпечення «успішного закінчення в січні планів хлібозаготівель». 6 березня 1932 р. займався вилученням насіння зернових культур у південних районах України для проведення «посівної кампанії». Виявив відсутність «обмінних ресурсів» у густо заселених греками районах – Мангуському, Сартанському біля Маріуполя, у яких визнав «становище кепським». Знав, що колгоспниками Сартанського р-ну не видали хліб на трудодні. Він особисто заборонив видачу пайків колгоспникам, «...запропонував зайнятися викачкою зерна із більш забезпеченого Мангуського району, натиснути і на відстаючих, хоча ясно, що виконання плану по культурах – справа безнадійна». 30 жовтня 1932 р. займався організацією хлібозаготівлі у районах Київської області, вимагав виконання плану кожним селом, колгоспом, радгоспом та районом, стовідсоткового виконання «твердих завдань» одноосібним сектором, застосування штрафу в розмірі ринкової вартості незданого зерна без звільнення від виконання подвірного плану, встановлення контролю за млинами, повернення насіннєвої позики до 1 грудня. З. долучився до «спеціального оперативного плану ліквідації основних куркульських і петлюрівських контрреволюційних кубел» у районах Київської обл., займався «розгромом куркульських груп» у селах та подолання «куркульського терору», посиленням репресій «стосовно сіл і районів, де особливо активні прояви куркульських елементів». 8 грудня 1932 р. З. завершив операцію по ліквідації «куркульських кубел» у р-нах Київської обл., був «додатково перекинутий» у Дніпропетровську обл. з «групою працівників». Організував комісію з 4-х осіб на чолі з першим секретарем обкому «...для повсякденного керівництва застосуванням судових репресій, відбором найбільш значних справ і постановкою у зв'язку з цим відповідної масової партійної роботи як через пресу, так і безпосередньо колгоспах, селах і районах». Наглядав за тим, щоб усі судові справи розглядалися протягом кількох, але не довше 10 днів. 22 січня 1933 р. перебував в Одеській області, звітував про власну організаційно-політичну роботу, дорікав «...особо і просто уповноваженим, якщо не відсиджуються (фактично), то метушать, хапаються за кожну випадково попавшу яму». Вихваляв уповноважених ДПУ, які швидко та оперативно виявляли прихований селянами хліб, не те, що «червоні професори», бо « мужик із хлібом», а ДПУ лише із виявленням політичних «настроїв». Пропонував «метод концентрованого наступу», тобто спільну дію уповноважених ДПУ, партійних і радянських органів влади для виявлення та повернення так званого розкраденого хліба, прихованого селянами, підтримував примусово-добровільний принцип: «Ми знаємо, що хліб у вас був і зараз є прихований, розкрадений. Хочете по-доброму – виймайте, звозьте, ми вам готові допомогти зняти ганебну пляму».

Він був переконаний, що «найжорстокіші репресії не зворушать мужика», тому пропонував завершити «здавання хліба миром», ініціював індивідуальне і групове викриття захованого хліба подвірно, а також «...кого-небудь викрити (з ямою), одразу арештувати, притиснути, описати корову і т. д.». На думку З., застосування добровільних і примусових методів мало вплинути на селянина. Він також пропонував діяти «новими шляхами через ДПУ», але так, щоб кожен «публічно видав «ямщика». Уповноважений ЦК КП(б) У З. налаштовував районних уповноважених насаджувати у «ховачів хліба непевність за свою безпеку, страх, що видадуть». У с. Широкому біля Запоріжжя селяни, залякані «новими» методами хлібозаготівлі та репресій, принесли вночі до заготівельних пунктів 450 ц зерна, щоб їх не вважали «розкрадачами хліба». Подібні явища спостерігалися в німецькому колгоспі цього села, але З. вважав, що «...і українця можна насамкінець переконати, що мабуть вигідніше здати хліб». Він пропонував «зламати таким чином опір у 2–3 колгоспах на район – далі може піти уже легше (розширити прорив фронту)».

Акція повернення прихованого селянами хліба, яку здійснював З., призвела до висипання зерна у річки, криниці, канави, щоб уникнути «судової репресії» до «розкрадача хліба», відтак і тюремного ув'язнення. «Таких «дезорганізаторів», – вважав З., – треба особливо жорстоко карати (за викинутий пуд хліба при з'ясуванні розстрілювати, щоб не зривав таким чином здачу». Подібні вказівки З. давав керівникам Вознесенського та Арбузівського районів 20 січня 1933 р. Особисто критикував та «соромив» уповноважених ДПУ і райкомів у Знаменському та Зінов'євському районах за пасивну роботу щодо застосування методу концентрованої дії. Деякі уповноважені не витримували жахливих картин голоду та руйнівних наслідків хлібозаготівлі, навіть вдавались до самогубства. З. обирав колгосп чи село для «обробки» протягом 2–3 години. В Арбузівці, де уповноважені району ґвалтували селянок за невиконання хлібозаготівельних планів, З. «ґрунтовно проінструктував» А.Річицького *(див. Річицький А.А.)*, призначив колгосп «для операції», щоб «побільше викачати хліба». Селяни, за спостереженням З., перестали боятися виселення на північ, навіть «йшли з гармошкою, а були випадки «добровільництва» та «прохання включити їх у партію переселенців». Ті, які залишились у селах, боялися, коли забирали корову, порося, майно, тому що були приречені на голодну смерть, а «... виселки теж не страшні». 27 січня 1933 р. уповноважений ДПУ в Новоукраїнському районі Одеської області доповідав голові ДПУ УСРР про особисту участь З. у виявленні прихованого хліба в артілі «1 Мая» с. Піщаний Брід. До зборів було викрито 3, після зборів 15 ям з «прихованим хлібом, а за два дні було заготовлено 35 ц хліба. У с. Татаровка було виявлено 2 ями, а за три дні вилучено 17 ц хліба. Його «метод концентрованого впливу» свідчив про функціонуваня системи терору голодом. У серпні 1933 р. З. перебував у північних районах Житомирщини, визнав факт затримки видачі авансів на трудодні в 1932 р., а також їх невиплату з минулого року. В окремих господарствах варили затирку, тому З. був обурений, що на «затирку» витрачають багато борошна, товчуть зерно в ступах, або варять пшеницю, або навіть жито цілим зерном, як кутю». Рекомендував пришвидшити справу з видачею авансів на зароблені колгоспниками трудодні, а також створення політвідділів при МТС у поліських районах.

У лютому 1933 р. З. призначили наркомом освіти УСРР. Очолив «кадрову чистку» Наркомосу УСРР, обласних та районних відділів освіти, професорсько-викладацького складу навчальних закладів і науково-дослідних інститутів. Репресований 29 липня 1939 р.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 111, 123, 135–137, 260, 287, 335, 343; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 219–220; Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. Марочко, Г. Хілліг. – К., 2003. – С. 292; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 96–97, 610–615; Єфіменко Г.Г. Затонський Володимир Петрович // Енциклопедія історії України. Т.3. – К., 2005. – С. 287.

ЗАЯВА Рійгікогу (Парламенту) Естонії – виголошена 20 жовтня 1993 р., у якій засуджується політика геноциду в Україні 1932–1933 рр., яку здійснював комуністичний режим.

Л-ра і джерела: memorialholodomor.org.ua /holodomor/genocide/act

ЗАЯВА Литовської Республіки «Про вшанування жертв політичних репресій і Голодомору в Україні в 1932–1933 роках» – виголошена 24 листопада 2005 р. Визнано, що сталінський комуністичний режим здійснював свідомий, ретельно спланований геноцид українського народу.

Л-ра і джерела: memorialholodomor.org.ua /holodomor/genocide/act

ЗАЯВА Парламенту Грузії «Щодо увічнення пам'яті загиблих в Україні у 1932–1933 роках внаслідок політичних репресій і Голодомору» – виголошена 20 грудня 2005 року. Зазначено, що тоталітарний більшовицький режим здійснив навмисний геноцид українського народу.

Л-ра і джерела: memorial holodomor/org.ua /holodomor/genocide/act

ЗБОРОВСЬКА Степанида Вікторівна – жертва Голодомору на території Дарницького р-ну м. Києва. Померла 17 квітня 1932 р. від водянки (безбілкового набряку) у віці 7 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 391.

ЗВЕНИГОРОДСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Київської області у 1932–1933 рр. Територія З. р. охоплювала тоді 760 кв. км, на якій проживало 14988 міського і 66186 осіб сільського населення, діяло 26 сільрад та міськрада. Так звані «продовольчі труднощі» виявили восени 1931 р., а масовий голод у З. р. розпочався і тривав зимою – весною 1932 р. У березні 1932 р. 72% селянських господарств записали до колгоспів, які на 15 травня засіяли лише 19% ярових культур, 9% площі цукрового буряка. У З. р. загинуло від виснаження 2 тис. колгоспних коней, тому на «легких роботах» використовували 600 корів. Під час висіву цукрових буряків було видано продукти для харчування працюючих колгоспників. 20 травня 1932 р. села З. р. були віднесені до «районів першої черги» ураження масовим голодом, у них нестерпно голодували діти, однак бюро обкому КП(б)У порушило питання про надання «допомоги для харчування 50% дитячого населення», а районам «другої черги» – для харчування 25% дітей. Селяни вживали сурогатну їжу, дохлу худобу, домашніх тварин – котів, собак, гнилу картоплю, насіння буряків. Для організації громадського харчування колгоспників З. р. виділили кілька центнерів тюльки. Наприкінці червня 1932 р. ситуація у З. р. суттєво не змінилася, тому що «додаткова продовольча допомога» стосувалася винятково працюючих у полі колгоспників, тобто для влаштування так званого громадського харчування. Політбюро ЦК КП(б)У зарахувало З. р. до «найбільш тяжких» та відзначало «гостре продовольче становище». Осінь 1932 р. та зима і весна 1933 р. у З. р. супроводжувались масовим голодом, випадками людожерства та трупоїдства, масовим вживанням дохлої худоби. У березні 1933 р. Київський облвідділ ДПУ УСРР встановив факти масового голоду в 19 селах З. р., зафіксував 960 сімей з виразними ознаками тривалого голодування – опуханням, безбілковими набряками, виснаженням понад 7 тис. осіб. Обліком померлих ніхто не займався. Про факти масової смерті у З. р. оповідали очевидці. Селянин с. Стецівка І.Д.Дубина згадував: «1933 року я був бригадиром рільничої бригади в колгоспі «Пролетар». Що то була за робота? Посівна, а навколо голодна смерть: люди мруть (коли по вулиці Леніна почав на пальцях лічити: кого ж послати на роботу, то від медпункту до вулички, що біля Шинкаренка Михайла Івановича, порахував 54 покійники з 40 хат), коні гинуть (з сотні залишилось 35)». Його односельчанка М.О.Тростянська розповідала: «1933 рік у моєму житті залишився як страшний сон, бо таке, здавалося б, неможливе у цілому світі. В той невимовно тяжкий час я працювала ланковою, і доводилось по наряду від своєї бригади хоронити мертвих, хоч для цього була створена похоронна команда з трьох чоловік. Вона копала ями, звозила і хоронила покійників. І от коли вони не встигали, прислали людей з бригади. Для кожного покійника 2 м не копали, бо не було кому, та й часу бракувало. Тому в одну яму звозили по 20, а то й по 30 мерців. Транспорт був – в гарбу запряжена конячина-шкапа (худюча, як і люди). Під час транспортування через полудрабки. Часто звисали руки або ноги покійника. Коли я привезла сестру, то в селі було вже 23 трупи. Опустивши покійницю в яму, попросила загорнути землею, а почула заперечення: ще можна сюди скидати – є місце. Були випадки, коли похоронники на цвинтар забирали ще живих людей, надіючись, що по дорозі вони помруть... Романця Миколу Манійловича забрали живого, він сидів біля криниці (де зараз пошта). Він просив: «Хлопці, не чіпайте мене, я, може, ще виживу». На це гробокопачі були невблаганні: «А що, вдруге за тобою їхати, в нас і без тебе роботи по горло». Біля с. Чичиркозівка голодні діти плакали біля мертвого батька у полі. Мешканець с. Стецівка К.М.Мірошниченко згадував: на «моєму кутку (Партизанський провулок), де було 20 хат, померло 33 особи. А в деяких сім'ях голод забрав майже всіх». 23 червня 1933 р. лікар Звенигородської районної лікарні П.Блонський інформував наркома охорони здоров'я УСРР С.І.Канторовича про «суцільний жах» у селах району. «Злиденність неймовірна, – писав він, – постійний масовий голод. Масова смертність від голоду, біля 30% населення сіл виснажені від голоду та опухання. Народжуваність зведена до незвично малих розмірів. Недоїдання, некрофагія стали частим явищем. У селі майже не видно ні собак, ні котів – усе з'їли». Крадіжки, «спекуляція», напади голодних на

односельчан, арешти, переповнені в'язниці у Звенигородці, смерть ув'язнених від голоду в районному відділку міліції, пухлі і виснажені селяни на вулицях райцентру – були жахливим явищем голодного повсякдення в червні 1933 р. «Для боротьби з голодом дещо робилося і в минулому році, – продовжував лікар, – але робилося це якось, я сказав би, неофіційно. Не можна було навіть говорити про голод, «сором'язливість» опанувала. За такої «сором'язливості», звичайно, зроблено було дуже мало. Цього ж року (ще до початку березня) говорити про голод вважалося ледве не контрреволюцією». Дивно виглядала масова смертність селян за кілька кілометрів від елеватора з хлібом, млина, що функціонував у Звенигородці, маслозаводу і плодосушки, а за 5 км від міста – цукрового заводу. «Дуже поширена серед керівних і рядових працівників політично шкідлива «теорія», – доповідав П.Блонський, – що у голоді винні самі голодуючі, не хотіли, мовляв, працювати, кажуть, а якщо так – нехай здихають, не жаль. За таких настроїв тих, хто повинен боротися з голодом, звичайно, не може бути відчутних наслідків від їх діяльності по боротьбі з голодом. Ці «теорії» тим більш дивні у устах радянських працівників, що вони копіюють погляди і висловлювання в усі часи, що хто бідний або голодний, то сам винний». Парадоксальним було те, що від голоду гинули колгоспники, які мали сотні вироблених трудоднів. За спостереженнями П.Блонського, влада переймалася «не боротьбою з голодом, як народним лихом, а лише завданням відновити живу силу, до того ж кінь у більшій шані, ніж людина», тому що за «втрату коня карали, а за масову загибель людей нікого не карають». Отже, голод уразив усі села, а патологічні форми його прояву охопили більше третини населення З. р. На час створення Київської обл. (лютий 1932 р.) у З.р. мешкало 87,2 тис. осіб, а згідно всесоюзного перепису населення 6 січня 1937 р. виявилося 55 тис., тому втрати становили 32,2 тис., тобто 36,9%.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 168, 172, 188, 399; Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 року. – Х., 1933. – С. 42; Голод в СССР 1929–1934. В 3 т. Том 2: Июль 1932 – июль 1933 / Отв. состав. В.В. Кондрашин. – М., 2012. – С. 722–723; Том 1. – М., 2011. – С. 239; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

ЗДОРІК Іван Матвійович – жертва Голодомору на території Жовтневого району м. Києва. Помер 9 червня 1933 р. у віці 37 років від безбілкових набряків.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 447.

ЗЕЛЕНІН Ілля Євгенійович – російський історик, дослідник аграрної історії, колективізації, радгоспного будівництва. Народився 1925 р. в Москві. Вищу освіту здобув у Новосибірському педагогічному ін-ті. Доктор історичних наук, заступник головного редактора журналу «История СССР» (1975–1990). Уперше згадав про голод 1932–1933 рр. наприкінці 1980-х рр., але в контексті висвітлення «білих плям» колективізації. 9–10 вересня 1993 р. брав участь у міжнародній науковій конференції в Києві, виголосив доповідь про діяльність надзвичайних хлібозаготівельних комісій в Україні, на Північному Кавказі, Поволжі. Спільно з російськими істориками, які також брали участь у конференції (М.О.Івницький, В.В.Кондрашин, Є.М.Осколков), З. опублікував статтю із спростуванням тези про відповідальність Росії за Голодомор в Україні та матеріальне відшкодування. Учений заперечував також «винятковість України» серед постраждалих від голоду, його спрямування саме проти українців, обстоював лише антиселянську складову терору голодом. На початку 2000-х рр. схилявся до визнання «організованого» та «рукотворного» походження голоду, підкреслював особисту причетність Й.Сталіна, але не підтримував поняття «штучний голод». У 2003 р. З. публічно визнав факт організованого голоду, хоча заперечував його геноцидну складову, дотримувався концепції «загальносоюзного голоду», не виокремлював національної специфіки, особливо в Україні. За кілька місяців до смерті у 2004 р. він разом з колегою В.П.Даніловим *(див. Данілов В.П.)* підвердив історичний факт організованого голоду. Помер З. 2004 р. в Москві.

Л-ра і джерела: О некотрых «белых пятнах» завершающего этапа сплошной коллективизации // История СССР. – 1989. – №2. – С. 3–19; Коллективизация и единоличники (1933-й – первая половина 1935 г.) // Отечественная история. – 1993. – №4. – С. 35–55; Його ж. Чрезвычайные хлебозаготовительные комиссии в 1932–1933 гг. // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Матеріали міжнарод. наук. конф., Київ, 9 –10 вересня 1993 р. – К., 1995. – С. 80–87; Зеленин И.Е. О голоде 1932 и 1933 годов и его оценке на Украине / Зеленин И.Е., Ивницкий Н.А., Кондрашин В.В., Осколков Е.Н. // Отечественная история. – 1994. – №6. – С. 256–263; Його ж. Был ли голод 1932–1933 гг. «организованным» («рукотворным»?) // Ученые записки Донского юридического ин-та. – 2002. – Т. 18. – С. 294–316; Його ж. Организованный голод (1932–1933 гг.) // Краснодарский правозащитный каталог – дайджест. – 2003. – Вып. 1. –

С. 44–73; Данилов В.П. Организованный голод: К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественая история. – 2004. – №5. – С. 97–111.

ЗЕЛЕНУХИ – недозрілі плоди черешні, вишні, їжа голодних людей в Україні 1932–1933 рр. «Пелюстки вишень і зеленухи також ішли в їжу, – згадувала Г.Ф.Борячук із с. Парпурівці Вінницького р-ну. – Але не всі виживали від такої їжі. Коли зачервоніли черешні, люди їх їли просто з кістками, не мали сили їх виплюнути. Під черешнями вони й вмирали». У с. Росоша Липовецького р-ну Вінницької обл., як згадує очевидець В.П.Юрченко, двоє селян поїли зелені груші та яблука і «...повмирали на сходах церкви. Пам'ятаю, як один «активіст», він тепер уже на пенсії, а тоді був секретар комсомольського осередку, підійшов до них, поскидав ногою зі східців і сказав: «Думали, що їх піп спасе». Випадки масової смертності від вживання «зеленухи» стали звичним явищем у голодні роки.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 62; 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. – К., 1991. – С. 262–263.

ЗІНЧЕНКО Арсен Леонідович – український історик, педагог, громадський та політичний діяч. Народився 20 липня 1948 р. в с. Парпурівці Вінницького р-ну Вінницької обл. Вищу освіту здобув на фізико-математичному (1967–1972) та історичному ф-ті (1971–1975) Вінницького педагогічного ін-ту. Аспірант Ін-ту історії СРСР АН СРСР (1977–1981). Захистив кандидатську «Секуляризація церковного землеволодіння на Правобережній Україні (кінець XVIII – 40-і роки XIX ст.» (1984), докторську «Життя і діяння митрополита Василя Липківського» (1998) дисертації. Народний депутат України 1-го скликання (1990–1994). Декан міжнародних відносин Міжнародного ін-ту лінгвістики та права (1998–2003), провідний науковий співробітник Центру українознавства Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка (2004–2006), завідувач кафедри історії України Київського ун-ту ім. Б.Грінченка (2006–2013), провідний науковий співробітник Центру українознавства (2014–2018).

Досліджувати Голодомор в Україні розпочав наприкінці 1989 – початку 1990 р., збирав спогади очевидців голоду у Вінницькому, Літинському, Немирівському, Калиновському районах, виявляв архівні документи. Передав матеріали до першого в Україні меморіального видання «33-й: голод. Народна Книга-Меморіал» (1991). Автор науково-публіцистичних статей про Голодомор. Брав участь в установчому з'їзді Асоціації дослідників голодоморів в Україні 27 червня 1992 р., обраний до складу Ради АДГУ. Член Ради АДГУ (2008–2015), постійний учасник меморіальних заходів «Запали свічу пам'яті», всеукраїнських та міжнародних наукових конференцій.

Л-ра і джерела: Згадує народ: (Вінницький, Літинський, Немирівський, Калиновський р-ни) // Комсомольське плем'я. – 1990. – 22 березня; 33-й: Народна Книга-Меморіал. – К., 1991. – С. 134; Зінченко А. Хліб і трибуна // Київ. – 1993. – №3. – С. 12–14; Його ж. Весна 1930 року. Українське селянство: Геть комуністів! Дайте нам волю // Українське слово. – 2000. – 16–29, 30 березня; Його ж. Українозневажання в культурній пам'яті // Слово Просвіти. – 2017. – 7–13 грудня; Його ж. Особливості більшовицького окупаційного режиму в Україні // Матеріали міжнародної наук. - практ. конф., (Київ, 4 жовтня 2016 р.) «Голодомор 1932–1933 років: врати української нації». – К., 2017. – С.151–158.

ЗІНЧЕНКО Михайло Андрійович – жертва Голодомору на території Бульварного району м. Києва. Помер 24 червня 1933 р. від безбілкового набряку у віці 38 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 424.

ЗЛЕПКО Дмитро – історик, дослідник соціально-політичної історії України, причин і наслідків Голодомору в Україні 1932–1933 рр. Народився 27 січня 1948 р. в м. Мюнхен (Німеччина). Вищу освіту здобув на філософському ф-ті Людвіг-Максиміліан Університет у Мюнхені (1974). Захистив дисертацію на тему «Велике повстання козаків 1648 р. проти польського панування» (1977). Займався науковою роботою в Університеті м. Бонн, вивчав католицьку теологію, історію православної церкви, архівні документи Бундесархіву у Бонні та Кобленці (1977–1989), а також працював на посаді професора в Українському Вільному Університеті (м. Мюнхен, 1989–1995). Виголошував наукові доповіді на міжнародних наукових конференціях у Гарварді, Торонто, Берліні, Кельні, Барселоні, Львові, Києві. З. – учасник щорічних Днів Скорботи і Пам'яті, усіх меморіальних заходів, які відбуваються в Німеччині. Досліджує архівні фонди Бундесархіву, виявив унікальні документи про визвольні змагання України напередодні та в роки Другої світової війни, про українських в'язнів німецьких концтаборів, про Голодомор. У 1988 р. опублікував

документи Політичного архіву Міністерства закордонних справ Німеччини, аналітичні звіти німецьких консулів в Україні про соціально-економічну та політичну ситуацію в українських і німецьких селах, про факти голоду, канібалізму. Документи засвідчували штучний і «запланований голод» («Planierung der Hungersnot»). З. визнає Голодомор – геноцидом українського народу, жертвами якого вважає 7 млн осіб. Він є постійним учасником меморіальних та наукових заходів, які відбуваються у Мюнхені в Українському вільному університеті, а також в Україні. Дослідження Голодомору З. поєднував із вивченням національно-визвольної боротьби в Україні 1917–1945 рр. (політичної біографії А.Волошина, Я.Стецька). З. співорганізатор та модератор міжнародного семінару «Голодомор: погляд з нової перспективи», який відбувся 15 листопада 2017 р. в Мюнхені. Член Асоціації україністів Німеччини, Баварської Академії наук та Академії Ганса Зайделя.

Л-ра і джерела: Злепко Д. Великий голод: колективізація і пляни ліквідації Радянської України під час голоду 1932–33 років. На основі неопублікованих документів політичного архіву Міністерства закордонних справ ФРН // Вісті комбатанта. – 1987. – Ч. 4. – С. 40–50; Der ukrainische Hunger-Holocaust: Stalins verschwiegener Völkermord 1932/33 an 7 Millionen ukrainischen Bauern im Spiegel geheimgehaltener Akten d. dt. Auswärtigen Amtes; e.Dokumentation aus d.Beständen d. Polit. Archivs im Auswärtigen Amt. Bonn / hrsg. und eingeleitet von Dr. D.Zlepko. – Sonnenbühl: Verlag Helmut Wild, 1988. – 309 s.; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик / Упоряд.: Л.М.Бур'ян, І.Е.Рікун. – Одеса – Львів, 2001. – С. 83, 86; www.istpravda.com.ua /short/2016/06/27/149118: www.ukraine-intiativen.de/uk/ event/ detail/328; html Zlepko Dmytro. Alles ist wunderbar. Der Holodomor aus der Sicht der Zeitgenossen // Osteuropa. Vernichtung durch Hunger. Der Holodomor in der Ukraine und der UdSSR. – 12 dezember 2004. – S. 192–203.

ЗОЛОТИЙ здавальник – соціальна категорія осіб, які користувалися послугами торгсину *(див. Торгсин)*, продавали у приймальних пунктах золоті монети, побутові та ювелірні вироби із золота. Термін З. з. у червні 1933 р. використовував заступник голови Всесоюзного об'єднання Торгсин М.М.Азовський.

Л-ра і джерела: Осокина Е. Золото для индустриализации: Торгсин. – М., 2009. – С. 125.

І

ІВАНЧЕНКО Михайло Григорович – художник, член Національної спілки письменників України. Народився 18 листопада 1923 р. в с. Гусакове Звенигородського р-ну Київської обл. Був свідком «розкуркулення» та «колективізації», ледве вижив у Голодомор 1932–1933 років, коли від голоду загинуло 286 односельців, а серед них – сестричка Оля та дід Софрон. Остарбайтер у 1941–1943 рр. на території Німеччини. Вищу освіту здобув в Українському технічно-господарському ін-ті (м. Подєбради, Чехія, 1944) та Народному ун-ті мистецтв у Москві (1956). У 1947 р. засуджений Військовим трибуналом до 10 років таборів, звільнений у 1953 р. Автор 420 творів, з яких понад 150 картин, портретів. Значна частина творів І. розкриває соціально-психологічний портрет жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: «Торбохвати», «Здобич», «Самосуд», «Колгоспи», «Голова», «Робота», «Рученьки», «Перевиконали», «Шлях», «Черга». Вони демонструвалися 5 вересня 1990 р. на міжнародному симпозіумі в Києві «Голодомор – 33». Серію малюнків І. друкували газети «Спілка», «Оглядач». Малюнки, графіка І. потрапили до меморіального видання «33-й: голод. Народна Книга–Меморіал» (1991). На замовлення американця В.Моргана художник І. написав серію картин для експозицій в Українському домі (м. Київ): «Чорне борошно», «Вище темпи хлібовикачки», «Поєдинок за конину», «Сину мій!», «Молитва за упокій», «Шкільний урок смерті», «Умер мій дід Сафрон», «Заручені», «Я ще живий», «Де сховали зерно?», «Напад на колгоспну моркву», «Погребар». І. автор творів про героїчне минуле українських козаків. Член Національної спілки письменників України (2007). Помер 14 січня 2015 р. у с. Гусакове.

Л-ра і джерела: «Спілка». Газ. Київської міськпрофспілки. – 1990. – 16 вересня; «Оглядач». Газ. Агенції «Рухінформ». – 1990. – №13; Іванченко М. Голодомором закатовані // Голодомори в підрадянській Україні. Праці членів АДГУ. – К., 2002. – С. 115–163; Іванченко М.Г. Новели неволі. – Львів, 2008. – 184 с.; Іванченко М. Пам'яті померлих у 1933-му однокласників: Вірш // Незборима нація. – 2006. – №11.

ІВНИЦЬКИЙ Микола Олексійович – російський історик, дослідник історії колективізації, сільського господарства в СРСР, політики розкуркулення та голоду. Спеціалізується на соціально-політичній історії Росії, вивчає колективізацію селянських господарств. Із селян. Народився у 1922 р. у Вейделівському р-ні Центрально-Чорноземної області. Син репресованого. Свідок голоду 1932–1933 рр. та розкуркулення в рідному селі, у якому прожив до 1945 р. З 1953 р. працює в Інституті історії АН СРСР, старший (1954) та провідний науковий співробітник (1986), викладав у вищих навчальних закладах Москви. Захистив кандидатську дисертацію «Колхозцентр СРСР і РСФРР (1927–1932 рр.)» (1953) на спецраді Московського історико-архівного інституту, у якому працював на посаді доцента за сумісництвом (1954–1971), а також докторську дисертацію «Класова боротьба у селі та ліквідація куркульства як класу (1929–1932 рр.)» (1972). Професор (1979 р.). До початку 1990-х рр. не переглядав теоретично-концептуальних засад висвітлення політики розкуркулення, продовжував її вивчення в наступні роки, покладав провину на Й.Сталіна за репресії та голод. Учасник Міжнародної конференції в Києві (вересень 1993 р.) з питань Голодомору, викривав «так звану ліквідацію куркульства як класу», хоча ліквідація селян справді відбувалася. Історик порушив питання: «Хто ж винний у голоді та загибелі мільйонів людей у 1932–1933 рр.?» Дотримуючись методології уніфікованого підходу до причин, обставин та географії голоду, І. зазначив, що у 1932 р. збір зернових виявився не меншим від попереднього року. Однак, як свідчить статистика, в Україні в 1932 р. зібрали на 6 млн т менше від 1931 р. Учений вважав, що у 1932 р. можна було уникнути голоду, але все залежало від сталінського керівництва. Він окреслив територію голоду – 50 млн осіб, а хронологію голоду розпочинав з осені – зими 1932–33 р. До причин голоду відносив розкуркулення та здійснення індустріалізації, хоча остання мала забезпечити село тракторами, відтак причини полягали в економічній політиці, матеріально-фінансовому забезпеченні її здійснення (експорт хліба, примусові хлібозаготівлі, податкова політика тощо). Спираючись на «кремлівські архіви», І. подав у 1993 р. статистику вилучень валового збору зернових у колгоспах – до

45%, першим показав адміністративно-політичний тиск союзної номенклатури на республіканську щодо максимального і вичерпного виконання хлібозаготівельних планів Україною. Зазначив, що внаслідок «злочинної кліки Сталіна» населення СРСР за осінь 1932 – квітень 1933 р. зменшилося на 7,7 млн осіб, з яких 4 млн в Україні. У 1990-х – на початку 2000-х рр. І. уникав використання терміну «Голодомор», визначення «геноцид» (особливо для кваліфікації Голодомору в Україні), «штучний» та «організований» голод. На «круглих столах», конференціях з питань наукового і політично-правового тлумачення Голодомору, диспутах з українськими істориками, які відбувалися в Москві протягом 2003–2008 рр., заперечував факт Голодомору – геноциду в Україні, приєднався до прихильників теорії уніфікації голоду в СРСР, до формування концепції «загальносоюзного голоду», «інтернаціонального», протиставляв її Голодомору в Україні. На таких теоретичних засадах побудовані його доповіді, виголошені на конференціях у 1993, 1998 рр. у Києві, Москві, в Італії (2003). Він не заперечував того факту, що смертність від голоду в Україні становила половину померлих в СРСР. Розглядав голод в УСРР у контексті «общей беды», яка забрала «не менше людських жертв в Росії (Північний Кавказ, Поволжя, ЦЧО, Казахстан, Урал, Західний Сибір), ніж на Україні». У 2009 р. І. опублікував монографію «Голод 1932–1933 років в СРСР», більше двох третин тексту якої становлять матеріали про колективізацію, політику розкуркулення, продовольче становище селян у 1930–1932 рр., здійснення хлібозаготівлі. П'ятий розділ книги І. стосується голоду в СРСР, але проблемам голоду в Україні в книзі російського історика приділено лише 14 сторінок із 286. Учений переглянув власні дані стосовно кількості померлих від голоду в Україні, виголошені ним у 1993 р. (4–5 млн), подав іншу цифру – 3,5 млн осіб. Висвітлюючи особливості голоду на Північному Кавказі, І. зазначив, що «восени 1932 р. в регіоні, як і на Україні, розпочався голод». Однак голод в Україні «розпочався» восени 1931 р., набув ознак Голодомору упродовж першої половини 1932 р., про що керівництво України повідомило Й.Сталіна 10 червня 1932 р. *(див. Чубар В.Я., Петровський Г.І.)*. І. починає датування голоду у Нижнє-Волзькому регіоні з осені 1932 р., згадує про наявність «продовольчих труднощів» та випадки голоду у незернових районах Західно-Сибірського краю зимою – весною 1932 р., відтак регіональна специфіка голодування існувала. Учений не уникає висвітлення масового голоду в Казахстані, який справді розпочався восени 1931 р., тобто одночасно з голодовкою в Україні. Уніфікований підхід до висвітлення голоду в СРСР, якого дотримується І., є теоретично-методологічною складовою сучасної російської історіографії. Праці І. вирізняє широке розмаїття архівних документів. Теоретично і концептуально він перебуває в межах настанов XX з'їзду КПРС щодо подолання «культу особи Сталіна», тому дослідник вважає голод просто трагедією – наслідком «антиселянської політики» Й.Сталіна та його оточення.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція (Київ, 9–10 вересня 1993 р.) Матеріали. – К., 1995. – С. 35; Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна наукова конференція (Київ, 28 листопада 1998 р.) Матеріали. – К., 2000. – С. 84; Ивницкий Н.А. Голод 1932–1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область, Западная Сибирь, Урал. – М.: Собрание, 2009. – 288 с.

ІГНАТУХА Денис Микитович – селянин с. Крячківка Пирятинського р-ну Харківської обл., колгоспник. 29–30 серпня 1932 р. разом з братами Євтухом та Феногеном виступили проти хлібозаготівлі в рідному селі, заявили на загальних зборах: «Не треба приймати план, нас думають залишити знову голодувати». Організував жінок проти червоної валки (*див. Червоні валки)*. У селі зібралося на мітинг понад дві сотні селянок, які вимагали: «Забезпечте нас хлібом, а тоді забирайте, ми не хочемо голодувати». І. виголошував заклики: «Баби, наперед залишайте хліб для дітей, а то знову опухнете з голоду», «Весь хліб заберуть, народ залишиться без хліба і знову буде голодовка». 2 вересня 1932 р. судова трійка Харківського облвідділу ДПУ УСРР визнала обох братів винними згідно з ст. 54-10 і засудила: Д.М.Ігнатуху до розстрілу, Є.М.Ігнатуху та Ф.М.Ігнатуху до 10 років таборів. Рішення залишили без змін. Реабілітовано 14 листопада 1989 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 152; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 407–408.

ІЛЛІНЕЦЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Вінницької обл. у 1932–1933 рр. Районний центр знаходився у смт. Ільїнці (Лінці). У 1932–1933 рр. І. р. займав площу 805 кв. км, у ньому діяло 46 сільрад та мешкало 87 тис. осіб, знаходилось 14635 селянських дворів. Селяни вирощували зернові і технічні культури – цукрові буряки. У 1929–1931 рр. у селах р-ну відбувалися повстання проти колективізації, розкуркулення, конфіскації хліба та майна. Масове недоїдання та факти голоду з'явилися зимою 1932 р., а весною одноосібники та колгоспники

захоплювали комори, вилучали зерно, бурякове насіння, висадки, макуху, кукурудзу, здійснювали напади на голів сільрад, ліквідовували органи місцевої влади. На початку березня 1932 р. у с. Кантеліне, Володимирівка прокотилися голодні бунти селян, які поширювали листівки із закликами до загального повстання, спонукали виходити із колгоспів, яким «...віддали усе і тепер ходите голодні на трудодні, стогнете у ярмі». Селяни окремих сіл І. р. групами і по 50 осіб приходили до Немирівського винокурінного заводу за кукурудзою. Жінки із с. Фукцинець розібрали висадки буряків Кандалінського радгоспу. Озброєні лопатами, сокирами, вилами селяни захопили зерносховище Заруднянського радгоспу, забрали 1200 пудів картоплі. Напади голодних селян супроводжувалися вбивством комсомольців, голів сільрад, охорони складів. Подібні явища відбувалися у с. Криштопівці, Борисівка, Купчинці. Весною 1932 р. населення сіл І. р. вживало в їжу різні сурогати, траву, листя, м'ясо дохлої худоби, хворіло дизентерією, помирало від кишкових отруєнь і тифу, від фізичного виснаження та безбілкового набряку. Вінницький обком КП(б) У інформував ЦК КП(б)У про переповнені лікарні, до яких «привозили майже зовсім мертвих людей, які протягом діб 2-х сплять з пульсом 36–40 ударів на хвилину». Продукти видавали для громадського харчування працюючим колгоспникам *(див. Громадське харчування)*, решту селян лишили без хліба і продовольства, тому що «в області немає зовсім ніяких ресурсів». За невиконання хлібозаготівельних завдань селян штрафували, позбавляли майна, землі, виселяли із власних хат. У 1931 р. виселили 126, за січень–червень 1932 р. 241 господарство, з яких 146 «бідняцько-середняцьких». У с. Бондурі, Криштопівці, Кальник, Стрижакові – масово розпродавали майно експертників *(див. Експертники)* і твердоздавців *(див. Твердоздавці)*. У с. Кальник уповноважений райпарткому виселив за годину 15 господарств, у с. Стрижакові – 54, зламали вікна і двері, щоб ніхто з них не повернувся до хати. Конфіскованого майна, яке привласнювали комсомольці, секретарі партосередків та голови сільрад, ніхто не облікував. У жнива 1932 р. колгоспники писали заяви про вихід з колгоспу, не отримавши повного розрахунку за попередній господарський рік. Хлібозаготівельний план для І. р. із мізерного врожаю 1932 р. становив 5,5 тис. т.

У селах району траплялися випадки людожерства, трупоїдства та самогубств «на ґрунті голоду». У с. Якубівка селянин П.Середа зарубав двох власних дітей 11 та 7 років, у с. Тодорівка П. Свирид намагався задушити 10-річного хлопчика для вживання м'яса в їжу. Людоїдство і трупоїдство були зафіксовані в селах Рахни, Тодоровка, Лядська, Слобода, Якубівка, Кошаринці, Кашлани, у яких від голоду щодня помирали селяни. Матері вдавалися до самогубства, лишаючи в хаті опухлих від голоду дітей. В окремих селах були випадки використання людського м'яса для виготовлення ковбасних виробів. У с. Рахни селянка мала 5 дітей, тому зарізала 5-ти річну свою дитину для харчування решти дітей. Харчуванням безпритульних дітей займалися громадські організації (Український Червоний Хрест, товариство «Друзі дітей»), які організували в березні 1933 р. пункти харчування 400 дітей. Дорослі колгоспники не виходили на роботу через фізичне виснаження, тому у квітні 1933 р. було засіяно зерновими 6% загальної площі. І. р. у травні 1933 р. належав до першої групи «масового ураження» голодом. На 15 травня 1933 р. померло 1238 осіб. У квітні–травні 1933 р. Голодомор охопив 14 сіл І. р.-ну. Органи статистики, загси, сільради і навіть підрозділи ДПУ не займалися підрахунками кількості померлих. Вона, як визнавали тоді в обласному парткерівництві, у три рази перевищувала зафіксовані дані. Очевидець голоду с. Слободище І. р. М.К.Соя згадувала: «Вимерла з голоду ціла сім'я Безверхої Тодори. Її діточки померли – Ганя й Христина, а Петя десь пішов, то помер на дорозі до станції. Мого батька Карпа Олександровича брат Мирон опух і помер в 33-му... Десь пішов із хати і не повернувся додому Фаріон Степан, а жінка пішла шукати його і теж не вирнулася. Обоє пропали. Так само й Швидка Параска. Пішла у Гранів, там був млин, їсти просила й не вернулася. Братко Максим вдома погиб з голоду. Тільки-то женився, молодий».

Урожайний 1933 р. не подолав катастрофічної демографічної ситуації в районі, викликаної соціально-економічною політикою радянської влади. Всесоюзний перепис населення 6 січня 1937 р. зафіксував 27,2 тис. жителів в І.р., а на лютий 1932 р. там проживало 84 тис., тому втрати становили 56,6 тис., або 67,6%.

Л-ра і джерела: Адміністративно-територіальний поділ УСРР, за станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С. 61; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 183, 242, 367–382, 389–461; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 344, 844–846; Шульга І.Г. Голод на Поділлі. До 60-річчя Голодомору 1933 р. – Вінниця, 1993. – С. 118–119; 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. – К., 1991. – С. 89; Список почтовых предприятий, ж.д. станций, городов, поселков и советов Украины с обозначением индексов. – Х., 1932. – С. 44; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

ІННІЦЕР Теодор *(Innitzer Theodor)* – політичний і релігійний діяч, організатор міжнародних та міжконфесійних акцій проти Голодомору в Україні та СРСР, упорядник перших видань про Голодомор. Народився 25 грудня 1875 р. в м. Вейперт (королівство Богемія, Австро-Угорщина). Архієпископ Відня (1932–1955), кардинал-священик (з березня 1933). Освіту здобув у гімназії та на теологічному ф-ті Віденського ун-ту (1902). Захистив дисертацію про послання апостола Павла до Ефесян і до Колоссян, мав ступінь доктора богослов'я (1906). Приват-доцент, професор Віденського ун-ту (1908, 1911–1932), обирався деканом ф-ту (1918–1919, 1923–1924, 1931–1932), ректором (1928–1929). Призначався федеральним міністром соціальних справ, домігся зміни пенсійного законодавства (1929–1930), прелат папського двору Папи Римського Пія XI (1931).

У 1933 р. І. спільно з Е.Амменде видали брошуру про голод в Україні та на Північному Кавказі *(див. Амменде Е.)*. Вона розпочиналася із звернення кардинала І. до світової спільноти про необхідність надання допомоги мільйонам голодуючих. Згадав про заяви митрополита А.Шептицького щодо створення міжнародного комітету допомоги, про листи британського журналіста Г.Джоунза стосовно чверті голодуючого населення, серед яких і представники національних меншин та релігійних конфесій. У заклику використано термін «голодова катастрофа», підкреслено його штучне походження, адже голод тривав в умовах нового уражаю, а селян позбавили хліба. Тому І. закликав «цивілізований світ» надати допомогу Україні. Його звернення були адресовані Міжнародному Червоному Хресту для організації «акцій допомоги», а також створення міжнародного і міжконфесійного комітету допомоги. Книга, яку він благословив власною участю, мала статті і промови Е.Амменде, повідомлення німецького дипломата та аналітика О.Шиллера, британського кореспондента М.Маггеріджа, французького журналіста П.Берлана, директора Східноєвропейського ін-ту доктора Айхена. 16 жовтня 1933 р. І. скликав у Відні нараду представників різних конфесій з метою створення «допомогового комітету». Оголосив збір коштів для підтримки «Комітету допомоги Україні» (Hilfskomitee für die Ukraine), осередки якого діяли в європейських країнах та на Галичині. 16–17 грудня 1933 р. у резиденції кардинала відбулася міжнародна конференція представників усіх допомогових комітетів голодуючим в СРСР, конфесій та громадських організацій. У вітальній промові І. виклав основну мету зібрання: оголосити сигнал порятунку (SOS-Rufe). Він зазначив, що допомога голодним – святий обов'язок кожного і конкретний вияв любові до ближнього. Конференція ухвалила відповідну декларацію про створення комітету допомоги.

У роки панування фашистського режиму та внаслідок приєднання Австрії до Третього Рейху (березень–квітень 1938) І. закликав вірян не відповідати злом на зло. Особисто зустрічався з А.Гітлером, фактично визнав «аншлюс» 1938 р. Папа Пій XI, який засуджував голод і насилля, викликав кардинала І. для пояснень його неприпустимих дій, особливо щодо підписання «Урочистої Декларації» (визнання анексії Австрії). І. зазначив, що він не схиляв вірян і підданих до духовного сприйняття націонал-соціалізму та фашизму. Виступив проти законів Третього Рейху про шлюб та розлучення, ущемлення католицьких шкіл. 7 жовтня 1938 р. заявив, що для католиків справжній «фюрер» – Ісус Христос. Зазнав поранення після нападу на резиденцію архієпископа загонів «гітлерюґенд». У 1940 р. переховував євреїв і ромів, сприяв їх відправленню до США і Бразилії. Помер 10 жовтня 1955 р. у м. Відні. Похований у Віденському кафедральному Соборі Св. Стефана.

Л-р і джерела: Ruegenau A.H. Theodor Innitzer – Wiens neuer Kardinal Erstbischof. – Wien, 1933; Kardinal Innitzer. Ein Erinnerungsbuch. – Wien, 1956; Hungersnot Authentische Dokumente über des Massensterben in der Sowjetunion. Des Reinerträgnis dieses Heftes ist zu Gänze von Seiner Eminenz Kardinal Erzbischof Dr. Theodor Innitzer. – Wien, 1933. – S.42; https: // ru. wikipedia. org wiki / Іннитцер Теодор.

ІНПОСТАЧ – всеукраїнське відділення Всесоюзної контори постачання іноземців (Всеукрвідділення Інпостачу). Створено 25 грудня 1931 р. за наказом Наркомату постачання УСРР. Правління І. знаходилося в Харкові, спрямовувало торгово-обмінну мережу на забезпечення іноземних робітників, інженерів, які працювали на будівництві промислових підприємств в УСРР. 28 березня 1932 р. німецькі інженери, які будували завод «Плуг і Молот» у Миколаєві, просили дозволу на отримання одягу та продуктів з Німеччини. Правління І. відмовило: «Ні, бо якщо дати іноземцям такий дозвіл, то в газетах за кордоном обов'язково з'явиться щось на кшталт: «Харчі та інші предмети першої необхідності отримують з-за кордону, щоб не терпіти голоду та зубожіння». До магазинів І. записували не лише іноземців, а також частину української інтелігенції, яка повернулася в Україну з Європи та Америки. Влітку 1933 р. в Україні було 490 іноземних «спеців», 509 кваліфікованих робітників, 219 осіб допоміжного технічного персоналу та 4524 члени їхніх родин. У магазинах І. вони купували хлібопродукти, швейцарські сири, м'ясо-молочні продукти, каву, чай, білий пшеничний хліб, тому що від «чорного

хліба трапляється багато захворювань». Клієнтами І. були громадяни Австрії, Німеччини, Італії, Швеції, Фінляндії, США, Канади, Польщі, Голландії та інших держав. Вони були очевидцями Голодомору в Україні, інколи фотографували виснажених селян на вулицях міст *(див. Вінербергер А.)*. Іноземці користувалися також і послугами торгсину *(див. Торгсин)*. Систему Інпостачу було ліквідовано у червні 1935 р.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 466; ЦДАВО України. – Ф. 812. – Оп. 1. – Спр.68. – Арк. 9.

ІНСТРУКЦІЯ про організацію хлібозаготівлі в одноосібному секторі – нормативно-розпорядчий документ та окремий додаток до постанови РНК УСРР «Про організацію хлібозаготівлі в одноосібному секторі» від 11 листопада 1932 р. Інструкція не підлягала оголошенню. Вона зобов'язувала членів сільрад виконувати їхні службові зобов'язання, а за ухилення – виключати зі складу, «застосовувати до них репресії, як до злісних нездавачів». За невиконання хлібозаготівельних завдань відбувалося примусове стягнення хліба відповідно до угоди про контрактацію *(див. Контрактанти)*, накладання штрафу за ринковою вартістю незданого хліба, однак це не звільняло від подвірного зобов'язання хлібозаготівлі. Селян, яких звинувачували у «підривній роботі проти хлібозаготівлі», позбавляли земельного наділу, садибної землі, виселяли за межі району та області. Судові органи розглядали судові справи по хлібозаготівлі позачергово, але протягом 5–8 днів з моменту їх порушення сесіями так званих народних судів. Репресії застосовували диференційовано до окремих соціальних груп – «...особливо суворі заходи до злісних куркулів, спекулянтів-перекупників». Одноосібним господарствам, які не виконували плану хлібозаготівлі, не продавали промислові товари в торгових закладах села. З тих, що ухилялися від виконання хлібозаготівельного плану, терміново стягували грошову повинність – сільгоспподаток, держстрахування, самообкладання, сільгоспкредит. Урядова інструкція спрямовувала місцеві органи влади на подолання «опору куркульських господарств хлібозаготівлі», невиконання ними «твердого завдання хлібоздачі», відтак рекомендувала «...негайно застосовувати найжорстокіші та найсуворіші з перелічених тут заходів, в тому числі продаж усього майна, арешт і виселення за межі області». Інструкція почала діяти з дня її ухвалення – 11 листопада 1932 р., посиливши репресії проти селян. Вона засвідчує терор голодом з боку державних органів.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 547.

ІНСТРУКЦІЯ Верховного Суду та ОДПУ СРСР про застосування постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. – нормативний акт, ухвалений 13 вересня 1932 р. Оголошенню не підлягала. Інструкція мала п'ять розділів, кожен з яких стосувався класифікації злочинів, передбачених постановою «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності» *(див. Закон про «п'ять колосків»)*. За організоване руйнування «соцвласності» та пошкодження майна куркулями шляхом підпалення передбачався розстріл, а за крадіжку посадовими особами значної грошової суми – 10 років позбавлення волі. Вищу «міру соціального захисту» (розстріл) застосовували проти «соціально ворожих елементів» (куркулів, «колишніх торговців»), які вчиняли крадіжку, займалися продажем товарів на приватному ринку, а в разі пом'якшення вироку – 10 років ув'язнення. Інструкція стосувалася «куркулів», які проникли до колгоспу, організовували крадіжку колгоспного майна і хліба, брали в ній участь. Для «трудящих одноосібників і колгоспників», які займалися дрібними крадіжками, передбачалося ув'язнення до 10 років, а за організовані групові пограбування, крадіжки із застосуванням «терористичних актів» (підпали, розбій) – розстріл. Дія інструкції поширювалася також на голів колгоспів і членів правлінь, які були учасниками крадіжок. Інструкція позбавляла права сільські і колгоспні товариські суди розглядати справи про розкрадання колгоспного майна, залишивши за ними справи про крадіжку особистого майна селян. Справами про підпали, терористичні акти із масовими виступами селян займалися органи ОДПУ. Розгляд справи і оголошення вироку відбувалося не пізніше 15 днів від їх початку. Зазначена інструкція розкриває механізм дії державного терору голодом.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 523–525.

ІНСТРУКЦІЯ про порядок заповнення книг запису актів про смерть – нормативно-інструктивний документ 1932 р. Книги існували в одному примірнику, а акт запису – у двох примірниках, які зберігалися у безпечному місці. За неподання статистичних відомостей, виправлення, доповнення або пошкодження листів передбачалася відповідальність в установленому порядку. Записи здійснювалися в суворій арифметичній послідовності, починаючи з першого, не перериваючи нумерації до кінця року – 31 грудня. Нову книгу, якщо її почали заповнювати раніше, продовжували нумерувати, враховуючи записи в попередній, і пропускали один аркуш для дати. Контроль за правильним записом здійснювали органи ЦСУ

з 1923 р. До книг вносили і записи виявлення мертвого тіла особи. Зазначалися місце смерті, її день, місяць, рік, соціальне походження, стать, громадянство, родинний і службовий стан, професія, назва підприємства, установи, закладу. Причина смерті виписувалася із лікарської довідки про смерть, а за її відсутності у сільраді записували діагноз за словами заявника назви хвороби («тиф», «сухоти» тощо). 20 червня 1933 р. Одеський облвиконком у таємному циркулярі № 488 констатував випадки ухилення від реєстрації смертей, «...як з боку людності, як і з боку адміністрації лікарень щодо померлих в них осіб». Облвиконком вимагав від міліції та сільрад притягати до відповідальності «ухильників» реєстрації смертей. «Зобов'язати всіх завідувачів лікарень реєструвати в органах ЗАГСу всі випадки смертей, що трапляються в лікарнях, а також реєструвати ті трупи, що потрапили до лікарні та не забираються родичами для поховання», – зазначалося у циркулярі облвиконкому «До всіх райвиконкомів та міських рад». Облвиконком зобов'язав райвиконкоми дати «розпорядження всім сільрадам зареєструвати всі відомі їм випадки смертей в 1933 р., яких не було своєчасно зареєстровано», навіть записувати факт без прізвища особи – «невідомо».

Л-ра і джерела: Голодомори в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 244–245, 253.

ІЩЕНКО Іван Савич – жертва Голодомору. Помер в Одесі 27 липня 1933 р. від виснаження у віці 21 року.

Л-ра і джерела: Голодомори в Україні. Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеси, 2007. – С. 300.

К

КАГАНОВИЧ Лазар Мойсейович – радянський та партійний діяч в УРСР та СРСР. Народився 22 листопада 1893 р. в с. Кабани Київської губ. Секретар ЦК КП(б)У (1924–1925), генеральний секретар ЦК КП(б)У, перший секретар Московського міському ВКП(б) (1930–1935), завідувач відділом сільського господарства і транспорту ЦК ВКП(б), голова КПК при ЦК ВКП(б), нарком шляхів сполучення (1935–1937), важкої промисловості (1937–1939), нарком нафтової промисловості (1939–1940), заступник голови РНК СРСР (1938–1947). Член політбюро ЦК ВКП(б) (1930–1957). К. безпосередній організатор примусових хлібозаготівельних кампаній на Кубані, ЦЧО та в Україні, особисто пропонував та обговорював із Й.Сталіним каральнo-репресивні методи і форми впливу на так званих «саботажників» та «ухильників» хлібозаготівлі, очолював комісії з «викачки» зерна в Україні, розподілу насіння між колгоспами, встановлював принципи і норми натурально-грошового змісту колгоспного трудодня, декадні, квартальні, піврічні і річні плани хлібозаготівлі. Упродовж 1930–1933 рр. формував і здійснював політику розкуркулення, колективізації, особисто розглядав питання про створення колгоспних фондів, заборону дозволу торгівлі хлібом, паспортизацію, а також згортання українізації, проведення «чисток» партійних кадрів. Ініціатор та організатор переселення колгоспників із РСФРР в Україну у вересні–грудні 1933 р. з метою їх розселення у вимерлих від голоду українських селах *(див. Всесоюзний переселенський комітет)*.

У листопаді 1932 р. перебував у районах Північно-Кавказького краю, особисто очолював та здійснював викачку хліба, депортацію селян Кубані і Дону. 29 жовтня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про хлібозаготівлі та сівбу на Північному Кавказі» для «зламу саботажу сівби і хлібозаготівлі, організованого контрреволюційними куркульськими елементами Кубані», проект якої написав К. 1–8 листопада він особисто перебував на Дону, займався організацією сівби озимих, одночасно проводив хлібозаготівлю в одноосібному та колективному секторах, пропонував місцевим органам влади «позбавляти присадибної землі одноосібників», «потрусити не лише секретарів, але і весь партколектив», тому що «...на Північному Кавказі роздавали не 10–15% фактично намолоченого, а 20% до передбаченого фонду розподілу, відтак передали багато зерна, до того ж додали непередбачувані видатки на громадське харчування». Особисто переглянув бухгалтерські книги обліку наявного насіння Мечетинського р-ну, але «по амбрах не ходив». Застосовував положення постанови 7 серпня 1932 р. *(див. Закон про «п'ять колосків»)*, тому що «...сотні народу під Ростовом вночі несуть мішки зі стриженим колоссям». Виявив, що деякі колгоспи їздили із «...своїми молотарками на Україну і там обмінювали пуд на пуд пшеницю ярову на озиме насіннєве жито». В одному із районів арештували за крадіжку колгоспного зерна 3 тис. осіб, 150 розстріляли, решту ув'язнили на різні терміни. К. не погоджувався із секретарем Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) Б.П.Шеболдаєвим про зменшення плану хлібозаготівлі, тому що «...про зниження говорити не можна, коли план виконано на 39%», пропонував «зламати» психологічну установку селян («якщо у мене нічим сіяти, як можна щось заготовляти»), викрити «поганих комуністів», які «партквитком освячують, благословляють куркульські настрої». Їх, на переконання К., поширювали українські «ворожі елементи». «Без сумніву, – наголошував він, – серед приїжджаючих з України були організовані групи, які вели роботу, особливо на Кубані, де українська мова». Керівник комісії політбюро ЦК ВКП(б) К. рекомендував конкретні заходи боротьби: «Оголосити на чорну дошку 3–5 станиць, заборонити у них торгівлю, провести чистку, кілька процесів з публікацією у пресі... Поширити чутки про переселення із Півночі на кубанські землі селян, які краще будуть обробляти кубанські родючі землі». 2 листопада 1932 р. проводив нараду 26 секретарів райкомів Кубані. Виявив, що половина жінок не виходила на роботу, 70% тракторів МТС не працювали, плани хлібозаготівлі не виконувалися, колгоспи припинили сівбу із-за відсутності насіння зернових, на трудодні видавали 400–800 г. К. звернув увагу на «нові форми класової боротьби», відтак у більшовиків «не може бути жалю і м'якості до класового

ворога», а хто «не здатен на більшовицьку боротьбу – хай скаже і відійде». Закликав партактив перейти «від оборони у наступ», заносити на чорні дошки станиці, заборонити завезення товару до районів. Радив використати в радгоспах 1 тис. командного складу РСЧА під час збирання та вивезення кукурудзи, «очистити» партосередки і сільради від комуністів, зламати їх панічні настрої («Як же ми залишимось без хліба!»). Відвідав станицю Медведівську, а на привітальні аплодисменти, відповів з іронією: «Чого хлопаєте, уже прохлопали». Казав, що «немає єдиної станиці, а є куркулі, середняки, біднота». Висновок К. стосовно селян, які відмовлялися сіяти, був категоричним і конкретним: «Москва не допустить, щоб на господарство сіяли лише по 1,5 га», а незгодних – «ми переселимо на Північ». На зборах і нарадах К. виступав «мішаною» українською мовою, особливо в станиці Полтавська.

3 листопада 1932 р. хлібозаготівельна комісія ЦК ВКП(б) на Кубані, яку очолював К., зобов'язала бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) «зламати саботаж» хлібозаготівлі та сівби», занести на «чорну дошку» три станиці, відтак заборонити продовольче постачання, колективну і державну торгівлю, вивозити промтовари із крамниць, припинити колгоспну та індивідуальну торгівлю, провести чистку партійних та господарських рядів від «ворожих елементів», вимагала арешту органами ДПУ «контрреволюційних елементів» та «організаторів саботажу». К. попередив керівників місцевих органів влади про виселення «саботажників хлібозаготівлі» та «заселення Кубані «добросовісними колгоспниками». До сіл 10 районів повністю припинили завезення промислових і продовольчих товарів у кооперативні і державні крамниці, а ще до 10 районів було не лише припинено завіз товарів, а й вивезено їх із складів райспоживспілок. Одноосібників, які відмовлялися сіяти, позбавляли присадибної землі, арештовували, судили згідно з законом від 7 серпня 1932 р. К. наполегливо вимагав провести чистку «партійних кадрів» у районах, колгоспах, сільрадах, а також запропонував ОДПУ вилучення у 12 станицях (Уманська, Полтавська, Урупська та інших) «контрреволюційних організаторів саботажу хлібозаготівлі і сівби», виявити «розкрадачів хліба», судити «укривачів» хліба, розпочати перелічені заходи одразу після занесення на чорну дошку станиць Темиргоєвську, Ново-Рождественську, Полтавську і Поповицьку, виселити селян з родинами за межі краю. Арешту підлягали й комуністи, які займалися «розбазарюванням та крадіжками хліба, злісним опором хлібозаготівлі». Доручив органам ОДПУ та міліції встановити «оперативні кордони» на шляхах до Закавказзя, затримувати і конфісковувати хлібні вантажі більше пуда на особу. Вимагав швидкого розгляду справ по розкраданню хліба, пропонував залучити до обмолоту та сівби червоноармійців, допризовників.

18–23 листопада 1932 р. тривала друга поїздка К. на Північний Кавказ. Він вважав, що «жертви необхідні», а весь «натиск треба спрямовувати на Кубань». Пропонував вирішити питання – «куди виселяти. Очевидно, на Далекий Схід (Камчатка, Сахалін)», а також позбавити присадибних ділянок 16 тис. господарств у кількох станицях, виселити їх із домівок, забрати насіння та «розкрадений хліб». 20 листопада К. інформував Й.Сталіна про перебування на Північному Кавказі, виконання хлібозаготівельних планів, застосування «судових репресій» до членів правлінь, колгоспників та одноосібників. Отримав від нього підтримку і дозвіл про виселення 2 тис. господарств із Кубані, які відмовилися від сівби. 23 листопада 1932 р. К. закликав бюро крайкому партії посилити репресії проти «куркульсько-заможних верств» та «буржуазної, білогвардійської і козачої інтелігенції», якої лише в одній станиці Полтавській було понад 400 осіб, до яких «...додалась частина петлюрівців, що перекочували весною із України».

20–29 грудня 1932 р. К. перебував у Харківській та Одеській областях. 20 грудня скликав засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке тривало до 4-ї години ранку. Був невдоволений кількаразовим переобмолотом полови (тому що залишили «багато зерна» та колосся), недостатньо ефективним застосування режиму «чорних дощок», стягненням штрафу від 25 до 30% встановленої суми. К. назвав мету власного приїзду, викликану зниженням хлібозаготівлі в Україні: зламати в українських працівників демобілізаційний настрій (мовляв, «можна вже не заготовлювати»). Визнав правильним рішення ЦК КП(б)У від 18 листопада про зарахування до фонду хлібозаготівлі колгоспних натуральних фондів: насіннєвого, фуражного, продовольчого та інших, засудив постанову ЦК КП(б)У від 29 листопада про недоторканість колгоспних фондів і вимагав її скасування. Вимагав переглянути склад 4870 уповноважених від партійних організацій, направити на хлібозаготівлі «...уповноваженими міцних людей з бойовим духом, бо тепер у хлібозаготівлі основне – дух уповноваженого, міцний дух і бойовий настрій уповноваженого». Пропонував направити їх до 38 районів, які відставали у заготівлі хліба, «натиснути на одноосібника», залучити органи ОДПУ. 21 грудня продовжив засідання політбюро. Критикував секретаря Харківського обкому КП(б)У Р.Терехова за поблажливе ставлення до окремих уповноважених,

вимагав їх звільнення із лав партії, ставив питання про арешт окремих директорів радгоспів, посилення темпів хлібозаготівлі в районах Київської, Вінницької, Донецької обл., призначення районними уповноваженими 25 «керівних працівників» із центру, 15 військових, сотню «міцних робітників».

Для організації системного вилучення хліба розподілив по областях кандидатів і членів політбюро ЦК КП(б)У, взяв із собою до Одеси голову ДПУ УСРР В.Балицького, голову Комітету заготівель СРСР М.Чернова. 21 грудня 1932 р. К. скликав бюро Одеського обкому. Особисто рекомендував друкувати вироки про розстріл «саботажників» та «ухильників» хлібозаготівлі в районних та обласних газетах. 23 грудня 1932 р. проводив засідання бюро обкому партії, категорично і жорстко відповів на оплески: «Не думайте, що я стану добрішим від оплесків». Констатував факт скасування постанов ЦК КП(б)У від 18 та 29 листопада, вважав за «знущання – збирати по півпудика авансів і проходити «повз» засипані колгоспні фонди». Радив брати насіння для сівби шляхом самообкладання колгоспників, висміював деяких уповноважених, переляканих «перегинами» минулих років. «Українська поговірка говорить: «Крути, та не перекручуй», – зазначив К. – А вони вирішили «зовсім не крутити. У пику бити ніколи не варто. Однак вдало проведені обшуки, і не лише в одноосібників, але і в колгоспників, робітників, комуністів – це не перегиб. Треба село взяти у такий «штос», щоб самі селяни розкрили ями. Тим, хто добровільно розкриває ями, треба дати амністію». Визнав за доцільне проводити переобмолот для поповнення насіннєвих і страхових фондів колгоспів. Рекомендував розпізнавати «класового ворога під маскою колгоспника». Особисто відвідував колгоспи, МТС, підтримував повернення виданих натуральних авансів, але вважав акцію недостатньою. «Це нагадує куркульську політику з червоними валками, – наголошував К., – покладуть пудік і везуть з червоними прапорами». Дивувався із заяви помічника облпрокурора, яка пропонувала зняти із книг Загсу про смерть причину загибелі – розстріл. Критикував партійне керівництво України за витрати хліба для громадського харчування колгоспників. Визначив основне завдання партійно-радянських органів: вивезти наявний хліб зі сховищ, навіть під виглядом різних фондів, пришвидшити обмолот, виявляти розкрадений хліб, особливо в одноосібників («...шукайте так, щоб самі добровільно розкривали ями, адже у нас інакше не вистачить сил перекопувати усю землю»). 27–28 грудня скликав нараду членів бюро Одеського обкому, визнав недостатньо активною роботу прокуратури і суду, які не проводили «показових процесів», а «бігали за статистикою, за кількістю засуджених», змагалися за кількість заслуханих справ. Особисто наполягав на депортації 500 родин «саботажників хлібозаготівлі», крім них, 500 «членів сімей без членів родин», вимагав посадити у в'язницю 50 партійців, позбавити 500 господарств присадибної землі, розпродати майно, провести кілька показових судів із висвітленням у пресі, звільнити з посад голів райвиконкомів, директорів радгоспів, відкликати переполошених уповноважених з хлібозаготівлі. К. проводив наради керівників районів у вагоні потяга для «накачки по підвищенню темпів хлібозаготівлі».

29 грудня 1932 р. К. прибув у Харків, скликав засідання членів політбюро ЦК КП(б)У, схилив їх до ухвалення рішення обкомами і райкомами про негайне відвантаження колгоспами хліба, які не виконали планових завдань, навіть насіннєвих фондів. Рекомендував застосовувати публічний розпродаж майна, позбавляти селян присадибної землі і будівель «саботажників хлібозаготівлі»: до 1000 господарств у Харківській, 500 у Дніпропетровській областях. 21 грудня 1932 р. доповідав Й.Сталіну про ситуацію в Україні, про заміну уповноважених, відрядження біля сотні «міцних військових», про скасування постанов ЦК КП(б)У стосовно формування натуральних колгоспних фондів. Особисто вимагав від В.А.Балицького негайної депортації «голів сімей». Вигадав дві власних «заповіді»: перша – «забирати хліб», друга – «забирати насіння». Виклав соціально-психологічну та економічну мотивацію проголошення колгоспної торгівлі: щоб краще сіяли, «заспокоїти бунтівного українського мужика», «зачепити за інтерес», виявити додаткові джерела, володіти ситуацією, інакше колгоспна торгівля «може стати проти нас». Визнав зменшення темпів хлібозаготівлі порівняно з 1931 р. на 150–200 млн пудів, хоча «...засухи немає, врожай так собі якщо не кращий 31 року».

30 січня – 5 лютого 1933 р. К. перебував на Північному Кавказі, особисто відвідав колгоспи, радгоспи, МТС з метою виявлення готовності тракторного парку до сівби. Вислухав інформацію Б.П.Шеболдаєва про голод і масову смертність в окремих районах краю, але недовірливо сприймав факти, вважав їх демонстрацією «класового ворога». 10–20 квітня 1933 р. інспектував Україну, перевіряв роботу вугільної та металургійної промисловості, політвідділів МТС Донецької і Дніпропетровської обл. Пересвідчився у занепаді тваринництва, зменшення поголів'я худоби внаслідок відсутності кормів. Особисто знав про політичні настрої колгоспників, які заявляли: «Хай здохне радянська влада, як ми здихаємо», а також про «...чутки про голод і всіляку антирадянську

агітацію». У червні–липні 1933 р. К. черговий раз відвідав Кубань, Дон, нагадав про недоліки минулого року, наказав боротися з крадіжками хліба, уникати самозаспокоєння у зв'язку з хорошим врожаєм: «...вкрасти 2 центнера з врожаю 15 центнерів значно легше, ніж 1 центнер із 6 центнерів». Пропонував посилити політично-виховну роботу, але нагадав про необхідність застосування «суворих репресій».

У 1932–1933 рр. К. отримував організаційно-розпорядчі, політично-ідеологічні та адміністративно-регулятивні настанови Й.Сталіна стосовно проведення хлібозаготівлі в Україні. Між ними відбувалося оперативне листування: у 1932 р. він писав Сталіну 62, у 1933 р. – 112 листів. Вони стосувалися кадрових, міжнародних, внутрішніх питань, організації промислового і сільськогосподарського виробництва, хлібозаготівлі. К. інформував вождя, який відпочивав у Сочі, про засідання політбюро ЦК ВКП(б) та про ухвалення рішень. 12 червня 1932 р. К. доповідав про листи В.Чубаря і Г.Петровського, у яких зазначалося про факти голоду в Україні. Не заперечував проти надання «часткової допомоги», але засуджував «відмову від хлібозаготівлі цього року». Радився стосовно розподілу хліба на трудодні в Україні, вагався з видачею, щоб не «розікрали», тому запропонував лише 60% і сподівався «...отримати Вашу думку, як кажуть на Україні». Ініціював повернення насіннєвої позики, а при розподілові плану «...хлібозаготівельного між колгоспним та одноосібним секторами не давати послаблення одноосібнику». 1 липня 1932 р. К. повідомив Й.Сталіна про хлібозаготівельну нараду, на якій довелося «особливо натиснути на українців» і відмовитись від заяв про те, що «хліба не дамо». Вважав урожай 1932 р. кращим порівняно з 1931 р., що спонукало деяких діячів «ставити питання про зменшення плану, особливо українці відзначились». Не дозволив торгівлі хлібом, хоча райони наполягали. К. та Й.Сталін обговорювали питання про поїздку в Харків на партконференцію КП(б)У, про «сумні наслідки» хлібозаготівлі першої половини 1932 р. в Україні. К. був ініціатором прийняття законів про боротьбу зі спекуляцією, про охорону майна колгоспів, транспортних вантажів, виконання яких започаткувало масовий терор карально-репресивних органів проти селян. Зволікав із зменшенням плану хлібозаготівлі для України, закликав Й.Сталіна до радикальної зміни керівної верхівки Раднаркому УСРР та ЦК КП(б)У, засуджував та висміював теорію «...що ми, українці, невинно постраждалі». Хлібозаготівлі, якими керував К. в Україні й на Кубані, супроводжувалися масовим Голодомором та карально-репресивними акціями проти селян, партійно-радянських працівників колгоспів, сільрад, районів.

У повоєнні роки К. – міністр промисловості будматеріалів СРСР (1946–1947), перший секретар ЦК КП(б)У (1947), заступник голови Ради міністрів СРСР (1947–1953), перший заступник голови Ради міністрів СРСР (1953–1957), директор Уральського калійного комбінату (1957–1961). На пенсії з 1961. Помер 26 липня 1991 р. у Москві.

13 січня 2010 р. Апеляційний суд м. Києва визнав Л.М.Кагановича винним у злочині геноциду в УСРР 1932–1933 рр.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый, 1929 – июль 1932 г. Документы. – М., 2012. – С. 308, 404; Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 270–337; ЦДАГО України. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 33. – Арк.4.; РДАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 932. – Арк. 29; Спр. 923. – Арк. 26; Оп. 3. – Спр. 215. – Арк. 181–195; Оп. 3. – Спр. 216; Шаповал Ю.І. Каганович Лазар Мойсейович // Енциклопедія історії України. Том. 4. – К.. 2007. – С. 14.

КАЛАЧИКИ – рослина, зелені квіточки мальви. Їх збирали та поїдали голодні селяни в Україні 1932–1933 рр. «Коли мені стало відомо про смерть батьків, – згадував Д.З.Каленик *(див. Каленик Д.З.)*, – я прийшов додому. Страшно було дивитися на худих моїх братиків і сестричок, які їли лободу і калачики». Ці маслянисті суцвіття вживали селяни в с. Дмухайлівка Магдалинівського району, с. Наталівка Дніпропетровської, с. Житні Гори Рокитнянського р-ну Київської обл., а також у кожному селі під час Голодомору.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 69; 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 30–33.

КАЛЕНИК Дмитро Захарович – свідок Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Член Ради Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Народився в 1918 р. в с. Рижавка Уманського повіту Київської губернії. Навчався в семирічній школі с. Колодисте, згодом у середньому технічному закладі. У 1941–1945 рр. – фронтовик, звільнився з армії у 1946 р. Цього ж року клопотав перед районним керівництвом держбезпеки за арештованого вчителя с. Колодисте – В.І.Головченка. У повоєнні роки працював у Комітеті державного контролю УРСР, після розпаду СРСР – слюсарем київського заводу «Арсенал». У його батьків було 14 дітей, з яких від голоду померли 12, вижили він та його брат. На початку 1990-х рр. К. розпочав активну громадську діяльність задля увічнення пам'яті жертв Голодомору, одним із перших написав власні спогади про голод у рідному селі, опубліковані в меморіальному виданні 1991 р. «Я і досі не розумію, – згадував

він, – кому й для чого потрібна була їхня смерть, в ім'я якої мети відняли життя у цих немовлят? Або ж у решти членів моєї родини, односельців, мільйонів селян багатостраждальної України?» У його присутності померла рідна мати у віці 44 років, бабуся, двійко близнюків – семимісячний брат Петро і сестра Марійка. «Крім матері, близнят і бабусі, – згадував Дмитро Захарович, – кістлява рука голодної смерті задушила мого батька й ще сімох членів сім'ї, а всього дванадцятьох з чотирнадцяти». Став очевидцем мученицької смерті однокласників, односельчан. Згадуючи про Голодомор в Україні, К. ще у 1991 р. вважав його трагічні соціально-демографічні наслідки причиною поразок у перші роки війни. У його селі за неповними підрахунками від голоду померли близько 300 осіб, а на війні загинуло 185 односельців.

К. доклав особистих зусиль до спорудження пам'ятника жертвам Голодомору в рідному селі, а також домагався встановлення пам'ятного знака біля Михайлівського собору у Києві, особисто вимагав від міської влади відведення місця, дбав про охорону та збереження пам'ятника. Один з організаторів АДГУ *(див. Асоціація дослідників голодоморів в Україні)*, її постійний член, заступник голови, учасник установчого (1992 р.) та наступних з'їздів, учасник науково-просвітницьких конференцій, вечорів пам'яті, особистих та колективних звернень до уряду України щодо клопотання перед міжнародною спільнотою про визнання Голодомору геноцидом українського народу. Автор низки просвітницьких статей та спогадів про Голодомор: «Скорбота й пам'ять» //Армія України. – 1993. – 7 вересня; Вечірній Харків. – 9 вересня; «Створити потужний Український дослідницький центр по вивченню голодоморів» // Український форум. – 2000. – 21–28 лютого; «Отеє горе пережив і я... [с. Рижавка Уманський р-н]» // Золоті ворота. – 1993. – №4. – С. 94–112; «Не затихає біль [с. Рижавка Уманський р-н]» // Сільські вісті. – 1989. – 12 січня. К. входив до складу Організаційного комітету з 60-х роковин вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Нагороджений державними орденами УРСР та України. Помер у м. Києві

Л-ра і джерела: 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 30–33; Голос України. – 1993. – 26 лютого; Сучасність. – 1993. – №1. – С. 95; Веселова О.М. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). – К., 2007. – 136 с.

КАЛИНІВСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Вінницької обл. в 1932–1933 рр. У К. р. діяло 34 сільські ради, у 1932 р. проживало 79914 особи, з яких у с. Калинівці 2665 осіб. У 1929 – на початку 1930 р. селяни К. р. чинили збройний опір колективізації, хлібозаготівлі, конфіскації. Восени 1931 р. проти них застосували репресивні методи системного вилучення хліба, що призвело до голоду весною 1932 р. У травні 1932 р. голодні селяни К. р., Погребищенського, Махнівського районів шукали гнилу картоплю, вигрібали на полях бурякове насіння, забирали з кагатів буряки у с. Малий Чернятин, у Заливанщинському радгоспі. Селяни «харчувалися» лободою, кропивою, дохлятиною, половою, помирали від гострих форм кишково-шлункових отруєнь. Тоді у трьох селах К. р. (Сальник, Катюженці, Гущенці) від голоду померло 1325 осіб, а влітку кількість голодного населення не зменшилась. Восени 1932 р. голод охопив цілі села, досягнув жахливих форм Голодомору в 1933 р. Хлібозаготівельний план 1932 р. колгоспи К. р. виконали на 100,5%, а індивідуальний сектор на 107,2%. Два колгоспи в с. Гущинці та Сальник а також селяни сіл Варшиця, Гущинці, Заливанщина, Катюжинці, Старий Пиків, Сальник не виконали плану хлібоздачі. Розподіл хліба на трудодні їм затримали. Колективізація в селах К. р. не завершилась: до колгоспів записалися 54,7% господарств у с. Жигалівка, 69,1% с. Корделівка, 31,7% Катюжинці, 62,6% Павлівка, 53,7% Старий Пиків, 29,6% Сальник, 38% Варшиця. Тому хліб забирали у колгоспах, у колгоспників та селян-одноосібників.

На початку січня 1933 р. голодували колгоспники та одноосібники, але з кожним тижнем голод охоплював більшу частину сіл. 16 березня 1933 р. із 41 села К. р. «за не повними відомостями уражено 20 пунктів», 11 сільрад. Тоді виявили 550 голодуючих родин – 200 колгоспників, 350 одноосібників, а також 2 тис. осіб, з яких 1008 дорослих та 992 дітей. Лежали опухлими 1100 осіб, а 270 було «померлих на ґрунті голоду». Секретар Вінницького обкому КП(б)У В.І.Чернявський *(див. Чернявський В.І.)* знав, що дані районних організацій є «абсолютно неповними і недостатніми». Вони доповідали про 85 голодуючих сімей у с. Сальник, а «безпосередня перевірка» виявила 180 сімей, у яких померло 124 особи; у с. Катюжинці 186 дворів і 580 голодуючих, а померло 102 особи; у с. Заливанщина голодували 54 родини, померло 32 особи; у с. Гущинці голодувало 35 господарств, померло 60 селян. Станом на середину березня у 20 селах К. р. від голоду потерпало 850 сімей з населенням 3 тис. осіб, з яких померло 350, тобто близько 10%. Статистичні дані були епізодичними, локальними і безсистемними. «Із 294-х смертних випадків на ґрунті голоду у селі Сальник (за другу половину лютого), – зазначалося у доповідній записці на ім'я В.І.Чернявського, – зареєстровано Загсами лише 48, яких 28 у березні. Селяни відмовляються реєструвати випадки смерті,

а інколи просто в господарствах не залишається кому зареєструвати смертних випадків». Частка села Сальник, яка мала 120 дворів і 500 осіб, об'єднувала переважно «одноосібників бідняків-середняків», які знаходилася «...під загрозою повного вимирання, тому що значна кількість мешканців на цій сотні або знаходиться у стані, що межує зі смертю, або у такому, що якщо не подати найближчим часом допомоги, то вони вимруть». У цьому селі помирали цілі родини: в селянина А.Свергуна, який не виконав плану хлібозаготівлі та сівби, із 9 осіб померло 7; у П.Свергуна та В.Рабінчука із 5 померли четверо. Помирали щодня кілька членів сімей, особливо чоловіки і діти 8–12 років. У 1932 р. в с. Сальник, Гущинці, Катюжинці від голоду загинули 224 особи, за 2,5 місяці 1933 р. – 286 осіб. Селяни, у яких вивезли зерно, доїдали власну худобу, але згодом помирали, тому що не було будь-якої їжі. Діти, які ходили до школи, мали так звані «гарячі сніданки» *(див. Гарячі сніданки»)*, а після смерті батьків ставали безпритульними, а скоріш за все помирали. Колгоспники, які виробили 405 трудоднів, також голодували і помирали від голоду. Діти не відвідували школи (20–25% учнів). Вони лежали «...опухлі, тому не могли ходити в школу», а ті з них, які з'являлися до школи, їли на уроках шматки м'яса дохлих коней, котів. Від голоду та виснаження потрапляли у стан «голодного запаморочення», помирали в класі. Успішність знизилась. Учень Сальницької школи В.Машарев декламував однокласникам вірш:

На дверях «Серп і молот»
А в хаті – смерть і голод.
Нема корови, ні свині,
Тільки Ленін на стіні.
Показує рукою:
Їдьте в Москву за мукою.

Агенти ДПУ вважали цей вчинок «контрреволюційною шкідницькою діяльністю». Його односелець, учень Свергун, писав тоді голові сільради прохання: «Кузьма Петрович! Тиждень як помер від голоду батько. Мати лежить хвора й вся попухла на печі. Окрім мене залишилося ще 3 дітей. Вони попухли. На мою долю випало бути головою двору. Допоможіть чим можете. У нас сьогодні на вечерю не залишилось і буряків. Рятуйте маму, дітей, ми вступимо в колгосп. І я буду так з мамою працювати, щоб забезпечити цих малих дітей хлібом. Не відмовте, Кузьма Петрович. Невже я 7 років вчився, щоб померти голодною смертю». Дорослі колгоспники намагалися заробити побільше трудоднів, щоб утримувати родини, але їхні трудодні зараховували на колективне харчування, тому хліба не видавали після завершення господарського року. Купити хліб на «чорному ринку» було неможливо: фунт хліба у К. р. коштував 6 крб., пуд жита – 200 крб., пшениці – 250 крб., картоплі – 60 крб. Харчування колгоспників, які працювали в полі, за рахунок фонду трудоднів вважалося «розбазарюванням хліба», тому помираючим колгоспникам, не кажучи про членів їхніх родин, продовольча допомога не передбачалась. У селах збільшилась кількість безпритульних дітей, а районне керівництво чекало допомоги із центру. Гарячі сніданки, тобто «затерушку» *(див. Затерушка)* та іншу сурогатну їжу видавали лише знесиленим дітям, які приходили до школи, а опухлим у хатах не розносили, тому смертність серед дітей була високою. Селяни почали звикати до повсякденної голодної смерті. «Голод виснажив батька і чотирьох моїх братів, – згадував мешканець с. Польова Лисіївка К. р. П.А.Чешківський, – а мати не знаю де й поділася. Приїхали два дядьки на наше обійстя за трупами – п'ять мерців з одної сім'ї. Закидають їх на воза. Чую, кажуть про мене: «Заберемо й цього, завеземо заодно в кагати». Я прихопив з собою піввідра бурякового насіння і втік у берег. Наше село невелике було – 300 дворів, а це значить – 300 сімей, а померло з голоду 750 душ. За роки війни на фронті загинуло 100 чоловік з нашого села. Так то ж яка війна була!» Села К. р., починаючи із січня 1933 р., потерпали від масового Голодомору. Органи ДПУ УСРР, які обстежували К. р., віднесли його до групи «тяжких». Вони виявили 30 квітня голодування селян 20, 15 травня у 28 селах, зафіксували 1780 опухлих від голоду селян К. р. Облздраввідділ засвідчив, що в селах К. р. «спостерігається масове ураження недоїданням» – це стосувалося майже 80 тис. осіб. Траплялися випадки людоїдства і трупоїдства. Голод проник у радгоспи. Смертність у 1933 р. порівняно із 1932 р. була вищою в 7 разів, а в окремих селах вона сягала 30–50%, особливо серед одноосібників. Якщо 1932 р. у К.р. проживало 79,9 тис., то за матеріалами всесоюзного перепису населення 6 січня 1937 р. 64,4 тис., тому втрати становили 15,5 тис., тобто 19,3% від «загальної людности» перших місяців Голодомору.

Л-ра і джерела: Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом 1 грудня 1933 року. – Х., 1933. – С. 61; Шульга І.Г. Голод на Поділлі. До 60-річчя Голодомору 1933 р. – Вінниця, 1983. – С. 34, 44, 75, 85, 94, 97, 117–122, 137; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 422, 508, 510; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 368, 390; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7136. – Арк.23 – 40.

КАЛІНІН Михайло Іванович – радянський державний та партійний діяч, член політбюро ЦК ВКП(б) (1926–1946), голова Центрального Виконавчого Комі-

тету СРСР з 1923 р. Народився 19 листопада 1875 р. в с. Верхня Троїця Тверської обл. Один із засновників більшовицької партії (1898). У роки голоду 1921–1923 рр. К. особисто займався організацією заготівлі продовольства в Україні для голодуючого населення РСФРР, наполегливо вимагав зернопоставок з України, обмежував бюджетні права і повноваження уряду УСРР. Прихильник примусової колективізації. У 1931 р. підписав постанову ЦВК СРСР про перейменування м. Твері на Калініно. У 1930-х рр. К. брав участь у розробці та підписанні постанов про репресивні методи здійснення хлібозаготівлі, про затримку розподілу зерна на трудодні, ізоляцію селян у районах, режим «чорних дощок. На квітневому пленумі ЦК ВКП(б) (1929 р.) критикував непівську концепцію розвитку сільського господарства, висловив переконання в тому, що саме колгоспи та радгоспи «вирішать продовольчу і сировинну проблему» та «зернову проблему» загалом. На ім'я К. у 1930–1933 рр. надійшло 35 тис. листів-скарг про факти голоду в селах. В одній із заяв селяни пропонували: «Треба викинути чорного прапора і надати скаргу Калініну про те, що ми гинемо, ми на фронті так робили, і нам одразу все давали». Проте в 1930-х рр. «одразу» нічого не видавали, а лише за рішенням політбюро та за особистою вказівкою Й.Сталіна – винятково колгоспників, що працювали в полі. 7 листопада 1930 р. селяни Північно-Кавказького краю скаржились на «безмежні хлібозаготівлі», які призвели до голодування: «Невже Калінін, вищий орган допустив до того, що забирають хліб до шматка... Товариш Калінін, голодна смерть жахлива. Якщо ви видали цей наказ, щоб забрати у нашому селі хліб у партизан, у партизанок, у бідняків, у біднячок, у середняків, маломіцних, так видайте наказ, щоб нас повбивали, щоб ми більш не мучились». Він справді видавав «накази», але під абсолютним контролем Й.Сталіна та окремих членів політбюро. У службовому листуванні Й.Сталіна в 1931–1933 рр. часто зустрічається прізвище К., а переважна частина урядових документів, на яких стояв підпис К., проходила через політбюро та руки самого Сталіна. Причетність до них К. постає у сталінській номенклатурній формулі: наші «постанови за підписом Калініна», «наше листування від імені Калініна». К. брав участь у роботі урядових комісій, які розглядали питання експорту зерна, сівби, збирання врожаю, хлібозаготівлі. Він учасник жовтневого (1931 р.) пленуму ЦК ВКП(б) з питань хлібозаготівлі, на якому доповідав С.В.Косіор. Рішення пленуму започаткували каральнo-репресивний механізм системного позбавлення селян хліба і призвели до масового голоду зимою – весною 1932 р. в українських селах. У квітні 1932 р. секретаріат голови ЦВК СРСР переповнили скарги селян із фактами примусового позбавлення хліба та голоду, свавілля місцевих органів влади. Реагування було формальним: надсилалися циркулярні доручення облвиконкомам з'ясувати обставини скарг. 16 липня 1932 р. із Кубані надходили інформаційні повідомлення на адресу редакції «Известий» – друкованого органу ЦВК СРСР: «Робітники та особливо селяни голодають, масово помирають, гинуть. Винуватці цього – Сталін і його вільні і невільні поплічники (Молотов, Калінін та інші «вожді» У листах селян до К. були не лише прохання допомоги, але і гнів та ненависть до вождів. Саме К. підписав закон 7 серпня 1932 р. про охорону соціалістичної власності *(див. Закон про «п'ять колосків»)*, особисто брав участь у його розробці. 20 липня 1932 р. К. підтримав сталінський проект закону на засіданні політбюро ЦК ВКП(б). Селяни направляли до К. делегації ходаків, зверталися із скаргами, але не отримували конкретної допомоги. «Всесоюзний староста», як його величали в пресі та окремі категорії громадян, повністю підпорядковувався Й.Сталіну. Інколи К. давав розпорядження про надання допомоги окремим групам робітників, «червоних партизан», хоча й знав про географію Голодомору. Він читав лист С.В.Косіора від 26 квітня 1933 р., адресований Й.Сталіну, про стан сільського господарства, про норми хлібозаготівлі, особливо колгоспників та одноосібників, для яких «...неабияку роль відіграла голодовка, яка, у першу чергу, вдарила по одноосібнику». К. причетний до створення такої соціально-економічної ситуації в сільському господарстві, яка завершилася масовим голодом, а також «узаконював» власним підписом створення позасудових органів «особых совещаний», що здійснювали політичні репресії. Нагороджував державними нагородами осіб, які виконували річні плани хлібозаготівлі, експорт зерна, незважаючи на масову смерть людей від голоду. У 1938 р. репресували його дружину Катерину, матір його п'ятьох дітей, яку звільнили в грудні 1949 р. через помилування. Помер К. 3 червня 1946 р.

Л-ра і джерела: Васильєв В.Ю. Калінін Михайло Іванович // Енциклопедія історії України. Том 4. – К., 2007. – С. 35–36; Голод в СССР 1929–1934. В 3 т. Том 1. Кн. 1.: 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2011. – С. 31, 73, 165, 303, 339, 527, 533; Кн. 2. – М., 2011. – С. 23, 65; Том 2. Июль 1932 – июль 1933. – М., 2012. – С. 338, 481, 556, 700; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 61, 112, 225, 235, 241.

КАЛІНІЧЕНКО Володимир Вікторович – український історик-аграрник, педагог, дослідник соціально-економічної історії України 1920–1930-х рр., Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Народився 5 вересня 1947 р. в м. Степанів Сарненського р-ну Рівненської

обл. Освіту здобув на історичному ф-ті Харківського ун-ту (1976), працював у школі (1976–1980). Захистив докторську дисертацію про соціально-економічний розвиток українського села УСРР у 1920-ті рр. (1994), професор (1998), завідувач кафедри історії України Харківського ун-ту (1994). Автор 160 наукових праць, з яких 10 індивідуальних та колективних монографій, кількох підручників та навчальних посібників з історії України.

Дослідження Голодомору розпочав у 1990–1991 рр., подав архівні документи та науково-історичні коментарі до першого в Україні меморіального видання «33-й: голод: Народна Книга–Меморіал» (1991). Учасник наукової конференції з питань голоду, яка відбулась у Харкові на початку вересня 1993 р., а також у листопаді 1998 р. в Києві. Організатор наукових розвідок голодоморів на Харківщині, один з упорядників та науковий керівник меморіального видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Харківська область» (Х., 2008). Упорядкував виставку документів про Голодомор, представляв її під час проведення в Харкові засідання Координаційної ради з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні за участі Президента України В.А.Ющенка, народних депутатів. К. зазнав нападок з боку комуністів, які переслідували історика, особливо в 2010 – 2013 рр. Цей факт зафіксувала відома дослідниця радянської тоталітарної системи Е.Епплбом у книзі «Червоний голод» (2017). Під науковим керівництвом К. захищено кілька кандидатських дисертацій про Голодомор в Україні. Заслужений працівник освіти України (2001). Нагороджений орденом «За заслуги» III ст. (2008).

Л-ра і джерела: 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991; Калініченко В.В. Чорні жнива 33-го // Бесіду з зав. каф. історії України Харківського держ. ун-ту записав Г. Конопельцев // Слобідський край. – 1998. – 29 жовтня; Калініченко В., Яценко Є. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція, Київ, 28 листопада 1998 р. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 15–26; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Харківська область. – Харків, 2008; Ковальчук О.О. Калініченко Володимир Вікторович // Енциклопедія історії України. Том 4. – К., 2007. – С. 36;

КАЛМАНОВИЧ Мойсей Йосипович – голова правління Держбанку СРСР, заступник наркома фінансів СРСР, член комісії з організації хлібозаготівлі в Україні восени 1932 р. Народився в 1888 р. в с. Рибинське Канського повіту Єнісейської губ. в родині торговця. Нарком продовольства Білорусії (1918–1919), заступник наркома продовольства УСРР (1920) та наркома праці УСРР (1920–1922), РСФРР (1922–1924). Голова правління Цукротресту ВРНГ СРСР, заступник наркома землеробства СРСР (1929–1930). Нарком зернових і тваринницьких радгоспів СРСР (1934–1937). У роки Голодомору брав участь у переговорах з бізнесменами США про зовнішню позику для СРСР, 22 жовтня 1932 р. разом із В.М. Молотовим та іншими уповноваженими ЦК ВКП(б) К. відрядили в Україну для «посилення хлібозаготівлі». Причетний до застосування жорстких репресивних методів хлібозаготівлі. 5 листопада 1932 р. забороняв видачу хліба в Україні для громадського харчування колгоспників, обмежував завезення промтоварів (за винятком солі, сірників, гасу) до сіл і колгоспів, які не виконували хлібозаготівельних планів. Заарештований у червні 1937 р., а 27 листопада того ж року його розстріляно. Реабілітовано в 1956 р.

Л-ра і джерела: Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933 г. Документы. – М., 2012. – С. 797; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. — К., 2007. — С. 349, 370; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 767.

КАМ'ЯНІ Потоки – село Кременчуцького району Харківської обл., занесене на «чорну дошку» згідно з постановою Раднаркому УСРР та ЦК КП(б)У 6 грудня 1932 р. З села вивезли усі наявні товари, колгоспникам та селянам-одноосібникам заборонили колгоспну торгівлю, припинили кредитування, дотерміново стягнули фінансові зобов'язання, «очистили» від «чужих і ворожих елементів». Карально-репресивний режим «чорних дощок» мав на меті «зламати саботаж хлібозаготівлі, що його організували куркульські і контрреволюційні елементи, знищити опір частини сільських комуністів, які стали фактичними провідниками саботажу», «...забезпечити швидке наростання темпів, повне і безумовне виконання плану хлібозаготівлі». 17 жовтня 1933 р. ЦК КП(б)У та РНК УСРР констатували факт свідомого позбавлення селян продовольства та здійснення соціально-комунікаційної ізоляції селян с. Кам'яні Потоки, яке 29 серпня «... повнотою виконало річний план хлібоздачі, здавши державі 7333 ц зерна». На землях села діяли три артілі (ім. 1-го травня, ім. 15-річчя жовтня, «Гранкар'єр»), у яких восени 1933 р. припадало на трудодень від 7 до 9 кг зерна. Село К. П., враховуючи те, що «...під проводом партійної організації, погромивши куркульські і контрреволюційні елементи, достроково виконали план хлібоздачі 1933 року», було «знято» із «чорної дошки», скасовано режим застосування «будь-яких репресій чи обмежень». В соціальній ізоляції село перебувало 11 місяців, а селяни масово гинули від голоду.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 449, 960–961.

КАНДЬОР – рідка юшка із дерті та пшона. У роки Голодомору 1932–1933 рр. К. готували колгоспникам, які працювали в полі. Варили горох з водою, пшоно, житньо-пшеничні висівки, дерть. «Мама варила в полі, у бригаді людям суп-кандьор, – згадував М.С.Климів із с. Гуків на Хмельниччині, – так його називали: на відро води кілограм дерті і ні граму жиру. Я ціле літо ходив на роботу, поганяв коня заради того, що мені мама в полі дасть черпак того кандьору. І не зважаючи на те, що мама варила той кандьор, тато і ми всі поопухали з голоду». К. видавали для так званого громадського харчування у колгоспів, але без хліба.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 70.

КАНІБАЛІЗМ (людоїдство, людожерство) – термін (з фр. cannibale – людоїд), який означає поїдання людини людиною; кровожерливість і жорстокість людини внаслідок розладу її психіки; аномалія народної психіки внаслідок тривалого голодування. У медичній літературі, а також у звітах лікарів та міжнародних організацій, які перебували в УСРР під час голоду 1921–1923 рр., крім поняття «канібалізм», траплялися визначення «антропофагія», «некрофагія». У роки Голодомору 1932–1933 рр. К. набув масового асоціального явища, прояви якого з'явилися весною 1932 р., а протягом другої половини 1932 – першої половини 1933 р. його випадки були зафіксовані в кожному районі УСРР. Їх виявляли органи ДПУ та санітарно-епідеміологічні служби Наркомохоронздоров'я УСРР, про людоїдство повідомляли вищі партійно-радянські інстанції *(див. Людоїдство у 1932–1933 рр. в УСРР)*.

Л-ра і джерела: Краткий словарь иностранных слов. – М., 1979. – С. 123; Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 568.

КАПУТЕНЬ – травень місяць, названий голодними селянами у 1933 р. «Особливо тяжкими були березень, квітень, травень і половина червня, – згадував І.Г.Шульга *(див. Шульга І.Г.)*, – квітень в народі називали пухнутень, а травень – капутень». Фольклор періоду Голодомору був пасивною формою опору, мірою морально-етичного сприйняття гуманітарної катастрофи, увічненням її трагедійності, спокути і відчаю.

Л-ра і джерела: 33-й: голод. Народна Книга-Меморіал. – К., 1991. – С. 295; Шульга І.Г. Голод на Поділлі. До 60-річчя Голодомору 1933 р. – Вінниця, 1993. – С.4.

КАРЛСОН Карл Мартинович – заступник голови ДПУ УСРР (1924–1934), начальник Харківського облвідділу ДПУ (1934). Народився у 1888 р. в Ризі. Освіта початкова. Член партії більшовиків з 1905 р. Співробітник ВЧК (1918–1919), придушував антибільшовицькі повстання. У 1920 р. заступник начальника Управління ЧК Всеукраїнського ревкому, голова Донецької губЧК (1920–1922), Донецького губвідділу ДПУ УСРР (1922–1924), у 1925–1929 рр. начальник СОУ ДПУ УСРР, заступник ДПУ УСРР (1924–1934). Начальник УНКВС Харківської області (1934–1936), заступник наркома внутрішніх справ УСРР (1936–1937), начальник Томсько-Асинського ВТТ НКВС (1937–1938). Брав участь у придушенні селянських повстань в Україні 1929–1930 рр., відстежував соціально-політичні настрої в селах під час хлібозаготівлі 1929–1930 та наступних років. Причетний до організації та проведення репресій проти селян, робітників, інтелігенції, здійснював оперативно-тактичне керівництво ліквідацією так званих «куркульських кубел» в Україні, займався арештами та фабрикацією судових справ над «розкрадачами хліба» та «саботажниками», забезпечував виконання державних завдань у колгоспах, селах, районах, безпосередньо виселяв «куркулів» за межі України, очолював викачку хліба в районах Чернігівської області. К. інформував політичне керівництво про організаційно-господарський стан колгоспів у березні 1932 р., рівень колективізації, опір «антирадянських» елементів, про наявність третини колгоспів із надзвичайно низькими господарськими показниками. 30 жовтня 1932 р. К. виїхав до Чернігівської обл. для «виконання встановленого остаточного плану хлібозаготівлі». Доповідав про «антипартійні» та «антирадянські» висловлювання робітників залізничного транспорту. Він організовував системну охорону насіннєвих фондів та фуражного зерна, віддавав накази про арешт за їх «розбазарювання». Ухвалював остаточні рішення у справах засуджених за агітацію проти хлібозаготівлі, «розбазарювання і приховування хліба», опір його вивезенню, крадіжки та спекуляцію. Таких на початку грудня 1932 р. виявилося близько 20 тис. осіб. Здійснював командування операціями по виявленню руху опору та його силовому придушенню. 29 грудня 1932 р., К. організував виселення 700 родин «куркулів» у 20–25 селах Дніпропетровської області. 29 січня 1933 р. доповідав ЦК КП(б)У про масовий голод в Уманському районі, про зростання невдоволення робітників, селян, учителів, «червоних партизан», про встановлення оперативного нагляду за ситуацією співробітників Київського облвідділу ДПУ. Інформував Г.Г.Ягоду про псування зерна на складах у січні 1933 р., про здійснення «термінового розгляду справ» осіб, які «розкрадали» хліб. 9 лютого 1933 р. сповіщав про виснаження голодних робітників заводу «Красная звезда» у Зінов'євську (м. Кіровоград). 16 лютого

1933 р. повідомив ЦК КП(б)У про масовий голод у районах Вінницької та Київської областей, про смертність від голоду, пояснював відсутність хліба в колгоспників недостатньою кількістю вироблених трудоднів, але не приховував висловлювань селян стосовно вилучення зерна під час хлібозаготівлі. Входив до складу комісії з подолання дитячої безпритульності. 3 листопада 1933 р. видав наказ ДПУ УСРР №537 про заборону арештів інженерно-технічних працівників та органів без санкції економічного управління ДПУ УСРР.

У 1934–1935 рр. виступав обвинувачем у судових справах проти осіб, які займалися «контрреволюційною агітацією». Робітників, селян, студентів, учителів засуджували на термін від 3-х до 10 років ув'язнення в таборах за виголошення закликів: «Обдирають людей дощенту. За хліб відбирають останнє. Народ знову пухне від голоду»; «План хлібозаготівлі великий, колгоспників примушують працювати, а їсти не дають»; «Радянська влада хліб вивозить за кордон, а народ гине з голоду»; «Радянська влада примушує вивозити із сіл весь хліб, навіть посівний матеріал, а на селі народ помирає з голоду»; «Партія все робить по ухваленому плану, щоб частину людей знищити, тому і забирають у колгоспників та одноосібників хліб»; «5 копійок ціна нашому уряду, який сам живе добре, а решта гине з голоду»; «Сталін напівбожевільний, каже, що йому збреде в голову, а решта танцює під його дудку»; «Тепер неволя, то не панщина, що колись була». К. особисто розглядав подібні справи, віддавав накази про арешт голодних селян за «п'ять колосків», забороняв їх виїзд у сусідні республіки за хлібом. 22 січня 1938 р. К. арештовано та розстріляно. Реабілітовано в 1958 р.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 245, 300, 349, 378, 505; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 55, 65, 101, 102, 110, 213, 226, 232, 312, 318; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый, 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2011. – С. 444–445; Том 1. – Кн. 1. – М., 2011. – С. 128; Т. 2. – М., 2012. – С. 333–334.

КАРТКОВА система постачання хлібопродуктів – централізоване забезпечення робітників і службовців та їхніх утриманців печеним хлібом, крупами, борошном у 1929–1934 рр. Розподілом займались Наркомпостач СРСР та УСРР через закриті розподільники, робітничі кооперативи, відділи робітничого постачання. К. с. діяла в містах України (Одеса, Херсон, Маріуполь, Київ, Дніпропетровськ), безпосередньо на промислових об'єктах. Нормоване постачання хліба поширилось на решту дефіцитних продуктів. У 1932–1933 рр. на картки видавали і картоплю. Розподіл продуктів харчування відбувався за списками, які формувалися згідно з пріоритетами промислового будівництва та індустріального розвитку країни. Існували чотири списки: перший (№1), другий (№2), третій (№3) та особливий список. До першого належали робітники, інженерно-технічний персонал важливих промислових об'єктів, провідних галузей – металургійної, вугільної, хімічної. Тому К. с. діяла переважно в містах Донбасу, Криворізько-Дніпровського регіону. До кожного списку зараховували робітників та членів їх родин, щоб знати загальну кількість контингенту і визначити норми забезпечення хлібом та іншими продуктами. У листопаді–грудні 1931 р. на К. с. постачання було 826 тис. осіб у вугільній промисловості Донбасу, у січні–лютому 1932 р. – 812–818 тис., у березні – 739 тис., у квітні – 751 тис. робітників, службовців, їхніх утриманців. Формування списків не давало гарантії їх повноцінного забезпечення. Збільшення контингенту Харківського паровозоремонтного заводу вимагало додаткового постачання 400 т борошна, 100 т. риби. На централізованому постачанні перебували соціально-побутові установи (дитбудинки, інтернати, будинки інвалідів, бупри, лікарні, молочні кухні), які належали до списку №3. Цей список постійно переглядали, а норми забезпечення зменшували, навіть призупиняли в тих районах, які не виконували хлібозаготівельних завдань. Шахтар мав одне нормоване забезпечення, а людина на лікарняному ліжку – зовсім інше. 5 жовтня 1932 р. в Горлівці та Щербаківці були зафіксовані випадки позбавлення продкарток і зменшення норм забезпечення робітників, які хронічно хворіли або лікувалися тривалий час.

Списки для К. с. постачання формували за галузевим принципом, відрізнялися за кількістю осіб та нормами забезпечення. На перший квартал 1932 р. до особливого списку потрапило понад 1,5 млн осіб, з яких робітників 845 тис., службовців 702 тис. Список №1 складався з основного контингенту – 444 тис. робітників і 568 тис. службовців, а також із працюючих на новобудовах – 207 тис. робітників і 26 тис. службовців. До нього належали машинобудівні заводи Харківської обл., коксохімічні, електротехнічні та будівельні організації, ТЕЦ, установи зв'язку, а також 24 тис. вчителів, відтак зменшення норм відбувалося за принципом пріоритетності галузі. Список №2 нараховував 516 тис. робітників і 578 тис. службовців, представляв середню ланку народного господарства, до якого належали новобудови, але вони обслуговувались за додатковим списком. 22 квітня 1932 р. Наркомпостач УСРР склав для кожного підприємства

«твердий контингент робітників та службовців», відтак робкоопам видавали кількість спеціальних документів за поіменним списком. Кожного 25 числа призначали новий контингент на наступний місяць, а робітники отримували продукти через три дні після зарахування на роботу. У першому кварталі 1932 р. на К. с. постачання записали 5,6 млн робітників і службовців, з яких 2,6 млн робітників і понад 3 млн службовців. До списку №3 потрапили 1,7 млн осіб, але норми забезпечення постійно зменшувалися, спостерігалися затримки із видачею продуктів. У четвертому кварталі 1932 р. металургійні, машинобудівні, хімічні підприємства Донбасу мали отримати 29 тис. т м'яса, а надійшло всього 13,4 тис. т, тобто 46% до норми.

Робітникам, зайнятим на підземних роботах, видавали за окремим списком 1 кг хліба на день, 2,4 кг круп, 1,5 кг цукру, 400 г олії, 7 кг оселедців на місяць, а для інших категорій робітників цього списку – 800 г хліба на день, 2,2 кг круп, 1 кг цукру, 400 г олії, 3 кг оселедців. Для службовців норми забезпечення хлібом становили – 400 г, 1,2 кг круп, 800 г цукру, 1 кг оселедців. Норму забезпечення для списку №1 обмежили 800 г хліба та 700 г крупи, для списку №2 – 400 г хліба та 300 г крупи. Основним робітникам ударних новобудов п'ятирічки видавали 1 кг хліба на день. Контингент Дніпробуду встановлював Наркомпостач СРСР – 5 тис. робітників і 35 тис. службовців, техніків. Для збільшення кількості клієнтів нормованого постачання робітників Дніпрогесу не передбачалося фондів, тому Наркомпостач взяв на себе забезпечення 57 тис. осіб цієї новобудови, а також 40 тис. службовців, інженерів, техніків, яких вирішили «годувати за фактичною наявністю». У квітні 1932 р. було 67 тис. робітників та 42 тис. службовців, а у червні – 82 тис. робітників без зміни списку службовців. У грудні 1932 р. до окремого списку в Дніпропетровській обл. подали 155 тис. осіб, по списку №1 – 109 тис., з яких 72 тис. у «гарячих цехах». До нього почали зараховувати колишніх політкаторжан, персональних пенсіонерів, викладачів Комуністичного університету ім. Сталіна, художників, тому він збільшився до 433 тис. осіб. Список №3 встановлювали облвиконкоми, орієнтуючись на реальні фонди. У першому кварталі 1933 р. вони були «урізані», тому норми забезпечення суттєво зменшились. У Миколаєві міськком партії встановив 21 квітня 1933 р. норми за списком №1 на окремих заводах – від 800 до 500 г хліба для працюючого та 300 –200 г для утриманця. Провідні підприємства міста (електростанції, хімзавод, водопровід, типографії, транспортні підприємства тощо), установи соцкультпобуту, вчителі, інженерно-технічні працівники мали в забірних книжках щоденні картки – 600 г для працюючого і 200 г на утриманця. Списки постійно переглядалися, окремі соціально-професійні групи обмежувалися в нормах забезпечення, а також вилучалися із контингенту централізованого постачання (школи, інтернати, дитбудинки), тому серед них були зафіксовані випадки голодування і смертності від голоду.

7 грудня 1934 р. Раднарком СРСР видав постанову «Про скасування карткової системи з печеного хліба, борошна та крупи і системи отоварення технічних культур», якою дозволив з 1 січня 1935 р. торгівлю ними у державних та кооперативних крамницях. Скасовувалися високі комерційні ціни і надто занижені нормовані ціни на хліб, крупи і борошно, а натомість встановлювалися єдині державні ціни за географічно-територіальними поясами. До першого поясу Україна не потрапила, але до другого віднесли Київську, Харківську, Донецьку, Чернігівську, Вінницьку обл. та АМСРР, у яких житній хліб коштував 90 коп., пшеничний 1 крб. та 1 крб. 80 коп., житнє борошно – 2 крб. 2 коп., пшеничне – 2 крб. 40 коп. У магазинах з'явилися макарони, рис, бобові, але вони коштували в кілька раз дорожче за печений хліб. Міста Дніпропетровської та Одеської обл. потрапили до третього пояса, де хліб був дорожчим на 10–20 коп., а борошно на 20–30 коп., крупи на 20–25 коп. Скасування карткової системи постачання не дуже вплинуло на поліпшення матеріального становища та харчування селян, які не мали переваг К. с., а були їх хлібними донорами. У 1934–1935 рр. в багатьох районах Київської, Харківської та особливо Вінницької обл. голод продовжував смертоносну ходу у вересні 1934 р. Й.Сталін вимагав від України максимального виконання хлібозаготівельного плану, не дозволив «ніяких знижок по колгоспно-селянському сектору».

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 538; Бюллетень Финансового и Хозяйственного законодательства. – 1934. – №34–35. – С. 28–34; Осокина Е.А. Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения. 1928–1935 гг. – М., 1993. – С. 15; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый, 1929 – июль 1932 г. Документы. – М., 2011. – С. 383; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 824; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 479; ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 6. – Спр. 1190. – Арк. 21; Спр. 1298. – Арк. 37; Спр. 1129. – Арк. 10; Спр. 1299. – Арк. 93–94; Спр. 1296. – Арк. 41–44, 45; Спр. 1200. – Арк. 51; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 276. – Арк. 1.

КАРТОПЛЯНІ лушпайки – очищені відходи картоплі, їжа голодних людей у 1932–1933 рр. Їх збирали в містах на звалищах, смітниках біля їдалень, ресторанів. У 1933 р. селяни не викидали лушпиння картоплі, а сушили його, щоб восени і взимку заощадити на

весну. Його змішували з половою проса, перебивали в ступах та варили. Сирі К. л. пекли і їли, рятуючись від голоду.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 71–72.

КАРШО-СІДЛЕВСЬКИЙ Ян (*Karszo-Siedlewski* Jan) – польський дипломат, керівник Генконсульства Польщі в Харкові (1932–1935). Рапорти польських дипломатів про голод в Україні почали надходити з березня 1932 р. від посольства Польщі в Москві, згодом від консульства в Києві та Харкові. 29 серпня 1932 р. К. інформував про завершення косовиці на 90% площі в Харківській обл., де полова і рештки зерна не були зібрані і згнили на полі, про занепад домашнього тваринництва на Полтавщині, про падіж коней на базарі у м. Полтава. На вулицях міста прибирали дітей-підкиднів *(див. Підкидні)*. Повідомлення дипломата в 1933 р. були сумними. 3 лютого 1933 р. він доповів, що ситуація в Україні з кожним днем погіршується, «голод у щоразу потворнішій формі заглядає людям у вічі, множаться випадки крадіжок і вбивств», а український обслуговуючий персонал просив платню не в рублях, а борошном, крупами. 4 лютого він вважав причиною голоду здійснення хлібозаготівлі, нав'язані із Москви, доповідав про арешти з боку ДПУ, про спад виробництва в колгоспах, про небажання колгоспників працювати, через що комуністична партія називала їх «шкідниками», розпочала «чистку» власних лав, замінила Р.Терехова на П.Постишева. Дипломат згадав також про «czarnej tablicy» – чорні дошки, застосування яких означало позбавлення продовольства, вивезення його із магазинів. До консульства масово надходили прохання про допомогу і порятунок. Для робітників промислових центрів, як зазначав дипломат, видавали хліб за продкартками, щоб уникнути «бунту». На ринку Харкова продавали бланки готових паспортів по 600–800 крб. за штуку. 6 березня 1933 р. К. звітував про власні спостереження у Харкові, підкреслюючи той факт, що голод є «...результатом морального й фізичного виснаження як сільського, так і міського населення, яке окрім невеликої групи привілейованих комуністів, чекістів і військових, у прямому розумінні помирає від голоду». Ситуація з продовольством ускладнилась, тому «...навіть у торгсині за долари не можна купити борошна і [...] одна картоплина коштує 50–60 коп.». Робітники-українці, які привозили дрова та вугілля для консульства, наголошував дипломат, «днями з'їли на подвір'ї їжу, підготовлену для собак». Він пропонував ознайомити з подіями в Україні поляків, щоб знали про голод. 7 березня К. доповідав про розстріли 35 осіб та ув'язнення 22 на 10 років, а 18 осіб на 8 років таборів за «саботаж» у сільському господарстві. Дипломат повідомляв про факт людожерства у Любарському районі. 12 квітня 1933 р. він писав про наростання голоду, про неможливість врятувати життя голодних навіть у лікарнях, тому що виснаження і малокрів'я досягли критичної межі, а шлунки дорослих чоловіків зменшилися до розмірів малих дітей. Люди їли макуху, картопляне лушпиння, котів, собак, дохлих коней, а також вдавалися до канібалізму. Влада намагалася не допустити поширення голоду в містах. Проте лише на Донбас прибуло до 150 тис. осіб у пошуках роботи, працевлаштування та порятунку. К. доповідав про факти невдоволення матросів у Севастополі, які довідались про голодування їхніх рідних в селах. Польський дипломат, аналізуючи економічне становище в Україні, відрізняє його від подій у Росії, особливо у ЦЧО та північних районах. Політика центральних органів влади до України, на переконання К., була, у порівнянні з РСФРР, «грабіжницькою». Настрій українців пригнічений, а їх моральне та фізичне виснаження, крім повсякденних скарг, унеможливило будь-який активний спротив. 5–12 травня 1933 р. К. їхав на консульському авто із Харкова до Москви і мав змогу порівняти села України і Росії: «Українські села перебувають у виразному занепаді, віє від них порожнечею, запустінням і злиднями, хати напіврозвалені, часто з позриваними дахами, ніде не видно нових садиб, діти і старці подібні до скелетів, ніде не видно живого реманенту». Однак у районах Курська та Орла ситуація виявилася набагато кращою: засіяні поля, виорані, чисті, кращий добробут, видно худобу на пасовищах. 24 червня 1933 р. він інформував посольство про те, що «ситуація в Україні без змін», позаяк в усіх районах великий голод, епідемії і висока смертність. Писав, що німецькі колоністи, чехи, болгари намагалися залишити Україну. 18 липня 1933 р. звітував про хід сівби в Україні, про відсутність на полях селян і використання праці військових, міського населення, тому що від голоду і хвороб, на його переконання, померло 20% сільського населення України. У жовтні 1933 р. дипломат зазначив готовність уряду СРСР до співпраці з Польщею, але підкреслив негативний вплив на відносини замаху та вбивства радянського дипломата О. Майлова *(див. Лемик М.)*.

У звітах К. за 1934–1935 рр. йшлося про гарний врожай в Україні 1933 р., але 100% виконання хлібозаготівлі призвело до того, що в прикордонних районах з Польщею розпочався черговий голод. У серпні 1934 р. спостерігався масовий виїзд з України білоруських та російських селян, яких восени 1933 р. примусово переселили у вимерлі села УСРР. 24 серпня 1935 р. К. повідомив про відносну стабілізацію

соціально-економічної ситуації в Україні, але гіршим вважав становище у південно-західних районах УСРР на кордоні із Польщею, де влада спонукає населення до еміграції, особливо в місцях будівництва фортифікаційних споруд. Повідомлення К. свідчили про повну обізнаність уряду Польщі з причинами та наслідками голоду в Україні.

Л-ра і джерела: Kuśnierz Robert. Pomór w "Raju Bolszewickim". Cłod na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu. – Torun, 2008. – S. 43, 63–67, 72, 74, 81, 84, 87, 94–96, 169–170, 177; Кушніж Р. Документи польської дипломатії про Голодомор // Український історичний журнал. – 2006. – №6. – С. 197, 199, 201, 207.

КАСЬЯНОВ Георгій Володимирович – український історик, дослідник теоретичних проблем націотворення, соціально-політичної історії України XIX – початку XX століття. Народився 20 квітня 1961 р. в м. Челябінськ. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Київського державного педагогічного ін-ту ім. О.М.Горького (1983). Аспірант Ін-ту історії АН УРСР (1983–1986). Захистив кандидатську («Інженерно-технічні секції профспілок України в соціалістичному будівництві 1926–1937 рр.», 1987), докторську («Інтелігенція Радянської України 1920–1930 років: Соціально-історичний аналіз», 1993) дисертації. Працює в Ін-ті історії України НАН України з 1986 р., завідувач відділу новітньої історії та політики (2003–2018). До середини 1990-х рр. вивчав соціально-політичні та ідеологічні фактори впливу більшовицького режиму на формування феномену радянської інтелігенції, а згодом зосередився на теоретичних, методологічних та історіософських аспектах «нації і націоналізму», українського націотворення. Нові концептуальні підходи К. до історичного минулого України формувалися під впливом ревізіоністських течій сучасного історіографічного дискурсу, наукових інституцій Канади, США, Східноєвропейського ін-ту в Будапешті, Центру дослідження голокосту і геноциду в Амстердамському ун-ті, наукових інституцій Канади, США.

Перші історіографічні статті К. про Голодомор в Україні з'явилися після 2003 р., а системний виклад його теоретичних і світоглядних оцінок постає в 2010–2013 рр. Історик критично поставився до окремих документальних видань, вдався до спростування усталених в історіографії інтерпретацій причин Голодомору, існуючих «комеморативних акцій», оцінки діяльності громадських та державних установ, підкреслив внесок Асоціації дослідників голодоморів в Україні *(див. АДГУ)*, дослідників С.Кульчицького та В.Марочка, які «...могли безпосередньо впливати на процес підготовки державних документів» і політично-правову оцінку Голодомору та меморіальну процедуру увічнення пам'яті його жертв. К об'єктивно висвітлив створення Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні, але уникнув тлумачення Голодомору – геноциду її членами. Суб'єктивною є його оцінка видання «33-й: голод. Народна Книга–Меморіал» (1991), яке за визначенням К., мала «...усі ознаки канонічної версії, створеної в діаспорі». Книга була першим меморіальним виданням, якого не було ні в історіографії, ні в археографічній спадщині української діаспори протягом 60-ти років. Вона композиційно і змістовно відрізнялася від видання «Усна історія», підготовленого Дж.Мейсом та Л.Геретцом. До книги «33-й: голод» потрапила тисяча унікальних спогадів очевидців і жертв Голодомору, зібраних наприкінці 1989 – протягом 1990 р., доповнених архівними документами. Матеріали структуровані за адміністративно-територіальним принципом (область, район, село), доповнені архівними документами та науковими коментарями українських істориків.

Історик К. визнає факт голоду 1932–1933 рр., але не сприймає визначення «голодомор». Він вважає його «символом», «образом», «конструктом», витвореним громадськими і дослідними установами української діаспори в 1940–1980-х рр., згодом «експортованим» та запозиченим в Україні на початку 1990-х рр. Слово «голодомор» постає уперше 1933 р. на сторінках празьких газет *(див. Голодомор)*, а в рапортах іноземних дипломатів нейтральне і лінгвістичне визначення «голод» подавалося як «голодова катастрофа», «терор голодом». Визначення «організований», «штучний», «створений голод» зустрічається в листах радянської номенклатури 10 червня 1932 р. *(див. Лист Петровського Г.І., Лист Чубаря В.Я.)*. Питання організованого і штучного голоду слухалось на засіданні Ліги Націй *(див. Мовінкель Й., Рудницька Мілена, Андрієвський Д.)*. Присутні не конструювали тоді ні «символу», ні «образу» Голодомору, а вимагали засудження світовою спільнотою організованого голоду. Він постає також у рапортах італійських, німецьких, польських, литовських і латвійських дипломатів.

Ревізіоністська інтерпретація Голодомору 1932–1933 рр. в Україні збігається зі світоглядними уподобаннями К., який виклав свої погляди у монографії «Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації» (2013). Він заперечує правову оцінку Голодомору, надану Законом України від 28 листопада 2006 р. К. зазначив, що форма масового нищення людей штучним голодом – це «... набір стереотипних уявлень, сталих комеморативних практик (запроваджених державою), візуальних і вербальних репрезентацій конкретної історичної події,

які мають важливе морально-політичне й ідеологічне значення для державницької історичної міфології». К., захопившись теоретичним обґрунтуванням власного міфу, застосовує визначення «особлива форма гіперреальності», «елемент національної історичної міфології», які, на його переконання, виконували подвійну функцію: «...пояснення сучасних негараздів масштабною трагедією минулого та легітимація права новопосталої держави, її титульної нації на суверенність і незалежність як утілення історичної справедливості». Однак Голодомор – не уявлення, а історичний (1933) і юридичний факт (2006), не «елемент міфології», позаяк є складовою нормативно-правових актів України. К. надає терміну і юридичному поняттю невластивих ознак та функцій, приписує риси «громадянської релігії» з «канонічними» елементами, не сприймає «моралізаторського дискурсу». Вшанування пам'яті жертв Голодомору, починаючи з 1998 р., набуло меморіального статусу *(див. Дні Скорботи і Пам'яті)*, а реквієм або панахида – його цілком цивілізаційна форма. Концентрація уваги «...на національній складовій – у вигляді тези про українців як головної жертви голоду 1932–1933 років» видається К. політичною акцією. Він подає різні інтерпретації дослідників, виокремлює ставлення В.Путіна та В.Медведєва до проблеми Голодомору в Україні, зазначає «...наявність етнічно негативних стереотипів, антиросійських мотивів не лише у висловлюваннях політиків, а й у дослідженнях, які претендують на науковий статус». Не заперечує внесок В.А.Ющенка щодо увічнення пам'яті жертв голоду.

Полемізуючи з російським істориком О.І.Міллером (*див. Міллер О.І.)*, К. визнав, що росіяни можуть почувати себе винними в контексті постійної артикуляції причетності Росії до творення Голодомору, яка лунає з уст окремих українських політиків. Офіційно Україна не виставляла претензій щодо матеріальної компенсації за Голодомор, чого не прагнув і В.А.Ющенко. Суб'єктивними є міркування К. щодо відсутності інституту радянського громадянства в УСРР, відтак і громадянина УСРР та українського народу як жертви Голодомору. Натомість він пропонує теоретичний «конструкт» і символічний «образ» довкола визначення «українська політична нація». К. виклав головну концептуальну тезу своїх оцінок Голодомору: «часто доводиться чути не про те, що відбувалося, а про те, що говорять про минуле». Тож в історіографії Голодомору є чимало дослідників, які легковажно тлумачать його причин, обставин та наслідки, не досліджуючи їх як належить – системно і послідовно.

Л-ра і джерела: Касьянов Г. Danse macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії у 1980-ті – початок 2000-х). – К.: Наш час, 2010. – 271 с.; Касьянов Г. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації / Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. – К., 2013. – С. 67–78; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Випуск другий. – Одеса, 2008. – С. 177; Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – С. 553.

КАТТЕЛЬ Михайло Абрамович – уповноважений Наркомату зовнішньої торгівлі при РНК УСРР, заступник голови Української економічної ради. Народився 29 вересня 1889 р. в м. Миколаєв. У 1917–1918 рр. – співробітник Вищої ради народного господарства, очолював службу постачання Південного, Південно-Західного фронтів (1919), заступник наркома фінансів УСРР (1923–1928), голова Держплану УСРР, голова Вищої Арбітражної комісії, член УЕН. У 1931–1933 рр. займався організацією експорту сільськогосподарської продукції з України. Особисто інформував С.Косіора про невиконання Україною експортного плану зернопоставок, про обов'язкове відвантаження пшениці за нарядами для Москви, Іваново-Вознесенська, а також про негайне відвантаження хліба в порти. К. вимагав від представників Уповнаркомзовнішторгу виконання і перевиконання експортних планів. За виконання річного експортного плану зернових у четвертому кварталі 1932 р. на 110% заготівельні організації Наркомзовнішторгу СРСР в Україні отримали 8 автомашин, 75 тис. крб. для преміювання осіб, установ, які виявили «особливу енергію та ініціативу по виконанню плану експорту» *(див. Експорт зерна)*. 29 квітня 1933 р. Раднарком УСРР запропонував кандидатуру К. для нагородження державною відзнакою. «На відзнаку п'ятнадцятиріччя монополії Зовнішньої торгівлі на Україні, і в зв'язку з тим, що за керівництвом Уповнаркомзовнішторгу – Україна протягом останніх років успішно виконувала плани експорту (план 1931 р. виконано на 103,5% на суму 75,7 млн крб., план 1932 р. виконано на 101,8% на суму 84,9 млн крб. і план І кварталу 1933 р. – на 106,7% на суму 24,3 млн крб.). Раднарком УСРР висуває пропозиції про нагородження орденом Трудового Червоного Прапора нижчезазначених товаришів, що своєю довголітньою роботою та керуванням сприяли виконанню планів експорту: 1) тов. Каттель Михайло Абрамович – член КП(б)У з 1918 р., службовець Уповнаркомзовнішторгу СРСР при Уряді УСРР – член колегії Наркомзовнішторгівлі СРСР». Серед нагороджених були Л.Л.Гендлер, І.П.Сітов, Й.М.Браславський, С.Є.Фрадков. 1 липня 1933 р. К. просив секретаря ЦК КП(б)У П.П.Постишева не відправляти працівників системи Уповнаркомзовнішторгу на поточні хлібозаготівельні кампанії, щоб не сталося «...загрози зриву експорту роботи Торгсина» *(див. Торгсин)* та

валютного плану. «Маючи на увазі виняткову напругу плану 3-го кварталу, – доповідав К, – даного нам у розмірах, що значно перевищують фактичне відвантаження товарів на експорт у 3-му кварталі минулого року, я прошу Вас Павле Петровичу, допомогти нам особистим втручанням, призупинити мобілізацію необхідних нам робітників і підписати додану до цього вказівку облпарткомам». ЦК КП(б)У заборонив мобілізацію працівників Уповнаркомзовнішторгу на хлібозаготівлі. Крім того, 28 грудня 1933 р. заступник наркома зовнішньої торгівлі СРСР М.Фрумкін інформував К. про те, що в УСРР було «заготовлено» в 1931 р. 731 тис. собак і 670 тис. котів, а 1932 р. 726 тис. та 697 тис. відповідно, однак за 11 місяців 1933 р. – 647 тис. собак і 938 тис. котів для експорту їхнього хутра. «Ви повинні негайно спустити затверджений урядом план на периферію без будь-якої затримки, – наголошував М.Фрумкін, – і прослідкувати за доведенням їх до низів». Зменшення плану та його затримка не приймалися. К. відповів, що план на 1934 р. – 1 млн котів і 800 тис. собак є нереальним, позаяк у 1933 р. було більше безпритульних свійських тварин, а тепер їх кількість зменшилася внаслідок поїдання сільським населенням, тому просив затвердити цифру – 300 тис. собак і 300 тис. котів. В областях УСРР заборонялося їх заготівля, бо «майже повна відсутність котів ускладнює боротьбу з мишами». Надмірний експорт зерна з України, організацією якого особисто займався К., став однією з причин масового голоду в українських селах.

Л-ра і джерела: ЦДАВО України. – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 2347. – Арк. 1–3; Ф. 30. – Оп. 3. – Спр. 2347. – Арк. 1–6; Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 3002. – Арк. 1–8; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6375. – Арк. 61–62; Український хліб на експорт: 1932–1933. – К., 2006. – С. 66, 95, 110–111, 201–202, 233, 235, 258, 299, 317–318.

КАЦНЕЛЬСОН Зіновій Борисович – начальник Харківського облвідділу ДПУ УСРР у 1933–1934 рр. Народився в 1892 р. у м. Бобруйськ. Член ВКП(б) з 1917 р. У 1918–1919 рр. слідчий військового відділу ВЧК та особого відділу 3-ої армії, заступник голови особого відділу Південно-Західного фронту, начальник особого відділу 12-ої армії. У 1920-х рр. очолював ЧК Архангельської губернії, Закавказзя, підрозділи ДПУ в Москві, головний інспектор військ ОДПУ СРСР, представник ОДПУ на Північному Кавказі в 1929–1930 рр. Заступник повноважного представника ОДПУ в Московській області (1930–1933), начальник Харківського облвідділу ДПУ, заступник голови ДПУ УСРР (1934), заступник наркома внутрішніх справ УСРР (1934–1937). У 1937 р. заступник начальника Гулагу НКВС СРСР, помічник начальника будівництва каналу Волга – Москва, начальник Дмитрівського ВТТ НКВС. Брав участь у розстрілах військовополонених у 1919–1920 рр., в організації масового терору проти селян та інтелігенції на Кубані в 1929–1930 рр., в УСРР 1933–1937 рр. У роки Голодомору очолював каральнo-репресивні операції по виявленню так званих «куркульських кубел» у колгоспах, видавав накази про арешт «саботажників» хлібозаготівлі, заборонив виїзд українських селян за хлібом до інших регіонів країни, організовував депортацію розкуркулених, інформував про масовий голод на Харківщині. 2 червня 1933 р. звітував про очищення м. Харкова від «бездомного, безпритульного і жебрацького елемента», від трупів померлих з голоду селян, про ураження голодом 59 із 64 районів Харківської області, про спустошені села і відсутність продовольства в більшості сіл. Особисто повідомляв про масові випадки трупоїдства і людожерства, про масову смертність селян і неухильне зростання дитячої безпритульності, про втечу колгоспників та одноосібників із сіл до міст, про самогубства на ґрунті голоду. Вважав «зростання продтруднощів» серйозною «загрозою успішного виконання чергових господарсько-політичних кампаній на селі», був переконаний, що надання проддопомоги районам не змінили катастрофічної ситуації. 4 січня 1934 р. К. інформував С.В.Косіора про масовий голод у селах Вінницької обл. 15 лютого 1934 р. повідомив про появу «продовольчих труднощів» у 349 сільрадах 71 району УСРР, про факти смертності селян від голоду. Органи ДПУ УСРР, керовані ним, займалися виявленням випадків масового голоду, але не з метою організації продовольчої допомоги, а вивчення політичних настроїв, приборкання випадків опору, саботажу, «зриву хлібозаготівлі», застосування репресій (арешту, ув'язнень, розстрілів). К. особисто брав участь у конфіскації майна, продовольства, в «оперативних заходах» по ліквідації так званих «куркульських елементів», тобто придушенні локального спротиву селян. Причетний до політичних репресій в Україні, особливо в 1933–1934 та 1937 рр. Заарештований 17 липня 1937 р. Розстріляний.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 880; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 446–447; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый, 1929 – июль 1932 г. Кн. 2. – М., 2011. – С. 444; Т. 1. – Кн. 1. – М., 2011. – С. 123, 128.

КАЧУРОВСЬКИЙ Ігор Васильович – поет, перекладач. Народився 1 вересня 1918 р. у м. Ніжин Чернігівської губ. До 12 років жив у с. Крути, а 1932 р. переїхав з батьками до Курська. Вищу освіту здобув у Курському педагогічному ін-ті (1941), а після еміграції

до Аргентини продовжив навчання у вишах Америки. У 1940-х рр. перебував в Австрії, Аргентині, займався викладацькою роботою і літературною творчістю. У 1959 р. видав твір «Залізний куркуль», у якому показав соціально-психологічний образ розкуркуленого селянина, який повернувся до рідного села разом з німцями. Переклав кілька сотень художніх творів з іспанської мови, захистив дисертацію на тему «Давні слов'янські вірування та їх зв'язок з індоєвропейськими релігіями». Працював на радіо «Свобода» у Мюнхені (1970–1980). К. – автор поеми «Село» (1960, Новий Ульм, Німеччина), яка передає особисті переживання від усвідомлення жахливої трагедії українського народу – Голодомору 1932–1933 рр., свідком якого він був, а також чув розповіді батьків, односельчан. Поема відтворює пекельні обставини ліквідації селян «як класу» – соціальної основи української нації, культури, ментальності, протистояння темних сил з червоними зірками, що «...нас прийшли забрати». Ніби особиста клятва, звучать слова автора поеми:

І в неба просячи страшного суду,
Назустріч ночі, вітрові й дощу,
Сказав я, що ніколи не прощу,
Ніколи не прощу і не забуду.

Поет К. передає не лише власний біль, а й демонструє священний моральний обов'язок – «Пам'ять про них берегти», адже полеглі в пеклі Голодомору «наші батьки й брати» хотіли жити, залюбки працювали на «цупкій, липучій і важкій землі», зустрічали «місячні сині». А їх убивали штучним голодом, винищували цілими родинами, селами, приховуючи злочин: «В ямах, залитих вапном, Важким спочили сном». Поема «Село» композиційно розкриває брутальне ставлення більшовицьких посіпак до жінки, поневіряння бездомних дітей, паплюження владою християнської моралі і зухвале панування класової ідеології, змальовує випадки людоїдства як приклади жахливої руїни народної психіки. Твір К. «Село» належить до скарбниці меморіальної літератури з історії Голодомору. Його автор дожив до пори, коли в Україні Голодомор визнали геноцидом українського народу. Отже, віра в неминучість покарання, майстерно викладена в поемі, перемогла зло і забуття. Помер К. 18 липня 2013 р. у Мюнхені (Німеччина).

Л-ра і джерела: Качуровський І.В. Село. Осінні пізньоцвіти. Поема. 2-е вид., доп. / І.В.Качуровський, іл. С.Саприкіна; вступ. слово до поеми «Село» І.Дзюби. – К.: Ніас, 2006. – 96 с.; Рогач П. Зустріч через півстоліття. Ігор Качуровський: Життя і творчість // Криниця. –1995. – №1–3; Степула Н. Поема «Село» Ігора Качуровського – «художній підручник» з історії українського села 20–30-х років XX ст. // Українська культура. – 2005. – №11–12.

КАШЛАНИ – село Іллінецького району Вінницької області. У січні–лютому 1932 р. партійно-радянськими активістами, які займалися організацією хлібозаготівлі, було вчинене морально-фізичне знущання над селянами. Голова сільради, уповноважені райкому партії та місцеві комуністи катували «контрактантів» – селян, які уклали договір на поставку хліба: виривали волосся на голові, вищипували бороди, тримали роздягненими на холоді. Селянку Г.Мурмулову били, обливали водою і запитували: «Чи б'ється серце?». Іншому мешканцю села наповнили махоркою рота і заливали водою, виголошували команди: «йди», «струнко», «повернись». До 240 селянських дворів приставили по 5–15 постояльців та наказували: «Забирати та споживати все, що є в хаті, спати де завгодно». День і ніч у присутності голодних селян варили, пекли та поїдали, молотили і забирали зерно у так званих «червоних токах» *(див. Червоні токи)*. В окремих дворах забирали птицю, хліб, руйнували печі, а 1200 осіб харчувалися у квітні 1932 р. сурогатами. Багато селян залишили село. Внаслідок позбавлення хліба та системного свавілля місцевих комуністів у К. розпочався голод. Весною 1933 р. були зафіксовані випадки людожерства.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 252, 371.

КВІСЛІНГ Відкун *(Quisling Vidkun)* – засновник та лідер нацистської партії, міністр військових справ Норвегії, один із учасників місії Ф.Нансена, яка займалася організацією допомоги голодуючим дітям в РСФРР та УСРР 1920-х рр. Народився К. в 1887 р. Влітку 1932 р. виступив у парламенті Норвегії з доповіддю спеціального комітету з питань робітничого руху в країні, висловив звинувачення на адресу СРСР стосовно втручання у внутрішні справи Норвегії. 17 липня 1932 р. Л.Каганович та В.Молотов інформували Й.Сталіна про заяву норвезького політика. Політбюро вирішило направити ноту протесту уряду Норвегії щодо «...неприпустимості виступу Квіслінга і проти використання ним фальшивих документів, а також проти підтримки Квіслінга норвезьким прем'єр-міністром». На сторінках газет «Правда», «Известия» (Москва) були опубліковані замовні статті, що давали «...рішучу за тональністю і змістом, але не образливу по формі оцінку випаду норвезького уряду і рішень норвезького парламенту» (без персонального вислову проти Квіслінга). 18 липня 1932 р. Й.Сталін дав згоду, а 21 липня критичні статті з'явилися в пресі. Того ж дня міністру іноземних справ Норвегії вручили ноту протесту уряду СРСР. У 1942 р. К. видав книгу про відносини з радянською Росією, про соціально-економічну ситуацію і голод в СРСР. Помер К. у 1945 р.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 229; Qvisling V. Russland und wir. – Oslo, 1942. – S. 45,63.

КЕЛЛІ Роберт Ф. *(Kellley Robert)* – державний діяч США у 1920–1930-х рр., керівник відділу в справах Східної Європи Державного департаменту США (1926–1937), відповідав за дослідницьку роботу та опрацювання даних розвідки про соціально-економічну та політичну ситуацію в СРСР. К. отримував інформацію від російського відділу дипломатичного представництва США в Ризі (Латвія) та інших місій. Повідомлення стосувалися нелегального перетину кордону з Польщею та Румунією селянами-втікачами, які залишали УСРР, рятуючись від примусової колективізації, терору і голоду. Інколи на адресу департаменту США надходили листи від селян, які передавалися дипломатичними каналами. Влітку 1931 р. надійшли два перші колективні листи з м. Жашкова Київської обл. К. визнав, що обидва листи справді надійшли з України. Він отримував від дипмісії США в Ризі аналітичні довідки про огляд радянської економіки, про спад виробництва зерна, про методи хлібозаготівлі в 1931/32 р. в Україні. Черпав відомості із польського часопису «Rosija Sowecka» («Росія совєцька»), особливо про так званий сталінський неонеп – формальний дозвіл колгоспної торгівлі в травні 1932 р., який виявився черговим блефом, тому що будь-які форми приватної торгівлі були заборонені, а колгоспну торгівлю унеможливлювали обсяги і методи хлібозаготівлі. К. аналізував, систематизував політичну та соціально-економічну інформацію про ситуацію в СРСР, яку отримував з різних джерел: від місій у Ризі, Варшаві, Берліні, від журналістів, інженерів, технічних працівників. 27 січня 1933 р. йому надійшла доповідна записка про стан економіки СРСР за четвертий квартал 1932 р. У ній згадано факт голоду, хоча повідомлення про нього надходили і раніше, особливо восени 1932 р. Проаналізувавши інформацію, К. Р. надіслав довідку заступнику директора, але додав: «Якщо в держсекретаря знайдеться кілька вільних хвилин, то я гадаю, йому буде цікаво переглянути це». Документ свідчив про жахливий голод у Казахстані 1930 р., про повстанський рух селян на Кубані і в Україні, про заборону американським кореспондентам відвідувати міста і села УСРР. 27 квітня 1933 р. держсекретар Корделл Халл взяв цей документ до уваги. 25 вересня 1933 р. К. одержав від заступника держсекретаря США В. Філліпса матеріали, у яких розкривалася географія голоду, його демографічні наслідки, акцентувалася увага на законі 7 серпня 1932 р. про «п'ять колосків», про справу Павлика Морозова, який видав батьків владі, про диктаторські повноваження П.П.Постишева в УСРР. 9 квітня 1933 р. громадянка США Анна Віткопп просила президента Ф.Рузвельта дозволу щодо переказу коштів її голодній сестрі в Україні, а лист і справу передали у відділ К. Він дозволив їй переказати гроші і навіть надав список банків для здійснення операції. До Департаменту США зверталися представники менонітської громади про готовність надати допомогу, однак К. відповідав на їхні листи: «Доводимо до Вашого відома, що Держдепартамент цінує стурбованість американських громадян, чиї родичі в Росії страждають від нестачі продовольства, проте, на нашу думку, сьогодні уряд не має жодних належних засобів впливу на ситуацію, які б сприяли наданню ефективної допомоги в Росії. У зв'язку з цим ми вважаємо, що приїзд делегації до Вашингтона для обговорення цього питання, як Ви пропонуєте, не буде доцільним». Адміністрація президента Ф.Рузвельта вивчала питання про можливість прийняття СРСР членом Ліги Націй, тому не заявляла офіційної позиції щодо голоду 1933 р. Наполегливість американських менонітів завершилася тим, що К. надав їх керівнику адресу транспортної компанії «Ам-Дерута Транспорт корпорейшен», яка співпрацювала з мережею торгсину *(див. Торгсин)*. Однак стосовно зустрічі делегації менонітів з президентом США відповів коректно: «Буде складно, якщо взагалі можливо». Його листування з менонітськими лідерами продовжувалося протягом квітня – червня 1933 р., але К. обмежився співчуттям їхнім родичам, які голодували в радянській Росії, порадив скористатися системою торгсину. 18 вересня 1933 р. американські ветерани Першої світової війни українського походження м. Нью-Йорка також звернулася до уряду США за підтримкою, але їхні прохання передали К. Р., який відповів В.Юрковському, що листа взяли до уваги. Отже, Келлі Роберт Ф. – один із перших службовців Департаменту США, який володів інформацією про голод в Україні, його наслідки, повідомляв уряд США, надавав консультативну допомогу тим громадянам його країни, які просили організаційного сприяння і підтримки.

Л-ра і джерела: Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – Том IV. – К., 2008. – С. 199–209.

КИЇВСЬКА область – адміністративно-територіальна одиниця УСРР, створена 9 лютого 1932 р. У 1932–1933 рр. територія К. обл. мала 74,8 тис. кв. км, 74 райони, 2 міськради, 10 районних міськрад, 2570 сільських рад, 36 селищ та 12 міст. На їх території проживало 979 тис. міського, 5,1 млн осіб сільського населення. У 1925–1930 рр. Київщина була поділена на округи, а протягом червня 1930 – лютого 1932 р. на райони.

Примусова колективізація, політика розкуркулення і хлібозаготівлі відбувалися одночасно, позначені особливою жорстокістю карально-репресивної системи. У 1928–1929 рр. та протягом першої половини 1930 р. в окремих районах К. обл. було виявлено факти локального голодування селян. Відносно вища врожайність зернових у 1930 р. не покращила продовольчого і соціально-економічного становища селян. Вони масово виходили із колгоспів, а хлібозаготівельні органи продовжували системне вивезення хліба у формі «червоних валок» *(див. Червоні валки)*, застосовували репресії, буксирні бригади *(див. Буксирні бригади)*. Місцеві органи влади виселяли «куркульські елементи» за межі УСРР. Колгоспи затримували розподіл заробленого хліба на трудодні. У 1929–1930 рр. селяни вдавалися до збройного опору колективізації, розкуркуленню, хлібним реквізиція. На початку січня 1931 р. із 501 району в УСРР лише у 90 районах видали колгоспникам зерно на трудодні. У північних районах К. обл. в лютому 1931 р. не було жодного району суцільної колективізації. Весною 1931 р. в Україні було колективізовано 49% селянських господарств, на Поліссі 19,3%, у селах Київської приміської смуги – 56%. 31 серпня 1931 р. «за зрив хлібозаготівлі» і «повну бездіяльність по колективізації» розпустили склад Старевської сільради Бориспільського району, віддали його до суду. Хлібозаготівлі із врожаю 1931 р. відбувалися в «умовах переможного зростання колективізації» під гаслом «Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм». Однак у жовтні виконали лише третину плану по колгоспному і трохи більше половини по селянському сектору. Селян карали за невиконання плану до двору, «твердого завдання» (*див. План до двору, Тверде завдання)*, за соціально-класове походження, за відмову від вступу до колгоспу.

Голодування селян Київщини траплялися ще в 1929/30 р., особливо зимою – весною, набували ознак масового голоду протягом другої половини 1931 р. Дуже страждали сільські вчителі, для яких скасували централізоване постачання продуктів весною 1931 р. У селах Фастівського р-ну вони не одержували продуктів, не мали хліба в січні–квітні 1931 р. Така ситуація склалася у Дзержинському, Полонському, Андрушівському, Буцькому та інших районах К. о. Педагоги не мали продовольства, одягу, взуття.

Колгоспникам Київщини не видавали хліб на зароблені трудодні, а до одноосібних господарствах застосовували репресивні методи: вилучали наявне зерно, доводили план до двору, продавали житлові і господарстві будівлі, конфісковували домашнє майно. Забирали хліб, картоплю та м'ясо, залишивши селян без продуктів харчування, тому розпочався масовий голод, який тривав до початку жнив 1932 р. Селяни с. Рожок Таращанського р-ну тричі скаржились Г.І.Петровському *(див. Петровський Г.І.)*, але свавілля продовжувалося. 15 лютого 1932 р. селяни писали: «Именно стали забирать кури, гуси, овечки, одежу у хатах. Комини валять, жить не дають і хліба, на котрому ми працювали ще в 1931 р. не дали й одного снопа. І не дають. Ми самі орали, і сіяли і збирали, заплатили продналог, самооблог, і страховку. Ми уже голодуємо 7 місяців і уже поїли усю картоплю. Крайнє голодуємо». Селяни просили повернути землю, конфісковану худобу, реманент, зняти одноразовий податок з кожного господаря – 17 крб. Подібні явища відбувалися у с. Кашперівці Тетіївського р-ну, де селян позбавили харчів, землі, житла і виселяли до іншого району. Голод проник у села Городянського і Білоцерківського районів.

Епізодичне та локальне недоїдання окремих селянських родин, соціально-професійних груп (учителів) та соціально-вікових категорій (вихованців інтернатів, дитбудинків), яке спостерігалося в селах К. обл. весною – влітку, поступово переростало в масове голодування селян цілих районів у грудні 1931 р. Про масовий голод писав голова РНК УСРР В.Я.Чубар, який особисто відвідав 13 районів та кілька сіл К. обл. У січні – червні 1932 р. голодували одноосібники, колгоспники, яких позбавили хліба, майна, худоби за невиконання хлібозаготівельних завдань. «У березні – квітні недоїдаючих, голодуючих, опухлих і помираючих з голоду у кожному селі, – підкреслював у листі голова уряду УСРР від 10 червня 1932 р., – налічувалося уже десятки і сотні, з'явилися покинуті батьками діти, сироти». У с. Михайлівка Богуславського р-ну в березні 1932 р. він особисто бачив, як «...більшість людей і колгоспників сидять без хліба, а третина села вже й без бульби. Із села люди розбігаються. Коні, свині гинуть, на роботу до колгоспу не йдуть люди». За відсутності хліба та інших продуктів виявилося неповноцінним так зване громадське харчування колгоспників, а надана «проддопомога» була недостатньою» для ліквідації виявлених місць голоду». Масово гинула худоба, яку одразу поїдали голодні селяни.

Голод у селах К. обл. охопив цілі райони, а його замовчування центральною та місцевою владою лише збільшувало кількість жертв. Конфіскація продуктів і майна в умовах здійснення колективізації, розкуркулення, хлібозаготівлі лише поглиблювала катастрофу. 8 березня 1932 р. селяни Білоцерківського району скаржились до НК РСІ: «Чи законно це, щоб людей оставили без куска хліба, жодного хунта зерна, чи можна ж прохарчувати 5 місяців дітей однією картоплею,

якої уже нема, день од дня голодних збільшується. Чи знає історія такий час, який зробила зараз радвлада. В такі люті морози викидати голих і голодних, малих і великих, на мороз, з такого добровільного вступу в колгосп толку не буде, бо і члени колгоспу не одержують жодного хунта хліба з 1 листопада 1931 р., вивезено хліб до одного хунта в хлібозаготівлю. Робоча худоба кожен день пропадає, бо нема соломи, не то що овса або дерті. Більше всього ограблено села, такі як Лосятин, Саливонки, Гребінки, Храпачі та Скребиші Білоцерківського р-ну... В першу чергу потрібно опросити селян с. Лосятина, де голодовка». У січні–лютому 1932 р. Грубська сільрада Коростишівського р-ну забрала у селян до м'ясозаготівлі 342 корови із 438. Подібні факти і явища траплялися в кожному селі К. обл. Дитбудинки і дитколонії, які належали до системи соціального виховання, не мали продуктів, одягу, взуття.

Весною 1932 р. радянські і партійні органи забирали насіння, частково призупинили хлібозаготівлі. 5 травня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У направило до районів К. обл. постійних уповноважених для контролю за цільовим призначенням насіннєвої і продовольчої допомоги селам, у яких голод став масовим. Хліб видавали для громадського харчування лише тим колгоспникам, які обробляли бурякові лани, а так звана проддопомога союзного уряду мала цільове призначення: проведення посівної кампанії зернових, прополювання буряків.

Голод став масовим явищем у районах К. обл. 20 травня 1932 р. секретар Київського обкому КП(б)У М.Н.Демченко *(див. Демченко М.Н.)* просив допомоги для 30 районів області. До першої черги потрапили Білоцерківський, Володарський, Тетіївський, Рокитнянський, Таращанський, Ставищанський, Жашківський, Богуславський, Лисянський, Буцький, Звенигородський, Тальнівський, Шполянський, Смілянський, Сквирський, Петрівський, у яких проживало 1,4 млн осіб. Селяни голодували, навіть виконавши плани хлібозаготівлі. У решті районів селяни масово голодували: у Бориспільському, Фастівському, Брусилівському та інших. 1 червня 1932 р. у с. Медвин Богуславського р-ну повністю забрали зерно в колгоспників та одноосібників, навіть насіння. «За перевіреними даними у с. Медвин, – зазначили уповноважені бюро обкому КП(б)У, – у колгоспному секторі знаходиться пухлими на ґрунті голоду 160 сімей. Одноосібний сектор, що становить 40% села, має 238 пухлих родин. Із 19 по 30 травня у селі померло від голоду 30 осіб. За повідомленням голови сільради щоденно помирає від голоду 3–4 особи, з яких частина дітей у віці 9–14 років (усі ці цифри є орієнтовними, тому що повну кількість пухлих сімей ще не виявлено). Пухлі родини отримують украй недостатню допомогу. Так, наприклад, 1 червня сільрада отримала для надання допомоги пухлим родинам 30 пудів гороху і 6 пудів бобів, з яких 50% передано дит'яслам. За даної допомоги неможливо відновити їх працездатність і звести до мінімуму смертність від голоду». Трагічна доля колгоспників та селян-одноосібників с. Медвин була типовою, у них забрали хліб, насіння, харчі, а просо і тюлька для харчування працюючих у полі колгоспників не відновлювала сили і працездатність, тому вони лежали виснаженими, а згодом пухлими.

18 червня 1932 р. студент одного із київських технікумів Г.І.Ткаченко писав С.В.Косіору: «Ви уявляєте, що зараз діється на Білоцерківщині, Уманщині, Київщині і т. ін. Великі площі незасіяної землі, а врожайність посіяного не більше 25–30% відносно тієї, що була в 1924–1928 рр. В колгоспах, в яких було колись 100–150, зараз тільки 40–50 та й ті такі, що падають. Людство страшенно голодує. Я просто не розумію, і коли б мені хто авторитетний доводив хоч як десь в 1927–1928 рр. про те, що при радянській владі можуть помирати на роботі з голоду, я не повірив би і висміяв би або й зовсім нагнав би його, вважаючи ідіотом, контрреволюціонером і як завгодно.

Ну, і що ми маємо зараз? Десятки й сотні випадків, коли колгоспники виходять в поле і зникають, а через декілька днів знаходять його але провонявшим і так його без жалю, наче це цілком природно, заривають в яму й квит, а на другий день цього ж, що заривав, попереднього, находять труп – мруть з голоду.

Хіба це можливо йти на тяжку роботу і нахльобатись якогось бур'яну з звичайною макухою? А «начальство» виголошує красноречиво «за темпи, за соціалізм». Куди ж к чорту годиться такий соціалізм, коли людство з дня в день пауперизується – в Києві скільки завгодно попід углами сидять цілими сім'ями і просять – плачуть кусок хліба, вже поопухали з голоду». Подібні листи надходили до голови ВУЦВК Г.І.Петровського, голови Раднаркому УСРР В.Я.Чубаря, генсекретаря ЦК КП(б)У С.В.Косіора. Але системної допомоги голодним селянам уряд не надав.

Упродовж другої половини 1932 р. територія Голодомору в районах К. обл. поступово збільшувалася, тому що валовий збір зернових був значно меншим від попереднього року, а карально-репресивні методи хлібозаготівлі набули системного застосування. У жнива на роботу виходила третина або половина колгоспників, а так звані непрацездатні (діти, особи похилого віку) лежали пухлими і виснаженими від тривалого голодування. В окремих колгоспах правління розпочали видачу авансів на трудодні. Однак

карально-репресивні органи вилучали «незаконно розданий хліб», арештовували голів колгоспів. Репресії проти так званих «саботажників» *(див. Судові репресії)*, позбавили їх фізичного порятунку, тисячі селян були ув'язнені, сотні розстріляні. Осінь 1932 р. супроводжувалася масовим і системним вилученням хліба та продовольства в колгоспах та одноосібному секторі через систему стягнення натуральних штрафів.

У серпні–листопаді 1932 р. голодували переважно селяни південних і центральних районів К. обл., у грудні факти масового голоду і смертних випадків почали фіксувати в поліських р-нах. За грудень 1932 – початок січня 1933 р. в с. Петрашівка Володарського району від «виснаження померло до 35 осіб», а опухлих було 40 осіб. До колективізації в селі проживало 1157 українських селян. 15 лютого 1933 р., «за перевіреними даними» Київського облвиконкому, голодувало населення 21 району, а трупи померлих лежали на вулицях сіл по кілька днів. 28 лютого уповноважені ЦК КП(б)У інформували про те, що «гострі форми набуває голодування в районах Київської області, яке супроводжується опуханням, смертними випадками і навіть фактами людоїдства». Нерівномірність ураження голодом сіл у районах була зумовлена темпами та обсягами вилучення хліба: одні сільради та колгоспи намагалися уникнути кількаразових планів, інші виконували триразові завдання до двору. Темпи колективізації впливали на оперативність позбавлення хліба в колгоспах, які стали сировинним придатком держави. Одноосібний сектор тероризували експертним оподаткуванням *(див. Експертники)* і доведенням «твердих завдань» до двору. Кількість зароблених трудоднів не мала значення для продовольчого забезпечення родин колгоспників, адже хліб не видавали, його навіть забирали, а тривалість і глибина голодування залежали від кількості в родині дітей, непрацездатних, господарського стану двору, кількості худоби, особливо корів.

12 березня 1932 р. Київський облвідділ ДПУ доповідав про сотні опухлих і виснажених селян, називав попередні дані, тому що обліку голодуючих та померлих у селах не проводили. Наркомзем УСРР вказував на факти масового голодування в 34 районах К. обл., на сотні й тисячі померлих. У березні 1933 р. голод охопив 42 із 76 районів К. обл., 829 сіл і селищ, у яких виявлено 94 тис. голодних дорослих, 112 тис. дітей, 63 тис. опухлих, 13 тис. померлих. Органи ДПУ УСРР, які мали дозвіл перебування в селах, доповідали про масовий голод на Київщині: в Обухівському (81 тис.), Баришівському (73 тис), Фастівському (82 тис.), Черкаському (148 тис.), Чигиринському (93 тис.), Золотоніському (92 тис.), Канівському (87 тис.), Корсунському (94 тич.), Городищенському (31 тис.), Гельмязівському (55 тис.), Чорнобаївському (98 тис.), Златопільському (92 тис.), Звенигородському (87 тис.), Шполянському (99 тис.), Кам'янському (112 тис.), Житомирському (112 тис.), Коростенському (85 тис.), Бориспільському (73 тис.), Хабненському (40 тис.), Білоцерківському (114 тис.), Володарському (52 тис.), Попільнянському (97 тис.), Рокитнянському (103 тис.), Ружинському (104 тис.), Сквирському (106 тис.), Ставищенському (66 тис.), Таращанському (82 тис.), Тетіївському (580 тис.), Черняхівському (60 тис.), Уманському (144 тис.), Христинівському (57 тис.), Монастирищенському (73 тис.), Оратівському (51 тис.), Жашківському (51 тис.), Плосківському (56 тис.), Бабанському (96 тис.), Буцькому (118 тис.), Лисянському (67 тис.), Тальнівському (109 тис.), Богуславському (141 тис.). У 42 районах проживало 3,7 млн осіб, які перебували на території Голодомору. Із січня 1933 р. їм заборонили покидати рідні місця з метою порятунку. Смертність у районах становила понад 30%. Голодомор проник у села Богуславського району (Ісайки, Медвин, Ольховці, Синиці, Чайки, Бородяни, Красногородка, Гута, Яхни, Михайлівка), Мархлевського польського району (Шиєцьке, Буда, Василівка, Дранецькі Хатки, Яблунівка, Ульянівка, Мар'янівка). Тут мешкало 50 тис. осіб. 3 червня 1933 р. Наркомат охорони здоров'я УСРР визнав «важкими» 66 районів із 76 у К. обл. За березень–травень їх кількість подвоїлась. Райони за рівнем голодування населення розподілили на три групи. До першої, які мали масову смертність, випадки людожерства і трупоїдства, належало 34, до другої (масовий голод) – 17, до третьої («продовольчі труднощі» і локальне голодування) – 15 районів. В обстеженнях менше фігурували північні райони К. обл. (Овруцький, Чорнобильський, Словечанський, Пулинський (німецький нацрайон), Малинський, Лугинський, Олевський, Іванківський), у яких голод припав на першу половину 1933 р. На півночі області проживало 400–500 тис. осіб, а загалом у 66 районах, віднесених до «важких», знаходилося близько 6 млн осіб. 25 березня факти масового голоду виявили в 1214, 5 квітня в 1878, 15 квітня в 1527 селах К. обл., яка тоді мала 2571 сільраду. 15 квітня невідкладної медичної допомоги вимагали 494 тис. осіб. За кількістю голодуючих і територією ураження К. обл. посідала друге місце після Дніпропетровщини. 15 березня 1933 р. С.В.Косіор риторично запитував – «Чому голодує Київська область?». Його відповідь була категоричною: «Хліб проїли на громадському харчуванні». Зафіксована в районах кількість

голодуючих була вибірковою. 22 березня 1933 р. ДПУ УСРР передавало інформацію про територію голоду і кількість померлих першим секретарям обкомів і лише усно, щоб «...наші записки не «бродили» по апаратах і у свою чергу не стали джерелом різних чуток». Цифри ретельно переглядалися, а за відсутності реєстрації смертності загсами та сільрадами були локальними та епізодичними. У Богуславському р-ні зафіксували 31 тис., у Білоцерківському 31 тис., у Попільнянському 20 тис. у Ставищенському 17 тис., в Оратівському 16 тис., у Буцькому 15 тис., в Обухівському 14 тис., у Ржищевському 14 тис., у Бабанському 19 тис., а в решті районів К. обл. від 10 до 12 тис. голодуючих осіб. «Безсумнівним необхідно вважати значно зменшеними цифри померлих, – зазначалося у звіті Наркомохоронздоров'я УСРР, – позаяк перевірка на місцях і прискіпливе вивчення місцевого матеріалу свідчить про значно більші цифри». В окремих районах смертність у січні–лютому у 2–5 разів перевищувала наведені цифри: досягла третини серед дорослих і майже 100% серед дітей, особливо віком до одного року. Майже 100 тис. дітей не мали елементарної госпіталізації для подолання дистрофії, зумовленої тривалим голодуванням. У Тетіївському районі 80% дітей були опухлими, а у квітні–червні щодня помирало від 30 до 200 осіб. У Лисянському районі «висока смертність», як зазначав політвідділ МТС, «створює велику загрозу недостачі робочої сили для збирання врожаю та обробки буряків», а в селах Кам'янського р-ну ніхто «ні на смертність, ні на людоїдство не реагує». У с. Підварки Переяслав-Хмельницького р-ну у 1932 р. було 620 дворів, близько 4 тис. осіб, з яких 10 господарств виселили. У 1932–1933 р. в селі від голоду померло 470 осіб. У с. Велика Снітинка Фастівського р-ну померло 314 осіб. Вимирали цілими родинами. У с. Панфіли Яготинського р-ну із 3,5 тис. померли 372 особи. Смертність становила 10–11%, а порівняно із першою половиною 1932 р. виросла у 5 разів. За січень–лютий 1933 р. в селах К. обл. органи міліції і ДПУ виявили 69 випадків людоїдства і 54 трупоїдства. Щоденно з районів надходило до 10 донесень про канібалізм: 1 березня 1933 р. виявили 74 випадки людоїдства і 65 трупоїдства. Уповноважені ДПУ доповідали, що «з кожним днем міцніє думка, що можна вживати для харчування людське м'ясо. Ця думка поширюється особливо серед голодних і пухлих дітей». Жахливі випадки канібалізму були у с. Оленівка Фастівського, с. Гостра Могила Ставищенського р-нів, у яких батьки поїдали власних дітей, наказували старшим вбивати молодших і м'ясо вживати у їжу. У березні 1933 р. на Дарницьку м'ясобойню привезли вагон трупів. Людожерів, яких виявляли органи ДПУ, засуджували до розстріл або 10 років ув'язнення. У 1932–1933 рр. голод охопив усі райони К. обл., а смертність у селах та районах становила пересічно від 25 до 30%. Тому від голоду загинуло близько 2 млн осіб. Жоден з районів К.обл., якщо порівняти їх загальну кількість населення початку 1932 р. з матеріалами його всесоюзного перепису 6 січня 1937 р., не мав позитивного сальдо. В усіх відбулося відносне пропорційне зменшення загальної чисельності населення. Найменше втрат припадає на північні (поліські) райони – від 3,2 (Коростишівський) до 19% (Баранівський, Народицький). У Ружинському районі проживало 1932 р. 104 тис., а перепис 1937 р. зафіксував 43,6 тис., тобто втрати становили 60,4 тис. осіб, що становить 58,1% порівняно з населенням району перших місяців Голодомору. У Білоцерківському 45,6%, Богуславському 64,3%, Буцькому 70%, Звенигородському 36,9%. Канівському 37%, Рокитнянському 60,4%, Чорнобильському 46,9% та інших районах.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Київська область. – К., 2008. – С. 26, 1231; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 30–32; Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 573–574; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933 г. Документы. – М., 2012. – С. 643, 684; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 423, 540–541; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 577; Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 212, 226; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый, 1929 – июль 1932 г.: В 2 кн. Кн 1. – М., 2011. – С. 170, 181, 239, 245; ЦДАВО України. – Ф. 388. – Оп. 2. – Спр. 541. – Арк. 12; Спр. 520. – Арк. 14; Адміністративно-територіальний поділ УСРР, за станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С. 6; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

КИЇВСЬКА приміська смуга – частина території Київської обл., яка охоплювала м. Київ та села околиці, підпорядковані міськраді. У 1932 р. її територія досягла 2,5 тис. кв. км з населенням 735 тис., міського 578 тис., сільського 157 тис. осіб. До сільської смуги належали 3 селищні ради, 65 сільрад, села – Жуляни, Будаївка, Софіївська Борщагівка, Біличі, Княжичі, Юрівка, Требухів, Мостище, Вишгород, Лука, Бобриця, Горбовичи, Гостомель, Н. Петрівці, Бортничі, Зазим'є, В. Литовська, Пирогів, Лісники, Совки, Ходосіївка,

Валки, Білогородка, Горенка, Троєщина, Вигурівщина, Хотів, Пухівка, Рожівка, Погреби, Бровари, Тарасівка, Гатне, Микільська Борщагівка, Крюківщина, Петропавлівська Борщагівка, Гореничі, Петрушки, Шпильки, Дмитрівка, Чабани, Романівка, Стоянка, Забуча, Михайлівка, Рубежівка, Яблунька, Плоське, Русанів, Гоголів, Кулажинці, Красилівка, Бобрик, Світильне, Жердова, хут. Захарова, Вільна, Грибельки, Рожни, Літки, Семиполки, Опанасів, Калита, Рудня, Ясний, Мокреці, Заворичі, Димерка, Позняки. У кожному із сіл діяв колгосп, навіть кілька.

Сільради, колгоспи та селянські господарства виконували державні хлібозаготівельні завдання, сільгосподаток, самообкладання, плани м'ясозаготівлі тощо. Селянам-одноосібникам с. Білогородка, Віта Литовська, Гореничі, Петрушки, хут. Мричі, Красилівка, П.П. Борщагівка, В. Димерка, Крюківщина, Поштова Віта, Лісники, Н. Борщагівка, Гостомель, Гоголів та інших призначали «тверде завдання». Зимою – весною 1932 р. проти селян застосовували тортури: побиття «рушницею, ногами та кулаками, заарештовували», утримання у погребах, позбавлення садибної землі, худоби, насіння, розпродаж майна на торгах, вилучення домашнього майна, коштовностей, штраф. За невиконання хлібозаготівельних планів у хуторі Дмитрівському, селах Красилівці, Кулажинці розбирали хати, позбавляли худоби без будь-якої розписки. У березні 1932 р. половина колгоспних коней К. п. с. була «вкрай» виснаженими, 526 «напіввиснаженими», а придатними для роботи 519. У навколишніх селах (Літки, Калита, Семиполки, Заворичі, Опанасів) зимою – весною 1932 р. селяни голодували,

Друга половина 1932 р. супроводжувалася посиленням репресивного тиску. 17 серпня 1932 р. К. міськрада зобов'язала сільради та уповноважених протягом доби «довести плани до двору», розгорнути боротьбу зі спекуляцією хлібом та його таємним помелом на млинах. Дозволялося молоти зерно лише за наявності довідки сільради: 20 кг для колгоспників і 16 кг для одноосібників, якщо вони виконали натуральну хлібну повинність. За перше півріччя 1932 р. в селян забрали 910 центнерів м'яса, з яких на долю одноосібників припадало 66%, колгоспників 19%, решта на усуспільнений сектор. Селянин із с. Літки В.К.Юрченко отримав «план до двору» – 60 кг м'яса і 6 пудів жита, але не мав ні худоби, ні землі, а за «ухилення» від виконання був додатково оштрафований у п'ятиразовому розмірі. У 1932/32 р. кожен двір мав здати 4 центнери картоплі. Якщо селянин не виконував цього «твердого завдання», то сільради застосовували репресивні заходи. Села були прикріплені до заготівельних пунктів. 17 жовтня 1932 р. до Броварського заготівельного пункту належали – Княжичі, Требухів, Бровари, Красилівка, Гоголів, В. Димерка, до Боярки – Бобриця, Будаївка, Тарасівка, Юрівка, Поштова Віта, до Мишеловки – В. Віта, Мишеловка, Пирогів, Лісники, Ходасіївка, до Пухівки – Пухівка, Рожівка, Погреби, Зазим'є, Валки, Н. Петрівці, Вишгород, до Пущі Водиці – Горенка, Мещун, Мостище, до Галицької бази – Біличі, П.П. Борщагівка, М. Борщагівка, С. Борщагівка, до Бобрика – Калита, Жердова, Бервиця, Семиполки, Опанасівка, Заворичі, Мокрець, Рудня, Богданівка, Бобрик, Светильня, Плоське, Кулачинці, до Жулян – Крюковщина, Жуляни, Гатне, до Ворзеля – Ворзель, Мих. Рубежівка, до Літок – Рожни, Літки, до хут. Мила – Шпильки, Петрушки, Лука, Гореничи, Горбовичи, Білогородка, до Бучи – Гостомель, Ірпінь, Буча, Яблунька, Романівка, до Дарниці – Бортничі, Осокорки, Позняки, до В. Слободки – Вигурівщина, Троєщина, В. Слобідка, до Сталінської бази – Совки, Хотів. Із них вивозили збіжжя червоними валками, а також картоплю та іншу продукцію сільського господарства. Місто Київ споживало протягом 10 місяців 66 тис. т картоплі, але в жовтні 1932 р. заготівельний план не виконали. У 1932–1934 рр., щоб забезпечити місто продовольством, кожен двір колгоспника мав здати 28 кг, двір одноосібника – 44 кг м'яса. За невиконання плану накладали штраф у розмірі ринкової вартості річного завдання зерна або забирали худобу. У березні 1933 р. насіннєвий фонд колгоспів К. м. с. становив 16% від потреби, а страхових фондів не створювали через відсутність зерна.

Випадки масового голоду населення К. м. с. припадають на весну 1932 р. Кількість голодуючих та померлих збільшилась восени 1932 р. та особливо в січні–серпні 1933 р. Люди помирали в 1934 р. від висипного та черевного тифу, кишково-шлункових отруєнь, дизентерії. Поодинокі випадки смерті у 1932 р. з діагнозом від «виснаження», «шлункового захворювання», «з живота» зафіксували загси в с. Нікольське та Воскресенська Слобідка, Смерть від голоду в 1933 р. стала масовою: в с. Осокорки померли 165 осіб із діагнозом «загальне виснаження» або «невідомо»; у с. Позняки – 81 особа. У січні 1933 р. від голоду помирали жителі с. Жуляни, особливо вдови, непрацюючі та багатодітні родини.

Місто Київ у 1932–1933 рр. перетворилося в епіцентр Голодомору, тому що на його вулицях опинилося десятки тисяч безпритульних дітей, жебраків, селян – шукачів хліба, дітей-«підкиднів» біля дитбудинків, на залізницях, просто неба. У листопаді 1931 р. було підібрано понад тисячу дітей і розміщено в дитустановах Пущі Водиці, серед яких і хворі тифом. Дитбудинки були переповнені, а нормоване харчування в

них відсутнє. У січні – липні 1932 р. безпритульність дітей збільшилась у 8 разів, тому міськрада не могла їх забезпечити, бо кошторис не передбачав утримання такої кількості дітей. 13 лютого 1932 р. міськрада вирішила перевезти 2,2 тис. дітей із дитбудинків до районів області, а на вулицях можна було бачити «вмерлих у великій кількості». Щодня до Києва прибувало 65 тис. осіб, серед яких дорослі і діти, особливо «підкидні» *(див. Підкидні)* – покинуті батьками діти до одного року. «Смертність дітей за останні місяці все збільшується, – зазначалося в постанові Київської КК РСІ 3 вересня 1932 р., – причини цього: перш за все кепське обслуговування дітей, дуже малий вік дітей, які залишаються без материнського харчування, та інфекції, причому інфекцію треба віднести за рахунок як скупченості дітей, так і за рахунок неприпустимого антисанітарного стану, в якому знаходяться діти». У лікарнях Інституту охматдиту «...спостерігається неприпустиме явище як те, що адміністрація цього інституту видала розпорядження не ховати вмерлих дітей по одному, а скупчувати їх у великій кількості, щоб ховати разом». У р-нах К. обл. весною 1933 р. зафіксували 187 тис. безпритульних дітей, значна частина яких пересувалася в напрямку Києва, а переповнені дитустанови стали пунктами дитячої смертності. Безпритульність дітей зростала до липня 1933 р., а її подолання тривало впродовж 1934–1935 рр. Лікарям заборонялося реєструвати випадки смерті від голоду, тому у відповідних книгах актів про смерть траплялися різні висновки: «виснаження», «загальне виснаження», «атрофія», «кахексія», «водянка», «криваві кровотечі», «тиф». У Бульварному районі м. Києва за 1933 р. загси зареєстрували близько 400 померлих осіб, з яких діти до 4-х років становили 213 осіб, а від тифу загинуло 47 осіб. У Ленінському р-ні померло 492 особи, з яких від тифу 190, а дітей 120. Вони масово помирали на території Печерської лаври, Охматдиту, Жовтневої лікарні, в інших установах лікарняного та соціального спрямування. На території Жовтневого р-ну із діагнозом «виснаження» померли 1477 осіб, з яких 910 дітей. У Сталінському р-ні м. Києва померло 2183 особи, з них 400 дітей.

Місто накрила епідемія висипного і черевного тифу, яка мала регіональне поширення – «куткова епідемія», тобто така, що залежала від санітарного стану місць великого скупчення безпритульних і голодних людей. У січні 1932 р. тифом хворіло 202, у лютому–березні – 174, у квітні–травні – 260 осіб, протягом другої половини 1932 р. від 17 до 57 захворювань щомісячно. Черевний тиф уразив міське населення. У 1931 р. ним хворіло 1659 осіб, а загалом тифом хворіло значно більше, ніж у голодні 1891–1895 рр. У 1933 р. спалахи тифу в Києві були встановлені на 239 вулицях і 626 ділянках, а санітарно-пропускні пункти на центральному вокзалі не встигали із саноброблкою людей. У Києві діяла Надзвичайна комісія по боротьбі з антисанітарією та епідеміями, було встановлено 44 дезінфекційні камери, але вони не справлялися з обсягом роботи та напливом голодних селян, які мали усі ознаки висипного і черевного тифу. Вулиці міста «очищали» від безпритульних дітей, померлих, жебраків, дитбудинки перевозили до колгоспів області, в'язниці «розвантажували», киянам видавали безкоштовні квитки в лазні, хворих госпіталізовували в окремі бараки. Тиф проник у села К. міської смуги. 21 березня 1933 р. санітарна інспекція Києва констатувала збільшення епідемічних спалахів висипного тифу й кишкових захворювань: було зафіксовано 836 хворих висипним і 2601 черевним тифом, 1057 дизентерією. 20 квітня 1933 р. міськрада заборонила в'їзд до Києва «...всім громадянам з інших місць Київської області, що не мають на це спеціального дозволу від РВК, міськради або сільради». За відсутності довідок приїжджих виселяли з Києва. Професор медицини М.Стражеско пропонував скасувати навчання в школах. Хворих на тиф локалізували в Пущі Водиці та Межигір'ї. У селах приміської смуги хворих тифом було менше, ніж у місті, тому що меншою була скупченість людей. Інфікування відбувалося в чергах за комерційним хлібом, у транспорті, на залізниці. Кількість хворих висипним тифом за січень – травень 1933 р. виросла у 15 разів, а прищепити вдалося 255 тис. осіб (85% до плану): проти віспи – 55 тис., дифтерії – 12 тис. У 1932 р. висипним тифом хворіло 14, а черевним 25 осіб на 10 тис. населення; у 1933 р. 10 і 19 осіб, а смертність не перевищувала 20% від цієї соціальної недуги. Дуже високою була завошивленість учнів шкіл м. Києва (від 50 до 85% контингенту), тому вересень давав спалах захворювань.

Кияни помирали від тифу, принесеного голодними і хворими селянами. Епідемія тифу та інших хвороб (малярія, дизентерія) стали наслідком тривалого голоду в селах К. обл. та сусідніх областей УСРР. У січні–березні 1933 р. на вулицях Києва було підібрано 1200 трупів померлих від голоду і хвороб. Опухання робітників було виявлено на фабриці ім. Горького, заводі ім. Артема, ім. Смирнова, Ленкузні, заводі «Томського», Термосному, 6-му шкірзаводі, Фанерному, Музфабриці, Електромоторному, які не забезпечувалися продуктами за першими списками карткової системи *(див. Карткова система)*. Київ у 1933 р. ще не був столицею УСРР, але перетворився на місто масового скупчення жертв Голодомору, які

сотнями гинули від хвороб на «ґрунті голоду» – тифу, малярії, дизентерії, виснаження.

Л-ра і джерела: Адміністративно-територіальний поділ УСРР, за станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С. 13; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 32–47, 532–533; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй, июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 646.

КИЇВСЬКА обласна контора «Торгсин» – підрозділ Всеукраїнської контори «Торгсин» та Всесоюзного об'єднання по торгівлі з іноземцями; установа, що належала до системи закупівлі у населення побутового золота, срібла, дореволюційних монет золотого і срібного карбування, діамантів. Натомість клієнти торгсину отримували товарні ордери для їх обміну на хліб, борошно, крупи. У 1931 р. діяв філіал Всесоюзного об'єднання «Торгсин» у Києві, а з січня 1932 р. організаційно-функціональна мережа Всеукраїнської контори «Торгсин». Київська облконтора «Торгсин» як самостійна установа розпочала діяльність з 1 квітня 1932 р. У 1932–1933 рр. її очолювали П.Ф.Чапков, С.С.Буравчик. Протягом першого кварталу 1933 р. облконтора мала 497, другого – 785, третього – 882, четвертого – 945 працівників приймальних пунктів побутового золота, срібла: директорів магазинів, продавців. За національним складом переважали євреї, а за освітнім цензом – особи з «низькою» освітою (два класи церковноприходської школи). Вищу освіту мали лише окремі працівники, кадровий персонал проходив перевірку ДПУ УСРР. 10 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У впровадило посаду представника ЦК – управляючого облконторами. Директорів універмагів та баз зарахували до номенклатури обкомів.

За січень–серпень 1933 р. Київська облконтора «Торгсин» розширила власну мережу у 4,5 рази, а після Голодомору зменшила до початкового рівня 1932 р. Облконтора мала власну організаційну мережу: відділення, магазини, товарні бази, приймальні пункти. Коростенське відділення відкрило магазини в Малині, Овручі, Олевську, Ємільчино. У першому кварталі 1935 р. в облконторі працювало 693 особи, а фонд зарплати становив 418 тис. крб., з яких 21 тис. припадала на центральне управління. На території Києва діяло 18 магазинів, промтоварні бази, універмаг, функціонували обласні відділення: Білоцерківське (Б. Церква, Рокитне, Фастів, Тараща, Сквира), Уманське (Умань, Монастирище, Погребище, Тальне), Смілянське (Сміла, Златопіль), Богуславське (Богуслав, Корсунь, Кагарлик), Черкаське (Черкаси, Золотоноша, Чигирин, Канів, Мошна, Переяслав), Житомирське (Житомир, Радомишль, Володарськ), Шполянське (Шпола, Звенигородка, Городище), Новоград-Волинське (Н. Волинськ), Чорнобильське (Чорнобиль) та Коростенське. Вони скуповували побутове золото і срібло, золоті монети, коштовності. Один з магазинів діяв на Хрещатику, а 5 на околиці міста. Біля 17 приймальних пунктів коштовностей постійно стояли черги 150–200 осіб. Магазин №1 на Хрещатику працював з десятої години до пів на шосту, але з 15.30 вхід до нього зачиняли, бо приміщення було «битком набите людьми». Кожного дня третина відвідувачів не потрапляла до «прилавку», тому лишалася до наступного ранку. Для збільшення пропускної здатності «носіїв золота» облконтора відчинила 4 магазини на Хрещатику, продбазу по вул. Енгельса. Працівники торгсинівської мережі, крім високої платні, отримували продпайки.

Активна торгово-приймальна діяльність облконтори припадає на 1932–1933 рр., а вхід громадянам УСРР до магазинів системи торгсину дозволили влітку 1931 р. Голодні люди приносили до відділень облконтори торгсину монети, золоті вироби (каблучки, хрести, персні, браслети тощо), срібні монети, посуд. Усе це підлягало оцінюванню за пробою, вагою, їх власнику видавали бони, квитанції, товарні ордери, які вони обмінювали на хліб, борошно, крупи. Золото від населення приймали за ціною 1 крб. 29 коп. за грам, срібло – 1 крб. 04 коп. Побутове золото почали приймати в січні 1932 р. За січень – вересень 1932 р. до приймальних пунктів системи торгсину надійшло 292 кг золото-брухту, а протягом року міська та обласна контори придбали 455 кг золотих монет, 634 кг побутово-обрядового золота, а також 1,8 млн валютних карбованців (900 тис. доларів). Київська облконтора «Торгсин» реалізувала за три квартали 1,5 млн крб. «Чиста» валюта становила 547 тис. крб., золоті монети старого карбування 233 тис., побутове золото (брухт) 376 тис. крб., решта – кошти валютно-обмінних операцій. У лютому 1932 р. приймальні пункти Києва «заготовили» 20,8 кг, у березні 38,3 кг, у квітні 65 кг, у травні 64,5 кг, у червні 44,6 кг, у липні 29,3 кг, у серпні 18,7 кг, у вересні 63,3 кг, у жовтні 61,6 кг, у листопаді 11 кг обрядово-побутового золота. За квітень – червень 1932 р., коли сільські райони охопив голод, у Києві та області обмінні пункти торгсину придбали 125,1 кг монет і 221 кг золото-брухту, серед якого 22 кг монет і 23 кг побутового золота – хрестиків, весільних каблучок, сережок. За перший квартал в населення було куплено 78,5 кг золото-монет та 85,3 кг обрядового золота, з яких лише в Києві 78,2 та 59,7 кг. У сільських районах було придбано 0,3 кг монет та 26 кг золото-брухту. Протягом літніх місяців облконтора прийняла 78,2 кг монет (у Києві – 60,4, з периферії – 17,8 кг), а побутового золота 120 кг

(93 кг – Київська міська контора, 28,6 кг – відділення). За четвертий квартал 1932 р. населення принесло до торгсину 172,3 кг золотих монет і 204 кг обрядово-побутового золота, з яких периферія дала 16,3 кг монет та 62 кг золото-брухту. Крива золотозаготівель зростала у весняно-літні та осінні місяці 1932 р., коли селянам та мешканцям міст не вистачало хліба і продовольства.

Київська облконтора «Торгсин» «мобілізувала» у 1932 р. коштовностей на 3,5 млн крб., у 1933 р. понад 6 млн крб., у 1934 р. 3 млн крб. За три квартали 1933 р. було придбано близько 5 млн крб. валюти та «валютних цінностей». У 1934 р. золото-брухт становив 425 тис., монети 633 тис., срібло 530 тис., грошові інвалютні перекази 1,3 млн крб., а реалізація діамантів дала 71 тис. крб. річного валютного плану облконтори. Вона «заготовила» більше від столичної Харківської облконтори.

У магазинах та приймальних пунктах Київської облконтори траплялося багато зловживань: крадіжки продуктів, спекуляція майном, фальсифікація бухгалтерських документів, обважування клієнтів, шахрайство в оцінюванні золотих виробів. Їх приймали за однією пробою, а здавали у Держбанк за іншою. Джерелом наживи торгсинівських «ювелірів» став так званий «припек» *(див. Припек)*, тобто різниця між прийнятим у населення золотом і зданим до банку. Загальна вага лотка могла становити 23 кг, а вихідна документація фіксувала 2,3 кг, тобто одна кома давала 20 кг «прибутку» працівникам «торгсинівського прилавка». Вони обкрадали голодних людей, применшуючи вагу, маніпулювали пробами золота, його хімічним складом, побічними коштовними металами в побутових виробах. За крадіжку і брутальне ставлення до «здавальників» коштовностей багатьох звільняли з роботи, штрафували, судили. За друге півріччя 1931 р. звільнили 41% працівників, у 1932 р. – продавців магазину №1, 2, 3, 5, 6 на Хрещатику, а загалом – 19% кадрового складу К. облконтори. На початку 1934 р. ОДПУ виявило «злочинне угрупування» в торговельно-господарських органах м. Києва, серед яких названо і представників торгсинівської мережі. Це були ті, що продавали на «чорному ринку» дефіцитні товари і продукти, створили фіктивні структури «Облкомдоп», «Допомога», до яких входили керівники господарств, директори магазинів, продавці. Подібними справами займалися М.Тикочинський, Н.Дорфман, В.Рохваргер, які скуповували через торгсин побутове золото, монети, діаманти. Завідувач торговим відділом госпоб'єднання «Допомога» Київського облвиконкому М.Тикочинський купував у торгсинах Києва якісне борошно за придбані бони, а продавав його у 2–3 рази дорожче. Було вкрадено торгсинівських товарних ордерів на суму понад 100 тис. крб. В.Рохваргер зізнався слідчому ОДПУ у скоєному: «Золото царського карбування на суму 350 крб. я купив особисто для себе у мого дядька Рохваргера Моісея Львовича, який займається спекуляцією торгсинівськими продуктами біля Торгсину в Києві. Він купує у Торгсині за валюту гостродефіцитні продукти і продає їх одразу ж біля магазину Торгсина за радянські знаки за спекулятивними цінами, а на виручену різницю у ціні від спекуляції купує золото та валюту, на частину яких знову купує продукти у торгсині, а решту продає за спекулятивною ціною. Я заплатив йому за золото царського карбування із розрахунку за перші 180 крб. – по 50 крб. радзнаками за один золотий карбованець, а за інший 170 крб. – по 55 крб. за один золотий карбованець. Всього мною сплачено йому за 350 крб. царського карбування 18350 крб. радзнаками. Діамантові сережки я купив у моєї сестри Любові Борисівни Тикочинської, дружини Тикочинського Т.Л., за 1200 крб. радзнаками. Разом мною придбано для себе особисто валютних цінностей на суму 21350 карбованців радзнаками». Для голодуючих людей торгсин був єдиним місцем придбання хліба, а для окремих «неонепманів» – джерелом збагачення. Селян та мешканців міст заарештовували співробітники ОДПУ, вважаючи їх агентами іноземних спецслужб через наявну валюту та коштовності із золота.

Київська облконтора «Торгсин» діяла до кінця 1935 р., а на початку 1936 р. остаточно припинила свою діяльність. Апогеєм її золотовалютних операцій були роки Голодомору 1932–1933 рр.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. –С. 461–463; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 70–73, 93–111; Осокина Е. Золото для индустриализации: Торгсин. – М., 2009. – С. 542, 548; ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 6. – Спр. 1199. – Арк. 36; Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 2–3; Спр. 33. – Арк. 2–4; Спр. 168. – Арк. 10–17, 51; Серебровский А.П. Золотая промышленность. В 2 т. – Т. 2. – М.; Л., 1935.

КИРИЧЕНКО Антін Ничипорович – селянин с. Калюжинці Варвинського р-ну Чернігівської області. Виступив проти політики хлібозаготівлі, конфіскації зерна, продовольства та майна. 24 жовтня 1932 р. розпочато слідство, а 4 грудня 1932 р. К. обвинувачено в «контрреволюційній антирадянській агітації». Вона проявилася в закликах до односельчан: «Хліб не здавати, а ховати, щоб при обшуках не знайшли».

30 грудня 1932 р., спираючись на слідчі матеріали Варвинського районного відділу ДПУ УСРР, виїзна сесія районного народного суду засудила К. до 10 років таборів з конфіскацією майна та позбавленням прав на 5 років. Висланий за межі УРСР, реабілітований 22 серпня 1994 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 156.

КІН Микола Іванович – автор листа на ім'я Й.Сталіна з приводу його статті «Запаморочення від успіхів», робітник одного із заводів Херсона, який задля збереження власного життя залишив адресу, але вона виявилася вигаданою. Лист написаний 2 квітня 1930 р. К. зазначив, що стаття Й.Сталіна в газеті «Правда» під назвою «Запаморочення від успіхів» поширюється також «...і на Вас, бо у Вас у першу чергу сталося запаморочення від успіхів, прикладом може стати те, що крайкоми, обкоми та окружкоми оголошують свої райони суцільної колективізації, а ЦК під керівництвом вас ухвалює постанови, не враховуючи можливостей». Вважав рішення про остаточне завершення колективізації протягом кількох місяців абсурдним. «Про що це говорить, – підкреслювалося в листі, – це говорить про те, що наш ЦК партії, особливо т. Сталін, стали короткозорими, не далекоглядними, не знають настроїв мас, а сліпо вірять низовим партійним організаціям, які прагнуть показати свої округи у веселкових фарбах, а коли у вас, т. Сталін, запаморочення минулося, ви пишете статтю, видаєте новий статут». К. вказує на «обмежений кругозір» Й.Сталіна, який виявився неспроможним збагнути реальні почуття селян, тому вони масово залишають колгоспи. Вважав однією із причин «відпливу із колгоспів» адміністративний тиск під час колективізації, залякування селян репресіями, а також одночасне проведення кількох кампаній: колективізації, хлібозаготівлі, стягнення всіляких внесків. Особисто зізнався, що в Снігурівському р-ні на Херсонщині вимагали від євреїв-переселенців здавати зерно для проведення сівби, тому «багато селян-євреїв згодом кинули своє господарство і виїхало у міста». Нагадав про політику розкуркулення. «Куркуля ж ми ліквідуємо, – наголошував К., – а злиденність і безпритульність розвиваємо, викидаємо дітей куркулів, зовсім невинних, на вулицю. З іншого боку, боремось із безпритульністю, епідемією і злочинністю, витрачаємо значні гроші на цю справу, а з іншого боку – розводимо». Критика стосувалася так званого підвищення матеріального добробуту робітників, соціального бюджету. Висловлювалася думка про невдоволення селян, яке у випадку війни «було б у бандах, настільки воно невдоволене на радвладу».

22 квітня 1930 р. Й.Сталін відреагував на листа К., визнав його «нападки несправедливими», тому що «бабські перешіптування на базарі встигли вже розтріпати Ваші почуття». Далі він зазначив: «Хочу подати лише одну пораду: не хизуйтесь тим, що Ви робітник дзеркального заводу. Серед робітників бувають всякі люди, і хороші, і дурні. Я знаю старих робітників з великим виробничим стажем, які все ще плентаються у хвості за меншовиками і до цього часу не можуть звільнитися від ностальгії про колишніх господарів-капіталістів. Так, т. Кін, всякі бувають у житті робітники». Лист обурив Й.Сталіна, тому ЦК ВКП(б) розпочав пошук його автора, але за адресою (м. Херсон, Комсомольська вул., буд. 10, кв. 7) К. не виявилося. 29 травня 1930 р. Херсонський окрпартком КП(б)У намагався виявити особу, адже сам Й.Сталін доручив його розшукати, якщо раптом «це вигадані прізвище та адреса». Листів на ім'я перших осіб в УСРР та СРСР надходили десятки тисяч – анонімних, з індивідуальними й колективними підписами селян. У даному випадку К. – псевдонім, анонім, але реальним був зміст критики, що свідчив про опір соціально-економічним експериментам Й.Сталіна у сільському господарстві.

Л-ра і джерела: Большая цензура. Писатели и журналисты в стране Советов 1917–1956. – М., 2005. – С. 184–185; РДАСПИ. – Ф. 558. – Оп. 11. – Спр. 753. – Арк. 121.

КЛАЙМАН Ріа *(Rachel Gertrude Clyman)* – журналістка з Канади, кореспондентка газети «The Evening Telegram» у Москві, авторка репортажів про голод в СРСР 1932–1933 рр. Народилася 4 липня 1904 р. в м. Торонто. Займалася самоосвітою, закінчила вечірню школу. У грудні 1928 р. приїхала в Москву, випадково влаштувалася на роботу до корпункту газети «Chicago Daily News», згодом стала секретарем У.Дюранті *(див. Дюранті У.)* в офісі «The New York Times». Набула навичок журналістики, через рік працювала кореспонденткою часопису «London Daily Express» (власник видання медіа-магнат з Канади лорд Бівербрук). У Москві мешкала на квартирі, володіла російською мовою. Особисто відвідала Україну (Харківщину, Донеччину), райони Дону, Кубані, навіть потрапила до Тифлісу. К. надсилала статті про факти голоду в СРСР, відтак потрапила до списку іноземних кореспондентів, які викликали особистий гнів самого Й.Сталіна. 17 вересня 1932 р. К. вислали з СРСР за «наклепницькі» статті. Першою відреагувала газета «The Evening Telegram», яка 20 вересня повідомила про «вигнання з Росії» її кореспондентки. Факт її депортації висвітлювали 8 канадських та 7 американських газет, навіть «The New York Times» писала 21 і 25 вересня 1932 р. К. продовжила друкувати статті.

У листопаді 1932 р. вона опублікувала на сторінках «Daily Express» дорожні спостереження «торонтської дівчинки», а 8 травня – 9 червня 1933 р. її спогади оприлюднила газета «Toronto Telegram». Й.Сталін, якому доповіли про «наклепи» іноземних журналістів проти СРСР, запитав 19 лютого 1933 р. В.Молотова і Л.Кагановича: «Чи не знаєте, хто дозволив американським кореспондентам у Москві поїхати на Кубань?». Він особисто заборонив їх поїздки містами та селами країни. У спогадах К., які нагадують «подорожні нотатки», зафіксовано факти голоду, попередження з боку У.Дюранті про небезпеку за її публікації, висвітлено катастрофічний соціально-епідемічний стан міст Донбасу, жахливі картини на вулицях Харкова, охопленого голодом, згадано жінок, що просили в неї хліба. Вона записала їхні слова: «Скажіть Кремлю, що ми голодуємо». Не уникла згадки і про випадки канібалізму, про які чула від людей. Показала людську ціну будівництва Харківського тракторного заводу, промислової розбудови Донбасу (голодування робітників, хлібні картки). Згадала про колгоспний побут, про грошовий зміст трудодня – 27 копійок *(див. Трудодень)*, про катастрофічний стан тваринництва, провал колективізації, про її руйнівні наслідки для села, примусове вилучення хліба, масовий голод. Писала про обставини розкуркулення селян на Дону, депортації «куркулів», жахливі умови праці колгоспниць на жнивах. Про К. знято документальний фільм «Голод до правди» (реж. А.Ткач).

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 218 – 219, 225, 307; Балан Ярс. Репортажі Ріа Клайман з подорожі по Східній Україні і Кубані наприкінці літа 1932 р. // Україна модерна. – 2014. – 22 листопада.

«КЛАСОВО-ворожий елемент» – термін, який виконував ідеологічно-політичну та судово-репресивну функцію у 1920–1930-х рр. в УСРР. Поширення набув у 1929–1934 рр., особливо для визначення соціального прошарку осіб, які чинили активний та пасивний опір колективізації, примусовим хлібозаготівельним кампаніям. Починаючи із 7 серпня 1932 р. *(див. Закон про «п'ять колосків»)*, вираз стає частиною термінології обвинувальних висновків проти «саботажників» хлібозаготівлі, нормативно-юридичним сленгом переважної частини партійно-радянської номенклатури, судових органів, прокуратури.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 77, 94; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 428.

КЛЕН Юрій (Бургардт Освальд Федорович) – поет, літературний критик, перекладач, автор кількох творів про Голодомор. Народився 6 жовтня 1891 р. у с. Сербанівка (нині Хмільницький р-н Вінницької обл.) в родині німецького купця-колоніста. Навчався в Немирівській та Київській гімназіях (1911), на філологічному ф-ті Київського ун-ту (1911–1915). Під час Першої світової війни як німецького підданого його було вислано в Архангельську губернію, на Кольський півострів. Після повернення Бургардт закінчив навчання в ун-ті (1920) та аспірантуру при АН України, захопився педагогікою – викладав у Баришівському соціально-економічному технікумі, Київському ІНО (1930–1931). Пережив голод 1919–1920 рр. Саме тоді, коли в різних кінцях України вибухали селянські повстання, очолювані здебільшого вчительством, влада почала безжально викошувати інтелігенцію. Влітку 1921 р. на селище наскочила пирятинська міліція та арештувала майже всіх київських інтелігентів, які перебували тут. К. місяць він провів у в'язниці. Як писав у спогадах, по ночах їх водили на допити. З ними поводилися, як з небезпечними злочинцями. Належав до літературного угрупування «неокласиків». У 1931 р., коли розпочались нові арешти в середовищі українських письменників, виїхав до Німеччини. Тема голоду постає в його поемі «Прокляті роки» (1937). Автор передав особисті переживання від перебування в казематах «чеки» Полтави, від побаченого в українських селах років Голодомору. Поет закликав до прозріння:

Хто знав, хто вів смертям і стратам лік?
Де фільм, який вам показав би голод
Отой проклятий 33-й рік?

Перебуваючи в Німеччині, К. звернув увагу на «роки великої руїни» в Україні, на голод, від якого помирали люди, «як у зливу комарі», а по селах «їлось людське м'ясо і «хліб пекли з розтертої кори». Його поему цитували на сторінках «Визвольного шляху» в 1958 р. Вірш К. «Женуть селян у колективи», опублікований у 1983 р., розкриває натуралістичні картини пекельного голоду. Поет вказує на досягнення радянської влади:

Бо рік 16-й соціалізму
В історії позначив цю добу
Найвищим розквітом канібалізму.

Випадки канібалізму, про які згадує К. у творах – не метафора, а вияв глибокої руїни народної психіки, ознак соціально-антропологічної катастрофи.

У роки Другої світової війни К. служив перекладачем у частинах 17-ої армії Вермахту в чині майора, перебував на Поділлі і Полтавщині. У 1943 р. викладав у Німецькому у-ті в Празі, займався літературними

перекладами. Помер 30 жовтня 1947 р. в м. Аугсбург (Німеччина).

Л-ра і джерела: Білокінь С. І. Клен Юрій // Енциклопедія історії України. Т. 4. – К., 2007. – С. 347; Кавалів Ю. Освальд Бургардт (Юрій Клен) // Слово і час. – 1991. – №4. – С. 41–45; Ковалів Ю. Прокляті роки Юрія Клена // Клен Юрій. Вибране. – К., 1991. – С. 3; Клен Юрій. Женуть селян у колективи // Визвольний шлях. – 1983. – №4. – С. 407; Шалдій Д. Голодові злочини Москви в Україні // Визвольний шлях. – 1958. – №9. – С. 963.

КЛЮКАЛО Федір Павлович – житель с. Варварівка Рубіжанського р-ну Донецької обл., який у 1931 р. виступив проти хлібозаготівлі та конфіскації майна. 7 вересня 1931 р. розпочато слідство секретно-політичним відділом Донецького оперативного сектору ДПУ УСРР, а 19 лютого 1932 р. справу К. передали до Харківської облпрокуратури. Його звинувачено за ст. 54-8 КК УСРР у терористичній діяльності, тому що пострілом із рушниці смертельно поранив секретаря комсомольського осередку, який вимагав виконання твердого завдання із хлібозаготівлі. 20 вересня К. засуджений до 10 років ув'язнення у ВТТ та обмеженням у правах на 5 років. Винним себе не визнав. Касаційну справу відхилено. У 1947 р. вислано на 3 роки до Новосибірської обл. 16 вересня 1969 р. справу К. про незаконне засудження відхилено.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 141–142.

КОБЕЛЯЦЬКА справа – показовий судовий процес над «організаторами саботажу хлібозаготівлі» в Кобеляцькому р-ні Харківської обл., керівниками партійних, радянських, господарських органів. 15 листопада 1932 р. Кобеляцький р-н виконав 33% річного плану, а 16 листопада партійне керівництво району інформувало секретаря Харківського обкому КП(б)У Р.Я.Терехова *(див. Терехов Р.Я.)* про нереальність виконання плану хлібозаготівлі. «Нами було встановлено, – писав тоді Р.Я.Терехов, – що секретар РПК Ляшенко з метою доведення нереальності плану хлібозаготівель давав особисто директиви головам сільрад і колгоспів про те, щоб останні показували занижені цифри врожайності». Місцеве керівництво дозволило видачу хліба на трудодні та харчування працюючих у полі колгоспників, тому було звинувачене у «розбазарюванні хліба». У с. Розсипаївка колгоспники зрізали колоски на полі площею 4 га, а в районі відбувалася таємна торгівля хлібом, хоча судові органи не реагували. Натуральні штрафи накладали, але не стягували. 23–25 грудня 1932 р. відбулося засідання Харківського облсуду, на якому розглянули справу по обвинуваченню секретаря райпарткому К.Г.Ляшенка, голови райвиконкому Ф.К.Бема, директора МТС І.О.Обидала, а також керівників господарств Й.В.Виноградова, В.Ч.Павлова, А.Ф.Гарагулю, С.В.Лук'янова. Слідство «довело», що район мав «всі умови для виконання» річного плану хлібозаготівлі, але «свідомий саботаж районного керівництва» зірвав його своєчасне виконання. Харківський облсуд приговорив К.Г.Ляшенка до 10 років ув'язнення у ВТТ, І.О.Обидала та Ф.К.Бема до 8 років, Й.В.Виноградова до 6 років, С.В.Лук'янова до 2 років без конфіскації майна та позбавлення прав.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 575–576; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 484–494.

КОВАЛЕНКО-МАНЯК Лідія Борисівна – письменниця, журналістка, громадська діячка. Народилася 5 травня 1936 р. у с. Бочечки Конотопського р-ну на Сумщині в родині педагогів. 1943 р. розпочала навчання в школі у Хорезмській обл. Узбецької РСР (в евакуації), а з 1944 р. продовжила навчання в м. Чернігові. Закінчила Київський ун-т ім. Т.Г.Шевченка (1953–1958), редактор, кореспондент у Комітеті з радіомовлення при Раді Міністрів УРСР (1958–1969), редактор часописів «Ранок», «Україна», заступник редактора журналу «Людина і світ». У 1990–1991 рр. разом з чоловіком В.А.Маняком *(див. Маняк В.А.)* організували збір спогадів очевидців Голодомору в Україні, упорядкували та видали перше документально-меморіальне видання *(див. 33-й: Голод: Народна Книга–Меморіал)*, до якої увійшли спогади, архівні документи, коментарі істориків. Ініціатор та фундатор створення Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні *(див АДГУ)*, перший її голова, обрана на установчому з'їзді 27 червня 1992 р. «Створюючи нашу Асоціацію, – писала вона в останній із своїх статей, – ми пішли нетрадиційним шляхом. Замість того, щоб у Києві зібрати групку людей, які оголосять себе асоціацією, ми почали зі створення осередків в усіх областях України, які голодували, та за кордоном. І коли вже були люди на місцях, тоді ми зібрали їх на установчий з'їзд». Вважала Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українців, домоглася проведення окремої секції «Геноцид в Україні» під час Всесвітнього форуму українців у Києві 22 серпня 1992 р., сприяла міжнародному визнанню Голодомору – геноциду. У Музеї Т.Г.Шевченка в Києві була відкрита перша експозиція «Голод-33», яка діяла три місяці. К. звернулася до глав Церков з пропозицією проведення панахиди на Покрову, закликала запалити свічку пам'яті, вимагала від влади упорядкування могил

померлих від голоду селян, створення тимчасової комісії у Верховній Раді України з вивчення матеріалів та правової кваліфікації Голодомору – геноциду, заснування міжнародного фонду для формування в Києві Інституту з вивчення геноциду українців, а також визначення місця для побудови пам'ятника жертвам Голодомору.

Лауреат Державної премії України ім. Т.Г.Шевченка (1993, посмертно). Нагороджена орденом кн. Ольги III ступеня (2005, посмертно) за особистий внесок у дослідження Голодомору, сприяння міжнародному визнанню геноциду українського народу. Померла 23 січня 1993 р. в Києві.

Л-ра і джерела: Веселова О.М. Коваленко-Маняк Л.Б. // Енциклопедія історії України. Том 4. – К., 2007. – С. 383; 33-й: голод: Народна Книга–Меморіал. – К., 1991; «Ми затялися: полинів не буде...» Розповідає голова Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні Л. Коваленко-Маняк // Сучасність. – 1993. – № 1(січень). – С. 91–94.

КОВАЛІВСЬКА Лариса Іванівна – педагог, громадська діячка, дослідниця Голодомору на Полтавщині. Народилася 31 березня 1949 р. у м. Фастів Київської обл. Вищу освіту здобула в Сімферопольському ун-ті на ф-ті біології та хімії (1972). Викладач у сільських школах Одеської обл. Переїхала на педагогічну роботу до м. Пирятин. Член Асоціації дослідників голодоморів в Україні (з 2008). Зібрала свідчення свідків Голодомору, видала книгу «Не згасни, Свічко Пам'яті» (2013). Постійний учасник меморіальних заходів на Полтавщині, у Києві, приурочених до днів скорботи. Делегат XIII-го з'їзду АДГУ в Києві 16 листопада 2013 р., учасник засідання Ради АДГУ 16 листопада 2017 р. К. встановила поіменно 328 мешканців села Білоцерківці Пирятинського району, їх вік і дату смерті, склала список та засвідчила в сільській раді. Ініціатор створення меморіальної дошки директору Прихідьківської школи (1930–1935) Михайлу Панасовичу Довгалю (1900–1961), який у 1932–1933 рр. врятував від голодної смерті учнів. Меморіальну дошку відкрито 15 травня 2018 р.

Л-ра і джерела: Довгенко С. Біль серця всієї України // Пирятинські вісті. – 2013. – 16 грудня; Ковалівська Л.І. «Не згасни, Свічко Пам'яті» / Ковалівська Л.І. – К.: «Просвіта», 2013. – 127 с.

КОЗИЦЬКИЙ Андрій Михайлович – український історик, дослідник геноцидів у світі. Народився 1970 р. в м. Сокаль Львівської обл. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Львівського ун-ту ім. І.Франка (1997), аспірант Львівського ун-ту (1993–1996). Захистив кандидатську дисертацію «Український краєзнавчий рух в Галичині міжвоєнного періоду (1918–1939)». Доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн (2000). Автор єдиного в Україні навчального посібника «Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки)» (Львів, 2012). Книга має 10 розділів, з яких 9 висвітлюють обставини злочинів проти людяності: геноцид вірмен в Османській імперії, Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, Голокост європейських євреїв, гітлерівський геноцид циган, депортації народів СРСР у роки Другої світової війни, військові злочини, соціальні експерименти червоних кхмерів та геноцид в Камбоджі 1975–1978 рр., національна ворожнеча та етнічні чистки на Балканах у 1990-х рр., геноцид в Руанді. К. зазначає, що термін «голодомор» уперше постав у 1963 р. в романі В.Барки «Жовтий князь», хоча він з'являється у 1933 р. в празькій газеті «Vecernik P.L.». Посібник К. розкриває причини і наслідки Голодомору – геноциду, подає різні тлумачення істориків, узагальнює статистику його жертв. Дослідник зазначає, що першим цифру 6 млн євреїв – жертв Голокосту назвав письменник І.Еренбург у 1944 р. А нацистський злочинець А.Айхман підтвердив цифру від 5 до 6 млн. До матеріалів Нюрнберзького трибуналу потрапила цифра 5,7 млн осіб. Єврейські дослідники Голокосту, на думку К., називали різну кількість полеглих – від 5,1 до 5,9 млн осіб. Британські учені – від 4,1 до 4,9 млн. Найбільш вірогідною є цифра Національного меморіалу Катастрофи та героїзму «Яд-Вашем» – 4,5 млн осіб згідно зі свідченнями очевидців та рідних.

Л-ра і джерела: Козицький Андрій. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів). – Львів: Літопис, 2012. – 608 с.; Козицький А. Демографічні втрати від Голодомору 1932–1933 років у контексті підрахунку геноцидних жертв XX ст. // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 року). – К., 2017. – С. 50–68.

КОЗЯТИНСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Вінницької обл., територія Голодомору в 1932–1933 рр. Напередодні примусової колективізації К. р. належав до Бердичівської округи, у якому знаходилося 33 сільради з абсолютною більшістю українців. У 1930 р. відбулося розширення території К. р. за рахунок входження сусідніх сільрад. На 1 січня 1932 р. К. р. мав 47 сільрад, одну міськраду, 90 тис. населення, з якого в місті проживало 12 тис. осіб. За іншими підрахунками, враховуючи постійну зміну адміністративного устрою, у 1932/33 рр. у К. р. проживало понад 86 тис. населення, а сільського –

71 тис. Селяни К. р. чинили збройний опір колективізації у 1929–1930 р., проти них застосовувались війська ДПУ. В окремих селах була ліквідована радянська влада, відновлено селянське громадське самоврядування. Селяни висували соціально-економічні вимоги: скасувати примусове втягнення до колгоспів, повернути насіння та майно, не «ходити по хатах, коморам шукати насіння», скасувати усі рішення сільрад про висилку куркулів, звільнити від сплати податків, припинити розкуркулення, дозволити вільно виступати на зборах, не залякувати арештами і судами, відхилити так зване самообкладання, не проводити примусову контрактацію *(див. Контрактація)* і хлібозаготівлю, не втручатися у церковні справи, повернути дзвони, переобрати КНС *(див. Комнезами)*, відшкодувати конфісковане майно, продаж за невиконання хлібозаготівельних планів. Під час сутичок із військами ДПУ та міліцією були жертви з обох боків. У 1930/31 р. К. р. виконав річний план на 114%, у 1931/32 р. на 99,4%, у 1932/33 р. на 101%, залишивши селян без хліба. Видача зерна на трудодні у 1930/31 р. затримувалася, а 1931 та 1932 р. фактично припинилась. Худоба масово гинула, поля не засіяли. Голод розпочався в першій половині 1932 р., а протягом наступних місяців набув ознак Голодомору. На станції Козятин у лютому – березні 1933 р. постійно знаходились безпритульні діти, щоденно лежали десятки трупів. Облвідділ ДПУ УСРР фіксував «важкі продовольчі ускладнення» в селах К. р., у яких виявляли кілька тисяч голодуючих сімей. 7 березня 1933 р. Вінницький обком КП(б)У повідомляв про те, що у селах Журбинці, Радзивіловка, Білопілля, Овсяники, Сошанськ, Збараж «...є факти голодування, факти харчування м'ясом дохлих коней, котів, собак». Селяни солили м'ясо тварин на зиму. В окремих селах визрівали «тенденції до організації голодного походу». На вулицях Козятина з'являлися діти-«підкидні», тобто залишені батьками немовлята. Колгоспи К. р. видали на трудодень 600–700 г, тому секретар Козятинського КП(б)У Н.Грибанов 27 березня 1933 р. повідомив обком про те, що у «низці колгоспів уже тепер є велика кількість опухлих від виснаження, значно збільшилась смертність, особливо сільського населення, колгоспників та одноосібників, серед яких і добросовісних колгоспників». Він зазначив, що партійні органи не проводили обліку смертей, а дані ДПУ стосувалися лише 25–30% випадків смерті та опухання, відтак «кількість смертних випадків від голодовки у крайньому випадку треба подвоїти, потроїти». Сільради не реєстрували померлих, а закопували на кладовищах групами – по 5–6 осіб. На звалищах дохлої худоби збиралися черги селян із сокирами для розтину дохлятини і використання в їжу. У селянина О.А.Матвійчука із с. Губин, який мав 400 зароблених трудоднів, лежали пухлими і приреченими на голодну смерть 7 дітей віком від 5 до 13 років. Колгоспник М.І.Карась помер від голоду, не отримавши хліба на вироблені 395 трудодні, а його діти були опухлими. У родині С.К.Климчука із с. Кашперовка, якому нарахували 500 трудоднів, пухлими виявилися 8 осіб. Подібне становище було в родинах колгоспників К.Старостюка, А.Мельника, Г.Матвійчука, в яких забрали хліб за невиконання завдання контрактації. Голови сімей помирали у с. Панасівка, Гуровці, Зозулинці, Верболози, Юзефівка, Вернигородок, а на долівці, ліжках, тапчанах – опухлі діти чекали голодної смерті. Селяни сіл К. р. висловлювали протестні заяви: «Ця влада заморить нас голодом, їсти не дають, а роботу вимагають», «Дайте хліба, підемо на роботу», «Хіба це влада, це справжня контрреволюція, позаяк колгоспники помирають з голоду і ніхто не звертає увагу», «Наші учні зовсім виснажені. З ними часто на уроках відбувається зле на ґрунті малокров'я». 28 квітня 1933 р. Козятинський райвідділ ДПУ доповідав, що «продовольчі труднощі переживають усі села району, до того ж, найбільш ураженими продтруднощами, у яких спостерігається велика кількість випадків опухання і голодних смертей: Сошанське, Овсяники, Журбинці, Лопатин, Юзефівка, Сестренівка, Непедівка, Губин, Воскодавинці, Самгородок, Вікторівка, Т. Селище, Білопілля, Блажиївка, Кордишівка, Радзивіловка, Кашперовка, Зозулинці. У кожному з них було зафіксовано більше сотні опухлих осіб. Третину померлих становили діти. Колгоспники, виснажені голодом, не виходили на роботу. У с. Гуровці колгоспник Г.Тимощук заявив, дивлячись на портрет Й.Сталіна: «Це він винний, це він так зробив, що люди пухнуть з голоду. Чи настане коли-небудь час, що буде краще, не знаю, але те що ми загинемо до врожаю з голоду, це я добре знаю». Колгоспники і селяни-одноосібники проклинали радянську владу і тих, хто її придумав. На 15 травня 1933 р. державні органи доповідали про факти голодування у 27 селах К. р. та 1154 дворах, але уникали статистики смертності селян від голоду. У 1932 р. в К.р. проживало 89,9 тис., а перепис населення 1937 р. зафіксував 70,2 тис. осіб, тому втрати становили 19,7 тис., тобто 21,9%. В окремих селах реальна смертність сягала більше третини мешканців.

Л-ра і джерела: Адміністративно-територіальний поділ УСРР, за станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С. 67; Довідник з основних статистично-економічних показників господарств районів Вінницької області УСРР. – Х., 1933. – С. 6, 116–117; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки

Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 7; Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) // Упоряд. В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця, 1997. – С. 57, 83, 200; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 508, 510; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 374, 404, 420; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933 г. Документы. – М., 2012. – С. 676; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

КОЛГОСПНИЙ рух (колгоспи, колгоспизація) – становлення і розвиток організаційних форм колективних господарств шляхом примусового позбавлення селян землі, коней, корів, реманенту. Термін «колгосп» з'являється в 1919 р., а комуни, як одна із його форм, роком раніше. Колгоспний рух спочатку розвивався на основі комун, усередині 1920-х рр. його основною організаційною формою стали Товариства спільного обробітку землі (Тсоз). З листопада 1929 р. в статті «Рік великого перелому» Й.Сталін зазначав, що «...селяни пішли в колгоспи, пішли цілими селами, волостями, районами». Колгоспизація означала насаджування нового організаційно-господарського побуту селян, їх покріпачення, поділ колгоспників на ланки, кутки, рільничі бригади, перетворення їх на дешеву і безправну робочу силу, виконавців трудової, грошової та натуральної повинностей. Зразковий статут сільгоспартілі 1930 р. та 1935 р. упорядковував внутрішнє організаційно-виробниче життя колгоспу, а інші нормативні акти *(див. Тимчасові правила трудового ладу в колгоспах)* позбавляли селян соціально-трудового самовизначення. Колгоспники не мали права самовільно залишити робоче місце без дозволу бригадира, а також відрядити замість себе інших осіб.

Колгоспний рух, тобто організація комун, артілей, тозів, зруйнував звичну соціально-побутову і демографічну структуру українського села. У 1932 р. в колгоспах працювали 5,9 млн, у 1933 р. – 6,3 млн, у 1934 р. – 6,7 млн, у 1935 р. – 7 млн, у 1936 р. – 7,6 млн, у 1937 р. – близько 8 млн колгоспників, а решта не була працевлаштована. За підрахунками Українського науково-дослідного інституту економіки сільського господарства на чолі з О.Г.Шліхтером *(див. Шліхтер О.Г.)* в колгоспах знаходилось близько 20 млн осіб. Отже, в роки Голодомору 1932–1933 рр. близько 14 млн колгоспників України (вдови, діти, хворі, особи похилого віку, інваліди, багатодітні родини із сиротами) не мали матеріальної винагороди і права на користування сумнозвісним громадським харчуванням, які стосувалися винятково працюючих, але і для них у грудні 1932 р. заборонили видавати хліб. Колгосп як форма господарювання був перетворений у сталінську модель соціальної резервації селян. Вони не мали паспортів *(див. Паспортизація)* та права лишати колгосп *(див. Тимчасові правила)*, виїжджати за межі села та району *(див. Заборона виїзду за хлібом)*. Адміністративно-правова та соціально-комунікативна ізоляція колгоспників стала причиною їх масової смертності від голоду.

Колгоспи мали розв'язати зернову проблему, тобто оперативно наповнити зерном державний резервний фонд, забезпечити хлібом працівників новобудов, досягнути сталого експорту. За таких обставин була організована дворазова оплата праці в колгоспах (аванс та річний розрахунок), щоб контролювати витрати хлібних культур. Зерно підлягало легальній конфіскації державними органами, які з 7 серпня 1932 р. стали його офіційними власником, бо колгоспне майно прирівняли до державного. У 1931, 1932, 1933 роках розподіл хліба на трудодні свідомо затримували *(див. Трудодень)*. Весною 1932 р. третина колгоспів УСРР навіть не розпочинала розрахунок., у 1933 р. майже половина колгоспів не розрахувалася з членами господарств. Вони масово гинули від голоду, маючи на облікових рахунках сотні вироблених трудоднів. 15 березня 1933 р. С.В.Косіор інформував ЦК ВКП(б) про те, що «...значну частину голодуючих становлять також колгоспники, хоча і виробили багато трудоднів, але отримали на руки дуже мало хліба». У скаргах колгоспників на адресу республіканського і союзного партійно-радянського керівництва найчастіше згадувалась відсутність хліба на трудодні, а також його примусове повернення в тих колгоспах, де було виявлено факти так званого «розбазарювання хліба», що, по суті, було законною видачею зерна для оплати трудоднів, для забезпечення громадського харчування у жнива та на посівну кампанію. Однак зерно вивозили з поля *(див. Конвеєрна система заготівель хліба)*. Колгоспи у 1932–1933 рр. стали основними постачальниками хліба державі *(див. Хлібозаготівлі у колгоспах)*. У них було достатньо хліба, щоб прогодувати селян і робітників, засіяти поле, утримувати худобу, але їх позбавили права самостійного розподілу врожаю. Господарствам бракувало техніки, машин, тому переважала ручна праця, застосовувалась тяглова сила коней, волів, корів, поголів'я яких масово гинуло у непристосованих фермах від голоду і холоду. У голодному 1932 р. норми виробітку в колгоспах збільшилися на 25% порівняно з попереднім роком, але вони не виконувалися через масовий невихід колгоспників на роботу, їх фізичну неспроможність працювати, навіть пересуватись. Колгоспники помирали від

голоду безпосередньо на полі, у хлівах, на токах, виснажені тривалим голодуванням і непосильною фізичною роботою.

Л-ра і джерела: Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Том 2. – К., 2006. – С. 202–210; Тимчасові правила трудового ладу в колгоспах НКЗС. 8 квітня 1933 // Збірник законів УСРР. – 1933. – №22. – Арт. 279–280; Про присадибні землі колгоспників. Постанова РНК УСРР 10 квітня 1933 р. // Збірник законів УСРР. – 1933. – №20. – Арт. 248–250; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 442; Сталін Й. Твори. Т. 12. – К., 1949. – С. 130–132.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ селянських господарств – примусове позбавлення селян землі, реманенту, худоби, майна шляхом їх усуспільнення; адміністративно-репресивна система насаджування в українському селі соціалістичних сільськогосподарських підприємств; комуно-більшовицька політика остаточної ліквідації приватно-кооперативного сектору, економіки на селі; форма упокорення та покріпачення селян. Ідея К. постала в ленінському Декреті про землю в 1917 р., а сам термін «колективізація» з'явився в розпорядженнях Наркомзему УСРР влітку 1919 р. Під час непу К. призупинилась, позаяк комуни виникали переважно на землях державного резерву, а тсози (товариства спільного обробітку землі) не усуспільнювали землі та майна селянських господарств. Частина колгоспів навіть входила до системи сільськогосподарської кооперації, яка восени 1929 р. була ліквідована. Конфіскація поміщицького землеволодіння в 1917–1919 рр. в Україні та економічне обмеження фермерських господарств зменшили щорічний валовий збір зернових на 250–400 млн пудів. Компенсація втраченого хліба шляхом імпорту «капіталістичного» зерна була відхилена сталінським оточенням весною 1929 р., натомість проголошувався курс на масову колективізацію селянських господарств з метою створення соціалістичних фабрик зерна.

На початку листопада 1929 р. Й.Сталін опублікував статтю «Рік великого перелому». Він політично та ідеологічно обґрунтував необхідність суцільної колективізації, її соціально-економічні завдання. Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) (1929 р.) заслухав доповідь С.В.Косіора «Про сільське господарство України і про роботу на селі». Україна стала експериментальним полем, обраним за взірець здійснення К. Постанови ЦК ВКП(б) 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву»; 2 серпня 1931 р. «Про темпи дальшої колективізації і завдання щодо зміцнення колгоспів» офіційно визначили критерії завершення «колективізації в основному»: усуспільнення 70% селянських дворів та 75–80% ріллі.

Колективізація викликала опір селян, які вдалися до збройних повстань, ліквідації колгоспів, сільрад та партійно-комсомольських осередків, до вбивства активістів, повернення конфіскованого та примусово усуспільненого майна. Повстання охопили всі райони УСРР восени 1929 – зимою 1930 р., особливо на Правобережжі, а проти селян були застосовані війська ДПУ, воєнізовані загони міліції *(див. Павлоградське повстання)*. Активну соціальну позицію виявляли селянки, які організовували «волинки» *(див. Волинки)*, повертали худобу, насіння, реманент. «В деяких місцях тривають далі випадки розбору коней з колгоспів, – інформував Наркомзем УСРР 27 квітня 1930 р., – невихід на роботу, підпали, постріли у вікна і навіть озброєні сутички і масовий опір представникам влади. В с. Горбань Гельм'язівського р-ну (Шевченківщина) 9 квітня 1930 р. волинка закінчилася тим, що актив розбігся, зерно було розібрано, приміщення колективу й сільради було розгромлено, туди було послано з району 10 озброєних комунарів, 4-х міліціонерів і уповноваженого ДПУ для арешту глитаїв, але вони натрапили на селянські пікети, в селі вдарили в набат. Спроби врегулювати конфлікт мирним шляхом не вдалися, юрба, озброєна чим попало, оточила товаришів, щоб їх обеззброїти. Посипалися каміння, були навіть постріли. Коли уповноважений ДПУ запропонував розійтись, посипались каміння, якими поранено 2 міліціонерів. Коли постріли товаришів уверх не дали наслідків, уповноважений ДПУ наказав дати залп в натовп. Забито трьох і поранено сім». Подібні сутички невдоволених примусовою колективізацією селян з військами ДПУ були характерними для першого року її здійснення, але одночасно з ними діяли інші форми опору: підпали, замах на вбивство комуністів, комнезамів, голів сільрад, уповноважених, самовільне повернення худоби, майна, масовий забій худоби в селянських дворах, невихід на роботу, оформлення виходу з колгоспу. Останнє стало масовим у 1930–1931 рр., продовжувалося в 1932–1933 рр. Сільська інтелігенція поширювала говірки: «Тато в Созі, мама в Созі, діти босі на дорозі»; «Нема чобіт, тільки лапті, розіб'ємо СОЗ на клапті». У с. Августівка Одеського р-ну на загальних зборах села звучали заклики: «Селяни, не записуйтеся до колгоспу, бо робитимете на чужих». У Лохвицькому р-ні на Полтавщині також лунали антиколгоспні заяви: «Колгосп це панщина. Раніш на військову службу брали на певний строк – 25 років, а в колгосп беруть невідомо до якого часу». У Грушівському р-ні селяни говорили відвертіше: «Колективізація не є добровільна, а примусова. Тому збувайте все, що є, знищуйте своє господарство, а тоді вступайте в колгосп. Нехай тоді колгосп

розживається». Опір селян колективізації, який у різних формах тривав протягом 1930-х рр., навіть у роки Голодомору, демонстрував організовані і спонтанні форми соціального самозахисту, самозбереження в умовах тотального позбавлення засобів фізичного існування.

Особливістю К. в Україні було її одночасне і комбіноване проведення – разом з розкуркуленням та хлібозаготівлями, першочерговим позбавленням селян землі, худоби, реманенту, а з іншого боку обов'язковим виконанням колгоспами хлібозаготівельних завдань. Тандем К. і хлібозаготівлі виявився руйнівним, адже безперешкодне вилучення зерна з колгоспів унеможливлювало їх справжнє організаційно-господарське зміцнення, повноцінний розвиток, розширення та поглиблення сільськогосподарського виробництва, штовхало колгоспників на голодну смерть. 22 лютого 1930 р. Криворізька окружна Контрольна комісія Робітничо-селянської інспекції повідомляла ЦКК КП(б)У про успішне поєднання «хлібозаготівельної кампанії» з «мобілізацією мас на перехід до соціалістичного ведення господарства» і ліквідацію «капіталістичних елементів». Внаслідок застосування адміністративно-репресивних заходів було повністю виконано план хлібозаготівлі в окрузі, колективізовано 98% господарств, усуспільнено 97% ріллі і 98% тяглової сили, заготовлено понад 100% посівного матеріалу. У лютому 1930 р. керівництво Семенівського, Глобинського, Олександрівського районів Кременчуцької округи проголосили себе районами суцільної колективізації, тому «...негайно усуспільнюють насіння, а то й коні, реманент, а за все останнє, що дійсно в них не організовано, що дійсно село не перейшло ще на суцільну колективізацію – за це забувають, а з цього й витікає ходіння по дворах, обшуки поголовні, а навіть у деяких селах і арешти». Такого висновку дійшов інспектор Наркомзему УСРР Н.П.Рябуха, зазначивши, що «...як метод й система, по цих районах в більшості вживаються голе адміністрування по усуспільненню, особливо посівного зерна, шляхом лазання по коморах, обшуку кожного члена колгоспу, а також і не члена колгоспу». Влада розглядала колгосп як засіб швидкого і безперешкодного наповнення хлібом державних фондів, а колективізацію – ефективним способом вирішення кризи хлібозаготівель і зернової проблеми. Поєднання темпів хлібозаготівлі з темпами К. системно руйнувало селянські господарства, створювало передумови Голодомору. 17 листопада 1930 р. Укрколгоспцентр заборонив приймати до колгоспу господарства, яким «доведено план хлібозаготівель до двору, доки вони не виконають твердих завдань». До завершення масової колективізації восени 1931 р. основним постачальником хліба державі були селянські господарства, а хлібозаготівельні кампанії 1931/32 та 1932/33 р. стали колгоспними, тому що обсяги їх поставок перевищували селянський сектор *(див. Хлібозаготівлі в колгоспах; Хлібозаготівлі в одноосібному секторі).*

Усуспільнення землі, насіння, худоби, реманенту під час К. означало їх фактичну конфіскацію. Селян позбавили засобів існування, відтак залишили без продовольства. Зерно і земля переходили у власність так званого колективу, але не поверталися до селян навіть оплатою за зароблені трудодні. Норми виробітку в колгоспах були непосильними для голодних селян, тому кількість зароблених трудоднів зменшилася. У грудні 1932 р. влада заборонила видачу хліба для так званого громадського харчування працюючих колгоспників. За таких умов колгоспи перетворили в соціальні резервації, у зони підвищеного ризику для життя людей.

К. стала новітньою формою масової конфіскації селянського майна, метою якої було створення сталінських «фабрик зерна», але в 1930-х рр., особливо в 1932–1933 рр., колгоспи стали більшовицькими фабриками смерті. Свавілля і цинізм радянських органів влади в роки К. не знали меж. Помирали люди і гинула худоба. За два перших роки колективізації поголів'я великої рогатої худоби зменшилося на чверть, свиней на 55%, овець на 40%, а загалом поголів'я ВРХ за п'ять років К. в Україні зменшилася у 2 рази, відтак збідніла і продовольча база республіки. Внаслідок К. кількість коней в одноосібному секторі скоротилася майже у 8 разів, корів в 11 разів. За роки Голодомору 1932–1933 рр. колгоспи втратили близько 300 тис. корів та 652 тис. коней. Їх переважна частина гинула від нестачі кормів, а також через економічну політику влади: м'ясозаготівлі, натуральний штраф з обов'язковим погашенням 15-ти місячної норми здавання, нищенням худоби в роки примусової колективізації («Ріж та їж, бо законтрактують та заберуть»).

У березні 1930 р. в УСРР було створено 23 тис. 594 колгоспи, до яких записали 64,4% селянських дворів та усуспільнили 71% ріллі. Однак до 1931 р. включно селяни-одноосібники залишалися основним виробником зернових культур. У січні 1931 р. в Україні було 176 районів суцільної колективізації, з яких у Степу 126, на Правобережжі 30, Лівобережжі 17, у Поліссі жодного, тому протягом другої половини 1931 р. в степових районах та на Вінниччині були зафіксовані перші випадки голодування селян. У 1932 р. в колгоспах опинилося 69,1%, у жовтні 1933 р. 74,4%, яким належало 78–87% ріллі. Вони зосередили в себе 78–80% посівної площі, 65–72% поголів'я

коней, 51–55% великої рогатої худоби. Чим вищим виявився рівень усуспільнення, тим вищою була руйнівна хода Голодомору. К. р. не супроводжувався належним організаційно-технічним забезпеченням колгоспів, а обсяги хлібозаготівлі перевищували у кілька разів їх економічні можливості.

26 квітня 1933 р. С.В.Косіор інформував союзне керівництво про стан К. та розвитку сільського господарства в Україні. До колгоспів почали записуватися «...багато тих одноосібників, які за останню пару років зовсім перестали вести господарство, ліквідували худобу з розрахунку на те, що якось виживуть», але «...чималу роль відіграла і голодовка, яка, у першу чергу, вдарила по одноосібнику». Отже, спрацював принцип С.В.Косіора про те, що голод багато чому навчив селян, які почали об'єднуватися в колгоспи. Весною 1933 р., коли Голодомор досяг апогею, рівень колективізації на Чернігівщині становив 60% (проти 47% в жовтні 1932 р.), на Харківщині 80% (76%), на Київщині 73% (68%), на Вінниччині 64% (59%). Кожне село і господарство одержувало тоді не лише «розверстку» про колективізацію, а й план виконання хлібозаготівлі. Український демограф А.П.Хоменко, вивчаючи в 1935 р. рівні дитячої смертності в Україні, звернув увагу на руйнівний вплив К. с. г., підкресливши факт найвищої смертності в районах суцільної колективізації *(див. Хоменко А.П.)*.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 142–144, 181, 245, 271–276, 280, 345, 636; Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) // Упоряд. В.Васильєв, Л.Віола. – Вінниця, 1997. – С. 250–251; Марочко В.І. Колективізація сільського господарства в УСРР/УРСР // Енциклопедія історії України. Т. 4. – К., 2007. – С. 447–448; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки – К., 2003. – С. 324–334, 454–455; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй, июль 1932 – июль 1933 г. Документы. – М., 2012. – С. 700.

КОЛГОСПНІ насіннєві фонди – посівний матеріал для сівби озимих та ярових зернових культур. Їх створення передбачалося Зразковим статутом сільськогосподарської артілі 1930 р. Кожен колгосп мав натуральний фонд для оплати трудоднів, забезпечення громадського харчування колгоспників, проведення сівби. К. н. ф. називали резервним стратегічним запасом. Відрахування до посівного фонду не мали перевищувати 15% валового збору зерна в господарстві, але в умовах примусової хлібозаготівлі ніхто не дотримувався статутного принципу. Структуру сівозміни та зернового клину встановлювали в районі, незважаючи на площу ріллі та скрутний хлібофуражний баланс кожного колгоспу. До початку хлібозаготівельної кампанії 1931/32 р. колгоспи отримували контрольні завдання сівби, тому засипали до комори насіння зернових культур згідно з нормами висіву. Наприкінці серпня 1930 р. насіння вистачило для 7% колгоспного посівного клину, а озимого для 19%. Страхові фонди досягли тоді 2% посівної площі, а фуражні становили 4% річної норми. Восени 1930 р. колгоспам вистачало насіння для завершення сівби, але бракувало техніки, тракторів, робочої худоби, сільгоспреманенту, тому посівна відбувалася нерівномірно: одні господарства завершували, інші лише розпочинали роботу. У 1931/32 р. хлібозаготівлі стали першочерговим завданням місцевих органів влади та господарств, тому розпочалося масове вивезення насіннєвих фондів до елеваторів, портів, залізниць. Колгоспи скаржились на нереальність хлібозаготівельних планів, ущемлення їхніх прав стосовно розподілу хліба на трудодні, на унеможливлення повноцінного створення насіннєвих фондів згідно з агротехнічними нормами висіву зерна. 29 листопада 1931 р. правління артілі «Колос» Високопільського р-ну на Херсонщині повідомило Г.І.Петровського про свавілля місцевої районної влади, яка вимагала «...вивезти весь посівний матеріал і все зерно». Подібне ставлення до насіннєвих фондів колгоспів стало звичним під час хлібозаготівельної кампанії 1931/32 р. Системне позбавлення колгоспів зерна, особливо насіння, призвело до голоду восени 1931 р., зимою – весною 1932 р., а також стало основною причиною недосіву на площі 3,5 млн га. Уряд УСРР просив центральну владу видати насіння для завершення сівби, але йому відмовили, тому висівали з порушенням норм висіву, а замість ярових хлібних культур сіяли гречку, кукурудзу, овес.

Восени 1932 р., особливо після перебування в Україні «групи ЦК ВКП(б) на чолі з В.М.Молотовим», свідоме позбавлення колгоспів насіннєвих фондів мало політичну підтримку. У листопаді 1932 р. вивезення насіння на заготівельні пункти в рахунок плану не викликало будь-яких застережень. 20 листопада 1932 р. РНК УСРР заборонив колгоспам витрачання натуральних фондів для власних потреб та надав райвиконкомам право «...перераховувати до фонду хлібозаготівлі всі натуральні фонди, що утворені в колгоспах, які незадовільно виконують плани хлібозаготівлі». Санкцію на позбавлення насіннєвих фондів видавали облвиконкоми. 22 грудня 1932 р. Л.Каганович інформував Й.Сталіна про необхідність скасування постанови ЦК КП(б)У стосовно заборони перерахування насіння у фонд хлібозаготівлі, тому

що «турбота» про фонди, у тому числі і насіннєві, серйозним чином гальмує і псує справу хлібозаготівлі». 24 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У, виконуючи директиву Л.Кагановича, доручив місцевим органам влади вивезти з колгоспів, які не виконали плану хлібозаготівлі, «...усі без винятку наявні колгоспні фонди, навіть і насіннєві, в рахунок плану хлібозаготівлі» у п'ятиденний термін. Усіх, хто чинив опір цьому, навіть комуністів, арештовували і віддавали до суду. 25 грудня 1932 р. С.В.Косіор скасував попередні постанови і розпорядження, які стосувалися заборони вивозу насіння до хлібозаготівлі. «Звичайно, – наголошував він, – вивіз насіннєвих фондів є заходом важким, але по відношенню до колгоспів, які недобросовісно ставляться до виконання своїх зобов'язань перед державою, іншого виходу немає».

13 лютого 1933 р. Раднарком УСРР зобов'язав сільради «мобілізувати» 1,7 млн т насіння в одноосібному секторі шляхом «самозобов'язання», встановити контролерів за формуванням насіннєвих фондів, позбавляти присадибної землі за відмову від сівби. Селяни вагалися з використанням прихованого зерна: або посіяти і вмерти, або ж харчуватися та сподіватися на державну позику. У квітні 1933 р. в одноосібному секторі вистачало насіння для засіву 51% ріллі. Позбавлення колгоспів права створення насіннєвих фондів тривало протягом першої половини 1933 р., а її свавільне продовження тривало і восени 1933 р. Тоді не досіяли 2,6 млн га.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 516, 521, 524–525; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 136, 466; Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 443; Вісті ВУЦВК. – 1933. – 15 лютого, 15 квітня.

КОЛЕСНИК Іван Сидорович – житель с. Марківка Марківського р-ну Донецької обл. Весною 1933 р. виступив проти політики хлібозаготівлі, конфіскації зерна. 30 квітня 1933 р. розпочато слідство, з'ясовано, що під час виїзду колгоспників у поле на сівбу він заявив: «Навіщо ви їдете в поле сіяти, коли в минулому році весь урожай забрали, а вас залишили голодними і ви пухнете з голоду». 5 травня 1933 р. Марківський районний відділ ДПУ пропонував судовій трійці засудити К. до 10 років таборів. 15 червня 1933 р. він помер у районній лікарні, а 25 вересня 1933 р. справу припинено за відсутністю доказів. Реабілітовано 15 серпня 1994 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 197.

КОЛЛІ Маргарет Сіріол *(Colley Margaret Siriol)* – доктор медицини, громадський діяч, племінниця журналіста Г.Джоунза *(див. Джоунз Гарет)*. Народилася 1925 р. в Лондоні. Вищу освіту здобула в Канаді, куди переїхала в роки Другої світової війни. У 1990 р. випадково виявила щоденники, статті Г.Джоунза в родинному будинку в м. Баррі. Упорядкувала його особисті документи, листи, рукописні матеріали. 30 травня 1996 р. К. розповіла кореспонденту газети «День» Д.Дроздовському про статті Г.Джоунза, у яких він висвітлював голод в Україні. Вона визнала, що Голодомор був геноцидом українського народу. Спільно з сином Найджелом написала книгу «Більше, ніж зерно істини» (2005). К. відвідувала Україну, брала участь у роботі чергового конгресу Міжнародної асоціації україністів, який відбувся в Донецьку (червень 2005). У листопаді–грудні 2009 р. спільно з професором Кембриджського ун-ту Р.Фінніном влаштувала першу виставку щоденників Г.Джоунза, відкрила меморіальну дошку на корпусі будинку Абереквітського ун-ту, в якому навчався її легендарний дядько. 25 листопада 2010 р. К. визнала штучний характер голоду в Україні, підтвердила його геноцидну складову, адже кожен народ, що пережив «таке саме пекло», повинен морально і юридично визнати злочини проти людяності. К. займалася організацією гуманітарної допомоги дітям Африки. Померла К. 20 листопада 2011 р.

Л-ра і джерела: More Than a Grain of Truth. The Biography of Gareth Richard Vaughan Jones / By dr. Margaret Siriol Colley with Nigel Linsan Colley. – Nottingham, 2005. – 449 p.; tyzhden. ua /History/133; www.ukrainian week.com /History/36229; https://day.Kyiv.ua/ru/artiecle/podrobnosti/garet-dzhons-vozvrashaetsja-v-ukrainy

КОЛОТУХА – назва їжі голодних селян в українських селах 1932–1933 рр. К. готовили шляхом додавання до кип'яченої води борошна. Її видавали під час польових робіт у колгоспах, на розробках торфу.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 79.

КОЛЬЗЯНИКИ (кользи) – їжа голодних селян у роки Голодомору. Суміш із тертих буряків та ріпаку – кользи. Зварені або спечені коржі називалися кользяниками. Їх готували на Житомирщині та в інших районах, у яких зберігалися буряки в селянському дворі.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 79.

КОМІСІЯ з вивчення голоду в Україні – науково-дослідний, юридично-правовий та громадсько-політичний проект, ініційований українською

діаспорою США та підтриманий Конгресом США. Ідея створення К. з'явилася у зв'язку з 50-літтям Голодомору в Україні, реалізацією якої займалися різні громадські об'єднання США: Крайовий комітет вшанування жертв геноциду в Україні 1932–1933 рр., Американці в обороні людських прав в Україні (АГРУ), Українська Гельсінська група, Всеукраїнський конгрес вільних українців, Український народний союз, Український конгресовий комітет Америки, Союз українок Америки, Український братський союз, Державний центр УНР в екзилі та інші. Консолідована і колегіальна думка української громади стосовно створення конгресової К. пролунала на велелюдному мітингу у Вашингтоні 2 жовтня 1983 р. Конструктивну діяльність серед конгресменів розгорнув віце-президент Українського народного союзу М.С Куропась *(див. Куропась М.С.)*, який був радником президента Дж.Форда з етнічних питань, І.Ольшанівський – правозахисник, котрий використав матеріали американської комісії про Голокост євреїв, подав основу законопроекту про К. для розслідування причин і наслідків Голодомору в Україні. Після доповнень проект закону передали до Конгресу США. 27 вересня 1983 р. конгресмен Джейм Флоріо вніс законопроект № 3993 про створення К. до Палати представників. Спочатку його підтримали 59 конгресменів-спонсорів, тому 17 листопада 1983 р. він запропонував його вдруге, але тепер за № 4459. У Конгресі США та в американському суспільстві тривали дискусії. Ідею створення К., особливо на конгресових слуханнях, підтримав Американський єврейський комітет. Адміністрація президента Р.Рейгана спочатку зайняла очікувальну позицію, не розглядала тоді К. у якості антирадянської кампанії проти «імперії зла», хоча й не відхиляла такої можливості. Текст законопроекту отримав схвалення комісії закордонних справ Конгресу. Однак для повноцінної діяльності необхідно було мати кошти, тому попередня цифра у 4,5 млн дол. виявилася неприйнятною, відтак затвердили бюджет К. у 400 тис. дол. 12 вересня 1984 р. Сенат одноголосно прийняв законопроект, а 12 жовтня 1984 р. президент Р.Рейган підписав закон № 99/100. Її створення вітала українська громада США та Канади, а комуністичні та прорадянські кола розпочали антиукраїнську інформаційну війну, яку очолили ідеологічні служби СРСР. Інтелектуальне забезпечення діяльності К. надавав Український дослідний інститут Гарвардського ун-ту, до якого долучилися американські дослідники Р.Конквест, Дж.Мейс. На голову К. пропонували Б.Федорака, У.Мазуркевич, М.Куропаса, О.Береса, навіть колишнього виконуючого обов'язки мера Чикаго Мері Бек. Однак призначили американця Дж.Мейса, хоча він хотів бачити на чолі К. відомого дослідника Голодомору В.Гришка *(див. Гришко В.І.)*. Основна частина бюджетних коштів К. була спрямована на підготовку тритомного видання спогадів очевидців Голодомору, які опинилися в США. Розповіді очевидців записували переважно жінки-українки, а науково-методичне та аналітичне забезпечення здійснювали Л.Герец і Дж.Мейс. Велику організаційно-технічну роботу проводила в цій справі голова Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка в США Лариса Онишкевич. Схему опитування свідків розробив Дж.Мейс. У 1986 р. К. відзвітувалася за свою діяльність, а 22 квітня 1988 р. було надіслано рапорт до Конгресу США. Так як К. не завершила запрограмованого проекту, то в 1988 р. законом № 100/340 їй видали 100 тис. дол. для продовження роботи. Рапорт К. англійською мовою з'явився у квітні 1988 р., а тритомне видання «Усної історії» («Oral History project») українською мовою вийшло в 1990 р. у Вашингтоні. Його перевидали українською мовою в Києві 2008 р.

Л-ра і джерела: Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. (Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс). – К., 2008. – С. 6, 585–601; Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Heretz. Vol. one. – Washington, 1990. – 582 p.; Vol. two, 1990. – P. 583–1166; Vol. three. – P. 1167–1734; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 799–815; День і вічність Джеймса Мейса. – К., 2005. – С. 25.

КОМІСІЯ з обліку недоїдаючих – тимчасова група осіб при сільських радах, до складу яких входили голова та члени виконкому сільради, представники партійного осередку, інколи лікарі, міліціонери. Займалися встановленням кількості «недоїдаючих», тобто голодних колгоспників, червоноармійців, червоних партизанів, ударників «колгоспних ланів», педагогів, агрономів, багатодітних селян-одноосібників. К. складала списки «тимчасово голодуючих», оцінювала їх фізичний та соціально-психічний стан. Визначення «комісія з обліку недоїдаючих» зустрічався в кримінальних справах канібалів, оформлених райвідділами ДПУ УСРР *(див. Людоїдство)*.

Л-ра і джерела: Державний архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 15158. – Арк. 16–17.

КОМІСІЯ ЦК КП(б)У зі збору насіння – тимчасовий державно-регулятивний орган, створений за постановою політбюро ЦК ВКП(б) 30 січня 1933 р. головою К. призначено С.В.Косіора, а членами –П.П.Постишева, В.Я.Чубаря, С.Ф.Реденса, О.В.Одинцова *(див. Одинцов О.В.)*. К. надавалося право видавати власні розпорядження, які друкувалися від імені ЦК партії

та Раднаркому. К. звітувала перед ЦК ВКП(б) кожні 5 днів про збір насіння, виконувала його директиви про збільшення в 1933 р. посівного клину під зернові на 300 тис. га, загалом 17,1 млн га. ЦК ВКП(б) пропонував структуру зернового клину, обсяги сівби у колгоспах, радгоспах та селян, спрямовував «боротьбу із куркульським саботажем і шкідництвом».

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 629, 639–641.

КОМІТЕТ допомоги голодуючим великої України і Кубані – об'єднання українських громадських організацій. Створено 15 серпня 1933 р. в Брюсселі на установчому з'їзді представників української громади. К. видав відозву «SOS уярмленій та вмираючій Україні», а також визнав за мету висвітлення обставин голоду, надання допомоги голодуючим через міжнародні організації. Відозву К. опублікували центральні газети Бельгії із закликами припинити «московське панування» в Україні. К. розповсюдив меморандум «Походження голоду в Україні», зміст якого тлумачили бельгійські журналісти. 29 жовтня 1933 р. у м. Льєж відбулася панахида та мітинг протесту, виголошувалися прокламації. У Брюсселі було створено об'єднання Українського Червоного Хреста, але воно протидіяло К., тому що його засновниками були прорадянські активісти. Діяльність К. виявилися конструктивною, привернула увагу громадськості Бельгії до голоду в Україні.

Л-ра і джерела: Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Опис 20. – Справа 6204. – Арк. 2–11.

КОМНЕЗАМИ (Комітети Незаможних Селян) – комітет незаможних селян, громадсько-політична організація, створена більшовиками в травні 1920 р. для політизації та ідеологізації суспільного життя українського села, розколу селян за майновим станом і виконання соціально-економічної політики більшовицької влади на селі. К. сприяли здійсненню примусової колективізації та політики розкуркулення в 1929–1931 рр., брали участь у діяльності буксирних бригад, роботі сільрад, займалися вилученням селянського хліба, були представлені в різних комісіях для встановлення подвірних хлібозаготівельних завдань. «Люди почали ховати хліб у пляшки і горнята, – згадував І.Ф.Бурлака із с. Городище Літинського р-ну Вінницької обл., – закопували в землю, зашивали у різне лахміття, спускали десь по копанках у воду. Але завзяті комнезами і активісти знаходили всюди. Комнезами ходили по хатах, винюхували, хто що їсть, а тоді жди непроханих гостей». Інколи жертвами хлібозаготівлі ставали і члени КНС, а їхніх керівників вважали «підкуркульниками» та «колишніми петлюрівцями». 8 березня 1933 р. К. ліквідовано за постановою ВУЦВК.

Л-ра і джерела: Кульчицький С.В. Комітети Незаможних Селян // Енциклопедія історії України. Том 4. – К., 2007. – С. 485–487; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 26–27, 220, 319, 329; 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. – К., 1991. – С. 131.

КОМІТЕТ заготівлі сільгосппродуктів при РПО СРСР (Комзаг при РПО) – державний орган, який займався координацією заготівель зернових, технічних та інших культур сільського господарства. Створено 13 лютого 1932 р. за постановою РНК СРСР. До його складу входили: Всесоюзне об'єднання із заготівлі зернових, бобових, круп'яних, олійних та фуражних культур (Заготзерно), Всесоюзне об'єднання із заготівлі льону та конопель (Заготльон), Всесоюзне об'єднання із заготівлі бавовни (Заготхлопок). К. з. мав уповноважених в уряді союзних республік та облвиконкомів, які не підпорядковувалися місцевим органам влади. 13 лютого 1933 р. реорганізований у Комітет із заготівлі сільгосппродуктів при РНК СРСР, а 15 січня 1938 р. на його основі було засновано Народний комісаріат заготівель СРСР. У 1932–1933 рр. оперативне керівництво К. з. здійснював М.О. Чернов *(див. Чернов М.О.)*, К. з. встановлював річний план хлібозаготівлі, мав вичерпну інформацію про надходження зерна від господарств у республіках, контролював та вимагав його виконання. За даними К. з. у 1931/32 р. УСРР здала 6,8 млн т, у 1932/33 р. було заплановано 6,3 млн т. К. з. дозволив уряду України припинити весною 1932 р. хлібозаготівлі та розпочати збір насіння для проведення сівби, а також підтримав його пропозицію стосовно міжколгоспної взаємопозики зерна під гарантії держави. К. був одним із головних розпорядників обсягами хлібозаготівлі, творцем Голодомору.

Л-ра і джерела: Голод в СССР. 1929–1934. Том первый, 1929 – июль 1932 г. Документы. – М., 2011. – С. 422, 488; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 736; Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 220–225.

КОМІТЕТ резервів при РПО СРСР – державний орган, який займався формуванням, збереженням і технічним розподілом «товарно-продуктових резервів» країни. Створено 17 жовтня 1931 р. за постановою РНК СРСР. Головою К. р. призначено В.В.Куйбишева *(див. Куйбишев В.В.)*, його заступником наркома внутрішніх справ СРСР Г.Г.Ягоду. Зерно у сховищах К. р. вважалося недоторканим запасом, виділення якого

відбувалося у виняткових випадках з дозволу уряду та політбюро ЦК ВКП(б). 4 травня і 28 липня 1932 р. в розпорядження К. р. передано всі запаси зерна і зернофуражу. Вони зосереджувалися в управліннях резервів у республіках та областях, а також при військових округах. К. р. тісно співпрацював з Державним резервним хлібним фондом. У грудні 1932 р. у фондах «НЗ» було зосереджено 120 млн пудів хліба та зернофуражу. К. р. виконував функцію «собаки на сіні»: сам не вживав, іншим не давав.

Л-ра і джерела: Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 743, 764.

КОМІТЕТ для влаштування протесту проти більшовицьких звірств та допомоги голодним на Україні – громадське об'єднання українських організацій у Чернівцях. Створено 7 серпня 1933 р. К. очолив А.Крилів, заступник А.Завада, секретарі М.Атаманюк, В.Якубович, скарбник А.Гринюк, редакційна комісія Л.Когут, Ю.Сербинюк. К. влаштував панахиди у православних та греко-католицьких церквах і соборах, мітинги протесту в Чернівцях. Він знаходився по вул. Петровича, 4.

Л-ра і джерела: «Ми б'ємо в Великий дзвін...»: Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 42.

КОМІТЕТ представників українських організацій в Чехословаччині для допомоги селянам в Україні – громадське об'єднання української інтелігенції для допомоги голодуючим в Україні. До К. приєдналося 35 організацій («Спілка українських лікарів у ЧСР», «Союз Українського Сокольства», «Товариство українських кооператорів», «Українська громада в ЧСР» та інші). Створено 19 серпня 1933 р. в Празі. Управу К. очолив професор Української Господарської Академії в Подєбрадах О.І.Бочковський *(див. Бочковський О.І.)*. К. діяв на внески і пожертви, поширював правду про голод в Україні, викривав спроби уряду СРСР утаємничити факт голоду, збирав інформацію в західній пресі, листи очевидців. 18 вересня 1933 р. обрано Управу у складі О.І.Бочковського (голова), А.Галька (заступник), І.Паливоди (секретар), Б.Гомзина (голова пресової комісії). Ухвалено видавати чеською мовою тижневик «Hlad na Ukraine" та українською «Комунікат комітету». К. перебував за адресою: Прага-Віногради, Слєзка 7, кв. 24. Головним завданням К. вважав: організацію допомоги голодуючим, налагодження зв'язків із філіями у Львові, Чернівцях, Брюсселі, Відні, інформування громади про голод в Україні. Голова Управи О.І.Бочковський звернувся з листом до Е.Ерріо *(див. Ерріо Е.)*, у якому наголошував, що французького політика введено в оману стосовно подій в Україні, бо «...там передовсім можна почути живий голос замученого і скатованого червоними катами українського народу». 20 жовтня 1933 р. К. закликав українську громаду до гуртування і протесту. К. діяв в умовах економічної світової кризи, реваншу Німеччини, активізації дипломатичної кампанії із визнання СРСР, прийняття його до Ліги Націй, тому звернення К. до керівників західних країн залишалися без відповіді.

6 листопада 1933 р. К. надіслав листа президенту США Ф.Рузвельту з викладом «голодової ситуації» в Україні та на Північному Кавказі, але відповіді не надійшло. 11 листопада Управа К. надіслала телеграму до Брюсселя з проханням направити в Україну американську представницьку делегацію, але консул США отримав від департаменту вказівку дати стандартну відповідь: «Хоча ми співчуваємо людям, про яких йдеться у Вашому зверненні, на сьогоднішній день немає належного заходу, який уряд може вжити, щоб полегшити їхні страждання». Текстом подібних відповідей займався відділ Східної Європи Держдепартаменту США *(див.: Келлі Роберт Ф.)*. К. звертався до дружини президента – Елеонори Рузвельт, яка висловила співчуття, однак нічим не могла допомогти.

К. підтримали українські громади Праги, Лондона, Вінніпега, Берліна, Відня, Софії. До них приєдналася Є.Скоропадська.

Л-ра і джерела: «Ми б'ємо в Великий дзвін...»: Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 40–43, 61, 76–77; Великий голод в Україні. Звіт Конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. Том IV. – К., 2008. – С. 216–217.

КОНДРАШИН Віктор Вікторович – російський історик, дослідник соціально-економічних проблем розвитку селянських господарств та історії політичного терору і голоду в РСФРР 1920–1930-х рр. Народився 4 вересня 1961 р. у м. Пенза. Автор 250 праць з аграрної історії Росії та України, упорядник збірників архівних документів про колективізацію, політику розкуркулення та голод. Вищу освіту здобув на історико-філологічному факультеті Пензенського державного педагогічного інституту ім. В.Б.Бєлінського (1983). Учитель історії середньої школи №10 м. Пенза (1983–1986), завідувач кабінету кафедри історії КПРС Пензенського сільськогосподарського інституту (1986–1988). Навчався в аспірантурі Інституту російської історії (1986–1992), науковий співробітник Центру «селянознавства» Московської вищої школи соціальних та економічних наук, докторант Інституту російської історії РАН (1996–1997). Викладач, професор, завідувач кафедри вітчизняної

історії і методики викладання історії Пензенського державного педінституту (з 1997), доктор історичних наук (2001). Учасник та керівник спільних науково-дослідних проектів з ученими Великої Британії, Франції, Японії, Кореї, України, які відбувалися за сприяння Російського гуманітарного наукового фонду «Сучасна російська та українська історіографія голоду 1932–1933 рр. в СРСР» (2006–2007); «Селянський повстанський рух в Росії та Україні в роки громадянської війни: загальне та особливе» (2008–2010). Депутат Законодавчих зборів Пензенської області (2012), науковий експерт Комісії з протидії спробам фальсифікації історії, що суперечать інтересам Росії при Президенті Російської Федерації (2009–2012). Член партії «Единая Россия».

Перші публікації К. про голод 1932–1933 рр. у селах Поволжя з'явилися на початку 1990-х рр. Автор монографій з історії російського селянства («Крестьянское движение в Поволжье в 1918–1922 гг.» (М., 2001), голоду на території РСФРР у 1992–1933 рр. («Голод: 1932–1933 годы в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани)» (Самара–Пенза, 2002); «Голод: 1932–1933 гг. в российской деревне» (Пенза, 2003); «Голод 1932–1933 годов. Трагедия российской деревни» (М., 2008). Опрацював 617 свідчень селян Пензенської обл. про Голодомор. К. категорично заперечує явище Голодомору – геноциду в Україні в 1932–1933 рр. – без належного вивчення архівних документів, спогадів очевидців, без з'ясування специфіки соціально-економічного розвитку українського села періоду колективізації та хлібозаготівлі, території голоду і Голодомору в УСРР. Вивчав «географію та інтенсивність голоду» в РСФРР 1932–1933 рр., але обмежився переліком окремих випадків голоду в 1933 р., підкреслив «нормальну» смертність населення в районах Поволжя, Кавказу, Дону, Кубані. К. є автором і прихильником концепції «загальносоюзного голоду», уніфікованого тлумачення його причин, затушовування особливих соціально-демографічних наслідків Голодомору в Україні, розширення хронологічних рамок голоду (1929–1934), теорії «одночасного входження» регіонів СРСР у голод, який у «сусідніх зернових районах Росії виник одночасно з українським». Формулюючи подібні теоретичні узагальнення, К. не підтверджує їх фактами, аргументованим обґрунтуванням території голоду, доказами наявності Голодомору в російських селах РСФРР протягом грудня 1931 – вересня 1932 р. К. не заперечує факту голоду в УСРР весною – влітку 1932 р., який виявився «шоком для російських селян», а також вразив робітників Білорусії. Голод в УСРР розпочався раніше від «сусідніх зернових районів Росії», і не був «одночасним». Досліджуючи причини «посилення» хлібозаготівлі в УСРР 1931/32 р., К. справедливо підкреслює персональну відповідальність українського партійно-радянського керівництва, яке замовчувало факт голоду до 10 червня 1932 р. Весною 1932 р. Україна отримала «найменшу кількість продовольчої і насіннєвої допомоги» порівняно з іншими регіонами не через хороший урожай 1931 р., а внаслідок надання засушливим районам РСФРР, обмежившись у себе так званим «самозабезпеченням із внутрішніх ресурсів». Він розглядає державну позику колгоспам, яка підлягала першочерговому поверненню, в якості «продовольчої допомоги», але остання стосувалася винятково буряківничих господарств, частково працюючих колгоспників, а не голодуючих селян. Заборона видачі хліба для громадського харчування у листопаді–грудні 1932 р. нівелювала так звану продовольчу допомогу, а надходження насіння відбувалося під контролем органів ДПУ і мало цільове призначення – для сівби зернових культур.

У 2007–2012 рр. К. здійснював наукове забезпечення археографічного проекту Федерального архівного агентства Російської Федерації – «Голод в СРСР. 1929–1934 рр.». 17 січня 2007 р. голова Федерального архівного агентства В.П.Козлов запропонував Державному комітету архівів України взяти участь у підготовці збірника документів. Наукове керівництво проектом було доручено К. 18 січня 2007 р. Держкомархів України закликав Інститут історії України НАН України взяти участь у підготовці збірника документів «Голод в СРСР. 1932–1933 рр.». Відбулося кілька спільних нарад істориків та архівістів України, на яких була запропонована власна концепція документального видання: підготовка окремих томів за регіональним принципом (Голод в Україні, Голод на Кубані тощо) з відповідною структурою, передмовами, археографічно-довідковими коментарями. К. розробив та запропонував «Пояснювальну записку до запропонованої структури збірника». Вона була надіслана Держкомархіву України. Однак К. запропонував уніфікований хронологічно-тематичний принцип відбору документів. Він вийшов за рамки Голодомору 1932–1933 рр., розпочав їх підбір з 1930 р., рекомендував зосереджуватися на формах оплати праці колгоспників, організації їх громадського харчування, продовольчого забезпечення. «Враховуючи «український фактор», – наголошувалося в інструкції К., – варто підібрати документи з таким розрахунком, щоб вони доводили універсальний характер хлібозаготівлі 1932 р., здійснюваний одними і тими ж методами у кризових регіонах (Україна, Північний Кавказ, Нижня Волга)». Принцип уніфікації голоду та нівелювання

його регіональних особливостей К. вважав основним концептуальним підходом формування документів. «До того ж добирати їх варто таким чином, – зазначав К., – щоб було видно трагедію всього радянського селянства, без акценту на Україні». Тенденційний та упереджений підхід російських істориків до упорядкування збірника документів унеможливив участь України в його підготовці. Інструкція К. про підготовку документального видання потрапила на сторінки української преси. Запропонована концепція захищала «інтереси Росії» від «спроб фальсифікації історії», але пропонувала підготовку документального видання шляхом тенденційної вибірки матеріалів з метою уніфікації причин та наслідків голоду, заперечення Голодомору – геноциду в Україні, впровадження в історіографію і меморіальну практику термінології – «загальноселянська трагедія», «загальносоюзний голод», «спільна трагедія».

У 2011–2012 рр. вийшли з друку два томи у трьох книгах збірника документів, відповідальним редактором якого став К. *(див. «Голод в СССР, 1929–1934»)*. Передмова видання «Загальна трагедія народів СРСР» демонструє його концептуальне втілення. У вступній статті до збірника К. заперечує політично-правову оцінку Голодомору – геноциду в Україні 1932–1933 рр., але без використання належної наукової аргументації і відповідних документальних доказів. Захопившись ідеєю «загальносоюзного голоду», учений не згадав про голод 1928–1929 рр. в Україні, проігнорував факт Голодомору на території РСФРР у 1932 р. Документальне видання, до якого потрапили чимало цікавих і змістовних документів, стало своєрідним заручником концепції «інтернаціоналізації голоду», яку сповідує К., відтак має розширену версію історії колективізації, розкуркулення, хлібозаготівлі, експорту зерна, «продовольчої допомоги» селянам, а не основних організаційно-функціональних і типових складових голоду та Голодомору. Погляди та оцінки К. щодо причин і наслідків голоду в СРСР, особливо в УСРР 1932–1933 рр., співпадають з офіційною позицією політичного керівництва Російської Федерації, яке уникає правового тлумачення «загальносоюзного голоду» на території РСФРР у 1932–1933 рр., заперечує факт Голодомору-геноциду в Україні.

Л-ра і джерела: Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов в деревнях Поволжья // Вопросы истории. – 1991. – №6. – С. 176–181; Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 гг. в российской деревне в свидетельствах очевидцев // Крестьяноведение. – 2005. – Вып. 5. – С. 183; Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – М., 2008. – С. 6, 172, 237–245; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый, 1929 – июль 1932 г. Документы. – М., 2011. – С. 5–9, 11–13.

КОНВЕЄРНА система заготівлі хліба – організоване вивезення зерна колгоспно-радгоспного сектору безпосередньо з поля до елеваторів, зсипних пунктів, портів. «Передові колгоспи та радгоспи, передові райони, – повідомляв Наркомземсправ УСРР у серпні 1931 р., – зваживши величезні завдання в справі жнив, молотьби та організації конвеєрної системи здачі хліба, дійсно по-більшовицькому взялися до роботи». К. с. означала привласнення хліба колгоспів, його вивезення на елеватор без належного обліку. Бригади оголошували соціалістичне змагання «між собою, відправляли хліб з-під молотарок до засипних пунктів», брали додаткові завдання – так звані «зустрічні плани». Колгоспи поєднували молотьбу з «безперебійною конвеєрною хлібоздачею», перевиконували «більшовицькими темпами» річні плани, організовували вивезення хліба «червоними валками» *(див. Червоні валки)*. Застосування «безперервного конвеєру здачі хліба державі з-під молотарок» унеможливлювало його нормований розподіл на трудодні. Інтенсифікація викачки хліба з колгоспів через К. с. забезпечила виконання хлібозаготівельного завдання у Степу восени 1931 р. на 70%, на Правобережжі на 61%, Лівобережжі на 73%, на Поліссі – 56%, а стовідсоткове завершення відбулося у 24 районах УСРР.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 346, 352–353.

КОНВЕНЦІЯ про попередження злочину геноциду і покарання за нього – міжнародний правовий акт, ухвалений Генеральною асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р. Документ має 19 статей, кожна з яких стосується самого поняття геноциду, його тлумачення, складових ознак цього виду злочину, покарання та застосування. За конвенцією, геноцидом вважаються такі дії, здійснені з наміром знищити повністю або частково яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу: вбивство членів цієї групи, заподіювання тілесних ушкоджень та розумового розладу членам цієї групи, навмисне створення умов життя, спрямованих на повне або часткове фізичне знищення; заходи, що приводять до унеможливлення дітонародження в цій групі; насильне переміщення дітей з однієї групи до іншої. Покаранню підлягають дії: геноцид, змова з метою його здійснення, пряме і публічне підбурювання до геноциду, співучасть. Покаранню підлягають також посадові й приватні особи. Суд над ним здійснює компетентний суд тієї держави, на території якої учинено цей злочин, а також уповноваженим міжнародним кримінальним судом.

К. повинні були підписати члени ООН та запрошені Генеральною асамблеєю держави до 31 грудня 1949 р. 16 червня 1949 р. уряд УСРР підписав К.,

а 15 листопада 1954 р. Верховна Рада УРСР ратифікувала цей правовий міжнародний документ. 18 березня 1954 р. її ратифікувала президія Верховної Ради СРСР. Положення К. стали юридичною і правовою основою Кримінального кодексу України (ККУ), яким передбачено покарання за злочини геноциду. Стаття 442 ККУ дублює перелік дій, які підпадають під ознаки геноциду, виписані у К. 1948 р. Україна як засновник ООН опиралася на положення К. з метою політично-правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр., визнаного геноцидом постановою Верховної Ради України 28 листопада 2006 р. *(див. Закон України про Голодомор 1932–1933 років в Україні №376-V)*. К. є загальною нормою міжнародного права, яка підлягає застосуванню та виконанню.

Л-ра і джерела: Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – №12. – Ст. 244; Офіційний вісник України. – 2001. – №21. – Ст. 920; Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №25–26.

КОНКВЕСТ Роберт *(Conquest Robert)* – британський та американський учений, літературознавець, письменник, політолог; дослідник Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та політичних репресій в СРСР. Народився 15 липня 1917 р. в м. Малверн (Велика Британія). Освіту здобув у Вінчестер-коледжі (1931–1935), в Ун-ті Гренобля (1935–1936) та Оксфордському університеті (1936–1939). У роки Другої світової війни та повоєнні роки (1939–1946) служив в англійських сухопутних військах. Дипломат, співробітник Міністерства закордонних справ Великобританії, працював у Болгарії, в Організації Об'єднаних Націй (1946–1956). У 1956–1958 рр. займався науково-педагогічною діяльністю в навчальних закладах Лондона, читав лекції з історії англійської літератури в Університеті Буффало (США) протягом 1959–1960 рр. Літературний редактор журналу «Spectator» у Лондоні (1962–1963). Старший викладач в Інституті вивчення Росії при Колумбійському університеті (США), здобув ступінь бакалавра та магістра з мистецтвознавства, політики, філософії та економіки, доктора історії. Співробітник Інституту Гувера при Стенфордському університеті, Українського наукового інституту Гарвардського університету, ад'юнкт Центру стратегічних і міжнародних досліджень у Вашингтоні. Член Британського товариства підтримки романських студій, Американської асоціації сприяння прогресу досліджень славістики, Королівського товариства літератури, а також Британської академії наук (з 1994).

У 1955–1963 рр. К. займався літературознавчими студіями, редагував антологію поезії «Нові лінії», здійснив віршовий переклад епічної поеми О.Солженіцина «Прусські ночі» (1977), опублікував кілька творів з наукової фантастики.

Досліджувати політичну історію СРСР К. почав у 1960-х рр. У 1968 р. вийшла його перша монографія «Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років». Вона була перевидана в Італії (1970), Англії (1971, 1973), у Нью-Йорку (1974), а також російською мовою в 1991 р. в Ризі. Її український переклад опубліковано в 2009 р. Книга мала тринадцять базових розділів, але жоден не стосувався Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Однак учений згадує про голод через наслідки сталінської примусової колективізації, висвітлення експорту зерна з СРСР. «Уся вина за голод, – наголошує К., – цілком очевидно лежить на Сталінові. – Врожай 1932 р. був на 12% нижчим від середньостатистичного. Це був далеко не голодний рік. Але плани селянських хлібозаготівлі було піднято на 44%. Наслідком цього, як і варто було чекати, став широкомасштабний голод. Це, напевно, єдиний в історії випадок штучного голоду. Це також і єдиний великий голод, саме існування якого владні структури ігнорували або заперечували, і навіть досить успішно приховували від світової громадськості». Дослідник одним з перших серед іноземних соціологів, політологів та істориків визнав провину Сталіна за Голодомор, обґрунтував штучне походження голоду та викрив політично-ідеологічні причини його замовчування в СРСР, лівими партіями й урядами на Заході. У 1969 р. К. зазначив, що «...ознайомлення з усіма оцінками і даними дає змогу з достатньою точністю назвати число загиблих від голоду і пов'язаних із ним хвороб у 6–7 млн осіб», з яких «...понад 3 млн померлих припадає на Україну». До постраждалих від голоду він зараховує населення Казахстану, Північного Кавказу і Поволжя. Вважав голод формою масового терору влади проти селян, але уникав терміну «терор голодом», який з'явиться пізніше в працях ученого.

У червні 1981 р. газета «Гомін України» повідомила про згоду К. писати книгу про голод в Україні. У 1983 р. йому допомагав молодий американський дослідник Дж.Мейс *(див. Мейс Джеймс)*. Обидва погодились бути науковими експертами при розгляді питання штучного голоду в Сенаті США, співпрацювали над книгою про голод. У листопаді 1984 р. українська преса Америки висвітлювала та коментувала кожну промову і статтю К. з питань Голодомору, використовувала терміни «Голодомор», «голодовий геноцид», «голокост». Сам учений тоді ще не визначився з науковою та політично-правовою оцінкою голоду 1932–1933 рр. в Україні. У травні–червні 1984 р. газети «Гомін України», «Українські вісті», «Народна воля», «Український голос» друкували статті Дж. Мейса про обговорення книги К. Він завершив її в Інституті Гувера Стенфордського університету

(шт. Каліфорнія) в 1985 р., написав коротку авторську передмову з подякою учасникам науково-дослідного проекту.

Книга К. «The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine» з'явилася у 1986 р. у Нью-Йорку, яка в українській історіографії має назву «Жнива Скорботи». У 1988 р. вона вийшла німецькою та російською мовами. Перша українська версія опублікована 1993 р. у видавництві «Либідь», але неповна, тому що упорядники самовільно вилучили авторську передмову К., вступ, бібліографічні посилання до розділів, іменний покажчик. Повний переклад книги К. українською мовою здійснено у 2007 р. з ініціативи Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000» та за сприяння Посольства США в Україні.

В англомовному виданні 1986 р., яке готував, редагував і вичитував К. власноруч, використано термін «терор голодом» («terror-famine»), в українському його самочинно доповнено поняттям «Голодомор» і вставлено до тексту книги. К. визнав голод «штучно створеним і спрямованим на винищення колгоспного селянства» України, а також «великої частини заселеного українцями Кубанського краю (разом з деякими регіонами Донського краю та Поволжя)». Інколи в україномовній версії книги К. з'являються терміни «голод-геноцид», які не використовував автор у 1986 р. Він використовував термін «терор голодом». Книга К. «Жнива Скорботи» була першим англомовним науковим виданням іноземного ученого про голод в Україні та інших регіонах СРСР. Вона конструктивно вплинула на системні дослідження причин та наслідків Голодомору, які виконували західні учені.

Перу К., крім зазначених праць, належать книги про політичну діяльність Й.Сталіна та функціонування карально-репресивної системи «Таємна поліція Сталіна» (1985), «Сталін і вбивство Кірова» (1988), «Тирани і письменники» (1989), «Великий терор. Переоцінка» (1990), «Сталін – руйнівник нації» (1991). У 1999 р. К. завершив книгу «Роздуми над сплюндрованим сторіччям», яка вийшла в Україні 2003 р. Вона висвітлює причини занепаду СРСР – «Сталінової імперії», яка деградувала за роки правління Л.І.Брежнєва через злиття кримінальних елементів із партійно-радянською бюрократією. Розмірковуючи над соціально-демографічними наслідками голоду 1932–1933 рр., К. називає 4–5 млн померлих осіб в Україні та 2–3 мільйони на Північному Кавказі і Поволжі. Учений визнав, що сталінське керівництво вдалося до «застосування ним голоду як засобу терору, а також помсти до селянства». Під час зустрічі з українськими істориками та журналістами у Стенфордському університеті 2006 р. К. назвав Голодомор – геноцидом українського народу.

За громадську та науково-дослідницьку діяльність К. отримав премію Американської академії мистецтв і літератури за поетичні твори, нагороджений орденом Британської імперії, а також орденом Ярослава Мудрого V ст. за висвітлення правди про Голодомор в Україні. Помер К. 4 серпня 2015 р. в Каліфорнії.

Л-ра і джерела: Conguest Robert. The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine. – New-York, Oxford, 1986. – P. 4, 6; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний довідник. – Одеса – Львів, 2001. – С. 587; Конквест Р. Жнива Скорботи. Радянська колективізація і Голодомор. – К.: Либідь, 1993. – 382 с.; Конквест Р. Жнива Скорботи. Радянська колективізація і Голодомор. – Луцьк, 2007. – 454 с.; Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. – К., 2003. – С. 123; Марочко В. «З найкращими побажаннями». Зустріч із Робертом Конквестом у Стенфордському університеті // День. – 2006. – 17 червня; Веселова О.М. Конквест Роберт // Енциклопедія історії України. Том 5. – К., 2008. – С. 26–27.

КОНОНЕНКО Костянтин Семенович – політичний і громадський діяч, економіст, дослідник соціально-політичної та економічної історії XX ст. Народився 12 червня 1889 р. у м. Рильське Курської губ. Вищу освіту здобув на природничому ф-ті Харківського ун-ту (1916). Член Української Центральної Ради (1917). У 1920-х рр. К. – службовець центральних кооперативних спілок УСРР, член правління Українського сільськогосподарського банку (1927–1930). У березні 1930 р. засуджений до років таборів за участь у так званій «Контрреволюційній шкідницькій організації в сільському господарстві України». Амністований у 1935 р. Працював у середніх навчальних закладах Харкова. У роки фашистської окупації України – співробітник Головного управління МТС. Виконував завдання Головної робочої групи «Україна» Оперативного штабу Розенберга, написав кілька аналітичних рукописних праць: «Значення МТС у радянському сільському господарстві», «Переворот у сільському господарстві та значення МТС». К. показав катастрофічний стан сільського господарства, згадав про голод. До 1951 р. жив і працював у Німеччині, згодом у США (1951–1965). Автор фундаментальної монографії «Україна і Росія. Соціально-економічні підстави національної ідеї» (1965), яка стосувалася суперечливих відносин між ними, а також Голодомору. Помер К. 28 серпня 1965 р. у м. Бунтон (штат Нью-Джерсі, США).

Л-ра і джерела: Кононенко К.С. Колоніальний визиск – основа совєтської індустріалізації. – Нью-Йорк: Пролог, 1960. – 27 с.; Його ж. Сорокаріччя кінця // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту. Т. 3. – 1962. – С. 136–149; Його ж. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави національної ідеї. – Мюнхен, 1965. – 535 с.; Хиллиг Г. Свидетельства искренней дружбы: Воспоминания К.С.Кононенко о А.С.Макаренко / Хиллиг Г., Марочко В. // Opuscula Makarenkiana. №20. – Marburg. – 1997. – 128 s.; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса;Львів, 2001. – С.132,134,140; Марочко В.І. Кононенко Костянтин Семенович // Енциклопедія історії України. Т.5. – К., 2008. – С. 32; Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Частина 1. Джерелознавче дослідження. – К., 2014. – С. 425–455.

КОНТРАКТАНТИ (контрактація) – система договірних відносин між виробником сільськогосподарської продукції та її споживачем (державними і кооперативними заготівельними організаціями); форма натуральної повинності селянських господарств. К. виникла у 1920-х рр., стосувалася організації виробництва та збуту продукції приватних селянських господарств, особливо технічних культур – льону, хмелю, цукрових буряків. Їх постачання державним та кооперативним установам відбувалося згідно з договорами (контрактами) за конвенційними цінами. У 1928–1929 рр. державні органи почали застосовувати репресивні методи хлібозаготівлі, а К. перетворили на зернову повинність. К. втратила принцип добровільного укладання та матеріального зацікавлення. Селяни здавали хліб, худобу і технічні культури в обмін на промислові товари, але така К. була характерна для періоду непу. Здійснення примусової колективізації зруйнувало непівську систему відносин, впровадило централізовані і частково децентралізовані форми хлібозаготівлі, які набули ознак обов'язкової натуральної повинності. К. як форма заготівлі сільськогосподарської продукції була збережена. З урожаю 1930 р. її спрямовували переважно на постачання державі зернових культур. Заготівельні організації влітку – восени 1930 р. навіть застосовували термін «хлібні лишки», але він не стосувався селян-контрактантів, а договір конкретної посівної площі та обсягу обов'язкового відвантаження зерна. Для матеріального заохочення у вересні 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У виділило дефіцитні товари для К., але з розрахунку вартості промтовару за кожен пуд відвантаженого зерна. Пуд селянської пшениці дорівнював 40 товарним копійкам, жита 15 коп., бобових 27 коп., соняшникового насіння – 40 коп. Якщо колгоспи здавали усі «свої товарні лишки», то К. лише за угодою. 20 липня 1931 р. Наркомпостач УСРР видав наказ № 260 «Про облік виконання селами заготівлі сільгосппродуктів та сировини, плани на яких доведені до сіл». Сільрадам дозволили встановлювати (розверстати) загальний план між колгоспами, контрактантами, навіть «куркульськими господарствами». Селянин-контрактант отримував квитанцію за формою №А2 про здачу продукції споживтовариству або сільгосптовариству за кожну п'ятиденку (5, 10, 15, 20, 25, 30). Надходження хліба від неконтрактантів контролювала сільрада шляхом реєстрації прийомних квитків за формою №А3. К. дозволялося виконувати план комбіновано, тобто замість пшениці здавати жито і навпаки. 12 червня 1931 р. Наркомпостач УСРР встановив норми здачі хліба господарствами для основних зернових районів у межах 25–30% валового збору, а для незернових – його восьму частину. Селянські господарства розподілялися на «твердоздавців», контрактантів і неконтрактантів. Кожен двір виконував індивідуальну натуральну повинність.

У 1932–1933 рр. К. не звільняла селян від виконання інших хлібозаготівельних зобов'язань – плану до двору, натурального і грошового штрафу, самообкладання *(див. Самообкладання)*, сільгосппродатку. У листопаді 1932 – січні 1933 р. норма здавання хліба одноосібниками у незернових районах становила 2,5 пуди з га посіву, а в зернових – у кілька разів більше. Однак вони не діяли, тому що заготівельні органи забирали все наявне зерно, навіть насіння. 25 грудня 1932 р. Раднарком СРСР дозволив створення в районах конвенційних бюро для організації заготівель незернової сільгосппродукції, тобто поширив принципи К. на іншу продукцію. У січні–лютому 1933 р. відбулася реорганізація системи К. 20 січня 1933 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) видали спільну постанову «Про обов'язкове постачання зерна державі від колгоспів і одноосібних господарств», якою зобов'язали «...скасувати теперішню договірну (контрактаційну) систему заготівлі зернових культур і встановити для колгоспів і одноосібних господарств «тверді завдання», що мають силу податку, з здаванням зерна державі за встановленими державними цінами». Для колгоспів існували фіксовані норми здавання зерна, а для одноосібних господарств обирали подвірні «тверді завдання», які «доводили» сільради, але на 5–10% вище від норми для колгоспів – до 4 ц з га. Насправді норми для К. були нереальними. На початку січня 1932 р. у Сахновському р-ні «одноосібники-контрактанти» здавали 8 ц з га.

Основним постачальником хліба державі в 1929–1931 рр. були приватні селянські господарства. У 1930/31 р. Україна отримала хлібозаготівельний план

7,8 млн т, з яких колгоспи здали 2,3 млн, радгоспи 0,4 млн, «твердоздавці» і контрактанти 4,3 млн. т. Для К. встановили річний план 2,3 млн, а на 1 червня 1931 р. вони відвантажили за договорами 2,5 млн т, тобто виконання становило 107%. У 1931/32 р. одноосібники станом на січень 1932 р. здали понад 2 млн т, що становило 75% їх річного плану. 30 вересня 1931 р. селяни-контрактанти Брацлавського р-ну Вінницької обл. здали 24 тис. ц, з яких 11 тис. ц пшениці, 7 тис. ц жита. 1 березня 1932 р. Херсонський міськком КП(б)У констатував «ганебне явище, що контрактанти виконали річне завдання лише на 68%», тому запропонував «...вжити найрішучих заходів адміністративно-фінансового тиску на злісних нездавців хліба». 20 січня 1932 р. селянина-контрактанта с. Мачухи Брацлавського р-ну Вінницької обл. А.А.Бартка кілька разів обкладали державними зобов'язаннями хлібоздавання, заарештували, почепили на шию записку: «Я злісний контрактант Бартко Архип, сховав свій хліб в ямі і не хочу його здавати раддержаві». 2 вересня 1932 р. Бородянський райвиконком Київської обл. ухвалив постанову Майданівської сільради про накладання штрафу на чотирьох «контрактантів за невиконання хлібозаготівлі» в розмірі від 50 до 100 крб. кожному. 1 грудня 1932 р. одноосібники Київської обл. вивезли 38 тис. т хліба (66% від плану), з яких К. здали 32 тис. т. У 1931–1933 рр. К. перетворили в одну із організованих форм примусового вилучення хліба в одноосібному секторі. До К. застосовували репресивні та адміністративно-фінансові методи впливу, тому селяни відмовлялися від т. з. договірних умов хлібоздавання.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 392, 397; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 198; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 70, 338; ЦДАВО України. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 1665. – Арк. 2, 30; Спр. 2785. – Арк. 43; Спр. 1654. – Арк. 4, 7; Спр. 1652. – Арк. 3, 18; Спр. 420. – Арк. 5; Ф. 539. – Оп. 11. – Спр. 395. – Арк. 62; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 184. – Арк. 83; Вісті ВУЦВК. – 1933. – 20 січня, 30 січня, 26 лютого.

КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНІ повстанські організації – політичний ярлик, більшовицька ідеологема, які стосувалися оцінки масового опору селян колективізації, хлібозаготівлі, розкуркуленню, конфіскації та реквізиції майна. Збройні повстання селян у 1929–1931 рр. влада вважала «контрреволюційними», як і будь-які форми спротиву в роки Голодомору. Визначення К. п. о. найчастіше зустрічалося в доповідних записках облвідділів ДПУ УСРР, а активними учасниками повстань вважали заможних селян, «колишніх петлюрівців», «твердоздавців», українських есерів, «ображених активістів», учителів, агрономів, розкуркулених селян. К. п. о. діяли підпільно, мали широку організаційну мережу в селах, повстанські осередки в кожному із сіл. На Поділлі, яке вирізнялося особливою активністю повстанських груп, К. п. о. охопили села багатьох районів. У лютому–березні 1932 р. оперативні підрозділи Вінницького облвідділу ДПУ УСРР ліквідували К. п. о. в Гайсинському, Теплицькому, Уманському, Шепетівському районах. Вони мали зв'язок із групами Одеського, Тираспільського, Зінов'євського районів. ДПУ вважала, що К. п. о. ставили за мету організацію збройного повстання для повалення радянської влади і повернення Української народної республіки. Селяни виголошували не лише ідеологічні гасла, а й конкретні завдання: повернення конфіскованого зерна та насіння, розпуск колгоспів, ліквідація сільрад, комсомолу, партійних осередків. Траплялися випадки самосуду над активістами. Карально-репресивні органи застосовували проти повстанців зброю, кавалерійські загони військ ДПУ, польові суди над керівниками «терористично-повстанських груп», «бандитсько-повстанських угруповань». До їх складу, крім розкуркулених селян, твердоздавців, колишніх петлюрівців, попів, належали «колишні політпрацівники», невдоволені методами хлібозаготівлі. Органи ДПУ зафіксували наявність повстанських організацій у селах Шепетівського, Проскурівського, Полонського, Старо-Костянтинівського, Янушпольського, Чуднівського, Жмеринського, Погребищенського, Бершадського, Тульчинського, Копайгородського, Брацлавського, Бердичівського, Троянівського, Станіславського, Немирівського, Шаргородського, Літинського, Барського, Тростянецького, Хмельницького, Калинівського, Вінницького, Джулинського, Іллінецького, Михальпольського, Затонського, Липовецького, Вороновицького, Могилівського, Липовецького, Деражнянського, Оратівського, Козятинського, Ямпольського та інших районів області. Однією з форм боротьби К. п. о. була антиколгоспна та антихлібозаготівельна агітація шляхом «поширення чуток про голод». Чекісти визнали той факт, що саме «продтруднощі» були основною причиною поширення повстанського руху та антирадянських настроїв. Вони були викликані «адмініструванням», тобто свавіллям партійно-радянських органів влади з метою завершення колективізації та виконання хлібозаготівельних завдань: репресіями, розпродажем майна, побиттям селян, знущанням над ними, накладанням штрафу за зв'язок з куркулями – за розмову бідняків із заможними, колгоспників за їх розмови з одноосібниками. 7 березня 1932 р.

Вінницький облвідділ ДПУ інформував партійне керівництво про те, що перелічені факти сприяли діяльності «контрреволюційних повстанських організацій і груп» в кожному з районів України. 1 грудня 1931 р. відбувся судовий процес над 174 селянами різних районів Чернігівщини, яких звинувачували у причетності до К. п. о. та підготовці збройного повстання. Для ліквідації К. п. о. політбюро ЦК КП(б)У доручило ДПУ УСРР створити та здійснити «спеціальний оперативний план» у районах Вінницької, Київської та Чернігівської областей. Повстання, які мали організований або стихійний характер в українських селах 1932 р., були соціальною формою протесту селян проти терору голодом, який здійснювали радянські та партійні органи влади.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 138–139; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 260–261; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 226–240.

КОНЦЕПЦІЯ загальнодержавної національно-культурної програми дослідження Голодомору 1932–1933 рр. в Україні – програмний документ, розроблений Українським інститутом національної пам'яті *(див. Український інститут національної пам'яті)*, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України 27 лютого 2007 р. № 364-р. К. започаткувала підготовку протягом 3-х місяців загальнодержавної програми дослідження Голодомору. Зазначалося, що з питань Голодомору написано понад 12 тис. праць, а його системне вивчення має стати одним із пріоритетів державної освітньо-меморіальної політики, зафіксованої у Законі України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. Виконання програми було розраховане до 2012 р., а її метою проголошене «здійснення адміністративно-правових, науково-методичних, культурно-просвітницьких та фінансово-економічних заходів» для забезпечення наукових досліджень. К. не була реалізована через зміну в 2010 р. складу Кабінету Міністрів України, Президента України та Адміністрації Президента України, реорганізацію Українського інституту національної пам'яті. Дослідження Голодомору перестало бути пріоритетною національно-культурною і меморіальною програмою. У 2007–2008 рр. з'явилося кілька видань за сприяння Українського інституту національної пам'яті, а за Президента України В.Ф.Януковича запрограмований «п'ятирічний план» системного вивчення Голодомору згорнули.

Л-ра і джерела: Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 22 лютого 2007 р. № 364-р.

КОНЮШИНИ потеруха – суха суміш, яку виготовляли із суцвіття конюшини. З неї варили юшку, мололи та пекли пампушки. Інколи К. п. додавали до інших страв-сурогатів, які готовили зморені голодом селяни. Їли також квіточки зеленої конюшини, а також висушували їх і варили з них кисіль.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 86–87.

КОНЯТИНА (конина) – м'ясо дохлих коней, які масово гинули в колгоспах та селянських господарствах. К. була «дефіцитним» продуктом харчування голодних селян. Поїдали саме дохлих коней, тому що за самочинне вбивство коня селян судили. Коні гинули від виснаження, сапу. Їх вивозили на звалища, а вночі селяни викопували, розтинали труп дохлої худоби, варили та їли. Люди помирали не від вживання дохлятини, а від голоду, отруєнь. В архівних документах та спогадах очевидців Голодомору випадки поїдання дохлої конини є найпоширенішими. Голодні селяни їли не лише варену, а й сиру конину. Історик та очевидець Голодомору І.Г.Шульга *(див. Шульга І.Г.)* згадував: «Пам'ятаю, як у колгоспі загинув кінь. Труп вивезли до провалля. Люди пішли рубати м'ясо і зняли бірку, прив'язану до хвоста. На ній написано:

Упала тут та й лежу
Дожидаю фуражу.
Хто нами керує –
Нехай мене у зад поцілує».

Масовий падіж коней розпочався весною 1932 р., а загалом їх поголів'я за 1929–1933 рр. зменшилося в Україні у 2 рази. У радгоспах їх падіж становив 67 тис., в колгоспах 652 тис., у колгоспників 61 тис., в одноосібників 536 тис., а разом 1,3 млн голів. Якщо в 1929–1930 рр. селяни різали худобу, щоб уникнути її усуспільнення, то в роки Голодомору – для внесення селянами натурального штрафу, виконання плану м'ясозаготівлі. Для багатьох з них К. була порятунком від голодної смерті, але траплялися випадки масових отруєнь та захворювань через її вживання.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 84–85; Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 454–455.

КОРЧАК-ЧЕПУРКІВСЬКИЙ Юрій Овксентійович – демограф, статистик, учений, один з фундаторів української демографії. Народився 15 грудня 1896 р. в м. Кишинів (Молдова). Вищу освіту здобув у Київському політехнічному ін-ті (1913–1915), Українському юридичному ун-ті (1917–1918) в Києві,

у Київському ін-ті народного господарства (1920–1922) за спеціальністю інженер-економіст. Співробітник Ін-ту демографії ВУАН (1921–1925), ЦСУ в Харкові (1925–1928). Займався статистично-демографічним обліком природного руху населення, науково-теоретично обґрунтував таблиці «доживання» в 1925–1926 рр. Демограф А.Хоменко *(див. Хоменко А.П.)* високо оцінив зазначені таблиці, які фіксували особливості еволюції смертності. Він також звернув увагу на «молодого українського демографа» Ю.Корчака-Чепурківського – учасника Всеукраїнського з'їзду з вивчення продуктивних сил у 1925 р. Новизна методики К., на думку А.Хоменка, полягала у з'ясуванні тих «...загальних коефіцієнтів, які повинні були б мати місце у 1924 р., аби основні тенденції природного руху населення, що діяли на початку XX століття, не були б перервані війною і революцією, тобто накреслити, так би мовити, природню еволюцію коефіцієнтів». Обидва вчені враховували фактор деструктивного впливу. К. упорядковував матеріали перепису населення 1926 р., які стосувалися вікової структури населення УСРР, а також статистики міграції селян до міста на заробітки. Демографічні дослідження К. стосувалися другої половини XIX першої третини XX ст., а його науковими пріоритетами були: демографічна і санітарна статистика, рух населення, вплив соціально-економічних умов на рівень смертності і тривалість життя. У роки Голодомору вчений працював на кафедрі народного здоров'я ВУАН, Всеукраїнського ін-ту охорони материнства й дитинства (1932–1934), Всеукраїнського ін-ту соціалістичної охорони здоров'я (1932–1935). У 1929–1931 рр. К. писав монографію «Відтворення населення Української СРР», завершив рукопис книги «Огляд відтворення населення УСРР за 1925–1928 рр.», у 1934 р., дослідив соціально-демографічні проблеми шлюбності, народжуваності і смертності різних професійних груп, застосовував методики гіпотетичного прогнозування демографічних явищ у 1933–1937 рр. Знав про розробки групи учених Українського державного ін-ту охорони здоров'я (А.Хоменко, С.Томілін, О.Мерков), читав рукопис їх гіпотетичних передбачень та обґрунтувань природного руху населення на другу п'ятирічку. Перебував під постійним наглядом агентів радянських спецслужб. 21 червня 1938 р. К. заарештували органи НКВС УРСР, а 11 вересня 1939 р. засудили до 5 років таборів. Відбував «покарання» в Карагандинському таборі Гулагу, а після звільнення працював у медичних закладах Росії (1946–1949). 21 вересня 1949 р. повторно звинувачений у причетності до «контрреволюційної націоналістичної організації» і відправлений до Красноярського краю на довічне заслання. Займався охороною здоров'я в Евенкійському національному окрузі. Остаточно звільнено 29 червня 1954 р., працював у медичних закладах Москви. Реабілітовано 27 березня 1956 р. К. допитали 17 червня 1957 р., але як свідка у справі А.Хоменка. Спростував наклеп слідчих про те, що А.Хоменко завербував до «контрреволюційної організації» в Україні «...ледве не всіх працівників демографічної статистики». К. повернувся до Києва в 1958 р., влаштувався в Ін-ті організації економіки сільського господарства та Раді з вивчення продуктивних сил. Після смерті вченого вийшли його вибрані твори, у яких викладено історію становлення української радянської демографічної науки, критичні погляди на окремі соціально-демографічні явища. К. вказав на помилковість гіпотетичного прогнозу його російських колег С.Новосельського і В.Паєвського щодо «майбутньої кількості населення СРСР» у січні 1939 р. (191,1 млн осіб, а за фактом перепису було зафіксувано 170,6 млн осіб). Їхні розрахунки опиралися на постійну величину (умову) – збереження рівня народжуваності і смертності 1926–1927 рр. без змін протягом наступних років. К. зазначив, що народжуваність в СРСР «доволі стрімко зменшилась» між переписами 1926 і 1939 р. Зменшення приросту міського населення в 1931 р. порівняно з 1926 р. у 2 рази визнав і начальник ЦУНГО СРСР В.Осинський 4 травня 1932 р. в доповідній записці Й.Сталіну та В.Молотову (*див. Осинський В.В.*). Зниження природного руху сільського населення розпочалося з 1929 р., але «доволі швидкими темпами», а загалом спад народжуваності в містах сягнув 15%, на селі 24%. Визнання К. подібної соціально-демографічної тенденції засвідчує професіоналізм та високу етику вченого. Він підкреслював, що коефіцієнт народжуваності в 1934 р. почав зменшуватися, а теоретичні розрахунки за «низки обставин» не мали підтвердження в реальному житті. Принциповим і мужнім лишається висновок К. стосовно гіпотетичного прогнозу А.Хоменка, який очікував станом на 1 січня 1937 р. мати 35,6 млн осіб в УСРР. За переписом було 29,4 млн (так вважав К.), тому «недооблік» склав 6,1 млн осіб. К. використав дані перепису 1939 р. (29,4 млн), а не перепису 1937 р. (27,9 млн за телефонограмами облстатуправлінь) і (28,2 млн без складу РСЧА та НКВС). Зазначені цифри назвав 15 січня 1937 р. начальник УНГО УСРР О.М.Асаткін *(див. Асаткін О.М.)*. К. не знав тоді про них. Помер Ю.О.Корчак-Чепурківський 20 червня 1967 р. в Києві.

Л-ра і джерела: Хоменко А.П. К вопросу об эволюции смертности на Украине // Профилактическая медицина. – 1926. – №10. – С. 106; Смертность и продолжительность жизни населения СССР 1926 – 1927. Таблицы смертности. – М.; Л., 1930. – С. IX; Короткі підсумки перепису населення

України 17 грудня 1926 року. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. Статистика України №124. Серія «Демографія». – Харків: ЦСУ УСРР, 1928. – 210 с.: Хоменко А. Людність у перспективному обчисленні // Профілактична медицина. – 1932. – №11–12. – С. 41–52; Галузевий державний архів СБУ. – Справа 014317. Т. 3. – Арк. 155–156; Корчак-Чепурковский Ю.А. Избранные демографические исследования. – М., 1970. – С. 298–320; Стешенко В.С. Корчак- Чепурківський Юрій Овксентійович // Енциклопедія історії України. Т. 5. – К., 2008. – С.199.

КОСИК Володимир – український історик, дослідник голоду 1932–1933 рр., історії Другої світової війни та ролі і місця України в перемозі над фашистською Німеччиною. Народився 26 листопада 1924 р. у с. Залушани на Львівщині. Середню освіту здобув в Реґенсбурзі (Німеччина), а вищу в університеті Париж-1 (Сорбонна). Наукові ступені захистив у Сорбонні та в Українському вільному університеті (Мюнхен). Голова об'єднання українців у Франції (1962), головний редактор франкомовного журналу «L'Est Europeen» (1962–1999), засновник і головний редактор інформаційного бюлетеня «Ukraine – Information» (1985–1999), професор УВУ (м. Мюнхен) і Львівського національного університету. Досліджував соціально-політичні проблеми Другої світової війни, місце України у війні з Німеччиною, а також причини і соціально-демографічні наслідки Голодомору в Україні. Опублікував у німецьких та французьких часописах статті про голод в 1932–1933 рр. Почав писати про голод ще у 1963 р., звинувачував офіційну Москву в злочині голоду-геноциду, визнав голод геноцидом, поширював правду про нього в західних громадсько-політичних колах, науково-публіцистичних виданнях. Нагороджений вищими нагородами у Франції за цикл франкомовних публікацій про Україну, а також орденом України «За заслуги» III ступеня.

Л-ра і джерела: Кульчицький С.В. Косик Володимир // Енциклопедія історії України. Том 5. – К., 2008. – С. 209; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – С. 28–29; Der Hunger-Genozid in der Ukraine 1932–1933 // Jahrbuch der Ukrainekunde. – 1983 (München). – S. 89–126; Косик В. Жахливі злочини Москви: (До 30-ліття великого голоду в Україні) // Визвольний шлях. – 1963. – Кн. 5. – С. 495–503; Кн. 6. – С. 609–617; Kosyk W. L'Ukraine et les Ukrainiens. – Paris, 1993. – P. 63; Косик В. Голод-геноцид 1932–1933 рр. / пер. з фр. Р. Осадчука // Народне слово. – 1993. – 9 вересня; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса–Львів, 2001. – С. 588.

КОСИНКА (Стрілець) Григорій Михайлович – український письменник. Народився 29 листопада 1899 р. в с. Щербанівка Обухівського повіту Київської губ. в селянській родині. Навчався в Київському інті народної освіти, редактор періодичних видань у 1920-х рр., директор Харківського і Київського радіокомітетів, автор оповідань і новел, перекладач творів російських письменників. 20 квітня 1934 р. секретно-політичний відділ ДПУ УСРР розпочав формування агентурної справи «Втікачі», до розробки якої потрапив К. Повідомлялося, що він мав оповідання про «Біломорканал», виношував плани написати кілька новел про голод в Україні 1933 р. на Правобережжі, у селах якого вимерла більшість населення. Агенти ДПУ УСРР зафіксували висловлювання письменника весною 1933 р. в Трипільському р-ні Київщини, у районній в'язниці якого перебувало 180 осіб за людоїдство, а в селах «вимерло до 60% населення, головним чином бідняки». Він говорив також про виселення селян, яких щомісяця депортували у вагонах по 800 осіб, серед яких були «самі бідняки, яким не було чого їсти». У 1933 р. він написав твір «Серце». 4 листопада 1934 р. К. виголосив протест у Будинку письменників у зв'язку з наслідками Голодомору, після якого був заарештований, а 13–15 грудня 1934 р. разом з іншими «терористами-білогвардійцями» засуджений до страти. Реабілітований у 1957 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 304–305; Бондарчук П.М. Косинка Григорій Михайлович // Енциклопедія історії України. Том 1. – К., 2003. – С. 209–210.

КОСІОР Станіслав Вікентійович – генеральний секретар ЦК КП(б)У (1928–1938), заступник голови РНК СРСР (1938–1939). Член політбюро ЦК КП(б)У (1928–1938), політбюро ЦК ВКП(б) (1930–1938). Народився 18 листопада 1889 р. в м. Венгрув Седлецької губ. на території Польщі. На листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) доповідав про готовність України показати зразки масової колективізації. Виконував директиви ЦК ВКП(б) про застосування так званих «надзвичайних заходів» у 1928–1929 рр., тобто карально-репресивних методів хлібозаготівлі. Особисто керував операцією з придушення селянських повстань на Вінниччині весною 1930 р., організацією масових депортацій «контрреволюційних елементів» із прикордонних районів УСРР у 1930–1931 рр. Учасник засідань політбюро ЦК ВКП(б), на яких розглядалися питання розкуркулення, хлібозаготівлі, організаційно-господарського функціонування колгоспів, розподілу хліба на трудодні, постачання вантажних автомобілів для вивезення хліба в Україні, застосування «судових репресій» під час сівби, виконання селянами натуральної повинності. Голова «розстрільної комісії», яка діяла при ЦК КП(б)У з остаточного

ухвалення смертних вироків для «саботажників» та «ухильників» хлібозаготівлі, «розкрадачів» колгоспного хліба (1932).

На жовтневому (1931 р.) пленумі ЦК ВКП(б) визнав хлібозаготівельний план для України 510 млн пудів «...безумовно реальним і здійсненним без будь-яких особливих жертв з боку колгоспного селянства і нашого українського села взагалі». Весною 1931 р. Україна не досіяла 1,7 млн га, а наступної весни 3,5 млн га зернових культур. Після виконання хлібозаготівельного плану 1930/31 р. в обсязі 462 млн пудів К. «переконався», що в селян є «значні товарні лишки минулорічного хліба», але не знав, скільки. Недовиконання плану із врожаю 1931 р. пояснював «масовим приховуванням» зерна, розкраданням хліба в колгоспах – «небаченим і неочікуваним». Для «жорстокішої боротьби» за хліб у серпні–вересні 1931 р. К. запропонував направити в села членів політбюро ЦК КП(б)У та 1,5 уповноважених, щоб виявити захований хліб у ямах, подвійних стелях, спрямувати до суду голів колгоспів, 25-тисячників, які «піддалися» індивідуально-власницьким настроям, самі стали виразниками цих настроїв, ставали виразниками куркульської ідеології». Він особисто знав про висловлювання уповноважених райкомів: «Добре Косіору промови виголошувати. Я промови сам вмію виголошувати. А пішов би він та хліб взяв, хай попробує». К. наполягав, що саме «викриття схованок» – єдиний спосіб виконання плану, ставив за приклад діяльність буксирних бригад, які знали «куди бити, де хліб знайти, як ніхто». Уповноважених виключали з партії. 31 жовтня 1931 р. план для України залишили без змін – 510 млн пудів, тому що К. не вимагав його зменшення. 12 серпня 1931 р. він попередив Л.Кагановича про цілком можливий недобір врожаю на 170 млн пудів, але не порушував питання про зменшення плану хлібозаготівлі.

Упродовж першої половини 1932 р. К. «коливався разом з генеральної лінією партії», намагався догодити союзному керівництву, не виявляв принципової позиції, хоча знав і відчував нереальність плану хлібозаготівлі, ухвалював суперечливі рішення, замовчував катастрофічну ситуацію на селі. 17 лютого 1932 р. надіслав директивного листа обкомам і райкомам партії про надання Україною невідкладної насіннєвої і продовольчої допомоги недорідним районам Західного Сибіру, Уралу та Волги, відмовив у видачі насіння українським колгоспам, у яких «...становище з урожаєм цілком нормальне і де є усі можливості мобілізувати насіння на місці». Визнав нестачу зерна в колгоспах, пропонував «добувати насіння на місцях» шляхом організації взаємодопомоги між господарствами та районами, особливо у радгоспах, не зупиняючись ні перед чим», скоротити невиробничі фонди і «видатки на харчування та корм худоби», перевіяти солому, позичити насіння в колгоспників. 6 березня 1932 р. під тиском окремих членів політбюро ЦК КП(б)У та катастрофічних обставин у сільському господарстві УСРР К. розпорядився призупинити хлібозаготівлі на час сівби, зосередити увагу на заготівлі насіння, розпочати кампанію примусового вилучення ярової пшениці та іншого зерна для проведення весняної сівби. До сіл виїхали члени політбюро та уповноважені ЦК, які займалися організацією «викачки» насіння в селян, колгоспників, колгоспах, радгоспах. Вони отримували так звані тверді завдання. 17 березня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про збирання колгоспних насіннєвих фондів та організацію взаємодопомоги», у якій підкреслювалися сприятливі метеорологічні умови, достатність вологи для сівби. Її підписав К. Однак відсутність у багатьох районах зерна, вилученого протягом осені – зими, зменшення поголів'я худоби унеможливили якісне своєчасне проведення сівби. Україна не досіяла 3,5 млн га ріллі, а на решті висіяли менше норми. Боротьба із «розкрадачами насіннєвого матеріала», яка набула жорстоких репресивних форм, не дала бажаного результату. 18 березня 1932 р. ЦК КП(б)У та РНК УСРР припинили хлібозаготівлі в колгоспах, зосередивши їхню увагу на виконанні «планових завдань щодо посівної кампанії», але зобов'язали місцеву владу «...провести мобілізацію повсівматеріалу, що не вистачає колгоспам, із хлібних ресурсів, що були розподілені і знаходяться в особистому розпорядженні колгоспників, в спосіб позики, яка має бути обов'язково повернута натурою з нового урожаю». Вилучення насіння відбувалося з застосуванням репресивних методів у листопаді–грудні 1931 р. та протягом січня–лютого 1932 р. в усіх районах УСРР, навіть у господарствах АМСРР, які не мали зернового спрямування. 5 лютого 1932 р. К. критикував місцевих керівників, які вдалися до «перегинів» та впливу «куркульських агентів і контрреволюційних провокаторів». Внаслідок подвійного тиску на господарства, заподіяного хлібозаготівлями і вилученням насіння, в Україні розпочався масовий голод. 18 березня 1932 р. К. доручив уряду видати 1 тис. т кукурудзи продовольчої допомоги АМСРР, а також 1 тис. пудів хліба для селян Зінов'євського району, що «опинилися у тяжкому становищі», не «піддаючи широкому розголосу». 22 березня 1932 р. К. скасував обмеження щодо перевезення хліба ручним вантажем, а також заборону «всякого роду загорожувальних загонів». Для проведення сівби в березні 1932 р. К. просив у ЦК ВКП(б) насінну позику

для України навесні 1932 р. – 10 тис. т вівса в обмін на яровину, 1,4 млн пудів ячменю безвідсоткової позики, з якої половину за рахунок централізованих ресурсів самої України. Вимагав від обкомів та райкомів партії максимального вилучення насіння для формування централізованого посівного фонду.

26 квітня 1932 р. К. повідомив Й.Сталіна про сприятливі метеорологічні умови для сівби в південних районах УСРР, про її нормальні темпи, а також про відсутність необхідної кількості робочої худоби. Зізнався в наявності «перегибів» під час хлібозаготівлі, через що «...довелося винних посадити і засудити так, щоб про це знало все населення». Приховував реальну ситуацію в Україні, але натякнув, що є «окремі випадки і навіть окремі села голодуючі», однак це «... лише результат місцевого головотяпства, перегибів, особливо стосовно колгоспів. Усякі розмови про «голод» на Україні треба категорично відкинути». Визнав можливий недосів ранніх культур, тому що перешкоджали безперервні дощі, відсутність тягла, тому що чверть коней загинула, а решта – «шкіра та кістки». Їх використовували на примусовій «трудгужповинності всю осінь і зиму для перевезення хліба, буряків». Не заперечуючи факту голоду, особливо в окремих районах Київської обл., а також «відкритого контрреволюційного виступу» селян на ґрунті недоїдання, затримки розподілу на трудодні, генсек ЦК КП(б)У просив надати просо для Київської і Вінницької областей. Голодні бунти охопили тоді значну частину України, тому 26 квітня 1932 р. Й.Сталін телеграфував К.: «Якщо виходити із матеріалів, схоже на те, що у деяких пунктах УСРР радянська влада перестала існувати. Невже це правда? Де органи ДПУ, що вони роблять?» Українські села ставали безлюдними, тому що доросле населення виїхало до інших регіонів СРСР у пошуку хліба та продовольства. Наркомат шляхів сполучення видав тоді наказ про обмеження перевезень ручних вантажів продуктів до 10 кг, а решту відбирали органи ДПУ на залізниці. 20 травня 1932 р. К. просив Й.Сталіна скасувати цей указ союзного наркомату, натомість підтримав системну боротьбу зі спекуляцією хлібом.

21 травня 1932 р. К. надіслав телеграми Вінницькому, Дніпропетровському, Київському, Одеському, Харківському та Молдавському обкомам партії про першочергове надання районам, які перебували в «найбільш тяжкому стані», проса і тюльки для «організації громадського харчування колгоспників». 23 травня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б)У підтримало прохання К. про виділення Київській, Вінницькій і Харківській областям 600 тис. пудів хліба та 75 вагонів риби. Не звертався до Й.Сталіна з офіційним листом про масовий голод в Україні, уник співавторства з Г.І.Петровським, В.Я.Чубарем, які відправили подібні листи 10 червня 1932 р. *(див. Петровський Г.І., Чубар В.Я.)*. Л.Каганович повідомив тоді Й.Сталіна: «Косіор нічого не пише». Й.Сталін також дивувався: «Найбільш погане у цій справі мовчання Косіора». 17 червня 1932 р. К. повідомив обкоми партії про готовність ЦК КП(б)У надати проддопомогу 20 районам, які перебували у «винятково тяжкому становищі», а 21 червня політбюро затвердило список – 33 райони. Допомога виділялася із насіннєвих фондів пізніх культур (кукурудзи, проса). 23 червня 1932 р. К. зустрівся в Москві із Л.Кагановичем. Він просив дозволу на створення в УСРР двох областей – Донецької і Чернігівської. Того ж самого дня політбюро ЦК ВКП(б) вирішило: «додаткового завозу хліба на Україну не здійснювати».

Напередодні партконференції КП(б)У, яка відбулася 6 липня 1932 р., К. вагався між «недогибами» і «перегибами», тобто між замовчуванням реального стану речей та можливим його подоланням шляхом використання внутрішніх резервів і нового врожаю, а з іншого боку системного і масового застосування карально-репресивних методів здійснення хлібозаготівлі. 2 липня 1932 р. Й.Сталін інструктував Л.Кагановича і В.Молотова щодо українського партійного керівництва: В.Я. Чубаря і С. Косіора, які «...своєю гнилою дипломатією (стосовно ЦК ВКП) і злочинно-легковажним ставленням до справи – загублять зовсім Україну». Ультимативне попередження К. на початку жнив було зумовлене відмовою 50 членів ЦК КП(б)У виконувати хлібозаготівельний план. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У він теж вважав план нереальним, а на партконференції вже закликав підлеглих виконати його за будь-яку ціну. Питання про звільнення К. з посади його генерального секретаря ЦК КП(б)У лишалося актуальним до середини серпня 1932 р. Воно час від часу поставало в листуванні Л.Кагановича та Й.Сталіна. 19 серпня 1932 р. К. отримав телеграму Й.Сталіна про зниження для України плану на 40 млн пудів, але з їх розверстанням у «дійсно постраждалих районах».

Друга половина 1932 та перша половина 1933 рр. які вирізнялися явищами масового і тотального Голодомору в Україні, стали для К. найвідповідальнішими в його політичній діяльності. Він став одним з організаторів хлібозаготівельної кампанії в Україні, прихильником, ініціатором та безпосереднім виконавцем карально-репресивних заходів. 26 липня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У застерегло місцеві осередки від «надмірного поширення громадського харчування», від «розбазарювання» зерна шляхом колгоспної

торгівлі хлібом, вимагало «посилення хлібозаготівлі». Укрколгоспцентр 22 серпня 1932 р. заборонив видачу хліба для громадського харчування колгоспників, крім трактористів. Кожен мав приносити хліб з собою, але його у селян не було.

30 жовтня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про заходи по посиленню хлібозаготівлі», зобов'язало кожен район, колгосп і радгосп, сільраду виконати хлібозаготівельний план. К. особисто очолив хлібозаготівлі в Одеській обл., вимагав застосування натурального штрафу, обмеження постачання промтоварами сіл, «судових репресій стосовного приховувачів хліба», виконання «твердих завдань заможно-куркульськими господарствами», здійснення контролю за млинами. Політбюро ЦК КП(б)У 18 листопада 1932 р. ухвалило постанову «Про заходи щодо посилення хлібозаготівлі», якою були передбачені нові адміністративно-репресивні заходи до колгоспів, колгоспників та одноосібників. Не заперечуючи необхідності натуральних фондів колгоспів, постанова заборонила їх створення у господарствах-боржниках, вимагала повернення «незаконно виданого хліба» на громадське харчування, «розкраденого» колгоспниками та одноосібниками зерна, а також арешту членів правлінь. Карально-репресивний зміст постанови та її впровадження виявилися підставою для масового вилучення хліба в українських селах, відтак сприяли настанню голоду. Спільно з ДПУ УСРР К. займався розробкою «спеціального оперативного плану ліквідації основних куркульських і петлюрівських контрреволюційних кубел», виявлення та арешту у містах «ідеологів та організаторів куркульського саботажу», рахівників та обліковців у колгоспах, пропонував «завдавати миттєві і рішучі удари нахабніючим куркульським елементам». У грудні 1932 р. К. підписував постанови про «рішучу розправу» з куркулями, а 6 грудня 1932 р. – про застосування режиму «гарячих дощок» *(див. Чорні дошки»)*. 8 грудня 1932 р. повідомив ЦК ВКП(б) про хід хлібозаготівлі в листопаді–грудні, про застосування репресій у колгоспах, про організацію та проведення показових судів над комуністами – «поплічниками і покровителями куркульського саботажу» *(див. Оріхівська, Кобеляцька справа)*. 24, 25 і 29 грудня 1932 р. розпорядився про негайне вивезення насіннєвих і фуражних фондів колгоспів на елеватори для виконання ними хлібозаготівельних завдань. 24 січня 1933 р. виступив на пленумі ЦК КП(б)У із звітом про хлібозаготівлі, показав їх недоліки, опір куркулів, безгосподарність, розкрадання хліба, але не визнав власної провини за «прорив». Вважав цілком правильним заборону хліба для громадського харчування колгоспників із вересня 1932 р., а також позбавлення насіннєвих фондів у грудні 1932 р. Пленум змінив трьох секретарів обкомів партії, але залишив на посаді К. 8 лютого 1933 р. він вимагав від місцевих органів влади «негайних заходів до локалізації» голоду, наказував з'ясувати можливі випадки «симуляції та провокації», а також заборонив «відправлення будь-яких офіційних комісій та здійснення офіційного обліку стосовно колгоспів, районів і міст». Упродовж лютого–квітня 1933 р. К. отримував телеграми, доповідні записки секретарів обкомів КП(б)У про масовий Голодомор у селах та районах, але не реагував, приховував розміри катастрофи, не визнавав, що причинами голоду стали методи «посилення хлібозаготівлі». 26 квітня 1933 р. він інформував союзне керівництво про стан розвитку сівби та сільського господарства в УСРР, про те, що «голодовка» змусила одноосібників повернутися до колгоспу, до виконання норм хлібопостачання. 29 травня 1933 р., коли смертність від голоду досягла апогею, К. та В.Я.Чубар повідомили Й.Сталіна про «тяжке продовольче становище» в селах Одеської, Дніпропетровської, Донецької, Вінницької та Харківської областей, тому наважились просити «додаткової продовольчої допомоги» – продпозику 530 тис. пудів. К. залишався прихильником політики виселення «куркульських елементів», просив 20 жовтня 1934 р. дозволу Кагановича на виселення 500 господарств «злісного куркульського елементу». Номенклатурно-посадова діяльність К., його інституційно-функціональна та особиста участь в організації хлібозаготівлі в Україні, репресії проти селян – призвели до масової смерті від штучного голоду, репресій, арештів і розстрілів людей, звинувачених у розкраданні так званої соціалістичної власності колгоспів. Він особисто ухвалював висновки судових органів про розстріли «розкрадачів хліба». К. розстріляно 26 лютого 1939 р. Реабілітовано у 1956 р. 13 січня 2010 р. Апеляційний суд м. Києва визнав К. винним в організації геноциду українців у 1932–1933 рр. в Україні *(див. Кримінальна справа №475)*.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 169–173, 210, 283, 297; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый, 1929 – июль 1932 г. Документы. Кн. 2. – М., 2011. – С. 478; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 23. – Арк. 113; Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 100; РДАСПИ. – Ф. 558. – Оп. 11. – Спр. 754. – Арк. 122; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 700; Васильєв В.Ю. Косіор Станіслав Вікентійович // Енциклопедія історії України. Т. 5. – К., 2008. – С. 213.

КОСТЮК Григорій Олександрович – учений, літературознавець, письменник, критик, публіцист, історик, громадський та політичний діяч української діаспори. Професор Колумбійського університету в Нью-Йорку, дійсний член ВУАН, Наукового товариства імені Т.Шевченка та Інституту з вивчення СРСР (США), член Міжнародного ПЕН-клубу та його виконкому (1965–1970), Національної спілки письменників України, іноземний член Національної академії наук України (з 1992). Народився 12 жовтня 1902 р. в с. Боришківці Кам'янець-Подільського району. Освіту здобув у гімназії, на робітфаку та у Вищому інституті народної освіти в Києві. Друкувався в провідних літературних журналах України 1920-х рр., аспірант Харківського НДІ літературознавства ім. Т.Г. Шевченка, у 1932 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «До проблем творчої методи пролетарської літератури». У 1932–1933 рр. – редактор видавництва дитячої і юнацької літератури «Молодий більшовик». У роки масового політичного терору проти української інтелігенції виїхав на Урал, 1935 р. повернувся до Харкова, арештований та засуджений 3 липня 1936 р. на 5 років таборів. 25 листопада 1940 р., після ув'язнення, приїхав до Слов'янська на Донбасі, працював завгоспом у лікарні. Перебував на окупованій німцями території, виїхав до Німеччини, жив і працював у Новому Ульмі, а в 1952 р. виїхав до США. Займався науковими літературними та історичними дослідженнями. Автор праць з історії функціонування сталінського тоталітарного режиму: «Падіння П. Постишева» (1954), «Сталінський режим в Україні: десятиріччя масового терору 1929–1939» (1960), «Окаянні роки» (1978).

Висвітлювання голоду К. розпочав у 1953 р. на сторінках часопису «Сучасна Україна» (1953, ч. 16–18), в окремих збірках, продовжив писати в 1960–1980 рр.: «Про убієнних» // Свобода. – 1973. – 15 серпня; «Окаянні роки: від Лук'янівської тюрми до Воркутинської трагедії (1935–1940)». – (Торонто, 1978); «Криваві роки (До історії голоду і терору в Україні)» // На магістралях доби (Торонто, 1983); «Зустрічі і прощання: Спогади. Кн. 1» (Едмонтон, 1987); «Сталінізм в Україні (Ґенеза і наслідки). Дослідження і спостереження сучасника / Перекл. з англ.» (Київ, 1995). Помер К. 2 жовтня 2002 р.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний довідник. – Одеса – Львів, 2001. – С. 171, 588; Семистяга В.Ф. Костюк Григорій Олександрович // Енциклопедія історії України. Т. 5. – К., 2008. – С. 229–230.

КОСТЬ Степан Андрійович – філолог, дослідник історії регіональної журналістики, автор та редактор одного з перших в Україні навчальних посібників про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Народився 1 квітня 1945 р. Вищу освіту здобув на ф-ті журналістики Львівського державного ун-ту, кандидат філологічних наук (1982), доцент (1988), заступник декана ф-ту журналістики (1994–1996), завідувач кафедри української преси (2003), професор (2008). К. автор двох розділів «Історіографія Голодомору (інтелектуальний, політичний, моральний аспекти», «Анатомія Голодомору» та п'яти підрозділів навчального посібника «Голодомор 1932–1933 років в Україні» (Львів, 2012). Докладно висвітлив походження терміну «геноцид», його застосування в міжнародному праві, дискусії і протистояння довкола міжнародного визнання факту Голодомору – геноциду. Зазначена дидактично-навчальна праця є першим систематизованим підручником з історії Голодомору.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: навчальний посібник / за ред. С.А.Костя. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 376 с.; Михайлин І.Л. Степан Кость як дослідник історії регіональної журналістики // Вісник Луганського національного педагогічного ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2008. – №3. – С. 152–162; Кость С. Нариси з історії західно-української преси першої половини XX ст. Структура. Частина перша. – Львів, 2002. – 422 с.

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Василь – священик с. Хандоліївка Павлоградського та Мелітопольського повітів. Після закриття церкви «безвірниками» збирав народні пісні, пам'ятки історії та культури для Дніпропетровського історичного музею, листувався з академіком Д.І.Яворницьким. У роки Голодомору жив у с. Пескошино на Мелітопольщині, нестерпно голодував. 14 травня 1933 р. звернувся за допомогою до Д.І.Яворницького, просив надіслати кави із жолудів або ячменю, а також дешевих цукерок, тому що «харчуюсь я травою, весною зеленню». Про цукор та хліб не просив – «це надто дорогий продукт і достати його неможливо», але просив грошей, щоб купити фасолю та картоплю. «Я пишу Вам листа, – наголошував він, – а дружина випікає із тертого сухого листя кукурудзи юшку, приправлену зеленим щавлем. Це моя тепер страва. Врятуйте мене, Дмитре Івановичу! Надайте мені допомогу! Ви і я вже похилого віку, у такому віці, коли уже доводиться думати і про рахунки з життям. Подайте мені руку допомоги: важко помирати голодною смертю при повному усвідомленні своєї невинності перед людьми: і за що таке тяжке покарання. А хіба у нас було багато, але весь хліб відібрали скрізь до фунта і кудись та комусь відправили. На трупи вже не звертають уваги, а звозять їх, як дохлятину. Від села залишилось ледве четверта частина напівживих людей». Репресований.

Л-ра і джерела: Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 51–52.

КОЦЮБИНСЬКИЙ Юрій Михайлович – партійно-радянський та військовий діяч. Народився 9 грудня 1896 р. у м. Вінниця в родині українського письменника М.М.Коцюбинського. У 1913 р. прилучився до більшовицької партії, воював на фронтах Першої світової війни, учасник жовтневого перевороту в Петрограді 1917 р. Народний секретар військових справ в Україні (1918), член Всеукраїнського революційного комітету, секретар Чернігівського губкому КП(б)У. У 1920-х рр. на дипломатичній роботі в Австрії, Польщі. Заступник та голова Держплану УСРР (1930–1934). Організатор масових вилучень зерна в Україні, уповноважений ЦК КП(б)У із хлібозаготівлі. 12 грудня 1932 р. К. повідомив секретареві Вінницького обкому КП(б)У В.І. Чернявському *(див. Чернявський В.І.)* про особисту участь у хлібозаготівлях в районах Одеської області. «Вінницька область добре вискочила, – писав К., – а тут жах. Засів я в районі, де 53% виконання плану, все обмолочено, а треба ще здати 16000 тон. Збираємо розкрадене і вивозимо переобмолочене. Відсотки повзуть повільно. Тут накоєно чимало помилок. Щоб не потрапити наступного року в подібне становище, буду просити прикріпити мене до району або групи районів будь-якої області ще у червні – тоді можна відповідати за виконання плану районним уповноваженим. Зі мною 130 осіб, з яких багато відповідальних працівників, однак зараз хліб важко взяти з усією великою бригадою, чим було раніше одному». Він перебував у районі Кривого Озера на Одещині. 20 січня 1933 р. К. звітував перед секретарем Одеського обкому КП(б)У М.М.Майоровим *(див. М.М. Майоров)* про застосування репресивних методів здійснення хлібозаготівлі у Кривоозерському районі. Практикував загальні збори селян, які здали і не здали хліб. Викликав особисто «нездатчиків» до столу президії, зобов'язував публічно назвати дату вивезення хліба кожним селянським господарством, тоді зараховував їх до списку «здавших». Допит тривав 10–12 годин, після чого вручали «рогозиного прапора» тим, хто не здав хліб, а червоного – тим, хто здав. «Прапора з рогози почергово, – наголошував К., – хвилин по 10, тримали усі нездатчики. Одночасно відбувався допит тих, у кого виявили ями (їх зазвичай приводили під вартою із-під арешту). Після цього приходили діти з демонстрацією та вимагали здати хліб». У сільрадах також застосовували подібні збори, на яких ухвалювали рішення: «...двох злісних контрактантів позбавити садиби і виселити з хати. Через годину на зборах доповідають, що рішення президії виконано. Два-три господарства штрафують м'ясом і грішми. Після цього майже усі нездатчики, крім хворих, поспішають на допомогу бригадам, які виявляють ями. Бригади з активу вказують, де копати мерзлу землю, щоб пропустити, яку копицю соломи покласти, якщо думають, що під нею є яма. Нездатчики відіграють роль робочої сили, а наш актив оберігає їх, адже довбати мерзлу землю зараз не легко». Вони працювали 8–10 годин, тоді селян збирали знову на збори, які тривали по 4–6 діб, відпускали на перепочинок і продовжували далі морити «зборами» і голодом селян, які відмовлялися від виконання плану до двору. Ніхто з них добровільно хліба не здавав, а в 5 селах було виявлено 1800 ям із прихованим насінням зернових, у кожній з яких було до одного центнера хліба. «Адміністративних репресій в районі достатньо, – наголошував К., – але багато безтолкових. Листопад і половина грудня захопилися грошовим штрафом. Довели до 352 тис. на 219 господарств і стягли 82 тис. Накладали до 5 тис. на двір, у якому нічого, крім стін, не було. Згодом розпочали скрізь ухвалювати рішення – виселяти за межі області. Ухвалили по селах рішення про 120 господарствах. РВК затвердив, надіслав в область, а звідти ніякої відповіді, і призначені до виселки до цього часу перебувають дома. З 1 січня я дав розпорядження не оголошувати рішення про виселку. Треба вдарити міцно, виганяти з хати і відбирати землю. Вигнали з хати до 250 господарств, 111 оштрафували м'ясом, стягнули ½». Особиста причетність К. до карально-репресивних дій під час хлібозаготівлі простежується у вироках райсудів. Вони розглянули 415 справ, обласні виїзні сесії виголосили 24 смертних вироки за опір хлібозаготівлі – з них 11 за приховування хліба в ямах.

22 жовтня 1934 р. К., якого підозрювали в прихильності до троцькістської опозиції, було звільнено з посади, а 17 травня 1935 р. засуджено до 5 років заслання у ВТТ. Восени 1936 р. справу переглянули, визнали учасником «Українського троцькістського центру», а 8 березня 1937 р. Військова колегія Верховного суду СРСР приговорила К. до розстрілу. Вирок виконано 11 травня 1938 р.

Л-ра і джерела: Гриневич Л.В. Коцюбинський Юрій Михайлович // Енциклопедія історії України. Том 5. – К., 2008. – С. 249–250; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 353; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 346–347, 348–349.

КОЦЬ Маріян-Павло – громадський діяч, видавець, меценат. Народився 29 червня 1922 р. у м. Львів. Під час окупації України працював учителем, директором школи на Підляшші. Освіту здобув у

Німеччині (1943–1945), очолював бюро статистики та оперативних рапортів Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних націй, займався репатріацією біженців (1945–1947). Емігрував до США. Працював у кооперативних організаціях української громади, очолював фундації Української вільної академії наук, Східноєвропейських досліджень Інституту імені В. Липинського. У 1960–1970 рр. фінансував видання збірок українських пісень, музичних творів на Заході. Після проголошення незалежності України К. – меценат науково-дослідних та культурно-мистецьких проектів. За його фінансової підтримки опубліковано книги: «Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали» (К.; Нью-Йорк, 1996); «Чорні жнива: голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. Документи, спогади, списки померлих» (Київ–Харків–Нью-Йорк, 1997); «Голод в Україні 1946–1947: причини і наслідки. Міжнарод. наук. конф., Київ, 27 травня 1997 р. (К.; Нью-Йорк, 1998); «Грушевський М. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941)» (К., 1993); «Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення» (Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк, 2000); Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. «Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. Вид. 2-е, доп.» (Київ; Нью-Йорк, 2000); «Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик» (Одеса; Львів, 2001); «Голодомори в підрадянській Україні: Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні» (К.; Львів; Нью-Йорк, 2003); Наніїв П. «Лозинова труна. Біографічно-художня повість» (К.; Нью-Йорк, 2003); «Столиця відчаю: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі» (Харків; Нью-Йорк; Львів, 2006); «Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали. У двох кн. Авт.-*упоряд. П.Ящук*. Кн. перша» (К.; Нью-Йорк, 1999); Кн. друга. (К.; Нью-Йорк, 1999). К. спонсорував інші наукові та літературно-мистецькі видання, проведення музичного фестивалю української пісні, виділив 250 тис. дол. для комп'ютерних систем шкіл України, сприяв лікуванню дітей Чорнобиля. Займався організацією повернення в Україну культурних цінностей. У 1997–1998 рр. К. опублікував кілька звернень до українців з проханням надсилати письмові свідчення про Голодомор, пропонувати ідеї стосовно меморіалу жертв Голодомору, рішучіше вимагати визнання його геноцидом. В окремих документальних виданнях був автором вступного слова. Почесний член Асоціації дослідників голодоморів в Україні, представник АДГУ в США. Учасник наукових конференцій в Україні з питань Голодомору. Фінансував виготовлення ескізів меморіального пам'ятника жертвам Голодомору в Україні, проведення конкурсу творчих проектів. Постійно і наполегливо клопотав перед західними громадськими, політичними і церковними діячами про визнання Голодомору – геноциду. 21 вересня 1983 р. К. звернувся з листом до папи Івана Павла II, у якому нагадав його святості про «п'ятдесятиліття від несусвітнього виморення голодом семи мільйонів українців», а також просив привернути увагу католицької церкви і «державних мужів вільного світу» до Голодомору та «доручити в одну неділю листопада чи грудня вшанувати пам'ять заморених голодом жертв мого народу». Звернення залишилось без відповіді. 14 лютого 1998 р. К. вдруге звернувся, а в листопаді 1999 р. на адресу Івана-Павла II були надіслані книги про Голодомор в Україні, за які надійшла подяка від апостольського нунція у Вашингтоні.

Нагороджений орденами України «За заслуги» III ст. (1998) за сприяння поверненню в Україну культурних цінностей, II ст. (2005) за вагомий внесок у дослідження голодоморів в Україні, привернення уваги міжнародної спільноти до визнання Голодомору 1932–1933 рр. актом геноциду українського народу, I ст. (2007) за вагомий особистий внесок у дослідження Голодомору в Україні, а також орденом Св. Володимира Української православної церкви Київського патріархату.

Л-ра і джерела: Слабошпицький М. Чоловік, завжди схожий на себе // Літературна Україна. – 2006. – 2 листопада; Веселова О.М. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні. – К., 2007. – С. 27,56; Веселова О.М. Коць Маріян-Павло // Енциклопедія історії України. Т. 5. – К., 2008. – С. 248; Коць М. День Скорботи // Вільна думка. – 1997. – 12–19 листопада; «Вони гладять по шерсті сатани» // Самостійна Україна. – 1998. – Ч. 36–38; До свідків голодоморів // За вільну Україну. – 1998. – 2 червня; «ЗВУ» продовжує активний пошук документів про голодомори в Україні // За вільну Україну. – 1998. – 8 жовтня.

КОФАН Гнат Сидорович – селянин с. Устимівка на Одещині, «твердоздавець», жертва «судової репресії». У січні 1931 р. сільська рада встановила господарству К. «тверде завдання» натуральної і грошової повинності. «Хлібозаготівлю я виконав, – скаржився він, – а грошових в кількості 900 крб. я виконати не зміг, потому що в мене було лише 3 га посіву, 2 коней і одна корова. За невиконання грошей моє майно як хатнє, так і надвірне – все продали й вигнали мене із хати». Він був інвалідом без руки, тому зазначав, що його «...не розкуркулили, а розкалічили, зняли з мене

й торбу». Конфіскація майна, землі, худоби позбавили його та родину засобів харчування, спричинили голод в окремому селянському дворі.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1991. – С. 491.

КОЧЕРГА Микола Гнатович – громадський діяч, меценат, голова Фундації українського геноциду (Чикаго, США). Народився 13 листопада 1936 р. в м. Батурин Чернігівської обл. Наприкінці 1930-х рр. родина переїхала на Донбас, де працював інженером його батько. У роки війни перебував в Україні на окупованій території до 1943 р., разом з родиною виїхав до Німеччини, а звідти емігрував до США. Освіту здобув у Чиказькому ун-ті за спеціальністю міжнародні фінанси. Уперше повернувся до Батуріна в 1988 р. На початку 1990-х рр. К. активно допомагав відкриттю консульства незалежної України в Чикаго. Особисто долучився до просвітницьких і меморіальних акцій із вшанування пам'яті жертв Голодомору. Українська громада Чикаго ще в 1948 р. визнала його геноцидом. К. – один із засновників Фундації українського геноциду (2002), постійний учасник комеморативних заходів в Україні та США. На конференції в Іллінойському *ун-ті* в *Урбана-Шампейн* 2003 р. запропонував історикам дослідити співпрацю американських фірм з СРСР в роки Голодомору. Спільно з управою Фундації *(див. Міщенко М.С., Фундація українського геноциду)* ініціював внесення поправок до освітнього законодавства штату Іллінойс щодо викладання в школах історії Голодомору, а не лише Голокосту. Два роки тривало узгодження подання у відповідних комітетах. 5 серпня 2005 р. губернатор штату Род Благоєвич підписав відповідний закон, тому ця дата стала початком викладання теми Голодомору в школах США. У 2006 р. К., якому тоді виповнилося 70 років, брав активну участь у меморіально-просвітницьких заходах: у роботі семінару за участі істориків з України, що відбувся 20 квітня в Українському національному музеї; виставці-презентації щоденників журналіста Г.Джоунза *(див. Джоунз Гарет)* у вересні, яку демонстрував Найджел Коллі (син племінниці легендарного валлійця Маргарет Сіріол Коллі); виступив перед учнями 59-ї школи з лекцією про Голодомор – геноцид та науковцями міста (2, 10 жовтня). За сприяння К. відбулося спорудження у м. Блумінгдейл (поблизу Чикаго) пам'ятника жертвам Голодомору. 8 жовтня 2006 р. його освятив патріарх УПЦ КП Філарет, відправив панахиду. 25 листопада 2006 р. К. представляв Фундацію на меморіальних заходах у Києві, які відбулися біля пам'ятного знака жертвам Голодомору поряд з Михайлівським собором. Зустрічався із студентами Вестінгхауз Академії Чикаго (січень 2007), брав участь у засіданні Світового конгресу Українців в Торонто (березень 2007). Організував меморіальні заходи в США з нагоди 75-х роковин Голодомору в 2008 р. Заявив протест Президенту України В.Ф.Януковичу, який заперечував факт Голодомору – геноциду під час виступу 27 квітня 2010 р. в ПАРЄ. За підтримки К. було відкрито пам'ятник жертвам Голодомору в Миргороді на місці масових поховань (2012). Наприкінці 2014 р. К. обрано головою Фундації українського геноциду. У 2015–2016 рр. він організував кілька меморіальних заходів, брав участь у міжнародному кінофестивалі, прем'єрі фільму Аріадни Охрімович «Голодомор: голоси свідків» (Чикаго, березень 2016). Особисто долучився до організації міжнародної наукової конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації», яка відбулася 4 жовтня 2016 р. в Києві. У вітальному слові учасникам конференції К. зазначив: «Як на мене, то українська спільнота давно вже чекала на подібне наукове зібрання, де буде конкретно поставлено питання про втрати нашої нації під час Голодомору 1932–1933 років». К. дотримується загальної цифри втрат – 10 млн, з яких 7 млн в УСРР та 3 млн українців на території РСФРР. Зазначені цифри він виголосив 9 жовтня 2016 р. під час панахиди в Соборі Св. Володимира та Ольги в Чикаго. Повторив їх 9 грудня в промові на меморіальних заходах у школі українознавства «Рідна школа» ім. В.Стуса (Чикаго). 4 липня 2017 р. К. презентував у Національному музеї «Меморіал Жертв Голодомору» збірник матеріалів наукової конференції від 4 жовтня 2016 р. За його підтримки відбулася чергова наукова конференція в Київському національному ун-ті імені Тараса Шевченка (16 жовтня 2016).

К. не лише дослідник Голодомору, а й меценат. Він профінансував спорудження церкви Покрови Пресвятої Богородиці у м. Батурині (2007–2008), центру дитячої творчості. К. подарував картини українських художників Національному історико-краєзнавчому музею «Гетьманська столиця», профінансував оснащення шкіл-інтернатів технічним обладнанням. Микола Кочерга належить до тих українців, які не забули генетичного коріння, повертають Україні її історію, культуру, національну пам'ять про героїчне і трагічне минуле. 9 січня 2018 р. К. брав участь у прес-конференції з проблем демографічних втрат українців у роки Голодомору, яка відбулася в Укрінформ (м. Київ).

Л-ра і джерела: https: // svitua.org; www. ukrslovo. net; incognita. day. Kiev.ua shlyax-doslidnika-holodomoru-ta-inzhenera-z-motoroly.html; www. chasipodii.net. article /15729/; Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 року). – К., 2017. – С. 11; Проблеми

дослідження Голодомору у XXI ст.: цифри, джерела, висновки. Програма Міжнарод. наук.- практ. конф., Київ, 16 листопада 2017 р. – К., 2017. – 6 с.

КРАВАЛЬ Іван Адамович – перший заступник начальника Центрального управління народногосподарського обліку *(див. ЦУНГО)* та член президії Держплану СРСР. Народився 1897 р. у Вітебській губернії, з селян, освіта вища. Член партії більшовиків з 1919 р. У 1920-х рр. працював на керівних посадах у ВРНГ СРСР, заступник наркома праці СРСР (1929–1932), начальник ЦУНГО і заступник голови Держплану СРСР (1933–1935), голови Центральної державної комісії з визначення врожайності. Займався хлібозаготівлями в окремих районах Нижньої Волги, інформував про «перегини» при їх проведенні, долучився до реорганізації статистичної служби СРСР. Брав участь у підготовці і здійсненні Всесоюзного перепису населення 6 січня 1937 р. У роки Голодомору не виявляв ініціативи щодо обліку населення, хоч у грудні 1933 р. була спроба його проведення. Доповідав наркому внутрішніх справ СРСР М.І.Єжову про рух населення за 10 місяців 1936 р., які видалися наркому «значно заниженими» щодо народження і смертності: за матеріалами НКВС народжуваність становила 4,4 млн, а ЦУНГО – 4,1 млн осіб. К. одним із перших отримав матеріали перепису від співробітника ЦУНГО М.В.Курмана *(див. Курман М.В.)*, надіслані йому у вигляді записки «Доповідь про природній рух населення за десятирічний період з 17 грудня 1926 р. по 6 січня 1937 р.». Він знав про стан обліку «руху населення» в УСРР. У лютому 1937 р. К. направив Й.Сталіну та В.М.Молотову попередні підсумки перепису населення, які обурили їх, особливо дані про смертність від голоду 1932–1933 рр. Перевірку та з'ясування «статистичних втрат» (4% населення) Й.Сталін доручив Я.А.Яковлєву *(див. Яковлєв (Єпштейн) Я.А.)*. 11 травня 1937 р. «Комісія Яковлєва» доповідала Сталіну: «Для характеристики методів, якими Краваль захищає шайку шкідників, що проводили перепис, прошу порівняти додані до цього мої телеграми товаришам, що перевіряли перепис, з неправдивими заявами Краваля Вам і тов. Молотову про те, що ми ніби комусь «пропонували» знайти не менше 4-х відсотків населення, пропущеного при перепису». К. спілкувався з начальником УНГО УСРР О.М.Асаткіним *(див. Асаткін О.М.)*, особливо на стадії підготовки перепису населення. В архівно-кримінальній справі К. фігурувала цифра 35 млн осіб в УСРР на 1937 р. 31 травня 1937 р. К. заарештували, а 26 вересня 1937 р. розстріляли. Внесення змін і доповнень до матеріалів перепису припинили, а 23 вересня 1937 р. ЦК ВКП(б) скасував його підсумки і вилучив з обігу.

Л-ра і джерела: Блюм А. Бюрократическая анархия: статистика и власть / Блюм А., Мескуле М. – М., 2006. – С. 109, 125; Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 181; Голод в СССР. 1929–1934. Документы. Том 1. Кн. 2. – М., 2011. – С. 447; Голод в СССР. 1929–1934. Документы. Том 1. Кн. 1. – М., 2011. – С. 318; РГАСПИ. – Ф. 82. – Оп. 2. – Спр. 538. – Арк. 6–7, 12.

КРАВЧЕНКО Параска Петрівна – жертва Голодомору на території Петровського р-ну м. Києва. Померла від загального виснаження 10 січня 1933 р. у віці 56 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 465.

КРАВЧУК Леонід Макарович – політичний і державний діяч України. Народився 10 січня 1934 р. у с. Великий Житин на Рівненщині. Професійну середньотехнічну освіту здобув у Рівненському кооперативному технікумі, вищу – в Київському університеті імені Т.Г.Шевченка (1958). За фахом економіст. У 1960–1967 рр. на партійній політпросвітній роботі. Аспірант Академії суспільних наук при ЦК КПРС (1967–1970), захистив кандидатську дисертацію «Сутність прибутку при соціалізмі та його роль у колгоспному виробництві». У 1970–1980 рр. в апараті ЦК КПУ на різних посадах, секретар ЦК КПУ з ідеологічної роботи (жовтень 1989 – червень 1990), член політбюро ЦК КПУ, другий секретар ЦК КПУ (1990), депутат Верховної Ради СРСР (1984–1989) та 11-го скликання УРСР (1989–1991). У серпні 1991 р. відмовився виконувати накази Державного комітету із надзвичайного стану («ГКЧП» - рос. мовою), а 24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР за його головуванням проголосила незалежність України. 1 грудня 1991 р. К був обраний першим Президентом України, 7–8 грудня 1991 р. брав участь у нараді в Біловезькій Пущі, яка ухвалила рішення про ліквідацію СРСР та створення Співдружності Незалежних Держав. На посаді Президента України перебував до липня 1994 р., у вересні 1994 р. обрано депутатом Верховної Ради України.

У 1988 р. очолив ідеологічний відділ ЦК КПУ, не цурався публічної полеміки з українською політичною опозицією, керівництвом Народного Руху України, залишався на засадах марксистсько-ленінської ідеології, стримано висловлювався про голод 1932–1933 рр., заперечував сам термін «штучний голод», шукав причини в наслідках стихійного лиха (посуха тощо), звертався за даними до Гідрометеоцентру СРСР, але знав про партійні документи ЦК КП(б)У, у яких були

зафіксовані інші обставини штучного голоду. У 1989 р. схилявся до визнання необхідності оприлюднення архівних документів про голод в Україні. Причетний до появи постанови ЦК КПУ «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів» від 26 січня 1990 р. У постанові були названі основні причини голоду, який розпочався взимку 1931/32 р., а протягом 1932–1933 рр. «став справжньою трагедією народу, наслідком злочинного курсу Сталіна та його найближчого оточення (Молотов, Каганович) щодо селянства». Українське партійне керівництво в постанові не згадувалося. Постановою ЦК партії було ініційовано видання першого документального збірника про голод 1932–1933 рр. в Україні, доповненого політичними статтями українських істориків.

На початку 1990-х рр. К. не переймався справою політично-правового визнання Голодомору. На посаді Президента України дотримувався помірковано-пасивної позиції щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору, але під тиском міжнародних та внутрішньополітичних обставин не заперечував його визнання. 19 лютого 1993 р. К. підписав Указ «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами Голодомору в Україні», яким зобов'язав провести у вересні 1993 р. Дні Скорботи і Пам'яті жертв Голодомору, залучивши урядові, наукові та громадські установи, провести широке висвітлення трагічних подій, звернутися до ЮНЕСКО з пропозицією про внесення 60-х роковин Голодомору в Україні до Календаря річниць видатних людей та історичних подій у галузі освіти, науки, культури та комунікацій. До Оргкомітету увійшли представники державних, політичних і громадських об'єднань та установ, особи, які завжди говорили про Голодомор, і ті, що роками замовчували його в Україні та поза нею. К. виголосив вступне слово перед учасниками міжнародної наукової конференції, яка проходила в Києві 9–10 вересня 1993 р., зазначивши: «...ми схиляємо голову перед однією з найстрахітливіших і найсумніших дат не тільки в нашій, а й у світовій історії – 60-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр., який знекровив і спустошив нашу землю, забрав мільйони життів її безневинних дітей». Наголошував на тому, що «...тодішнє політичне керівництво Союзу розробило й здійснило найжахливішу і найжорстокішу людиноненависницьку акцію в історії сучасної Європи – штучний голод 1932–33 рр. в Україні, який забрав близько 8-ми мільйонів (за іншими даними – близько 11 млн) життів». Згадав про подвижницьку працю В.Маняка, Р.Конквеста, Дж.Мейса, визнав Голодомор «спланованою акцією», а також згадав «штучні голодовки» 1921, 1946–47 рр., які забрали близько 5 млн осіб. Гарантією запобігання подібних трагедій вважав незалежність України.

У 1990-х рр. К. не давав публічної оцінки Голодомору – геноциду, обмежувався нейтральним публіцистичним визначенням «трагедія». Перегляд позиції відбувся в 2006 р., коли Верховна Рада України визнала Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом. К. був постійним учасником меморіальних заходів біля Національного музею «Меморіал жертв Голодомору». Брав участь у науковій конференції з історії штучних голодів в Україні, яка відбулася 16 травня 2018 р. у Києві.

Л-ра і джерела: Голос України. – 1993. – 26 лютого; 11 вересня; Шаповал Ю.І. Кравчук Леонід Макарович // Енциклопедія історії України. Том 5. – К., 2008. – С. 277; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 3.

«КРАКІВСЬКІ ВІСТІ» – україномовна щоденна газета, яка виходила в Польщі. На її сторінках друкувалися українські громадські діячі, поети – В.Доманицький, Т.Осьмачка, В.Кубійович, П.Феденко, А.Любченко, В.Петрів. 6 березня 1943 р. з'явилась стаття «До статистики голоду в Україні», автором якої був постійний оглядач видання «К. С.». Він вказав на факт свідомого приховування голоду політичним керівництвом СРСР, системного вилучення книг реєстрації смертності в 1932–1933 рр., історії захворювань і причин смерті, загсівських книг, облікових матеріалів сільрад. Для своєї публікації використав передрук з газети «Уманський голос», у якому подано статистику смертності сільського населення Ладижинського р-ну. Смерть від голоду становила тоді від 61 до 95% випадків серед померлих у селах Шарино, Рижавка, Юрківка, Синиці, Городниця. Зазначений автор використав термін «німецько-совітська війна», а також намагався показати «особливий тип людини» в СРСР.

Л-ра і джерела: К.С. До статистики голоду в Україні // Краківські вісті. – 1943. – 6 березня; Його ж. Совітська людина // Там само. – 20 березня; Осьмачка Т. Косинка // Там само. – 7 січня

КРАМАРЕНКО Олександр Андрійович – сценарист, режисер, журналіст. Народився 12 лютого 1955 р. в м. Кролевець Сумської обл. Вищу освіту здобував у Ворошиловградському машинобудівному ін-ті за спеціальністю «бухгалтерський облік у промисловості» (1976), Державному ін-ті театрального мистецтва ім. Луначарського в Москві (1985) за спеціальністю «актор музичного театру», а також закінчив бакалаврат в МГУ ім. Ломоносова за спеціальністю «журналіст друкованих ЗМІ» (1993). Автор сценарію та режисер документально-публіцистичного фільму «Закляття

безпам'ятства. Голодомор 1932–1933 рр. на Луганщині». Вивчав синдром постгеноцидного суспільства в Україні. Опублікував низку статей про Голодомор: «Чому світ не визнає Голодомор геноцидом» // День. – 2006. – 18 жовтня; «Причини замовчування та необ'єктивного висвітлення теми Голодомору 1932–1933 років у друкованих ЗМІ сходу України» // Дні науки. Зб. тез доповідей. Гуманітарний ун-т «ЗІДМУ», 2006. – С. 355–357; «Пам'ятати чи забути?» // День. – 2006. – 28 вересня; «Геноцид-33 у сучасному українському вимірі» // Універсум. – 2007. – №7 – С.13 – 16; «Український голокост» // Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 рр. на Луганщині: Свідчення очевидців. – Луганськ, 2008. – С. 3–12; «Психологія голоду. Чому виморені в 1932–33 роках українські території найбільш піддаються впливові антидержавницької пропаганди» // Україна молода. – 2010. – №4 та інш.). Учасник міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій, круглих столів.

Л-ра і джерела: Крамаренко О. Ми знаємо правду про геноцид. Відповідь українського журналіста російським історикам // Слово просвіти. – 2009. – 25 вересня; Поточний архів АДГу (нагородні листи).

КРАУКЛІС Ян Криш'янович – начальник оперативного сектору Дніпропетровського облвідділу ДПУ (1931–1932), начальник Дніпропетровського (лютий 1932 – серпень 1933) та Чернігівського облвідділу ДПУ (серпень 1933 – січень 1934). Народився 1895 р. у Ліфляндській губернії. Із селян, освіта початкова. Член партії більшовиків з 1913 р. У 1917–1918 рр. комісар міліції в Ризі, у 1919–1922 рр. в органах ЧК РСФРР. Начальник Новоград-Волинського прикордонного відділу ДПУ (1922–1923), начальник економічного відділу Донецького губвідділу ДПУ (1922–1925), Криворізького окрвідділу ДПУ (1925–1928), Сталінського окрвідділу ДПУ (червень 1928 – вересень 1930), начальник Харківського оперсектору ДПУ (жовтень 1930 – грудень 1931), Дніпропетровського оперсектору (грудень 1931 – лютий 1932), Дніпропетровського облвідділу ДПУ (до серпня 1933), Чернігівського облвідділу ДПУ (до січня 1934), згодом Харківського облвідділу ДПУ (до червня 1934). Керував оперативними діями підрозділів ДПУ УСРР з ліквідації селянського руху опору проти колективізації, конфіскації, розкуркулення та примусової хлібозаготівлі, займався організацією репресивного забезпечення масових обшуків хліба в селян – «укривачів», «саботажників», «розкрадачів», його реквізиціями, застосуванням закону 7 серпня 1932 р. про охорону державної власності, оформленням слідчо-оперативних справ та їх поданням до судових трійок. Причетний до фабрикації так званих «хлібозаготівельних справ», тобто судових процесів над «ухильниками» від хлібозаготівлі та «саботажниками» в районах Харківської, Дніпропетровської і Чернігівської областей. Брав участь у депортації розкуркулених і виселенців, а також у переміщенні з України до таборів усіх ув'язнених за вироками від 3-х і більше років, які стосувалися «... справ про розкрадання колгоспного і державного майна та саботаж хлібозаготівлі». Доповідав про політичні настрої населення в «тяжких районах», інформував В.М.Молотова про соціально-політичну ситуацію в Україні. 22 листопада 1932 р. отримав від нього критичні зауваження: «Одержав від Вас папку – майже цілий том! – з матеріалами по окремих районах Дніпропетровська. Необхідності у цій папці у мене не було, і Вас я про це не просив. Очевидно, із якоїсь недоречності Ви витратили зайві сили і засоби на цю непотрібну пересилку зайвих паперів. Чи не пора керівникам органів ДПУ скоротити свою паперову частину роботи, а натомість серйозніше зайнятися своїми безпосередніми справами». Органи ДПУ, крім з'ясування політичних та соціальних настроїв у голодних районах, займалися оперативно-розшуковою, слідчою та карально-репресивною діяльністю, надсилали звіти і доповідні записки директивним органам. 10 лютого 1933 р. К. входив до комісії, яка займалася розподілом хліба для «продовольчої допомоги робітникам МТС, МТМ, радгоспів, партійним і безпартійним активістам колгоспів», а також «... надання продовольчої допомоги колгоспникам, які мали значну кількість трудоднів, у тих колгоспах, де мали місце випадки опухання і смерті від голоду». Комісія, до якої належав К., повинна була виявити додаткові джерела хліба та «економно» розподілити його серед колгоспників із великою кількістю трудоднів. У решти селян органи ДПУ «вишукували» «розкрадений та прихований хліб», спрямовували його в обмінний фонд, з якого голодуючі отримували лише 10–15% від потреби. Забезпечення хлібом «партійно-господарського активу» і трактористів МТС відбувалося «через органи ДПУ». Трійка обкому, до якої призначили і керівника Дніпропетровського облвідділу ДПУ К., встановлювала обсяги хліба для кожного району, порядок його використання. Цільова «проддопомога», яка реалізовувалася у вигляді борошна, а не печеного хліба, мала сприяти «зміцненню колгоспів і покращенню підготовки до весняної сівби». Колгоспникам, які голодували, але не мали трудоднів, надавали «...продовольчу допомогу в залежності від участі їх в роботі по знищенню бур'янів та інш. роботах, пов'язаних із підготовкою до сівби». К. особисто контролював відвантаження, просування та охорону вагонів з насінням, щоб не допустити розкрадання цієї державної позики.

5 березня 1933 р. К. повідомив голову ДПУ УСРР В.А.Балицького про збільшення кількості голодуючого населення Дніпропетровської області. Районні відділи ДПУ займалися його обліком «під виглядом виявлення епідеміологічних захворювань», а також з'ясовуванням «точних розмірів голоду». Перевіривши 40 районів, у яких був масовий голод, визнали його поширення в інших сільських районах, констатували факт: «кількість голодуючих безперервно збільшується». К. інформував про жахливі явища: трупоїдство, людожерство, вживання різних сурогатів, дохлої худоби. Статистичні дані про територію Голодомору на Дніпропетровщині та смертність від голоду, яку узагальнив К. в березні 1933 р., були попередніми і неповними. 22 березня 1933 р. В.А.Балицький, отримавши доповідну записку Дніпропетровського облвідділу ДПУ, заборонив керівникам облвідділів ДПУ в УСРР писати й говорити про голод, наказав не складати письмових звітів, а інформувати його «особистими листами». Утаємнення Голодомору і масової смертності свідчить про особисту причетність до їх створення, особливо в умовах карально-репресивного забезпечення проведення хлібозаготівлі, унеможливлення виїзду за хлібом, обмеження пересування селян, участь ДПУ в конфіскації хліба. Розстріляний у 1938 р.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 386–387, 410, 412; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 181, 651–652, 665, 684, 800.

КРЕНЦЕЛЬ Михайло Борисович – відповідальний працівник правління акціонерного товариства «Хлібопродукт», «Союзхліб», начальник управління «Головмука» Комітету заготівель при РНК СРСР. Народився 1888 р. у с. Володарка Білоцерківського повіту Київської губернії. Займався встановленням норм постачання, стягненням мірчука з млинів *(див. Мірчук)*. 22 жовтня 1932 р. відряджено в Україну в складі групи В.М.Молотова для «посилення хлібозаготівлі». 5 листопада 1932 р. підписав телеграму про негайну заборону видачі хліба для громадського харчування колгоспників, про обмеження завозу товарів в українські села, які не виконали державних планів зернопостачання. К. арештовано в листопаді 1937 р., розстріляно 21 квітня 1938 р. Реабілітовано в 1956 р.

Л-ра і джерела: Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 800; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 349, 370.

КРИМІНАЛЬНА справа № 475 – порушена 22 травня 2009 р. Службою безпеки України за фактом вчинення геноциду в Україні 1932–1933 рр. за ознаками злочину, передбаченого ч. 1. ст. 442 Кримінального кодексу України про геноцид. Слідство зібрало 330 томів матеріалів К. с., допитало 1890 свідків, провело 24 судові експертизи, залучило 5000 архівних документів, встановило 857 місць масових поховань. 25 грудня 2009 р. слідчий відділ Головного управління Служби безпеки України у м. Києві та Київській області, розглянувши матеріали К. с. № 475, порушив кримінальну справу проти Й.В.Сталіна, В.М.Молотова, Л.М.Кагановича, П.П.Постишева, С.В.Косіора, В.Я.Чубаря, М.М.Хатаєвича за фактом організації і вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр. за ознаками злочину відповідно до ч. 1. ст. 442 Кримінального кодексу України. К. с. № 475 було прийнято до впровадження. 13 січня 2010 р. Апеляційний суд м. Києва здійснив попередній розгляд кримінальної справи, порушеної СБУ за фактом вчинення геноциду в Україні 1932–1933 рр. за ознаками злочину, передбаченого ч. 1. ст. 444 КК України, а також встановив правочинність досудового слідства, відтак постановив закрити кримінальну справу, порушену за фактом вчинення геноциду в Україні у 1932–1933 рр. відносно Й.В.Сталіна, В.М.Молотова, Л.М.Кагановича, П.П.Постишева, С.В.Косіора, В.Я.Чубаря, М.М.Хатаєвича у зв'язку з їх смертю. Зазначено, що вони з метою придушення національно-визвольного руху в Україні та недопущення побудови і утвердження незалежної української держави, шляхом створення життєвих умов, спрямованих на фізичне винищення частини українців спланованим Голодомором, умисно організували геноцид частини української національної групи, внаслідок чого було знищено 3 млн 941 тис. осіб, тобто безпосередньо вчинили злочин.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні. Матеріали кримінальної справи №475. – К., 2010; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 365; Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка. – К., 2009. – С. 24–26; Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом / За наук. ред. В.Василенка, М.Антонович. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 362 с.

КРОПИВ'ЯНА юшка – їжа голодних селян в Україні 1932–1933 рр. У селах, особливо ранньою весною, селяни їли молоду зелену кропиву. З неї варили юшку, додавали лободу та інший бур'ян. На Полтавщині голодні селяни склали поговірку: «Батько в Созі, мати в Созі, Діти лазять по дорозі, Їхало ГПУ, Повкидало в кропиву». Інколи вживали і сиру кропиву.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 91.

КРУЦИК Роман Миколайович – громадський і політичний діяч України, дослідник більшовицького

терору та голодоморів. Народився 6 липня 1945 р. в с. Яблунів Галицького р-ну на Станіславщині (Івано-Франківська обл.). Вищу освіту здобув на юридичному ф-ті Львівського ун-ту ім. І.Франка. Засновник Товариства «Меморіал» в Івано-Франківській обл. (1988–1991), голова Комітету сприяння Українській греко-католицькій церкві (1989–1991), один із засновників Конгресу українських націоналістів, народний депутат України 2-го скликання (1994–1998), голова Київської міської організації історико-просвітницького правозахисного благодійного т-ва «Меморіал» ім. В.Стуса (з 1999). Виконував обов'язки заступника голови Українського ін-ту національної пам'яті (липень 2006 – жовтень 2007), директор Музею совєтської окупації України (2007, Київ). Автор та упорядник документально-меморіальних видань («Народна війна: Путівник до експозиції»; «Дем'янів Лаз: геноцид галичан», «Забуттю не підлягає: хроніка комуністичної інквізиції в Україні»). К. ініціатор та упорядник створення меморіально-просвітницьких експозицій: «Забуттю не підлягає» (2001), музейної експозиції «Українські Соловки» (2002), пересувної виставки тематичних стендів-плакатів до 70-річчя Голодомору (2003). Особисто демонстрував їх у США, Канаді, обласних центрах України. Входив до складу державного Оргкомітету та Громадського комітету із вшанування пам'яті жертв Голодомору. Виявив та впорядкував архівні документи про експорт хліба з України в 1930-х рр. Постійний учасник меморіальних заходів «Свіча пам'яті» біля Музею Голодомору в Києві. Нагороджений Орденом «За заслуги» II (1997) і III ст. (2007), Орденом Свободи (2010).

Л-ра і джерела: Круцик Р. «Народна війна»: Путівник до експозиції. – К.: Українська видавнича спілка, 2011. – 248 с.; Круцик Р. Дем'янів Лаз: геноцид галичан: жертвам комуністичного терору 1939–1941 рр. на Прикарпатті присвячується. – К.: Простір, 2009. – 349 с.; Український хліб на експорт: 1932–1933 / За загал. ред. д.і.н. В.Сергійчука; редколегія: упоряд. Р.Круцик. – К.: ПП Сергійчук М., 2006. – 432 с.; https: //uk.wikipedia. org /wiki/ Круцик Р.М.

КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ Антін Владиславович – український письменник, перекладач, видавець, громадсько-політичний діяч. Народився 4 серпня 1878 р. в м. Ланцут на території Польщі. Вищу освіту здобув на філософському ф-ті Львівського ун-ту (1901). Займався педагогічною роботою та літературною творчістю. Був особисто знайомий з І.Франком. Учасник українського політичного руху: член Української національної ради Західноукраїнської народної республіки (1918), міністр освіти УНР (квітень 1919). До 1928 р. жив і працював у Відні, згодом у Львові (1929–1934). Зазнав переслідувань від польської влади, займався видавничою справою, симпатизував більшовицькому режиму в УСРР, надсилав листи до партійно-радянської номенклатури, підтримував її «боротьбу з буржуазним націоналізмом», виступав проти «акцій ундокатолицької зграї» та «емігрантсько-петлюрівської інформації». 17 березня 1934 р. у звіті «Про політичне становище Західної України» К. зазначив: «Справу Голодомору ставлять українські політичні сили в Союзі Народів. На цю нахабну демонстрацію проти СРСР і УСРР дозволяє собі комівояжерка Мілена Рудницька» *(див. Рудницька Мілена)*. Радянський уряд, переконавшись у лояльності К., дозволив йому та його родині переїхати 8 травня 1934 р. до Харкова. Він прийняв радянське громадянство, отримав роботу в редакції «Української радянської енциклопедії». Провід ОУН, знаючи про антиукраїнську позицію колишнього міністра УНР, виніс йому смертний вирок, але С.Бандера скасував рішення, довідавшись про подорож К. до «радянського пекла». Застереження і передбачення керівника ОУН стосовно К. справдились: синів К. – Івана і Тараса розстріляли 17 грудня 1934 р. за рішенням виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР, а 28 березня 1935 р. засудили і їхнього батька до 10 років таборів. Репресій зазнали сини Богдан, Остап і донька Володимира. Перебуваючи на Соловках, К. збожеволів від відчаю та абсурду ситуації, до якої потрапив за власним бажанням. Їх розстріляли разом на початку листопада 1937 р. в урочищі Сандормох.

Л-ра і джерела: Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С. 546; Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки): навчальний посібник. – Львів, 2010. – С. 174; Герасимова Г.П. Крушельницький Антін Владиславович // Енциклопедія історії України. Том 5. – К., 2008. – С. 425–428.

КУЙБИШЕВ Валеріан Володимирович – партійний і радянський діяч, голова Комітету із заготівель сільгосппродуктів при РНК СРСР, член політбюро ЦК ВКП(б). Народився 1888 р. в м. Омськ. Більшовик з 1904 р. Нарком РСІ СРСР, голова ВРНГ СРСР, Держплану СРСР. Брав участь у засіданнях політбюро ЦК ВКП(б) з питань заготівель хліба, встановлення заготівельного та експертного планів. 2 серпня 1932 р. отримав вичерпну інформацію про зменшення валового збору зернових в УСРР. Знав про масове зрізання колосків голодними селянами. 15 серпня 1932 р. одержав проект розподілу плану хлібозаготівлі по окремих культурах. Учасник засідань політбюро ЦК ВКП(б) 16 серпня 1932 р., яке визнало незадовільними хлібозаготівлі в Україні, вимагав від її керівництва «рішучого перелому

хлібозаготівлі». Особисто слідкував за виконанням планів конкретними конторами, господарствами, знав про показові суди над «саботажниками» в Україні *(див. Оріхівська справа)*. Відповідав за збереження державного фонду резервного хліба. 1 жовтня 1932 р. особисто вимагав від Раднаркому УСРР негайно відправити в південні порти весь наявний в Україні ячмінь «експертних кондицій», а 17 жовтня оголосив «бойовим завданням» відвантаження висівок. 3 грудня 1932 р. зобов'язав уряд України за «...будь-яких умов виконати повністю завдання по пшениці, ячменю, кукурудзі до дванадцятого грудня», з яких лише пшениці 25 тис. т. 25 листопада 1932 р. доповідав Й.Сталіну про хід виконання плану хлібозаготівлі з 15 листопада, про дату його остаточного виконання – 1 січня 1933 р. Для України грудневе завдання становило 93 млн пуд із 235 млн по СРСР. Підписував постанови РНК СРСР про звільнення директорів радгоспів за невиконання хлібозаготівельних завдань. Причетний до організації вилучення хліба в Україні. Помер К. 25 січня 1935 р. у м. Москві.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Черкащині: документи і матеріали. – Черкаси, 2002. – С. 339, 349, 442; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 236, 241, 251; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 801, 829.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав Владиславович – український історик, дослідник соціально-економічної та політичної історії України XX ст., причин та наслідків Голодомору в Україні. Народився 10 січня 1937 р. в м. Одеса. Закінчив історичний факультет Одеського університету (1959), співробітник Одеського обласного державного архіву (1958–1960), аспірант, молодший, старший науковий співробітник Ін-ту економіки АН УРСР (1960–1972), згодом в Ін-ті історії АН УРСР, Ін-ті історії України НАН України. Захистив кандидатську дисертацію «Розвиток залізничного транспорту дореволюційної України» (1963), докторську «Внутрішні ресурси соціалістичної індустріалізації СРСР (1925–1937 рр.)» (1976). Завідувач відділом історії України 20–30-х рр. XX ст. (1977–2015 р.). Голова Спілки архівістів України (1991–2000), Експертної ради ВАК з історичних наук (2000–2004). Автор понад 2000 наукових праць, 60 монографій, підручників та довідників, серед яких значна частина стосується висвітлення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

Перша стаття К. про голод з'явилася в березні 1988 р., а її англомовна версія в січні 1988 р. в газеті «News from Ukraine». Учений використав терміни «голод», «продовольчі труднощі», «криза в сільському господарстві», «надзвичайна ситуація». Вважав демографічні втрати голоду 1933 р. «значно меншими порівняно з катастрофічним голодом 1921 р.». Колективізацію сільського господарства не зараховував до основних причин голоду, як і політику примусової хлібозаготівлі. Заперечував відомості про кількість померлих від голоду та репресій українців – від 7 до 10 млн осіб, які з'являлись у працях західних дослідників. Розширив географію голоду на інші частини СРСР, висловив сумнів щодо організованого голоду проти українців. У жовтні 1988 р. разом з іншими радянськими істориками підписав листа до Комісії з вивчення голоду Конгресу США, у якому заперечувався факт голоду-геноциду проти українців. Лист-звернення та стаття К. про голод фігурували в заключному висновку Комісії *(див. Міжнародна комісія з розслідування голоду в Україні 1932–1933 років)*. У 1989–1990 р. підтримав ініціативу співробітників відділу історії України 20–30-х рр. в Україні про публікацію архівних документів про голод, які висвітлювали основні причини та факти соціально-психологічні наслідки. Ще до розпаду СРСР опублікував першу розвідку про статистику демографічних втрат від голоду, використав опубліковані фрагменти перепису населення 1937 р. *(див. Всесоюзний перепис населення 1937 р.)*. К. визнав об'єктивність матеріалів перепису населення 1926 р. та 1937 р., зазначив, що «...співставлення даних цих переписів і природного та механічного руху народонаселення у десятирічному проміжку між ними дозволить зробити вірогідні припущення щодо втрат, викликаних голодом 1933 р.». Висловив сумнів щодо вичерпності подібного методу, вважав демографічну статистику загсів 1932–1933 рр. неповною. Дослідник використав термін «Голодомор», яким раніше не оперував, а також виокремив голод весни 1932 р., коли «...випадки голодної смерті були досить частими, але до Голодомору не дійшло». Факти, викладені в листах В.Я.Чубаря і Г.І.Петровського, у спогадах очевидців, документах ЦК КП(б)У та повідомленнях ДПУ УСРР, спростовують тезу К. про відсутність Голодомору впродовж першої половини 1932 р., тобто масової смертності від штучного голоду, організованого і системного винищення селян *(див. Голодомор)*. Висновок К. про те, що «первинна статистика 1933 р. не забезпечила правильного обліку природного руху населення», є науково обґрунтованим. Доказом цього є інформаційні матеріали ДПУ УСРР про відсутність офіційної реєстрації смертей у голодні роки органами загсів, системного обліку сільрадами та медичними установами. Документи фіксують наявність свідомого зменшення обліку смертей у 2–3 рази. Учений відділив втрати 1932 р. (144 тис.) від 1933 р. (4,5 млн осіб), а загалом називає цифру втрат, враховуючи

різні поправки, близько 5 млн осіб. Територіальна прив'язка національних меншин до сільських районів не є прямим і безпосереднім доказом того, що вони «...постраждали від голоду не менше, ніж українці», які становили абсолютну більшість сільських районів УСРР. Дослідник вважав, що «люди гинули залежно від місця проживання, а не від національності», тому «українці, які переважали у складі сільського населення, постраждали в абсолютних цифрах найбільше». К. обґрунтував власну теорію про «голод» у 1932 р., версію «загальносоюзного голоду» (*див. «Загальносоюзний голод»* та поняття і явища «Голодомору» у 1933 р. Учений визнав Голодомор актом геноциду ще у 1992 р. У вересні 1993 р., виступаючи на міжнародній науковій конференції в Києві, К. використав визначення – «організований у 1932–1933 рр. геноцид» та «голод-геноцид», загальною причиною яких вважав «комуністичне будівництво». Слідом за Р.Конквестом *(див. Конквест Роберт)* почав застосовувати термін «терор голодом», звертаючи увагу на «карально-виховну функцію терору голодом». Наукові розробки К. з питань Голодомору трансформувалися у публіцистичні статті в українській пресі, увійшли до шкільних підручників з історії України. За його наукового редагування виходили збірники архівних документів і матеріалів про колективізацію та голод в Україні. У 2004 р., співпрацюючи над спільними проектами з російськими істориками, К. частково повернувся до старих концептуальних засад висвітлення голоду, використав визначення «продовольчі труднощі», просто «голод», уникнув терміну «Голодомор», «геноцид». Однак у 2005–2007 рр. опублікував дві книги поспіль, у яких остаточно визнав Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. У 2006 р. К. особисто брав участь у підготовці архівно-документальних основ політично-правової оцінки Голодомору як геноциду українського народу *(див. Закон України №376V)*. У 2007 р., полемізуючи з німецьким істориком Ш.Мерлем *(див. Мерль Ш.)* та російським дослідником голоду В.Кондрашиним (див. Кондрашин В.В.). К. зазначив, що «...люди гинули від голоду у багатьох регіонах, але голодний мор з величезною кількістю жертв спостерігався лише у двох політично-адміністративних утвореннях, де українці становили більше двох третин від загальної кількості населення – в УСРР і в Кубанській окрузі Північно-Кавказького краю». Водночас К. зауважив, що «терор голодом в Україні і на Кубані був геноцидом українських громадян, а не українців». На Кубані проживали українці, які були громадянами РСФРР та СРСР одночасно, а смерть від терору голодом українців в Україні була актом геноциду незалежно від громадянства, особливо безпаспортних селян. У 2005–2018 рр. К. не змінив своїх поглядів на Голодомор – геноцид українського народу, вивчав політично-правову, науково-історичну, національну та соціально-психологічну складові. У 2016 р. К. повернувся до концепції «голоду» 1932 р. та Голодомору в 1933 р. Він свідомо використав поняття «загальносоюзний голод» стосовно першої половини 1932 р. на території УСРР, хоча в історіографії чітко визнані хронологічні рамки Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу. К. наполегливо підтримує гіпотетичну оцінку українських демографів кількості жертв Голодомору – 3,9 млн осіб. Автор рецензії на книгу Е.Епплбом «Червоний голод» (2017), у якій не спростував заперечення нею Голодомору-геноциду.

Лауреат Державної премії в галузі науки і техніки (2001), Освітньої фундації ім. Петра Яцика (1995, 2001). Нагороджений орденами України «За заслуги» III ст. (2001) та II ст. (2006).

Л-ра і джерела: Український історичний журнал. – 1988. – №3. – С. 15–28; Кульчицький С.В. Трагічна статистка Голодомору // Минуле України: відновлені сторінки. – К., 1991. – С. 151–167; Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 9–10 вересня 1993. Матеріали. – К., 1995. – С. 23–35; Кульчицький С.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. – К., 2005. – С. 3, 5–8; Кульчицький С.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007. – С. 216; Кульчицкий С.В. Почему он нас уничтожал? Сталин и украинский Голодомор. – К., 2007. – С. 85–86; Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 16. – К., 2007; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999; Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: Нариси повсякденного життя. Кол. монографія. – К., 2012. – С. 25–86; Юркова О.В. Кульчицький Станіслав Владиславович // Енциклопедія історії України. Т. 5. – К., 2006. – С. 490; Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет 1990 год. – К., 1992. – С. 91; Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. Том IV. – К., 2008. – С. 98; Кульчицький С. Як і чому діяв «терор голодом» // День. – 2016. – 13 жовтня; Його ж. Голодомор 1933 року очима Енн Епплбом // День. – 2017. – 24–25 листопада; Його ж. Мільйони загиблих: скільки саме? // День. – 2018. – 13 квітня; Рецензії й огляди // Український історичний журнал. – 2018. – №1. – С. 184–204.

КУРАС Іван Федорович – історик, політолог, політичний діяч. Народився 3 жовтня 1939 р. в с. Немирівське Балтського р-ну Одеської обл. Доктор історичних наук (1981), професор (1985), академік НАН України (1995), Заслужений діяч науки і техніки України (1998). Освіту здобув в Одеському ун-ті (1962). Науковий працівник Кіровоградського

обласного архіву (1962–1964), аспірант і викладач Київського ун-ту імені Тараса Шевченка (1964–1970), співробітник та вчений секретар Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (1970–1991), директор Інституту національних відносин і політології НАН України (з грудня 1991), віце-прем'єр-міністр України з питань гуманітарної політики (1994–1997), очолював Раду при Президентові України з питань мовної політики (1997). Народний депутат України від Партії Регіонів (2002–2005).

Досліджував історію становлення і діяльності українських «дрібнобуржуазних партій», фахівець з історії більшовизму, радянської політичної системи. Один із тих, хто підписав листа 10 жовтня 1988 р. на адресу Комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні *(див. Міжнародна комісія з розслідування голоду в Україні 1932–1933 рр.)*, у якому заперечував факт штучного, організованого голоду-геноциду. Член редколегії збірника документів «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (1990). Висвітленням обставин Голодомору 1932–1933 рр. особисто не займався. Брав участь у парламентських слуханнях з питань голоду, проведених Верховною Радою України в лютому і травні 2003 р. Помер 16 жовтня 2005 р. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1999), нагороджений орденами України, Італії, Литви.

Л-ра і джерела: Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет 1990 год. – К., 1992. – С. 88; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990; Шаповал Ю.І. Курас Іван Федорович // Енциклопедія історії України. Т. 5. — К., 2008. – С. 512–514.

КУРКУЛЬ – політично-ідеологічний ярлик, використаний більшовиками для тлумачення соціально-економічних ознак заможних селянських господарств; соціальна група селян для вибіркового оподаткування; об'єкт спрямування теорії і практики класової боротьби. Господарства К. підлягали конфіскації майна, а їх власники та члени родини депортації у віддалені райони країни *(див. Розкуркулення)*. У 1920-ті рр. статистичні органи уникали визначення «куркуль», застосовували термін «заможні». Партійні комітети підкреслювали соціально-класову відмінність, надавали ідеологічних визначень – «глитай», «мироїд», «експлуататор», «дрібний буржуа» тощо. У перші місяці примусової колективізації та хлібозаготівлі 1928/29 р., коли оголосили про початок класової боротьби, органи влади вдалися до системної соціальної класифікації заможних селянських дворів. 19 червня 1928 р. уряд УСРР видав постанову «Про селянські господарства, що вживають найману працю, на які поширюються правила Кодексу законів про працю УСРР», у якій фігурує термін К., а 21 травня 1929 р. Раднарком СРСР систематизував їх у постанові «Про ознаки куркульських господарств, на яких повинно прикладати Кодекс законів про працю». Термін К. став ключовим. У постанові Раднаркому УСРР від 13 серпня 1929 р. «Про ознаки куркульських господарств, на які поширюються правила Кодексу законів про працю УСРР», зазначалося, що «...до куркульських господарств відносяться всі селянські господарства при наявності в господарстві одної з нижчеперелічених ознак»: систематичне застосування найманої праці; наявність млина, олійниці, круподерні, просорушки, вовночухральні, шаповальні, сушарні, цегельні, шкіряного заводу чи іншого промислового підприємства, використання в них механічних двигунів; здавання в найм сільгоспмашин з механічними двигунами, технічних помешкань; заняття торгівлею, лихварством, комерційним посередництвом; наявність патенту для кустарного промислу. Господарства селян вважалися «куркульськими», якщо вартість оренди машин перевищувала прибуток у 250 крб. на місяць, а також ті, до яких застосовано «індивідуальний порядок визначення прибутку» *(див. Експертники)*. К. ставали селяни, оподаткований мінімум прибутків яких становив більше 300 крб. на особу і не менше 1500 крб. на двір. Сільські ради складали списки «для господарств куркульського, так і підприємницького типу». Перелічені ознаки були не єдиними для встановлення куркульського типу селянського двору. У 1929–1930 рр. до куркулів зараховували усіх тих, хто брав участь у русі опору колективізації, політиці примусової хлібозаготівлі, антиколгоспній агітації. 21 січня 1930 р. в статті «До питання про політику ліквідації куркульства як класу» Й.Сталін обґрунтував черговий курс, спрямований на перехід «...від старої політики обмеження і витіснення капіталістичних елементів села до нової політики ліквідації куркульства як класу». У роки Голодомору 1932–1933 рр. до К. приписали інші соціальні категорії, яких підозрювали у так званому «куркульському саботажі» *(див. Куркульський саботаж)*, ухильництві від виконання хлібозаготівлі. К. вважали «твердоздавців» *(див. Твердоздавці)*, «експертників», тобто селян, які мали індивідуальний план заготівлі хліба. На них припадала основна частина суми самообкладання *(див. Самообкладання)*, тобто додаткового податку, натурально-грошового штрафу. Якщо колгоспника визнавали куркулем, його виключали з колгоспу без повернення майна і трудоднів, а загалом К. не приймали до колгоспу згідно з інструкцією Укрколгоспцентру

від 17 листопада 1930 р. Так звані К. помирали від голоду в Україні, по дорозі до Сибіру та в таборах для спецпереселенців. Ярлик «шкідницька робота глитая» означав класовий вирок, тому селян піддавали фізичним тортурам, знущанням, засуджували до смертної кари і відправляли до таборів. Політика ліквідації «куркуля як класу» стала свідомим винищенням українських селян, проявом соціал-шовінізму. До їх фізичного винищення та економічного руйнування особисто закликав Й.Сталін у червні 1930 р. К. зазнали конфіскації майна, його публічного розпродажу, позбавлення засобів харчування і депортації. 20 квітня 1932 р. селянин із с. Свердликова Уманського р-ну скаржився голові ВУЦВКу Г.І.Петровському: «Год тому назад мене сельская комісія викинула з хати, забрала в мене моє хазяйство, заключавшеся з одної корови й лошаді, якою я обробляв землю, а корова кормила мою сім'ю, три десятини і хата, і три душі сім'ї. Більше ніякого імущества, як движимого, так і недвижимого не мав, побочними заробітками, ні комерцією ми не займалися, так як був бедного состоянія, до революції землі совершенно не мав, а революція наділила мене земельна громада землею (трьома десятинами) і я став строїти хату. Не успів построїти і прожив з год, як мене по злобі самі ледачі люди, які привикли за революцію ограблять народ, якими грабежами не підняли государство, а розорили не только государство, но і весь народ – тепер вся земля стоїть необсіяною, бо сільські власті хліб весь забрали до фунта і ми погібаєм з голоду, народ падає от голода як солома, лошаді погибли. І коли лошадь здохла, то за цею падаллю являється народ по 50 душ, і давить один одного, щоб захватить хоч кусочок дохлої лошаді». В Україні за роки колективізації і голоду було депортовано близько 300 тис. так званих куркульських господарств. У 1931 та 1934 р. органи радянської влади, щоб унеможливити антиколгоспні бунти, волинки, повстання, вдалися до амністії частини розкуркулених в Україні. Політичний ярлик К. у 1929–1933 рр. означав безправний статус соціального ізгоя, приреченого на голодну смерть в українському селі.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 106, 453; Собрание законов СССР. – 1929. – № 34. – Ст. 301; Збірник законів УСРР. – 1928. – №15. – Арт. 138; Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960. – М., 2005. – С. 16–21, 63; Сталін Й. Твори. Т. 12. – К., 1949. – С. 180–182.

КУРКУЛЬСКИЙ саботаж – політичне визначення, яке використовували партійно-радянські та судові органи в 1932–1933 рр. для оцінки селянських господарств, які не виконували хлібозаготівельний план до двору, а також окремих правлінь колгоспів та місцевого партійного активу. Для подолання К. с. застосовували режим «чорних дощок» *(див. Чорні дошки)*, судові репресій, натуральні штрафи, виселення, арешт, ув'язнення. Інколи вживали термін «контрреволюційний саботаж», який був своєрідним синонімом К. с. Ухилення селян від хлібозаготівлі (приховування в ямах, залишення зерна у відходах) вважалося проявом К. с., відтак підлягало карально-репресивним діям влади. Активні форми боротьби з К. с. припадають на другу половину 1932 р., особливо в жовтні–грудні, на початку січня 1933 р. *(див. Балицький В.А., Реденс С.Ф.)*.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 621; Зламати куркульський саботаж, виконати план хлібозаготівель // Комуніст. – 1932. – 20 листопада; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 563.

КУРЛЯНД Єфрем Володимирович – директор універмагу № 1 у Москві, ініціатор створення системи обміну промислових та продовольчих товарів на побутово-обрядове золото, валюту. Він заявив про неї в березні 1931 р., а також першим відкрив магазин для торгівлі з іноземцями в універмазі № 1 м. Москви. Дозвіл Наркомзовнішторгу К. отримав у грудні 1931 р. Його ініціатива була підтримана політбюро ЦК ВКП(б) 3 листопада 1931 р. У жовтні 1932 р. К. був комерційним директором Московської облконтори торгсину, клопотав перед Наркомзовнішторгом про винагороду за власний винахід. Його персональне авторство визнали, тому став активним «борцем за впровадження зазначеної ідеї в життя». Керівництво Наркомзовнішторгу СРСР доручило правлінню торгсину видати К. премію, «виходячи з розрахунку економічного ефекту, отриманого від впровадження у життя цього заходу». За роки функціонування системи торгсину було «мобілізовано» 300 млн золотих крб., тобто 150 млн дол. США згідно з курсом тих років, а кошти від побутового золота становили 44% суми *(див. Торгсин)*. Матеріалізація комерційної ідеї директора Московського універмагу К. виявилася ефективною, а ціна високою – життя мільйонів голодних людей.

Л-ра і джерела: Осокина Е. Золото для индустриализации: Торгсин. – М., 2009. – С. 40–45.

КУРМАН Михайло Веніамінович – теоретик і практик статистичної справи, співробітник ЦСУ СРСР з 1927 р., а з 1931 р. начальник сектору статистики населення ЦУНГО СРСР. Займався статистичним обліком народжуваності, смертності і шлюбів. Брав безпосередню участь у розробці статистичної документації для підготовки і проведення перепису населення 5–6 січня 1937 р. в СРСР, упорядник його

підсумкових матеріалів. Першим надіслав доповідну записку заступнику начальника ЦУНГО СРСР І.А.Кравалю *(див. Краваль І.А.)* про попередні дані перепису, зведений звіт про наслідки обліку природного руху населення в УСРР та інших регіонах. Матеріали перепису, підготовлені для ознайомлення з ними державним і партійним керівництвом країни, зафіксували високу смертність населення УСРР в 1932–1933 рр. К. звинуватили у «приписах» смертності – 1 млн осіб до зареєстрованих загсами. Облік населення згідно з переписом показав катастрофічні наслідки Голодомору, тому його матеріали були скасовані і відправлені до архівних сховищ. 22 березня 1937 р. К. заарештували першим з учасників проведення перепису. «Промайнула перша ніч, звичайно, без сну, – писав Михайло Веніамінович, – тому що я ніяк не міг збагнути, за що мене взяли». Згодом арештували і його колегу в Україні – начальника ЦУНГО УСРР О.М.Асаткіна (*див. Асаткін О.М.*). Обом ставили в провину невідповідність прогнозованої ними кількості населення в 1937 р. – понад 35 млн осіб та зафіксованої переписом – 27,9 млн осіб. Різниця у 7,1 млн означала загальну кількість жертв Голодомору в Україні. Урядовці приховували матеріали перепису, тому його учасників розстрілювали, тримали в таборах. «Покарання» відбував у Магадані, звільнений у 1947 р., а через два роки повторно засуджений та засланий до Казахстану. 20 серпня 1955 р. К. реабілітований.

Л-ра і джерела: Блюм А. Бюрократическая анархия: статистка и власть при Сталине / Блюм А, Мескул М. – М., 2006. – С. 125–128.

КУРНІЦЬКИЙ Пьотр *(Kurnicki Piotr)* – польський дипломат, віце-консул Польщі в Києві 1932–1935 рр. Інформував польське посольство в Москві про голод в Україні, надсилав рапорти, звіти, донесення про соціально-економічну ситуацію в українських селах. 1 березня 1933 р. повідомляв про скорочення професорсько-викладацького і студентського складу у вишах Києва, про поширення крадіжок і пограбувань на вулицях міста, про голод і невдоволення киян, про видачу хлібних карток для безробітних робітників, а також писав про поширення в місті епідемії тифу. У навколишніх селах масово гинула худоба, але одночасно відбувалася «м'ясозаготівля», відтак поголів'я коней в окремих районах зменшилося на 75%. Влада, як повідомив дипломат, карала за це керівників колгоспів. 13 жовтня 1933 р. К. доповідав про примусову колективізацію селян-поляків, про їх переселення до українських колгоспів, про суд над ними за невиконання хлібозаготівельних планів, особливо в національному Мархлевському районі. Селян вважали «куркулями» і «петлюрівцями». У донесеннях К. висвітлюється становище українських сіл восени 1933 р.: апатія селян, неприбрані від соломи поля, масовий голод. 18 листопада 1933 р. К. інформував про хлібозаготівлі в УСРР, про норми хліба для голодних селян, про завершення сівби і створення насіннєвого фонду ярових культур. Згадує про жахливий голод у 1932/33 р., про небезпеку його повторення, про невідповідність газетних публікацій і гасел реальному становищу в колгоспах, про «зразкові колгоспи» під Києвом, які демонстрували іноземним туристам. К. підкреслював пропагандистську мету радянської влади, яка дозволила комерційну торгівлю хлібом, намагалася показати заможне життя колгоспників, писала в газетах про високу оплату трудодня. 2 грудня 1933 р. він писав про підготовку до різних з'їздів, на яких більшовики звітували про попередні «досягнення», про викриття «ухилів», а тим часом вже упродовж року скаженів голод, траплялися випадки людоїдства. 24 лютого 1934 р. К. показав обставини перенесення столиці УСРР із Харкова до Києва, доповідав про виконання і перевиконання планів хлібозаготівлі, про фактичне, а не теоретичне забезпечення хлібом трудодня – селянам, які «пухли з голоду» ще весною 1933 р., не видали авансів. Дипломат писав про масові випадки конфіскації селянської худоби за невиконання хлібозаготівельних планів, через що в селах панує песимізм і безнадійність, однак К. визнав ситуацію восени 1933 р. кращою в порівнянні з попередньою весною. 8 березня 1935 р. рапорт К. засвідчив факти «прояву голоду і масової смертності від голоду» в районах Цвєткова, Звенигородки, Тульчина, Бару, на околицях Одеси. Скасування хлібних карток *(див. Карткова система)* не зменшило цін на хліб. Доповідні записки польського дипломата К. свідчать про обізнаність уряду Польщі з масовим голодом в Україні.

Л-ра і джерела: Кушнеж Р. Документи польської дипломатії про Голодомор // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 196–204; Kuśnierz Robert. Pomór w «Raju Bolszewickim». Głod na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polckich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu / opracow. Robert Kuśnierz. – Torun, 2006. – S. 71, 127, 130, 131, 134, 136, 137, 148, 150, 169, 171–172, 178, 198.

КУРОМІЯ Гіроакі *(Kuromiya Hiroaki)* – американський та японський історик, дослідник соціально-політичної історії СРСР, українсько-російських відносин. Народився 1953 р. в м. Хамамацу (Японія). Освіту здобув у Токійському ун-ті (1977, бакалавр) та (1979, магістр). Захистив докторську дисертацію в Прінстонському ун-ті (1985), науковий співробітник Гарвардського ун-ту (м. Кембридж, штат Массачусетс, США), працював у Королівському коледжі Великої Британії (1986–1990). Досліджував російські

та українські архіви, член науково-консультативної ради часопису «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» (1995). Професор історії в Індіанському ун-ті (м. Блумінгтон, штат Індіана), спеціалізується на російській історіографії XIX–XXI ст., радянській історії, історії України. Учасник міжнародної наукової конференції в Києві (вересень 1993 р.), виголосив доповідь «Голод і «вороги народу», зазначивши, що у 1932–1933 рр. поняття «ворог» втратило «класовий зміст», тому його розширили і доповнили новим – «ворог народу». Вони, за вказівкою згори, вважалися основними винуватцями створення голоду, а Й.Сталін, оперуючи політичною термінологією, намагався спрямувати гнів голодних людей на «ворогів народу». Х. перший з американських дослідників японського походження, який почав вивчати український Голодомор в контексті соціально-політичної історії СРСР.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 9-10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 2003. – С. 62–66; Лаас Н.О. Куромія Гіроакі // Енциклопедія історії України. Том 5. – К., 2008. – С. 526; З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВС, КГБ. – №1-2. – К., 1995.

КУРОПАСЬ Мирон Степанович – громадсько-політичний діяч США, історик, дослідник Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Народився 15 листопада 1932 р. у м. Чикаго. Освіту здобув у Лойола Мерімаунт ун-ті Лос-Анджелеса (бакалавр, 1953), в Ун-ті ім. Рузвельта (1955). У 1956–1971 рр. працював учителем публічних шкіл, редактором Української національної молодіжної федерації, вивчав історію становлення української громади у США, опублікував книгу (1960). У 1974 р. захистив дисертацію «Українська спадщина в Америці» у Чиказькому ун-ті, працював радником з етнічних питань в адміністрації президента США Дж. Форда. У 1980–2006 рр. співробітник редакції газети «The Ukrainian Weekly», відповідав за впуск рубрики «Faces and Places» («Особи та місця»). На початку 1980-х рр. почав займатися проблемами голоду в Україні, опублікував у 1983 р. кілька статей в газеті «Свобода», був відзначений нагородами української громади штатів Нью-Йорк та Нью-Джерсі. У 1986 р. скликав у Чикаго першу в історії української діаспори США вчительську конференцію про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Один з активних організаторів Комісії з вивчення голоду в Україні *(див. Комісія з вивчення голоду в Україні 1932–1933 років)*. Діяльність Комісії фінансував Український дослідний інститут при Гарвардському ун-ті. Він став об'єктом нападок з боку делегації УРСР в ООН, представники якої застерігали українську громаду від «наклепницьких статей про «провали радянського сільського господарства» та «...жалюгідне» життя наших людей, сфабрикованих науковим співробітником інституту Пріцаком *(див. Пріцак О.)* Дж.Мейсом, а також Мироном Куропасом». У 1983–1984 рр. К. активно пропагував ідею створення Комітету з вивчення голоду, був заступником голови Українського народного союзу та співробітником видання «Український тижневик». 20 березня 1983 р. за безпосередньої участі К. вийшов спеціальний його випуск до 50-ліття Великого голоду. К. постійно спілкувався з американськими конгресменами, переконував їх у необхідності розслідування причин Голодомору в Україні. Наприкінці 1984 р. законопроект про створення Комісії був підтриманий чвертю голосів Палати Представників Конгресу США. Українська громада пропонувала К. очолити Комісію, але він запропонував кандидатуру Дж.Мейса. К. став активним членом новоствореної структури, проводив учительські конференції в Іллінойсі, Віконті, Мічигані, Колорадо, Нью-Джерсі, Коннектикуті, Аризоні, підготував посібник і буклети для педагогів – «Примусовий голод в Україні 1932–1933: Навчальна програма і практичний посібник з джерел для просвітян». К. працював на посаді професора Іллінойського ун-ту (1988–2006), був учасником конференції 2003 р. в ун-ті Урбана-Шампейн (США, Іллінойс), яка стосувалася проблем Голодомору. Читав лекції в Києво-Могилянській академії, Київському національному ун-ті імені Тараса Шевченка, сприяв становленню осередку АДГУ в м. Чикаго *(див. Фундація українського геноциду)*.

Л-ра і джерела: Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. У IV томах. Т. IV. – К., 2008. – С. 6; Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. – К., 1992; Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 154, 802, 808; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний довідник. – Одеса – Львів, 2001. – С. 182, 203; Ковальчук О.О. Куропась Мирон Степанович // Енциклопедія історії України. Том 5. — К., 2008. — С. 527–5281.

КУЧЕРЕНКО Марія Григорівна – жертва Голодомору на території Сталінського р-ну м. Києва. Померла 28 липня 1932 р. від черевного тифу у віці 19 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 419.

КУЧМА Леонід Данилович – державний, політичний та громадський діяч України. Народився 9 серпня 1936 р. в с. Чайкине Новоград-Сіверського р-ну Чернігівської обл. Освіту здобув на фізико-технічному факультеті Дніпропетровського ун-ту, за фахом інженер-механік у галузі ракетної

техніки (1960). Працював у конструкторському бюро «Південне» на інженерно-конструкторських посадах (1960–1972), секретар партійного комітету КБ «Південне» (1975–1980) та виробничого об'єднання «Південний машинобудівельний завод» (1980–1982), генеральний директор ВО «Південмашзаводу» (1986–1992). Народний депутат України (1990–1994), прем'єр-міністр України (1992–1993). Президент України (липень 1994 – січень 2004). У 1998 р. доручив Кабінету Міністрів України розробити і затвердити заходи до 65-х роковин Голодомору в Україні, але не видав відповідного Указу. 26 жовтня 1998 р. К. затвердив «Заходи у зв'язку з 65-ми роковинами Голодомору в Україні у 1932–1933 роках». За президентства К. кожна четверта субота листопада місяця стала меморіальною датою вшанування пам'яті жертв Голодомору. К. особисто надіслав привітання учасникам міжнародної наукової конференції, яка відбулася 25 листопада 2000 р. в Києві, учасники якої обговорювали політико-правові аспекти визнання Голодомору – геноциду. 20 березня 2002 р. Президент України К. видав Указ «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору в Україні, у якому офіційно зазначено День пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій. Уперше наголошено на необхідності надання матеріальної допомоги особам, які пережили Голодомор 1921–1923 та 1932–1933 рр. 28 листопада 2002 р. Верховна Рада України постановою № 258-IV уперше порушила питання про звернення до міжнародних організацій щодо визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні актом геноциду проти українського народу. У лютому і травні 2003 р. відбулися парламентські слухання з питання увічнення пам'яті жертв Голодомору, але без участі К. 24 вересня 2003 р. Президент України К. виступив на загальних дебатах 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку, говорив про небезпеку міжнародного тероризму, про «...філософію діяльності ООН у новому тисячолітті» – подолання конфліктів, а також нагадав про 70 років від часу, «...коли тоталітарним режимом був організований штучний голод в Україні», внаслідок якого загинуло від 7 до 10 мільйонів. «На жаль, тоді, у 1933 році, світ не відгукнувся на нашу трагедію. Міжнародна спільнота повірила цинічній пропаганді Радянського Союзу, який продавав хліб за кордон у той час, коли в Україні щохвилини від голоду помирало 17 чоловік», – наголошував К. Він закликав ООН вшанувати пам'ять загиблих від голоду в Україні 1932–1933 рр., але обмежився терміном «трагедія», уник визначення «геноцид». Упродовж 1998–2016 рр. брав участь у державному церемоніалі покладання вінків до пам'ятника жертв Голодомору.

Л-ра і джерела: Урядовий кур'єр. – 1998. – 29 жовтня; Урядовий кур'єр. – 2002. – 7 лютого; Литвин В.М. Кучма Леонід Данилович // Енциклопедія історії України. Том 5. – К., 2008. – С. 545; Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. Міжнародна наук.-теорет. конференція, Київ, 20 листопада 2000 р.: Матеріали. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С. 3.

КУШНЕЖ Роберт *(Kuśnierz Robert)* – польський історик, дослідник соціально-політичного та національно-культурного розвитку УСРР 1920–1930-х рр., Голодомору в Україні. Народився 1977 р. Доктор історії. Закінчив Люблінський ун-т ім. Марії Кюрі-Складовської (2000 р.), стипендіат Фундації Лянцкоронських (2002, 2005). У 2005 р. опублікував монографію «Україна в роки колективізації і великого голоду (1929–1933)», організував та презентував виставку польських документів «Великий голод на Україні 1932–1933» (Краків, березень 2007). Автор публіцистичних та наукових статей про голод в Україні, опублікованих у польських та зарубіжних часописах. З 2008 р. науковий співробітник Краківського відділення Інституту національної пам'яті.

К. є першим польським дослідником української історії, у працях якого системно і послідовно висвітлюються трагічні обставини Голодомору в УСРР 1932–1933 рр. Його наукова стаття з'явилася в 2006 р. («Український історичний журнал», 2006, № 3), яка стосувалася подій, явищ і фактів українського голоду, висвітлених на сторінках газет «Діло», «Новий Час» у Львові 1933 р. Археографічна стаття суттєво вирізняється від сучасних наукових розвідок західних учених з історії Голодомору. У 2007 р. він опублікував на сторінках наукового щорічника Інституту історії Польської академії «Dzieje Najnowsze» одну із перших добірок архівних документів – донесень польських дипломатів про голод в УСРР. Вона містить 17 документів, які датовані 7 травня 1932 – 21 жовтня 1934 р. Це доповідні записки дипломатів Генерального консульства Польської Республіки в Харкові, а також військового аташе, керівника генконсульств *(див. Каршо-Седлевський Ян)*. У вересні 2008 р. К. виступив з науковою доповіддю на міжнародній конференції в Києві. Того ж року виходить збірка документів, упорядкована К., яка налічує 70 документів польських дипломатів, має унікальні фотографії: приміщення консульства Польщі в Києві, процес над М.Лемиком *(див. Лемік М.)*, фото керівників консульства в Харкові А.Стебловського *(див. Стебловський А.)* та Я.Каршо-Седлевського. Рапорти, доповіді, реляції польських дипломатів за березень 1932 – 7 вересня 1935 р. Вони становлять рідкісне джерело для вивчення політичного аспекту Голодомору в Україні.

Географія походження цих документів торкається Варшави, Москви, Харкова, Києва. Праці К. розширили та значно поглибили дослідження міжнародного аспекту Голодомору, ставлення до подій і явищ в УСРР 1930-х рр. західних країн. Нагороджений орденом України «За заслуги» III ст. (2008).

Л-ра і джерела: Кушнеж Р. Львівська українська преса про голод в УСРР // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С. 199; Kuśnierz Robert. Pomór w «Raju Bolszewickim». Głod na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warzawie // Dzieje Najnowsze. Rocznik XXXIX. – 2007. – № 2. – S. 129–159; Кушнеж Р. Документи польської дипломатії про Голодомор // Український історичний журнал. – 2008. – №6. – С. 196–211; Kuśnierz Robert. Pomór w «Raju Bolszewickim». Głod na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polckich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu / Opracowanie Robert Kuśnierz. – Torun: Wydawnictwo Adam Marszalek, 2008. – 205 s.

ЛАВРИКИ – їжа голодних селян в Україні 1932–1933 рр. Голодні селяни називали равлики – лавриками. Дослідник Голодомору, його очевидець і жертва Д.З.Каленик згадував про виживання в селі Рижавка Уманського р-ну: «Менший брат Степан сидить біля немічної мами, тримаючи кашкет з голопузими горобенятами. Мати їх хапає і жадібно, живцем пхає в рот. Іншим разом з такою ж божевільною жадобою вона видовбувала голкою равлики, яких брат насмажив цілу сковорідку». Мешканець с. Свіршківці на Хмельниччині О.А.Чешньовський пригадував: «Ходили в ліс, збирали лавриків, слимаків, але їх трудно було знайти, бо цим промислом займалося все голодне село». Л. були поширеною їжею голодних селян, особливо у весняно-літній період.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 97,123; 33-й: голод: Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 52.

ЛАГОДА Ян (*Lagoda Jan*) – польський дипломат, заступник радника торговельного представництва Польщі в Москві. У квітні 1934 р. відвідав Київ, Коростень, Житомир, Бердичів, Козятин, Умань. Відслідковував ситуацію в селах та містечках, розмовляв із «звичайним сірим сільським населенням», констатував факт жахливого голоду та соціально-демографічних втрат у 1933 р., а також скрутне продовольче становище весною 1934 р. Доповідав про те, що на базарах обмаль овочів, хліб продавали в комерційних магазинах за високими цінами, а доходи колгоспників були мізерні – 200 або 600 кг збіжжя. Його бракувало для забезпечення господарств, тому селяни голодували, особливо після виконання хлібозаготівельних завдань до двору. Л. бачив голодних людей на залізницях – дорослих та дітей 5–12 років. Вагони 3-го класу були перевантажені селянами, які їхали за хлібом до Києва, Ленінграда, на Північний Кавказ. Вони добиралися туди кілька тижнів, щоб придбати кукурудзяне борошно, хліб. Л. особисто спостерігав за голодними селянами Правобережної України, визнав їх фізично слабкими, вони помирали від різних інфекційних хвороб. Польський дипломат підкреслював, що люди пам'ятали про голод 1933 р., згадували про щоденну смерть до 50 осіб, про випадки людоїдства. Занотував розмови пасажирів, які говорили про загибель половини людності, значно більше, ніж у Росії.

Л-ра і джерела: Кушнеж Р. Документи польської дипломатії // Український історичний журнал. – 2006. – №6. – С. 198; Kuśnierz Robert. Pomór w «Raju Bolszewickim». Głod na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatychych i dokumentów wywiadu. – Torun, 2008. – S. 161–164; Голодомор в Україні 1932 – 1933. Том 7. – Варшава; Київ, 2008. – С. 949,955.

ЛАЙОНЗ Юджин *(Lyons Eugene)* – кореспондент телеграфної агенції «United Press» у Москві. Збирав інформацію про соціально-економічне та політичне становище в СРСР, знав багатьох журналістів. Визнав статті британського репортера Гарета Джоунза *(див. Джоунз Г.)* першим достовірним репортажем про голод в англомовному світі. Л. згадував у 1937 р. про те, що саме статті Г. Джоунза спонукали Кремль заборонити іноземним журналістам виїзд у регіони радянської країни, зазначати у візі маршрути конкретного пересування. Зізнався, що багато журналістів відмовились підтримувати Г. Джоунза, нехтували його інформацією про голод, тому що в Москві розпочався показовий судовий процес над британськими інженерами, які працювали в корпорації «Метрополітен вікерс». Він виконував доручення К.Уманського – номенклатурного співробітника ЦК ВКП(б), який очолив кампанію з дискредитації британського журналіста. До них пристав також У.Дюранті *(див. Дюранті У.)*. Л. писав у зв'язку з цими обставинами: «Необхідність залишитися у дружніх стосунках із цензорами, принаймні доки триватиме судовий процес, була для всіх нас професійною необхідністю.

Відречення від Г.Джоунза було найнеприємнішою роботою, яка звалилася на наші голови за довгі роки жонглювання фактами заради задоволення диктаторських режимів. Але ми відреклися від нього, одноголосно і майже в однакових двозначних формулюваннях». Л. зустрічався особисто з У.Дюранті, який у приватній розмові говорив про масовий голод, про смерть від голоду біля 10 млн осіб, але публічно заперечував його.

Л-ра і джерела: Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С. 217–218; Lyons E. Assignment in Utopia. – New-York: Harcourt, Brace and Co, 1937. – 658 p.

ЛАМАНЕ – село Глобинського р-ну Харківської обл. У 1933 р. від голоду померли 654 жителі с. Л., а поіменно вдалося засвідчити 557 осіб. Перелік померлих від голодної смерті односельчан склали свідки Голодомору у с. Ламане – П.Незнайка (1901 р. н.), Ю.Вовк (1898 р. н.), Т.Куліш (1924 р. н.), І.Голобородько (1915 р. н.). В окремих родинах загинуло 7–10 осіб.

Л-ра і джерела: 33-й: голод: Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 449.

ЛАПЧИНСЬКА Ніна Василівна – історик, краєзнавець, дослідниця обставин та наслідків політичних репресій в Україні 1920–1930-х рр., громадська діячка, головний зберігач Національного музею «Меморіал жертв Голодомору». Народилася 3 січня 1955 р. у с. Їздецьке Великописарівського р-ну Сумської обл. Вищу освіту здобула на історичному ф-ті Харківського ун-ту (1976). Один з організаторів всеукраїнської наукової конференції з проблем Голодомору, яка відбулася в Харкові (1993). Тоді ж опублікувала свої перші статті про голод 1932–1933 рр. в Україні. Л. разом з колегами дослідила місця масового поховання жертв Голодомору та репресій у 27 районах Харківської обл. та в м. Харкові, вивчала архівно-кримінальні справи репресованих на території Харківщини, керівник редакційно-видавничої групи та автор розділів меморіального видання «Реабілітовані історією. Харківська область». Член редакційної колегії і автор розділів меморіального видання – «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Харківська область» (2008). Член редакційної колегії і упорядник збірника документів «Голодомор 1932 – 1933 років у м. Харкові, столиці УСРР» (2009). Л. головний редактор інтернет-порталу «Голодомор 1932–1933 років. Харківська область», заступник голови Всеукраїнського т-ва «Меморіал» ім. В.Стуса (2005-2015). Засновник Харківського регіонального Громадського комітету із вшанування пам'яті жертв Голодомору – геноциду 1932–1933 рр. в Україні (2011), від імені якого звернулась до Президента України В.Ф.Януковича з проханням пояснити його позицію стосовно тлумачення Голодомору як «акту геноциду українського народу». Л. долучилася до розробки концепції другої черги Музею Голодомору в Києві. Автор наукових концепцій і тематико-експозиційних планів багатьох пересувних і стаціонарних виставок. У співавторстві з О. Стасюк *(див. Стасюк О.О.)* створила стаціонарну виставку «Голодомор – геноцид мовою чисел», на якій висвітлено еволюцію оцінок масштабу жертв Голодомору як у ретроспективі досліджень, так і в сучасних інтерпретаціях українських і закордонних дослідників. Учасник наукових конференцій та «круглих столів», Л. виголосила доповіді на міжнародних конференціях 4 жовтня 2016 р., 16 листопада 2017 р., 17 травня 2018 р., які відбулися у Києві.

Л-ра і джерела: Лапчинська Н. Голодомор 1932–1933 років як наслідок колективізації // Рада. – 1993. – 1 липня; Лапчинська Н. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» – не декларація, а питання державної політики // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. Матеріали Міжнарод. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2000 р. – К., 2003. – С. 566–573; Лапчинська Н.В. Голодомор 1932–1933 років в Україні // Слобідський край. – 2005. – 1 грудня; Реабілітовані історією. Харківська область: наукове видання. Книга перша .Ч. 2. / Н.В.Лапчинська, Л.Б.Ровчак, І.В.Шуйський; ред.: О.Мац, О.Трефілова. – Київ–Харків, 2008. – 671 с.; Голодомор 1932 – 1933 років у м. Харкові, столиці УСРР / упор. О.С. Гнезділо, Н.В. Лапчинська, І.В. Шуйський, О.В. Сафонова. - Х., 2009. – 319 с.: іл. Лапчинська Н. Безпритульні як окрема категорія жертв Голодомору (на матеріалах м. Харкова) // «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації». Матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф., (Київ, 4 жовтня 2016 р.). – К., 2017. – С.101–109; Історичні джерела про фрагментацію української нації внаслідок Голодомору на Сході України //Дев'ятий Міжнародний конгрес україністів, 25–27 червня 2018 р., м. Київ. Програма. – К., 2018. – С. 79.

ЛАТВІЙСЬКІ дипломати 1932–1933 рр. про голод в Україні – рапорти, інформаційні зведення консулів Латвії у Вітебську та Москві, їхні враження від спілкування з європейськими політиками та особисті спостереження. На початку 1930-х рр. латвійські щоденні газети «Jounakas Zinas» («Останні новини»), «Latvijas Kareivis» («Латвійський вояк») інформували суспільство про колективізацію, депортації, репресії в СРСР. Посол Латвії в Москві Альфреде Більтаніс просив дозволу уряду на поїздку в Україну, але в 1933 р. не зміг відвідати міста і села. Дипломат послідовно інформував про події в Україні, систематизував і направляв доповідні записки керівництву країни. Називав радянську владу «комуно-фашистською», такою, що експлуатує селян задля здійснення індустріалізації. Основними причинами голоду в Україні вважав позбавлення селян хліба та колективізацію. Повідомлення А. влітку – восени 1933 р. стосувалися території голоду, його демографічних наслідків та жахливих соціально-психологічних проявів. «Становище, – наголошував він, – яке можна охарактеризувати як голод, на даний час фіксується в Україні, на Північному Кавказі, у Поволжі, а також частково у Центральному Чорноземному районі та заселених кочовими народами степах Середньої Азії.

Смертність від голоду, надто в перших трьох республіках, надзвичайно висока. Статистичні розрахунки неможливі, але найбільш імовірно, що на цей час кілька мільйонів осіб померли, і стільки ж може померти до наступного літа. Вимирають цілі села, величезна кількість селян тікає до міст, покинувши все своє майно, босоніж ідуть за сотні кілометрів. Багато хто помирає в дорозі». 9 червня 1933 р. він повідомив, що в Україні «щодня в одному селі помирають 20–30 осіб. Нерідко випадки, коли в їжу вживається людська плоть». Він назвав випадки масового людоїдства на Київщині, визнав ситуацію там найгіршою в Україні. У 1932–1933 рр. до посольства в Москві і консульства Латвії у Вітебську зверталися латиші, які проживали в УСРР та інших республіках. Шукаючи рятунку від голоду, вони просили дозволу на виїзд до Латвії. Латвійські дипломати постійно і системно інформували міністерство закордонних справ про факти жахливого Голодомору в Україні. Однак генеральний секретар латвійського зовнішньополітичного відомства Вільгельмс Мунтерс займався у вересні 1933 р. візитом до Риги мера Ліона, колишнього прем'єр-міністра Франції Е.Ерріо *(див. Ерріо Е.)*, який повертався після подорожі Україною. Французький політик заявив на пероні залізничного вокзалу Риги про вигадки зарубіжної преси стосовно голоду в Україні. Під час офіційної зустрічі з В.Мунтерсом він також підтвердив, що «...вони ніде не бачили голоду, так добре описаного у зарубіжній пресі». Латвійська сторона не заперечувала і не спростовувала заяв Е.Ерріо, але знала від власних дипломатів про голод в Україні.

Взимку 1934 р. радянський уряд дозволив поїздку латвійським журналістам Едвартсу Вірца та Карлісу Скальбе регіонами СРСР, «очищеними» від голодних селян. Однак К.Скальбе писав у травні 1934 р. про те, що не бачив у сільських районах собак та котів, а на залізницях зустрічав безпритульних і виснажених дітей.

Л-ра і джерела: Шноре Е., Паавле І. Латвійські та естонські дипломати про Голодомор в Україні // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 87–95.

ЛЕБЕДІВКА – село Кам'янського р-ну Київської обл. Наприкінці 1920-х рр. у Л. було 276 господарств, у яких проживало 1317 українських селян, не було жодного представника іншої етнічної групи. Від голоду померло 206, тобто в кожному дворі, крім кількох десятків розкуркулених, яких вислали ще у 1930–1931 рр., а також червоноармійців. Вимирали родинами по 5–6 осіб: Зайченки, Пономаренки, Зозулі, Кулики, Приймаки та інші родини.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Черкащині: документи і матеріали / авт.-уклад. Т.К.Клименко, С.І.Конюшенко. – Черкаси, 2002. – С. 143; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 181.

ЛЕВАССЕР П. Джорж *(Levasseur George)* – французький адвокат, член Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні, доктор права (1931). У 1928–1936 рр. працівник колегії адвокатів у Франції, викладач юридичного ф-ту Ун-ту в Ліллі (1934–1936), професор права в Ун-ті Ханоя (1936–1938), та в Ун-ті Гренобля (1938–1949). Засновник і директор Інституту криміналістики (1941–1949), професор права Ун-ту Лілля (1949–1955), директор Ліллського інституту кримінології (1953–1955), професор права Паризького ун-ту (1955–1970), входив до складу комісії з перегляду французького кримінального кодексу в 1981–1986 рр. 14 лютого 1988 р. запрошений до участі в Міжнародній комісії з розслідування голоду в Україні 1932–1933 рр. Брав участь у її засіданнях. Погодився із думкою більшості про тлумачення голоду в контексті Конвенції 1948 р. про геноцид, а також виявив здивування у зв'язку з відмовою представників СРСР брати участь у слуханнях комісії. Визнав доцільним розгляд «рекомендацій стосовно відповідальності про голод». Нагороджений медаллю Верлія Академії законодавств Тулузи, Кавалер Ордена почесного Легіону та ордена «За заслуги».

Л-ра і джерела: Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. – К., 1992. – С. 4, 77, 187.

ЛЕВЕНСОН Михайло Абрамович – третій та останній голова правління Всесоюзного об'єднання «Торгсин» *(див. Торгсин)*. Народився 1885 р. в м. Іркутськ у родині купця першої гільдії. Закінчив Іркутське промислове училище, вивчав математику в ун-ті Сорбонни, завершив навчання у Франції та Швейцарії на медичному факультеті. Пристав до партії соціалістів-революціонерів (1905), в еміграції був до 1917 р. Після лютневої революції повернувся до Петрограда, член Всеросійського ЦВК, президії Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. У 1918 р. працював лікарем в Іркутську, згодом воював проти генерала Колчака, підписав від Іркутського ревкому наказ про його розстріл. Більшовик з лютого 1920 р., працівник Наркомату робітничої інспекції (1920–1922), до кінця 1920-х рр. заступник голови правління Держторгу РСФРР. Виступив на захист Л.Троцького у 1928 р., відряджений до торгової місії СРСР в Італії (1928–1934), нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1933). 25 серпня 1931 р. отримав директиву ЦК ВКП(б) про зустріч з

Б.Муссоліні для активізації торгівлі з Італією, експорту радянської пшениці на 25 млн крб. Голова правління торгсину (1934–1936), Л. намагався організувати його роботу для максимального отримання валюти, однак апогей голоду минув, тому обороти магазинів торгсину зменшились. У січні 1936 р. його призначили заступником народного комісара внутрішньої торгівлі СРСР. Репресований 28 серпня 1938 р.

Л-ра і джерела: Осокина Е.А. Золото для индустриализации: «Торгсин». – М., 2009. – С. 182–184; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. Документы. Кн. 1. – М., 2011. – С. 633.

ЛЕВОЦЬКИЙ Василь Якович – чекіст, начальник Вінницького облвідділу ДПУ УСРР (січень–вересень 1932), Полтавського міськвідділу ДПУ та начальник особого відділу 25-ої дивізії, Молдавського облвідділу ДПУ (з серпня 1933). Народився 1894 р. в м. Щигри Курської губ. Закінчив три класи міського училища, електромонтер (1911–1914), учасник Першої світової війни (1915–1916). Військовий комісар у частинах Південної групи військ, на керівних посадах в УСРР – Волинського, Полтавського губкомів, окрвідділів ДПУ.

У роки Голодомору очолював органи ДПУ Вінницького та Молдавського облвідділів, Полтавського міського відділу ДПУ, відстежував соціальні та політичні настрої в українських селах, брав участь у військово-тактичних операціях по ліквідації «куркульських гнізд», селянського опору хлібозаготівлі. 7 березня 1932 р. Л. доповідав обкому КПУ(б)У про те, що «...територія, яку обслуговує Вінницький обласний відділ ДПУ, значна частина колишньої Подолії і частина Київщини у відношенні засміченості контрреволюційним елементом усіх відтінків посідає одне із перших місць в Україні». Вивчаючи настрої населення в області, доповідав про «...сприятливі умови для розвитку української контрреволюції і втілення у заможні верстви селян ідей української дрібнобуржуазної державності», а також формування «повстанських груп», які об'єднували «рештки бродячого куркульства», колишніх петлюрівців, «ображених активістів», озлоблених середняків, учнівської молоді та педагогів, церковників і сектантів. Л. особисто керував ліквідацією «контрреволюційних повстанських організацій» у селах Гайсинського, Теплянського, Уманського, Проскурівського, Погребищенського, Бершадського та інших районів. Інформував партійне керівництво про напади голодних селян на цукроварні, про захоплення ними складів із кукурудзою. Доповідні записки Л. надходили кожного місяця, особливо весною – літом 1932 р., коли селяни багатьох районів області голодували і помирали від виснаження. Він особисто знав про смертність селян від голоду в березні 1932 р., яка набула масового поширення в Уманському та інших районах. 3 квітня 1932 р. Л. констатував факти смерті «на ґрунті голоду», відсутність хліба і продуктів в окремих селах, припинення виходу колгоспників на роботу, згортання громадського харчування колгоспників, вживання дохлої худоби. Зазначив, що у с. Островець, Косановка, Коленковате, Кам'янече, Торговиця Бабанського р-ну трупи померлих селян лежали по кілька днів, тому що нікому копати могил. 17 квітня 1932 р. доповідав про участь озброєних підрозділів в охороні млинів, складів, про арешти і суд над «ініціаторами жіночої волинки». Органи ДПУ, керовані Л., брали участь у розкуркуленні, розпродажі майна заможних селян, яких виселяли. Факти масового голоду в районах Вінницької обл. Л. не приховував, інформував про них обком КП(б)У. 17 липня 1932 р. повідомив обком КП(б)У про масовий вихід з колгоспів – 13 тис. заяв у 48 районах області, тому пропонував застосувати «... оперативний тиск на контрреволюційні куркульські елементи», арештувати ініціаторів голодних бунтів. Інформував також про невдоволення районних керівників високими хлібозаготівельними планами, називав конкретних осіб, які говорили про нереальність їх виконання. За оперативне забезпечення хлібозаготівлі в 1932 р. Л. нагороджений бойовою зброєю від керівництва ДПУ УСРР. Восени 1932 – до квітня 1933 р. перебував у резерві ДПУ, згодом очолив міськвідділ ДПУ м. Полтави, займався «очищенням» вулиць від трупів померлих селян і безпритульних дітей (з квітня 1933 р.). У серпні 1933 – липні 1934 р. керував Молдавським облвідділом ДПУ та прикордонним загоном. Працював на керівних посадах в Одеській обл. – заступник начальника УНКВС. У серпні 1937 р. переведений у Пермську обл., а 28 червня 1938 р. звільнений з посади. Репресований.

Л-ра і джерела: Шаповал Ю. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи / Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. – К., 1997. – С. 498; Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 226, 240–242, 248, 253–256, 264–266, 272, 296, 319, 330, 335, 338; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 161.

ЛЕВУРДА – їжа голодних селян в Україні 1932–1933 рр. Л. – дикоросла рослина, яка за смаком і запахом нагадувала часник, тому її постійно вживали голодні селяни. Людські організми були просочені запахом Л., яка виникала нудоту. Вживання Л. зафіксовано в селах Київщини, хоча вона мала поширення в більшості поліських районів України.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 93.

ЛЕВЧУК Наталія Михайлівна – український демограф, дослідниця демографічних втрат населення України від Голодомору 1932–1933 рр. Народилася 22 серпня 1971 р. в м. Кременець Тернопільської обл. Вищу освіту здобула в Київському національному ун-ті ім. Тараса Шевченка за спеціальністю «Економічна географія», захистила кандидатську дисертацію в Ін-ті економіки НАН України, а згодом докторську в Ін-ті демографії ім. М.В.Птухи НАН України на тему «Демографічні наслідки асоціальних явищ в Україні» (2012). Стажувалась у наукових установах Німеччини, США. Л. –головний науковий співробітник відділу демографічного моделювання та прогнозування Ін-ту демографії НАН України, співавтор Атласу Голодомору *(див. Атлас Голодомору)*. Досліджує втрати населення України 1932–1934 рр. за статтю і віком, соціальною диференціацією та регіональною концентрацією. Прихильник методології визначення демографічних втрат Голодомору, яку використовує американський учений О.Воловина *(див. Воловина О.)*. Л. врахувала природний та міграційний фактори, використала матеріали офіційної статистики 1925–1933 рр., перепису населення 1937 р., реконструювала порайонну смертність в УСРР 1933 р., встановила послідовність втрат населення в адміністративно-територіальних одиницях: найвищі показники смертності (Київська та Харківська), дещо менші (Вінницька, Дніпропетровська, Одеська), найменші (Донецька, Чернігівська). Зазначені області вирізнялися кількістю районів, охоплених голодом, який розпочався в першій половині 1932 р. Л. простежила динаміку порайонної смертності, зазначила, що в УСРР 1933 р. були «...райони з дуже високим і досить низьким показниками втрат». Половина районів Київської обл., за підрахунками Л., мали рівень смертності 180 осіб, а Харківська – 193 особи на тисячу населення. Досліджуючи «географію голоду», Л. виокремила його «локальні епіцентри» зі смертністю від 300 до 540 осіб на кожну тисячу населення. Спираючись на власні розрахунки, Л. розробила карту втрат через надсмертність від голоду 1933 р. в адміністративних районах України, яка є першою науковою спробою встановлення пересічної смертності населення в районах. Висновок Л. про те, що «...найбільш потерпілими виявилися райони не південних зернових областей, а лісостепові райони Київської та Харківської» областей – є дискусійним серед істориків і демографів в Україні. Загальні втрати населення через «надсмертність» в УСРР, встановлених Л. та її колегами, становлять 3,9 млн у 1932 – 1934 рр., з яких у 1932 р. 250 тис., у 1933 р. – 3,5 млн осіб. Вчені спиралися на статистику загсів, яка не є повною, та на власні методики гіпотетичного прогнозу руху населення. До розрахунків не потрапили цифри незареєстрованих смертей органами загсів, сільрад, лікарень, які, за даними органів ДПУ УСРР, на 25 – 30% були більшими від зафіксованої смертності в районах і селах.

Л-ра і джерела: Левчук Н.М. Асоціальні явища в Україні у демографічному вимірі: монографія. – К., 2011. – 492 с.; Левчук Н.М. Районна диференціація втрат // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали. Міжнарод. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 258–264; Левчук Н.М. Соціальна диференціація смертності населення м. Лебедин під час Голодомору у 1933 році // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – №1. – С. 137–149; E mail: nlevchuk@ mail.ru; Воловина О. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні / О.Воловина, С.М.Плохій, Н.М.Левчук, О.П.Рудницький, А.Б.Ковбасюк, П.Є.Шевчук // Український історичний журнал. – 2017. – №2. – С. 95.

ЛЕМИК Микола – український громадський, військово-політичний діяч, член ОУН. Народився 4 квітня 1914 р. у с. Соломата Перемишлянського повіту на Галичині. Закінчив українську гімназію, продовжив навчання на математично-природничому ф-ті Львівського ун-ту. 21 жовтня 1933 р. здійснив напад на Генеральне консульство СРСР у Львові, застрелив співробітника та агента ДПУ Олексія Майлова, іншого поранив. 23 жовтня 1933 р. Л.Каганович та В.Молотов надіслали Й.Сталіну телеграму у зв'язку з подіями у Львові, запропонували вручити ноту протесту польському уряду та опублікувати в пресі. Зазначалося, що на території Польщі вже тривалий час відбувається кампанія «...брехні і підбурювання проти Радянського Союзу», а напад на консульство у Львові став можливим за «байдужості польської влади». Уряд СРСР вимагав «термінового і всебічного розслідування» обставин нападу, «...виявлення прямих і непрямих винуватців та натхненників нападу, а також покарання винуватців». 30 жовтня 1933 р. керівник консульства Польщі в Харкові Ян Каршо-Седлевський *(див. Каршо-Седлевський Ян)* повідомив посольство про «антирадянську кампанію українців в Малопольщі», про напад та вбивство дипломата О.Майлова і стосунки між Польщею та СРСР. 23 грудня 1933 р. Міністерство закордонних справ Польщі просило надати інформацію про револьвер (калібр, марка виготовлення, номер), з якого Л. застрелив секретаря консульства. У жовтні–листопаді 1933 р. тривало слідство, упродовж якого український патріот Л. та його адвокати інформували пресу і громадськість про голод в Україні. Замах було вчинено свідомо з метою висвітлення трагічних подій в УСРР – Голодомору, організованого «московщиною». Газета «Новий час» (Львів) писала про політичні мотиви замаху: протест

проти голоду в Україні, організованого Москвою. Суд над Л. розпочався 30 жовтня 1933 р. Його захисником був С.Шухевич, адвокатами – відомі діячі національно-визвольного руху: С.Біляк, Л.Ганкевич, К.Левицький, О.Марітчак, О.Назарук, С.Федак. Судове засідання тривало один день, а основним мотивом убивства Л. вважав публічну форму протесту проти дій більшовицької влади, яка «...силою загарбала українську державу, нищить українську культуру і терором та голодом нищить українську націю». Подібну мотивацію зазначив С.Шухевич та інші адвокати. Вони просили викликати колишнього міністра закордонних справ Польщі Л.Василевського, щоб він показав рапорти польських дипломатів про Голодомор в Україні, а також заслухати депутата польського сейму М.Рудницьку *(див. Рудницька М.)*, яка знала про голод. Біля будинку суду відбулися демонстрації протесту, а в залі знаходились іноземні журналісти. Однак до зали не запросили свідків голоду. Л. засудили до смертної кари, а згодом замінили на довічне ув'язнення. У вересні 1939 р. йому вдалося втекти під час перевезення до іншої в'язниці, хоч і зазнав поранення. Після проголошення 30 червня 1941 р. у Львові «Акту відновлення української держави», Л. очолив похідну групу ОУН «Центр», діяв у підпіллі з вересня, дійшов до Миргорода на Полтавщині. Потрапив до гестапо і розстріляний у жовтні 1941 р. На місці його страти в Миргороді споруджено меморіальну дошку з написом: «Микола Лемик. На знак протесту проти Голодомору в Україні в 1933 р. вчинив замах на радянського консула у місті Львові. В 1941 р. очолив похідну групу ОУН «Центр», дійшов до міста Миргорода, де був заарештований і страчений гестапівцями».

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 764–766; Микола Лемик перед наглим судом // Новий час (Львів). – 1933. – 1 листопада; Kuśnierz Robert. Pomór w «Raju Bolszewickim». Głod na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polckich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu. – Torun, 2008. – S. 137, 138, 144, 183; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний довідник. – Одеса–Львів, 2001. – С. 100; Российский государствпенный архив социально-политической истории (РГАСПИ). – Ф. 558. – Оп. 11. – Спр. 82. – Арк. 10; Кушнеж Р. Львівська українська преса про голод в УСРР // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С. 202; Нація і Держава. – 2005. – 16–26 травня; Гунчак Т. Західна Україна намагалася допомогти голодуючим // Свобода. – 2003. – 16 травня; Лемик Лідія. Постріл на захист мільйонів // Нація і Держава. – 2005. – 20–26 вересня; Довідник з історії України. Видання в 3-х т. Том 2. – К., 1995. – С. 150; Гришко В. Третій постріл: згадки й думки з приводу замаху Миколи Лемика у Львові 26 жовтня 1933 р. // Українські вісті. – 1948. – Ч. 83.; У 50-річчя процесу Миколи Лемика // Сучасність. – 1984. – 1/2. – С. 183; Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т.1. 1920–1939. – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк, 1968. – С. 341–342.

ЛЕМКІН Рафаель *(Raphael Lemkin; пол. Rafał Lemkin)* – юрист, фахівець кримінального права, автор терміну «геноцид», ініціатор підготовки та ухвалення Міжнародної конвенції про геноцид 1948 р. *(див. Конвенція ООН 9 грудня 1948 р.)*. Народився 24 червня 1900 р. у с. Безводне біля м. Волковиськ Гродненської губ. Російської імперії. Вищу юридичну освіту здобув у Ягеллонському ун-ті Кракова (1919–1920) та Університеті Яна Казимира у Львові (1921–1924). Працював у бібліотеках провідних університетів Європи. У 1926 р. отримав диплом доктора права у Львівському ун-ті, переклав польською мовою Кримінальний кодекс СРСР 1927 р. Помічник прокурора в окружному суді м. Бережани Тернопільської обл., працював лектором та приватним адвокатом у Варшаві. У жовтні 1933 р. розробляв теоретичні підвалини міжнародного права з юридичної кваліфікації злочинів проти фізичного нищення соціальних груп, представлені у формі «актів варварства». Під «варварством» вважав «...акти нищення, спрямовані проти етнічних, релігійних чи соціальних груп, незалежно від мотивації (політичної, релігійної, соціальної і т.д.), які були спрямовані на нападника з метою «...нанести шкоду групі, до якої належить особа». Л. відносив до злочину «вандалізму» зловмисне нищення творів мистецтва та культурної спадщини окремої групи, її духовних цінностей, які були «свідченням душі та геніальності цієї спільноти». Правник закликав країни затримувати подібних вандалів-зловмисників та порушувати проти них кримінальні справи. Автор терміну «геноцид» вважав, що це – «...скоординований план різних дій, спрямований на знищення суттєвих основ життя національних груп, з метою знищення самої групи», і не обов'язково нації цілком. «Такий план, – наголошував Л., – має на меті дезінтеграцію політичних та соціальних установ, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп та знищення особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності та навіть життя осіб, що належать до даної групи». У 1944–1948 рр. Л. займався науково-теоретичним обґрунтуванням юридичного поняття «геноцид». Уперше термін «геноцид» з'являється в його праці «Правління держав Осі в окупованій Європі» (1944). Остаточний текст «Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» було схвалено редакційним комітетом ООН. Вона врахувала основні концептуальні засади поняття «геноциду», розроблені Л., а 9 грудня

1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла текст Конвенції, яка стала нормою міжнародного права.

Концепція та професійна діяльність Л. сприяла міжнародному визнанню Голодомору як геноциду в Україні 1932–1933 рр. 11 вересня 1951 р. він виступив на мітингу в Мангеттен Центрі у Нью-Йорку, як професор Єльського ун-ту згадав про геноцид. Наприкінці 1952 р. звернувся до ООН із закликом «...визнати Радянський Союз та його сателітів винними в порушенні пакту». Учений називав «пактом» Конвенцію 1948 р. У лютому і травні 1953 р. газета «Українські вісті» опублікувала кілька матеріалів, у яких голод в Україні було названо геноцидом, згадано і фундатора терміну – Р.Лемкіна. Він одним із перших звинуватив політичне керівництво СРСР у геноциді українського народу. 21 вересня 1953 р. Л. виголосив у Нью-Йорку історичну доповідь – «Радянський геноцид в Україні». Україномовний текст статті Л. виявив професор Т. Гунчак (*див. Гунчак Т.*) у фондах Нью-Йоркської бібліотеки. Невелика за обсягом стаття Л. розкривала соціально-політичні мотиви національної політики більшовиків, які прагнули створити нову «радянську людину» та «радянську націю», а задля цього «...кремлівські вожді з легкістю нищать нації і культури, які здавна заселяли Східну Європу». Учений пригадав історію Росії, яка вражала епохами «царських злочинів» проти народів національних окраїн. «Те, про що я хочу говорити, – це, мабуть, класичний приклад радянського геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації – винищення української нації». Учений виклав кілька принципових політологічних висновків, які не втратили актуальності. «Доки Україна зберігає свою національну єдність, доки її народ продовжує думати про себе як про українців і домагається незалежності, – наголошував він, – доти вона становить серйозну загрозу для самої суті совєтизму. Нічого дивного, що комуністичні вожді надавали якнайбільшого значення русифікації цього самостійно мислячого члена їхнього «...союзу республік» і вирішили переробити його, пристосувавши до свого зразка єдиної російської нації. Бо українець не є і ніколи не був росіянином. Його культура, його темперамент, його мова, його релігія – вони відмінні. Попри залежність від Москви, він відмовлявся від колективізації. Приймаючи радше депортацію і навіть смерть». Л. звернув увагу на специфіку радянського геноциду українців. «Україна вельми легко піддається національному нищенню, – підкреслив Л. Р., – коли це здійснюється нападом на добірні частини її населення, тому тут комуністична тактика відрізняється від німецьких нападів на євреїв. Українська нація надто багатолюдна, щоб легко і цілковито знищити. Однак її релігійний, інтелектуальний і політичний провід – добірні і вирішальні частини її нації – є доволі не чисельними, тож їх легко ліквідувати. Саме тому радянська сокира з повним розмахом вдарила по цих групах, вдаючись до відомих знарядь масового вбивства, депортації, примусової праці, заслання і голоду». Отже терор голодом Л. згадує як засіб ліквідації українців у 1932–1933 рр. Він виділив три інтелектуальні та соціальні групи – інтелігенцію, духовенство («душа» України), хліборобів, проти яких радянська влада застосовувала терор. Хліборобів учений розглядає не лише як виробників продукції, а насамперед – «...хранителів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України. Зброя, яку застосували проти них, є, мабуть, найстрашнішого – виморювання голодом. Протягом 1932 і 1933 років 5 мільйонів українців померли від голоду. Цю жорстокість 28 травня 1934 року 73-й конгрес США засудив як нелюдську» *(див. Гамільтон Фіш)*. Професор Л. підкреслив, що боротьба з українським націоналізмом стосувалася не якоїсь радикальної групи чи політичної організації, позаяк влада прагнула «...викорінити цей націоналізм і встановити жахливу одноманітність радянської держави, в жертву було принесене українське селянство. Метод, застосований у цій частині плану, не обмежувався якоюсь окремою групою. Постраждали всі – чоловіки, жінки, діти». На переконання Л., радянська влада створила голод «на замовлення». Він згадав про жахливі події і явища в Україні тих років, коли «людоїдство стало звичним явищем». Засобом «систематичного нищення української нації, її поступового поглинання новою радянською нацією» Л. вважав «фрагментацію українського народу шляхом поселення в Україну чужинців». Л., який був етнічним євреєм і захищав їхнє буття та права, наголосив, що «...цілковитого знищення українців, як-от німці чинили з євреями, не було» у 1930-х рр., однак, «...тим не менше, якщо радянська програма досягне успіху, якщо інтелігенцію, священиків і селян вдасться ліквідувати, Україна загине так само, наче було б убито усіх без винятку українців, бо вона втратить ту частину народу, що зберігала і розвивала її культуру, її вірування, її об'єднавчі ідеї, які прокладали шлях і давали їй душу, тобто, зробили її нацією, а не просто населенням». Суперечливою є теза Л. про факт «масових нерозбірливих убивств», які не були складовою частиною плану, а «радше випадковістю». Однак репресії, депортації, розстріли дуже ретельно і системно розроблялися ДПУ *(див. Судова репресія, Комісія ЦК КП(б)У із застосування вироків про розстріл, Куркульський саботаж, Закон про «п'ять колосків»)*.

Вони відбувалися за плановою рознарядкою, а виконавці отримували державні нагороди за виконання злочину проти людяності.

Наукова, правнича та громадська діяльність Л. сприяла міжнародному визнанню Голодомору – геноциду, ухваленню Закону України №376 від 28 листопада 2006 р. Помер Л. 28 серпня 1959 р.

Л-ра і джерела: Р. Сербин. Концепція злочину геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз українського геноциду // Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні. Стаття 28 мовами. – К., 1009. – С. 21–30, 37–42; День і вічність Джеймса Мейса / за загал. ред. Лариси Івшиної. – К., 2005. – С. 122.

ЛЕНГ Гаррі *(Lang Harry)* – американський журналіст, кореспондент видання «Jewish Daily Forward», автор публікацій про голод в Україні, надрукованих у 1933–1935 рр. Л. здійснив подорож Україною в 1933 р., правдиво висвітлив події і явища, назвав цифру померлих від голоду – 6 млн осіб, яку особисто чув від радянського чиновника. 16–20 квітня 1935 р. він опублікував сім статей на сторінках видання «New York Evening Journal», у яких розкрив факти пограбування помираючих селян працівниками радянської таємної поліції, застосування ними тортур проти жінок, заслання голодних селян до Сибіру, прохання «радянських мас» поховати їх у могилах, а також здійснив перший опис «мертвих радянських сіл».

Л-ра і джерела: Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С. 231; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний довідник. – Одеса–Львів, 2001. – С. 110.

ЛИСА Гора – село Арбузинського р-ну Одеської обл. 19 лютого 1933 р. зафіксовано випадок сімейного людоїдства. Батько спочатку зарізав дружину, трупом якої харчувалися, а потім убив трьох дітей віком від одного до шести років, яких їли упродовж кількох тижнів.

Л-ра і джерела: Голодомори в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 380.

ЛИСТ Косіора С.В. до Й.Сталіна 26 квітня 1932 р. – документ таємного службового листування партійно-радянської номенклатури. К. інформував про метеорологічні умови для сівби, назвав 10–15 «особливо важких районів» у Степу як приклад «неадекватного натиску при здійсненні заготівлі» хліба, однак не повідомив про масовий голод. «У нас є окремі випадки і навіть окремі села голодуючі, – зазначалося в листі, – однак це лише наслідок місцевого головотяпства, перегибів, особливо щодо колгоспів. Усякі розмови про «голод» на Україні треба категорично відкинути». Не приховував можливості недосіву ранніх зернових, занепаду «тяглової сили», тому що коней використовували «...всю осінь і всю зиму на перевезенні хліба, буряків». Скаржився на куркулів, які використали «відсутність хліба, голод» для антиколгоспної агітації, вихваляв «блискучий стан» озимини та навіть ярових зернових, писав, що втрати «...від вимерзання, вимоку ми маємо значно нижче нормального», крім Харківщини, тому про пересів зернових не могло бути і мови. Замовчував факт масового голоду в Білоцерківському та Уманському районах, але назвав його – «розширенням прориву». Лист С.В.Косіора був обережним натяком про голод в Україні, спробою службового інформування Сталіна та його адекватного рішення.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 129–130.

ЛИСТ Петровського Г.І. до Й.Сталіна 10 червня 1932 р. – документ таємного службового листування партійно-радянської номенклатури, де була спроба українського керівництва привернути увагу Й.Сталіна до голоду в Україні і перегляду хлібозаготівельних планів. Автор листа зізнавався, що «українські комуністи» знали про події на селі, визнавав помилкою ЦК КП(б)У ухвалення плану 510 млн пудів хлібозаготівель для України. Він повідомив Й.Сталіну про те, що «...значна частина села охоплена голодом», а опухлі селяни їдять різні сурогати, критикують владу: «...навіщо створили штучний голод, адже у нас був врожай». Натякнув, що Україна щось виділить для сівби, але їй бракує продовольчого зерна, тому наважився просити 1,5 млн пудів хліба, щоб унеможливити поглиблення голоду перед жнивами, зрізання голодними селянами недозрілого хліба. У листі підкреслено факт зменшення норм висіву зернових, тому що насіння забрали. Голова ВУЦВКу нагадав про трагічні наслідки хлібозаготівлі в Молдавії, порушив питання: «...чому забороняють поїздки за хлібом». Лист був написаний у м. Прилуки, а відправлений з Харкова без погодження з С.В.Косіором та членами політбюро. 15 червня 1932 р. Й.Сталін повідомив Л.М.Кагановичу, що йому «...листи Чубаря і Петровського не сподобались», визнав їх спробою «домогтися зменшення плану хлібозаготівлі». Відповідь була категоричною: «На мою думку, Україні дано більше ніж треба». Звернення Г.І.Петровського було визнано «демобілізаторським» *(див. «Демобілізаторські настрої»)*.

Л-ра і джерела: Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 212–215; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 169.

ЛИСТ Сапсая Я.В. до М.Горького – звернення українського робітника з викладом факту голоду в Україні. 12 липня 1933 р. С. написав «пролетарському письменнику» про те, що на «...Україні ляснуло без бою, без війни сім мільйонів людських життів, серед них половина дітей... Сім мільйонів живих людей, серед них тисячі майбутніх, можливо творців кращого життя людства, без крові, без бою померли без хліба». Автор листа показав злиденне життя селян і робітників в Україні. Лист С. був також відправлений польському і німецькому консулам у Харкові, у ньому висвітлювалися події, факти і явища Голодомору, репресій проти 37-ми арештованих діячів української культури. 13 грудня 1934 р., тобто одразу після їх відправки, автора заарештували. 14 січня 1935 р. справу було передано до прокурора і спецколегії Харківського облсуду. На засідання облсуду 10–11 лютого 1935 р. С. було засуджено до розстрілу, але 23 квітня 1935 р. смертну кару замінено позбавленням волі терміном на 10 років та 5 років заслання. У таборах перебував до 1949 р., після звільнення висланий на спецпоселення в Красноярський край. Реабілітований у 1989 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 223–224.

ЛИСТ Чубаря В.Я. до Й.Сталіна 10 червня 1932 р. – свідчення таємного службового листування партійно-радянської номенклатури. Лист, у якому Л. визнав помилкою оптимістичні прогнози керівництва ЦК КП(б)У щодо успішного виконання хлібозаготівлі та проведення весняної сівби, був адресований Й.Сталіну та В.Молотову. Виконання нереального хлібозаготівельного плану призвело до голоду селян «мінімум 100 районів», які вимагали невідкладної продовольчої допомоги. Голова Раднаркому УСРР В.Чубар інформував вище керівництво про «найбільш» уражені райони Київської та Вінницької областей, особисто засвідчив катастрофічні наслідки адміністративно-репресивних методів хлібозаготівлі, писав про початок голодування колгоспників і селян у грудні 1931 р. Їх охопила «психологія голоду», тому правління колгоспів і сільрад розпорядились видати хліб на громадське харчування, однак подолати голод навесні 1932 р. не вдалося. Він зізнався, що виділеної насіннєвої позики не вистачило для нормального проведення сівби, особливо в одноосібному секторі, тому просив насіння і продовольчої допомоги. Повідомив про катастрофічний стан робочих коней, поголів'я яких в окремих селах зменшилося на 50–80% від жовтня 1931 р. Значну частину з'їли голодні селяни, решта коней не могла тягнути плуга, сівалку, навіть підвозити воду до тракторів. Голова уряду назвав три реальні загрози: зрив жнив, труднощі під час прополювання цукрових буряків та городини і під час їх копання та перевезення. У листі були викладені термінові організаційні та матеріально-технічні заходи, які вимагали негайного кредитування. Звернув увагу на одноосібників, у яких конфіскували майно, землю, житло, продукти, кожне п'яте господарство позбавили засобів існування. Тому В.Я.Чубар пропонував заборонити розпродаж майна за невиконання хлібозаготівлі. За півріччя «надзвичайщини» в Україні визріла необхідність перегляду заготівельних планів, надання тракторів, якісного насіння. Лист В.Я.Чубаря також не сподобався Й.Сталіну, бо його «самокритика» була спрямована на те, щоб «...отримати із Москви нові мільйони пудів хліба». Відповідь була категоричною: «Дати хліба ніяк і нізвідки». Звернення В.Чубаря з листом було вимушеним номенклатурно-службовим кроком В.Чубаря, зумовлене масовим голодом, який поглинув більше третини районів УСРР першої половини 1932 р..

Л-ра і джерела: Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 206–212; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 169.

ЛИСТІВКА «До Українських селян» – письмовий документ, датований 1932 р. Вона була підготовлена та поширена таємною організацією – «Українським революційним комітетом». Підкреслювалося, що в Україні єдиною законною владою є уряд Української Народної Республіки. Голод 1932 р., як зазначали автори Л., був набагато більшим від 1921 р., а «комуністам байдуже, якщо навіть усі «хохли» вимруть». Л. закликала до активних форм опору – руйнувати телефонні лінії, залізниці, щоб «червоні москалі» не могли вивезти з України хліб і продовольство, а селян кликали боротися за власну свободу. Подібного змісту листівки були адресовані селянам та інтелігенції («Селяни, не давайте хліба большевикам!», «До інтелігенції на Україні»), поширювалися до і після голоду.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 332–333.

ЛИСТІВКА осередку «Робітничої партії» – письмова та анонімна форма протесту в Україні 1932–1933 рр., яка проголошувалася від імені робітників. Написана та поширена у липні 1932 р. умовним осередком так званої «Робітничої партії». Текст написано російською мовою, його автори мали належну освіту та аналітичне бачення соціально-економічної і політичної ситуації в СРСР. У листівці зазначено, що «...єдиним досягненням» за 15 років радянської влади є фунт хліба, якого не видають селянам, а зарплата робітника

мізерна, яка не дозволяє купити зайвого фунта хліба для голодної сім'ї». Основною причиною голоду визнано заготівельну політику держави, яка була спрямована на забезпечення Москви та Ленінграда, щоб «продемонструвати» перед іноземцями «добробут» на продовольчому фронті», а також на постачання партійно-радянської номенклатури через систему спеціальних розподільників закритого типу. У Л. постає заклик до формування справжньої «Робітничої партії», зневага до «...диктаторського керівництва ЦК партії і Політ-Бюра», до «Уряду голоду».

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 326–328.

ЛИСТОПАД Кіндрат Іванович – жертва Голодомору 1932–1933 рр. на території Жовтневого р-ну м. Києва. Помер 19 березня 1933 р. від безбілкового набряку у віці 35 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 433.

ЛИТВИН Володимир Михайлович – державний і політичний діяч, історик, дослідник соціально-політичної історії України XX ст. Народився 28 квітня 1956 р. в с. Слобода-Романівська Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Київського ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1978), викладач, доцент цього вишу (1978–1986), у 1984 р. захистив кандидатську дисертацію, начальник управління Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти (1986–1989), працівник секретаріату ЦК КПУ (1989–1991), доцент історичного ф-ту Київського ун-ту. Захистив докторську дисертацію «Політична арена України: дійові особи та виконавці (суспільно-політичний розвиток України у першій половині 90-х рр.)», академік НАН України (2003). Помічник Президента України та заступник голови Адміністрації Президента України (1994), голова Адміністрації Президента України (1999). Голова Верховної Ради України (2002–2006), народний депутат (з 2007), голова Верховної Ради України (2008–2012), з 2012 по 2014 рр. – народний депутат України VII скликання, Член Ради національної безпеки і оборони, народний депутат України VIII скликання (2015 – 2018).

Перебуваючи на державних керівних посадах, сприяв політично-правовій оцінці Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та його міжнародному визнанню. Брав участь у щорічній церемонії покладання вінків біля пам'ятного знака жертвам Голодомору та Національного музею «Меморіал жертв Голодомору». 28 листопада 2002 р. підписав постанову Верховної Ради України «Про 70-ті роковини Голодомору в Україні», яка засуджувала «...політику геноциду, що проводилася на державному рівні керівниками тоталітарного радянського режиму проти громадян України, національного руху, менталітету та генетичного фонду українського народу». Постанова передбачала проведення спеціального засідання парламенту за участі Президента України в травні 2003 р., створення Центру дослідження причин і наслідків голодоморів в Україні, проведення конкурсу на кращий проект Меморіалу жертв Голодомору, підготовку Книг пам'яті, наукових та публіцистичних видань, а також порушувала питання про «...визнання міжнародним співтовариством Голодомору 1932–1933 років в Україні актом геноциду проти українського народу». Уперше Верховна Рада України запропонувала Генеральній Асамблеї ООН вшанувати пам'ять жертв Голодомору в Україні 1932–1933 років хвилиною мовчання перед початком одного з її засідань. Л. сприяв проведенню парламентських слухань 12 лютого 2003 та скликав спеціальне засідання Верховної Ради України 14 лютого 2003 р. Особисто підписав відповідні постанови вищого законодавчого органу держави, а 6 березня 2003 р. – постанову «Про рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років». Вони зобов'язували Кабінет міністрів України спорудити в м. Києві державний історико-меморіальний комплекс жертв Голодомору, політичних репресій та насильницьких депортацій. У постанові Голодомор визнавався актом геноциду українського народу, а Кабінету міністрів України та Верховній Раді було доручено порушити «...у встановленому порядку питання перед Організацією Об'єднаних Націй про визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу», ухвалити Закон України про визнання факту геноциду української нації у 1932–1933 рр. *(див. Парламентські слухання 12 лютого 2003 р.)*. 14 травня 2003 р. Л. головував на спеціальному засіданні Верховної Ради України щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору, а 15 травня підписав відповідну постанову про схвалення «Звернення» його учасників до українського народу.

За сприяння Л. в Україні підготовлено та видано низку колективних праць з історії Голодомору та українського селянства, економічної історії України: «Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки» (К., 2003); «Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах» (К., 2006); «Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в 2-х томах» (К., 2011), проведено наукові конференції та круглі столи. Лауреат Державної премії в галузі науки і техніки (1999), Герой України (2004).

Л-ра і джерела: Смолій В.А. Литвин Володимир Михайлович // Енциклопедія історії України. Том 6. – К., 2009. – С. 172–173; Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 4–6.

ЛІГА Націй – міжнародна організація, яка діяла у 1919–1946 рр. Її статут у 1919 р. підписали 44 держави для вирішення ключових проблем: роззброєння, запобігання військовим конфліктам, забезпечення миру, поліпшення якості життя на планеті. Постійно діючими органами були Рада та Асамблея. До Ради Л. Н. входили 4 постійних члени – Великобританія, Франція, Італія, Японія. Наглядові повноваження за діяльністю Постійної палати міжнародного правосуддя, комісій з питань охорони здоров'я, біженців, запобігання рабству, які покладалися на неї, надавали Л. Н. можливості впливу через формування світової громадської думки. Комісією у справах біженців займався відомий норвезький мандрівник, учений і діяч Ф.Нансен. Він особисто сприяв організації допомоги голодуючим селянам України у 1922–1923 рр. У березні 1932 р. Дорадчий комітет при Міжнародному офісі Нансена в Женеві на чолі з професором М.Губером розглянув справу селян-утікачів з УСРР, яких розстрілювали більшовики на р. Дністер. Тому члени комітету вирішили звернутися до Л. Н. та Міжнародного Червоного Хреста, щоб надати гуманітарну допомогу Україні. Однак питання проігнорували постійні члени Ради Л. Н. 23 вересня 1933 р. голова Ради Й.Мовінкель *(див. Мовінкель Й.Л.)* прийняв українську делегацію на чолі з М.Рудницькою, а 24 вересня йому передали звернення від Українського громадського комітету рятунку України. «Факт голоду, – наголошувалося в документі, – незважаючи на всі намагання більшовицького уряду закрити перед світом правду та незважаючи на його заперечення голодової катастрофи, не підлягає ніяким сумнівам». Тоді ж М.Рудницька, перебуваючи в складі англійської делегації на конференції з роззброєння в Женеві, передала від імені «Союзу українок» клопотання президенту Міжнародного жіночого союзу М.Корбет-Ешбі. Британка особисто просила Й.Мовінкеля «звернути увагу Ради Союзу Народів» на жахливий голод в Україні. Однак генеральний секретар Л. Н. француз Жозеф Луї Анн Авеналь виступив проти обговорення цього питання. Й.Мовінкель, як головуючий на засіданні Ради, включив його до порядку денного 76-ої сесії. Засідання відбулося 29 вересня, а дискусія тривала дві години. Головуючий 4 рази брав слово, щоб переконати делегації країн-учасниць у важливості офіційного визнання факту голоду в Україні та організації міжнародної допомоги. За його пропозицію проголосували три країни – Ірландія, Італія, Німеччина, проти – 11 (Франція, Великобританія та решта засновників Л. Н.). Справу передали до Міжнародного Червоного Хреста. Угодовська позиція Франції, особливо після поїздки мера Ліона Е.Ерріо до СРСР у серпні–вересні 1933 р. *(див. Ерріо Е.)*, унеможливила засудження злочину проти людяності, варварства та вандалізму, здійсненного більшовиками в українському селі. 15 вересня 1934 р. Франція ініціювала входження СРСР до складу Ліги Націй, а 18 вересня Москва погодилась. Членом міжнародної організації стала держава, уряд якої заморив штучним голодом понад 7 млн осіб. Агресивна сутність більшовицького режиму проявилась у війні проти Фінляндії, тому 14 грудня 1939 р. СРСР виключили з Л. Н. Українська громадськість Галичини у 1933 р. висловила подяку Й.Мовінкелю за його сприяння визнанню голоду в Україні.

Л-ра і джерела: Справа голодової катастрофи на Радянській Україні на форумі Союзу Народів // Діло. – 1933. – 23 жовтня; Нансенівський офіс і втікачі з України // Діло. – 1932. – 15 квітня; Данько М. Протиголодова акція на міжнароднім терені // Діло. – 1933. – 20 жовтня; Рада Ліги Націй, Калюжа та Коршма // Діло. – 1933. – 24 вересня; Норвезький прем'єр до українських дітей // Діло. – 1933. – 1 грудня; Дерев'яний Ігор. Голодомор та Європа: уроки демократії // www/ unian. net

ЛІКВІДАЦІЯ саботажу хлібозаготівлі – фраза в рішеннях політбюро ЦК КП(б)У 1932 р., назва системи адміністративно-репресивних заходів проти колгоспів та «одноосібного сектору», форма і метод нанесення «влучного, рішучого і миттєвого удару».

5 грудня 1932 р. політбюро запропонувало репресивні методи подолання саботажу хлібозаготівлі: відбір судових справ, «швидке проведення вироків та виконання», створення в областях комісії у складі секретаря обкому партії, голови контрольної комісії РСІ, начальника облвідділу ДПУ та облпрокурора для швидкого розгляду справ саботажників (протягом 4–5 днів). До засуджених, крім різних термінів тюремного ув'язнення, застосовували розстріл. 14 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ініціювало рішучі дії проти «саботажників хлібозаготівель», незважаючи на соціальне походження і партійність, посади і професійне становище. За саботаж хлібозаготівлі навіть «комуністів» виселяли у північні області «нарівні з куркулями». До них потрапили керівники Оріхівського р-ну Харківської обл., про яких згадали В.Молотов і Й.Сталін *(див. Оріхівська справа)*. 30 грудня 1932 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У визнало доцільним продаж у кожному районі однієї корови у 3–5 господарствах 3–5 сіл, які були «організаторами куркульського саботажу хлібозаготівлі».

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 443, 446, 447, 538.

ЛІННИК Василь Іванович – жертва Голодомору 1932–1933 рр. на території Жовтневого р-ну м. Києва. Помер від висипного тифу 24 січня 1933 р. у віці 53 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 430.

ЛІПЕНИКИ – їжа голодних селян в Україні 1932–1933 рр. Виготовляли Л. із кукурудзяного качана, товкли його в ступі і пекли гірку на смак суміш, яка не трималася купи і розсипалася. Їх варили також із сухого молодого листя липи та барди (відходи з переробленої на спиртзаводі картоплі).

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 95; 33-й: голод: Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 501.

ЛІТИНСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Вінницької обл. у 1932–1933 рр. Напередодні колективізації Л. р. належав до Вінницької округи, мав 21 сільраду, де проживали 50184 особи, з яких 48921 українець. У 1930 р. відбулася адміністративно-територіальна реформа, внаслідок якої основною адмінодиницею стали райони. На 1 січня 1932 р. у Л. р. було 74 тис. осіб, у смт Літин до 8–9 тис., враховуючи міграцію в області та в УСРР. Районний центр знаходився за 33 км до Вінниці.

У 1929–1930 рр. у Л. р. відбулися селянські заворушення, викликані конфіскацією майна, примусовим усуспільненням худоби, створенням колгоспів, політикою розкуркулення, а також голодуванням у липні 1929 р. Хлібозаготівлі 1931/32 р. супроводжувалися активними формами опору селян (волинки, вихід із колгоспів, повернення майна, напади на комори, замах на місцевих керівників, вбивства, збройні сутички з військами ДПУ та загонами міліції). Господарства Л. р. не виконали хлібозаготівельних завдань, але з району вивезли у 1930/31 р. – 4590, у 1931/32 р. – 8999, у 1932/33 р. – 4490 т зернових культур. Збільшення плану у 2 рази та застосування адміністративно-репресивних методів позбавлення хліба колгоспів і селянських господарств призвели до масового голоду в селах Л. р. весною 1932 р. Селяни чинили опір, масово повставали, але органи ДПУ виявляли через агентуру та заарештовували ватажків. «Робота по проведенню хлібозаготівлі та підготовки до посівної кампанії, – зазначалося в доповіді обкому КП(б)У 15 травня 1932 р., – викликала шалену боротьбу куркульсько-ворожого елементу, який в своїх спробах зірвати наші міроприємства переходить до активних методів боротьби: підпалів колгоспів та окремих активістів села, збройних нападів і вбивств». Селяни захищали власне майно, хліб, продовольство, яке у них забирали радянські органи влади. У квітні–травні голодування набуло ознак Голодомору, тобто масового голоду, опухання селян, смерті, вживання в їжу сурогатів, дохлої худоби, в окремих селах – людоїдства. Однак свавілля влади і хлібозаготівлі не припинялися. У Л. р. було 15172 селянських господарства, з яких 446 так звані куркульські. Останніх повністю виселили, а майно розпродали. Конфіскація торкнулася і 22 «бідняцько-середняцьких господарств», яких позбавили житла, присадибної землі і харчів. Селяни, рятуючись від голоду, покидали села. У червні 1932 р. до Л. р. повернулося 32 селян, а багатьох заарештовували органи ДПУ.

Хлібозаготівельний план 1932 р. для господарств Л. р. становив 7000 т, що на 24% менше 1932 р., але посівний клин зменшився на 21%, врожайність знизилась на 2,2 ц з га, а вивіз хліба збільшився на 6%. Зерно забирали примусово, не звертали увагу на хлібофуражний баланс колгоспів та селянських дворів. За вказівкою обкому КП(б)У в більшості колгоспів забрали зерно 40–60% страхових і насіннєвих фондів. Це стосувалося і тих господарств, які виконали планові завдання. 2 січня 1933 р. облвідділ ДПУ доповідав, що у с. Майдан-Совін, Антонівка Л. р. вивезли 45 та 30 центнерів хліба, хоча вони перевиконали хлібозаготівельний план. Селян свідомо позбавили хліба та продовольства, тому голод поглинув усі села Л. р-ну.

У листопаді–грудні 1932 р. терор голодом охопив села Л.р., а протягом першої половини 1933 р. досяг руйнівного апогею. У лютому 1933 р. Голодомор охопив села: Вонячино, Пеньківка, Балин, Гута-Літинська, Дубова, Багриновці, Вишковці, Бруслинів, Борково, Літинка, Майдан-Літинський, смт Літин. Спеціальні комісії з обліку голодуючих виявили від 20 до 50 сімей, у яких зафіксували факти смерті та опухання селян. Траплялися випадки людоїдства у с. Пеньківка, Вонячин, Вінниківці. 17 березня 1933 р. секретар Вінницького обкому КП(б)У В.І.Чернявський *(див. Чернявський В.І.)* інформував ЦК КП(б)У про те, що «...факти голодування почали реєструватися у січні місяці, набули великого характеру у лютому і вже значно збільшились у березні місяці». Голодомор зафіксували в третині сіл, але кожний черговий облік виявляв нові села Л. р., яких торкнувся голод. Його апогеєм стали людоїдство, трупоїдство, вживання дохлої худоби, домашніх тварин – котів, собак. Колгоспники отримували на трудодень 500 грамів хліба, який підлягав вилученню, а громадське харчування колгоспників фактично ліквідували. 17 травня 1933 р. села Л. р. були віднесені до першої групи «масового ураження недоїданням». Спогади очевидців розкривають соціально-психологічну аномалію в селах Л. р. У с. Івча, де нікому було хоронити покійників, «... волокли мертвих на цвинтар без труни, без усяких почестей і кидали в яму по кілька душ разом». Від голоду у с. Пеньківка померло 937 осіб, вимирали

родинами, кутками, вулицями. Трупи закопували за місцем скупчення. «Бачу, що нізвідки помочі чекати, – згадував І.Г.Дідусенко, – від'їду на горбок, бочком воза поставлю, підставлю худе плече, підсоблю костуром, перекину воза. Котяться вони, сердешні, немов колоди. Перекочую усіх до ями. Знову їду до села». Масові поховання померлих від голоду були у с. Бруслинівка, Літинці. «Нашого тата, – згадувала мешканка с. Бруслинівка, – заставляли їх звозити на цвинтар. Збирали вони їх по хатах, по подвір'ях, по дорозі, везли на цвинтар і складали всіх в одну яму по 30–40 душ, закривали соломою й засипали». Людоїдство перестало дивувати односельчан, виснажених голодом, тому що смерть стала явищем повсякденним. «Часто вмирали люди просто на вулиці, – згадував мешканець с. Городище І.Ф.Бурлака, – під чужими плотами. Їздила виділена з колгоспу гарба, збирала мерців. Було, що виносили з хати по двоє-троє мерців. Були такі, що, скинуті в загальну яму, прийшовши до тями, благали: «Витягніть, я ще жити хочу». У кожному селі Л. р. голодували і вмирали селяни. Вибірковий облік смертності сільського населення 17 районів Вінницької обл. зафіксував їх зростання в 1933 р.: у 6 разів більше порівняно з 1932 р. Масова смертність дітей і дорослих, наявність жертв людоїдства, яких ніхто не фіксував серед померлих, внутрішня міграція унеможливлювали вичерпну реєстрацію загиблих від голоду. У лютому 1932 р. населення Л. р. становило 72,7 тис., а всесоюзний перепис 1937 р. зафіксував 53,8 тис., тому втрати сягнули 18,9 тис. осіб, або 26,1% загальної чисельності у перші місяці Голодомору.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 354, 389, 430, 460; 33-й: голод: Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 64, 71, 82, 83, 131, 134; Довідник з основних статистично-економічних показників господарств районів Вінницької обл. УСРР. – Х., 1933. – С. 117; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 22; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 691; Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С., 2003. – С. 5–7; Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 51. – Ст. 377; Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 26. – Ст. 201; Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 30. – Ст. 262; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

ЛОБОДА – рослина, їжа голодних селян в Україні 1932–1933 рр. Л. була найпоширенішим «їдлом» в українських селах весною – літом. Її вживали майже в кожному селі. «Кожен хотів жити, – згадував мешканець с. Купіль з Хмельниччини В.Ф.Задворний, – і рятувався як міг. Рятувала ще лобода. І яких тільки страв не готували з неї». Від надмірного вживання Л. селяни швидко пухли, лежали нерухомо і помирали, тому що виснажені шлунки не перетравлювали зелень. Л. товкли, солили, варили, їли сирою. Багато селян їли рослину «...в нестямі доти, доки й помирали у страшних муках». Невипадково Л. згадується у «голодному фольклорі»: «В тридцять третьому году їли люди лободу. Пухли люди з голоду – помирали на ходу». Голодомор увічнив Л. в усній пам'яті, але вона не рятувала його жертв, а лише відтерміновувала смерть на кілька днів.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 97; 33-й: голод: Народна Книга–Меморіал / упоряд. Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. – К., 1991. – С. 52, 97.

ЛОЗИНСЬКИЙ Аскольд – американський правник, громадський діяч. Народився 8 лютого 1952 р. у м. Нью-Йорк (США). Вищу освіту здобув на юридичному ф-ті Ун-ту Фордгем (1976). Віце-президент Українського конгресового комітету Америки (УККА, 1989–1992), президент Світового конгресу українців (СКУ, 1998–2008). Організаційна та громадська позиція Л. серед української громади вирізняється категоричністю заяв і рішучістю дій, послідовним їх дотриманням у повсякденній діяльності. На посаді віце-президента УККА особисто сприяв проголошенню незалежності України, розбудові суверенної Української держави, національно-культурному розвитку. Постійно і послідовно вимагав від міжнародних організацій визнання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні геноцидом українського народу. Восени 2002 р. Л. підписав звернення СКУ до світової громадськості стосовно визнання Голодомору – геноцидом українців. 10 листопада 2003 р. спрямував до Комітету неурядових організацій ООН заяву з проханням розглянути питання щодо визнання Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні – геноцидом. Одним з аргументів Л. вважав загальну кількість полеглих від Голодомору – від 7 до 10 млн (в УСРР 7 млн та 3 млн українців в РСФРР, Казахстані). Комітет ООН переніс розгляд Звіту СКУ за 2003–2006 рр. на січень 2008 р.

Л. долучився до організаційної та громадської акції зі спорудження у Вашингтоні Меморіалу жертв Голодомору, звернувся з відповідним меморандумом СКУ. У серпні 2006 р. спільно з урядовими та громадськими організаціями України скликав IV-й Всесвітній форум українців у Києві. Під час його роботи Л. опублікував кілька статей в українській пресі: «З болем про нашу церкву, мову, історію і хліб» // Вільна думка. – 2006. – 22 серпня, 4 вересня; «Національна трибуна», 27 серпня; «Комуністи не визнають Голодомор» // Свобода. – 2006. – 2 червня). Форум українців, на якому діяла спеціальна секція

про Голодомор, звернувся до Верховної Ради України з вимогою визнати Голодомор геноцидом українців. Упродовж наступних років Л. поширював правду про Голодомор, звертався до багатьох міжнародних установ з проханням юридичної та політичної оцінки Голодомору в Україні. 22 вересня 2010 р. Л. публічно виступив проти заяви Президента України В.Ф.Януковича в Страсбурзі (див. Янукович В.Ф.). В інтерв'ю ВВСі Л. закликав «українського гаранта» переглянути його заяву стосовно заперечення геноциду українського народу, а також ініціював акцію протесту у випадку візиту В.Ф.Януковича до США. Л. представляв українську громаду Америки в Громадському комітеті із вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні *(див. Громадський комітет з вшанування пам'яті жертв Голодомору)*. Учасник меморіального заходу з відкриття у Вашингтоні пам'ятника жертвам Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Голова Фундації Українського вільного ун-ту у Мюнхені, постійний учасник меморіальних заходів в Україні, наукових конференцій з питань Голодомору. 4 жовтня 2016 р. на міжнародній конференції в Києві виголосив доповідь про геноцидну складову Голодомору у світлі Конвенції 1948 р. Критично відгукнувся на окремі положення книги британської журналістки Е.Епплбом «Червоний голод» («Red Famine»), яка вийшла у 2017 р. *(див. Епплбом Е.)*. Наполегливо і послідовно обстоює загальну кількість жертв Голодомору – від 7 до 10 мільйонів.

Л-ра і джерела: Відзначення українського Голодомору (1932–1933) / Звернення СКУ підписали А.Лозинський і В.Педенко // Гомін України. – 2004. – 4 листопада; Меморандум Світового українства: (Меморандум СКУ, зокрема про спорудження меморіалу-музею Голодомору) // Вільна думка. – 2005. – 19 вересня; В США увековечат Голодомор // Обзор. – 2006. – 16 октября; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Випуск другий / Упоряд. Л.М.Бур'ян, І.Е.Рікун. – Одеса, 2008. – С. 52, 64, 136, 224; Лозинський А. Світовий конгрес українців та ООН: заради справедливості. – К., 2013. – С. 210; maysterni.com/publication.phg?id/22244; ukpohlsad.org/ autor/lozynskyi; Лозинський А. Геноцид українців у світлі Конвенції ООН 1948 року // «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації. Матеріали Міжнарод. наук.-практич. конф., Київ, 4 жовтня 2016 р. – К., 2017. – С. 148–151.

ЛОКАЛІЗАЦІЯ випадків голодування – адміністративні заходи з виявлення та усунення явищ масового голодування міського і сільського населення, його замовчування. 8 лютого 1933 р. ЦК КП(б)У зобов'язав облвиконкоми та обкоми партії вжити «термінові заходи до локалізації» випадків голодування, а також виявлення можливих проявів «ситуації або провокації» в разі їх підтвердження. Місцеві органи влади повинні були організувати допомогу за рахунок внутрішніх ресурсів колгоспів, райкомів. Для виявлення території голодування та рівня ураження населення ЦК партії заборонив «...відправку будь-яких офіційних комісій і проведення офіційного обліку стосовно колгоспів, районів і міст». Л. була спрямована на приховування факту Голодомору, усунення його видимих соціальних наслідків (безпритульності дітей, підбирання трупів, обмеження епідемії тифу тощо).

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 667–668.

ЛОПУЦЬКИ – молоде стебло свиріпи, їжа голодних селян в Україні 1932–1933 рр. «А ми пішли через дорогу на колгоспне поле їсти лопуцьки», – згадував В.С.Максимчук з м. Носівка Чернігівської обл. Вживали Л. селяни Черкащини, Сумщини, Чернігівщини, Полтавщини.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 97.

ЛОЦКІНО – село Калузької сільради Снігурівського р-ну Одеської обл. За документами Державного архіву Одеської обл. встановлено, що в 1933 р. внаслідок «виснаження від голоду» померли дві доньки у селянина З.Юрченка, а ще одна дитина стала жертвою людоїдства.

Л-ра і джерела: Голодомори в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 379.

ЛУК'ЯНЕНКО Левко Григорович – правозахисник, політичний, державний та громадський діяч. Народився 24 серпня 1927 р. у с. Хрипівка Городнянського р-ну Чернігівської обл. Служив у Червоній армії на території Австрії (1945–1949), згодом у Нахічеванській АРСР (1949–1953). Вищу освіту здобув на юридичному ф-ті Московського ун-ту ім. М.В.Ломоносова (1958). Був членом ВЛКСМ та КПРС, працював пропагандистом Рахівського (Закарпатська обл.) та Глинянського (Львівська обл.) райкомів. У 1959–1961 рр. – адвокат на Львівщині. У 1959 р. став одним із засновників Української робітничо-селянської спілки (УРСС), написав її програму, був обраний головою цієї політичної організації. Обґрунтував принципи і форми боротьби за незалежність України мирними засобами на основі Конституції УРСР та СРСР. У січні 1961 р. заарештований, у травні засуджений Львівським обласним судом до страти за «зраду Батьківщини», перебував 72 дні в камері для смертників. Верховний суд СРСР замінив смертний вирок ув'язненням – 15 років. Відбував покарання в таборах Мордовії, Владимира і Пермі. Звільнений у 1976 р. Працював електриком. Заснував Українську громад-

ську групу сприяння виконанню Гельсінських угод. Заарештований у грудні 1977 р., а 20 червня 1978 р. засуджений до 10 років тюрми і 5 років заслання. Покарання відбував у Мордовії, а заслання в Томській обл. 9 грудня 1988 р. звільнений, у січні 1989 р. повернувся в Україну. Народний депутат України 1, 2, 4, 5 скликань (з 1990 р.), співавтор Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. Надзвичайний і Повноважений посол України в Канаді, подав у відставку через незгоду з політикою уряду України. Голова Української республіканської партії (2000–2002), голова Ради старійшин УРП «Собор» (2002–2005).

Особисто пережив Голодомор у рідному селі, свідок подій. У політичній діяльності 1960–1980-х рр. використовував тему Голодомору 1932–1933 рр. як доказ злочину більшовицького режиму в Україні. Обрано головою Асоціації дослідників голодоморів в Україні (1994–1996, 1998–2007), почесний голова АДГУ *(див. Асоціація дослідників голодоморів в Україні)*. Учасник та співорганізатор наукових конференцій з проблематики голодоморів в Україні, брав участь у парламентських слуханнях щодо визнання Голодомору геноцидом українського народу, які відбулися у Верховній Раді України 2003 р. Причини і наслідки голодоморів в Україні Л. розглядає в контексті злочинів комуно-більшовицького режиму, боротьби українців проти терору за визволення та утвердження державної самостійності України. У березні 1996 р. ініціював разом з 23-а політичними партіями та організаціями Український національний комітет із підготовки міжнародного суду над КПРС за злочини тоталітарного режиму («Нюрнберг-2»). Головою цього комітету було обрано Л. До діяльності комітету приєдналися 68 народних депутатів України. Брав участь у міжнародній конференції у Вільнюсі з організації суду над злочинами КПРС. 12 грудня 1998 р. звернувся до Генерального прокурора України із заявою про порушення кримінальної справи за фактом примусової голодної смерті громадян України у 1932–1933 рр., однак органи ГПУ проігнорували звернення, обмежившись відписками. Очолювана Л. АДГУ підготувала архівно-документальні докази причетності політичної верхівки ВКП(б) та КП(б)У до терору голодом в УСРР 1932–1933 рр. 29 липня 1999 р. АДГУ повторно звернулася до прокурора м. Києва з проханням розглянути справу про навмисне вбивство громадян УСРР штучним голодом у 1932–1933 рр., але питання не було розглянуте по суті. 12 червня 2000 р. Л. виступив на засіданні Міжнародного громадського трибуналу у Вільнюсі. Його доповідь стосувалася злочинного характеру ідеології КПРС, розкриття механізму масового терору й геноциду. Він підготував і виголосив проект обвинувального висновку, закликав українські і політичні організації не бути байдужими до піднятих проблем.

Асоціація дослідників голодоморів в Україні на чолі з Л. постійно вимагала міжнародного визнання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні геноцидом, сприяла ухваленню Закону України про Голодомор від 28 листопада 2006 р. *(див. Закон України № 396-V)*. За неодноразовими заявами Л. до Служби безпеки України 22 травня 2009 р. була порушена кримінальна справа проти організаторів Голодомору – геноциду в Україні і доведена до суду *(див. Кримінальна справа № 475)*. Л. учасник щорічної акції «Запали свічку». Нагороджений Почесною відзнакою Президента України (1992), орденом Ярослава Мудрого V-го ст. (2007), Герой України, кавалер ордена Держави (2005). Член Національної спілки письменників України (2002). Помер 7 липня 2018 р. у м.Києві.

Л-ра і джерела: Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнарод. наук. конф., Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 40–46; Три Голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення. Матеріали Міжнарод. наук. конф. – К., 2003. – С. 285; Асоціація дослідників голодоморів в Україні. – К.; Львів; Нью-Йорк, 2002. – С. 3–5; Лук'яненко Л. Злочинна суть КПРС–КПУ: Нюрнберг-2. – К., 2005. – 122 с.; Шаповал Ю.І. Лук'яненко Левко Григорович // Енциклопедія історії України. Том 6. – К., 2009. – С. 297–298.

ЛУЦЮК Любомир-Ярослав *(Luciuk Lubomyr-Jaroslav)* – географ, історик, громадський діяч. Народився 9 липня 1953 р. у м. Кінгстон (провінція Онтаріо, Канада). Вищу освіту здобув в Ун-ті Квінз (бакалавр у 1976 р., магістр географії у 1979 р.). Науковий асистент дослідницького проекту усної історії Канадського ін-ту українських студій (1982–1984), доктор географії в Ун-ті Альберта в Едмонтоні, співробітник кафедри українських студій Торонтського ун-ту, виконуючий обов'язки професора Ун-ту Квінз (1990–1992), а також відділу політично-економічних наук Королівського військового коледжу у м. Кінгстон, професор (1999). Голова Українсько-канадської асоціації громадянських свобод (2007–2010). Лектор з питань сучасної геополітики, історії України, Росії. Системно досліджує основні етапи переселення українців до Канади, їх соціально-правовий статус.

Науково-документальне вивчення Голодомору Л. розпочав з середини 1980-х рр. Особливу увагу приділив пошуку документів в архівних фондах Західної Європи. У 1988 р. спільно з колегами виявив, упорядкував та видав документи британських дипломатів, які стосувалися причин, обставин та наслідків Голодомору

в Україні. Опубліковано 85 унікальних документів, з яких 19 стосувалися березня–грудня 1932 р., 44 документи 1933 р., решта 1934–1935 рр. *(див. Foreign Office)*. Серед них були повідомлення британських дипломатів про візит Е.Ерріо до СРСР у серпні–вересні 1933 р., про експорт зерна, про заперечення У.Дюранті голоду в Україні. Л. один з ініціаторів громадського руху за позбавлення У.Дюранті Пулітцерівської премії, учасник меморіальних заходів із вшанування пам'яті валійського журналіста Г.Джоунза в м. Баррі *(див. Джоунз Гарет)*. Упорядник видання його щоденників (2015 р.) Археографічним відкриттям є колекція архівних документів Ватикану про голод в Україні 1932–1933 рр., яку виявив о. Атанасій МакВей, а Л. упорядкував їх і видав з науковими коментарями. Археографічні видання документів про Голодомор, опрацьовані Л., становлять бібліографічну та меморіальну цінність. Л. – учасник багатьох наукових конференцій та «круглих столів» з питань Голодомору, історії України, автор публікацій на сторінках англомовних видань Канади, США.

Л-ра і джерела: The Foreign Office and the Famine. British Dokuments on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 / Edited bi Marco Carynnyk, Lubomyr Y. Luchiuk and Bohdan S. Kordan; With a Foreword by Michael R. Marrus. – The Limestone Press Kingston, New- York, 1988. – 492 p.; «Tell Them We Are Starving...» The 1933 Soviet Diaries of Gareth Jones by Anne Applebuam in the New-York Review of Books. – Kingston, Ontario, 2015; «Tell them are starving: the 1933 Soviet diaries of Gareth Jones / Editor Lubomyr Y. Luciuk. – Kingston, Ontario, Canada: Kashtan Press, 2015. – XVIII, 275 p.; Лаас Н.О. Луцюк Любомир-Ярослав // Енциклопедія історії України. Т. 6. – К., 2009. – С. 317–318; https: uk. wikipedia. org /wiki/ Луцюк Любомир Ярослав; old.ucu.edu.ua (library) /6133/.

ЛЮБЧЕНКО Панас Петрович – партійний і державний діяч, секретар ЦК КП(б)У та заступник голови РНК УСРР (1932–1933), голова РНК УСРР (з квітня 1934–1937). Народився 14 січня 1897 р. у м. Кагарлик Київської губ. Освіта – 2 класи сільської школи, навчався в Київській військово-фельдшерській школі (1909), згодом, після революції, на медичному ф-ті Київського ун-ту. Учасник Першої світової війни, був поранений, один із лідерів українських есерів, Української комуністичної партії (боротьбистів), у складі якої пристав до КП(б)У в березні 1920 р. У 1920-х рр. очолював губвиконкоми та окружні виконкоми в Чернігові, Донецьку, Києві 1920-х рр.

У 1930 р. Л. виступив «громадським обвинувачем» на судовому процесі «Спілки визволення України», внаслідок якої було засуджено до різних термінів ув'язнення десятки українських учених, професорів вищої школи, студентів. Організатор хлібозаготівельних кампаній та уповноважений ЦК КП(б)У по хлібозаготівлі у Вінницькій, Київській, Одеській обл., які завершились масовим голодом в українських селах. Прихильник жорстких методів. На грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У заявив: «Як скомандувати «кругом», будуть впереді». Вважав примусову колективізацію засобом подолання зернової проблеми в Україні. За постановою політбюро ЦК КП(б)У 29 грудня 1931 р. Л. призначено відповідальним за виконання хлібозаготівельного завдання господарствами Вінницької обл., а також для впровадження «нових методів хлібозаготівлі» із застосуванням адміністративно-репресивних засобів (продаж майна, конфіскація хліба, натуральні штрафи, кількаразове доведення хлібозаготівельних завдань до кожного селянського двору, виселення із хати, позбавлення присадибної землі тощо). Весною – на початку червня 1932 р. в 11 районах Вінницької обл. тривав масовий голод, який супроводжувався випадками голодної смерті, вживанням м'яса дохлої худоби, котів, собак, навіть людоїдством. 6 березня 1932 р. секретар ЦК Л. займався «мобілізацією насіння», заборонив обмін ярової пшениці на борошно, її помел, але не заперечував заміни ярової на озиму. Репресивні методи хлібозаготівлі, які він пропонував застосувати районному керівництву Вінницької обл., впроваджувалися в селах Жмеринського району. «Масові випадки у Жмеринському районі, – звертався у квітні 1932 р. до Й.Сталіна зі скаргою місцевий член партії А.Ф.Банівський, – що у бідняків та у маломіцних середняків, виконавших усі зобов'язання по хлібозаготівлі, заходили у хату і брали останні 2–3 пуди зерна під виглядом прихованого, не залишаючи ні для харчування, ні для насіння у весняну сівбу (у с. Лопатинці, Новосельці, Куриловці, Потоки та інших). За вказівкою секретаря т. Кравчука, РВК – Тимошенка, МТС – Ільницького, райКК – РСІ – т. Меснікова та згідно суворої директиви ЦК – терміново виконати план хлібозаготівлі за рахунок куркулів і заможної частини, при об'їзді ними району, кожному уповноваженому видавалася окрема і така директива: де хоч і як хоч, а план виконай – бери там, де є. Ось тут уповноважені брали у кого тільки бачили: у бідняків, у членів колгоспу і у багатьох колективах забрали насіння та фураж (Потоки, Лопатинці і інші), і тепер багато бідняків і членів колгоспу абсолютно не мають ні шматка хліба, ні картоплі, ні насіння». Доведенням директив ЦК та їх виконанням у Вінницькій обл. безпосередньо займався Л. Це він збирав «районний актив» і вимагав від керівників негайного виконання хлібозаготівельних завдань. 19 липня 1932 р. просив переглянути рішення ЦК ВКП(б) від 16 липня стосовно «розбивки» плану по секторах, запропонував

його збільшення в одноосібному секторі Київської та Вінницької обл. на 1,5–2 ц більше від норми здавання колгоспами, тому що у цих областях селянські посіви становили 40% зернового клину. ЦК ВКП(б) підтримав пропозицію Л., відтак встановив план хлібозаготівлі для УСРР – 4,8 млн т. Якщо колгоспи здавали 3,1 ц, то одноосібники 3,4 ц з га, але у селян була нижча врожайність і менша посівна площа, тому навантаження на двір збільшувалося. У серпні 1932 р. Л. наполягав на терміновому виконанні подвірних зобов'язань «куркульсько-заможними групами» села. Причетний до ухвалення та особливо виконання постанови політбюро ЦК КП(б)У від 26 липня 1932 р., яка забороняла колгоспну торгівлю до 15 січня 1933 р., тобто до остаточного виконання хлібозаготівельних планів, а також «...підміну видачі натуральних авансів надмірним поширенням громадського харчування у колгоспах». Постанова започаткувала створення комісії з представника ДПУ УСРР, уповноваженого Комітету заготівель при РПО та оборони СРСР, яку очолив Л. Впровадження цієї постанови означало часткове, в окремих випадках повне позбавлення хліба колгоспників та селян. 30 жовтня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У за згодою В.М.Молотова відрядило Л. у Вінницьку обл. для застосування «рішучих заходів» задля виконання річного плану на «всі 100%» до 10 грудня. «Стосовно одноосібників, – наголошувалося у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 30 жовтня, – які ухиляються від виконання плану, одночасно із заходами громадського впливу дозволяти застосування неминучого стягнення штрафу в розмірі ринкової вартості незданого хліба, не звільняючи від здавання хліба, відмови у видачі промтоварів і судові репресії стосовно приховувачів хліба». Встановлювався контроль за роботою млинів. 3 листопада 1932 р. Л. виступив на нараді секретарів райкомів КП(б)У, директорів МТС та уповноважених ЦК КП(б)У з хлібозаготівель у Вінницькій обл. Визнав, що протягом серпня, вересня і жовтня застосовувалися «надзвичайні заходи» щодо активізації цієї хлібозаготівлі, однак річного плану не виконали, незважаючи на його зменшення, а причина такого «ганебного стану» полягала у наявності «демобілізаційних настроїв». Л. відхиляв прохання районів про знижку планів, вимагав виконання на 100%, встановлення «програми вивозу хліба» в кожному колгоспі і селі, але наказував допомагати сільрадам в організації заготівлі, а не лише «взяти на себе поліцейські функції, карати». Спрямовував місцеві органи влади на те, щоб «...колгоспники і одноосібники виступали проти невиконавців, щоб наступали на них, як слід», вимагав карати «...злісних контрактантів, штрафувати їх за ринковими цінами», щоб «...не тремтіла рука, коли ми притягаємо до відповідальності і застосовуємо репресії». До одноосібників пропонував застосовувати комбінований «масово-патріотичний натиск»: «...треба ударити і політично, і крамом, і судом, і штрафом». Для здійснення перелічених методів 22 листопада Л. відрядили до районів Чернігівської обл., а з грудня він уже займався «викачкою» хліба в Одеській обл. Безпосередньо брав участь у кадрових чистках серед уповноважених. Особисто підтримував виселення з області 500 сімей «саботажників хлібозаготівель». Разом із секретарем обкому та партійним активом створював комісії для «повсякденного керівництва застосуванням судових репресій». Підтримував режим «чорних дощок» *(див. Чорні дошки)*, підписав постанову про зняття з «чорної дошки» с. Кам'яні Потоки, яке тримали без хліба і продуктів чотири місяці – від 6 грудня 1932 р. до 31 березня 1933 р. Займався розподілом насіння серед селян-одноосібників весною 1933 р. 7 травня 1933 р. інформував В.М. Молотова про матеріальну неспроможність України забезпечити яслами безпритульних дітей – близько 300 тис., тому просив допомоги центральної влади. 28 квітня 1934 р. Л. призначили головою Раднаркому УСРР. Однак у Вінницької обл., якою він «опікувався» в 1931–1932 рр., голод тривав і в 1934–1935 рр. Л. нагородили орденом Леніна (1935). Він був одним із основних організаторів Голодомору в УСРР протягом 1932–1933 рр., восени 1933 р. спрямовував «вогонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильниках». 29 серпня 1937 р. Л. виключено із складу членів політбюро ЦК КП(б)У, а також звільнено з посади голови уряду. Наступного дня Л. застрелився.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 125, 150, 211, 233, 245, 287, 553; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 219, 336, 340–349, 455; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 45, 48, 179, 319, 701; Рубльов О.С. Любченко Панас Петрович // Енциклопедія історії України. Том 6. – К., 2009. – С. 386; Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. – К., 1995. – С. 49, 439; ЦДАГО України. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 124. – Арк. 1–2.

ЛЮДОЇДСТВО (людожерство, канібалізм) в УСРР 1932–1933 рр. – соціальна аномалія поїдання людини людиною внаслідок порушення психіки, індивідуальне виявлення людської аморальності та пробудження тваринного інстинкту фізичного самозбереження. Наукові терміни (антропофагія, некрофагія, канібалізм), не вичерпують глибин соціальної деградації людини, яка в голодні роки вдалася до поїдання

ближнього. За визначенням лікаря Л.Й. Айхенвальда, який обстежував голодних селян у 1921–1922 рр.), людина із «царя природи перетворилася на звіра». Майже в усіх відомих в історії випадках канібалізму, за винятком патології садизму і культових забобон, людоїдство було наслідком тривалого голоду. У божевільних очах людоїда смерть втрачала почуття страху і святості, спокути і гріха, болю і співчуття.

Випадки локального голодування українських селян з'явилися восени 1931 р., а в умовах Голодомору поглинули усі райони УСРР *(див. Територія Голодомору)*. Факти Л. і трупоїдства, а також вживання дохлої худоби, котів, собак, жаб, мишей, виявили весною 1932 р. Вони свідчили про інтенсивність кількісного і якісного голодування людського організму. Продовження політики терору голодом у наступні місяці 1932–1933 рр. супроводжувалося масовою смертністю та людоїдством, які стали звичним явищем для сільських районів УСРР. Вживання людського м'яса відбувалося таємно. Виявленням випадків Л. займалися сільради, районні відділення ДПУ, міліція. Перші випадки Л. почали фіксувати весною 1932 р., особливо в районах масового голоду. 28 квітня 1932 р. у с. Фурманка Уманського р-ну, де помирали селяни, колгоспник П.І.Мороз «...на ґрунті недоїдання тривалий час харчувався дохлою конятиною, а вночі 28 квітня вбив свою 2-х річну дитину і 2 дні разом з дружиною харчувався нею». Розширення території Голодомору у Вінницькій обл. збільшувало кількість зафіксованих випадків Л. Вони набули масового характеру наприкінці 1932 р. та особливо протягом першої половини 1933 р. Їх виявляли у родинах колгоспників та селян-одноосібників Гайсинського, Брацлавського, Вороновицького, Джулинського, Любарського, Іллінецького, Липовецького, Калинівського, Літинського, Козятинського, Немирівського, Полонського, Таплянського, Махнівського, Солобковецького та інших районах Вінницької обл. У селах Тодорівка, Якубовці, Кошаринці, Кашлани, Лядська Слобідка, Рахни Іллінецького р-ну батьки їли власних дітей, використовували м'ясо молодших дітей для харчування старших. До школи не ходило дві третини учнів, які розбрелися в пошуку хліба, тому ставали жертвами канібалів. У с. Хутор Дубино Немирівського р-ну 12 лютого 1933 р. селянин убив 7-річну доньку, м'ясо якої їли разом з його ж 9-річною донькою. 16 лютого він з дружиною зарізав і старшу дитину, зізнавшись, що «вчинив ці вбивства на ґрунті голоду». Л. на Вінниччині спостерігалося в 1932 р., набуло масового поширення у січні–липні 1933 р., а окремі випадки Л. траплялися весною 1934 і 1935 р.

У селах Харківської обл. випадки Л. зафіксували весною 1932 р., які почастішали в першій половині 1933 р. Випадки людоїдства набули ознак соціальної аномалії. До Л. і трупоїдства вдавалися селяни Охтирського, Богодухівського, Решетилівського, Великописарівського, Оболонського, Семенівського, Новосанжарського, Кобелецького, Червоноградського та інших районів, які входили тоді до складу цієї області. У с. Олешки Охтирського р-ну було виявлено вживання людського м'яса. Затримана міліцією мешканка села свідчила 28 квітня 1933 р.: «Я зайшла до громадянки М.Т., яка лежала на печі хвора і біля неї лежала трирічна дитина, якого М.Т. попросила, щоб я його зарізала і зварила м'ясо, після чого я зарізала хлопчика, пішла до сусідки, взяла сірники і хотіла варити юшку, а в той час до хати зайшов міліціонер і заарештував мене». Батьки поїдали власних дітей, молоді подружжя їли своїх первенців, перебуваючи в стані фізичного виснаження і морально-психічного розладу. У с. Тарасівка Великописарівського р-ну жінка вбила заради харчування трьох безпритульних дітей: хлопчика 3-х років, двох дівчаток 6-ти і 10-ти років. У с. Горошино Оболонського р-ну у травні 1933 р. батько зарізав власного сина і харчувався протягом кількох днів. На допиті 25 травня 1933 р. зізнався: «Приблизно з перших чисел травня місяця в мене не стало зовсім чого їсти, і я 3 травня цього року зарізав свого сина О. восьми років. Зарізав я його за таких обставин: дружина моя була в с. Чернече Семенівського р-ну на ярмарку, де вона пробула 3 дні. Я в ці дні був дома сам зі своїми дітьми. Вночі під 3 травня мої сини Г. та О. лягли спати на лежанку, де і завжди сплять. Я задумав тієї ночі зарізати свого меншого сина з метою вживання до їжі. Для цього я сина Г. відправив спати на піч, а сам взяв ніж кухонний, якого ще вдень нагострив, і перерізав горло синові О. коли я різав сина О., то він міцно спав і жодного разу навіть не крикнув». Смертність від голоду в області, як зазначав 5 червня 1933 р. начальник Харківського облвідділу ДПУ З.Б.Кацнельсон *(див. Кацнельсон З.Б.)*, досягла такої інтенсивності, що низка «сільрад припинила реєстрацію померлих». Системним виявленням випадків Л. ніхто не займався взагалі, а статистика органів ДПУ була локальною і неповною. У Червоноградському р-ні голод охопив 40 сільрад, а випадки Л. зафіксували по селах кожної третьої сільради. На початку червня 1933 р. його виявили в селах 41 із 82 районів Харківського обл., тобто у половини адміністративно-територіальних одиниць.

Факти Л. у селах Дніпропетровської обл. почали фіксувати у листопаді – грудні 1932 р., а поширеним явищем стає протягом першої половини 1933 р.

Їх виявляли у Високопільському, Мелітопольському, Новопразькому, Павлоградському, Магдалинівському, Акимовському, Олександрівському, Лиховському, Терпінянському, Верхнє-Дніпровському та інших. У с. Констянтинівка Мелітопольського р-ну селянин з'їв труп померлої матері, згодом померлої дитини, а після чого помер. Троє людоїдів Лиховського р-ну (двоє братів і дружина одного з них), які спочатку живилися зрізаними колосками жита, працювали в колгоспі, але не отримали хліба на трудодні, зізналися на допиті у ДПУ: «Ми вирішили вбивати людей і м'ясо вбитих вживати до їжі». У с. Тихонівка Терпінянського р-ну в селянки з голоду померло двоє дітей, а потім разом із старшим сином вона зарізала доньку. На допиті він розповів про обставини злочину: «Не пам'ятаю якого числа я разом з моєю мамою задушили мою сестричку 4-х років. Мати тримала руки і ноги, а я міцно придавив горло, потім відрубали ноги, руки, поварили і з'їли ми дівчину за 4 дні. Мати моя їла м'ясо дівчини, правда, не багато, а я більше їв сам. Коли душив сестричку, то вона не кричала, нутрощі вирізала мати знизу до підборіддя, розрізали пополам м'ясо і поклали в казан та варили». Кримінальні справи людоїдів свідчать про те, що вони були без освіти, займалися землеробством, мали до колективізації від 3-х до 10-ти га землі, худобу, достатній рівень матеріального забезпечення, а «вимушеними канібалами» стали через тривалий голод та повну відсутність харчів.

На Київщині окремі факти Л. були зафіксовані весною 1932 р. у районах масового голоду. Його випадки почастішали восени 1932 р. та особливо в 1933 р. 1 березня 1933 р. було виявлено 137 випадків Л. Районні відділи ДПУ, які безпосередньо займалися фіксацією смертності та канібалізму, констатували: «За останній час, – наголошувалося в доповідній облвідділу ДПУ, – ми помічаємо значне зростання трупоїдства і людоїдства. Щоденно з районів одержуємо 10 і більше донесень. В уражених людоїдством селах з кожним днем міцніє думка, що можна вживати для харчування людське м'ясо. Ця думка поширюється особливо серед голодних і пухлих дітей». Випадки Л. були виявлені у селах Володарського, Фастівського, Буцького, Попельнянського, Ржищевського, Таращанського, Ставищенського, Черкаського, Гельм'язівського, Звенигородського, Кам'янецького, Білоцерківського, Рокитнянського, Сквирського, Тетіївського, Уманського, Плисківського, Бабанського, Городищенського (р-н ім. Петровського), Черняхівського, Тальнівського, Андрушівського, Брусилівського, Лисянського, Лугинського, Чутівського, Христинівського та інших районів, які належали до Київської обл. (частина з них згодом перейшла до Житомирської та Черкаської обл.). У 1933 р. там було порушено найбільше кримінальних справ проти канібалів. До Л. селян спонукало тривале голодування, відсутність харчів, фізичне виснаження, безнадійність, страх голодної смерті. На початку березня 1933 р. мешканка с. Оленівка Фастівського р-ну задушила власних дітей димом у печі, а тоді розтинала трупи та смажила. Старша сестра відмовилася їсти м'ясо 3- та 5-тирічної сестричок. У с. Гостра Могила Ставищенського р-ну «середняк-одноосібник», у якого вивезли зерно до хлібозаготівлі, спочатку зарізав 14-річну доньку, а потім 12-річного сина. Жертвами канібалів ставали власні і сусідські, безпритульні діти, а також знесилені односельчани, а знаряддям убивства – сокира, ніж, серп, коса. Випадок Л. стався у квітні 1933 р. в с. Велика Севостьянівка Христинівського р-ну. У винувальному висновку райвідділу ДПУ зазначено обставини і мотиви цього злочину: «22 квітня ц. р. сільська комісія з обліку недоїдаючих зайшла на квартиру селянки, при цьому, тут на квартирі застала розрубаний на шматки маленький труп, м'ясо якого селянка клала у глечик, щоб варити. На місці ж вона пояснила, що у неї нічого їсти і вона вбила дитину з цією метою... Коли не стало хліба почала шукати джерело існування і їла гнилі буряки, а потім дійшла до того, що вона їла котів, собак. 16 квітня відправила свою 12-річну дівчинку і остання привела до себе у дім невідомого хлопчика на вигляд 9–10 років, якого Д. задушила, порізала на шматки, наварила з цього м'яса юшки, годувала дітей і сама їла.

Цим трупом жінка харчувалась два дні і 19 квітня відправила свою дівчинку 12 років, яка привела у квартиру дівчинку на вигляд 7–8 років, і як з'ясувалось, це дівчинка належала сусідці. Цю дівчинку вона також задушила, розрізала на шматочки і м'ясом годувала дітей своїх і сама їла.

22 квітня ранком Д. утретє відправила свою 12-річну дівчинку і остання привела на квартиру хлопчика, що належав громадянці с. В. Севостьянівка на вид якому 9 років. Як вказує селянка цього хлопчика вона вбила, порізала на шматочки, також думала споживати у їжу, але як раз у той час сільська комісія з обліку недоїдаючих виявила усе це на місці злочину». Записи і свідчення злочину Л. зафіксовані в архівному фонді НКВС УСРР.

Подібні факти стали звичайною справою в селах області. 14 червня 1933 р. політсектор МТС Київської обл. інформував партійне керівництво про масовий невихід колгоспників на роботу, про те, що «смертність набирає катастрофічного характеру», а «випадки людоїдства і навіть трупоїдства

почастішали». У квітні політсектор виявив 104, у травні 244 випадки Л. У районі діяльності Бужанської МТС Лисянського р-ну (с. Галинове) двоє братів «...відрізали один одному вуха, з'їли і через два дні померли», а в селах Кам'янецького р-ну «...на ґрунті голоду встановлено випадки людоїдства і трупоїдства, які весь час стають частішими, набуваючи значних розмірів». Узагальнюючи випадки канібалізму і масової смертності від голоду в районах діяльності МТС *(див. Машино-тракторні станції)*, заступник політсектору МТС Київської обл. М.Єгоров повідомив: «Характерно, що народ притупів, абсолютно ні на смертність, ні на людоїдство не реагує». Л. виявилося брутальним наслідком Голодомору в УСРР. Голодні діти і знесилені селяни ставали жертвами канібалів, а людоїди стали жертвами штучного голоду, організованого сталінським режимом в українському селі.

Масове Л. спостерігалося в сільських районах Одеської обл. У с. Кручиново Любашівського р-ну, у с. Врадіївка Врадіївського р-ну, як і в районах інших областей, траплялися випадки не лише поїдання людей, а також соління їхнього м'яса в бочках, виготовлення ковбаси, пиріжків. 26 квітня 1933 р. Врадіївський райвідділ ДПУ встановив факт Л. і зберігання людського м'яса у діжках: «Райапарат ДПУ в терміновому порядку перевірив заяву гр-ки Т. шляхом виїзду до гр-ки У.М. та здійсненим на місці обшуком виявив: на горищі дерев'яну бочку, в якій знаходився розрізаний на п'ять частин людський труп, тобто вся грудна клітка до горла, відрубана верхня частина ніг і нижня частина без ступнів, одночасно на кухні на печі й на стінах були великі плями крові і заглушений мертвецький запах в квартирі». Слідчі ДПУ встановили, що чоловік і жінка вбили двох дітей віком від 8 до 11 років, а їхнє тіло продавали шматками на ринку с. Врадіївка. Випадки Л. траплялися в селах Любашівського, Врадіївського, Кам'янецького, Новомиргородського, Снігурівського, Озерського, Арбузинського, Демидівського, Знам'янського, Новоукраїнського, Первомайського та інших районів області.

Не стали винятком Донецька і Чернігівська області, у районах яких було виявлено випадки Л. Кримінальні справи канібалів викрили жахливу закономірність: там, де масово вживали котів і собак, обов'язково з'являлися і випадки поїдання людей. У с. Булавиновка Новопсковського р-ну 20 березня 1933 р. помер від голоду чоловік, але його дружина не поховала труп, а порубала на частини та харчувалася ним кілька днів. На Донеччині також були зафіксовані факти Л. 20 березня 1933 р. в с. Байдівка Старобільського р-ну селянська родина харчувалася трупом померлого чоловіка і батька, якого нікому було поховати та вирити могилу, а до сільської ради не могла дійти «внаслідок знесилення на ґрунті виснаження». Троє дітей просили їсти, тому їхня мати розрубала мертве тіло їхнього батька, зварила одну ногу, з'їли, а згодом другу, а кістками натопила піч. Поліські райони Чернігівської обл. не уникли Л. Секретар Чернігівського обкому КП(б)У П.Маркітан *(див. Маркітан П.П.)*, виступаючи на 2-му обласному з'їзді колгоспників-ударників 5 липня 1933 р., визнав «...ганебним окремі випадки, коли поїдають людей».

Осіб, які займалися людоїдством у 1932–1933 рр., судили згідно зі ст. 174 Кримінального кодексу УСРР 1927 р., хоча вона не мала визначення «людоїдство». Існувала інша редакція статті: «За розбій, цебто за явний, щоб заволодіти чужим майном, напад поодинокої особи, який загрожує смертю або каліцтвом, чи з загрозою заподіяти подібне каліцтво – позбавлення волі на реченець до п'ятьох років». Якщо злочинні дії спричинили «смерть або тяжке ушкодження на тілі покривдженого», то передбачалося ув'язнення до 10 років. За Л. засуджували до розстрілу, частину вироків виконували, але призначали термін ув'язнення – 10 років таборів. У роки Голодомору канібалами ставали колгоспники та селяни-одноосібники. Вони вчинили злочин, але водночас були жертвами терору голодом. Злочинна політика народовбивства шляхом організованого Голодомору породила жахливу соціальну аномалію в українських селах – людоїдство, яке відбувалося на ґрунті тривалого голодування селян.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 568–574; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 724, 806, 879–880, 886–888, 899; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234. – Арк. 31; Державний архів МВС України. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 15361, 14693, 15152, 14734, 15160, 15158.

ЛЮТАК Тетяна Дем'янівна – мешканка с. Буринці Ярмолинецького р-ну Вінницької обл. 17 червня 1932 р. правління колгоспу «Селянський промінь» зменшило норму хліба для громадського харчування колгоспників до 200 г, що викликало обурення. Л. умовила односельців не виходити в поле на прополювання буряків, мотивуючи дії такими обставинами: «У мене в колгосп забрали весь хліб і діти мої щоденно ходять на роботу, але так як тут не дають хліба, то вони з голоду вже повисихали. Мені доводиться з дітьми через колгосп з голоду помирати, а зараз іще норму зменшують. Краще не йти на роботу». Районний відділ ДПУ обвинуватив її в антирадянській агітації, заарештував. 8 січня 1933 р. Вінницький облсуд звільнив за відсутністю складу злочину.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ҐДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 150.

ЛЮТЕНЬКА – село Гадяцького р-ну Харківської обл. Напередодні примусової колективізації в селі було 2079 селянських дворів, проживало 9302 особи, з яких 9283 українці. Восени 1929 р. розпочалося усуспільнення землі, худоби, реманенту, яке супроводжувалося розкуркуленням та виселенням заможних селян до Сибіру. Місцевий колгосп ім. Т.Шевченка, колгоспники та селяни-одноосібники отримали хлібозаготівельні завдання, які виявилися надто високими, тому Лютенська сільрада в 1932 р. не виконала річного плану. Село Л. потрапило до урядової постанови 6 грудня 1932 р. «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі». Згідно з цією постановою було негайно припинено постачання промислових і продовольчих товарів, заборонено будь-яку торгівлю в селі, кредитування господарств. Колгосп засіяв технічними культурами велику ділянку землі, а посіви зернових зменшилися, відтак після проведення сівби та створення насіннєвого фонду селянам видавали на зароблений трудодень по 200 г хліба. Після занесення села на «чорну дошку» в селян почали забирати розданий хліб на трудодні. «І от настав цей чорний день. Бригади «буксирів» пішли по дворах, шукали хліб у хаті, на горищі, у скринях, у сараях, клунях. Залізними щупами пройшлися по грядках, по сараях – чи нема де закопаного. Знайдене зерно забиралось, картоплю, буряк теж виносили. Млинки, жорна, ступи били. Не помагали ні умовляння, ні плачі.

Село почорніло, принишкло, ніби й людей у ньому немає. Оцей смерч гуляв по селу тижнів два. Судили правління колгоспу, чотирьох чоловік присудили до розстрілу. По касації розстріл замінили десятьома роками таборів», – згадував очевидець подій селянин М.В.Савченко. Селяни харчувалися вихолощеними кукурудзяними качанами, просяною лускою, липовим листом, відходами спиртового заводу – бардою, з якої пекли ліпеники *(див. Ліпеники)*.

25 січня 1933 р. село виконало 88% річного завдання, тому ЦК КП(б)У запропонував Раднаркому УСРР зняти село Л. з «чорної дошки».

Масова смертність охопила селян у квітні 1933 р., а помирало щодня по кілька осіб, особливо діти і «старі люди». Застосування адміністративно-репресивного режиму «чорних дощок» проти селян с. Л. виявилося свідомим створенням умов, які призвели до фізичних і морально-психічних ушкоджень, голодної смерті, хвороб.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 449, 620; 33-й: голод: Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 501; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України № 96. – Х., 1927. – С. 149.

М

МАГГЕРІДЖ Малколм (у пресі зустрічається Малкольм) *(Maggeridge Malcolm)* – британський журналіст, кореспондент газети «Manchester Guardian» у Москві 1933 р. Народився 24 березня 1903 р. у м. Сандерстед (Велика Британія). Освіту здобув на природничому ф-ті Селвін-коледжу Кембриджського ун-ту (1924). До кінця 1920-х рр. перебував в Індії, Єгипті, займався журналістською практикою. На початку 1930-х рр. прагнув відвідати радянську Росію. У Москві жив на квартирі британського колеги – кореспондента В.Г. Чемберлена. Особисто побував на Кубані та в Україні, автор низки публіцистичних статей про Голодомор, спогадів про побачене, свідок подій. У жовтні 1932 р. перебував на будівництві Дніпрогесу, бачив голодних і виснажених селян. Його перші репортажі в березні 1933 р. опублікувала «The Manchester Guardian», але без зазначення прізвища автора. Вони висвітлювали факти голоду, адже М. особисто відвідав села біля Києва, навіть родину колгоспника, бачив його жалюгідний хатній побут. Оглядові нотатки «Совіти і селянство» стосувалися сіл Північного Кавказу (25 березня), голоду в Україні (27 березня), мізерного врожаю в перспективі (28 березня). В одній з публікацій М. показав політичну анатомію радянської тоталітарної системи. «Диктатура пролетаріату, – наголошував він, – набула значення диктатури партії, диктатура партії стала означати диктатуру Політбюро, диктатура Політбюро набула значення диктатури Сталіна, а диктатура Сталіна стала означати диктатуру Головної ідеї, яка повністю ним заволоділа. А цю ідею можна здійснити тільки створенням невільничої держави». М. писав про однотипність соціально-економічної ситуації в українських селах та кубанських станицях: сотні голів дохлої худоби, занедбані поля, убогий врожай попри сприятливі кліматичні умови, конфіскація хліба, розпач і хаос. У травні 1933 р., відвідавши Україну, він писав: «Під час недавньої поїздки на Північний Кавказ і в Україну я побачив щось схоже на боротьбу, яка точиться між державою й селянами. Поле битви таке ж спустошене, як під час будь-якої війни, і тягнеться ще далі... З одного боку мільйони селян, голодні, часто опухлі з голоду; з другого боку солдати, члени ГПУ, які виконують вказівки диктатури пролетаріату. Вони пройшлися по країні як рій сарани, позабиравши все їстівне; вони розстріляли й заслали тисячі селян, подекуди цілими селами; вони перетворили найродючіші у світі землі на сумну пустелю». Журналіст розглядав голод у контексті «радянської війни з селянами». Його статті з'являлися 5 і 6 червня 1933 р. на сторінках «The Morning Post». Враження від побаченого в 1933 р., М. виклав окремим розділом у книзі «Зима у Москві» (1934). Однак не став тоді на захист колеги – валійського кореспондента Г.Джоунза *(див. Джоунз Г.)*, проти якого виступив У.Дюранті з продажними журналістами. У спогадах «Літопис змарнованого часу», які з'явилися у 1972 р., він згадав також про Голодомор. Його статті та інтерв'ю друкувалися в 1983 р. українською, англійською, передруковувались редакцією журналу «Сучасність» (1984). 1 березня 1983 р. він дав інтерв'ю журналісту Б.Нагайлу, яке було опублікуване на сторінках видання в 1985 р. М. зазначив, що на початку 1930-х рр. був переконаним симпатиком СРСР, навіть думав: «я там залишусь жити». Побачивши картини голоду, змінив ставлення до країни соціалізму. Через півстоліття визнав, що «... то був штучний голод». Статті У.Дюранті вважав «фантастично фальшивими», які спотворювали ситуацію в Україні і на Кубані 1932–1933 рр. У 1988 р. М. свідчив під час слухань Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні. Помер М.Маггерідж 14 листопада 1990 р. у м. Робертсбридж (Англія).

Л-ра і джерела: Muggeridge M. The Soviet and the Peasantry: an Observer's Notes. 11. Hunger in the Ukraine // Manchester Guardian. – 1933. – 27 Mar.; Muggeridge M. Winter in Moscow. – Boston, 1934. – 247 p.; Muggeridge M. The Soviet's War on the Peasants // Fortnighly Review. – 1933. – XXXIV (Mai); Muggeridge M. Chronicles of Wasted Time. Part I. The Green Stick. – London, 1972. – 284 p.; Маггерідж М. Літопис змарнованого часу // Наша мета. – 1985. – 15–22 березня; Зленко К. Малкольм Маггерідж – людина мужньої чесності // Український світ. – 1993. – Ч. 3–12. – С. 58; Маггерідж М. Радянський Союз і селянство. Нотатки спостерігача // Сучасність. – 1984. – №10. – С. 105–114; Малком Маггерідж і голод в Україні 1932–1933 років // Сучасність. – 1985. – №1. – С. 94–104; Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду

1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С. 218–219; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. — Одеса–Львів, 2001. – С. 592.

МАГРИЦЬКА Ірина Василівна – філолог, громадська діячка, голова осередку АДГУ в Луганській обл. Народилася 17 грудня 1961 р. в м. Донецьку. Кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Освіту здобула у Ворошиловградському державному педагогічному ін-ті імені Т. Г.Шевченка за спеціальністю «учитель української мови та літератури (1979). Закінчила аспірантуру за спеціальністю «українська мова» (1999 р.), захистила кандидатську дисертацію на тему «Весільна лексика східнослобожанських українських говірок (Луганська область)» (2000 р.).

Досліджувати питання Голодомору 1932–1933 рр. М. розпочала з 2001 р., організувала фольклорно-діалектологічну експедицію студентів у села північної Луганщини. Обрана головою Луганського осередку Асоціації дослідників голодоморів в Україні (2003). У 2004–2007 рр. записала спогади свідків Голодомору в 300 селах Луганщини, опублікувала в меморіальних виданнях і пресі. У 2008 р. видала документальну книгу «Врятована пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. на Луганщині: свідчення очевидців», продюсер документально-публіцистичного фільму «Закляття безпам'ятства. Голодомор 1932–33 рр. на Луганщині», який демонстрували обласні телеканали Луганська, Львова, Харкова, Івано-Франківська, Тернополя. Фільм побачили українці Канади, Польщі, Угорщини та США.

М. лауреат конкурсу україністики Фонду Волиняків-Швабінських при Фундації Українського вільного університету в Нью-Йорку за цикл творів про українство та про Голодомор в історії народу (2011): «Врятована пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. на Луганщині: свідчення очевидців», «Пам'ять, закарбована у слові: письменники Луганщини про Голодомор 1932–1933 рр.», «На нашій, не своїй землі...»: українство на півдні та сході України», а також за фільм «Закляття безпам'ятства: Голодомор 1932–1933 рр. на Луганщині». Член Ради АДГУ (2013). Указом Президента України нагороджена орденом княгині Ольги III ступеня (2007). Посіла перше місце в Другому всеукраїнському конкурсі журналістів з тематики Голодомору 1932–1933 рр. у номінації «Краща публікація в Інтернеті», за статті в газеті «День» («Політична нація та пам'ять» і «Доля сільської дівчинки з Луганщини як звинувачення більшовизму»). Автор документальних видань і науково-публіцистичних статей про Голодомор: «Новітня історія без прикрас» // Молодогвардеец. – 2002. – №14 (22). – С. 11; «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: свідчення з території Луганської області» // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнарод. наук.-теорет. конференція, Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С. 380–389; «Позабирали все, а сім'ї повимирали (Голодомор в Україні: Луганська область. Документальні свідчення)» // Київ. – 2003. – №6. – С. 148–154; «Голодомор 1932–1933 років на сході України: свідчення з Луганської області» // Відлуння Голодомору-геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки Голодомору в Україні. – Львів. 2005. – С. 174–183; «Фактологічні джерела про трагедію 1932–1933 років на Луганщині» // Голодомори в Україні. Геноцид і опір: Матеріали III Міжнарод. наук. конф. 10 грудня 2004 р. – К., 2005. – С. 156–162; «Історія однієї української родини в контексті розкуркулення та Голодомору» // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 17. – К., 2007. – С. 208–219; «Політична нація та пам'ять» // День. – 2007. – 10 жовтня; «Доля сільської дівчинки з Луганщини як звинувачення більшовизму» // День. – 2007. – 10 листопада; «Врятована пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. на Луганщині: Свідчення очевидців». – Т. 1. / упоряд. І. Магрицька. – Луганськ, 2008. – 464 с.; «Пам'ять, закарбована у слові: Письменники Луганщини про Голодомор 1932–1933 років» / упоряд. І. Магрицька. – Луганськ, 2008. – 80 с.; «Чому ініціативи Президента з проблем Голодомору не знаходять підтримки на Сході України» // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 18. Спеціальний: «Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу». – К., 2008. – С. 381–384; «Чому на Сході в Президента так мало однодумців» // День. – 2008. – 2 липня; «Увічнення пам'яті жертв Голодомору–33: регіональні (і не тільки) проблеми» // Геноцид України в XX столітті: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Львів, 2010. – С. 417–426; «Чи був Голодомор геноцидом? Відкритий лист Вікторові Януковичу» // Свободный репортер. – 2010. – №20. – 19 травня; «Новітній міф про події 1932–1933 рр. у світлі фактів з українсько-російського прикордоння» // Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Геноцид України в XX столітті під окупаційними режимами: історія та наслідки», Львів, 25–26 березня 2011 року. – Львів, 2013. – С. 152–162.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Випуск другий. – Одеса, 2008. – С. 498; Поточний архів АДГУ (нагородні листи).

МАЙКА А. Даніель – американський конгресмен від 14-го виборчого округу штату Флорида, голова Конгресово-президентської комісії з дослідження голоду 1932–1933 рр. в Україні, голова Комітету закордонних справ конгресу США. «Майка розглядав пост голови Комісії по вивченню голоду в Україні, – наголошував Дж.Мейс, – як черговий крок по сходах до політичного успіху, позаяк він був головою підкомітету із закордонних зв'язків Комітету закордонних справ Палати Представників Конгресу США. Серед членів Комісії він не мав багато україно-американців, натомість у його виборчому окрузі було багато євреїв-пенсіонерів, і коли я пояснив проблеми українців і євреїв, він наполіг, щоб публічним членом комісії був єврей». М. запропонував тоді Л.А.Марголіну, але вона відмовилася від громадського представника та керівника науково-дослідницького проекту. М. відкривав перше засідання Комісії з вивчення голоду, а також під його керівництвом відбулося і його закриття 19 квітня 1988 р. у будинку Палати представників «Рейберн». М. назвав результати діяльності Комісії «фантастичною роботою», підкреслив «левову частку» Дж.Мейса, підкреслив професійний рівень наукового дослідження та політично-ідеологічну толерантність. «Я працював у хтозна скількох різних комісіях і групах тут за останні 10–20 років, – говорив М. на засіданні 19 квітня, – і знаю, що така ситуація є рідкісною. Дуже часто перед тим, як справа доходить до засідання Комісії, хтось проходиться по документу з чорним маркером і каже: «Ми не можемо чіпати це, ми не можемо втручатися туди». Отож. Це не лише офіційний документ, яким ми маємо пишатися, а й важка, цілком обґрунтована праця, якою зможуть скористатися дослідники в майбутньому. Це виклад результатів дослідження без цензурних купюр». За головування М. Комісія одноголосно схвалила звіт, обговорила питання про продовження мандату її роботи, але без додаткового фінансування з боку Конгресу США, хоча запропонував видатки 100 тис. дол. на друк матеріалів із бюджетних коштів Комітету закордонних справ. Не заперечував також проти використання фінансової підтримки української громади. Завершуючи засідання 19 квітня 1988 р., М. визнав за членами Комісії від конгресу «роль помічників», а «...все це зародилося й розвинулося в українській громаді». Він висловив подяку Дж.Мейсу та його колегам.

Л-ра і джерела: Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С. 586–600; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 25–26.

МАЙОРОВ (Біберман Меєр Мойсейович) Михайло Мойсейович – більшовицький і державний діяч. Народився 10 січня 1890 р. у с. Скородне на Гомельщині в родині кравця. У 1918 р. голова Всеукраїнського ревкому, організатор «червоного терору» проти політичних опонентів та білогвардійців. Заступник голови ЦКК КП(б)У, нарком РСІ УСРР (1927–1930), нарком постачання УСРР (1930–1931), секретар Одеського обкому КП(б)У (червень 1932 – лютий 1933), другий секретар Середньоазіатського бюро ЦК ВКП(б) з березня 1933 по жовтень 1934 р. Кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У (1932–1933).

Перебуваючи на посаді секретаря Одеського обкому КП(б)У, М. особисто впроваджував репресивні методи хлібозаготівлі, здійснював депортації селян, очолював боротьбу із так званими саботажниками. У серпні 1932 р. вважав «ганебними» показники «заскиртованого хліба», а 18 листопада 1932 р. зобов'язав облвідділ ДПУ заборонити колгоспникам та одноосібникам продаж зерна, борошна та печеного хліба (не більше 16 кг) на базарах. 29 грудня 1932 р. особисто ухвалив список із 50 осіб, виключених із партії за саботаж хлібозаготівлі та розкрадання хліба, а також про їх висилку та ув'язнення в концтабір. Виселенню підлягали 500 сімей, яких було засуджено за «організацію саботажу та зрив хлібозаготівлі». Поіменний список депортованих підлягав оприлюдненню в пресі, а тих редакторів газет, які не виконували цього рішення, звільняли з посад. 31 грудня 1932 р. бюро Одеського обкому КП(б)У виявило «найгрубішу політичну помилку» редакцій газет «Соціалістичний шлях» Снігурівського району та обласної газети «Молода гвардія». Вони опублікували списки виселених у «скороченому вигляді», що, на переконання бюро обкому партії, «...змазало політичне значення цього акту боротьби з класовим ворогом».

2 грудня 1932 р. М. погодився на 20% зменшення норм постачання хлібом Одеської обл., запропоноване Наркомпостачем УСРР. Доручив переглянути списки соціального контингенту (утриманців, службовців, позбавлених хлібних карток прогульників, ледарів), тобто «відсіяти мертвих душ». Отримував особисті вказівки від В.М.Молотова про необхідність суду над керівниками колгоспів, які не виконували хлібозаготівельних завдань, роздавали хліб на трудодні та громадське харчування колгоспників. Очолював облтрійку з організації хлібозаготівлі та розгляду судових справ над саботажниками.

7 січня 1933 р. М. підписав постанову Одеського обкому КП(б)У про завершення хлібозаготівлі до 10 січня «за будь-яку ціну». Особисто вимагав від керівництва Устимовського району негайного

виконання обіцяного Л.Кагановичу плану, попередив 26 районів області про їх «письмове зобов'язання» та про персональну відповідальність за невиконання плану. 20 січня 1933 р. М. отримав звіт від уповноваженого з хлібозаготівлі Ю.Коцюбинського *(див. Коцюбинський Ю.М.)*, у якому зафіксовано досвід застосування адміністративно-репресивних методів хлібозаготівлі. 24 січня 1933 р. М. видав політичне рішення про заборону колгоспникам залишати колгоспи, а селянам села без дозволу влади. Він вважав «масові самочинні виїзди селян» організованою «ворогами радянської влади» акцією – «куркулями, петлюрівцями»; закликав партійні органи «...виявляти контрреволюційних організаторів і натхненників цієї справи»; районним відділам ДПУ доручав «провести вилучення контрреволюційних організаторів втечі селян з села». У лютому 1933 р. вимагав звіт начальника облвідділу ДПУ про «...проведення заходів у зв'язку із самочинним виїздом селян із села». 28 лютого 1933 р. М. підписав своє останнє службове рішення на посаді секретаря обкому КП(б)У, яке стосувалося забезпечення хлібом та борошном міста Одеси та установ, які перебували на централізованому постачанні. Так як щоденна норма забезпечення борошном становила 80 т, а за рахунок мірчука *(див. Мірчук)* збирали лише 20 т борошна, М. дав розпорядження обласному комітету постачання забрати «...із фондів сільського постачання області 100 тонн борошна». У 1935–1937 рр. – заступник голови Центроспілки СРСР. 20 січня 1938 р. М. розстріляли. Реабілітований 2 червня 1956 р.

Л-ра і джерела: Голодомори в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 200–206; Васильєв В.Ю. Майоров Михайло Мусійович // Енциклопедія історії України. Том 6. – К., 2009. – С. 436–437; Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 221; Голод в СССР. 1929–1934. Том 2. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 163, 172, 180, 319, 320, 346, 804.

МАКУХА – їжа голодних селян в Україні 1932–1933 рр., відходи (жом) насіння соняшника після виготовлення олії. М. вважалася у ті роки ласощами для селян, а також рідкісним продуктом, який зазвичай використовували для відгодівлі худоби. У квітні 1932 р. селянки сіл Маньківка, Помойники Тальнівського р-ну Вінницької обл. напали на Попівський цукровий завод, на складах якого була макуха, забрали її для вживання. М., як їдло голодних людей, фігурує у спогадах очевидців.

Л-ра і джерела: Голод і Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 261.

Маланюк Євген Филимонович – український поет, перекладач, літературознавець, громадський діяч. Народився 20 січня 1897 р. в с. Архангород (смт Новоархангельськ на Кіровоградщині). Освіту здобув у Петербурзькому політехнічному ін-ті, гідротехнічному ф-ті Української господарської академії у м. Подєбради (Чехія). Ад'ютант генерал-хорунжого Ю.Тютюнника, жив і працював в еміграції до 1948 р.: у Чехії. Польщі, Німеччині, згодом у США. Автор майже 20 збірок поезій, у яких висвітлювалися і питання Голодомору. Його твір «Року Божого 1933» написаний під враженням та усвідомленням української катастрофи:

Вже нема хуторів і держав,
Тільки трупи в житах, тільки трупи
Та від хрипу крива іржа
Що замкнула посинілі губи.

Поет пише у 1938 р. про голод в Україні («Там висохла жінка кулями прошита»). У 1956 р. вийшла його праця «До проблеми більшовизму», де згадується тема голоду в Україні. Його творчість, просякнута українським національним патріотичним духом, не оминула трагічного 1933 р. Помер 16 лютого 1968 р.

Л-ра і джерела: Думанська О., Лисенко М. Тема Голодомору в українській поезії і прозі // Голод-геноцид 1933 року в Україні: Історико-політичний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна наук.-теор. конф., Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. – К., 1998. – С. 381; Герасимова Г.П. Маланюк Євген Филимонович // Енциклопедія історії України. Том 6. – К., 2009. – С. 467; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса–Львів, 2001. – С. 127, 516.

МАЛЕРОЗОВА Євгенія Георгіївна – жертва Голодомору 1932–1933 рр. на території с. Свердлове Благоївського р-ну Одеської обл. Померла 13 липня 1933 р. від загального виснаження у віці 45 років.

Л-ра і джерела: Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 325.

МАЛЬОРІ Гійом *(Malaurie Guillaume)* – французький журналіст, автор праць та популярних статей про голод 1932–1933 рр. в Україні. У 1982 р. видав книгу «Процес Кравченка» (співавтор Е.Терре), у якій висвітлив переважно кліматично-природні фактори «стихійного лиха». Однак у 1983 р. М. став постійним слухачем серії передач, створених за участі української громади Франції, які транслювалися 31 жовтня – 11 листопада по радіо «France Culture». 29 серпня 1983 р. він особисто підготував серію радіопередач про голод в Україні, використав свідчення очевидців Голодомору. М. публікує статтю у щоденній газеті, «Le *Monde*» під назвою «Геноцид голодом», а також у

«France Culture» про усну історію та спогади очевидців голоду. У 1990 р. з'явилася його стаття «50 років тому в Україні – голодовий геноцид», яку переклав українською мовою С.Семенюк, а часопис «Визвольний шлях» опублікував. За його активної участі була 13 грудня організована прес-конференція у паризькій залі Мютюаліте, до якої долучилися відомі дослідники А.Безансон, Л.Плющ, А.Глюксман. Французький журналіст написав передмову до книги О.Воропая та Б.Марченка «Голодомор-геноцид в Україні, роки 1932–1933», яку без змін було перекладено французькою мовою та видано у 1983 р. М. належить до когорти французької інтелектуальної еліти, яка радикально переглянула власне ставлення до Голодомору в Україні, поширює правду про геноцид українського народу.

Л-ра і джерела: Тевнен Етьєн. Голод 1932–1933 років в Україні очима французів, американців та людей Заходу в останні роки (починаючи з 1975 р.) // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна наук.-теор. конф., Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. – К., 1998. – С. 129–131; Martchenko B., Woropay O. La famine-genocide en Ukraine: 1932–1933 / Pref. de G. Malourie. – Paris: Publ. de L'Est European, 1983. – 133 p.; Мальорі Г. 50 років тому в Україні – голодовий геноцид / перекл. з фр. С. Семенюк // Визвольний шлях. – 1996. – Кн.. 2. – С. 159–163; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса–Львів, 2001. – С. 170, 208.

МАНТУЛИ (марципани) – їжа (їдло) голодних селян в Україні 1932–1933 рр. Виготовляли із мелених кукурудзяних качанів, перетворивши їх на крупу. Її розмочували у воді, додавали бурякову суміш і варили.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору / зібрав і упорядкував Олекса Різників. – Одеса, 2003. – С. 105.

МАНЬКІВКА – село Барського р-ну Вінницької обл. За переписом населення 1926 р. Маньківська сільрада мала 560 дворів та 2462 особи, з яких українці становили 2436 осіб, євреї – 14, поляки – 3, один білорус. Селяни пережили голод у 1921–1922 рр., весною 1925 р. страждали від недороду 1924 р., але жертвами масового Голодомору стали в 1932–1933 рр. «Особливо страшний голод був у селі Маньківці, – зазначав очевидець подій І.Д.Барладін. – Керівники села і колгоспу не раз звертались у районні і обласні керівні органи, щоб одержати якусь допомогу для врятування людей. Нічого не домоглися. На старому кладовищі вже не було місця для могил і колгосп був змушений відвести під нове кладовище частину поля. В Маньківцях померло 302 чоловіки, переважна більшість із них – це повноцінні трудівники-хлібороби, які ще недавно були в розквіті сил і здоров'я. За 2–3 місяці за селом появилось нове кладовище, набагато більше за старе, де хоронили людей сотнями років». Вимирали цілими родинами: К Шпирко з дружиною, сином і донькою, Д.Шпирко з дружиною, сином і донькою, Ф.Наталюк з дружиною, сином і донькою, І.Мітлаш з дружиною і двома синами, Ф.Никитюк з дружиною, сином і донькою та інші.

Л-ра і джерела: 33-й: голод: Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 108; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 116, 316; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки перепису населення 1926 р. Статистика України № 96. – Х., 1927. – С. 114.

МАНЬКІВКА – село Буцького р-ну Київської обл. За переписом 1926 р. Маньківська сільрада мала 1608 дворів з населенням 6926 осіб, з яких етнічні українці становили 6636, росіяни – 86, євреї – 181, поляки – 19 осіб. У роки колективізації селяни чинили опір, ухилялися від виконання хлібозаготівлі, відтак колгоспники та одноосібники стали об'єктом застосування адміністративно-репресивних заходів (натуральний штраф, конфіскація майна і продовольства, ізоляція). Голод у М. розпочався зимою 1932 р., масового мору набув у січні–березні 1933 р. 20 січня 1933 р. Київський облвідділ ДПУ повідомляв про смерть «червоного партизана» М.Осовського та опухлих від голоду членів його родини – дружини і трьох дітей. Від голоду потерпали дорослі і діти в сім'ях односельчан – І.Мандюка, М.Руденка, М.Кравченка, у яких 10 дітей лежали опухлими, кілька померли від голодного виснаження, а трупи померлих днями лежали в хатах та на вулицях і їх «ніхто не прибирав». За кілька днів померло 25 осіб. 17 березня 1933 р. секретно-політичний відділ ОДПУ СРСР згадав про масову смертність селян у с. Маньківка: на 400 осіб, пухлих та виснажених через недоїдання, епідемію тифу, щодня чигала голодна смерть.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки перепису населення 1926 р. Статистика України № 96. – Х., 1927. – С. 39; Голод в СССР. Том второй. Июль 1939 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 647, 675.

МАНЯК Володимир Антонович – український письменник, громадський діяч. Народився 6 листопада 1934 р. в с. Криштанівка Волочиського р-ну на Хмельниччині. Освіту здобув на ф-ті журналістики Львівського ун-ту (1956). Автор поетичних збірок, які виходили у 1950–1970-х рр., повістей та романів: «І зійшов день» (1974), «Плоть твоя і кров» (1981), «Рейд» (1986), «Поділля» (1984). Твори М. перевидані вірменською, казахською, румунською мовами. Він упорядкував документальне видання «Спалені села».

Дослідженням Голодомору почав займатися в 1989 р., входив до оргкомітету першої в Україні міжнародної конференції з питань Голодомору, яка відбулася в Києві (квітень 1990 р.), головував на пленарному засіданні. Брав участь у заходах по вшануванню пам'яті жертв Голодомору, які відбувалися в Канаді на початку 1990-х рр. Ініціатор та автор-упорядник першої в Україні Книги–Меморіалу, яка увібрала спогади очевидців і жертв Голодомору (1991). «Морально-етичні підходи, – наголошував М. у передмові до видання, – на яких засновувалась Книга–Меморіал «33-й: голод», збігається з етичними принципами діяльності Українського республіканського історико-освітнього товариства «Меморіал». Наш головний принцип – минуле не належить нікому зокрема. Воно – надбання нинішнього і грядущого поколінь, тільки залишаючись таким, захищеним від монополізму, воно здатне бути дійовою силою у відверненні нових помилок і злочинів, нових спалахів насильства та збудників до братовбивства». Меморіальне видання *(див. «33-й: голод. Народна Книга-Меморіал»)*, яке з'явилося в 1991 р. завдяки зусиллям М. та його дружини *(див. Коваленко-Маняк Л.Б.)*, уміщує спогади очевидців Голодомору та архівні документи, роздобуті тоді українськими істориками в архівосховищах України. М. використав терміни «геноцид проти українського селянства», «український Голодомор», «голод – як каральна акція», підкреслював їх організований характер. Він першим в Україні публічно виголосив ініціативу про скликання Міжнародного трибуналу над винуватцями Голодомору. «Світ знає Нюрнберг, – наголошував письменник, – де сиділи на лаві підсудних гітлерівські злочинці проти людства і людяності. Підсудні чинили злочини проти чужих народів. Але світ не знає процесу над злочинцями, які чинили катівську наругу куди більшого масштабу над своїм народом. Світ мусить про це знати – у всіх страхітливих обсягах, деталях та подробицях. Можливо, варто покластися на народну ініціативу й утворити міжнародний трибунал, який би об'єктивно, чесно, безсторонньо розслідував криваві сторінки історії українського народу». За підготовку першого меморіального видання про Голодомор М. присуджено Державну премію України ім. Т.Г.Шевченка (посмертно, 1993 р.). Він очолював оргкомітет зі створення Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні, готував проведення установчого з'їзду, однак, повертаючись із відкриття пам'ятника жертвам Голодомору на Київщині, загинув 15 червня 1992 р. в автокатастрофі. М. нагороджено орденом князя Ярослава Мудрого V ст. (2005, посмертно). Похований на Байковому цвинтарі в Києві.

Л-ра і джерела: 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал / упоряд.: Л.Б. Коваленко-Маняк, В.А. Маняк. – К., 1991. – С. 8–11; Веселова О.М. Маняк Володимир Антонович // Енциклопедія історії України. Том 6. – К., 2009. – С. 502–503.

МАРГОЛІНА Любов Арнольдівна – громадська діячка США (м. Вашингтон), донька відомого юриста і правника Арнольда Марголіна – одного із адвокатів у справі Бейліса 1912 р. в Києві. Кандидатуру М. підтримував конгресмен Д.Майка *(див. Майка Даніель)*, запропонувавши їй очолити посаду виконавчого директора Комісії з вивчення голоду в Україні 1932–1933 рр., а також представляти громадськість. Вона відмовилася від запрошення на користь інших претендентів.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К.. 2003. – С. 808.

МАРКЕВИЧ О.М. – голова Тракторцентру (1931), заступник наркома землеробства СРСР (1932–1933), начальник Управління зернових МТС Наркомзему СРСР. Народився в 1893 р. Входив до складу «ревізійної комісії», створеної за вказівкою Й.Сталіна 20 жовтня 1931 р. для встановлення «...розміру валової і товарної продукції «Союзцукру» по зерну, для покарання керівництва за зменшення «товарності» і планів». На початку січня 1932 р. М. інформував керівництво про спроможність колгоспів МТС Північного Кавказу виконати додатково до плану заготівлі 10 млн пудів хліба, а 19 січня особисто повідомив Й.Сталіну про збільшення плану для МТС на 12 млн пудів, виконання якого вимагало «великого напруження» і застосування репресивних методів. Прихильник цільового постачання промтоварів колгоспам для стимулювання системних заготівель сільгосппродукції. Входив до складу спеціальної комісії із планування хлібозаготівлі та хлібофуражного балансу, створену за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) 16 червня 1932 р. М. прогнозував врожайність 1932 р. – 46 пудів з га, а 1931 р. – 41 пуд, тому передбачив збільшення валового збору зернових.

У вересні–листопаді 1932 р. М. брав активну участь у розробці репресивних методів хлібозаготівельної політики, обґрунтував значне підвищення показників валового збору зернових, намагався спростувати дані ЦУНГО про реальний врожай хліба. 16 вересня 1932 р. особисто звернувся до Й.Сталіна з пропозицією змінити систему хлібозаготівлі. Методи і форми заготівлі, які існували, М. вважав недосконалими, «зрівняльними» і знеособленими», тому пропонував «...такий метод хлібозаготівлі, який, безумовно забезпечуючи виконання колгоспами державного плану хлібоздавання, враховував би стан і виробничі умови кожного

колгоспу і дав би можливість колгоспу та колгоспнику наперед, ще до початку сівби, твердо знати, скільки хліба він повинен буде продати державі, скільки у нього залишиться на господарські і продовольчі потреби і в якій залежності і те, і інше буде перебувати від наслідків його господарської діяльності, від його валового збору». Пропозиція була раціоналізаторська, передбачала наявність перспективного (2–3 роки) плану та порядку заготівель хліба республіками, а також відповідної адміністративно-інституційної вертикалі: район – господарство. М. повернувся до економічного принципу формування хлібофуражного балансу: насіннєвий фонд, продовольчий, фуражний. Він запропонував норми на «залишки продовольства і фуражу внутрі кожної республіки»: 12–17 пудів – для харчування людей, 20–40 пудів – для фуражу на коня, 8–25 пудів на свиню. Якщо колгосп досягнув понадпланового збору зернових, то відповідно зростали і норми «залишення». Вважав, що для одноосібників «необхідно зберегти існуючий метод хлібозаготівлі», але за умови, що розмір вилучення хліба з одного гектара не буде меншим від колгоспного. Пропонував зберегти систему оплати праці за трудоднями, але встановити порядок, згідно з яким колгоспник знатиме, що отримає хліба «по нормі на душу» – 15–16 пудів. Категорично заперечив ідею впровадження системи продподатку, яка не гарантувала того, що колгоспник вивезе на ринок «лишки». Принцип фіксованого нормування стосувався також заготівель м'яса, молочної продукції. Й.Сталін доручив наркому землеробства Я.Яковлєву *(див. Яковлєв Я.А.)* висловити службові і змістові зауваження на записку М. Нарком землеробства назвав систему заготівель, запропоновану М., недосконалою, яка ускладнює хлібозаготівлі, а також визнав необґрунтованим зниження плану для України. Встановлення хлібозаготівельного плану для колгоспів протягом серпня–листопада, тобто із врахуванням реального збору, Я.Яковлєв вважав шкідливим, так як колгоспникам бракує «комуністичної свідомості» і вони «саботуватимуть» сівбу і хлібоздачу. Він зазначив, що запропонований «...Маркевичем розподіл хлібозаготівельного плану по районах у випадку голоду показує неспроможність всього його методу, адже мало хто може передбачити, що при голоді на Сході ми зможемо зібрати там вдвічі більше хліба, ніж збираємо тепер і зібрали у минулі хлібозаготівельні кампанії. Ясно, що при зменшенні у незерновій смузі врожаю, ми без війни із селянином не зможемо зібрати в цих районах у три рази більше хліба проти теперішнього». Нарком Я.Яковлєв дивувався пропозиції свого заступника про зменшення плану для України у випадку недороду. Висновок був категоричним – система хлібозаготівлі запропонована М., загрожує державним заготівлям, яка розтягне суперечки з селянином на півроку і створить «можливість десятки разів обдурити державу», а також «...зовсім дезорганізує споживаючу смугу, даючи полегшення лише для однієї України». Упорядкування хлібозаготівлі за методами М. відхилили, а протягом серпня–жовтня 1932 р. відбувалося вдосконалення її репресивної сутності. 1 серпня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) створило спеціальну комісію для «посилення хлібозаготівлі» у радгоспах, до якої входив М., П.П.Постишев, М.О.Чернов та інші посадовці. 23 жовтня 1932 р. була створена група для «підсилення хлібозаготівлі» в Україні, яку очолив В.М.Молотов *(див. Група Молотова)*, до якої відрядили й М. Діяльність цієї групи призвела до Голодомору в українських селах, відтак О.М.Маркевич також причетний до викачки хліба та організованого голоду. Репресований у 1938 р.

Л-ра і джерела: Голод в СССР. 1929–1934. Том первый, 1929 – июль 1932 г. Документы. – Кн. 1. – М., 2011. – С. 499, 538, 540–541; – Кн. 2. – М., 2011. – С. 12, 17–18, 301, 3290–321; Том 2. – М., 2012. – С. 5, 7, 11, 44, 62, 73, 94, 166; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. – С. 217, 244.

МАРКІТАН Павло Пилипович – більшовицький партійний діяч, член ЦК КП(б)У (1929–1937). Народився 1887 р. у с. Глебки Волинської губ. Начальник особого відділу ВЧК стрілкової дивізії (1919–1920). У 1920-х рр. на партійних посадах у ЦК КП(б)У, Подільського, Одеського, Криворізького губкомів та окркомів КП(б)У, очолював агітаційно-пропагандистський відділ (1929–1930), відділ культури і пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У (1930 – до лютого 1932). У роки Голодомору другий секретар Одеського обкому КП(б)У (лютий–жовтень 1932), перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У від оргбюро ЦК КП(б)У (листопад 1932 – січень 1934), перший секретар цього обкому партії (1934–1937).

У 1931–1933 рр. безпосередньо займався організацією хлібозаготівлі в українських селах. 29 грудня 1931 р. «для досягнення рішучого перелому у хлібозаготівлі» призначено уповноваженим ЦК КП(б)У в Київській обл. та в селах Одеської обл. 12 січня 1933 р. звітував перед ЦК КП(б)У про перевиконання завдань другої п'ятирічки колгоспами та селянськими господарствами Чернігівської обл. «Заготівлі в одноосібному секторі головним чином відбуваються за рахунок викриття ям. Масова робота, яку проведено серед одноосібників за добровільну здачу прихованого хліба, ще не дала потрібних результатів. У зв'язку з виконанням плану хлібозаготівлі і всіх зобов'язань перед державою зняли з чорної дошки колгосп «Більшовик» Носівського району», – зазначав М. Особисто ухвалював рішення про занесення колгос-

пів і сільрад на «чорні дошки» *(див. Чорні дошки)*. За його партійно-політичного керівництва Чернігівська обл. залишилась без хліба, тому 14 червня 1933 р. просив ЦК КП(б)У про збільшення норм постачання хлібом із централізованих фондів. 5 липня 1933 р. виступив із промовою на другому обласному з'їзді колгоспників-ударників, лаяв колгоспи за недбальство, але визнав факт масового голоду. «Те, що ми маємо зараз в окремих областях, районах, селах: голод, смерть від голоду, навіть окремі випадки, коли поїдають людей, не кажу вже про те, що їдять худобу, що упала, – наголошував М., – це ганьба, для кого – для нас, в першу чергу, нас – партійних керівників, партійної організації, починаючи з обласних і кінчаючи сільськими. Це ганьба для всіх колгоспників». Він одним із перших визнав провину партійного керівництва, але частково переклав її на колгоспників, які у весняну кампанію спромоглися засіяти в багатьох районах від 48 до 74% ріллі, а значна частина врожаю загинула. М. констатував факт голоду і смерті в с. Яблунівка Прилуцького р-ну, пов'язував його із розкраданням, безгосподарністю, шкідництвом куркулів, але не знімав провини і з партійців. Визнав помилкою видачу хліба на громадське харчування колгоспників, яке у два-три рази перевищувало видачу на трудодні. Виділення хліба для харчування колгоспників за принципом «зрівнялівки» вважав політикою «шкідництва» з боку «петлюрівців, махновців». Закликав колгоспи врахувати помилки 1933 р., перетворити їх на більшовицькі, а колгоспників на заможних. На початку січня 1934 р. селяни Чернігівської обл. голодували, тому керівництво просило продовольчої допомоги, але П.Постишев попередив М. про недопустимість голоду минулого року. Однак попередженнями селян не можна було нагодувати. М. особисто причетний до організації Голодомору в Україні, незважаючи на визнання політичної провини в липні 1933 р. Репресований 25 жовтня 1937 р.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 329, 536, 539; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 219, 445; Лозицький В.С. Політбюро ЦК компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 335–341; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 804.

МАРКОВА Світлана Василівна – історик, дослідниця Голодомору, соціально-політичних відносин в українському селі 1917–1933 рр., краєзнавець. Народилася 27 січня 1969 р. у смт Дунаївці Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл. Вищу освіту здобула на історичному ф-ті Чернівецького національного ун-ту імені Юрія Федьковича (1994). Працювала в Хмельницькому кооперативному технікумі (1996–2002), Хмельницькому ін-ті Міжрегіональної академії управління персоналом (2002–2008), у Хмельницькому обласному ін-ті післядипломної педагогічної освіти (з 2014). Захистила кандидатську дисертацію «Голодомор 1932–1933 рр. на Поділлі» (2002). Її авторка з'ясувала, що третина селян Поділля в першій половині 1932 р. не мала «ніяких засобів для існування», а 10% виявились опухлими через виснаження організму. М. виявила територію голоду на Вінниччині, показала його соціально-демографічні наслідки в регіоні. Дослідниця ототожнює поняття «голокост» і «голодомор», написала 4 монографії, близько 60 статей, є співавтором підручників з історії України та культурології. Досліджує морально-психологічні та соціально-економічні аспекти повсякдення українського села 1931 – 1933 рр. в УСРР. Захистила докторську дисертацію «Суспільно-політичні зміни в українському селі в контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.)» (2016), у якій зазначила, що в роки Голодомору було 7,7 млн «зайвого населення», тобто без трудової участі в колгоспах та радгоспах. М. уникла терміну «геноцид» щодо оцінки Голодомору. Учасник міжнародних та всеукраїнських конференцій з проблем Голодомору, соціальних відносин в УСРР 1930-х рр.

Л-ра і джерела: Маркова С.В. Голодомор 1932–1933 рр. на Поділлі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – 20 с.; Маркова 1932–1933 років на Поділлі: Монографія. – Київ, 2003. – 116 с.; Баженов Л. Alma mater подільського краєзнавства. – Камянець-Подільський, 2015. – С.146, 240, 245, 251, 339; Вавринчук М.П. Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини і наслідки / М.П.Вавринчук, С.В.Маркова. – Хмельницький: Поліграфіст, 2008. – 217 с.; Маркова С.В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук / Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2016. – 36 с.

МАРОЧКО Василь Іванович – український історик, громадський діяч, дослідник соціально-економічних відносин в Україні другої половини XIX –першої третини XX ст., голодоморів та політичних репресій в Україні. Народився 5 лютого 1956 р. в с. Велика Чернігівка Овруцького р-ну Житомирської обл. Освіту здобув на історичному ф-ті Київського педагогічного ін-ту імені О.М.Горького (1981). Навчався в аспірантурі Ін-ту історії АН УРСР (1981–1984), захистив у 1985 р. кандидатську «Становлення радянського способу життя в колгоспному селі України (1929–1937 рр.)», докторську дисертацію у 1996 р.

«Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.)». Доктор історичних наук (1996). Заслужений діяч науки і техніки України (2005), професор (2013). Автор монографічних праць з історії політичного терору проти науково-педагогічної інтелігенції в УРСР 1929–1930-х рр., національних меншин, творчості режисера О.П.Довженка, кооперативного руху в Україні другої половини XIX – першої третини XX ст.

Дослідження соціально-економічних, археографічних та морально-психологічних аспектів Голодомору 1932–1933 рр. в УСРР розпочав у 1988 р., виявив, упорядкував та видав на сторінках «Українського історичного журналу» (1989, 1990) першу в Україні добірку архівних документів – листи селян до приймальні голови ВУЦВКу Г.І.Петровського. Учасник першої в Україні міжнародної наукової конференції про Голодомор, яка відбулася у вересні 1990 р. в Києві. Опублікував архівні документи в першому меморіальному виданні спогадів очевидців Голодомору *(див. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал)*. Учасник всеукраїнських та міжнародних конференцій з питань Голодомору, які проходили в Україні протягом 1990-х рр. – першого десятиліття XXI ст., а також міжнародних наукових симпозіумів у Росії, Німеччині, США, Угорщині, Румунії, Польщі, Чехії, Греції. Автор наукових статей, брошур, монографій про Голодомор, видання «Енциклопедія Голодомору», науковий консультант близько 30 науково-документальних телефільмів про Голодомор. Упорядник та співавтор меморіальних видань: «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ» (К., 2008), «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні (загальноукраїнський том)» (К., 2008), «Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка» (К., 2008), «Голодомор 1932–1933 років на Донбасі» (2015).

М. один із засновників Асоціації дослідників голодоморів в Україні *(див. АДГУ)*, виголосив доповідь на її установчому з'їзді 27 червня 1992 р., де назвав Голодомор – геноцидом українського народу. Голова Ради АДГУ в Україні (1996, 2008–2018), ініціатор і науковий консультант з підготовки до видання збірників спогадів очевидців Голодомору. Створив та очолив в Інституті історії України НАН України Центр дослідження геноциду українського народу (2002–2009), керував спільними міжнародними науковими проектами із дослідження причин та наслідків Голодомору. Готував доказову архівно-документальну базу для організації міжнародного трибуналу «Нюрнберг-2» над ідеологією і практикою ВКП(б)–КПРС, звернення до міжнародних організацій з вимогою визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом. Член Координаційної ради при Президенті України із вшанування пам'яті жертв Голодомору (2007–2008), учасник нарад у Кабінеті Міністрів України, на яких обговорювалася концепція національного Меморіалу-музею жертв Голодомору в Україні (2006–2010), член Оргкомітету з підготовки та проведення заходів до 85-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні (2018). Брав безпосередню участь у розробці доказової бази президентського проекту Закону Верховної Ради України про визнання Голодомору-геноциду (2006), надав науково-історичні і документальні матеріали для розгляду питання в Апеляційному суді м. Києва 13 січня 2010 р. щодо обвинувачення Й.Сталіна, В.Молотова, Л.Кагановича, П.Постишева, С.Косіора, М.Хатаєвича у злочині геноциду в Україні 1932–1933 рр. *(див. Кримінальна справа №475)*. Рішенням Мещанського райсуду м. Москви від 1 грудня 2011 р. праці М. про Голодомор заборонені для поширення на території Російської Федерації, кваліфіковані як екстремістські. У грудні 2015 р. Феодосійський районний суд заборонив книги М. про Голодомор на території окупованого Криму та РФ.

Досліджував соціально-антропологічні і статистично-демографічні аспекти Голодомору, виявив архівно-кримінальні справи репресованих демографів і статистиків України 1930-х рр., у яких зафіксовано загальну кількість полеглих від штучного голоду – 7,7 млн осіб *(див. Асаткін О.М., Хоменко А.П.)*. Першим в Україні показав історію створення та функціонування системи торгсину. За наукового керівництва М. підготовлено та захищено дві кандидатські дисертації про діяльність Чернігівської та Київської облконтор торгсину в 1931–1936 рр. Автор серії брошур про Голодомор в УСРР, які заборонені на території Росії. Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2008).

Л-ра і джерела: Вчені Інституту історії України: Бібліографічний довідник. Вип. 1. – К., 1998; Українські історики XX ст.: Бібліографічних довідник. Вип. 2. Ч. 1. – К.; Львів, 2003; Веселова О.М. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). – К., 2007; Ковальчук О.О. Марочко Василь Іванович // Енциклопедія історії України. Том 6. – К., 2009. – С. 530; Марочко В. Голодомор 1932–1933 років на Донбасі. – К., 2015. – 102 с.; Марочко В.І. Статистика жертв Голодомору 1932–1933 років: історично-демографічний дискурс // Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації. – К., 2017. – С. 25–47; Його ж. О.М.Асаткін – вигаданий «фальсифікатор» перепису населення 1937 р. // Український історичний журнал. – 2017. – №4. – С. 129; Його ж. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс // Український історичний журнал. – 2017. – №5. – С. 112–132; Його ж. Гарет Джоунз: подорож у пекло

Голодомору // Дзеркало тижня. – 2017. – 25 листопада – 1 грудня; «Червоний голод» Енн Епплбом: роздуми Пулітцерівського лауреата // Слово Просвіти. – 2017. – 7–13 грудня; Пристрасті довкола Голодомору: реальні міфи // Дзеркало тижня. – 2018. – 24 – 30 березня; Голодомор – геноцид: Заперечення Пулітцерівськими лауреатами // Дзеркало тижня. – 2018. – 23 червня.

МАРТИНОВ Іван Іванович – жертва Голодомору 1932–1933 рр. на території Бульварного р-ну м. Києва. Помер 8 серпня 1933 р. від плямистого тифу у віці 38 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 428.

МАРТОПЛЯЦИ – їжа (їдло) голодних людей в Україні 1932–1933 рр. Ці деруни виготовляли з горішини, щавлю, липового листя та «з бозна-яких бур'янів».

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 105.

МАТВІЄНКО Данило Антонович – житель с. Малинівка Чугуївського р-ну Харківської обл. До колективізації мав господарство – коня, дві корови, хату, хлів, клуню. У 1930 р. згідно з контрактацією *(див. Контрактація)* вимушено здав корову задля виконання плану м'ясозаготівлі та інших зобов'язань. Весною 1931 р. вступив до колгоспу, але восени його сім'я заявила: «Ми працювати у СОЗі не будемо». У зв'язку з виходом одержав «тверде завдання» до двору з хлібозаготівлі. 17 серпня 1931 р. в нього забрали озимий та яровий хліб у снопах – 24 копи. «А після конфіскації мого хліба, – скаржився до влади М. 19 серпня 1932 р., – господарство було продано за невиконання хлібозаготівлі, а саме: хата, хлів, клуня, кінь зі збруєю, реманент і все барахло домашнє. Сім'я моя складається із 7 їдоків – я, гр. Матвієнко Д.А. 30 років, дружина моя 37 років, донька 17 років, друга донька 12 років, третя донька 8 років, сина 5 років, другого сина 1,5 роки». Приречений на голодну смерть, господар двору просив ВУЦВК розглянути його скаргу про незаконне доведення йому «твердого завдання» *(див. Тверде завдання)*, яке 9 липня 1932 р. довели повторно: 3 ц м'яса, 5 ц сіна, 3 ц хліба, 200 крб. державної позики. Селянин не мав худоби, лише посів жита, який міг дати 5–6 ц зерна. Скаргу залишили без вирішення, а сім'я була приречена на голодну смерть.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1932–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 506–507.

МАТОРЖАНИКИ – їжа (їдло) голодних селян в Україні 1932–1933 рр. Виготовляли із коріння лепехи, бруньок лощини, мерзлої картоплі, суміші лободи, кори дерев, які мали гіркий та кислий присмак. «Я пам'ятаю, – згадувала мешканка села Мухи на Вінниччині М.М.Олянецька, – мама моя спекла (не знаю з чого) два маторжаники, як їх тоді називали. Того дня налетіла бригада до нашої хати, і я, і моя сестра сховали під пахву ці нещасні маторжаники і сіли на лежанці. Кучер потяг мене за руку – і вона, ця хлібина, випала. Забрали і в мене, і в сестри. Мати просить, щоб віддали: «Ви ж бачите, вся сім'я вже вимерла, нехай хоч ці останутся». Не помогло». Від вживання М. селяни часто помирали, тому що виснажений організм не справлявся із сурогатною їжею.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 106.

МАРКСОВЕ – село Брацлавського р-ну Вінницької обл. У Брацлавському р-ні напередодні колективізації проживало 31,3 тис. осіб, з яких етнічних українців – 29 тис., росіян 227, поляків 2325 осіб. У Марксовській сільраді було 579 дворів, 2364 мешканці, з яких 2174 українці, 185 поляків та 5 євреїв. Селяни чинили опір примусовій колективізації, хлібозаготівлі. У с. Марксове діяв колгосп «Селянський хлібороб». Його голова Д.Є.Панадій у липні 1931 р. обурювався з приводу конфіскації хліба та пасивного споглядання селян. Висловлювався про те, що «...настала загибель людства, нехай гадів душать, можливо швидше візьмуться до зброї». Колгоспники села говорили про погане життя за Миколи II, а «тепер ще гірше», відмовлялися здавати хліб державі. Голова колгоспу говорив односельчанам, що «заберуть весь хліб і пропадемо від голоду», і що «варто лише повстати одній сотні петлюрівців, як підтягнуть всіх за собою і розіб'ють нас усіх». Сексоти ДПУ фіксували антирадянські настрої, тому кожен вислів селян, а тим паче керівництва, брали на облік. Селянин П.Паламарчук заявляв: «Чому ці люди мовчать, дурні, чого вони сплять, хоча б одне село піднялося, а тоді б пішла метушня». Брацлавський райвідділ ДПУ доповідав у зв'язку з цим: «Паламарчук нами проробляється». Однак його протестні висловлювання продовжувалися. «У селі буде голод, бо у контрактантів і у твердоздавців забрали весь хліб, і, що в колгоспі на теперішній день хліба також немає, і, що внаслідок голоду може статися зрив існування Радянської влади». Готовність захистити родини від хлібозаготівельних комісій висловлювали інші мешканці с. Марксове. Такі настрої спостерігалися восени 1931 – на початку 1932 р. і супроводжувалися формами масового опору («волинки», приховування хліба, відмова виконувати подвірні плани хлібозаготівлі, вихід із колгоспу, повернення усуспільненої худоби). Однак свавілля влади по хлібозаготівлі продовжувалися. На початку січня 1933 р. уповноважений райкому партії т. Слабкий викликав до сільради групу жінок с. М., які

не здавали хліб, наказав роздягнутися та зачинив у холодній кімнаті, примушував танцювати, хреститися із піднятими руками, тримав кілька діб без їжі. Село охопив голод. Голодування розпочалося в січні, набуло поширення в лютому і «значно збільшилося у березні місяці». На початку березня 1933 р. траплялися випадки людоїдства. Село М. було віднесено до 13 сіл Б. р., у яких Голодомор досяг апогею.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 162; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 190–192, 201–202, 208, 354, 367, 372, 377.

МАСОВА смертність – визначення, яке використовувалося в 1933 р. партійними і радянськими органами для оцінки соціально-демографічної ситуації в сільських районах України. 15 лютого 1933 р. Дніпропетровський обком КП(б)У визнав «факти масової смертності» в районах області. ДПУ УСРР у березні 1933 р. підкреслювало «масовий характер» голоду та смертності населення. Поширеним був термін «висока смертність», але її системною реєстрацією ні загси, ні сільради не займалися, тому у звітах і доповідних записках державних органів влади зустрічалися терміни – «масова смертність», «поголовний голод», «масове захворювання». Райвідділи ДПУ, які вивчали політичну ситуацію в конкретних селах, частково встановлювали кількість померлих, повідомляли про «кілька десятків тисяч осіб». Доказом «масової смертності» стала внутрівідомча звітність партійно-радянських структур про кількість районів з фактами масового голодування селян. 30 квітня 1933 р. Павлоградський райком КП(б) У повідомив обком про те, що за три місяці 1933 р. смертність виросла в 7 разів порівняно з попереднім роком, а загси зареєстрували смерть 2353 осіб, але «... ці відомості зменшені мінімум на 40–50%, тому що за останній термін виявлено багато випадків непохованих трупів». Наявність у партійних документах самого терміну «масова смертність» свідчила, що апогей Голодомору в УСРР припав на зимово-весняні місяці 1933 р., вирізняючись неухильним зростанням смертності, яку не могли приборкати санітарно-профілактичні заклади Наркомату охорони здоров'я УСРР, стаціонарні пункти Українського Червоного Хреста, таємно допущені в українські села. За матеріалами відомчої статистики, дослідженнями демографів та статистиків 1930-х рр. *(див. Асаткін О.М., Хоменко А.П.)* жертвами голоду та його наслідків стали понад 7 млн осіб.

Л-ра і джерела: Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 653, 654, 687; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 834.

МАСОВИЙ виїзд селян – термін, який зустрічався в таємних доповідних записках ДПУ УСРР, партійних органів. Він засвідчував масове соціальне явище – пасивну форму порятунку селян від голодної смерті шляхом пошуку хліба в інших районах країни, а також втечі з села до міста. Випадки масової внутрішньої міграції були типовим явищем для кочових народів, особливо для казахів, які залишали аули сотнями тисяч у 1930 та протягом 1931–1933 рр., не маючи адміністративних перепон. В Україні були вжиті обмежувальні заходи *(див. Загорожувальні загони)*, починаючи з січня 1928 р., які діяли до квітня 1932 р., але тимчасово скасовані (дозволялося перевозити ручний багаж до 16 кг). У січні 1933 р. заборонили продавати залізничні квитки селянам України та залишати села без дозволу влади. У лютому 1933 р. ДПУ УСРР доповідало про те, що в грудні 1932 – січні 1933 р. «...спостерігалися масові виїзди із сіл селян, головним чином злісних нездавців хліба», тому з метою їх приборкання сільрадам заборонялося видавати довідки про дозвіл на виїзд, був наказ арештовувати організаторів поїздок, а по лінії транспортних органів ДПУ створювати «оперативні заслони». За 10 днів січня 1933 р. затримано 3861 особу, з яких 3521 повернено в села, 340 заарештовано. Відділи ДПУ виявили на залізницях близько 17 тис. знесилених осіб, повернули до місць постійного проживання 15 тис. осіб.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 708–710.

МАСОВИЙ вихід з колгоспів – стихійна форма протесту селян, викликана примусовими адміністративно-репресивними методами створення колгоспів, безгосподарністю, відсутністю матеріального стимулювання, занепадом основних галузей сільськогосподарського виробництва, підневільною системою праці з її умовною оплатою на трудодні *(див. Трудодні)*, голодом. Якщо в березні–квітні 1930 р. масовий вихід селян з колгоспів був зумовлений примусовим усуспільненням землі, худоби, реманенту, навіть предметів хатнього побуту, (влада назвала це «запамороченням від успіхів» колективізації), то у 1932–1933 рр. вихід з колгоспів супроводжувався відсутністю розрахунків за виробленими трудоднями, соціальною ізоляцією, режимом «чорних дощок» *(див. Чорні дошки)*, тотальним Голодомором. У 1932 р. масово покидали колгоспи, артілі і тсози у 27 районах Київської, 53 районах Вінницької, 21 районі

Харківської обл., а також члени 5829 дворів в АМСРР. На Харківщині заяви про вихід подали 10 тис. колгоспників із 312 колгоспів, серед яких 40% колишніх бідняків, 27% середняків та 11% «куркульсько-заможних» господарств. Вихід супроводжувався селянськими «волинками», поверненням худоби, пограбуванням колгоспних комор. Так колгоспники рятували власні родини від голоду.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – М., 2007. – С. 556.

МАХНІВСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Вінницької обл. у 1932–1933 рр. Напередодні колективізації М. р. належав до Бердичівської округи, мав у своєму складі 18 сільрад. На їх території проживало близько 45 тис. осіб, з яких українці становили 37 тис., а решту – поляки (5,1 тис.) євреї (256 осіб), росіяни (309). У с. Махнівка, яке в 1927 р. було районним центром, проживало 6292 особи, з яких було українців 3317, євреїв 2025, поляків 851 особа. У жодній із сільських рад етноменшини не переважали, а українці становили більшість. У 1929–1930 рр. селяни М. р. чинили опір колективізації, розкуркуленню. У 1931–1932 р. вони всіляко ухилялися від хлібозаготівлі, інших форм натуральних повинностей і штрафів, вдавалися до так званих терористичних актів – підпалів, замахів на активістів. На початку червня 1932 р. почали масово залишати села. Станом на 17 липня 1932 р. в М. р. до правлінь надійшло 450 заяв про вихід з колгоспів. У колгоспі села Вовчинці було 447 господарств, а заяви про вихід подало 300; у с. Безим'яному 100 заяв на 223 двори. Майже в кожному селі десятки селян намагалися повернути усуспільнене майно, худобу.

29 липня 1932 р. селяни М. р. мали здати державі 7,4 т хліба, незважаючи на мізерний збір і недосів весною 1932 р. Райвиконком М. р. вважав план нереальним, однак, «боячись звинувачень в опортунізмі», розпочав його «доведення до сіл». У М. р. під час хлібозаготівлі в серпні – вересні 1932 р. забрали 57% валового збору зернових, а в індивідуальному секторі – 69%. У селян «зовсім не залишилось продовольчих і фуражних ресурсів». Колгоспникам М. р. залишили 60 кг зерна на їдця протягом року, тобто у кілька разів менше необхідної норми *(див. Мінімальна голодна норма харчування, Маркевич О.М.)*. Перші випадки голоду проявилися весною 1932 р., а масовий голод припав на грудень 1932 – першу половину 1933 р. У М. р. тоді проживало 52 тис. осіб. Територія р-ну, порівняно з 1927 р., збільшилася за рахунок приєднання сільрад у 1930 р. 17 лютого 1933 р. Вінницький обком КП(б) У констатував факт «голодних смертей і пухлих» у М. р. На початку березня Голодомор поглинув майже всі села району, жертвами якого стали колгоспники та одноосібники: у с. Мончинці виявили 20 сімей, с. Вуйна – 25, с. Фридров – 20, с. Домбалівка – 15, с. в. Кутищі – 22, с. Вовчинці – 24, с. Чернички – 18, с. Немиринці – 70. У них помирали дорослі й діти, переважно лежали опухлими, особливо діти. 11 березня 1933 р. облвідділ ДПУ, співробітники якого перевірили випадки голоду з початку лютого місяця, визнав М. р. регіоном «продовольчих труднощів», а також визнав факт масової смертності від голоду. Колгоспники виробили по 250–300 трудоднів, але з кожних 1,7 кг на трудодень для так званого громадського харчування було використано лише 1,4 кг. Тому на голодну смерть були приречені члени родин колгоспників, яких залишили без хліба. Селяни харчувалися сурогатами, дохлятиною, котами, собаками, траплялися випадки людоїдства і трупоїдства. У березні 1933 р. у М. р-ні факти масового голоду були встановлені в 9 селах, які обстежили працівники ДПУ та міліція. Від голоду потерпали мешканці інших сіл. Трупи померлих не були поховані протягом кількох тижнів.

15 травня 1933 р. Голодомор охопив 3745 селянських дворів М. р. 30 квітня було 8731 жертв, 15 травня – 11532, з яких 3476 у квітні та 4147 у травні були фізично виснаженими, а смертність становила 31% і зростала щодекади на чверть. 17 травня 1933 р. М. р. був віднесений до першої групи районів, у селах якої «спостерігається масове ураження недоїданням». Фізичне виснаження, опухання та факти голодної смерті у селах М. р. тривали до перших місяців жнив 1933 р. Восени діяв рецидив Голодомору, викликаний черговими хлібозаготівлями та репресіями проти селян. 15 лютого 1934 р. ДПУ УСРР інформувало уряд УСРР про появу «продовольчих труднощів» у 349 сільрадах 74 районів України, серед яких опинилися і села М. р., у яких фіксувалися «випадки опухання і смерті». Факти голоду виявили у 12 селах М. р., у 399 родинах – 261 колгоспників та 138 одноосібників. Від голоду потерпало близько 2 тис. осіб, з яких 11% виявилися опухлими. Проддопомога була недостатня, тому селяни району помирали, перебували у соціально депресивному стані. У селах М. р. терор голодом тривав протягом 1932–1934 р.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 8; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 383, 422, 478, 509–510; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 673; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234. – Арк. 9–11; Шульга І.Г. Голод на Поділлі. До 60-річчя Голодомору 1933 р. – Вінниця, 1993. – С. 213.

МЕДВЕДЄВ Дмитро Анатолійович – російський політичний діяч. Народився 14 вересня 1965 р. в м. Ленінград. Вищу освіту здобув на юридичному ф-ті Ленінградського ун-ту (1987), кандидат юридичних наук (1990). До 1999 р. викладав в Санкт-Петербурзькому ун-ті, радник міського голови міста, перший заступник керівника апарату Адміністрації Президента РФ (1999–2000), очолював виборчий штаб В.В.Путіна в березні 2000 р., керівник АП РФ (2003–2005), перший заступник голови уряду РФ (2005–2008). 2 березня 2008 р. обрано Президентом РФ, а 7 травня 2012 р. очолив уряд РФ, призначений прем'єр-міністром РФ (травень 2018). Політичний тандем Медведєв-Путін триває з другої половини 1990-х рр., започаткований в апараті міськради С.-Петербурга. М. голова Ради директорів «Газпрому» (2000–2008).

Ситуативне ставлення М. до Голодомору 1932–1933 рр. в СРСР залежало від зовнішньої та внутрішньої політики РФ. До листопада 2008 р. він не змінював його радикально. Прихильник концепції «загальносоюзного голоду» та «общей трагедии», М. заперечує етнічну та національну складові Голодомору – геноциду в Україні. 17 листопада 2008 р. М. відхилив запрошення В.А.Ющенка до Києва на Дні Скорботи і Пам'яті, але надіслав особисте звернення. Президент РФ запропонував «формування спільних підходів», так як за гаслом «засудження геноциду українців» вбачав нівелювання «трагедії інших постраждалих народів колишнього СРСР», тому зазначив – «...не вважаю доцільною свою участь у заходах», які назвав ритуальним «тестом на патріотизм і лояльність», своєрідним «підготовчим класом» для вступу в НАТО. Закликаючи до «неупередженого, чесного і неполітизованого ставлення до історичної спадщини», М. проігнорував те, що українці Європи та Америки розпочали меморіальні та протестні акції восени 1933 р., тобто задовго до створення НАТО. Цитуючи Закон України 28 листопада 2006 р. про визнання Голодомору геноцидом українського народу, підкреслив «особисті зусилля» В.А.Ющенка, прокоментував статтю про кримінальну відповідальність за свідоме заперечення Голодомору. М. піддав ревізії згаданий закон, довільно тлумачив його положення: «За цією, м'яко кажучи, «однобокою логікою», будь-який громадянин України, стверджуючи, що, крім українців, у той період від голоду загинули росіяни, казахи, білоруси, на Вашу думку, чинить кримінальний злочин». М. не зауважив, що Закон не передбачає подібного ситуативного застосування, а лише застерігає від заперечення самого факту Голодомору-геноциду українського народу. У 1932–1933 рр. громадянами УСРР були етнічні росіяни, білоруси, німці, поляки та представники інших народностей, що стали жертвами Голодомору на території України. М., спираючись на власні погляди та своїх радників, наголосив, що «... голод 1932–1933 років в Радянському Союзі не був спрямований на знищення будь-якої окремої нації. Він став наслідком посухи і здійснюваної проти усієї країни, а не лише проти України, насильної колективізації і розкуркулення». Справді, селяни України і Росії стали жертвами колективізації, політики розкуркулення (близько 9 млн осіб), а також хлібозаготівельних кампаній, що відбувалися за територіальною і національною ознаками, але вони належать до категорії репресованих, а не знищених голодом. Законодавство обох республік про реабілітацію передбачає матеріальну компенсацію розкуркуленим селянам.

Фраза М. «історична правда вимагає від нас відповідального підходу» є абстрактною політичною заявою, тому що ні «Единая Россия», ні Державна Дума не визнали Голодомор на території РСФРР – геноцидом російського народу, навіть відсутня політично правова оцінка. Державна Дума РФ не відновила «історичної правди», не дала політичної і правової оцінки Голодомору на території РСФРР, але Російська Федерація, як спадкоємниця СРСР, уникає будь-якого юридичного визнання Голодомору. Твердження М. про те, що в Росії «можна вільно обговорювати» проблеми Голодомору, не відповідають дійсності. Восени 2008 р. у Москві, в «Українському домі» на Арбаті, 9 було вчинено напад на меморіальну виставку, приурочену до Дня пам'яті і скорботи. 4 грудня 2011 р. Міщанський районний суд м. Москви унеможливив використання літератури про Голодомор, визнав її екстремістською і забороненою на території Росії.

Після анексії Криму російською окупаційною владою та агресії на Донбасі відбулося вилучення літератури про Голодомор з бібліотек Феодосії, Сімферополя, Донецька, Луганська. Книги спалювали на вулицях міст. Дослідники Голодомору, бібліотекарі, громадські діячі зазнали арештів, судових вироків, адміністративних стягнень. У жовтні 2015 р. була затримана працівниця Української бібліотеки в Москві Наталія Шаріна, тому що у фондах виявили «заборонену літературу» – твори українських письменників, книги істориків про Голодомор та політичні репресії. У листопаді 2017 р. речниця Міністерства закордонних справ РФ. М.Захарова назвала Голодомор «антиісторичним фактом».

Л-ра і джерела: http: // minprom.ua http: // www. prawda. com.ru/rus/nevs; Lenta.ru; http: ladno.ru /person

МЕЙС Джеймс Ернест (Mace James-Ernest) – американський політолог, історик, дослідник українського «націонал-ухильництва», Голодомору 1932–1933 рр., політичного життя в Україні 1990-х – початку 2000-х рр. Народився 18 лютого 1952 р. у м. Маскогі (штат

Оклахома, США). Закінчив історичний факультет ун-ту штату Оклахома, навчався в аспірантурі Мічиганського ун-ту (1973–1981), докторант Українського наукового ін-ту Гарвардського ун-ту (1981–1984). Досліджував політично-ідеологічні аспекти українського «національного комунізму» в 1918–1933 рр., політичної діяльності і творчості М.Хвильового, М.Скрипника, М.Волобуєва, захистив дисертацію на тему: «Комунізм і дилеми національного визволення: національний комунізм у Радянській Україні (1918–1933 рр.)». У 1983 р. опублікував її у вигляді монографії.

Вивчення Голодомору 1932–933 рр. в Україні М. розпочав у Гарварді. «На той час, коли у 1981 році я розпочинав своє дослідження Великого голоду в Україні, – писав учений, – було безліч ще не опублікованих партійних документів. Але після вивчення національного комунізму з контексту української історії цього періоду й з такими документами, промовами, передовими статтями, котрі друкувалися буквально щоденно в офіційній пресі радянської України, мені стали раптом абсолютно ясні основні риси офіційної політики радянського режиму щодо України». Першу наукову доповідь про голод М. виголосив 13 грудня 1981 р., яку видрукував часопис «Новий шлях». У 1982 р. М. опублікував у співавторстві із С.Максудовим *(див. Бабьонишев С.)* статтю про демографічні втрати населення України від голоду. Написав також статтю про розв'язання «української національної проблеми» Й.Сталіним, про політичні відносини в УСРР 1921–1933 рр. Спільно з Я.Рудницьким виступив на міжнародній конференції з проблем геноциду і голокосту 1932–1933 рр., яка відбулася 22 червня 1982 р. у Тель-Авіві. Доповідь М. подала газета «Вільна думка» (1982 р.), а передрукували часописи «Новий шлях», «Українські вісті», «Вільне слово» у квітні – серпні 1982 р. М. визнав Голодомор – геноцидом українців. Українські газети США висвітлювали промови М. протягом 1983 р. 26 листопада 1983 р. газета «Вільне слово» повідомила про участь М. і Р.Конквеста в роботі Комісії Сенату, а 24 листопада 1984 р. «Новий шлях» подав огляд їхніх книг та професора М.Долота *(див. Долот М.)*. У травні–червні 1984 р. українські газети писали про участь М. в обговоренні рукопису книги Р.Конквеста «Жнива скорботи» *(див. Конквест Р.)*.

14 жовтня 1984 р. М. призначили керівником конгресово-президентської комісії з вивчення Великого голоду *(див. Комісія Конгресу США з вивчення голоду, Куропась М.П.)*. До складу комісії входили два сенатори, чотири члени Палати Представників, серед яких і голова комісії – конгресмен Даніель Майка *(див. Майка Даніель)*. Науково-організаційне керівництво проектом здійснював М. Чотири роки (1986–1990) М. системно досліджував спогади очевидців, документи, пресу про голод в Україні, а підсумком діяльності стали звітні видання: «Рапорт Конгресові США Комісії з дослідження голоду в Україні» («Report to Congress of the Commission on the Ukraine Famine" (1988) та «Збірник усних свідчень Комісії з дослідження голоду в Україні» («Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine" vol. 1-3 (1990). Обидва видання вийшли друком у Вашингтоні. У 1988 р. М. опублікував статтю «Геноцид в СРСР», яка вийшла у збірнику «Геноцид: критичний огляд бібліографії» (Лондон). З 1982 до 1990 р. видав близько 25 праць.

У 1988–1990 рр. М. активно співпрацював з Міжнародною комісією з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні, виступив на її засіданнях у Брюсселі (травень 1988 р.) та Нью-Йорку (листопад 1988 р.). Надані М. документи, свідчення, матеріали проекту «Усна історія», переконали членів Комісії в тому, що голод 1932–1933 рр. в Україні – історичний факт, тому вона розпочала слідство. М. виступив науковим експертом, назвав загальну кількість жертв Голодомору – 7,5 млн осіб. Комісія використала свідчення М. щодо ігнорування Й.Сталіним факту голоду в УСРР, про організоване позбавлення селян хліба, про відсутність своєчасної продовольчої допомоги голодуючим, про участь окремих іноземних кореспондентів у замовчуванні голоду, про готовність західних країн надати допомогу у випадку офіційного звернення Кремля. М. встановив причетність радянського уряду до штучного голоду, персональну відповідальність В.Молотова, П.Постишева, а також колегіальну участь ДПУ, які виконували злочинні накази керівництва. В одному із свідчень М. заявив: «Що зближувало сталінізм і нацизм – це нав'язування транслюдської або надлюдської ідеології та моралі, внаслідок чого моральним стало вбивати людей ради вищої мети. У Радянському Союзі під керівництвом Сталіна знищувати мільйони селян – класових ворогів, опонентів різних спрямувань – вважалося дозволеним під кутом зору вищої користі творення суспільства, заснованого на диктатах марксизму-ленінізму». Підсумкові матеріали Міжнародної комісії з розслідування з'явилися в Україні завдяки М., який приїхав до Києва у квітні 1990 р.

У 1990–1993 рр. М. – науковий співробітник ін-ту Гаррімана при Колумбійському ун-ті (Нью-Йорк), вивчав національне питання Української науково-дослідної програми Іллінойського ун-ту, консультант проекту «Україна» Ін-ту американського плюралізму (м. Чикаго).

В Україні М. працював з 1993 р.: як науковий співробітник Ін-ту національних відносин і політології НАН України, професор політології Національного

ун-ту «Києво-Могилянська академія» (1995–2004), проректор Міжнародного Християнського ун-ту (Київ), заступник головного редактора журналу «Політична думка» (1994–2004), консультант англомовного видання газети «День». У 1994–2003 рр. він опублікував 120 науково-популярних статей, які стосувалися переважно Голодомору–геноциду, українізації, політичної ситуації в Україні. Автор терміну «постгеноцидне суспільство», ідеї створення науково-дослідного інституту дослідження Голодомору-геноциду в Україні, доклав багато сил для міжнародного визнання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні геноцидом. «У контексті теорії Р.Лемкіна 1982 року на Міжнародній конференції про голокост і геноцид, – писав М. 31 березня 1994 р. на сторінках газети «Літературна Україна», – яка відбулася в Ізраїлі, я вперше виступив із заявою, що голод 1932–1933 років був актом геноциду проти народу України». Учений був постійним учасником міжнародних науково-теоретичних конференцій, які відбувалися за кордоном та в Україні в 1990-х рр. початку 2000-х рр.

Помер М. 3 травня 2004 р. Похований на Байковому цвинтарі в Києві. За особисті заслуги перед українським народом та історичну правду про Голодомор в Україні М. нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого II ст. (2006).

Л-ра і джерела: Веселова О.М. Мейс Джеймс-Ернст // Енциклопедія історії України. Том 6. – К., 2009. – С. 590–591; Веселова О.М. Мейс Джеймс Ернест // Український історичний журнал. – 2004. – №4; День і вічність Джеймса Мейса / за ред. Л.Івшиної. – К., 2005. – С. 25–27, 122; Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. – К., 1992. – С. 19, 117, 129, 157; Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 812–813; Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна наукова конференція, Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 46; Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С. 6; Джеймс Мейс. Україна: матеріалізація привидів / Упоряд. Н.Дзюбенко-Мейс. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. – 685 с.; Мейс Джеймс. Комунізм та дилема національного визволення: Національний комунізм у радянській Україні, 1918–1933 / З англ. переклав Максим Яковлєв. – Київ: Комора, 2018. – 496 с.

МЕЖЕНСЬКИЙ Тимофій Петрович – мешканець с. Бараниківка Біловодського р-ну Донецької обл., учасник опору політиці хлібозаготівлі у 1932–1933 р. Висловлював серед односельчан «антирадянські гасла» та заклики до невиконання хлібозаготівельних планів: «В хлібозаготівлю хліба не везіть. Їм скільки не вези – ніколи не нагодуємо, а тільки ми залишимося голодними. У кого є хліб – похороніть в ями, а то навесні їсти нічого не буде, тому що весь хліб заберуть в хлібозаготівлю і ви зостанетеся голодні. Хіба ви не бачите, що навіть забирають хліб в колгоспах, а колгоспників залишають голодними»; «Весь хліб відсилають за кордон, а люди помирають з голоду, коли ми самі жили, то хліб був і ходили не голі і не босі, а коли почали будувати колгоспи, то люди голодні і голі». 14 січня 1933 р. М. заарештували та розпочали слідство, 14 березня справу направлено до Донецького облсуду, але 14 травня 1933 р. підсудний помер. 22 серпня 1933 р. справу закрито у зв'язку із смертю обвинуваченого. Реабілітований 1994 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 179.

МЕЖИРІЧ – село Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. За переписом населення 1926 р. у селі було 674 двори та 3981 особа, з яких 3967 етнічних українців, 14 росіян. На землях села діяли чотири колгоспи: «1-го Травня», «Трудовик», «Красная Нива», комуна ім. Сталіна. 60 селянських дворів розкуркулили. Селяни чинили опір колективізації та хлібозаготівлі, підтримували Павлоградське повстання 1930 р. Голодування розпочалося весною 1932 р., а протягом 1933 р. голод став масовим. У с. Межиріч траплялися випадки людожерства, які стали предметом розгляду спеціальної комісії, створеної райкомом КП(б)У. З'ясувавши обставини та причини канібалізму, вона констатувала: «Торкаючись загального стану села, комісія встановила, що голодуючих – значна кількість, як одноосібників, так і колгоспників. За попереднім, далеко ще не повним обліком, гостро голодуючих колгоспників біля 300 осіб, одноосібників – біля 40, різновікових, дуже пухлих і майже неспроможних пересуватися. Однак за більш ретельної перевірки, яка зараз відбувається, число уражених голодуванням збільшується до 70% усього населення села». За січень–березень померло від голоду 262 особи. Внаслідок колективізації та Голодомору 30 березня 1933 р. населення села зменшилося до 2950 осіб, тобто на третину, якщо порівняти з 1926 р. Для так званого громадського харчування колгоспників виділили 101 пуд борошна і 1440 пудів кукурудзи, з яких завезли лише половину. Харчуванням забезпечували лише працюючих у колгоспах, навіть одноосібників, які брали участь у сівбі, щоб «попередити цим випадки людоїдства». Місцеві партійно-радянські органи були «...залякані ще під час хлібозаготівлі, про те щоб не лише не писали, а навіть і не говорили про

факти голодовки», хоч с. Межиріч стало територією Голодомору.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 799–800.

МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ район – адміністративний центр Дніпропетровської обл. у 1932–1933 рр. На початку січня 1932 р. у М. р. проживало 79 тис. осіб. Голодування спостерігалося весною 1932 р., а протягом першої половини 1933 р. селяни М. р. масово гинули від голодної смерті. У лютому 1933 р. діти перестали відвідувати школу, помирали від хвороб через недоїдання. До середини лютого 1933 р., як зазначав М.Хатаєвич *(див. Хатаєвич М.)*, «...на всі ці випадки і опухання від голоду та голодних смертей не лише ніхто не звертав ніякої уваги, але вважалось антипартійним і необережним на це реагувати». До районів, у яких було «багато випадків опухання і голодних смертей», належав і М. р. 5 березня 1933 р. він був віднесений до «найбільш тяжких» районів, у якому виявили 437 голодуючих родин, 870 опухлих від голоду, 36 померлих, однак кількість «голодуючих безперервно зростає». Набули поширення випадки людоїдства. 11 березня 1933 р. виявлено 927 сімей колгоспників, які голодували. Поза увагою влади знаходилися одноосібники, серед яких виявилася «найбільша кількість смертних випадків». Мелітопольський райком партії просив 1000 пудів хліба для харчування колгоспників, які працювали в полі. Тому що з одноосібниками «...навряд чи зможемо ми викрутитись без серйозних наслідків стосовно смертності, особливо тепер, коли, крім недоїдання, трапляються міцні морози». У с. Костянтинівка М. р. із 46 померлих лише 9 колгоспників, а діти становили 20%. Висока смертність селян спостерігалася в селах Піщане, Кизияр. На вулицях Мелітополя щодня підбирали десятки трупів, а серед напівживих, яких привозили до лікарень, половина помирала від надмірного виснаження. Забезпечення голодних продуктами харчування за рахунок внутрішніх резервів лише поглиблювало смертність, бо М. р. не мав хліба – його вивезли на хлібозаготівлі. Децентралізовані джерела заготівель хліба, тобто ринкові механізми, не діяли через заборону торгівлі хлібом і борошном. А так звана продовольча допомога, якою у селах займалися «трійки» (голова колгоспу, сільради і секретар партосередку), стосувалася окремих колгоспів, у яких розпочалися польові роботи. 1 квітня 1933 р. населення М. р., як і решти 32 районів області, перебувало в «тяжкому продовольчому становищі». Голодомор у М. р. тривав до нових жнив, а смертні випадки продовжувалися до кінця року внаслідок хвороб – тифу, кишково-шлункових отруєнь. Від Голодомору, судячи із доповідних записок представників партійно-радянських органів влади, потерпали усі села М. р., висока смертність була серед селян, особливо одноосібників.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 397, 405, 407, 409, 466, 470, 477; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 751–752; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234. – Арк. 28–32.

МЕЛЬНИК Кузьма Пилипович – жертва Голодомору 1932–1933 рр. на території Сталінського р-ну м. Києва. Помер 23 липня 1933 р. від загального виснаження у віці 33 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 514.

МЕЛЬНИК Іван Степанович – жертва Голодомору 1932–1933 рр. на території Жовтневого р-ну м. Києва. Помер 15 березня 1933 р. від безбілкових набряків у віці 29 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 433.

МЕНЖИКИ – їжа (їдло) голодних селян в Україні 1932–1933 рр. Виготовляли з полови, особливо гречаної, яку товкли в ступі до борошновидного стану, пекли і вживали. Інколи додавали висівки для цупкості і хлібного присмаку.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору / Зібрав і упорядкував Олекса Різник. – Одеса, 2003. – С. 106.

МЕРЗЛА картопля – їжа голодних селян в Україні 1932–1933 рр. М. к. збирали на колгоспному полі ранньої зими або весною, поїдали сирою, варили, сушили і виготовляли баланду. У травні 1932 р. селяни Погребищенського та Оратівського р-ну Вінницької обл., як інформував обком КП(б)У, масово зрізали бруньки на деревах, «...вижимали сік із мерзлої картоплі, до того ж, мерзла картопля збирається на полях біля кагатів як у колгоспах, так і радгоспах. Збирають лушпиння з картоплі біля їдалень колгоспів, підбирають черепах і листя, їдять м'ясо дохлих коней». Голод охопив тоді 37 сіл із 40 у Погребищенському р-ні, у яких були випадки голодної смерті.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 282.

МЕРЛЬ Штефан *(Merl Stefan)* – німецький історик, професор Ун-ту м. Білефельд (ФРН), дослідник політичних та соціально-економічних відносин в СРСР 1920–1970-х рр., автор праць про сільське господарство в роки непу. Статті М., опубліковані в німецьких наукових часописах другої половини 1980-х рр.,

стосувалися форм і методів здійснення колективізації, хлібозаготівлі, національного аспекту голоду в СРСР та УСРР, його теоретичного і фактологічного тлумачення. М. науковий опонент Р.Конквеста та Дж. Мейса. Учасник міжнародних конференцій з питань радянської історії, які відбувалися в Європі та Росії, прихильник російської історіографії тлумачення причин та наслідків голоду 1932–1933 рр. в Україні. Заперечував висновки Р.Конквеста про «штучний» та «організований» голод, але вважав його «відомим фахівцем в галузі радянської історії». У 1995 р. М. опублікував на сторінках російського журналу «Отечественная история» статтю, якою намагався спростувати «...переконливість доказів геноциду українців, наведених в книзі Конквеста і в доповіді Мейса, наданій у 1988 р. Конгресу США». М. не погоджувався з твердженням про те, що «...Радянський Союз свідомо сприяв поширенню голоду для того, щоб поставити українців на коліна», але не заперечував згортання політики «українізації». Учений запозичив в українській діаспорній літературі тезу про сталінський задум ліквідації «українського національного руху» шляхом організації голоду, тому потрапив у полон власних дефініцій і роздумів. Він визнав факт голоду зимою 1932 р., але не погодився з наявністю випадків «масової загибелі людей від голоду». М. підтримав тезу про те, що «голод був скрізь» і не вирізнявся в Україні. Основна причина голоду, на його думку, хлібозаготівельна політика уряду, а не природні аномалії. «Можливо, що серед жертв голоду справді більше половини становили українці», – зазначав М. Учений не погодився з твердженням Р.Конквеста про 5 млн українців із 7 млн померлих від голоду, а також про 5–10 млн осіб, названих Дж.Мейсом. Для німецького історика демографічні наслідки – справа дискусійна і не така важлива, позаяк суттєвим є доведення або спрощення іншої тези: «показати, що українці гинули із-за своєї національної приналежності і що голодний мор був викликаний саме таким задумом». М., відслідковуючи логіку доказів і фактів, якими керувалися Р.Конквест і Дж.Мейс, сподівався, що вони зізналися б у «...наявності геноциду не лише стосовно українців, але й німців». Однак, на переконання німецького історика, цього не сталося, тому що вони не наважилися поставити в одну площину голокост євреїв і геноцид німців Поволжя. Принцип уніфікації вивчення голоду, його екстериторіальності, заперечення специфіки Голодомору в Україні, відсутність співставлень загального й одиночного, а також намагання спростувати ознаки геноциду українців – унеможливили об'єктивний історіографічний та науково-історичний аналіз. Висновок М. про участь українців у хлібозаготівлі, відтак і про недоречність розмови про геноцид – провокаційний і маніпулятивний, він ототожнює національне та політичне. Концептуальною хибою статті М. та його аргументації щодо факту геноциду є те, що він не взяв до уваги базових ознак геноциду, названих у Конвенції 1948 р. Антинауковою є аргументація М. про те, що Сталін «свідомо не організував голод». Опубліковане листування диктатора з В.Молотовим, Л.Кагановичем, листи В.Чубаря, Г.Петровського від 10 червня 1932 р. переконливо доводять причетність Й.Сталіна до творення голоду. З'ясувати сутність загального, а тим паче з претензією на його універсальність, без виявлення особливого та одиночного, є суб'єктивним підходом М. до вивчення обставин голоду в Україні.

Л-ра і джерела: Merl S. War die Kollektivierung der Landwirfschaft in der Sowjetunion wirklich notwendig? // Osteuropa. – 1984. – №5. – S. 329–344; Merl S. Wieviel Opfererrmorderte die «Ligkvidierung der Kulaken als Klasse»? Anmerkungen zu einem Buch von Robert Conguest // Geschichte und Gesellschaft. – 1988. – № 14. – S. 536; Мерль Штефан. Голод 1932–1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история. – 1995. – №1. – С. 49–61; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 206–207.

МИТКОВО – село Гайсинського району Вінницької обл. У 1927 р. Г. р-н належав до Тульчинської округи. У с. М. було 424 двори та 1727 мешканців, з яких усі були етнічними українцями. Селяни с. М. брали активну участь у збройних сутичках із загонами ДПУ УСРР, які придушували рух опору проти примусової колективізації та хлібозаготівлі. Голод у с. М. розпочався ще весною, а на початку липня 1932 р. було виявлено 33 сім'ї, дорослі і діти в яких лежали опухлими від недоїдання. Виснажена голодом селянка Ігнатенко кинулася в розпалену піч, вдавшись до самогубства на ґрунті психічного розладу. Жертвами Голодомору стали жителі села М., з яких понад 30% померли.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 318, Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 163.

МИЦИК Вадим Федорович – археолог, етнограф, краєзнавець, дослідник Голодомору. Народився 12 серпня 1940 р. у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну. Вищу освіту здобув у Черкаському педагогічному ін-ті та Київському державному ун-ті імені Т.Г.Шевченка. Науковий співробітник Ін-ту археології АН УРСР (1973), займався вивченням Трипільської культури, автор наукових праць з археології та етнографії. М. активний упорядник першої виставки про

Голодомор в Україні, яка експонувалась у Музеї імені Т.Г.Шевченка в Києві (1992). Директор Тальнівського музею історії хліборобства (з 1985), член Асоціації дослідників голодоморів в Україні (з 1992), голова її Тальнівського районного осередку. М. здійснив поіменний запис всіх померлих від голоду селян 34 сіл району, записав спогади рідної мами – Ярини Мицик. Особисто встановлював пам'ятні знаки на місцях масових поховань жертв Голодомору на Тальнівщині, упорядкував та видав документально-меморіальне видання «Голодовка на Тальнівщині» (2008). Перші публікації М. про голод з'явилися в 1993 р. Учасник всеукраїнських і міжнародних наукових організацій з проблем Голодомору, автор праць, у яких постають етнічна та національна складові Голодомору, його геноцидне походження. М. автор близько 30 праць з етнографії, культури, археології, власного родоводу («Мициківська левада», «Родина на майдані» та інш.). Лауреат премії ім. В.Хвойки в галузі археології (1993), М.Максимовича в галузі краєзнавства, (1996), ім. П.Демуцького в галузі етнокультури (2006), ім. І.Нечуя-Левицького в галузі мистецтвознавства (2011). Заслужений працівник культури України (2005).

Л-ра і джерела: Мицик В. Пам'ятник на могилах (с.Тальянка, Тальнівського р-ну) // Освіта. – 1993. – 10 вересня; Його ж. Розправа над народом (До історії репресій голодом на Уманщині та суміжних землях) // Голод-геноцид 1933 року в Україні. Іст.-політ. аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнар. наук. - теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С.357 – 359; Його ж. Забуттю не підлягає (Спогади с. Вишнопіль, Тальнівський р-н) // Народна армія. – 2003. – 22 листопада; Його ж. Ліквідація голодом // Слово Просвіти. – 2003. – 26 березня; Голодовка на Тальнівщині. Документи, статті. Кореспонденції.Спогади. Списки умертвлених / автор-упоряд. В.Мицик. – К.: ДП «Видав. Дім «Персонал», 2008. – 295 с.

МИЦИК Юрій Андрійович – історик, археограф, дослідник історії України XVII ст., Голодомору, священик. Народився 30 грудня 1949 р. в м. Дніпропетровськ. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Дніпропетровського ун-ту (1971). Захистив кандидатську «Крайника» Феодосія Софоновича як історичне джерело і пам'ятка української історіографії XVII століття», докторську дисертацію «Джерела з історії Визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр.» (1989), доктор церковно-історичних наук із спеціальності історія Української Православної Церкви (2013). У 1994 р. М. висвячено на диякона, у 1996 р. протоієрея. Закінчив Київську Духовну семінарію (2000), Православну Богословську Духовну академію (2007). У 1990 р. М. розпочав збір спогадів очевидців голоду, склав власну методику їх опитування, друкував статті в періодичній пресі. Організатор студентських експедицій для запису спогадів жертв Голодомору, автор передмови та упорядник 10-томного видання «Український голокост» (Т. 1–10, 2003–2014), яке увібрало спогади, документи, науковий коментар *(див. «Український голокост»)*. У передмові до завершального тому М. підкреслив, що «...Голодомор 1932–1933 рр. є по своїй суті геноцидом». Дослідник припинив подальшу роботу над меморіальним виданням через важку хворобу, але не полишив самого дослідження. М. має державні нагороди: знак «Відмінник освіти України» (2005), звання «Заслужений діяч науки і техніки України» (2007). Автор понад 1700 праць з історії України, церкви, Голодомору, політичних репресій.

Л-ра і джерела: Абросимова С., Мицик Ю. Лист з 1933 року: (Лист священика В.Котляревського до Д.Яворницького) // Прапор юності. – 1990. – 5 червня; Мицик Ю. Спогади очевидця // Кур'єр Кривбасу. – 1995. – №36. – С. 29–30; Мицик Ю. З досвіду збору свідчень про Голодомор 1933 р. // Голод – геноцид 1933 року в Україні: Історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Матеріали Міжнарод. наук. – теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – 534 с.; Мицик Ю. Із спогадів про штучний Голодомор 1933 року // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – №157. – С. 50–64; Дніпропетровщина. Зі свідчень про Голодомор 1932–1933 років / Передмова Ю.Мицика // Слово Просвіти. – 2003. – 12–18 лютого; Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив. Том 10. / За ред. о. Ю.Мицика. – К., 2014. – С. 5.

МІЖНАРОДНА комісія з розслідування голоду в Україні 1932–1933 рр. – адміністративно та інституційно незалежна громадська організація професійних юристів Європи та Америки. Ініціатором створення М. к. є Всесвітній конгрес вільних українців, який у 1984 р. звернувся до юристів та вчених-правників країн світу з проханням узяти участь у розслідуванні обставин голоду в Україні. Погодилися на співпрацю: професор права Сассекського ун-ту Великої Британії Дрейнер І.А.Д. Джеральд; колишній прокурор Нюрнберзького процесу, професор Макгільського ун-ту (Канада), директор відділу прав людини ООН Хамфрі П. Джон; професор Паризького ун-ту Левассер П. Джордж; президент Верховного суду Аргентини, професор Левене Рікардо, колишній посол у Колумбії, професор Пенсільванського ун-ту Олівер Т. Ковей; професор Стокгольмського ун-ту Сандберг В.Ф. Джейкоб; професор Католицького ун-ту Лувена (Бельгія) Верховен Джо. Організаційна нарада відбулася 12 лютого 1988 р. в Торонто. Її учасники заявили про функціональну та фінансову самостійність і незалежність від позивача – ВКВУ. 14 лютого 1988 р. відбулося офіційне оформлення та ухвалення самої назви – «Міжнародна комісія з розслідування

голоду 1932–1933 рр. в Україні». Члени М. к. не мали зарплати, але отримували добові у день засідань. До участі в М. к. були запрошені представники СРСР, але лист-запрошення від 13 лютого 1988 р. на ім'я голови радянського уряду М.Рижкова залишився без відповіді. Перший секретар посольства СРСР в Канаді Ю.Богаєвський відреагував заперечувальним коментарем, викладеним у листах від 1 березня 1988 р. та 23 січня 1989 р. Радянська пропаганда розпочала кампанію по запереченню голоду *(див. «Фарисеї»)*.

Для неупередженого і незалежного характеру роботи М. к. була заснована посада генерального адвоката, яким став професор ун-ту Західного Онтаріо Ян А.Хантер. М. к. слухала думку і висновки генерального адвоката перед винесенням рішень з будь-якого суперечливого питання. По завершенню діяльності М. к. передбачалося оприлюднення протоколів усіх слухань і документів, а також видрукуваний підсумковий звіт у двох примірниках оригіналу: один для Генерального секретаря ООН, інший для голови Парламентської Асамблеї Ради Європи. Адвокатами від позивача були І.Сопінка, В.Лібер, а відповідальним за підготовку доказів з боку позивача – президент Палати українських адвокатів Канади Ю.Данилів.

Публічні слухання М. к. відбулися 23–27 травня 1988 р. в готелі «Європа» у Брюсселі та 31 жовтня – 4 листопада 1988 р. в готелі «ООН Плаза» у Нью-Йорку, а заключне 15–18 листопада 1989 р. в готелі «Кенсінгтон Хітон» у Лондоні. Члени М. к. заслухали свідчення очевидців голоду, вивчили матеріали західної преси – публікації журналістів у 1933 р., допитали кореспондента М.Маггеріджа 27 червня 1988 р. *(див. Маггерідж М.)*, врахували дипломатичні джерела, радянську пресу та художню літературу, статті радянських істориків кінця 1980-х рр., дослідження західних учених (Р.Конквеста, Дж.Мейса та інших) М. к., проаналізувавши відповідну інформацію, визнала незаперечним історичний факт голоду.

Особлива увага М. к. була зосереджена на з'ясуванні трьох аспектів: тривалості, географії та кількості жертв голоду. Заслухавши свідків та експертів, члени М. к. встановили: ознаки голодування виявилися на початку 1932 р., а сам голод розпочався наприкінці літа 1932 р. і досяг апогею весною 1933 р. Джерельна обмеженість учасників слухань і відсутність архівних документів не дозволили тоді визначити вичерпні хронологічні рамки, територію і тривалість голоду, які виявилися дещо іншими *(див. Територія Голодомору)*. Висновки М. к. стосовно географії голоду були системними і загалом відповідали реаліям: голод охопив територію УСРР, також «населені людьми неукраїнського походження» інші регіони СРСР – Казахстан, райони Дону, Кубані, Північного Кавказу, Поволжя і Західного Сибіру. Члени М. к. дійшли висновку про те, що «хронологічно Казахстан був першою територією, ураженою голодом», а казахи «різали останню худобу», не сподіваючись «на врожай сільськогосподарських культур», тому голод завдав там «більше страждань, ніж в Україні». Датування «казахського голоду» першими місяцями 1932 р., яке здійснили члени М. к., не збігалося з реальними подіями і датами. Локальні випадки голоду в Казахстані та Україні були восени 1931 р. Однак українські селяни не могли залишити власних господарств, як це робили казахи. Члени М. к. визнали факт відсутності голоду на території Білорусії і не могли пояснити історичного феномену: «...чому території з російським населенням уникли голоду». Члени М. к. не достатньо вникали в суть статистично-демографічних особливостей, тому зупинилися на цифрі 4,5 млн осіб померлих в Україні та 3 млн жертв поза нею.

З'ясовуючи причини голоду, М. к. визнала парадоксальною ситуацію в Україні, яка вважалася основним районом виробництва зернових культур. Причинами голоду визнали примусову колективізацію, розкуркулення, непосильні хлібозаготівлі. Предметом особливого розслідування стало застосування владою карально-репресивного режиму «чорних дощок», які були однією із форм здійснення терору голодом. Визначення «денаціоналізація» М. к. розглядала в контексті згортання політики українізації, а не його непівського змісту («роздержавлення», набуття власності непманами). Основним «деукраїнізатором» М. к. назвала П.Постишева, який «покінчив з політикою українізації», продовжив системну політику русифікації України. Позивач наполягав на тому, що організований голод був «наміром влади знищити українську націю». Члени М. к. визнали, що голод був викликаний штучно, але для встановлення наявності «ретельно розробленого плану» нищення людей необхідно було залучити радянські архівні документи. «Навряд можна чекати, – наголошувалося в підсумковому документі М. к., – що існують письмові документи наміру Сталіна приректи народ на голодну смерть з метою втілення своєї політики». Висловили також жаль з приводу відсутності на слуханнях представників «радянської та української влади». М. к. погодилася з тим, що «радянська влада добровільно використала голод для успіху своєї політики денаціоналізації».

Суперечливим і дискусійним виявилося питання персональної та колективної відповідальності за голод. М. к. не мала повноважень кримінального суду, тому висловила рекомендації «стосовно відповідаль-

ності за голод». Позивач звинувачував радянську владу в геноциді. Члени М. к., визнаючи штучність голоду, почали розглядати причетність посадових осіб до творення ситуації, яка призвела до масового голодування та вимирання людей. Досліджували обставини винищення з «наміром чи без наміру», але усі член М. к. погодилися з тим, що влада відмовилася від своєчасної і системної продовольчої допомоги. Головна відповідальність за голод була покладена на центральні органи влади.

Дискусійною виявилася правова оцінка голоду. Особливо важливим є те, що його визнання геноцидом, як і пропонував позивач. М. к., заслухавши сторони, виявила наявність двох ознак геноциду згідно з Конвенцією 1948 р. *(див. Конвенція 1948 р. про геноцид)*. Висновки правників, які входили до складу М. к., мали кваліфікаційно-рекомендаційний характер. Вони визнали безсумнівним, що «...український народ, звичайно, становив етнічну і національну групу, якщо дотримуватись термінів Конвенції». Фахівці кримінального і міжнародного права, представлені в М. к., розглянули мотивацію «наміру знищити» цю групу. Вони підкреслили необов'язковість наявності упередженого наміру, позаяк «...прецедент геноциду міг мати місце, навіть якщо знищення групи не було наперед організоване або сплановане владними структурами; достатньо того, що у даному випадку існував намір знищити групу». У них були документальні докази, щоб показати мету знищення групи «як такої», а також довести причетність посадових осіб до винищення мирних людей штучним голодом.

Члени М. к. узгодили у висновках одностайну позицію стосовно заперечення геноциду опонентами позивача, мовляв, померлі і постраждалі від голоду селяни «...представляли соціальний клас, а не національну, расову або релігійну групу, як це згадано у конвенції». Ця обставина «соціального», а не «національного» була відхилена М. к., тому що селяни становили основу «української нації». Генеральний адвокат висловив контраргумент: метою могло бути викорінення соціального класу, який вважався непоступливим по своїй природі. Заслухавши сторони, М. к. дійшло висновку, що «...Сталін намагався через голод завдати смертельного удару по українській нації «як такій». Не викликав сумніву факт того, що голод не обмежувався лише територією УСРР, навіть «територією з українською більшістю», які мали «трагічну перевагу», адже класова «ненависть Сталіна поширювалась не лише на українців». Завершуючи правове та юридичне тлумачення подій 1932–1933 рр., члени М. к. не заперечували «можливості серії геноцидів», не виключали наявності «...існування складових елементів геноциду у той час».

Члени М. к. зазначили, що Конвенція 1948 р. є загальною нормою міжнародного права, переліком ознак геноциду, які не мають терміну давності. Згадали також Статут Міжнародного Нюрнберзького трибуналу від 8 серпня 1945 р., яким передбачалося покарання за злочини проти людяності – вбивство, нищення, депортації тощо. М. к. визнала обґрунтованим висновок, що «...геноцид проти українського народу мав місце і суперечив діючим у той час нормам міжнародного права». М. к. діяла за зразком Міжнародної комісії з кримінального розслідування і дотримування засад Асоціації міжнародного права. Вона не виголошувала вироку, тому що не мала повноважень міжнародного суду, однак ухвалила рекомендації про «відповідальність за голод». Генеральний адвокат висловив сумнів щодо факту геноциду, спираючись на недостатність документальних доказів, відсутність досвіду застосування Конвенції 1948 р. в судових слуханнях, а також наявність прецеденту – 25 років після Голодомору. Він вважав більш вичерпним інше тлумачення – «злочин проти людяності», ознаки якого були під час голоду в Україні. Думку Генерального адвоката підтримав також професор К.Олівер, який визнав доцільним термін «злочин проти людяності» замість «геноцид» за відсутності доказів про наявність «злочинного наміру знищити українську націю». Професор Д.Сандберг висловив зауваження стосовно деяких процедурних питань *(див. Сандберг Джейкоб)*.

На слуханнях М. к. згадували прізвища західних дослідників –Р.Конквеста, Дж.Мейса, Р.Сербина, В.Гришка, Б.Кравченка, М.Царинника, радянських істориків – В.Данилова, С.Кульчицького, фрагменти книги Е.Амменде *(див. Амменде Е.)*. Діяльність М. к. – історична подія в історії застосування норм міжнародного права для юридичної кваліфікації явищ, які підпадали під дію Статуту Міжнародного Нюрнберзького трибуналу і Конвенції 1948 р. про запобігання геноциду. Її матеріали стали прецедентом, хоч не мали чинності міжнародного суду та обов'язковості, але привернули увагу громадськості, учених, правників до необхідності правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

Л-ра і джерела: Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. – К., 1992. – 191 с.; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 816.

МІЖНАРОДНА наукова конференція в Києві (1993) – перша науково-теоретична конференція в Україні, учасниками якої були дослідники з Росії, Франції, Японії, США. Відбулася 9–10 вересня 1993 р. в рамках меморіальних заходів до 60-х роковин Голодомору в Україні. Секційні засідання проходили в

Інституті історії України НАН України, на яких виголошували доповіді українські та зарубіжні історики. Оргкомітет з проведення цієї конференції очолював професор С.В.Кульчицький *(див. Кульчицький С.В.)*. До її матеріалів потрапили промови Президента України Л.М.Кравчука, українського письменника І.Ф.Драча, американського історика Дж.Мейса, японського ученого Г.Куромія, російських дослідників – І.Є.Зеленіна, М.О.Івницького, В.В.Кондрашина та інших. Українські політики, які виступили на міжнародному форумі, вважали Голодомор геноцидом, вимагали «покаяння Москви за гріхи Росії, Леніна і Сталіна». Історики, висвітлюючи причини та географію Голодомору, не ігнорували твердження про голод на території РСФРР, але підкреслювали соціально-демографічну специфіку України та Кубані. Українські історики переконливо називають голод 1932–1933 рр. геноцидом, про що доповідали В.Косик (український дослідник із Франції), С.Кульчицький, В.Марочко. Російські вчені, які брали участь у роботі конференції, уникали політично-правових оцінок голоду, перекладали провину на Й.Сталіна та його оточення, висловлювали сумнів стосовно порушеного Р.Конквестом питання про «особисту відповідальність Сталіна за геноцид українського, російського, казахського та інших народів у ті роки».

Міжнародна наукова конференція дійшла теоретичних висновків та напрацювала практичні рекомендації. Українські історики, почавши вивчати документи голод 1932–1933 рр. з грудня 1987 р., ще тоді виявили його основні причини: примусову суцільну колективізацію, діяльність надзвичайних хлібозаготівельних комісій. Визнали, що геноцид мав національну складову. Учасники конференції звернулися до Верховної Ради України з пропозицією щодо правової оцінки голоду 1932–1933 рр., закликали істориків до його системного дослідження, виявлення, упорядкування і друку архівних документів, спогадів очевидців, підготовки науково-популярних праць і навчальних посібників.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конф., Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – 198 с.

МІЖНАРОДНА наукова конференція в Києві 2013 року – форум українських та зарубіжних істориків, демографів, соціологів, психологів, які досліджують причини і наслідки голодоморів в Україні в 1920–1940-х рр. М. н. к. скликана Інститутом демографії та соціальних досліджень, Інститутом історії України НАН України, Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та Національним університетом «Києво-Могилянська Академія». Вона відбулася 20–21 листопада 2013 р. На пленарному та секційних засіданнях виступили українські дослідники Голодомору – С.В.Кульчицький, В.Ф.Солдатенко, В.А.Смолій, Ю.І.Шаповал, В.І.Марочко, Г.Т.Капустян, П.П. Брицький, Г.В.Папакін, зарубіжні вчені – Г.Побережний (Канада), В.Мотревич (Росія), Б.Футей (США). Найактивнішими виявились секції «Демографічні наслідки голоду», «Правова оцінка Голодомору 1932–1933 років в Україні». Дві інших («Історичні передумови, регіональні особливості, перебіг та наслідки голодоморів», «Соціальні і психологічні наслідки голоду») мали кілька промовців та слухачів-дискутантів. Титульна назва конференції «Голод в Україні у першій половині XX століття: причини і наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)» викликала здивування провідних українських істориків, закордонних правників, позаяк ключове слово «голод» уніфікувало визначення Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. У вступному слові директора Українського інституту національної пам'яті В.Ф.Солдатенка пролунало заперечення Голодомору-геноциду в Україні. Він говорив про «загальносоюзний голод», про основні напрями вивчення «спільної трагедії»: епідемії малярії, грибкове ураження зернових, вплив стихії. Академік НАН України, директор Інституту демографії Е.М.Лібанова підкреслила актуальність міждисциплінарного та регіонального дослідження голодоморів в Україні, необхідність наукового тлумачення термінів і явищ «голод», «голодування», «Голодомор», її відповідного соціально-психологічного, фізичного, історичного та правового розмежування. Доповідь академіка НАН України, директора Інституту історії України НАН України В.А.Смолія стосувалася досягнень науковців у царині історичних та археографічних досліджень Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, інтелектуального внеску співробітників Інституту історії в розробку цієї неординарної проблеми, а також перспектив її академічного розв'язання.

У промовах учасників М. н. к. виголошувалися фактологічні, історіографічні, демографічні та політично-правові оцінки, викладені в опублікованих матеріалах форуму. Професор С.В.Кульчицький зазначив неправомірність використання терміну «український голокост» стосовно Голодомору, підкреслив суттєву відмінність між термінами, специфіку кожного із злочинів проти людяності, а також запропонував власний теоретичний концепт: досліджувати мотиваційну складову терору голодом шляхом вивчення особливостей соціалістичного та комуністичного будівництва в СРСР, тобто шляхом виявлення причинно-наслідкових зв'язків. Для переважної частини українських істориків, крім співробітників Українського інституту національної пам'яті, Голодомор – це

геноцид українського народу. На таких світоглядних і наукових позиціях перебувають українські та зарубіжні правники (В.А.Василенко, М.М.Антонович, Б.Футей). Оригінальним, хоч і суперечливим, виявилося застосування поняття колабораціонізм до «молодших командирів», тобто до організаторів та виконавців хлібозаготівельних кампаній, які співпрацювали із державним режимом, що розпочав справжню війну з власним народом». На думку професора О.М.Майбороди, який вжив цей термін для оцінки дій місцевих активістів та партійно-номенклатурних працівників 1931–1933 рр., в українських селах відбувалася мародерство, коли селян позбавляли майна. Суперечливу концепцію «загальносоюзного голоду» представляли С.Уіткрофт, В.Кондрашин, висвітлюючи «спільну трагедію» з народами Поволжя, хоча російський історик не вважав причиною голоду «природнокліматичний фактор».

Українські демографи назвали власну цифру втрат від Голодомору – 3,9 млн осіб. Група істориків (В.К.Борисенко, В.І.Марочко, В.І.Сергійчук) наполягала на іншій кількості жертв – понад 7 млн осіб. Учені звернули увагу на порайонну смертність, а також на її порівняльну динаміку. Демограф із США О.Воловина показав дослідження щомісячних показників надмірної смертності в 1932–1934 рр., виокремивши її найвищу інтенсивність у 1933 р.: 91% у селах та 67,4% у містах – такого «не спостерігалося при будь-якому іншому голоді у XX столітті». За січень–липень 1933 р., за підрахунками О.Воловини, чисельність зареєстрованих смертей зросла в містах у 2,6 рази, в селах у 6,6 рази. Учений розділив коливання зареєстрованої смертності в областях на дві групи. До першої належали Одеська, Донецька, Дніпропетровська з різним рівнями, а до другої – Київська, Чернігівська, Харківська і Вінницька, у яких показники були меншими. Демограф зазначив, що «...відносна кількість прямих втрат для України в 4,4 рази перевищує цей показник для Росії». Учасники секційного засідання з демографії Голодомору визнали перспективним системне і послідовне вивчення порайонної смертності, без з'ясування якої загальні дані будуть абстрактними і локальними.

Л-ра і джерела: Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 232–237.

МІЖНАРОДНА науково-теоретична конференція в Києві (1998) – науковий форум, скликаний 28 листопада 1998 р. Асоціацією дослідників голодоморів в Україні та Інститутом історії України НАН України. Оргкомітет з підготовки та проведення Міжнародної конференції очолив віце-прем'єр-міністр Кабінету Міністрів України, академік НАН України, директор Інституту історії України В.А.Смолій. Учасниками форуму були історики України, США, Росії, Франції, промови і доповіді яких опубліковані в матеріалах конференції. Цікавою виявилася доповідь професора ун-ту Нансі II із Франції Е.Тевнена про висвітлення Голодомору 1932–1933 рр. французькими та американськими ученими, публіцистами, громадськими діячами *(див. Тевнен Е.)*, починаючи із 1975 р. Учений звернув увагу на інертне ставлення французької політичної еліти до Голодомору в Україні, на те, що «...французькі державні мужі і надалі ігнорують це питання». Для українських істориків, які брали участь у конференції, Голодомор – це геноцид українського народу. Серед рекомендацій, які ухвалили її учасники, була пропозиція щодо створення Інституту дослідження геноциду українського народу, національного Меморіалу-музею «Голод-33», а також вимога Міжнародного суду над творцями Голодомору-геноциду.

Л-ра і джерела: Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція (Київ, 28 листопада 1998 р.) Матеріали. – К., 2000. – С. 3–5, 530.

МІЖНАРОДНА науково-теоретична конференція в Києві (2000 р.) – форум українських та зарубіжних учених, дослідників Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, який відбувся 25 листопада 2000 р. в Києві. У роботі конференції брали участь понад 50 дослідників, які представляли переважно Україну, але були також учені з США, Франції. Конференцію привітав Президент України Л.Д.Кучма. Учасники обговорили проблеми політично-правової оцінки Голодомору, форми збереження національної пам'яті про Голодомор-геноцид, а також звернулися до вищих органів влади в Україні з вимогою розсекретити архівні фонди, пов'язані з матеріалами і документами про голод.

Матеріали конференції опубліковані за фінансової підтримки почесного члена Асоціації дослідників голодоморів в Україні М.П.Коця *(див. Коць М.П.)*.

Л-ра і джерела: Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. Міжнародна наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2000 р. Матеріали. – К., 2003. – 594 с.

МІКОЯН Анастас Іванович – партійно-радянський діяч. Народився 13 листопада 1895 р. в с. Сапоін Борчалінського пов. Тифліської губ. (нині – Туманянського р-ну Вірменії). Навчався в духовній семінарії та академії. Державні і партійні посади займав на

Кавказі, РСФРР та СРСР. Нарком зовнішньої і внутрішньої торгівлі СРСР (1926–1930), нарком постачання (1930–1934) та харчової промисловості (1934–1938), заступник голови РНК СРСР (1937–1955), член політбюро ЦК ВКП(б) – КПРС (1935–1966).

Номенклатурно-службовий статус М. надавав йому широкі повноваження в галузі промислового і продовольчого постачання регіонів, установ та соціально-професійних груп, основного розпорядника хлібних та фуражних ресурсів. Особисто брав участь в усіх хлібозаготівельних кампаніях, які відбувалися в 1926–1934 рр., безпосередньо впливав на формування обсягу хлібозаготівельних планів республік, пропонував форми і методи їх примусового виконання. На початку січня 1928 р. встановлював щоденні і подекадні обсяги відвантаження Україною хліба для Москви та північно-східних районів РСФРР. У квітні 1929 р. рішуче критикував позицію М.І.Бухаріна про економічні методи ведення хлібозаготівлі, називав його «наклепником», вважав хлібозаготівлі «військовим фронтом». 17 серпня 1929 р. видав циркуляр №6/469 про боротьбу з «мішечництвом», заборонив сільрадам та органам влади видавати селянам, робітникам, кустарям посвідчення на право купівлі хліба, притягати до «...судової відповідальності посадових осіб, винних у видачі цих посвідчень». На листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) М. зазначив, що «...із всіх успіхів партії за останні роки успіхи хлібозаготівлі – найважливіші і найповчальніші». До «успіхів» він зарахував виконання 90% річного плану хлібозаготівлі протягом серпня – листопада, а також формування «...плану хлібозаготівлі поза і незалежно від хлібофуражного балансу». Політика і тактика «надзвичайних заходів», палким прихильником яких був М., призвели до голоду в 1929 р. – на початку 1930 р. Він висловив недовіру професійним статистикам, ініціював реорганізацію ЦСУ, добір нових кадрів, щоб «...радянська статистика була практичною зброєю в руках пролетарської диктатури у справі соціалістичного господарського будівництва». У 1929 р. пропонував експортувати фуражне, а не продовольче зерно, вважав Україну та Північний Кавказ «основними експортними районами», тому розпочав будівництво складів та елеваторів у південних портах. Хлібозаготівлі 1928/29 та 1929/30 р., якими керував М., призвели до «гострих форм голодовок» у східних, центральних та південних районах УСРР весною 1930 р., про що інформували органи ДПУ. У травні 1930 р. голова Київського міськвиконкому Ю.Войцехівський просив М. видати термінове «розпорядження постачати Київ безперервно хлібом за встановленими нормами». Так звані «продовольчі труднощі», тобто недоїдання та голод, охопили тоді 17 округ УСРР (42% від їх наявності). М. виділив для внутрішнього споживання в СРСР 150 млн пудів хліба, а на експорт планував у 2 рази більше. За таких обставин сподівався вирішити зернову проблему. 25 грудня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) вимагало від М. доповіді про «...створення неподільного фонду і подати довідку про місце находження та збереження заготовленого хліба». Й.Сталін особисто наказав ключовим наркоматам та відповідальним посадовцям – «форсувати вивіз хліба з усіх сіл». Тому М. запропонував щоденний експорт 1–1,5 млн пудів, а Й.Сталін збільшив до 2 млн пудів, а насправді вивозили 3 млн пудів щоденно, особливо пшениці, з України та Кубані.

М. постійно входив до складу партійно-урядових комісій з організації заготівлі хліба, його експорту, внутрішнього розподілу. 19 січня 1931 р. він брав участь у роботі комісії політбюро ЦК ВКП(б), яка встановила річний план хлібозаготівлі СРСР – 975 млн пудів. Для його виконання М. пропонував збудувати мережу елеваторів, з яких половину в портах, а «глибинних хлібних зсипних пунктів» – у межах не більше 30 км від елеваторів, вимагав експортувати 300 млн пудів зерна, обмежити норми постачання соціального контингенту карткової системи продовольчого забезпечення. 8 квітня 1931 р. нарком постачання М. видав розпорядження №351 колегії НКПостачу СРСР «Про організацію хлібозаготівельної кампанії 1931 р.», яким встановив «...єдиний централізований план заготівлі зернових та бобових культур». Він назвав основних виконавців: радгоспи, колгоспи з МТС, просто колгоспи, одноосібники (контрактанти і експертники). Передбачалося активізувати надходження мірчука від млинів, повернення позик, тверде завдання від «куркульсько-заможних господарств». План затвердили за соціально-економічними секторами, а його виконання відбувалося за календарним порядком – річний, квартальний, місячний обсяг відповідних зернових культур. М. встановлював норми завдання – від 25 до 30% валового збору врожаю для зернових і однієї восьмої для незернових районів. Вони були типовими для колгоспів та одноосібників, а для «куркульсько-заможних» груп села діяли «тверді завдання» *(див. Тверде завдання)*, які виявилися значно вищими від згаданих норм, супроводжувались вимогою термінового виконання. Нарком постачання М. запропонував провести соцзмагання під гаслом: «Жодного центнера хліба колгоспників та одноосібників на приватний ринок для спекуляції». До матеріальних стимулів належало преміювання промтоварами колгоспів і сіл, які перевиконували плани, а для «спекулянтів» – репресії. М. особисто

розглядав та пропонував ухвалення на засіданні політбюро річних заготівельних планів. 29 червня 1931 р. він інформував Й.Сталіна про визначення хлібозаготівельного завдання для України, підкреслив особисту причетність – «...я беру до уваги наступне»: зменшення посівної площі під зернові порівняно з 1930 р., розширення площі зернових у радгоспах, зміну «соціальної структури зернового господарства України», значне зростання товарності – 40%. «Виходячи з цього і враховуючи допущені в минулому році дефекти збиральної кампанії, які вплинули на зниження заготівель, – зазначив М., – план заготівлі для України пропоную по всіх видах надходжень зернових культур в обсязі 520 млн пуд.». М. радив політбюро проголосувати за його пропозицію: «...встановити план хлібозаготівлі для УСРР на 1931/32 р. в обсязі 520 млн пуд.». Так звана «товарність» визначалася самим наркомом, а не «приватним ринком». Термін «норма здавання (продаж)», застосований партійно-радянськими органами, а також самим М., свідчив про адміністративно-примусове вилучення зерна. Селяни отримували паперові документи, а не банківські рахунки та реальні гроші. Запропонований М. річний план для УСРР у 3 рази перевищував обсяги планового завдання для районів Північного Кавказу, а також був у 2 рази більшим від планів для Східного Сибіру, Північного краю, Білорусії, Ленінградської та Московської областей, Далекого Сходу, Нижньої Волги, разом взятих, у п'ять разів вищим від плану для Західного Сибіру, становив 53% заготівельного плану СРСР. Дискусії про хлібофуражний баланс та план хлібозаготівлі політбюро ЦК ВКП(б) заборонило. У шифротелеграмах секретарів ЦК партії Л.Кагановича, П.Постишева та наркома постачання М., надісланих до республік та областей у серпні 1931 р., були такі заклики: «домогтися рішучого перелому у найближчі дні», подолати «демобілізаційні настрої», «застосувати рішучі заходи». 15 жовтня 1931 р. М. остаточно затвердив річний план для УСРР – 510 млн пудів. Керівництво України визнало цей план реальним. Його примусово-адміністративне виконання призвело до голоду селян восени 1931 р., а зерно лежало на залізничних станціях, у портах. М. запропонував союзному уряду впровадити трудгужповинність для транспортування хліба.

Нарком постачання М. особисто встановлював соціальний контингент забезпечення продовольчим мінімумом за картковою системою *(див. Карткова система забезпечення хлібом)*. До списків не потрапили райцентри з населенням до 70 тис. осіб, сільські педагоги, заклади соціального виховання Наркомату освіти (ясла, дитбудинки, інтернати). 26 грудня 1931 р. М. видав постанову колегії Наркомпостачу СРСР «Про контингент населення, прийнятого на централізоване постачання у І кварталі 1932 р.», встановив його загальну кількість – 28,3 млн осіб. До «особливого» списку належало 8,6 млн, до списку №1 – 9,2 млн, до списку №2 – 8,2 млн, №3 – 1,1 млн осіб, а пріоритетними категоріями були робітники заводів, шахтарі, металурги, працівники новобудов, золото-платинової галузі, торфорозробок, геологорозвідки, «начсостав» РСЧА, ДПУ, НКВС. Якщо перші два списки передбачали розподіл соціально-професійних категорій, то список №3, за винятком залізничників і річковиків, не виокремлював соціальних груп. 27 грудня 1931 р. М. зменшив «ліміти продовольчих хлібів на цільове постачання». Це спровокувало вибіркове голодування міського населення та окремих категорій бюджетників у селах.

У січні–червні 1932 р. М. кілька разів відвідував Україну, зустрічався з її керівництвом, вимагав негайного виконання планів зернопостачання. 9 січня 1932 р. він заборонив видачу зерна для внутрішніх потреб, заготовленого в УСРР понад план, а також використання мірчука *(див. Мірчук)*, тобто базового джерела забезпечення хлібних карток «спецконтингенту». М. рішуче відхилив звернення республіканських органів про виділення на їхні потреби позапланового обсягу зерна, тому що це «...означає зрив виконання загальносоюзного плану хлібозаготівлі». Тому він запропонував «...зобов'язати всі райони після виконання ними встановленого для них плану хлібозаготівлі проводити заготівлі понад план». Однак згодом дозволив виділити 25% зерна, заготовленого в Україні понад план. 8 лютого 1932 р. М. дозволив видачу з неподільного фонду насіннєвої допомоги колгоспам і радгоспам для проведення весняної сівби. У травні 1932 р. М. доповідав Й.Сталіну про норми здавання хліба колгоспами: у 1930 р. – 30%, у 1931 р. – 41–45%, а подекуди – «фактично вищі». М. входив до складу комісії, яка займалася організацією жнив 1932 р. 10 липня 1932 р. виділив 400 тис. пудів хліба для селян, котрі працювали на прополюванні буряків.

М. не був пасивним виконавцем особистих доручень кремлівської верхівки, особисто запроваджував репресивні заходи щодо організації хлібозаготівлі в Україні, особливо в другій половині 1932 – зимою та весною 1933 р. Він належав до оточення Й.Сталіна, але не був його наближеною особою. 15 липня 1932 р., розглядаючи кандидатури для можливої заміни партійного керівництва в УСРР, вождь зазначив: «Мікоян не підходить: не лише для України, – він не підходить навіть для Наркомпостачу (безрукий і неорганізований «агітатор»). Він підлаштовувався до

генеральної лінії партії, коливався разом з нею, але уникав «ухилу». М. критикували за службові помилки, оголосили догану за отруєння рибними консервами робітників у Дніпропетровську восени 1933 р. Однак його не «ставили на вид» за масове голодування міського населення, позбавленого продкарток. Л. Каганович не раз підкреслював «монополізм» М. Він говорив, що у «Наркомпостачі усі важелі з хлібної торгівлі в нього». У розпорядженні М. знаходилися хлібні резерви, неподільний фонд, особливі повноваження та права щодо хлібопостачання населення.

29 жовтня 1932 р. М. входив до хлібозаготівельної комісії, яка діяла на Кубані під головуванням Л.Кагановича. Нарком постачання мав безпосереднє відношення до карально-репресивних акцій по вилученню хліба в селян. Основним завданням цієї групи було – «... виробити і провести заходи для зламу саботажу сівби і хлібозаготівлі», організованих контрреволюційними куркульськими елементами на Кубані». 1 листопада 1932 р. Л.Каганович та М. надіслали шифротелеграму Сталіну, повідомили про занесення на чорну дошку 3–5 кубанських станиць, тобто про застосування репресій та політики позбавлення продовольства великої кількості населення. 4 листопада 1932 р. М. підписав телеграму, в якій говорилося про необхідність відрядження на Кубань протягом місяця голови Верховного суду для ухвалення вироків про смертну кару для саботажників хлібозаготівлі. Вироки про занесення на «чорну дошку» та «вищу міру покарання», які пропонував М., стосувалися етнічних українців Кубані – жителів станиць Уманської, Полтавської, Чернігівської та інших.

Нарком постачання був досить поінформованим про масовий голод в Україні. У березні 1933 р. він брав участь в засіданні політбюро ЦК КП(б)У, на якому секретар Київського обкому М.Н.Демченко заявив, що на «бойню» станції Дарниця «привезли вагон трупів». У квітні 1933 р. М. давав особисті вказівки П.П.Постишеву про організацію «добового продажу хліба» в Харкові, про заборону його продажу в буфетах. 13 червня 1933 р. заступник наркома постачання УСРР М.О.Берлін інформував М. про необхідність продовольчого забезпечення «понадпланового контингенту» – 100 тис. дітей в УСРР, так як внутрішніх резервів не вистачало навіть для мінімального забезпечення за «низькими нормами». Заступник повідомив про те, що «смертність серед дітей надзвичайно велика», а їх скупчення в бараках загрожує поширенням епідемії тифу. «Між іншим зазначені діти надзвичайно виснажені, і значна частина з них за станом здоров'я перебуває в дуже важкому, навіть загрозливому становищі. Цих дітей можна врятувати лише за умови організації більш-менш задовільного постачання, для чого необхідна Ваша допомога», – звертався М.О.Берлін. М. отримав також доповідну записку від П.П.Любченка *(див. Любченко П.П.)* про термінове забезпечення яслами 270 тис. дітей, про подолання «напливу безпритульних дітей», яких лише в Харкові було виявлено понад 20 тис. осіб. 15 червня 1933 р. М. звернувся до голови РНК СРСР В.М.Молотова з проханням надати Україні для харчування дітей борошно, крупи, цукор, 250 тис. метрів тканини для виготовлення елементарного одягу. М. використав у листі до голови уряду фразеологічну вставку – «за моїми даними», тобто він відслідковував ситуацію, але жодного разу не виявив ініціативи про допомогу голодуючим.

М. був одним із розробників адміністративно-репресивної системи здійснення хлібозаготівлі, особисто ухвалював річні, поквартальні й місячні плани заготівель зерна, брав участь у застосуванні режиму «чорних дощок» на Кубані, підтримував ідею винесення смертних вироків за так званий саботаж.

Нагороджений орденами і медалями СРСР. Герой Соціалістичної Праці (1943). Помер М. 21 жовтня 1978 р.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. – С. 46, 74, 83, 147–150, 225, 299, 361, 371; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый, 1929 – июль 1932 г. Кн. 1. Документы. – М., 2011. – С. 340, 342, 451, 453; Кн. 2. – М., 2011. – С. 452, 480; Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 275.

МІЛЛЕР Олексій Ілліч – російський історик, дослідник національних відносин, теоретичних питань націотворення. Народився 1959 р. в м. Москва. Навчався на історичному факультеті МГУ, закінчив аспірантуру в Інституті слов'янознавства та балканістики АН СРСР. Доктор історичних наук (2000), провідний науковий співробітник Ін-ту наукової інформації з суспільних наук РАН (2000–2014), професор Центрально-Європейського ун-ту в Будапешті (1993), Європейського ун-ту в Санкт-Петербурзі (2014). Досліджував особливості «українського питання» в *Російській* імперії та у громадській думці Росії, дії *влади* щодо його вирішення в *другій половині* XIX ст., історію взаємин Росії та України, «образ Росії і росіян у західноукраїнській пресі». М. не вивчав голоду 1932–1933 рр. в УСРР, але з позицій «ліберального історика» європейського типу вдався до ревізії його політично-правових оцінок. Він погодився з умовним використанням терміну «Голодомор», але як словесного виразника масової смертності від голоду. Однак М. вважає «проблемним» його застосування для визначення «українських подій 1932–1933 рр.» як

геноциду. Піддав сумніву Конвенцію ООН 1948 р. про геноцид, виокремив позицію істориків та правників. М. заперечує історичний факт того, що «...на місце виморених голодом українців завезли росіян», вбачав у цьому звинувачення Росії, ігноруючи реальні події сталінського «великого переселення», яке відбулося у вересні–грудні 1933 р. *(див. Всесоюзний переселенський комітет)*. М. дискутував з українським істориком Г.В.Касьяновим, провокативно артикулював тему про відповідальність Російської Федерації за Голодомор. Знав про абсолютно протилежну позицію В.А.Ющенка, а також про відсутність подібних звинувачень у Законі України від 28 листопада 2006 р. *(див. Закон України №376-V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»)*. М. визнав, що російські історики недостатньо досліджують обставини Голодомору в Україні. Не погодився з ідеєю написання колективної монографії «Голод в СРСР» окремими томами – «Голод в Україні», «Голод в Казахстані» тощо, відстоював думку про написання «спільним українсько-російським колективом» праці про «загальносоюзний голод» та «общую трагедию». М. припускав, якщо «...українці, і росіяни – жертви одного геноциду, тоді для політичної конфронтації використати тему надто складно». Подібний підхід був би цілком можливим, якби Державна Дума визнала Голодомор на території РСФРР 1932–1933 рр. – геноцидом російського народу. М. не визнає правового і юридичного інституту «громадяни України» стосовно УСРР 1930-х рр., натомість пропонує абстрактну і політологічну конструкцію – «українська політична нація». Радянське громадянство в УСРР – історичний і конституційний факт, тому що існувала процедура його набуття і позбавлення, діяли нормативно-правові норми. Конституція УСРР передбачала одночасне функціонально-інституційне громадянство: громадянин союзної республіки автоматично вважався громадянином СРСР. Заперечення цього юридичного факту піддає сумніву легітимність самого СРСР.

Висновок М. про Й.Сталіна, який нібито боявся «потенційного сепаратизму» в Україні та зазіхань Ю.Пілсудського і «петлюрівців» на територію України, учений подає без будь-яких застережень. Він критично оцінив книгу росіянина Ю.Шевцова *(див. Шевцов Ю.)*, спробу російських дослідників заперечити Голодомор через захист політики Й.Сталіна. Для М. політична система влади в СРСР – «злочинний антилюдяний режим», відтак «...чим швидше ми виголосимо цей однозначний вердикт, тим швидше нам стане простіше не лише у відносинах з Україною, або з кимось ще, але і в стосунках з самими собою». Ідею створення «єдиного підручника історії» М. вважає спробою встановлення контролю, поширення «екстремістської літератури». До останніх потрапили і книги українських істориків про Голодомор, ОУН, УПА, заборонених у Росії.

Л-ра і джерела: Миллер А. «Украинский вопрос» в контексте властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века. – Спб, 2000; Образ России и русских в западноукраинской прессе // Полис. – 1995. – №3. – С. 124–132; Историческая политика в XXI веке: Сборник статей / Под ред. А.Миллера, М.Пипман. – М., 2012; Касьянов Г., Миллер А. Россия – Украина. Как пишется история. Диалоги. Лекции. Статьи. – М., 2011. – С. 252–274.

МІНІМАЛЬНА голодна норма харчування – визначення, яке використовували в 1933 р. медично-санітарні служби та керівники Наркомату охорони здоров'я УСРР. Фізично обґрунтованою та статистично зафіксованою нормою споживання хліба в українських селах 1920-х рр., крім голодних років, вважалася наявність зерна від 20 до 25 пудів на особу протягом року. Для робочих коней річна норма зернових становила 34 пуди, а для дорослої людини 14 пудів. Однак фізіологічні норми встановлювалися за кількістю спожитих калорій, тобто хліба, круп, борошна, м'ясомолочної продукції, які зіставлялися за відповідними еквівалентами. Найбільш вичерпними і сталими були розрахунки норм харчування сільського населення в 1926–1927 рр., тобто в роки стабільного соціально-економічного розвитку. Для літніх місяців 1925/26 р. денна норма становила 4127 калорій, осінньої норми – 3894, у весняний період 1927 р. – 4103 калорії, які забезпечували відновлення втраченої енергії працюючого селянина. Денна норма для женця становила 4000, а для коваля 4100 калорій.

Держплан СРСР у 1931 р. заклав норму продовольчого забезпечення землеробського населення – 203 кг. Прогнозував споживання хліба сільським населенням: робітниками радгоспів – 220 кг, колгоспниками – 208 кг, для одноосібників було передбачено 196 кг. Пересічна норма споживання зерна селянами у 1926/27 р. становила 226 кг (14 пудів). У 1931/32 р. її свідомо зменшили, бо в роки голоду норм ніхто не дотримувався – навіть робітники новобудов та провідних галузей промисловості забезпечувалися за хлібними картками. У 1930 р. колгоспи намагалися самостійно розподілити хлібофуражний баланс, встановлювали норму споживання на їдця – від 16 до 30 пудів, але уряд визнав їхні дії «шкідництвом», «саботажем», піддав керівників «судовим репресіям».

Весною 1933 р. «мінімальна норма харчування» означала забезпечення фізичного існування особи, часткове відтворення її енергетичного ресурсу. Вона стосувалась лише працюючих у полі колгоспників: 300–500 грамів хліба на особу, а «мінімальна норма»

не перевищувала 300 грамів. «Забезпечення хлібом, – зазначалося у доповідній записці Наркомату охорони здоров'я УСРР за червень 1933 р., – однак, не вирішує проблеми оздоровлення населення і збереження дітей, позаяк денний хлібний пайок, на якому тримається головним чином допомога, не перевищує 450–500 калорій». Така кількість калорій зосереджувалася у 300 грамах хліба та крупи, тобто становила «мінімальну голодну норму харчування». До неї належали також інші продукти: склянка молока (150–180 калорій), половина яйця (80–90), 5 г цукру (20), 5 г жирів (25), м'яса 25 г (50). «Мінімальна норма» була у 10 разів меншою від нормальної фізіологічної, яка існувала у виробничо-трудовому повсякденні селянського двору 1926–1927 рр. Так звана «мінімальна норма» стосувалась виснажених голодом дітей, які перебували в реабілітаційно-санітарних стаціонарах, медпунктах при сільраді. Нею передбачалося забезпечити 290 тис. дітей та 80 тис. дорослих у селах Київської обл. Зазвичай хліб видавали для підтримки «мінімальної норми» забезпечення працюючих у полі колгоспників, особливо для прополювання буряків, а це означало лише одну десяту фізіологічної потреби. У переважної більшості колгоспів, колгоспників та особливо одноосібників, які виконували хлібозаготівельні плани, «мінімальна голодна норма харчування» припадала на два осінніх місяці – жовтень і листопад 1932 р., а з грудня і до червня 1933 р. вони її не мали, тому медичні установи і підрозділи ДПУ фіксували масові випадки фізичного виснаження селян, соціальних аномалій (людоїдство тощо), смертності. За такої кількості калорій людський організм не відновлював енергетичного ресурсу, що призводило до повного виснаження і смерті.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 873; Харчування сільського населення України 1926–1927 р. Статистика України № 11. Випуск 2. – Х., 1927. – 53 с.; Підсумки анкетного обслідування годівлі худоби на Україні в 1925–26 р. Статистика України № 149. – Х., 1929. – С. 38–39; Год борьбы с голодом 1921–1922. Отчет ЦК Помгол при ВУЦВК. – Х., 1922. – С. 75; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. 1929 – июль 1932 г. Документы. – М., 2011. – С. 488–494.

МІШЕЧНИКИ – явище і термін, які набули поширення в 1932–1933 рр.; українські селяни-прохачі, що їздили до Білорусії, Росії за хлібом, борошном. 1 квітня 1932 р. Кантемирівський райком партії Центрально-Чорноземного обкому ВКП(б) повідомляв про те, що в лютому місяці із сусідніх районів України «...розпочався наплив громадян за купівлею, обміном та випрошуванням хліба; за останні дні мішечники формальним чином наповнили район. Станції переповнені людьми, в усіх селах ходять натовпом люди, до того ж цілими сім'ями з маленькими дітьми і чахлими старими – становище з кожним днем стає ще більш загрожуючим». М., тобто виснажені голодом українські селяни-прохачі, вдавалися до крадіжок, навіть пограбувань колгоспних комор, кагатів з буряками, картоплею. «Про дійсно важкий голод свідчить такий факт, – зазначалося в листі райкому партії, – за останній час у селі Кантемирівка лише за останні дні похоронено 12 осіб, які прийшли за хлібом з українських сусідніх районів». До РСФРР їхали селяни з сусіднього Марківського р-ну Донецької обл., тому влада не знала, як «боротися з цим напливом голодуючих» у прилеглих російських районах. До середини квітня 1932 р. з М. боролися адміністративними заходами: затримували, повертали до місць проживання, вилучали з потягів, використовували на примусових громадських роботах. Уряд УСРР обмежив перевезення ручного вантажу до 16 кг харчових продуктів, але М. набуло масового поширення зимою – весною 1932 р., переросло в стихійну «голодову міграцію». За повідомленням Вінницького облвідділу ДПУ 25 квітня 1932 р. голодні селяни масово покидали села, інколи цілими сім'ями, шукали порятунку в сусідніх селах, спостерігався «...великий рух мішечників, які головним чином, приїздять у села Проскурівщини та Кам'янщини». Вони розповідали про випадки масового голоду в їхніх селах. У м. Кам'янець-Подільський у пошуках хліба щодня прибувало 200–300 «мішечників». Чоловіче населення сіл, крім організованого відходництва *(див. Відходництво)*, масово і стихійно залишало села в пошуках хліба.

Рух М. набув ознак великого переміщення голодних селян, виявився формою соціального порятунку голодуючих. Десятки тисяч, яких радянська влада перетворила на жебраків-прохачів, розбрелися регіонами РСФРР. В анонімних листах громадян, які на початку липня 1932 р. надходили до редакції «Известий», поставили запитання: «Голод на Україні – це наслідок нікчемної політики», «Чому УСРР так голодає?» Констатували факт масового голоду, коли «...голодні колгоспники не виходять на роботу і їдуть хто куди». В одному з листів, надісланих із Москви, зазначено факт «катастрофічного голоду по всій Україні», внаслідок чого «...біженці з голодуючих районів заповнюють залізничні вокзали, маси снують, пересуваються пішки до тих станцій, де ще немає розпоряджень їх не пускати до потягів. Групи їх на кожному кроковi можна зустріти на вулицях Москви. Попутньо із зазначеним явищем маса мішечників їде в нашу напівголодну область щось перекупити для своєї голодної місцевості». М. не лише шукали хліб,

продукти, але і «...несли з собою вісті про пануючий («царящий») голод на місцях, від яких волосся стає дибки». Серед М., які приїхали до Москви, були селяни Кам'янець-Подільського р-ну, де люди «помирали цілими сім'ями».

18 червня 1932 р. Й.Сталін також відреагував на поїздки так званих мішечників – зазначив у листі до Л.Кагановича про те, що «...кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще мандрують по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скигленням». Він пропонував припинити М., очистити вулиці, залізниці, відправляти так званих «спекулянтів» і М. у концтабори.

Міграція голодних селян у пошуках їжі, тобто мішечництво, незважаючи на адміністративні обмеження упродовж десяти місяців 1932 р., набула ознак стихійного лиха. Застосування режиму чорних дощок *(див. Чорні дошки)* на початку грудня 1932 р. та заборони продажу залізничних квитків у січні 1933 р. зменшили інтенсивність пересування голодних селян, а натомість вулиці міст заполонили жебраки і безпритульні діти, які просили хліба.

20 січня 1933 р. віце-консул Італії в Батумі Ф.Цассо *(див. Цассо Франческо)* повідомив про те, що з пароплава, який прибув з Одеси, виходили кілька «тисяч українців», які не були переселенцями, а «скоріше нагадували поїздки за продовольством». Вони купували борошно, хліб, зерно. 22 січня 1933 р. В.Молотов і Й.Сталін заборонили «масовий виїзд селян за хлібом» до РСФРР і Білорусії, доручили ОДПУ встановити адміністративні перепони: арешт, депортацію.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 179; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. 1929 – июль 1932 г. Документы. – М., 2011. – С. 59–67; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 108, 607, 610; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 269, 271.

МІЩЕНКО Микола Семенович – громадський діяч, дослідник Голодомору, засновник Фундації українського геноциду (Чикаго, США). Народився 23 грудня 1934 р. в с. Малі Будища Гадяцького р-ну на Полтавщині. Україну залишив разом з батьками у 1943 р., перебував у таборах для біженців в Австрії до 1947 р. Згодом переїхав до Бразилії, працював бібліотекарем Хліборобсько-освітнього союзу в штаті Парана, обирався членом Українського товариства «Соборність» в м. Сан Пауло. У 1958 р. виїхав до США (м. Чикаго). Служив у стратегічному відділі повітряної команди армії США (1959–1961). Здобув технічну освіту, працював інженером-конструктором в компаніях «Zenith», Bell & Howell», з 1984 р. – головним інженером, науково-технічним радником компанії «Motorola». Автор понад 50 патентів у галузі виробництва кінознімальної апаратури і засобів мобільного зв'язку. Постійно займався громадською роботою в США: заступник голови громадського комітету сприяння діяльності Конгресової комісії США на чолі з Дж.Мейсом, голова Комісії зв'язків з Україною (1989–1991), парафіяльної управи Українського православного кафедрального собору Св. Князя Володимира в Чикаго (1991–1993), отаман Вільного Козацтва в Чикаго (2000–2004), член дирекції Українського конгресового комітету штату Іллінойс (2002–2003), засновник і голова Фундації Українського геноциду (1998–2014). У листопаді 2006 р. М. опублікував звернення до керівників України з вимогою визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. На сторінках часописів «Слово Просвіти», «Національна трибуна», «Вечірня Полтава» висвітлював роль і місце Дж.Мейса *(див. Мейс Дж.)* в дослідженні Голодомору. Долучився до громадського руху в США за спорудження у Вашингтоні пам'ятника жертвам Голодомору. Учасник наукових конференцій та круглих столів з питань Голодомору-геноциду. Особисто займався створенням у Чикаго Фундації українського геноциду, долучив до її роботи українську громаду інших штатів *(див. Фундація українського геноциду)*. За сприяння М. опубліковано меморіальне видання «Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років» (2008). Закордонний спостерігач на виборах в Україні 2004 р. У 2014 р. М. склав повноваження голови Фундації, яку очолив М.Кочерга *(див. Кочерга М.)*. М. нагороджений орденом України «За заслуги» III ступеня.

Л-ра і джерела: Слово Просвіти. – 2006. – 23–29 листопада; Міщенко М. Індіанець-черокі про український Голодомор // Національна Трибуна. – 2006. – 10 грудня; Його ж. Не сміємо забути // Слово Просвіти. – 2006. – 24–30 серпня; Його ж. Уперше правду про Голодомор розкрив індіанець Джеймс Мейс // Вечірня Полтава. – 2006. – 7 грудня; www.ukraingenocide.org: Гороховський А. Микола Міщенко – український Едісон // Час і події. – 2003. – листопад; Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша / Упоряд.: О.М.Веселова, О.Ф.Нікілєв; відпов. ред.. В.А.Смолій. – К.: ВД «Калита», 2009. – 936 с.

МІЩЕНКО Олександр Володимирович – український письменник, журналіст, дослідник Голодомору 1932–1933 рр. Народився 13 квітня 1952 р. с. Винники Козельщанського р-ну Полтавської обл. Вищу освіту здобув на ф-ті журналістики Київського ун-ту ім. Т.Г.Шевченка. На початку 1990-х рр. М. почав збирати спогади очевидців Голодомору, опублікував меморіальне видання – одне з перших в Україні, яке стосувалося жертв Голодомору на Козельщині. У

1991 р. М. видав книгу свідчень українських селян «Безкровна війна», яка посіла тоді помітне місце в інтелектуальному житті України. Продовжив збір спогадів, опублікував під псевдонімом Олесь Воля меморіальну збірку «Мор: Книга буття України» (2002). Вона набула широкого розголосу в суспільстві, серед дослідників. М. записав та оприлюднив спогади його односельців про Голодомор. Твори і меморіальні видання М. є особистим внеском письменника до справи увічнення пам'яті жертв Голодомору-геноциду. Лауреат премії ім. О.Гончара (2004), Г.Сковороди (2009).

Л-ра і джерела: Безкровна війна: Розповіді про голод 1933 року, записані в селах Козельщанського району на Полтавщині. – К: Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 48 с.; Безкровна війна: книга свідчень. – К.: Молодь, 1991. – 176 с.; Олесь Воля Мор: Книга буття України. – Канада – 1993 – Україна. – 429 с.; Мор: Книга буття України. – К.: Кобза, 2002. – 1151 с.; Сидорук А. Пам'ять: Українська Голгофа: нас було б 100 мільйонів (інтерв'ю з О.Волею) // Робітнича газета. – 2002. – 28 травня; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Випуск другий. – Одеса, 2008. – С. 79, 83, 86, 372; Воля О. Мертві волають до живих: (Спогади с. Винники Козельщанський р-н) // Нація і держава. – 2003. – 25 листопада.

МІРЧУК – форма натурального податку з млинів у вигляді натуральної одиниці від загального обсягу зерна, яке підлягало помелу. Термін «мірчук» походить від млинарського реманенту – «мірки», яким користувалися на кооперативних і приватних млинах у 1920-х рр. За рахунок стягнення мірчука, який у 1931–1933 рр. набув ознак натуральної повинності державних і кооперативних млинів, хлібом та борошном забезпечувалася карткова система постачання промислових центрів *(див. Карткова система)*. У 1930/31 р. Наркомат постачання УСРР планував заготовити 803 тис. пудів хліба за рахунок стягнення мірчука, але на 1 червня 1931 р. досяг 85% річного плану – 682 тис. пудів. Заготовлений в Україні хліб, особливо мірчук, вважався власністю державної контори «Союзхліб». У час хлібозаготівельної кампанії 1931/32 р., за якою особисто спостерігав Й.Сталін та його представники в Україні *(див. Молотов В.М., Мікоян А.І.)*. Україна намагалася виконувати непосильний річний план (520–510 млн пудів), адже зобов'язувалась відвантажити 90% мірчука. 2 грудня 1931 р. Й.Сталін та В.Молотов підписали спільну директиву про «неприпустимий стан» із надходженням мірчука, який становив наприкінці листопада 1931 р. 29% (37 млн пудів) від річного завдання – 129 млн пудів. Вони вимагали від республіканського керівництва виконання плану на 50% до 1 січня, наказували вивезти протягом п'яти днів на склади «Союзхліба» «...весь хліб зі збору мірчука, який накопичується на млинах та глибинних пунктах». У січні 1932 р. з України надійшло 778 тис. пудів хліба за рахунок мірчука (40% річного завдання). 22 квітня 1932 р. заступник голови Комітету заготівель при РПО СРСР М. Чернов *(див. Чернов М.)* інформував союзний уряд про спад збору мірчука в Україні. Замість 100 тис. за квартал було зібрано 3 тис. т, а «за останній період надходження мірчука майже зовсім припинилося», що призвело до зменшення норм постачання хлібом контингенту карткової системи. Для постачання Донбасу протягом кількох днів необхідно було щонайменше 25 тис. т, тому до першотравневих свят хліб та борошно брали із неподільного фонду.

Стягнення М. відбувалося карально-репресивними методами. 1 січня 1932 р. заступник голови ДПУ УСРР К.М.Карлсон *(див. Карлсон К.М.)* доповідав про виконання 6-ої п'ятиденки хлібозаготівлі, протягом якої було заготовлено 10,6 тис. т мірчука. Органи ДПУ виявили 90 фактів «розбазарювання» М., тобто виділення борошна для забезпечення робітників і службовців, у Чорнобаївському, Градизькому, Немирівському, Глобинському, Городищенському, Семенівському, Троїцькому р-нах. Влада забороняла видачу М. для централізованого постачання райцентрів, тому у звітах зазначалось: за «...зловживання з мірчуком за останню декаду нашими периферійними органами заведено 31 справу, за якими проходять 42 звинувачених». М. спрямовували винятково для потреб контингенту карткової системи і за нарядами «Союзхліба».

На початку жовтня 1932 р. було виконано 55% вересневого і 18% річного плану стягнення мірчука. Він становив у 1932/33 р. 328 тис. т. На Київщині в грудні 1932 р. місячний план М. становив 6552 т, а річний 65 тис. т. Його переважно використовували для продкарткового забезпечення промислових робітників, меншою мірою – соціально-лікарняних закладів, дитячих дошкільних закладів.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 125–127, 307; Збиранню мірчука – пильний контроль // Комуніст. – 1932. – 5 жовтня; ЦДАВО України. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 1654. – Арк. 7; Спр. 1665. – Арк. 17; Спр. 2785. – Арк. 43; Ф. 4402. – Оп. 1. – Спр. 222. – Арк. 24; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. 1929 – июль 1932 г. Документы. – М., 2011. – С. 551.

МОБІЛІЗАЦІЯ робітників-комуністів на хлібозаготівлі – явище і термін, які виникли на початку 1930-х рр.; організаційна форма політично-ідеологічного «підсилення» хлібозаготівельних кампаній. Ідея з'явилася у зв'язку із «рухом 25-тисячників», а восени 1932 р. трансформувалася у політич-

но-адміністративний інститут уповноважених із хлібозаготівлі. 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У «мобілізувало» до 10 січня 1933 р. на «...допомогу РПК вирішальних хлібозаготівельних районів 600 комуністів – робітників із промислових центрів, що мали досвід партійно-масової роботи і виявили себе при виконанні ударно-політичних кампаній як свідомі і стійкі більшовики». Їх направляли для роботи в Харківську, Дніпропетровську, Донецьку, Одеську та Київську обл. «Мобілізованих» розподілили на бригади по 3–4 особи і відрядили до 50 «вирішальних хлібозаготівельних районів», у яких «... куркульський саботаж і неорганізованість партійної роботи набули найбільш гострого характеру». Вони здійснювали нагляд за районним керівництвом, застосовували адміністративно-репресивні заходи до селян. Уповноважених, які не виконували покладених на них завдань, чекали «суворі партійні і державні репресії». Контролю підлягали й друковані органи, які були зобов'язані писати про «саботажників» хлібозаготівлі. Ініціатором «мобілізації комуністів був В.М.Молотов, який 20 листопада доповів Й.Сталіну про «...директиву щодо мобілізації на хлібозаготівлі 600 робітників-комуністів».

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 388–389, 402.

МОВІНКЕЛЬ Йоган Людвіг *(Mowinckel Johan Ludwig)* – норвезький державний і політичний діяч, бізнесмен, меценат, прихильник ідеї економічної інтеграції європейських країн на основі вільної торгівлі. Народився 22 жовтня 1870 р. в м. Берген (Норвегія). Вищу освіту здобув в ун-ті Осло. Прем'єр-міністр Норвегії у 1924 – 1926, 1928–1931, 1933–1935 рр. Член Комітету з присудження Нобелівської премії (1925). Голова Ради Ліги Націй у 1933 р. До М. у вересні 1933 р. звернулися українські громадські діячі з проханням розглянути питання про штучний голод в Україні *(див. Рудницька Мілена, Шульгин О.Я., Український громадський комітет рятунку України)*. Його просила також голова Об'єднаного комітету міжнародних жіночих організацій М.Корбет-Ешбі (Велика Британія). М. дотримався слова: поставив до порядку денного 76-ї сесії Ради Ліги Націй питання про Голодомор в Україні, незважаючи на опір окремих представників європейських країн *(див. Ліга Націй)*. Обговорення причин та обставин голоду в Україні тривало кілька годин, але ухвалити резолюцію не вдалося. Проти виступили делегації Франції та Великої Британії. Свій вчинок пояснив тим, що «життя мільйонів», загиблих від голоду, не дозволили йому мовчати. Він був особисто знайомий з норвезьким мандрівником і громадським діячем Ф.Нансеном, який у 1922–1923 рр. організував допомогу голодуючим українським селянам. Кореспондент львівської газети «Діло» М. Данько *(див. Данько М.)* писав 20 жовтня 1933 р. про те, що Мовінкель «залишиться в історії українських змагань в Європі». Діти з української громади м. Подєбради (Чехословаччина) подякували М. за його гуманістичну позицію стосовно захисту голодуючих в Україні. 16 листопада 1933 р. він надіслав теплу відповідь із вдячністю за увагу. М. виступив проти расистської політики нацистів, емігрував до США. Помер 30 вересня 1943 р.

Л-ра і джерела: Справа голодової катастрофи на Радянській Україні на форумі Союзу народів // Діло. – 1933. – 3 жовтня; Рада Ліги Націй, Калюжа і Коршма // Діло. – 1933. – 29 листопада; День жалоби і протесту // Діло. – 1933. – 29 листопада; Данько М. Протиголодова акція на міжнароднім терені // Діло. – 1933. – 20 жовтня; Норвезький прем'єр до українських дітей // Діло. – 1933. – 1 грудня.

МОВЧАН Ольга Миколаївна – український історик, дослідниця голодоморів 1921–1923, 1932–1933 рр. в Україні, профспілкового руху та повсякденного життя робітників. Народилася 21 березня 1955 р. в м. Москва. Вищу освіту здобула на історичному ф-ті Київського державного ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1977). Професійна науково-дослідна діяльність М. розпочалася в Ін-ті історії України НАН України, де вона пропрацювала з 1977 до 2010 р. У 1985 р. захистила кандидатську дисертацію «Участь трудящих Української РСР у загальнонародній боротьбі з голодом і його наслідками (1921–1923 рр.», докторську дисертацію «Українські профспілки у компартійно-радянській системі влади (1920-ті рр.)» (2004). Виявила та впорядкувала архівні документи про голод 1921–1923 рр. в Україні, автор розділів колективної монографії «Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки» (К., 2003), монографій у співавторстві «Голодомори в Україні. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947» (К., 2003; Дрогобич, 2008), книги «Голодомор 1932–1933 років в Україні. Хроніка» (К., 2008). Член Асоціації дослідників голодоморів в Україні (з 1992 р.). Учасник міжнародних та всеукраїнських конференцій з питань Голодомору.

Л-ра і джерела: Вчені Інституту історії України: Бібліографічний довідник. Вип. 1. – К., 1998; Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. – К., 2006. – С. 599; Мовчан О.М. Міжнародна історична конференція «Голодомор в Україні 1932–1933 рр., Будапешт, 9 – 11 грудня 2003 р. // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С. 150–154.

МОЛОТОВ (Скрябін) В'ячеслав Михайлович – партійний і державний діяч СРСР. Народився 9 березня 1890 р. у слободі Кукарка Нолінського повіту В'ятської губернії. Освіта незакінчена вища – Казанське реальне училище (1908). У вересні 1920 – березні 1921 р. – секретар Донецького губкому та перший секретар ЦК КП(б)У. Голова Раднаркому СРСР (грудень 1930 – травень 1941), Ради праці та оборони СРСР (1930–1937), член політбюро ЦК ВКП(б) в 1926–1957 рр.

У 1928–1929 рр. М. секретар Московського комітету ВКП(б), займався організацією хлібозаготівлі в Україні, особисто вимагав від партійно-радянського керівництва УСРР щоденного постачання до Москви хліба та борошна, ідеолог «надзвичайних методів» хлібозаготівельної політики, тобто карально-репресивного тиску на «куркульсько-заможні» групи селян, розгрому «залишків дрібнобуржуазних партій». На початку січня 1928 р. перебував в Україні, проводив засідання політбюро ЦК КП(б)У, давав вказівки щодо виконання хлібозаготівельного завдання, пропонував застосовувати адміністративно-репресивні заходи (надподаток, самообкладання, виселення, натуральний штраф, «чорні дошки»). Критикував троцькістську позицію, концепцію непу і теорію «вростання куркуля в соціалізм» М.І.Бухаріна, підтримував сталінську теорію вирішення зернової проблеми через здійснення примусової колективізації, позбавлення селян землі, худоби, реманенту. Виступив з доповіддю «Про роботу на селі» на XV-му з'їзді ВКП(б) (грудень 1927 р.), виклав політично-економічну необхідність масової колективізації.

21 серпня 1929 р. М. отримав особисту вказівку про обов'язкове виконання хлібозаготівлі, з «усією жорстокістю і невгамовністю», неухильно і запопадливо реалізовував сталінські директиви. Влітку 1930 р. докоряв першому секретареві Казахського крайкому партії Р.Голощокіну за те, що Казахстан покинули 100 тис. казахів-кочівників. 31 серпня 1930 р. особисто пропонував застосовувати «тверде завдання» *(див. Тверде завдання)* до «куркульсько-заможної верхівки» села, а 6 вересня вимагав від ОДПУ арешту і виселення «хлібних спекулянтів» у містах та селах, серед яких були і голодні селяни. Не заперечував перегляду норм вилучення хліба у колгоспах та вимагав їх суттєвого збільшення в 1930–1931 рр., особисто стежив за виконанням експортного плану хлібозаготівлі в УСРР, за пришвидшенням будівництва нових хлібних складів у Луганську і великих терміналів-елеваторів у Кременчузі (на 2 млн пудів), щоб розвантажити хлібозаготівельні пункти Полтавщини. Висловлював невдоволення тим, що у червні 1931 р. Україна не досіяла 1,5 млн га ранніх зернових, тому вимагав засіяти пізніми культурами. Тоді ж запропонував негайно стягнути «тверде завдання» із «куркульсько-заможних груп» села, влаштувати показові суди на місцях проти «ухильників» – своєрідні молотовські польові суди. Звернув увагу партійного керівництва Казахського крайкому на участь у відходництві *(див. Відходництво)* 20–30% казахів в окремих районах, та їх переселення в Україну та Поволжя. Учасник хлібозаготівельних нарад, які відбувалися в Москві з участю вищого керівництва партії; жовтневого (1931 р.) пленуму ЦК ВКП(б), який ухвалив непосильний план заготівлі хліба для УСРР – 510 млн пудів, що став вироком для селян і передумовою Голодомору протягом першої половини 1932 р. План вважався остаточним, а організацією його виконання особисто займався В.М.Молотов. 5 грудня 1931 р., коли голодували селяни України, він визнав цілком доцільним розпуск колгоспів за невиконання плану та обкладання колгоспників натурально-грошовими повинностями за нормами «куркулів» та заможних селян.

Недовиконання Україною нереального плану хлібозаготівлі врожаю 1931 р. спонукало голову уряду СРСР до встановлення чергового так званого «додаткового завдання Молотова» – 8 млн пудів, тому в січні 1932 р. почали перевіювати солому, полову та переобмолочувати скирди. Разові службові поїздки М. в Україну восени 1931 р. завершилися «посиленням хлібозаготівлі», відтак протягом другої половини 1931 р. в Україні була застосована адміністративно-репресивна система позбавлення хліба колгоспів та одноосібних господарств. У січні – червні 1932 р. вона супроводжувалася масовим голодом. Принципи і форми хлібозаготівлі, які впроваджував М. восени 1931 р., набули широкого застосування на Київщині, Вінниччині та в інших районах УСРР (повне вилучення хліба, навіть насіння – в одноосібників і колгоспів, система додаткових завдань, повернення зерна, виданого на трудодні в аванс, застосування практики так званих «червоних токів» *(див. Червоні токи)* і твердого завдання «до двору», продаж майна, позбавлення будівель, присадибної землі, худоби, натуральний штраф). 17 серпня 1931 р. Й.Сталін схвалив «українські методи хлібозаготівлі», визнав їх «необхідними і доцільними». До їх формування та впровадження тоді долучився саме М. У вересні 1931 р. він вимагав від наркоматів максимальної концентрації зерна у південних портах, відтак і збільшення темпів хлібозаготівлі в УСРР. За першу п'ятиденку вересня 1931 р. з України вивезли більше зерна, ніж з районів Північного Кавказу та Поволжя, у 3 рази більше від Центрально-чорноземної області РСФРР. У вересні

1931 р. М. постійно листувався із Сталіним, надсилав листи членам політбюро стосовно експорту зерна, виконання хлібозаготівельного плану, індустріалізації. У жовтні 1931 р. М. висунув кандидатуру П.П.Постишева на посаду голови Центральної контрольної комісії ВКП(б), але її відхилив Й.Сталін.

У січні–квітні 1932 р. М. не видав жодного розпорядження про надання насіннєвої допомоги УСРР, а республіка мала тоді лише 55% насіння ранніх зернових культур від необхідного. Його спрямовували для колгоспів Уралу, ЦЧО, Західного Сибіру, Середньої Волги та Ленінградської обл. Питання про можливе виділення Україні зернових для сівби почали обговорювати наприкінці квітня 1932 р., а голова Комітету заготівель при РНК СРСР М.О.Чернов *(див. Чернов М.О.)* просив М. надати продовольчу допомогу колгоспникам для проведення посівної кампанії ранніх і пізніх зернових. Однак питання насіннєвої і продовольчої позики для селян України залишили без вирішення, тому що республіканський уряд спирався лише на внутрішні резерви.

У травні–червні 1932 р. Голодомор в УСРР охопив майже третину районів, економічно-господарські наслідки якого загрожували зривом посівної. 20 травня 1932 р. до М. звернувся голова Центрального комітету спілки працівників освіти О.Я.Шумський *(див. Шумський О.Я.)*, який повідомив про масове голодування вчителів: «Були випадки запаморочення від голоду під час уроків». Колишній нарком освіти УСРР зазначив, що 80% сільських педагогів не мають харчів. Однак голова союзного уряду не реагував на прохання М.Чернова, О.Шумського про надання допомоги.

24 травня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) відрядило в Україну групу М. у складі представників Наркомзему СРСР (Я.А.Яковлєв, О.М.Маркевич), Наркомпостачу СРСР (А.І.Мікоян) та Наркомзему УСРР (О.В.Одинцов) для того, щоб «...спільно із ЦК КП(б)У вжити усі необхідні заходи для максимального розгортання посівної кампанії» *(див. Група В.М.Молотова з хлібозаготівлі)*.

26 травня 1932 р. М. інформував ЦК ВКП(б) про ситуацію з насінням в УСРР, яка значно «гірша, ніж передбачали», а керівні органи не знали справжнього стану справ, змирилися з недосівом. Він писав, що «українці» повинні половину картоплі посадити із власного резерву, визнав доцільним надати 0,5 млн пудів кукурудзи і проса під час прополки буряків. Враховуючи «критичне становище справ із сівбою в Україні», політбюро ЦК ВКП(б) виділило 26 травня 2 млн пудів вівса – 750 тис. із фондів в УСРР, а 950 тис. «перекинути із Білорусії». Дозволило видати «Україні додаткову насіннєву позику» – 1,3 млн пудів проса та гречки, а також «продовольчу позику» у 500 тис. пудів кукурудзи та проса. Політбюро підтримало пропозицію М. про відправлення в Україну 400 тракторів для проведення сівби. Позика підлягала терміновому поверненню в перші місяці жнив. 5 червня 1932 р. М. повідомив ЦК КП(б)У про неможливість надання Україні гречки, тому виділив лише 1 тис. т для проведення сівби у колгоспах Київської обл. Півроку селяни України не отримували продовольчої допомоги від центральної влади, розраховували на внутрішні резерви, але вони підлягали вивозу.

Хлібозаготівлі 1931/32 р., якими займався М., завершились Голодомором в українських селах, а також провалом весняної посівної кампанії (недосів близько 3 млн га, висів зернових неякісним насінням за «обрізаними» нормами, заміна ранніх хлібних культур пізніми). За такого «ганебного прориву» політбюро ЦК ВКП(б), сподіваючись на врожай, створило 7 червня 1932 р. комісію для проведення жнив на чолі з М., який 10 червня 1932 р. зачитав листи В.Я.Чубаря та Г.І.Петровського, рекомендував «українцям» надавати допомогу голодним дітям із власних резервів УСРР, тобто відмовив у централізованому забезпечені помираючих від голоду людей. 13 червня М. повідомив Й.Сталіну про те, що «продовольчі справи» є «найбільш складними», тому пропонував у червні призупинити експорт зерна. «Ти отримав листи Чубаря і Петровського про Україну, – наголошував М., – хоча ці листи, особливо Петровського, однобоко висвітлюють стан справ в Україні, але, на мою думку, доведеться дещо дати (не менше 700–800 тис. пуд. хліба та інших продовольчих культур) для українського села до нового врожаю. Листи, і особливо «додатки» т. Чубаря, яскраво свідчать про те, що українські вожді не знали до останнього часу становища у своєму селі». 18 червня 1932 р. М. прочитав лист Й.Сталіна, у якому йшлося про голод в Україні. Причиною голоду було названо помилки здійснення політики хлібозаготівлі за «розкладкою по районах і колгоспах» та за «принципом зрівнялівки». Про адміністративно-репресивні методи та персональну відповідальність не сказано жодного слова. 25 червня 1932 р. М. надіслав постанову РНК СРСР про хлібозаготівлі на липень 1932 р. – 60 млн пудів, з яких 19,5 млн для УСРР, тобто майже третина. Радгоспам УСРР «довели план» – 4,9 млн пудів із 21 млн пудів для СРСР.

На початку липня 1932 р. Й.Сталін особисто відрядив М. на конференцію КП(б)У, щоб нанести «головний удар» по «українських демобілізаторах», тобто примусити партійно-радянську номенклатуру стовідсотково виконати хлібозаготівлі. 6 липня М. повідомив вождя про те, що критика ЦК КП(б)У за «...

недоліки, які призвели до тяжкого становища у деяких районах», має висвітлюватися у «стриманих тонах», щоб «не давати затравки іноземній пресі». 20 липня 1932 р. Й.Сталін доручив Л.Кагановичу та М. розробити декрет про охорону колгоспного, кооперативного і державного майна, про застосування смертної кари за його розкрадання. 24 липня 1932 р. М. погодився з проектом сталінського декрету, тобто підтримав «вищу форму соціального захисту – розстріл з конфіскацією майна» та ув'язнення в таборах на 10 років «розкрадачів соціалістичної власності» без права на амністію. 7 серпня 1932 р. М. підписав постанову ЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності» *(див. Закон про «п'ять колосків»)*. Постанова започаткувала карально-репресивні акції проти селян, які приховували власний хліб, зрізували на колгоспному і селянському полі колосся, «крали» зерно на токах. Застосування цього закону поглибило голодування і смертність селян, супроводжувалося масовими арештами. 16 серпня 1932 р. М. разом з Й.Сталіним надіслали телеграму Л.Кагановичу: «З огляду на важке становище в Україні вважаємо цілком необхідним термінове залучення військ до збиральної та прополочної роботи». 23 вересня 1932 р. М. підписав постанову «Про видачу насіннєвої позики», якою заборонив усі прохання республік про позику, видачу її колгоспам, радгоспам, МТС для посіву озимини і яровини.

23 жовтня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) відрядило в Україну чергову групу «відповідальних» осіб для «посилення хлібозаготівлі». Її очолив М. 29 жовтня він повідомив Й.Сталіну про зменшення плану хлібозаготівлі для України на 60–70 млн пудів, але визнав безумовним виконання решти річного завдання – 165–175, з яких на листопад припадало 90 млн пудів. Просив направити в Україну з Москви до 70 «...товаришів з партійним досвідом, бодай секретарів губкомів – окружкомів, на місяць для роботи по хлібозаготівлі». Виявив рішучу готовність негайно зламати «демобілізаційні настрої», особисто переглянув плани господарств. «Використовуємо промтовари, – наголошував він, – як засіб заохочення, а позбавлення частини промтоварів як репресію стосовно колгоспів та особливо щодо одноосібників». Надання товарів вважав за матеріальне стимулювання, а х позбавлення – за репресію.

Так виникла практика застосування режиму «чорних дощок». Обмеження з постачанням промтоварів почали діяти з 3 листопада. М. особисто вимагав віддавати під суд керівників господарств, які приховували зерно шляхом відходів, наказував повертати хліб, «незаконно» виданий на трудодні, забороняв видачу хліба на громадське харчування колгоспників. 5 листопада пропонував пришвидшити «...проведення судових репресій і безжалісної розправи із злочинними елементами у правліннях колгоспів на основі відомого декрету про охорону громадської власності». 20 листопада звітував перед Й.Сталіним про хлібозаготівельну діяльність в Україні, про «мобілізацію» 600 індустріальних робітників на організацію хлібозаготівлі, брав участь у розробці «нових практичних вказівок ЦК по хлібозаготівлі», які стали основою для ухвалення постанов ЦК КП(б) У та РНУ УСРР про застосування карально-репресивних методів (грошовий і натуральний штраф, «чорні дошки» тощо). У телеграмі М. 20 листопада 1932 р. керівництву Чубарівського району Дніпропетровської обл. були викладені рекомендації для боротьби з «куркульською сволотою», яка приховує хліб, проведення «до кінця репресивних заходів стосовно контрреволюційних саботажників хлібозаготівель». Він пропонував перевіряти комори з колгоспним хлібом, повертати розкрадений хліб, проводити подвійний обмолот полови і соломи, застосувати економічний вплив на колгоспи. 21 листопада «група Молотова» запропонувала створення спецкомісії для остаточного вирішення питань про винесення смертних вироків на час хлібозаготівельної кампанії. Він особисто вимагав від Дніпропетровського обкому «організувати перемогу» на «хлібозаготівельному фронті». М. особисто звітував перед Й.Сталіним про перебування його групи в Україні. Листи, телеграми, промови М. за листопад–грудень 1932 р. стосувалися позбавлення українців колгоспного та селянського хліба. Він висловлював погрози: «нариваєтесь на неприємності», піддамо «жорстокій карі», «ми покараємо його жорстоко», «ворог з партквитком заслуговує більшого покарання, ніж ворог без партквитка», «не зупинятись перед застосуванням розстрілу стосовно найбільш злісних» спекулянтів і саботажників. 12 січня 1933 р. М. підписав постанову про план хлібозаготівлі, зменшив його для України на 28 млн пудів, але визнав остаточний план з врожаю 1932 р. – 260 млн пудів, який не підлягав перегляду, а лише безумовному виконанню. На потреби республіки дозволялося перераховувати 40% від «перевиконання річного плану хлібозаготівлі». Видавати зерно і борошно без наявності централізованих нарядів категорично заборонив урядовим розпорядженням. 3 лютого 1933 р., коли Голодомор досяг апогею, М. та Й.Сталін вирішили збільшити розміри посівного клину ярових культур і зменшити площу цукрових буряків, перекласти на колгоспи збір насіння. Протягом місяця планували

його завершити за допомогою репресивно-каральних методів хлібозаготівлі. 5 березня 1933 р. союзний уряд попередив республіканське керівництво про те, що «...ніякої насіннєвої допомоги відбуватися не буде, і запропонувати їм не звертатися в ЦК ВКП(б) ні з якими проханнями про надання насіннєвої допомоги». М. особисто причетний до формування та впровадження карально-репресивної системи творення штучного голоду в Україні. Він видав постанови і службові розпорядження, які унеможливлювали своєчасну і належну продовольчу допомогу голодуючим селянам, брав безпосередню участь у хлібозаготівлі, встановлював плани, форми і методи позбавлення хліба та продовольства українських селян. Діяльність М. щодо вилучення хліба і продовольства – злочинна, а бездіяльність голови уряду СРСР стосовно допомоги голодуючим засвідчила його співучасть у Голодоморі. Апеляційний суд м. Києва від 13 січня 2010 р. визнав М. винним у злочині геноциду проти українського народу в 1932–1933 рр.

У роки масових репресій М. власноруч підписував списки з вироками про розстріл «ворогів народу». Учасник і розробник радянсько-німецької змови – «пакту Молотова-Рібентропа» про поділ Польщі, загарбання території Західної Білорусії, прибалтійських держав. Герой Соціалістичної Праці (1943). Помер М. 8 вересня 1986 р. у Москві.

Л-ра і джерела: Васильєв В.Ю., Кокін С.А. Молотов В'ячеслав Михайлович // Енциклопедія історії України. Том 7. – К., 2010. – С. 43–44; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 182–189, 218, 225, 257, 372–373, 517, 639; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 51, 59, 96, 114; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. Кн. 1. 1929 – июль 1932 г. Документы. – М., 2011. – С. 73, 86, 252, 263; Том первый. Кн. 2. – М., 2011. – С. 243, 251, 257; Т. 2. – М., 2012. – С. 832; Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. — К., 2001. — С. 227–241.

МОЛЧАНОВ Георгій Андрійович – голова губчека РСФРР у 1919–1929 рр. Начальник секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР (1931–1934), згодом НКВС СРСР та нарком внутрішніх справ Білорусії (1934–1937). Народився 1897 р. За наказами М. відслідковувалися соціально-політичні настрої селян у голодних районах, факти голоду, узагальнювалася статистика смертності в республіках та окремих областях. 11 березня 1932 р. він надіслав спецдовідку «Про негативні моменти і політичне становище окремих районів Союзу», зазначив «випадки голодування колгоспних родин», 83 випадки «опухання від голоду, 6 смертей». Пов'язував «погіршення політнастроїв» колгоспників та одноосібників з «продтруднощами», не приховував антирадянських закликів, гасел, листівок, які відстежували агенти ОДПУ в районах і селах. М. фіксував у службових звітах відверті висловлювання селян: «Я думаю, що радвлада почала будівництво не для того, щоб морити колгоспників голодом», «Радянська влада змушує нас помирати з голоду», «Хоча б швидше війна, можливо б, влада змінилася і хліб з'явився», «Нас обманюють, хочуть виморити голодом, нас ведуть до прямої загибелі, треба чинити опір» тощо. Повідомляв про наростання в селах голодних жіночих бунтів *(див. Волинки)*. 22 травня 1932 р. інформував про випадки масового залишення дітей від шести місяців до 10 років на вулицях Києва. У доповідних записках М. першої половини 1933 р. також відтворено факти голоду в Україні, настрої селян, робітників. Причетний до карально-репресивних акцій проти «саботажників» хлібозаготівлі, «крадіїв» колгоспної власності – зерна, картоплі, а також до участі в «оперативних акціях» по ліквідації так званих «куркульських елементів» у селах та колгоспах.

Л-ра і джерела: Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. 1929 – июль 1932 г. Кн. 2. – М., 2011. – С. 481; Том второй. – М., 2012. – С. 806.

МОСТОВИК Ірина Іванівна – жителька с. Олексіївка Станіславчицького р-ну Вінницької обл., яка восени 1932 р. виступила проти хлібозаготівлі. М. мала 7 дітей, у 1930–1931 рр. виконала податок, план заготівлі хліба, а «тверде завдання» 1932 р. виявилося для її господарства непосильним. Її чоловіка заарештували та ув'язнили, а майно продали з торгів. Вона застерігала односельчан: «Не виконуйте хлібозаготівлі, бо буде народ голодувати, як навесні 1932 р., а тому краще хліб закопувати та не здавати його державі». 20 листопада 1932 р. проти неї розпочали слідство, 24–26 листопада ДПУ та «народний суд» висунули обвинувачення в «антирадянській агітації». 1 грудня 1932 р. М. засудили до 5 років позбавлення волі та 3 роки обмеження в правах, штрафу – 150 крб.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 161.

МСТИСЛАВ (Степан Іванович Скрипник) – громадський, політичний і церковний діяч, патріарх УПЦ Київського патріархату. Народився 10 квітня 1898 р. у м. Полтава. Його мати – рідна сестра С.В.Петлюри. Закінчив Оренбурзьке військове училище, воював. Особистий ад'ютант Головного отамана С.Петлюри (1918–1919). Емігрував до Польщі. Починаючи з 1926 р., політично підтримував Ю.Пілсудського. Депутат

польського Сейму (1930–1939), секретар лічильної комісії під час обрання президента Польщі у 1933 р. Заступник голови Холмської Єпархіальної Ради, на чолі якої був Митрополит Іларіон. Обирався на посаду віце-губернатора м. Рівне. У 1939 р. у Львові від рук більшовицьких агентів загинули його дружина і донька. Взяв постриг монаха, прийнявши ім'я Мстислав. У роки німецької окупації України разом з Уласом Самчуком та ін. М. видавав часопис «Волинь», боровся за відродження української державності. Після арешту гестапо в Києві (1943) повернувся до активного церковного життя, виїхав до США.

Навесні 1947 р. Собор Єпископів УАПЦ підніс Владику Мстислава до стану Архиєпископа, а восени того ж року М. виїхав до Канади, щоб там очолити УАПЦ, оскільки мав ще з весни того року запрошення від консисторії Вінніпега. Три роки працював як Архиєпископ Вінніпега і всієї Канади, згодом перейшов до Української Православної Церкви США (1950 р.). Брав участь у вшануванні пам'яті жертв Голодомору. За особистого сприяння М. засновано Центр УПЦ у м. Баунд-Брук (шт. Нью-Джерсі біля Нью-Йорка), духовну семінарію, музей-меморіал жертв Голодомору, цвинтар для українців. У своїх богослужіннях постійно згадував про жертви голоду 1932–1933 рр. 22 квітня 1983 р. віце-президент США Дж.Буш надіслав М. листа, у якому висловив співчуття українському народу, що став жертвою організованого Голодомору. 25 січня 1983 р. М. звернувся до віруючих з посланням вшанувати пам'ять померлих від Голодомору, закликав молитися за них. У травні газети «Свобода», «Новий шлях», «Українські вісті» опублікували архіпастерське послання митрополита М. у 50-у річницю Великого голоду в Україні, у якому він засудив злочини комуністичного режиму проти українського народу. Наприкінці травня 1983 р. М. особисто освятив пам'ятник жертвам голоду, споруджений у Лондоні українською громадою. З нагоди 85-річчя від дня народження М. привітав Президент США Р.Рейган, віце-президент Дж.Буш. Блаженніший митрополит М. брав участь у меморіальних заходах з нагоди 50-річчя Голодомору, які відбулися у Вашингтоні 22 жовтня 1983 р., закликав уряд США визнати Голодомор злочином проти людяності. Подібні заходи за його участі проходили у Баунд-Бруку. 4 грудня 1983 р. М. здійснив Соборну Панахиду в м. Торонто. В Україну М. повернувся на початку 1990-х рр. Його було обрано патріархом Київським і всієї України (4 квітня 1990 р.), перебував у Києві (1992). Помер М. 11 червня 1993 р. в Канаді, похований у м. Саут-Баунд-Брук (США).

Л-ра і джерела: З нагоди 50-ліття Великого голоду: (Лист Віце-президента Дж.Буша до Владики Мстислава, 22 квітня 1983 р. // Молода Україна. – 1983. – Ч. 923; Новий шлях. – 1983. – 28 травня; Архіпастерське послання Блаженнішого митрополита Мстислава в 50-у річницю Великого голоду на Україні в роках 1932–1933 // Новий шлях. – 1983. – 28 травня; Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадський, політичний і церковний діяч (1930 – 1944). Монографія. – К.: Смолоскип, 2008. – 326 с. https://church.net.ua/ detalno/ uapc/ patriarkh-uapc-mstislav-skripnik.html

Н

НАБІРНІ картки – іменні посвідчення для індивідуального забезпечення хлібом міського населення за картками *(див. Карткова система)* згідно з нормами, встановленими органами радянської влади. Н. к. мали організувати економне використання державного хлібного резерву, тому міськради зобов'язали «... облік, оформлення та зберігання набірних хлібних документів передати тільки адміністративному й оперативно-технічному керівництву центральної картотеки при відділі міськпостачання». У лютому 1932 р. Н. к. впровадили для нормованого продажу печеного хліба, подолання черг біля крамниць. Планували доставку випеченого хліба на квартири за Н. к., охопити цією системою 25% споживачів. Н. к. діяли лише на території міст і винятково для забезпечення хлібом конкретних осіб, а їх виїзд за межі міста означав втрату права на отримання випеченого хліба.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К, 2008. – С. 118–119.

НАНІЇВ Павло Іванович – журналіст, член Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Народився 2 лютого 1922 р. Вищу освіту здобув у Московському літературному ін-ті ім. М.Горького. Член Національної спілки журналістів України. Автор повісті «Лозинова труна», уривки з якої друкувалися на сторінках «Народної газети», журналу «Київ» (1993, №12). Окремою книгою повість з'явилась у видавництві «Український письменник» (2011). Його біографічно-художній твір перевидавався в 2003 р. коштом М.П.Коця *(див. Коць П.М.)*. Н. автор есею «Українська Голгофа: Документальна оповідь про жахи». Нагороджений медаллю «Захиснику Вітчизни». Помер Н. 19 грудня 2001 р.

Л-ра і джерела: Наніїв П.І. Лозинова труна: Біограф.-худож. повість. – К.; Нью-Йорк, 2003. – 137 с.; Голодомор в підрадянській Україні. Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. – К.; Львів; Нью-Йорк, 2002. – С. 5–114.; Поточний архів АДГУ (нагородні листи).

НАСІННЄВА допомога (натурпозика) – цільове виділення жита або пшениці з резервного державного фонду для здійснення сівби ярих та озимих зернових культур. В офіційних партійно-радянських постановах 1931–1933 рр. зустрічаються терміни «насіннєва допомога» і «насіннєва позика», але так звана допомога відбувалася у формі державної позики із обов'язковим і терміновим поверненням зерна колгоспами. Спочатку хлібозаготівельні органи примусово і масово вилучали зернові культури, а весною видавали обмежену позику насіння, якого не вистачало для проведення сівби, тому висівали за зниженими нормами. Офіційні звернення уряду УСРР про надання насіннєвої допомоги припадають на лютий 1932 р., однак союзне керівництво не поспішало з допомогою. Наприкінці березня Рада Праці та Оборони (РПО) СРСР дозволила завезення в Україну насіння соняшника та кукурудзи, а політбюро ЦК ВКП(б) зобов'язало уряд України заготовити 0,9 млн т «насіннєвих колгоспних фондів зернових культур». 4 квітня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) дозволило як виняток виділити Україні 20 тис. т вівса для здійснення сівби, з яких 10 тис. безвідсоткової позики, а решту – в обмін на жито із місцевих заготівель. 5 квітня колгоспам виділено 0,2 млн т пшениці та ячменю насіннєвої позики із обов'язковим їх поверненням восени. 19 квітня Москва дозволила видачу насіннєвої позики – 6 тис. т проса і 6 тис. т гречки. Секретар ЦК КП(б)У С.В.Косіор запевнив Й.Сталіна про достатню наявність насіння, про його мобілізацію в колгоспах та селянських господарствах, навіть про надання допомоги районам Поволжя. Однак В.Я.Чубар та Г.І.Петровський просили насіннєвої допомоги для України, але на початку літа 1932 р. Сталін відмовив у позиці: «Україні видано більш ніж достатньо». Селяни України не засяли тоді 3 млн га ріллі. 29 червня 1932 р. Й.Сталін радив: «Насінпозику не треба включати до плану, її треба стягувати понад план і обов'язково повністю». 15 липня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало радянські органи влади в Україні повернути натуральну проддопомогу та насіннєву позику – 133 тис. т, яку було видано колгоспам та радгоспам весною 1932 р. Він пропонував формування «списків натурборжників по натурпозиці», вручення подвірних зобов'язань до 25 липня. Уповноважений із заготівель РПО та державна заготівельна контора (Заготзерно) видали інструкцію про порядок стягнення «натурпозики».

Організація кампанії з її повернення здійснювалась із використаням примусових заходів. У вересні 1932 р. склалася загрозлива ситуація щодо виконання норм висіву зернових якісним насінням. Однак 23 вересня 1932 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) вирішили «відхилити усі пропозиції про видачу насіннєвої позики» для здійснення озимої та ярої сівби, зобов'язали колгоспи, радгоспи самостійно створювати насіннєві фонди. Каральнo-репресивні заходи, які використовували заготівельні органи восени 1932 р., позбавили колективні та селянські господарства продовольчих і насіннєвих фондів та резервів. 10 грудня 1932 р. колгоспи засипали до насіннєвих фондів 0,4 млн т. пшениці, 0,3 млн т вівса, 0,8 млн т ячменю, а загалом 2,1 млн т зернових культур, тобто близько половини загальної потреби.

Партійно-радянські органи України рекомендували колгоспам обов'язково створювати насіннєві фонди. 18 листопада ЦК ВКП(б) скасував постанови ЦК КП(б)У, примусив ужити рішучих заходів. Тому 27 грудня 1932 р. С.В.Косіор вимогав терміново вивезти всі «наявні колгоспні фонди», в тому числі й насіннєві. Вони потрапляли до плану хлібозаготівлі, а «саботажників» арештовували та судили. Голів колгоспів, які протягом п'яти днів не вивозили продовольчо-насіннєве зерно, піддавали «суворому покаранню». Місцеві партійні установи вимагали від заготівельних органів «цілодобовий» вивіз зерна. 25 грудня 1932 р. С.В.Косіор відмовився від постанови 18 листопада стосовно збереження колгоспних насіннєвих фондів, визнав доцільним їх вилучення. «Звичайно, – наголошував він, – вивіз насіннєвих фондів є заходом важким, але стосовно колгоспів, які недобросовісно ставляться до виконання своїх зобов'язань перед державою, іншого виходу немає». Масове позбавлення колгоспів насіння зернових культур, організоване партійними органами, він вважав боротьбою із «саботажем сівби». 7 січня 1933 р. Київський обком КП(б) У постановив, що «...в колгоспах, які не виконали плану хлібозаготівлі і повернення насіннєвої позики, повинно бути вилучено все наявне зерно, в тому числі так звані насіннєві фонди в сумі їх заборгованості». Райкоми партії, які не виконували цієї директиви до 13 січня, вважалися «саботажниками хлібозаготівельного плану». Продовольче зерно (жито, пшениця) для громадського харчування працюючих колгоспників обмінювали на насіння. Рішення про вивезення насіннєвих фондів до хлібозаготівельних організацій виявилося несподіваним для місцевих органів влади та колгоспів, у яких «опустилися руки». Однак райони Дніпропетровської, Київської обл. вивезли до елеваторів, зсипних пунктів насіння зернових, а також зерно із фондів для утримання сільських учителів, шкіл. На Харківщині позбавлення насіннєвих фондів викликало номенклатурний і селянський опір у колгоспах, тому проти них посилили репресії. На початку лютого 1933 р. постало питання про підготовку до весняної сівби, але господарствам Вінницької обл. вдалося зібрати 78%, Київської – 79% від загальної потреби насіння. Склалася дивна ситуація: хлібозаготівельні загони вивозили насіння, а районне та колгоспне керівництво вишукувало резерви і джерела наповнення насіннєвих фондів. 20 лютого 1933 р. Харківське облземуправління інформувало Наркомзем про те, що в 64 районах області зібрано насіння зернових – 0,5 млн т, тобто 36% від норми висіву і плану. «Створення насіннєвих фондів зараз, – наголошувалося в листі, – крім раніш засипаних, іде переважно за рахунок перевіювання полови, переобмолоту соломи, повернення неправильно розданих авансів, повернення розкраденого хліба та позики». Вивезення насіння, паралельне здійснення хлібозаготівлі і «створення насіннєвих фондів» за рахунок внутрішніх можливостей колгоспів – стало основною причиною масового голоду серед колгоспників та їхніх родин, які помирали від голоду, хоча мали трудодні. 26 червня 1933 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР встановили порядок відрахування намолочених зернових культур: 10% на внутрішні колгоспні потреби, а для колгоспів з хорошими показниками врожаю та трудової дисципліни 15%. Зерно виділяли для харчування колгоспників й утримання худоби. 2 серпня 1933 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) видали постанову «Про порядок засипки фондів на потреби колгоспів і розподіл зерна між колгоспами та трудоднями». Вона не визнала пріоритетом створення насіннєвих фондів. Їх формували після обов'язкового виконання поставки зерна державі, розрахунків із МТС і повернення позик колгоспам. Отже, так звана насіннєва допомога держави колгоспам відбувалася у вигляді процентної позики, яка діяла до 24 грудня 1932 р., тобто до примусового позбавлення насіннєвих фондів.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2006. – С. 99–100, 113, 252, 335, 479, 664–667, 914; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 298–299; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 16

НАТУРАЛЬНИЙ аванс – форма оплати праці колгоспників у 1930-х рр. Н. а. видавали в липні–серпні згідно з виробленими трудоднями *(див. Трудодень)*. За Зразковим статутом сільськогосподарської артілі та постановами Наркомзему УСРР, Укрколгоспцентру нарахуванням трудоднів та визначенням їх натурального змісту мали займатися правління колгоспів, інколи

загальні збори колгоспників. Однак натуральну і грошову частини трудодня встановлювали партійно-радянські органи, особисто Й.Сталін, Л.Каганович, В.Молотов, А.Мікоян, які пропонували принципи обліку та оплати фізичної праці за нормами виробітку. Колгоспи розподіляли зерно між колгоспниками, враховуючи норми хлібофуражного балансу та валового збору, але партійні структури обмежили право правлінь визначати норму натурального авансу. 26 липня 1932 р., тобто після піврічного голодування селян, політбюро ЦК КП(б)У постановило: «Зобов'язати облпарткоми забезпечити видачу по всіх колгоспах натуральних авансів хлібом відповідно до постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б)». Одночасно члени політбюро застерігали районне керівництво від «...підміни видачі натуральних авансів надмірним поширенням громадського харчування, що на ділі призводить до зменшення натуральної частини, яка належить до видачі колгоспникам». Розподіл хліба на трудодні, відтак і натурального авансу, відбувався після виконання колгоспами державного плану хлібозаготівлі, тому нормовані виплати обмежувалися та фактично припинялися протягом кількох місяців поспіль, що спричиняло голодування і виснаження колгоспників. 20 серпня 1932 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР вимагав від уряду України виконання їхньої директиви: «...видачу колгоспникам авансу за рахунок натуральної частини доходу в розмірі лише 10–15% фактично намолоченого хліба», а з іншого боку – відвантаження колгоспами «мінімум 75–80%» наявного зерна. Правління колгоспів поспішно видавало аванси зерном згідно з виробленими трудоднями з його перших партій, а також виділяло хліб для громадського харчування працюючих колгоспників. 22 серпня 1932 р. Укрколгоспцентр констатував, що в багатьох районах видавали «...натуральні аванси в розмірі 200–400 г на трудодень, водночас відпускають для громадського харчування у день 1 кг і більше на їдця». Тому заборонив видачу хліба для польових їдалень у колгоспах, залишив видачу «...натурального авансу» згідно з урядовими рішеннями (10–15%) і «винятково на трудодні». Колгоспники, які працювали в полі, отримували так звану «гарячу їжу», але брали з собою власний хліб. Система натуральних авансів, які видавали лише один раз після жнив, була впроваджена радянською владою для безперешкодного вилучення колгоспного зерна, позбавила селян хліба і посилила голод. 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У заборонило видачу натурального авансу в усіх колгоспах, які не виконували хлібозаготівельного плану, а також зобов'язало органи влади організувати повернення розданого хліба. Колгоспників позбавляли збору зерна з їхніх присадибних ділянок, зараховували його у «рахунок натуральної видачі на трудодні». У лютому 1933 р., як зазначив С.В.Косіор на пленумі ЦК КП(б)У, 88% колгоспів Одеської, 95% Дніпропетровської, 72% Харківської, 69% Вінницької обл. не розрахувалися з колгоспниками, тобто не видали аванс та повної оплати на трудодні. У 1932 р. 6,6% колгоспників України не мали трудоднів узагалі, до 50 трудоднів – 27,2%, від 50 до 100 – 23,8%, навіть за умови видачі на трудодень 800 г. Н. а. в умовах хлібозаготівлі використовували для обмеження споживання хліба колгоспниками шляхом адміністративно-політичного нормування обсягу виплат.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 293–297, 390; Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. — К., 2003. – С. 453.9, 203, 207; ЦДАВО України. – Ф. 4134. – Оп.1. – Спр.180. – Арк.71.

НАТУРАЛЬНИЙ штраф – адміністративно-репресивна форма покарання «саботажників хлібозаготівлі» – селян-одноосібників, колгоспників, колгоспів. Н. ш. з'явився в січні 1928 р. в умовах застосування так званих «надзвичайних заходів» проти селян – «саботажників хлібозаготівлі». Локально та епізодично Н. ш. використовували у 1931/32 р., але відвертої репресивної дії він набув восени 1932 – протягом 1933 р. Н. ш. застосовував В.М.Молотов під час перебування в Україні, а на Кубані – Л.М.Каганович. Під тиском В.М. Молотова політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про посилення хлібозаготівлі, якою передбачалося застосування системи штрафів у розмірі ринкової вартості незданого хліба, але без звільнення від виконання подвірного завдання. 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У застосувало Н. ш. для колгоспів у вигляді додаткового плану заготівлі м'яса в розмірі 15-місячної норми для колгоспів та індивідуального сектору колгоспників через те, що не виконували хлібозаготівельного плану. Н. ш. не звільняв від хлібозаготівельних завдань. Для одноосібників, які «ухилялися» від хлібозаготівлі за контрактами *(див. Контрактанти)* і самообкладанням *(див. Самообкладання)*, також встановлювали Н. ш. – 15-місячну норму здачі м'яса. Його стягували сільради з дозволу райвиконкомів. Інколи застосовували і річну норму натурального штрафу картоплею. Облвиконкоми мали право збільшувати розмір Н. ш. у два рази. ЦК КП(б)У застерігав парторганізації від масового застосування Н. ш., але їх практикували в кожному селі, особливо проти «твердоздавців» *(див. Твердоздавці)*, «контрактантів». 26 листопада 1932 р. заступник голови РНК УСРР О.Сербіченко повідомив ЦК КП(б)У про систему застосування Н. ш. «Розглядаючи стан з накладан-

ням штрафів, – зазначав він, – треба звернути увагу на великі розміри цих штрафів». Пересічно на одне господарство в окремих областях припадало 100 крб. (Дніпропетровська обл.), 382 крб. (Чернігівська обл.), що спонукало розпродувати майно, худобу, житло. Колгоспників штрафували списанням зароблених ними трудоднів. Н. ш. почали застосовувати із-за будь-яких «провин» колгоспників та селян. В Автономній Молдавській СРР Н. ш. становили від 55 до 80 крб. на двір і офіційно вважалися репресією проти «саботажників». На початку грудня 1932 р. жертвами Н. ш. стали 160 колгоспів України, 285 одноосібників, 2825 господарств «твердоздавців». Обсяги стягнень коливалися від 1 ц хліба з двору і більше, а також десятки і сотні центнерів м'яса, картоплі, якими обкладали селян. 5 грудня 1932 р. Н. ш. присудили 327 колгоспам і 5631 селянському господарству. У селян забирали худобу – корів, свиней, кіз, щоб сплатити штраф. За його невиконання позбавляли майна і житла. Секретар Харківського обкому КП(б)У Р.Терехов писав 16 грудня 1932 р., що застосування Н. ш. мало «дещо налякати» селян. Сума Н. ш. досягла десятків млн карбованців, але їх стягнення затягувалося через судову тяганину, адміністративно-бюрократичну систему. Н. ш. як репресивний захід становив одну з основних причин голоду.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 242, 245, 393, 414, 436–437, 445, 458, 478, 527.

НАЦІОНАЛЬНИЙ музей «Меморіал жертв Голодомору» – державна установа, архітектурно-меморіальний комплекс. Ідея створення Музею-меморіалу пам'яті жертв Голодомору виникла під час роботи Міжнародного симпозіуму 4–5 вересня 1990 р. в Києві. Необхідність його заснування постійно вимагала Асоціація дослідників голодоморів в Україні, починаючи від її заснування 27 червня 1992 р. Однак підготовка організаційно-технічних та архітектурно-композиційних заходів розпочалася після Указу Президента України В.А.Ющенка від 11 липня 2005 р. «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні». 18 вересня 2005 р. та 28 квітня 2006 р. Президент доручив Кабінету Міністрів України розпочати відповідні організаційно-технічні роботи зі спорудження Меморіалу. Вони стали юридичною і політичною основою для проведення конкурсу на кращий проект меморіального комплексу. Проекти приймалися до 17 серпня 2006 р., розглядалися фаховим журі з істориків, митців, архітекторів, письменників, політиків, громадських діячів. До журі входили: І.В.Васюник, І.М.Дзюба, М.Г.Жулинський, Р.М.Круцик, В.І.Марочко, П.М.Мовчан, М.П.Плавюк, В.Ф.Присяжнюк Л.С.Танюк, О.К.Федорук, М.М.Яковина, М.І.Яковлєв, І.Р.Юхновський, та інш. Організатором конкурсу виступило Головне управління містобудування, архітектури та дизайну міського середовища при Київраді. 18 серпня 2006 р. в Будинку художника виставили 7 конкурсних проектів. Три символи стали для них композиційно-функціональною ознакою: гілка калини, церква, скульптура дівчинки. Другий тур конкурсу завершився наприкінці жовтня 2006 р. На той час було визначено місце спорудження меморіалу неподалік Києво-Печерської лаври. Переможцем виявився проект №55557, автором якого був Народний художник України Анатолій Гайдамака.

Перший етап підготовки меморіального комплексу завершився наприкінці листопада 2006 р., а другий набув законодавчого оформлення у Законі України №376-V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. Сесія Київради 25 січня 2007 р. ухвалила рішення про виділення ділянки для будівництва музею. У березні 2007 р. київський міський голова О.Омельченко видав розпорядження №315 «Про проектування та будівництво Меморіального комплексу пам'яті жертв голодоморів в Україні». 20 березня 2007 р. Головне управління містобудування приступило до здійснення архітектурно-планових робіт зі спорудження двох частин комплексу: меморіальної (перша черга будівництва), музейної (друга черга). Рішення про проектування музейної частини (приміщення науково-дослідного центру, бібліотеки, архіву, експозиційної зали тощо) ухвалило Головне управління містобудування 29 травня 2008 р.

Офіційне відкриття Меморіалу пам'яті жертв голодоморів відбулося 22 листопада 2008 р. за участі Президента України В.А.Ющенка, представників дипломатичних місій багатьох країн світу, політиків, народних депутатів, громадськості України. Церемонія відкриття музею започаткувала меморіальну традицію вшанування пам'яті жертв Голодомору. Фактично відбулося відкриття меморіальної зали, однієї із структурних частин музейного комплексу. Його територія становить 452 кв метри на схилах Дніпра. На вході до Зали Пам'яті розміщено кам'яні янголи-охоронці, а долівка з чорного каменю символізує тернисту ріллю. Скульптура дівчинки «Гірка пам'ять дитинства» засвідчує жертовність і найбільшу смертність дітей у 1932–1933 рр. від голоду. Монумент у формі свічки висотою 23 метри розкриває ідею одвічної пам'яті про полеглих від голоду українських селян, а розміщені хрестики – зруйновану більшовиками церкву. Хрести більшої форми уособлюють душі дорослих, меншої – душі померлих дітей. «Стерно за ґратами» показує

переслідування селян за збирання житніх та пшеничних колосків. Лелека, який долає тенета ізоляції і здіймається в небо, демонструє нескореність народу і його життєдайність. Сіро-чорний камінь (лабрадорит) передає смуток і скорботу. З нього виготовлені композиційні «Чорні дошки» від кожної із областей, які в роки Голодомору були в складі УСРР, а також від сучасних областей. Автором текстівок до експозиції музею є Заслужений майстер народної творчості України М.С.Сядристий *(див. Сядристий М.С.)*.

Центральну частину Меморіалу («Зала Пам'яті») представляє вівтар з місцем для свічок. Довкола – предмети селянського хатнього та виробничого побуту тих років, 17 меморіально-довідкових видань «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні». Інституційно музей-меморіал Голодомору постав згідно з розпорядженням Кабміну України від 8 липня 2009 р. як структурний підрозділ Українського інституту національної пам'яті. 18 лютого 2010 р. «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» отримав статус національного. Його першим директором був колишній співробітник органів внутрішніх справ В.В.Діденко (2009–2014), який не займався науково-дослідною та музейною роботою. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2011 р. заклад підпорядкований Міністерству культури України. Музей проводив щоденні екскурсії, щорічні «Уроки пам'яті», слухачами їх були учні, студентська молодь. 12 листопада 2012 р. відбувся «круглий стіл» за участі істориків (В.В'ятрович, В.Марочко, В.Сергійчук, О.Веселова, Л.Онишко), архівістів (С.Кокін, В.Лозицький) та правників (В.Василенко). Обговорювали проблеми дослідження Голодомору, підсумки науково-пошукової, видавничої та просвітницької діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні з нагоди 20-ти річчя її заснування.

Н. м. «Меморіал жертв Голодомору» віднесений до обов'язкового державного церемоніалу, виписаного нормативним урядовим актом «Про Державний Протокол та Церемоніал» від 22 серпня 2002 р. Кожного року, починаючи з 22 листопада 2008 р. (четверта субота листопада), біля музею проходить національна меморіальна акція «Запали свічку». Її учасники – члени міжнародних делегацій, іноземні дипломати, українська громадськість, перші особи України. Музей-меморіал відвідали глави понад 50-ти іноземних держав (США, Канади, Литви, Латвії, Норвегії, Польщі та інш.), Генсек НАТО. Покладання вінка, але без відвідування «Зали пам'яті», здійснив Президент Росії Д.В.Медведєв, Патріарх РПЦ Кирил. Відвідувачами Н. м. стали кілька мільйонів українців та громадяни інших держав. У 2010–2013 рр. біля Н. м. відбувалися меморіальні заходи громадських організацій та рухів, які проводили акцію «Запали свічку», але без участі перших осіб держави – Президента України В.Ф.Януковича та інших *(див. Громадський комітет із вшанування пам'яті жертв Голодомору – геноциду 1932–1933 років в Україні)*.

У березні 2015 р. директором Музею-меморіалу призначили кандидата історичних наук, дослідницю Голодомору О.О.Стасюк (*див. Стасюк О.О.*) Відбулася зміна пріоритетів науково-пошукової та комеморативної діяльності установи. Розпочато організаційно-експертну та науково-консультативну роботу з метою продовження будівництва другої черги меморіального комплексу, підготовки концепції і структури нової музейної експозиції. Внесено зміни до його назви. 31 липня 2015 р. згідно з наказом №559 Мінкультури встановлено офіційну назву – Національний музей «Меморіал жертв Голодомору». Він лишився в обов'язковій програмі державних візитів глав держав та офіційних вищих посадових осіб іноземних держав в Україні. 26 жовтня 2016 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову про «Питання підготовки другої черги Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» і створив Оргкомітет для координації його будівництва. Головою Оргкомітету призначили першого віце-прем'єр-міністра С.І.Кубіва. У 2017 р. проведено 6 засідань Оргкомітету та 10 нарад за участі прем'єр-міністра України та його заступників, профільних міністрів. 17 жовтня 2017 р. Оргкомітет ухвалив основні принципи та положення художньо-візуальної концепції експозиції другої черги Музею. 14 вересня 2017 р. КМДА виділила земельну ділянку для експлуатації та обслуговування Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» (вул. Лаврська, 3), затверджено проект землеустрою другої черги Музею. 6 грудня 2017 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України №866 схвалено ескізний проект «Реконструкція І черги Меморіального комплексу пам'яті жертв голодоморів в Україні з будівництвом ІІ черги Національного музею «Меморіал жертв Голодомору», Меморіального комплексу пам'яті жертв Голодомору в Україні по вул. Лаврській, 3 у Печерському районі м. Києва». Його спорудження віднесено до програми «Будівництво об'єктів загальнодержавного значення у сфері культури». 15 січня 2018 р. на засіданні Оргкомітету з підготовки і проведення заходів у зв'язку 85-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні – геноциду українського народу» було встановлено дату початку будівництва другої черги Музею – лютий 2018 р. Відповідальним за будівництво призначено віце-премєр-міністра В.Є.Кістіона.

Співробітники Н. м. «Меморіал жертв Голодомору» займаються музейно-просвітницькою діяльністю,

брали участь у міжнародних наукових конференціях *(див. Лапчинська Н.В., Стасюк О.О.)*, які відбувалися у 2016–2018 рр. Пріоритетним напрямом роботи Музею є міжнародне визнання Голодомору – геноциду, жертвами якого стали понад 7 млн українців, а також висвітлення теми Голодомору у шкільному курсі з історії України.

Л-ра і джерела: Газета по-українськи. – 2011. – 25 листопада; Газета по-киевски. – 2006. – 9 сентября; Українське слово. – 2006. – 6–12 грудня; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Випуск другий. – Одеса, 2008. – С.475.; Сільські вісті. – 2006. – 14 вересня; Гомін України. – 2006. – 20 листопада; Марусик Т. Меморіал пам'яті жертв Голодомору буде! // Шлях Перемоги. – 2006. – 20 вересня; Президент оглянув виставку проектів меморіального комплексу пам'яті жертв голодоморів // Вільна думка. – 2006. – 2 квітня; Україна молода. – 13 вересня; Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації (Київ, 4 жовтня 2016 року). – К., 2017. – 197 с.

НЕБ Василь Васильович – мірошник колгоспу «Серп і Молот», с. Грінталь Старо-Каранського р-ну Донецької обл. У грудні 1933 – січні 1934 р. писав листи до Німеччини через німецькі консульства в УСРР, у яких виклав факти катастрофічного становища односельчан та етнічних німців-колоністів. Він підкреслював недолугість і злочинність колгоспної системи, висловлював сподівання на звільнення України німецькими військами. 5 травня 1934 р. проти нього розпочали слідство, 27 липня висунули обвинувачення спецкомісією Донецького облсуду, а 27 грудня вирок. Однак у січні–лютому 1935 р. тривав розгляд касаційних скарг. Обвинувачем виступав секретно-політичний відділ Донецького облвідділу ДПУ УСРР. Н. було засуджено до 7 років ВТТ з обмеженням у правах на 5 років, але 5 квітня 1938 р. Управління НКВС по Далекосхідному краю засудило його до розстрілу. Реабілітований 3 липня 1991 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 208.

НЕЗАКОННІ арешти – термін і явище, які з'явилися на початку 1930-х рр. і вважалися «викривленням і порушенням революційної законності». Їх масово застосовували проти селян, які не виконували хлібозаготівельних планів до двору, відмовлялися від самообкладання *(див. Самообкладання)*, ухилялися від колективізації. Н. а. здійснювали партійно-радянські органи на місцях – міліція, уповноважені райвиконкому, секретарі партійних осередків, голови сільрад. У червні 1932 р. представник Немирівського РВК та голова сільради арештували 4-х селян с. Бандурівка за підозрою в крадіжці картоплі і «...били до втрати свідомості, побиття продовжувалося протягом цілого дня при затулених вікнах в сільраді». Арешту підлягали десятки селян одночасно, які відмовлялися сіяти, не здавали власного насіння колгоспам або без дозволу сільради висаджували картоплю на власному городі. Арештованих відправляли до райвідділів міліції з запискою: «Відправляю громадянина, який відмовляється від засіву, прошу такого потримати у себе». До арештованих застосували фізичні методи впливу: побиття, тримання голими на морозі, ґвалтування. Їх використовували не лише працівники ДПУ, міліції, а й секретарі партійних комітетів, осередків. Доповідні записки співробітників контрольних органів про викриття фактів Н. а. в селах супроводжувалися термінами: «незаконне вилучення речей», «незаконне накладання штрафу», «незаконні дії». Вони розпочалися до ухвалення так званого закону про п'ять колосків, тобто до постанови союзного уряду від 7 серпня 1932 р. Після її політично-юридичного ухвалення Н. а. стало нормою повсякденного життя радянського суспільства, репресивним засобом боротьби із «саботажем хлібозаготівлі», розкраданням соціалістичної та колгоспної власності.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 316–317.

НЕЗБЖИЦЬКИЙ Єжи *(Niezbrzycki Jerzy)* – офіцер 2-го відділу Головного штабу Польської армії, начальник секції «Схід». Народився 1902 р. Виконував таємні службові доручення, тому мав псевдоніми («Нора Нікельс», «Наль Немирович», «Ольгред Орловський», Віктор Правдзіц», «Нарбуд Нерінг»). 29 березня 1933 р. він іронічно зазначав про «зростаючий добробут» українських селян, які викопували гнилі буряки на полях, і не було дня, щоб не помирало кілька осіб від голоду. У селах розпочалася епідемія тифу. 25 червня 1933 р. Н. надіслав доповідь «Ситуація в Україні», у якій написав, що «...голод в Україні дуже великий. Головний осередок голоду – Полтавщина». Дипломат і військовий розвідник Н. повідомляв: «У селах, в яких налічувалось колись 5–6 тис. людей, мешкає тепер (15 червня) 20–30 сімей. В одному селі, в якому налічувалось перед тим 1000 осіб, у травні померло приблизно 50 молодих людей у віці 16–20 років. В одному колгоспі, в якому налічувалось 350 працівників, у травні–червні щодня вмирало близько 10 людей у працездатному віці. Значна частина померлих у полі не була похована. У селах хати порожні. В останні тижні радянська влада повідомляє в містах, що віддасть у власність будинки у селах тим, хто поїде туди постійно працювати.

Із приводу нестачі людей для закопування трупів: у деяких селах спочатку трупи кидали до льохів спорожнілих будинків, а коли забракло людей, тіла довгий час лежали непохованими в хатах. Через це в деяких майже цілком вимерлих селах панує незносний сморід». Він згадав також про епідемію тифу в Харкові, з якого вивозили трупи померлих у спеціальному авто для тифозних, кидали їх у бетонні підвали в лікарні на Холодній Горі. «У середині червня, – писав Н., – мешканцеві Харкова кидаються в очі вмираючі просто на головних вулицях міста люди, а також люди-тіні, які з блукаючими очима ходять містом без будь-якої мети. 22 червня, під час півторагодинної прогулянки містом на головній вулиці Харкова – Сумській – я бачив один труп і одного вмираючого. Уже три тижні поспіль у місті дуже інтенсивно збирають трупи. Також забирають бездомних людей, яких миють, а пізніше висилають примусово до радгоспів.

У кінці червня у Харкові ми бачили щодня облави на безпритульних дітей. Від однієї знайомої лікарки ми довідалися, що виснаженим людям роблять отруйну ін'єкцію».

На вулицях міста було багато безпритульних дітей-підкиднів *(див. Підкидні)*, які потрапляли у фотооб'єктив польського дипломата. «Голод нищить сільське населення, – продовжував доповідати Н., – у в'язницях повно людожерів. У київській в'язниці є кількасот осіб, яких, не чекаючи на сурові вироки, по черзі труять під час годування. На вулицях міста й далі лежать умираючі, переважно молодого віку, яких вечорами забирають до лікарень. Село у жахливому стані. Люди, що прибувають із різних сторін, вголос кажуть, що врожай кращий, ніж торік, але не уявляють собі, як будуть проведені жнива. У селі Черкаси біля Білої Церкви з 2500 людей залишилось живими лише 80 чоловіків і 140 жінок. У селах Жидовчин і Будзенівка Тетіївського р-ну вимерло близько 80% людей. У селі Дібровка того ж району вимерло майже 50% людей. Багато сіл, які провели сівбу, не можуть зібрати відносно доброго врожаю через смерть сотень людей». Н. звернув увагу на високу смертність у Ставищенському р-ні, в якому до війни проживало 64 тис., а в 1933 р. залишилось 30 тис. На проведення жнив мобілізовували міське населення – лише з Києва виїхало на роботу 60 тис. осіб, а на вулицях міста проводили парад фізкультурників. Н. повідомляв, що війська охороняють проведення жнив. Доповідь польського дипломата висвітлювала й розвиток промисловості в Харкові, матеріально-побутове становище робітників, проведення жнив з використанням ручної праці, із використанням виснаженої робочої і тяглової сили, організацію праці в колгоспах, проведення хлібозаготівель. Звернув увагу на ту, що колгоспники ходили на роботу пішки, долаючи шлях 10 км в обидва боки, виконували непосильні норми виробітку. Міські мешканці в'язали снопи, які одразу розв'язувалися, а недостатня кількість тракторів лише поглиблювала жахливу ситуацію. Писав також про приховування селянами хлібних колосків, зерна у відходах соломи та полови. Надсилав повідомлення у вересні, листопаді, грудні 1933 р., у яких згадував про «голод цьогорічний» в Україні, про фізичне знущання над селянином, якого, ніби голодну собаку, змушували служити і працювати на полях. У селах відбувався також політичний терор, який «зламав хлопа». У 1934–1935 рр. рапорти Н. стосовно соціально-економічної ситуації в Україні також не вирізнялися оптимістичними настроями. У лютому–березні 1934 р. він фіксував пригнічений стан селян, а 8 березня 1935 р. повідомив про виявлення фактів голоду і масової смертності в селах Київської та Вінницької обл. Отже, польська військова розвідка знала про масовий голод в Україні.

Л-ра і джерела: Кушнеж Р. Документи польської дипломатії про Голодомор // Український історичний журнал. – 2006. – №6. – С. 196–2204; Kuśnierz Robert. Pomór w «Raju Bolszewickim». Głod na Ukrainie w latach 1932–1933 w swietle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu. – Torun, 2008. – S. 204.

НЕМИРІВСЬКИЙ район – адміністративно-територіальний центр Вінницької обл. У 1927 р. Н. р. мав 11458 господарств та 50 тис. населення, з якого українці становили 49,7 тис. осіб. На початку 1932 р. в Н. р. знаходилось 27 сільських рад, на території яких проживало 57,5 тис. осіб., а з утворенням Вінницької обл. (лютий 1932 р.) у Н.р. проживало 94 тис. осіб. Голодування селян у селах Н. р. спостерігалося весною 1930 р., а органи ДПУ УСРР підкреслювали «депресивні настрої», відчай людей: «Хоч пропадай, нема ні кусочка хліба, хто ж нам поможе?» Подібні висловлювання селян зафіксовані в селах Бондурівка, Воробіївка, Сподахи, Хвостівці та інших. Люди вважали хлібозаготівлі основною причиною голоду. Примусові колективізація, розкуркулення та хлібозаготівлі, які одночасно відбувалися в 1930–1931 рр., руйнували соціально-економічні основи селянських господарств, завершились тоді випадками локального голодування, а тотальне позбавлення селян хліба в 1931/32 р. призвело до масового голоду. Фіскальна політика супроводжувалася розпродажем майна розкуркулених, «саботажників» хлібозаготівлі, яке зазвичай потрапляло до комуністів села. Це породжувало рух опору. У березні 1932 р. повстання селян відбулися у с. Боблів, Пологодовка, Ковалівка, Немирів та інших,

розпочався вихід з колгоспів. «Починаючи з січня місяця 1931 р. в Немирівському районі, – повідомляв керівник обласного відділу ДПУ В.Левоцький, – сталося кілька бродінь селян села Рубани і суміжних з ним сіл. Селяни групами, які досягали інколи 100 осіб, намагалися розібрати кукурудзу немирівського винокурного заводу, складену на території станції». Виступи селян, які охопили села Н. р., мали ознаки голодних бунтів, антирадянських акцій (підпалення сільрад, правлінь колгоспів). Вони відбувалися в умовах масового голоду. У травні 1932 р., як повідомляв секретар Вінницького обкому КП(б)У М.Алексєєв, з'явилися «...випадки значного недоїдання і в окремих випадках зі смертними наслідками на цьому ґрунті». У селах Ситківці, Гунька, Крапивка, Мельниково, Луківці, Красненьке, Чеколапівка, Райгород, Щурівці від голоду потерпали від 20 до 100 родин у кожному селі. Селяни голодували і помирали, а на винокурному заводі зіпсувалося до 45% кукурудзи. Наприкінці травня селяни масово залишали села, родини в пошуках їжі, але їх повертали. 21 травня 1932 р. ЦК КП(б)У визнав 8 районів Вінницької обл., які перебували в «найбільш тяжкому стані», у тому числі й Немирівський р-н. Для прополювання буряків колгоспникам видали тюльку, з якої готували гарячу страву під час польових робіт. 27 липня було подано 249 заяв про вихід з колгоспів. Вони не працювали, чекали завершення жнив. Господарства Н. р. мали здати державі 10 600 т хліба. У с. Рогозному валовий збір пшениці становив 1687 ц, жита 375 ц, а заготівельний план – 963 ц пшениці і 2449 жита, який суттєво порушував хлібофуражний баланс. На трудодні було видано 190 ц, але колгосп «...залишається без хліба як для видачі колгоспниками на трудодні, так і для організації громадського харчування на час польових робіт». Одноосібники поспішали перемолоти зернові на борошно, заготовити сухарі, щоб уникнути хлібозаготівлі. У Немирові на початку серпня 1932 р. відбулася «кущова нарада» представників 44 сільрад, з яких лише 5 «...погодились прийняти план хлібозаготівлі, а решта категорично відмовилась, наголосивши, що ці плани доведуть село до загибелі». У районі з'явилися групи безпритульних дітей, жебраки. На початку березня 1933 р. Голодомор охопив 17 сіл Н. р.: Касаново, В. Кропивку, Ситківці, Мітлинці, Василівку, Юрківці, Мельниковці, Рачки, Райгород, Сорокотяжинці, Ометинці, Дубино, Лису Гору, Стечки, Рачанку, Бандурівку, Рубань. У с. Мітлинці половина села харчувалася лише буряками. У Немирові протягом січня–лютого померло 7 осіб, 20 лежали пухлими. «Навесні, – згадував мешканець с. Чуків Н. р. В.С.Заворотній, – вже вмирали масово, тоді утворили похоронну бригаду з «індусів» (індивідуальний сектор), вони обов'язувались п'яткою, брали граблі – і на рядна, і на горбу, і на цвинтар. Я сам був пухлий, але вижив, а батько мій помер. Набачився, як люди вмирають з голоду, зразу пухне живіт, потім ноги, вся шкіра блищить, потім лопають ноги. Страшна голодна смерть, її ні з чим порівняти не можна. Голодна людина – це звір, вона байдужа, ні на що не реагує, нічого не боїться, нічого не жаліє. Вона хоче їсти. За свідченням колишнього секретаря нашої сільради, в селі померло з голоду 1015 душ, залишилось 97 безлюдних хат, цілі вулиці були без жителів». Жахливі картини Голодомору відбувалися в кожному селі Н. р. Житель с. Велика Бушинка Н. р. О.І.Ведибіда, якому 1933 р. було 10 років, згадував: «Щоб не вмерти з голоду, селяни перекопували землю, шукаючи гнилу картоплю, йшли до річки Бугу і ловили скойки, пекли з браги коржі, а коли виросла трава, появилося різне зілля і листя на деревах, то рвали їх люди і варили «каші», «супи». Кукурудзу біля Немирівської гуральні охороняла міліція, а «... кругом сиділи виснажені голодом люди, або вже зовсім опухлі, пили брагу і тут же вмирали». У с. Гробівці Н. р., як згадував Ю.К.Савчук 1911 р. народження, від масового голоду помирали діти й дорослі: «Мій тато закопав троє дітей в садку – повмирали. Тато копав яму, а троє дітей в мішках. Відкопав, а в ямі вже було багато дітей. Це точно правда, при моїх очах було. Люди як солома падали, багацько, тьма людей». У с. Луківці сільрада зареєструвала 183 осіб померлих від голоду. 17 березня 1933 р. секретар Вінницького обкому КП(б)У В.І.Чернявський доповідав про голод у 17 селах Н. р., смерть 250 осіб, з яких 130 дітей, про 850 опухлих. Органи міліції виявили в кількох селах Н. р. (Хутори, Дубино, Лиса Гора) випадки людоїдства. Район охопила епідемія тифу. У квітні 1933 р. Голодомор накрив 300 сіл Вінницької обл., у яких щодня помирало 10 осіб, а в Н. р., як зазначав тоді В.І.Чернявський, є «...окремі хутори, де одноосібники скрізь лежать пухлими». Колгоспники були фізично виснажені і не могли працювати. Факт людоїдства виявили у 5 селах Н. р. 17 травня 1933 р., коли від Голодомору потерпали селяни 38 районів і 431 сільради, Н. р. був віднесений до першої групи, тобто до району «масового ураження» голодом. За загальними даними про смертність населення у 17 районах, у Н. р. вона становила у 1932 р. – 1820, у 1933 р. – 5172 осіб. Ці дані не відображають справжньої інтенсивності смертності та загальної кількості смертей, так як в окремих селах помирало більше 1000 осіб. На 1 липня 1934 р. у Н. р. було лише 43 тис. селян, а перепис населення 1937 р. зафіксував 46,7 тис., отже, втрати становили 47,3 тис. осіб, тобто 50,3% до загальної кількості населення району у 1932 р.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 461, 675; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України № 96. – Х., 1927. – С. 204; Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С. 85–86; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

НІКІЛЄВ Олександр Федорович – історик, дослідник голоду в Україні XX ст., член Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Народився 29 квітня 1953 р. у м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Дніпропетровського ун-ту (1979), аспірант кафедри історії СРСР та УРСР Дніпропетровського держуніверситету, захистив кандидатську дисертацію (1984), доцент (1990), доктор історичних наук (2009). Член Асоціації дослідників голодоморів в Україні (1995), голова її Дніпропетровського обласного осередку, автор понад 20 праць про Голодомор, здійснює просвітницьку діяльність серед населення, співпрацював з Дніпропетровською облдержадміністрацією та Дніпропетровським міськвиконкомом щодо заходів із увічнення пам'яті жертв Голодомору. Неодноразово консультував постановку документальних фільмів про Голодомор 1932–1933 рр. У 2007–2008 рр. організував студентів історичного та філологічного факультетів ДНУ до участі в конкурсі «Голодомор вустами молодих», що проводився журналом «Борисфен». Твори конкурсантів були надруковані в журналі та видано окремою книгою «Про Голодомор вустами молодих». Н. науковий керівник курсових, дипломних, магістерських праць, науковий редактор обласного мартирологу, один із співупорядників, член редколегії книг документів і матеріалів «Чорна сповідь: Кам'янський вимір трагедії», «Розкуркулення, колективізація, Голодомор». Організатор збору свідчень про Голодомор 1930-х рр., які опубліковані у збірці «Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення» (2009). Член організаційного комітету з підготовки та проведення у Дніпропетровській області меморіальних заходів до 75-ї річниці Голодомору 1932–1933 рр., авторського колективу «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область» (2008). Виголосив доповіді на міжнародних наукових зібраннях: «Голод-геноцид 1933 р. в Україні: теоретико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна наукова конференція» (Київ, 25 листопада 2000 р.); «Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)», (Київ, 20–21 листопада 2013 р.); VIII міжнародна науково-практична конференція «Голодовки в истории России XVIII–XX веков» (Оренбург, 18 ноября 2013 г.); «Ретроспектива історичної спадщини у краєзнавчих проектах: «Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині», обласна науково-практична конференція, м. Дніпропетровськ, 13 листопада 2008 р.; IV Дніпропетровська обласна краєзнавча конференція «Історія Дніпровського Надпоріжжя», (21 листопада 2008 р. м. Дніпропетровськ).

Автор наукових та публіцистичних статей: «Нове видання дніпропетровських істориків про голод» // Борисфен. – 1994. – №11; «Як це було на Дніпропетровщині» // Кур'єр Кривбасу. – 1994. – №18; «Страницы народной трагедии» // Днепровская панорама. – 1994. – 1 дек.; «Голод 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині» // Голод-геноцид 1933 р. в Україні: теоретико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25 листопада 2000 р. – К.; Нью-Йорк, 2000; «Голод 1932–1933: село в контексті теорії і практики марксизму» // Грані. – 2005. – №6; «Одна з найбільших трагедій в історії людства» // Вісті Придніпров'я (Дніпропетровськ). – 2006. – 21 листопада; «Голодомор 1932–1933 рр.: витоки, перебіг, наслідки» // Вісті Придніпров'я (Дніпропетровськ). – 2007. – 13 листопада; «Голодомор 1932–1933 рр. – трагедія українського народу» // Вісті Придніпров'я (Дніпропетровськ). – 2008. – 14 листопада.

Л-ра і джерела: Чорна сповідь: Кам'янський вимір трагедії / упоряд.: Н.М.Буланова, О.Ф.Нікілєв. – Д.: ІМА-прес. – 2008; Нікілєв О. Голодомор на Дніпропетровщині // Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки). Збірник док. і матер. – Д.: Герда, 2008; Його ж. Про діяльність Дніпропетровського обласного осередку АДГУ // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2008. – Вип. 18. Спеціальний; Його ж. Трагедія Голодомору на Дніпропетровщині: до проблеми демографічних втрат 1932–1933 рр. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – 2008. – Вип. 5; Його ж. Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині: демографічний аспект // Ретроспектива історичної спадщини у краєзнавчих проектах: «Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині», матеріали обласної науково-практичної конференції. – Д.: Інновація, 2008; Никилев А. Кто виноват: к проблеме теоретических истоков трагедии // Голодовки в истории России XVIII–XX веков. – Оренбург: Оренбургский гос. пед. университет, 2013; Його ж. Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині: соціально-демографічний аспект // Відомості (Дніпродзержинськ). – 2013. – 19 листопада.

НІКОЛАЄВ Лев Петрович – антрополог, дослідник соціально-антропологічних змін людського організму внаслідок деструктивного впливу на нього тривалого голодування. Народився 28 січня 1898 р. у

м. Таганрог у родині теолога Петра Ніколаєва. У 1904 р. родина переїхала до Франції (м. Ніцца). Закінчив місцевий ліцей, природниче відділення Паризького ун-ту (1915), два курси медичного ун-ту. Повернувся в Україну 1917 р., завершив навчання на медичному ф-ті Харківського ун-ту (1920), асистент, ординатор професора М.І.Ситенка. Професор кафедри анатомії Харківського ун-ту (1924–1936), почесний член Паризького товариства морфологів (1926), дійсний член Паризького т-ва антропологів, друкував статті французькою та німецькою мовами. У 1923–1929 рр. Н. очолював антропологічний кабінет Українського психоневрологічного ін-ту в Харкові. Спільно з дружиною О.Недригайловою вивчав національні і соціальні відмінності фізичних ознак населення України, антропологічні зміни тіла різних вікових груп дітей. Наукові результати антропологічних досліджень опубліковані у збірнику «Матеріали по антропології України». Н. вивчив вплив голодування на структуру і вагу внутрішніх органів у дітей, показав особливості фізіології голодування вікових груп, звернув увагу на морфологічні зміни органів і тканин. Нестача їжі супроводжувалась функціонально-фізичним виснаженням організму, психічними захворюваннями. Учений показав пряму залежність вагових змін внутрішніх органів людини через тривале голодування (кількісне і якісне). Опираючись на власний досвід та наукові досягнення колег, простежив зміну ваги серця, печінки, підшлункової залози, нирок. У виснажених голодом людей фактично зникали жирові тканини, а дітей з виразними ознаками атрофії неминуче настигала смерть, викликана інфекціями, розладом шлунку. Дитячий організм швидко зневоднювався, втрачав вагу м'язів. Н. особисто обстежив 264 виснажених голодом дітей та рештки 61 померлого у Харківському евакоприйомнику в роки голоду початку 1920-х рр., мікроскопічно вивчив внутрішні органи, консультувався з авторитетними професорами медицини. Зазначив, що більшість досліджених «...голодуючих дітей були уражені туберкульозом, що розвинувся, очевидно, на основі заниженого від голодування імунітету». Туберкульоз уразив 59% голодних дітей, так як «...голодування викликало різке зменшення захисту організму стосовно туберкульозу, внаслідок чого дуже значний відсоток голодуючих дітей зазнав ураження активним туберкульозом. Маємо всі підставі думати, що голодування пришвидшило і погіршало перебіг туберкульозного процесу». Голод став соціально-біологічним каталізатором «миттєвої форми туберкульозу». Внаслідок «чистих форм голодування» спостерігалися прояви фізичних ознак тіла: «дуже опухлі» (суцільний набряк з концентрацією рідини в животі); відсутність набряків при повному виснаженні («скелети, обтягнуті шкірою»), набряки обличчя і ніг. Діти з набряками вирізнялися неспроможністю до засвоєння їжі. «Мені довелося бачити дітей, справжніх скелетів, - наголошував Н. у 1926 р., – які після тривалого голодування відмовлялися від їжі і виявляли до неї відразу». Вони вертали їжу через рот, страждали так званими «голодними поносами», хворіли різними формами запалення кишківника. Антрополог Н. склав таблиці вагових ознак внутрішніх органів виснажених голодом дітей, встановив певну закономірність: «не всі органи при голодуванні втрачають однаковий відсоток своєї ваги». Найменше втрачали вагу головний мозок, серце, тому що активніше накопичували воду. Однак голодування затримувало розвиток центральної нервової системи, фактично виснажувало жировий прошарок серцевих м'язів, жирових тканин довкола судин. Набряки збільшували вагу легенів, але на 45–60% зменшували вагу печінки, яка зазнавала «жирового переродження». Нирки втрачали 20–35% ваги, селезінка 51%, а шлунок мав «різке кровонаповнення». Спостерігались ознаки коліту, атрофії слизової оболонки, ураження дизентерією. Обстежені діти харчувалися соломою, корою, травою, макухою, які важко засвоювались організмом. Втрачали вагу зобна і щитовидна залози, зазнавали змін статеві залози та органи. Шкіра жертв голоду ставала сухою, зморщеною. Атрофія супроводжувалася набряками, дизентерією.

Н. тривалий час писав щоденник, але у 1933 р. знищив його під час арешту. Кілька місяців його тримали у в'язниці Харкова, згодом звільнили. У 1935 р. присудили науковий ступінь доктора медицини, але без постійного місця роботи. У грудні 1936 р. Н. занотував: «Я почав знову писати щоденник у 1932 році. Настрій тоді був у мене дуже тяжким. Був голод. Довкола мене я бачив виснажених, озлоблених, вимучених людей. Мене непокоїла доля моєї родини. Я відчував арешт. У моєму щоденнику відтворено мій тяжкий настрій. У перші дні мого арешту дружина знищила його». У щоденнику згадуються праці професора С.Томіліна, висміюється спроба радянської соціалістичної євгеніки поліпшити генофонд населення «силою і голодом». 31 грудня 1936 р. Н. записав: «Голод! Знову голод! Був голод у 1921–1922 рр. Був жахливий голод у 1931–33 рр. І ось знову у 1936–37 рр. Країна голодує. Чому? У 1921–22 рр. відповідали: голод пояснюється руїною після громадянської війни. У 1932–33 рр. голод ретельно приховувався і заперечувався, а неофіційно його пояснювали тим, що усі засоби були кинуті на індустріалізацію і на виплату

боргів, наш хліб вивозили за безцінь за кордон». Н. зазначив, що голодом заморили «сотні тисяч людей». Населення, придушене голодом, «тихо мовчить», а влада спокійно розстрілює 40–50 «зовсім невинних людей», змушує їх зізнатися у «шкідництві», а «дурні» повірять, що «...вони голодують тому, що якісь злодії задумали нашкодити радянській владі». Н. органічно не сприймав «расової ворожнечі», антисемітизму, але ототожнював Гітлера і Сталіна.

Антрополог і психолог Н. вважав, що матеріальне впливає на зміну свідомості лише у випадку, коли суб'єкт має низький духовний розвиток. За таких обставин легко засвоювались радянські ідеологеми. «Ось чому, – записав він 9 січня, – коли у нашій країні люди на вулицях подихали з голоду, а радянські газети, попри очевидне, писали, що ніколи не було такої благодаті, як тепер, багато людей відчували неподолану потребу відновити істину і, не дивлячись на загрозливу небезпеку, говорили, що в СРСР населення гине від голоду». Народ знав, «чому стався голод», навіть попри замовчування «великими гнобителями вільної думки, якими є більшовики». Вважав Сталіна «самозакоханою людиною», який «перевершив усіх диктаторів, усіх самодержців», став значно гіршим від «спадкових самодержців». У 1937 р., за спостереженням Н., країна досягла «апогею одноосібної диктатури», а Й.Сталін став публічно коронованим «червоним царем». У 1943 р. сина Н., який діяв у підпіллі, органи НКВС арештували та розстріляли. У 1950-х рр. реабілітували. Помер Н. 10 грудня 1954 р. Його науково-прикладну справу продовжувала дружина – О.В.Недригайлова (померла 1972 р.).

Л-ра і джерела: Национальные и социальные различия в физических признаках населения Украины. Материалы по антропологии Украины. Сборник второй / Под ред. д-ра Л.П.Николаева. – Х., 1926. – 231 с.; Николаев Л.П. Влияние голодания на строение и вес внутренних органов у детей // Там само. – С. 182–218; Николаев Л.П. Некоторые данные о морфологической роли эндокринных желез в связи с вопросом об изменении индивидуальных и расовых признаков // Русский антропологический журнал. – 1925. – №1 – 2. – С. 86–89; Його ж. Материалы к характеристике физического типа украинских детей // Там само. – С. 138–151; Його ж. Физическое развитие детей-украинцев школьного возраста // Там само. – Сборник второй. – С. 5–37; Електронний ресурс / http:magazines. russ. ru / sp/ 2009 /11/ni 15. html. Лев Николаев. Во власти фанатиков. Дневник советского профессора.

НІМЕЦЬКІ райони – адміністративно-територіальні одиниці в УСРР, де компактно проживали етнічні німці. Вони поселилися в усіх регіонах УСРР, мали національні сільради та райони. За переписом населення 1926 р. було 74026 господарств та 360 тис. осіб німецької етноменшини, яка становила 1,5% людності в УСРР. Основна частина зосереджувалася в південних районах (44%), близько 16% жило на сході, 14% на півночі, а решта розпорошувалася в селах, селищах, містах. У 1930–1931 рр. діяло 7 німецьких національних районів – Люксембурзький, Молочанський, Карл-Лібкнехтський, Спартаківський, Фрідріх-Енгельсівській (Зельцський), Високопільський, Пулинський. У них знаходилося 32803 господарства, 358 тис. десятин землі, 183 тис. осіб. Територіально Н. р. належали із лютого 1932 р. до кількох областей: до Дніпропетровської обл. (Високопільський, Люксембурзький, Молочанський), Одеської (Спартаківський, Карл-Лібкнехтський, Зельцський), Київської (Пулинський). Райони відрізнялися кількістю населення. Найчисельними були Молочанський – 51 тис., Пулинський – 37 тис., Карл-Лібкнехтський – 29 тис., Люксембурзький – 21 тис., решта – від 14 до 18 тис. осіб. За площею переважав Молочанський – 1725 кв. км, а найменшим виявився Спартаківський – 320 кв. км. Статистичні довідники зафіксували кількість сільрад у німецьких районах – 106, з яких 15 українських, 5 польських, грецьких і російських. В УСРР функціонували 2 селищні та 252 сільські німецькі національні ради. На території сучасної Житомирщини (Волинська та Коростенська округи УСРР) проживало 76 тис. етнічних німців, тобто їх п'ята частина в УСРР.

Примусова колективізація, політика розкуркулення і хлібозаготівлі відбувалися і в Н. р. У 1930 р. було колективізовано 41% господарств у семи Н. р. та майже половина землі. У Люксембурзькому районі етнічні німці становили 82%, а з 3499 господарств до колгоспів записали 2972, тобто 15 тис. осіб (74%). Із 76,3 тис. десятин землі було колективізовано 60 тис, які належали 55 колгоспам цього району (колгоспи «Роте Фане», «Сталін», «Азов», «Форвертс» тощо). За релігійними уподобаннями переважали лютерани, кальвіністи, католики, євангелісти. З 1933 р. в УСРР діяло 104 кірхи, 145 молитовних будинків. Весною 1931 р. у Люксембурзькому районі було колективізовано 96%, Високопільському 93%, Зельцському 92%, Спартаківському 91% господарств. Карально-репресивні методи хлібозаготівлі торкнулися населення Н. р. У лютому–травні 1932 р. партійні органи Карл-Лібкнехтського району доповідали про виконання плану заготівлі хліба на 5% через «саботаж куркульських елементів», про невиконання плану м'ясозаготівель.

Селяни Високопільського р-ну спромоглися здати державі хліба: у 1930/31 р. близько 15 тис. т, у 1931/32 р. – 12 тис. т, у 1932/33 р. – 9 тис. т (на січень 1933 р.). Люксембурзький р-н вивіз 17 тис. т у 1930/31 р., 18,5 тис. т

у 1931/32 р., 12,2 тис. т у 1932/33 р., а Молочанський р. виконав план у 1930/31 р. на 88% (37 тис. т), у 1931/32 р. 100,4% (63,7 тис. т), у 1932/33 р. – 54,2 % (13,1 тис. т). Недовиконання у 1932/33 рр. свідчило про їх господарсько-економічну неспроможність, про фізичну відсутність хліба. Високий відсоток виконання демонстрував дієвість каральнo-репресивної системи забезпечення хлібозаготівельної кампанії. Селяни Зельцського р-ну виконали 88% плану у 1930/31 р., 104% у 1931/32 р., 93% у 1932/33 р., Карл-Лібкнехтського району відповідно – 102,4%, 92%, 65%; Спартаківського – 91%, 105%, 101%. Вони завершувалися не лише переможними гаслами, а й трагічними соціально-демографічними наслідками. Правління колгоспів, сільрад Н. р. усвідомлювали нереальність планів, публічно і таємно висловлювали протести: «Увесь хліб вивозять, залишають голодними, сіяти теж буде нічим», «Старайтесь забезпечити себе, а потім уже державу, бачите, як погано в колгоспі». Багатьох із них арештовували та судили за антирадянську агітацію. Подібні справи були заведені на селян і членів правлінь колгоспів с. Штейнфельде, Розенрот Молочанського р-ну.

Селяни німецьких районів та сільрад чинили опір колективізації та хлібозаготівлі. Вони підтримували повстанців Павлоградського р-ну *(див. Павлоградське повстання)* весною 1930 р. Працівники ДПУ інформували про «антирадянську» агітацію проти політики хлібозаготівлі, про приховування зерна, про «розкрадання» хліба, про «волинки» у Високопільському, Карл-Лібкнехтському, Молочанському р-нах. Селяни с. Страсбург Зельцського р-ну в січні 1933 р. очікували зручного моменту для повстання, покидали село і їхали до Одеси та північ України. Німецькі консули в Одесі, Києві, Харкові відслідковували ситуацію на селі, особливо в німецьких колоніях, хуторах. Вони звертали увагу на те, що у січні – березні 1932 р. буксирні «комуністичні» бригади «...з невеликими інтервалами рухалися одна за одною і те, що не вдалося забрати одним варварам, добиралося іншими». Активістів буксирних бригад *(див. Буксирні бригади)* німецькі дипломати називали «недолюдками», які не брали до уваги благань ні матерів, ні голодних дітей. Такі ж явища відбувалися в селах Пулинського р-ну та інших.

Факти голодування у Н. р. з'явилися восени 1931 р., а протягом першої половини 1932 р. набули масового поширення. Голод охопив села Карл-Лібкнехтського, Люксембурзького р-нів у лютому 1932 р., про що доповідали органи ДПУ, використовуючи термін «уражені голодом села». Штучний голод у с. Калчанівка Люксембурзького р-ну висвітлила член ВУЦВКу, мешканка села О.Ф.Вельме *(див. Вельме О.Ф.)*, яка написала 18 лютого 1932 р. скаргу уряду. Виявилося, що Ново-Краснівська сільрада, до якої належало село, виконала хлібозаготівельний план на 93,2%, відтак усі «...фонди, усі продукти, усі фуражні фонди, все, що лише називається зерном, під мітлу вивезли, лише одне – насіння по п'ять пудів на га – залишили». Хліба для селян для громадського харчування колгоспників у полі не було. Місцеві органи влади організували повернення зерна, розданого на трудодні, застосували репресії. «Однак, не звертаючи уваги на ці обставини, – наголошувала О.Ф.Вельме, – буксирна бригада спільно з сільрадою викликала вночі середняків і бідняків, змушувала голову колгоспу дати 10 підвід на чергування, на яких вони цих колгоспників (яким обіцяли), вивезли на мороз у поле, роздягнули їх і голими залишили їх у степу. А через деякий час ці ж підводи привозили їх назад і мучили їх знову, душили їх за горло, били їм морди, лапали жінок, посадили їх роздягненими у холодне приміщення. Такими методами вони цілу ніч катували людей, так, що вночі четверо господарів-середняків покинули все і втікли». Половина колгоспників харчувалися лише картоплею та макухою, решта нічого не мала. Свавілля чинили уповноважений райвиконкому Рунковський, голова сільради Енглєр, член правління Гарсон. Подібне відбувалося в кожному районі.

На початку літа 1932 р., коли зерно повністю вивезли, щоб провести «посівну кампанію», голод охопив цілі села. 9 червня 1932 р. Одеський облвідділ ДПУ доповідав про «форменний голод» серед селян с. Кляйнлібенталь, Ліхтенфельд, Рорбах, Вормс, Йоганнесталь Карл-Лібкнехтського р-ну, про виїзди селян до міст за порятунком, занепад господарств та усвідомлення неминучості голодної смерті. Діяльність так званої «групи Молотова» в Україні восени 1932 р., особливо застосування режиму «чорних дощок», завершилися Голодомором у Н. р. У грудні 1932 р. селяни німецьких сіл Одеської обл. (с. Фрейдорф, Кассель та інші) не мали хліба та продуктів харчування. Село Кассель опинилося на «чорній дошці», тому припинилося будь-яке продовольче постачання, з села вивезли хліб, промтовари, насіння. На домівках селян, які не виконували хлібозаготівельних завдань, сільради вивішували чорну дошку з надписом: «Саботує соціалістичне будівництво». Подібні явища зустрічалися в колоніях (селах) Вормс, Гофнунгеталь, Ландау.

Тривале й виснажливе голодування німецьких колоністів спостерігалося у Високопільському, Молочанському, Люксембурзькому р-нах та сільрадах Дніпропетровської обл. 28 лютого 1933 р. облвиконком констатував факт скорочення відвідувань

школи учнями, а також «...важкі захворювання на ґрунті голоду із смертними випадками серед дітей виробничо-колгоспного активу». До кінця лютого місяця ніхто не звертав уваги на випадки опухання від голоду та голодної смерті. Лише 5 березня 1933 р. облвідділ ДПУ повідомив про виявлення 162 опухлих та 106 померлих у Високопільському р-ні, про факти голоду у Молочанському та про те, що «кількість голодуючих безперервно збільшується». 16 лютого у с. Заградовка Високопільського р-ну зафіксували випадок людоїдства. У Люксембурзькому р-ні голодували селяни двох сіл, у яких лежали опухлими 42 особи, хоча системним обліком голодуючих ніхто не займався, а лише вибірковим. Голодомор тривав у квітні–травні 1933 р., а на вулицях с. Заградовка лежало 13 непохованих трупів, а «...населення ходить з торбами і займається жебракуванням, розтягує дохлятину, збирає траву. У цьому селі повбивали і з'їли всіх собак і котів, собак викрадають один в одного».

Від Голодомору гинули німці Одеської обл. 23 травня 1933 р. голодувала родина Я.Ф.Шмаутца з х-ра Лозовий Роздільнянського р-ну, колгоспника «Червоний партизан», який був «за національністю німець». Районна міліція констатувала той факт, що родина Шмаутца мала 4 осіб, але «...недавно померла п'ятирічна дитина (причина смерті – загальне виснаження), тому після смерті М.Шмаутц залишився Шмаутц Яків та його 4-річний хлопчик». Їх оглянули медики для з'ясування наявності тифу, однак виявили «повне виснаження з причини недоїдання». Родина харчувалася дохлятиною. На х-рі Лозовому знаходилося ще чотири сім'ї з абсолютно виснаженими людьми – 30 осіб, а загалом там перебувало 372 особи, з яких 143 працездатні. Факти голоду були виявлені в Спартаківському, Зельцському р-нах.

Органи ДПУ, міліції, активісти сільрад та різні уповноважені стежили за німцями-колоністами, які отримували таємну матеріальну допомогу від зарубіжних організацій *(див. «Брати у скруті»)*. Протягом другої половини 1933 р. за допомогою до німецьких консульств звернулося близько 18 тис. німецьких родин, чимало з них бажали виїхати до Німеччини. 12 грудня 1933 р. німецький консул у Києві *(див. Хенке А.)* повідомляв про те, що «...більшість осіб, що клопотали про допомогу, страждають від серйозних труднощів з харчуванням, і надання допомоги врятувало тепер багатьох від голодної смерті, жертви якої вже є». Дипломат зазначив, що про допомогу звернулося близько 60% колгоспників і близько 80% одноосібників, які представляли німців-колоністів, відтак засвідчив факт масового голоду в Н. р. Органи ДПУ УСРР, починаючи з грудня 1933 р. і протягом 1934 р. включно, переслідували, затримували і судили подібних «прохачів» за те, що вони писали до Німеччини листи про допомогу *(див. Неб В.В., Йордан І.Ф.)*. 15 червня 1934 р. каральнo-репресивні органи у Донецькій обл. засудили жителів м. Костянтинівка А.П.Іллі, Г.Я.Функа до розстрілу, а Н.І.Гецфріда, О.П. Мака – до різних термінів ув'язнення. Їх звинуватили в листуванні з урядовими організаціями Німеччини протягом 1932–1934 рр., у проханні надання допомоги у зв'язку з голодом, який «царює уже в нашому середовищі». Вони отримували кошти через філію «Торгсин» у м. Слов'янську.

Локальний голод у Н. р. розпочався у листопаді-грудні 1931 р., згодом набув ознак масового поширення протягом першої половини 1932 р., особливо з грудня 1932 р. до літа 1933 р. Надання внутрішньої взаємодопомоги серед колоністів та зовнішньо через систему «Брати в скруті» зменшило смертність від голоду, але її не уникли етнічні німці в УСРР. Від голоду і свавілля радянської влади потерпали німці Житомирщини, Дніпропетровщини, Одещини, Донеччини. Виявленням та обліком смертності німців-колоністів у 1932–1933 рр. ніхто тоді не займався, тому узагальнених даних немає. Ними переймалися спецпідрозділи Міністерства східних окупованих територій *(див. Штумпп К.)*, які вивчали стан «фольксдойче» в Україні, тобто етнічних німців. Звіти німецьких спецгруп зафіксували в містах і селах УСРР у 1932–1933 рр. високу смертність колоністів, яка сягала втрат від 5 до 10% наявного в них населення. Вони значно менші в порівнянні з українцями, що стали жертвами Голодомору, але для етнічних німців Голодомор став початком їх системної ліквідації. Її продовженням були етнічні чистки, репресії та депортації протягом другої половини 1930-х рр. і остаточне розпорошення в роки війни.

Л-ра і джерела: Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Одеської області УСРР. – Х., 1933. – С. 6–9; Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Дніпропетровської області УСРР. – Х., 1933. – С. 6–7, 105; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. XIX–XX; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 174, 208, 212, 222, 234, 277, 289, 303; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 397, 405–413, 477–480, 548; Голод 1932–1933 років на Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 514–529; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый, 1929 – июль 1932 г. Документы. – М., 2011. – С. 172.; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 23. – Арк. 131; Оп. 7. – Спр. 698. – Арк. 3–9.

НІМЕЦЬКОМОВНА преса про голод в Україні – періодичні видання Німеччини, Швейцарії та Австрії, які публікували матеріали про голод в Україні. Урядові, політично-громадські кола багатьох європейських країн знали про штучний голод в Україні 1932–1933 рр. від дипломатів, іноземних журналістів, із промов на засіданнях Ліги націй. Німецькі консули в Україні відправляли звіти, донесення в Берлін про «голодову катастрофу», про її жахливі соціально-демографічні та санітарно-епідеміологічні наслідки. Інформація надходила особисто Гітлеру, Гебельсу, але офіційний Берлін не друкував таємні матеріали в пресі. Статті про голод в Україні публікували газети «Der Bund», «Berliner Börsen-Zeitung», «Neue Zürcher Zeitung». Вони висвітлювали «повстання в Україні», «голодову катастрофу», «голод в Росії». На сторінках «Neue Zürcher Zeitung» друкував статті відомий громадський діяч Європи Е.Амменде *(див. Амменде Е.)*. В Австрії виступав з публічними заявами кардинал Т.Інніцер *(див. Інніцер Т.)*. Газета «Berliner Börsen-Zeitung» писала 11 листопада 1933 р. про експорт зерна СРСР у 1932 р. – 1,1 млн т, за 9 місяців 1933 р. – 772 тис. т, який разом дав 57 млн крб. валютної виручки. За серпень 1933 р. вивезли зерна в 3 рази більше від попереднього року. Експортували хлібні культури (пшеницю, жито), продовольчі (ячмінь, овес, горох, кукурудзу). Комітет допомоги голодуючим на чолі з Т.Інніцером проводив акції протесту в кількох європейських країнах, закликав не торгувати з СРСР. Місцева преса відгукувалася на них вибірково, особливо комуністична і соціал-демократична. Статті виходили в 1934–1935 рр., навіть у 1937 р., але переважно на сторінках «Neue Zürcher Zeitung». У 1939 р. була опублікована німецькою мовою книга спогадів А.Вінербергера *(див.: Вінербергерг А.)*, аналітичні праці німецького дипломата та вченого О.Шиллера *(див. Шиллер О.)*. Вони знайшли відгук на сторінках німецькомовної преси, яка інформувала про голод в Україні.

Л-ра і джерела: Aufruhr in der Ukraine // Der Bund. – 1933. – 15 August; Eine neue Hungerkatastrophe in Russland // Der Bund. – 1933. – 23 Jule; Der Hunger in Rusland // Neue Zürcher Zeitung. – 1933. – 22 August, 1 Sebtember; Ammende E. Die russische Hungersnot // Neue Zürcher Zeitung. – 1934. – 6 März. «Ми б'ємо в Великий дзвін...»: Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. – К., 2008. – С. 95.

НОВА Буда – село Потіївського р-ну Київської обл. Мешканка села Г.П.Білорус, виснажена тривалим недоїданням і голодом, жебракувала селами Фастова, Топорища Володарського, Уварівка Житомирського, Селець і Бражинці Потіївського р-нів. Вона розповідала про те, що «...в цих селах селяни голодують, хліба немає і багато людей мре з голоду», написала правду синові, який проживав у Польщі. 29 липня її заарештували. Постановою Особого відділу Київського облуправління ДПУ УСРР 5 вересня 1933 р. справу закрили у зв'язку зі смертю обвинуваченої в Київському будинку примусових робіт (бупр) 20 серпня 1933 р. Реабілітована у 1996 році.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 202.

«НОВА ЗОРЯ» – українська газета, офіційний друкований орган Українського християнського союзу та Української католицької народної партії. Виходила у Львові (1926–1938). Перше число датоване 7 січня 1926 р. Редактором часопису в роки Голодомору був О.Назарук. «Н. З.» послідовно та активно висвітлювала обставини голоду в Україні, починаючи із статті «Воєнний комунізм на Україні» за 7 лютого 1932 р. Друкувалися переважно редакційні статті, огляди західної преси, менше – авторські публікації. 16 червня 1932 р. газета повідомила про «страшну катастрофу» в Україні, а 23 жовтня опублікувала матеріал «Людоїдство на Україні». Редакція інформувала про мільйони «обдертих селян», про те, що «катастрофа голоду на Україні приймає страшні розміри», поглинула села цілих районів.

Інтенсивність публікацій у 1933 р. значно виросла порівняно з попереднім роком. Протягом лютого статті виходили в кожному числі «Н. З.». Редакція закликала українців у світі стати на захист братів у Великій Україні, писала про випадки людоїдства, про смерть 10 мільйонів у «більшовицькому раю», про відмову президента Ф.Рузвельта прийняти українську делегацію у зв'язку з голодом, про акції протесту в Галичині, звернення кардинала Т.Інніцера про надання допомоги голодуючим, друкувала повідомлення про створення Міжнародної комісії допомоги голодуючим в Україні. Редакція «Н. З.» не приховувала своєї антибільшовицької позиції, про що свідчать назви матеріалів («Московська диктатура на Великій Україні», «Границя між Україною і Росією. Звели її аби не пускати голодних з України», «СРСР і Україна», «Найстрашніший з плянів СРСР. Про се пише лондонський «Таймс», «Страшні свідоцтва чужих про винищування українського народу більшовиками»). У жовтні 1933 р. «Н. З.» передрукувала статтю журналіста Г.Джоунза з лондонського «Daily Express». Часопис висвітлив публічне заперечення голоду в Україні французьким політиком Е.Ерріо, присвятив його візиту кілька публікацій («Ерріо по совітській Україні», «Безмежне горе і людоїдство на Україні. Ерріо – символ теперішньої совісті світу», 24 вересня).

У 1934 р. «Н. З.» продовжувала друкувати матеріали про голод в Україні. Вони стосувалися голодних бунтів в українських селах і містах, дискусії в Палаті Лордів британського парламенту, блюзнірської позиції Ліги Націй, епідемії тифу в Україні, діяльності Віденського комітету на чолі з кардиналом Т.Інніцером. Газета широко висвітлювала матеріали західної преси про голод. У 1932–1934 рр. «Н. З.» опублікувала близько 70 редакційних матеріалів про голод в Україні, засвідчувала принципову позицію редакції та Української греко-католицької церкви, її гуманістичну місію, здійснювала заочний і публічний осуд злочинних діянь більшовицького режиму проти українського народу.

Л-ра і джерела: Воєнний комунізм на Україні // Нова зоря. – 1932. – 7 лютого; Безпримерне горе українського народу в раю // Нова зоря. – 1932. – 16 червня; Нищать українську націю. Борімося! // Нова зоря. – 1932. – 25 травня; Людоїдство на Кубані // Нова зоря. – 1933. – 1 червня; «Жахливі вісті з раю». 10 мільйонів людей погибло з голоду // Нова зоря. – 1933. – 16 липня; На Україні загальне людоїдство // Нова зоря. – 1933. – 28 вересня; Віденський комітет взиває на поміч // Нова зоря. – 1934. – 26 липня; Якимович Б.З. Нова зоря // Енциклопедія історії України. Т.7. – К., 2010. – С.430; Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. – Львів, 2008. – 24 с.; Клювак В.В. та Куцинда В.І. Голгофа українського народу. (До 70 - річчя Голодомору в Україні 1932–1933 років за матеріалами Державного архіву Львівської області. – Львів, 2003.

НОВОАЙДАРСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Донецької обл. У 1926 р. Н. р. належав до Старобільської округи в складі 20 сільрад, з яких однієї німецької (Бауфгеймівська), чотирьох російських (Денежниківська, Новоайдарська, Новоайдарсько-Миколаївська, Співаківська), решта українські. 2 липня 1932 р. Новоайдарський р-н перейшов до Д. обл. з Харківської. 13 листопада 1933 р. було створено Старобільску округу Донецької обл., до якої приєднали Новоайдарський р-н. У 1933 р. на території Н. р. діяло 20 сільрад, у яких проживало 42 тис. осіб. Голодування селян зафіксовано восени 1932 р., а протягом зими 1933 р. набуло ознак суцільного мору. 22 лютого 1933 р. місцевий райком партії інформував обком про масовий голод у селах Дмитрівка, Олексіївка, Колядівка, Співаківка, Мала Венделівка, Штормове, Новий Айдар, Денежнікове. Десятки родин лежали опухлі. Траплялися випадки крадіжок колгоспного майна, поїдання дохлої худоби. Населення скаржилося, виявляло невдоволення. Член Штормівського партосередку М.Р.Чуприна заявив секретарю: «Скажіть товаришу секретар, яка різниця між капіталістичною системою з її урядом і соціалістичною системою з її; на мою думку, перший нищить людство війною, а наш, хоч війни і не хоче, однак нищить людей голодом». Партійці склали партквитки. Секретар райкому КП(б)У визнав «факт голодовок». 9 березня 1933 р. облвідділ ДПУ також інформував про «поголовне голодування колгоспників» і збільшення смертності в селах 21 району Д. обл., у тому числі Н. р-ні. Мешканка с. Денежнікове П.Я.Прошуніна (Тітова) згадувала: «Весною вибились із землі такі «копієчки», мати їх копала і нам давала їсти. Хлібного не було нічого. Ми почали пухнути. Двоє моїх братиків померли, один ще грудний. Батько їх уже не побачив, як повернувся з тюрми. Пішов батько до своєї сестри, вона його посадила їсти, дала йому якогось борщу з соняшниковою макухою. Ще й дала шматок макухи з собою – нам з мамою. Додому батько йшов берегом річки, розмочив ту макуху і не витерпів, з'їв. Дома ліг спати, а вночі помер – кишки не витримали». Від голоду вмирали українці, етнічні росіяни, які жили і працювали у селах Н. р. Всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував 31,6 тис. осіб у Н.р., відтак втрати порівняно з 1932 р. становили 10,4 тис., тобто 24,7%.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 156; Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С. 88; 33-й: голод: Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 215; ЗУ України. – 1932. – №22–23. – Арт. 138–139; ЗУ України. – 1933. – №51. – Арт. 662; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 100. – Арк. 30; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 388, 419; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

НОВОВАСИЛІВСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Дніпропетровської обл. У 1926 р. Василівський р-н у складі 12 сільрад належав до Запорізької округи, у яких було 5768 дворів з населенням 30199 осіб. Українці становили 29156 осіб. Після адміністративно-територіального поділу 1930 р. Василівського р-н реорганізували у Нововасилівський р-н, до якого приєднали кілька сільрад Покровського р-ну. У 1932/33 р. Н. р-н підпорядкував 24 сільради з населенням 44852 особи. З господарств району вивезли хліба: у 1930/31 р. 16,3 тис. т, у 1931/32 р. 36 тис. т, у 1932/33 р. 14 тис. т. Селяни й колгоспники виконували хлібозаготівельні плани в 1931/32 р. на 90%, а на 10 січня 1933 р. лише на 48,3%. Голодування селян, яке спостерігалося протягом 1932 р., набуло ознак Голодомору в 1933 р. 28 лютого 1933 р. Дніпропетровський облвиконком інформував уряд УСРР про «...скорочення відвідувань школи, важкі захворювання

на ґрунті голоду із смертними випадками серед дітей виробничо-колгоспного активу». Помирали колгоспники, які мали від 300 до 900 трудоднів. Н. р. належав до тих районів, у яких було виявлено «найбільшу кількість смертних випадків на ґрунті голоду». До сіл спрямували бригади лікарів з Українського Червоного Хреста. Селянка Г.С.Матвієнко з с. Верхня Криниця Василівського р-ну Запорізької обл., яка в роки Голодомору працювала трактористкою, згадувала: «Голод почався страшний. Їли все: і качани із силосної ями вигрібали, варили їх, вони вонючі-вонючі, а їли, і з тих же качанів, із сухої середини м'яку серцевинку, з лободою її перемішували і пекли. Щоб їсти не хотілось, варили припс: пережарений ячмінь, літрів на п'ять води і літр молока, якщо воно є, а нема, то й просто на воді чорний припс, круто посолений. Люди пухли, аж шкіра лопалась, з тріщин вода юшилась. Помер дядько. Дядина хлопчика свого, він старший, йому років вісім було, одвела в Запоріжжя і кинула там десь, щоб підібрали. Після голоду їздила, шукала, наче знайшла, та він її не признав. Вона до нього: «Синочок! Гришенька!», а він: «У мене мамки нема». Дитяча безпритульність, порожні класи сільських шкіл, смертність дошкільнят і школярів стали звичними явищем для районів Дніпропетровської обл. На початку березня 1933 р. почастішали випадки масово опухання селян. Облвідділ ДПУ виявив 922 родини, у яких 1721 особа лежали опухлими, а 508 померли. На території Н. р. відбувалася торгівля трупами котів, собак, м'ясом дохлої худоби. За собаку платили 12 крб., за кг дохлої конини 8 крб. Від їх уживання померло кілька сотень селян. Голодомор охопив 9 сіл Н. р., але ДПУ УСРР перевірило тоді лише половину сіл. Голод уразив також національні албанські села Н. р.: Девненське, Гамовку, Георгієвку, Гирсовку. У с. Девненське за жовтень–грудень 1932 р. померло 24 особи, а за десять днів січня 1933 р. 26 осіб. За сорок днів Голодомору загинули 112 селян цього самобутнього албанського села, тобто майже щодня гинуло троє. У трьох інших селах (Георгієвка, Гамівка, Гірсівка) померло 205 осіб. Трупи їх не ховали по кілька тижнів. Масова смертність була викликана «суцільним захворюванням тропічною малярією», виснаженням організму селян, вживанням бавовняного насіння. Селяни рятувалися втечею з колгоспів та сіл. У липні 1932 р. с. Девненське залишило 130 дворів, а Георгієвку половина колгоспників. Для тяжкохворих на малярію та безбілкові набряки відкрили стаціонар у Покровській лікарні Н. р., а тракторні бригади Покровської МТС спрямували до сіл для організації сільськогосподарських робіт. Тропічна малярія, яка давала «...високий процент смертних випадків внаслідок крайнього виснаження населення від голоду», фактично знищила мешканців албанських сіл, а влада не надала своєчасної допомоги, шукала кваліфікованого лікаря-комуніста для боротьби з епідемією малярії. На початку квітня 1933 р. смертність від голоду стала звичним явищем, селяни с. Миколаївка Н. р. викопували дохлу худобу і споживали, поглиблювали жахливі санітарно-епідеміологічні наслідки. Мешканці Ново-Василівки масово прибували до Мелітополя, на вулицях якого підбирали щодня десятки трупів. Голод не вщухав у червні–липні 1933 р., забирав життя селян, особливо від захворювань малярією, тифом. Всесоюзний перепис населення 6 січня 1937 р. зафіксував 20,5 тис. жителів Н.р., а офіційний щорічник 1933 р. 47,1 тис. осіб, тому втрати становили 26,6 тис. мешканців, тобто 56,4% до загальної кількості населення у 1932 р.

Л-ра і джерела: Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С. 89; Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Дніпропетровської області УСРР. – Х., 1933. – С. 6, 104–105; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 397, 404–413, 478; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 669, 798; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

НОВОСАНЖАРСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Харківської обл. За переписом населення 1926 р. Н. р. перебував у складі Полтавської округи, на території якого мешкало 41470 осіб, з яких 41374 українців. До Н. р. належали 15 сільрад, у тому числі й Новосанжарська з 188 господарствами та 887 мешканцями. Територія Н. р. збільшилася внаслідок чергової адмінреформи 1930 р. завдяки приєднанню навколишніх сіл, тому на початку січня 1932 р. його населення збільшилося до 84,2 тис. осіб, яке зосереджувалося у 24 сільрадах, частково на хуторах. Позбавлення селян хліба розпочалося восени 1929 р. Воно супроводжувалося репресіями проти селян, розкуркуленням, конфіскацією майна, житла, примусовою колективізацією. Антропологічні ознаки голодування з'явилися в грудні 1931 р., а протягом зими – весни 1932 р. населення Н. р. потерпало від масового голоду. «Колгоспники, які працювали і заробили багато трудоднів, – писав Й.Сталіну учень Ставино-Доленської сільради І.П.Давиденко у квітні 1932 р., – зараз голодують і немає чого їсти, наприклад, у моїх батьків було 805 трудоднів та заробили хліба зі своєю сім'єю по 105 пудів, а одержали з колгоспу грошей та 46 пудів хліба, а решту хліба вивезли в план хлібозаготівлі. Грошей так само чомусь не дають і таким чином ми залишились голодні, а є колгосп-

ники хлібозаготівлю не виконали, а хліб з колгоспу одержали увесь, який заробили, і зараз його закопали в землю. Тов. Сталін, сьогодні увечері я прийшов із школи і наївшись гарячої полови та огірків – мене заставило охарактеризувати стан свого життя та й моєї родини і взагалі всіх колгоспників. Дуже погана у нас справа з загальним початковим навчанням, бо учні відвідують школу тільки на 10%, ще тому, що нічого їсти». На початку червня 1932 р. голодувало населення 40 із 82 районів Харківської обл. У Н. р. не виходили на роботу більше половини колгоспників, знесилені і виснажені голодом. Траплялися випадки «стихійних жнив», тобто «самовільної» косовиці недозрілої озимої пшениці. За невиконання хлібозаготівельного завдання було припинено завезення до сіл Н. р. продовольства і промислових товарів (солі, гасу). На початку січня 1933 р. Н. р. виконав 79% річного плану хлібозаготівлі. Села району охопив Голодомор. 5 червня 1933 р. облвідділ ДПУ Харківської обл. доповідав, що у Н. р. «...захворювання і смертність на ґрунті виснаження почали набувати загрозливих розмірів». Масовий голод, випадки людожерства, трупоїдства, опухання стали у Н. р. звичним соціальним явищем. Селяни покидали дітей, що збільшувало безпритульність і смертність. «У Новосанжарському районі, – доповідав начальник Харківського облвідділу ДПУ З.Б.Кацнелльсон, – з 25-ти сільрад уражені продтруднощами 18. У переважній більшості цих сіл до 45% колгоспників та одноосібників зовсім не мають ніяких продуктів харчування. У кожному з цих сіл налічується до 60 пухлих сімей, які мають не менше 200 осіб. За останні 3 місяці зареєстровано до 3 тис. смертних випадків від виснаження. Смертність з кожним днем збільшується. В окремих селах помирає щодня по кілька осіб. У низці сіл частина батьків залишає на поталу дітей, які лежать у бруді, під тином. По району виявлено 7 випадків людоїдства і трупоїдства». Н. р. належав до території Голодомору, жертвами якого стала кожна селянська родина. Всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував у Н.р. 56,2 тис. жителів, відтак втрати порівняно з 1932 р. становили 28 тис., тобто 33,3%.

Л-ра і джерела: Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С. 92; Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині 1929–1933. Збірник док. і матер. – Полтава, 1997. – С. 250; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 136; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 157, 192, 322, 531–533; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

НОРМИ виробітку – облік кількості і якості праці колгоспників, елемент впровадження її оплати. У 1929–1930 рр., особливо в комунах і тозах, колгоспники використовували різні форми обліку праці, відтак і мішані форми оплати (погодинна, марки, бони). У жовтні 1932 р. почали системно впроваджувати трудодень *(див. Трудодень)*, тобто оплату праці за виконання розрядних норм виробітку в тваринництві, рільництві. Укрколгоспцентр (Всеукраїнська спілка с.-г. колективів) розробив галузеві норми виробітку в колгоспах для кожного виду праці. Вони стали обліковою одиницею трудодня, його вартісною складовою. Наприкінці 1931 р. норми виробітку застосували 72% колгоспів України. Однак через рік норми збільшилися на 25%. Наприклад, в артілі ім. Благоєва Якимівського р-ну Дніпропетровської обл. за оранку двома парами коней одному погоничу нараховували 0,42 трудодня, якою він мав обробити 3 га ріллі. Оранка плугом 0,65 га, букером понад 2 га, волочіння 5,2 га коштували від 1 до 1,5 трудодня. Виснажені голодом селяни не мали сил, щоб виконати встановлені норми виробітку. У серпні 1932 р. колгоспники артілі ім. Леніна Новоолександрівської сільради Артемівського р-ну виконували на жнивах 70–75% норми. Колгоспник с. Сущани Кагарлицького р-ну Київської обл. скаржився на безлад в артілі «Нове життя»: «Весною 1932 р. від неуважного догляду за кіньми вони видохли. А мала часть коней зосталася, то була нездатна до весняно сівби. Надійшли роботи в полі, колгоспівці були охлялі, та рада постановила накидати норми виробітку. Люди звісно не виробляли і робили 4 дні на трудодень». Від виснажливої й непосильної роботи в колгоспах дохла худоба, помирали від голоду і знесилення колгоспники.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 495; Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Том 2. – К., 2006. – С. 207.

НОРМИ здавання хліба – встановлені державою обсяги вилучення зернових культур, а також картоплі та іншої сільськогосподарської продукції в колгоспах, селянських господарствах. В умовах непу власник хліба продавав його на ринку, збував кооперації або державним органам за контрактом та відповідними договірними цінами. Повернення в січні 1928 р. до принципів продрозкладки з використанням так званих «надзвичайних заходів», тобто репресивно-адміністративних методів заготівлі хліба, зумовило появу фіскальних форм вилучення зерна державою. 28 серпня 1929 р. В.М.Молотов повідомив Й.Сталіна про «норми вилучення» хліба, тобто про обсяг фактичної конфіскації колгоспного і селянсь-

кого зерна, який становив тоді в СРСР 17,3%, а в УСРР 22,1%. Вони відмовилися від встановлення «єдиної норми вилучення» зернових в СРСР, щоб уникнути невдоволення та колізій у незернових районах. Пропозиції Наркомзему СРСР про заготівлю 30% валового збору були відхилені урядом, який установив власну систему: вилучити з колгоспів дві третини товарного хліба або 23% його валового збору. Було визнано пересічну душову норму споживання – близько 15 пудів. Фактично їх ніхто не дотримувався, а «норму здавання» встановлювали згідно з річним планом хлібозаготівлі районів, сіл, сільрад. У серпні 1930 р. Й.Сталін закликав «несамовито форсувати вивіз хліба». У вересні 1932 р. заступник наркома землеробства СРСР О.М.Маркевич *(див. Маркевич О.М.)* запропонував Сталіну внести зміну до системи заготівель хліба, встановити «норми залишення продовольства і фуражу всередині кожної республіки», диференціювати їх порайонно. Він взяв за основу пересічні норми споживання зернових культур: насіння, харчування людей, утримання худоби. Його методика була відхилена й засуджена партійним керівництвом. Діяла жорстка система виконання державного хлібозаготівельного плану, обґрунтованого Наркомземом, Наркомпостачання СРСР та ухваленого політбюро ЦК ВКП(б), тобто системне позбавлення селян продовольства. Для виконання нереального районного плану відбувалися «перекручення на місцях», тобто збільшення норм здавання хліба колгоспами, одноосібниками, контрактантами, твердоздавцями. 7 вересня 1932 р. Всесоюзне об'єднання «Заготзерно» визнало факти подвійної бухгалтерії: в одному колгоспі «норма вилучення» становила 7%, в іншому 14%. Наприклад, в с. Криничка, Нижнє від 14% до 14,5%, а в с. Черешенька, Лука Барська Деражнянського р-ну Вінницької обл. – від 7 до 9%. Жмеринський РВК визнав обов'язковою таку «норму здавання» хліба: для одноосібників – 1,4 ц з га, для колгоспів – 4,6 ц. Любарський РВК встановив «норми здавання» для одноосібного сектору менші, порівняно з колгоспами, а в Христинівському навпаки – для колгоспників 6,1 ц, для селян – 4,5 ц з га. У березні 1933 р. впровадили норми здавання картоплі: для колгоспників Полісся – 13 ц з га, для одноосібників – 14,4 ц з га; на Київщині – від 5 до 6 ц, а на Чернігівщині – від 21 ц для колгоспів, до 27 ц для селян. Фактично терміни і явища «норм здавання», «норм вилучення», «вилучення за планом», які тоді були в повсякденному житті села, збігалися. Їх обсяги залежали від волі місцевого партійно-радянського активу. Хлібозаготівлі мали ознаки дії з наміром позбавити селян хліба, терору голодом.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 311–313; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 62; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый, 1929 – июль 1932 г. Документы. – М., 2011. – С. 252; Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1933. – №13. – С. 17–18.; 33-й: голод: Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 203–204.

ОБИДАЛО Іван Омелькович – директор Кобеляцької машино-тракторної станції (МТС), член президії райвиконкому в 1932 р. Народився 1901 р. в с. Мачухи Полтавського р-ну. Перебуваючи на посаді директора МТС, вважав непосильним для виконання план хлібозаготівлі 14,3 тис. т, навіть зменшений до 9,3 тис. т. 15 листопада Кобеляцький р-н виконав лише 35% річного завдання, а керівництво повідомило про поганий врожай (2-3 ц з га). 16 грудня 1932 р. секретар Харківського обкому КП(б)У Р.Я.Терехов висловив думку, що секретар Кобеляцького райкому партії К.Г.Ляшенко з метою доведення «...нереальності плана хлібозаготівлі давав особисто директиви головам сільрад і колгоспів про те, щоб останні показували занижені цифри урожайності». О. «...був допитаний уповноваженим ДПУ, підтвердив, що, виконуючи особисті вказівки секретаря РПК Ляшенка, він спеціально для обкому складав такі розрахунки, які повинні були довести нереальність плану хлібозаготівлі». О. справді повідомив область про те, що загальний обсяг намолоченого зерна – 45124 ц, а план хлібозаготівлі становив 56779 ц. Висновок директора був сміливим: «Ось тому, як видно з наведених прикладів, план хлібозаготівлі по МТС разом і по більшості колгоспів виконаний бути не може, а звідси і ганебний стан хлібозаготівлі, а тому, щоб не поставити колгоспників, які добре працювали, у важке становище з хлібом у минулому році, коли забрали насіння ярових, - наголошував він,- прошу РПК, РВК і РСІ переглянути плани по МТС та колгоспах, врахувати їх реальність і довести до відома обласних центрів про справжній стан хлібоздачі в колгоспах, що обслуговуються МТС». Обласне керівництво визнало фальшивими статистичні показники О., тому направило до колгоспів комісію. Вона виявила наявність різних «фондів» – для трактористів, учителів, громадського харчування колгоспників, факти «розкрадання хліба», «розбазарювання хліба» та його приховування, а також «саботаж хлібозаготівлі». Бюро обкому партії, крім застосування карально-репресивних заходів проти селян, виключило О. з партії і передало справу до суду. 23 – 25 грудня 1932 р. сесія Харківського облсуду визнала О. винним у «зриві хлібозаготівлі» та «контрреволюційному саботажі», у формуванні «куркульського балансу», засудивши його до 8 років позбавлення волі в трудових таборах. За кілька років справу переглянули й О. звільнили. Реабілітовано у 1950-х рр.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1991. – С. 573–576; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 484–494.

ОБЛІК намолоченого хліба – адміністративна форма контролю за роботою колгоспників біля молотарок, яку запровадив В.Молотов під час перебування в Україні. 5 листопада 1932 р. він повідомив секретарів обкомів про неприпустимість масового явища в колгоспах: «...під час обліку намолоченого хліба враховується біля молотарок лише найбільш чиста частина хліба і не враховується значна частина хліба, яка досягає у деяких випадках 30 відсотків обмолоту, яка колгоспами зараховується до неврахованих відходів і тому не враховується як частина валового збору». Він особисто вимагав передати до суду правління колгоспу «Червоне козацтво» Фурманівської сільради Новоукраїнського р-ну Одеської обл. за те, що біля парової молотарки враховували лише перший сорт пшениці, а другий (25–30%) не розглядали. Подібні факти підлягали негайному висвітленню в газетах. Секретар Одеського обкому КП(б)У М.Майоров доповів В.Молотову про суд над правлінням колгоспу «Червоне козацтво». Виявлення у відходах 15% зерна від загального обсягу намолоченого означало автоматичне порушення кримінальної справи і судовий вирок для керівництва господарств. 20 листопада 1932 р. РНК УСРР визнав факт залишення зерна колгоспами у вигляді всіляких «озадків», «послідів» понад 15% «розбазарюванням колгоспного хліба». До голів колгоспів, рахівників, бригадирів застосовували постанову від 7 серпня 1932 р. *(див. Закон про «п'ять колосків).*

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 372, 399.

ОДЕСЬКА область – адміністративно-територіальна одиниця УСРР, створена 27 лютого 1932 р. на землях колишніх округ (Одеської, Херсонської, Миколаївської, Зінов'євської, Первомайської). У 1932–1933 рр. О. обл. мала 47 районів, чотири міськради, 1155 сільських рад із населенням 3 млн 469 тис. осіб. В області діяли три німецькі, два болгарських та один єврейський національний райони, проживали десятки тисяч інших етнічних меншин – поляки, білоруси, албанці, шведи та інш.

Факти локального голоду спостерігалися у 1928/29 р., зумовлені недородом та сталінською продрозкладкою – так званими «надзвичайними заходами» хлібозаготівлі. Голод тоді зафіксували в Березівському, Зінов'євському, Первомайському, Херсонському, Миколаївському районах. Примусова колективізація, карально-репресивна політика розкуркулення та хлібозаготівлі в 1929–1933 рр. супроводжувалися руйнуванням економічних основ соціального побуту селян в О. обл. Плани заготівлі хліба для господарств виявилися руйнівними, тому що порушували хлібофуражний баланс. Артіль «Дружня праця» Троїцького р-ну зобов'язали здати 1034 ц зерна, а вивезли лише 79% від планового завдання. За невиконання плану колгосп ліквідували, приєднавши до сусіднього – «10 річчя КНС» у с. Шимкове, а колгоспників перевели на статус одноосібників з новим подвірним планом кожному: 10–15 ц озимої пшениці, 1–2 ц жита. Сільрада с. Колчановка Люксембурзького р-ну виконала 93,2% хлібозаготівельного плану, тут вилучили «...усі фонди, усі продукти, усі фуражні фонди, все, що лише зветься зерном, під мітлу вивезли, лише одно – насіння по п'ять пудів на га залишили». Селян позбавила майна, житла, а будинки розкуркулених передавали сільським активістам – комуністам, комсомольцям, комнезамівцям. Селянина с. Великі Копані Цюрупинського р-ну В.С.Самойлова виселили з його рідної хати рішенням Одеського облсуду, а його протест та вигуки («Хто має право господарювати у моїй хаті?») визнали за «політичний зміст справи» і «форму класової боротьби куркуля з передовим колгоспним селянством села». Артіль «Незаможник» с. Устимівка Устимівського р-ну недовиконала план заготівлі пшениці на 32%, відтак була ліквідована без будь-яких майнових та фінансових компенсацій її засновникам. Без засобів існування залишилося 146 дворів із 767 їх мешканцями, які скаржилися вищим органам влади: «За це недовиконання зазначену артіль ліквідували. Лишила місцева влада бувших колгоспників і продуктів харчування і знарядь виробництва і всякої без ісключенія усуспільненої худоби. З усуспільненого господарства забрали усе в цій артілі. Посів озимий розподілили між іншими колгоспами. Бувші колгоспники перенесли дуже багато труднощів. Ярі посіви на землі бувшої артілі сіяли останні колгоспи. На 1932–1933 рр. ці колгоспники бувші залишаються так само без знарядь виробництва та продуктів харчування, причім бувших колгоспників не використовує зовсім на роботах за натуру місцева влада, і таким чином, бувші колгоспники позбавлені продуктів харчування». Такою була технологія творення голоду. Масове та «огульне» створення колгоспів спричинило надлишок робочих рук, люди не працювали в колгоспах і не мали грошового та натурального утримання. Так званий надлишок робочої сили в колгоспах О. обл. у січні 1932 р. становив 389 тис. осіб, а в УСРР близько 5 млн осіб. Ліквідація колгоспу за невиконання річного завдання хлібозаготівлі лише збільшувала люмпенізовану частину селян, позбавлених засобів існування, так як їхні індивідуальні господарства також обкладали натурально-грошовою повинністю. Жителів с. Устимівка Т.Х.Полозка, Г.С.Кофана позбавили майна, житла, харчів, тому що вони не виконали «плану до двору» *(див. План до двору)*. У січні 1932 р. Гнат Сидорович Кофан скаржився: «Хлібозаготівлю я виконав, а грошових в кількості 900 крб. я виконати не зміг, потому що в мене було лише 3 га посіву, 2 коней і одна корова. За невиконання грошей моє майно як хатнє, так і подвірне – все продали й вигнали мене із хати». Репресивні методи хлібозаготівлі використовували проти «ухильників», «саботажників», «куркулів», «твердоздавців», перетворивши насилля на засіб класової розправи і боротьби з «ворогами радянської влади», внутрішньої війни з мирним населенням.

Адміністративно-репресивні засоби не могли замінити економічні фактори виконання хлібозаготівлі, але вплинули на так звані темпи. У 1930/31 р. план перевиконали 14, у 1931/32 р. 10, у 1932/33 р. 7 районів О. обл., а річне завдання виконали на 96,2% , 86% і 78% відповідно до кожного року. Фактична заготівля хліба в 1932/33 р. зменшилася порівняно з 1930/31 р. у 2 рази, склавши 0,8 млн т. Основний тягар припав на колгоспи, тому що одноосібники засіяли тоді 182 тис. га зернових, що становило 7% посівного клину О. обл. 21 червня 1932 р. влада встановила квартальний план заготівлі хліба: на липень – 6, серпень – 19, вересень – 15 млн пудів. А 22 червня М.Хатаєвич *(див. Хатаєвич М.М.)* повідомив Й.Сталіну про «норми вилучення» зерна в О. обл. – 5 ц з кожного га (від 50 до 70% врожаю), а також про наявність «...багатьох колгоспів, явно переобтяжених, де за виконання плану колгосп залишається без насіння, фураж або продовольства». Колгоспники, втративши довіру до влади і колгоспів, масово покидали їх. Секретар Одеського обкому КП(б)У М.Майоров *(див. Майоров М.М.)* просив зменшити план для області на 14 млн пудів. Фактично зменшили на 12 млн пудів, але вимагали негайного повернення насіннєвої позики – 28 тис. т, яку видали колгоспам весною 1932 р.

Хлібозаготівлі в О. обл., які перетворилися на систему масового позбавлення селян хліба і продовольства, очолювали М.Майоров, С.В.Косіор, Л.М.Каганович, В.П.Затонський, Є.І.Вегер, А.А.Річицький та інші уповноважені партійно-радянських органів влади. Вони не лише винайшли карально-репресивну технологію позбавлення хліба, але особисто впроваджували її в кожному районі та селі. 18 листопада 1932 р. В.Молотов вимагав від М.Майорова вичерпного звіту про «...перші ваші успіхи і наскільки вони надійні». Для зміцнення хлібозаготівельної справи політбюро ЦК КП(б)У направило в О. обл. М.Хатаєвича з метою ліквідації «...контрреволюційних кубел і розгрому куркульських груп», а також посилення «...репресій щодо куркульських та інших контрреволюційних елементів», завдаючи «...рішучі удари нахабніючим куркульським елементам не лише після їх виступів, але і для запобігання контрреволюційних виступів». Невипадково В.Молотов та його група приділяли особливу увагу південним областям, вимагали від керівництва О. обл. застосування жорстких репресивних методів і форм впливу на селян, керівників районів, голів сільрад, вимагали від них виконання річних планів. До семи районах О. обл., починаючи з 4 листопада 1932 р., припинили завіз хліб, продуктів, промислових товарів (гас, сірники, сіль). Урядові та особисті телеграми В.Молотова мали ознаки судового вироку: «віддати до суду керівників колгоспів», «проводити на практиці жорсткі обмеження завозу промтоварів» та «обмеження продажу промтоварів одноосібникам». Промовистими є такі вислови: «безжалісна розправа із злочинними елементами в правліннях колгоспів», «здійснення до кінця репресивних заходів стосовно контрреволюційних саботажників хлібозаготівлі». Видача хліба на зароблені трудодні заборонялася, а натомість розпочалася акція вилучення «незаконно розданого» зерна, тобто свідомого позбавлення селян харчів.

6 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У та РНК УСРР занесли на «чорну дошку» 6 сіл в Україні, з яких двоє в О. обл.: с. Святотроїцьке Троїцького р-ну та с. Піски Баштанського р-ну. Негайно припинялося забезпечення їх промтоварами, заборонялася будь-яка торгівля, а з крамниць почали вивозити продукти й товари, достроково стягували кредити й податки. Економічні санкції влади по відношенню до селян означали карально-репресивну акцію прямої дії, соціальну ізоляцію з одночасним позбавленням засобів існування, виявлення в селах «всіляких чужих і ворожих елементів» і «організаторів зриву хлібозаготівлі». Практикування режиму «чорних дощок» означало застосування владою державного терору проти власного народу. Сількор газети «Радянське село» писав про обставини їх застосування в с. Краснопілка Великовисківського р-ну: «З того часу, як ми на «чорній дошці», буксирна бригада ходить по колгоспах і шукає хліба. І як у кого знайде, то віддає до суду, як крадіїв. Оце недавно виїздна сесія Великовисківського р-ну судила в нас чотирьох жінок, з них три вдови, за станом бідняки, у яких до вступу до колгоспу й тепер немає нічого, крім хати». 8 грудня 1932 р. С.Косіор вимагав від керівництва О. обл. збільшення щомісячного надходження зерна – з 1,3 млн до 3 млн пудів, посилення адміністративного тиску на «саботажників». Він сподівався на оперативну ефективність репресивних заходів, на фіскальну та конфіскаційну силу режиму «чорних дощок». Вони спонукали активістів різного рівня до свавілля, катування «саботажників», ґвалтування жінок «в порядку натурштрафу» *(див. Арбузинський р-н; Річицький А.А.)*. До режиму «чорних дощок» у Зінов'євському, Знам'янському, Новоукраїнському, Арбузинському р-нах вдався уповноважений ЦК КП(б) У з організації хлібозаготівлі В.П.Затонський *(див. Затонський В.П.)*, який особисто обирав колгоспи для «концентрованого наступу», виявляв приховані ями з хлібом. Репресивний тиск і масовий голод спонукав селян до стихійного виїзду за хлібом. У Снігурівському р-ні половина мешканців покинула села, тому уповноважений з хлібозаготівлі А.А.Хвиля заборонив сільрадам видавати селянам довідки для поїдок до інших районів, областей, республік. «Ми організовуємо зараз боротьбу проти тих, хто виїздить, - повідомляв він ЦК партії 10 січня 1933 р., – припинили видачу всіляких довідок, посвідчень з сільрад. У вирішальних селах встановили на ніч пікети, завдання яких затримувати усіх, хто вивозить хліб з села». Під його керівництвом було виявлено 136 ям з хлібом, у яких знайшли 275 ц зерна. Репресії торкнулися одноосібників і колгоспників: у Снігурівському р-ні покарали 77 господарств «твердоздавців» та «контрактантів», 38 позбавили присадибної землі, 55 були виселені за межі області, у 85 припинено товарне забезпечення, 136 позбавили зерна, виключено з колгоспів – 325 «куркулів», стягнено 26 тис. крб. штрафу. За більшовицькими ідеологемами та умовними абревіатурами і тлумаченнями («куркуль», «підкуркульник», «саботажник», «чорні дошки») стояло кілька мільйонів селян, підданих терору голодом.

У 1932–1933 рр. О. обл. перетворилася на територію Голодомору. Випадки локального голоду окремих груп селян та сільських педагогів спостерігалися восени 1931 р., а виразні ознаки Голодомору – вже зимою 1932 р. Про важке «продовольче становище» в «ряді районів» О. обл. повідомив Г.І.Петровський *(див. Петровський Г.І.)* 23 лютого 1932 р. у листі до ЦК КП(б) У. Він визнав «...факт гострої нестачі продовольства для населення і кормів для худоби». Весною 1932 р. у Добровеличківському р-ні щодня гинуло від виснаження кілька десятків коней, а для 12 районів О. обл. падіж худоби став звичним повсякденним явищем.

Протягом п'яти днів у Баштанському р-ні загинуло 200 коней, у колгоспах Тігуло-Березанського р-ну 145 коней. Масове голодування селян і катастрофічний падіж худоби змусили ЦК КП(б)У визнати 21 травня 1932 р. «...за потрібне надати допомогу в першу чергу таким районам, що перебувають в найбільш тяжкому стані: Зінов'євському, Добровеличківському, Знам'янському, Великовисківському, Новомиргородському». На їх території тоді проживало 466 тис. осіб, з яких у містах лише 90 тис. осіб. Влада переймалася не порятунком голодних, а організацією сільськогосподарських весняних робіт, тому для працюючих у полі колгоспників виділили 11,4 тис. банок рибних консервів і 150 т проса. Їх розподілили по колгоспах для забезпечення так званого громадського харчування *(див. Громадське харчування)*.

Голодомор в О. обл. першої половини 1932 р. охопив райони, села, селянські родини. З квітня 1932 р. М.Майоров повідомив С.Косіора про те, що у Новомиргородському р-ні «...половина сіл району (усього сільрад в районі 26) їдять дохлих коней, є опухлі від недоїдання. У такому ж стані перебуває від 30 до 50 сімей у кожній сільраді». В окремих селах трупи померлих селян не ховали кілька днів. Такий же стан він констатував і «...в низці сіл (близько 10) Хмелівського району». Факти масового голодування селян виявили в селах Зінов'євського р-ну. У січні – липні 1932 р. голод проник до німецьких сіл і районів О. обл. Облвідділ ДПУ УСРР інформував про голодування в німецьких колоніях, про депресивний стан колоністів, про їх бажання покинути територію Голодомору. Чекісти зафіксували тоді факти голодування у 23 хуторах та колоніях Березівського, Карл-Лібкнехтського, Тігуло-Березовського, Комінтернівського, Розділянського районів. Селяни відверто заявляли: «Нам однак доведеться згинути з голоду, хліба у нас немає, останню корову ми повинні віддати, свиней у нас немає, постачання з боку кооперації погане, майже всім нам доводиться купувати на приватному ринку, артіль нам не виплачує уже 2 роки грошей за трудодні і вивезли весь хліб». Вони чинили опір насуванню голоду, вдавалися до волинок *(див. Волинки)*, а в суміжних з Румунією районах (Зельцський, Спартаківський) спостерігалися випадки перетину кордону голодними селянами.

22 травня 1932 р. медкомісія Зінов'євського р-ну встановила факти масового голоду в селах району: Тарасівка, Високі Байраки, Сасівка, Федосіївка, Іванівка. У них було виявлено сотні опухлих від голоду селян, які вживали дохлу худобу, сурогатну їжу рослинного походження. Обліком смертності не займалися, а вона зростала. У с. Козарівка, як доповідали лікарі, померло 60 осіб за січень – травень 1932 р., а з 460 дворів залишилося 180, решта спорожніли. В хатах лежали 140 селян «хворих, виснажених голодом».

Архівні документи і матеріали, особливо доповідні записки облвідділу та райвідділень ДПУ, звіти медкомісій, які виявляли голодних селян, зафіксували факти масового голоду в усіх районах О. обл. (51 район). Отже, територія Голодомору охопила, якщо брати до уваги лише сільське населення, 2,6 млн осіб, а від черевного та висипного тифу, малярії, дизентерії, різних стадій фізичного виснаження, безбілкових набряків помирали і жителі міст. Загсівські книги про смерть, які збереглися в окремих примірниках і одиницях, зафіксували поіменно 971 померлого в містах, а з діагнозом «виснаження», «загальне виснаження», «загальний набряк тіла» – 522 особи. Вдалося встановити 27 тис. жителів м. Одеси, померлих від голоду. Смертність у районах вирізнялася, хоч і непропорційно, але залежала від тривалості голоду, перманентних хлібозаготівельних кампаній, стану господарств, опору селян. Наприклад, в с. Полянецьке Кривоозерського р-ну померло 864 з 3,4 тис. жителів, тобто 22% *(див. Полянецьке)*. У 1933 р. факти голоду були зафіксовані в усіх районах О. обл., а загси, сільради припинили реєстрацію померлих. 14 березня 1933 р. ДПУ УСРР обстежило 139 районів в УСРР, з яких 14 в О. обл., а загалом було виявлено 27 районів, які перебували у «важкому стані». Голод проник до міста. Наприкінці лютого 1933 р. пухли і помирали від голоду робітники заводу «імені 25 Жовтня» м. Первомайська, а районна лікарня №2 прийняла понад 200 голодних людей, з яких 67 опухлих (17 померли одразу). Від голоду потерпали робітники заводу ім. Петровського в Херсоні, а по місту виявили 400 мешканців з безбілковими набряками (опухлих). Голодували і помирали жителі Зінов'євська та 14 сільрад цього району. 1 квітня 1933 р. ЦК КП(б)У встановило факти масового голоду в 9 районах О. обл. та в самому місті. Селяни їли дохлу худобу, котів, собак. Більше половини учнів Бериславського р-ну не ходили до школи, лежали опухлими і щодня помирали. Подібна ситуація спостерігалася в селах Цебриківського р-ну. Селянка с. Краснопілка Олександрійського р-ну, якій у 1933 р. виповнилося 10 років, згадувала: «Нас було четверо дітей. То ще якось жили, а з зими 33 року вже зовсім голодували. Вперед умерла мама, батько поїхав по добич, щоб нас спасти. Батька нема, ми спали всі вкупі. Коло мене лежав старший брат, 20 року народження. Аж раптом я схопилась, чого – сама не знаю, і кинулась його будити: «Петю, Петю, вставай!». А він уже неживий. Приїжджає батько, а вже і другий брат помер, Стьопа, 24 року народження. Батько привіз клунок дерті, думав – хоч нас двох порятує. Аж тут умерла сестра Віра, 26 року народження. Батько дуже плакав, просто кричав. Одна я зосталася із

батьком». Таких випадків вимирання селянських родин було безліч.

Від тривалого недоїдання та голоду селяни вдавалися до людоїдства, випадки якого були зафіксовані органами ДПУ у Новомиргородському, Зінов'євському, Первомайському, Новоукраїнському, Снігурівському, Кривоозерському, Любашівському, Великоолександрівському районах. 1 березня 1933 р. Новоукраїнська районна Робітничо-селянська інспекція виявила випадок людоїдства в с. Леонтовичеве, коли старший брат задушив 4-річну сестру. «Задушивши, збудив останніх дітей віком 12 років, 8 років, 6 років й запропонував їм порізати її для споживання. Завдяки тому, що менші діти боялися його і пристали до його пропозиції, тут же він, взявши сокиру порубав дитину на шматки, склав у діжку і засолив. В процесі цієї роботи вийняв серце, печінку та легені, зажаривши, сам їв та годував останніх дітей». Подібні жахливі випадки траплялися в інших районах О. обл. *(див. Людоїдство)*. Жертвами людоїдів ставали переважно безпритульні діти, яких в О. обл. було зафіксовано понад 150 тис. осіб. Дитячі установи могли надати харчування, лікування та притулок лише 10% дітей в УСРР.

Голодомор завдав руйнівного соціально-демографічного і морально-психологічного удару жителям О. обл. За підрахунками сучасних демографів, смертність на її території становила від 90 до 117 осіб на кожну тисячу населення. Формальне зіставлення кількості населення в січні 1933 та січні 1935 р. дає нестачу 522 тис. осіб, тобто 22,3% до його загальної кількості в О. обл. Притім не врахована смертність від голоду протягом першої половини 1932 р., а вона коливалася у межах 7–10%. У вимерлі від голоду села О. обл. переселили 2120 господарств колгоспників з Горьківської обл. та 4630 дворів з Білорусії. Голодомор тривав на території О. обл. 22 місяці, а смерть від його наслідків фіксували й у 1934 р. Всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував пропорційно великий спад загальної кількості населення районів О. обл., крім міськрад та кількох, у яких відбулося незначне збільшення. У січні 1937 р. порівняно з лютим 1932 р. у Благоївському, Голованівському, Зельцському районах зменшення становило від 16 до 17,1%, у решті – від 24,6 (Карллібкнехтському) до 77,1% у Кривоозерському районі.

Л-ра і джерела: Довідник з основних статистично-економічних показників господарств районів Одеської области УСРР. – Х., 1933. – С. 6, 106; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234. – Арк.18–22; ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр.11939. – Арк. 38; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. – Х., 1927. – С. 56, 172, 177; Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 212–233, 359–364; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 173, 260, 285, 343, 430, 477; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 993; Голодомор в Україні. 1932–1933. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних спецслужб. Том 7. – Варшава – Київ, 2008. – С. 170, 204–206, 278, 892–978; 33-й: голод: Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 375, 383, 418; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 649; Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали Міжнарод. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 239, 261; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

ОДЕСЬКА обласна контора «Торгсин» - організаційний підрозділ Всеукраїнської контори «Торгсин» та філіал Всесоюзного об'єднання «Торгсин». У 1931 р. в Одесі діяв філіал Московської контори «Торсин», а в січні 1932 р. виникли магазини для обслуговування іноземців у Херсоні, Миколаєві. Наприкінці січня громадянам СРСР дозволили обмінні операції через мережу магазинів та приймальних пунктів побутового золота. В Одесі постійно перебувало кілька сотень іноземних матросів, близько 30 «спеців» та 60 кваліфікованих робітників з Європи, США, Канади. Вони користувалися послугами припортової торгівлі *(див. Шипчендлерство)*, а також системи торгсину. Одеське відділення торгсину отримало від союзного правління план «мобілізації валюти» – 3,3 млн крб. від «обслуговування іноземних суден». Організаційне оформлення облконтори як структурно-функціональної складової всеукраїнської системи торгсину припадає на кінець квітня – початок травня 1932 р. Спочатку була створена Всеукраїнська контора згідно з рішенням Української економічної наради при РНК УСРР від 29 квітня 1932 р. Ним передбачалося заснування обласних контор та районних і міських відділень. Вони почали активно виникати в 1933 р.: в січні діяло 14 торгових закладів, у серпні – 42. Кількість магазинів змінювалася внаслідок їх ліквідації або реорганізації. Безпосередньо в Одесі в березні 1933 р. діяло 15 магазинів з приймальними пунктами побутового золота, у січні 1935 р. 10 торгових закладів. В районних центрах О. обл. в 1933 р. створили 33 торгові пункти торгсину, а в січні 1935 р. – 18. Виникали і діяли універмаги, директорами яких були – І.З.Аверман, А.Г.Тритбіц, Г.І.Снійковський, І.Я.Інберг, А.Г.Вітман, В.Т.Антонов, Є.І.Мельнов, П.А.Слізовський. У 1934 р. Одеська облконтора «Т» мала 38 магазинів з товарооборотом понад 5 млн крб. – з фондом зарплати 115 тис. крб. для управлінців і 765 тис. крб. для «працівників прилавка». З четвертого кварталу 1933 р. в Одесі почали приймати діаманти, але їхня «скупка» виявилася «кволою». У вересні 1934 р. Одеську обл-

контору «Т» очолив Сауль Сальєвич Ушерович, а його заступником став Ханон Афонович Хаін. Із 40 управлінців контори вищу освіту мав лише один працівник. За національним складом переважали євреї – 28 із 40 службовців. Переважна частина приймальників побутового золота населення мали досвід ювелірної роботи в роки непу, працювали годинниковими майстрами. Кожен співробітник облконтори, крім зарплати, одержував продуктовий пайок.

Жителі Одеси, області, селяни з навколишніх сіл приносили побутове золото (весільні каблучки, золоті персні, браслети, хрестики, сережки) до приймального пункту торгсину, натомість отримували бони, товарні ордери, обмінювали їх на хліб, борошно, крупи *(див. Торгсин, Товарний ордер торгсину)*. Зловживання продавців, ювелірів і «золотих справ майстрів» стали звичним явищем у роботі контори. Одні не додавали борошна, інші привласнювали золоті вироби шляхом отримування припеку *(див. Припек)*, тобто різниці між прийнятим у населення золотом та зданим до банку. У січні–жовтні 1934 р. в одеських магазинах виявили нестачу товарів на суму 4,5 тис. торгсинівських карбованців (один до 55 крб.). Валютний касир універмагу №2 отримав хабар (20 доларів) за розмін 1000 доларів, а зловживання стали масовими: від обважування клієнтів до відвертих крадіжок товарів.

Для голодних і виснажених людей наявність побутового золота та монет царського карбування дорівнювала порятунку від голодної смерті. Житель с. Виноградівка Новомиргородського р-ну О. обл. С.Ф.Михайлов, якому в 1933 р. було 16 років, згадував: «Наша родина, як і весь тодішній люд, голодувала: мати, сестра з двома дітками (хлопчик помер, дівчинка вижила) ходили в колгосп на роботу. Хто вийшов – давали квиток на обід, хто вже не міг, геть охляв – квитка не дадуть. Помирай. А в Новомиргородському торгсині, мабуть, тільки пташиного молока не було. Бери, що хочеш, за золото. Деколи підійдемо з матір'ю, постоїмо, подивимось: ковбаси, копченина, цукор, масло, рис, гречані крупи, коли б то, ех...Що тут говорити». Облконтора дбала тоді не про голодних клієнтів, а про виконання валютного плану. У 1932 р. золоті монети, золото-брухт, придбані облконторою в голодних людей, становили половину від загальної суми вирученої валюти. У січні 1933 р. Одеська облконтора «Т» виконала 29% планового завдання по сріблу і 33% по закупівлі золотих предметів та коштовностей. За перший квартал надійшло 1,4 млн, за другий 1,7 млн, за третій – 1,1 млн валютних карбованців, а за весь 1933 р. – 5,2 млн крб. Наступного 1934 р. – лише 3,1 млн крб. Через систему торгсину в О. обл. здійснювалися валютні грошові перекази, які отримували одесити, жителі районів та сіл, особливо мешканці німецьких колоній *(див. «Брати в скруті»)*. Одеська облконтора «Т» припинила діяльність у грудні 1935 р., склала ліквідаційний баланс у січні 1936 р.

Л-ра і джерела: 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 394; Осокина Е.А. Золото для индустриализации: «Торгсин». – М., 2009. – С. 528, 542; ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 21; Спр.3. – Арк. 16; Спр. 15. – Арк. 38; Спр. 71. – Арк. 1–7, 110; Спр.168. – Арк. 56; Спр. 33. – Арк. 137; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6229. – Арк. 21; Оп. 16. – Спр. 9. – Арк. 272–273; ЦДАВО України. – Ф. 818. – Оп. 1. – Спр. 512. – Арк. 2.; Державний архів Вінницької області. – Ф.-р. 485. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 72; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 462–464.

ОДИНЦОВ Олександр Васильович – партійний і радянський діяч, нарком землеробства УСРР у 1932–1933 рр. Народився 1 серпня 1895 р. в с. Андріївка Кролевецького р-ну Чернігівської губ. Вищу освіту здобув у Київському комерційному ін-ті (1916), продовжив навчання на юридичному ф-ті Київського ун-ту Св. Володимира. Секретар губкомів більшовицької партії в Одесі, Києві, Чернігові в 1919 р., голова Чернігівської ЧК та Губернського революційного трибуналу (1919–1921). У 1920-х рр. працював в Наркомземі УСРР, очолював правління Всеукраїнської спілки сільськогосподарських кооперативних товариств «Сільський господар» (1926–1929). На засіданнях пленумів ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР О. висловлював особисту думку, яка не завжди збігалася з генеральною лінією партії. 27 червня 1928 р., коли Й.Сталін відкликав з України Л.Кагановича, який був на посаді генерального секретаря ЦК КП(б), українська партійна еліта просила сталінського емісара залишитись. Проти голосував лише О., який викрив недоліки роботи, необґрунтовані кадрові чистки та «угодівські» призначення наркомів, відтак вважав: «...цілком вірно і необхідно освіжити генерального секретаря». О. виступив на червневому пленумі (1928 р.) з критикою вихваляння заслуг Л.Кагановича українськими партноменклатурниками. Він сміливо зауважив: «Я не пам'ятаю подібного документа, як запропонований проект резолюції Політбюро. Те, що тут прочитано, тільки після смерті людини читається, а не за його життя». На захист Л.Кагановича виступили А.Хвиля, П.Постишев. Останній зауважив О.: «Каганович в труну не лягає, даремне таку хоробрість виявляєш». Восени 1928 р., коли московське керівництво повернулося до принципу продрозкладки та репресивних методів заготівлі хліба, О. пропонував імпорт зерна, виступив проти «надзвичайних заходів». Він не був прихильником форсованої і примусової колективізації, хоча перебував на посаді заступника голови Всесоюзної ради з питань колективізації (1929–1931).

У роки Голодомору О. очолював Наркомзем УСРР, виконував партійні директиви з «мобілізації насіння» восени 1932 р., а також з організації хлібозаготівлі, але не був серед уповноважених ЦК партії з викачки хліба на місцях. 14 березня 1933 р. О. разом з секретарем Київського обкому КП(б)У М.Н.Демченком повідомив ЦК КП(б)У про факт голоду в буряківничих районах Київщини. Ще 12 березня інформував політбюро ЦК КП(б)У про голод в Уманському, Шполянському, Білоцерківському р-х. А 14 березня він особисто надіслав доповідну записку в ЦК партії, використав матеріали облвідділу ДПУ про становище в районах Київської обл. Нарком землеробства назвав кількість районів, уражених голодом, – від 32 до 34, а також 123 зареєстрованих випадки людоїдства і 64 випадки трупоїдства. Не приховував того факту, що на Білоцерківщині виявили близько 10 тис. осіб, опухлих від голоду, навіть серед робітників дрібних фабрик та заводів міст Біла Церква, Васильків, Житомир. На вулицях Києва в січні 1933 р. підібрали 400, у лютому 518, за 10 день березня 249 трупів померлих селян. Доповідну записку О. доповнив зверненням: «Сьогодні разом з Київським обкомом КП(б) У завершую розробку заходів необхідної допомоги і завтра виїзджаю до Харкова. Необхідно до розгляду питання загалом негайно надати Київщині серйозної продовольчої допомоги, про що я писав у попередній записці. Становище тут дуже серйозне і вимагає негайних заходів». Його дружина Н.А.Одинцова писала в доповненнях до біографії О. про принципову позицію її чоловіка на пленумах ЦК партії щодо згубної політики в сільському господарстві. Номенклатурне й особисте перепліталися в його повсякденному житті, тому доводилося виконувати директиви партії. О. причетний до розробки та впровадження внутрішнього розпорядку роботи в колгоспах, ухваленого постановою РНК УСРР та ЦК КП(б)У від 9 квітня 1933 р. *(див. Тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах»)*. Вони мали ознаки соціально-трудової резервації колгоспників, їх нового покріпачення. До 1936 р. О. – другий секретар Київського обкому партії. Репресований. Страчений 26 вересня 1940 р.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 259, 438, 440; Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 610; Історія українського селянства. Том 2. – К., 2006. – С. 203; Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917–1938 рр.). Монографія. – К., 2008. – С. 214, 283, 311; Марочко В.І. Одинцов Олександр Васильович // Енциклопедія історії України. Т. 7. – К., 2010. – С. 553.

ОДНООСІБНИКИ – соціальне явище і термін, які виникли внаслідок соціально-економічних перетворень сільського господарства більшовиками. О. – селяни, приватні сільськогосподарські підприємці в 1920-х рр., власники селянських господарств, хуторяни, сільські непмани. У 1929 р. в Україні було понад 5 млн селянських індивідуальних дворів. У соціально-економічній радянській літературі одноосібників зневажливо називали «індусами» (від слів «індивідуальний сектор»). О. – соціальний тип селянина, який є протилежністю колгоспника. На початку 1930-х рр. їх почали ототожнювати з куркулями, «глитаями», «експлуататорами», якщо їх економічний рівень був вищий від середнього. В ідеологічному контексті О. вважалися «класово-чужими елементами» на селі. У роки Голодомору О. оподатковувалися за класовим принципом *(див. Самообкладання)*, а хлібозаготівлі мали ознаки натуральної повинності *(див. План до двору, Хлібозаготівлі в одноосібному секторі)*. До 1931 р. вони були основними постачальниками хліба, яке заготовлялося за контрактами *(див. Контрактанти)* та примусово. О. як соціально-господарське явище існували до кінця 1930-х рр., зазнали руйнування під час ліквідації хуторів в Україні.

Л-ра і джерела: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С. 16–17; Недорід, хлібозаготівлі та чергові завдання розвитку сільського господарства. Цифрові матеріали до доповіді на пленумі ЦК КП(б)У 1 листопада 1928 року. – Х., 1928. – 41 с.; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 229.

ОПЕРАТИВНІ заходи – карально-репресивні дії органів ДПУ УСРР спільно з воєнізованими загонами НКВС, спрямовані на «...ліквідацію бандитизму і терористичних проявів», а також для «...подолання саботажу хлібозаготівлі з боку одноосібників, колгоспників і керівництва первинних радянських та колгоспних ланок, очищення радянського і колгоспного апарату від куркульського і контрреволюційного елементів, подолання спекуляції хлібом і виявлення прихованого хліба». Внаслідок проведення О. з., особливо в листопаді–грудні 1932 р., були заарештовані і засуджені десятки тисяч осіб, викриті і знешкоджені «бандгрупи», осередки «петлюрівців», «політбандитів», виявлені тисячі ям з прихованим селянським хлібом, «таємні млини і жорна». 21 листопада 1932 р. ДПУ УСРР звітувало перед ЦК КП(б)У про здійснення «оперативного удару» та «оперативного натиску» проти саботажників у 243 районах України. Вони супроводжувалися арештами, судовими вироками, інколи і смертними, позбавленням волі на різні терміни. Фактично здійснювалася система державного терору проти мирного населення, спрямованого на подолання руху опору голодних селян.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К. 2007. – С. 60, 409; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 60–63.

ОПУХАННЯ від недоїдання – антрополого-фізіологічні ознаки стану голодної людини у 1932–1933 рр. в Україні; безбілкові набряки ніг, обличчя, живота. Типове для голодних людей соціально-фізіологічне явище. Визначення «опухлі від недоїдання» використав секретар Одеського обкому КП(б)У М.Майоров 3 квітня 1932 р. для характеристики фізичного стану селян Новомиргородського р-ну Одеської обл. Про «опухання та смерть від голоду» згадувалося 15 лютого 1933 р. в доповідній записці Київського облвиконкому до уряду. Вислів і явище зустрічається майже в кожному із спогадів жертв Голодомору. Голод, враховуючи фізіологічні особливості людини, діяв по-різному: одні виглядали «ніби колода», тобто були опухлі, інші висихали до кісток. Медичні установи, які займалися реабілітацією опухлих селян, виявили сталу закономірність: смертність серед них становила щонайменше 30%, а помирали через кілька днів після досягнення критичної межі функціонування безбілкового набряку (два-три тижні). Люди помирали від внутрішнього токсичного отруєння, серцевого нападу, від хронічних хвороб, тому що організм був абсолютно виснажений. Смерть настигала людину внаслідок опухання, виснаження, але її причиною були конкретні хвороби, які виникли «на грунті голоду». Селянка с. Червона Мотовиловка Фастівського р-ну Київської обл. згадувала: «І от немає нічогісінько, тільки сіль на печі й відро з водою. То ми пальчик послиним і у сіль, щоб так п'явки не смоктали під грудьми, і зразу ж пить воду. Так ми лизали сіль і пили воду і всі попухли. Мама сказала старшому брату: одвези їх у Київ, може їх заберуть у приют, може, виживуть, а ні – хай умирають, щоб мені вже не бачить того своїми очима. А в неї самої ноги пухлі, як колоди, тяжко ходить. Я на очі не дивилася, була вся опухла, як колода». Таких випадків траплялося безліч. 25 березня 1933 р. Наркомохоронздоров'я УСРР зафіксував 88721, 5 квітня 101683, 15 квітня 97715 осіб з ознаками опухання на території Київської обл. Смертність серед приречених внаслідок опухання на 5 квітня становила 26479, на 15 квітня – 27809 осіб, тобто 26 – 28%, навіть за умов госпіталізації та виведення їх із стану виснаження.

Л-ра і джерела: 33-й: голод. Народна Книга-Меморіал. – К., 1991. – С. 269; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 684, 872.

ОРАТІВСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Вінницької обл. до 15 лютого 1932 р., згодом Київської обл. Напередодні примусової колективізації О. р. належав до Уманської округи, охоплював 23 сільради. Центром О. р. було смт Оратів, у якому знаходилось 675 селянських дворів з населенням 2821 особа, з яких 2590 українців, 183 євреїв, 40 поляків, кілька росіян та греків. У 1927 р. в О. р. проживали 40,5 тис. осіб, а українці становили 39,2 тис. осіб. Внаслідок адміністративно-територіальних реформ 1930–1932 рр. в УСРР О. р. мав 28 сільрад з 51 тис. осіб.

Колективізація, політика розкуркулення, хлібозаготівлі, оподаткування і конфіскація, які одночасно здійснювалися в селах О. р., викликали протести селян. У 1928–1929 рр. та на початку 1930 р. вони чинили збройний опір, а 1931/32 р. вдавалися до так званих волинок *(див. Волинки)*, масового виходу з колгоспів, уникали виконання індивідуального «плану до двору». У жовтні 1931 р. селяни сіл Старий Животів і Новий Животів висловлювали «антирадянські заклики»: «Селян грабують, останніх корів забирають», «В колгоспі працюють, тобто відбувають панщину». За «систематичну агітацію» проти хлібозаготівлі Оратівський народний суд засудив 27 листопада 1932 р. селянина Ф.С.Білецького на 4 роки позбавлення волі, конфіскував майно, а також виселив за межі України.

Голодування селян в О. р. припадає на листопад–грудень 1931 р., а протягом першої половини 1932 р. набрало ознак Голодомору, масового голодування. 7 березня 1932 р. начальник Вінницького облвідділу ДПУ В.Левоцький повідомив про те, що селяни с. Якимовка говорили про «...необхідність організації голодного походу до польського кордону». На початку квітня 1932 р. селяни с. Животівка відмовилися виходити в поле: «Ви нас задурманили, ми тепер голодні, хліба немає». 23 квітня 1932 р. за повідомленнями облвідділу ДПУ в О. р. склалося «надзвичайно незадовільне» становище, викликане «...нестачею продовольства, внаслідок чого почастішали випадки голоду, захворювань на цьому грунті, вживання дохлих коней у їжу». Невдоволення охопило всі села району, а селяни чекали війни «як визволителя від голоду», виколювали очі партійним вождям на їхніх портретах, палили агітаційні плакати. Голод проник у такі села О. р.: Осичне, Животівка, Казимирівка, Оратово, Юшківці, Хмелівка, Фронтівка. У с. Животівка, за повідомленнями чекістів, «...більшість населення голодає, близько 40 родин перебувають у дуже виснаженому стані (хворі), є 4 смертні випадки. В с. Оратово більша частина колгоспників голодає, є пухлі, один із голодуючих підібраний на полі померлим. В. с. Казимировка населення голодає, учні перестали відвідувати школу, актив розбігся. В с. Осичне голодуючі підбирають і їдять дохлих коней,

подібний стан і в с. Оратовка. В с. Фронтівка є один випадок смерті на грунті голоду». Оперативні повідомлення співробітників ДПУ, які вивчали політичні та соціальні настрої голодних селян, констатували факт масового голоду в селах О. р. протягом першої половини 1932 р. Селяни розбирали дохлих коней, яких звозили на кладовища біля с. Оратово, вигрібали мерзлу картоплю, рештки цукрових буряків, здирали кору з фруктових і лісових дерев. Весною 1932 р. внаслідок діяльності хлібозаготівельних бригад 90% селянських господарств О. р. не мало насіння зернових, а з 3,6 тис. коней придатними для роботи виявилося 252, 2,4 тис. були виснажені через відсутність фуражу. За два дні роботи в колгоспах О. р. засіяли лише 4 га, в Сологубівському колгоспі сівба не розпочалася через падіж робочої худоби. Голодні колгоспники сіл Рожичне, Гонорівка, Балабанівка та Зарудня захоплювали кагати з картоплею, колгоспні комори з насінням зернових. Район охопили голодні бунти. 15 травня 1932 р. від уживання сурогатів і дохлятини померли 8 жителів с. Животівка. О. р. віднесли до 8 районів області, які опинилися в «найбільш тяжкому становищі», тобто в умовах масового голоду. Для організації громадського харчування колгоспників, тобто винятково працюючих у полі, виділили тюльку, просо. Кількість «найтяжчих» районів, охоплених голодом, збільшилась до 11, О. р. лишався серед них. Влада видала колгоспам, які займалися вирощенням цукрових буряків, 36 т гречки і проса, щоб провести прополювальні роботи. Однак голод не вщухав у червні–липні, а селяни масово покидали колгоспи і села. Весною та на початку літа 1932 р. лише у 4 селах О. р. померли від голоду 374 особи. Факти масово голоду, якщо брати за джерело інформації доповідні записки облвідділу ДПУ за березень–липень 1932 р., були виявлені у 15 з 23 сільрад О. р. У них проживало 28 тис. осіб. Селянам не видали натуральний аванс за трудодні, з колгоспів вивезли зерно, навіть насіння. 1 березня 1933 р. масовий голод уразив 15 сіл О. р., а 1 червня виявили близько 17 тис. виснажених голодом селян, тобто 30% населення району.

Л-ра і джерела: Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 року. – Х., 1933. – С. 95; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. – Х., 1927. – С. 40; Довідник з основних статистично-економічних показників господарства Вінницької області УСРР. – Х., 1933. – С. 35–36; Шульга І.Г. Голод на Поділлі. До 60-річчя Голодомору 1933 р. – Вінниця, 1993. – С. 46; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 135; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С.238, 255, 272–274; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 171, 188, 400, 526, 545; Архипова С.І. Оратів // Енциклопедія історії України. Т. 7. – К., 2010. – С. 606.

ОРГАНІЗАЦІЯ Українських Націоналістів – структуроване політичне об'єднання українських національно-патріотичних сил, які ставили за мету розбудову української держави. ОУН створено на першому установчому конгресі українських націоналістів, який відбувся 28 січня – 3 лютого 1929 р. у Відні. Провід ОУН очолив Є.Коновалець, а до його складу обрали 11 осіб (Д.Андрієвський, М.Кушнір та інш.). У лютому 1930 р. відбулася 1-а конференція крайової ОУН у Львові. Протягом кількох років крайова ОУН втратила двох керівників. У липні 1932 р. крайову екзекутиву ОУН очолив С.Бандера, якого офіційно затвердила конференція Проводу в Берліні (червень 1933). У роки Голодомору діячі ОУН інформували світову громадськість про злочини більшовиків *(див. «Український націоналіст»)*, влаштовували акції протесту, організовували і проводили Дні жалоби і протесту, вдавалися до радикальних дій. Зимою 1932/33 р. ОУН через «Бюлетень української інформації» в Женеві, який видавав французькою мовою М.Кушнір, повідомила про факт голоду в Україні. Інформвидання Проводу ОУН «Розбудова нації» друкувала у вересні–жовтні 1933 р. статті про Голодомор (Д.Беркут «Внутрішня боротьба та її механіка», К.Сирецький «SOS»). Вони підкреслювали основне завдання Кремля: «вилюднити Україну для остаточного знищення її». У вересні 1933 р. «Розбудова нації» опублікувала відозву Проводу ОУН із закликом про організацію допомоги голодуючим в УСРР, привертала увагу української громади та світу до злочину проти українських селян у «совітській Україні». ОУН закликала тоді до «безпощадної боротьби» з «черговим наступом Москви», щоб покласти край «...чужинецькому пануванню над Україною та над іншими народами, поневоленими спільними ворогами». З ініціативи ОУН відбулися маніфестації протесту в країнах Європи та США. 24 вересня 1933 р. Д.Андрієвський звернувся до міжнародних організацій за допомогою, писав політичним діячам Бельгії, Італії, закликав їх до конкретних дій, докоряв Міжнародному Червоному Хресту, який «...усунувся від справи голоду на Україні, вимовляючись тим, що там політика, а мабуть, не бажаючи собі псувати відносини з Совєтами». Провід ОУН ініціював створення Європейського об'єднання українських організацій, генеральним секретарем якого обрали Д.Андрієвського. Його діяльність сприяла поширенню правди про Голодомор. Активною формою протесту ОУН проти «московсько-большевицької голодової акції на Україні» стала ухвала конференції Проводу в Берліні від 3 червня 1933 р., яка стосувалася організації замаху на радянського дипломата у Львові. Підготовкою «атентату» займалися С.Бандера, Р.Шухевич, а виконавцем погодився студент Львівського ун-ту М.Лемик *(див.*

Лемик М.). 21 жовтня 1933 р. він застрелив керівника секретаріату радянського консульства О.Майлова та поранив співробітника І.Джулая. Нападник залишився на місці, здався поліції, а судовий процес над ним використали для поширення інформації про голод в УСРР. Адвокат С.Біляк цитував статті професора Віденського ун-ту М.Здеховського, опубліковані в часописах «Wiadomości Literackie» і «Biuletyn Polsko-Ukraiński», на сторінках яких висвітлювалися факти голоду. ОУН влаштувала демонстрацію протесту біля будинку суду. Постріл на захист мільйонів набув широкого розголосу серед українців, а ОУН засвідчила політичну рішучість до боротьби з «московським поневоленням» України. Діячі ОУН не полишали просвітницької і демонстративно-викривальної роботи довкола теми Голодомору, навіть у 1940-50-х рр., коли перебували у стані підпільної боротьби проти окупації України більшовиками. Її організації в США та Канаді зберігали пам'ять про Голодомор, нагадували світові про злочин геноциду.

Л-ра і джерела: Після атентату в консуляті СРСР у Львові // Діло. – 1933. – 25 жовтня; Атентат у консуляті СРСР у Львові // Діло. – 1933. – 23 жовтня; Наглий суд. Вбивство у совітському консуляті у Львові // Діло. – 1933. – 1 листопада; Патриляк І.К. Організація Українських Націоналістів // Енциклопедія історії України. Том 7. – К., 2010. – С. 611.; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 763–765.

ОРГАНІЗАЦІЯ хлібозаготівлі в одноосібному секторі – форма державної заготівлі зерна, дії влади з наміром позбавити селян хлібних культур та продовольства, їх упокорення шляхом штучного голоду. В Україні, починаючи з «надзвичайних заходів» хлібозаготівлі 1928/29 р., діяв секторальний принцип адміністративно-примусового вилучення зерна: річні завдання (плани) для колгоспів, радгоспів, селянських господарств. Останні поділялися на «куркульські», «середняцькі», «бідняцькі», «експертників», «твердоздавців», «контрактантів». Кожен із них мав встановлені норми хлібоздачі, яких не завжди дотримувалися місцеві органи влади. У листопаді 1932 р. система заготівель супроводжувалася карально-репресивними методами і формами вилучення селянського хліба. Їх впровадження сталося одразу після приїзду «групи Молотова» в Україну. 11 листопада 1932 р. РНК УСРР видав інструкцію «Про організацію хлібозаготівлі в одноосібному секторі», яка набула сили закону для уповноважених та місцевих органів влади. Інструкція зобов'язувала їх невідкладно встановлювати «план до двору», вимагала від сільрад його негайного виконання селянами, створення комісій сприяння хлібозаготівлі та куткових комісій, а в разі ухилення від виконання державних повинностей дозволялося застосовувати «...до них репресії як до злісних нездавців». Одноосібники, ухиляючись від виконання подвірного плану, підлягали адміністративно-судовим санкціям: терміновому стягненню хліба згідно з контрактацією (попередньої угоди сільради з селянином); штрафу в розмірі ринкової вартості незданого хліба, але без звільнення від хлібозаготівельних зобов'язань; позбавленню земельних присадибних ділянок; виселенню за межі села, району, України. Судові справи «саботажників» та «ухильників» розглядалися протягом 5–8 днів з моменту їх порушення, а матеріали засідань негайно висвітлювалися в пресі. «Треба додатково пояснити всім одноосібникам, – наголошувалося в інструкції, – якщо не буде забезпечено сумлінну та акуратну здачу хліба, всі товари буде з сіл перекинуто до тих сіл, де одноосібники і колгоспники сумлінно виконують свої зобов'язання щодо хлібозаготівлі». Штраф, самообкладання, дотермінове стягнення сільгоспподатку, кредиту – все це уряд пропонував застосовувати «...диференційовано до кожного окремого одноосібного господарства». До куркульських господарств пропонувалося застосовувати «найжорстокіші та найсуворіші з перелічених тут заходів». Вимоги урядової постанови почали впроваджувати одразу після її опублікування: 14 листопада 1932 р. бюро Харківського обкому КП(б)У запропонувало «...призупинити повністю відвантаження товарів по листопадовому плану на село». 18 листопада того ж року політбюро ЦК КП(б)У під тиском В.Молотова доповнило діючу «Інструкцію» новими репресивними заходами: натуральним штрафом в обсязі додаткового завдання м'ясозаготівлі – 15-місячної норми хлібоздачі, термінового повернення насіннєвої і продовольчої позики колгоспів, кримінальне переслідування за ухилення від виконання хлібозаготівлі. Організація хлібозаготівлі, особливо свідоме позбавлення селян хліба означали терор голодом.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 383, 384, 400.

ОРДИНЕЦЬ – село Погребищенського р-ну Вінницької обл., територія Голодомору. У 1927 р. Ординецька сільрада підпорядкувала 334 селянські двори з населенням 1505 осіб, з яких 1482 українці та 21 поляк. У 1933 р. від Голодомору загинуло 232 особи, персональний склад яких зафіксовано у Книзі пам'яті, упорядкованій за розповідями свідків трагедії, тих, кому в 1933 р. було 23–25 років. Вони пригадали далеко не всіх, хто став жертвами Голодомору, особливо дітей. Помирали цілими родинами: Бурак Корній Іванович з доньками Марією, Варварою; Шевчук Тихін Карпович з дітьми – Тимофієм,

Мироном, Секлетою, Григорієм, Василем. У цьому селі вимерли Максименки, Мельники, Даниленки, Пироговські, Шевчуки, Левчуки, Ільчуки, Броцькі, Костюки, Кравчуки, Пастухи, Пожованих. Це означає, що зникали майбутні покоління та родоводи.

Л-ра і джерела: Національний склад населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 9; 33-й: голод: Народна Книга–Меморіал. – Х., 1991. – С. 48–49.

ОРІХІВСЬКА справа – показова судово-репресивна акція органів державної влади проти «саботажників» хлібозаготівлі в Оріхівському р-ні Дніпропетровської обл. Фабрикація справи розпочалася 23 листопада 1932 р. з листа начальника секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Ю.Кривця до голови ДПУ УСРР С.Ф.Реденса *(див. Реденс С.Ф.)* про «саботаж» хлібозаготівлі керівниками Оріхівського р-ну. А 27 листопада – 3 грудня тривало слідство та арешти представників районної номенклатури партійно-радянських органів – райпарткому, райвиконкому. 7 грудня С.Ф.Реденс повідомив Й.Сталіну про О. с. Вождь більшовиків вимагав найсуворішого покарання: «...негайно заарештувати і нагородити їх по заслугах, тобто дати їм від 5 до 10 років тюремного ув'язнення кожному». Репресивні заходи підтримав також В.Молотов. На початку грудня 1932 р. він нагадав членам політбюро ЦК КП(б)У про «саботаж» районного керівництва: «В Оріхівському районі щось неладне, засіли люди, чужі соціалізму, чужі нашій політиці». Союзний уряд застосував зброю масового покарання мирного населення: 8 грудня 1932 р. О. р. занесли на «чорну дошку» *(див. Чорні дошки)*, припинили продовольче постачання населення району, з селянських дворів вивезли зерно, продукти, майно. Їх визнали «петлюрівськими елементами», тому ДПУ запровадило тотальний контроль і приступило до «оперативного удару» проти українців. 12 грудня 1932 р. облпрокурор видав постанову про притягнення до кримінальної відповідальності, арешт і завершення слідства протягом 5 днів. У справі фігурували 14 відповідальних працівників О. р-ну, які «чинили злісний саботаж хлібозаготівлі»: М.С.Паламарчук (голова РВК, член ВУЦВК), В.П.Головін (секретар райпарткому), Ф.Є.Орделян (голова Контрольної комісії РСІ), Ф.С.В'ялих (заступник голови РВК), І.І.Луценко (зав. районним земельним відділом), І.А.Пригода (голова райколгоспспілки), Г.Т.Медвідь (директор МТС), С.В.Буряківський (зав. районної заготконтори), Є.Є.Скичко (зав. організаційним відділом РПК), Я.П.Гришко (секретар Юр'ївського партосередку), А.Л.Махнорило (дільничий агроном МТС), І.А.Аністрат (старший агроном О. р-ну), І.Дем'яненко (агроном МТС), І.Деєв (голова Н.-Карпівської сільради). Вони отримали різні терміни ув'язнення: від 3-х до 10-ти років таборів. Їх звинуватили в «організованому саботажі» хлібозаготівлі – нібито вони «прагнули зменшити та приховати справжню врожайність». Газети друкували статті про суд «над оріхівськими зрадниками», підкреслювали «сувору кару» для В.Головіна, М.Паламарчука, Ф.Орделяна, І.Пригоди (засуджені на 10 років тюрми кожний). Показова О. с. була використана для «підсилення хлібозаготівлі» і профілактики «саботажу», тобто стала акцією залякування й політичного терору. 20 грудня 1932 р. М.Паламарчука позбавили звання члена ВУЦВКу за те, що «...зрадив інтереси соціалістичного будівництва, обдурював партію та пролетарську державу, став на прямий куркульський шлях, на шлях шкідництва, організованого розпаду колгоспів та саботування хлібозаготівлі». Держава через суд застосувала форму групового терору проти службовців, які вважали план хлібозаготівлі непосильним для господарств О. р-ну. Засуджені відбували покарання в Байкало-Амурському виправно-трудовому таборі с. Свободний Хабаровського краю. 11 серпня 1935 р. ЦВК СРСР звільнив засуджених і зняв із них судимість. Реабілітовані 23 січня 1965 р.

Л-ра і джерела: Марочко В.І. Оріхівська справа // Енциклопедія історії України. Том 7. – К., 2010. – С. 634; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 61–63, 272.

ОСИНСЬКИЙ (Оболенський) Валер'ян Валер'янович – начальник Центрального управління народногосподарського обліку в 1932–1935 рр. (ЦУНГО). Народився в 1887 р. в с. Беклемешеві Бики Льговського повіту Курської губ. Більшовик з 1907 р. Політична і господарська діяльність О. пов'язана з територією РСФРР. У 1929 р. О. очолював хлібозаготівлі в Татарстані. Один з основних авторів доповідної записки ЦУНГО 29 травня 1932 р. про валовий збір зернових 1931 р., яку надіслав Й.Сталіну і В.Молотову. 10 квітня 1932 р. вимагав від Наркомзему СРСР даних про валовий збір, але йому відмовили. Службовці ЦУНГО на чолі з О. провели власний розрахунок, який показав зменшення валового збору зернових в СРСР на 900 млн пудів, в УСРР на 28 млн ц. Від реального збору зернових залежало встановлення хлібозаготівельного плану, формування хлібофуражного балансу. 4 липня 1932 р. Л.Каганович, опираючись на дані Наркомзему, повідомив Й.Сталіна і В.Молотова про можливе збільшення валового збору на 380 млн пудів порівняно з попереднім роком. «Осинський вважає урожай минулого року нижчим, ніж розраховує Наркомзем, тому надлишок збору 1932 р., мабуть, буде більшим, ніж 380 млн пудів», – наголосив Л.Каганович. Фактично

посадовці вирішували долю людей, адже збільшення плану хлібозаготівлі означало позбавлення їх хліба і життя.

5 липня 1932 р. газета «Известия» повідомила про остаточне встановлення валового збору зернових начальником ЦУНГО. Висновок О. виявився надто оптимістичним: «Урожай на середину літа 1932 р. обіцяє нам значне збільшення продовольчого і фуражного фонду в 1932 р. порівняно з підсумками 1931 р.». 7 листопада він надіслав доповідну записку ЦУНГО «Про розміри валового збору хліба і записку т. Яковлєва» до політбюро ЦК ВКП(б). О. вибачився за оприлюднення матеріалів обласних даних посіву, врожаю і збору зернових, але не визнав цифри Наркомзему СРСР про збір зернових – 710 млн ц. Начальник ЦУНГО вважав реальною цифру – 690 млн ц, обравши пересічну врожайність близько 7 ц з га. О. визнав помилковими дані Наркомзему про врожайність зернових. Вона, за прогнозами ЦУНГО, становила для України 8 – 8,5 ц з га, а Наркомзему СРСР 7,4 – 7,7 ц з га, яку згодом виправили на цифру 8,1 ц з га. Хлібозаготівельні органи орієнтувалися на врожайність, встановлену Наркомземом, тому державний хлібозаготівельний план збільшили. Його виконання мало катастрофічні наслідки для селян. Політбюро, враховуючи суперечливість методик визначення врожайності, критично сприйняло дані ЦУНГО. 30 серпня 1933 р. Л.Каганович повідомив Й.Сталіна про звіт О. стосовно чергового валового збору зернових – 6 млрд пудів. Однак «ідеальний урожай на корню» не викликав довіри серед членів політбюро, тому цифри ЦУНГО відхилили, визнали «амбарну врожайність» – 5,5 млрд пудів. Але й вона була відхилена політбюро ЦК ВКП(б) 16 жовтня 1933 р. Політична торгівля обсягами валового збору означала межові вагання – скільки ж хліба забрати в селян? У 1933 р. О. звільнили з посади начальника ЦУНГО. У 1934–1935 рр. він входив до складу закордонних радянських делегацій, очолював Ін-т історії науки і техніки АН СРСР (1935–1937). Арештований у жовтні 1937 р. Страчений 1 вересня 1938 р.

Л-ра і джерела: Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 41, 75–83; Голод в СССР. 1929–1934. Том превый. 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2001. – С. 303–306, 321; Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 181; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 217, 321, 390–391, 566–571, 585.

ОСОКІНА Олена Олександрівна – російський історик, дослідниця системи торгсину в СРСР, повсякденного життя радянського суспільства у 1930-х рр., демографічних наслідків Голодомору 1932–1933 рр. Народилася у м. Подольськ Московської обл. Вищу освіту здобула на історичному ф-ті Московського державного ун-ту ім. М.В.Ломоносова. Працювала в Ін-ті російської історії РАН, згодом переїхала до США, професор російської історії Ун-ту Південної Кароліни (штат Колумбія). О. першою з істориків почала досліджувати організаційно-функціональні особливості становлення системи торгсину, опублікувала статті в 1990-х рр. Одночасно вона вивчала соціальний інститут приватного підприємництва та його взаємодію з ринком у 1920-х рр., визнала наявність «селянського ринку», а не колгоспного в 1930-х рр. Статті О. про торгсин наповнені унікальним статистичним матеріалом, виявленим в архівних фондах Росії, науково-публіцистичним викладом складних фінансово-економічних схем діяльності торгсинівської мережі. Тема її докторської дисертації була присвячена дослідженню радянської системи постачання в 1928–1935 рр. Вона автор кількох монографій з цієї проблематики: «Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения. 1928–1935» (М., 1993)»; «За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941» (М., 1998, 1999, 2008); «Золото для индустриализации: «Торгсин» (М., 2009). Її праці розкривають торгсинівську систему «заготівлі» побутового золота населення, корупційні схеми працівників торгсину і партійно-радянських чиновників. На початку 1990-х рр. О. опублікувала кілька статей з приводу демографічних наслідків голоду 1933 р., використала фонди ЦСУ СРСР і довела, що ніякого «природного приросту» населення не було, а основних втрат зазнала європейська частина СРСР – «головиним чином Україна». Розрахунки О. показали, що втрати України від голоду у 5 разів перевищували втрати європейської частини РСФРР. Вона зазначила, що серед загальних утрат населення СРСР – «трагічну першість становить Україна», де переважна кількість смертей припадала на село (92%). За її підрахунками, в 1933 р. від голоду померло 3 млн осіб, а загальні втрати становили 6,7 млн осіб. О. досліджує історію продажу музейних цінностей СРСР на аукціонах західноєвропейських країн у роки Голодомору.

Л-ра і джерела: Осокина Е.А. За зеркальной дверью Торгсина // Отечественная история. – 1995. – №2. – С. 86–104; Осокина Е.А. Предпринимательство и рынок в повседневной жизни первых пятилеток. На примере рынка потребительских товаров // Социальная история. Ежегодник 1998/99. – М., 1999. – С. 339; Золотая лихорадка по-советски // Родина. – 2007. – №9. – С. 111; Осокина Е.А. Золото для индустриализации: «Торгсин». – М.: РОССПЭН, 2009. – 592 с.

ОХМАТДИТ – система державних профілактично-оздоровчих та лікувальних закладів охорони і зміцнення здоров'я матері й дитини. О. в УСРР виник у 1919 р. як структурний підрозділ Наркомату соціального забезпечення (відділ охорони материнства і дитини). У 1920 р. О. передали до Наркомату охорони здоров'я УСРР. Необхідність створення О. була зумовлена катастрофічними наслідками голоду 1921–1923 рр., тому 12 квітня 1923 р. ВУЦВК видав постанову «Про боротьбу з дитячою смертністю і захворюваннями», якою передбачив збільшення коштів на спорудження дитячих установ (ясел, жіночих консультацій, дитбудинків). У 1926 р. делегати 6-го всеукраїнського з'їзду працівників О. запропонували надати йому статусу самодіяльного медично-лікувального закладу з розгалуженою системою. Наприкінці 1920-х рр. у Києві діяв спеціальний лікувальний центр охорони материнства і дитинства. Подібні установи виникли в Одесі, Харкові.

У 1932–1933 рр. О. став заручником катастрофічної соціально-епідеміологічної ситуації, викликаної наслідками Голодомору. Установи О. виявилися неспроможними захистити не лише здоров'я, а й життя сотень тисяч дітей, особливо грудного віку. Норми харчування хворих у стаціонарних лікарнях були суттєво зменшені, дитячі заклади позбавлені централізованого постачання. Діти помирали від хронічних і набутих хвороб, від епідемічних хвороб та елементарного фізичного виснаження внаслідок недоїдання. До міських лікарень та дитячих установ батьки приносили малолітніх дітей *(див. Підкидні)*. 3 вересня 1932 р. Київський міський відділ охорони здоров'я обстежив систему О. та констатував: «Смертність дітей за останні місяці все збільшується. Причини цього: перш за все кепське обслуговування дітей, дуже малий вік дітей, які залишаються без материнського харчування та інфекція, причому інфекцію треба віднести за рахунок як скупчення дітей, так і за рахунок неприпустимого антисанітарного стану, у якому знаходяться діти». Вони були голодні і голі, тобто не мали харчів та одягу. Ними не переймалися службові особи з Українського Червоного Хреста, громадські організації («Друзі дітей»), а кількість підкиднів щодня збільшувалася. «Стан приміщень карантинів, так на Кирилівській вулиці, – зазначалося в постанові колегії міської комісії Робітничо-селянської інспекції, – як і в Інституті Охматдиту неприпустимо антисанітарний. Мухи, бруд, тощо. В мертвецькій Інституту Охматдиту спостерігається неприпустиме явище, як те, що адміністрація цього Інституту видала розпорядження не ховати мертвих дітей по одному, а скупчувати їх у великій кількості, щоб ховати разом. Це утворює враження, так і для відвідувачів мертвецької, і дає грунт для всіляких антирадянських висловів». Місто Київ у роки Голодомору накрила епідемія висипного та черевного тифу, тому кошти спрямували на «масову імунізацію людності, масову санобробку». У квітні – першій половині травня 1933 р. на території Київської обл. знаходилося від 245 до 262 тис. голодних дітей. Подібна ситуація склалася в інших областях УСРР, у яких блукали десятки тисяч безпритульних дітей. О. в умовах Голодомору не могла виконати своєї першочергової функції – збереження здоров'я та життя дитини, бо держава прирекла їх на голодну смерть.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932– 1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 872; Марочко В.І. Охматдит // Енциклопедія історії України. Т. 7. – К., 2010. – С. 704; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С.117, 158.

ОХОРОНА поля – колгоспна варта, організована з числа піонерів, комсомольців, членів КНС та сільрад. О. п. зосереджувалася на ланах, польових вишках, біля молотарок, мала сторожові вежі, мобільні групи кінних охоронців. Активно і надто агресивно вона почала діяти після ухвалення постанови 7 серпня 1932 р. про охорону соціалістичної власності колгоспів та державних підприємств *(див. Закон про «п'ять колосків»)*. Арештованих і просто затриманих селян, які поверталися з поля з кількома десятками колосків, відводили до сільради, а звідти направляли до будинку попереднього утримання (бупру). Очевидець тих подій П.Д.Гуменюк, якому в 1933 р. було 10 років, згадував: «А ми діти, ходили в поле збирати колосків. Це також вважалося розкраданням соціалістичної власності і було небезпечним. Безглуздя: колоски проростали або приорювалися, але ніхто не мав права їх збирати. Сторожі пильнували поля, ловили порушників, приводили до сільради, де заводили судові справи». Зимою та пізньої осені, коли поля вкривав сніг, діяльність О. п. згасала, але під постійною вартою перебували ферми, комори, кагати з овочами, товарні склади на залізницях, винокурні заводи. Вони були об'єктами нападів голодних селян, тому активісти виявляли «порушників соціалістичної законності». Весною, особливо після завершення сівби, О. п., ніби польові гризуни, виходила на лани. «Охорона поля, – наголошував голова Вінницького облвиконкому О.Триліський 24 липня 1933 р., – поставлена нестерпно. До речі, я ніде не бачив таборів у полі з ночівкою на полях». Така форма охорони колгоспних ланів тривала на Вінниччині протягом 1934–1935 рр., тому голод затримався у селах багатьох районів області.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 438; 33-й: голод: Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 46.

П

ПАВЛИЧКО Дмитро Васильович – український поет, перекладач, літературний критик, дипломат, політичний та громадський діяч. Народився 28 вересня 1929 р. в с. Стопчатів Яблунівського р-ну на Станіславщині (Івано-Франківська обл.). Навчався в польській школі с. Яблунів, Коломийській гімназії. У квітні-червні 1945 р. стрілець Української повстанської армії (УПА) пройшов фільтрацію радянських спецслужб, вісім місяців перебував у в'язниці органів радянської держбезпеки (з вересня 1945 по червень 1946 р.). Вищу освіту здобув на філологічному ф-ті Львівського ун-ту (1953). Член Спілки письменників СРСР (1954), КПРС з 1954 до 1990 р. Збірку поезій П. «Правда кличе» (1958) цензура заборонила, а його твір «Коли умер кривавий Тарквемада» відтворив системно-функціональний дуалізм режиму: «...здох тиран, але стоїть тюрма!». У 1964 р. П. переїхав до Києва, написав шедеври української і світової поезії, став автором пісень-символів. Народний депутат України трьох скликань (1990–1994, 1998–2002, 2002–2006), посол України в Польщі і Словаччині.

П. автор тексту «Панахида за померлими з голоду», покладеного на музику Є.Станковичем, яка стала символом меморіальної процедури у Дні Скорботи та Пам'яті за жертвами Голодомору. Прем'єра відбулася 11 вересня 1993 р. в Палаці «Україна» *(див. Панахида за померлими з голоду)*. Твір П. вирізняється соціально-психологічним вибухом, ненавистю до катів, просвітництвом праведників. Він має вісім віршових строф, а розпочинається морально-етичним і меморіальним закликом:

Відкрийтесь, небеса!
Зійдіть на землю
Всі українські села, присілки та хутори.
Повстаньте всі, кому сказали: вмри!
Засяйте над планетою, невинні душі!
Зійдіть на води й суші,
Збудуйте пам'яті невигасний собор!

Поет згадує три Голодомори в Україні, закликає не забувати тих, що «тяжко помирали з веління Москви», а померлих «потайки ховали без мольби й труни», закликає Бога захистити «нас і нашу державу», весь «пшеничний безсмертний народ». Застереження П., висловлені у творі, виявилися пророчими: на Сході України у 2014 – 2018 рр. смерть знову прийшла до українців з Москви. П. учасник міжнародних форумів з питань Голодомору, які відбувалися в Україні та поза нею. Засудив заперечення В.Януковичем факту Голодомору – геноциду 27 квітня 2010 р. з трибуни ПАРЄ, словом і ділом підтримував ідеї та принципи Революції Гідності на Майдані у 2013–2014 рр. Лауреат державної премії ім. Т.Г.Шевченка (1977) за збірку поезій «Любов і ненависть», Герой України (2004).

Л-ра і джерела: Голос України. – 1993. – 9 вересня; https: // ru. wikipedia.org; Гомін України. – 2006. – 23 жовтня; Павличко Д. Я є трудний народ: Вірш // Час. – 1998. – 13–20 листопада; Його ж. Покаянні псалми. – К.: Основи, 1994. – 224 с.

ПАВЛОГРАДСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Дніпропетровської обл., територія Голодомору. П. р. належав у 1925–1930 рр. до Дніпропетровської округи, напередодні масової колективізації мав 18 сільрад. У трьох сільрадах (Богданівська, Новодачнівська, Тернавська) переважали етнічні росіяни, а в решті сільрад – українці. На початку квітня 1930 р. селяни багатьох сіл П. р. повстали проти примусової колективізації, свавілля влади, сталінської продрозкладки *(див. Павлоградське повстання)*. У січні 1932 р. в П. р. діяло 38 сільрад, на території яких проживало 126 тис. осіб. Хлібозаготівлі 1930/31 р. перевиконали на 108%, у 1931/32 р. «вивершили» на 92,4%, у 1932/33 р. лише на 65%, але вивезли до елеваторів і портів 103 тис. т хліба. Зменшення обсягів виконання свідчило про нереальність плану та його руйнівні соціально-економічні наслідки. Застосування карально-репресивних методів у селах П. р. зимою-весною 1932 р. не пришвидшили хлібозаготівлі. Селян катували, завдавали тілесних ушкоджень, позбавляли життя у приміщеннях сільрад та правлінь колгоспів. 4 травня 1932 р. голова правління Укрколгоспцентру І.А.Мусульбас отримав доповідну записку з місць, у якій зазначалося: «Випадки вбивства і побиття колгоспників представниками партійних і радянських організацій, підкреслені в листі Вінницького, дійсно мали місце у Павлоградському районі».

Колгоспники, які «тривалий час переносили тяжке продовольче становище», вдавалися до самопорятунку: крали коней для їжі, овочі. Один із затриманих був забитий до смерті головою колгоспу та слідчим кримінального розшуку. Висновок працівника районної спілки колгоспів виявився однозначним: «Хто ж злочинці? Всі троє члени партії». Їх засудили до 3-х років кожного, але випадки знущань над селянами не припинялися, тому що діяла карально-репресивна система позбавлення хліба. Свавілля відбувалося в селах Булаховка, Сергіївка, Водянське, Богуславське. До селян застосовували «кулачное внушение», колгоспників виключали з колгоспів без харчового утримання. Органи ДПУ вважали П. р. «неблагонадійним», пам'ятаючи про повстання селян у 1930 р., тому села потрапили до «спеціального оперативного плану ліквідації основних куркульських і петлюрівських контрреволюційних кубел». 23 листопада 1932 р. його розробили органи ДПУ УСРР, а 6 грудня на так звану «чорну дошку» занесли с.Вербка П.р., яке стало об'єктом державного терору. В селі проживало 6 тис. осіб, які помирали від голоду. 28 лютого 1933 р. облвиконком констатував, що в П. р. «...спостерігається разюче скорочення відвідувань школи, тяжкі захворювання на грунті голоду із смертельними випадками серед дітей виробничо-колгоспного активу». 5 березня облвідділ ДПУ виявив 833 селянські родини, які потерпали від голоду, 2139 опухлих, зафіксував 290 випадків смерті від виснаження. Голод охопив 11 сіл П. р., але обстежили лише половину адмінодиниць. Селяни помирали від виснаження, від тифу, кишково-шлункових отруєнь. 12 березня 1933 р. секретар обкому КП(б)У М.Хатаєвич згадав про П. р., у якому «...без термінової добавки тягла не можна цілком розраховувати на те, що люди виконають встановлений план сівби і посіють до того ж як слід». Селяни П. р. опинилися в «тяжкому продовольчому становищі». Інформаційна група ЦК КП(б)У, яка відслідковувала стан сівби, повідомляла: «У Павлоградському районі в с. Межиріч кілька колгоспників, померлих від голоду, також не були поховані протягом 5-7 днів». В окремих селах виявили випадки людоїдства і трупоїдства, вживання дохлої худоби. Люди втратили почуття страху і святості смерті. Павлоградський райком партії сподівався, що продовольча допомога у травні 1933 р. «...повинна рішуче покласти кінець всякій смертності та опуханню від недоїдання, які мали місце у нашому районі. Однак, завдяки винятково злочинному розподілу продовольчої допомоги на місцях, в окремих колгоспах ми ще і тепер маємо багато сигналів про наявність смертності і опухання». Принцип «справедливого розподілу» означав видачу на трудодень колгоспникам по 600–700 г, ударникам до 1 кг, на громадське харчування до 150 г хліба на людину. Колгоспникам видали більше хліба, особливо працюючим у полі, але райпартком визнав такий розподіл «куркульською зрівнялівкою», вимагав його повернення. Смертність у П. р. коливалася в межах 25–30%, в окремих селах 50% до загальної кількості жителів. Селяни помирали і в наступні місяці від хвороб, спричинених голодом. Перепис населення 1937 р. зафіксував 72,9 тис. осіб у П.р., а в 1932 р. було 125,5 тис., тому втрати становили 52,6 тис., тобто 41,9%.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 260, 397, 407, 429, 432, 477, 520; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1991. – С. 458; Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Дніпропетровської области УСРР. – Х., 1933. – С. 6–7; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. – Х., 1927. – С. 46; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

ПАВЛОГРАДСЬКЕ повстання – збройний опір селян колективізації, розкуркуленню та хлібозаготівлі. 3 квітня 1930 р. група селян з навколишніх сіл та хуторів Тернівка, Кохівка, Мар'ївка, Іванівка, Богдано-Вербка готували повстання. 5 квітня вони планували рушити на Павлоград, розраховували на підтримку міліції та військових підрозділів, у яких служили односельчани. Селяни с. Богданівка вели перемовини з жителями сусідніх сіл Петропавлівського, Близнюківського, Васильківського р-нів. 4 квітня на хутір Осадчий прибуло 30 повстанців на чолі з І.Аксьоновим, А.Воронкіним, І.Шелеповим. Радянська влада була ліквідована, місцевий колгосп також. Через села і хутори Путятино, Кохівка, Мар'ївка, Нова Дача повстанці попрямували до сусідньої Богданівки. Надвечір відбулася збройна сутичка із загоном міліції, після якої повстанці розбіглися. Одночасно з мешканцями Богданівки виступили селяни хуторів Богдано-Вербки, Сонцеве, які усунули органи влади, але в бій із військами ДПУ та міліції не вступали. Учасники виголошували гасла і заклики: «Хіба це правильно, у мене 15 душ сім'ї, а я повинен все молоко здавати по контрактації, а самому доводиться голодувати». Сутички між повстанцями та військовими загонами ДПУ відбулися 5 та 6 квітня. Поблизу Богданівки і Тернівки загинуло 13 селян, поранено 5, арештовано 51 повстанець. Втрат зазнали і владні загони: загинув 31 «активіст» – секретарі комсомольських організацій і партійних осередків, голови сільрад, вчителі, голови комнезамів. Основною зброєю повстанців були мисливські рушниці, карабі-

ни, обрізи, нагани, кілька гранат, холодна зброя. До повстання пристали близько 1000 осіб, але розпорошених по селах. Придушенням П. п. керував заступник начальника Дніпропетровського окружного відділу ДПУ З.М.Галицький, а загальне оперативне керівництво здійснювали В.А.Балицький та Х.Я.Леонюк. Вони виставили 35 озброєних працівників ДПУ і дві сотні міліціонерів. Військовими діями керував Х.Я.Леонюк, а В.А.Балицький наставляв підлеглих: «рішучими і блискавичними діями необхідно ліквідувати озброєну банду». 6 квітня він повідомив С.В.Косіора про повстання та розправу повстанців над комуністами, комсомольцями, а також про «ліквідацію банди». Масові арешти розпочалися надвечір 6 квітня, а 7 квітня повстання остаточно придушили. Місяць тривали арешти, допити, дізнання. 7–19 травня 1930 р. в Павлограді відбувся закритий судовий процес над 210 повстанцями, з яких 27 розстріляли, 19 звільнили, а решту відправили до таборів. 20 травня 1930 р. чекісти повідомили Г.І.Петровському про виконання смертного вироку. На території с. Богданівка, Мар'ївка, Нова Дача збереглися радянські пам'ятники «жертвам куркульського повстання», але відсутні пам'ятні знаки загиблим повстанцям.

Л-ра і джерела: Павлоградське постання 1930. Документи і матеріали. – К., 2009. – С. 10–37: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С.127, 338.

ПАЙОК працівника прилавка – термін і явище, які стосуються діяльності системи торгсину *(див. Торгсин)*, форма матеріального стимулювання її працівників. Через пайок керівництво сподівалося запобігти розкраданню продуктів, спекуляції товарними ордерами клієнтів. Його почали видавати з січня 1932 р., згодом скасували, але під тиском обурених «працівників прилавка» повернули, щоб уникнути «плинності кадрів». Він був вагомим додатком до зарплати, але аморальним явищем в умовах Голодомору: 1 кг вершкового масла, 1 кг копчених м'ясопродуктів, 3 кг борошна, 2 кг макаронів, 1 кг рису, 1 кг цукру, 1 кг оселедців, 1 кг голландського сиру, а також чай, рибні консерви, мило. Аморальність полягала в тому, що голодні люди приносили до торгсину сімейні реліквії (весільні обручки тощо), які підлягали оцінюванню та відповідному обмінові на хліб. Побутове золото приймали працівники торгсину, а за перевиконання плану вони отримували додатковий продпайок. Однак, незважаючи на це, «кадри прилавка» обважували клієнтів, крали борошно, крупи і макарони, які продавали на «чорному ринку» голодним людям.

Л-ра і джерела: Державний архів Харківської області. – Ф.4640. – Оп. 13. – Спр. 3. – Арк. 2; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 456; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 94– 112.

ПАМ'ЯТНІ знаки та пам'ятники жертвам Голодомору – меморіальні скульптурно-архітектурні об'єкти, хрести біля храмів, на місцях масових поховань померлих і сільських кладовищах. Перші П. з. жертвам Голодомору постали в українських громадах Канади, США, Австралії, країнах Латинської Америки. Зазвичай ініціаторами їх спорудження були служителі церкви, громадські об'єднання із вшанування пам'яті невинно убієнних селян України штучним голодом. У 1965 р. в м. Саут-Баунд-Брук (США) була побудована церква св. Андрія Первозваного, яка стала одним із перших пам'ятників трагічним подіям в українському селі 1932–1933 рр., а ініціатором церковно-меморіального дійства був Патріарх Мстислав (у миру Степан Іванович Скрипник, *див. Мстислав*). Структурне забезпечення здійснив архітектор з Канади Ю.Кодак. У 1983 р. українська громада Австралії спорудили кілька пам'ятників жертвам Голодомору: біля Української Православної Автокефальної Церкви в Ессендоні (м. Мельбурн) постав пам'ятник із чорного лабродариту, фундатором якого є І.Александров. Напис українською та англійською мовами засвідчив меморіальний та політичний зміст: «Вічна пам'ять померлим семи мільйонам українців у 1932–33 роках від голоду створеного російською окупаційною більшовицькою владою». У 1983 р. українська громада Австралії з ініціативи її лідера Ю.Менцинського спорудила обеліск біля церкви Святого Миколая УАПЦ (м. Канбера). Трапецеподібний обеліск з хрестом, меморіальна дошка із зображенням жінки та дитини. Того ж року було відкрито пам'ятник на території Свято-Миколаївської Церкви УАПЦ австралійського м. Брісбен. Естафету пам'яті у 50-ту річницю Голодомору підтримала українська громада Лондона, спорудивши біля церкви УАПЦ постамент – хрест із сірого граніту з написом «На вічну пам'ять семи мільйонів жертв штучного Голодомору в Україні 1932–1933. Українці у Великій Британії. 1983». 23 жовтня 1983 р. біля мерії м. Едмонтон (провінція Альберта, Канада) встановлено пам'ятник «Розірване кільце життя» (автор Л.Темертя). Надламані жорна символізують штучно розірваний природній цикл життя, а четверо протягнутих рук – біль, смуток, гнів і сподівання на порятунок. Трьома мовами (українською, англійською, французькою) розміщено надпис: «На вічну пам'ять мільйонам, хто загинув під час голоду-геноциду, спричиненим в Україні радянським режимом у Москві у 1932–1933 роках. Стіймо на сторожі супроти тиранії, насильства, нелюдяності». 24 червня 1984 р. постав пам'ятник у

м. Вінніпег (Канада), автором якого є Р.Коваль. Текст, розміщений біля підніжжя обеліска з профілем жінки, має меморіальну та політично-правову складові: «Пам'ятник споруджено на відзначення 50-ліття голоду-геноциду в Україні в 1932–33 роках і для увічнення пам'яті понад семи мільйонів невинних жертв, планово створеного Голодомору совєтським урядом у Москві. Пам'ятаючи велику трагедію, ми переконані, що цей нелюдяний вчинок ніколи не повториться в історії людства. Відкрито 24 червня 1984 р.». Трьома мовами написано слова Т.Шевченка: «І на оновленій землі, Врага не буде, супостата, А буде син, і буде мати, І будуть люди на землі».

П. з. споруджувалися в інших містах США та Канади. Вони поставали на землях територіальних громад, біля церков УАПЦ, інколи поряд з будинками мерії того чи іншого міста.

В Україні перший пам'ятник жертвам Голодомору було відкрито 24 червня 1988 р. в с. Тарган Володарського р-ну Київської обл. Ініціатором його спорудження стала група патріотично налаштованих українців на чолі з головою місцевої сільради О.Є.Ушинським *(див. Ушинський О.Є.)*. Він відрізнявся від П. з. в українській діаспорі тим, що на ньому вперше було записано прізвища 360 померлих від Голодомору односельчан. Центральною композиційною фігурою є мати з напівмертвою дитиною. До пам'ятника в с. Тарган, який набув громадського меморіального статусу, приїжджали іноземні делегації, історики, письменники, громадські й політичні діячі. Незважаючи на пасивність та номенклатурний спротив Компартії України, П. з. почали з'являтися в селах і районних центрах тих 17 областей, які у 1932–1933 рр. входили до складу 7 областей УСРР, переважно на Київщині, Харківщині, Полтавщині, Сумщині, Чернігівщині. 12 липня 1989 р. побудовано монументальний пам'ятник у с. Молодецьке Маньківського р-ну Черкаської обл. На вертикальній гранітній плиті викарбувано рік – «1933» з текстом «Жертвам голоду від односельчан». У 1989 р. патріотична громадськість Тальнівського р-ну спорудила П. з. у селах Мошурів, Потапи, Лісове, Янківка, ініціатором і натхненником яких був краєзнавець В.Мицик *(див. Мицик В.Ф.)*. Їх спорудженню передувала пошукова робота з відтворення імен померлих від голоду. У с. Лісове вдалося встановити прізвища 570 померлих, у с. Мошурів 722 особи, у с. Поташ 87 жертв Голодомору. Протягом 1990 р. в Тальнівському р-ні відкрили три (с. Янківка, Зеленяків, Соколівочне), у 1991 р. 5 (с Вишнопіль, Поташева, Довгеньке, Форсунка. Романівна), у 1992 р. 2 (с. Лащова, Веселий Кут), у 1993 р. 4 (с. Білашки, Гордашівка, Легеузине, Шаулиха), у 1995 р. 3 пам'ятники (с. Глибочок, Майданецьке, м. Тальне). У с. Криві Коліна Тальнівського р-ну будівництво пам'ятника тривало протягом 2003–2005 рр., а в наступні три роки постало ще шість П. з. на території Тальнівщини. Вони виникали переважно на місцях масових поховань жертв Голодомору.

14 червня 1992 р. відбулося відкриття пам'ятника жертвам Голодомору в с. Тимошівка Маньківського р-ну Київської обл., на якому відтворено прізвища 202 померлих від голоду односельчан. Повертаючись з його відкриття, в автокатастрофі загинув письменник і громадський діяч В.А.Маняк *(див. Маняк В.А.)*.

12 вересня 1993 р. біля Михайлівського собору в Києві встановили П. з. Автор проекту В.Перевальський *(див. Перевальський В.)* створив образ, який символізує розп'яття українського народу. Він став меморіальним символом Голодомору, потрапив на титул поштових марок. До нього покладають квіти і вінки прості українці й міжнародні делегації, дипломатичні місії, громадські і політичні діячі світу та України. Він набув статусу обов'язкового державного церемоніалу. Квіти до пам'ятника жертвам Голодомору покладали М.Олбрайт, Б.Клінтон, представники усіх церков в Україні. В листопаді 2005 р. біля стін Михайлівського собору відбулася громадська панахида-реквієм за участі Президента України В.А.Ющенка. До маленького клаптика землі, зібраної з усієї України, приносять квіти весільні пари. Асоціація дослідників голодоморів в Україні виготовила та встановила на знакові меморіальну плиту з написом: «Мільйонам українців – жертвам Голодомору – геноциду 1932–1933 років». 11 вересня 1993 р. символічний П. з. у вигляді дзвону з хрестом відкрили неподалік Мгарського монастиря (м. Лубни на Полтавщині). Його спорудженням займалися архітектор А.Ігнащенко, скульптор І.Лебедич, а відкривали відомі в Україні діячі – академік П.Т.Тронько, поет Б.І.Олійник. 11 вересня 1993 р. згідно з рішенням Райківщинської сільради було відкрито пам'ятник жертвам Голодомору в с. Райківщина Яготинського р-ну Київської обл. Він є увічненням пам'яті про полеглих від Голодомору 335 жителів сіл Райківщина, Розумівка, Рокитне, Рудка та 128 розкуркулених селян с. Райківщина, які не повернулися до рідних домівок. Прізвища померлих викарбувані на плитах у 1993 р. Меморіальна споруда має хрест висотою 2 метри, встановлений на бетонному постаменті. Восени того ж року пам'ятники Голодомору постали в Херсоні, Балті (перший в Одеській обл.), в селах Кодимського р-ну. 4 грудня 1993 р. біля церкви Святого Андрія в Чикаго з'явився білий мармуровий хрест на постаменті з терновим вінком, а біля підніжжя – скорботна фігура матері, яка

схиляється над померлою дитиною. Крім дати «1932–1933», розміщено текст: «Зупинись і вклонись невинним жертвам. Цей пам'ятник поставлено 1993 року заходами української громади Чикаго й околиць в 60-річчя Голодомору в Україні». Автором монументу став український скульптор А.Кущ. Тоді ж виникли П. з. в містах Парма (США), Аделаїда (Австралія), а у 1999 р. в м. Калгарі (Канада).

У 1993–1996 рр. меморіальні об'єкти споруджувалися в містах і селах Полтавщини (Кременчук, Кобеляки), у селах Переяславського р-ну Київщини (Дениси, Хоцьки, Пологи-Яненки, Гайшин, Пологи-Вергуни, Лецьки, Пологи-Чобітьки, Циблі, Віненці, Мала Каратуля), на цвинтарях м. Переяслав-Хмельницький. Їх відкривали в Харківській, Хмельницькій, Луганській, Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській обл. Після 1998 р. П. з. з'явилися в кожній області України. 12 листопада 2002 р. пам'ятник жертвам Голодомору у чорно-білому мармурі постав на території Міжрегіональної академії управління персоналом (МАУП, м. Київ). На початку жовтня відкриття пам'ятника з чорного граніту відбулося у Відні на приватній території великого будинку пана Припхана, який перетворив власний маєток на «Український дім».

Спорудження пам'ятників жертвам Голодомору набуло ознак меморіального руху за Президента України В.А.Ющенка. У роки його правління встановлено понад 15 пам'ятників та відповідних знаків в Аргентині, Австралії, Австрії, Бельгії, Бразилії, Великій Британії, Німеччині, Парагваї, Польщі, Словаччині, Чехії, Угорщині, Франції. У 2009 р., продовжуючи святу меморіальну традицію, українська громада м. Торонто встановила черговий пам'ятник жертвам Голодомору – «Дзвін пам'яті». Текст, викарбуваний на постаменті зазначеного пам'ятника, увібрав новітні статистичні, демографічні, політично-правові та морально-етичні оцінки: «Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні – один з найстрашніших злочинів проти людства, спланований тоталітарним комуністичним режимом, він забрав життя близько 10 мільйонів людей, здеформував основи генофонду української нації. Пам'ятаймо, вшановуймо пам'ять невинно замучених Голодомором, щоб подібне жахіття ніде і ніколи не повторилося. Україна пам'ятає, світ визнає». Фундатор пам'ятника Є.Коструба. Того ж року пам'ятник постав у Бразилії (м. Курітіба).

Тривалим і напруженим видалося спорудження меморіального знаку в столиці США – м. Вашингтоні. 15 листопада 2005 р. Палата представників конгресу, а 29 вересня 2006 р. Конгрес США виділив уряду України місце для встановлення пам'ятника жертвам Голодомору: на ділянці між Массачусетс авеню та вул. Норс Капітол, неподалік від Капітолію та Верховного суду. 2 грудня 2008 р. відбулося освячення місця спорудження представниками УПЦ та УКЦ в США, здійснено панахиду. Робота над проектом пам'ятника тривала кілька років. Ним переймалися архітектори Б.Урбанович, Д.Кульчицька, Р.Жук (усі з США та Канади). Робота завершилася появою 5-ти найкращих композицій майбутнього П. з. Однак у квітні 2010 р. політична адміністрація Президента України В.А.Януковича заявила, що уряд до 2012 р. не буде виділяти кошти на спорудження пам'ятника у Вашингтоні. Зухвала заява збіглась у часі з виступом В.А.Януковича в Страсбурзі на сесії ПАРЄ, в якому заперечувався акт Голодомору-геноциду. 1 жовтня 2013 р. Посольство України отримало від служби національних парків дозвіл на початок будівництва меморіального комплексу в столиці США. Відкриття пам'ятника у Вашингтоні відбулося 7 листопада 2015 р., спорудженого неподалік будинку конгресу США. Автор ідеї меморіалу – архітектор Людмила Курилас, яка відтворила у бронзі колоски жита. У лівому куті – надпис англійською та українською мовами: «У пам'ять про мільйони невинних жертв штучного голоду в Україні, спланованого та вчиненого сталінським тоталітарним режимом». Президент України П.О.Порошенко надіслав звернення з нагоди відкриття Меморіалу: «Ніяка зла московська сила не здатна поставити Україну на коліна, змусити нас відмовитись від свободи, незалежності, гідності і соборності».

Визначальною меморіальною спорудою став Національний музей «Меморіал жертв Голодомору» біля Печерської Лаври в Києві. У кожному районі столиці України постали П. з., а загалом у містах і селах їх створено близько 4,5 тисяч. 7 серпня 2012 р. в м. Миргород на місці поховань відкрито пам'ятник жертвам Голодомору. Ініціатором спорудження стала Асоціація дослідників голодоморів в Україні, а фінансову підтримку надала Фундація українського геноциду (Чикаго, США).

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Черкащині. Документи і матеріали. – Черкаси, 2002. – С. 204–205; Голодовка на Тальнівщині. Документи. Статті, Кореспонденції. Спогади. Список померлих / Автор і упоряд. В.Мицик. – К., 2008. – С. 159–170; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 743; Errinerungsorten in Ostmitteleuropa. Erfahrungen der Vergangenheit und Perspektiven / Hrsg. von M.Weber. – München, 2014; Катаргіна Тетяна. Скрижалі скорботи. Закордонні пам'ятки жертвам Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні // Краєзнавство. – С. 65–79; В США увековечат Голодомор // Обзор. – 2006. – 16 октября.

«ПАМ'ЯТЬ жертв голоду 30-х рр. на території СРСР» – заява Державної Думи Російської Федерації 2 квітня 2008 р. Проект заяви підготовила група депутатів фракції «Единая Россия». Ініціатором звернення був перший заступник голови комітету Державної Думи у справах СНД К.Затулін. Заперечуючи геноцид українського народу в роки Голодомору, він свідомо спотворив положення Закону України 28 листопада 2006 р. про визнання Голодомору – геноцидом. Заява не мала відвертих випадів проти України, але засвідчила спробу частини російських депутатів уніфікувати Голодомор в СРСР, показати «общею трагедию» народів СРСР, нівелювати національні особливості голоду. Він, судячи із заяви, був викликаний «насильною колективізацією», став «ціною» за здійснення індустріалізації та «за гігантський економічний прорив». Насправді ніякого «економічного прориву» на початку 1930-х рр. не відбулося, навіть сам Й.Сталін визнав у грудні 1934 р. спад сільськогосподарського виробництва, особливо зернового господарства і тваринництва, назвав їх «ганебним проривом». Заява депутатів Державної Думи випромінювала оптимізм і навіть гуманізм, засуджуючи сталінський режим, висловлювала сподівання, що в державах, які раніше входили до складу СРСР, не буде спроб до відродження «тоталітарних режимів, що нехтують правами і життям своїх громадян». Ініціатори заяви не визнали, що «голод організовувався за етнічною ознакою», підкресливши, що серед 7 млн його жертв були «представники різних народів і національностей». Серед членів Державної Думи виникли розбіжності. Депутати від КПРФ (Б.Кашин, С.Обухов) заперечували використання терміну «тоталітарний режим» стосовно радянської влади, після чого вони риторично запитали: чи не хотіли б депутати «...слідом за українськими колегами увічнити пам'ять борців з цим режимом – бандерівців і генерала Власова?» Комуніст М.Коломойцев вважав, що заява Державної Думи лише «...ллє воду на млин Ющенку». Лідер ЛДПР В.Жириновський визнав жовтневий переворот 1917 р. злочином та «збройним захопленням державної влади». Депутат фракції «Справделивая Россия» С.Горячева, як і комуністи, вважала Заяву «...спробою виправдатися за голод 30-х років», яка ускладнить суперечки між російським та українським народами. Однак проект заяви отримав підтримку 356 голосів, 70 проголосували проти, двоє утримались. Одночасно міністр закордонних справ С.Лавров, виступаючи в Державній Думі, висловив позицію його установи. Він вважав політично-правову оцінку Голодомору, яку здійснила Україна 28 листопада 2006 р., «...свідомою спробою переписати історію з наслідками для практичної політики, включаючи вимоги від Росії нових територій і деяких компенсацій». Російська агресія в Україні 2014–2018 рр. засвідчила повернення Росії до концепції тоталітаризму та імперського панування. Міністр С.Лавров говорив про «... ідеологічний підкоп з практичними намірами» в діях України щодо міжнародного визнання Голодомору, а депутат Л.Сліска знаходила у визнанні факту Голодомору спробу викликати ненависть до Росії. Однак Закон України 28 листопада 2006 р. мав на увазі й етнічних росіян, які стали жертвами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Ненависть між народами обох країн виникла внаслідок прямої агресії Росії проти України, захоплення території, насаджування окупаційного режиму. Заява Державної Думи була політичним кроком з метою заперечення Голодомору в Україні, відмовою від власної політично-правової оцінки Голодомору – геноциду на території РСФРР у 1932–1933 рр.

Л-ра і джерела: «Время новостей». – 2008. – 3 апреля.

«ПАМ'ЯТЬ народу: геноцид в Україні голодом 1932 – 1933 років. Свідчення» – збірник спогадів очевидців голодомору. Упорядник та автор передмови О.М.Веселова *(див. Веселова О.М.)*. Видання у двох частинах, містить понад тисячу спогадів свідків Голодомору з усіх регіонів України, які перебували в складі УСРР 1932–1933 р. До книги залучені не лише записи усних свідчень селян тих років, а також розповіді уповноважених із хлібозаготівлі, що покинули СРСР *(див. Гойченко Д.Д.)*. Перша частина меморіального видання, крім текстів спогадів, містить мартиролог до окремих сіл України. Подано іменний покажчик прізвищ свідків, спогади яких зафіксовані в збірнику.

Л-ра і джерела: Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша / Упоряд.: О.Веселова, О.Нікілєв; відповід. ред. В.Смолій. – К.: ВД «Калита», 2009. – 936 с.; Книга друга. – К., 2009. – 920 с.

«ПАНАХИДА за померлими з голоду» – меморіальний художньо-мистецький твір. Текст Д.Павличка, музика Є.Станковича. Він стосується увічнення пам'яті жертв голодоморів в УРСР – 1922, 1932, 1933, 1946 р. Прем'єра твору відбулася в Палаці культури «Україна» 11 вересня 1993 р. на вечорі Скорботи і Пам'яті. Його виконали Державна академічна хорова капела «Думка» (художній керівник Є.Савчук), Український народний академічний хор імені Г.Верьовки (худ. керівник А.Авдієвський), солісти – Н.Матвієнко, Б.Которович, Л.Тищенко, читець Б.Ступка, диригент В.Кожухар. Жалібна і проникнлива музика, яка супроводжує текстову частину, зворушливо відтворює трагічне минуле – біль, жах і смуток українського народу.

Текстову частину становлять 8 віршових строф, кожна з яких стосується подій і явищ років Голодомору. Слова «Відкрийтесь, небеса! Зійдіть на землю, Всі українські села, приселки та хутори! Повстаньте всі, кому сказали: вмри!» – мають меморіальний зміст, адресовані не лише до світлої пам'яті померлих, але волають і до живих. Вони є життєдайними, адже народ живе доти, доки його пам'ять невмируща: «Засяйте над планетою, невинні душі! Зійдіть на води й суші, Збудуйте пам'яті невигасний собор!». Рефреном постає сумне «Голодомор, Голодомор, Голодомор», підкреслюючи його геноцидну складову. Поет, як неперевершений майстер художнього слова, згадує селян, які «любили землю, кохали життя», не відчували наближення жахливої голодної смерті. Він вказує на творців Голодомору – «Ідуть, ідуть людомори У червоних прапорах». Не оминув поет і вершителів Голодомору – геноциду, виокремив політичний центр злочинів проти людяності: «Не забудемо ніколи, не забудьте й ви, Як ми тяжко помирали з веління Москви». Твір закликає: «не вбивайте», збережіть «нас і нашу державу». «Панахида» завершується молитвою: «Боже великий, всевладний, Яви нам свою могуть, Дай розпізнати правду. Праведників не забудь». Кожної четвертої суботи листопада місяця, коли природа тимчасово завмирає, в Україні лунає «Панахида», а у вікнах осель спалахує свіча пам'яті.

Л-ра і джерела: «Панахида за померлими з голоду» (1922, 1932, 1933, 1946 рр.) // Голос України. – 1993. – 9 вересня; Пороги. – 1993. – №3. – С. 2.

ПАРЛАМЕНТСЬКА Асамблея Ради Європи – політичний орган об'єднаної Європи з консультативно-рекомендаційними та наглядовими функціями, особливо в галузі дотримання прав людини, правової оцінки. 27–28 квітня 2010 р. ПАРЄ заслухала питання про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. За кілька місяців до засідання в Україну приїхав представник Політичного комітету ПАРЄ М.Чавушоглу (представник Туреччини), який особисто зустрічався з українськими істориками, архівістами, громадськими та політичними діячами, очевидцями Голодомору, представниками фракцій в українському парламенті. Під час зустрічі з науковцями він говорив, що у 1932–1933 рр. в СРСР був загальносоюзний голод, відкидав національну і навіть територіальну специфіку Голодомору в Україні. 27 квітня 2010 р. в ПАРЄ виступив Президент України В.Ф.Янукович, який не згадав ні про Закон України від 28 листопада 2006 р. «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», ні постанову Апеляційного суду м. Києва від 13 січня 2010 р., у яких була дана правова оцінка Голодомору–геноциду. На питання колишнього члена комуністичної партії Фінляндії Яако Тапані Лааксо стосовно особистої позиції українського лідера, В.Ф.Янукович відповів: «Це були наслідки сталінського тоталітарного режиму, ставлення до людей. Але визнавати Голодомор як факт геноциду стосовно одного чи іншого народу, ми вважаємо буде неправильно. Це була трагедія, спільна трагедія народів, які колись входили в єдину державу Радянський Союз». Його публічна заява означала заперечення Голодомору–геноциду, порушення зазначеного Закону України. Промову з піднесенням та аплодисментами підтримала делегація Росії, а наступного дня Державна Дума РФ вітала «...конструктивний підхід до історичних проблем, представлений учора в Страсбурзі Президентом України Віктором Януковичем». Громадськість України засудила його виступ. Рада Асоціації дослідників голодоморів надіслала протест, у якому зазначалося: «Ваша заява, пане Президенте, політично недалекоглядна, юридично суперечлива і безпідставна, аморальна з позиції християнської моралі, яка зневажає світлу пам'ять мільйонів жертв Голодомору в українських селах УСРР, станицях Кубані і Ставропілля, в селах народів Поволжя, Північного Казахстану, позаяк кваліфікуєте злочин проти людяності абстрактним тлумаченням – трагедія. Людина православна, віруюча, для якої християнська мораль – не культовий сезонний обряд, а заповідь Христова, ніколи не стала б на шлях спокуси задля комерційно-кланової вигоди. Неприпустимо, коли порушують Конституцію і закони, гендлюють територією України та угіддями, обмежують суверенітет, але аморально торгувати мертвими душами, вдаючись до політичної ревізії вже усталеної в Україні юридичної оцінки Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.». Обурення і протест висловили народні депутати України з демократичної коаліції, окремі письменники, громадські діячі, свідки Голодомору, представники української громади США *(див. Лозинський А., Кочерга М.)*.

28 квітня 2010 р. ПАРЄ ухвалила резолюцію №1723 «Вшанування пам'яті жертв Великого голоду (Голодомору) на території колишнього СРСР», яка врахувала основні зауваження та пропозиції депутатів. Доповідач Комітету з правових питань та прав людини ПАРЄ П.Роуен (Велика Британія), вислухавши доповідь М.Чавушоглу, яка не висвітлювала злочинної політики влади проти українського народу, запропонував поправку до тексту резолюції: «Навмисне позбавлення їжі мало на меті створення життєвих умов, розрахованих на часткове фізичне винищення українського народу». Депутат згадав Закон України від 28 листопада 2006 р., а його доповнення одностайним голосуванням ухвалив Комітет з правових питань та прав людини. Російська делегація

на знак протесту покинула зал засідань. Загалом на сесії ПАРЄ не розглядалося питання про перегляд чи скасування законодавчих актів України про визнання Голодомору – геноцидом українського народу, але обговорювалося питання юридичної кваліфікації злочинів комуністичного режиму в Україні під кутом зору Конвенції ООН 1948 р. Основний текст резолюції ПАРЄ не заперечує факту Голодомору–геноциду. Резолюція ще раз актуалізувала міжнародне визнання злочину проти людяності, що стався в Україні 1932–1933 рр. Пункт 5. резолюції мав формулювання: «...трагічні події, названі Голодомором (політично мотивованим голодом) і визнані українським законом як акт геноциду проти українців». ПАРЄ визнало Закон України 28 грудня 2006 р. правочинним. 20 листопада 2016 р. ПАРЄ, заслухавши доповідь про ситуацію на Донбасі, визнала Російську Федерацію країною-агресором.

Л-ра і джерела: Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка. – К., 2009. – 46 с.; Електронний ресурс / http: // assembly.coe. int / Main. asp. link. ; Електронний ресурс / https: // donpess. com /news/ 20.11.2016.

ПАРЛАМЕНТСЬКІ слухання 2003 року – спеціальне засідання Верховної Ради України з питань політико-правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. П. с. відбулися за участі народних депутатів України, урядовців, учених, громадськості. Перше засідання проходило 12 лютого 2003 р. в сесійній залі під головуванням голови Верховної Ради України В.М.Литвина (*див. Литвин В.М.).* Промови виголошували І.Драч, Б.Тарасюк, Є.Сверстюк, М.Жулинський, С.Кульчицький та інші. Від уряду виступив Д.В.Табачник, який визнав «геноцид українського народу», підкресливши той факт, що «...визнання голоду актом геноциду має принципове значення для стабілізації суспільно-політичних відносин в Україні і є доказом незворотності демократизації суспільства, фактором відновлення історичної справедливості, морального зцілення кількох поколінь від страшного шоку, заподіяного масовими репресіями та Голодомором». У його промові траплялися визначення «штучний голод», «Голодомор-геноцид». На другому засіданні, яке відбулося 14 травня 2003 р., Д.В.Табачник виклав програму і напрями наукових досліджень Голодомору, згадав про факт голоду в інших регіонах СРСР, але зазначив, що «...голодомор в Україні був не тільки злочином проти людяності, але й потрапляє під дію Конвенції як акт геноциду». Визнав за доцільне обговорення питання Голодомору-геноциду на пленарному засіданні Верховної Ради України із ухваленням відповідного законодавчого акту. Після революції 2014 р. на Майдані Д.В.Табачник покинув Україну (*див. Табачник Д.В.).*

Матеріали П. с. стали підставою для ухвалення відповідних документів. Зокрема постановою від 6 березня 2003 р. «Про Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років» передбачалося спорудження в Києві Державного історично-меморіального комплексу жертв Голодомору. Окремим документом були ухвалені «Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років». Вони мали рекомендаційний статус, але вперше на законодавчому рівні порушили питання необхідності політично-правової оцінки Голодомору, «...який слід визнати актом геноциду українського народу», а також «...порушити у встановленому порядку питання перед Організацією Об'єднаних Націй про визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу». Пропонувалося ухвалення відповідного закону після його внесення до Верховної Ради України. Кабінету Міністрів України було доручено організувати проведення заходів до 70-х роковин Голодомору, розглянути питання про перетворення Центру дослідження геноциду в Україні при Ін-ті історії України НАН України в самостійний науково-дослідний інститут. 15 травня 2003 р. Верховна Рада України ухвалила постанову «Про Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років». Зазначалося, що Голодомор, «...організований сталінським тоталітарним режимом», був «зброєю масового знищення власного населення», «катастрофою України», його вивченням переймалася спеціальна Міжнародна комісія у складі провідних юристів світу. «Ми – учасники спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року, – наголошувалося у «Зверненні», – чинимо це сьогодні, визнаючи Голодомор 1932–1933 років актом геноциду українського народу за диявольським задумом сталінського режиму». Документи П. с. стали юридично-політичним підґрунтям ухвалення Закону України 28 листопада 2006 р. про визнання Голодомору – геноцидом українського народу.

Л-ра і джерела: Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №26. – Ст. 201; Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №30. – Ст. 262.

ПАСПОРТИЗАЦІЯ громадян – адміністративно-фільтраційна акція радянської влади з метою обліку населення, упорядкування соціального статусу окремих груп, виявлення декласованих і «ворожих елементів», очищення вулиць міст від «бродячого елементу», унеможливлення стихійної міграції голодних людей. Підготовка до П. г. розпочалася в січні 1931 р.

з обговорення на політбюро ЦК ВКП(б) положень чергової постанови про союзне громадянство. Відбулося кілька засідань: 15 січня, 15 лютого і 15 березня 1931 р. Громадянин УСРР юридично і політично був громадянином СРСР, але без зворотної послідовності. Такі явища, як вербування «робочої сили» на промислові підприємства, поява численних біженців від голоду та політики розкуркулення, переселення інших народів в Україну, виявлення «шпигунів і диверсантів» зумовили П. г. 27 грудня Раднарком СРСР видав постанову «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкову прописку паспортів». Всі громадяни СРСР віком від 16 років, які постійно проживали в містах, селах і селищах, радгоспах і новобудовах, були «зобов'язані мати паспорт». Запровадження цієї «правової повинності» переслідувало контрольно-фільтраційну та соціально-реєстраційну мету: виявлення, облік та поділ міграційних потоків за соціально-професійним, політично-ідеологічним та національно-релігійним статусом. Відбувалася перевірка стаціонарного і «бродячого» елементу в суспільстві. Виникли паспортизовані і непаспортизовані зони. Для паспортизованих стала обов'язковою прописка паспортів протягом доби після прибуття на нове місце перебування, а також виписка з населеного пункту у випадку двомісячного терміну вибуття. Власник паспорта вказував, крім прізвища і дати народження, соціальний стан («учень», «робітник», «службовець», «кустар» тощо), національність, постійне місце роботи, проходження військової служби. Підприємства, приймаючи робітників, обов'язково вимагали паспорт або інше посвідчення особи.

31 грудня 1932 р. ВУЦВК та Раднарком УСРР продублювали постанову союзного уряду «Про запровадження єдиної паспортної системи по УСРР і обов'язкового запису паспортів». Передбачалася паспортизація «людності» Харкова, Києва, Одеси: спочатку у 8 районах поблизу Харкова протягом січня – квітня 1933 р., а згодом з 1 березня протягом 3-х місяців у районах Київської та Одеської обл. 14 січня 1933 р. РНК СРСР видав «Інструкцію про видачу паспортів», яка мала два розділи – «Загальний» і «Таємний». П. г. охопила територію Харкова та 50-кілометрової смуги довкола міста, яка вважалася режимною. 28 квітня союзний уряд визнав режимними міста УСРР – Київ, Одесу, Сталіно, Дніпропетровськ, а також населенні пункти в межах 100 км західної прикордонної смуги СРСР. Існував перелік осіб, яким заборонялося видавати паспорти – їх міліція депортувала з міст протягом десяти днів. «Зайвими» людьми були особи: «не зайняті суспільно-корисною працею» на виробництві, «біженці» із сіл, «куркулі», «розкуркулені», якщо навіть працювали на виробництві та в установах, «перебіжчики із-за кордону» (крім політемігрантів), «позбавленці» виборчого права тощо. Священикам і в'язням радянських таборів також не видавали паспортів. В «Інструкції» не було жодної згадки про видачу паспортів селянам – колгоспникам, одноосібникам. 21 січня 1933 р. Головне управління робітничо-селянської міліції УСРР визнало порушенням те, що в Миколаєві паспорти видали усім громадянам, тому «...ми зараз будемо відбирати паспорти та висилати з Миколаєва певні категорії класово-ворожого та контрреволюційного елементів». У Харкові та приміській смузі за січень – березень 1933 р. видали 257 тис. паспортів, з яких 194 тис. робітникам і службовцям, а до 1 червня планували завершити паспортизацію. Поспішність П. г. пояснювалася організаційною підготовкою до всесоюзного перепису населення, запланованого на грудень 1933 р. *(див. Всесоюзний перепис населення 1937 р.)*.

П. г. стала системною обліково-реєстраційною акцією очищення від «суспільно чужих елементів». 15 березня 1933 р. в Липецькому р-ні Харківської обл. виписано 6700 річних паспортів, 100 трирічних, 113 тимчасових, хоч видано лише 3897 власникам документів. Головне управління міліції при НКВС УСРР повідомляло, що «...така велика кількість не розданих паспортів пояснюється неявкою громадян, тому що останні масово знаходяться у Харкові в чергах за хлібом, а інша частина населення мотивує відсутністю грошей на отримання паспортів». Одні прагнули паспорта, інші хліба, уникали органів міліції. За наявності «компромату» 904 особам відмовили у видачі паспорта. У Богодухівському р-ні з населенням 60 тис. осіб паспорти вручили 19 тис. осіб, а 606 відмовили за невиконання хлібозаготівельних завдань, крадіжку продовольства. Серед категорії «відмовників» так звані «крадії» становили 65%. Селяни тікали до північних районів СРСР, щоб уникнути паспортизації. 8 квітня 1933 р. Головне управління міліції констатувало: «Основною причиною у питанні слабкого виявлення осіб, яким не можна видавати паспорти, вважаю недостатню увагу до збору компрометуючих даних з боку раймілиції та особливо з боку райвідділень ДПУ». П. г. виявилася дискримінаційною по відношенню до селян, яким видавали лише довідки у випадку спеціального набору *(див. Відходництво)*. У 1933–1935 рр. колгоспники не мали права на працевлаштування в режимних зонах. Вони стали «приписними кріпаками» в селах *(див. Трудовий розпорядок в колгоспах)*. «Інструкція» від 14 лютого 1935 р. дозволяла селянам отримувати паспорти, але за наявності довідки сільради про

постійне місце проживання та посвідчення особи. Обмеження та заборони щодо паспортизації селян діяли до 1976 р. включно.

Л-ра і джерела: «Комуніст». – 1933. – 1 січня, 30 березня, 4 квітня; РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 810, 813, 816; ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 14. – Спр. 659. – Арк. 1,6; Там само. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 2131. – Арк. 11, 18–19; Попов В.П. Паспортная система в СССР (1932–1976 гг.) // Социологические исследования. – 1995. – №8. – С. 4–7; Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Паспортизація населення // Енциклопедія історії України. Том 8. – К., 2011. – С. 83; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 630.

ПАХЛЬОВСЬКА Оксана Єжи-Яківна – письменник, культуролог, громадська діячка. Народилася 18 вересня 1956 р. у м. Київ. Вищу освіту здобула на філологічному ф-ті Московського державного ун-ту ім. М.Ломоносова за фахом «італійська мова і література» (1980). Аспірантка Ін-ту літератури АН УРСР (1986). Перекладач з італійської, іспанської, провансальської літератури. У 1991 р. запрошена до Римського ун-ту для викладання, професор, доктор філологічних наук («Концептуалізація української літератури як невід'ємної частини європейської цивілізації», 2000). Член редколегії журналу «Сучасність» (2000–2007), Наукової ради Ін-ту студій суспільної та релігійної історії (м. Вінченца). П. перекладач творів Ф.Гарсіа Лорки, С.Квазімодо та ін. українською мовою. Вона є функціональним експортером українського слова в Італії, засновником кафедри україністики при Департаменті європейських та інтеркультурних студій Римського ун-ту «Ла Сап'єнца». Учасник міжнародних симпозіумів, приурочених проблемам Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, виголошувала доповіді, вирізняючись високим рівнем образного узагальнення, соціально-психологічного і політологічного підтексту. Одна з ініціаторів та організаторів скликання міжнародної конференції, яка відбулася в жовтні 2003 р. в Італії (м. Вінченца). «Голодомор, – наголошувала П., – був спрямований на те, аби «вийняти» з України українців, вирвати з коренем демографічно незнищиме осердя нації – і заселити потім цей ще живий цвинтар ордою роботолізованих руйнаторів». Від усвідомлення страшної руїни українського духу вдався до самогубства М.Хвильовий, а мільйони стали жертвами «українського Голодомору». П. зазначає, що «...соціально-психологічно-культурна площина геноциду продовжує залишатись простором питань без відповідей». Актуальним постає її ставлення до позиції Росії, від якої Україна не вимагала і не вимагає компенсації за Голодомор, а «попросила лише про справедливість», щоб вона, «...спадкоємниця СРСР, зробила розрахунки із своїм минулим і визнала свою провину». Однак, враховуючи різні обставини, П. висловила сумнів стосовно каяття, бо «...офіційна Росія не просто не визнає цієї вини, – вона не визнає самого факту Голодомору». Вислів П. «змова мовчання» адресований тим світовим політикам, які продовжують мовчати, не визнають Голодомору-геноциду. В інтерв'ю засобам інформації у квітні 2015 р. П. повернулася до теми Голодомору в контексті війни на Сході України: «Європа свого часу заплющила очі на геноцид України – Голодомор. Те саме стосується сталінських репресій». Застосовуючи термін «моральна географія», письменниця апелює до почуття вини європейської цивілізації, яка, окрім «занепокоєння», байдуже споглядає за агресією Росії проти України. Європейці знають, хоча не всі, де Україна на карті, але мало знають про українську історію. «А ми навіть не маємо роману – чи якогось іншого авторитетного для Заходу літературного тексту – про Голодомор, найбільшу трагедію України XX століття». Насправді твори про Голодомор є *(див. Літературно-художні твори)*, але вони не перекладені європейськими мовами. П. – лауреат Національної премії імені Т.Г.Шевченка (2010), премії імені Василя Симоненка (1989), Олени Теліги (2005).

Л-ра і джерела: Пахльовська О. Мати і антихрист: відлуння голодомору в літературі // Слово Просвіти. – 2003. – 5 – 11 листопада; Гея: смерть і воскресіння // Україна молода. – 2005. – 26 листопада; Ave Egora! – К.: Пульсари, 2008. – 654 с.; «Супроти упирів минулого»: Голодомор і формування історичної пам'яті в українській, польській та російській культурах. Міжнародна наук. конф., Хелм, 16–17 травня 2008 р. – Chelm, 2008. – С. 43– 49; День. – 2008. – №208, 210, 212

ПАХАРЕНКО Василь Іванович – учений-філолог, літературознавець. Народився 12 травня 1964 р. в с. Червона Слобода Черкаського р-ну Черкаської обл. Вищу освіту здобув на філологічному ф-ті Черкаського педагогічного ін-ту (1985). Аспірант Ін-ту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України (1991–1994). Кандидат (1994), доктор філологічних наук (2015). Дослідник ідейно-естетичних та концептуальних основ методу соцреалізму в українській літературі 1920-х рр. П. одним із перших видрукував гострі публіцистичні матеріали про голод 1932–1933 рр. в Україні. Його стаття «Голод» в «Літературній Україні» за 10 листопада 1988 р. викликала жваву дискусію в інтелектуальному середовищі істориків, письменників України. Вона започаткувала своєрідне змагання між істориками та літераторами щодо висвітлення причин та наслідків Голодомору, вирізнялась категоричністю суджень стосовно винуватців геноциду. Стаття «Голодний 33-й», яку надрукувала «Молодь Черкащини»

18–24 липня 1989 р., стосувалася національних аспектів голоду. П. назвав Голодомор геноцидом українського народу, писав про це в літературно-публіцистичних часописах у 1989 р. Він простежив зв'язок Голодомору з рефлексіями інтелігенції та громадськості Західної України 1930-х рр., упорядкував збірники спогадів очевидців Голодомору – селян Наддніпрянщини (2003). Автор етнографічних та фольклорних розвідок про відображення теми Голодомору в народній творчості. Опублікував кілька статей про свідчення очевидців. Документально-публіцистична книга П. «Віті єдиного древа» (2005) підсумовує на даний час творчий доробок П. щодо висвітлення Голодомору.

Л-ра і джерела: Пахаренко В. Гарячий попіл // Березіль. – 1991. – №10. – С. 135–149; Його ж. Геноцид: Правда про голод на Україні 1933 р. // Жовтень. – 1989. – №1. – С. 76–81; Його ж. Голод // Нові дні. – 1989. – Ч. 468. – С. 4–8; Його ж. Побратимство: Голодомор 1933 року в Наддніпрянщині і Західна Україна // Літературна Україна. – 1991. – 1 травня; Його ж. Гарячий попіл: Свідчення очевидців // Свобода. – 2003. – 22 серпня; Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліографічний покажчик. – Одеса – Львів, 2001. – С. 597; Пахаренко В. Віті єдиного древа: Україна Східна і Західна в апокаліпсисі XX століття. – Черкаси: Брама – Україна, 2005. – 304 с.

ПЕРЕСЕЛЕННЯ з Білорусії – організоване Всесоюзним переселенським комітетом масове переміщення колгоспників, худоби, реманенту, предметів селянського побуту у виморені голодом українські села. Колгоспники Білорусії не зазнали Голодомору в 1932–1933 рр., хоча факти локального голодування в окремих районах республіки спостерігалися. 15 липня 1932 р. робітники Білорусії надіслали листа до ЦК КП(б)У, в якому висловили подив: «Колі гэта было, штоб Украіну Беларусія карміла. Былі горшые годы, але Украіна кармыла Беларусію, а цяперь наодворот». Рішення про переселення колгоспників Західної обл. (Смоленщина) в Україну ЦК ВКП(б) прийняв 31 червня 1933 р., а в жовтні – грудні 1933 р. до Одеської обл. перевезли 4630 дворів білоруських колгоспників, особливо до Снігурівського р-ну, в якому жили етнічні білоруси. Переселенці привезли з собою 3864 коней, 5295 корів, понад 10 тис. голів дрібної худоби. Загалом відправили в Україну 61 потяг. Частина переселенців побачила жахливі наслідки Голодомору і повернулася до Білорусії.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 209; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 987.

ПЕРЕСЕЛЕННЯ колгоспників з РСФРР – масове перевезення російських колгоспників в українські села південно-східних областей УСРР у роки Голодомору. П. к. відбувалося з ініціативи ЦК ВКП(б) та організаційно-фінансового забезпечення Раднаркому СРСР, а також під особистим наглядом В.М.Молотова і Л.М.Кагановича. Рішення про переселення ухвалив ЦК ВКП(б) 31 червня 1933 р., який знав про катастрофічні наслідки голоду в Україні. До 1 січня 1934 р. було заплановано переселити 20 тис. господарств російських колгоспників у села Одеської, Донецької, Харківської та Дніпропетровської обл. Переселенню підлягали 4,5 тис. осіб із Центрально-Чорноземної обл. (ЦЧО), 4,5 тис. з Івановської та 2,5 тис. господарств з Горьківської обл. 28 грудня 1933 р. в УСРР переселили: з Горьківської до Одеської обл. 2120, з Івановської до Донецької 3527, з ЦЧО до Харківської 4,8 тис. дворів російських колгоспників, а загалом – 21856 дворів. Організаторів великого переселення народів уряд нагородив державними орденами. Однак частина переселенців, особливо з Донбасу та півдня України, повернулася до місць попереднього проживання.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2007. – С. 949, 983, 993.

ПЕТИЦІЙНА практика – термін і явище, які виникли у хлібозаготівельну кампанію 1931/32 р. П. п. була формою офіційного звернення селянина або радянського органу влади про нереальність плану заготівлі хліба. Вона існувала з 1929 р., але у вигляді «круглого аркуша », щоб не могли встановити прізвища автора першої скарги. Прямі кути аркуша паперу обрізували, тому документ набув назву «круглий аркуш». Подання скарг або заяв від офіційного органу (сільради, райвиконкому) вважалося «петиційною практикою». Сам термін постає у звіті Всесоюзного об'єднання «Заготзерно» 7 вересня 1932 р. про стан хлібозаготівлі в УСРР.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 311.

ПЕТРОВСЬКИЙ Григорій Іванович – голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Всеукраїнського центрального комітету незаможних селян, почесний голова Всеукраїнського товариства «Друзі дітей». Член РСДРП з 1897 р., ЦК ВКП(б) (1921–1938), кандидат у члени політбюро ЦК ВКП(б) (1926–1939) та ЦК КП(б)У (1920–1938). Партійна і радянська діяльність П. відбувалася в Україні до кінця 1930-х рр. Народився 4 лютого 1878 р. в м. Харків.

Активний учасник боротьби з Українською Центральною Радою, народний комісар внутрішніх справ РСФРР (листопад 1917 – березень 1919 р.), прихильник «червоного терору». У роки голоду 1921–1923 рр. займався організацією продовольчого забезпечення голодуючих селян південних губерній УСРР, очолював

державні структури (Центральна комісія допомоги голодуючим тощо), особисто перебував у голодних районах, зустрічався з керівниками міжнародних громадських місій (Ф.Нансеном, В.Квіслінгом та інш.). П. не виступив проти вивезення українського хліба до Москви, не заперечував перевезення голодних дітей з Поволжя в Україну. У 1920-х рр. він та члени його родини лікувалися у провідних клініках Німеччини та Австрії.

Підтримав сталінську теорію і практику примусової колективізації, ігнорував локальний голод 1928–1929 рр. в окремих районах півдня України. 9 грудня 1931 р. П. призначили уповноваженим політбюро ЦК КП(б)У для організації «рішучого перелому» хлібозаготівлі на Запоріжжі. У листопаді 1931 р. – протягом першої половини 1932 р. до приймальні П. надходили сотні селянських скарг з викладом обставин та причин голоду. 1 листопада 1931 р. до нього звернулися учні Печерської школи Брацлавського р-ну Вінниччини: «Просимо у Вас допомоги, бо ми пропадаємо з голоду. Нам треба вчитися, а ми з голоду не можемо по світі ходити». Учні сподівалися на допомогу: «Ми віримо, що Радянська влада нам допоможе і спасе нас від голодної смерті». Віра на порятунок помирала разом з ними. 25 листопада 1931 р. правління артілі «Незаможник» с. Тишківка Гайсинського р-ну звернулися до П. з листом: «Нещасного селянина скрізь палачі і вбивці п'ють послідню каплю крові селянської, а пишуть, що будують соціалізм. Це не будівництво, а убійство, з такою політикою соціалізму нам не збудувати». 10 січня 1932 р. робітник С.І.Торгало звертався до «всеукраїнського старости» П. із звинуваченням влади, яка довела «...молоде сімейство по декілька тижнів не їсти, не бачити хліба перед собою, бути голодними». Селянин А.З.Литвиненко з с. Лозове Олексіївського р-ну Харківської обл. повідомив П.: «...я зараз зі своєю сім'єю голодаю». Інколи приймальна ВУЦВКу реагувала на листи-скарги селян про випадки голодної смерті. 27 травня 1932 р. селянин М.М.Тавлуй із с. Крехаєв Остерського р-ну Київської обл. писав: «Я хочу жити, но не можна, умираю з голоду. Як в нас у с. Крехаєві, так і по цілому району Остерському настояща голодовка, много убивають себе і мруть з голоду». Листи постійно надходили до урядових кабінетів, але залишалися без відповіді.

П. особисто відвідав райони Київської та Вінницької обл., спілкувався з голодними селянами. 23 лютого 1932 р. він запропонував членам політбюро ЦК КП(б)У звернутися до Москви з викладом «тяжкого продовольчого становища» та «гострої нестачі продовольства для насіння і кормів для худоби» в районах Одеської, Дніпропетровської, Харківської, Київської та Вінницької обл., підготувати текст постанови щодо «припинення хлібозаготівлі в Україні і проголошення вільної торгівлі», пропонував організувати комісію для надання допомоги. Звернення П. не підтримали окремі члени політбюро та С.Косіор. 10 червня 1932 р. П. надіслав листа Й.Сталіну та В.Молотову, у якому зізнався, що «українські комуністи» знали про катастрофічну ситуацію на селі. Він визнав провину ЦК КП(б)У щодо зобов'язання Україною виконати план хлібозаготівлі в обсязі 510 млн пудів. «Я був у багатьох селах цих районів і всюди бачив, – наголошував П., – що значна частина села охоплена голодом. Небагато, але є і опухлі від голоду, головним чином, бідняки і середняки». На зборах сіл, де був П., селяни лаяли владу «на чому світ стоїть», а інколи критика «...заходить дуже глибоко і широко – навіщо створили штучний голод, адже у нас був урожай, чому насіння забирали – цього не було навіть за старого режиму; чому українцям треба в складних умовах їхати за хлібом у нехлібні краї, а не привозять хліба сюди». П. направив листа до Москви без дозволу політбюро, тому висловив власну номенклатурну і людську позицію. П. просив 1,5 млн пудів продовольчої допомоги, боявся передчасних жнив, підкреслював «тяжке становище інтелігенції на селі». Не приховував факту висіву зернових нижче агрономічної норми, «дуже напружений» баланс зернових культур в Одеській обл. та в Автономній Молдавській СРР. Зазначив, що «...інколи дві третини чоловіків покидають село», їдуть за хлібом до Білорусії, Росії і на Північний Кавказ. П. пропонував організований виїзд за хлібом через мережу кооперації, посилався на листи селян, у яких зазначалося: «Чому забороняють поїздки за хлібом?».

15 червня лист П. прочитав Й.Сталін, перебуваючи в Сочі. Відповідь була категоричною: вождь визнав позицію П. номенклатурною грою «...святого, що віддає себе в жертву «директиві ЦК ВКП», щоб добитися зменшення плану хлібозаготівлі». Прохання П. відхилив: «Україні дано більше ніж треба». Л.Каганович погодився з думкою Й.Сталіна. На конференції КП(б)У, яка відбулася 6–7 липня 1932 р. в Харкові, П. спробував схилити окремих членів ЦК та політбюро до збалансовано плану заготівлі хліба в Україні. Присутні В.Молотов та Л.Каганович звинуватили П. у «капітулянтстві». Приїзд в Україну 30 жовтня 1932 р. В.Молотова з «групою товаришів» припинив будь-які дискусії про реальність чи нереальність планів. Того ж самого дня П. відправили на Донбас для організації та проведення хлібозаготівлі і забезпечення виконання річного плану. Він перебував у районах Донецької, Київської, Вінницької, Чернігівської обл. В архівному фонді ЦК КП(б)У збереглися щоденники поїздок

П. селами та районами України. 9 грудня 1932 р. він особисто перевірив стан хлібозаготівлі у Волноваському р-ні Донецької обл., господарства якого щоденно здавали по 300 т хліба, але досягли лише 65% планового завдання. Із 20400 т хлібозаготівельного плану з р-ну вивезли 13200 т. П. записав до щоденника: «На чорній дощі Нова Карань. Стягнено дотерміново кредити, усі зобов'язання, вивезено товари і проведена відповідна масова робота». Відвідавши с. Ново-Олексіївка та артіль ім. Леніна, П. зафіксував враження від побаченого: «Село має вигляд, ніби після смерчу. На цілу вулицю майже немає жодного житлового будинку, все зруйновано. За повідомленням члена осередку Воробйова та інших товаришів у минулому були великі «перегиби». Керував цим уповноважений райпарткому та помічник прокурора Єрмилов, який тут це і наробив. Такі були перегиби, що ледве усі з села повтікали». Особисто бачив, що в Сартанській сільраді «хліба немає», але хлібозаготівлі продовжував, внаслідок чого поголів'я худоби зменшилося в 4 рази. У Краматорському районі «самоліквідувалися» 6 колгоспів, тому що селяни виїхали за хлібом «неорганізованим порядком»: «...залишились люди, що спроможні ходити біля коней, охороняти комори, а на полі нема кому робити». Нижнянська сільрада Кадіївського р-ну мала в 1931 р. 200, весною 1932 р. 130 дворів, а «...на час мого перебування залишилось 41 господарство і половина з них теж хоче розбігтися», - писав П. У Маріуполі він особисто пересвідчився, що пуд жита коштував 95 крб., а кілограмовий буханець печеного хліба 17 крб. В офіційних звітах П. уникає висловлювань про голод, але подає інформацію про його наслідки та жахливу соціально-економічну ситуацію в селах. Однак вичерпно інформував ЦК партії про репресивні методи хлібозаготівлі в Сталінському р-ні: 948 керівників сільських рад, 412 твердоздавців, 632 контрактанти, 443 спекулянти засудили за «хлібними справами» - всього разом з іншими «саботажниками» 4515 осіб. Майже фронтові зведення. Натуральний штраф застосували до 868 господарств на суму 535 тис. крб., 368 дворів здали 16616 кг «м'ясного штрафу». Звітуючись про стан організації хлібозаготівлі в Краматорському р-ні, П. зізнався, що «...я, хоч і тиснув на обов'язковість виконання плану хлібозаготівлі повністю, однак мушу сказати, що район не зможе виконати на 100%». Виконав лише 54% планового завдання. П. особисто відвідав Сватівський, Старобільський, Новопсковський, Рубіжанський, Новоайдарський райони, у господарствах яких врожай становив 5–6 центнерів з га.

Чергова поїздка П. до районів Харківської та Чернігівської обл. з метою організації хлібозаготівлі відбувалася у березні - травні 1933 р. 19 березня 1933р. повідомив С.Косіора і П.Постишева про скрутне становище селян Пирятинського р-ну, який здав 12 тис. т хліба, але виконав лише половину плану. Враження П. виявилися сумними: «Є в районі голодні, пухлі. Вмерло 8 чол., більшість колгоспників допомогу продовольчу - громадського харчування організувати не можуть, бо нема ніяких фондів на 30 тис. осіб. В окремих колгоспах дуже тяжке становище, де без цієї допомоги навіть не можна провести сівбу». На Чернігівщині П. став свідком позбавлення селян домівок, господарських будівель за невиконання подвірних завдань хлібозаготівлі. Особисто відвідав Ніжинський, Менський, Городянський, Добрянський р-ни. У Коростенському р-ні на Київщині довідався про 5,5 тис. голодуючих селян, з яких діти становили 3260, про смерть 43 осіб від голоду. Вираз «Даємо допомогу 3800 голодним, з яких 2450 дітей», власноруч написаний П., доводить його особисту причетність до організації хлібозаготівлі й появи голоду серед дітей.

П. записував випадки голоду до окремого розділу власних нотаток - «Відомості по одержані заяви на голодування за час 27 березня по 31 березня 1933 р.». Вони мали б шокувати П., адже надходили з Одеської, Харківської, Київської обл., вражали жахливими соціальними наслідками: «колгоспники голодують», «залишились лише вдови та родини червоноармійців», «заживо голодом поховані», «десять душ сім'ї, всі пропадаємо з голоду». П. зустрічався з селянами Устимівського, Нехворощанського, Снігурівського Одеської, Сахновщанського, Печенізького Харківської, Сквирського р-ну Київської обл. Вражала статистика спустошення селянських дворів - у 5–12 разів від їх загальної кількості до голоду. 13 квітня 1933 р., перебуваючи у Вінницькій обл., П. отримав повідомлення з Крижопільської райміліції про затримання прохачів хліба віком від 12 до 18 років, яких «етапним порядком» направили до Тульчина. «Ніхто не годував цих затриманих і частина з них була в такому виснаженому стані, що дальше йти не могла», - інформував керівник районної міліції. П. особисто переконався у відсутності продуктів у колгоспників Томашпільського р-ну, пропонував залишити 25% молока для дітей від заготовленого в районі шляхом натурального податку. 16 квітня порадив В.І.Чернявському *(див. Чернявський В.І.)* їхати до Москви по допомогу. Брав участь у закритому засідання Вінницького обкому партії, чув інформацію про нестерпне голодування 50 тис. осіб в окремих районах, про те, що «...значно збільшилася кількість смертей». Український Червоний Хрест було зобов'язано організувати допомогу 30 тис. дітей в області. Жахлива смертність селян

спостерігалася в 39 колгоспах Немирівського р-ну, у яких виявили 2,5 тис. опухлих селян. Аргументи П. «в інших місцях ще гірше, ніж у вас» не вирішували справу, а лише засвідчували його руйнівну хлібозаготівельну діяльність. Подібні наслідки Голодомору П. спостерігав на Дніпропетровщині, яку відвідав наприкінці квітня – початку травня 1933 р. Наявність половини робочої худоби в колгоспі вважав нормальним явищем, а його наказ «дати продовольчу допомогу голодуючим» не виконувався через відсутність хліба, який вивезли на елеватори заготівельної контори «Союзхліб». Звернення української номенклатури до Кремля за хлібом вважалися проявом «гнилого лібералізму». 3 травня 1933 р. П. особисто перевірив стан Богданівської сільради Покровського р-ну Дніпропетровської обл., у якій зникло 400 селянських дворів, а на 114 хат припадала одна корова, половину свиней забрали через «натуральний штраф», виявили 52 ц прихованого в ямах хліба. Села Водяне, В'язівка, Межиріч Павлоградського р-ну охопив масовий голод. Його номенклатурним творцем був П., хоч у лютому – червні 1932 р. намагався переглянути методи і систему хлібозаготівлі. Голова законодавчого органу УСРР причетний до формування карально-репресивного механізму позбавлення селян хліба, особисто впроваджував його восени 1932 та протягом першої половини 1933 р., виявив службову бездіяльність щодо унеможливлення Голодомору.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 164, 169, 176; Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1991. – С. 365, 470; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 121, 123, 233, 245, 491, 493; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 219, 352, 413, 424; ЦДАГО України. – Ф. 237. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 4–227; Мовчан О.М. Петровський Григорій Іванович // Енциклопедія історії України. Том 8. – К., 2011. – С. 193–195; Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 241.

ПИРІГ Руслан Якович – український історик, архівознавець, дослідник політичної історії України XX ст. Народився 30 червня 1941 р. в с. Супротивна Балка Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Харківського державного ун-ту (1970). Співробітник апарату ЦК Компартії України (1977–1989): інструктор, завідувач сектору, заступник директора Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України (1989–1991). Директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України (1991–1997), начальник Головного архівного управління України (1998–2000), голова Держкомітету архівів України (2000–2002). У 1994 р. захистив докторську дисертацію «Життя і діяльність М.С.Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920–1930-ті рр.)». Член Асоціації дослідників голодоморів в Україні (1992). В Ін-ті історії України НАН України з 2002 р.: головний науковий співробітник, завідуючий відділом історії Української революції. Один з основних упорядників першого в Україні збірника архівних документів про голод 1932–1933 рр., який вийшов у 1990 р., автор підрозділу «Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України» колективної монографії, кількох десятків статей про Голодомор. Упорядник та автор передмови документального видання «Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали» (2007). Учасник міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій з питань Голодомору, які відбувалися в Україні, Росії, Польщі. Вивчав архівні документи про голод 1946–1947 рр. Нагороджений орденом «За заслуги» III ст. (2007).

Л-ра і джерела: Пиріг Руслан. Бібліографічний покажчик: До 60-річчя від дня народження. – К., 2001; Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник. Вип. 2. – К. – Львів, 2003; Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. – К., 2006. – С. 618–619; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Упоряд. Р.Я.Пиріг (керівник), А.В.Кентій та інш. – К.: «Політвидав», 1990. – 605 с.; Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнарод. наук. конф., 27 травня 1997 р.. Матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 21; Ковальчук О.О. Пиріг Руслан Якович // Енциклопедія історії України. Том 8. – К., 2001. – С. 209.

ПІДГАЙНИЙ Олег Семенович – історик, бібліограф. Народився 1 січня 1933 р. в м. Харків. Син С.О.Підгайного. Разом з батьком перебував у таборах для переселенців у Німеччині (м. Новий Ульм, 1943–1949), виїхав до Канади. Освіту здобув у Мак-Гільському ун-ті м. Монреаль (провінція Квебек, Канада). Викладач Обернського ун-ту (штат Алабама, США). Редактор часопису «The New Review» (1961), засновник Українського звукозаписного фотоархіву в Торонто (1977), Ін-ту імені Симона Петлюри у м. Філадельфія (шт. Пенсильванія, США, 1977). Дослідник Української революції 1917–1921 рр., польсько-українських відносин початку XX ст., українсько-єврейських стосунків у роки Другої світової війни, упорядник бібліографічних довідників про С.Петлюру. У 1976 р. зазнав переслідувань у США за наукові погляди про українсько-єврейські відносини, тимчасово звільнений від викладацької роботи. На його захист виступив професор Ф.Колтунок. П. написав критичну рецензію на роман І.Ф.Стаднюка «Люди не ангели» (1963). Вважав голод організованим, штучним.

У 1963 р. опублікував дві статті про голод у 1933 р. на сторінках «The New Review», учасник меморіальних заходів на початку 1980-х рр., приурочених до 50-х роковин Голодомору, запропонував спорудити «... всеукраїнського та всесвітнього пам'ятника жертвам Великого голоду в Україні».

Л-ра і джерела: Pidhainy O.S. Destruction of a Nation: 1933 // New Review. A Journal of East – Europ. History. – 1963. – Vol. 3, №3. – P. 1–3; Підгайний О. Про голод 33-го року «без емоцій» // Анабазис. – 1982. – Ч. 3. – С. 19–21; Підгайний О. Відзначення сумної річниці 50-річчя голоду в Україні // Наша мета. – 1982. – 25 серпня; Підгайний О. Чужинецькі достойники та дипломати вільного світу у відзначенні 50-річчя Великого штучного голоду в Торонто, Канада // Український голос. – 1984. – 5,12,19 березня; Підгайний О. Справа всеукраїнського і всесвітнього пам'ятника жертвам Великого голоду в Україні 1932–1933 // Українська думка. – 1983. – 10 листопада: проф., д-ра Філімон Колтунок. Ми всі мусимо стати в обороні проф. Олега Підгайного // Свобода. – 1976. – 30 жовтня.

ПІДГАЙНИЙ Семен Олександрович – історик, археограф, громадський діяч. Народився 17 квітня 1907 р. в станиці Новомінська Єйського повіту на Кубані. Воював проти більшовиків, утратив родину. Вищу освіту здобув у Київському ін-ті народної освіти (1924), науковий співробітник Музею Слобідської України в Харкові, викладав історію в ХІНО, репресований, в'язень Соловецького табору особливого призначення (1933–1940), повернувся в Україну. Жив у м. Ізюм на Харківщині. У роки Другої світової війни лишився в Харкові, був членом міської управи. Виїхав до Німеччини, перебував у таборах для переселенців (1943–1949), емігрував до Канади. За ініціативи П. засновано «Союз українців, жертв російського комуністичного терору» (1950), очолював Світову федерацію політв'язнів (до 1955). У 1953 р. опублікував книгу «Острів смерті», яка показала повсякденне життя соловецьких в'язнів. Науковий редактор «Білої книги про чорні справи Кремля» (1955), яка виявилась першим меморіальним виданням про Голодомор, увібрала спогади та архівні документи про голод 1932–1933 рр. в Україні. У передмові до книги названо голод штучним та організованим. Редактор англомовного видання «The New Review. A Journal of East-European History». Учасник меморіальних заходів до 20- і 30-річчя Голодомору, у 1963 р. виголосив доповідь про голод на зібранні української громади м. Детройта і Віндзора. Помер П. 14 листопада 1965 р. у м. Торонто, похований на цвинтарі «Проспект».

Л-ра і джерела: Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. – Б. м. – Прометей, 1947. – 93 с.; Підгайний С. Недостріляні (У двох частинах). – Б. м.: В-во «Україна», 1949; Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні (У двох частинах). – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 328 с.; Ясь О.В. Підгайний Семен Олександрович // Енциклопедія історії України. Т. 8. – К., 2008. – С. 230.

ПІДКИДНІ (підкидки, підкинуті немовлята) – безпритульні і покинуті діти від одного місяця до 4-х років, залишені батьками біля лікарень, дитбудинків, держустанов, житлових будинків. Групи П. почали з'являтися в січні 1932 р., згодом у жовтні – грудні 1932 р. почастішали, а протягом першої половини 1933 р. набули ознак соціального лиха. Влітку 1932 р. Київська міська контрольна комісія Робітничо-селянської інспекції повідомила: «За останній час по місту Києву збільшилась кількість безпритульних дітей (підкиднів), особливо віку від одного до 4-х років. Починаючи з січня місяця 1932 року, ця цифра весь час щомісячно збільшується: січень 34, лютий 98, березень 103, квітень 144, травень 227, червень 223 та липень 155». Діти старшого віку поповнювали контингент класичної армії безпритульних. Міська влада виявилась неготовою дати раду П., з яких «переважна більшість діти районів області». П. помирали на вулицях до їх виявлення спеціальним комісіями, а також у дитячих установах та лікарнях. Книги запису громадського стану (загси) фіксували причини смерті, а пункти 10–13 про соціальний статус та місце проживання особи заповнювалися словом – «підкидень». Помирали у притулках, яслах, просто неба. На вулицях міст перебували десятки тисяч П., на шиї або в кишенях яких знаходилися «бірки» з ім'ям та прізвищем, тому до книг загсів потрапили записи: «невідомий», «підкидень», «Байдук Шура 3 роки», «Аукін Володя 4 роки», «Бєлкіна Соня 2 місяці», «Антоненко Коля 4 роки», «Корнієнко Василь 1 рік». Лише в Жовтневому р-ні Києва таких дітей було виявлено 367, багато з них померли весною 1933 р. у віці від кількох місяців до 6 років. На Вінниччині у другій половині 1932 р. та станом на 10 лютого 1933 р. підібрали 596 «підкиднів». Партійні і радянські органи визнали, що в березні 1933 р. «почастішали випадки підкидання дітей». П. стали соціальною, але рукотворною аномалією, наслідком організованого голоду.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 779; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 360; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 146, 217.

ПІДКУРКУЛЬНИКИ (підкулачники) – соціально-політичний ярлик, яким радянська влада таврувала селян, що виступали проти колективізації, хлібозаготівлі та інших більшовицьких експериментів на селі.

П. вважали будь-кого, хто чинив пасивний або активний опір владі. Термін і явище виникли у 1920-х рр. 15 лютого 1929 р. Прилуцький окрвиконком доповідав про політичну ситуацію в селах округи: «Кулаків до Рад не проведено, але окремі випадки проведення поодиноких підкулачників все-таки маються». П. вважали «...осіб, пов'язаних з куркулями» та «близький до них елемент». Співчуття односельчан до розкуркулених сприймалося сільрадами «як настрої підкуркульників». Їх масово виявляли весною 1930 р. в селах Криворізького, Лебединського р-нів, а восени того ж року керівництво Мелітопольського р-ну пропонувало «жорстко вдарити по тих, хто куркулеві потурає». Термін П. набув ідеологічного та кримінального тлумачення. Його застосовували свідомо, щоб засудити опір селян. 30 січня 1931 р. Укрколгоспцентр доповідав про настрої селян у Понорницькому р-ні: «Один такий підкуркульник виступив на зборах одного з кутків с. Понорниці з такою промовою: «Чому ви не приймаєте куркулів до колгоспів?». Ви кажете, що вони куркулі і не повинні бути в колгоспі. Ні, це не куркулі, це працівники з мозолястими руками. Коли ви їх приймете в колгосп, тоді й ми будемо в колгоспі». 18 лютого 1932 р. члена ВУЦВК О.Вельме з с. Колчанівка Люксембурзького німецького національного р-ну визнали «підкуркульницею» лише за те, що вона виступила проти репресивних методів хлібозаготівлі. П. ставали всі, хто закликав не виконувати хлібозаготівельні завдання. 5 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У розробило заходи боротьби із саботажем хлібозаготівлі, щоб завдати «рішучого і швидкого удару» по «куркульським елементам та їх поплічникам». Їх називали також «посібники куркулів», «підспівувачами куркулів» «переродженцями». Ідеологічна термінологія набувала сили судового рішення, якщо торкалася конкретної особи.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1991. – С. 59, 143, 164; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 68.

ПІДПАЛИ колгоспів – форма активного опору селян колективізації та хлібозаготівлі, свавіллю влади на місцях. П. к. стосувалися пошкодження переважно нерухомого майна (клуні, комори, склади) та сільськогосподарського реманенту (гужовий транспорт, техніка, плуги, букери тощо). 15 травня 1932 р. Вінницький обком КП(б)У інформував ЦК партії про «контрреволюційні» виступи селян: «Робота по проведенню хлібозаготівлі та підготовки до посівної кампанії викликала шалену боротьбу куркульсько-ворожого елементу, який в своїх спробах зірвати наші міроприємства переходить до активних методів боротьби: підпалів колгоспів та окремих активістів села, збройних методів і вбивств». За грудень 1931 – квітень 1932 р. на Вінниччині сталося 26 підпалів колгоспів. Інколи до П. к. вдавалися «втікачі із заслання – куркулі». Радянська влада вважала П. к. «терористичними актами». Вони тривали протягом 1932 р., а зимою 1933 р. майже припинилися внаслідок «оперативних дій» ДПУ та масового голоду. Селяни шукали порятунку, вдавались до пасивного опору: покидали колгоспи, виїздили за хлібом, полишали родини і села.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 277–279.

ПІДПАЛКИ – їжа (їдло) голодних людей в українських селах 1932–1933 рр. П. виготовляли з житнього або пшеничного борошна з домішками мерзлої картоплі, вареного буряка. Суміш розводили на воді. Жителька с. Грушка на Кіровоградщині М.Т.Равлюк згадувала: «Поїси, а в животі – наче хто каміння накидав». П. вдавалися надто глевкими, але не кожна селянська родина могла дозволити їх собі, тому що борошно видавали переважно для харчування трактористів, що працювали безпосередньо в полі.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го / Зібрав та упорядкував Олекса Різников. – Одеса, 2003. –С. 177.

ПІСКИ – село Баштанського р-ну Одеської обл. Пісківська сільрада об'єднувала 481 селянське господарство з населенням 2176 осіб, з яких 2171 етнічні українці. 6 грудня 1932 р. с. П. було занесене на «чорну дошку», жителі опинилися в резервації, тому що діяв режим продовольчої, комунікаційної, соціально-економічної ізоляції селян. 19 січня 1933 р. районна газета «Під прапором Леніна» повідомила про те, що с. П. оголосили на «чорну дошку» за «... саботування хлібозаготівлі, що його організовано куркульсько-петлюрівськими елементами». Виселили 30 «куркульських господарств», але «...в Пісках ще багато залишилось куркулів та їх натхненників, які продовжують чинити шалений опір хлібозаготівлям». Редакція «викрила саботажника» в особі голови колгоспу, який вивіз на елеватор 4 ц хліба, а в коморі залишив 75 ц. Селян карали за крадіжку колгоспного хліба. Голову артілі «ім. Андре Марті» О.С.Сердюка засудили до 10 років таборів за відмову від виконання хлібозаготівельного плану. Село П. оточили 40 міліціонерів, не випускали селян, і вони почали масово помирати. У 1932–1933 рр. в с. П. померло близько 600 осіб. Їх закопували у братські могили.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки перепису населення 1926 р. Статистика України

№96. – Х., 1927. – С. 113; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2008. – С. 449, 604–605; Голод-геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини: погляди істориків, архівні матеріали (до 70-річчя трагедії). – Миколаїв, 2003. – С. 186.

ПІСКОРСЬКИЙ Іван Кіндратович – житель с. Воскресенське Миколаївського р-ну Одеської обл. У 1932 р. П. працював директором школи, публічно вимагав видати борошно для вчителів на два місяці авансом, тому що хліб вивозили з села на елеватор, а педагоги масово голодували. 27 грудня П. затримали органи ДПУ УСРР, заборонили покидати село, а 22 вересня 1933 р. кримінальну справу припинили. Реабілітовано 20 вересня 1996 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 170.

ПЛАН до двору – організаційна форма секторального розподілу хлібозаготівельного плану в кожному селі та селянському господарстві. Подвірний принцип вилучення селянського хліба діяв у 1921–1922 рр. У січні – липні 1928 р. його доповнили системними каральнo-репресивними методами, тому класична продрозкладка набула функціональних ознак натуральної хлібної повинності для бідняцьких, середняцьких та особливо «куркульських господарств». 22 серпня 1932 р. Вінницький обком КП(б)У вимагав від Летичівського р-ну «доведення планів кожному двору» протягом 3-х днів. Конкретними оформленням плану займалися сільські ради, які встановлювали відповідний соціальний контингент «доведенців», враховували економічні ознаки кожного двору *(див. «Твердоздавці», «Експертники»)*. План до двору виявився адміністративно-репресивною формою індивідуального терору влади проти селян. За його невиконання позбавляли хліба, продовольства, майна, житла, худоби, присадибної ділянки. Уповноважені партійних органів, голови сільрад розподіляли хлібозаготівельні завдання по дворах, стежили за їх виконанням. План до двору був системним вироком для селянської родини, так як її позбавляли засобів існування, штовхали на межу голодної смерті.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1921–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 446; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 297.

ПЛАН хлібозаготівлі по селянському сектору – державний план заготівлі хліба в колгоспах, радгоспах та одноосібних селянських господарствах, дія з наміром свідомого позбавлення селян хліба, продуктів харчування. Визначення «селянський сектор» стосувалося основних виробників хліба, крім стягнення мірчука з млинів *(див. Мірчук)*, машино-тракторних станцій, окремих зернових трестів, дослідних агрономічних станцій. Встановленням заготівельного плану займалися Наркомзем СРСР, Управління народногосподарського обліку, Наркомат постачання СРСР. Вони враховували пересічну врожайність, реальну посівну площу для прогнозування біологічного валового збору, відтак і відповідного обсягу вилучення зерна. У 1928–1930 рр. практикували подвірний принцип стягнення хлібної повинності *(див. План до двору)*. Існували норми заготівлі, розроблені ключовими наркоматами *(див. Норми заготівель)*, але їх не дотримувалися заготівельні організації. Наркомзем СРСР запропонував політбюро ЦК ВКП(б) схвалити обґрунтовані норми заготівлі хліба *(див. Маркевич О.М.)*, та Управління народногосподарського обліку заперечило їх, тому що спиралося на пересічну врожайність і валовий збір зернових *(див. Осинський В.В.)*. Загальний план розглядали члени політбюро ЦК ВКП(б), вносили зміни й доповнення. 6 липня 1932 р. В.Молотов і Л.Каганович відхилили пропозицію ЦК КП(б)У про зменшення плану для України: «Визнати правильним встановлений ЦК ВКП(б) план хлібозаготівлі по селянському сектору в розмірі 356 млн пудів і прийняти його до безумовного виконання». Якщо в 1929–1931 рр. хлібозаготівельний план перевищував рівень хлібофуражного балансу на 6–9%, то у 1932 р. вилучення становило 53%, тобто більше половини валового збору. А секторальне виконання хлібозаготівельних завдань в колгоспах, радгоспах та одноосібному секторі супроводжувалося масовим голодом, катастрофічним занепадом тваринництва, недосівом зернових культур. Організаційно-функціонально «план хлібозаготівлі» став прикладною формою терору голодом.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С.450; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 231.

ПЛАН хлібозаготівлі в колгоспах – форма масового і системного вилучення зернових культур, дія з наміром позбавлення колгоспників хліба, продовольства. Стратегічний задум сталінської масової колективізації полягав у створенні колгоспів – «соціалістичних фабрик зерна». До 1931 р. основними виробниками зернових культур були селяни, а після завершення колективізації восени 1931 р. ними стали колгоспи. Їх основною формою були сільськогосподарські артілі, які намагалися самостійно формувати власний хлібофуражний баланс, дотримуючись статуту сільгоспартілі 1930 р. Однак центральні органи

влади перетворили колгоспи в основну форму масового вилучення зернових культур. 26 серпня 1930 р. Наркомат внутрішньої торгівлі СРСР, Колгоспцентр і Тракторцентр встановили порядок здавання колгоспами хліба державі. Вони вивозили на заготівельні пункти «всі свої товарні лишки» за конкретними нормами для кожного адміністративного району. «Товарні лишки» були договірними, тобто згідно з контрактом між колгоспом та МТС, між державними органами і конкретними господарствами *(див. Контрактанти)*. Однак у 1931–1933 рр. хлібозаготівельний план для колгоспів став непосильною натуральною повинністю, виконання якої завершувалося масовим голодуванням колгоспників, смертністю від голоду. Колгоспи не отримували грошової винагороди за вивезений на елеватори хліб, тому що принцип «товарності» не діяв, а колгоспна торгівля була заборонена, адміністративно обмежена і підконтрольна державним органам. 6 липня 1932 р. Всеукраїнська партійна конференція КП(б)У вимагала негайно встановити в кожному районі «план хлібозаготівлі по колгоспах». 7 липня ЦК ВКП(б) наказав «рішуче ліквідувати зрівнялівку в підході до колгоспів», дозволив залишати для свого розпорядження «більшу кількість хліба», але за умови успішного виконання загального річного плану. Партійно-політичне керівництво вимагало «доведення плану до колгоспу» упродовж 10-ти днів з моменту отримання районного завдання. ЦК ВКП(б) визнав згубною «...минулорічну практику, коли колгоспи за зданий ними хліб отримували дуже мізерну частину нарахованих їм грошей», тому запропонував розрахунок з ними за календарними датами. 16 липня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) встановило план для колгоспів України – 4,7 млн т. Його мали виконати до 15 січня 1933 р., але виконання затягнулося, а хлібозаготівельна кампанія в колгоспах завершилася позбавленням колгоспників хліба, катастрофічним порушенням їх фуражного балансу, занепадом тваринництва, масовим голодом *(див. Хлібозаготівлі в колгоспах)*.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 231; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 233, 236, 365, 460–462; ЦДАВО України. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 420. – Арк. 5.

ПЛАН хлібозаготівлі в одноосібному секторі – державна форма системного вилучення зернових культур, дія з наміром позбавити селян хліба та іншого продовольства селян, організація штучного голоду. Його застосовували індивідуально *(див. План до двору)* з використанням адміністративно-репресивних методів. Обсяг плану для селянських господарств встановлювали шляхом експертного обстеження економічного стану двору *(див. Експертники)*, але з метою масового вилучення хліба, а не обґрунтування господарських можливостей. 28 червня 1932 р. Л.Каганович повідомив Й.Сталіна про розподіл хлібозаготівельних завдань, підкреслив класову специфіку: «При розподілі плану хлібозаготівлі між колгоспним та одноосібним секторами не давати послаблення одноосібнику». Зазвичай плани встановлювали сільські ради. «Сільради, – наголошувалося 7 липня в постанові ЦК ВКП(б) «Про організацію хлібозаготівлі у 1932 р.», – повинні мати щоденний нагляд за всім селом як щодо одноосібників, так і колгоспів». 21 липня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) встановило для приватного сектора України заготівельний план – 1 млн т зерна. Його стягнення за допомогою репресивних методів та боротьби з «саботажниками» супроводжувалося свавіллям місцевої влади та її центральних органів, які системно позбавляли селян хліба, продовольства, вдавались до терору голодом *(див. Хлібозаготівлі в одноосібному секторі)*.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 233, 236, 260, 365, 460, 462.

ПЛЕСКАЧКИ – їжа голодних селян у 1932–1933 рр. П. виготовляли з полови зернових культур, з насіння бур'яну, які мололи на кустарних жорнах. До суміші додавали тертих буряків і пекли кользяники, які звалися ще плескачками. «Вони в горлі і гірчать, і колють, що трудно ковтнути, але їли», – згадувала очевидець Голодомору А.М.Кучерук з с. Судачівка на Житомирщині.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 121.

ПЛЯЦИКИ – сурогатна їжа голодних селян в Україні періоду Голодомору. П. виготовляли з вихолощених качанів кукурудзи, з будь-якого ліпшого бур'яну – лободи, кропиви. Жителька с. Хоцьки з Київщини Д.Т.Лихоліт пригадує, що помирали із сестрою, коли бо «понаїдалися пляциків з пустих качанів кукурудзи. Батько з мамою нагріли води, по одному нам клали в гаряче, розпарювали животи наші, а вже тоді давали по крихтині хліба, бо більше нам не можна було». Виснажений тривалим недоїданням і голодом шлунок людини не справлявся з П.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Зібрав і упорядкував Олекса Різників. – Одеса, 2003. – С. 120.

ПОБУТОВЕ золото торгсину – обрядові, ювелірні, нумізматичні вироби із золота та срібла (весільні каблучки, персні, нагрудні обрядові хрестики, золоті

годинники, браслети, ланцюжки, посуд, монети старого карбування), продані приймальним пунктам торгсину голодними людьми в роки Голодомору *(див. Торгсин)*. Закупівельна ціна одного грама П. з. коштувала 1 крб. 29 коп. У січні 1934 р. світова ціна дорівнювала 2 крб. 18 коп., а система торсину приймала за старою ціною. Грам П. з., враховуючи курс долара, мав коштувати від 7 до 17 крб. Недоплата власникам золотих предметів становила від 650 до 1,7 млрд крб. Виснажені голодом люди не звертали уваги на обмінний курс, прагнули якнайшвидшого отримання товарних чеків та їх обміну на борошно, хліб, крупи. Золоті вироби, кожен з яких важив кілька грамів, склали в 1932 р. 21 т так званого «золото-брухту», придбаного системою торгсину в СРСР, а 1933 р. близько 45 т. За п'ять років її діяльності голодне населення здало в обмін на хліб близько 100 т побутового золота. Вартість грама золота, видобутого промисловим способом, коштувала тоді 4 крб. 75 коп., а «заготовленого» через торгсин – 2 крб. 13 коп. Штучно створений голод виявився рентабельною справою, змушував населення продавати сімейні реліквії в обмін на хліб та борошно.

Л-ра і джерела: Осокина Е.А. Золото для индустриализации: Торгсин. – М., 2009. – С. 92, 232, 528; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 463.

ПОВЕРНЕННЯ насіннєвої позики – адміністративно-господарський механізм відшкодування державної позики колгоспами, радгоспами та одноосібними господарствами. Насіння для сівби частково видали весною 1932 р., але зобов'язали колгоспи «вишукувати внутрішні резерви» на місцях, здійснювати міжгосподарський взаємозалік та обмін. Після виконання колгоспами річних хлібозаготівельних планів не залишилося зерна для повноцінного проведення сівби *(див. Норми висіву)*. Насіннєву позику держава повертала одразу після жнив. 28 червня 1932 р. Л.Каганович повідомив Й.Сталіна про постанову політбюро з цього питання: «Повернення насінпозики не включати до плану, а стягувати понад план хлібозаготівлі». Відповідь Й.Сталіна надійшла наступного дня: «Насінпозику не треба включати до плану, її треба вилучати понад план і обов'язково повністю. Лише у випадку повного недороду в тій чи іншій області можна відкласти стягнення частини насінпозики наступного року». 23 вересня 1932 р. союзний уряд, виконуючи особисту вказівку Й.Сталіна, заборонив видачу насіннєвої позики колгоспам України. Він уже знав про голод в Україні, але чотири місяці поспіль не переглядав план заготівлі хліба, погодився на його зменшення лише в листопаді 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У дозволило хлібозаготівельним загонам забирати насіння для виконання річного плану. У середині грудня 1932 р. селянин с. Пархомівка Краснокутського р-ну скаржився на свавілля влади: «Забравши весь посівматеріал, перечищений, вже готовий до посіву, фураж, що був для підгодування коней, а тепер говорять «шукай на місцях посівматеріал, фураж і для свого харчування». 8 лютого 1933 р. Наркомзем УСРР інформував про наповнення насіннєвого фонду лише на 79%, а в окремих районах області менше ніж наполовину. Держава насильно забрала зерно, звинуватила колгоспи у «розбазарюванні насіння», тому вимагала від селян його повернення. В Іванківському, Обухівському р-нах Київської обл. «...внаслідок організації повернення незаконно одержаного хліба, переобмолотом соломи повністю утворили посівні фонди». Зерно не відповідало біологічним кондиціям для сівби. Колгоспам Ружинського р-ну не вистачало 800 ц насіння. Позбавлення колгоспів насіння тривало до березня 1933 р. і завершилося зривом сівби ярих зернових культур.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1933 гг. – М., 2001. – С. 201, 203; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 582, 604–605; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 238.

ПОВНА голодовка (поголовний голод) – термін і соціальне явище в селах України 1932–1933 рр. П. г. означала апогей Голодомору: недоїдання, голодування, виснаження, повне виснаження з безбілковими набряками тіла, мутацію психіки, вживання сурогатної їжі, дохлятини, трупоїдство, людоїдство, масову смертність людей. Термін П. г. постає в листах селян до голови ВУЦВК Г.І.Петровського весною 1932 р., у доповідних записках партійно-радянської номенклатури. Частіше траплялися визначення «масовий голод», «суцільний мор», «масовий характер голоду», «уражені голодом села», «голодують діти колгоспників», «голод одноосібників», «вимирають цілі родини», «найбільша кількість смертних випадків». Вони етимологічно доповнюють демографічну катастрофу в українському селі.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 51; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 584; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 392.

ПОГОЛОВНИЙ обшук – адміністративно-репресивний засіб позбавлення селян хліба. П. о. з елементами продрозверстки почали застосовувати в січні 1928 р. У 1931/32 р. П. о. став повсякденним явищем у діяльності хлібозаготівельних бригад. «В селі провадилися поголовні обшуки у всіх без винятку

колгоспників, бідняків та середняків», – повідомляв 22 січня 1932 р. д прокурор Гайсинського р-ну про події в с. Бджільне Теплицького р-ну Вінницької обл. Місцева влада поводилася подібно до окупантів: «забирали у селян без всякого обліку вівці, кури, мед та інші продукти», «курей ловили у селян без всякого обліку», а селянам під час П. о. «завдавали різні образи та фізичні знущання». П. о. здійснювали спеціальні бригади з комсомольців, активістів села, членів комнезамів, секретарів та голів сільрад. «Восени 1932 року комсомольці і піонери, – згадував І.П.Лабунський з с. Красненьке Ситковецького р-ну Вінницької обл., – в тому числі і я, піонер, на чолі з представником сільради та партосередку ходили по хатах і вишукували всяке зерно». П. о. організовували уповноважені партійних та радянських органів влади *(див. Уповноважені хлібозаготівлі)*. «Ходили по селах, викачку робили якісь з району. Вони, видно, не наші, бо балакали по-руськи», – згадувала жителька О.Ф.Литвин із с. Кармалюкове Жмеринського р-ну Вінницької обл. «Приїхала бригада. Позлазили з підводи, входять до хати, залізними палицями штурхають долівку, стіни і до мами: давай хліб», – наголошував М.П.Коваль, житель с. Коритні Монастирищенського р-ну Вінницької обл. У кожному селі діяли бригади, групи, уповноважені, які цілодобово займалися П. о., позбавляли селян хліба, майна. Жоден із очевидців Голодомору не забув про діяльність заготівельних бригад та П. о., виконавців партійних постанов та урядових наказів.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 51; 33-й: голод. Народна Книга-Меморіал. – К., 1991. – С. 96.

ПОГРЕБИЩЕНСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Вінницької обл. в 1932–1933 рр. П. р. належав у 1927–1930 рр. до Бердичівської округи, мав 35 сільрад, абсолютну більшість населення становили українці, росіян 131, поляків понад 2 тис. осіб. На початку січня 1932 р. в П. р. проживало 70,4 тис. осіб, які внаслідок чергової адміністративно-територіальної реформи перейшли у підпорядкування Київської обл. 1 січня 1933 р. в П. р. діяло 39 сільрад з населенням 69, 3 тис. осіб, з яких у Погребищі 9590 осіб. Селяни виступали проти колективізації та хлібозаготівлі. 7 березня 1932 р. Вінницький облвідділ доповідав: «Погребищенський район. У с. Старостинці є угруповування, яке складається з колишніх куркулів, середняків і колишніх петлюрівців. Поки виявлено 6 осіб. Керівник угруповування скликає збори, на яких обговорюють питання боротьби із заходами Радвлади. Всі її учасники поширюють чутки про підготовку загального повстання в Україні». Повстанські настрої селян стосувалися соціальної політики партії і влади, завершувалися збройними виступами, ліквідацією сільрад та розпуском колгоспів. Голодування восени 1931 р. зламало активний опір селян П. р., хоч вони дбали про власний порятунок. У квітні 1932 р. люди почали масово виїжджати за хлібом до Москви, Калуги та інших міст Росії. У селах П. р. відбувалися голодні «волинки», під час яких селяни розбирали кагати з картоплею, зерно з колгоспних комор. На середину травня 1932 р. села П. р. опинилися у «тяжкому продовольчому становищі», тобто були охоплені голодом. Вінницький обком КП(б) У інформував тоді С.В.Косіора про те, що «...значна частина колгоспників та індивідуалістів перебуває у тяжкому продовольчому становищі і вживає до їжі різні сурогати. Зрізають бруньки на деревах, вижимають соки з мерзлої картоплі, до того ж, мерзла картопля збирається на полях біля кагатів, підбирають черепах і листя, їдять м'ясо дохлих коней. Частина колгоспників протягом 2-х – 3-х місяців хліба вже не їдять. За останній час із 40 сіл Погребищенського району не зареєстровано випадків опухання від голоду лише у 3-х селах. У решти опухання від голоду є від 1-5 випадків, а також 4 випадки голодної смерті індивідуальників та 1 дитини». Для проведення сільгоспробіт у П. р. відвантажили 36 т кукурудзи. Голод, який мав виразні ознаки рукотворного Голодомору, стався внаслідок впровадження карально-репресивних методів проведення хлібозаготівлі. У селах Морозова, Юнашки, Талалаївка місцева влада продавала конфісковане майно селян, виселяла їх з рідних домівок за те, що вони «відмовлялися брати посівні повістки», тобто план сівби до двору, але без забезпечення насінням. Виселення стало масовим. Селян позбавили майна, присадибних ділянок. У травні – червні 1932 р. села П. р. були віднесені до «важких», тобто уражених масовим голодом. 29 липня господарства району отримали річний план заготівлі хліба – 10 тис. т. Він виявився непосильним. Його виконання лише поглибило голод, який накрив села весною 1932 р. Мешканка с. Збаржівка П. р. Є.М.Ковальчук згадувала: «Я знаю, що таке голод, що таке війна. Втратила дорогих мені людей і в 1933-му, і в 1944 роках. Та голод, мені здається, ще страшніший, ніж війна. Ходила опухла і я, і мої рідні, і наші сусіди. І ніде нічого не випросиш, бо всі голодні. А до багатого чи забезпеченого не підеш красти, бо не втечеш: опухлі, ніби колоди, ноги не понесуть тебе. Хліба не бачили майже рік. Жили надією на колоски, що достигали в городніх посівах. Дехто наївся недозрілих колосків і помер. До школи ходили не вчитись, а задля того, щоб посьорбати якоїсь рідкої бовтанки». Житель с. Спичинці П. р. П.У.Федоренко, якому в 1933 р. було 14 років, свідчив: «В нашій сім'ї померло четверо – батько і троє дітей.

Було виділено підводу з возами і чоловіка старого Пойдюченка Никифора, якому давали 600 грам хліба за те, що звозив у кагати, викопані на кладовищі, померлих громадян. А в цей час вигрібали мішки з комори колгоспу. Приїхав якийсь уповноважений ще в березні і каже до голови, Ясинського Степана Григоровича, щоб вивіз увесь хліб. Голова відмовився, бо ж лишилося тільки насіння. Уповноважений назвав голову саботажником і через деякий час його заарештували». За відмову виконувати хлібозаготівлі був репресований і голова Спичинцівської сільради М.Котвіцький, а також сільський лікар І.Н.Гаранджа, який рятував голодних селян. Він помер у таборах. Всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував 50,6 тис. жителів у П. р., відтак порівняно з 1932 р. втрати становили 19,8 тис., тобто 28,1%.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 9; Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської области УСРР. – Х., 1933. – С. 7; Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С.102; 33-й: голод. Народна Книга-Меморіал. – К., 1991. – С. 100, 158; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 231, 237, 255, 274, 282, 299, 313, 323; ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 8. – Спр. 234. – Арк. 9–11; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

ПОДКУР Роман Юрійович – український історик, дослідник діяльності радянських спецслужб, соціально-політичних настроїв селян. Народився 24 серпня 1970 р. в смт Ємільчино Ємільчинського р-ну Житомирської обл. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Вінницького державного педагогічного ін-ту (1992). Аспірант Ін-ту історії України НАН України (1999), захистив кандидатську дисертацію «Документи радянських спецслужб як джерело вивчення політичних, соціально-економічних та культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. XX ст.)» (1999), старший науковий співробітник Ін-ту історії України НАН України. Один із упорядників документальних видань: «Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер.» (Вінниця, 2007), «Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938» (Чернігів, 2012). Член редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», наукового часопису «З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ». Учасник всеукраїнських та міжнародних наукових конференцій з питань Голодомору та політичних репресій в УСРР.

Л-ра і джерела: Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. – К., 2006. – С. 621–622; Українські історики XX ст.: Бібліографічний довідник. Вип. 3. – К., 2006. – С. 164.

ПОЗБАВЛЕННЯ садибної ділянки – індивідуальна форма репресивного тиску, яка застосовувалася проти колгоспників та одноосібників, які не виконували хлібної повинності *(див. План до двору, Експертники, Твердоздавці)*. Карально-репресивний захід П. с. д. почали системно застосовувати з листопада 1932 р., хоча поодинокі випадки траплялися й раніше. 29 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало недостатнім застосування репресій до селян: натурального штрафу, «позбавлення присадибної ділянки». До 1932 р., в умовах політики розкуркулення селян, вже траплялися випадки позбавлення майна, житла, землі. У роки Голодомору радянська влада конфісковувала хліб, картоплю, молоко, худобу, а також позбавляла присадибної ділянки колгоспників та селян-одноосібників з метою подолання так званого саботажу. Подібні випадки і явища траплялися восени 1932 р. в селах Бородянського р-ну Київської обл. 29 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало Дніпропетровському і Харківському обкомам партії до «...злісних одноосібників застосовувати, на підставі постанови РНК УСРР з 11 листопада 1932 р., розпродаж всього їхнього майна, а також позбавлення повнотою всієї садибної землі та всіх будівель». Спочатку цю форму репресії застосували до 1,5 тис. селянських дворів у згаданих обл., а згодом поширили в інших районах УСРР. Позбавлення селянського двору присадибної землі було індивідуально-подвірною формою терору голодом.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 423, 529.

ПОЛІТВІДДІЛИ МТС – надзвичайні партійно-радянські органи з політичними, адміністративними та репресивними повноваженнями. Політичні відділи МТС створені з особистої ініціативи Й.Сталіна на січневому (1933 р.) пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б). Організаційно-політична підготовка для створення П. розпочалася восени 1932 р. Тоді відбувся підбір «ідеологічно стійких» партійних керівників: 1 тис. начальників П. та 2 тис. їхніх заступників. Формуванням кадрового складу особисто займався П.П.Постишев, а начальників П. призначав та звільняв ЦК ВКП(б). Створення П. означало «організаційно-господарське зміцнення колгоспів», тобто посилення політичного та ідеологічного контролю за ними. П. виконували функцію «польових судів», а селяни вважалися «штрафниками». У грудні 1932 р. з'явилися перші списки начальників П. і номенклатурна структура цього мобільного органу, яким особисто переймалися С.Косіор та П.Постишев. Керівну ланку П. становили начальник, два заступники і помічник з комсомольської роботи. Начальник П. був одночасно

заступником директора МТС або радгоспу, відповідав за господарсько-виробничий стан і за виконання хлібозаготівельного плану. П. підпорядковувалися Політуправлінню Наркомзему СРСР. До кінця 1933 р. в УСРР було створено 643 П. МТС і 203 в радгоспах. Керівником політсектору МТС та НКЗ УСРР був О.М.Асаткін *(див. Асаткін О.М.)*, який у 1935–1937 рр. очолював Управління народногосподарського обліку УСРР (УНГО). Вони займалися партійними чистками, викриттям «саботажників», «шкідників», політизацією повсякденного життя колгоспного села, вихованням селян у дусі відданості партії і Й.Сталіну. За 9 місяців діяльності П. «вичистили» 234 тис. осіб в колгоспах, радгоспах, з яких 66 тис. визнали неблагонадійними. З посад було звільнено 54% голів колгоспів. У березні 1933 р. П. Старобешівської МТС створив першу жіночу тракторну бригаду на чолі з П.Ангеліною. Наприкінці 1933 р. П. діяли у 93% МТС країни, а до них відправили 17 тис. комуністів. Майже половина начальників П. мали вищу освіту, 80% партійний стаж роботи 12 років. П. тісно співпрацювали з органами ОДПУ. Начальниками П. були майбутній член політбюро ЦК КПРС А.Я.Пельше, директор Інституту історії АН УРСР С.М.Білоус та інші, які згодом посіли керівні партійні і радянські посади. 26 червня 1933 р. ЦК КП(б) У попередив П. про їх «опортуністичне ставлення» до організації і проведення хлібозаготівельних кампаній. «Більшість районних партійних організацій і значна частина начальників політвідділів МТС і радгоспів, – наголошувалося в директивному листі,– не розуміють значення цих маневрів класового ворога». Попередження стосувалося тих секретарів райкомів і начальників П. МТС, які занижували біологічні та фактичні показники врожайності зернових, відтак і можливого плану хлібозаготівлі для господарств. Особисто секретар ЦК КП(б)У С.Косіор вимагав від начальників П. негайно викривати подібні факти на сторінках відомчих газет. Колгоспи не мали права і можливості розпочинати жнива і розподіл хліба на трудодні без дозволу начальника П. Останні, якщо втрачали «партійну пильність», підлягали критиці, звільненню та суду. 16 серпня 1933 р. В.П.Затонський перевірив діяльність Тетіївської і Мархлевської МТС та встановив, що «...апарат МТС працює вхолосту, директори, політвідділи теж вештаються марно». Він визнав їх роботу шкідливої, яка сприяла «класовому ворогу» та «...виявляє антиМТСовські і взагалі антимеханізаторські настрої у поліського колгоспника». Керівникам зменшили зарплату, а райкомам партії дали час для створення політвідділів в решті районів Житомирщини. 2 червня 1933 р. начальник П. Тростянецької МТС повідомив про наявність «демобілізаторських настроїв» і «занепадництво» в колгоспах, тому він «...особисто керував ліквідацією прориву у 5-ти колгоспах (Демковка, Кирнасовка, Демидовка, Тростянці і Гордіївка), відносно легко вдалося зламати занепадницькі настрої і підняти на роботу всіх колгоспників, вигнати на роботу всіх корів у Демидові і Демкові, з більш значними зусиллями цього досягли ми у Гордіївці і Тростянчику і дуже нелегко прийшлося зламати куркульський саботаж у Кирнасовці». Методи, якими діяли П., нагадували режим концтабору. «Зазвичай по приїздові у колгосп, – доповідав начальник П. Тростянецької МТС, – я особисто і мої помічники ранком ставали біля котла і всім запізнившись на 10-15 хвилин забороняли видачу їжі». Тим, хто не виконував норму виробітку, не видавали вечірньої пайки хліба, а не виконували «дуже виснажені і «важко виправні» симулянти». Одночасно цей начальник П. звітував про збільшення «...смертності від голоду та опухання». Він інформував владу про факт голоду. «Нові могили, які виростають з кожним днем біля кожного села, – зазначав він, – погано діють на настрої, не минає і дня, щоб не зіткнутися з 2-3 картинами, коли в одній могилі бачиш 2 і більше покійників померлих від голоду і нікому їх прибрати». Висловлював обурення від «бездушної байдужості», але сам влаштував дозовану видачу їжі «біля котла», апелював до «Червоного Хреста», називав жахливі цифри смертності в окремих селах – 425 померлих, сотні опухлих. Одночасно з цим звітував про «злам куркульського саботажу», про те, що працівники «... політвідділу всі до одного кинуті в колгоспи, де безпосередньо керують роботою та організовують маси». Його звіт нагадував повідомлення з лінії фронту про кількість людських втрат.

П. займалися організацією переселення білоруських і російських колгоспників у вимерлі села південних областей УСРР. 23 вересня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало «...начальників політвідділів МТС взяти активну участь в проведенні роботи по підготовці переселення та прийняття допереселенців». У листопаді 1934 р. П. МТС реорганізували у звичайні партійні органи. Вони виконали карально-репресивну та профілактичну функцію. У радгоспах П. діяли до 1940 р.

Л-ра і джерела: Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007. – С. 344–349; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 895, 918; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 436, 441; Зеленин И.Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.) // Отечественная история. – 1992. – №6. – С. 42–59.

ПОЛІЩУК Тамара Вікторівна – краєзнавець, журналіст, член Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Народилася 14 жовтня 1956 р. в с. Шарівка Валківського р-ну Харківської обл. Вищу освіту здобула на філологічному ф-ті Харківського державного ун-ту ім. В.Каразіна (1983). Директор Валківського краєзнавчого музею (з 1992 р.), на базі якого постав Центр вивчення Голодомору. Зібрала спогади очевидців Голодомору на Харківщині, упорядкувала та видала коштом М.Коця *(див. Коць М.П.)* меморіальні збірники – «Чорні жнива» (Київ-Харків-Нью-Йорк, 1997); «Столиця відчаю» (2006, Х., 2007). П. звернулася до керівництва м. Харкова з відкритим листом «Чи буде Меморіал пам'яті у столиці Голодомору?» (2006). Виступала в радіопередачах Національної радіокомпанії України, програмах «ЕРА FM», «Свобода», німецького радіо «Культура». Надавала консультативну допомогу телекомпаніям НТВ (Москва, 2003), «Тоніс», «Канал», «Фора» у 2005–2008 рр., кіностудіям «Листопад», Голівуд (США, 2008) для підготовки фільмів про Голодомор в Україні. Організатор меморіальних заходів із вшанування пам'яті жертв Голодомору в Харківській обл. Нагороджена почесним званням «Заслужений працівник культури України» (2005). Учасник міжнародної наукової конференції у Києві 16 травня 2018 р.

Л-ра і джерела: Поліщук Т. Надгробки скорботи. Нарис // Слобідський край. – 2004. – 24 січня; Чим родючіша земля, тим більша смертність // Голодомори в Україні: причини, жертви, злочинці. Матеріали конф., Харків, 5 квітня 2003. – Х., 2003. – С. 44–47; Україна, яку ми втратили // Сільські новини (м. Валки). – 2003. – 11 листопада; Голодомор забрав у чотири рази більше життів, ніж Друга світова війна: (Валківський р-н) // Україна молода. – 2004. – 16 березня; Столиця відчаю: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі / Уклад. Т.В.Поліщук. – Харків; Нью-Йорк; Львів: Березіль, 2006. – 415 с.

ПОЛЯНЕЦЬКЕ – село Кривоозерського р-ну Одеської обл. У 1927–1930 рр. належало до Савранського р-ну Первомайської округи, у якому знаходилося 801 господарство селян, проживало 3396 осіб, з яких 3389 українців. Восени 1929 р. у П. виникла артіль «Червона поляна», правління якої очолив 25-тисячник І.Кравченко – робітник з Донбасу. На початку 1930 р. у П. було 820 селянських дворів, з яких 171 об'єдналося в колгосп. Протягом 1931 р. у с. П. створили ще дві артілі. Розкуркулили 273 двори, решту примусили виконувати «план до двору». Тому, хто його виконував, сільрада дозволяла змолоти у млині 5 пудів зерна. Хлібозаготівельні бригади забирали хліб. Одного з колгоспників змусили вивезти 246 пудів хліба на приймальний пункт, а його сім'я з 6 осіб померла від голоду. Протягом 10-ти днів травня 1933 р. в с. П. померло 406 селян, а за роки Голодомору 884 жителі. Свідок тих подій Д.Ковбасюк згадував: «Викопаємо рів, поки мертвих привезуть – люди вже накидали повний рів дітей. Голова сільради заставляв нас весь час копати ті рови. Ми вже були такі худющі, що й самі не могли ходити». Житель села М.В.Григорук, якому в 1933 р. було 12 років, свідчив: «В селі попід плотами лежали люди, які від лободи пухли як колоди і вже ходити не могли, так вони й помирали. Двома возами збирали і возили на цвинтар померлих. Я тоді ходив у четвертий клас, а жили ми в крайній хаті, то мені доводилось щоденно проходити півсела, поки дійду до школи. Я сам на свої очі бачив: людей скидали на віз скільки влазило і везли на цвинтар». Помирали цілими родинами: Бурдейні, Бачинські, Гончаруки, Герасименки, Дідові, Денешки, Ковбасюки, Полтавчуки, Ткачуки, Чернеги, Швеці, Щербані. Загалом померло близько половини села.

Л-ра і джерела: 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 381–391; Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 358; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 132.

ПОНІНКОВЕ – село Полонського р-ну Вінницької обл. За даними опитування очевидців та книг загсів у селі загинули від Голодомору 128 осіб віком від одного до 49 років. Серед них переважали українці, але помирали і поляки. Вимирали цілими родинами. Одночасно з полеглими від Голодомору репресували 12 жителів П.: конюхів, робітників, учителів, вантажників, кочегарів, учнів старших класів, слюсарів, трактористів. Терор голодом і політичний терор стали злочином проти людяності, їх жертвами були мирні люди, особливо діти.

Л-ра і джерела: Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Книга друга. – Київ; Нью-Йорк, 1999. – С. 327.

ПОНОМАРЧУК Агафія Кузьмівна – жертва Голодомору. Померла 29 березня 1933 р. на вулиці м. Одеси від виснаження у віці 43 років.

Л-ра і джерела: Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 299.

ПОРОШЕНКО Петро Олексійович – Президент України, політик, бізнесмен. Народився 26 вересня 1965 р. в м. Болград Одеської обл. Вищу освіту здобув на ф-ті міжнародних відносин Київського державного

ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1989), аспірант того ж ун-ту (1989–1992), народний депутат України кількох скликань (1998–2002, 2002–2005, 2006–2007), міністр закордонних справ України (2009–2010), міністр економічного розвитку і торгівлі України (2012). 25 травня 2014 р. обраний Президентом України, а 7 червня склав присягу на вірність народу України. Учасник державної церемонії покладання квітів до могил жертв Голодомору, Дня Пам'яті та Скорботи (листопад 2014 – 2018 рр.). 15 листопада 2015 р. підписав закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного тоталітарного режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки». П. визнає Голодомор – геноцидом українського народу. 7 листопада 2015 р. виступив біля Михайлівського собору в Києві з нагоди відкриття у Вашингтоні пам'ятника жертвам Голодомору. Президент України подякував уряду США та «дружньому американському народові» за розуміння і визнання, згадав про дослідників Голодомору Р.Конквеста і Д.Мейса, зазначив: «Кремль знову, як і в часи Голодомору, спробує стерти Україну з карти світу. Смерть знову приходить зі Сходу». Висловив упевненість у тому, що «...злочинними намірами недругів не зламати наш народ», який обрав ідеали свободи, гідності, дбаючи про збереження національної ідентичності, духовної культури і незалежності.

26 листопада 2016 р. Президент України видав Указ №523 «Про заходи у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні – геноциду Українського народу», яким затвердив низку меморіальних та науково-просвітницьких заходів. До пріоритетних напрямів було віднесено спорудження другої черги Національного музею «Меморіал жертв Голодомору». 24 січня 2017 р. П. особисто закликав спікера Едускунти (парламент) Фінляндії Марію Лохела, а 30 січня того ж року президента німецького Бундестагу Норберта *Ламмерта* визнати Голодомор – геноцидом. 21 червня 2017 р. П. виступив у Конгресі США, запропонував конгресменам ухвалити резолюцію про визнання Голодомору 1932–1933 рр. – геноцидом українського народу. У промові на 72-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 20 вересня 2017 р. П. назвав Росію агресором, яка розпочала війну проти України в 2014 р. Він також нагадав про наближення 85-ї річниці «смертоносного злочину XX століття – Голодомору», який був «організований тоталітарним режимом Сталіна» та призвів до загибелі – «від 7 до 10 мільйонів українців». Цитуючи автора Конвенції про геноцид Р.Лемкіна, який вважав Голодомор в Україні – «класичним прикладом геноциду», Президент України закликав країни-учасниці ООН визнати Голодомор актом геноциду в Україні. 25 листопада 2017 р. П. ініціював ухвалення закону про кримінальне покарання за публічне заперечення Голокосту і Голодомору.

Л-ра і джерела: Електронний ресурс /http: // m.censor. net.ua /video_news; News. ua //Украина// 31 марта 2016; www. pravda. com. ua /2016/11.16/ 7128039; https /www. radiosvoboda.org/a/news/28161089.html

«ПОРТРЕТ темряви» – двотомне видання свідчень очевидців Голодомору, документів і матеріалів, упорядкованих членом Асоціації дослідників голодоморів в Україні П.Л.Ящуком *(див. Ящук П.Л.)*. Видання містить передмову мецената і видавця М.П.Коця *(див. Коць М.П.)*, вступне слово американського дослідника Голодомору Д.Мейса *(див. Мейс Д.)*, вступну статтю П.Л.Ящука. До збірника потрапили свідчення, зібрані з 1985 р. і на час меморіального видання (1999). Структуру, крім вступної частини, становлять 377 документів, з яких 341 свідчення, списки померлих від голоду селян, репресованих, порівняльні таблиці полеглих від Голодомору, репресій і в роки Другої світової війни в Полонському р-ні на Хмельниччині. Видання містить світлини, копії рукописних спогадів, газетних публікацій, фотоілюстрації персонального складу партійно-комсомольських осередків с. Понінка, документи особистого походження – довідки про смерть, судові вироки.

Л-ра і джерела: Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Книга перша. – Київ – Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1999. – 705 с.; Книга друга. – Київ – Нью-Йорк, 1999. – 611 с.; Ящук П. З портрета темряви. Документована історична розповідь. – Рівне: «Світанкова зоря», 1997. – 110 с.

ПОСТАНОВА Апеляційного суду м. Києва – офіційний юридичний документ судового органу України від 13 січня 2010 р. Апеляційний суд м. Києва у складі судді судової палати з кримінальних справ В.М.Скавронік, секретаря М.С.Бондаренко, прокурора відділу прокуратури м. Києва О.М.Доценка, розглянувши кримінальну справу №2-33/2010, порушену СБУ за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр. за ознаками злочину, передбаченого ч. 1. ст. 442 Кримінального кодексу України, визнав винними Й.Сталіна, В.Молотова, Л.Кагановича, П.Постишева, С.Косіора, В.Чубаря, М.Хатаєвича в умисній організації геноциду української національної групи, але закрив справу у зв'язку з їх смертю.

Л-ра і джерела: Вісник Служби Безпеки України. Спеціальний випуск за матеріалами кримінальної справи про Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні №57. – К., 2010. – С. 157–200.

ПОСТАНОВА Державних зборів Угорщини – юридичний акт вищого законодавчого органу країни №129/2003 від 26 листопада 2003 р. П. засуджує геноцид українського народу, висловила співчуття рідним і близьким в Україні, які стали жертвами Голодомору.

Л-ра і джерела: Вісник Служби Безпеки України. Спеціальний випуск за матеріалами кримінальної справи про Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні №57. – К., 2010. – С. 218.

ПОСТАНОВА Сенату Польщі – офіційний документ вищого законодавчого органу країни. П., ухвалена 16 березня 2006 р., висловила солідарність з позицією України щодо визнання Голодомору 1932–1933 рр. в УСРР геноцидом.

Л-ра і джерела: Вісник СБУ. Спеціальний випуск за матеріалами кримінальної справи про Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні №57. – К., 2010. – С. 218.

ПОСТИШЕВ Павло Петрович – другий секретар ЦК КП(б)У і секретар Харківського обкому КП(б)У в роки Голодомору. Народився 18 вересня 1887 р. у м. Іваново-Вознесенськ (Російська імперія). На партійній роботі в Україні з 1923 р.: завідувач організаційно-інструкторського відділу, секретар Київського губкому та окружкому КП(б)У, секретар ЦК КП(б)У, член політбюро ЦК КП(б)У (з листопада 1926) та Харківського окружкому і міському партії. У 1930–1932 рр. П. працював в РСФРР, але залишався членом ЦК КП(б) У, входив до складу оргбюро ЦК ВКП(б).

Організатор хлібозаготівельних кампаній на тер иторії РСФРР, прихильник адміністративно-примусових методів вилучення зерна, сільськогосподарської продукції, впровадження режиму «чорних дощок», репресій проти «саботажників». Учасник засідань політбюро ЦК ВКП(б), особистий посланець Й.Сталіна, його «довірена особа» в регіонах з «продтруднощами». 22 серпня 1930 р. вимагав від областей і республік виконання «своїх зобов'язань», щоб забезпечити Москву м'ясом. Україна мала заповнити 14% від загального обсягу м'ясозаготівлі СРСР. 19 вересня 1930 р. П. визнав неправильною директиву секретаря Середньо-Волзького крайкому партії М.Хатаєвича *(див. Хатаєвич М.М.)* стосовно застосування «суворих заходів» до всіх селян, які не виконували завдань, навіть до середняків-контрактантів. У серпні – жовтні 1931 р. П. займався організацією «рішучого перелому» хлібозаготівлі в Казахстані та Центрально-Чорноземній області, входив до складу хлібозаготівельної комісії ЦК ВКП(б), вимагав термінового виконання експортного плану господарствами Кубані, налагодження «безперервної роботи портів» для щоденного відвантаження зерна. Особисто знімав з посади керівників, які не виконували державних завдань. 21 серпня 1931 р. П. відхилив прохання Середньо-Волзького крайкому про зниження плану хлібозаготівлі, навіть думав «міцно вилаяти» керівництво. Щоразу радився з Й.Сталіним, діяв спільно Л.Кагановичем. 4 жовтня 1931 р. Й.Сталін категорично відповів Л.Кагановичу стосовно кадрових переміщень: «Постишева ні в якому разі не можна віддавати в РНК. Він потрібен і цінний в секретаріаті ЦК дужче, ніж в РНК. Мені здається, що Молотов ще не збагнув, як треба Постишева». Його направляли до проблемних регіонів вирішувати партійні, соціально-економічні і культурно-національні проблеми.

П. постійний учасник засідань політбюро ЦК ВКП(б), хоча й не був його членом. 10 травня 1931 р. на політбюро ЦК ВКП(б) П. активно обговорював організаційні заходи подолання зриву хлібозаготівлі, щоб уникнути руйнування хлібофуражного балансу, але не використовувати зерно неподільного фонду. Політбюро вирішило інакше: «Зобов'язати ЦК України негайно мобілізувати сили для посилення заготівлі і виконання плану по заготівлям». П. у зневажливому стилі звертався до урядовців УСРР – В.Чубаря, Г.Петровського, С.Косіора, присутніх на політбюро. 30 серпня 1931 р. П. відзвітував про наслідки депортації розкуркулених селянських дворів, приєднався до роботи комісії з питань освоєння «трудпереселенцями» Колими. П. учасник засідання політбюро ЦК ВКП(б) 8 лютого 1932 р., на якому вирішили створити області в Казахстані та в УСРР, 16 квітня про виділення насіння для проведення сівби в Україні, норм забезпечення продуктами лікарень.

4 лютого 1932 р. П. призначили уповноваженим ЦК ВКП(б) для організації збору насіння в Західному Сибіру, у серпні йому доручили виявлення «мертвих душ» серед соціального контингенту системи карткового забезпечення хлібом шахтарів Донбасу *(див. Карткова система забезпечення)*. 15 червня 1932 р. запропонував систему «товарної репресії», тобто припинення товарного постачання до сіл і колгоспів, які не виконували хлібозаготівлі. Л.Каганович писав Й.Сталіну з цього приводу: «Постишев зараз береться спеціально за цю справу». 1 серпня 1932 р. П. очолив комісію з організації жнив, а 3 грудня хлібозаготівельну комісію в Нижньо-Волзькому краю. Сприяв застосуванню «суворих репресій», залученню сил ДПУ, видавав політичні накази: «треба арештувати». Він не зменшив плану заготівлі, знайшов «джерела виконання», незважаючи на масовий голод селян, організував пошук «чорних амбарів» з хлібом. Фраза П. «кілька слів про репресії», яку він використовував

у доповідних записках, означала його особистий рахунок – 9 тис. репресованих осіб. Їх судили «скрізь і всюди», а «каральна політика» виконувала основну стимулюючу функцію хлібозаготівлі. Обставини запопадливого ставлення П. до виконання державних хлібозаготівельних планів передав його колишній співкамерник з царської каторги Осовський. «Хоча Постишев і є моїм добрим другом по каторзі, – наголошував він, – однак дії його під час поїздки по краю вважаю неправильними, тому що гастролерство його сприяло погіршенню загального становища краю і йому, як секретарю ЦК, ніяк неможливо вибачити такого становища, тому що він чудово знав під час своєї поїздки дійсний стан з хлібом у районах, знав про те, що низка районів план хлібозаготівлі виконати не зможуть, а якщо виконати, то вивезуть все, залишивши у тяжкому становищі колгоспи, і все ж потрібних заходів не застосовував, завдяки чому зараз у деяких населених пунктах люди пухнуть з голоду і навіть є випадки, коли голодні люди у краєвому центрі кидаються під трамваї. Я сам свідок такого факту, коли на моїх очах в м. Сталінград опухлий робітник зі своїм сином кинувся під трамвай, а провиною цього є керівники краю, які довели до такого стану». Співкамерник П. говорив про голод у присутності працівників ОДПУ, які інформували вище керівництво: «На завершення Осовський сказав, що Постишева за свої гастролі із Москви відправили в Харків на посаду секретаря обкому». П. приїхав в Україну не вигнанцем за «перекручення партійної лінії», а емісаром Й.Сталіна для посилення хлібозаготівлі.

19 грудня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) відрядило П. в Україну для допомоги С.Косіору успішно завершити хлібозаготівлі. Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні», згідно з якою П. опинився знову в Україні, мала формат політичного наказу: «ЦК ВКП(б) і РНК Союзу РСР доручають тт. Кагановичу і Постишеву негайно виїхати на Україну на допомогу ЦК КП(б)У і Раднаркому України, засісти у вирішальних областях України в якості особо уповноважених ЦК ВКП(б) та Раднаркому Союзу РСР, розділивши повноваження з Косіором, Чубарем і Хатаєвичем, і вжити всіх необхідних заходів організаційного та адміністративного порядку для виконання плану хлібозаготівлі». П., посланець Й.Сталіна в Україні, мав необмежені повноваження, хоча і був другим секретарем ЦК КП(б)У. Він упроваджував карально-репресивний досвід хлібозаготівлі, набутий ним у Росії. П. приїхав до Харкова 22 грудня, а 23 грудня, разом з С.Косіором, брав участь у засіданні бюро Дніпропетровського обкому партії. Об'єктом «концентрованого наступу» стали господарства 4-х районів області, а продиктоване П. рішення обкому стало смертоносним для селян: «...визначити у кожному з цих районів додаткову кількість колгоспів для занесення на чорну дошку і для стягнення натурштрафів з проведенням негайно і рішуче всіх належних для цього заходів». До них належали: негайне вивезення всіх фондів, навіть насіннєвих, виявлення «саботажників», крадіїв і приховувачів хліба, «куркульських і контрреволюційних елементів» у колгоспах, проведення «спеціальних судових процесів», застосування найсуворіших вироків, «навіть вищу міру соціального захисту». Діяли «трійки» з чистки партійних, радянських та господарських органів, які виявляли та судили «саботажників з партквитками». П. постійно радився з Й.Сталіним, тому вимагав від республіканського керівництва негайного виконання річного плану хлібозаготівлі.

28 грудня 1932 р. П. відправив шифровану телеграму Й.Сталіну щодо особистої участі в організації викачки селянського хліба. «Я руба поставив питання про негайний і незаперечний вивіз в рахунок хлібозаготівлі всіх фондів, у тому числі і насіннєвих. Стосовно вивозу насіннєвих фондів т. Косіор відмовився: далі я йому запропонував разом зі мною запросити ЦК ВКП(б). Тов. Косіор мені – давай почекаємо «день-другий». Через день після розмови з тов. Косіором про насіннєві фонди, я вирішив написати Вам про цю політику, яка не дає можливості зламати куркульський саботаж, а навпаки його зміцнює. Однак цього дня отримав Ваше рішення, яке скасовує постанову ЦК КП(б)У про насіннєві фонди. Український Наркомзем, завдяки політиці ЦК КП(б)У, весь час тиснув на місцеві організації за збір і збереження насіннєвих фондів та інших фондів.

Обласне земельне управління робило теж саме, а петлюрівська наволоч з того раділа. Після Вашого рішення, яке скасувало рішення ЦК КП(б)У про насіннєві фонди, перебуваючи в одному із районів Дніпропетровської обл. тов. Скрипник, отримавши припис обкому про вивіз насіння, почав викручуватись». Так П. засвідчив власну участь у позбавленні колгоспів та селянських господарств насіння й продовольчого зерна, звітував про застосування репресій, визначав села окремих районів з «куркульськими кублами» для нанесення «рішучого удару», пишався тим, що «...перешерстив партійні організації, вигнав все полохливе, петлюрівське, саботажне». В Апостолівському р-ні за борги продали корів, які належали

15 колгоспним родинам, натомість отримали 600 пудів хліба з прихованих ям. «Куркулі і всяка інша сволота настільки знахабніла у минулому, але перелякавшись рішучого удару, – наголошував П., – почали викидати хліб у річки, в криниці з водою, в уборну». Власники хліба боялися репресій, фізичної розправи з боку уповноважених, навіть самого П., тому позбувалися хліба, щоб уникнути арешту. Їх настигала голодна смерть. Посланець Й.Сталіна називав селян саботажниками, тому «...дав завдання ДПУ – винних будемо розстрілювати», вимагав від чекістів забезпечити охорону елеваторів, просив з Москви направити до Дніпропетровської обл. групу озброєних працівників. П. особисто звертався до Й.Сталіна за дозволом про виселення «сотні двітри куркулів із Дніпропетровщини на Північ». Доповідав про вивезення з області всі наявні фонди хліба. 20 грудня, незважаючи на репресії та вилучення насіння, область виконала 64% річного плану – 725 тис. т, а протягом 21–31 грудня вивезли ще 70 тис. т. Дніпропетровська обл. стала територією суцільного Голодомору. 4 січня 1933 р. П. закликав боротися з «ворогами радянської влади», долати селянський «опір» і «не боятися сутичок з куркулями».

П. знав про масовий голод, але продовжував хлібозаготівлі. Для політичного зміцнення партійного керівництва в Україні з метою завершення хлібозаготівельної кампанії і подолання опору «саботажників» відбулася сталінська ротація керівних кадрів. Січневий (1933 р.) пленум ЦК і ЦКК КП(б)У призначив П. другим секретарем ЦК КП(б)У та першим секретарем Харківського обкому партії. Резолюція пленуму була категоричною: «...парторганізації України не справилися з покладеними на них партійним завданням щодо організації хлібозаготівлі». Заміна Р.Я.Терехова *(див. Терехов Р.Я.)* відбулася без партійної критики.

Секретарі обкомів партії постійно повідомляли П. про факти масового голоду. 17 березня 1933 р. секретар Вінницького обкому КП(б)У В.І.Чернявський інформував П. про те, що «...факти продовольчих труднощів, недоїдання і голодування в селах, містечках і містах відомі ЦК – набули більш широкого розміру». Замовчування П. голоду свідчило про його особисту участь у застосуванні масового терору. 10 червня 1933 р. П. запевнив пленум ЦК КП(б)У в тому, що партії вдалося «...витягнути сільське господарство України із проривного становища». Він висловив сподівання, що «цей рік» буде «останнім роком труднощів». На той час смертність від голоду досягла апогею, а демографічний «прорив» засвідчив соціальну катастрофу в українському селі. П. заповзято виконував накази вищого політичного керівництва країни. «Товариш Сталін неодноразово підкреслював ту думку, – говорив на пленуму ЦК партії П., – що хлібозаготівлі – це не просто заготівлі хліба державою, а це, крім всього іншого, видатна зброя, метод перевиховання колгоспників, цих вчорашніх одноосібників на справжніх працівників соціалістичного господарства». У жовтні 1933 р. П. дозволив зняти з «чорної дошки» с. Кам'яні Потоки *(див. Чорні дошки)*, на якій розіп'яли селян, що не виконували подвірних хлібозаготівельних завдань. 4 січня 1934 р. П. нагадав В.І.Чернявському про «прорив» минулого року, не обіцяв продовольчої та насіннєвої допомоги, але пропонував купити хліб у колгоспників. «А якщо цього року допустите таке становище, що будуть голодні і опухлі, хоча б одиниці, – попереджав П., – то це буде такий політичний мінус в роботі обкому і його керівництва, який ви, мабуть, собі толком не уявляєте. Особливо, якщо врахувати обстановку цього року, коли можна купити хліб у переважної частини колгоспників». Політбюро ЦК КП(б)У за наполяганням П. відмовило тоді Вінницькому, Одеському і Чернігівському обкомам партії у наданні продовольчої допомоги селянам. Виділили 250 т зерна лише прикордонним районам Вінницької обл. П. вимагав негайного виконання плану, особисто інформував Й.Сталіна: «Сьогодні надішлемо українцям директиву». Наслідком політичної діяльності П. в Україні є Голодомор, а також масовий голод в районах Вінницької обл. в 1934–1935 р.р. У квітні 1935 р. В.І.Чернявський просив допомоги, називав десятки районів Вінницької обл., що потерпали від голоду.

Перебування П. в Україні призвело до самогубства М.Хвильового, М.Скрипника, до згортання українізації, посилення політичної цензури, повного «очищення» кадрового складу Наркомосвіти УСРР, обласних і районних відділів освіти від «шкідників» та «петлюрівщини». Перенесення столиці УСРР із Харкова до Києва в січні 1934 р., а відтак і самого П. з репресивним апаратом означало нову хвилю нищення української інтелігенції. П. зухвало маскувався під українською вишиванкою, яку інколи одягав для публічних промов, але люто ненавидів українців, таврував «петлюрівців» та «українських буржуазних націоналістів». П. виконав наказ Й.Сталіна, його особисті директиви і доручення. 3 лютого 1937 р. П. звільнили з посади секретаря ЦК КП(б)У та Київського обкому КП(б)У, а 26 лютого 1938 р. розстріляли. Реабілітовано у 1955 р. Однак 13 січня 2010 р. Апеляційний суд м. Києва

визнав П. винним в організації Голодомору-геноциду в Україні 1932–1933 рр. *(див. Кримінальна справа №475).*

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 295, 351, 373, 472, 553; ЦДАГО України. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 163. – Арк. 4–10; Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 246; Голод в СССР 1929–1934. Том 2. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 92, 277, 286, 292, 300, 326; Том 1. Кн. 1. – С. 258, 479, 567, 571; Том 1. Кн. 2. – С. 206, 260; РДАСПІ. – Ф. 558. – Оп. 11. – Спр. 7876. – Арк. 23, 434; Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 824, 845, 871, 880, 886, 909, 912; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 58, 162, 218, 483, 655; Роль П.Постишева в організації голоду // Свобода (Львів). – 1933. – №30; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 389, 444–445, 447, 472; Вісник Служби Безпеки України. Спеціальний випуск за матеріалами кримінальної справи про Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні №57. – К., 2010. – С. 157–200.

ПОТРУХ – залишки перевіяної полови, які видавали колгоспникам на трудодні. Селянин І.А.Маценко з с. Михнівка на Полтавщині згадував: «І молотили вже раз обмолочене серед зими, серед снігів. З району й округи наїздили різномасштабні представники, перевіряли той гіркий обмолот. Потім покинули, бо не зерно вимолочувалось – потрух». Ним годували людей і колгоспну худобу.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 120.

ПОТРАВ (плішня) – виголена ділянка поля під зерновими культурами, зібраними голодними селянами для приготування сурогатної їжі. «Жито лишень починає викидати колос. І вже є низка випадків «потрав». Бачив на полях значні «прогалини». Зараз «стрижуть» не колос, а ріжуть під корінь. Кажуть, що варять страву», – зазначав керівник сільгоспвідділу Вінницького обкому КП(б)У в доповідній записці від 25 травня 1933 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 850.

ПОХОРОННИКИ (гробокопачі) – бригади, групи з селян та комсомольсько-партійного активу сіл, які займалися масовим похованням жертв Голодомору в 1933 р. Селянин Л.А.Сенченко з с. Черепин Тетіївського р-ну Київської обл. згадував: «Було, приїдуть у двір, лежить чоловік, ще дише, а «похоронники» тягнуть на віз. Чоловік проситься: «Хлопці, я ще живий. – «А нам все одно – аби до щоту, за тобою завтра не приїдемо, бо на іншій вулиці будемо збирати». У с. Тимошівка Маньківського р-ну Київської обл. П. називали «гробокопачами». Свідок тих подій Г.Ф.Миронюк згадував: «Зате добре працював гробокопач. Він вивозив мертвих, яких збиралося за день-два, і скидав в одну яму, заповнив – почав другу. Були випадки, коли він забирав ще живих, щоб не їхати ще раз». Житель с. Полянецьке Савранського р-ну Одеської обл. свідчив: «Я тоді ходив у четвертий клас, а жили ми в крайній хаті в селі, то мені доводилося щоденно проходити півсела, поки дійду до школи. Я сам на свої очі бачив: людей скидали на віз скільки влазило і везли на цвинтар». Організацією поховань десятків трупів померлих селян займалися і сільради, але не реєстрували смертності та кількості похованих. Похоронні бригади діяли у кожному селі в УСРР 1933 р.

Л-ра і джерела: 33-й: голод. Народна Книга-Меморіал. – К., 1991. – С. 280, 329, 382.

ПРИПЕК – різниця між прийнятим у населення побутовим золотом Торгсину та фактично переданим до державного банку. П. був прихованою формою розкрадання золотих обрядово-побутових предметів, куплених у голодних людей в обмін на хліб та продукти. За січень – квітень 1932 р. П. склав 2,3 кг з реалізованих 374 кг прийнятого побутового золота. Приймальні пункти не мали ювелірних приладів для встановлення проб золота, а коштовності залишалися в магазинах до 7 днів, упродовж яких змінювали пробу, переписували обліково-реєстраційні документи, бухгалтерські звіти. У березні – квітні 1932 р. два приймальних пункти «Мосторгу» в УСРР мали 23 г П., а загалом до рук «золотих майстрів» торгсину потрапило до 1% загальної ваги побутового золота, зданого тоді в банк. У квітні 1932 р. Харківська облконтора торгсину мала від 10 до 12 г П. на кожні 2 кг побутового золота. Щодня П. становив від 3-х до 22 г чистого золота. Працівник приймального пункту побутового золота в м. Харкові Є.О.Варшина на запитання комісії з «чистки торгсину» стосовно можливого особистого привласнення приймальником золота відповіла: «Звідки він може знати, який у нього буде припек. Приблизно він знає, який у нього буде припек, він може розраховувати, що у нього на 7-8, а може бути і на 10 грам буде більше, і 2-3 предмети може заховати, показати на 5,3 гр припека, а решту припека взяти собі». Кількість предметів, які надходили до приймального пункту протягом дня, не враховувалася, тому створювалися сприятливі умови для зловживань, привласнення коштовностей. Керівник комерційного відділу Харківської облконтори торгсину Д.А.Зеленський *(див. Харківська*

облконтора торгсину) визнав можливим, що коли «... товариш приймає золото по дрібницях і бачить, що до кінця дня накопичилось більше кілограма і підходить клієнт з 20–30 грм., він спустить рівно стільки, скільки треба, а решту візьме собі». П., незважаючи на системні перевірки магазинів і контор торгсину, супроводжував роботу працівників приймальних пунктів до кінця 1935 р. Якщо припустити обважування лише на 1% П., то вагові характеристики розкрадання і привласнення побутового золота вражають, адже в 1932 р. система Торгсину «заготовила» 21 т чистого золота, а протягом 1933 р. близько 45 т. Для голодних селян обрядове золото продовжувало життя родини на кілька місяців, а для «ювелірних справ майстрів» ставало джерелом збагачення.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 463; ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 17. – Спр. 367. – Арк. 72; Спр. 364. – Арк.10.

ПРИПС – їжа (їдло) голодних селян у 1932–1933 рр. в Україні. Виготовляли П. з ячменю, лободи та води, інколи молока. Селянка з с. Верхня Криниця Нововасилівського р-ну Дніпропетровської обл., яка у 1933 р. працювала трактористкою, згадувала: «Щоб їсти не хотілося, варили припс: пережарений ячмінь, літрів на п'ять води і літр молока, якщо воно є, а нема, то й просто на воді чорний припс, круто посолений». Вживання П. завершувалося смертними випадками.

Л-ра і джерела: 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 203.

ПРИХОДЬКО Антін Терентійович – партійний і радянський діяч, заступник генерального прокурора та наркома юстиції УСРР (1932). Народився в 1891 р. в станиці Новорождєственська на Кубані. Навчався в ун-ті на юридичному ф-ті, але навчання не закінчив. П. належав до партії соціалістів-революціонерів (1916), до березня 1920 р. – секретар ЦК УКП (боротьбистів). Очолював Всеукраїнське державне видавництво (1921), був радником Повпредства СРСР у Празі (1926), заступником наркома освіти УСРР (1927–1928). Академік С.О.Єфремов вважав П. «уміркованою людиною». Друкував статті про фінансування освіти, про розвиток культури, про переваги соціалізму над «добою царату». 23 грудня 1929 р. П. очолив Найвищий (Верховиний) Суд УСРР, особисто відкривав перше засідання сфабрикованої політичної справи – «Спілки Визволення України» 9 березня 1930 р. П. виступив головним державним обвинувачем на процесі, що засудив професорів, агрономів, лікарів, педагогів, студентів до різних термінів ув'язнення. Він автор статті «СВУ на шкільному фронті», якою таврував «українську контрреволюцію», «стару інтелігенцію», виявляв «класову ненависть» до «героїв реставрації» капіталістичного ладу. Заступник генерального прокурора УСРР П., святкуючи 10-річчя діяльності органів державної прокуратури, зазначив, що вони «...не завжди доводили реагування до кінця, наслідком чого в ряді сіл припущено факти доведення твердих завдань до окремих колгоспників та середняків, незаконні труси та арешти, конфіскацію та вилучення майна». Об'єднане засідання президії ВУЦВК та Раднаркому, учасником якого був П., констатувало той факт, що в «...деяких районах органи юстиції, проводячи боротьбу з класово-ворожим опором, іноді надто застосовували судові репресії до середняків, бідняків, колгоспників і випадкових правопорушників трудящих, які не виконували своїх зобов'язань перед державою і проти яких краще і доцільніше було б вжити інших заходів впливу». Прокуратура та особисто П. визнали «доцільним» застосування репресій проти селян. 15 серпня 1932 р. П. підписав постанову Наркомюсту УСРР, якою заборонив колгоспам продавати зернові лишки до виконання хлібозаготівельних завдань. Фактично заборонялася торгівля хлібом до 15 січня 1933 р., а порушення заборони вважали «потуранням куркулеві та спекулянтові». Постанова Наркомюсту мала «вдарити по куркулях та перекупниках», закликала суди «притягти до кримінальної відповідальності» та «вживати до них тверду репресію». Для «куркульсько-заможних» господарств не передбачалося послаблення навіть за умови повного виконання хлібозаготівельного «твердого завдання». Порушників суворо карали, позбавляли майна і хліба, але не радили арештовувати безпосередньо на ринку. 9 листопада 1932 р. П. надіслав до органів юстиції на місцях «обіжника», у якому зазначив, що «...боротьба за хліб є основна робота органів юстиції» в районах і селах. «Судові органи повинні вжити сувору та реальну репресію до тих, – наголошував П. у циркулярі, – що злісно ухиляються виконувати зобов'язання з хліба, в нашу чергу до твердоздатчиків». Прокуратура мала лише здійснювати нагляд, щоб «...місцеві органи вживали законом встановлені заходи примусового стягнення хліба з нездавців його». Судові справи розглядалися протягом 5 днів, а до сіл направляли «судово-слідчі бригади для розгляду та розв'язання справ в селах, що відстають у виконанні планів хлібозаготівлі». Наркомюст дозволив застосування «рішучих заходів боротьби з розбазарюванням, розкраданням та прихо-

вуванням хліба», натуральних штрафів. 25 листопада 1932 р. П. надіслав розпорядження, яким зобов'язав прокурорів виконувати постанову РНК УСРР «Про заходи до посилення хлібозаготівлі» від 20 листопада 1932 р. Прокуратура виконувала невластиві їй функції, втручалась у повсякденне життя колгоспів, мала «...порушувати кримінальні справи й притягати винних до найсуворішої відповідальності». Справи «саботажників» розглядалися протягом 3-х днів, а натуральні штрафи визнавалися «найефективнішою репресією». Наркомюст і Прокуратура УСРР стали карально-репресивними органами. 31 грудня 1933 р. П. арештували, але не за участь в організації хлібозаготівлі, а за політичне минуле – причетність до української партії боротьбистів. 4 червня П. засудили до 10 років таборів. Страчено в 1938 р.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1991. – С. 478, 504, 519, 538, 550; Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. – К., 2005. – С. 236, 241, 254; Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С 114; Єфремов С.О. Щоденники. 1923–1929. – К., 1997. – С. 249; Марочко В.І. , Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К., 2003. – С. 413.

ПРІЦАК Омелян Йосипович – український історик, сходознавець, мовознавець, філолог-орієнталіст. Народився 7 квітня 1919 р. Вищу освіту здобував в університетах Львова, Берліна та Геттінгена. Засновник Українського наукового інституту при Гарвардському ун-ті, англомовного наукового журналу «Гарвардські українознавчі студії». У 1940–1941 рр. – аспірант Ін-ту мовознавства АН УРСР. Учень академіка А.Кримського. У 1943–1948 рр. навчався в Берлінському та Геттінгенському ун-х, директор Українського наукового ін-ту в Гарварді (1968–1989), іноземний член НАН Ураїни (1990), очолював Ін-т сходознавства імені А.Кримського НАН України (1991–1998). Згодом постійно жив в США. П. займався історією Сходу, автор понад тисячі публікацій, серед яких і кілька про Голодомор. У квітні-червні 1983 р. друкувався в газетах «Свобода», «Вільна думка», «Українські вісті», обстоював необхідність створення українського «Яд-Вашему», системного вивчення причин і наслідків Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. В Українському науковому ін-ті при Гарвардському ін-ті гуртувалися відомі дослідники Голодомору – Д.Мейс, Р.Конквест, М.Куропась. П. писав вступні статті до наукових збірників, які стосувалися Голодомору, тому радянська пропагандистська система називала його «прислужником реакційних кіл». Учений висловлював громадянську позицію, не заперечував факту Голодомору, всіляко сприяв його дослідженню та міжнародному визнанню геноцидної складової.

Л-ра і джерела: Пріцак О.Й. Мій шлях історика // Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К., 1991. – С. 62–78; Пріцак Омелян Йосипович // Українська мова: енциклопедія. – К., 2000. – С. 495; Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 154–155; Пріцак О. За український «Яд-Вашем» // Свобода. – 1983. – 4 травня; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса – Київ, 2001. – С. 198.

«ПРО ЗАХОДИ посилення хлібозаготівлі» – постанова політбюро ЦК КП(б)У від 29 грудня 1931 р. Ухвалена за особистого наполягання В.М.Молотова, зобов'язувала Україну виконати річний план хлібозаготівлі – 510 млн пудів. Політичний документ визнав незадовільним стан хлібозаготівлі – 79% виконання загального плану, 70% збору пшениці і 35% мірчука. Зазначалося, що УСРР «...близька до завершення колективізації і ліквідації куркульства як класу». До районів були відряджені уповноважені ЦК партії з хлібозаготівлі, які відповідали за її «успішне завершення», а також 300 «відповідальних працівників» для роботи хлібозаготівельних груп. За січень 1932 р. з України планували вивезти 74 млн пудів зернових культур. Заготовленим вважався лише той хліб, який вивезли на залізничні станції, до елеваторів, «зсипних пунктів». Для матеріального заохочення встановили «порядок використання промтоварів», а також дали дозвіл на продаж продовольчих товарів: для колгоспів – 50% вартості зданого хліба, для одноосібників 40%. Дефіцитні товари направляли для стимулювання «зустрічних планів». Млини підлягали тотальному контролю, щоб унеможливити таємний помел зерна і приховування мірчука *(див. Мірчук)*. Постанову підписав секретар ЦК КП(б)У В.А.Строганов *(див. Строганов В.А.)*. Вона репрезентувала політичні та адміністративно-примусові методи хлібозаготівлі, застосування яких призвело до Голодомору першої половини 1932 р.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 218–221.

«ПРО ЗАХОДИ до посилення хлібозаготівлі» – постанова Раднаркому УСРР від 18 листопада 1932 р. Юридичний документ вищого виконавчого органу влади в УСРР, підписаний головою уряду В.Я.Чуба-

рем та керуючим справами Раднаркому В.Легким. Запроваджувалася система натуральних штрафів, обмеження використання натуральних фондів колгоспів, позбавлення селян хліба шляхом вилучення так званого розкраденого хліба, повернення зерна, виданого на трудодні. Її застосування протягом листопада – грудня 1932 р. та січня – лютого 1933 р. позбавило господарства насіння, а селян продовольчого зерна, спричинило масовий голод. За формою і змістом постанова виявилася політичним втіленням механізму штучно організованого голоду.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1991. – С. 548–549; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 377–414.

«ПРО ЗАХОДИ по посиленню хлібозаготівлі» – постанова політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р., політичне рішення щодо свідомого застосування карально-репресивних методів і форм позбавлення селян хліба, продовольства, майна; дія з наміром. Постанова мала 5 розділів: про мобілізацію комуністів-робітників на хлібозаготівлі, розподіл партійних сил і встановлення звітності та контролю хлібозаготівельної роботи, про хлібозаготівлі в колгоспах, про хлібозаготівлі в одноосібників, про хлібозаготівлі в радгоспах. Виконання хлібозаготівельних планів вважалося «... основним обов'язком перед партією і робітничим класом, першочерговим завданням, якому має бути підпорядковано всі завдання в колгоспах». Вона зобов'язувала місцеві органи влади завершити хлібозаготівлі до 1 січня, а до 15 січня створити насіннєві фонди, заборонити видачу хліба з будь-яких натуральних фондів у колгоспах, які не виконали державних завдань, а також видачу натуральних авансів та хліба для так званого громадського харчування колгоспників. Розданий на трудодні хліб підлягав негайному поверненню. До заготівельного плану зараховували зерно з присадибних ділянок. Згідно з постановою запроваджувалася посада спеціального контролера біля молотарок, створювалися трійки при МТС, сільрадах і райвиконкомах. Політбюро зобов'язувало їх перевіювати солому, полову, відходи, перевіряти соціальне походження рахівників у колгоспах, притягати до відповідальності винних за розкрадання та приховування хліба, застосовувати до них закон від 7 серпня 1932 р. *(див. Закон про «п'ять колосків»)*. Визнавала доцільним розгортання кампанії за перевиконання плану, застосування репресій, режиму «чорних дощок» у колгоспах і селах. Постанова визнала доцільними карально-репресивні заходи стосовно одноосібників: натуральний штраф у вигляді 15-ти місячної норми подвірної м'ясозаготівлі, річну норма здавання картоплі, термінове повернення насіннєвої і продовольчої позик колгоспами. Фактично і юридично вона заклала адміністративно-репресивний механізм системного позбавлення селян хліба, продовольства, виявилася організаційно-політичним втіленням ідеї терору голодом.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 250–260.

«ПРО БОРОТЬБУ з мишами» – постанова Раднаркому УСРР від 15 грудня 1932 р. Поява постанови зумовлена загрозою «знищення мишами великої кількості зерна та кормів, тому потрібна організована масова боротьба з мишами». На колгоспних полях стояв «необмолочений хліб в скиртах», який щохвилини «точили» миші. Котів поїли голодні селяни, тому вони становили рідкість в українських селах *(див. Каттель М.А.)*. Постанова закликала піонерів, комсомольців, актив села вирушати на «ліквідацію мишей».

Л-ра і джерела: ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 280. – Арк. 37.

«ПРО ЗАГОТІВЛІ масла, молока та сиру» – постанова Раднаркому УСРР від 25 грудня 1932 р. Вона виконувала функцію розверстки, встановлювала річний план заготівлі молока одноосібниками (від 190 до 225 літрів) та колгоспниками (до 155 літрів). Постанова наказувала органам влади на місцях «вручити кожному одноосібникові та колгоспникові, що має корову, зобов'язання на здавання та розподіл молока з зазначенням пункту здавання та розподілом річної норми здавання за місцями відповідно до встановлених для районів квартальних планів заготівель». Річний, квартальний та місячний плани, враховуючи сезонність і непостійність надоїв молока та виснаження худоби, позбавили молока селян, дитячих установ.

Л-ра і джерела: ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 280. – Арк. 7.

«ПРО ШТРАФИ за невиконання хлібозаготівлі в одноосібному секторі» – постанова Раднаркому УСРР від 23 листопада 1932 р. Її підписав заступник голови уряду О.Сербиченко. Раднарком надав право облвиконкомам «подвоювати розмір штрафів, що накладаються на одноосібні господарства, які злісно зривають хлібоздачу (продаж), як по контракційних умовах, так і по самозобов'язаннях». Постанова доповнила систему адміністративно-репресивних заходів влади, її застосування позбавило селян продовольства шляхом вилучення хліба, м'яса у «порядку натурального штрафу».

Л-ра і джерела: ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 280. – Арк. 112.

«ПРО ТИМЧАСОВІ правила трудового розпорядку в колгоспах» – постанова РНК УСРР та ЦК КП(б)У від 9 квітня 1933 р. Опублікована в газеті «Комуніст», «Комсомолець України» 9 та 10 квітня 1933 р. Документ розробив Наркомзем УСРР, орієнтуючись на партійно-радянські постанови. Зазначалося, що виїзд колгоспника на роботу до промислових підприємств мав відбуватися з дозволу правління колгоспу. «Жоден колгоспник не може використати свій робітний час поза колгоспом без дозволу на те в кожному окремому випадку правління колгоспу і бригадира його бригад», – наголошувалося в постанові. Колгоспників приписували до галузевих бригад – рільничих, будівельних, тваринницьких. Вони не мали права відправити на роботу замість себе членів родини, близьких. Перерву на обід оголошував бригадир, а колгоспникам не дозволялося самочинно залишати поле до прибуття наступної зміни. На власній садибі вони працювали у вільний від колгоспної роботи час – ранком, вночі, у неділю. Працездатних і фізично здорових примушували виходити на роботу до колгоспу.

Л-ра і джерела: «Комуніст». Орган ЦК КП(б)У. – 1933. – 9 квітня; «Комсомолець України». – 1933. – 10 квітня.

«ПРО ПОРЯДОК відхідництва з колгоспів» – постанова ЦВК та РНК СРСР від 17 березня 1933 р., яку підписали В.Молотов та М.Калінін. Вона скасовувала дію постанови союзного уряду «Про відхідництво» 30 червня 1930 р. Відтепер колгоспник мав право залишати село та господарство за наявності «спеціального, зареєстрованого в правлінні колгоспу договору з госпорганами». Тих колгоспників, які виїхали без дозволу, звільняли з колгоспу без повернення трудоднів.

Л-ра і джерела: «Вісті ВУЦВК». – 1933. – 18 березня; «Правда». – 1933. – 18 марта.

«ПРОДОВОЛЬЧА допомога» – термін, яким у 1930-х рр. називали цільове виділення продуктів харчування колгоспам для проведення сільськогосподарських кампаній (сівба зернових, жнива, прополювання цукрових буряків). Термін «П. д.» з'явився в березні 1932 р., але її колгоспам тоді не виділяли. 23 лютого Г.І.Петровський повідомив Й.Сталіна про «тяжке продовольче становище» та просив допомоги за рахунок децентралізованих заготівель зернових культур. 18 березня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У постановило видати «продовольчу допомогу колгоспам» Зінов'євського р-ну Одеської обл. – «20 фунтів на їдока на місяць». Подібна «П. д.» передбачалася для районів Автономної Молдавської СРР – 3 тис. т кукурудзи. 7 квітня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У виділило Одеській обл. тисячу пудів хліба «...для надання продовольчої допомоги колгоспникам, які перебувають у найбільш тяжкому становищі». Дозвіл надавала Москва за клопотанням уряду УСРР. 19 квітня 1932 р. союзний уряд направив «для продовольчої допомоги колгоспникам 3 тис. т проса», щоб забезпечити проведення сівби в Одеській обл. Одночасно було заборонено використання резервного фонду, мірчука, неподільного фонду, які призначалися винятково для централізованого постачання Донбасу. 26 квітня С.Косіор повідомив Й.Сталіна про відсутність голоду в Україні, але висловив подяку за допомогу, яка дозволила «ліквідувати у степових районах «гострі настрої», але ще «доведеться надати додаткову допомогу просом». Так звана «П. д.» виявилася мізерною і недостатньою, тому голод охопив у травні – червні 1932 р. третину районів України. 5 травня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У дозволило виділення хліба для «уражених районів», щоб завершити сільськогосподарські роботи, особливо на бурякових полях. На їх проведення відвантажили для 25 районів Харківської обл. від 350 до 1780 ц «продовольчої допомоги» кожному, але залежно від кількості сіл, охоплених голодом. Територія Голодомору з кожним днем збільшувалася, а «П. д.» була цільовою і надто обмеженою – Соціально, територіально та кількісно. Вона спрямовувалася для забезпечення так званого громадського харчування працюючих у полі колгоспників *(див. Громадське харчування)*. Її не отримували члени родин колгоспників (діти й особи похилого віку). Працюючим колгоспникам трьох областей УСРР виділили 20 вагонів тюльки для їх харчування в полі. 17 червня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У виявило готовність «надати додаткову продовольчу допомогу» 20-ти районам, населення яких потерпало від голоду. Її зосередили в районах з вирощення буряків (85%), а решту 15% направили до сіл , які «перебувають у найбільш тяжкому стані». Й.Сталін заборонив «П. д.» для України, тому ЦК ВКП(б) постановило: «додаткового завезення хліба в Україну не здійснювати». Заборона централізованої «П. д.» викликала масову смертність людей, виснажених тривалим недоїданням та важкою фізичною роботою на землі. Саме тоді секретар Харківського обкому КП(б)У Р.Терехов зазначив, що «...продовольча допомога для Харківської області на час весняної сівби з огляду на її мізерність не могла забезпечити мінімальних потреб області повністю», тому просив про додаткову допомогу та право купувати хліб через мережу споживчої кооперації. Він визнав, що у більшості районів

відсутні продукти «для організації громадського харчування» колгоспників, цілком обґрунтовано використав термін «голодовка колгоспників», які харчувалися сурогатами, дохлою худобою, лежали опухлими. Обмежена «П. д.», яку надали колгоспникам 221 села з 25 районів Харківської обл., не виправила «важкого продовольчого становища». Вона була не системною, а цільовою і вибірковою. Протягом липня – серпня, коли тривали «жнива відчаю», колгоспники не виходили на роботу, покидали села в пошуку їжі. Карально-репресивні методи заготівлі хліба восени 1932 р. (режим «чорних дощок», натуральні штрафи, вилучення продовольчого і насіннєвого зерна, репресії) унеможливили системну «П. д.». Весною 1933 р. уряд вирішив, що організаційною формою «П.д.» має стати «...соціалістична взаємодопомога поміж колгоспами, мобілізація харчових ресурсів у колгоспників, безпосередня заготовка харчових продуктів». Фактично влада запропонувала форму самозабезпечення і взаємної допомоги між колгоспами, в яких хліб був забраний. 10 березня 1933 р. Міловський р-н Донецької обл. виділив 36 ц хліба для проведення сільгоспробіт, але додав 50-60% різних домішок. Лише 15 березня 1933 р. С.Косіор поінформував ЦК ВКП(б) про масовий голод в Україні. Він повідомляв про «голодовки», «про померлих», про рецидив «минулорічної голодовки», про 103 райони масового голоду та про масове голодування колгоспників. У згаданих ним районах на громадське харчування колгоспників видали 75–80% хліба, тобто «розбазарили». Він просив 2 млн пудів додаткової допомоги, так як бракувало власних ресурсів. Але до весни 1933 р. ніхто не виділяв «П. д.», вимагали пошуку внутрішніх резервів, хоч зерно вивезли до союзних заготівельних контор («Союзхліб», «Заготзерно»). Відсутність реальної продовольчої та медичної допомоги пришвидшили масову смертність українських селян у квітні – червні 1933 р. Наприкінці березня 1933 р. від 30 до 50% працездатних колгоспників Київської обл. не виходили на роботу через надмірне фізичне виснаження та заборону громадського харчування в колгоспах. Його поновлення на час сівби «стимулювало» голодних селян записуватися до колгоспів. У Коростенському р-ні Київської обл. «...колгоспники ставляться до них вороже, коли справа заходить про організацію громадського харчування в колгоспах з тим, щоб прийняти до колгоспу голодуючих одноосібників, підправити їх, а потім вони ходитимуть на роботу в колгосп». Саме тоді колгоспників зобов'язали брати на роботу власний хліб, тому що на громадське харчування його не видавали, обмежились приготуванням баланди, шліхтерки та іншого «пійла». П. д. мала цільове призначення, вибіркове застосування, стимулюючу функцію, не мала жодних ознак системної гуманітарної допомоги голодним селянам. Вона дозувала інтенсивність голодної смерті серед селян, адже стосувалася лише сезонно працюючих у полі колгоспників.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 133, 146, 160, 476; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 407–409; Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україні та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 227–228.

ПРОЦИК Роман Степанович – громадський діяч, учений, біохімік за фахом. Народився 12 серпня 1952 р. у м. Мюнхен (Німеччина). Вищу освіту здобув у США: ступінь бакалавра з хімії у ЛаСаль Коледжі (1974), магістра (1976) та доктора з біохімії в Медичній школі імені Ганемана у Філадельфії (1978). Займався науково-дослідною роботою у Нью-Йорку, автор статей про структуру фібріногену та згустків крові. Повноправний член Фонду катедр українознавства Гарвардського ун-ту (1975), голова його виконавчого комітету (1977). Активно долучився до меморіально-просвітницької акції з відзначення 50-ї річниці Голодомору-геноциду в Україні 1932–1933 рр., підтримував науково-дослідні проекти Гарвардського ун-ту. Надавав допомогу дослідникам Голодомору – Д.Мейсу, Р.Конквесту. Редагував та видав «Обіжний листок» Фонду катедр українознавства (з 1987), поширює правду про Голодомор.

Л-ра і джерела: Боряк Г.В. Процик Роман Степанович // Енциклопедія історії України. Т. 9. – К., 2012. – С. 52; Т.Д. Доповідь про Український Гарвард з Вінніпегу // Український голос. – 1984. – 29 жовтня; Я.Р. Представник ФКУ на Манітобському університеті: (Представник Громадського сектору УНІГУ д-р Р.Процик розповів про працю Р.Конквеста) // Новий шлях. – 1984. – 27 жовтня.

ПТУХА Михайло Васильович – демограф, статистик, академік АН УРСР. Народився 7 листопада 1884 р. у м. Остер Чернігівської губ. Вищу освіту здобув на юридичному ф-ті Петербурзького ун-ту (1910). Магістерську роботу «Нариси з теорії статистики населення і моральної статистики» виконав у Берлінському ун-ті, а захистив у Московському ун-ті (1917). Викладав в ун-тах Пермі, Петербурга, Києва. Засновник Демографічного ін-ту УАН у Києві (з 1934 р. Ін-т демографії і санітарної статистики), його директор у 1919–1938 рр., очолював відділ статистики Ін-ту економіки АН УРСР (1945–1950). П. фундатор української науково-демографічної школи, теоретик

і практик статистично-демографічних досліджень, автор методик демографічного аналізу соціально-економічних процесів, член міжнародних асоціацій статистиків. Особисто розробив методи побудови сумарних таблиць смертності, науковий редактор праць з історії і теорії демографічної статистики («Таблиці смертності для України 1896–1897» // Записки соціально-економічного відділу ВУАН, 1923; «Смертность народностей Европейской России в конце XIX века», 1927; «Смертність у Росії і в Україні», 1928). П. написав понад 250 праць, 11 монографій. Знав 12 іноземних мов. Учасник першого Всеукраїнського статистичного з'їзду в листопаді 1925 р., на якому було ухвалено програму підготовки до всесоюзного перепису населення 1926 р. У 1930 р. написав наукову доповідь про перспективи росту населення УСРР за п'ятирічними циклами до 1960 р. включно, врахував реальний віковий склад та співвідношення народжуваності і смертності. Запропонована ним демографічна статистика стосувалася гіпотетичної кількості населення, без соціальних катастроф і Голодомору. Відштовхуючись від цифри 30,6 млн населення УСРР у 1930 р., П. прогнозував 33,2 млн у 1935 р. та 35,9 млн у 1940 р., відтак п'ятирічний приріст, за його передбаченнями, становив 8,1%. Гіпотетичною умовою такої оптимістичної перспективи було збереження протягом 1930-х рр. рівня смертності 1925–1926 рр. і народжуваності рівня 1929 р. в наступні роки. Академік П. передбачав цифру 35,3 млн осіб на 1 січня 1939 р., а виявилось – 30,9 млн осіб. За його демографічним прогнозом приріст населення у 1926–1939 рр. мав скласти 6,3 млн, а досяг лише 1,9 млн осіб. Учений разом із співробітниками Ін-ту демографії АН УСРР працював над розрахунками чисельності населення УСРР протягом другої п'ятирічки. Демографи на чолі з П. прогнозували у 1931 р. природний приріст населення 975 тис., у 1933 р. і 1934 р. – 900 тис., а за 1935 – 1937 рр. від 930 до 1 млн народжених живими. П. визнав, що у 1927 р. на першому році помирали 35% немовлят, згодом доводив значне зменшення дитячої смертності у 1933 р. На його наукових висновках, особливо після арешту та перебування в казематах НКВС УРСР, позначилися репресії, ідеологічний тиск. У 1936 р. за редакцією академіка П. вийшла книга «Перепис населення (Історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах»), автори якої використали статистичні матеріали Ліги Націй стосовно зменшення природного приросту населення в країнах «пануючого фашизму» та «зоологічно-шовіністичних расових теорій». Ін-т демографії АН УСРР готувався до проведення всесоюзного перепису населення 6 січня 1937 р. П. вважав перепис доказом «непохитної моці СРСР». У Додатку до книги «Перепис населення», крім інструкції з його проведення, названо цифру розкуркулених селян України – 285 тис. дворів. Упорядники видання прогнозували «швидке зростання народжуваності», переконували, що постійно «...більшає населення наших міст і сіл, різко зменшується смертність». Вони подали цифру загальної кількості населення УСРР у 1933 р. – 31,9 млн, зробили оптимістичний прогноз демографічного розвитку в 1934–1936 рр., коли «...на кілька мільйонів побільшало у нас громадян великої соціалістичної України». Демографи, серед яких був і А.П.Хоменко *(див. Хоменко А.П.)*, орієнтувались тоді на зниження рівня дитячої смертності різних вікових груп від хвороб (кору, скарлатини, коклюшу), планували відсотки зменшення рівня смертності серед дорослого населення: від одного до 49 років на 25%, від 50 до 54 на 20%, від 55 до 59 на 15%. Однак відомча статистика, яка не підлягала публічному оголошенню, зафіксувала станом на травень 1932 р. зменшення народжуваності на 24% в сільських районах, відтак і збільшення смертності. П. прогнозував на січень 1938 р. 34,6 млн «загальної людности» в УСРР, але всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував лише 27,9 – 28,2 млн осіб, відтак 6,7 млн становили так звані «демографічні втрати», тобто «оцифровані» жертви Голодомору. Академік П. не мав змоги вивчити матеріали перепису населення 1939 р., тому що 21 лютого 1938 р. його арештували за звинуваченням у причетності до «Антирадянської української націоналістичної організації». 28 квітня 1939 р. Військовий трибунал КВО засудив його до 6 років виправних таборів. 29 жовтня 1939 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР скасувала зазначене рішення, а 19 січня 1940 р. П. звільнили. Учений зізнався, що «...під фізичним впливом я переписав складений слідством протокол допиту, у якому була відображена «моя контрреволюційна діяльність», якої фактично ніколи не було». На допиті П. позитивно оцінив наукову і прикладну роботу демографа А.Хоменка та інших колег, вважав його «одним із видатних статистиків-демографів УРСР та СРСР». У повоєнні роки П. займався науковою роботою в Ін-ті економіки АН УРСР, очолював відділ статистики. Помер П. 3 жовтня 1961 р. в м. Києві.

Л-ра і джерела: Первый Всеукраинский статистический съезд, 16–23 ноября 1925 г. Стенографический отчет. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 263 с.; Птуха М.В. Народонаселение и баланс рабочей силы на вторую пятилетку // Вісті Всеукраїнської Академії наук. – 1932. – №2. – С. 44–53; Людність

та її розміщення в другій п'ятирічці. – Х., 1932. – С. 5–9; Перепис населення (Історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах / Під ред. академіка М.В.Птухи. – К.: В-во АН УСРР, 1936. – 193 с.; Додаток до книги «Перепис населення». – К.: В-во Академії наук УСРР, 1936. – 13 с.; Птуха М.В. Избранные труды. – К., 1971. – 412 с.; Корчак-Чепурковский Ю.А. Избранные демографические исследования. – М., 1970. – С. 303–320; Стешенко В.С. Птуха Михайло Васильович // Енциклопедія історії України. – К., 2012. – Т. 9. – С. 58.

ПУГОЛОВКИ – їжа голодних селян у 1932–1933 рр. в українських селах. «В річці і на болоті, в ковбанях, калюжах виловлювали пуголовців (маленьких жабок), варили і їли, як галушки», – згадував селянин з с. Гурбинці на Чернігівщині.

Л-ра в джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 122.

ПУТІН Володимир Володимирович – російський політичний діяч. Народився 7 жовтня 1952 р. в м. Ленінград. Вищу освіту здобув на юридичному ф-ті Ленінградського державного ун-ту (1975). Закінчив Вищу школу КГБ №1 у Москві (1985–1990), співробітник радянських спецслужб у Німеччині. У 1990-х рр. перебував на посаді помічника ректора Ленінградського держуніверситету, голова комітету зовнішніх зв'язків мерії С.-Петербурга. Очолював ФСБ РФ з лютого 1999 р., а в серпні того ж року Б.Єльцин призначив П. «прем'єром з перспективою». 31 грудня 1999 р. став виконуючим обов'язки Президента Росії. 26 березня 2000 р., у березні 2008, 2012, 2018 р. обирався Президентом РФ.

Ставлення П. до Голодомору змінювалося залежно від ситуації, політичної кон'юнктури та особистих переконань. 23 вересня 2003 р., виступаючи на Генасамблеї ООН, П. назвав Голодомор національною трагедією України. Фактично це було першим визнанням Росією факту Голодомору. Ухвалення 28 листопада 2006 р. Верховною Радою України постанови про визнання Голодомору – геноцидом українського народу радикально змінило ставлення РФ. Державна дума, міністр закордонних справ С.Лавров, політики Росії заявили протест *(див. «Пам'ять жертв голоду 30-х рр. на території СРСР», Російська дипломатія заперечення Голодомору–геноциду», Російська преса про Голодомор, Медведєв Д.В.)*. 4 грудня 2008 р. в інтерв'ю телеканалу «Вести» прем'єр-міністр РФ. П. уже не обіцяв «братському народу» України будь-яких «поблажок» за газ. Він зазначив: «Ми не піднімаємо з минулого проблеми надуманого характеру типу Голодомору». Газ як політична валюта Росії мав стати основою для нівелювання поняття і явища Голодомору–геноциду, «формування спільного підходу» *(див. Медведєв Д.В.)*. Росія Путіна – Медведєва, починаючи з листопада 2006 р., системно заперечує Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, унеможливлює будь-яку політичну та правову оцінку голоду на території РСФРР. Десять років поспіль в Росії просувається концепція «загальносоюзного голоду», а у грудні 2011 р. судові органи вдалися до «очищення» бібліотек РФ від т. з. «екстремістської літератури» – про Голодомор, репресії, діячів української культури. На окупованих Росією територіях Криму, Донецької та Луганської областей (2014–2018 рр.) вилучено книги про Голодомор, зазнали переслідувань працівники бібліотек та громадських організацій. Агресивна зовнішня політика П. стосовно України, окупація її території російськими найманцями та військовими засуджена Генасамблеєю ООН 16 листопада 2016 р. 20 листопада ПАРЄ визнала Російську Федерацію країною-агресором, а 19 грудня 2016 р. Генасамблея ООН ухвалила резолюцію про порушення Росією прав людини в Криму, особливо кримських татар та етнічних українців. Українські політики ототожнили Голодомор з російською військовою агресією *(див. Порошенко П.О.)*.

Л-ра і джерела: Електронний ресурс / http: // Kp.ua/ polities; http: // putin.kremlin.ru/bio.; Електронний ресурс / https: //donpess. Com / news/ 20.11. 2016

ПУХНУТЕЛЬ – народна назва квітня в роки Голодомору. Історик І.Г.Шульга, який був очевидцем тих трагічних подій у с. Верещаки Лисянського р-ну Київської обл., писав: «Квітень у народі називали пухнутень, а травень – капутень». Фольклор років Голодомору виявився сумним, але образним.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник голодомору. – Одеса, 2003. – С. 119; 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 295.

П'ЯТИДЕНКА – термін календарної звітності про виконання місячних завдань хлібозаготівлі, форма обліку та контролю надходження зерна в межах району. 29 грудня 1931 р. політбюро ЦК КП(б)У постановою «Про заходи посилення хлібозаготівлі» зобов'язало: «Затвердити січневе завдання по хлібозаготівлі у 74 млн пудів з наступною розбивкою: 1-а декада – 16 млн пуд., 3-я п'ятиденка – 15 млн пуд., 4-а п'ятиденка – 16 млн пуд., 5-а п'ятиденка – 15 млн пуд., 6-та п'ятиденка – 12 млн пуд.». Політбюро вимагало від керівників районів «по п'ятиденках повідомляти ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про виконання п'ятиденних завдань, встановлених для групи районів».

27 листопада 1932 р. М.Н.Демченко *(див. Демченко М.Н.)* повідомив ЦК партії про те, що «..п'ята п'ятиденка дала деяке зменшення виконання плану хлібозаготівлі проти четвертої п'ятиденки». П. були соціально-економічним пульсом позбавлення селян хліба, попередженням смертоносної ходи Голодомору, технологією його творення. П. діяли протягом січня – березня 1933 р.,

Л-ра і джерела: Голод і Голодомор 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 220; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 416, 418, 456, 584.

Р

РАДЧЕНКО Олександра Миколаївна – свідок Голодомору, вчителька з с. Городок Городоцького р-ну Вінницької обл., автор щоденників про Голодомор 1932–1933 рр. Народилася у 1896 р. у м. Охтирка на Сумщині. Мала середню педагогічну освіту. Працювала вчителькою у 1912–1936 рр., а також на метеорологічній станції у 1937–1939 рр. Записувати події і явища радянського повсякдення розпочала в 1926, продовжила 1927–1928, 1930–1935 рр. Її зошити розкривають події 1930–1935 рр. Перший запис про голод датований лютим 1930, останній – лютим 1935 р. 5 квітня 1932 р. вона записала до щоденника фразу: «Штучно створений голод набирає жахливий характер». Фактично однією з перших Р. назвала голод штучно організованим. Працювала метеорологом, але жодним чином не згадала про посуху, недорід від дії стихійного лиха, відслідковувала явища свідомого нищення людей сталінським режимом. Вона записала моторошні соціальні аномалії у роки Голодомору: «Усі страждають від недоїдання або голоду, та взагалі від напівзлиденного способу життя. У Харкові коїться жах голоду. Викрадають дітей і продають ковбасу з людського м'яса. Люди помирають по кілька осіб у день у колгоспному селі, і це по всій Україні. Кажуть, що на півдні України цілі села вимерли. Поля у 32 і 33 роках тисячами гектарів залишались незасіяними і неприбраними. Прибирати було нікому. На Україні померло 6 млн осіб, тобто 30% населення». 7 липня 1945 р. Р. арештували, виявили 7 зошитів, написаних нею протягом 1926–1943 рр. Слідчі знищили частину зошитів, які, на їх погляд, не мали цінності. У жовтні – листопаді 1945 р. тривало слідство, а 3 листопада справу Р. передали до Кам'янець-Подільського облсуду. 14 грудня 1945 р. на його засіданні Р. зазначила, що «...писала зошити для дітей, що через 20 років діти не повірять, що такими жорстокими методами будували соціалізм». Р. позбавили волі на 10 років з обмеженням у правах на 5 років та конфіскацією майна. У серпні 1955 р. Р. звільнили. Проживала у м. Вовчанську Харківської обл. Померла в 1965 р. Реабілітована 23 липня 1991 р. В архівах залишились її зошити *(див. Щоденник О.М. Радченко)*, які частково опубліковані в Україні (*див. Телячий Ю.В.*).

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 41–42, 50, 271–272, 324; Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – С. 539–553.

РАЙОНИ тяжкого станУ – адміністративно-територіальні одиниці (село, сільрада, район), у яких було виявлено факти масового голодування населення, а також «випадки смерті на ґрунті голоду». Термін і явище Р. т. с. з'явилися в лютому – березні 1932 р. в спецповідомленнях відділів ДПУ, службовому листуванні партійно-радянської номенклатури. 23 лютого 1932 р. голова ВУЦВК Г.І.Петровський повідомив політбюро ЦК КП(б)У про «райони, що перебувають у тяжкому продовольчому становищі». Це означало наявність випадків «систематичного недоїдання, хвороб і за деякими даними смерті на ґрунті голоду», масового опухання дітей і дорослих, «відсутність продуктів харчування для населення окремих сіл і колгоспів», появу «панічних настроїв», вживання м'яса дохлої худоби, голодну смерть. На початку квітня 1932 р. в Бабанському районі Вінницької обл. «вживання дохлих коней мало місце у більшості сіл району, це стало звичним явищем». За повідомленням облвідділу ДПУ «тяжкий стан у деяких районах нашої області щодо продовольчого харчування» стосувався 8 районів. В окремих селах щодня помирало кілька осіб, а трупи померлих лежали 7 днів без поховання. Секретар Одеського обкому КП(б)У М.Майоров *(див. Майоров М.М.)* доповідав про «тяжкий стан» районів у квітні 1932 р., про те, що в Новомиргородському р-ні «половина сіл району (разом сільрад в районі 26) їдять дохлих коней, є пухлі від недоїдання». Про «найбільш тяжкі райони» Київської та Вінницької обл. згадує С.В.Косіор у листі до Й.Сталіна 28 квітня. Визначення «тяжкі райони», «тяжкий стан» виявилося трагічним синонімом масового Голодомору. 10 червня 1932 р. В.Я.Чубар повідомив В.М.Молотова і Й.Сталіна про наявність «тяжких», як «мінімум 100 районів», а «випадки недоїдання і голодовки траплялися уже в грудні – січні». 21 травня 1932 р. С.В.Косіор дозволив Київському, Вінницькому, Дніпропетровському,

Одеському та Харківському обкомам КП(б)У організувати «громадське харчування колгоспників в районах і селах, що найбільш потребують допомоги», тобто «перебувають в найбільш тяжкому стані». Згадав 39 районів, у яких годували колгоспників під час весняних робіт у полі, решта «харчувалася» за рахунок внутрішніх ресурсів, але хліба у них не лишилося після виконання «плану до двору». Протягом другої половини 1932 та зимою – весною 1933 р. кількість «тяжких районів» неухильно збільшувалася. В офіційних документах партійно-радянських органів зафіксовано перелік 290 «тяжких районів», а на травень – червень 1933 р. вся територія УСРР стала суцільним районом Голодомору, навіть міське населення потерпало від терору голодом *(див. Територія Голодомору)*.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 148, 170, 171; Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 206–207; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 252–253.

РАХЛІС Пейхас Меєрович – чекіст, помічник та заступник начальника окружних та обласних відділів ДПУ УСРР. Народився 1 жовтня 1897 р. в м. Тараща Київської губ. Закінчив міське училище, учасник Першої світової війни. У 1921–1937 рр. працював в органах державної безпеки радянської України, перебував на різних посадах – від помічника уповноваженого групи Київського губвідділу ДПУ до начальника секретно-політичного відділу Управління державної безпеки НКВС УРСР. З лютого 1932 р. заступник начальника Вінницького облвідділу ДПУ, брав безпосередню участь в карально-репресивних діях проти селян – «саботажників», «петлюрівців», «куркульсько-контрреволюційних банд». 28 березня 1932 р. інформував секретаря обкому КП(б)У М.Алексєєва про активізацію «негативних настроїв серед сільської колгоспної маси», про «випадки систематичного недоїдання, хвороб і за деякими даними смерті на ґрунті голоду», про «дітей пухлих від голоду», про «сім'ї пухлі від голоду» в селах Уманського р-ну. Повідомляв про поїдання селянами дохлої худоби, про розгортання «волинок» та розбирання насіння зернових, що свідчило про «антирадянську діяльність куркульського підпілля». Р. особисто очолив уповноважених облвідділу ДПУ на боротьбу з «розбазарюванням» хліба в колгоспах. 1 квітня 1932 р. визнав факт голоду і смерті від нього, але вважав, що окремі особи під виглядом «голодуючих» намагаються відволікти увагу місцевої влади від можливості виявлення в них прихованого (інколи краденого) хліба для потреб посівного фонду». Підписана Р. доповідна записка стосувалася сіл Плисківського р-ну Вінницької обл. 8 квітня Р. повідомив партійне керівництво області про захоплення голодними селянами кагатів з буряками, скирт соломи, радгоспних комор із зерном. Пропонував виділити охорону майна колгоспів, радгоспів, залучити міліцію та комсомольців. 28 травня 1932 р. доповідав про «страйкові тенденції» серед робітників Вінницької обл. та активізацію «антирадянської діяльності». Р. визнавав факти голодування та опухання серед робітників фабрик і заводів. У листопаді – грудні 1932 р. особисто керував «оперативним ударом» по «куркульсько-контрреволюційним гніздам» на території Вінницької та Харківської обл. Організував роботу транспортних відділів ДПУ з метою унеможливлення виїзду селян за хлібом, придушував селянський опір хлібозаготівлі, давав санкції на арешти і слідчі дії стосовно «саботажників». 6 грудня 1932 р. був обвинувачем у справі організації жіночої «волинки» у с. Крячківка Пирятинського р-ну Харківської обл. Постановою судової трійки ДПУ УСРР 6 осіб засудили від 5 до 10 років концтаборів за «зрив хлібозаготівельної кампанії». Подібних «кримінальних» вироків виголошувалося сотні, до яких Р. безпосередньо причетний. 1 липня 1933 р. Р. став помічником начальника особливого відділу ДПУ УСРР, відтак масштаби його карально-репресивної діяльності значно розширились. 15 квітня 1937 р. Р. доповідав наркому внутрішніх справ СРСР М.І.Єжову про «факт недбайливого і бездушного ставлення до стахановців» у районах бурякосіяння Вінницької та Чернігівської обл., про опір стахановському руху з боку «контрреволюційних елементів» у колгоспах. Арештовано 7 серпня 1937 р., а 10 січня 1938 р. засуджено до розстрілу.

Л-ра і джерела: Золотарьов В. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. – Х., 2008. – С. 430; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 152; Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 247, 249, 263, 292–293; Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». Зб. док. і матер. 1928–1938. – Чернігів, 2012. – С. 424; Кокін С.А. Рахліс Пейсах Месрович // Енциклопедія історії України. Том 9. – К., 2012. – С. 141.

РЕВА Микола Антонович – селянин с. Хильківка Покрово-Богачанського р-ну Харківської обл. Р. особисто надіслав листа Й.Сталіну про факти голоду. У 1938–1940 рр. він працював на Далекому Сході, повернувся до рідного села і побачив, що його родина і надалі голодує. Тому 27 травня 1940 р. вирішив написати листа Й.Сталіну, згадав про 1933-й рік, коли «люди їли кору з дерев, траву і навіть своїх

дітей, сотні тисяч людей померло від голоду». Вважав голод штучним, тому що хліб, борошно забирали, а в с. Хильківка померло стільки людей, скільки не помирало за 50 попередніх років. «І прошу Вас, Йосип Вісаріонович, дайте мені відповідь на мій лист і прочитайте його самі і допоможіть нашому лиху, щоб ми знали, чи допоможе нам уряд і партія чи ні, а про цей лист я багатьом колгоспникам розповів і якщо Ви і Ваш батько переживали подібні труднощі, то повірте і нам». Виявилося, що у 1940 р. до першого класу прийшло лише троє дітей. У 1933 р. селяни масово залишали хати, колгосп «у пошуках щастя через хліб», тому що 140-900 г хліба на трудодень не сприяли виживанню, відтак «колгоспники були пухлі, упали на ноги, пропала розумова здібність, втратили зір на кілька %, немає здоров'я, немає сил, загальна слабкість організму, з'явилася велика кількість відвідувань лікарні і багато хворих в тих місцях, де дали відчути 1933 рік». Звертався до Й.Сталіна з проханням «дати нам життя і саме головне – це хліб тому, що самі вирощуємо хліб, а хліба не їмо». Згадував про те, як у м. Хорол «народ голодний збирав зерна кукурудзи біля складу «Забойзерно» і про участь міліції у розстрілі селян, яких «стріляли як собак», ніби «леви з оголеними шаблями гнали нас голодних, а хліб у складах був, було зерно, було борошно, а люди помирали від голоду, значить це було зроблено все державою свідомо і держава про це знала». Відповідь влади була миттєвою: 29 травня 1940 р. Р. арештували, розпочали слідство. 9 жовтня 1940 р. Полтавський облсуд засудив Р. на 6 років позбавлення волі в таборах та обмеження у правах на три роки. Касаційну справу Р. відхилив пленум Верховного суду УРСР 23 листопада 1940 р., але вирок залишив у силі. Реабілітовано 26 червня 1965 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 50, 269, 331; Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – С. 573–577.

РЕДЕНС Станіслав Францович – чекіст, голова ДПУ УСРР (з 25 липня 1931 р. по 20 лютого 1933 р.). Народився 17 травня 1892 р. у м. Мінськ-Мазовецький (Польща). Навчався і працював на Катеринославщині (1902–1917), номенклатурний працівник ВЧК в Одеській, Київській, Харківській губерніях та Криму (1918–1921), з вересня 1921 р. – в РСФРР, з квітня 1923 р. – голова ДПУ Кримської АСРР. Працював в апараті Вищої ради народного господарства СРСР, помічником Ф.Е.Дзержинського (1924–1926) НК РСІ СРСР, Центральної контрольної комісії ВКП(б) в 1926–1928 рр. Повернувся до системи ДПУ в листопаді 1928 р., до травня 1931 р. – голова Закавказького ДПУ, згодом ДПУ Білоруської СРР (травень – червень 1931 р.).

На посаді голови ДПУ УСРР брав особисту участь у розкуркуленні селян, в «оперативному» забезпеченні організації хлібозаготівлі, ліквідації руху опору селян, ухвалював остаточні рішення про застосування розстрілу щодо «саботажників» та «куркульських елементів» в УСРР восени – зимою 1932 р. Р. виконував доручення політбюро ЦК КП(б)У про заборону «використовування для будь-яких місцевих потреб мірчука», про сприяння своєчасному надходженню зарплат на підприємства до дня 1 травня. Спрямовував підрозділи ДПУ на залізницях щодо виявлення так званих мішечників, «бродячого елементу», а також прохачів хліба – жебраків, біженців від голоду, «розкрадачів хліба» та спекулянтів. Ними займалися транспортні підрозділи ДПУ УСРР. 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У доручило Р. разом із С.Косіором розробити «спеціальний оперативний план ліквідації основних куркульських і петлюрівських кубел», тобто застосування карально-репресивних дій з використанням військових підрозділів ДПУ проти селян, «ідеологів та організаторів куркульського саботажу і зриву виконання державних завдань». Особисто фабрикував Оріхівську справу *(див. Оріхівська справа)*, доповідав про її готовність «свояку» Й.Сталіну (Р. був одружений на сестрі Н.Алілуєвої). 20–23 листопада 1932 р. Р. постійно інформував про «опортуністичні» настрої серед селян, інтелігенції, службовців та партійців, керував ліквідацією «контрреволюційних» та «куркульських» угруповань в 110 районах України, внаслідок яких було заарештовано близько 11 тис. осіб. 21 листопада В.Молотов надав спецкомісії ЦК КП(б)У *(див. Спецкомісія ЦК КП(б)У)* повноваження остаточно ухвалювати вироки з «вищої міри покарання» – розстрілу. До її складу входив Р. 7 грудня 1932 р. Й.Сталін надіслав директивного листа місцевим органам влади у зв'язку з Оріхівською справою. «Надсилаються до відома слідчі матеріали про саботаж хлібозаготівлі в Оріхівському р. України, надіслані ЦК КВП(б) головою ДПУ України Реденсом», – підкреслював Й.Сталін. Його особисте ставлення до Р. було принциповим і номенклатурним. 11 серпня 1932 р. Й.Сталіна дуже обурив «саботаж» окремими членами ЦК КП(б)У хлібозаготівлі, «демобілізаційні настрої» щодо виконання плану, тому запропонував переведення Р. з голови ДПУ на заступника В.Балицького. Й.Сталін був розгніваний, що «агентура» Польщі в Україні «на багато раз міцніша, ніж думає Реденс або Косіор», тому «Реденсу не під силу керувати боротьбою з контрреволюцією в такій Великій і своєрідній республіці, як Україна». Р. знав про попередження Й.Сталіна, тому в листопаді –

грудні 1932 р. та особливо протягом січня – лютого 1933 р. виявляв особливу жорстокість у боротьбі з «саботажниками хлібозаготівлі». 25 листопада 1932 р. Р. був підпорядкований «особо уповноваженому» В.А.Балицькому разом з апаратом ДПУ УСРР. 8 грудня 1932 р. Р. повідомив секретаря ЦК КП(б)У М.Хатаєвича про першочергове завдання органів ДПУ – розгром петлюрівського «контрреволюційного» підпілля та посилення охорони державного кордону». Саме за його керівництва радянські прикордонники розстрілювали українських біженців від голоду на румунському кордоні. Внаслідок оперативної діяльності ДПУ станом на 1 грудня 1932 р. було заарештовано понад 8 тис., протягом грудня – близько 16 тис. осіб, з яких 9136 передано на розгляд судової трійки й особливої наради при колегії ДПУ УСРР. За першу декаду січня 1933 р. було заведено 4124 справи на 7126 осіб – «саботажників», «петлюрівців». У зведених даних ДПУ про репресії є запис: «для т. Реденса». 29 грудня 1932 р. він керував виселенням 700 родин із 20–25 сіл «відстаючих районів», тобто таких, що не виконали хлібозаготівлі. 22 січня 1933 р. Й.Сталін і В.Молотов таємною шифрограмою зобов'язали ЦК КП(б)У та РНК УСРР, а також доручили «...Балицькому і Реденсу не допускати масовий виїзд селян з України в інші краї і в'їзд в Україну з Північного Кавказу». За наказом Р. затримували біженців від голоду, повертали їх до місць постійного проживання. Виявленням, арештами та поверненням голодних селян-біженців в Україну займалися транспортні структури ДПУ. 1 лютого 1933 р. Р. доповів С.Косіору про завершення «оперативного удару» проти «контрреволюційного повстання підпілля» на території Чернігівщини і висловлював задоволення з приводу «...розгрому, ліквідації бандитизму і терористичних проявів, очищення області від кримінального елементу, придушення саботажу хлібозаготівлі з боку одноосібників, колгоспників і керівників низових радянських та колгоспних ланок, очищення радянського і колгоспного апарату від куркульського і контрреволюційного елементів, подолання спекуляції хлібом і виявлення прихованого хліба». Статистика карально-репресивних дій вражала: ліквідовано 34 повстанські організації та арештовано 604 особи, знищено 19 «озброєних бандгруп» та 156 осіб, виявлено та вилучено 22302 пуди хліба, 528 таємних млинів і жорен, повернено 15000 пудів викраденого мірчука тощо. За січень 1933 р. було арештовано 224 особи за «терористичні прояви», а загалом було арештовано 6319 осіб «контрреволюційного елемента». 17 лютого 1933 р. ДПУ УСРР відрядило до ЦЧО і нижньої Волги спеціальних уповноважених, які мали досвід оперативної роботи в районах хлібозаготівлі та руху опору. Згодом Україну залишив і Р.: з липня 1933 по липень 1934 р. він – повпред ОДПУ, начальник УНКВС Московської обл. (з липня 1934 р. до січня 1938 р.), у січні – листопаді 1938 р. – нарком внутрішніх справ Казахської СРР. 22 листопада 1938 р. заарештовано. 20 січня 1940 р. засуджений до розстрілу. Вирок виконано 12 лютого. Реабілітований у листопаді 1961 р. Службова діяльність Р. має безпосереднє відношення до організації Голодомору та масової смертності його жертв.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 147, 180, 223, 300, 382; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 58–65, 277, 318; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 106, 180, 227, 248; Кокін С.А. Реденс Станіслав Францович // Енциклопедія історії України. Том 9. – К., 2012. – С. 167; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940. Збірник док. і матер. – К., 2013. – С. 220–224; Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938. Збірник док. і матер. – К., 2012. – С. 298–310.

РЕЗНІК Михайло Сидорович – жертва Голодомору на території м. Одеса. Помер від виснаження 15 червня 1932 р. у віці 22 років.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 283.

РЕЗОЛЮЦІЇ Палати Представників Конгресу США – офіційний документ державного органу влади країни. В основній частині Резолюції №356 від 20 жовтня 2003 р. не використано визначення «геноцид», але в преамбулі зазначалося, що в 1932–1933 рр. Й.Сталін та його оточення вчинили геноцид українців. Названа кількість жертв штучного Голодомору – «щонайменше 5 мільйонів чоловік, жінок та дітей в Україні і приблизно 1-2 мільйони людей в інших країнах». 25 вересня 2008 р. Палата Представників Конгресу прийняла резолюцію «Про вшанування 75-ї річниці Голодомору 1932–1933 років в Україні», якою підтвердила, що «Сталін і його оточення здійснили акт геноциду проти українців».

Л-ра і джерела: Вісник Служби Безпеки України. Спеціальний випуск №57. – К., 2010. – С. 218.

РЕЗОЛЮЦІЯ Сенату Канади – офіційний документ вищого законодавчого органу країни. Р., ухвалена одноголосно 19 червня 2003 р., закликала уряд Канади визнати Голодомор в Україні – геноцидом. 29 травня 2008 р. генерал-губернатор Канади М.Жан підписав закон про встановлення Дня пам'яті україн-

ського голоду та геноциду – кожної четвертої суботи листопада місяця, а також про визнання Голодомору 1932–1933 р. геноцидом.

Сенаторка Рейнел Андрійчук запропонувала та підготувала текст резолюції, у якій наголошувалося «визнати український Голодомор – геноцид 1932–1933 рр. та осудити будь-яке намагання заперечувати або викривляти цю історичну правду, як ніщо інше – тільки геноцид». Визначення «український геноцид» є помилковим, але його використовують в офіційних часопис ах та законодавчих актах Канади. Четверта субота листопада визнана в Канаді Днем пам'яті жертв Голодомору.

Л-ра і джерела: *Л-ра і джерела:* Вісник Служби Безпеки України. Спеціальний випуск №57. – К., 2010. – С. 217; Гомін України. – 2003. – 30 червня; Гомін України. – 2003. – 20 січня; Сільські вісті. – 2003. – 2 липня.

РЕЗОЛЮЦІЯ Парламентської Асамблеї Ради Європи – офіційний документ представницького органу об'єднаної Європи. У Р. №1723/2010 «Вшанування пам'яті жертв Великого Голоду (Голодомору) на території колишнього СРСР» зазначено: «В Україні, яка постраждала найбільше, особливих втрат зазнало селянство, мільйони селян-одноосібників та членів їхніх родин померли від голоду, що настав після примусової «колективізації» і внаслідок заборони залишати вражені голодом райони та конфіскації зерна й іншої їжі. Ці трагічні події названі Голодомором (політично мотивованим голодом) і визначаються Законом України актом геноциду проти українців». Фактично Р. ПАРЄ підтвердила легітимність Закону України 28 листопада 2006 р. про визнання Голодомору геноцидом українського народу.

Л-ра і джерела: http:unian.ua/ukr; Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом. Видання 4-е, доп. / За ред. В.Василенка, М.Антонович. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2016. – 370 с.

РЕЗОЛЮЦІЯ Національного Конгресу Республіки Еквадор – офіційний документ вищого законодавчого органу країни. Р. визнала Голодомор в Україні 1932–1933 рр. актом геноциду українського народу.

Л-ра і джерела: Вісник Служби Безпеки України. Спеціальний випуск №57. – К., 2010. – С. 218.

РЕЗОЛЮЦІЯ Палати Представників Конгресу Республіки Колумбія – офіційний документ вищого законодавчого органу країни. Р. №079 кваліфікувала Голодомор 1932–1933 років в Україні актом геноциду українського народу.

Л-ра і джерела: Вісник Служби Безпеки України. Спеціальний випуск №57. – К., 2010. – С. 218.

РЕЗОЛЮЦІЯ Сенату Парламенту Австралії – офіційний документ вищого законодавчого органу країни. В Р. №680, яка була ухвалена 31 жовтня 2003 р., події в Україні 1932–1933 рр. визнано страхітливим виявом геноциду. 22 лютого 2008 р. палата Представників Парламенту Австралії визнала Голодомор в УСРР – геноцидом українського народу.

Л-ра і джерела: Вісник Служби безпеки України. Спеціальний випуск. За матеріалами кримінальної справи про Голодомор–геноцид 1932–1933 років в Україні. №57. – К., 2010. – С. 217.

РЕЄСТРАЦІЯ смерті – медична лікарська констатація біологічної смерті людини та офіційне документальне засвідчення органами влади. Зазвичай обліком померлих займалися сільські ради, а реєстрацією смерті загси. Однак у роки Голодомору 1932–1933 рр. сільські та особливо районні загси припинили реєстрацію смерті селян, особливо дітей-підкиднів у містах *(див. Підкидні)*, безпритульних, жебраків. Органи ДПУ УСРР обстежували райони масового голоду, констатували відсутність системного обліку померлих. Діяли спеціальні інструкції про порядок заповнення Книг реєстрації і запису актів про смерть *(див. Інструкція)*. За інші роки загсівські довідки збереглися епізодично. Існували два свідоцтва: оригінал та копія. Довідка районного загсу про смерть мала 15 пунктів, з яких 14 п. засвідчував місце смерті, а 15 п. – причину. Інколи записували «виснаження», «кахексія», «від голоду». 19 квітня 1933 р. Київський інститут охорони здоров'я запропонував «спростити процес реєстрації смертей» і «приблизити справу реєстрації смертей до трудящого», а також переглянути кількість інстанцій реєстрації смерті, щоб «знизити смертність». Органи держбезпеки, які не допускали поширення інформації про голод за межі України, у службовому листуванні підкреслювали дуже занижені дані про смертність населення від голоду. Масова смертність селян у 1933 р. стала звичним явищем, а трупи померлих лежали тижнями в хатах. Їх закопували десятками і сотнями у спільних могилах без реєстру померлих. 17 березня 1933 р. керівники Калинівського району Вінницької обл. доповідали секретарю обкому В.І.Чернявському: «Із 224-х смертних випадків від голоду по селу Сальнику (за другу половину лютого) зареєстровано по ЗАГСу лише 48, з яких 28 – у березні. Селяни вперто відмовляються реєструвати випадки смерті, а інколи просто в господарстві немає кому зареєструвати смертний випадок». Інколи відмовлялися від реєстрації з релігійно-культових міркувань, тому що померлих «від наглої смерті» не ховали на цвинтарі згідно з християнським обрядом. Їх узагалі не хоронили за церковним обрядом, бо й церкву радянська влада зруйнувала.

Л-рі і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 208, 236.

РЕЙГАН Рональд *(Ronald Wilson Reagan)* – актор, Президент США, політичний діяч. Народився 6 лютого 1911 р. в м. Темпіко (шт.Іллінойс, США). Підтримав звернення української громади, сенаторів та конгресменів щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні у зв'язку з 50-річчям трагедії. 2 жовтня 1983 р. у м. Вашингтоні біля пам'ятника Д.Вашингтону відбулася демонстрація за участі громадськості, під час якої було зачитано послання Президента США, у якому проведено аналогію між подіями в Україні 1933 р. та антигуманним вчинком СРСР, влада якої надала наказ про знищення південнокорейського літака 1 вересня 1983 р. з 264 пасажирами на борту. На початку грудня 1984 р. відбулася маніфестація українців у м. Нотфорді, на якій представник Білого дому зачитав звернення Р., де згадано «штучний голод в Україні в 30-х роках». Помер 5 червня 2004 р. в Лос-Анджелесі (США).

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 82, 86.

РІЧИЦЬКИЙ (Пісоцький) Анатолій Андрійович – голова правління Державного видавництва України (1928–1930), професор Ін-ту марксизму-ленінізму, член редколегії журналу «Більшовик України» та видання «Українська радянська енциклопедії» («УРЕ»). Народився в 1893 р. на Катеринославщині. Освіту здобув у Петровській сільськогосподарській академії в Москві (чотири курси), належав до Української соціал-демократичної партії (1917), член Української Центральної Ради, Центрального Комітету Української комуністичної партії (1919–1924), а після її ліквідації пристав до лав КП(б)У, кандидат у члени ЦК партії (1927). Виступав з критикою праць М.С.Грушевського, статті М.С.Волобуєва, яку вважав «економічною платформою українського націоналізму». Уповноважений ЦК КП(б)У з хлібозаготівлі, займався організацією вилучення зерна протягом 1930–1933 рр. У грудні 1932 – до початку лютого 1933 р. очолив хлібозаготівельну кампанію в Арбузинському районі Одеської обл. Селян позбавляли присадибної землі, накладали штрафи, конфісковували майно, виселяли до Сибіру, ґвалтували «баб індивідуалок» в «порядку натурштрафу». Про свавілля партійно-радянського активу Арбузинського р-ну знав Р., який, за визначенням В.П.Затонського *(див. Затонський В.П.)*, «зараз переляканий невдачами і готовий виявляти твердість». 22 січня 1933 р. В.П.Затонський повідомив ЦК про ситуацію в Арбузинці та вжиті заходи, щоб «побільше викачати хліба». Він зазначав: «Тов. Річицького ґрунтовно проінструктував, поседів з ним півдня в колгоспі, обраного для операції». Колгосп ім. «Листопадового пленуму» знаходився на землях Новокраснянської сільради, правління якого було «засуджено до концтаборів». Р. особисто брав участь у хлібозаготівлі, які призвели до масового голоду та смерті селян. Згортання українізації та усунення «українізаторів», тобто української творчої еліти, торкнулося й самого Р. У червні – серпні 1933 р. його звільнили з посад, 8 вересня заарештувало ДПУ УСРР за причетність до «Української військової організації» та «активну провокаторську контрреволюційну роботу, спрямовану на повалення радянської влади на Україні». У листопаді 1933 р. Р. вивели із складу ЦК КП(б)У, визнали його «членом націоналістичної контрреволюційної організації». 24 лютого 1934 р. судова трійка при Колегії ДПУ УСРР засудила Р. до 10 років у виправно-трудових таборах. Йому пригадали «перекручення партлінії» під час хлібозаготівлі в Арбузинському р-ні. 27 березня 1934 р. відбулося виїзне засідання Надзвичайної сесії Верховного суду УСРР, на якому Р. було засуджено до розстрілу. Апеляції приреченого до Президії ВУЦВК виявилися марними. 3 квітня 1934 р. ЦК КП(б)У інформував Й.Сталіна про вирок, винесений у «справі націоналіста Річицького» й «одного з головних керівників «Української Військової організації», якого «судили в Одеській області в районному центрі – селі Гарбузинка – за лінчування колгоспників під час проведення хлібозаготівлі у грудні 1932 р. і в січні 1933 р.». Р. реабілітували в 1992 р.

Л-ра і джерела: Рубльов О.С. Річицький Андрій // Енциклопедія історії України. Том 9. – К., 2012. – С. 238–240; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2006. – С. 614; Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С. 617.

РІЧНИЙ план хлібозаготівлі – модернізована форма продрозкладки, вилучення державою зернових культур в індивідуальних селянських та колективних господарствах. Термін Р. п. х., його соціально-економічний зміст та особливо методи впровадження і виконання означали повернення до принципів «продрозверстки» доби воєнного комунізму. У доповіді В.М.Молотова в ЦК ВКП(б) про відрядження в Україну 28 грудня 1927 р. – 6 січня 1928 р. зазначено: «Питання про річний план (завдання) хлібозаготівлі природно є основним і першим питанням всієї кампанії». Наркомторг СРСР встановив «завдання» для України – 265 млн пудів, а Раднарком УСРР вважав реальним 245 млн пудів. Однак Молотов виявив невдоволення через відсутність «твердої директи-

ви про річний план на Україні». 30 грудня 1927 р., обговорюючи цифру загального плану на нараді з хлібозаготівлі, він використав вираз «розверстання між хлібозаготівельниками». Особисто застосовував вибіркові «репресивні заходи» до окремих посадовців, підтримував «жорсткі репресії (арешти, штрафи, суворі судові покарання) стосовно куркульських елементів». Слово «розверстка» використовував також В.Я.Чубар на економічній нараді при РНК УСРР 29 травня 1928 р. Воно означало розподіл річного плану між заготівельними організаціями, між округами та соціально-економічними секторами поквартально. З січня 1928 р. нарком постачання А.Мікоян відправив в ЦК КП(б)У циркулярного листа з вимогою: «Протягом доби дайте мінімальні січневі завдання кожному повіту, волості, селу, заготівельному пункту». Річне завдання району вважалося виконаним за умови виконання кожним селом, групою господарств (середняками, заможними), контрактантами, колгоспами, а не просто досягнення загальної цифри.

Для виконання Р. п. х. в січні 1928 р. застосували так звані «надзвичайні заходи», тобто адміністративно-репресивні методи впливу: обмежений і цільовий «відпуск товарів», «обхід дворів селян» із «закликом здавати лишки хліба», занесення на чорну дошку «злісних утримувачів хліба», притягнення до відповідальності «заможньо-куркульської частини селянства», самообкладання *(див. Самообкладання)*, примусове вивезення конфіскованого хліба на зсипні пункти, обмеження і заборону продажу промислових товарів селянам у крамницях споживчої кооперації. На місцях відбувалася конфіскація майна, робочої і продуктивної худоби, позбавлення волі, тобто діяли «репресивні заходи». Про них повідомив В.Молотов. Річний план і «надзвичайні заходи» становили єдине ціле і саме так сприймалися селянами. Їх застосовували у січні – лютому, березня – травні, продовжили до серпня 1928 р. До весни 1928 р. заготовили 230 млн. пудів, тобто Р .п. х. не виконали. У серпні 1928 р. «надзвичайні заходи» скасували, а натомість застосували «заходи економічного порядку»: стягнення кредитів, платежів, самообкладання, позбавлення права купівлі промтоварів в кооперації з оголошенням «списків таких осіб на публічних місцях для ознайомлення всього селянства». Хлібозаготівельна кампанія 1927/28 р. виявилася генеральною репетицією масового позбавлення селян хліба та інших продуктів харчування. Збільшення Р. п. х. означало обов'язкове посилення репресивних заходів, тому районне чи подвірне завдання хлібозаготівлі сприймалося синонімічно. Протягом весни 1929 р. лише в 22 округах (50%) було розпродано майно 18 тис. «куркульських господарств» за невиконання річного завдання, а восени 1929 р. ще 15 тис. дворів. У 1928/29 р. державні органи вимагали від колгоспів виконання 80% плану до 1 жовтня, а від селян 80% до 1 січня 1930 р. За перший квартал вони мали вивезти на приймальні пункти 25%, другий – 40%, третій – 20%, четвертий – 15%. Із 310 млн пудів заготовленого в Україні хліба на колгоспи припадало 33 млн пудів. Основний тягар лягав на селян-одноосібників, особливо заможної групи села.

У 1931–1933 рр. обсяги Р. п. х. встановлювали кілька державних структур – Комітет держзаготівлі, Наркомпостач СРСР, Держплан СРСР, Наркомзем СРСР. Вони орієнтувались на гіпотетичну врожайність зернових (біологічний прогноз) та показники реального збору зернових у липні – вересні (амбарний прогноз). Влада ототожнювала «боротьбу за хліб» з «боротьбою за соціалізм». Експертні можливості країни були обмежені, а вивіз хліба за кордон протягом першої п'ятирічки скоротився в три рази, не був основним джерелом надходження валюти. Систему заготівель сільгосппродукції в СРСР підпорядковували Наркомпостачу для розподілу продуктів за картками, а її карально-репресивні заходи перетворили на засіб упокорення селян штучним голодом. Хлібозаготівельні кампанії 1931/32 та 1932/33 р. вирізнялися від попередніх абсолютною централізацією заготівельного апарату, зухвалими і злочинними методами конфіскації хліба та майна, організаційно-функціональною залежністю партійно-радянської номенклатури УСРР від кількох осіб у Москві. Прагнення вислужитись перед Й.Сталіним та отримати політичні гарантії особистої безпеки, а з іншого боку – байдуже ставлення до селян та ігнорування економічного стану господарств в Україні, зумовили появу нереального Р. п. х. в 1931/32 р. – 510 млн пудів. Його розверстали по районах, сільрадах, колгоспах та кожному селянському господарству. Хлібофуражний баланс 1931/32 р. виявився «напруженим», орієнтованим не лише на структурні потреби сільського господарства, а також на «створення резерву» згідно «народногосподарського плану». Наркомзем СРСР та УНГО (ЦСУ) допустилися помилок *(див. Осинський (Оболенський) В.В., Маркевич А.М.)* щодо прогнозування пересічної врожайності, кількості засівного плану, тому протягом хлібозаготівельної кампанії відбувалася кореляція Р. п. х., але вона не передбачала радикального перегляду загального обсягу вилучення селянського хліба та адміністративно-репресивних методів «викачки». Із врожаю 1930 р. у 22,8 млн т Україна вивезла близько 8 млн т. Валовий збір 1931 р. становив 17,7 млн т, з яких більше двох третин належало колгоспно-

радгоспному сектору, що полегшило справу масового вивозу хліба на елеватор. Встановлення так званого «товарного лишку» колгоспів відбувалося за угодою між МТС та господарствами на підставі хлібофуражного балансу, але не нижче від норм, встановлених для всіх колгоспів. 12 червня 1931 р. колегія Наркомпостачу СРСР встановила принципи організації хлібозаготівлі, згідно з якими «...встановлюється єдиний централізований план заготовок зернових та бобових культур, який включає всі зернові культури та єдиний централізований план олійних культур». Республіканські, районні та сільські плани хлібозаготівлі встановлювалися за групами культур (пшениця, жито). Республіканський план формувався з усіх джерел надходжень, навіть 100% мірчука *(див. Мірчук)*, а районні від усіх видів надходжень, крім радгоспів, які безпосередньо працювали на виконання державного плану. Подвірні плани в селах встановлювали райвиконкоми спільно з сільрадами та уповноваженими. Сільради фіксували надходження хліба від колгоспів, контрактантів, твердоздавців, експертників, а райвиконкоми узагальнювали їх в межах району. Власником заготовленого хліба колгоспів у зоні діяльності МТС була контора «Союзхліб», а колгоспи (без обслуговування МТС) та селянські господарства здавали зерно Колгоспцентру. Нерівномірність виконання Р. п. х. свідчила про його нереальність та низьку ефективність примусової системи заготівель. Станом на 1 листопада 1931 р. половину річного завдання виконали 32, від 51 до 75% – 156, від 76 до 100% – 173, від 100% і вище – 23 райони. Наприкінці листопада колгоспи досягли 95%, селяни 91% виконання планових зобов'язань, залишившись без насіння і хліба для харчування. На початку січня 1932 р. Р. п. х. виконали лише 150 районів. Економічно необґрунтоване встановлення Р. п. х. та застосування репресій завершилися масовим голодом весною 1932 р., який уразив майже третину районів УСРР, тобто рівень виконання плану відповідав території голоду. Особливістю Р. п. х. 1932/33 р. було збільшення питомої ваги вилучення хліба до його валового збору (52,3%), тобто розрив хлібофуражного балансу, абсолютне підпорядкування колгоспів та селянських дворів виконанню державного плану, перетворення останнього у форму натуральної повинності та першочергового зобов'язання селянства.

У листопаді – грудні 1932 р. застосовувалися безпрецедентні карально-репресивні методи і форми впливу на «утримувачів хліба»: судові репресії, натуральні штрафи, режим «чорних дощок», арешти, розстріли. 25 грудня 1932 р. Раднарком СРСР запровадив аналогічну систему організації «незернових сільськогосподарських продуктів», жорсткий паспортний контроль, а з січня 1933 р. обмежив та заборонив виїзд селян за хлібом. 20 січня 1933 р. союзний уряд та ЦК ВКП(б) скасували договірну систему заготівель зернових і встановили для колгоспів та одноосібників «тверді завдання», які мали силу податку. Норми здавання хліба встановила Рада Праці і Оборони СРСР 30 січня, а 27 лютого 1933 р. визначила календарні терміни обов'язкової поставки зерна державі. Заготівельні органи звітували кожної *п'ятиденки (див. П'ятиденки)* про виконання річного, місячного планів. За такої організації їх виконання річні плани стали смертним вироком для селян. За відсотками виконання Р. п. х. по секторах стояли мільйони померлих від голоду селян. Державні органи вимагали від районів завершити виконання Р. п. х. до 1 січня, а створення посівних фондів до 15 січня 1933 р. Більшість областей не виконала цих директивних вимог, крім колгоспів Київської та Вінницької обл., а по УСРР виконання Р. п. х. становило лише 75%. Господарства вичерпали себе, а натомість територія Голодомору поглинула всю Україну. Жодне село не уникло його смертоносної ходи. Р. п. х., який мав статистично-економічні виразники в цифровому вигляді, виявився в 1931–1933 рр. системним і рукотворним вироком для селян, оголошеним та запровадженим партійно-радянською номенклатурою усіх рівнів, системою терору голодом.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матеріалів. – К., 1993. – С. 26-27; 536; XI-й з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт. – Х., 1930. – С. 270; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 252–260; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Том 1. 1927 – ноябрь 1929. – М., – С. 172-181; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 145. – Арк. 2; Оп. 20. – Спр. 2793. – Арк. 32; Спр. 2966. – Арк. 54; ЦДАВО України. – Ф. 4402. – Оп. 1. – спр. 116. – Арк. 46; Спр. 173. – Арк. 5–7; Ф. 27. – Оп. 13. – Спр. 1136. – Арк. 4; Вісті ВУЦВК. – 1933. – 4, 20, 30 січня, 28 лютого; Комуніст. – 1932. – 28 грудня; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 449–451; ЦДАВО України. – Ф. 553. – Оп. 1. – Спр. 1654. – Арк. 2; Спр. 1652. – Арк. 3, 18; Спр. 420. – Арк. 5.

РИЖАВКА – село Уманського р-ну Вінницької обл. У 1927 р. Рижавська сільрада об'єднувала 931 селянське господарство з населенням 3697 осіб, з яких 3630 становили українці. «Майже в кожному водилась корівка, а то й дві, пара коней, десяток-півтора овечок, двоє-троє поросят і безліч різної птиці», – згадував мешканець села Д.З.Каленик. У 1923 р. виникла комуна ім. К.Маркса на землях колишнього панського маєтку, а в роки масової колективізації вона була реорганізована в артіль. Хлібозаготівлі,

колективізація, розкуркулення призвели до того, що «вже восени 1931 року в селах почали голодувати, а взимку 1932 року це переросло в страшний голод». Уповноважений ЦК КП(б)У з хлібозаготівлі в Уманському р-ні повідомляв 16 травня 1932 р. про те, що в с. Рижавка «для оранки під буряк запрягають в плуг 4 пари коней, але й вони його ледве тягнуть». Очевидець Голодомору Д.З.Каленик, у родині якого померли батько, мати і 12 братів та сестер, свідчив: «Ще жахливішим був 1933 рік. Голод охопив усі сім'ї. Траплялися випадки поїдання живих і померлих. Хто ще міг рухатись, живими привидами їздили по дворах і збирали страшний урожай мерців. Складали штабелями в могили й ледь присипали землею. На більше бракувало сил. Моторошно було бачити ці могили після всідання землі, з них стирчали руки, ноги. Траплялося разом з померлими до ями кидали й таких, в кому ще жевріло життя». Селяни, виснажені голодом, приречено і байдуже реагували на вимоги хлібозаготівельних та буксирних бригад. «Не йдіть до мене, не зачіпайте мене, дайте мені спокійно вмерти». За підрахунками місцевих краєзнавців, у с. Рижавка вимерли від Голодомору 283 родини, а з розрахунку 6–8 осіб на родину – понад півтори тисячі осіб, тобто половина села.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 163, 165; 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. – К., 1991. – С. 32–33; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С. 36–37.

РИЖЕНКО Павло Лавринович – жертва Голодомору на території Жовтневого району м. Києва. Помер 22 березня 1933 р. від безбілкового набряку у віці 29 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. місто Київ. – К., 2008. – С. 434.

РОЗБАЗАРЮВАННЯ насіннєвих фондів – термін, який часто використовували партійно-радянські органи влади під час Голодомору, що означав нецільове витрачання хліба. Р. н. ф. вважалися видача зерна на зароблені трудодні, виділення хлібних культур (жита, пшениці) або гречки чи проса для громадського харчування працюючих колгоспників. Визначення не мало ніякого відношення до «базару» чи «ринку», так як колгоспну торгівлю хлібом фактично заборонили. 31 серпня 1932 р. бюро Луганського обкому КП(б)У встановило факт «розбазарювання продовольчого фонду» в артілі ім. Дем'яна Бєдного Оріховської сільради: видачу понад 20% намолоченого, по 800 г хліба дорослому і 400 г підліткам на їх громадське харчування у колгоспі. Р. н. ф. вважалася будь-яка видача хліба в районах, які не виконали плану, тому голів колгоспів і сільрад судили за «розбазарювання хліба» згідно з законом від 7 серпня 1932 р. про охорону «соціалістичної власності».

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 236.

РОЗІТ Карл Карлович – управляючий Донецької облконтори «Торгсин» *(див. Торгсин, Донецька облконтора «Торгсин»)*. Народився 1898 р. в м. Рига, латиш, із робітників. У 1918–1922 рр. співробітник ЧК у Нижньому Новгороді. Освіта вища (Харківський ін-т народного господарства, 1923–1928), співробітник радянського торгпредства в Берліні (1929 – грудень 1932), директор текстильної фабрики в Харкові (лютий – червень 1933), очолював правління Донецької облконтори «Торгсин» з 23 квітня 1933 р. по 7 березня 1934 р. Характеристика Р., яку видало центральне правління, свідчить про його невдалу організаційну діяльність: «Роботу контролю не охопив. Керує роботою слабо, якщо найближчим часом не налагодить роботу контори, необхідно буде порушити питання про заміну». Донецька облконтора *(див. Донецька облконтора «Торгсин»)* загалом виконувала план мобілізації побутового золота, срібла, іноземної валюти в населення, яке купувало хліб, борошно, крупи.

Л-ра і джерела: ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – 0Спр. 37. – Арк. 13.

РОЗКУРКУЛЕННЯ – більшовицька політика політичного терору в українському селі, спрямована проти заможного селянства («куркулів»), ліквідації економічних основ селянського приватного підприємництва та сімейно-трудового укладу життя, усунення соціально-політичних перепон для формування соціалістичного ладу, функціональна складова теорії класової боротьби. Р. здійснювалося постійно, починаючи з жовтневого перевороту 1917 р., економічними та ідеологічними методами, інтенсивністю руйнування самобутнього укладу життя селянської громади. Політика Р. здійснювалась упродовж кількох хронологічних періодів: 1917–1918 (скасування соціально-правового інституту приватної власності на землю, усунення поміщицького землеволодіння та дідичів); 1919–1922 (застосування адміністративно-господарських заходів економічного обмеження «куркулів», переслідування активних учасників повстанських загонів та застосування до них «червоного терору», реквізиції майна: конфіскація землі понад трудову норму, виселення); 1922–1929 (запрова-

дження фінансово-кредитних методів так званого витіснення «куркульських елементів» із торгівлі, дрібного підприємництва, кооперації, орендних та трудових відносин «непівської доби»); 1929–1930 (ліквідація куркульства як класу із використанням карально-репресивних заходів, виселення за межі України, унеможливлення соціального опору колективізації); 1931–1933 (використання решток заможних селян для виправдання політики державного терору проти селян через «викриття» різних груп куркульських контрреволюційних елементів», «саботажників хлібозаготівлі», «шкідників у колгоспах»). В усі роки Р. означало проголошену або замасковану форму класової війни радянської влади проти селян. Конфісковане майно «куркулів» наповнювало так звані неподільні фонди колгоспів, кошти сільрад, соціально-побутову інфраструктуру радянізованого села. Під гаслами боротьби за соціалізм у заможних селян забирали хліб, худобу, житло, господарські будівлі, самих їх відправляли на «виселки», а також безжалісно вивозили до Сибіру і на Далекий Схід та Північ РСФРР. Влада свідомо насаджувала випробуваний принцип римських консулів – «поділяй і владарюй». Влада зарахувала «бідняцько-середняцьку» частину села до категорії «глитаїв-куркулів», жорстоко придушувала акції протесту селян. 19 лютого 1930 р. інспектор Наркомзему УСРР М.Сукач інформував керівництво про стан розкуркулення в Шевченківській окрузі: «Ліквідація куркуля як класу в окрузі почалася ще в двадцятих числах січня. Розкуркулено вже 4236 господарств, що складає приблизно 50% до всіх куркульських господарств, відносно яких винесені постанови сільських зборів бідноти та середняків про розкуркулення. Біднота та середняцтво виявили велику політичну свідомість та активність в справі майнового та політичного роззброєння куркуля, рішуче й дружно приймали постанови, а також забирали від куркулів до усуспільненого фонду колгоспів засоби виробництва з куркульських господарств». До осені 1931 р. політика Р. забезпечувала швидке здійснення суцільної колективізації і водночас викликала форми організованого і масового опору селян, які охопили Україну восени 1929 – весною 1930 р. Влада розпочала внутрішню війну на селі, учасниками якої мимоволі стали селяни. Зимою 1930 р. на Криворіжжі 40 тис. робітників, наймитів, бідноти і середняків брали участь у розкуркуленні. Загальні збори односельчан майже одноголосно ухвалювали рішення про виселення «куркулів» за межі сіл, району. Акція Р. виконувала і профілактичну функцію, унеможливлювала системний опір заможних селян колективізації, хлібозаготівлі, оподаткуванню, самообкладанню та іншим державним повинностям. За 1928–1931 рр. кількість селянських дворів в Україні скоротилася на 352 тис., з яких так званих «куркульських» близько 100 тис., а до січня 1934 р. – близько 285 тис. господарств.

Завершення суцільної колективізації восени 1931 р. не припинило політику Р., яка стала допоміжним заходом карально-репресивної системи проведення хлібозаготівлі. Заможних селян зарахували до соціальної категорії «твердоздавців», а ухилення їх від виконання «плану до двору» влада називала «ідеологією куркульства». 7 липня 1932 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про організацію хлібозаготівлі в кампанію 1932 р.», якою зобов'язала місцеві органи влади зберегти стосовно «куркульсько-заможних господарств» практику минулих років, тобто «накладання сільрадами твердих завдань». Постанова проголошувала перемогу колгоспів і радгоспів у сільському господарстві, «переважаюче значення соціалістичного сектору у теперішній хлібозаготівельній кампанії», але закликала комуністів та сільських активістів до подолання куркульського опору. «Однак наявність решток куркульських елементів і куркульського впливу на одноосібні господарства і на окремі прошарки колгоспників вказує на неминучість опору куркульських елементів справі хлібозаготівлі і необхідність для партійних організацій бути готовими зламати цей опір і за будь-яку ціну виконати ухвалений план хлібозаготівлі». Черговий наступ на «куркуля», але вже під кутом зору виконання ним хлібозаготівельної повинності, виявився не менш руйнівним, ніж у роки масової колективізації, навіть трагічнішим. Якщо раніше їх відправляли на висилки, то восени 1932 р. так званих «куркулів» тримали в селах під пильним наглядом, позбавляли хліба та іншого продовольства через стягнення натурального штрафу. За день до впровадження режиму «чорних дощок», тобто 5 грудня 1932 р., політбюро ЦК КП(б) У оголосило війну заможним селянам: «Ліквідація саботажу хлібозаготівлі, очолюваного куркульськими елементами та їх поплічниками, розкрадаючи і приховуючи хліб в колгоспах, а також зриваючи заготівлі в одноосібному секторі, вимагає нанесення цим елементам прицільного, рішучого і миттєвого удару». Проти них використовували «судові репресії», які завершувалися конфіскацією майна, виселенням, ув'язненням, розстрілами. На початок грудня 1932 р. було засуджено 860 «твердоздавців» і 1519 «контрактантів», тобто селян-одноосібників, з яких 112 – до розстрілу, 756 – від 5 до 10 років таборів. Репресій не вживали, якщо селяни добровільно здавали хліб. Заможних селян на початку січня 1933 р. називали «злісними нездатчиками», «упертими нездатчиками», «саботажниками», позбавляли присадибної землі,

худоби. «Організаторів куркульського саботажу хлібозаготівлі» прирікали на голодну смерть. 27 грудня 1932 р. Одеський обком КП(б)У дав дозвіл на «виселення 500 куркульських сімей і позбавлення присадибної землі з конфіскацією майна 500 одноосібних господарств», однак кількість хліба не збільшилася на елеваторах, тому М.М.Майоров *(див. Майоров М.М.)* «санкціонував виселення на північ з конфіскацією майна додатково 700 господарств». Виселенню підлягали також 700 сімей з 20–25 сіл районів Дніпропетровської обл. Конфіскаційна суть політики Р. була збережена, але в 1929–1930 рр. «куркульська земля» переходила до колгоспу. Тепер вилучали присадибну, позбавляючи родини основного засобу існування. Селяни не могли виїхати до інших регіонів, так як 23 січня політбюро ЦК КП(б)У та РНК УСРР заборонив продаж залізничних квитків для поїздок за межі України. 5 лютого 1933 р. С.Косіор говорив на пленумі ЦК КП(б)У про «нові форми боротьби класового ворога проти хлібозаготівлі». Приховування хліба в колгоспах вважалося «контрреволюційними діями класового ворога, а серед арештованих у «хлібних справах» «куркулі» становили від 20 до 30%. Із 1407 засуджених за листопад 1932 р. виявилося 340 «куркулів», 500 середняків та 171 бідняк, а на висилки відправили лише 27 осіб. Переважно ув'язнювали на різні терміни. Органи ДПУ УСРР провели у листопаді – грудні 1932 р. операцію по виявленню та ліквідації «куркульських гнізд» *(див. Реденс С.Ф.)*, завдали «нищівного удару по к.-р., куркульським та бандитським елементам». Методи і форми проведення політики Р. у 1931–1933 рр., спрямовані на виконання хлібозаготівлі, стали проявом масового та індивідуального репресивного терору проти селян, які перебували в соціальних резерваціях – колгоспах, сільрадах, селах – і були позбавлені права пересування.

Архівно-кримінальні справи засуджених у 1932–1933 рр. селян переконливо доводять факт масового опору хлібозаготівлі, «вбивств з метою помсти за примусово відібраний у них хліб». Засудженими так званими «куркулями» були звичайні селяни, яких прирекли на голодну смерть, тому вони вдалися до самозахисту. Р. тривало протягом наступних років, але як профілактично-дисциплінуюча акція державних органів примусу. Її комбіноване проведення в 1932–1933 рр. стало однією з причин Голодомору, особливо серед селян-одноосібників, свідомо приречених на смерть від голоду. Депортовані на північ СРСР, до Сибіру і Далекий Схід мали шанс на збереження життя, а залишені в українських селах «куркулі» масово гинули з голоду. Р. виявилося більшовицькою зброєю масового знищення селян за національною, соціальною та політичною ознаками.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 472–473; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 203, 308, 331, 357; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матеріалів. – К., 1993. – С. 168, 183, 242, 244, 247; Кульчицький С.В. Розкуркулення політика // Енциклопедія історії України. том 9. – К., 2012. – С. 263–264; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 155.

РОЗПРОДАЖ майна – адміністративно-каральна форма впливу радянських органів на селян, які не виконували державної натуральної повинності (хлібозаготівлі, м'ясозаготівлі, здавання молока тощо). Р. почали застосовувати з січня 1928 р., перетворивши у 1931–1933 рр. в активну форму державного терору проти селян – «твердоздавців», «контрактантів», «експертників». Начальник Вінницького облвідділу ДПУ В.Левоцький доповідав 12 червня 1932 р. про те, що «...розпродаж майна мав місце, головним чином, в період проведення хлібозаготівельних кампаній, через невиконання куркульсько-заможними господарствами доведених їм твердих завдань і, значно меншою мірою, у ході весняної посівкампанії». У Крижопольському р-ні розпродали майно 42, у Піщанському – 208, в Ільїнецькому – 241, у Хмельницькому – 287, у Липовецькому – 291, у Старокостянтинівському – 425, у Літинському – 446, у Тиврівському – 256 господарств. Зазвичай сільради позбавляли селян хат, господарських будівель, реманенту, залишаючи в селі зі статусом розкуркуленого, але частіше – виселяли. 28 квітня 1931 р. селянку М.Криволапову Мелихівської сільради Зміївського р-ну позбавили хати й майна за несплату 25 крб. штрафу, «покладеного за невиконання агромінімуму». 23 липня 1932 р. житель с. Черемушня на Харківщині М.М.Явдощенко просив сільраду скасувати рішення про позбавлення майна: «Прошу сільраду повернути мені хату, мою усадьбу з постройками, так як моє майно продано за невиконання грошового налога». Села обезлюдніли через розпродаж майна, депортацію селян та їх масову смертність від голоду. Р. тривала і в наступні роки, затихаючи весною та під час жнив. Він був засобом репресивного тиску і невід'ємною складовою розкуркулення *(див. Розкуркулення)*. Така форма розправи, як розпродаж майна, виявилася однією з причин голодної смерті селян, особливо залишених у селах без харчів і житла, а не виселених до Сибіру.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1991. – С. 487, 489; Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 296–299.

РОЗСТРІЛЬНІ справи – визначення, застосоване 14 вересня 1932 р. в розпорядженні Наркомюсту УСРР про винесення судових вироків згідно з постановою від 7 серпня 1932 р. *(див. Закон про «п'ять колосків»)*. Фактично Р. с. стосувалися дій «розкрадачів громадської власності»: використання колгоспного хліба, зрізання колосків, передчасної косовиці зернових у власному господарстві без дозволу сільради. Станом на 14 вересня в УСРР було винесено вироків «лише одних розстрілів» по 250 справах, протягом двох-трьох декад велося 500 справ, у кожній фігурували десятки осіб. За даними Наркомюсту з «120 розстрільних справ видно, що засуджено по них 20 бідняків і середняків», тобто засуджували до розстрілу без з'ясування соціального стану, а «цифра засуджених до розстрілу середняків дуже велика». Вона зросла ще більше в листопаді – грудні 1932 р. та протягом січня 1933 р., коли в Україну приїхали В.Молотов та Л.Каганович для організації хлібозаготівлі. Особисту участь у схваленні вироків про розстріл брали голова ДПУ УСРР С.Ф.Реденс *(див. Реденс С.Ф.)*, секретар ЦК КП(б)У С.В.Косіор.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1991. – С. 519.

РОСІЙСЬКА дипломатія заперечення Голодомору–геноциду – офіційна політика уряду РФ, його зовнішньополітичного відомства, зумовлена міжнародним статусом спадкоємниці СРСР, мінливими уподобаннями правлячої верхівки Росії. Десять років поспіль (1993–2003) спостерігалося послідовне визнання російською владою історичного факту Голодомору, вивчення його причин, обставин, соціально-демографічних наслідків, проведення спільних науково-дослідних проектів і культурно-просвітницьких заходів у Москві та Києві, учасниками яких були історики, політики, дипломати обох країн. 10 лютого 2003 р. Президент України Л.Д.Кучма проголосив «Рік Росії в Україні». Тоді ж громадські організації України («Просвіта», Асоціація дослідників голодоморів в Україні) звернулися до Президента Росії В.Путіна із закликом: «Офіційно покаятися перед українським народом за геноцид, що його коїла царська і комуністична влада Росії щодо українців (як покаялась демократична Німеччина за злочин гітлеризму) і попросити пробачення в жертв голодоморів і політичних репресій». Звернення опротестував міністр культури Росії М.Швидкий, а тема каяття Росії за Голодомор викликала неоднозначну реакцію політичної та інтелектуальної еліти російського суспільства. Однак у Москві відбувалися круглі столи, вечори пам'яті, презентації книг про Голодомор, демонстрації документальних кінокартин: у квітні 2003 р. в Культурологічному центрі України в Москві відбулися читання, приурочені до 70-х роковин Голодомору за участі українських та російських істориків, представників дипломатичних місій з демонстрацією першого фільму про голод О.Янчука за твором В.Барки «Жовтий князь»; у липні 2003 р. Бібліотека української літератури в Москві влаштувала книжкову виставку, до якої потрапили праці Р.Конквеста, С.Кульчицького, В.Марочка, російських істориків – В.Данілова, М.Івницького, І.Зеленіна, В. Кондрашина, В.Зими та інших дослідників. До кінця 2003 р. в Україні та Росії проходили презентації видань з тематики голоду, а суперечливим пунктом дискусій залишалося питання про геноцид та каяття Росії за його скоєння в Україні. Російська сторона категорично заперечувала такий крок уряду РСФРР.

Однак російські політики почали заперечувати і сам факт Голодомору на території УСРР. У вересні 2003 р. російське посольство у Вашингтоні виступило проти ухвалення сенатом резолюції про Голодомор–геноцид в УСРР. На звернення радіо «Свобода» прес-секретар посольства РФ Євген Хорішко заявив: «Ми категорично не погоджуємось з такою оцінкою голоду в Україні тридцятих років. Багато аспектів реалізації політики радянського керівництва того часу на чолі зі Сталіним були трагічними для багатьох народів на території СРСР, не тільки для українців, але й для росіян, естонців, чеченців, казахів, кримських татар і багатьох інших». Російські дипломати мали на увазі не лише голод, а й політичні репресії та депортації, а перелічені народи проживали тоді в національних республіках, областях. З розпадом СРСР вони здобули право суб'єктів міжнародного права та розбудували національне законодавство, відтак мали всі підстави для політично-правової оцінки злочинів сталінщини. Державна Дума РФ не спромоглася дати правову оцінку Голодомору на території РСФРР у 1932–1933 рр., їй завадили «правонаступництво» СРСР та імперські амбіції політичної еліти Російської Федерації. На противагу цьому Україна як засновник ООН у 1945 р. має суверенне право давати політичні та юридичні висновки стосовно злочину геноциду. Уряд УРСР підписав та ратифікував Конвенції Генасамблеї ООН 1948 р. про запобігання геноциду та покарання за нього. Російські політики вважали за доцільне заперечувати будь-які спроби визнання Голодомору як геноциду, тобто успадкували дії ідеологічних структур СРСР *(див. «Фарисеї»)*. Вони наполегливо впроваджували ідею «загальносоюзного голоду», «общей трагедии народов». Висновки парламентських слухань у Верховній Раді України, які відбулися у лютому і травні 2003 р., активізували російську дипломатію запере-

чення факту Голодомору-геноциду. Президент Росії В.Путін у вересні 2003 р. визнав факт голоду 1930-х рр., коли «від голодної смерті загинули мільйони людей у Поволжі, на північному Кавказі, в інших регіонах країни. Голод став національною трагедією для народу України». Така оцінка пролунала на 58-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, хоча українська делегація вимагала визнання Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу. Росія заперечувала подібне тлумачення «геноциду за етнічною ознакою», насаджувала думку про голод в СРСР як «наш спільний біль і спільна пам'ять». Російський дипломат Є.Хорішко вважав, що американські законодавці довільно тлумачать поняття «геноцид», і тому «російська сторона категорично не погоджується з оцінками, які закладаються в резолюції американських законодавців». 27 січня 2004 р. завершився «Рік Росії в Україні». До Києва приїхали В.Путін, мер Москви Ю.Лужков, відбулася служба в Успенському соборі Києво-Печерської Лаври. Однак про Голодомор сторони не згадували. Його причинами та наслідками займалися історики у 2004–2005 рр., але з різною академічною інтенсивністю в Україні та Росії. Історики виокремили проблему «відповідальності» РСФРР 1932–1933 рр., народи якої справді вмирали від Голодомору, і свідому політику заперечення його геноцидної складової не лише в УСРР, але і в РСФРР тих років.

Дипломатія уніфікації та заперечення Голодомору в Україні, яка мала фази спаду і піднесення, переслідувала основну мету: не допустити міжнародного визнання факту геноциду в Україні 1932–1933 рр., відтак правової оцінки терористичних дій уряду СРСР проти власного народу. Така політична спадщина псувала б імідж Російської Федерації, яка публічно не відмежувалася від злочинів сталінщини. 21 квітня 2006 р. міністр закордонних справ України Б.Тарасюк порушив питання про визнання Голодомору актом геноциду українського народу, але не мав підтримки Росії на засіданні країн СНД у Москві. Після зустрічі російський міністр закордонних справ С.Лавров заявив: «Не бачимо доцільності штучно політизувати дану тематику». Згоди не досягли, але СНД висловило співчуття українському народу. Російський дипломат згадав про спільну заяву 58-ї сесії Генасамблеї ООН (2003 р.), вважав Голодомор справою істориків, а не «реальної практичної політики». 8 листопада 2006 р. він мав зустріч з Президентом України В.Ющенком, але не підтримав українську позицію щодо визнання Голодомору геноцидом, погодившись лише на створення спільної комісії українських і російських істориків з вивчення цієї трагедії народів. 20 листопада С.Лавров не заперечував пропозиції В.Ющенка стосовно перенесення праху О.П.Довженка з Москви в Україну. Під час зустрічі з головою Верховної ради України О.Морозом російський політик заявив: «У взаємовідносинах між Україною та Росією нині існують дві гострі теми – Голодомор та взаємне використання мов». С.Лавров заявив, що Україна, визнаючи Голодомор геноцидом українського народу, претендує на компенсацію і нові території від Росії. За день до ухвалення вищим українським законодавчим органом закону про Голодомор, тобто 27 листопада 2006 р., Департамент інформації і друку МЗС РФ згадав у коментарях про «так званий Голодомор», «болючі питання нашої спільної історії, не допускаючи їх політизації». Дискусії українських та російських істориків відбувалися в Москві, Києві, точилися довкола двох взаємопов'язаних питань: геноциду та уніфікованого «загальносоюзного голоду». Вони стали концептуальною основою праць російських істориків *(див. Російська історіографія, Кондрашин В.В.)*. Подібна риторика притаманна для урядової преси, яка виступила з категоричними запереченнями Голодомору-геноциду в Україні 1932–1933 рр. *(див. Російська преса)*. Офіційна Москва сприймала Голодомор лише в контексті «загальносоюзного», а не етнічного та національного дискурсів – навіть стосовно народів РСФРР 1932–1933 рр., які стали його жертвами. Для російських політиків питання геноциду є дражливим, позаяк випукло постає історія сталінських репресій щодо депортованих народів (кримських татар, чеченців), жертв російсько-чеченської війни 90-х рр. XX ст., агресії проти України 2014–2018 рр. Визнання Голодомору Парламентом України 28 листопада 2006 р. геноцидом українського народу викликало обурення російських чиновників – В.Путіна, Д.Медведєва, В.Жириновського, А.Тулієва, та інших. У 2006–2010 рр. історики обох країн продовжували працювати над темою Голодомору, але російська сторона намагалася схилити українських істориків до сприйняття універсальної концепції «загальносоюзного голоду» як «общей трагедии» народів СРСР, відмовитись від геноцидної складової Голодомору. Російським дипломатам вдалося «переконати» та схилити Президента України В.Януковича до визначення концепції «загальносоюзного голоду», заперечення ним факту геноциду, про що він заявив з трибуни ПАРЄ 27 квітня 2010 р. Від «дипломатії заперечення» Голодомору-геноциду, яку Росія здійснювала у 2003–2010 рр., вона перейшла до «диктату закону». У грудні 2011 р. була ліквідована Бібліотека української літератури в Москві. 4 грудня 2011 р. Міщанський районний суд Москви заборонив використання на

території РФ праць українських істориків та законодавчих актів про Голодомор. У грудні 2015 р. Феодосійський суд в окупованому Криму визнав книги про Голодомор екстремістською літературою. 19 грудня 2016 р. Генасамблея ООН ухвалила резолюцію про порушення прав людини в окупованому Криму та Севастополі. 25 листопада 2017 р. речниця МЗС РФ М.Захарова назвала Голодомор – «антиісторичним фактом», відтак заперечила наявність його жертв на території РСФРР у 1932–1933 рр.

Л-ра і джерела: Киевские ведомости. – 2003. – 29 сентября; Слово просвіти. – 2003. – 16–22 липня; 13–23 вересня; Гомін України. – 2003. – 16 червня; 7 липня; 2006. – 10 лютого; 27 листопада.

РОСІЙСЬКА історіографія голоду 1932–1933 рр. – статті, збірники статей, монографії російських істориків; фактографічні пріоритети, концептуально-методологічні підходи. Становлення Р. і. г. розпочалося на початку 1990-х рр., засновниками її стали відомі історики-аграрники *(див. Данілов В.П., Зеленін І.Є., Івницький М.О.)*. Вони належали до радянської школи дослідників аграрних відносин, деякі з них у 1988 р. заперечували факт голоду, але у 1990–1992 рр. «спростували» самих себе. Вони та їхні учні переглядали консервативні схеми і догми радянської історіографії соціально-економічних проблем примусової колективізації, політики розкуркулення, хлібозаготівлі. Історик В.П.Данілов, працю якого на початку 1960-х рр. не пропускала цензура, започаткував науково-дослідні студії «селянознавства», запросив західних учених до участі в дискусійних «круглих столах». Однак до 1993 р. тема Голодомору не розглядалася на спільних симпозіумах російських, українських, західних дослідників. Українські та російські історики в 1991 р. мали однакові можливості, але подальша інтенсивність вивчення та висвітлення причин і наслідків Голодомору дозволила українській академічній та університетській історичній науці досягти значно вищих результатів порівняно з російською. Для старшого покоління російських істориків еволюційний шлях переусвідомлення концептуальних засад розтягнувся на два десятиліття. Вони, крім визнання «організованого», «штучного», «запланованого» голоду, персональної причетності до його творення Й.Сталіна та партійно-радянської номенклатури, далі не просунулися. Історики з великими внутрішніми сумнівами визнали базові причини голоду (колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі, «ціна індустріалізації», експорт), проте відмовились від наукового обґрунтування наявності ознак геноциду в діях Й.Сталіна та його оточення, від ініціювання наукової експертизи для політично-правової оцінки. Вони вдалися до пасивного, хоч і важливого для науки, накопичення архівних документів про «трагедію радянського села», але «не знаходили» переконливих доказів широкої географії Голодомору на території РСФРР. Опубліковані в 1930-х – на початку 2000-х рр. збірники документів, упорядковані В.П.Даніловим, М.О.Івницьким, І.Є.Зеленіним, О.В.Хлевнюком, С.Красільніковим, М.Земськовим спільно із західними ученими, стосувалися переважно примусової колективізації та розкуркулення. До 2011 р. на території Російської Федерації не з'явилося жодного збірника архівних документів про Голодомор, хоча в архівах Москви зосереджені унікальні документи. Натомість в архівах відбулася «зачистка» персональних фондів Й.Сталіна, В.М.Молотова, Л.М.Кагановича, М.І.Калініна, «особих папок» політбюро ЦК ВКП(б), частина яких опинилася в Архіві Президента Росії. Виявлення російськими істориками документів було вибірковим і відповідало концептуальним основам їхньої історіографії Голодомору. Старше покоління істориків (В.П.Данілов, І.Є.Зєленін, М.О.Івницький, Є.М.Осколков, Ю.О.Мошков, В.М.Селунська, М.Горінов, М.В.Тепцов, М.О.Вилцан), які в 1960–1980-х рр. представляли науковий напрям історії аграрних відносин, частково «зреклися» радянської історіографічної спадщини. У 2004–2005 рр. вони почали визнавати елементи «штучного» голоду. Питання геноциду не розглядали, уникали національного аспекту, заперечували специфіку «українського Голодомору».

Середнє покоління російських дослідників голоду (В.В.Кондрашин, В.Ф.Зима, Т.Д.Надькін, О.В.Хлевнюк, О.А.Осокіна) безпосередньо або опосередковано вивчали різні аспекти голоду, концептуально коливаючись разом з національною ідеєю Росії, з її імперськими амбіціями. В.Ф.Зима захистив докторську дисертацію про голод 1946–1947 рр., висвітлював причини голоду 1932–1933 рр., але згодом змінив наукові пріоритети і напрями, обстоював ідею про «інтернаціональний голод». Основним дослідником голоду в РСФРР 1930-х рр. лишається В.В.Кондрашин *(див. Кондрашин В.В.)*, який писав про Голодомор ще на початку 1990-х рр. Він визнав термін і явище Голодомору, його рукотворний, організований, штучний характер, але заперечує особливість Голодомору в Україні, не визнає його геноцидом. Він обґрунтовує концепцію «общей трагедии народов СССР», хоч недостатньо аргументовано висвітлює інтенсивність голоду на території РСФРР, особливо в Центрально-чорноземній області. Історик виокремлює Кубань, Поволжя, а з радянських республік – Казахську СРР, Білорусь. Остання не відчула руйнівних наслідків Голодомору. Упорядкований ним збірник документів розкриває

методологічні та інструментальні підходи Р. і. г. до теми Голодомору: прагнення його уніфікації, нівелювання національно-територіальних особливостей, розпорошення соціально-демографічних наслідків. Дослідник зазначає, що на Поволжі від голоду помирали росіяни, німці, українці, мордвини, татари, тобто – це «була їх спільна трагедія». З моральної точки зору – так, але історик, порівнюючи статистику смертності населення регіону з УСРР, визнає абсолютну більшість жертв від голоду в Україні. Її не заперечують демографи, тому що перепис населення 1937 р. фіксує масову смертність українців. Концепція «загальносоюзного голоду», яку наполегливо обстоює В.В.Кондрашин, є уніфікованим методологічним підходом Р. і. г. та політологічною рефлексією російського суспільства. Вона історично хибна через абстрактність терміну «загальносоюзний», ніби Голодомор – це установа, а не рукотворний злочин. Концентрація уваги на «загальному» без системного з'ясування особливого та одиничного – унеможливлює виявлення специфіки Голодомору в «національних окраїнах» колишньої Російської імперії. Концепт «загальносоюзного голоду» нагадує політичну інерцію теорії і практики великодержавності. Можна погодитися з тезою про те, що «голод не вибирав народів», але «батько народів» Й.Сталін власноруч встановлював хлібозаготівельні плани для українців, вагався з продовольчою допомогою Україні, щедро використовував етнонім «українці» у службовому листуванні. Якщо голод був «загальносоюзним», то де знаходився його епіцентр, адже у першій половині 1932 р. селяни РСФРР його не відчували. В Україні протягом 1932–1933 рр. від Голодомору помирали українці, росіяни, німці, поляки, і демографія їхніх втрат переконливо доводить незаперечний факт – українці зазнали найбільших втрат. Окремі російські історики не заперечують цієї трагічної специфіки *(див. В.В.Цаплін, О.О.Осокіна)*, яка є логічним наслідком соціально-економічної політики в Україні. Для республіки, де українці становили майже 90% населення, не обов'язково було вигадувати або спрямовувати смертоносне вістря за етнічною ознакою, а достатньо було запровадити хлібозаготівлі за територіальним (селянський двір, село, сільрада, район, область) та секторальним принципом (приватне, колгоспне господарство, «твердоздавці», «експертники»). Намір убити голодом полягав у діях влади, яка свідомо позбавляла продовольства мільйони селянських родин через доведення «плану до двору». Перші шість сіл, які були занесені на «чорну дошку», виявилися винятково українськими.

Основними причинами Голодомору Р. і. г. вважає колективізацію, хлібозаготівлі, політику Й.Сталіна та його оточення, індустріалізацію. Для сучасної ревізіоністської концепції висвітлення радянського минулого цей перелік є звичним. Деякі російські історики заперечують причетність «природничо-кліматичного фактору» до голоду (В.П.Данілов, М.О.Івницький, В.В.Кондрашин, М.В.Тепцов, О.А.Осокіна, Т.Д.Надькін, Є.М.Осколков). Однак не використовують гідрометеорологічних карт, які збереглися в архівах Наркомзему СРСР та союзних республік.

Статистика жертв репресій та Голодомору належить до пріоритетних напрямів російської демографічної науки. Перші публікації матеріалів репресованого перепису населення 1937 р. з'явилися наприкінці 1980-х рр. (В.В.Цаплін, М.С.Тольц), які показали «демографічну яму» в Україні. На початку 1990-х рр. про статистику жертв голоду писала О.О.Осокіна, яка першою в історіографії почали вивчати соціально-економічні та морально-етичні аспекти діяльності системи торгсину *(див. Осокіна О.О.)*. Системно і послідовно досліджували демографію Голодомору Ю.О.Поляков, В.Б.Жиромська, Н.О.Араловець, які разом з архівістами опублікували матеріали всесоюзного перепису населення 1937 р. Однак до них не потрапили супровідні документи «сталінського перепису» – доповідні записки попереднього обліку, які направили членам політбюро ЦК ВКП(б) працівники статистичних установ *(див. Краваль І.А., Курман М.В., Асаткін О.М.)*.

Для Р. і. г. притаманні локальність та безсистемність досліджень, відсутність сталого функціонального зв'язку академічної та університетської наукових студій. В Інституті російської історії РАН фактично призупинилися дослідження Голодомору, особливо після смерті В.П.Данілова, І.Є.Зеленіна. Російські історики ілюстративно та епізодично використовують спогади очевидців Голодомору (М.В.Тепцов, В.В.Кондрашин), не організовують студентів-краєзнавців для систематичного збору свідчень.

Між українськими та російськими дослідниками, особливо на початку 2000-х рр., почали налагоджуватися спільні науково-дослідні проекти, але з концептуальних розбіжностей не мали конструктивного продовження. Конференції за їх участі відбувалися у Москві (2004, 2009), у Києві (2013). Визнання Голодомору геноцидом зумовило появу гібридної «холодної війни» в історіографічному дискурсі Росії стосовно України. Російська інтелектуальна еліта стала заручником ідеологічного протистояння та інформаційної війни проти України, а «круглі столи», які організовували в Росії з участю запрошених українських істориків, використовували для нав'язування концепції «общей трагедии». У 2006–2013 рр. російські історики боролися з «націоналізованим

міфом», який вигадали у власному академічному середовищі, відтак було втрачено попередні здобутки і зв'язки. Анексія Криму Росією в 2014 р. «заморозила» та унеможливила спільні дослідження. Р. і. г. вдалася до самоцензури, почала обслуговувати генералів інформаційної війни проти Україні, а тема Голодомору перестала бути для неї пріоритетною. Для деяких російських істориків, політологів (А.Марчуков, В.Корнілов) Голодомор 1932–1933 рр. – «вигадка «помаранчевих» ідеологів», «ідеологічна концепція, потужний інструмент впливу на масову свідомість», «постулат українського націоналізму». Для Ю.Шевцова, Г.Павловського «міф про Голодомор – ідеологія нації», «етнічний міф». Подібні вислови російських «українофобів» просякнуті неприхованою ненавистю до українського народу, його культури, мови, історії. Свідомий терор голодом, від якого загинули й етнічні росіяни в УСРР, серед яких чимало старообрядців на Донеччині. Російський історик О.Міллер висловив припущення: якщо Росія визнала б Голодомор геноцидом, то і проблема меморіального і ментального протистояння втратила б актуальність. Голодомор – незаперечний історичний факт, визнаний провідними західними та окремими російськими істориками. Тому намагання ототожнювати його з «новою націоналістичною ідеологією» є маніпулятивною технологією російських шовіністичних істориків. Голодомор не може бути національною ідеєю, крім ушанування нацією її жертв від штучного голоду. Суб'єктивною є спроба окремих російських істориків та архівістів видати збірник документів «Голод в СССР». Таємна інструкція з його упорядкування, яка стала відома українським дослідникам, виявила неприховану спробу уніфікувати Голодомор, вихолостити його національну та історичну складову *(див. Кондрашин В.В.)*. У 2011–2018 рр. наукова співпраця між дослідниками Голодомору не проводилась, тому що кремлівські куратори російських істориків визнали його «антиісторичним фактом».

Л-ра і джерела: Марчуков А. Операция «Голодомор» // Родина. – 2007. – № 1. – С. 64–66; Марчуков А.В. Голодомор в идеологической системе украинства // Вестник Юго-Западной Руси. – 2006. – № 1. – С. 2; Шевцов Ю. Новая идеология: Голодомор. – М., 2009. – С. 3–4; Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире. – М., 1992. – С. 5–20; История и сталинизм / Сост. Мерцалова А.Н. – М.: Политиздат, 1931. – 448 с.; Осколов Е.Н. Голод 1932/1933. Хлебозаготовки и голод 1932/1933 года в Северо-Кавказском крае. – Ростов-на-Дону, 1991. – 96 с.; Надькин Т.Д. Сталинская аграрная революция и крестьянство (на материалах Мордовии). – Саранск, 2006. – С. 87. Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 гг. в российской деревне в свидетельствах очевидцев // Крестьяноведение. Теория. История, Современность. Ученые записки. 2005. – Выпуск 5. – М., 2006. – С. 183; Джон Кип, Аптер Литвин. Эпоха Иосифа Сталина в России. Современная историография. – М., 2009. – С. 63–68; Тепцов Н.В. В дни великого перелома. История коллективизации, раскулачивания и крестьянской ссылки в России (СССР) в письмах и воспоминаниях: 1929–1933 гг. – М., 2002. – С. 181; Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сб. док. и мат. – М.: РОССПЭН, 2007. – 320 с.; Осокина Е.А. Золото для индустриализации: «Торгсин». – М.: РОССПЭН, 2009. – 592 с.; Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 186; Данилов В.П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. О «демографической катастрофе» 30–40-х годов в СССР // Вопросы истории. – 1998. – № 3. – С. 116–121; Тольц М.С. Репрессированная перепись // Родина. – 1989. – № 11. – С. 56–61; Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. – 1989. – № 4. – С.175–181; Серпутько А.Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків Голодомору в УРСР 1932–1933 років. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.і.н. – Черкаси, 2009. – 20 с.

РОСІЙСЬКА преса про Голодомор – газети, художньо-літературні часописи Російської Федерації, на сторінках яких у 1990–2000-х рр. висвітлювався голод 1932–1933 рр. Бібліографія Голодомору, починаючи з 1932 р., налічує понад 15 тис. позицій, з яких майже половина припадає на останні 10 років. Абсолютна більшість статей, книг, документальних видань належить українським авторам. Р. п. висвітлювала проблеми голоду та Голодомору спонтанно, епізодично і дуже стримано. Наприкінці 1980-х рр., коли почали друкувати перші розвідки про голод, українські та російські історики, письменники, журналісти мали однакові стартові можливості, хоча значна частина архівних матеріалів зосереджувалася в Москві. Однак для українського інтелектуального простору тема Голодомору стала науково-меморіальним пріоритетом, а для російської еліти суперечливою соціально-політичною проблемою. Російська Федерація як правонаступниця СРСР успадкувала не лише його майно, а й державні злочини проти власного народу. У 1987–1991 рр., коли радянська політична система доживала останні роки, тема голоду для істориків, публіцистів була «білою плямою». Першими почали писати і говорити російські історики (Ю.Афанасьєв, В.Данілов, В.Цаплін, М.Тепцов, М.Івницький, В.Кондрашин), публіцисти (М.Тольц, І.Макаров, П.Бажов). Вони з'ясовували причини голоду (колективізація, хлібозаготівлі, розкуркулення); наслідки (кількість жертв, матеріали перепису населення 1937 р.). Статті з'являлися в газетах «Известия», «Сельская новь», «Независимая газета», «Сельская жизнь», «Звенья», «Советская Россия», «Русская жизнь», «Московские новости», «Московский комсомолец», «Развитие». До них долучилися провідні журнали: «Юность», «Огонек»,

«За рубежом». Автори уникали політично-правових оцінок, особливо термінів «геноцид», «Голодомор», зосереджувались на причинно-наслідкових зв'язках, тому в унісон повторювали тезу про «жахливу ціну за індустріалізацію», колективізацію, про «загальносоюзний голод». Окремі історики обережно писали про «організований голод», звинувачували в усіх гріхах Й.Сталіна та його оточення. Траплялися публікації, автори яких розглядали «операцію «голод», тобто заперечували його штучний (плановий) характер, вважали черговою ідеологічною кампанією української діаспори. 19 травня 1990 р. «Известия» розмістили статтю Р.Конквеста *(див. Конквест Р.)*, а деякі газети друкували західних дослідників (С.Максудов). Якщо в Україні переважна частина істориків і літераторів визнала Голодомор геноцидом ще на початку 1990-х рр., то серед російських, крім колишніх дисидентів, виникла дилема: визнавати Голодомор геноцидом, відтак «дискредитувати» радянську державу – СРСР, правонаступницею якої стала РФ, чи не визнавати, – отже, поглиблювати та консервувати авторитарну систему влади. До 1998 р., коли в Україні почали офіційно вшановувати пам'ять жертв Голодомору на державному рівні, Р. п., крім комуністичних газет, адекватно висвітлювала події 1932–1933 р. на території РСФРР, але без однозначного пріоритету та ознак (морально-етичного обов'язку суспільства). Цензура не забороняла писати про голод, однак діяв індивідуальний самоцензор, адже системне висвітлювання причин та наслідків Голодомору «підмочувало» репутацію Кремля – центру, з якого в 1932–1933 рр. надходили накази про творення геноциду. Західна та українська преса формували громадську думку про необхідність міжнародного визнання Голодомору геноцидом, російська преса відповідала ідеологічно спрямованими публікаціями, автори яких писали про «наступ бандерівщини», про «націоналістичний міф», про «операцію Голодомор». Авторитетні дослідники прагнули діалогу з українськими істориками довкола термінології, оцінок (В.Данілов, І.Зєлєнін, М.Івницький), інші схилялися до офіційної позиції Кремля, заперечуючи національну специфіку Голодомору в Україні (А.Марчуков), а деякі вивчали діяльність торгсину *(див. Осокіна О.О.)*, спокійно сприймаючи термін «Голодомор». Таке інтелектуальне розмаїття публікацій Р. п. існувало до листопада 2006 р., тобто до визнання Верховною Радою України Голодомору-геноциду. Офіційний Кремль, окремі губернатори РФ, націонал-шовіністичні групи російського суспільства, дипломати, учені, публіцисти об'єдналися довкола неіснуючої в Законі 28 листопада 2006 р. норми про матеріальну компенсацію з боку Росії за Голодомор в Україні. Ні преамбула, ні статті закону не мали жодного на те натяку, а навпаки – росіян в Україні 1932–1933 рр. також вважали жертвами Голодомору. Ідеологічну і пропагандистсько-технологічну тезу про компенсацію підтримала Р. п. На постанову Верховної Ради України відреагували газети «Правда», «Парламентская газета», «Российская газета», «Время новостей», «Московский Комсомолец», «Аргументы и факты». Видання «Время новостей» загалом об'єктивно розкрило зміст Закону 28 листопада, виокремило дискусійні моменти стосовно визначень «українська нація», «український народ», які точилися між депутатами напередодні ухвалення, згадало про співчуття іншим народам «колишнього СРСР», про адміністративну відповідальність за заперечення Голодомору, яке вважається наругою над пам'яттю мільйонів жертв. Кореспондент процитував думку українського політолога В.Карасьова про виставлення «українською владою рахунку Росії», хоча «українська влада не переслідує такої мети». Зазначалося, що Закон 28 листопада 2006 р. започаткував «латентну декомунізацію» України. Газета виокремила тезу про «каяття Росії» за Голодомор, але як вимогу «українських політиків радикального спрямування». Кореспондент «Парламентской газеты» Д.Терехов вважав Закон 28 листопада «спірним», який в Росії сприйняли як «недружній випад керівництва України на адресу Російської Федерації», як «спробу фальсифікувати історію», базу для «інформаційної війни», бажання «змусити Росію платити Україні». У якості аргументу та «наукової об'єктивності» він висунув тезу: «голод рівною мірою ударив по всіх республіках тодішнього СРСР, а не лише по Україні». «Российская газета» не дуже переймалася «об'єктивністю» власних висновків, тому видала бажане за дійсне: «Рада звинуватила Росію в Голодоморі 30-х років». Разом із тим кореспондент вищезгаданого видання І.Горіна підкреслила намагання В.А.Ющенка схилити Росію до спільного визнання жертв Голодомору, а також вказала на позицію П.Симоненка: Голодомор не був спланованим, Росія до цього не причетна, «я не вважаю цю трагедію геноцидом». Депутат України Є.Кушнарьов, на думку журналістки «Р. г.», допускав, що Закон 28 листопада викличе політичні репресії. Газета «Правда» не дуже вагалася у виразах: «обурливий законопроект», «наклеп на минуле країни», «шквал прохань про компенсації» до Росії, протиставлення і без того «непростих відносин між двома країнами». На публікації про Голодомор в українській пресі, особливо напередодні кожної трагічної дати, Р. п. відгукувалася кількома десятками ідеологічно заангажованих статей. До їх написання схилили навіть

О.Солженіцина за кілька місяців до його смерті. Для Р. п. тема Голодомору стала дражливою, згодом – забороненою, а для російської інтелектуальної еліти уніфікованою («загальносоюзний голод», «голод був скрізь», «радянський голод»).

Державна Дума не дала політичної і правової оцінки Голодомору на території РСФРР у 1932–1933 рр., хоч від голоду масово гинули селяни Кубані, Поволжя. Питання геноциду навіть не порушується. Підпорядкованість засобів інформації російському уряду, посилення політично-ідеологічної цензури, шалена інформаційна і потворна «гібридна війна» Росії проти України у 2014–2018 рр. унеможливили об'єктивне висвітлення Голодомору на сторінках Р. п. 25 листопада 2017 р. речниця МЗС РФ М.Захарова публічно назвала Голодомор «антиісторичним фактом».

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса; Львів, 2001; Випуск другий. – Одеса, 2008; Российская газета. – 2003. – 26 ноября; Истребление голодом // Время новостей. – 2006. – 23 ноября; Голодомор признан геноцидом // Время новостей. – 2006. – 29 ноября; Горина И. Рада обвинила Россию в Голодоморе 30-х годов // Российская газета. – 2006. – 30 ноября; Терехов Д. Кто вбивает клин между русскими и украинцами // Парламентская газета. – 2006. – 5 декабря; Толокин В. Не буди лихо, пока оно тихо // Правда. – 2006. – 7 декабря; Костилєва С. Висвітлення періодичними виданнями Російської Федерації теми голоду 1933 р. в Україні: больова точка сучасних російсько-українських взаємин // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 12. – Міжвідомчий збірник наук. праць. – К., 2004. – С. 94–102.

РОТ Фрідріх *(Roth Friedrich)* – німецький дипломат, консул в Одесі. Народився у 1885 р. На дипломатичній службі з 1919 р. До Одеси прибув наприкінці 1920-х рр. У доповідних записках посольству Німеччини у Москві писав про причини та обставини штучного голоду в Україні. Восени 1929 р. Р. інформував про наслідки примусової колективізації, відсутність насіння та реманенту. Вважав хлібозаготівлі кінця 1932 – початку січня 1933 р. – основною причиною голоду. Колгоспи Одеської обл. не виконали плану хлібозаготівлі, тому влада забирала зерно, яке видали на зароблені трудодні. Доповідав про виселення 500 господарств за межі України. 14 березня 1933 р. Р. писав про випадки масового голоду, про збільшення смертності від голоду. Дипломат висвітлив перебування в Україні французького політика, який наприкінці серпня 1933 р. приїхав до Одеси, відвідав Київ, Дніпрогес, Харків *(див. Ерріо Е.)*. 6 грудня 1933 р. Р. направив до посольства річний звіт про консульську роботу, у якому писав про системний наступ «централізованого комунізму проти українського національного руху», про каральні акції ДПУ, арешти української інтелігенції. Підкреслив, що в Одеській обл. проживало 125 тис. німців, які нестерпно голодували, навіть помирали від голоду. Згадав про візит Е.Ерріо, якому показали «щасливе житя» в одному із колгоспів, підготовлених ДПУ та міліцією. Йому не повезли до сіл північних районів області, у яких багато «населення вимерло» від голоду. Р. бачив на вулицях Одеси виснажених і мертвих людей, доповідав про них посольству. Німецькі консули обмінювалися між собою інформацією *(див. Хенке Андор, Вальтер Карл)*.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2000. – С.277, 290, 292, 293, 301; Der ukrainische Hunger-Holocaust. Eine Dokumentation, hrsg. und eingeleitet von dr. Dmytro Zlepko. – Sonnenbühl, 1988. – S.170 –173.

РОШКІВСЬКА Віра Василівна – жертва Голодомору 1932–1933 рр. на території Бульварного р-ну м. Києва. Померла 19 липня 1933 від висипного тифу у віці 46 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 429.

РУДЕНКО Микола Данилович – письменник, правозахисник, громадський і політичний діяч, автор творів про Голодомор в Україні. Народився 19 грудня 1920 р. в с. Юріївка Олександрівського р-ну на Луганщині в родині шахтаря. Навчався в Київському ун-ті, звідти пішов на фронт, воював, зазнав поранення, нагороджений орденами і медалями. Літературну творчість розпочав у 1947 р. поетичною збіркою «З походу». Автор багатьох поетичних, публіцистичних творів, поем, оповідань, романів. У 1974 р. Р. виключили з партії за вільнодумство і відступництво, у травні 1975 р. – зі Спілки письменників України. Р. один з організаторів Української Гельсинської групи (1976), заарештований і засуджений до таборів суворого режиму у Пермі (Росія). Відбував 7 років політичного ув'язнення і 5 років заслання на Алтаї. Автор поеми «Хрест» – неперевершеного художньо-поетичного твору про соціально-психологічні та морально-етичні аспекти Голодомору *(див. «Хрест»)*. Тему Голодомору Р. показав в романі «Орлова балка». Уривки з поеми «Хрест» друкувалися у 1983 р. в газетах «Вільна думка» (Австралія), «Новий шлях» (Канада), а в Україні вперше її опубліковано на сторінках «Літературної газети» 24 травня 1990 р. З грудня 1987 р. Р. жив і працював в США, був членом Української Вільної Академії наук, почесним членом французької та японської секцій ПЕН-клубу. В Україну повернувся в 1990 р., через рік утратив зір, але відкрилось ліве око, яке не функціонувало 63 роки. Лауреат Національної премії України імені Т.Г.Шевченка (1993). Нагороджений орденом

«За заслуги» 3-го ст. (1996). Помер Р. 1 квітня 2004 р.

Л-ра і джерела: Герасимова Г.П. Руденко Микола Данилович // Енциклопедія історії України. Том 9. – К., 2012. – С. 348; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 571; Хрест. Поема. – Балтімор; Торонто: Смолоскип, 1977. – 25 с.; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса, Львів, 2004. – С. 525; Микола Руденко // Літературна Україна. – 2004. – 8 квітня.

РУДНИЦЬКА Мілена – педагог, журналіст, громадська діячка. Народилася 15 липня 1892 р. у м. Зборів. Закінчила Львівську класичну гімназію (1910), філософський ф-т Львівського та Віденського ун-тів (1910–1917). Займалася педагогічною діяльністю в 1920-х рр. та організацією жіночого руху. Учасник міжнародних конгресів жінок, голова Центральної управи Союзу українок (1928–1939), співзасновник Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), член ЦК УНДО (1927–1935), депутат польського сейму. У 1931–1933 рр. виголошувала промови на міжнародних політичних форумах у Берліні, Женеві, Відні, які відбувалися за участі представників Ліги Націй, звертала увагу на голод в Україні, закликала світову громадськість до солідарності і допомоги. У серпні 1933 р. Р. звернулася до міжнародних жіночих організацій з відозвою до «сонного сумління» чоловіків, до керівників європейських країн уникати братання та співпраці з убивцем мільйонів селян в УСРР. «Союз українок» у Львові, очолюваний Р., тісно співпрацював з жіночими організаціями в Лондоні, Женеві, Парижі, які відправляли на адресу Ліги Націй відповідні меморандуми з приводу Голодомору в Україні. У відповідь на звернення Р. та її колег чеська сенаторка Ф.Пламінкова підтримала акцію протесту проти Голодомору, організовану Об'єднаним комітетом міжнародних жіночих організацій у Женеві. Р., як заступник голови Українського громадського комітету рятунку (Львів), брала участь у конференції представників комітетів допомоги голодуючим у Відні, представників національних меншин у Женеві (1933). Комітет порятунку створили 14 липня, а 25 липня він прийняв відозву «Биймо у великий дзвін на тривогу», яка закликала організувати «рятункову акцію» допомоги голодуючим, виступити проти «комуністичних страхіть». 25 липня Р. та секретар Комітету рятунку З.Пеленський надіслали до Ліги Націй спільне звернення від українських організацій з викладом фактів Голодомору, спираючись на листи, які надійшли від «наших земляків з того боку совітського кордону», де «лютує голод». Р. співпрацювала з українською громадою у Празі, відвідала її та налагодила спільну справу, 22 листопада розіслала усім комітетам допомоги звернення для координації дій. Р. брала участь у роботі IX Конгресу національних меншин, який відбувся у Берні 16–17 вересня 1933 р. 50 делегатів з 12 країн Європи заслухали доповідь Р. про Голодомор в УСРР, що стала основою для ухвалення спільної резолюції. У ній зазначалося, що «прилюдна опінія» цілого світу повинна вважати за свій елементарний етичний обов'язок підтримати цю промову акцією». Зазначалося, що під виглядом «невтручання у внутрішні справи СРСР» урядові кола більшості європейських країн навіть укладають торгові угоди, погоджуються на співробітництво з більшовицьким режимом. Генеральний секретар Конгресу національних меншин Європи *(див. Амменде Е.)* підтримав відозву української еміграційної громади про Голодомор. 25 вересня 1933 р. Р. та З.Пеленський передали меморандум головуючому в Раді Ліги Націй, прем'єр-міністру Норвегії Й.Л.Мовінкелю *(див. Мовінкель Й.-Л.)*, тому правда про Голодомор пролунала на вищому міжнародному рівні. Р. брала участь у роботі міжнародної та міжконфесійної наради представників Комітетів допомоги голодуючим в Україні, скликаної з ініціативи віденського кардинала Т.Інніцера *(див. Інніцер Т.)*. У 1933–1939 рр. Р. залишалася у Львові, з осені 1939 р. – в еміграції. Очолювала дирекцію Українського допомогового комітету (1946–1950), працювала в редакції газети «Свобода», радіо «Свобода». Опублікувала понад 60 праць з освітніх, політично-культурологічних питань. У 1950-х рр. писала «правду про великий голод в Україні», друкувалась на сторінках газети «Свобода». Померла Р. 29 березня 1976 р. у Мюнхені.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С.765, 767, 772, 775, 776, 782, 786, 787, 793; Рудницька Мілена. Статті, листи, документи: Зб. док. і матер. про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької / Упоряд. М.Дядюк. – Львів, 1998. – С. 572–578, 626–628, 736; Дядюк М.С. Рудницька Мілена // Енциклопедія історії України. Том 9. – К., 2012. – С. 352; Голодомор в Україні 1932–1933. Бібліографічний покажчик. – Одеса–Львів, 2001. – С. 131, 210; Свобода. – 2003. – 16 травня.

РУДНИЦЬКИЙ Ярослав–Богдан – український мовознавець, літературознавець, громадський і політичний діяч, організатор української гуманітарної науки в Канаді. Народився 28 листопада 1910 р. в Перемишлі, навчався в Стрию (гімназія), у Львівському ун-ту (1929–1937), працював в Українському науковому ін-ті в Берліні, професор УВУ в Мюнхені, Гейдельберзького ун-ту до 1949 р. Виїхав до Канади, співзасновник української Вільної Академії наук (УВАН), президент Української Могилянсько-Мазепинської академії наук. Голова уряду УНР в еміграції

(1980–1989). 28 січня 1983 р. КДБ УРСР інформувала ЦК КПУ про те, що «голова уряду» так званої «Української народної республіки у вигнанні» Я.Рудницький передав генеральному секретареві ООН «наклепницький меморандум із «сфабрикованими» даними про масове знищення українців у 1932–1933 рр. та звинуваченням керівництва СРСР у геноциді». Помер Р. 19 жовтня 1995 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 75; Ковальчук О.О., Майдан І.Г. Рудницький Ярослав-Богдан // Енциклопедія історії України. Том 9. – К., 2012. – С. 354.

РУЗВЕЛЬТ Франклін Делано *(Roosevelt Franklin Delano)* – політичний і державний діяч, Президент США 1932–1945 рр. Народився 30 січня 1882 р. Випускник Гарвардського (1904) та Колумбійського (1907) ун-тів. Юрист за фахом. Губернатор штату Нью-Йорк у 1928 та 1930 р. Обрано президентом у 1932 р. Перебуваючи на посту Президента США, уникав політичних заяв та адміністративних дій стосовно визнання голоду 1932–1933 рр. в Україні, хоча був добре поінформований. Листи на адресу Білого дому і державного департаменту з фактами голоду в СРСР надходили від громадян США, від американських дипломатичних місій у Європейських країнах, від кореспондентів газет. Вони друкувалися в американських періодичних виданнях, в газетах Великої Британії. Листи надходили держсекретареві США Корделлу Халлу, який систематизував і готував подання голові відділу у справах Східної Європи Р.Ф.Келлі *(див. Келлі Роберт Ф.)*. На адресу президента надходили звернення від Павла Скоропадського (28 жовтня 1933 р.), від Генрі Бейна з Канади (29 жовтня 1933 р.), від українців польського парламенту (3 листопада 1933 р.). Комітету порятунку в Празі (6 листопада 1933 р.), у яких була викладена трагічна ситуація в Україні, а також сформульована пропозиція про надання продовольчої допомоги українським селянам. Звернення були спрямовані дружині президента – Елеонорі Рузвельт, але вона відповіла, що їй «щиро шкода», однак нічим не може допомогти. Восени 1933 р. у Нью-Йорку, Вашингтоні, Чикаго відбулися акції протестів, організовані українською громадою з вимогою про надання продовольчої допомоги голодним українцям в УСРР, у 1933 р. навіть відбулися вуличні сутички з комуністами Америки. Однак адміністрація президента не реагувала на звернення та протести. Виступали конгресмени і сенатори *(див. Фіш Г.)*.

Економічна криза («велика депресія»), яка охопила США, спонукала керівництво до застосування радикальних внутрішніх реформ та перегляду деяких векторів зовнішньої політики. Губернатор штату Нью-Йорк Р., претендуючи на посаду президента, виявляв зацікавлення ситуацією в СРСР, але в контексті зближення та нормалізації економічних і політичних відносин. 5 березня 1932 р. журналіст У.Дюранті *(див. Дюранті У.)* зустрічався з помічником держсекретаря Д.Роджерсом стосовно визнання СРСР. 5 липня 1932 р. Р. розмовляв з журналістом У.Дюранті, заявив йому в інтерв'ю про те, що «...розмірковував про можливість нової політики стосовно радянського уряду, якщо його оберуть». Політик розпитував «про його багаторічний досвід перебування в Росії», адже кореспондент «The New York Times» У.Дюранті зустрічався з Й.Сталіним у 1926 та 1933 р., виконував дипломатично-репортерську місію, спрямовану на визнання СРСР урядом та президентом США.

Політика зближення обох країн пов'язана саме з обранням Р. президентом. Його підтримували підприємницькі кола США, зацікавлені у стосунках з радянською Росією, починаючи з липня 1932 р., про що знав Й.Сталін. У жовтні – листопаді 1933 р. відбувалося погодження суперечливих питань між США та СРСР, викладених у листах. Р. говорив про окремі претензії, а М.І.Калінін поблажливо заявляв про їх врахування. Серед претензій США були економічно-політичні питання (повернення боргів, становище релігії), але Й.Сталін протиставив факт інтервенції США в Росію у перші роки становлення радянської влади. Про голод 1932–1933 рр. Р. не згадав жодним словом, навіть дипломатичним натяком. Й.Сталін відхилив претензії стосовно релігійного питання, визнав їх втручанням у внутрішні справи СРСР. Погодившись з конкретними претензіями американського президента, Й.Сталін пропонував М.М.Літвінову доповісти про готовність СРСР до нормалізації відносин. «Покваптесь з відповіддю Рузвельту. Обстановка тепер така, що наша позитивна відповідь може дати бажане вирішення питання», – писав Й.Сталін 16 жовтня 1933 р. членам політбюро ЦК ВКП(б). Не звертаючи увагу на звернення, протести і заяви громадськості, політиків, конгресменів і сенаторів, Президент США Р. визнав 16 листопада 1933 р. СРСР, уклавши угоду про невтручання у внутрішні справи обох країн. У серпні 1934 р. Л.Каганович та В.Молотов повідомили Й.Сталіна про те, що «Рузвельт дуже озлоблений і лає всіляко Літвінова», тому Й.Сталін радив «піти на деякі поступки Рузвельту», навіть погодитись на союз проти Японії. Про голод як політичний інструмент тиску в заявах і листах Р. не згадувалося. Політики великих держав домовились між собою, відтак у вересні 1934 р. членом Ліги Націй обрали СРСР – країну, політичне керівництво якої організувало Голодомор і свідомо замовчувало його катастрофічні наслідки. Помер Р. 12 квітня 1945 р.

Л-ра і джерела: Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження великого голоду 1932–1933 р. в Україні. – К., 2008. – С. 216–235; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 304, 385, 386, 390, 433; Севостьянов Г.Н. Москва – Вашингтон. На пути к признанию 1918–1933. – М., 2004. – С. 286–287.

РУСОВ Данило Сафронович – жертва Голодомору на території м. Одеса. Помер 25 листопада 1932 р. від виснаження у віці 23 років.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С. 286.

РУСОВА Софія Федорівна (у дівоцтві Ліндфорс) – педагог, громадська діячка. Народилася 18 лютого 1856 р в с. Олешня Ріпкинського повіту Чернігівської губ. Закінчила гімназію в Києві (1871), брала активну участь у культурно-просвітницькій діяльності української громади в Санкт-Петербурзі у 70-х рр. XIX ст. Засновник і працівник педагогічного часопису «Світло». Член Української Центральної Ради, керівник Всеукраїнської учительської спілки, директор департаменту дошкільної і позашкільної освіти Генерального секретаріату УНР (6 серпня 1917 – вересень 1919). Організатор товариства «Просвіта», викладач педагогіки Кам'янець-Подільського ун-ту. З 1923 р. – в еміграції в Польщі та Чехословаччині. Доктор соціології (1929).

У 1931–1933 рр. виявила активну громадянську позицію, започаткувала акцію допомоги голодуючим в Україні. Засновник Національної ради українських жінок (НРУЖ) у Празі. Співпрацювала з науковими установами української громади Чехословаччини (соціологічний, педагогічний інститути), займалася перекладами різних іноземних текстів, спілкувалася з українськими політичними діячами – М.Шаповалом, П.Феденком, К.Мацієвичем, І.Мазепою, О.Шульгіним. Р. брала участь у роботі чергового Міжнародного жіночого Конгресу Ліги миру та свободи, який відбувся у м. Гренобль (Франція) 14–19 травня 1932 р. 15 травня Р. виголосила промову про становище українців у Румунії, Прикарпатті, про «український нарід під совітами». Записала до щоденника про пережите того дня: «проти мене кричали, гнали мене, а потім роздавали цілу літературу, прославляючи більшовиків». Її виступ не підтримали делегатки Данії, Швеції та СРСР, але «за» були представники Швейцарії, Болгарії. Р. вимагала від Ліги Націй висловити ставлення до радянської влади, уряд якої є «урядом терору і насильства над народами, що мають нещастя належати до совітів». Її колега Х.Кононенко виступила 18 травня, говорила про розстріли українців радянськими прикордонниками на кордоні з Румунією, викривала злочини ДПУ в Україні. З Гренобля Р. повернулася до Женеви, а 25 травня до Праги. На зборах Жіночої Ради відзвітувала про участь у конгресі. Записала до щоденника кілька роздумів: «...що з того, що я кричу на весь світ за ті насильства. Тяжко на серці. Але знаю, що усе-таки скрізь і завжди кричати буду». Восени 1932 р. разом із секретарем НРУЖ Х.Кононенко звернулися із закликом до світової спільноти допомогти «голодній Україні». Посилаючись на публікації в більшовицьких газетах «Пролетарська правда», «Радянське село», «Комсомолець України», «Пролетар», «Рабочий пролетар», «Комуніст», Р. та Х.Кононенко закликали організації жіночого хреста стати на захист голодуючих українців. «На Східній Україні Голод, справжній голод з усіма його фізичними й моральними страховищами. Його можна було чекати ще за 2–3 роки, поки він опанував би майже усю територію України, але він виявився вже тепер, і більшовицька преса сама мусить визнати його грізне панування. Це нещастя цілої країни, мільйонів людей не викликано якимись фізичними причинами – чи недородом, чи кліматичними умовами – ні, він утворений штучно тими політичними умовами, в яких перебуває український народ під владою московських большевиків». Вони цитували газети про невиконання колгоспами річних планів, про боротьбу влади з «куркулями», про великий недосів зернових, про те, як «населення вже голодне і краде хліб», про ховання хліба в полову, солому, «вперто не здають його, бо самим нема чого їсти, і влада знову вимагає суворої кари для тих, хто потурає «куркулю», про експорт хліба. В той саме час, – наголошували вони, – коли вже голодне населення під страхом смерті ховає й краде хліб, на його очах цей дорогий хліб вивозять до Москви, до Ленінграду, бо «пролетарські центри чекають на хліб, на городину з України». Звернення Р. та Х.Кононенко, яке згодом вилилося у їхню спільну статтю, підкреслювало катастрофічний стан сільського господарства: «Україна не виконала плану хлібозаготівлі», «залишилось незасіяними 682200 га», «більшовицька влада, цілком несвідома в агрономії, видає накази орати та сіяти по снігу», «надзвичайно великі витрати під час збирання хліба». Визнали Україну «совітською колонією», риторично запитували С.Косіора про «чудову землю» України: «що ви з неї зробили?», згадали про обставини перебування В.Молотова в Україні, особливо на партконференції. Р. говорила про катастрофічний занепад села: «...от вже в серпні з Радянської України приходять жахливі вісті про голод, що охопив все сільське населення, і який на осінь ще збільшиться. В багатьох місцях

населення вже від січня 1932 р. не мало хліба, їдять солому, бур'ян, посліди – це все мелеться, мішається та вживається замість хліба. А запаси збіжжя для артілі тут же на очах голодних людей вивозяться до Росії і на продаж закордон». Писала про «широкі голодові розрухи», а від недоїдання вимирають цілі села (біля Кременчука), про випадки людоїдства, про епідемію черевного тифу, про те, що в 65 селах Кременчуцького району «усе населення хворе, смертність величезна», а по селах «ходять карні експедиції, конфіскують останні рештки прихованого хліба». Пасивні та активні форми опору українських селян хлібозаготівлі висвітлили через їх внутрішній соціально-психологічний стан – «краще смерть, а працювати на ворога не будемо!». Р. закликала світову громадськість стати на допомогу, бо «...не може Європа спокійно дивитися, що та багата країна, що годувала її своєю пшеницею, тепер стоїть руїною, а її чорноземні багаті степи стоять порожні – на плодючій землі росте бур'ян та метлиця». А села пустують, бо населення тікає з них світ за очі шукати десь хліба. Можна собі уявити в таких обставинах дітей! Цілі генерації українських дітей вимирають фізично і дичавіють морально». Р. висловила подив із того, що європейські держави укладають торгові й дипломатичні угоди з СРСР. Усвідомлюючи неможливість безпосередньої продовольчої допомоги голодуючим в Україні, тому що більшовики заперечували факт голоду, НРЖУ заявляла: «Ми можемо лише правдиво усвідомлювати культурний світ з тими страховищами, що провадяться поза тими мурами. Ми лише взиваємо до усіх червонохресних організацій, до жіночих товариств – рятуйте розгублене, змучене населення колись багатої України! Дайте шматок хліба голодним дітям!». 24 жовтня 1932 р. Р. записала до власного щоденника: «Вечером зібрали Комісії за голодуючих, прийшли інженери, академічна громада, Громадський комітет і 4 з Жіночої Ради Х.Б.Д. і я. Прийшов Феденко, зробив добрий виклад. Вирішили нового Комітету не вибирати, а предоставити Жіночій раді з запомогою моральною і матеріальною присутністю організувати широке розповсюдження відомості, а головне причини голоду». 16 листопада Р. звернулася до комісії Ф.Нансена з надією: «Якби нам помогли». Вона згадала про Канаду, де також заворушилися українці, щоб «пшеницю послати». 19 листопада 1932 р. Жіноча рада з Р. обговорили текст «меморандуму за голод» та схвалили. 6 грудня 1932 р., коли в Україні з'явилися перші села на «чорних дошках», Р. переклала французькою мовою текст меморандуму «Голод на Великій Україні». У 1933 р. Р. та її колега і секретар Жіночої ради Х.Кононенко опублікували статтю на сторінках часопису «Тризуб» про голод в Україні. Р. була організатором акцій протесту у зв'язку з голодом в Україні, проведених в Українському високому педагогічному інституті ім. М.Драгоманова, у якому викладала. 19 липня 1933 р. ініціювала від імені НРЖУ в Празі заснування Комітету представників українських об'єднань у Чехословаччині, писала та розповсюджувала звернення до жіночих товариств Європи, Америки. Р. брала активну участь у його діяльності. 29 вересня 1933 р. відбулася 76-та сесія Ради Ліги Націй у Женеві, її головуючому Й.Л.Мовінкелю *(див. Мовінкель Й.Л.)* українська громадська делегація передала меморандум про голод в Україні. Солідарність з нею висловили представники Іспанії, Ірландії, Німеччини, Швейцарії, Англії. Р. особисто надіслала лист подяки президенту Швейцарської Конфедерації, членам парламенту Великобританії. Р. продовжувала громадську роботу в 1934–1939 рр., незважаючи на матеріальну скруту, стан здоров'я, домашні турботи, брала участь у засіданнях Празького комітету, готувала тексти різних звернень. Померла 5 лютого 1940 р., похована в Празі.

Л-ра і джерела: Ми б'ємо в Великий дзвін. Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 13–26; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 141, 748, 766–767, 775, 786; Осташко Т.С., Кізченко В.І. Русова Софія Федорівна // Енциклопедія історії України. Том 9. – К., 2012. – С. 383; ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр. 174. – Арк. 173.

САВИНЦІ – село Рокитнянського р-ну Київської обл. До початку масової колективізації тут було 430 дворів з населенням 2341 осіб, з яких 2332 українці. По завершенню колективізації восени 1931 р. діяло два колгоспи – «Нове життя» та «Червоний хлібороб». Урожай виявився добрий, але хліб вивезли до державної комори, тому селяни їздили до Києва, Білої Церкви, Росії в пошуках хліба. «Ніхто із керівників – ні місцевих, ані районних – не зробив нічого, щоб полегшити долю голодуючих. Що спромоглися зробити, то це виділити гробарку та викопати траншей на цвинтарі, щоб звозити туди померлих», – згадував мешканець села Л.М.Редзюк. За підрахунками місцевих жителів, проведених у 1990 р., від голоду померли 540 мешканців с. Савинці, 46 дворів вивезли як куркулів, 31 особу репресували. Вимирали цілими родинами. Краєзнавці відтворили прізвища 201 селянської родини, у яких від голоду померли дорослі й діти: Сова Аврам, його дружина Якилина і двоє дітей, Ступак Василь, дружина і троє дітей, Ластовка Сидір, дружина Марія, двоє дітей, Ластовка Сергій і діти – Петро, Василь, Семен, Даша, Танчик Василь і двоє дітей. Вони померли від голоду у с. Савинці в 1933 р.

Л-ра і джерела: 33-й голод: Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 303–305; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України. – №96 . – Х., 1927. – С. 16.

САВЧЕНКО Архип Микитович – свідок Голодомору, автор протестних листівок, заяв та художніх оповідань про обставини голоду. У 1930 р. працював на Зуївській ГЕС на Донбасі, був комсоргом групи. У 1932–1933 рр. під впливом жахливих картин Голодомору, особисто побачених в регіоні, С. ототожнив радянську владу з фашистською. У 1935 р. прибув до Києва, намагався розклеїти листівки. 17 жовтня 1935 р. спецкомісія Київського обласного суду засудила С. до 3 років таборів. П'єса С. (без назви) розкривала повсякденний Голодомор селянської родини із семи осіб, яких постійно затримували за зрізання колосків у колгоспі, вбивство дітей задля їжі, самогубство селян. В оповіданні «Аж коло річки» відтворено останні хвилини голодної агонії чоловіка, який гризе кору дерева і помирає. Вірші, оповідання С. писав українською та російською мовами. Реабілітований 1991 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 328.

САКЕВИЧ-Даллас Євгенія Василівна – українка, громадянка США, очевидець і жертва Голодомору, громадська діячка. Народилася в 1925 р. в с. Кам'яна Балка Богопільського р-ну Первомайської округи (нині Миколаївська обл.). У її рідному селі було тоді 358 дворів, мешкало 1526 осіб, з яких 1517 українців, четверо росіян і двоє євреїв. Батьки С. мали шестеро дітей (четверо синів і дві доньки), проживали на хуторі. У роки колективізації їх розкуркулили, майно забрали до колгоспу, батька відправили до Сибіру, а 1932 р. і матір, яка виступала проти свавілля влади. Євгенію прихистила сестра, яка перебувала в Києві, але невдовзі вона померла. Тому брат Григорій віддав сестру до дитячого притулку в м. Біла Церква, сподіваючись на її виживання, де вона й знаходилась до початку війни. У 16 років її вивезли до Австрії на примусові роботи. Після війни С. опинилася в Італії, згодом виїхала до США (1951). Знімалась у рекламних фільмах, працювала моделлю у провідних агенціях. Переїхала на роботу у Швейцарію (1969), згодом працювала в Шотландії (1972–1982). Повернулась до Лос-Анджелеса, де прожила до 2014 р. Спогади про голодне і безпритульне дитинство не полишали її, тому виступала з лекціями про голод в Україні. У 1993 р. опублікувала книгу власних вражень про голодні роки («Доля української красуні. Спогади про мою родину під час комуністичного режиму в 1930-і роки»). Активно співпрацювала з Асоціацією дослідників голодоморів в Україні, постійно брала участь у її меморіальних заходах та наукових конференціях, друкувала статті, ділилася спогадами. У 2003 р. видавництво «Просвіта» опублікувало її книгу «Не вмирає душа наша», в якій розповідається про драматичну долю дівчинки в роки Голодомору. Видання мало схвальні відгуки в пресі. Про

повернення на батьківщину і драматичну долю С. знято документальний фільм за участі її самої («Свідок Женя», реж. С.Заболотний, диктор А.Роговцева), який у 2016 р. мав 220 переглядів. Померла 2014 р. у м. Лос-Анджелес (США).

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України. (За національністю господарів). Попередні підсумки перепису населення 1926 р. Статистика України №96. – Х., 1927. – С.128; Мейс Дж. Одна жінка – п'ять життів // День. – 2003. – 27 травня; Дуцик Д. Попелюшка з України: Про Є.Сакевич-Даллас // Без цензури. – 2003. – 29 серпня; Моя Батьківщина: Лист з м. Лос-Анджелеса від Євгенії Даллас. Спогади. // Самостійна Україна. – 2004. – 26 листопада; Сакевич-Даллас Є. «Я роблю все можливе, щоб світ дізнався про Голодомор-геноцид в Україні // Слово Просвіти. – 2006. – 14–20 грудня

САЛЬНИК – село Калинівського р-ну Вінницької обл. Напередодні масової колективізації Сальницька сільрада мала 689 селянських дворів з населенням 3065 осіб, з яких 3053 українці, 12 росіян. На 1 березня 1933 р. до колгоспу приєдналося 244 господарства (30%) та 686 осіб. Колгосп виконав план хлібозаготівлі на 99%, а одноосібники на 88%. Вартість трудодня становила від 1 до 2 кг зерном та 96 копійок грішми. 17 березня 1933 р. секретар Вінницького обкому КП(б)У В.І. Чернявський інформував ЦК партії про наявність у с. С. 180 родин, охоплених голодом, про 224 померлих за другу половину лютого, з яких «зареєстровано ЗАГСами лише 48, у тому числі 28 у березні». Селяни відмовлялися реєструвати випадки смерті, а «інколи просто в господарствах не лишається кому зареєструвати смертні випадки». Зазначається, що на «першій сотні с. Сальник», тобто на територіальному кутку, знаходилося 120 дворів та 500 осіб, а померло від голоду 52 за другу декаду лютого, однак «ця сотня перебуває під загрозою повного вимирання, бо значна кількість мешканців цієї сотні або перебуває у стані, що межує зі смертю, або ж у такому, якщо не надати найближчий тиждень допомоги, то вони помруть». Секретар обкому партії повідомляв ЦК КП(б)У про те, що «вимирають цілі родини або навіть кілька споріднених сімей»: із 9 осіб родини селянина А.Сверчука («не виконавшого плану хлібозаготівлі і посіву»), померло 7 осіб. Із 5 осіб селянської родини В.Ребничука померло 4, а протягом дня помирало два-три члени сім'ї. Від голоду гинули чоловіки віком до 40 років, діти віком 8-12 років та жінки. Якщо в 1932 р. в С. померли 67, то за 2,5 місяці 1933 р. – 224, тобто у кілька разів більше. Селянин Я.Зубко мав 6 дітей, троє ходили до школи і харчувалися «гарячими сніданками». Решта дітей не мали харчів. Він зарізав власного коня, за що отримав 8 років, але був звільнений від ув'язнення. Повернувшись до села, невдовзі помер. Його дружина говорила: «Я не бачу порятунку, так чи інакше маю померти. Адже насіння немає, і я не посію. До колгоспу я пішла б, але громадське харчування розпочнеться через тиждень-два, а я до того часу не доживу». Багато селян помирало по дорозі до Калинівки, сподіваючись там купити хліб. Одноосібні селянські господарства, члени яких працювали на залізниці або в державних установах і були малочисельними, вижили. Колгоспники, які отримали кілька пудів зерна на трудодні, але мали багато їдців, також потерпали від голоду. Селян, які забивали власну худобу для утримання сім'ї, влада судила, тому їхні безпритульні діти помирали з голоду. Потерпали й «ударники», які мало багато вироблених трудоднів, однак мізерна натуральна оплата трудодня не забезпечувала родину хлібом. Вони харчувалися сурогатами (буряки, картопляне лушпиння, жмих, бур'яни, макуха), а також «почали їсти дохлих коней, вбивати собак і котів». Смертність дітей у С. сягала 81%, а школу відвідувала менша половина школярів, тому що не всі з них мали так звані «гарячі сніданки». Вони виявилися настільки «пухлими, що не могли ходити до школи», помирали після «гарячих сніданків», а деякі «їдять принесені шматки кінського, кошачого м'яса», жували кінську шкуру. Успішність знизилася, інтерес до навчання впав. Учень Сальницької школи В.Машарев показав однокласникам власноруч переписаного вірша:

На дверях «Серп і молот»,
А в хаті – смерть і голод.
Нема корови, ні свині,
Тільки Ленін на стіні.
Показує рукою: їдьте в Москву
За мукою.

Учень 7-ї групи сільської школи писав до сільради: «Кузьма Петрович! Тиждень як помер від голоду батько. Мати лежить хвора й вся пухла на печі. Окрім мене залишилось ще 3 дітей. Вони попухли. На мою долю випало бути головою двору. Допоможіть чим можете. У нас сьогодні на вечерю не залишилось і буряків. Рятуйте маму, дітей, ми вступимо в колгосп. І буду я так з мамою працювати, щоб забезпечити цих малих дітей хлібом. Не відмовте, Кузьма Петрович. Невже я 7 років вчився, щоб померти голодною смертю». Це був старший син померлого селянина А.Свіргуна. Кілька десятків дітей стали сиротами і не мали домашнього притулку, чекали голодної смерті. Колгосп витратив на громадське харчування 15 центнерів жита й пшениці, 9 центнерів ячменю і 12 центнерів проса, що становило 30% авансу, щоб провести осінню сівбу. Однак до весни хліба не

вистачило, тому що забрали все зерно. Продовольчу допомогу, особливо одноосібникам, ніхто не організовував, як і непрацюючим колгоспникам, тому мешканці с. С. були приречені на голодну смерть.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України. – № 96. – Х., 1927. – С. 20; Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 390–401; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940 рр. Зб. док. і матер. – К., 2013. – С. 107.

САМБРОС Юрій Пилипович – педагог, філолог. Народився 1894 р. у с. Тростянець Охтирської округи Харківської губ. Освіту здобув у Харківському ун-ті. Учасник Першої світової війни (молодший офіцер 269 піхотного полку Румунського фронту, два тижні перебував в армії А.Денікіна). Організатор профспілки освітян в Охтирці (1920–1924), автор статей з теорії і практики педагогічної освіти, підручника «Історія України» (Т. 1, до XIV ст.) для учнів трудових шкіл. Викладач Сумського педтехнікуму (1924–1930), доцент Сумського ін-ту соціального виховання (з 1 вересня 1930). 1 листопада 1931 р. звільнено як «чужеродного елемента», але продовжив освітню діяльність на посаді керівника педагогічною практикою студентів Всеукраїнського інституту народної освіти у м. Харків. У роки Голодомору 1932–1933 рр. майже дві третини студентів ВІНО не з'являлися на сесію, перебуваючи в стані фізичного виснаження та голодування. Наприкінці 1933 р. С. виїхав до м. Камишлова Челябінської обл., щоб уникнути репресій в Україні. За активну діяльність у 1946 р. та 1954 р. нагороджений професійними відзнаками Російської Федерації. Писав спогади про пережите й побачене в Харкові 1933 р., які стали причиною його політичного переслідування. Оцінював сталінську диктатуру як «м'ясорубку», висвітлив жахливі обставини розкуркулення, етапування та виселення «куркулів». Він бачив сотні трупів померлих від голоду дітей, які гинули на вулицях Харкова, а міліція не встигала їх прибирати. «Система локшини з мертвих і живих людей, – наголошував С., – була властивою всій сталінській добі. Державна система цькування стискувала міцними обіймами організованого голоду». Люди помирали, «як ізгої», а безпритульні діти заполонили вулиці міста. У м. Камишлів, куди С. переїхав у 1933 р., теж голодували, але не вмирали на вулицях, хоча ходили пухлими і виснаженими. Помер С. у 1975 р.

Л-ра і джерела: Марочко В.І. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / Марочко В., Хілліг Г. – К., 2003. – С. 166; Державний архів Сумської області. – Ф.2817. – Оп. 1. – спр. 230. – Арк. 83–84; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 333–334.

САМІЙЛЕНКО Василь Кіндратович – свідок і жертва Голодомору, учасник опору хлібозаготівлі в с. Воєводське Арбузинського р-ну Одеської обл. С. був членом правління колгоспу «Долина Тараса», публічно заявив про те, що «план хлібозаготівлі надано артілі нереальний, артіль плану не виконає і колгоспники залишаться голодні». 23 грудня 1932 р. органи ДПУ УСРР розпочали слідство у справі С., якого обвинувачували в антирадянській агітації та участі в «куркульських волинках». 24 лютого 1933 р. народний суд Арбузинського р-ну виніс рішення про застосування до С. підписки про невиїзд, а 13 березня справу закрили. Реабілітовано 27 червня 1996 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 168.

САМООБКЛАДАННЯ – адміністративно-примусова форма додаткового оподаткування селян, ставка якого збільшувалася у відсотках до встановленої фінорганами суми єдиного сільгоспподатку з кожного двору. С. почали запроваджувати у 1928–1929 рр., стягуючи із заможних селян 35% офіційної суми сільгоспподатку. За ухилення від виконання хлібозаготівельної повинності ставка С. збільшувалася від 50 до 100% і більше відсотків суми єдиного сільгоспподатку з двору. Зазвичай С. стягували з так званих «заможно-середнянських прошарків». С. викликало невдоволення селян, стало причиною масових заворушень. У січні 1929 р. селяни скаржилися: «Не встигли оплатити податок, як уже треба платити самообкладання». Слова у протестних заявах: «радвлада нас душить», «душать податками», «селян давлять податками». Селянин с. Гавриловка Барвенківського р-ну П.І.Острогушко писав тоді про соціальну ситуацію на селі: «Тепер на селі народ страшенно озлоблений, тому що за 12 дес. землі платить 100 крб., 20 крб. страховки, 25 крб. самообкладання, а 9 душ сім'ї, ось чому у селі і шаленіє небезпека». С. стало каральнo-репресивним інструментом фінансово-адміністративного впливу на селян з метою «стимулювання» виконання ними хлібозаготівлі, різних позик, інших натурально-грошових повинностей. Для окремих груп селянських господарств («куркульських», «середнянських», «твердоздавців») С. в 1932–1933 рр. досягало 200–300%, тобто в 2–3 рази перевищувало суму їхнього оподаткування єдиним сільгоспподатком. 27 жовтня 1931 р. сільрада с. Жовтневе Цебриківського р-ну на Одещині розпродала майно селянина Ю.Баська за несплату

боргу сільгоспподатку 155 крб. та самообкладання 165 крб., який мав «твердий план хлібозаготівлі». Селяни цього села (О.Ф.Штах, О.Маслюченко, Т.Гороховецький, І.М.Гороховецький, М.Чумаченко, П.Чумаченко) мали внести С. від 80 до 100% суми сільгоспподатку. За його несплату влада позбавляла селян худоби, майна. Ставки, які стягувалися з одноосібників та колгоспників, були різними, але в будь-якому випадку виплата С. завершувалася голодуванням селян. Траплялися випадки, коли С. замінювали на «самозобов'язання по хлібозаготівлі». Селяни, які вижили в роки Голодомору, з болем згадували про грошову повинність – С., яка забрала не одну сотню життів.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 26–27, 364, 639.

САМОСУД – протиправні і самочинні дії місцевої партійно-радянської номенклатури (голів сільрад, уповноважених райвиконкомів із хлібозаготівлі, міліції, активістів комсомолу, партійних осередків), застосовані у 1932–1933 рр. проти селян, які не могли виконати план по двору – державну зернову (натуральну) повинність. Соціальним об'єктом С. були «саботажники», «куркулі», «твердоздавці», яких катували (обливали водою на морозі, тримали голими на холоді, у воді, у погребах, ґвалтували жінок, забивали до смерті). С. застосовували в 1932–1933 рр., тому що органи юстиції, міліції, ДПУ офіційно визнали карально-репресивні дії засобом стимулювання хлібозаготівлі. 15 березня 1934 р. начальник політсектору МТС при Наркомземі УСРР О.М.Асаткін доповідав генпрокурору УСРР М.Михайлику про те, що в окремих регіонах Чернігівської обл. «...у зв'язку з продовольчими труднощами у деяких колгоспах почастішали випадки організованого збройного злодійства, самосудів за повної відсутності боротьби з цими явищами з боку місцевих органів прокуратури, міліції та суду» *(див. Асаткін О.М.)*. С. здійснювали представники місцевих органів влади, а інколи селяни, щоб унеможливити крадіжки майна, худоби.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 638–639; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 613–614; ЦДАВО України,. – Ф. 539. – Оп. 14. – Спр. 618. – Арк. 67; Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938. Зб. док. і матер. – К., 2003. – С. 337–339.

САНІТАРНИЙ диктатор – функціонально-профілактична посада санітарного лікаря в окремих регіонах (село, місто, господарство, установа), уражених епідемією тифу. 10 листопада 1933 р. з'явилася інструкція для сандиктатора, який виїжджав на село для організації протиепідемічної роботи. Він співпрацював з сільськими «надзвичайними комісіями», розділяв функції між її членами, ставив завдання медперсоналу, вказував на об'єкти діяльності (школи, лазні, санпропускники). С. д. мав право накладати штраф на особу, посадовця, які не виконували санітарних вимог. Він розробляв графік роботи лазень, камер санобробки хворих на тиф, організовував масову стрижку школярів, дітей дошкільних закладів, студентів, мешканців гуртожитків, колгоспників. С. д. зобов'язував проходити селян через лазні та санітарні пропускники, особливо в «небезпечних щодо висипного тифу селах». Йому підпорядковувалися місцеві медустанови, громадські організації села, осередки Українського Червоного Хреста. Серед селян проводилася роз'яснювальна робота про боротьбу з висипним тифом, поширювалася відповідна література. Персонал С. д. виявляв хворих на тиф та спрямовував їх до спеціальних відділень міських лікарень, польових санітарних пунктів з обов'язковою обробкою ліжка хворого, одягу, самого пацієнта. С. д. діяв у селах Київської приміської округи та в інших містах восени 1933 – зимою 1934 рр.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 220, 225.

САРКІСОВ (Даніелян) Саркіс Артемович – партійний та радянський діяч. Народився 14 лютого 1898 р. у м. Шуша (Нагірно-Карабаська обл., Вірменія). Освіту здобув у семінарії та Вірменській духовній академії. Член більшовицької партії з 1917 р. До березня 1932 р. постійно працював на державних посадах – в РСФРР та в урядових установах СРСР. Заступник та голова державно-заготівельного об'єднання «Хлібоцентр» (1930–1932), брав участь в організації термінового відвантаження хліба з України, особисто відвідав Харків з відповідним завданням у березні 1931 р. Начальник об'єднання «Заготзерно» та член комітету по заготівлях СРСР (1931 – вересень 1932), організатор хлібозаготівельних кампаній на Уралі, Північному Кавказі, Башкирії, ініціатор створення «глибинних зсипних пунктів», тобто безпосереднього вивозу хліба з господарств до найближчих станцій, елеваторів, складів, він очолював спеціальну «Урало-Башкирську» комісію ЦК ВКП(б) з викачки хліба, вимагав «повного виявлення валового збору хліба». Весною – влітку 1932 р. пропонував Л.Кагановичу розглянути питання про надання насіннєвої та продовольчої допомоги Казахстану, Башкирії для проведення сільгоспробіт. 23 жовтня 1932 р. прибув в Україну в складі групи В.Молотова з «метою посилення хлібозаготівлі». Діяльність цієї групи *(див. Група В.М.Молотова)* ви-

різнялася застосуванням жорстоких карально-репресивних методів вилучення хліба, навіть розстрілів. З вересня 1932 р. по лютий 1933 р. С. перебував на посаді секретаря Донецького обкому КП(б)У з хлібозаготівлі, 30 жовтня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У направило С. уповноваженим із хлібозаготівлі у райони Київської обл. Він особисто брав участь у хлібозаготівлі, мав підтримку Й.Сталіна. 28 серпня 1933 р. вождь писав Л.Кагановичу: «Мені здається, що українці хочуть потихеньку виперти Саркіса з Донбасу в угоду Терехову. Така комбінація означала б послаблення Донбасу. На мою думку, Саркіс в якості першого секретаря був би сильнішим Шверника. ... Пропоную Саркіса висунути першим секретарем, а Терехова другим». 29 серпня Каганович відповів Сталіну: «Про секретаря в Донбасі цілком згоден. Перебалакаю з українцями і проведемо Саркіса». 2 вересня Л.Каганович повідомив вождя: «Про Саркіса домовився з українцями. Ми його уже оформили першим секретарем Донобкому». С. особисто просив Л.Кагановича «відкликати» Р.Терехова з Донбасу, тому їздив 7–8 вересня 1933 р. до Москви. С. безпосередньо причетний до творення Голодомору в Україні. Очолював Донецький обком КП(б) У до серпня 1937 р. Репресований у вересні 1937 р. Реабілітований у 1957 р.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 238, 245; Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 255; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 317–318, 326–327, 333–334; Голод в СССР. 1929–1934. Том 1. 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2011. – С. 405, 497, 499 505, 575, 579, 589; Том 1. Кн. 2. – М., 2011. – С. 110, 166, 409, 505; ЦДАГО України. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 174. – Арк. 4–61.

СВЕРСТЮК Євген Олександрович – український літературний критик, есеїст, публіцист, філософ. Народився 13 грудня 1928 р. в с. Сільце Горохівського р-ну на Волині. Освіту здобув на філологічному ф-ті (відділення «логіка і психологія») Львівського ун-ту (1952). Друкувався в «Самвидаві». Заарештовано та засуджено на 7 років таборів (Пермська обл. РСФСР) та 5 років заслання (Бурятія). Після звільнення в 1983 р. працював столяром, активний учасник громадського об'єднання «Український культурологічний клуб» (1987), засновник і редактор газети «Наша віра» (1989), президент Українського центру міжнародного ПЕН-клубу (1993). Публічні висловлювання С. про голод лунали на творчих вечорах Спілки письменників України 1989 р. У 1991 р. С. звернувся з відкритим листом до Президента США про факт Голодомору–геноциду, скоєного урядом СРСР в Україні у 1932–1933 рр. Автор влучного і вразливого терміна «розгойдані дзвони пам'яті», він висвітлив соціально-психологічні та морально-етичні аспекти Голодомору. У 2003 р. опублікував на сторінках «Нашої віри» статті («Де трава не росте», «Людомор як філософія», «Називати своїм іменем»), у яких розкрив страхітливий злочин Кремля проти українського народу. У статті «Голод у системі сталінської стратегії» («Україна молода». – 2004. – 18 лютого) показав політичні мотиви геноциду. С. з повагою ставився до американського дослідника Голодомору Дж.Мейса, тепло відгукувався про відомого історика за життя та після його смерті. Він називав Дж.Мейса «лицарем із чужини», «милим гостем із чужого краю», «лицарем України», «останнім із могікан – у нас і на Заході». Вважав, що Й.Сталін «провів війну голодом 1932–1933 років із диявольською методичністю і приголомшуючими результатами – на порядок вищими, ніж війна звичайна. С. активно працював у Громадському комітеті із вшанування пам'яті жертв Голодомору–геноциду 1932–1933 років в Україні в 2011–2014 рр., коли В.Ф.Янукович проігнорував Голодомор як геноцид. Помер С. 1 грудня 2014 р. у м. Києві.

Л-ра і джерела: Сучасність. – 1989. – № 4. – С. 122–123; Відкритий лист Президентові Америки: [Про злочини уряду СРСР проти України, зокрема, про Голодомор] // Наш голос. – 1991. – Т. 23. – № 9. – С. 166–167; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Випуск другий. – Одеса, 2008. – С. 507; День і вічність Джеймса Мейса / За заг. ред. Л. Івшиної. – К., 2005. – С. 382–383; Бажан О.Г. Сверстюк Євген Олександрович // Енциклопедія історії України. Том 9. – К., 2012. – С. 469; Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. – К., 2003. – С. 49.

СВИРІПИ насіння – їжа голодних селян в Україні 1932–1933 рр. С. росла на полях, а з її висушеного насіння вичавлювали олію, відтак залишалася макуха. Голодні діти випрошували грудку сім'яної макухи, вагалися вживати, тому що була вона гіркішою від полину, однак поїдали. Її вживали у с. Городище на Вінниччині, с. Володимирівка на Миколаївщині.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору / Зібрав і упорядкував О. Різників. – Одеса, 2003. – С. 128.

СВІТОВИЙ конгрес вільних українців (СКВУ) – громадська організація для координації життєдіяльності української діаспори в суспільно-політичній, культурно-освітній та гуманітарній галузях. Ініціатором створення СКВУ виступив голова Проводу українських націоналістів А.Мельник (1957), а організаційне створення відбулося 17–19 листопада 1967 р. у Нью-Йорку на Першому конгресі представників українських громад. Першим президентом СКВУ

обрали В.Кушніра (президент Комітету українців Канади), а генеральним секретарем М.Плав'юка. У 1993 р. змінили назву на Світовий конгрес українців. У 2003 р. СКУ прийнятий до ООН на правах неурядової організації. IX-й з'їзд СКУ відбувся в Києві (2008 р.). Вивченням та правовою оцінкою Голодомору 1932–1933 рр. займався структурний підрозділ СКВУ – комісія з питань геноциду. У 1974 р. СКВУ оголосив звернення у зв'язку із 40 річницею Голодомору, а в квітні – травні 1983 р. Президія секретаріату СКВУ закликала українську діаспору до проведення мирної акції із вшанування пам'яті жертв Голодомору. Звернення СКВУ опублікували українські газети в різних країнах світу – «Вісник СКВУ», «Гомін України», «Наша мета», «Новий шлях», «Український голос», (Канада), «Свобода» (США), «Українська думка» (Великобританія), «Шлях перемоги» (Україна). 9 березня 1983 р. секретаріат СКВУ надіслав до ООН меморандум про розгляд питання про Голодомор на сесії Генасамблеї та визнання трагедії українців геноцидом. Найпоширенішою формою громадської діяльності СКВУ були звернення до діаспори та українців в Україні із закликом розпочати роботу з міжнародного визнання Голодомору злочином геноциду. 27 червня 1984 р. «Гомін України» опублікував звернення IV-го конгресу СКВУ про факт геноциду, вчинений більшовицько-московським режимом у 1933 р. Переломним моментом у справі оцінки геноциду стала громадянська позиція адвоката з Канади В.Ю.Даниліва. Він закликав перейти від традиційних звернень до конкретних дій у царині міжнародного визнання Голодомору геноцидом. «Мене, українського громадянина, – звертався він у 1983 р. до керівництва СКВУ, – тривожить думка, що й наступний, IV конгрес СКВУ, не зробить належних рішень відносно найвищої справи». Він закликав до рішучих міжнародних акцій правового спрямування, щоб викрити перед світом московські злочини «супроти українського народу», запропонував СКВУ організацію «справи окремого міжнародного суду для проведення переслухань», а також звернув увагу керівництва на Конвенцію ГА ООН 1948 р. про запобігання геноциду. В.Ю.Данилів прагнув створити спеціальну комісію при СКВУ, яка б просувала справу створення міжнародного трибуналу, та запросити фахівців з кримінального права (грудень 1983 р.). У січні 1984 р. Президія секретаріату СКВУ підтримала його пропозицію та запросила з лютого 1984 р. до спільної роботи. 1 березня він накреслив попередню програму роботи комісії щодо Міжнародного трибуналу з розслідування злочину геноциду проти українського народу. Перше засідання підготовчої комісії СКВУ у справі скликання Міжнародного трибуналу для засудження творців Голодомору відбулося 26 травня 1984 р. у Нью-Йорку. В.Ю.Данилів запросив до справи правника з Торонто І.Сопінку, а також до палати українських Американських Адвокатів – Б.А.Футея, А.Лозинського та інших. Погодившись на співпрацю, правники зібралися на установче засідання 25 травня 1985 р. Було створено комітет юристів, головою якого обрали І.Сопінку, а координатором був В.Ю.Данилів. За основний правовий документ діяльності Міжнародного трибуналу було обрано Конвенцію ООН 1948 р. про геноцид. Три роки діяльності комітету юристів завершилися скликанням Міжнародного трибуналу, перша сесія якого відбулася 13–14 лютого 1984 р. в Торонто. На її відкритті позивач від СКВУ – правник І.Сопінка висунув на розгляд твердження про акт геноциду в Україні 1932–1933 рр. Комісія правників працювала протягом 1988–1989 рр. *(див. Міжнародна комісія з розслідування; Сундберг Д.)*, видала підсумковий документ (1990). Її створення та діяльність – логічне завершення кропіткої і наполегливої роботи української громади США та Канади, координаційного успіху в діяльності СКВУ. У 1990-х та протягом 2000–2015 рр. керівництво та члени СКУ брали активну участь у процесі міжнародного визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу, а також його політично-правової оцінки в Україні *(див. Лозинський А.)*. Представництво СКУ тісно співпрацює з громадськими організаціями України щодо вивчення Голодомору та збору свідчень очевидців, з Громадським комітетом із вшанування пам'яті жертв Голодомору (2011–2018), бере участь у наукових конференціях та меморіальних заходах в Україні.

Л-ра і джерела: Визвольний шлях. – 1974. – Кн. 2. – С. 250–255; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса–Львів, 2001. – С. 80, 82–83; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 800; Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. У IV томах. Т. IV. – Київ, 2008. – С. 7–8, 592–593; Т. І. – К., 2008. – С. 8–9; Бажан О.Г., Ковальчук О.О. Світовий Конгрес Українців // Енциклопедія історії України. Том 9. – К., 2012. – С. 479–480; Сергійчук В. Міжнародна комісія юристів та оцінка Голодомору в Україні // Три Голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення. Матеріали міжнародної наук. конф. – К., 2003. – С. 141–162; Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов . Итоговый отчет 1990 г. – К., 1992. – С. 5.

СВІЧА пам'яті – офіційний меморіально-громадський захід вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. п. продовжує та уособлює православну традицію поминальної церковної служби, супроводжується панахидою і запалюванням

свічки. Вона символізує життя і смерть, спокуту і вічну пам'ять живих про полеглих від Голодомору. Громадська панахида із запалюванням С. п. вперше відбулася в жовтні 1993 р. на майдані біля собору Св. Софії в Києві, а подібні акції відбувалися в Харкові, Львові, Одесі. 22 листопада 2005 р. біля Михайлівського собору у м. Києві проходила меморіальна акція С. п. за участі Президента України В.А.Ющенка. Меморіального статусу набула 22 листопада 2008 р., у день відкриття Національного музею Голодомору, відтак стала традиційною, супроводжувалась поминальною ходою кожної четвертої суботи листопада. Вона відбувається за участі перших осіб України, дипломатичних місій країн, широкої громадськості та представників усіх конфесій. У 2008–2018 рр. у ній брали участь Президенти України Л.М.Кравчук, Л.Д.Кучма, В.А. Ющенко, П.О.Порошенко, урядовці, депутати, іноземні дипломати та громадяни України. У 2010–2013 рр. громадськість України відмовилася від покладання квітів до Меморіалу жертв Голодомору спільно з Президентом України В.Ф.Януковичем, який на міжнародному рівні заперечував Голодомор–геноцид в Україні. Тому вдалася до самостійного меморіального заходу.

Л-ра і джерела: Весь народ український запалив в цей день свічу пам'яті: [На майдані біля Св. Софії] // Український голос. – 1993. – 18 жовтня.

«СВОБОДА» – україномовна газета в США, заснована в 1893 р. Спочатку виходила кілька разів на місяць, згодом щотижня. Офіційний друкований орган Українського народного союзу з 1908 р. «С.» виступила ініціатором створення Українського конгресового комітету Америки (1940) – впливової громадсько-політичної організації української діаспори. На сторінках «С.» висвітлювалися повсякденні справи української громади, поточні події на теренах України, її культурно-мистецьке, суспільно-політичне життя, історія, героїчні і трагічні сторінки. Редакція «С.» з січня 1933 р. почала писати про голод в Україні. Протягом голодного 1933 р. «С.» опублікувала близько 80 статей, репортажів, матеріалів, передруків у перекладі з франкомовної, німецькомовної, англомовної преси, які безпосередньо стосувалися причин та наслідків голоду. Січневі публікації 1933 р. мали промовисті назви: «Большевики висилають на Сибір населення кубанських станиць», «Большевики змінюють спосіб здирання збіжжя з селянства», «Большевицька п'ятилітка породила голод на Радянщині», «Голод охопив Радянську Україну», «Заворушення на Радянщині», «Розстріли і арешти на Радянській Україні», «Большевики розстрілюють своїх комісарів на Україні». Статті з'являлися кожного місяця, особливо активно у вересні – листопаді 1933 р. «С.» розміщувала свідчення очевидців – українських селян-утікачів, статті іноземних кореспондентів, туристів. Газета висвітлювала протестні демонстрації українців Америки проти «голодження України большевиками», діяльність громадських комітетів порятунку у Празі, Львові 1933 р., а також публікувала матеріали про форми масового опору селян в УСРР («Ворожий настрій селянства проти радянської влади зростає», «Голодні бунти на Радянщині», «Населення України рішуче бореться проти примусової колективізації», «Про опір, що чинили селяни при відбиранні у них збіжжя», «Робітничі заворушення на Радянській Україні»)». Публікації «С.» стосувались обставин виникнення, перебігу та наслідків голоду, виокремлювали роль Москви в Голодоморі. 12 липня 1933 р. «С.» опублікувала редакційний матеріал «За шість місяців на Радянщині вмерло 10 мільйонів людей з голоду», тобто займалася демографічними підрахунками, розміщувала власні заклики: «За наш ідеал – за соборну Україну». Кореспонденти «С.» подавали сюжети про відвідування України французьким політиком Е.Ерріо в серпні 1933 р. («Ерріо не бачив голоду на Україні, зате бачив пропаганду гітлерівців серед українського населення», 3 жовтня), про призначення сталінського емісара в Україні П.Постишева, про самогубство М.Скрипника, про згадку М.І.Калініним факту допомоги голодуючим в Україні, про заперечення Москвою факту голоду, про заборону в'їзду кореспондентів «чужинецьких газет в голодні райони», повідомлення про перетин голодними селянами польсько-радянського та румунсько-радянського кордону. За кількістю публікацій про голод «С.» поступалася лише газеті «Діло» (Львів). Упродовж другої половини 1930-х рр. кількість публікацій про голод на сторінках «С.» значно зменшилась порівняно з 1933 р., а в 1940-х рр. з'являлися лише поодинокі статті. У 1948 р., «С.» опублікувала матеріал «Річниця, про яку не згадують Совєти (1933–1948)», який друкувався у трьох числах поспіль, а також кілька спогадів очевидців. На початку 1950-х рр. «С.» інформувала про появу книги О.Воропая («В дев'ятім крузі», Лондон, 1953), опублікувала кілька матеріалів про американську пресу та Україну, про замовчування факту голоду Москвою. У 1960-х рр. редакція «С.» почала ширше друкувати авторські статті і матеріали, а не лише знеосібнені (Голубничий В. Не запалюймо свічку Україні, 12 квітня 1962; Гудовський А. 30-річчя голоду, 14 вересня 1962; Торкевич Ю. Американці про великий голод в Україні, 30 січня; Шляхтиченко М. Про голод в Україні, 25 травня; Коваль В. 30-річчя голодової змори, 21 вересня 1963; Т.В. Голод як засіб народовбивства, 1 серпня 1963; Гудовський А.

30-річчя штучного голоду, 1968, ч. 50). У 1948–1968 рр. «С.» вела традиційно-меморіальну рубрику, тобто друкувала спогади, статті, матеріали, приурочені до чергової річниці Голодомору. Вона продовжувала її у наступні роки (Амвросій, митрополит. Заклик у день всенародної скорботи // Свобода. – 1973. – 24 травня; Злочин голоду // 1973. – 2 березня; І.Д. У справі 40-річчя голоду в Україні // 1973. – 27 січня; Народний ювілей і ювіляри // 1973. – 31 березня; Костюк Г. Про убієнних. – 1973. – 15 серпня; М.Б. 40-ліття голодової облоги України // 1973. – 24 червня; Нарада в справі 40-річчя голоду // 1973. – 30 березня; Феденко П. Поради тиранам-деспотам // 1973. – 26 червня). У 1982 р. «С.» почала друкувати наукові доповіді відомих учених діаспори, західних дослідників – С.Максудова, Дж.Мейса, а також заяви політичних діячів США стосовно голоду (Рейган в обороні України // Свобода. – 1982. – 7 жовтня). У 1983 р. «С.» інформувала громаду про вихід брошури з питань голоду, яку підготував Український народний союз, привертала увагу західних політиків до факту Голодомору-геноциду (Артюшенко Ю. До проблеми байдужості Заходу до українських жертв // Свобода. – 1983. – 26–27 липня; Відбудеться переслухання в Сенаті в справі голоду // Свобода. – 1983. – 29 жовтня). У травні 1983 р. «С.» опублікувала 4 матеріали про наукові доповіді Дж.Мейса в установах США, а 28 вересня повідомила громадськість про ініціативу конгресмена Дж.Флоріо щодо «державних студій» Голодомору в Україні. У 1983 р. редакція «С.» здійснила бібліографічний проект «З пожовклих листків: Великий голод на сторінках "Свободи"», протягом березня – грудня передрукувала публікації минулих років. 12 листопада 1983 р. газета повідомила про ухвалення Сенатом США резолюції про голод в Україні. Друкувалися викривальні статті про ставлення патріарха РПЦ Пімена до голоду. 4 травня 1983 р. «С.» повідомила читачам про заклик українського ученого О.Пріцака створити український «Яд-Вашем», а 5 травня – про наукову доповідь історика Т.Гунчака у Форгам університеті. У 1983–1984 рр. пріоритетними темами публікацій «С.» про голод. були: наукова діяльність Дж.Мейса з вивчення Голодомору, заяви Президента Р.Рейгана, ухвалення резолюції Сенатом США про голод в Україні. Наприкінці 1980-х рр. «С.» зосередилася на висвітленні 55-річчя голоду. 9 січня 1988 р. була опублікувана інформація «В.Щербицький вперше згадав про Великий голод». У 1990–2000-их рр. «С.» з'явилася в Україні, відтак стала частиною її інформаційного простору. У 2003 р. друкувала декларації, резолюції парламентів тих країн, які визнавали Голодомор геноцидом. 31 жовтня 2003 р. редакція «С.» подала статті за 1933 р. про голод в Україні, зокрема матеріали М.Рудницької. Газета «С.» протягом 1933–2014 рр., крім системного і послідовного інформування своїх читачів про голод 1932–1933 рр. в УСРР, формувала громадську думку західного світу, зберегла пам'ять поколінь про трагедію українців, зафіксувала унікальні факти.

Л-ра і джерела: 50-річчя голоду в Україні: [Ілюстр. і матеріали 1932–1933 рр., надруковані у «Свободі»] // Вільне слово. – 1983. – 19 березня; 1933. «Свобода». Пам'ять про Великий голод в Україні буде вічною: Передрук статей із «Свободи» за 1933 р. // Свобода. – 2003. – 31 жовтня; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Одеса–Львів, 2001. – С. 97–103, 120–132; Ясь О.В. «Свобода» // Енциклопедія історії України. – К., 2012. – Т.9. – С.483.

СЕВАСТЯНІВКА МАЛА – село Христинівського р-ну Київської обл. (тепер Черкаської). У березні 1933 р. в с. С. за повідомленням облвідділу ДПУ УСРР «хворих і виснажених від недоїдання» було 259 осіб, переважно діти. 14 березня 1933 р. Наркомат землеробства УСРР також повідомив ЦК КП(б)У про те, що в С. опухло 250 селян. У спогадах односельчан зазначено факт масової смертності жителів С., з яких померли понад 100 осіб, хоча «село було невелике, менше 150 дворів». С., як і решта українських сіл, стало жертвою Голодомору.

Л-ра і джерела: 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал. – К., 1991. – С. 312; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 760, 765.

СЕЛЬЯМАА Юліус *(Selmaa Julius)* – естонський дипломат, посол Естонії в СРСР 1932–1933 рр. Він перший і майже єдиний із прибалтійських дипломатів, хто відвідав Україну та Північний Кавказ у роки Голодомору. С. доповідав про жахливі явища Голодомору (безпритульних дітей, «голодуючих у лахмітті, які ледь трималися на ногах»). Дипломат передавав враження від побаченого колегам, інформував уряд Естонії. Особисто зустрічався у Талліні з кореспондентом «New York Times» У.Дюранті, розмовляв, навіть грав з ним у карти, знав, що цей американець був «другом більшовиків». С. не випадково відстежував факт голоду, адже в СРСР проживало 100 тис. етнічних естонців. Дипломат передавав інформацію про їхнє драматичне становище, прагнення залишити СРСР, тому що «умови, які склалися на деякий час у сільських регіонах Радянського Союзу, можна порівняти з тими, котрі панують у божевільні». Він розповідав про побачене американським журналістам та колегам, особливо начальнику відділу Східної Європи Департаменту США Роберту Ф.Келлі *(див. Келлі Роберт Ф.)*. Американський посадовець висловив з цього приводу власне враження: «Містер Сельямаа – один із

найбільш поінформованих іноземних дипломатів у Росії». Про події 1932–1933 рр. в СРСР тоді писали естонські газети «Päevaleht» («Щоденник») та «Postimees» («Поштар»). До «Щоденника» надсилав статті власний кореспондент у Москві Ніколаус Бассехес, який спілкувався з естонським дипломатом, інформував читачів про голод в УСРР та на Північному Кавказі. Н.Бассекес був сином австрійського посла в Москві, народився в столиці Росії, мав фах інженера та покликання журналіста, співпрацював з кількома європейськими виданнями, потрапив в опалу до самого Й.Сталіна *(див. Бассехес Н.)*. Уряд Естонії знав про український Голодомор від дипломатів та кореспондентів.

Л-ра і джерела: Шноре Е., Паавле І. Латвійські та естонські дипломати про Голодомор в Україні // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 85–95.

СЕРБИН Роман *(Serbyn Roman)* – канадський історик українського походження. Народився 21 березня 1939 р. в с. Вікторів (нині село Галицького р-ну Івано-Франківської обл.). Разом з батьками виїхав до Канади (1948). Бакалавр політичних наук у Мак-Гілському ун-ті (Монреаль), вивчав історію в Сорбонні 1961–1964 (Франція). Доктор історичних наук у Мак-Гілському ун-ті (1975), викладач історії Східної Європи у Квебецькому ун-ті в Монреалі. Його перші публікації, що стосувалися громадської думки Великої Британії про голод в Україні, з'явилися в 1968 р. С. організував першу міжнародну конференцію з питань Голодомору, яка відбулася 25–26 березня 1983 р. в Монреалі. Автор праць з історії голоду 1921–1923 рр. в Україні, упорядник документів і матеріалів про перший радянський Голодомор. Належав до когорти західних істориків, які розпочали досліджувати причини і наслідки Голодомору 1932–1933 рр., висвітлювали його в засобах інформації, тісно співпрацювали з канадськими та американськими вченими (Б.Кравченком, М.Царинником, М.Максудовим, Дж.Мейсом). Брав участь у підготовці кількох документальних фільмів про Голодомор, які виходили на Заході, а також в Україні після здобуття незалежності. Захищав від запопадливих опонентів перший фільм про голод Ю.Лугового і С.Новицького («Жнива розпачу», 1984), науково спростував наклепи замовних публіцистів. С. визнав наявність у фільмі кількох фотографій про голод в Україні 1921–1922 рр., використаних авторами зазначеного фільму. В англомовній та франкомовній пресі Канади гостро дискутував з тими журналістами і навіть професорами канадських університетів, які заперечували факт Голодомору-геноциду. С. давно визнав Голодомор в Україні 1932–1933 рр. – геноцидом. Він доклав чимало інтелектуальних зусиль для впорядкування і видання тексту доповіді Р.Лемкіна про геноцид українського народу, опублікованого вперше шістьма офіційними мовами ООН та 22 іншими мовами. Видання супроводжує стаття С. про концепцію злочину-геноциду, сформовану Р.Лемкіним на початку 1950-х рр. Книга «Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000», в рамках програми «Уроки історії»; ред. Роман Сербин; упоряд. Олеся Стасюк» (Київ, 2009) заборонена для поширення у Росії за рішенням Мещанського районного суду Москви від 20 травня 2015 р. Рішення опубліковано у списку екстремістської літератури на сайті Міністерства юстиції РФ за номером 3151. С. системно досліджує суперечливі аспекти національних взаємин в СРСР, виступає науковим експертом і принциповим критиком радянських історіографічних міфів («мітосів») Другої світової війни, а також тлумачень Голодомору окремими його дослідниками в Україні та Росії. На сторінках часопису «Гомін України» (січень 2006) С. визнав статтю українського історика С.В. Кульчицького «Чому Сталін нас нищив?» недостатньо аргументованою, так як «автор не вникає в суть проблеми «голод як геноцид», а радше обходить її». Канадський учений вважав за доцільне «доказати намір сталінського режиму нищити українців як таких», а позицію українського історика про те, що «українців не нищили як націю», назвав непослідовною, тому що С.Кульчицький на конференції в Берліні заперечував геноцид українців (липень 2005), а в Києві домагався визнання Голодомору геноцидом. С. є редактором піврічного часопису «Holodomor studies», який виходить англійською мовою в Канаді з 2009 р.. Брав участь у дискусії на міжнародній конференції в Києві з питань голодоморів в Україні першої половини XX ст. 20 листопада 2013 р, а також у червні 2017 р. У промовах та статтях С. використовує терміни «український геноцид» та «український Голодомор», які лінгвістично та історично є хибними *(див. Голодомор – геноцид)*. С. написав критичну рецензію на книгу Е.Епплбом «Червоний голод» *(див. Епплбом Е.)*, підкреслив заперечення нею факту Голодомору-геноциду.

Л-ра і джерела: Serbyn R. British Public Opinion and the Famine in Ukraine // New Review. A Journal of East-European History. – 1968. – Vol. 8. – № 3. – P. 89–101; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса–Львів, 2001. – С. 226, 256; Сербин Р. Відзначення 50-річчя Голодомору 1932–1933 років – переломний етап у відродженні історичної правди // Три Голодомори в XX ст.: погляд із сьогодення. Матеріали міжнар. наук. конф. – К., 2003. – С. 269–285; Рафаель Лемкін. Радянський геноцид в

Україні (стаття 28 мовами) / Редактор Р. Сербин, упорядник Олеся Стасюк. – К., 2009. – С. 11–21; Сербин Р. Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид // Український історик. – Т. XLV Vol. – 2008. – С. 62–74; Сербин Р. Чи був український голод 1932–1933 років геноцидом? // Гомін України. – 2006. – 23, 30 січня; forumn.rstv.ua/2008-11-78/76-06.htm; Мицик Ю.А. Сербин Роман // Енциклопедія історії України. Том 9. – К., 2012. – С. 537.

СЕРГІЙЧУК Володимир Іванович – український історик, фахівець з історії українського козацтва, національної визвольної війни 1917–1920 рр., дослідник діяльності С.В.Петлюри, голодоморів в Україні. Народився 13 березня 1950 р. в с. Прибережному Ружинського р-ну Житомирської обл. Освіту здобув на ф-ті журналістики Київського ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1967–1972), в Українській сільськогосподарській академії в Києві (1973–1977). Працював редактором, заввідділом газети «Сільські вісті» (1972–1987), згодом в Київському ун-ті імені Т.Г.Шевченка (асистент, старший викладач, доцент, професор, виконувач обов'язків завідувача кафедри історії світового українства). Кандидатська дисертація – «Народна армія на Україні в роки визвольної війни 1648–1654 (організація, озброєння, забезпечення)» (1982), докторська – «Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII ст.» (1992). Перші публікації С. про голод з'явилися восени 1993 р. з оприлюдненням архівних документів про політику радянської влади щодо селян у 1931–1934 рр. Учений доводить, що Голодомор 1932–1933 рр. є геноцидом українського народу. С. автор кількох десятків науково-публіцистичних статей, упорядник архівних документів про Голодомор, навчально-методичних посібників. Учасник міжнародних конференцій з питань Голодомору, які відбувалися в Україні, Росії, Казахстані, США та Європі. Вивчав архівні фонди Російської Федерації, Казахстану, США, які стосувалися причин і наслідків Голодомору. За наукової редакції С. вийшов збірник документів «Український хліб на експорт» (2006). Підготував і видав книгу «Як нас морили голодом» про три Голодомори в Україні, зібравши разом відомі та ще не опубліковані документи й матеріали. Автор монографії «Голодомор 1932 – 1933 років як геноцид українства» (2015), четверте, доповнене видання якої вийшло 2016 р. Статті і книги С. доводять особисту причетність Й.Сталіна, В.Молотова, Л.Кагановича, С.Косіора, П.Постишева, В.Чубаря та інших високопосадовців до творення Голодомору, висвітлюють міграцію населення в УСРР та переселення росіян в українські села, національні аспекти голоду, спільні і відмінні характеристики трьох голодоморів – 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. Історик С. вважає, що русифікація, яка почалася з Переяславської ради 1654 р., була способом нищення українства. Виступаючи на міжнародній конференції в Києві 20–21 листопада 2013 р., С. виділив «шість ознак злочинних дій більшовицької влади, що підпадають під Конвенцію ООН щодо геноциду». Однією з них виявився режим «чорних дощок», який застосовували в Україні і Казахстані, особливо в тих районах Казахстану, де переважали українці (Усть-Каменогорський, Федорівський р-ни). Він дослідив особливості терору голодом на території Кубані, де компактно проживали українці. С. вважає Голодомор 1946–1947 рр. «черговою спробою етноциду українців», до якого долучився Л.Каганович. С. наполегливо, аргументовано і послідовно доводить той факт, що в Україні від Голодомору загинуло понад 7 млн осіб. На прес-конференції в Укрінформ 9 січня 2018 р. зазначив, що жертвами штучного голоду стали 7 млн українців в УСРР та 3 млн поза нею. Виголосив доповідь на міжнародній конференції у Києві 16 травня 2018 р., продемонстрував архівні документи про відсутність належної реєстрації смертей в районах УСРР 1932 – 1933 рр.

Нагороджений державними відзнаками України: орденом «За заслуги» III ступеня (2007), Хрестом Івана Мазепи (2010), Грамотою Верховної Ради України (2018).

Л-ра і джерела: Національна трагедія України: документи про політику радянської влади щодо українського селянства. 1931–1934 рр. / Публ. В. Сергійчука // Військо України – 1993. – № 11. – С. 100–123; Вони повстали проти геноциду / Підгот. В. Сергійчук // Молодь України. – 1996. – 8 серпня; Сергійчук В. Кричала криком Україна голодного 32-го року // Освіта. – 1994. – 31 січня; Сергійчук В. От голодного рта – в котел мирового гегемона // Независимость. – 1995. – № 20–21. – С. 4; Сергійчук В. Щоб не поїли сусідські буряки // Голос України. – 1995. – 15 квітня; Український хліб на експорт: 1932–1933. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – 432 с.; Сергійчук В. Як нас морили голодом. Вид. 3-те, доповнене. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – 392 с.; Три Голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення. Матеріали міжнар. наук. конф. – К., 2003. – С. 141–163; Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 351; Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнар. наук. конф., Київ, 27 травня 1997. Матеріали. – К.–Нью-Йорк, 1998. – С. 201; Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Випуск 13. Спеціальний. Матеріали «круглого столу» (22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С. 97; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса–Львів, 2001. – С. 601; Випуск другий. – Одеса, 2008. – С. 507; Володимир Сергійчук. Голодомор 1932 – 1933 років як геноцид українства. Видання четверте, доповнене. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2016. – 320 с.; Сергійчук В. Оцінка людських втрат УСРР від Голодомору 1932 – 1933 років за документами українських архівів // Матеріали

міжнарод. наук.-практ. конф., «Голодомор 1932 – 1933 років: втрати української нації». – К., 2017. – С.15 – 25; Сергійчук В. Догоджати не всім, а тільки істині! // Слово Просвіти. – 2018. – 15 –21 березня.

СИСИН Франк-Едвард *(Sysyn Frank)* – американський історик, фахівець із суспільно-політичних питань розвитку країн Центральної і Східної Європи, з історії шляхти доби Хмельниччини та взаємин Польщі й України, історіограф, джерелознавець. Народився 27 грудня 1946 р. в м. Пассейк (шт. Нью-Джерсі, США) в родині емігрантів з України. Освіту здобув в Прістонському ун-ті, навчався також у Лондонському ун-ті. Доктор історії (1976). Заступник директора Українського наукового ін-ту Гарвардського ун-ту (1985–1988), Центру українських історичних досліджень ім. П. Яцика Канадського ін-ту українських студій Ун-ту Альберти (Канада, 1990). У Гарварді С. займався організацією вивчення Голодомору 1932–1933 рр. в УСРР. Автор підрозділу «Науково-публіцистична література української діаспори з проблем Голодомору» колективної монографії, яка була підготовлена в Ін-ті історії України НАН України (2003). Як віце-президент Міжнародної асоціації україністів (МАУ) брав участь в організації роботи та секційних засіданнях Конгресу МАУ в Донецьку (2005), у роботі спеціальної секції з питань Голодомору. Учасник «круглих столів», наукових конференцій. У квітні 2006 р. дискутував з українськими дослідниками Голодомору під час «круглого столу» в Інституті Гарімана Колумбійського ун-ту. Активно обстоює цифру загальної кількості жертв Голодомору в Україні – 3,9 млн осіб. Один з керівників Науково-освітнього консорціуму вивчення Голодомору при Канадському інституті українських студій (2013 – 2018).

Л-ра і джерела: Боряк Г.В. Сисин Франк-Едвард // Енциклопедія історії України. Том 9. – К., 2012. – С. 569–570; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 148–165; f.sysyn@utoronto.ca.

СІЛЬКОРИ – сільські кореспонденти партійно-радянських друкованих органів у районах та селах України, інформатори агітпропу та ДПУ УСРР. С. мали псевдоніми («Зірка», «Слідопит») або номери. Повідомляли про соціально-економічні, політичні, ідеологічні події на селі, про поведінку комуністів у побуті, про «куркульський саботаж» і «петлюрівців». У роки Голодомору С. рідко, але наважувалися повідомити редакції газет та партійні комітети про факти «неподобств». 1 червня 1932 р. сількор № 5 (Коссе П.Є.) повідомив ВУЦВК про «викривлення політики партії та уряду стосовно примусового усуспільнення великої і дрібної худоби» в артілі «Авангард» Ластинської сільради Старокаренського р-ну на Донеччині, а насправді про конфіскацію худоби в селян. У грудні 1932 р. «сількор Іван» писав про обставини занесення на «чорну дошку» сільради «Краснопільська» та колгоспу «Серп і Молот» за невиконання плану хлібозаготівлі. «З того часу, як ми на «чорній дошці», буксирна бригада ходить по колгоспниках і шукає хліба. І як у кого знайде, то віддає до суду, як крадіїв. Оце нещодавно сесія Великовисківського р-ну судила в нас чотирьох жінок, з них 3 – вдови, за соціальним станом бідняки, у яких до вступу до колгоспу й тепер немає нічого, крім хати». Він об'єктивно показав ситуацію, коли невинних і неписьменних жінок посадили до в'язниці на 5 років. Одночасно «сількор Іван» скаржився, що «жодного куркуля не віддано під суд», відтак називає їхні прізвища та пише про «контрреволюційну шкідницьку діяльність». Разом з тим писав і про відсутність їжі у колгоспників, що колгосп «майже щодня занепадає», а також констатував: «Робота буксирної бригади на хлібозаготівлі незаконна. Ця бригада ходить попід хатами і бере, що в кого хоче, і де діває невідомо. Є випадки, що забирають хліб, скільки є, а як не даєш з хати, то арештують і забирають все майно. Як не дає, то ще й поб'ють, або не пускають до хати, то вони двері б'ють. Дехто й купив хліба, то бригада каже «вкрав з колгоспу», а то беруть з погребів капусту, огірки. І все це робиться, мабуть для того, щоб створити контрреволюцію». Сам зізнався, що «голодний, пухну, бо декілька місяців не їм хліба». Він був сількором газети «Радянське село». Писали і звичайні селяни, але без статусу штатного сількора. 17 березня 1933 р. сількор І.М.Знаємський («Іван») писав до редакції «Колгоспного села» про те, що комірник комуни с. Яблунівка Любарського р-ну Вінницької обл. «три роки пасе морду колгоспним хлібом і салом і розтринькує колгоспне насіння та добро». Сількор доповідав, що комірник та його брат насипали зерно в чоботи, штани, пазуху і кишені, виносячи щодня до 25 кг зерна, тому просив вигнати та покарати комірника. Сількор Б.Яйчук («Око») із с. Красногорівки Великобагачанського р-ну інформував редакцію «Колгоспного села» про зволікання місцевої влади з розглядом скарги селянина Ф.Беркала про несправедливе оподаткування в березні 1931 р. «Дописи» сількорів не були анонімними, розкривали різні аспекти повсякденного життя селян, інколи вказували на «свавілля» влади, а почасти «викривали саботажників», називали прізвища жертв репресій.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 582, 606, 616, 630.

СІЛЬСЬКІ надзвичайні комісії – санітарно-профілактичні групи осіб (місцеві лікарі, представник сільради, активісти колгоспу), які займалися протиепідемічною роботою в селах в умовах епідемії висипного і черевного тифу 1933 р. Функції С. н. к. виписані

в «Інструкції для сандиктатора, що виїжджає на село», 10 листопада 1933 р. Вони підпорядковувалися сандиктатору *(див. Сандиктатор)*. «Сільські надзвичайні комісії виділяють десятихатників, на обов'язки яких покладається щоденний обхід усіх хат, виявлення завошивлених, виявлення хворих та негайне сповіщення надзвичайної комісії», – наголошувалося в «Інструкції». Медперсонал села інформував «кущового сандиктатора» про кількість хворих тифом, а С. н. к. доставляли їх транспортом сільрад до лікарень. «Сільнадзвичкоми» організовували роботу сільських лазень, дезопунктів, а десятихатники «несуть повну відповідальність за санстан доручених їм хат, за відвідування лазень мешканцями цих хат, за виявлення завошивленості і дають щоденні звіти про свою роботу до сільнадзвичкомів». Їхня діяльність засвідчує жахливі санітарно-епідеміологічні наслідки Голодомору.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 220–221.

СІТОВ Іван Петрович – уповноважений Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР у Харківській області (з 1932 р.). Член КП(б)У (1920), на партійно-комсомольській роботі протягом 1920–1922 рр., співробітник митниці (1922–1926), Держторгу, Утильсировини, керівник Укрконтори Союзпромекспорту (з 1931 р.). Організатор «походу ЛКСМУ» за вторинною сировиною, що дало можливість Україні придбати 294 імпортних тракторів. За виконання експортних планів у роки Голодомору 1932–1933 рр., яке коштувало життя мільйонам селян, 29 квітня 1933 р. С. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Л-ра і джерела: Український хліб на експорт: 1932–1933. – К., 2006. – С. 300.

СКІННЕР Роберт П. *(Skinner Robert Peet)* – керівник російського відділу дипломатичного представництва США у Ризі (Латвія). У 1931–1933 рр. відслідковував соціально-економічну ситуацію в СРСР. Починаючи з травня 1932 р., регулярно інформував Департамент США про події в Україні і на Кубані. У травні 1932 р. вивчав особливості колгоспної торгівлі, але визнав її оманливою для селян і неефективною. 11 липня 1932 р. дипмісія США в м. Ризі надіслала держсекретареві огляд радянської економіки за другий квартал 1932 р., у якому підкреслювався факт відсутності продуктів, насіння в селян, тому що «труднощі в забезпеченні продовольством мали серйозніший характер, аніж будь-які труднощі за останні декілька років, особливо в тих регіонах, де торік зібрали бідний врожай». Дипломати й аналітики, серед яких і С., наголошували на сприятливих погодних умовах в Україні, виокремлювали високі ціни, недосів зернових в одноосібному секторі, непосильний план заготівлі хліба, який не передбачав жодного полегшення для селян, оскільки з урожаю 1932 р. вони були зобов'язані здати майже стільки зерна, скільки вони фактично його віддавали в 1930 і 1931 роках. Після виконання хлібозаготівельного та насіннєвого планів колгоспна торгівля, на думку американських дипломатів, виглядала ілюзорною. 27 жовтня 1932 р. дипмісія США надіслала службову записку про зустріч з американським професором С.Харпером, який два місяці перебував в СРСР і виклав своє враження: «становище з харчами вельми ускладнилось і через рік може стати катастрофічним, якщо не буде вжито заходів для його поліпшення. Найгірше становище в Україні, з якої минулого року державні хлібозаготівлі витиснули буквально все до кінця». 14 листопада 1932 р. С. уперше інформував Держдепартамент про те, що врожай 1932 р. не компенсував гостру нестачу зерна від його заготівель у 1931–1932 рр., відтак у сільських районах України панує «голод у повному сенсі цього слова». 5 січня 1933 р. дипломат передав інформацію про роботу і завдання державної комісії з визначення врожайності зернових, яка діяла з метою встановлення біологічного врожаю і його співставлення з реально зібраним. Повідомив також про призначення П.Постишева в Україну, яке зустріли «без захвату». 27 березня 1933 р. С. писав про страту 35 радянських посадовців та арешт 40 осіб, які займалися сільським господарством та були звинувачені у «контрреволюційному саботажі» в Україні. Спостерігаючи за розвитком ситуації в сільському господарстві з 1931 р., С. з дипломатичною обережністю та професіоналізмом аналітика вважав розстріли та репресії «саботажників» в Україні – «актом терору з подвійною метою: придушити критику сталінської політики серед урядовців і приховати справжні причини її провалу, переклавши відповідальність на тих, хто насправді її не несе». Аналітичні і службові записки С. 1932–1933 рр. виявились цінним джерелом інформування уряду США про факт голоду в Україні.

Л-ра і джерела: Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С. 201–211.

СКОЙКИ – їжа голодних селян України у 1932–1933 рр. С. називалися равлики, яких виловлювали в річках. Жителька с. Осипівка на Кіровоградщині І.Ю.Герасимчук згадувала: «Батько ходив за п'ять кілометрів до річки Синюхи, збирав скойки, і то була наша їжа. Мама варила в казані ті скойки, тоді кидала туди щавій і лободу». Їх збирали у ставках, але в теплі місяці року.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору / Зібрав і упорядкував О. Різників. – Одеса, 2003. – С. 127.

СКОРОПАДСЬКА Єлизавета Павлівна – українська громадська діячка, донька гетьмана України П.П. Скоропадського (очолював Українську Державу у квітні – грудні 1918 р.). Довкола особи гетьмана консолідувалися монархічні сили політичної еміграції українців у Німеччині, особливо у 1920-х рр. Громадським єднанням однодумців та соратників переймалася його дружина О.Скоропадська, яка започаткувала Українське товариство червонохресної допомоги (інша назва – «Українське товариство допомоги біженцям», 1923). У роки Голодомору естафету допомоги перебрала їхня донька Є.Скоропадська. 23 вересня 1933 р. вона заснувала Українсько-німецький Комітет допомоги голодуючим в Україні, а до його складу увійшли політичні та громадські діячі української діаспори в Берліні – О.Скоропис-Йолтуховський, І.Мірчук, Г.Дяков, Г.Вінклер (скарбник). Подібний комітет було створено в Англії, діяльність якого координувала С. 10 жовтня 1933 р. вона надіслала лист головуючому в Раді Ліги Націй прем'єр-міністру Норвегії Й.Л.Мовінкелю з подякою за його «щире безкорисливе заступництво інтересів голодуючих». Діяльність очолюваних нею громадських організацій обмежувалася переважно наданням матеріальної допомоги у вигляді грошових переказів та продовольчих індивідуальних пакунків. Акція допомоги голодуючим тривала і протягом 1934 р., адже голод не вщухав, особливо на Вінниччині. 24 січня 1934 р. радянські спецслужби роздобули документи, які свідчили про участь управи гетьмана П.Скоропадського в розголосі правди про голод в Україні, а також про благодійницьку діяльність Комітету на чолі з С. У доповідних записках спецслужб повідомлялося також про публічну заяву рейхсканцлера Німеччини А.Гітлера у зв'язку з інформацією управи гетьмана про факт голоду. Політбюро ЦК КП(б)У називало «допомогові акції» Комітету С. «гітлерівською допомогою голодуючим в Україні», хоча діяла інша організація *(див. «Брати у скруті»)*. Кошти надходили через приватних осіб, а причетність Комітету на чолі з С. утаємничували, щоб не викликати переслідувань родичів, близьких, знайомих в Україні. З травня 1934 р. С. заборонила оголошувати списки осіб, яким було надано допомогу, з «причин потрібної конспірації в справі висилки грошей».

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 760–762; : Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 303–304.

СКРИПНИК Микола Олексійович – радянський партійний і державний діяч. Народився 25 січня 1872 р. у слободі Ясинувата (нині Донецька обл.). Освіту здобув у реальному училищі, півроку навчався в Петербурзькому технологічному ін-ті. Професійний революціонер (член РСДРП з 1897 р., агент «Іскри»). Після Жовтневого перевороту – член першого радянського уряду в Україні, у 1918–1919 рр. – працівник апарату ВЧК (чекіст), очолював органи державної інспекції та контролю, причетні до каральних висновків Реввійськтрибуналу щодо українських повстанських загонів. Нарком внутрішніх справ УСРР, нарком юстиції (1921–1923), генпрокурор (із січня 1923). Нарком освіти УСРР (1927–1933). Член ЦК ВКП(б) (1927–1933), член політбюро ЦК КП(б)У (1925–1933). Особисто очолив кампанію проти наркома освіти, справжнього українізатора О.Я.Шумського, звинуватив його у так званому «націонал-ухильництві», а згодом у політичному та ідеологічному цькуванні співробітника Ін-ту педагогіки М.С.Волобуєва. С. виклав на сторінках часопису «Більшовик України» черговий «ухил» – «волобуєвщину». Публічно не заперечував курсу на примусову колективізацію, однак захищав самостійність українського наркомату, розвиток української мови, культури, відтак і саму ідею українізації. Для захисту службових і власних позицій використовував авторитет «старого більшовика», але не підтримував «опозиціонерів» – М.Бухаріна, О.Рикова, які в 1928–1929 рр. виступили проти «надзвичайних методів» хлібозаготівлі. Засуджував фігурантів сфабрикованої ДПУ судової справи «Спілки визволення України» 1930 р. – українських учених, професорів вишів, агрономів, студентів. 19 січня 1931 р. брав участь у роботі комісії політбюро ЦК ВКП(б), яка ухвалила річний план заготівлі продовольчого хліба та план «дозаготівлі» у січні – липні 1931 р. для постачання робітників. Вона ж скасувала рішення місцевих партійних і радянських органів про додаткове забезпечення хлібом соціальних установ. Комісія політбюро ЦК ВКП(б), до якої входив С., займалася формуванням плану «надходження і витрат хлібних продуктів» та створенням «недоторканого фонду» – 200 млн пудів протягом січня – червня 1931 р. Нарком освіти С. знав про катастрофічний стан продовольчого забезпечення освітніх закладів, особливо сільських, які постачалися з місцевих фондів. Тотальне вилучення зерна в 1931–1932 рр. призвело до голодування сільських педагогів, учнів і дітей інтернатів. Вони зверталися за допомогою, але марно. 6 березня 1932 р., коли голод став масовим явищем, політбюро ЦК КП(б)У відрядило С. до степових районів з метою вилучення в селян та колгоспів «лишків» насіннєвого зерна. Український більшовик С. не ініціював зменшення плану хлібозаготівлі, не підтримав окремих урядовців у питанні його перегляду *(див. Петровський Г.І., Чубар*

В.Я.). Прозріння у С. з'явилося на початку літа 1932 р., коли голод охопив половину районів УСРР. 6 липня 1932 р. Л.М.Каганович інформував Й.Сталіна про те, що «...всі члени політбюро, включаючи Скрипника, висловились за зменшення плану, посилаючись на недосів зернових 2,2 млн гектар і загибель озимих 0,8 млн гектар». За зниження плану хлібозаготівлі висловилося 50 членів ЦК КП(б)У, однак В.Молотов і Л.Каганович, які приїхали 6–7 липня в Україну, «зламали демобілізаторські настрої» серед української партноменклатури. Другий приїзд В.Молотова в Україну на чолі хлібозаготівельної групи осіб із союзних установ остаточно усунув «саботажників» в ЦК КП(б) У та політбюро. 30 жовтня 1932 р. С. відрядили до Дніпропетровської обл. для організації хлібозаготівлі та безумовного виконання річних завдань. В області не було району, в якому б не помирали масово селяни, позбавлені хліба уповноваженими ЦК партії, якими особисто керував С. 22 листопада 1932 р. С.В.Косіор повідомив В.Молотова про доцільність відрядження С. до Чернігівської обл., з метою посилення хлібозаготівлі. Однак у грудні 1932 р. С. залишався в районах Дніпропетровської обл. 28 грудня 1932 р. П.Постишев, відвідавши область, повідомив Й.Сталіна: «Після Вашого рішення, яке скасовує рішення ЦК КП(б)У про насіннєві фонди, перебуваючи в одному із районів Дніпропетровської обл., т. Скрипник, отримавши наказ обкома про вивіз насіння, почав ухилятись». Сталінський емісар в Україні висловив невдоволення організаторами хлібозаготівлі в області, які «не зрозуміли своїх минулорічних помилок, а можливо їх минулорічні помилки настільки перелякали, що вони бояться тепер самих себе – зрозуміло одне, що вони вели згубну політику для хлібозаготівлі до кінця грудня місяця і тим самим зривали план хлібозаготівлі». Й.Сталін дуже гостро критикував С. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б), але не лише за невиконання хлібозаготівельних завдань та потурання «саботажникам», а й за хибний курс українізації, яким скористалися «ворожі елементи». С. дуже критично висловлювався на адресу режисера О.П.Довженка у 1932 р., навіть називав його «фашистом». 14 січня 1933 р. С. займався «забезпеченням виконання плану кожним районом, кожним селом, кожним колгоспом» у Київській та Вінницькій областях. Він був прихильником українізації, подальше функціонування якої дратувало російськомовну партійну номенклатуру. Й.Сталін особисто забороняв проведення українізації, що означало наступ проти С. та української інтелігенції. 23 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У звільнило С. з посади наркома освіти, призначило головою Держплану УСРР. Того ж дня С. особисто зустрівся з Й.Сталіним, але переконати вождя йому не вдалося. 28 лютого політбюро ЦК ВКП(б) «задовольнило прохання» С. про його звільнення. Весною 1933 р. відбувалося політичне цькування С., звинувачення в помилках на «ідеологічному фронті», переслідування та засудження працівників апарату Наркомосу УСРР. С. забракло сили для боротьби з оточенням Й.Сталіна, але йому вистачило мужності покінчити життя самогубством 7 липня 1933 р. На початку січня 1934 р. в школах Вінницької обл. «оперативники» ДПУ зафіксували висловлювання учителів: «Скрипник не так винен, його партія й т. Постишев довели до самогубства». Історичні обставини свідчать, що С. особисто брав участь у хлібозаготівлі, особисто причетний до формування політики Голодомору. Польські дипломати в березні 1934 р., спираючись на статті про ситуацію в Україні, зробили висновок, що самогубство С. було вимушеним вчинком та наслідком його політично-ідеологічного переслідування з боку Москви.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 179, 305, 340; Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 263; Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. – К., 2005. – С. 80–81; Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 242–243, 308; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 219; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы . – М., 2012. – С. 305; РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 916. – Арк. 29; Солдатенко В.Ф. Скрипник Микола Олексійович // Енциклопедія історії України. Том 9. – К., 2012. – С. 618–619; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940 рр. Зб. док. і матеріалів. – К., 2013. – С. 291; Pomór w «Raju Bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu / Opracowanie Robert Kuśnierz. – Toruń, 2008. – S. 154–155.

СМАЛЬ Іван Йонович – художник, член Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Народився 15 травня 1922 р. в с. Розбишівка Гадяцького р-ну Полтавської губернії. Освіта середня. На початку 1930-х рр., уникаючи розкуркулення, родина виїхала на Кавказ, але згодом повернулися на Полтавщину. Від голоду в 1933 р. померли його мати, дядько (брат батька), бабуся і прабабуся. У 1941 р. закінчив середню школу, опинився в окупації, вивезений до Німеччини (остарбайтер), перебував у спецтаборі Вістрау, згодом займався випуском часопису «Україна», поширював його в таборах. Арештований радянськими спецслужбами, засланий на 20 років до радянських таборів. У

роки незалежності України друкував статті, спогади про голод і репресії, створив серію плакатів та художніх картин про Голодомор в Україні.

Л-ра і джерела: Смаль І. Незабутнє // Голодомори в підрадянській Україні. Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. – К., 2003. – С. 143–157; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Випуск другий. – Одеса, 2008. – С. 98.

СМЕРТЬ від голоду – термін і явище, зафіксовані в доповідних записках державних, партійних, медико-санітарних установ та закладів УСРР 1932–1933 рр. Про С. від голоду повідомляли селяни, які зверталися до голови ВУЦВК Г.І. Петровського зимою – весною 1932 р., згадали В.Я.Чубар, Г.І.Петровський у листах до Й.Сталіна 10 червня 1932 р. Констатація факту масової смертності від голоду, особливо дітей, набула звичайної службової звітності партійно-радянських органів влади в січні – липні 1933 р. Визначення були різними: «смертні випадки», «смерть на ґрунті голоду», «найбільша кількість смертних випадків на ґрунті голоду», «багато випадків голодних смертей», «смерть від голоду підтверджується», «висока смертність», «велика кількість смертних наслідків», «зростаюча смертність», «смертні випадки колгоспників», «смертні випадки від недоїдання». Підкреслювалася висока смертність серед селян-одноосібників, серед дітей до 4-х років і людей похилого віку. Від голодної смерті потерпали багатодітні селянські родини. Селяни помирали від епідемії тифу, малярії. 12 березня 1933 р. ДПУ УСРР інформувало про продовольчі труднощі в 139 районах, про те, що «...смертність значно збільшилась у зв'язку з поширенням епідемії тропічної малярії, яка дає великий відсоток смертних наслідків, внаслідок надмірного виснаження населення від голоду». 15 березня 1933 р. С.В.Косіор доповідав ЦК ВКП(б) про те, що «понад 70% зареєстрованих випадків смертей припадає на Дніпропетровськ», а також про виявлення органами ДПУ загальних відомостей про «голодування і смерть». Фактично відбулося визнання політичним керівництвом масової смертності від голоду. Інформаційні зведення про смертність, які надходили з місць у квітні – липні 1933 р., засвідчували її неухильне зростання, але загальної статистики померлих від голоду в УСРР ніхто з урядовців, «відповідальних службовців» не називав. Її обліком системно не займалися. Реєстрацію смертності припинили загси, сільради. 17 травня 1933 р. Вінницька обласна медична комісія констатувала на 15 травня лише за даними 10 районів близько 9 тис. «випадків смертності в області». 30 травня 1933 р. голова Харківського облвиконкому І.С.Шелехес повідомив ЦК КП(б)У про те, що «...більшість випадків смерті зовсім не реєструється в органах загсу, але є села, у яких за останні три місяці померло від 450 до 600 осіб, у багатьох селах виділено спеціальні підводи, які їздять по дворах і підбирають трупи». Загальна кількість виявлених голодуючих на Київщині становила: на 25 березня – 399 тис., 5 квітня – 475 тис., 15 квітня – 494 тис., з них більше половини – діти. На початку червня 1933 р. «смертність за останню декаду помітно зменшилася», але керівництво Наркомохоронздоров'я УСРР вважало «значно заниженою цифру померлих». Порайонна смертність за попередніми підрахунками державних органів влади в УСРР (УНГО, Наркомат охорони здоров'я, ДПУ УСРР), окремих статистиків і демографів 1930-х рр. (Асаткін О.М., Хоменко А.П., С.Сосновий, А.Руденський), а також сучасних демографів – становила від 25 до 30%. У 1932 р. в УСРР було 25,5 млн селян, з яких колгоспників та одноосібників – 23,4 млн. Тому в перерахунку на відсотки порайонної смертності жертвами штучного голоду в УСРР стали понад 7 млн селян, а також 0,6 млн жителів міст. За гіпотетичним прогнозом демографа А.П.Хоменка в 1937 р. мало бути 35,6 млн осіб в УСРР *(див. Хоменко А.П.)*, а всесоюзний перепис населення зафіксував 27,9 млн осіб, тому недооблік склав 7,7 млн осіб. Начальник УНГО УСРР (ЦСУ) О.М.Асаткін також сподівався на 35 млн населення в УСРР станом на 1937 р., а 15 січня 1937 р. зафіксував попередні підрахунки перепису – 27,9 млн (за телефонограмами облстатбюро) і 28,2 млн (без складу РСЧА та НКВС). Отже втрати населення становили від 6,8 до 7,1 млн осіб *(див. Асаткін О.М.)*.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 390, 397, 405–407, 434, 511, 519, 525; Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 395; Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 99, 233, 257; Воловина О. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. / О.Воловина, С.М.Плохій, Н.М.Левчук та інш. // Український історичний журнал. – 2017. – №2. – С. 76.

СМЕРТЬ ударників – масова смертність колгоспників, які виробили трудодні понад норму, але не отримали зерно в аванс (липень – серпень) та повний розрахунок наприкінці сільськогосподарського року (жовтень – листопад). Випадки голодної смерті колгоспників, які мали багато зароблених трудоднів *(див. Трудодень)*, траплялися зимою – весною 1932 р., а восени 1932 р. та особливо протягом першої половини 1933 р. набули аномального явища. Скасування громадського харчування працюючих колгоспників, заборона авансування хліба на ці потреби, зволікання

з остаточним розрахунком на вироблені трудодні, а з іншого боку стягнення грошових та натуральних повинностей з колгоспників спричинило їх масову смертність. 6 червня 1933 р. в комуні «Червоний фронтовик» Бригадирівської сільради Балаклійського р-ну Харківської обл. констатовано: «...захворіло від недоїдання до 40 душ та слабих до 100 душ, які не можуть працювати», а також «маються випадки смертей ударників, кращих комунарів». Основною причиною смертності ударників, тобто працюючих колгоспників, були: заборона видачі хліба для громадського харчування, стягнення хлібозаготівельних планів, податків, застосування натурального штрафу, відсутність хліба через зволікання остаточної його виплати на трудодні.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 627.

СМОЛІЙ Валерій Андрійович – український історик, дослідник історії України доби середньовіччя та раннього Нового часу, державний діяч. Народився 1 січня 1950 р. в с. Авратин Волочиського р-ну Хмельницької обл. Освіту здобув на історичному ф-ті Кам'янець-Подільського педагогічного ін-ту (1970). Аспірант (1972–1975), молодший (1975–1979), старший науковий співробітник (1979–1986), зав. відділу історії феодалізму Ін-ту історії АН УРСР (з 1986), заступник директора з наукової роботи (1991–1993), директор Ін-ту історії України НАН України (з грудня 1993). Академік НАН України (1995), Заслужений діяч науки і техніки України (1998). Кандидатська дисертація – «Возз'єднання Правобережної України з українськими землями у складі Російської держави» (1975), докторська – «Соціальна свідомість учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII – XVIII ст.)» (1985). Ініціатор та організатор «круглих столів» з так званих «білих плям» історії України (Українська революція 1917–1921 рр., Національне відродження у 1920-х рр., Колективізація і Голодомор, сталінські репресії тощо), які відбувалися в Ін-ті історії України на початку 1990-х рр. Перебуваючи на посаді віце-прем'єр-міністра України з питань гуманітарної політики (1997–1999), С. координував зусилля громадських об'єднань та державних установ з увічнення пам'яті жертв Голодомору. Особисто формував перелік меморіальних заходів держави до 65-х роковин Голодомору в Україні, ухвалених постановою Кабінету Міністрів України 26 жовтня 1998 р. Передбачалося проведення вечора-реквієму в Національній філармонії України, покладання траурних вінків до пам'ятного знака жертв Голодомору в м. Києві та в інших містах України, організація виставки архівних документів і друкованих видань про Голодомор в Україні. Було заплановано відзначення Дня пам'яті і Скорботи в містах і селах України, упорядкування могил жертв Голодомору, проведення уроків пам'яті в школах, лекторію у вишах, передбачалися цикли теле- та радіопередач, демонстрація документальних фільмів, широке висвітлення теми Голодомору в періодичній пресі. С. сприяв проведенню кожної четвертої суботи листопада Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій. За участі С. відбулося проведення міжнародної наукової конференції про Голодомор–геноцид у Києві 28 листопада 1998 р., співорганізаторами якої виступили Ін-т історії України НАН України та Асоціація дослідників голодоморів в Україні. За сприяння С. видано матеріали першої міжнародної наукової конференції (Київ, 9–10 вересня 1993 р.), які вийшли друком на поліграфічній базі Ін-ту історії України у 1995 р. У вітальному слові учасникам конференції 28 листопада 1998 р. С. зазначив: «Скорботна річниця національної трагедії українського народу – 65-ті роковини штучного голоду-геноциду 1933 р. в Україні, заподіяного тоталітарним більшовицьким режимом, – не історична минувшина, а відчутна фізична і духовна рана, що жагучим болем пронизує нашу історичну пам'ять». Академік С. постійний учасник міжнародних наукових конференцій з питань Голодомору, які відбувалися в Україні, входив до складу редколегій при підготовці до видання збірників доповідей. У вступному слові до учасників міжнародної конференції, яка відбулася 20 листопада 2013 р. в Києві, С. висловив думку про виокремлення суто наукових і політичних аспектів, про типологізацію голодоморів в інших регіонах СРСР, про міжнародний дискурс, про концептуальні розбіжності між російськими та українськими істориками щодо висвітлення наслідків Голодомору. За організаційної та особистої підтримки С. в Інституті історії України було створено Центр дослідження геноциду українського народу (2002–2008), написано та опубліковано першу в історіографії колективну монографію про причини й наслідки голоду 1932–1933 рр. (2003), видано тематичні збірники документів про Голодомори в Україні, двотомне видання свідчень очевидців голоду (2009). Багато документально-меморіальних праць, упорядкованих ученими Ін-ту історії України, виходили за редакцією С., зокрема збірники документів про голод 1946–1947 рр., про діяльність ОУН–УПА в 1940-х рр. На сторінках «Українського історичного журналу», головним редактором якого є С., тема Голодомору лишається пріоритетною, висвітлюються різні наукові тлумачення соціально-демографічних наслідків.

С. нагороджений орденом Ярослава Мудрого V (1999), IV (2004) та III ступеня (2011), орденом «За заслуги» II (2006) та I ступеня (2009). Він є лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки (2000), інших державних нагород та відзнак.

Л-ра і джерела: Урядовий кур'єр. – 1998. – 29 жовтня; Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К.,2006. – С. 37–69, 95, 353; Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали / Редкол.: В.А. Смолій. – К., 2003. – С. 11–13; Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В.А. Смолій та інші. – К., 2003; Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали / Відп. ред. В.А. Смолій. – К., 1996; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Голова редкол.: В.А. Смолій. – К., 2007; Пам'ять народу: Геноцид в Україні голодом 1932–1933 років: Свідчення (Кн. 1–2) / Відп. ред. В.А. Смолій. – К., 2009; Матях В.М. Смолій Валерій Андрійович // Енциклопедія історії України. Том 9. – К., 2012. – С. 672–674.

СОКОЛІВОЧКА – село Тальнівського р-ну Київської обл. (тепер Черкаської). Напередодні масової колективізації С. мала 194 господарства селян та 851 жителя, з яких 846 українців, 5 росіян. Від Голодомору померли 231 мешканець села. Встановлений поіменний список жертв Голодомору-геноциду. Селяни помирали цілими родинами.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України. – № 96. – Х., 1927. – С. 41; Голодовка на Тальнівщині. Документи. Статті. Кореспонденції. Спогади. Списки умертвлених / Автор-упорядник В. Мицик. – К., 2008. – С. 271–274.

СОКОЛЬНІЦЬКИЙ Генрик *(Sokolnicki Henryk)* – польський дипломат, радник посольства Республіки Польща в Москві (1932–1936). Народився 19 січня 1891 р. Дипломатичну службу розпочав у 1919 р., працював у Бельгії, в політично-економічному департаменті Міністерства закордонних справ (1924–1932), посол у Фінляндії (1936–1941), радник посольства в Москві (з вересня 1941 до кінця 1942), згодом у Швеції в якості представника уряду РП в екзилі (1945–1951). Перебуваючи в Москві, С. інформував міністра закордонних справ Польщі про ситуацію в СРСР та УСРР. Він отримував рапорти від консулів у Харкові та Києві. 2 серпня 1933 р. повідомив про високий врожай зернових, про можливість скасування хлібних карток, про експорт хліба, про те, що «збіжжя було погано засіяне, ще й поганим зерном». С. зазначив «...відсутність робочих рук внаслідок голоду і виснаження в селі, брак коней, які досі внаслідок безумних робіт у полі не оговталися», зафіксував «велику рекрутизацію на польові роботи» мешканців міст, студентів, службовців, військових. Вважав можливим використання військових для охорони, а не лише для «жнивної кампанії». 9 серпня 1933 р. С. поінформував посольство про заборону іноземним кореспондентам відвідувати провінції – райони і села України, тому що там був голод. 19 грудня 1933 р. повідомив уряд РП про ситуацію напередодні XVII-го з'їзду більшовицької партії, а також про наслідки голоду та репресій проти українців. Він звернув увагу на події в селах північно-західного Правобережжя, а також просив консулів уникати «огульних» звітів про українські справи, подавати конкретні факти. Повідомлення С. доповнювали інформацію про Голодомор в Україні, яку повідомляли польські консули.

Л-ра і джерела: Pomór w «Raju Bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu / Opracowanie Robert Kuśnierz. – Toruń, 2008. – S. 101–103, 143; Голодомор в Україні 1932–1933 / Wielki Głód na Ukrainie 1932–1933. – Варшава–К., 2008. – С. 618–619.

СОЛДАТЕНКО Валерій Федорович – український історик, дослідник політичної історії України XX ст., української революції 1917–1920 рр., теорії і практики «українського комунізму», належав до персоналій партійно-радянської номенклатури. Народився 13 квітня 1946 р. в с. Селидове Донецької обл. Освіту здобув на історичному ф-ті Київського ун-ту (1970), доцент (1976), старший науковий співробітник Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Доктор історичних наук (1981), професор (1986), член-кореспондент НАН України (2006). Член ЦК Компартії України. Очолював Український ін-т національної пам'яті (2010–2014), здійснював ревізію науково-дослідних та меморіально-просвітницьких надбань української історіографії Голодомору, краєзнавців, працівників Українського ін-ту національної пам'яті, який функціонував під керівництвом І.Р.Юхновського у 2006–2010 рр. *(див. Український ін-т національної пам'яті)*. Прихильник концепції «загальносоюзного голоду», яку розробили російські історики *(див. Кондрашин В.В., Російська історіографія Голодомору)*, заперечує національну складову Голодомору, його геноцидну сутність. В статті «Голодний тридцять третій» (червень 2003), яка з'явилася на сторінках газети «Дзеркало тижня», С. зазначив, що голод 33-го року «у моєму генетичному коді українця», адже від голоду померли бабуся і дідусь. Про голод знав від мами, але «генетичний код українця» замінила ідеологія компартійця, тому що до 1990 р. жодним словом не згадував про Голодомор. Навіть «достатньо рішуче відмовився» від пропозиції керівництва Інституту історії партії (1990) очолити

науково-дослідний напрям вивчення голоду, адже «опанувати бодай якимось одним вузьким аспектом такої заплутаної проблеми – справа дуже складна, відповідальна». У червні 2003 р. С. не заперечував «...кваліфікації низки документів і породжених ними дій партійно-радянського керівництва початку 30-х років XX ст. як злочинів проти людяності, проявів геноциду». Слухання у Верховної Ради України з питань голоду *(див. Парламентські слухання)* С. оцінив «скептично-іронічно», розгледів у них не прагнення політично-правової оцінки злочину, а лише бажання «звести заднім числом давні ідейно-політичні рахунки». Колективізацію, політику хлібозаготівлі С. вважає причинами голоду, але одночасно обґрунтовує тезу про їх неминучість, об'єктивність і доцільність, без яких не відбулася б індустріалізація. Він вважає, що для «елементарного виживання гігантської багатомільйонної країни, самозбереження народів, які її населяли», цілком виправданими і логічними були дії «державних діячів, політиків Радянського Союзу», які «усвідомлювали відповідальність», «мали інстинкт самозбереження». Вважав їх історично доцільними для «...підвищення рівня обороноздатності, економічно-технічної здатності, необхідної для відпору цілком вірогідної агресії, більше того – ведення війни». С. визнає логічною «жорстко детерміновану, вимушену» політику терору, а Голодомор його апогеєм як засіб «виживання» і «самозбереження» народів СРСР перед зовнішньою загрозою, нехтуючи фактом, що від Голодомору загинуло щонайменше 7 млн осіб, тобто сотні потенційних дивізій, десятки армій, яких тодішня держава не дорахувалась на початку війни в 1941 р. Логічне та історичне в концепції та аргументації причин голоду С. не збігаються. Провокативною є теза С. про «бажання виставити рахунок російському народові – правонаступнику СРСР – за трагедію 1933 року». Подібна концептуальна складова є ідеологічно-політичною основою російської історіографії та керівництва РФ зокрема. С. вважав передчасним використання визначень «запланований злочин», «терор голодом», «політика державного геноциду», «Голодомор». Для С. тема голоду не є пріоритетною, він торкався її епізодично, залежно від політичної ситуації. Перемога на президентських виборах 2010 р. Партії регіонів та обрання В.Януковича президентом вплинула на політику національної пам'яті в Україні. У липні 2010 р. новим головою Українського інституту національної пам'яті призначили В. Солдатенка. 31 липня в інтерв'ю радіо «Свобода», він виклав власне бачення «концепції національної пам'яті». Своє призначення обґрунтував урядовим вибором «компромісної фігури» та наданням «Інституту більшої наукової спрямованості». С. визнав себе істориком, який «чи не перший почав досліджувати тему голоду». Він зазначив, що на «...вивченні лише однієї проблеми Голодомору ми не досягли єдності у суспільстві, а сваримося». С. пропонував розширити хронологічні рамки «національної пам'яті», у такий спосіб нівелюючи пріоритетність теми Голодомору, репресій, злочинів комунізму. 11 серпня 2010 р. С. помістив на сторінках газети «Коммерсантъ» інтерв'ю про своє призначення головою Інституту пам'яті, у якому критикував попередній склад установи за обмеження національної пам'яті лише 1917–1991 рр. Висловив сумнів стосовно героїзації воїнів ОУН–УПА та присвоєння звання Героя України Р.Шухевичу, С.Бандері. На запитання кореспондента про геноцид українського народу в 1932–1933 рр. С. відповів: «Голод не був етноцидом українського народу. Ніхто, сидячи на троні, не ухвалював рішення про те, «як би мені заморити голодом українську націю». Концепція «збалансованого і рівностороннього» підходу до минулого, яку обстоював С. на посаді голови Інституту пам'яті, мала на меті нівелювання правової оцінки Голодомору-геноциду, а не уникнення «політичних маніпуляцій».

Голодомор – це наслідок злочинної політики, тому він є політичним продуктом сталінсько-більшовицького режиму. 12 січня 2011 р. Український ін-т національної пам'яті був реорганізований. Хоч директором його залишили С., сама установа перетворилася у науково-дослідний ін-т при Кабміні України. Загалом позитивно оцінюючи діяльність попереднього складу Ін-ту, очолюваного І.Р. Юхновським, новопризначений директор визначив пріоритети формування національної пам'яті: доба козацтва, УНР 1917 р., «український комунізм», війна 1941–1945 рр. Голодомор не потрапив до пріоритетних напрямів науково-дослідної установи. Якщо Інститут пам'яті у 2006–2010 рр. як виконавчий орган справді «давав вказівки» і координував зусилля вчених з вивчення Голодомору, то нова інституція фактично згорнула державну програму його дослідження. «Реформування пам'яті», започатковане адміністрацією В.Януковича, призвело до ліквідації Музею Української Народної Республіки, до переслідувань працівників музею «Тюрма на Лонцького» (Львів), Музею совєтської окупації (Київ). Призначення директором Інституту пам'яті С. та його «програмні завдання» викликали критичні рефлексії відомих українських істориків – Н.Яковенко, Ю.Шаповала, В.В'ятровича, С.Кульчицького, В.Марочка, а також політиків, громадських діячів – І.Юхновського, О.Тягнибока, Б.Федорака, Б.Футея, Л.Лук'яненка, Р.Круцика, про що свідчать висловлю-

вання та оцінки («інститут національної амнезії», «бюрократично-книжкова структура», «інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС»). Заперечення В.Януковичем Голодомору-геноциду, яке пролунало в Брюсселі 27 квітня 2010 р., стало програмним завданням Українського інституту національної пам'яті на чолі з С. На міжнародній науковій конференції про голод в Україні першої половини XX ст., яка відбулася 20 листопада 2013 р., він закликав істориків вивчати біологічні фактори неврожайності зернових, вплив кліматичних умов, а не геноцидну складову Голодомору. У лютому 2014 р. С. звільнено з посади директора Українського інституту національної пам'яті.

Л-ра і джерела: Ковальчук О.О. Солдатенко Валерій Федорович // Енциклопедія історії України. Том 9. – К., 2012. – С. 697; Зеркало недели. – 2003. – 28 июня; Коммерсантъ Украина. – 2010. – 11 августа; Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К., 2002; Солдатенко В.Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії. Ескізи до історії українського комунізму. – К., 2006; Гомін України. – 2003. – 25 серпня.

СОЛОВЕЙ Дмитро Федорович – статистик, історик, громадський діяч. Народився 4 листопада 1888 р. у м. Срібне Прилуцького повіту Полтавської губ. Вищу освіту здобув на історично-філологічному ф-ті Харківського ун-ту (1914). Учасник Першої світової війни (1916–1917 рр.). У 1920-х рр. працював в установах споживчої кооперації Полтавщини, органах державної статистики. У 1929 р. під керівництвом академіка Д.Багалія захистив дисертацію «Динамічні показники внутрішньої торгівлі на Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст.», згодом – науковий співробітник Ін-ту історії української культури (до 1932). Штатний співробітник ЦСУ УСРР, очолював відділ статистики промислової кооперації (1933–1936). На початку 1940-х рр. виїхав до Німеччини, перебував у таборі для інтернованих біля Ганновера. У 1950 р. емігрував до США. Досліджував соціально-економічні аспекти розвитку України, демографічні наслідки більшовицького терору, місце України в «системі совєтського колоніалізму». У 1950 р. С. опублікував на сторінках газети «Українські вісті» статтю про кількість жертв «штучно створеного голоду 1932–1933 рр.» – понад 7 млн осіб. У монографії «Стежками на голготу» (1952) С. використав статистично-демографічні методики для встановлення загального числа полеглих від голоду в Україні. Учений обрав коефіцієнт щорічного приросту населення в 1924–1927 рр. (2,36%), тому очікував протягом 12 років збільшення «людности» в УСРР на 28%. Однак приросту не було, про що знав від колег в УНГО УСРР ще в 1933 р. «Після цього терору й штучного голоду не дорахувались більш як четвертої частини своєї людности», – наголошував С. Опираючись на коефіцієнт приросту, він сподівався на 35,7 млн в УСРР 1939 р. Однак другий всесоюзний перепис населення, за розрахунками С., зафіксував 28 млн, тому «...недостачу 7,7 мільйонів – забрав терор і штучно створений голод». Учений був добре обізнаний з науковою літературою, джерелами. У 1955 р. він переглянув матеріали перепису 1939 р., назвав підсумкову цифру населення в УСРР – 30,9 млн осіб, відтак з урахуванням його коефіцієнту приросту «...нас мало б бути 38,4 млн». То ж куди зникли 7,5 млн осіб в Україні? У 1959 р. С. вивчав місце голоду в «системі колоніального панування ЦК КПРС в Україні», виклав еволюцію демографічних оцінок втрат населення. Згадав про агронома С.Соснового, який у 1942 р. назвав цифру померлих від голоду – 4,8 млн. С. доповнив її власними підрахунками, тому зупинився на 7,5 млн. Він підкреслював, що в січні 1933 р. сільське населення України мало 24,7 млн осіб. Якщо за основу «...взяти 26,8% смертність, то від голоду в УСРР померли 6,6 млн осіб». Статистик пригадав статтю Г.Вільної від 1948 р., яка оприлюднила цифру жертв голоду – 6,5 млн осіб. Вона також працювала в органах статистики. С. наголошував, що про 6 млн померлих «..ми особисто знали ще року 1933 до закінчення голодової катастрофи». Учений послідовно і науково досліджував соціально-демографічні наслідки Голодомору. Помер С. 9 липня 1966 р. у м. Сент-Пол (штат Міннесота, США).

Л-ра і джерела: Вільна Г. 1933 рік на Україні // Українські вісті. – 1948. – 3 квітня; Соловей Д. Скільки людности загинуло на Україні під час штучно створеного голоду 1932–1933 рр. // Українські вісті. – 1950. – 2 березня; Соловей Дмитро. Сказати правду. Три праці про Голодомор 1932–1933 років / За ред. Ю.Шаповала і О.Юренка. – К.; Полтава, 2005. – 299 с.; Соловей Д. Стежками на голготу. Частина перша. Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929–1933 роках. З перед. словом д-ра Матвія Стахіва. – Нью-Йорк; Детройт, Скрентон, 1959. – С. 98–99; Соловей Д. Українське село в роках 1931–1933. Український збірник. Книга 2. – Мюнхен, 1955. – С. 64–79, 127; Соловей Д. Голод у системі колоніяльного панування ЦК КПРС в Україні (до 40-літнього ювілею КП(б)У і 25-ї річниці голоду 1932–1933 рр. в Україні. Український збірник. Книга 15. – Мюнхен, 1959. – С. 3–61; Юренко О.П. Соловей Дмитро Федорович // Енциклопедія історії України. Т.9. – К., 2012. – С. 700.

СОЛОВЙОВА Віра Йосипівна – видавець, громадська діячка. Народилася 26 липня 1960 р. в с. Дибще Козівського р-ну Тернопільської обл. Вищу освіту здобула у Львівському поліграфічному ін-ті ім. І.Федорова за спеціальністю «технологія поліграфічного виробництва» (1985). Професійна діяльність пов'язана з видавничою та поліграфічною справою: коректор,

майстер, завкоректоратом на Головному підприємстві об'єднання «Поліграфкнига» (1979–1994). У вересні 1994 р. очолила видавничо-поліграфічну дільницю в Національному ун-ті «Києво-Могилянська академія», а з січня 2001 р. Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». Видавала праці І.Дзюби, Д.Павличка, Є.Сверстюка, М.Коцюбинської, В.Шевчука, Ю.Шевельова та інших українських митців. С. започаткувала друк серії меморіальної збірки «Український голокост» (упорядник Ю.Мицик), опублікувала чотиритомник матеріалів Комісії Конгресу США з вивчення голоду 1932–1933 рр. в Україні, упорядкованих за життя Дж.Мейсом, книгу «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Хроніка» (автори В.Марочко, О.Мовчан), збірник архівних документів «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: документи і матеріали» (упорядник Р.Пиріг). Видавництво, яке очолювала С., постійно і послідовно друкувало праці українських та іноземних авторів про політичні репресії, розкуркулення, депортації, а разом вона випустила у світ понад 16 книг про Голодомор в Україні. Очолює видавництво «Кліо» в Інституті історії України НАН України, продовжує друкувати книги з історії українського козацтва, Голодомору, репресій. Нагороджена Орденом України «За заслуги» III ступеня (2007).

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я.Пиріг. – К: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1125 с.; Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Хроніка / В.Марочко, О.Мовчан. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 290 с.; Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т.1 Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 838 с.; Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив. Том 2 / За ред. о. Юрія Мицика. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 443 с.

«СОН» – алегоричний твір, написаний у стилі спогаду-оповідання про голод. Автором тексту виявився командир відділення взводу зв'язку Овруцький (очевидно, псевдонім). У квітні 1934 р. твір було долучено до кримінально-судової справи особого відділу УВО та ДПУ УСРР. Він був селянином-одноосібником за соціальним походженням, «колишнім комсомольцем». Фрагмент свого твору поширював серед особового складу полку. Сюжет твору – картини голодних мук дитини і діда, які символізують страждання всього народу. Винними в Голодоморі вважав мікроби-паразити під назвою – «комуністи».

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 329.

СОРОКА Артем Йосипович – учасник опору хлібозаготівлі у с. Кінашів Тульчинського р-ну Вінницької обл. У вересні 1931 р. вчинив опір представникам сільради та районному уповноваженому, накинувшись на них із сокирою. 15 грудня 1932 р. проти С. розпочали слідство, арештували, а 20 січня 1933 р. оголосили обвинувальний висновок та передали справу до суду. 25 лютого 1933 р. виїзна сесія Вінницького обласного суду в с. Кінашів винесла остаточний вирок: позбавила С. волі у виправно-трудових таборах на 10 років з обмеженням у правах на 5 років. Реабілітований 13 травня 1992 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 163.

СОРОКІН Пітирим Олександрович – російський, американський соціолог, культуролог. Народився 23 лютого 1889 р. у с. Тур'я Яренського повіту Вологодської губ. Російський есер (1906). Вищу освіту здобув на юридичному ф-ті Санкт-Петербурзького ун-ту (1910–1914), слухав лекції М.Туган-Барановського та інших відомих професорів. Приват-доцент, редактор газети «Дело народа». Засудив жовтневий переворот 1917 р., критикував більшовиків. Обраний делегатом Установчих зборів від Вологодщини. 2 січня 1918 р. арештований за підготовку до «замаху на Леніна», відбував ув'язнення в Петропавлівській фортеці, приречений до страти. На прохання Л.Каменєва і Л.Карахана, адресоване В.Леніну, С. звільнили. Публічно покаявся, а обставини та мотиви каяття викладені в статті В.Леніна «Цінні визнання Пітирима Сорокіна». Вождь більшовиків вітав офіційну відмову С. від участі в Установчих зборах, адже «відмова від політики – є також політика». Він назвав С. представником «меншовицько-есерівської» течії, відмову якого вважав зміною ідеології «цілого класу, усієї дрібнобуржуазної демократії». Насправді приват-доцент С. обрав шлях науки, а не брудної політики.

Ментально і світоглядно С. лишався в опозиції до більшовиків, відчувши жах революційних перетворень, голодувань у революційному Петрограді та в'язниці. Висланий з міста 22 вересня 1922 р., він опинився в Берліні, Празі, переїхав до США (жовтень 1923). Системно вивчав наукову літературу про вплив голоду на поведінку людини, почав працювати над книгою «Голод як фактор». Досліджував особливості фізіології голодування людського організму, голоду як біологічного явища, його вплив на соціально-антропологічний тип людини, фізіологічні та психічні зміни організму людини залежно від кількості і якості спожитої їжі. Назвав кілька форм голодування: «дефіцитне» (відсутність поживних речовин

для повноцінного функціонування людини); «абсолютне» (припинення надходження їжі); «відносне» (індивідуальне сприйняття); «соціальне» (відносне). Одиницею виміру «об'єктивного» голодування визнав кількість калорій, а якісною стороною – наявність білків, жирів і вуглеводів. Встановив необхідні рівні калорій для працюючих: легка робота – від 2150 до 3000, середнього навантаження – від 3362 до 5000, дуже важка – від 7355 до 8000 одиниць. Їх системне порушення завершувалося фізіологічним голодуванням, а кількісні та якісні зміни призводили до неправильного обміну речовин в організмі і хронічних хвороб, спричиняли швидке старіння і передчасну смерть. С. виділив фактор «суб'єктивного відчуття голоду» («голод-апетит»), а також «психологічний голод-апетит» (уявлення або відчуття запаху улюбленої страви).

Досліджуючи «фізіологічний голод», С. не уникав соціально-біологічного фактору, тобто впливу на соціальну поведінку і характер соціальних процесів. Він розглядав зміну зовнішніх антропологічних ознак людини через вплив голоду, позаяк «...гарне харчування веде за собою збільшення ваги, а погане – його зменшення». Діти інтернату, за спостереженням С., вирізнялися зовнішнім антропологічним видом від учнів шкіл із повноцінних родин. Голод пригнічує психіку людини, «...деформує перебіг душевних процесів і зміст свідомості (ідеї, уявлення, переконання, теорії і всю інтелектуально-пізнавальну сферу психіки)». Голодна людина, на переконання С., орієнтована винятково на їжу, її відчуття іншого загальмовані, деградує активність пам'яті, зосереджена лише на «харчових предметах». Світ бажань голодної людини радикально змінюється, а «психо-моральне «Я» в умовах голоду розпадається на шматки. Рослинна їжа, що вона була основною, посилювала «пасивність і покірливість» особи. Учений наголошував, що «... голодування різко деформує всю нашу духовну особистість, весь духовний багаж нашого «Я», як зі сторони змісту цього багажу: ідей, емоцій, переконань, вірувань, смаків, бажань, устремлінь, оцінок, почуттів, емоцій і всього світогляду». Він особисто спостерігав за випадками «маячні від виснаження», душевно-психічних розладів людини у революційному Петрограді 1918–1920 рр., від яких «багато божеволіють». Фактор голоду зумовлював «депресивність і послаблення» волі, виконував роль «детермінатора групового самозахисту і відповідних рефлексів», радикально змінював здатність до індивідуального і групового самозахисту. Голодні люди рідко бувають солідарні у діях, частіше навпаки – антагоністичні, вдаються до індивідуальних форм самозахисту (канібалізм). С. доводить вплив голоду на деформацію «статевих рефлексів», на активізацію злочинних дій (крадіжки майна, їжі), відсутність готовності до соціального бунту через страх державного терору. В умовах тривалого голоду «...громадянин перетворюється на равлика, якого може роздавити каблук будь-якого комісара». С. зазначив, що антикомуністична ідеологія в голодних «засвоюється» дуже важко, бо дуже посилюється бажання перерозподілу майна, статків. Учений згадує про обставини голоду 1921–1922 рр., але особисто не досліджував його причин та наслідків. Фактично С. встановив антропологічний тип жертв голоду, його вплив на фізіологічний та соціально-психологічний стан людини, поведінку, сприйняття обставин смерті. Вплив голоду на антропологічні зміни людини, морфологію внутрішніх органів досліджували українські антропологи 1920-х рр. *(див. Ніколаєв Л.П.)*.

У 1930-х рр. С. отримав громадянство США, заснував соціологічний ф-т Гарвардського ун-ту, був його професором (1931–1959), президентом Американської соціологічної асоціації. Помер 10 лютого 1968 р. у м. Вінчестер (штат Масачусетс).

Л-ра і джерела: Сорокин П.А. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. Вступ. статья, состав., коментарий, подготовка к печати В.В.Сапова и В.С.Сычевой. – М.: Academia, 2003. – 684 с.; Ленин В.И. Ценные признания Питирима Сорокина // ПСС. – Т. 37. – С. 189–197; Сорокин П. Дальняя дорога: Автобиография / Пер. с англ., общ. ред., состав., примечания и предисловие А.В.Липского. – М.: Изд. центр «Терра», 1992. – 302 с.

СОШНІЦЬКИЙ Станіслав *(Sośnicki Stanisław)* – польський дипломат, консул Республіки Польща в Києві 1933 р. Відслідковував ситуацію в Україні, повідомляв посольство в Москві про голод в українських селах, про соціально-економічне становище селян та колгоспників. У серпні – вересні 1933 р. С. надсилав рапорти, у яких зазначав, що ситуація в Україні не покращилась, хоча урожай був кращий від попереднього, однак продовжувалася примусова політика хлібозаготівлі. Масове вилучення хліба, на думку польського дипломата, зруйнувало зернове господарство і продовольчу базу селянських господарств. Гасла про трудовий ентузіазм та ударництво, виголошені партійними комітетами, були блюзнірськими на тлі виснажених і голодних селян. Дипломат особисто відвідав прикордонні райони Правобережжя та Одеської обл., спостерігав катастрофічні наслідки голоду, підселення російських селян-переселенців у хати померлих від голоду. В окремих селах біля Вінниці бачив 30 порожніх хат, розмовляв з голодними селянами, які зверталися з проханням: «Дядько!

Дайте шматок хліба». Відзначив гарний врожай від Полонного до Кам'янця, а на півдні, особливо біля Умані і далі, поля поросли бур'яном. Спостерігав запущені землі біля Білої Церкви і Фастова. Основною причиною занедбаного стану вважав голод, виснаження колгоспників, їхнє вимирання, а також загибель худоби і недостатність техніки. Розрахунок на використання робочої сили людей виявився оманливим, так як вони були виморені голодом і виявилися непрацездатними. Дипломат проїхав 1,5 тис. км південно-західними прикордонними районами і нарахував лише 50 тракторів на полях, не зустрів жодного комбайна, хоча про них повідомляла преса. С. писав про обмеження випічки хліба в Києві. У колгоспах норми виробітку були занадто високими, тому для одного трудодня треба було працювати п'ять днів – від ранку до вечора. Він повідомляв також про непосильний натуральний податок – м'ясопоставки (від 15 до 40 кг на двір). Заготівлі хліба відбувалися без огляду на внутрішні потреби господарств та голодних селян, а виконання річних планів уповільнилося через зменшення темпів обмолоту. Пересічна врожайність, за спостереженнями С., становила від 6 до 10 ц з га, а в окремих радгоспах – 18-20 ц з га. Польський дипломат показував стан сільського господарства, його перспективи і можливості, економічну політику радянської влади та її сумні соціально-демографічні наслідки.

Л-ра і джерела: Pomór w «Raju Bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu / Opracowanie Robert Kuśnierz. – Toruń, 2008. – S. 15, 28, 100–101, 103, 121; Кушнеж Р. Документи польської дипломатії про Голодомор // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 196.

СОЦІАЛІСТИЧНЕ змагання за посилення хлібозаготівлі – політична акція та форма організаційно-масової роботи партійних структур у сільських районах з метою стовідсоткового виконання плану. Ініціатором його проведення 25 жовтня 1932 р. виступив ЦК КП(б)У, очолив «боротьбу за хліб» та закликав партійні організації і радянські органи зустріти 15-ті «роковини жовтня» збільшенням темпів хлібозаготівлі в 10 разів, а експериментальним полем обрали колгоспи і села Вінницької та Київської обл. Передбачалося формування «масових червоних хлібних колгоспів імені 15-ї річниці Жовтневої революції». Відбувалися збори колгоспників, одноосібників, на яких ухвалювали «конкретні зобов'язання» з виконання різних завдань, посилення темпів, тобто збільшення інтенсивності вилучення хліба. Ця форма «соціалістичної взаємодопомоги» пришвидшила голодну смерть колгоспників, які мали сотні вироблених трудоднів, і селян-«твердоздавців», «куркулів», «експертників». Вони першими виявилися жертвами подібного «соцзмагання».

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 352–353.

СОЦІАЛІСТИЧНІ колгоспні буксири – форма організаційно-масової роботи партійних осередків та райкомів в колгоспах, які виконували хлібозаготівельні завдання. Постановою політбюро ЦК КП(б) У 25 жовтня 1932 р. започатковано створення С. к. б., діяльність яких була спрямована на посилення темпів хлібозаготівлі. Колгоспи, які виконали річний план, виділяли «найкращих, найбільш стійких і відданих справі колгоспників для допомоги відстаючим колгоспам» та застосування «свого досвіду» з організації хлібозаготівлі. Дозволялося «перекидати» техніку (трактори, авто, підводи) з одного району до іншого для організації «безперервних червоних обозів хлібоздавання». Їхня робота в селах, яка нагадувала селянам діяльність більшовицьких надзвичайних продзагонів, широко висвітлювалася в газетах.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 353.

СОЮЗ українок у Львові – громадська організація жінок, яка боронила українську культуру, духовність, захищала права і свободи жінок, дбала про їх належний освітній рівень. С. у. діяв напівлегально, тому що переслідувався польською владою у 1920–1930-х рр. Ідейним натхненником та лідером об'єднання С. у. була М.Рудницька *(див. Рудницька М.)*, яка виголошувала відозви на міжнародних форумах жінок у Лондоні, Женеві, Парижі. 18 вересня 1933 р. інформбюлетень «Український тиждень» виклав текст звернення С. у.: «Жінки українські звертаються до жінок всіх народів, країв і континентів, всіх класів, угрупувань і визнань – за поміччю, за спільним змаганням за те, щоби червона сатрапія не могла безкарно знущатися над безборонними. Скоординована і планова міжнародна секція жінок мусить привести до перегляду поглядів у відношенню світа до большевицького режиму». Заклик С. у. до «сонних сумлінь» чоловіків, які посідали у різних країнах «відповідальні державні становища», які б не дозволяли «брататися з убивцями мільйонів людей в УСРР, замучених голодом», почули жіночі організації, які надсилали звернення до голови Ради Ліги Націй Й.Л.Мовінкеля запобігти Голодомору. Вони мали підтримку міжнародних жіночих організацій, окремих політиків в Чехії – сенаторки Ф.Пламінкової. Завдяки діяльності С. у. правда про голод набула розголосу в Європі, хоча керівники багатьох держав знали про це від дипломатичних місій в СРСР та УСРР.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 767–768; Ми б'ємо в Великий дзвін... Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 62.

СОЮЗ українських самостійників (СУС) – одна з найстаріших українських націоналістичних організацій, осередки якої діяли в Канаді. СУС мала власний друкований орган – газету «Український голос». На її сторінках друкувалися заклики до акцій протесту, які розпочалися в лютому 1933 р., але масового характеру набули восени. 13 вересня голова СУС М. Стечишин і секретар В. Барицький підписали звернення до громадянства, «щоб цілий світ нас почув і держави, які хочуть нав'язати взаємини з Совєтським Союзом, здержалися, а держави, які взаємини нав'язали давніше, щоби їх зірвали в ім'я цивілізації і людяності». Зусиллями СУС відбулося масове віче в залі Українського православного собору у Вінніпегу, учасники якого зібрали пожертви для голодних в Україні, а загалом в Канаді були готові до походу два пароплави з хлібом і продовольством, але уряд СРСР відмовився. СУС організував протестні акції у провінції Манітоба та інших регіонах країни, де функціонували українські громади.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 782–783.

«СОЮЗХЛІБ» – всесоюзне державне акціонерне товариство, створене у 1928 р. шляхом об'єднання спеціалізованих товариств («Хлібопродукт», «Укрхліб»), галузевих трестів. «С.» підпорядковувався наркомату торгівлі СРСР, а також наркому постачання СРСР. Акціонерне товариство самостійно здійснювало хлібозаготівлі на території СРСР через власний апарат, займалося постачанням хліба та хлібовиробів державним і кооперативним організаціям, промисловим центрам, експортувало бобові культури. За постановою колегії Наркомату постачання УСРР 12 червня 1931 р. «С.» був власником заготовленого хліба від колгоспів з обслуговуванням МТС, від радгоспів та мірчука. На території УСРР «С.» мав власних заготівельників. Політбюро ЦК КП(б)У доручило «С.» «мобілізувати відповідальних працівників хлібозаготівельного апарату і перекинути на місця для безпосередньої роботи по хлібозаготівлі». ЦК КП(б)У зобов'язав секретарів райкомів вивезти протягом січня 1932 р. весь хліб з віддалених сіл «на пункт «Союзхліба». Голодні селяни намагалися розібрати зерно на складах «С.». Хліб зберігався в елеваторах, на токах, але його власником був «С.», правління якого виконувало накази Москви. 8 лютого 1932 р. нарком постачання СРСР А.Мікоян видав розпорядження стосовно відвантаження насіннєвої позики колгоспам і радгоспам та продовольчої допомоги. Нарком Мікоян дозволив «С.» використати з неподільного фонду 24,3 млн пудів пшениці, 8 млн пудів жита. Подібних державних контор, які займалися заготівлями, збереженням та розподілом хлібних культур, борошна і круп, було близько 10 («Союзборошно», «Союзкрупа», «Заготзерно»). Вони підпорядковувалися винятково центральним органам влади в Москві – ЦК ВКП(б). Хліб, вирощений селянами України, ставав власністю союзних заготівельних контор. Участь «С.» у постачанні колгоспників була мізерною, стосувалася проведення робіт з прополювання цукрових буряків, а основна частина хліба спрямовувалася на забезпечення новобудов першої п'ятирічки. Голодні селяни не мали допомоги від «С.».

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 220–221; Голод в СССР. 1929–1934. Том 1. Кн. 2. 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2011. – С. 15, 190, 208, 387; ЦДАВО України. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 1652. – Арк. 15.

СОЯ – рослина з роду бобових, яка була їжею голодних селян в Україні в 1932–1933 рр. З неї пекли хліб «глевкий, як лемішка», варили «коричневу соєву бурду». Селяни збирали зерна С. на полях, будучи пухлими. Житель с. Каширівка з Миколаївщини згадував: «Пам'ятаю, якось голова колгоспу випросив у районі трохи сої, то тим жінкам, які сапали, вивозили в поле прожареної сої і давали по жмені кожній. І все одно не всі вони вижили, помирали просто серед поля». Соєві страви видавали в студентських їдальнях.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору / Зібрав і упорядкував О. Різників. – Одеса, 2003. – С. 132.

СПЕЦІАЛЬНІ підписки – примусові хлібозаготівельні зобов'язання селянських господарів, встановлені подвірно сільськими радами та уповноваженими райвиконкомів. «У деяких районах окремі господарі викликались в райвиконкоми, на сільради, – наголошувалося у звіті Миколаївського окрвиконкому 2 лютого 1929 р., – де під вимаганням примушувались до здачі державі своїх лишків хліба. В окремих районах були випадки, коли уповноважені з хлібозаготівлі відбирали від заможного селянства, зокрема від куркулів, спеціальні підписки про обов'язкову здачу ними лишків хліба державі, з оголошенням, що у випадку нездачі будуть лічиться як вороги радвлади. Такі підписки підписувалися, і хліб вивозився». С. п. брали заможні селяни, укладали з державними та кооперативними органами договір на поставку хліба *(див. Контрактанти)*. Саме вони стали об'єктом тиску

з боку сільрад. У 1931–933 рр. ця форма примусових хлібозаготівель в селянському секторі торкнулися на так званих експертників, контрактантів, але у вигляді плану до двору.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 49–50.

СПЕЦІАЛЬНА комісія з розгляду смертних вироків – позасудовий орган, створений з ініціативи В.М.Молотова та його номенклатурного оточення. 21 листопада 1932 р. В.Молотов, В.Чубар, В.Строганов та М.Калманович повідомили Й.Сталіна про надання С. к. при ЦК КП(б)У у складі С.Косіора, С.Реденса і А.Кисельова права «остаточного вирішення питань з вироків до вищої міри покарання» на час хлібозаготівлі, які стосувалися «ухильників», «саботажників», «крадіїв соціалістичної власності». Кожної декади С. к. мала звітувати перед ЦК ВКП(б) про виконання розстрілів у хлібозаготівельних справах. Вироки про розстріли виконували органи ДПУ УСРР, одночасно були і обвинувачем.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 404; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 190–191.

СПЕЦІАЛЬНІ уповноважені з вивозу хліба – особи, призначені сільрадами та партійно-комсомольськими осередками для супроводження «червоних валок» *(див. Червоні валки)*, а також інших хлібних вантажів із сіл до елеваторів, залізниць, токів. 24 грудня 1932 р. Запорізький міськком КП(б)У повідомив ЦК партії про готовність вивозити хліб «цілодобово, для чого мобілізувати на селі транспорт колгоспів, ЄСТ (Єдиних споживчих товариств), індивідуальників та інших, що є на селі». Охороною хлібних вантажів від крадіжок займалися С. у. За ухиляння від надання транспорту дозволялося «негайно арештовувати та віддавати до суду за зрив хлібозаготівлі». С. у. не лише супроводжували вантажі з хлібом, але й організовували переобмолот соломи, перевіювання полови, займалися вилученням розданого зерна на трудодні з метою виконання річного плану.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 522–523.

СПИСАННЯ трудоднів – форма адміністративного покарання колгоспників за невиконання державних повинностей, щоденних норм виробітку та за різного роду вчинки (запізнення на роботу, ухилення від позики індустріалізації тощо). В листопаді 1932 р. райколгоспспілки дали директиву правлінням колгоспів позбавляти зароблених трудоднів за погану якість роботи та «невироблення норм, передбачених у нарядах», за неякісну роботу знімали 15-20% загальної кількості трудоднів, а також карати «ледарів, рвачів і симулянтів, зовсім вилучивши їх з загальної кількості, що на них буде ділитися натурчастина». Комісії, які займалися С. т., позбавили колгоспників 543 тис. трудоднів лише у 54 колгоспах. Знімали трудодні із колгоспників, виключених із колгоспу, а також відхідників *(див. Відходництво)*. С. т. підлягали колгоспники, які виробили менше 70 трудоднів, «невчасно виконували доведену до кожного норму» прополювання буряків. Система С. т. була адміністративним засобом масового позбавлення селян хліба, відтак і творення Голодомору.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 557; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 123, 425, 431, 436.

СПІЛЬНА заява 58-ї сесії Генасамблеї ООН – офіційний документ міжнародної організації 2003 р., у якому вперше пошановано пам'ять жертв Голодомору в Україні, визнано його штучний характер. Її підписали 36 делегацій країн – членів ООН. Постійний представник України при ООН В.Кучинський звернув увагу на суперечливість обставин напрацювання та ухвалення тексту заяви. «Ключову роль у досягненні результату відіграли переговори з представниками Російської Федерації, передусім на рівні глав зовнішньополітичних відомств, результати яких врешті дозволили здійснити експертне погодження тексту. Політичне значення заяви важко перебільшити. Уперше в ООН офіційно вшанували пам'ять жертв Голодомору, визнали голод національною трагедією українського народу й засудили тоталітарний радянський режим, який призвів до загибелі більш ніж семи мільйонів українців». Заступник Генерального секретаря ООН Шані Тарура визнав слово «Голодомор» таким, яке «має увійти до міжнародного словника найбільших трагедій двадцятого сторіччя». У спільній заяві відсутній термін «геноцид», хоч Верховна Рада України пропонувала його для тексту документу. Представник секретаріату МЗС України Н.Зарудна зазначила, що саме представники США, Росії та Великобританії не вважали поняття «геноцид» стосовно України за «адекватне подіям». Він відсутній також у зверненні Л.Кучми до учасників тижня пам'яті у Нью-Йорку 10 листопада 2003 р. С. з. стала першим кроком на шляху міжнародного визнання Голодомору-геноциду.

Л-ра і джерела: До 70-річчя трагедії // Персонал Плюс. – 2003. – 17–23 листопада; В. Кучинський. «Дипломатична робота, спрямована на визнання світом трагедії Голодомору, триватиме» // День. – 2003. – 25 листопада.

СПРАВА «Української філії Трудової селянської партії» – сфабрикований органами ДПУ УСРР позасудовий процес над працівниками наркомзему УСРР, вченими, агрономами у 1930–1931 рр. У жовтні – грудні 1930 р. арештували 60 осіб (учених, працівників земельних відділів, викладачів сільськогосподарських вишів), у лютому – березні 1931 р. – 74, а загалом було засуджено 144 особи, серед яких 90 були з вищою освітою. Обвинувальний висновок був підписаний 5 липня 1931 р. головою ДПУ УСРР В.А.Балицьким та направлений на розгляд ОДПУ СРСР. 12 вересня 1931 р. в позасудовому порядку арештованих у справі ТСП засудили на різні терміни ув'язнення від 3 до 10 років концтаборів. Їхні справи переглядалися, тому що засуджені постійно зверталися з проханням скасувати вирок, тому декому зменшили термін ув'язнення, окремих звільнили *(див. Кононенко К.С.)*. Позасудова справа виявилася профілактичним оперативним заходом ДПУ УСРР з метою унеможливлення будь-якого опору колективізації серед номенклатурних працівників державних установ та наукової інтелігенції, фахівців сільського господарства, агрономів.

Л-ра і джерела: Справа «Української філії Трудової селянської партії». Зб. док. і матер. – К., 2010. – С. 15–17; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 137.

СРІБНІ вироби – антикварні предмети зі срібла, побутовий посуд, церковно-культові цінності, які надходили до системи приймальних пунктів торгсину (див. Торгсин) від населення міст і сіл. Виснажені тривалим голодом люди приносили шедеври культури. Закупівельні ціни на срібло у торгсині були значно нижчими від світових (до 20%), а на срібні монети – ще нижчі. Необхідність закупівлі срібла через торгсин розглядали на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 21 листопада 1932 р., а в грудні розпочався його прийом в обладнаних пунктах магазинів. Срібний карбованець царського зразка у січні 1933 р. приймали за 23 коп., а кілограм срібла у злитку коштував близько 15 торгсинівських карбованців. На Нью-Йоркській товарній біржі – 19 крб. Голодні люди не знали курсу, але відчували голод, тому вистоювали в чергах біля приймальних пунктів. У 1932 р. торгсин придбав 18,5 т, у січні 1933 р. – 59 т, у лютому – 128 т, березні – 155 т, квітні – 162 т чистого срібла. У травні –червні, коли Голодомор досяг смертоносного апогею, надійшло 343 т, у липні – 149 т. Загалом за роки діяльності торгсину було придбано біля 3 тис. т срібла на 40 млн карбованців. Мотиваційним стимулом продажу населенням срібла, інколи сімейних реліквій був нестерпний голод.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 462–463; Осокина Е. Золото для индустрилизации: Торгсин. – М., 2009. – С. 123–126; ДАРФ. – Ф. 413. – Оп. 13. – Спр. 633. – Арк. 26; РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 907. – Арк. 124.

СТАЛІН (Джугашвілі) Йосиф Віссаріонович – партійно-радянський діяч, секретар (генеральний) ЦК ВКП(б). Народився 21 грудня 1879 р. в м. Горі (Грузія). За східним календарем ця дата є днем появи дітей зла. Дослідники його біографії висловлюють різні оцінки політичної особи С.: «видатний державний діяч», «агент царської охранки», «недовершений семінарист», «видатна посередність», «тиран», «східний деспот». Професійний революціонер від часу вступу до РСДРП (1898), більшовик (1903). Шість разів його арештовували та ув'язнювали протягом 15 років поспіль, шість разів втікав із заслання: перший арешт стався 5 квітня 1902 р.; останній – у червні 1913 р. (до січня 1917 р. – в Туруханському краю). Член політбюро ЦК РКП(б) з 1919 р., а з квітня 1922 р. – генеральний секретар, займався організаційними питаннями центрального апарату партії. 27 липня 1924 р. С. в листі до Д.Бєдного зазначив, що «диктатура партії є насправді диктатурою вождів». Внутрішня партійна боротьба, яка спалахнула після смерті Леніна, виявилася кривавим змаганням більшовицьких лідерів за політичний трон в Кремлі. Перемогу здобув С., спираючись на поплічників (Л.Кагановича, В.Молотова, К.Ворошилова) та усунувши явних претендентів: Л.Троцького, Л.Каменєва, Г.Зінов'єва, М.Бухаріна. Вигадуючи різні ідеологічні ухили в партії («правий ухил» – М.Бухарін, О.Риков, М.Томський, 1929 р.), очистив шлях для утвердження диктаторського режиму з бутафорним колегіальним додатком – політбюро ЦК ВКП(б), яке особисто контролював, періодично «очищав» від «ворожих елементів».

С. зламав неп, став «батьком» теорії і практики здійснення примусової колективізації сільського господарства, ідеологом проведення політики «ліквідації куркульства як класу» – знищення близько 300 тис. селянських господарств в УСРР. Він визнав їх «соціально небезпечним елементом» з тавром «класового ворога». Політично обґрунтована та організаційно впроваджена сталінська теорія класової боротьби не вщухала з «перемогою соціалізму», а лише постійно загострювалася, мала ознаки соціоциду, тобто винищення соціальних груп, що заважали будівництву колгоспного ладу – соціалістичної системи господарювання. У політичних промовах С., особливо протягом 1928–1933 рр., є заклики до фізичної ліквідації заможних селян, яких звели до уніфікованого та абстрактного терміна (ярлика) –

«куркуль». Стаття С. «Рік великого перелому» (7 листопада 1929 р.) штучно загострила класову боротьбу в СРСР. Однак експериментальним полем впровадження масової колективізації спочатку обрали Україну. На листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) 1929 р. С.В.Косіор виголосив спеціальну доповідь про перспективи розвитку сільського господарства УСРР. Брутальне нищення селянських дворів, фактична конфіскація землі, майна, худоби, яка була унікальною формою пограбування мільйонів селян, вважалася С. єдиним засобом їх визволення від «куркульської кабали». Завданням сталінської колективізації було створення системи «соціалістичних фабрик зерна», задля яких ліквідували самобутній уклад життя в українських селах. С. залюбки привласнював «успіхи» докорінної перебудови села, темпи усуспільнення селянської худоби та землі, масове створення колгоспів, а недоліки вважав «головотяпством» місцевих органів, які страждали «запамороченням від успіху» (березень 1930 р.). Восени 1933 р. С. зухвало заявив про перемогу колгоспного ладу, хоча на XVII з'їзді ВКП(б) (грудень 1934 р.) визнав «прориви» – зменшення поголів'я худоби, відносний спад зерновиробництва. Сталінська перемога колгоспного ладу означала ліквідацію монопольного становища селянського приватного господарства, утвердження державних форм.

С. оголосив внутрішню війну селянам, започаткувавши політику розкуркулення, реалізував ленінсько-сталінську теорію соціально-класового расизму. Він системно впроваджував принцип «поділяй і володарюй», штучно розподілив селян на так звані антагоністичні групи: з одного боку «куркулі-глитаї», з іншого – бідняки та середняки. С. методично ліквідовував «куркулів», а за їх фізичної та соціально-економічної відсутності пропонував вишукувати «підкуркульників» серед решти селян. На XVI з'їзді ВКП(б) (червень 1930 р.) закликав «заарештовувати і засилати десятки і сотні куркулів», а натомість «прискорити будівництво нових форм господарства», «підірвати та ліквідувати виробничі джерела економічного існування й розвитку капіталістичних елементів села», щоб унеможливити будь-яке їх відродження. Його заклик мав геноцидну складову, тому що стосувався позбавлення засобів існування великих груп людей. Він вказав також на методи фізичного усунення селян через зухвале насильство – репресії, визнав їх «потрібним елементом наступу, але елементом допоміжним, а не головним». Наголошував на застосуванні репресій з однозначним позбавленням економічно-господарських основ існування населення. С. не відмовився від методів ведення «класової боротьби», тобто війни з народом, навіть в роки Голодомору. Саме тоді «куркулями» і «підкуркульниками» ставали навіть колгоспники, не кажучи про селян-одноосібників, які не виконували «твердих завдань», тобто державної хлібозаготівельної повинності. Політична система влади, очолювана С., спрямувала проти цих «замаскованих куркульських елементів» карально-репресивні заходи з «оперативним виявленням» та фізичною ліквідацією так званих «куркульських гнізд». Партійні органи (політбюро ЦК ВКП(б)) ідеологічно обґрунтували необхідність і доцільність нової хвилі депортації, арештів, ув'язнення, навіть розстрілів. Сталінські накази виконувалися беззастережно, зухвало і цинічно. За невиконання хлібозаготівельного «плану до двору» в 1933 р. в Україні показово виселили до Сибіру 500-700 «куркулів», узгодили дозвіл з Л.Кагановичем та самим С. Причиною недовиконання хлібозаготівлі вважалося послаблення «пильності до класового ворога», а не відсутність зерна в колгоспних і селянських коморах. Політику розкуркулення перетворили в карально-репресивну технологію фізичного усунення соціальних основ опору сталінським експериментам, в засіб покарання бунтівних українських селян. С. не приховував цього факту весною 1932 р.

С. був ініціатором повернення продрозверстки та застосування так званих «надзвичайних заходів» у січні 1928 р., тобто комбінованих репресивних методів вилучення хліба в селян. Запропонований ним карально-репресивний механізм хлібозаготівлі виявився злочинною технологією масового позбавлення селян засобів існування: хліба, овочів, м'ясо-молочних продуктів, житла, соціально-економічних можливостей для самопорятунку. 21 серпня 1929 р. С. попередив В.Молотова про неприпустимість «зриву» заготівель хліба, а «небезпека зриву буде наростати, якщо ви не будете налягати на виконання рішень ЦК з усією жорстокістю і невблаганністю». Він особисто відхилив пропозицію НКЗ СРСР про єдині норми вилучення хліба, боячись бунту в зерноспоживаючих районах, але підтримав ідею вивозу двох третин «товарної частини» зернових з колгоспів та практику встановлення «твердих завдань» для «куркульсько-заможної верхівки» села. С. дуже сподівався на колгоспи та радгоспи, вважав їх основними постачальниками хліба. Його лихоманило від інформації про повільні темпи вивозу хліба до державних сховищ. 31 серпня 1930 р. визнав недостатнім щоденний вивіз 1,5 млн пудів, вимагав від наркомпостача А.І.Мікояна мінімум 3–4 млн пудів. «Словом, – наголошував, – треба скажено форсувати вивіз хліба». Це означало «скажено» забирати хліб у селян, тому що вони до кінця 1931 р. були основними його виробниками та власниками. Хлібозаготівельні

органи, а насправді модернізовані продзагони ігнорували «норми вилучення» колгоспного хліба (23% валового збору), вивозили його «під мітлу». Весною 1930 р., як наслідок діяльності хлібозаготівельних загонів, у деяких районах Поволжя та Казахстану з'явилися випадки масового голоду. Українське село у 1930 р., незважаючи на збільшення обсягів заготівель, витримало перший сталінський удар, однак весною 1931 р. не досіяло 1,5 млн га через відсутність насіння. Україну безпідставно визнали «житницею СРСР», хоча вона вирощувала більше третини хлібних культур, відтак встановили для неї річний план – 510 млн пудів з врожаю 1931 р. Організацією хлібозаготівлі в Україні особисто займався В.Молотов, постійно інформував С. про її перебіг. Влітку 1931 р. С. обурився, що Грузію довели до голоду і «хлібних бунтів», зазначив, що «українські хлібозаготівлі» не підходять для незернових регіонів. Восени 1931 – зимою 1932 рр. за його наказом в Україні були застосовані карально-репресивні заходи, що призвело у грудні 1931 – січні 1932 рр. до масового голодування селян, а весною 1932 р. – до виразних ознак Голодомору. С. особисто контролював хід заготівлі хліба, тобто його примусове вилучення у колгоспно-радянському та індивідуальному секторах. 7 січня 1932 р. вказав С.Косіору на відставання темпів заготівель в Україні (70–80 млн пудів), тому зобов'язав його «взяти у власні руки справу хлібозаготівлі» та виконати план «повністю і безумовно». 27 січня С. викликав у Москву В.Чубаря та С.Косіора «на килим». Розмова з ними тривала годину і п'ятнадцять хвилин у присутності Л.Кагановича, стосувалася хлібозаготівельних зобов'язань України та проголошення січня «бойовим ударним місяцем закінчення хлібозаготівлі». 16 лютого 1932 р. С. радив ЦК КП(б)У застосовувати досвід середньої і нижньої Волги і «практику громадського самозобов'язання загальних зборів колгоспників» щодо вивезення насіння на токи, а також «позики насіння у колгоспників для колгоспних фондів». Вимоги вождя були категоричними – виконання безумовне і «повністю», без «ніяких обмовок» і в стислі терміни. Насіння і хліб, вилучені в українських селян примусово ціною їхнього життя, відправляли до Сибіру і Волги, які були визнані «недорідними районами». Значну частину українського хліба, судячи з телеграми С. до Я.Гамарника (заступник наркома з військових та морських справ СРСР), вагонами вивозили для забезпечення армії на Далекому Сході. 7 березня, коли Голодомор охопив понад чверть районів УСРР, С. дозволив виділити 2 млн пудів пшениці та 1 млн пудів проса «додаткової продовольчої допомоги» Казахстану. Україну залишили без хліба, а залякані її керівники боялися просити в С. допомоги. У березні – квітні 1932 р. в українських селах розпочалися голодні бунти, «волинки», які завершувалися усуненням радянських органів влади – сільрад, партійних і комсомольських осередків, захопленням складів «Союзхліба» *(див. «Союзхліб)*, колгоспних комор. Селяни та сільська інтелігенція писали листи С. про масовий голод, але вони не потрапляли до Кремля. Він переполишився лише 26 квітня, надіслав листа С.Косіору про те, що «у деяких пунктах УСРР радянська влада перестала існувати», тому перепитав: «Невже це правда? Невже така погана справа з селом на Україні? Де органи ДПУ, що вони роблять?». Відомо, що С.Косіор відкинув розмови і чутки про голод в Україні, але того ж самого дня повідомив С. про наявність «найбільш тяжких районів». У квітні 1932 р. замість продовольчої та насіннєвої допомоги голодним українським селам, які вдалися до самопорятунку, С. запропонував репресії з боку ДПУ УСРР. Весною 1932 р. Україна не досіяла 2,5 млн га, тому що насіння вивезли до Росії ще в січні – лютому, відтак довелося сіяти «сміттям» і з порушенням агрономічних норм висіву на одиницю площі. З'явилася загроза недосіву цукрових буряків та раннього догляду за ними (прополювання, боротьба з довгоносиками). У травні С. дозволив Україні видачу проса, кукурудзи і кілька вагонів тюльки для організації прополки бурякових плантацій, а решту селян залишили без харчів. Кукурудза, яку привезли в Україну на початку травня з Ростова, надходила винятково для радгоспів, а її видачу колгоспам С. категорично заборонив. У квітні 1932 р. С. мав шанс запобігти голоду, але благодійність і співчуття не були притаманні його характеру, тому вкотре вдався до терору. 14 травня С. попередив ЦК КП(б)У про обережність щодо повернення зерна і тракторів колгоспам, які не виконували зобов'язань, щоб «подібні заходи» не перетворилися «в демонстрацію проти Москви і ЦК ВКП(б)У». Попередження стосувалося райкомів партії, на території яких відбувалося «розкрадання державного майна в колгоспах».

10 червня 1932 р. С. отримав службові листи від В.Чубаря та Г.Петровського з викладом масового голоду в Україні, який найбільше вразив понад 100 районів. Вони просили про надання продовольчої допомоги, але С. відмовив, незважаючи на масове голодування українських селян, масову смерть від голоду. С. свідомо уникнув допомоги, натомість радив Л.Кагановичу «притягнути українців» для прополювання цукрових плантацій буряків, щоб забезпечити країну цукром. 15 червня 1932 р. С. відповів на листи українських урядовців: «Листи Чубаря і Петровського не сподобались. Перший розводить «самокритику» –

щоб отримати з Москви нові мільйони пудів хліба, другий видає святошу, поклавши себе жертвою «директиві ЦК ВКП» – щоб домогтися скорочення плану хлібозаготівлі. Ні те ні інше не припустиме. На мою думку, Україні дано більше ніж варто. Дати ще хліба ніяк і нізвідки». С. втратив черговий шанс врятувати селян від Голодомору. Листи Чубаря і Петровського дошкуляли, викликали гнів та озлоблення, а не милосердя, яким вождь не страждав. 18 червня С. запропонував зменшення плану хлібозаготівлі «винятково для стимулювання посівних робіт». Він визнав головною «помилкою нашої хлібозаготівельної роботи у поточному році, особливо в Україні та Уралі» те, що «план хлібозаготівлі був розверстаний по районах і колгоспах і проводився не в організованому порядку, а стихійно, за «принципом зрівнялівки», проводився механічно, без врахування становища у кожному окремому районі, без врахування становища у кожному окремому колгоспі». С. визнав, що внаслідок подібних методів хлібозаготівлі «...на Україні, не дивлячись на непоганий врожай, низка врожайних районів опинилася у стані розорення і голоду». Сталінське кредо – визнавати власні «помилки», але не вирішувати, а цинічно ігнорувати – коштувало життя мільйонів селян. Він думав про недосів зернових в Україні і обурювався з того, що «кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще їздять всією європейською частиною СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами та скигленням». С. говорив про необхідність врахування особливостей кожного колгоспу, але водночас запевнив, що у «нас не може бути абсолютно точного врахування цих особливостей», тому пропонував накинути 3–4% надбавки до кожного плану і «виконати сам план за будь-яку ціну». Для нього «безумовне виконання плану хлібозаготівель» було основним принципом їх організації, а не прогнозування катастрофічних соціально-економічних наслідків.

Організація С. хлібозаготівлі в СРСР, постійний контроль за виконанням місячних, річного планів – його свідома і рукотворна політика, яку можна назвати «маніпулятивним дозуванням смерті» голодних селян.

Друга половина 1932 р., з якої майже три місяці С. відпочивав у Сочі, виявилася доленосною для українського села. С. ініціює скликання спеціальної наради з питань організації хлібозаготівлі 28–29 червня, щоб запропонувати його власну систему масового і термінового позбавлення селян хліба. Він погоджується на зменшення експорту зерна, але вимагає повного виконання хлібозаготівельних завдань. 29 червня радив Л.Кагановичу не включати насіннєву допомогу до плану, а «стягувати понад план та обов'язково повністю». У нього прокинулась маніакальна українофобія. 1 липня С. майже у формі військового наказу радив Л.Кагановичу і В.Молотову конкретні дії: «Головний удар спрямувати проти українських демобілізаторів». С. відрядив їх 6 липня в Україну, щоб схилити ЦК КП(б)У «до виконання плану на сто відсотків». У листах вождя постійно з'являються слова «українці», «Україна», «українська конференція», а не стандартні ідеологеми – «радянська Україна», «соціалістична» тощо. 2 липня він наполягав «звернути найсерйознішу увагу на Україну», боявся, що Чубар та Косіор «загублять геть Україну», навіть висловив думку про звільнення їх із керівних посад. 15 липня С. вкотре висловлює номенклатурне «занепокоєння» з приводу хлібозаготівель в Україні, «саботажу» окремих партійців, тому справа там – «як видно, складається неважно». Однак це не стосувалося сотень тисяч голодних. Жодного натяку про порятунок, про надання допомоги, перегляду плану. Вчинки С. стають сумбурними, непослідовними, суперечливими. 22 липня він телеграмою повідомив Л.Кагановича про необхідність заборонити приватним особам перевозити хлібні вантажі залізницями і водним транспортом – нібито з метою запобігання спекуляції, а насправді так було перекрито селянам канал для самопорятунку. Натомість 24 липня С. погоджується на «виняток для особливо постраждалих районів України» – зменшення для них плану на 30-40 млн пудів (зупинився на 30 млн), але запропонував перенести виконання на кінець серпня. А люди вмирали під час жнив, бо хліб на трудодні не видавали, позаяк колгоспи виконували першу сталінську заповідь – спочатку зерно для держави. С. пояснив Л.Кагановичу своє рішення про «зменшення плану хлібозаготівлі для особливо постраждалих колгоспів та індивідуалів України» саме 24 липня, а не в кінці червня або під час «української партконференції» (6 липня). «Говорити у той час про скорочення плану (навіть у вигляді винятку) на очах в усіх і в присутності обласних секретарів, – наголосив 25 липня С., – означало деморалізувати остаточно (і без того деморалізованих) українців, дезорганізувати обласних секретарів і – зірвати хлібозаготівлі». У червні «мораль» прокинулась в окремих членів ЦК та політбюро ЦК КП(б)У, бо вони наважилися просити допомоги у самого С., а можливо, це був страх за власну безпеку перед його гнівом. Відтермінування «скидки» на другу половину або кінець серпня С. пояснив так: за цей відтинок часу з'ясувалися види на врожай («бузумовно хороші по СРСР»), «партійно-радянські сили уже мобілізовані і розставлені для виконання плану», вивчено «справи України», кінець серпня є «найбільш сприятливим моментом для того,

щоб наданням допомоги стимулювати озиму сівбу і взагалі осінні роботи» (для цього вважав достатньою «скидку» – 30 млн пудів). Роздуми і вагання С. довкола зменшення хлібозаготівлі для голодних селян – не тактика державного діяча, а зухвальство циніка і тирана. За липень – серпень померли десятки тисяч людей, з'явилися юрби безпритульних дітей, групи селян-утікачів. 26 липня С. обґрунтував політично-економічну доцільність «охорони самих колгоспів», залізничних вантажів від крадіжок майна «з боку куркульських та інших антибільшовицьких елементів», призначив їх покарання – від 5 до 10 років таборів. С. особисто наполягав на тому, що в таких випадках «треба діяти на основі закону («мужик любить законність»), а не на базі лише практики ОДПУ, до того ж, зрозуміло, що роль ОДПУ тут не лише не буде припинена, а – навпаки – буде посилена і «ушляхетнена» («на законних підставах»), а не «свавільно» будуть орудувати органи ОДПУ». Зухвалість С. прихована в його вислові – діяти «на підставі закону». Саме він особисто ініціював появу сумнозвісного закону від 7 серпня 1932 р., який стосувався «охорони соціалістичної власності» *(див. Законом про «п'ять колосків»)*. За три дні до його підписання С. пропонував Л.Кагановичу дати директиву транспортним підрозділам ОДПУ «розстрілювати на місці хуліганів» і безпритульних, які крали хліб у вагонах на залізницях. Застосування сумнозвісного сталінського закону «про п'ять колосків» супроводжувалося свавіллям органів ДПУ та міліції, місцевого партійно-комсомольського активу сіл, уповноважених різних рівнів, завершувалося розстрілами, арештом і ув'язненням десятків тисяч українських селян, а головне – голодною смертю сотень тисяч тих, яким заборонили збирати зернові на власних полях, обмінювати на борошно у млинах до виконання плану хлібоздачі. 11 серпня С. жорстко критикував партійно-радянське керівництво України, вимагав його зміни, бо не виявило «...мужності піти у потрібний момент проти течії». Він писав Л. Кагановичу, що «...декрет про охорону громадської власності, звичайно, гарний і незабаром набере своєї сили», але «головне зараз Україна». Занепокоєння С. викликало те, що «близько 50-ти райкомів висловились проти плану хлібозаготівлі, визнавши його нереальним». Він підкреслював своєрідність такої республіки, як Україна, вимагав терміново «виправити становище на Україні», бо інакше «Україну можемо втратити». С. назвав цифру – 500 тис. членів КП(б)У («так, не мало»), але «гнилих елементів, свідомих і безсвідомих петлюрівців, насамкінець – прямих агентів Пілсудського». Патологічна ненависть С. до українців не обмежувалася лише несприйняттям їх соціально-побутових, ментальних, національно-культурних ознак, а й пояснювалась особливостями стосунків між членами його ж «сталінської партії». Недовіра, підозрілість, шпіономанія, які не покидали С., замінили йому моральні цінності. Усіх іноземних фахівців, які працювали в СРСР, С. вважав розвідниками, особисто вимагав від Кагановича заборонити іноземним кореспондентам їздити країною і писати «наклепи на СРСР». Декого він використав для власного прославлення *(див. Дюранті У.)*, інших наказував нищити і депортувати *(Джоунз Г.)*. 16-19 серпня С. повернувся до справи хлібозаготівель в Україні, але вагався з цифрами – 30 чи 40 млн пудів. Він пропонував використати скорочення плану для стимулювання збирання буряків восени. 19 серпня С.Косіор приїхав до Москви, щоб разом із Л.Кагановичем розподілити цих 40 млн пудів. 17 серпня С. попередив прокуратуру про недопущення «лібералізму» стосовно застосування «декрету» від 7 серпня про боротьбу із «спекулянтами», а насправді – з голодними селянами. Періодично приймав С. Косіора у кремлівському кабінеті для вручення «усних директив».

В ультимативній формі С. вимагав виконання планових завдань, з листопада 1932 р. почав впроваджувати «товарну репресію», тобто припинити постачання сіл промисловими товарами, застосовувати «натуральні штрафи». 23 вересня заборонив ЦК КП(б) У «видачу насіннєвої позики» колгоспам, радгоспам. 8 листопада повідомив про те, що «призупиняється відвантаження товарів для сіл всіх областей України», допоки колгоспи та «індивідуальні селяни» не розпочнуть «...чесно і добросовісно виконувати свій обов'язок перед робітничим класом і Червоною Армією». 23 листопада політбюро ЦК ВКП(б) у присутності С. заборонило «незаконну» торгівлю хлібом, а також дозволило його конфіскацію, якщо вантаж із борошном, хлібом перевищував 16 кг. Він перейшов у новий наступ, не зупинився перед жахіттям Голодомору, не зважав на мільйони жертв. Сталінська директива унеможливила видачу хліба для так званого громадського харчування колгоспників у грудні 1932 р., коли призупинилися польові роботи. 1 січня 1933 р. особисто підписав постанову ЦК ВКП(б), якою зобов'язав ЦК КП(б)У та РНК УСРР попередити сільради, колгоспи, колгоспників і «трудящих одноосібників» про те, що «...ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не будуть підлягати репресіям», а до інших – «будуть застосовуватися найсуворіші заходи покарання» згідно з законом 7 серпня 1932 р. Постанова була продубльована ЦК КП(б)У 2 січня, після чого розпочалися свавілля і репресії. С. позитивно оцінив створення

транспортними відділами ОДПУ на початку лютого 1933 р. «заслонів та оперативно-пошукових груп» на залізницях, які запобігали масовому виїзду селян за хлібом. У лютому – березні 1933 р. кремлівський кабінет С. кілька разів відвідали В.Чубар, С.Косіор, отримали усні директиви вождя стосовно організації хлібозаготівлі, збору насіння для весняної сівби. Господар Кремля вимагав «безумовного виконання плану». До початку жнив С. не видав жодного розпорядження щодо скасування репресивного механізму заготівлі хліба, радикального перегляду плану, крім зменшення обсягу вилучення мірчука, щоб решту хліба спрямувати для студентських їдалень. 15 серпня він заборонив видачу зернових на трудодні, дозволив хліб винятково для стимулювання сівби та збирання буряків. На жнивах працювали військові частини, міські кустарі, службовці, адже значна частина колгоспників вимерла, решта через надмірне виснаження, хронічні хвороби і голод була непрацездатною. 24 вересня С. погодився на скорочення плану для Уралу, Поволжя, Казахстану. 4 жовтня 1933 р. вимагав завершити виконання річного плану не в січні, а до кінця листопада, а окремим областям (Вінницька, Київська) – до кінця жовтня. Сталінська директива завершилася «повторним Голодомором» протягом зими-весни 1934 р., особливо на Вінниччині.

С. непокоїла справжня українізація, яка виходила з-під контролю ідеологічних структур, тому «зазіхав», крім літератури і мистецтва, і на партійне середовище. Він призначив генсеком ЦК КП(б)У Л.Кагановича (квітень 1925 р.) з метою підпорядкування політики українізації, спрямування її у кероване Кремлем русло. Саме тоді сфабрикували гучні «націонал-ухили» («хвильвизм», «шумськизм», «волобуєвщина»), унеможливили реальне національно-духовне відродження України. Вірні пси С. виконували шпигунські функції в середовищі інтелігенції, а проти її активних і яскравих представників організували політичні судові процеси («СВУ», «УНС» тощо). 14 грудня 1932 р. С. підписав постанову ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, яка стосувалася організації хлібозаготівлі, запропонував ЦК КП(б)У та уряду «звернути серйозну увагу на правильне проведення українізації, усунути механічне проведення її, вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати і виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво та контроль за проведенням українізації». Постанова, яку вітав С., «терміново» вимагала переведення службового діловодства радянських, кооперативних, громадських органів «українізованих» районів Північного Кавказу, а також газет і журналів з української на російську мову «як більш зрозумілу для кубанців». Наступні 1933–1934 рр. завершилися сталінським погромом в УСРР та на Кубані «українізованих галузей культури», системи освіти, усуненням з посади М. Скрипника та репресіями проти української інтелігенції.

У 1928–1933 рр. С. ініціював, організував та очолив карально-репресивну систему для здійснення свого стратегічного задуму: ліквідації соціально-економічних основ приватного сектору в сільському господарстві, усунення соціальних основ будь-якого спротиву населення, створення колгоспів –«соціалістичних фабрик зерна» і подолання так званої «хлібної кризи» та «зернової проблеми». Він застосував комбінований похід проти селян: масову колективізацію, політику і тактику розкуркулення, примусові хлібозаготівлі. С. знав про голод весною 1932 р. та протягом наступних місяців, але не звертав особливої уваги, відтак свідомо використав і здійснив терор Голодомором в Україні та інших регіонах СРСР. Довідавшись про сумні підсумки Всесоюзного перепису населення 1937 р., С. наказав репресувати статистиків, керівників УНГО УСРР та ЦУНГО СРСР *(див. Асаткін О.М., Курман М.В., Краваль І.А.)*, заховати матеріали перепису. 10 січня 2010 р. Апеляційний суд м. Києва визнав С. винним в організації геноциду в УСРР 1932–1933 рр.

Л-ра і джерела: Вісті ВУЦВК. – 1930. – 17 червня; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 110, 118, 148, 238, 295, 310, 536–537; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 48, 50, 80, 178, 203, 235, 243–244, 246, 281, 287, 297, 364, 374; Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – К., 2008. – С. 20, 27, 71, 84, 124, 152, 160, 246, 253, 264; Голод в СССР. 1929–1934. Том 1. 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2011. – С. 86, 252, 341; Марочко В. Творці Голодомору 1932–1933. – К., 2008. – С. 5–21; Вісник служби безпеки України. Спец. випуск. – № 57. – К., 2010. – С. 200.

СТАРІВ Семен Митрофанович – громадський діяч української діаспори в США, історик, публіцист. Народився 27 квітня 1916 р. в с. Вергуни на Черкащині у селянській родині. У с. Вергуни напередодні масової колективізації було 944 селянських господарств, у яких жили і працювали 4 299 осіб. Село було винятково українським, без жодного представника іншого етносу. Батько С. загинув у більшовицьких застінках у 1917 р. Освіту С. здобув у середній школі, згодом – у Київському педагогічному ін-ті (1933–1937). За фахом – вчитель історії. Учасник радянсько-фінської війни у складі 44-ї стрілецької дивізії (1939–1940), воював на початку радянсько-німецької війни, потрапив у полон. Перебував у Німеччині до 1945 р. як

полонений, а до 1949 р. – у таборі для переміщених осіб. Виїхав до Америки. У Німеччині навчався в університеті, став головою Союзу українських журналістів, очолював інформаційний відділ Центрального представництва української еміграції в Німеччині. Писав статті на літературні, політичні та історичні теми, почав писати спогади про голод 1932–1933 рр. У 1949 р. переїхав до Каліфорнії, а 1950 р. поступив до Каліфорнійського ун-ту в Лос-Анджелесі (1954), брав участь в громадському житті. У червні 1955 р. Український конгресовий комітет Америки делегує С. на ювілейну сесію ООН, щоб привернути увагу світової громадськості до боротьби українців за самостійність. У 1955–1986 рр. викладав українську, інколи російську мови в українському відділі Інституту мов Департаменту США в м. Монтереї (Каліфорнія). Автор підручника української мови, розробляв методику її викладання, упорядковував українсько-англійський військовий словник, постійно друкувався у пресі. У 1985 р. з'явилася його книга «Execution by Hunger» («Страта голодом»), написана англійською мовою під псевдонімом Мирон Долот. Її виданню сприяли катедри українознавства при Гарвардському ун-ті. Спогади С. про Голодомор у рідному селі, над якими він працював понад 30 років, мали півтори сотні позитивних відгуків в Англії, Франції, Німеччині, Австралії, Канаді, Польщі та США. Його книгу ставили в один ряд з працями Р.Конквеста, Дж.Мейса. Вона вийшла французькою, польською, англійською мовами. С. входив до комісії з перевірки шкільних підручників з історії на аргумент висвітлення геноциду, яку створила українська громада Сакраменто (столиця Каліфорнії). Спогади С. мають 30 розділів, кожен з яких є автобіографічним, а книга написана в літературно-оповідному жанрі. Вона передає обставини здійснення колективізації, політики розкуркулення, висвітлює картину голоду. «При кінці березня голод душив нас у своїх лещатах уже з неймовірною силою. Життя в нашому селі впало до найнижчого рівня, перетворившись у майже тваринячу боротьбу за виживання найпристосованіших», – наголошував автор. Він передає соціально-психологічний стан односельчан, а «кожна хата стала одиницею, замкненою в собі», майже ніхто не спілкувався, не ходив один до одного, а «матері кидали своїх дітей і брат відвертався від брата». Книга написана вишуканою літературною мовою, вражає образною вичерпністю та глибиною емоційного сприйняття трагедії, сюжети стрункі за змістом і виписані в хронологічній послідовності. «Селяни, що вижили, не мали сили поховати мертвих, і ніхто зі сторонніх начебто не поспішав того робити, отож мерці так і лежали там, де їх спостигла смерть. На полях і лісі вони стали здобиччю диких звірів, а тих, що були по хатах, пожирали незліченні щури». Твір С. за літературним стилем і послідовним викладом повсякденного Голодомору в українському селі є одним з найкращих серед мемуарної прози з питань голоду. С. друкував багато інших праць англійською та українською мовами під різними псевдонімами: Семен Старко, Семен Маринич, Олекса Бокай, Мирон Долот, С. Ст. Він є укладачем «Пам'ятки українського емігранта», складеної в Ашаффенбурзі 1948 р. (Німеччина). Тут була зосереджена українська громада, яка не хотіла повертатися в СРСР. Там С. зустрівся з поетом Т.Осьмачкою. Статті С. стосувалися радянсько-фінської війни 1939–1940, творчості Т.Шевченка, політичних відносин, проблем української військової термінології. Помер С. у 1989 р.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України. – № 96. – Х., 1927. – С. 185; Старів Семен. Страта голодом / Переклад з англ. за ред. Р. Доценка. – К., 1997. – С. 212; Преса про голод на Україні // Гомін України. – 1983. – 17 серпня; Звіт ФКУ в Детройті: [Про видання книг Мейса, Конквеста і Долота] // Новий шлях. – 1984. – 24 листопада; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса–Львів, 2001. – С. 582.

СТАСЮК Олеся Олександрівна – український етнолог, дослідниця Голодомору, громадська діячка, музейний працівник. Народилася 8 серпня 1980 р. в с. Красне Козятинського р-ну Вінницької обл. Вищу освіту здобула у Вінницькому педагогічному ун-ті імені Михайла Коцюбинського (2004). Захистила кандидатську дисертацію «Деформація традиційної української культури в кінці 20-х – на початку 30-х років XX ст.» (2007). Автор монографії «Геноцид українців: деформація народної культури» (К., 2008). Заступник начальника інформаційно-аналітичного відділу Громадського об'єднання «Український центр розвитку музейної справи» (2006–2008), начальник його науково-організаційного відділу (2008–2015). Одна з упорядників науково-документального видання «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в документах ГПУ» (2007), а також унікального видання «Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні» (2009). Учасниця наукових конференцій з проблем Голодомору, які відбулися у Німеччині, Ірландії, Польщі, США, Канаді (2006–2018). Керівник програми «Уроки історії: Голодомор 1932–1933 рр. Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000» (2006–2013). Автор концепції і куратор науково-документальної виставки «Страчені голодом: невідомий геноцид українців», перекладеної всіма мовами ООН,

а також німецькою та іспанською. Представила її в ООН (Нью-Йорк), у штаб-квартирі НАТО (Женева), Європарламенті (Брюссель). Виставка експонувалась у 50-ти країнах світу. Також була автором виставок «Репресована духовність», «Зламані долі» та ін. Виконавчий секретар Громадського комітету із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні (2013–2015). Займалася безпосередньою організацією проведення в регіонах України та в м. Києві заходів у зв'язку з 80-ми роковинами Голодомору, в тому числі підготовкою та проведенням Міжнародного симпозіуму «Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні: історія, пам'ять» та скорботної ходи до Меморіалу жертв Голодомору. Генеральний директор Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» (з березня 2015 р.). Вивчала досвід роботи музейних установ США, Канади та науково-дослідних закладів з історії Голодомору та Голокосту (2016, 2018) у цих країнах. Ініціатор перейменування офіційної назви музею: Національний музей «Меморіал жертв Голодомору» (з 31 липня 2015 р.) та системної трансформації музейної експозиції. Особисто долучилася до формування концепції спорудження другої черги музею Голодомору та наукової концепції розгорнутої експозиції. У співавторстві з Н. Лапчинською *(див. Лапчинська Н.В.)* створила стаціонарну виставку «Голодомор – геноцид мовою чисел» (вересень 2018), що привернула увагу до проблеми різних кількісних показників жертв геноциду українців, корені якої беруть початок з його заперечення, приховування архівних джерел і свідомого фальшування статистичних матеріалів владою. Наполегливо відстоює визнання науковою спільнотою людських втрат українців унаслідок Голодомору в кількості понад 7 млн осіб – в Україні та до 3 млн – за її межами. Взяла участь у міжнародній науково-практичній конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 р.), у прес-конференціях, круглих столах з роз'ясненням позиції музею щодо масштабів жертв Голодомору. 13 жовтня 2018 р. виступила з доповіддю на науковому колоквіумі в м. Дюссельдорф (Федеративна Республіка Німеччина), організованому до 85-их роковин Голодомору-геноциду громадськими організаціями українців за підтримки Міністерства закордонних справ України.

Л-ра і джерела: Павленко О. Сільське ремесло в часи Голодомору // Народна культура Поділля в контексті національного виховання. Збірник наукових праць. – Вінниця, 2004. – С. 221–224.; Стасюк О.О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років XX ст.: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 2007. – 20 с.; Стасюк О.О. Геноцид українців: деформація народної культури. – К.: Стилос, 2008. – 223 с.; Стасюк О. Як Голодомор змінив українців // Країна. Тижневий журнал по-українськи. – 2012. – №4 – 5. – С. 6–9; Стасюк О. Деформація народної культури в роки геноциду // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Випуск 18. Спеціальний. – К., 2008. – С. 349–361; Стасюк Л. Харчування та замінники їжі українського селянства на початку 30-х рр. XX ст. // Етнічна історія народів Європи. Зб. наукових праць. – Вінниця, 2004. – С. 221–224; Стасюк О. Доноси, крадіжки, самосуди в роки Голодомору як наслідок репресивної політики радянської влади до українських селян // Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації», Київ, 4 жовтня 2016 р. – К., 2017. – С.169; Олеся Стасюк. Голодомор був геноцидом: рецензія на книжку Енн Епплбом «Червоний голод». / О. Стасюк // Україна молода. – 2018. – 19 вересня. – № 102. – С. 8.

СТАШЕВСЬКИЙ (Гіршфельд) Артур Карлович – голова правління Всесоюзної контори торгсин. Професійний революціонер, військовий розвідник, «закоренілий сталініст і твердий партійний ортодокс». Народився С. 1890 р. в м. Митава Курляндської губ. у родині дрібного торговця. Освіта – початкова школа і чотири класи гімназії (екстерном). Член партії соціал-демократів на території Польщі і Литви, двічі арештовувався поліцією (1906, 1908), виїхав за кордон (1909). Працював на хутрових фабриках Парижа і Лондона до 1917 р., повернувся в Росію, став фахівцем радянської хутрової промисловості, яка давала валюту для країни. Воював у громадянську війну, мав нагороди за бойові заслуги – золотий годинник від ВЦВК та орден Червоної Зірки, почесну зброю. Секретар радянського повпредства в Берліні (1921–1924), але займався військовою розвідкою, формував агентуру. Повернувся до Москви, працював в Розвідуправлінні, Совторгфлоті, шість років (до жовтня 1932 р.) займався «хутровою справою» державної торгівлі, заступником голови синдикату (Союзхутро). За досягнення в розвитку «хутрової промисловості» С. нагороджений орденом Леніна (1932). У жовтня 1932 р. С. призначили головою правління торгсину СРСР, очолював всесоюзну контору до серпня 1934 р. У роки Голодомору діяльність торгсину досягла найвищого рівня валютно-фінансової ефективності. За безпосереднього керівництва С. конторою торгсину у 1932 р. надійшло близько 50 млн, у 1933 р. – 107 млн карбованців і «валютних цінностей», тоді як у 1931 р. лише 6 млн карбованців. Три чверті становили металеві цінності – золото і срібло, а золота було зібрано у 2,5 рази більше від срібла. Загалом у 1932 р. скупили 21 т, у 1933 р. – 45 т побутового золота, тому що голодні селяни несли золоті монети. За рахунок «внутрішніх джерел інвалюти» (81%) торгсин виконував свій план, відтак С. вдалося перетворити торгсин з

«інструмента протягування інвалюти із закордону» – в «інструмент для мобілізації внутрішніх валютних цінностей». Він використав торгсинівську систему для «вичавлювання» побутового золота в населення, яке потерпало від голоду, а також організував прийом діамантів. Розпорядження, які підписував С., вирізнялися суворістю і стислістю службової фрази: «обурливий факт казенного і бюрократичного ставлення», «провести перевірку годин роботи», «простежити за виконанням». Підтримував службове листування з облконторами торгсину в УСРР, наполягав на виконанні фінансових завдань з «мобілізації валюти». У 1934–1936 рр. С. повернувся до хутрової промисловості, а восени 1936 р. він – торгпред в Іспанії, сприяв перевезенню в Москву 510 т республіканського золота для збереження. С. арештували 8 червня 1937 р., а 21 серпня розстріляли. Реабілітовано в 1956 р.

Л-ра і джерела: Осокина Е. А. Золото для индустрилизации: «Торгсин». – М., 2009. – С. 163–178; ДАРФ. – Ф. 413. – Оп. 13. – Спр. 633. – Арк. 26.

СТЕБЛОВСЬКИЙ Адам *(Stebłowski Adam)* – польський дипломат, керівник Генерального консульства Республіки Польща в Харкові (1931–1933). У роки Голодомору відслідковував соціально-економічну ситуацію та політичні настрої населення в Україні, особисто бачив голодних українських селян на вулицях Харкова, повідомляв посольство в Москві про масовий голод в Україні. У травні 1932 р. доповідав про катастрофічний падіж худоби, особливо коней, яких треба було підпирати дошками, щоб вони могли стояти на ногах і пастися. 28 травня 1932 р. констатував факт недосіву, а також те, що скрізь «панує повсюдний голод», селяни їдуть у міста за хлібом, незважаючи на високі ціни. Дипломат доповідав про масовий голод – «люди пухнуть і лежать без сил», а температура у них не досягає 36 градусів. Масовий голод та виснаження селян, а з іншого боку відсутність належної техніки в колгоспах – загрожували великою катастрофою. Селяни, за спостереженням польського дипломата, здійснювали напади на склади, розбирали зерно, а в м. Хорол було пограбовано вагон кукурудзи та 5 вагонів ячменю, хоча при нападі загинуло 4 селян, 60 арештовано. Передавав чутки про готовність селян Золотоноші виступити зі зброєю проти органів влади. Повідомлення С. засвідчує факт масового голоду у першій половині 1932 р. в Україні.

Л-ра і джерела: Pomór w «Raju Bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu / Opracowanie Robert Kuśnierz. – Toruń, 2008. – S. 15, 21, 28, 41, 48, 184.

СТОУНМЕН Вільям *(Stounman William)* – кореспондент газети «Chicago Daily News» у Москві. В Україну поїхав без дозволу радянської міграційної служби та головного управління міліції. Опублікував об'єктивний і вичерпно правдивий репортаж про Голодомор. Для спростування його інформації про голод були опубліковані статті У.Дюранті *(див. Дюранті У.)*.

Л-ра і джерела: Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С. 222.

СТРІТІВКА – село Кагарлицького р-ну Київської обл. За спогадами мешканки села М.В.Карпи, якій у 1933 р. було 11 років, голод виморив цілі родини, її однокласників. Померли її рідний дядько з дітьми, тітка з чоловіком, їхні двоє синів і донька, тітка Олена, а також родини Поночованого Федора і Трохима. «Та найтрагічніша смерть, – пригадує М.В.Карпа, – була в сім'ї Мацана Тимофана. Сам він поїхав виміняти продуктів. Дружину Івгу і чотирьох дітей залишив голодними. Троє дітей були німі від народження. У домі чую страшний стогін умираючих німих дітей. Померли всі: Іван, Микола, Марія, Галя. Залишилася одна мати. Була пухла й вагітна. Виконавці забрали дітей на воза, повезли на цвинтар. Ми з братом Григорієм понесли тітці Івзі липового борщу. Вона народила п'яту дитину і померла». Згодом помер і Тимофан, який повернувся в село без хліба. Особливо вимирали багатодітні сім'ї, а окремі вулиці залишились без людей, порожні хати розбирали на дрова. Зернових нікому було косити, тому привезли солдатів, яким виморені селяни клепали коси. Подібні явища відбувалися в кожному селі 1933 р.

Л-ра і джерела: 33-й голод: народна Книга-Меморіал. – К., 1991. – С. 262.

СТРОГАНОВ Василь Андрійович – партійний і радянський діяч. Народився в с. Дуброве Красноярського краю (Росія) 24 грудня 1888 р. Член партії з 1905 р. Освіта – три класи початкової школи. До 1927 р. – на партійних і державних посадах РСФРР, а 1927–1933 рр. в УСРР: перший секретар Сталінського окружкому (1927–1930), Харківського міськкому партії, другий секретар ЦК КП(б)У (1930–1932), секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У (1932–1933). Взимку 1931 р. після приїзду в Харків В.М.Молотова брав участь у хлібозаготівлі, а також організовував комсомольців на викачку хліба в січні 1932 р., на початку березня 1932 р. особисто займався збором насіння зернових у південних областях УСРР. 20 квітня 1932 р. завізував виписку з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У «Про продовольчу допомогу колгоспникам», які перебували в «найбільш тяжкому

стані». Особисто отримував шифрограми Й.Сталіна про відвантаження борошна Україні для забезпечення карткового постачання робітників. 24 листопада 1932 р. разом з Молотовим, Чубарем підписав телеграму Сталіну з пропозицією надати спецкомісії ЦК КП(б)У право остаточно вирішувати питання про виконання вищої міри покарання – розстрілу. 14 грудня 1932 р. доповідав союзному уряду про стан справ із хлібом в УСРР і про готовність виконання державного плану до кінця січня 1933 р. Особисто підписував постанови обкому КП(б)У про застосування карально-репресивних заходів. 30 грудня 1932 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У постановило: «Визнати необхідним у кожному районі у 3-5 колгоспах, особливо саботуючих, знайти до 3-5 господарств, які є додатковими гніздами організаторів куркульського саботажу хлібозаготівель, та продати у них за борги або порядком натурального штрафу через суд по одній корові, що є в їх особистому користуванні, пояснивши на зборах колгоспників цих колгоспів, що така міра покарання застосована до цих дворів, як до організаторів куркульського саботажу хлібозаготівель та приховувачів хліба від держави». С. підписав листа ЦК КП(б)У про обов'язковий вивіз «наявних колгоспних фондів, у тому числі насіннєвих» задля виконання плану хлібозаготівлі. 12 січня 1933 р. С. доповідав ЦК КП(б)У про успішний вивіз насіння, а також про нехтування заготівельними організаціями різними формами вилучення, якими були: повернення «незаконно розданого хліба», переобмолот, перевіювання, виявлення сховищ, ям. Інформував про застосування «низки додаткових репресивних заходів з розгрому куркульського саботажу хлібозаготівель (виселення 50 комуністів, 700 господарів і т. ін.)». Однак визнав ці заходи недостатніми. На початку лютого 1933 р. С. звільнили з посади секретаря обкому КП(б)У та призначили М.Хатаєвича. У 1933–1937 рр. С. перебував на посадах секретаря обкому голови Уральського, Архангельського облвиконкому. Арештований у серпні 1937 р. Репресований у 1938 р. і реабілітований у 1955 р.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 114, 123, 291, 296, 306, 328, 351; Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 268; Голод в СССР. 1929–1934. Том 1. Кн. 2. 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2011. – С. 225, 249; ЦДАГО України. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 200. – Арк. 3–4; Голод в СССР. 1929–1934. Том 2. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 813.

СУБТЕЛЬНИЙ Орест Мирославович – український історик в США, дослідник історії України XVIII ст. Народився 17 травня 1943 р. в м. Краків (Польща). Освіту здобував у Віденському (1962–1963), Гамбурзькому (1963–1964) ун-ах, а також в ун-ті Темпл (Філадельфія). Ступінь магістра отримав в ун-ті Північна Кароліна (США, 1967), а доктора історії – в Гарвардському ун-ті (1973). Дослідник Гетьманщини XVIII ст., життя та військово-політичної діяльності І.Мазепи. С. висвітлював проблеми Голокосту та Голодомору в навчальних закладах Торонто 1983 р., опублікував у 1988 р. англомовну історію України в якості навчального посібника, який був перекладений українською мовою в 1993 р. Він мав поширення в Україні та потрапив до освітніх програм українських вишів. С. вважав голод 1932–1933 рр. в Україні «штучним», «організованим», «геноцидом», таким, що відрізнявся від Голокосту. У 1991 р. на сторінках «Українського історичного журналу» С. опублікував статтю про голод 1932–1933 р. Учасник кількох міжнародних конференцій з питань Голодомору. Помер С. 24 липня 2016 р. у м. Торонто (Канада).

Л-ра і джерела: Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1993. – 720 с.; Субтельний О. Україна. Історія. Голод 1932–1933 рр. // Український історичний журнал. – 1991. – № 12. – С. 102–103; Ясь О.В. Субтельний Орест Мирославович // Енциклопедія історії України. Том 9. – К., 2012. – С. 879–880.

СУГАК – село Копайгородського р-ну Вінницької обл. Селяни чинили масовий опір колективізації, хлібозаготівлі та іншим формам репресивної політики влади. 30 березня 1930 р. голова ДПУ УСРР В.Балицький інформував С.В.Косіора про те, що в селах «Сугаки і Вендичани величезні натовпи озброєних селян оточили загін, кидались на нього з вилами, сокирами, закидали камінням і пострілами, намагались відбити заарештованих». Різні форми опору селян спостерігалися протягом наступних років («волинки», вихід з колгоспу, уникнення оподаткування та плану до двору). У 1930–1931 рр. органи ДПУ «викрили» у цьому селі «контрреволюційну групу» з селян, застосували репресії. Примусове позбавлення хліба завершилось масовим голодом, який зламав опір селян. 31 лютого 1933 р. інформсектор Вінницького обкому КП(б)У констатував «факт різкого голодування значної кількості бідняцько-колгоспних сімей, а також випадки на ґрунті голоду», зафіксував 40 опухлих родин, 24 факти смерті. Помирали частіш діти й селяни похилого віку. Весною 1932 р. в селі не засіяли 160 га яровини, тому що в селян забрали зерно. Восени 1932 – зимою 1933 рр. з'їли 70 коней, вживали м'ясо собак. Господарство виконало лише 63% плану хлібозаготівлі восени та 96% у лютому 1933 р., тому зазнало репресивного тиску (натуральний штраф, продаж майна, позбавлення присадибної землі, розпродаж хатнього майна). На початку березня 1933 р. в С. зафіксували 200 випадків опухання, 53 померлих

(8 осіб лише протягом 5 березня), з яких «значна частина протягом кількох днів не була похоронена». Помирали колгоспники, селяни-одноосібники та 6 куркулів. Інформсектор обкому КП(б)У повідомляв, що серед «померлих більша частина дітей від 1 до 6 років та старців поверх 50 років», а решта селян «на ґрунті голодування вживають для харчування всіляку падаль, з'їли значну кількість собак, зарізано до 70 коней». У селі було 755 господарств, з яких у колгоспі 214, тобто 31%. Колгоспники одержали в серпні 1932 р. по 1,1 кг зерна на трудодень і «більше хліба не одержували». Голод не вщухав у 1933–1934 рр., а селяни помирали від його супровідних наслідків – виснаження, тифу, різних хвороб.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 363, 374; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940 рр. Зб. док. і матер. – К., 2013. – С. 107, 368.

СУДОВІ репресії – адміністративна та кримінальна відповідальність осіб, які ухилялися від виконання хлібозаготівельної повинності, займалися «спекуляцією», продажем зерна до виконання індивідуальних надвірних завдань, «саботажем хлібозаготівель». Репресивні заходи почали застосовувати в січні 1928 р., але тимчасово і безсистемно. Сам термін С. р. з'явився 9 серпня 1932 р. в постанові політбюро ЦК КП(б)У про боротьбу зі спекуляцією хлібом, а репресивно-каральні дії стосувалися колгоспів, селянських дворів, власників хліба. Вони не мали права торгувати зерном до 15 січня 1933 р., тобто до «повного виконання хлібозаготівель» в СРСР. Насправді С. р. використовували для адміністративного тиску на колгоспи і селян з метою максимального вилучення хліба. Фактично торгівля хлібом на ринках категорично заборонялася. Репресивні заходи застосовували проти колгоспників, особливо проти «куркуля-спекулянта». 9 листопада 1932 р. Наркомюст визнав недостатньо активним застосування репресій, відтак вимагав термінового розгляду «хлібозаготівельних справ» – протягом 3-х днів. Для пожвавлення С. р. створювалися судово-слідчі бригади, які займалися «розв'язанням справ у селах, що відстають у виконанні планів хлібозаготівель». Облсуди проводили від 5 до 10 засідань «народних судів» у районах, а «судові органи повинні вживати сувору та реальну репресію до тих, що злісно ухиляються виконувати зобов'язання з хліба, в першу чергу до твердоздатчиків». Їх судили за «законом» 7 серпня 1932 р. про охорону соціалістичної власності – від 3 до 10 років ув'язнення *(див. Закон про «п'ять колосків»)*. Колгоспи, села, сільради заносили на «чорну дошку», а селян обкладали «натуральним штрафом». С. р. передбачали примусове повернення «розкраденого», «розтриньканого», «розбазареного» хліба, відтак селян карали не лише тюремним ув'язненням, а також позбавляли хліба, харчів, одягу, житла, що означало голодну смерть. 1 січня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) визнало цілком доречним застосування репресій до колгоспів, колгоспників та одноосібників, які «вперто продовжують приховувати розкрадений і приховуваний від обліку хліб». Комбінування індивідуальних і групових форм застосування С. р. позбавляло селян засобів існування, тому одночасно гинули від голоду колгоспники з великою кількістю трудоднів і селяни-одноосібники. Жертвами С. р. ставали партійні і безпартійні, колгоспники і приватники. Їх судили і відправляли у «заслання на північ», кидали до місцевих в'язниць, які були переповнені восени 1932 – на початку 1933 рр. селянами-«розкрадачами хліба». На 1 грудня 1932 р. ДПУ УСРР розпочало 6387 справ на 8034 арештованих у справах хлібозаготівлі, а за грудень було арештовано близько 16 тис. осіб. 29 січня 1933 р. Наркомюстиції УСРР звітував про «динаміку судової репресії» за окремі «п'ятиденки» січня, визнав, що «за січень місяць репресія щодо кількості була досить значна та майже стабільна». На Чернігівщині С. р. застосовували у 15 районах, Дніпропетровщині – в 11, Харківщині – у 8, Одещині – у 6 районах. До судової відповідальності «за нездачу хліба» притягли в січні 1306 осіб, з яких 98% отримали ув'язнення понад 3 роки. Судили за «контрреволюційний саботаж» 419 осіб. Якщо спочатку С. р. мала на меті боротьбу зі спекуляцією торгівлі хлібом, то з листопада 1932 р. її перетворили в карально-репресивний засіб «стимулювання» хлібозаготівлі. Рішеннями судових органів у селян конфісковували зерно, майно, худобу, штовхали селянські родини на голодну смерть.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 285, 376, 413, 567, 589–593, 626–627; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 142–164.

СУК Іван Степанович – свідок Голодомору, український дисидент. Народився в 1925 р. Автор рукопису «Голод». Заарештований 28 травня 1970 р. Проти нього порушено кримінальну справу за виготовлення, зберігання та розповсюдження рукописів і літератури, які «паплюжать радянський державний і суспільний лад», а також «зводять наклеп на політику радянської держави з національного питання, демократію і законність». Автор рукопису вважав голод засобом упокорення людини і цілого народу, висвітлював мотиви його замовчування владою, спростовував ідеологічні звинувачення «українських буржуазних

націоналістів» та петлюрівців, спрямованих проти них партійними і репресивними органами. Згадує діяльність торгсину – вилучення побутового золота голодних людей в обмін на хліб, доводить злочинну сутність політвідділів МТС *(див. Політвідділи МТС)*, очолюваних «висуванцями» з Москви, Ленінграда. Підрахував кількість втрат населення в Україні в 1926–1939 рр. – понад 8 млн осіб.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 334.

СУНДБЕРГ Джейкоб В. Ф. *(Sandberg Jacob)* – правник зі Швеції, професор Стокгольмського ун-ту, голова Міжнародної комісії з розслідування голоду в 1932–1933 рр. в Україні (1988–1990), яка була скликана з ініціативи Всесвітнього конгресу вільних українців. С. – визнаний фахівець з міжнародного кримінального права. Працював у Шведській корпорації суддів (1954–1963) та в колегії суддів Шведського апеляційного суду. Вивчав римське і порівняльне право, професор Стокгольмського ун-ту (1963). Кандидат юриспруденції в Університеті Ужала, школи права ун-ту Нью-Йорка, доктор права ун-ту Стокгольма (1961), член Королівського товариства Швеції (1967). Очолювана ним Міжнародна комісія, підсумковий звіт якої був оприлюднений 1990 р., розглядала докази акту геноциду в Україні 1932–1933 рр. Вона визнала наявність кількох суттєвих пунктів Конвенції ООН про геноцид 1948 р., а також констатувала: «Так, прецедент геноциду міг мати місце, навіть якщо знищення групи не було організовано або сплановано заздалегідь владними структурами; достатньо того, що у даному випадку існував намір знищити групу». С. приділив більшу частину часу «процедурній стороні роботи Комісії», але його «особиста думка» не спростовувала думок його колег і не заперечувала факту геноциду. Перебуваючи в серпні 2005 р. в Україні як учасник Світового конгресу українців, С. взяв участь в роботі секції про Голодомор. Він вважав цілком доречним публіцистичне визначення «терор голодом», а також визнав наявність ознак геноциду в роки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

Л-ра і джерела: Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет 1990 г. – К., 1992. – С. 4, 84, 185; Горіславець В. З Голодомором наодинці: [Про міркування щодо Голодомору шведського юриста і науковця професора Сундберга] // Українська газета. – 2006. – 21 вересня (фотограф.).

СУХОДОЛЬСЬКА Наталія Костянтинівна – громадська діячка, член Ради Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). Народилася 31 серпня 1943 р. у м. Київ. Середню школу закінчила в м. Євпаторії, вищу освіту здобула у Київському ун-ті ім. Т.Г.Шевченка (1964–1969). Біолог за фахом. Захистила кандидатську дисертацію та здобула науковий ступінь кандидата біологічних наук (1978). Займалася педагогічною роботою. Секретар президії Асоціації фермерів України (1991), член АДГУ з червня 1992 р. VI з'їзд АДГУ (жовтень 2002 р.) обрав С. виконавчим директором Ради АДГУ. Постійний делегат усіх з'їздів АДГУ. Брала участь в організації та проведенні конференцій, «круглих столів», розповсюджувала літературу з питань Голодомору в Донецькій та Луганській обл., а також виступала з лекціями по радіо і телебаченню. Автор книги «Казки для всієї родини». С. нагороджена орденом княгині Ольги III ступеня (2007).

Л-ра і джерела: Поточний архів АДГУ; Веселова О.М. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). – К., 2007. – 126 с.

СУХОМЛИН Кирило Васильович – партійно-радянський діяч. Народився 1886 р. у с. Краснопілля на Чернігівщині. До 1920 р. революційна та профспілкова діяльність в Росії, з 1920 р. очолював Південне бюро ЦК залізничників, заступник, нарком РСІ УСРР (1925–1927), нарком праці (1925–1927), голова ВРНГ УСРР (1927–1932), заступник голови РНК (1932–1933) та голова Всеукраїнської ради профспілок. 30 жовтня 1932 р. уповноважений ЦК КП(б)У з хлібозаготівлі у Вінницькій обл., 24–27 грудня особисто займався перевіркою роботи заготівельних організацій у 4-х районах Харківської обл. (Близнюківський, Сахновщанський, Красноградський, Полтавський). Скликав інструктивну нараду уповноважених та секретарів Полтавщини, давав настанови головам сільрад, колгоспів, директорам МТС, буксирним бригадам стосовно виконання річних завдань. Визнав за недолік значне «відставання по індивідуальному сектору» в районах, виконання плану до двору від 25 до 35%, а також те, що «натуральний штраф ігнорується». Спрямовував партійний актив та уповноважених на виявлення «куркульського саботажу», давав особисті розпорядження про арешти голів колгоспів, викликав «виїзні сесії облсуду» для розгляду термінових судових справ «саботажників хлібозаготівель», займався «чисткою» місцевих партосередків від «ворожих елементів». Особисто перевіряв уповноважених та направляв їх для «завершення хлібозаготівель» в села та колгоспи Близнюківського і Красноградського районів. С. брав персональну участь в організації масового вилучення селянського хліба. На посаді голови Центральної контрольної комісії ЦК КП(б)У займався партійними чистками, які пройшли 268 тис. осіб, а близько 20% «вичистили» з партії. У 1934–1938 рр. – нарком місцевої промисловості, голова Держплану.

Арештовано органами НКВС УРСР в 1938 р., розстріляно в листопаді 1939 р.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 245, 301–306; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940 рр. Зб. док. і матер. – К., 2013. – С. 288; Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 270.

«СУЧАСНІСТЬ» – український часопис з літератури, мистецтва, науки і суспільного життя. Засновано в 1961 р. в Мюнхені. Виходив також у США (1990–1991, Нью-Йорк), в Україні (1992–2012). Першим головним редактором «С.» був І.Кошелівець. Від першого числа редакція журналу покладалась на «особисту відповідальність автора», тому що у «...кожного автора ми цінуємо насамперед його власну думку, а не його партійну приналежність, до якої нам зовсім байдуже». Пріоритетами видання були проблеми літератури, мистецтва, історії, суспільства. Висвітлення Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні вирізнялося хронологічною інтенсивністю публікацій. Судячи з бібліографічного переліку опублікованих статей, у 1960–1970-х рр. тема Голодомору не мала провідного дискурсу для «С.». Ні 1961, 1963, 1968, 1973 р., тобто в роки відповідних сумних річниць, не було про голод жодної публікації. Друкувалися твори Л.Костенко, Є.Сверстюка, В.Стуса, В.Симоненка, але вірші чи поеми про голод на сторінках часопису не друкувалися, хоча й існували в інтелектуальному просторі української діаспори. Редакційним «проривом» став 1983 р., упродовж якого редакція «С.» подала 7 статей. Вони стосувалися українізації і голоду (В.Мороз, Ю.Шевельов), експорту радянського зерна, демографічних втрат від голоду (С.Максудов), «безперервного геноциду» (А.Безансон), поняття і явища «голокост» стосовно подій 1932–1933 рр. в Україні (В.Гришко), спогадів очевидців (Я.Менакір), французької преси про голод (А.Жуковський). Терміни «штучний», «організований», «плановий» голод, використані авторами, не викликали редакційних заперечень, а «геноцид» та «голокост» також посіли належне лінгвістично-історичне місце.

У 1983–1988 рр. спостерігався помітний спад інтересу редакції журналу до теми голоду. У 1984 р. передрукували інформацію з газети «Новий час» про обставини судового процесу над М.Лемиком *(див. Лемик М.)*, а 1985 р. опублікували інтерв'ю з М.Маггеріджом, його листи про голод. Т.Гунчак опублікував рецензію на книгу Р.Конквеста.

Нове пожвавлення щодо висвітлення теми голоду почалося в 1993 р. На сторінках «С» були видрукувані статті Л.Коваленко-Маняк, В.Марочка. Майже в кожному числі друкувалися статті істориків, письменників, краєзнавців. Упродовж 2000-х рр. редакційний портфель «С» збагатили статті відомих публіцистів та істориків, дослідників Голодомору – С.Грабовського, Ю.Шаповала, І.Качуровського, Р.Сербина. Уперше з'явилася друком стаття Р.Лемкіна «Совєтський геноцид в Україні (2008, №11), яку підготував Р.Сербин. «С.» лишалася авторитетною трибуною друкованого українського слова, поширювала у світі правду про голод. У 2012 р. співголовами «С.» були І.Дзюба, І.Юхновський, а головним редактором Т.Федюк. З 2013 р. часопис припинив свою діяльність.

Л-ра і джерела: Від редакції // Сучасність. – 1961. – №1. – С. 3; Безансон Ален. Пам'ятати і досліджувати // Там само. – 1983. – №10. – С. 48; Мороз В. Голод 33 року // Там само. – С.36; Шевельов Ю. Українізація: радянська політика 1925–1932 років // Там само. – №5. – С.36: Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1927–38 роках // Там само. – №10. – С.32; Маггерідж М. і голод в Україні 1932–1933 років // Там само. – 1985. – №1. – С. 94. Бібліографічний довідник журналу «Сучасність»: 1961–2003. – Львів, 2003; Ясь В. «Сучасність» // Енциклопедія історії України. Т. 9. – К., 2012. – С. 917.

СЯДРИСТИЙ Микола Сергійович – відомий український майстер мікромініатюр, поет, дослідник злочинної технології марксизму-ленінізму, Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Народився 1 вересня 1937 р. в с. Колісниківка Куп'янського р-ну Харківської обл. Освіту здобув у Харківському художньому училищі та сільськогосподарському ін-ті (1960). Автор унікальних мікромініатюр. Персональні виставки творів С. демонструються протягом півстоліття, починаючи з 1956 р., особливо за кордоном. Вони зосереджуються на території Києво-Печерської лаври (з 2 вересня 1977 р.). Шедеврами світової мікромініатюри є авторські твори С., які принесли українському майстру світове визнання. Заслужений майстер народної творчості, народний художник України, майстер спорту СРСР, абсолютний чемпіон України з підводного спорту. С. учасник багатьох міжнародних виставок мікромініатюр і творів мистецтва. Брав участь у науково-теоретичних конференціях з питань Голодомору, починаючи з вересня 1990 р., особливо в дискусіях, які стосувалися причин Голодомору. До них, крім з'ясовних істориками, відносить злочинну ідеологію ленінізму, яку успадкував та цинічно використав Й.Сталін. Вважав фашизм – расизмом етнічним, а ленінізм – расизмом соціальним. Розглядав ці політичні течії і терористичні режими як маніпулятивні технології захоплення влади і обману суспільства. Про голод писав мало, але виступав по радіо, телебаченню. С. визнав Голодомор – геноцидом українського народу. Організував виставку

фотографій, документів, цитат лідерів диктаторських режимів, яка висвітлювала злочини комуністичного режиму у XX ст. Вона активно демонструвалася у 20 обласних центрах, в Угорщині та Греції. Працював над концепцією Національного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні». Виступав на з'їздах Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ), критично поставився до праці українських істориків з Голодомору. С. автор текстівок кількох експозицій у Меморіалі жертв Голодомору у Києві. Здійснив оригінальне текстологічне дослідження праць К. Маркса, В.Леніна, структурував їхні висловлювання, оцінки подій, явищ, людей, соціальних і класових груп, показав шовіністичну сутність «мраксизму» та ленінізму. Доводить їх людиноненависницьку ідеологію.

Л-ра і джерела: Білокінь С.І. Сядристий Микола Сергійович // Енциклопедія історії України. Том 9. – К., 2012. – С. 929; Передумови і наслідки // Київський вісник. – 1990. – 31 жовтня; Щоденний вісник. – Торонто. – 2004. – 25 лютого; Сядристый Николай. КОММУНО-МРАКСИЗМ: ловушка диявола для рабов. – К.: ЧП «Гранмна», 2016. –304 с.; Його ж. Молох ленинизма. Идеология государственного террора. – К.: ЧП «Гранмна», 2017. – 432 с.; Здоровило Т. Спіраль життя на долонях // Україна молода. – 2017. – 24–25 листопада.

Т

ТАБАЧНИК Дмитро Володимирович – історик, дослідник політичної історії України XX ст., політик. Народився 26 листопада 1963 р. у м. Києві. Закінчив історичний ф-т Київського державного ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1986), аспірантуру в Ін-ті історії АН УРСР (1989). У 1990-х рр. працював у Верховній Раді України, Кабінеті Міністрів України, голова Адміністрації Президента України (липень 1994–грудень 1996), віце-прем'єр-міністр України з гуманітарних питань (2002–2005, 2006), депутат Верховної Ради України (1998–2002, 2002–2003). Міністр освіти України (2010–2014). Автор понад 400 наукових праць з історії політичних репресій в Україні 1920–50-х рр., партійно-радянської номенклатури, проблем міжнаціональних відносин, становлення української дипломатії, фалеристики (нагороди). Захистив кандидатську «Масові репресії проти інтелігенції України у другій половині 30-х – на початку 40-х років» (1993), докторську дисертації «Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-і роки)» (1995). Професор (1997), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1999), Заслужений діяч науки і техніки України (2002). Статті і книги Т. про масові репресії висвітлювали злочини Й.Сталіна та його поплічників – М.Єжова, Л.Берії, В.Ульріха, дії яких вважав не лише злочинами «проти окремих людей», але й проти «нашого народу». Публікації Т. 1990-х рр. вирізнялися літературно-лаконічною мовою, наявністю унікальних архівних документів, осудом сталінізму. Він не вивчав причин і наслідків голоду, але й не заперечував його історичного факту, особливо протягом 1990–2003 рр. На парламентських слуханнях *(див. Парламентські слухання 2003 р.)* з питань правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. виступив з промовою від Кабінету Міністрів України (лютий, травень 2003 р.), у якій визнав Голодомор – актом геноциду. У 2004–2010 рр. Т. переглянув оцінку Голодомору, заперечував необхідність прийняття Закону України про визнання Голодомору геноцидом (28 листопада 2006 р.) Перебував у політичній опозиції до «помаранчевої нації» В.А.Ющенка, схилявся до концепції «загальносоюзного голоду», заперечував українську специфіку Голодомору в УСРР, зневажливо висловлювався про культуру галичан, які «мали можливість штампувати пам'ятники Бандері». Т. опублікував 12 грудня 2008 р. статтю «Міф «національної держави», якою засвідчив особисту ненависть до національної політики Адміністрації Президента України, яку ототожнив з «націонал-соціалістською», а також оприлюднив елементи політтехнології з розколу України за територіальною, національною, духовною, етнічною ознаками. Категорично заперечував роль і місце етнічного фактору в розбудові української держави, але висунув ідею «свободи регіонів», «федерально-земельного устрою», обґрунтовував ідеологему стосовно русофобії. На посаді міністра освіти України (2010–2014) вимагав перегляду концепції Українського інституту національної пам'яті, сприяв поверненню символів радянської доби, вилучив зі шкільних програм тематику Голодомору. Формально брав участь у покладанні вінків до Національного музею «Меморіал жертв голодоморів в Україні», підтримав заяву В.Ф.Януковича про заперечення Голодомору-геноциду (27 квітеня 2010 р., Страсбург, ПАРЄ). Особисто переслідував викладачів і студентів українських вишів, які брали активну участь у подіях на Майдані в листопаді 2013 – лютому 2014 р. Виїхав до Ізраїля.

Л-ра і джерела: Табачник Д.В. Голод 33-го – цинічна форма політичного терору // Віче. – 2003. – №3. – С.24–26; Інститут історії України Національної Академії Наук України. 1936–2006. – К., 2006. – С. 654; Табачник Д., Сидоренко О. За стандартними звинуваченнями. – К., 1990. – С. 268–269; «2000» // 2008. – 12 декабря.

ТАВЛУЙ Микита Максимович – селянин с. Крехаїв Остерського р-ну Київської обл. 27 травня 1932 р. написав листа голові ВУЦВКу Г.І.Петровському з викладом фактів голоду. «Я хочу жити, но не можна, умираю з голоду. Як в нас у с. Крехаєві, так і по цілому району Остерському настояща голодовка», – наголошував Т. Писав про самогубства і смерть селян («убивають себе і мруть з голоду»), про епідемію «тифу голодного», про відсутність хліба, падіж худоби, незасіяні поля, бо «ніхто не йде на роботу, як голодні». Т. просив владу «спасти од голодовки Остерський

район», власних дітей («нащо я вас на світ пустив, думаю, і становиться жалко»). Зерно вивезли, картоплю забрали, навіть куплену на базарі – «отбирають все із продуктів до фунта». Колгоспники виїхали за хлібом, на роботу не виходили, бо там «кормлять інструкціями та директивами». Він просив «пожаліть бідного мужика й спасти від голодної смерті, і тоді мужик любив би свою страну, і не була би колгоспна робота каторгою». Пасивний протест у вигляді листа-скарги Т. засвідчив факт масового голоду протягом першої половини 1932 р., відчай і розпач голодних людей.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 468–971.

ТАВОТ – їжа голодних селян 1932–1933 рр. в Україні, мастило, яким змащували колеса у возі. На Т. смажили сурогатну їжу, а назва походить від спеціального технічного пристрою для змащування деталей та механізмів – тавотниця.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору / Зібрав і упоряд. О. Різників. – Одеса, 2003. – С. 136.

ТАЄМНІ жорна – примітивні саморобні прилади для виготовлення борошна з жита, пшениці. За допомогою Т. ж. селяни таємно мололи зерно і пекли хліб. Органи ДПУ та міліції здійснювали оперативні рейди з метою виявлення та примусового вилучення Т. ж. Станом на 1 лютого 1932 р. на Чернігівщині виявили 528 жорен, 53 таємні пекарні хліба. Використання Т. ж. категорично заборонялося та каралося владою *(див. Жорна)*.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. – Київ, 2008. – С. 60–61.

ТАЄМНИЙ помел – прихований від місцевих органів влади помел власного жита або пшениці на кустарних жорнах. Зерно або борошно, яке селяни мали для Т. п., вилучалося у фонд мірчука *(див. Мірчук)*. Селяни, які займалися Т. п., вважалися спекулянтами і підлягали покаранню згідно з урядовою постановою від 7 серпня 1932 р. *(див. Закон про «п'ять колосків»)*.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929 – 1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 595.

ТАЄМНІ сховища – пасивна форма уникнення штучного голоду, приховане селянами зерно, вирощене на присадибній ділянці, отримане на зароблені трудодні або придбане на «чорному ринку». Хліб ховали в ямах, під копицями соломи, у хлівах, запічках, щоб уникнути його конфіскації. 13 січня 1933 р. державні заготівельні організації в Одеській обл. взяли на озброєння лист обкому КП(б)У «Про порядок використання хліба, знайденого у таємних сховищах і вилученого раймілицією», яким надавалося право реквізиції «хліба, викритого в ямах, таємних сховищах», вивезення його до пунктів «Заготзерно» для виконання загального плану хлібозаготівлі. Вилучений у такий репресивно-примусовий спосіб хліб відправляли до «фонду робітничого постачання». Хлібозаготівельні комісії, уповноважені з хлібозаготівлі звітували кількістю виявлених сховищ (ям) із зерном, демонструючи ефективність їхньої роботи. Фактично селян позбавляли харчів, відтак смертність від голоду збільшувалася в кожному селі та кожній селянській родині. 1 лютого 1932 р. на Чернігівщині було виявлено 2125 ям з прихованим зерном, 95 «чорних токів», у яких знайшли 99 тис. пудів хліба.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929 – 1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 595.

ТАЛЬНІВСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Київської обл. У 1927 р. Т. р. належав до Уманської округи, у якому було 19 сільрад з населенням 38401 осіб, з яких 38176 – українці. У 1930 р. відбулося розширення адміністративних меж Т. р. У січні 1932 р. його територія становила 1187,2 кв. км, мала 49 сільрад, 2 селищних ради та 102 тис. жителів. В смт Тальне проживало близько 11 тис. осіб. Голод у Т. р. розпочався у листопаді 1931 р., коли переважна частина селянських господарств була колективізована, а кожен колгосп і селянський двір отримав хлібозаготівельний план. Селян, особливо так званих «куркулів», оподатковували за «класовим» принципом, штрафували за невиконання натуральної повинності, позбавляли майна, худоби, житла, хліба. 4 червня 1931 р. сільрада с. Білашки забрала в селянина О.А.Мельниченка корову, 303 кг пшениці, 20 кг гречки, 40 кг жита, а загалом вилучили з господарства 1210 кг зернових, хоча «на користь держави належало 560 кг хліба». Забрали також одяг, тому він, дружина і четверо дітей просили 15 березня 1932 р. «звернути увагу на моє сімейне становище та непрацездатність всіх членів сім'ї, маєтковий стан та в останній час маю з сім'єю голодовку, за відсутністю жодного пуда хліба та дати сім'ї моїй порятунок, аби я і вони не загинули голодною смертю». Весною 1932 р. села Т. р. охопив масовий голод, вони були віднесені до «першої черги» надання «харчової допомоги». 20 травня 1932 р. обком КП(б)У визнав за доцільне терміново «районам першої черги надати допомогу для харчування 50% дитячого населення», а 21 травня ЦК КП(б)У виділив для 13 районів Київської обл., що «найбільш потребують допомоги», 6 вагонів тюльки. Її використовували для «громадського харчування» працюючих колгоспників і стаціонарних дитячих установ (ясла, інтернати, дитбудинки), решта населення була позбавлена цієї

«гуманітарної допомоги». Виснажені голодом селяни не мали сили працювати. Вони вживали різний сурогат, дохлу худобу. 21 червня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У вирішило надати «додаткову продовольчу допомогу» 12 районам Київщини, у тому числі й колгоспникам Т. р. для завершення сівби цукрового буряка. На жнива голод відносно відступив, а восени 1932 р. набрав ознак масового лиха. Хлібозаготівельні органи вимагали повного виконання планів до двору, застосовували практику «перекриття одного колгоспу іншим, частіше перекриття колгоспами індивідуального сектора, а інколи навпаки», тобто влада вдалася до примусової форми «групового заручництва». Однак Т. р. наприкінці листопада 1932 р. виконав 24% місячного плану. Із кількох сіл «вивезли всі товарні запаси, низку сіл занесли на чорну дошку». Карально-репресивні заходи місцевих і центральних органів влади перетворили села Т. р. в зону масового голоду. 1 березня 1933 р. 38 сіл Т. р. потерпали від суцільного виснаження, масової смерті «на грунті голоду». Органи ДПУ УСРР виявили 2604 опухлих селян, 188 випадків смерті від голоду. На початку червня 1933 р. Наркомат охорони здоров'я УСРР засвідчив факт стабілізації кількості «голодуючих дорослих», тенденцію до зменшення числа опухлих, але зауважив зростання смертності дітей. Медустанови зафіксували близько 11 тис. голодуючих у Т. р., але тільки тих, які перебували в польових шпиталях, пунктах санітарної обробки. Системного обліку голодуючих та померлих влада не проводила. Лікарі й студенти старших курсів медичних факультетів, які перебували в селах, доповідали центральним установам про факти масового голоду та про його жахливі наслідки. Заступник наркома охорони здоров'я УСРР Г.Хармандар'ян визнав безсумнівним «...значно занижені цифри померлих, бо перевірка на місцях і ретельне вивчення місцевого матеріалу свідчить про значно більші цифри». Дітей віком до 16 років помирало 36%, дорослих у віці від 30 до 50 років – 25%. Поіменні списки померлих у 1932–1933 рр. жителів Т. р. демонструють факт масового мору від штучного голоду. У половині сіл померли від голоду 127–232 осіб, а були села з катастрофічною кількістю жертв: Вишнопіль – 601, Гордашівка – 948, Заліське – 1113, Легедзине – 415, Лісове – 639, Мошурів – 722, Павлівка – 416, Тальянка – 432 особи. Всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував у Т.р. 46,8 тис. жителів, відтак порівняно з 1932 р. втрати становили 61,8 тис. осіб, тобто 56,9%. У селах Т. р., які стали жертвами Голодомору, споруджено пам'ятники і пам'ятні знаки.

Л-ра і джерела: Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С. 122; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки перепису населення 1926 р. Статистика України № 96. – Х., 1927. – С. 41; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 167, 172, 188, 366, 400, 526; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 438; Голодовка на Тальнівщині. Документи. Статті. Кореспонденції. Спогади. Списки умертвлених / Автор-упорядник Вадим Мицик. – К., 2008. – С. 8–9, 176–282.

ТАНАКО Бунітаро *(Tanako Bunitaro)* – японський консул в Одесі в 1932–1933 рр. Особисто бачив голодних українських селян на шляху з Києва до Одеси, висловлював здивування тим, що селяни в Україні порівняно з іншими республіками справляли жалюгідне враження обідраним одягом, виснаженим тілом і жадібним проханням милостині. Вони разом з голодними дітьми просили хліба на залізничних вокзалах Києва, Одеси. Т. чув від людей розмови про голод на Київщині, особисто давав хліб робітникам м. Одеси, фотографував їх на околицях міста. 9 серпня 1932 р. дипломат перебував у порту Одеси, цікавився обсягами експорту зерна з СРСР, а 9 грудня висловив занепокоєння продовольчим становищем у місті: «Якщо на початку грудня при цілком достойному врожаї йде скорочення хлібного пайка, то в лютому чи березні, вірогідно, будуть випадки голодної смерті». Стежив за споживчими товарами, зростанням цін.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 279, 281, 283, 288.

ТАРАСІВКА – село Зінов'євського р-ну Одеської обл., центр сільської ради. До початку колективізації в селі Т. було 403 господарства селян, у яких знаходилося 1949 осіб. Село було винятково українським за етнічним складом – 1949 українців і жодного представника іншого етносу та нацменшин. У 1931 р. с. Т. мало 490 дворів, але внаслідок колективізації, політики розкуркулення і хлібозаготівлі їхня кількість катастрофічно зменшилася. 22 травня 1932 р. санітарно-епідеміологічна комісія Зінов'євському р-ну обстежила шість сіл, серед яких і Т. У звіті зазначено: «Із дорослого населення в селі залишились переважно жінки й старі. Житлових дворів у 1931 р. було 490, лишилося 26. Більшість порожніх хат зруйновано, вікна і двері порубані на опалення. 62 чоловіки потребують термінової допомоги (пухлі від голоду). Працюючим колгоспникам видається 200 грамів хліба і 2-3 рази на день гаряче харчування (одна вода). За 20 днів померло 15 чоловік, облік дитячої смертності відсутній». Частина селян виїхала в пошуку харчів, хліба. Село Т. фактично перестало існувати, а восени 1933 р. до Зінов'євського р-ну привезли селян із Білорусії, Росії.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки перепису населення 1926 р. Статистика України № 96. – Х., 1927. – С. 54; 33-й: Голод: Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 417.

ТАРГАН – село Володарського р-ну Київської обл. У роки Голодомору 1932–1933 рр. померли 385 жителів села. Для порівняння: у роки війни 1941–1945 рр. загинуло 52 особи. Весною 1988 р. мешканці цього села О.І.Овдіюк та А.А.Масло розпочали роботу по відтворенню імен померлих односельчан, а 24 липня 1988 р. її завершили. До поіменного списку, складеного повулично, потрапило 385 осіб жертв Голодомору. Помирали селянські родини – батьки, діти. У с. Т. збереглося сім братських могил, до яких звозили трупи – спеціальні бригади «щоденно об'їжджали село, грузили на горби померлих, вивозили їх на цвинтар і клали в братські могили». За сприяння місцевої сільради та односельчан у Т. споруджено пам'ятник з поіменним переліком померлих від голоду селян *(див. Ушинський О.Є.)*.

Л-ра і джерела: 33-й: Голод: Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 243–246.

ТАТАРСЬКЕ просо – їжа голодних селян у 1932–1933 рр. в Україні. На Дніпропетровщині, як згадував очевидець С.Г.Курач, колгоспників, зайнятих на польових роботах, годували «супом з татарського проса». Т. п. – насіння з рослини, яку використовували для виготовлення хатніх віників.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору / Зібрав і упоряд. О. Різників. – Одеса, 2003. – С. 136.

ТАУГЕР Б. Марк *(Tauger Mark)* – американський історик, дослідник соціально-економічних проблем здійснення колективізації сільського господарства в СРСР, «загальносоюзного голоду» 1932–1933 рр., локального голоду в штаті Бенгал (Індія). У 1980-х рр. – студент історичного ф-ту Університету Каліфорнії в Лос-Анджелесі, доцент Університету Західної Вірджинії. Володіє англійською, іспанською, німецькою, французькою, російською мовами, «займався ще й українською». У 1991 р. почав друкувати статті про голод в СРСР 1920–1930 рр., які викликали гостру критику американських учених – Р.Конквеста, Дж.Мейса. Теоретичні й фактологічні положення праць Т. піддавалися сумніву з боку відомих дослідників радянської аграрної економіки 1930-х рр. Р.Девіса, С.Уіткрофта, а також українських істориків. Провідні наукові часописи Заходу в 2001–2006 рр. друкували статті Т., які стосувалися причин голоду 1928–1929, 1931–1933 рр. в СРСР, сталінської концепції колективізації, урожаю 1932 р. і голоду 1933 р., загальних питань модернізації сільського господарства, діяльності Наркомзему СРСР, природних катаклізмів та їх впливу на людей. Т. досліджував також окремі фонди радянських наркоматів, які зосереджені в державних архівах Москви, використав кілька архівних справ Наркомзему УСРР у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади України. Однак не долучив матеріали особистого фонду голови Раднаркому УСРР В.Я.Чубаря, базових наркоматів (Наркомат постачання УСРР, соціального забезпечення, робітничо-селянської інспекції, внутрішньої торгівлі ЦК КП(б)У, ДПУ УСРР). Не залучені дослідником і документи Гідрометеорологічної комісії Наркомзему УСРР, які стосувалися кількості опадів, рівнів вимерзання озимини, снігового покриття полів, вимоків. Т. проігнорував опубліковані в Україні збірники архівних документів і матеріалів, спогадів очевидців Голодомору. Він спирається переважно на російські джерела, праці дослідників аграрної історії.

27 листопада 2008 р. Т. презентував збірку його статей, опубліковану видавництвом «Довіра» за підтримки газети «2000». Схвальні відгуки висловив учасники презентації – академік НАН України П.П.Толочко, лідер комуністів України П.М.Симоненко, головний редактор тижневика «2000» С.Кичигін. Т. показав діяльність Української урядової комісії з подолання наслідків недороду 1928 р., констатував факт голоду в 1928–1929 рр. Висвітлював «зернову кризу і голод» тих років, запропонував «альтернативну точку зору»: криза виникла внаслідок «сильного недороду», а не соціально-економічних експериментів більшовиків у сільському господарстві (ліквідації 30 тис. поміщицьких економій, скасування приватної власності, усунення селянських фермерських господарств, продрозверстки, колективізації, розкуркулення). Т. вжив визначення «зернова криза», але не подав власного тлумачення, особливо «зернової проблеми» – історичного явища і терміну, які саме тоді з'явилися. Їх наявність визнали С.В.Косіор, М.І.Бухарін, О.І.Риков, навіть назвали основні причини – ліквідація поміщицьких і фермерських селянських господарств, які виробляли близько двох третин зерна та були основними його постачальниками на ринок. Основною причини голоду 1928–1929, 1932 р. Т. назвав недорід, природні катаклізми. Однак матеріали Гідрометеорологічної комісії при Наркомземі УСРР засвідчують оптимальні природні умови у 1932–1933 рр. для зернових культур *(див. Гідрометеорологічна комісія)*. Складені нею карти кількості опадів, інтенсивності температур, вимерзання культур, вимоків у 1928–1932 рр. спростовують концепцію Т. про основну причину голоду – недорід

внаслідок природних катаклізмів. Т. ототожнює поняття «урожайність» і валовий збір зернових, а також уникає системного аналізу щорічних хлібофуражних балансів в Україні. Абсолютизація агротехнічних і природничо-кліматичних факторів (недорід, катаклізми) та ігнорування політично-економічних складових обмежують його науково-історичну аргументацію. Він свідомо уникає вивчення системи «надзвичайних заходів», тобто карально-репресивних методів здійснення продрозверстки в 1928 р., політики і практики хлібозаготівлі в 1931–1933 рр. Т. переконаний, що урожай 1932 р. «спонукає нас до перегляду теорії геноциду», тому що «низький урожай 1932 р.» зробив «голод неминучим». Він заперечує «штучний голод», спираючись на «урожай 1932 р.», відтак пояснює його природними катаклізмами. Однак уникає висвітлення хлібозаготівлі в соціально-економічних секторах – колгоспах, радгоспах, селянських дворах, їх хлібофуражного балансу, натуральної і грошової оплати трудодня, зволікання з розподілом зерна на трудодні, порушення норм заготівель хліба та інших політичних і соціально-економічних обставин, які призвели до Голодомору. Т. не пояснив причин недосіву зернових весною 1932 р. в Україні – близько 3 млн га, але пише про пересічну урожайність – від 5 до 8 ц. Хибним є й висновок Т. про повернення хліба в Україну у вигляді продовольчої і насіннєвої допомоги. Колгоспам України заборонили видачу хліба для так званого громадського харчування колгоспників, які працювали в полі, а насіння видавали для сівби як позику, що підлягала терміновому поверненню. Т. не використав листування Й.Сталіна з Л.Кагановичем у 1932–1933 рр., яке переконливо доводить їх особисту причетність до творення голоду (відмова Й.Сталіна від системної продовольчої допомоги Україні, застосування репресій для активізації хлібозаготівлі, свідома затримка розподілу зерна на трудодні, заборона виїзду селян за хлібом тощо). Т. з'ясовує біологічні хвороби зернових, але ігнорує факт масового позбавлення селян хліба, переймається «урожайністю зернових культур і кількістю опадів», проте уникає висвітлення соціально-психічних аномалій в українських селах – людоїдства, трупоїдства, масової смертності. Т. не заперечує факту голоду і навіть вважає, що «радянський уряд несе часткову відповідальність за голод», проте для нього «причини і витоки голоду були значно складніші за поняття «геноциду». Абсурдним, історично недоречним і помилковим є причинно-наслідковий зв'язок між експортом 300 тис. т зерна в 1933 р. і закупівлею тракторів для України, які підвищили врожай і «дозволили перемогти голод». Розподілом тракторів у 1933 р. особисто займався Й.Сталін, але не з метою «подолання голоду», а швидкого й масового вивезення зерна, своєчасного проведення сівби, тому що в роки Голодомору катастрофічно зменшилося поголів'я рогатої худоби. Для проведення жнив 1933 р. використовували особовий склад військових частин, тому що колгоспники не мали сили працювати. Постачання колгоспів тракторами – базовий аргумент в антигеноцидній концепції Т. «І мені не зрозуміло, як таку політику можна вважати геноцидом», – зазначав історик. Об'єктивність Т. закладена в його гносеологічній формулі: «пояснити, а не виправдати» події і явища тих років. Для «пояснення» причин голоду замало моделювання «урожайності 1932 р.», тому аргументи Т. є поверховими, недостатніми і бездоказовими. Вони знайшли підтримку комуністів України, прихильників ідеологеми «загальносоюзного голоду».

Л-ра і джерела: Таугер Марк. Голод, Голодомор, геноцид. Голод, сельское хозяйство и советская сельскохозяйственная политика. – К., 2008. – С. 69, 107, 139, 153 –154; Очерки истории Украины. – К., 2010. С. 363; «2000» // 2008. – 11–17 января; 12 декабря; Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 27.

ТВЕРДЕ завдання (твердоздавці) – подвірний план заготівлі хліба, встановлений шляхом експертного обстеження стану господарства. Зазвичай Т. з. стосувався «куркульсько-заможних» селян, але у 1932–1933 рр. набуло ознак натурального штрафу, репресій. Ідея застосування фіксованого плану заготівлі за соціально-економічною ознакою селянського двору виникла в січні 1928 р., трансформувавшись у так званий «план хлібозаготівель до двору». 17 листопада 1930 р. Укрколгоспцентр заборонив приймати в колгосп господарства, яким «доведено план хлібозаготівель до двору, доки вони не виконають твердих завдань». Річний план для твердоздавців з врожаю 1930 р. становив 791 тис. пудів, а на 1 червня 1931 р. вивезли 642 тис. пудів (81%). Жоден з регіонів УСРР не виконав Т. з.: Автономна Молдавська СРР 87%, Степ 73%, Лівобережжя 91%, Правобережжя 87%, Полісся 91%. План Т. з. для Степу перевищував сумарне завдання Лівобережжя та Правобережжя на 30 тис. пудів. 12 червня 1931 р. Наркомпостач УСРР розробив порядок доведення Т. з. до кожного двору відповідних соціальних груп. Райвиконкоми одержували директиви про кількість «куркульсько-заможних» господарств, які повинні бути охоплені твердими завданнями здачі хліба – у процентному відношенні до загальної кількості господарств у районі, в залежності від рівня колективізації. Також був доведений мінімальний розмір твердих завдань по району (відсоток до районного плану хлібозаготівлі), без мірчука *(див. Мірчук)*. Далі - сільські ради доводили Т. з. до

двору з обов'язковою вимогою здавання «товарових лишків хліба» на приймальні пункти Союзхліба протягом 20 днів після початку жнив. За нездачу хліба повністю та зволікання – «до вищезазначених господарств сільради повинні вживати рішучі репресивні заходи адміністративно-судового порядку». Хлібозаготівельні комісії забирали у селян-твердоздавців усе зерно. 30 вересня 1931 р. Брацлавський райвідділ ДПУ УСРР повідомив про випадки «відмови твердоздавців від здавання хліба». Житель с. Грабовці Й.Стрельчук, судячи з інформзведення начальника райвідділу ДПУ, «...у розмовах про виконання твердого завдання по хлібу сказав: «Я здав весь хліб, а більше не віддам через те, що не маю, навіть і насіння для себе не залишив». Колгоспник П.Паламарчук того ж самого району зазначив: «У селі буде голод, бо у контрактантів та у твердоздавців забрали весь хліб, і що в колгоспі на сьогоднішній день хліба також немає, і що внаслідок голоду може стати зрив існування Радянської влади». В інструкції «Про організацію хлібозаготівлі в одноосібному секторі», яку підписав керуючий справами РНК УСРР А.Блеєр 11 листопада 1932 р., передбачалися рішучі заходи для подолання опору «куркульських господарств» хлібозаготівлі: в «...усіх випадках невиконання ними твердого завдання хлібоздачі треба негайно застосовувати найжорстокіші та найсуворіші з перелічених тут заходів, в тому числі продаж усього майна, арешт і виселення за межі області». Стосовно «куркулів-твердоздавців дозволялося застосовувати репресії» за статтями Кримінального Кодексу УСРР.

Т. з. у 1931–1932 рр. становили 211 тис. т, а в січні 1932 р. виконано 95% його річного плану. У Коростишівському р-ні Київської обл. «тверде завдання по хлібозаготівлі» вручили 12 селянським дворам, а за його невиконання позбавляли корів. 18 листопада 1932 р. Шульгінська сільрада Старобільського р-ну Донецької обл. повідомила, що дуже «саботують заможні господарства, яким доведено тверде завдання, а вони ще й досі не виконали: Григор'єва Векла, якій було дано тверде завдання в кількості 7 ц 50 кг, а виконала лише 3 ц, Пізнік Христя – дано завдання 7 ц 25 кг, не виконала нічого». За уникнення від виконання їх оштрафували – 1350 та 2175 крб. кожній, попередили про стягнення штрафу і хліба за планом Т. з. протягом 24 годин. За невиконання сільрада постановила конфіскувати майно, позбавити права користування садибою й польовою землею. Інколи майно повертали «у справі доведення твердого завдання» до родин червоноармійців, інвалідів, бідняцько-середняцьких дворів. Т. з., яке у 1930–1932 рр. стосувалося переважно «заможно-куркульських елементів», доводили у січні – березні 1933 р. до колгоспників. На початку лютого 1933 р. у с. Вікторівка Березовського р-ну на Вінниччині «довели кожному колгоспникові по 6 пуд твердого завдання зерна і запропонували в обов'язковому порядку принести до колгоспу, а коли не принесуть, то загрожують розкуркуленням». Т. з. накладали протягом 1933 р., а також до середини 1930-х років. 19 вересня 1933 р. твердоздавців Бабанської сільради Бабанського р-ну Київської обл. оштрафували на 361 тис. крб. У листопаді – грудні 1933 р. селян не лише штрафували, але позбавляли майна, виселяли за межі України. Т. з. виявилося індивідуальною формою терору голодом, тому що його виконання завершувалося трагічно для кожної селянської родини.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – Київ, 2008. – С.60, 189, 338, 340; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 185, 398, 598-603, 635; Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 200; ЦДАВО України. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 1665. – Арк. 30, 194; Спр. 1652. – Арк. 4; Спр. 1654. – Арк. 6.

ТЕВНЕН Етьєн *(Thevenin Etienne)* – професор Ун-ту м. Нансі (Франція), дослідник голоду в Україні, ставлення політиків західних країн до Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні. Т. автор кілька ґрунтовних статей про рефлексії західного суспільства щодо визнання голоду 1932–1933 рр. в Україні, писав про нього у часописах Франції, США. Т. висвітлив індивідуальні та групові акції у Франції, спрямовані на визнання Голодомору актом геноциду, розкрив просвітницьку активність та громадянську позицію французьких учених, журналістів – А.Безансона, Г.Мальорі, А.Глюксмана, Н.Верта. Учений започаткував системне дослідження інтернет-ресурсу, особливо «пошукової служби» – yahoo, у пошуках інформації, яка стосувалася безпосередньо голоду в Україні. Сприяв поширенню правди про українську трагедію, консультував студентів Ун-ту Нансі II – дослідників Голодомору, які вивчають документи і спогади очевидців про Голодомор. Т. особисто видав їх збірник французькою мовою, брав участь у наукових конференціях в Україні.

Л-ра і джерела: Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна наук.-теорет. конференція. Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. – К., 200. – С. 129–146.

ТЕЛЯЧИЙ Юрій Васильович – український історик, дослідник системи освіти в Україні 1917–1921 рр., ролі української інтелігенції в національно-культурному розвитку. Народився 15 червня 1970 р. у с. Лисець Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Кам'янець-Подільського

державного педагогічного ін-ту імені В.П.Затонського (1996). Захистив дисертації: кандидатську «Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920 рр.): історичний аспект» (2000), докторську «Участь української літературно-мистецької інтелігенції в національно-культурному відродженні (1917–1921)». (2015). Автор понад 230 праць з історії освіти, політичних репресій, з яких 19 книг, брошур, навчальних посібників. Т. першим виявив щоденник Олександри Радченко про Голодомор в Україні *(див. Радченко О.П.)*. Він є одним з упорядників Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. на Хмельниччині. Учасник міжнародних наукових конференцій про Голодомор. Науково-дослідну роботу Т. поєднує з викладацькою та організаційно-освітньою діяльністю: керівник Управління контролю у сфері вищої освіти Державної інспекції навчальних закладів МОН України (2015–2018).

Л-ра і джерела: Телячий Ю.В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920 рр.): історичний аспект: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Чернівецький нац. ун-т імені Ю.Федьковича. – Чернівці, 2000. – 16 с.; Слободянюк П.Я. «Чорна дошка» України (події 1930-х років) / П.Я.Слободянюк, Ю.В.Телячий. – Хмельницький, 2001. – 126 с. (С. 38–60); Слободянюк П.Я. Педагоги Хмельниччини – жертви сталінських репресій / П.Я.Слободянюк, Ю.В.Телячий, Ю.С.Чемерис. – Хмельницький: ПП «Прометей», 2005. – Ч.1. – 288 с.; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хмельницька область. Книга 1. / Редкол.: Гавчук І.К. (співголова редкол.), Гладуняк І.В. (Співголова редкол.), Слободянюк П.Я. (наук. ред.), Осадча Г.Г. (відповід. ред..), Телячий Ю.В. та інш. – Хмельницький, 2008. – 782 с.; Завальнюк О.М., Прокопчук В.С. Юрій Васильович Телячий: вчений, краєзнавець, освітній діяч (до 45-річчя від дня народження) // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Хмельницький, 2015. – Том 22. – С. 550–558.

ТЕРОР голодом – репресивна форма масового упокорення населення шляхом свідомої соціально-економічної політики радянських органів влади в УСРР 1931–1933 рр., спрямованої на позбавлення продовольства великих груп людей. Явище Т. г. виникло в українських селах першої половини 1930-х рр., організаційними формами якого стали хлібозаготівлі з використанням адміністративно-репресивних заходів вилучення зерна (річний план, план по двору, натуральний штраф, режим «чорних дощок», паспортизація, ізоляція та заборона селянам купувати хліб, борошно, крупи в інших регіонах). Утаємничення і заперечення факту голоду партійно-радянською номенклатурою, заборона будь-якої інформації про голод у пресі, переслідування іноземних журналістів, які висвітлювали в СРСР, ігнорування звернень населення про допомогу, зволікання з оплатою праці колгоспників, катастрофічне нормування натурального змісту трудодня – доказ системної і свідомої політики масового терору голодом.

Львівська газета «Діло» в 1933 р. розглядала явище терору в контексті «постійного голоду» та «винищення фізично свідомих», «масового голоду». Термін «політика терору» з'явився 13 вересня 1933 р. у спільній заяві українських соціалістичних партій про голод в Україні *(див. Феденко Панас)*. Етимологічно і політологічно близькою була фраза «систематично організований голод», використана у французькому щоденнику «Матен» 6 вересня 1933 р. Термін «терор голодом» згадує львівський часопис «Український націоналіст» у 1934 р. Дослідник голоду М.Міщенко опублікував на сторінках «Ukrainian Qiarerly» (1949) статтю, використав визначення «голод як метод терору». У 1950-х рр. термін Т. г. набув сталого використання в історіографії та публіцистиці США, Канади, Західної Європи. Він зустрічається в працях Р.Конквета, Дж.Мейса, В.Гришка, Д.Соловея, О.Підгайного та інших західних дослідників Великого голоду в Україні. На початку 1990-х рр. визначення Т. г. почали застосовувати в Україні.

Л-ра і джерела: Українські соціалісти про лихоліття України // Діло. – 1933. – 13 вересня; Положення на Радянській Україні. Резолюція Центрального Комітету УНДО 24 червня 1933 р. // Діло. – 1933. – 1 липня; Друга стаття «Матена» // Діло. – 1933. – 6 вересня; Mischenko M. Hunger as a Method of Terror and Rule in the Soviet Union // Ukr. Quarterly. – 1949. – Vol.5, N.3. – P.219–225; Конквет Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. – Луцьк, 2009. – С. 24, 110; Соловей Д. Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929–1933 роках. Ч. 1. – Нью-Йорк; Детройт; Скрентон, 1952. – С. 3; Гришко В.І. Москва сльозам не вірить: Трагедія України 1933 року з перспективи 30-річчя (1933–1963). – Нью-Йорк, 1963. – 67 с.

ТЕРЕХОВ Роман Якович – партійний діяч, більшовик, секретар ЦК КП(б)У, перший секретар Харківського міському та обкому КП(б)У (1930–1933), член політбюро ЦК КП(б)У. Народився 13 жовтня 1890 р. в с. Александровка Тимського повіту Курської губ. Член РСДРП з 1912 р. Трудова і революційна діяльність Т. пов'язана з Донбасом. Освіта – «нижча», однорічні курси Комуністичного ін-ту ім. Артема в Харкові (1923–1924). Його партійна і радянська робота відбувалася на Донбасі і Харківщині: заступник голови ЦК КП(б)У, наркома НК РСІ УСРР, секретар Артемівського окружкому КП(б)У (1924–1930). Особисто займався організацією хлібозаготівлі, входив до складу комісії з постачання хлібом робітників Донбасу (квітень 1932 р.),

спільно з С.Косіором та С.Реденсом очолив комісію по придушенню опору селян весною 1932 р. 21 травня 1932 р. Т. виконував доручення ЦК КП(б)У з організації громадського харчування колгоспників 8 районів Харківської обл., які «найбільш потребують допомоги». Наприкінці червня 1932 р. Т. повідомив ЦК КП(б)У про «надзвичайно напружене продовольче становище окремих районів області», а також про «голодовку колгоспників», опухання, «особливо серед дітей», «масовий невихід колгоспників на роботу», «масовий виїзд колгоспників на заробітки за хлібом», про 60 випадків смерті «на грунті голоду і систематичного недоїдання», харчування селян сурогатом, дохлою худобою, про масову смертність в селах Семенівського, Кобеляцького, Чутівського, Глобинського, Нехворощанськогого, Оржицького р-нів. Крім зазначених районів з «яскравою характеристикою випадків голоду в окремих сільрадах і колгоспах», Т. вказував факти опухання від голоду в 34 із 82 районів області. Продовольча допомога на період весняних робіт виявилася недостатньою, тому 50-60% колгоспників не виходили на роботу, виїжджали за хлібом до інших республік. Т. ініціював обов'язкову урядову постанову про сувору заборону «самочинної косовиці недозрілого хліба». Належав до числа тих 50 секретарів ЦК КП(б)У, які на партконференції КП(б)У 6–7 липня 1932 р. визнали нереальним план хлібозаготівлі. Однак присутні В.Молотов, Л.Каганович зламали опір республіканської парторганізації і змусили виконувати хлібозаготівельні завдання. 26 липня 1932 р. Центральна лікувальна комісія Наркомату охорони здоров'я УСРР виявила у Т. «непрохідність кишок», рекомендувала термінову операцію та заборонила виїзд до «районів, де немає хірургів». Однак восени 1932 р. Т. займався хлібозаготівлями в районах Харківської обл., особисто проводив «інструктивні наради уповноважених» на Полтавщині, брав участь в засіданні політбюро ЦК КП(б)У, яке 20 грудня 1932 р. скликав Л.Каганович. Засідання тривало до ранку. Харківська обл. мала здати 12 млн пудів хліба, з яких 5,7 млн за рахунок одноосібників. Т. запропонував «корегувати плани», скасувати скидку для окремих колгоспів, переглянути накладання натуральних штрафів, які виявилися малоефективними, звітував про притягнення до відповідальності 119 членів партії, про винесення «розстрільних вироків» для 144 осіб. Він указав на тиск уповноважених щодо зарахування насіння у фонд хлібозаготівель, але переконував: «ми твердо даємо відсіч». Скаржився на відсутність представників ЦК у справі хлібозаготівлі. 21 грудня Л.Каганович записав до щоденника: «З ранку продовження засідання Політбюро. Тов. Терехов вперто не хоче називати прізвища погано працюючих уповноважених зі своїх великих обласних працівників». Уповноважених відкликали та арештували. Саме тоді, судячи зі спогадів Т., у нього відбулася розмова із Й.Сталіним, який дорікав підлеглому: «Нам казали, що Ви, товаришу Терехов, добрий оратор, виявляється, Ви добрий оповідач – вигадали таку казку про голод, думали нас залякати, та – не вийде! Чи не краще Вам залишити посаду секретаря обкому ЦК КП(б)У та піти працювати до спілки письменників; писатимете казки, а дурні читатимуть». 9 січня 1933 р. Т. доповів ЦК КП(б)У про виконання річного плану хлібозаготівлі у Харківській обл.: 81,3% у селянському, 90,8% у колгоспах, 45,3% в одноосібному секторі. Зізнався про зменшення обсягів заготівлі хліба селянами, тому основним джерелом постачання зерна були колгоспи, у яких забирали навіть насіння. «Ми особливо тиснемо на уповноважених, вимагаємо від них примусити колгоспи, які не виконали плану, негайно вивезти усі фонди і завершити виконання плану,» – наголошував Т. Визнав недостатньо активним і ефективним застосування репресій стосовно колгоспів, тому що в «багатьох випадках у таких колгоспах і після заміни керівництва – хліб продовжує надходити надзвичайно повільно». Підтримував застосування «економічної репресії»: повторні натуральні штрафи, позбавлення худоби та майна, повернення «розкраденого хліба». Репресії проти селян-одноосібників Т. вважав недостатніми, адже з 14 млн крб. штрафу було стягнено близько 4 млн крб. Доручив облвідділу ДПУ перевірку ув'язнених «саботажників», куркулів і спекулянтів у допрах, унеможливити практику їх тимчасових звільнень. Вимагав від уповноважених обов'язкового і максимального стягнення натуральних штрафів з одноосібників, позбавлення їх «присадибної землі, виселяти їх негайно із будівель», а також «забирати й озимий клин». Директива обкому КП(б)У «негайно відбирати» хліб стосувалася куркулів, контрактантів і навіть залізничників, у яких колгоспники і селяни переховували хліб. Подібна вимога стосувалася і млинів. Т. намагався реабілітуватися перед Й.Сталіним і ЦК КП(б)У у справі хлібозаготівлі. Однак виконати план до 5 лютого не змогли. 24 січня 1933 р. пленум ЦК КП(б)У звільнив Т. з посади за «провал хлібозаготівлі», прояв «благодушності», «надзвичайно ганебний провал хлібозаготівель в одноосібному секторі». 7 лютого 1933 р. Т. остаточно звільнили, а ЦК КП(б)У визнав за «...серйозну політичну помилку спробу бюро Харківського обкому провести зміну т. Терехова та обрання на посаду секретаря обкому т. Постишева – нишком, без розгорнутої критики помилок, без потрібних політичних висновків. У лютому – жовтні 1933 р. Т. очолював Донецький обком КП(б)У.

Подальшу номенклатурну долю Т. вирішував Й.Сталін. 28 серпня 1933 р. він зауважив у листі до Кагановича: «Мені здається, що українці хочуть тихцем виставити Саркіса *(див. Саркісов С.А.)* на догоду Терехову. Така комбінація означала б послаблення Донбасу. На мою думку, Саркіс у якості першого секретаря був би сильнішим Шверника, якого можуть осідлати ловкачі із старої компанії донбасівців. Пропоную Саркіса намітити першим секретарем, а Терехова другим, якщо ж останній почне фінтити, зняти його з Донбасу і направити на Далсхід замість Шмідта». Він не вибачив Т. «провалу хлібозаготівлі». На початку вересня Т. не «оформили» другим секретарем, а 7 вересня Л.Каганович повідомив Й.Сталіна: «Терехова треба буде відкликати». 8 вересня Т. «висунули» на посаду голови ЦК Спілки металургів, тобто на профспілкову роботу, на якій він перебував до 1956 р. Т. особисто причетний до організації масового вилучення хліба в колгоспах, колгоспників та селян-одноосібників, що привело до масового голоду.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка, 1931–1936 гг. / Состав: О.В. Хлевнюк и др. – М., 2001. – С. 317, 326, 333–334; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 147, 173, 193, 301, 326, 333, 352, 373; Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України 1918–1991: історія, особи, стосунки. – К., 2005. – С. 271; Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україні та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К., 2001. – С. 54–55, 163, 315, 319: ЦДАГО України. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 205. – Арк. 3.

ТЕРИТОРІЯ Голодомору – адміністративно-географічні, соціально-антропологічні межі масового фізичного винищення людей шляхом штучного та організованого голоду, який вирізнявся інтенсивністю смертності та наявністю соціально-психологічних аномалій (вживання сурогатної їжі, дохлої худоби, домашніх тварин, гризунів, людоїдство, трупоїдство, втрата страху і святості смерті); місце і час скоєння злочину геноциду. Т. Г. не обмежувалася географічними або адміністративними кордонами, позаяк стосувалася сім'ї, роду, вулиці, сіл, які вимирали внаслідок терору голодом. Її формування відбувалося в часі та просторі через зміну соціально-демографічного складу населення регіону та соціально-фізіологічних ознак тривалого недоїдання або голодування, масові прояви морально-психічних та патологічних зрушень людської поведінки. На Т. Г. була відсутня системна реєстрація смертності, заборонялася медична констатація факту голоду, його публічне визнання і звернення до міжнародних організацій про допомогу.

Формування Т. Г. розпочалося восени 1931 р., тобто з одночасним завершенням першого етапу суцільної колективізації і впровадженням карально-репресивної системи хлібозаготівлі. Випадки локального голоду листопада – грудня 1931 р. набули масового явища в січні – лютому 1932 р., а протягом березня – червня родини колгоспників та одноосібників, села, сільради і райони України охопив Голодомор (свідоме позбавлення хліба селян; ізоляція сіл через функціонування загороджувальних загонів; масове вилучення насіння зернових; хронічне недоїдання серед населення, стрімке й неухильне зростання соціального контингенту голодуючих, безпритульних дітей; поширення епідемії тифу, вживання сурогатів, свійських тварин, дохлої худоби, наявність сотень і тисяч опухлих та померлих, випадки людоїдства, трупоїдства). У березні 1932 р. факти масового голоду фіксували органи влади Харківської, Київської, Одеської, Дніпропетровської та Вінницької областей, які констатували «смертність від голоду». Вона стала масовою в 11-ти районах Автономної Молдавської СРР, яка перебувала тоді у складі УСРР *(див. АМСРР)*. 16 травня 1932 р. інформсектор організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У, оцінюючи ситуацію в Уманському р-ні, використовував фрази: «збільшились захворювання від голоду, збільшилась смертність», «виявлено факт людоїдства», «недоїданням охоплені всі села району», «голодування та смертність набрали масового характеру», «опухлих від голоду, яким загрожує смерть, в кожному селі численна кількість». Наявність подібних соціально-демографічних та фізіологічних ознак, які набули масового поширення, демонструвала катастрофічне явище Голодомору. 20 травня 1932 р. бюро Київського обкому КП(б)У визнало факт масового голоду в 30 р-нах області. Отже, майже половина її населення потерпала від хронічного недоїдання, вживання сурогатної їжі, опухання і виснаження. Термінового харчування вимагали 75% дітей колгоспників. У травні Т. Г. поглинула 61, у червні 1932 р. – «мінімум 100 районів» УСРР. 10 червня 1932 р. В.Я.Чубар *(див. Лист В.Я. Чубара)* повідомив Й.Сталіна про райони масового голоду, коли опухлих і померлих «у кожному селі набиралося уже десятки і сотні». Пересічна смертність населення в УСРР першої половини 1932 р., за розрахунками демографів, становила 10%. На Т. Г., яка вражала фактами масового голоду та опухання, опинилося 124 райони, в яких проживало понад 8 млн осіб «сільської людності». Саме вони перебували тоді в епіцентрі Голодомору, тому що його ознаки тоді ще не мали руйнівних соціально-демографічних наслідків у містах.

Звернення українського радянського уряду про надання невідкладної і необхідної допомоги для подолання «голодової катастрофи» були категорично

відхилені Й.Сталіним упродовж другої половини червня 1932 р. Він гнівно засудив «демобілізаторські настрої» В.Я.Чубара і Г.І.Петровського, відмовив у допомозі: «На мою думку, Україні надано більше ніж треба. Дати ще хліба ніяк і нізвідки». Він мав на увазі насіннєву позику – навіть не продовольче зерно для голодуючих. 18 червня Сталін дозволив застосування тактики зменшення хлібозаготівельного плану винятково «для стимулювання посівної роботи», але вимагав його виконання «за будь-яку ціну». 23 червня політбюро ЦК КП(б)У вирішило «додаткового завезення хліба на Україну не здійснювати». 1 липня Й.Сталін особисто вимагав «виконання плану на 100 відсотків», а «...головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів». Він цинічно поставився до голодних селян, визнав, що «...кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще пересуваються по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами та скигленням». Історичний момент локалізації і подолання Голодомору було втрачено. У липні-серпні 1932 р. Й.Сталін ініціював прийняття «драконівських соціалістичних заходів», тобто ухвалення партійно-урядової постанови про охорону громадської власності *(див. Закон про «п'ять колосків»)*, радив «виявляти, конфісковувати і направляти до концтаборів» колгоспників і селян, називав їх «покидьками», тому що вони рятувалися від голоду пошуком продуктів, хліба в іншій місцевості. Замість турботи про них застосовували розстріли.

Директиви політбюро ЦК КП(б)У, особисті вказівки Й.Сталіна «партійно-радянському активу» України, виголошені протягом другої половини 1932 р., модернізували карально-репресивну систему визиску та хлібозаготівлі, яка набула виразних ознак терору голодом. Листуючись із Л.Кагановичем та В.Молотовим у червні-листопаді 1932 р., Й.Сталін постійно використовував етноніми – «Україна», «українці», «українські демобілізатори». Із 23,5 млн селян в УСРР українці становили 22 млн осіб. У 5-ти із 609 районів 1930 р. їх було менше половини населення, у 246 – від 70 до 90%, у 293 районах – понад 95%. За такої концентрації корінної етнонаціональної групи організаторам Голодомору достатньо було позбавити селян хліба, продуктів за адміністративно-територіальним принципом, щоб виморити штучним голодом, покріпачити морально надламаних та фізично виснажених. На території РСФРР у 1932–1933 рр. проживало понад 3 млн українців, особливо на Кубані, Поволжі і Центрально-Чорноземній області.

Незначний спад голоду у липні – вересні 1932 р., зумовлений появою фруктів, овочів та частковим розподілом хліба на трудодні і власним врожаєм, посилився у жовтні – грудні, з початком діяльності так званої «групи Молотова». Розширення зони Голодомору відбувалося пропорційно до виконання хлібозаготівельних планів та інтенсивності застосування адміністративно-репресивних методів (режиму «чорних дощок», натурального штрафу, позбавлення насіннєвих фондів і згортання громадського харчування працюючих колгоспників). Особливістю розвитку Т. Г. в 1933 р. було тотальне ураження сільського населення і вибіркове міського, голодування кожної селянської родини з тенденцією швидкого зростання співвідношення опухлих і померлих, збільшення кількості сіл з фактами масового голоду, розширення його географії по регіонах. Суттєво виросли інтенсивність смертності від голоду серед колгоспників, селян-одноосібників, учителів, дітей і людей похилого віку, зростання кількості безпритульності дітей.

Адміністративно-територіальні межі районів і областей залишалися без суттєвих змін, крім випадків їх поточної реорганізації, але швидко розповсюджувалася Т. Г. У червні 1932 р. столична Харківська обл., де проживало 7,7 млн осіб (з яких 6,2 млн селян), мала 7 районів у «найбільш тяжкому стані» (фаза Голодомору), решта переживали різні стадії голодування. До жовтня 1932 р. було 82 райони, а після реорганізації в області залишилось 64. Станом на березень 1933 р. Т. Г. охопила 21, у травні 42, 1 червня 59 районів, з яких 23 «особливо уражених», 20 червня 61 район опинився в зоні масової смертності від Голодомору. За березень – травень органи ДПУ виявили 420 випадків людоїдства в селах 41 району. Смертність, судячи з оглядів та обстежень співробітників ДПУ, коливалася в межах 30-50%, а в окремих селах була вищою *(див. Харківська область)*. Начальник Харківського облвідділу ДПУ З.Кацнельсон констатував щоденне зростання смертності, яка «настільки розширила розміри, що низка сільрад припинила реєстрацію померлих». Понад дві третини сільрад у кожному районі потерпали від Голодомору, а половина колгоспників – «лежить опухла». Щодня помирали десятки й сотні селян, а Голодомор тероризував близько 5 млн осіб Харківської області.

На території Київської обл. проживало 8,2 млн осіб, з яких 6,9 млн селян. Межі Т. Г., починаючи з 30 районів у червні 1932 р., значно розширились: у лютому 1933 р. 21, у березні 52 з 82 (3,7 млн осіб), у червні 66 (34 «найбільш уражених»). Інтенсивність смерті вражала: у січні – березні щодня помирало 175, 25 березня – 5 квітня 2206, за 9 днів квітня – 3089 осіб, тобто смертність збільшилась у 18 разів. Т. Г. охопила майже усі райони області з населенням 6 млн осіб, хоча випадки голоду і навіть голодної

смерті траплялись у містах *(див. Київська область)*. Вулиці Києва та районних центрів стали тимчасовою Т. Г., яку заполонили виснажені й опухлі селяни, юрби безпритульних дітей, а смерть від епідемії тифу торкнулася й мешканців міст. Відомча статистика смертності від голоду встановлювалася «шляхом обходу квартир голодуючих», яка порайонно коливалась у межах 25-30%, в окремих районах – від 50 до 80%. За даними «обласних оздоровчих комісій» спостерігалось реальне «зменшення цифри померлих», тому що «...перевірка на місцях і прискіпливе вивчення місцевого матеріалу свідчать про значно більші цифри». Сільські ради та загси припинили реєстрацію померлих.

Жоден район Вінницької обл. не уник масового голоду, який розпочався восени 1931 р., досяг високої інтенсивності ураження весною та на початку літа 1932 р. У травні 1932 р. в «найбільш тяжкому стані» опинилися 8 районів, а з кожним наступним «квартальником» хлібозаготівлі Т. Г. на Вінниччині зростала. Уже тоді Голодомор досяг руйнівного апогею в Уманському, Теплицькому та інших районах. У лютому – березні 1933 р. він поглинув 27 районів з населенням 1,1 млн осіб, а 15 квітня 37 районів. До першої групи «ураження» потрапили 9 районів (764 тис.), населення яких «масово недоїдало», у 10-ти (822 тис.) «продтруднощі охопили значну частину сіл», у 14 районах (957 тис. осіб). Голодомор уразив 2,5 млн осіб, майже в кожному селі лежали сотні опухлих селян, серед яких смертність – без госпіталізації хворих на безбілкові набряки – сягала половини, а загалом третини приречених *(див. Вінницька область)*.

В Одеській обл., яка мала 51 район та 3,5 млн осіб населення (2,6 млн на селі), випадки масового голоду виявили весною 1932 р. (зафіксовано 5 районів у «найбільш тяжкому стані»). У квітні 1933 р. голод охопив 27 районів з населенням 1,7 млн осіб (65%). Голодомор проник і до інших районів області, крім зафіксованих в архівних документах *(див. Одеська область)*.

У травні 1932 р. від голоду потерпало населення 5 районів Дніпропетровської обл., у березні 1933 р. – 40 із 49 районів. Начальник облвідділу ДПУ Я.Краукліс визнав «...факт голоду і недоїдання є і в решті районів області». В епіцентрі Голодомору опинилося щонайменше 3,1 млн осіб, а смертність весною 1933 р. у 8 разів перевищила її рівень у 1932 р. У Павлоградському р., селяни якого повстали зі зброєю в руках весною 1930 р. *(див. Павлоградське повстання)*, голод проник в усі села. Смертність пересічно становила 25%, а в окремих селах була значно вищою. Саме із Дніпропетровської обл. надходило 70% повідомлень про масову смертність від голоду *(див. Дніпропетровська область)*.

Аграрно-промислова Донецька обл. була створена 2 липня 1932 р. У її складі було 23 райони з населенням 2,9 млн осіб (1,1 млн селян). У Новопсковському районі від Голодомору потерпали 18 сільрад із 36-ти. У решті сіл, особливо поблизу промислових центрів, голод був, але з меншими руйнівними наслідками (помирали від різних хвороб, тифу, малярії, виснаження). До Т. Г. належали села Старобільського, Волноваського, Старокаранського, Слав'янського, Краматорського, Луганського, Новопсковського, Маріупольського, а загалом – 21 із 23 районів *(див. Донецька область)*.

Не уникла терору голодом і Чернігівська обл. *(див. Чернігівська обл.)*, у складі якої було 36 районів з населенням 2,5 млн осіб. Від Голодомору потерпали селяни 26-ти районів, що встановлено за архівними документами тих років і свідченнями очевидців. У Дмитрівському районі він охопив 39 сіл, а смертність сягала від 184 до 697 осіб в окремих селах.

Т. Г. в УСРР у січні – червні 1932 р. охопила 129, а разом з АМСРР – 140 районів. Протягом першої половини 1933 р. вона сягнула майже 300 районів, топонімічні назва яких зафіксовані у звітах органів влади та службовому листуванні партійно-радянської номенклатури. Пересічна смертність лише за даними 262 районів досягала від 30 до 35%, але в 1933 р. були райони з вищим рівнем смертності. Голодомор 1932–1933 рр. охопив також територію Кубані, Поволжя, Казахстану, у районах яких проживали етнічні українці. У центральних та північно-східних областях РСФРР були локальні й нетривалі явища масового голодування селян. Документальних доказів, які б доводили факт масового голоду в цих районах, особливо у першій половині 1932 р., російські історики «не виявили».

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 168, 171–173, 400, 474–482; Голод та Голодомор на Поділлі. 1920-1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 420, 423, 428, 430, 435, 468–469; Марочко В. Територія Голодомору 1932–1933 рр. – К., 2014. – 64 с.; Марочко В. Голодомор 1932–1933 років на Донбасі. – К., 2016. – 96 с.

ТЕПЛИЦЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Вінницької обл. 1 січня 1932 р. у Т. р. діяло 37 рад (35 сільських) із населенням 79,5 тис. осіб. Селяни чинили опір колективізації, розкуркуленню та хлібозаготівельним кампаніям. Виконання річного хлібозаготівельного плану Т. р. поступово зменшувалося: у 1930/31 р. 104% (13453 т), у 1931/32 р. 71% (13373 т), у 1932/33 р. 95,4% (6556 т). Поняття «заготівля хліба», притаманне дбайливим фермер-

ським господарствам, утратило своє первісне значення. Хлібозаготівлі по-сталінськи означали системне позбавлення селян зернових культур, форму терору голодом. Вони супроводжувались свавіллям влади, репресіями. Для масового і негайного вилучення зерна у селі Чільна Т. р. створили «загін – летюча ескадрилья», тобто хлібозаготівельну бригаду з 400 активістів на чолі з уповноваженим райпарткому. Село перевели на «військовий стан», поділили на «кутки-сотні», а членів бригад розселили у селянських родинах «на постой». Кожен двір підлягав обшуку, для «...харчування бригади забирали в селян без всякого обліку вівці, курей, мед та інші продукти», штрафували колгоспників на 50-100 трудоднів, «викликали до штабів, з якими брутально поводились, наносили різні образи та фізичні знущання». Свавілля стосувалося вагітних жінок, яких соромили перед сусідами і дітьми, роздягали, залякували. Уповноважений райпарткому, крім заохочення фізичного знущання, запропонував «знеособити куркуля», тобто позбавити 6% селянських дворів хліба, крупи, необмолочених снопів, м'яса, сала. Акція «знеособлення» тривала тиждень, а її активними учасниками були члени партосередку, сільради, правління колгоспу, комсомольці. Вони забирали хліб у 40% контрактантів, які не виконали плану до двору, стягували натуральні й грошові штрафи, проводили обшуки. З 10 листопада по 4 грудня 1931 р. бригада «уповноваженого Олексюка» вивезла 210 ц хліба, а 7–27 грудня 800 ц, тому селяни сусідніх сіл «повстали», озброїлись вилами, сокирами. В с. Сокиринці, Пологи, Мишарівка виникли «контрреволюційні угруповання», до яких пристали селяни, «розкуркулені», середняки-твердоздавці, «ображені» активісти, «колишні петлюрівці», сільські службовці. В селах Т. р. з'явилися листівки із закликом до повстання. Уповноважений Олексюк заспокоював місцевих активістів: «Дрібниці, боятися нічого, ніяких волинок і повстань бути не може, у нас на сьогоднішній день 704 колгоспників». Однак «волинки» розпочалися в березні-квітні, супроводжувалися захопленням колгоспних складів, картоплі, буряків, кукурудзи. Голодні селяни вдавалися до «погромів», села охопили масові крадіжки. У грудні 1931 р. села Т. р. поглинув масовий голод, особливо у травні – червні. Секретар Теплицького райпарткому В. Ніконенко повідомляв 13 червня 1932 р. обком про наявність в районі 15 із 35 «дуже уражених сіл недоїданням», це Кивачівка, Цвіліхівка, Стражгород, Велика і Мала Мочулка, Брідок, Побірка, Метанівка, Глибочок, Петрашівка, Важне, Корабеловка та інші. Він визнав факт масового голоду в районі: «У цих селах є смертні випадки від 15-ти осіб до 35-ти осіб в селі, крім них, пухлих у зазначених селах лежить від 15-ти до 30-ти родин. За соціальним станом переважно бідняки, одноосібники, колгоспники і, як виняток, це твердоздавці, до того ж, помирає зазвичай голова родини і діти залишаються на поталу долі». Для голодних дітей створювали ясла, опухлих направляли до лікарень, однак без «допомоги хлібом, ми опинимось перед фактом посилення смертності». Партійний керівник району просив «продпозику» – мінімум 1000 ц, щоб «...уникнути небажаних наслідків, а головним чином, врятувати буряки». Вінницький обком КП(б) У перевірив інформацію секретаря райпарткому і 23 червня підтвердив факт смертності в селах, а також те, що колгоспники «...за відсутності їжі втратили працездатність завдяки опуханню» в половині сіл району. Загальну кількість опухлих встановити по «... району неможливо, оскільки вона (цифра) не стабільна, а щоденно прогресує в бік збільшення». В окремих селах (В. і М. Мочулка, Росоши, Кивачівка) знаходилось по «3-4 дітей зовсім малого віку, які явно обречені на смерть». У 46-ти колгоспах району було 41300 осіб з дітьми (11600 дворів), а харчуванням були забезпечені 27 колгоспів на 2 дні, решта 13 – на один тиждень. Жито і кукурудза призначалися винятково для громадського харчування працюючих колгоспників, які «прошарували» 24% та «пропололи» 3,5% площі цукрових буряків. Повна «відсутність харчування по «одноосібному сектору» і заборона сільрадами видачі борошна контрактантам ставила під загрозу життя цілих родин. Дітей годували борошном, виділеним для забезпечення робіт за контрактами, а виснажених голодом дорослих «евакуювали» до лікарень. Продпозику (1000 ц), яку просили, планували розподілити таким чином: 574 ц для працівників цукрових плантацій, 254 ц для обробітку сої, соняшника, 172 ц «для допомоги потерпілим і яслам». У липні 1932 р. 208 колгоспних сімей залишили колгоспи, подавши заяви про вихід. В окремих селах Т. р. сільради вимагали від священиків половини хліба, відданого їм під час церковно-обрядової служби, грошей прихожан, припинення церковної служби і направлення священнослужителів на роботу до колгоспу. Весною 1933 р. жертвами Голодомору стали сотні селян Т. р., з'явилися випадки людоїдства і трупоїдства. 17 березня колгоспник с. Соболівка зарізав та з'їв доньку семи років, а 30 квітня в районі зафіксували 5 випадків людоїдства. 17 травня 1933 р. «обласна оздоровча комісія» віднесла Т. р. до першої групи районів, у яких «спостерігалося масове ураження недоїданням». Т. р. належав до числа районів масового Голодомору, який розпочався весною – літом 1932 р., набув апогею у 1933 р., рештки якого проявилися в березні 1935 р. Кол-

госпникам за наслідками господарювання 1934/35 р. видали від 300 до 500 г на трудодень, тому в селах Т. р. знову настало «тяжке продовольче становище», навіть були випадки людоїдства в окремих селах. Всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував у Т.р. 52 тис. жителів, відтак втрати порівняно з 1932 р. становили 27,5 тис. осіб, тобто 34,5%.

Л-ра і джерела: Довідник з основних статистично-економічних показників господарств Вінницької області. – Х., 1933. – С. 7, 117.; Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С. 123; Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 228–229, 237, 249, 257, 259. 284, 300–301, 313, 379, 428, 430, 468; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док.і матер. – К., 1993. – С. 398–409.

ТЕРОРИСТИЧНІ акти – термін і явище, які з'явилися в 1929–1933 рр. Т. а. вважалися активні форми спротиву селян примусовій колективізації, хлібозаготівлі, політиці розкуркулення, конфіскації хліба, житла, майна. 1 лютого 1932 р. ДПУ УСРР звітувало про викриття «низки терористичних актів» та арешт 224 осіб за «терпрояви» на Чернігівщині, а загалом було арештовано близько 8 тис. селян, з яких третину становили «куркулі», решту «колишні петлюрівці», «політбандити», «кримінально-бандитський елемент». Пасивний чи активний опір селян хлібозаготівлі вважався Т. а. 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У вимагало від «каральних органів пролетарської диктатури – ДПУ, суд, прокуратура» застосовувати «рішучі удари» по «куркульським елементам». Політбюро наполегливо пропонувало: «Усі справи про терористичні акти, підпали, розкрадання державної і громадської власності повинні бути розслідувані швидко і до кінця, а до винних без пом'якшення повинні бути застосовані найсуворіші засоби покарання». Серед притягнутих за «сільський терор» 70% становили «соціально близькі прошарки» - робітники, селяни, колгоспники», а так звані «куркулі» від 20 до 29%. До них застосовували не лише ув'язнення в таборах, а й розстріли за рішенням судових трійок. На початку січня 1933 р. ДПУ УСРР звітувало про викриття 436 «терористичних проявів», серед яких 64 вбивства активістів, 93 поранень, 211 підпалів помешкань (клубів, сільрад, будівель правління колгоспів). «Динаміка терору», про яку повідомляли чекісти, розподілялась на «фізичний терор» (проти осіб) і «майновий терор». Станом на 25 січня в селах України заарештували 38 тис. осіб. Найбільш активними виявилися Харківська, Вінницька, Чернігівська обл. Однак у селах Дніпропетровської обл. «фізичний терор становив 81%» за кількістю «терактів», на Чернігівщині 58%, на Вінниччині переважали підпали. Т. а. як форма опору селян мали груповий та індивідуальний вияв. Серед притягнутих за контрреволюційну діяльність осіб – голодні «терористи» становили від 9 до 10%. Переважали крадіжки хліба, антирадянська агітація. Т. а., а також інші форми соціального протесту селян, виявилися стихійним рухом опору проти Голодомору.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 60, 396, 465, 631, 633; Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 226–227.

ТЕТІЇВСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Київської обл. У 1927 р. Т. р. належав до Білоцерківської округи, на території якого проживали 28233 особи, з яких 26869 етнічних українців. Внаслідок реорганізації округи в 1930–1931 рр. територія Т. р. збільшилася до 649 кв км, на початку січня 1932 р. тут діяло 8 сільрад та мешкало 55160 осіб. Примусова колективізація, політика розкуркулення та хлібозаготівлі зруйнували звичний уклад життя селян, призвели до масового голоду. Його перші випадки почали з'являтися в листопаді-грудні 1931 р., а масовий голод охопив села Т. р. протягом першої половини 1932 р. 18 лютого 1932 р. селянин с. Кашперівці Т. р. скаржився голові ВУЦВКу Г.І.Петровському на те, що «як в селі, так і в районі мої вороги щораз більше збиткуються наді мною та моєю сім'єю», «забрали в мене, як я Вам вже писав, харчові продукти, та голодних і голих вигнали зимою з хати та вислали на чуже село». Позбавлення селян хліба, майна, житла стало тоді звичним явищем, а виконання хлібозаготівельного плану – першочерговим завданням сільрад. Разом з уповноваженими району вони застосовували адміністративно-репресивні заходи, вивозили зерно на приймальні пункти. У квітні – травні 1932 р. Т. р. належав до районів, які перебували у «найбільш важкому стані». Термінової харчової допомоги вимагали 50% дітей. Колгоспники не виходили на роботу, залишали колгосп, шукали хліба в інших регіонах, їли різний непотріб. Затримка розподілу хліба на вироблені трудодні в серпні – вересні лише поглибила ситуацію в селах Т. р. Господарства спромоглися виконати 66% обсягу листопадового плану хлібозаготівлі, тому з крамниць «вивезли всі товарні запаси, низку сіл занесли на чорну дошку». Голод набрав ознак Голодомору. Вимирали цілими родинами, вживали дохлу худобу, котів, собак. Сім'я Л.А.Сенченко з с. Черепин Т. р. мала 9 душ, а залишилось живими лише троє дітей. У селі були випадки людоїдства. «Страшне робилося, згадувала вона, – люди валялися, як солома, по дорогах; а тоді виділили одну підводу і чотири чоловіки їздили, збирали мертвих. За кожного мертвого їм давали маленький

шматочок хліба, то вони й старалися. Було, приїдуть у двір, лежить чоловік, ще дише, а «похоронники» тягнуть на віз. Чоловік проситься: «Хлопці, я ще живий». – «А нам все одно – аби до щоту, за тобою завтра не приїдемо, бо на іншій вулиці будемо збирати». 15 лютого 1933 р. Київський облвиконком доповідав Раднаркому УСРР про те, що у с. Черепин «одноосібниця громадянка Б. зрізала і з'їла дочку 10 років. Тепер Б. та друга її дитина при смерті». У с. Скибинці Т. р. «родина колгоспника, що складається з 3 дітей, з яких найстарший має 15 років, забила та з'їла чужого хлопчика, а також з'їла частину трупа померлої матері». У с. Ненадиха селяни чинили активний опір хлібозаготівельним бригадам, вдавалися до збройних сутичок з міліцією, приховували хліб, щоб вижити, однак його знаходили комсомольці, уповноважені. М.П.Цовбун (мати української поетеси С.Йовенко), якій у 1933 р. було 11 років, згадувала обставини голодної смерті її родини: «Першим помер брат. Мама йому ще зробила дерев'яну домовину. Бабуні теж пощастило її поховали в труні. А от для Катрусі вже домовини не було. Разом з сусідкою Феодосією Сломінською мама самі викопали яму, тоді загорнули тільце моєї п'ятирічної сестрички у сіреньке баєве одіяльце і понесли на кладовище». Самій вижити вдалося лише тому, що мама працювала «на буряках», тобто отримувала баланду і шматок хліба під час прополювання цукрових буряків.

З червня 1933 р. лікарі Наркомату охорони здоров'я УСРР зафіксували 11 тис. голодуючих селян, які підлягали негайній госпіталізації. «Зазначені вище цифри, – наголошувалося у звіті наркомату, – потребують до себе критичного ставлення, з одного боку, внаслідок абсолютно недолугого обліку дійсно потребуючих (Тетіївський район 10480, а насправді 22000 з лишком)». Органи влади суттєво занижували смертність від голоду, а загси перестали її реєструвати. Матеріали відомчої статистики виконавчих органів влади Т. р., які не підлягали оголошенню, свідчать про факт охоплення Голодомором половини населення, хоча не було села, жителі якого не стали б жертвами геноциду. Всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував у Т.р. 36,4 тис. жителів, відтак втрати порівняно з 1932 р. становили 20,8 тис. осіб, тобто 36,3%.

Л-ра і джерела: Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С. 123; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки перепису населення 1926 р. Статистика України № 96. – Х., 1927. – С. 17; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 422; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 168, 172, 188, 266, 376, 527; 33-й: Голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 280, 323; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

ТИЖДЕНЬ пам'яті Голодомору – меморіальні заходи у Нью-Йорку, організовані Українським конгресовим комітетом Америки 10–15 листопада 2003 р., Постійним представником України при ООН, Світовим конгресом українців, ученими Інституту Гарімана Колумбійського ун-ту. Т. п. Г. розпочався з міжнародної наукової конференції в Інституті Гарімана 10 листопада, а завершився службою у церкві Св. Юра. Брали участь представник України в ООН В.Кучинський, міністр закордонних справ К.Грищенко, від української громади А.Лозинський, від США Посол в ООН Д.Негроконте. До меморіальної ходи доєдналося 2500 осіб. В рамках Т. п. Г. українська делегація пропонувала ООН визнати Голодомор в УСРР 1932–1933 рр. актом геноциду *(див. Спільна Заява 58-ї сесії ГА ООН)*. В штаб-квартирі ООН відбувся вечір-реквієм пам'яті жертв Голодомору в Україні за участі хору «Думка».

Л-ра і джерела: Тиждень пам'яті українського Голодомору-геноциду в ООН // Гомін України. – 2003. – 1 грудня.

ТИЛІЩАК Володимир Семенович – український історик, археолог, дослідник Голодомору. Народився 14 липня 1975 р. у с. Доброводи Монастириського р-ну Тернопільської обл. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Тернопільського педагогічного ін-ту (1998). Кандидат історичних наук у галузі археології (2014). Співробітник Українського ін-ту національної пам'яті (2007–2010), куратор наукових конференцій, організатор та упорядник меморіальних виставок з Голодомору. Один з упорядників виставки «Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу» (2007), а також інформативно-просвітницької виставки «Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу» (2008). У 2010–2015 рр. входив до складу Громадського комітету з ушанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, співучасник громадсько-меморіального заходу «Запали свічку пам'яті!». Ініціатор та упорядник першого в Україні меморіального видання «Людяність у нелюдяний час» (2013), до якого увійшли зібрані спогади 140 очевидців Голодомору, які рятували односельчан та надавали ситуативну матеріальну допомогу. Пошукова робота над проектом розпочалася у 2009 р., але не була реалізована через ліквідацію 9 грудня 2010 р. Українського ін-ту національної пам'яті (за указом Президента України В.Ф.Януковича). Книга «Людяність у нелюдяний час» була презентована у Львові та Києві 18–23 листопада 2013 р. Людей, які давали хліб голодним, упорядники називали «доброчинцями». До них зараховані і голови колгоспів, сільських рад, а

підставою їх меморіалізації є спогади односельчан. На початку 1930-х рр. організатори колгоспів примусово усуспільнювали землю, реманент, майно селян, що стало однією з причин голоду, а в роки Голодомору їх уже рятували. Випадки подібного «доброчинства», коли посадовці в селах видавали зерно на вироблені трудодні або справді ділилися власним хлібом, безумовно, траплялися. Однак у «нелюдяний час», тобто в умовах масового терору голодом, людяність як прояв християнського милосердя, любові і поваги до людини, її права на життя – була явищем випадковим. Голодні люди зосереджувалися на формах індивідуального порятунку, їли котів, собак, вдавалися до крадіжок продуктів у колгоспах та в сусідів. Випадки людоїдства, трупоїдства як соціально-психічна аномалія, що набула поширення в Україні 1932–1933 рр., свідчили про те, що смерть втратила тоді почуття страху і святості. Антропологи і соціологи тих років вказували на системні порушення психіки людини, її зосередження на пошуках способів виживання *(див. Сорокін П.О.)*. Людинолюбство через прояви милосердя і людських чеснот у роки Голодомору були явищем поодиноким і ситуативним. Своєчасний розподіл хліба на трудодні головами колгоспів – не подвиг і героїзм, а статутна вимога. Свідоме залишення зерна у відходах (полові), приховування насіннєвого зерна, його видатки на так зване громадське харчування *(див. Громадське харчування колгоспників)*, до якого вдавалося правління колгоспів, вважалося саботажем та «розбазарюванням». Подібні дії диктували виробничі потреби, почуття відповідальності за сівбу озимих та ярих культур, а також за збереження робочої сили, тобто колгоспників. До одноосібників ставлення було класово обумовленим, а факти допомоги мали родинну мотивацію. На початку грудня 1932 р. каральнo-репресивні органи засудили понад тисячу посадовців в колгоспах Дніпропетровщини, з яких 59 розстріляли за те, що вони не виконали службових зобов'язань, займалися «розбазарюванням» насіння та резервних фондів, тобто надавали колгоспникам хліб. Формально вони були «доброчинцями». До них належав і В.Кабанюк – голова колгоспу с. Петрова Солониха Миколаївського р-ну Одеської обл., згаданий у книзі «Людяність у нелюдяний час». Таке видання та його меморіальна складова – справді «перший крок у шляхетній справі», але науково відповідальний, тому що людяність і ситуативне доброчинство голів колгоспів та сільрад – поняття і явища історично суперечливі. У травні 2014 – січні 2015 р. Т. працював заступником директора Українського ін-ту національної пам'яті, з лютого 2015 р. заступником голови *(див. В'ятрович В.М.)*.

Л-ра і джерела: Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу. – К.: УІНП, 2007. – 65 с.; Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу. – Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – 48 с.; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 281; Людяність у нелюдяний час. Доброчинці в часи Голодомору. 1932–33 / Упоряд. В.С.Тиліщак, В.М.Яременко. – Львів: Часопис, 2013. – С. 8, 12, 43.

ТИМОШІВКА – село Маньківського р-ну Київської обл. У 1927 р. Т. належала до Кам'янського р-ну Черкаської округи, а сільрада охоплювала 559 дворів з населенням 2451 осіб, з яких 2442 українці. У 1929 р. було заснувано колгосп ім. Сталіна, але в 1931 р. селяни масово виходили з нього, тому його реорганізували. Головою колгоспу став К.І.Патика, а сільради – Д.Й.Мельник. Найкращі будівлі заможних селян конфіскували і передали для адміністративних органів місцевої влади. До кожного двору почали доводити «твердий план», вимагали його виконання, забирали увесь хліб. Масовий голод у Т. розпочався з січня 1933 р. Селяни вживали різні сурогати, у селі траплялися випадки людоїдства – троє дітей селянки О.Загородньої «пообгризали одне одному вуха, носи і повмирали». У селі працював штатний гробокопач, що «вивозив мертвих, яких збиралося за день-два, і скидав в одну яму, заповнив – копав другу». Інколи закопували ледве живих. Колгоспникам, які були пухлими, але працювали, видавали «шліхту» – розбавлене водою борошно. Однак вони помирали, навіть цілими сім'ями, а сільради забороняли називати справжню причину смерті – голод. Весною 1933 р. у Т. померли 283 особи, не рахуючи зниклих дітей, у той час як за роки війни 1941–1945 рр. село втратило 35 односельчан.

Л-ра і джерела: 33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал. – К., 1991. – С. 327–333; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України № 96. – Х., 1927. – С. 181.

ТИМЧАСОВІ правила трудового розпорядку в колгоспах – порядок організації трудової діяльності колгоспників у 1933 р., встановлений радянським урядом. 17 березня 1933 р. ЦВК та РНК СРСР встановили нові правила «відходництва» колгоспників, скасувавши усі попередні постанови, які регулювали умови найму робочої сили для промислового будівництва. Правлінням колгоспів категорично заборонялося відряджати колгоспників на виробництво без укладання трудової угоди з відповідними органами, а «тих літунів-колгоспників, що перед сівбою самовільно лишають колгосп, а потім перед збиранням й мо-

лотьбою повертаються до колгоспів, щоб розкрадати колгоспне добро» – позбавляли трудоднів і виключали з колгоспу. 8 квітня 1933 р. Наркомат земельних справ УСРР видав «Тимчасові правила трудового ладу в колгоспах», згідно з якими колгоспник не мав права призначати на роботу замість себе членів свого двору, особливо дітей і підлітків. Колгоспник у першу чергу повинен був виконувати роботу в колгоспі, а у вільний від неї час працювати на своїй садибі. Робота на присадибній ділянці вважалася прогулом і каралася штрафом – 5 трудоднів. 10 квітня 1933 р. газети опублікували «Тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах», які були обов'язковими для всіх. Жоден колгоспник не мав права працювати поза колгоспом без дозволу правління або бригадира, запізнюватися на роботу, а повинен був з'являтися у визначений час без особливих нагадувань. Перерви на сніданок або обід відбувалися винятково з дозволу бригадира. Заборонялося залишати роботу до прибуття чергової зміни. За невихід на роботу, крім штрафу, в обов'язковому порядку встановлювали «відробітки». Вихідним днем вважалася неділя. 10 квітня 1933 р. Раднарком УСРР заборонив колгоспам виділяти землю для розширення присадибних ділянок колгоспників, встановив норму – спочатку робота в колгоспі, а після неї у власному господарстві. Фактично відбулася соціальна ізоляція селян, особливо в умовах заборони їх виїзду із сіл до інших районів за хлібом, харчами.

Л-ра і джерела: Правда. – 1933. – 18 березня; Комуніст. – 1933. – 9 квітня; Про присадибні землі колгоспників. Постанова РНК УСРР. 10 квітня 1933 р. // Збірник узаконень України. – 1933. – №20. – Арт. 248; Комсомолець України. – 1933. – 10 квітня; Тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах. Наркомзем УСРР. 8 квітня 1933 // ЗУ України. – 1933. – №22. – Арт. 279.

ТИРСА – їжа голодних селян в Україні 1932–1933 рр. До борошна, щоб збільшити вагу паляниці хліба, додавали тирсу, яка залишалася на пилорамах після виготовлення лісоматеріалів. Т. додавали до полови, змішували з меленими жолудями, кукурудзяними качанами. «Їли тирсу з дерева, товкли облузані качани з кукурудзи, в соломі старій шукали зернятка, розгрібали торішнє листя, видавлювались кісточки з вишень і слив, бо душа боліла їсти», - згадував мешканець с. Ганша на Полтавщині М.Т.Михайленко.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору / Зібрав і упоряд. О.Різників. – Одеса, 2003. – С. 137.

ТИЩЕНКО Юрій Пилипович – видавець, публіцист, український громадський діяч у Чехословаччині. Народився в 1880 р. Створив та очолив видавництво «Дзвін» (1913), яке друкувало праці В.К.Винниченка. Жив і працював у Відні, Берліні, Празі. Т. був секретарем Комітету допомоги голодуючим, керував роботою пресового бюро, член Українського національного об'єднання в Німеччині (1939). 9 вересня 1933 р. написав листа В.К.Винниченку, у якому констатував наявність політичної цензури в УСРР, «державного кріпацтва в найогидніших його формах», «груп рабів-кріпаків» у колгоспах. Він називав П.Постишева «катом», «московським емісаром», покликаним і призначеним для русифікації України. Т. підкреслив готовність українського народу позбутися «московського Гітлера», «скинути ярмо огидного кріпацтва – фізичного й духовного», а також визнав те, що у 1918 р. «нашою виною була й перемога московського большевизму», відтак висловив сумнів стосовно ідей соціалізму і комунізму, якими марив В.К.Винниченко. «Я не підрахував, як деякі сміливі писаки, – наголошував Т., – скільки вмирає людей на Україні з голоду і не буду твердити, що за сей рік вимерло там 10 млн люду. Але із радянської преси і з листів, які одержую з ріжних кінців України, можу сказати, що такого голоду, такого вимирання і, нарешті, такого знущання над духом і тілом народу – Україна не бачила від часів Батиєвої навали на нашу землю». Т. заявив власний «протест перед політикою ката Сталіна і його банди на Україні», заперечував будь-яку підтримку «ідей комунізму», про які писав В.К.Винниченко у своїх книгах. Помер Т. у 1953 р. в Празі.

Л-ра і джерела: Ми б'ємо в Великий дзвін. Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 59–61.

ТКАЧЕНКО Григорій Іванович – студент Київського рибоводного технікуму (1930–1932). Народився 1912 р. в с. Карабачин Брусилівського р-ну Київської губ. Член ЛКСМУ (1928). 18 червня 1932 р. написав та відправив листа секретарю ЦК КП(б)У С.В.Косіору, у якому інформував про деградацію села, про масовий голод. «Людство страшенно голодає. Я просто не розумію, і коли б мені хтось авторитетний доводив хоч як десь в 1927–1928 рр. про те, що при Радянській владі можуть помирати на роботі з голоду, я не повірив би і висміяв би або й зовсім нагнав би його, вважаючи ідіотом, контрреволюціонером і як завгодно. Ну, а що ми маємо зараз? Десятки й сотні випадків, коли колгоспники виходять в поле і зникають, а через декілька днів знаходять його аж провонявшим й так його без жалю, наче це цілком природньо, заривають в яму й квит, а на другий день цього ж, що заривав, попереднього, находять труп – мруть з голоду», – писав Т. Він повідомляв про голодування студентів, про епідемію туберкульозу як наслідок недоїдання, тому питав С.Косіора: «Скажіть, хіба це шляхи до со-

ціалізму – це шляхи до гнойні і згубств, хіба так можна будувати соціалізм?» Т. звинувачував керівництво, «політиків, що навчились тільки виступати і кидати красномовні фрази, а вони зараз зовсім безцінні, бо на практиці зовсім інше». Визнав будівництво соціалізму подібним чином – «ідіотським шляхом».

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 183–186.

ТОВАРНА книжка Торгсину (ТКТ) – розрахункові персональні книжки єдиного зразка для обліку куплених товарів системи торгсину *(див. Торгсин)*. Вони мали кілька функціональних назв – «розрахунково-товарні книжки», «заборні книжки».

16 лютого 1933 р. заступник голови в/о «Торгсин» М.Н.Азовський повідомив контори про відправлення зразків «забірних («товарних») книжок», які впроваджувалися в містах із 20 лютого замість Товарного ордера торгсину (Тот). Вони мали три серії. Дві перші складав аркуш паперу, поділений на дві рівні частини, кожна з яких ділилася на шість частин. Відмінність між першою і другою серією була одна: перша мала серію чорного, друга червоного кольору. Перша серія застосовувалася тоді, якщо сума проданих цінностей не перевищувала 9 крб. 99 коп., а друга в межах 10 крб. – 24 крб. 99 коп. Книжки третьої серії (чорні шрифти) були розраховані на 10 обмінних операцій, двох перших – на п'ять. Вони фіксували прийом цінностей від 25 крб. і більше. Основний талон ТКТ містив прізвище, ініціали власника. Книжки заповнювалися чорним чорнилом доброї якості, видавалися за підписами контролера та касира, а приймальний пункт відрізував контрольний ордер книжки перед врученням її власнику. ТКТ видавалися також у випадку валютного переказу, але на підставі довідки банку.

Наркомфін СРСР встановив термін заміни товарних ордерів *(див. Товарний ордер торгсину)* на ТКТ: для Москви, Ленінграда, Харкова – до 20 травня, для Києва, Одеси, Мінська, Баку та інших міст – до 15 червня 1933 р. Перехід до ТКТ ускладнив роботу касово-контрольного апарату магазинів, збільшив черги, тому 26 квітня 1933 р. заступник голови об'єднання Ю.С.Бошкович вимагав додаткового «штату касово-контрольного апарату». Отож замість номінального «ТОТ» постали окремі купюрні талони конкретного товарного змісту. ТКТ мали два типи: іменні та одноденні. Остання була розрахована на пред'явника з печаткою «одноденна» без прізвища. Загалом діяло шість серій ТКТ: перша вартістю до 50 коп., друга – до 1 крб., третя – до 3 крб., четверта – до 5 крб., п'ята – до 10 крб., шоста – до 100 крб. Кожна серія мала власну титульну літеру і відповідний порядковий номер. ТКТ складалася з двох частин: титульного і контрольних талонів, захищалася спеціальною сіткою, а контрольні листи мали різні номінали (від 1 коп. до 10 крб.) та формат. Книжки першої серії, вартістю до 50 коп., складалися виключно з дрібних купюрних контрольних листів номіналом від 1 до 5 коп. Решта серій у лівій частині разом з титульним листом містили дрібні контрольні листи на суму в 1 крб. (номіналом від 1 до 15 коп.), а праворуч – великі купюри (від 25 коп. до 1 крб.). Якщо в книжці контрольних листів було більше, ніж потрібно, зайві відрізалися. Термін дії товарної розрахункової книжки обмежувався трьома місяцями, після чого покупець мав замінити її на нову. Проіснували «заборні» товарні книжки до жовтня 1934 р., коли були замінені на товарні книжки нового зразка. Останні діяли до лютого 1936 р.

Вони були іменними, мали разові квитанції, виготовлені Держзнаком у Москві. Власник цих зразків ТК прикріплювався до конкретного магазину. Існували три типи книжок: для звичайного отоварення в магазині, для отримання валютних переказів і для портової мережі торгсину. Для звичайної торгівлі випускалися іменні розрахункові книжки двох зразків: від 1 до 10 крб. та від 10 до 100 крб. Кожна супроводжувалася літерою з шифром та регіоном її отоварювання, а посередині ставили порядковий номер. Книжка мала шість смуг: перша (верхня) смуга складалася з лівого титульного талону та правого контрольного ордера, які визначали її приналежність власнику та загальну суму, на яку він міг придбати товар. Решта п'ять смуг слугували для отоварювання та складалися з корінця розрахункового талону, де реєструвалося отоварювання, контрольної стрічки з цифрами для оперативного контролю за залишком по книжці та розрахункового талону. Якщо в розрахункових книжках до 10 крб. контрольні стрічки мали два ряди цифр (знизу – в карбованцях від 1 до 10, а зверху – десятками копійки від 10 до 90), то в книжках до 100 крб. знизу були десятками карбованці від 10 до 100, а згори - карбованці від 1 до 9. Строк дії розрахункової книжки обмежувався 3 місяцями.

Іменні розрахункові книжки для портової торгівлі випускалися одного зразка, своєю формою нагадували книжки для звичайної торгівлі, відрізнялися від них лише кольором та написом «для портової торгівлі». Разові квитанції випускалися виключно для кількох крамниць з невеликим обігом, підпорядкованих обласній конторі чи великому універмагу, та являли собою так званий куст. Випускалися вони серіями двох зразків (до 1 крб. та до 10 крб.) на захищеному контрольною сіткою папері. Разова квитанція мала дві частини: на одній зазначалася сума, на яку здавач міг придбати товар, інша складалася з контрольних смуг.

Разові квитанції діяли лише в універмагах Москви, Ленінграда, Харкова, Одеси та Києва, у решті міст країни клієнтам видавали одноденні квитанції, які обов'язково мали отоварити у день видачі.

Л-ра і джерела: Осокина Е.А. Золото для индустриализации: „Торгсин». – М., 2009. – С. 90.; Поливанов В.А. Учет и организация работы в торговой сети Торгсина (практическое руководство) / Под редакцией М.Н. Азовского. – М.: ЦУНХУ Госплана СССР - В/О «Союзоргучет», 1935. – С. 70.; ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 22; Денисов А.Е. Бумажные денежные знаки РСФСР, СССР и России 1918–2005 годов. – М., 2007. – С. 5–53; ДА Вінницької області. – Р. 485. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 41.

ТОВАРНИЙ ордер Торгсину (ТОТ) – номінальні паперові торгсинівські гроші, які діяли в мережі магазинів обласних та районних центрів. ТОТ мав номінали в копійках (1, 3, 5, 10, 20, 50) та карбованцях (1, 3, 5. 10, 25), містив факсимільні підписи голови та члена правління, печатку з назвою міста використання, а на звороті – правила користування. Перший випуск виходив до кінця 1932 р. на папері з водяними знаками. ТОТ номіналом в одну копійку мав серію – літеру «А». Від 1 до 10 коп. – параметри 75 х 55 мм. Карбованці позначалися літерою «А» та шестизначним паперовим номером. З грудня 1932 р. ТОТ другого випуску друкувалися на папері без водяних знаків і діяли до липня 1933 р. На початку січня 1933 р. валютно-фінансовий сектор об'єднання «Торгсин» констатував «повний перехід Торгсину до системи оплати залучених цінностей товарними ордерами», зазначив абревіатуру «ТОТ». Товарні ордери Торгсину друкувалися без нумерації, але з двома літерами «АА»; карбованці – з серією «АА» та семизначною цифрою. Купюра номіналом від 1 до 50 коп. мала параметри 80 х 50, а в карбованцях (1–5) 110 х 65, від 10 до 25 крб. – 120 х 70 мм. З березня 1933 р. правління «Торгсин» встановило «крайні терміни для прийому товарних ордерів в/о «Торгсин» (ТОТ) нашими торговими пунктами для оплати за відпущені товари»: для Москви, Ленігграда, Харкова – 20 квітня; Мінська, Києва, Одеси – 15 травня; для решти міст і контор – 1 червня 1933 р. Прострочені товарні ордери не приймалися для сплати. Згодом ТОТ замінили на товарні книжки *(див. Товарні книжки Торгсину)*.

Л-ра і джерела: Денисов А.Е. Бумажные денежные знаки РСФСР, СССР и России 1918–2005 годов. – М., 2007. – С. 51–53; Осокина Е.А. Золото для индустриализации: „Торгсин». – М, 2009. – С. 121.; ДА Вінницької області. – Р. 485. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 41.

ТОВАРНА репресія – цілеспрямоване і системне припинення централізованого постачання сіл товарами першої необхідності у зв'язку з невиконанням ними річних і подвірних планів хлібозаготівлі. Наприкінці 1931 – у першій половині 1932 р. постачання сіл промисловими товарами здійснювалося через кооперацію з метою стимулювання сільгоспробіт, особливо проведення жнив та прополювання бурякових плантацій. 30 жовтня 1932 р. В.Молотов повідомив Й.Сталіна про те, що в районах хлібозаготівлі використовують «промтовари як засіб заохочення, а позбавлення частини промтоварів як репресію стосовно колгоспників і особливо щодо одноосібників». 11 листопада 1932 р. РНК УСРР видав спеціальну інструкцію про організацію хлібозаготівлі в одноосібному секторі, якою передбачав стягнення різних штрафів, податків, самообкладання. 14 листопада бюро Харківського обкому КП(б)У надіслало директивного листа обласним і районним промбазам державної торгівлі, кооперації з вимогою «призупинити повністю відвантаження товарів за листопадовим планом на село». Товариства споживчої кооперації формували списки «одноосібників, колгоспників, які не виконували своїх зобов'язань по здачі хліба», відтак не обслуговувалися ними. 27 листопада 1932 р. Одеський обком КП(б)У вимагав від райкомів «організацію товарних репресій та інших заходів рішучого натиску на колгоспи та одноосібників, що саботують виконання плану хлібозаготівлі». Село Святотроїцьке Троїцького р-ну оголосили занесеним на «чорну дошку» *(див. Чорні дошки)*, тобто позбавили повного завезення промислових і продовольчих товарів. 29 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало недостатнім «стосовно одноосібників позбавлення права купівлі товарів» без оприлюднення у громадських місцях списків господарств, «підданих цій репресії». Було визнано неприйнятним те, що представники влади «не застосовують репресії до окремих вдало обраних господарств», а також «...не попереджують про застосування більш гострих заходів (наприклад, натуральних штрафів, позбавлення присадибної землі тощо)». Натурштраф став складовою частиною Т. р., руйнував селянське господарство і штовхав його на голодну смерть та соціальну руїну. На кінець листопада – початок грудня десятки колгоспів і селянських дворів були занесені на «чорні дошки», тобто їх позбавили права купівлі продуктів і промтоварів безпосередньо в селі. 2 грудня 1932 р. Наркомзем УСРР звітував про «застосування репресій до твердоздавців та одноосібників» і «застосування товарових репресій». Вони торкнулися понад 107 районів та 514 сіл, у яких повністю вивезли «крам», тобто промислові товари. Зазначалося, що «вилучення краму з районів і сіл за сучасних умов не досягає своєї мети, оскільки мешканців таких районів та сіл не позбавлено мож-

ливості купувати крам у сусідніх селах або районах». 8 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У інформував секретаріат ЦК ВКП(б) про те, що «позбавлення завозу товарів» не досягає впливу Т. р., позаяк село має сірники, сіль, гас, які, хоч і за високими цінами, можна купити в райцентрі, тому пропонував застосовувати натурштраф в якості репресії – позбавлення корів, свиней. Т. р. діяли протягом 1933–1934 рр., втративши силу після скасування карткової системи хлібопостачання.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – Київ, 2007. – С. 360, 374, 386, 418, 423, 438, 458.

ТОРГСИН – спеціальна державна контора для торгівлі з іноземцями (російською « торговля с иностранцами, тому торгсин»), забезпечення іноземних туристів, і моряків у радянських портах, система торгівлі дефіцитними промисловими і продовольчими товарами за валюту та побутове золото. Т. створено 18 липня 1930 р. за постановою Наркомату торгівлі СРСР з метою «мобілізації валюти» в іноземних інженерів, робітників, туристів, моряків. 4 січня 1931 р. Т. з'явилося Всесоюзне об'єднання для торгівлі з іноземцями на території СРСР, але збереглося лаконічне визначення – Торгсин. У роки Голодомору абревіатура мала фольклорне тлумачення: «Товарищи Опомнитесь Родина Гибнет Сталин Истребляет Народ». Першим головою правління Т. був М.І.Шкляр, якому належала ідея та ініціатива заснування внутрішньої форми торгівлі з іноземними громадянами. У березні 1931 р. директор московського універмагу №1 Є.В.Курлянд *(див. Курлянд Ю.В.)* запропонував Наркомзовнішторгу продаж дефіцитних товарів в обмін на побутове золото населення (ювелірні вироби, посуд, весільні каблучки, нагрудні хрести, нагороди, годинники). 14 червня 1931 р. Наркомат фінансів СРСР дозволив обіг золотих карбованців царської Росії в системі Т., а 18 вересня валютні перекази із-за кордону. З листопада 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) доручило Наркомзовнішторгу СРСР організацію закупівель побутового золота в обмін на товари, а 10 грудня 1931 р. Раднарком СРСР надав Т. офіційне право закупівлі побутового золота. Одночасно із золотозаготівельними операціями Т. розпочалися роботи з видобутку золота на Колимі, навіть організовано трест «Дальстрой», директором якого призначили чекіста Е.П.Берзіна. У 1932–1933 рр. «Колимзолото» займалося підготовкою родовищ, а промисловий видобуток золота припав на 1934–1936 рр.: у 1934 р. – 5,5 т, у 1935 р. 14,4 т, у 1936 р. 32,4 т. У 1933 р. планували добути 15 т, а досягли лише 775 кг. Закупівля побутового золота через систему Т. тимчасово компенсувала «простой» промислового видобутку золота на Колимі, де працювали понад 25 тис. в'язнів сталінських таборів.

В УСРР система Т. почала формування з інституту уповноваженого Московської контори (з липня 1930 по липень 1931 р.), а в серпні 1931 р. діяла Харківська контора Т. *(див. Харківська облконтора)*, яка підпорядковувалася уповноваженому всесоюзного правління в Москві. Протягом першої половини 1932 р. виникли Харківська, Київська, Одеська, Дніпропетровська, Вінницька облконтори, а після них Донецька і Чернігівська *(див. відповідні облконтри)*. 29 червня 1932 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про утворення Всеукраїнської контори торгсину», якою організаційно зафіксував створення спеціальної системи торгівлі, але зі статусом філіалу всесоюзного об'єднання Т. *(див. Всеукраїнська контора Т.)*. 10 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У запровадило в структурі ЦК посаду управляючого облконтор, а до номенклатури обкомів партії увели директорів великих універмагів та промтоварних баз Т. Основним завданням Т. була «мобілізація» валюти, золотих монет царського карбування та побутового золота. Заготівлі побутового золота, монет старого карбування, «ефективної валюти» становили основне функціональне призначення Т. Починаючи з другої половини 1932 р., система приймальних пунктів Т. скуповувала срібло. Діяльність Т. вирізнялася трьома періодами: формування системи у 1930–1931, апогей золотозаготівлі у роки Голодомору 1932–1933, поступовий спад закупівлі золота, срібла, діамантів і платини та реорганізація системи на початку січня 1936 р. Приймати діаманти розпочали у квітні в Одесі та Харкові, а платину з жовтня 1933 р.

У лютому 1934 р. Наркомзовнішторг СРСР визнав діяльність Т. в 1932 та 1933 р. – «основним періодом роботи торгсину». У 1931 р. надійшло 6 млн, у 1932 р. 50 млн, у 1933 р. 107 млн валютних карбованців. Золото-брухт, тобто побутове, а також монети становили у 1932 р. – 54,4%, у 1933 р. – 54,5% «надходження валютних цінностей». Срібло піднялося в кількості закупленого з 0,5% до 19%, а діаманти посіли 0,2%. Металевий вміст, тобто золото і срібло, становили 75,2% всіх надходжень у 1933 р. За грам золота Т. виплачував 1 крб. 29 коп., а за грам срібла 1 крб. 4 коп. Грошові перекази надходили дрібними сумами. У 1933 р. Дніпропетровська облконтора одержала 600 тис. крб., які «отоварювали» в магазинах. Загальна сума переказів у 1934 р. становила 4,3 млн крб. Всеукраїнська контора Т. в 1933 р. «мобілізувала» близько 25 млн валютних крб., тобто чверть суми загальносоюзних надходжень. Система Т. СРСР купила в 1932 р. 21 т, а протягом 1933 р. – 45 т побутового золота у населення, тобто цілком компенсувала «недоліки» промислового видобутку золота на Колимі. Металева складова надходжень золота і срібла у 1934 р.

становила половину загальної суми валютних цінностей Т. в УСРР. Скасування карткової системи забезпечення населення хлібом у грудні 1934 р. *(див. Карткова система)* зменшило контингент клієнтів Т., особливо їх попит на борошно, хліб, крупи. Однак питома вага золота і срібла залишалася домінантною серед валютних цінностей Т. За перше півріччя 1935 р. золото і срібло Харківської облконтори становили 66% від суми валютних цінностей, тобто населення продовжувало здавати побутове золото. Правління Т., аби зберегти темпи «золотонадходжень» від голодних у 1932–1933 рр., запропонувало в 1934 р. продаж за валюту квартир, дач, театральних і залізничних квитків, автомашин, оренду квартир іноземцям.

Система Т. поступово згортала власну організаційно-торгову мережу, особливо після урядової постанови про його закриття 15 листопада 1935 р. Офіційно Т. припинив свою діяльність 1 лютого 1936 р. Однак лише в 1932–1933 рр. контори Т. в УСРР «мобілізували» близько 40 млн валютних карбованців, яких вистачило для закупівлі устаткування Дніпрогесу і Харківського тракторного заводу. За чотири роки діяльності Т. придбав валютних цінностей на 270 млн крб., які були спрямовані на погашення «іноземних боргів» СРСР. Разом з валютою від експорту хліба та промислової сировини, торгсинівська валюта зменшила заборгованість СРСР перед іноземними кредиторами з 1,4 млрд крб. у 1932 р. до 120 млн крб. на початку 1936 р. Штучний дефіцит промтоварів, карткова система і масове позбавлення хліба в голодних селян виявилися цинічними стимулами функціонування Т. Голодні люди вимушено здавали золото до приймальних пунктів в обмін на хліб.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 460–466; Осокина Е.А. Золото для индустриализации: „Торгсин». – М, 2009. – С. 545–548.; Сталинские стройки ГУЛАГа. 1930–1933 / Под общ. ред. А.Н. Яковлева. – М., 2005. – С. 370, 377; Гинзбург И, Совалов А. Крепнут валютные позиции СССР // Экономическая жизнь. – 1936. – 8 января, ГАРФ. – Ф. 413. – Оп. 13. – Спр. 633. – Арк. 26; ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп.1. – Спр. 154; Серебровский А.П. Золотая промышленность. В 2-х т. Т. 2. – М., Л., 1935. – С. 146.

«ТОРГСИНОВЕЦ» – інформативний відомчий бюлетень правління Всесоюзного об'єднання «Торгсин». Виходив 15 і 30 числа кожного місяця, починаючи з 1931 до 1935 р. Редакція «Т» знаходилась у Москві за адресою Кузнецький міст, 6-й поверх (правління В/О). Відповідальний редактор «Т» Ф.І.Ласло, літературно-технічний редактор Є.Ю.Новогрудський. Наклад «Т» у 1500 примірників проходив цензуру Головліту, архівні примірники мали гриф «Не підлягає оголошенню». Зазвичай «Т» виходив на 8 типографічних сторінках у дві структурні колонки через 1,5 інтервалу та 60 тис. друкованих знаків. Друкувалися передові статті із зазначенням авторства, які висвітлювали недоліки фінансово-кредитної роботи, портової торгівлі, функціонування периферії. Структурно «Т» мав три рубрики: загальна інформація, оперативне життя, діяльність на місцях. Вони розкривали роботу облконтор, проблеми з грошовими переказами, з просуванням принципу госпрозрахунку, договірної практики, обліку бандеролей. Статтю «Магазини торгсину та їх оформлення» видрукував Ф.Ласло, а «на теми дня» писав Є.Новогрудський, тобто редактори «Т». У них висловлювалася критика організаційної діяльності торгсину. Рубрика «На місцях» висвітлювала роботу облконтор, зокрема і в Україні.

Л-ра і джерела: «Торгсиновец». – 1933. – №1 (15 августа 1933); «Торгсиновец». – 1933. – №4 (30 сентября 1933).

ТОРГСИНІВСЬКИЙ рубль – еквівалентна грошова одиниця системи торгсину, якою були паперові номінальні рублі від 1 до 25 *(див. Товарна Книжка Торгсину, Товарний ордер Торгсину)*. Офіційний курс Т. р. відповідав 6,6 банківським радянським карбованцям. На «чорному ринку» Т. р. коштував, особливо в роки Голодомору, від 60 до 70 крб. Вартість 1 кг чистого срібла становила тоді майже 15 крб. Лише в 1933 р. облконтори Торгсину в Україні купили срібла на 4,3 млн. крб. Однак ні золото, ні срібло не мали купівельної здатності, а лише Т. р. Кілограм борошна коштував у магазинах торгсину 25 коп., а на «чорному ринку» 9 крб., пшона 12 коп. – і 5 крб. поза торгсинівською мережею. Наявність Т. р. дозволяла їх власнику легально купувати хліб, борошно, крупи.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 465–466; Осокина Е.А. Золото для индустриализации: „Торгсин». – М, 2009. – С. 121.

ТРИ групи голодуючих одноосібників – термін і явище, які з'явилися у постанові політбюро ЦК КП(б) У 17 березня 1933 р. Поділ районів за інтенсивністю голоду почали практикувати весною 1932 р., але використовували визначення «тяжке продовольче становище», у «найбільш тяжкому стані». Продовольча допомога працюючим колгоспникам та робітникам радгоспів надходила від колгоспів та радгоспів, а для одноосібників вона не передбачалася. Політбюро зобов'язало «трійку» (представників наркомату охорони здоров'я, освіти і Червоного Хреста) та місцеві органи влади щодо «голодуючих одноосібників провести розподіл їх на три групи»: першу групу становили господарства, які заявили про вступ до колгоспу без внесення ними зернонасіння; другу групу «трудящі

одноосібники», які не хотіли вступати до колгоспів, тому їх «прикріплювали до радгоспів» на умовах контракту з видачею тимчасової продовольчої допомоги за виконану роботу; третю групу – «нетрудовий і паразитуючий елемент, спекулянти, куркулі, люди без певних занять, які не бажали колективу, відтак підлягали «виселенню на північ». Пропонувалося надавати екстрену проддопомогу лише «хворим одноосібникам першої і другої групи», а після її надання допомагати лише «у порядку оплати за роботу». Здатних працювати одноосібників направляли на будівництво доріг, лісозаготівлі та промислові райони з дефіцитом робочої сили. Встановленням категорій голодуючих займалися «трійки»: голова сільради, колгоспу та секретар партосередку.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – Київ, 2007. – С. 776–778.

«33-Й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал» – перше системне видання спогадів жертв та очевидців Голодомору в Україні. Ідея створення та упорядкування меморіального видання належала В.А.Маняку та Л.Б.Коваленко-Маняк. Книга спогадів опублікована видавництвом «Радянський письменник» у 1991 р. Передмову і висновки написали В.А.Маняк та Л.Б.Коваленко-Маняк. Структуру видання становлять спогади, розміщені за територіально-адміністративним поділом 1933 р.: Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Київська, Одеська, Харківська, Чернігівська обл. До них подані добірки архівних документів, упорядковані істориками В.В.Калініченком, В.І.Марочком, Є.П.Шаталіною, написані коментарі, авторами яких були В.Ткаченко, М.Троян, І.Шульга. Упорядники меморіального видання вважали його «енциклопедичним довідником», який став «всеукраїнським плачем», «всеукраїнським цвинтарем». Вони погодилися з меморіальним форматом видання: «Нехай буде так: наше видання – це і цвинтар пам'яті, і поминальник, і енциклопедія горя та смутку. Трагедія народу, висповідана голосом людей-мучеників. Книга Народної Пам'яті, де люди звіряються, виважують, свідчать, де правда історії озивається в тисячах людських доль». Книга проілюстрована фотографіями очевидців Голодомору – індивідуальними, груповими.

Л-ра і джерела: 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л.Б.Коваленко, В.А.Маняк. – К.: Радянський письменник, 1991. – 584 с.

«ТРИЗУБ» – український громадсько-політичний часопис. Заснований С.В.Петлюрою 1925 р. в Парижі. На сторінках «Т» у 1931–1934 рр. друкувалися статті про соціально-економічну та політичну ситуацію в УСРР. Дописувачами були відомі діячі української культурно-мистецької та політичної громади – О.Шульгин, К.Мацієвич, С.Сірополко, С.Русова, В.Липинський, М.Шаповал та інші. Редакційна рубрика часопису «З Великої України», починаючи з 1931 р., інформувала про матеріальну скруту сільських учителів, які покидали села через відсутність продуктів, про хлібозаготівлі і масовий падіж коней у колгоспах. 31 січня 1932 р. «Т» розмістив статтю Н.Ніко про «розкуркулення» та радянську політику «боротьби з нескореним духом хліборобським», а також редакційний матеріал про епідемію тифу в Києві, позбавлення селян хліба. Використовуючи радянську пресу, «Т» повідомив про масовий падіж худоби у селах Горенка, Требухів приміської смуги Києва зимою 1932 р., про видачу хлібних карток для 831 тис. робітників Харкова, хоча в місті проживало 699 тис. У червневому числі за 1932 р. з'явилась стаття «Голод на Україні», яка переповідала лист з Дніпропетровська про масовий голод. «Т» надрукував звернення голови Еміграційної ради О.Шульгина до голови ВУЦВКу Г.І.Петровського, у якому зазначалось: «За час існування УССР ви, пане староста, щиро подбали про те, щоб людських кісток у нас на Україні прибавилось». Згадувались Соловки, репресії, тому на адресу всеукраїнського старости надійшла пропозиція: заснувати «Перший завод суперфосфату з людських кісток імені тов. Петровського». В огляді західної преси, яку відстежувала редакція «Т», названо статтю колишнього чеського дипломата у Москві І.Е.Шрома. Він славословив Й.Сталіна на початку колективізації та індустріалізації, а 2 вересня 1932 р. раптом прозрів, розповів читачам газети «Prager Presse» про голод в Україні. Рубрики «З листів з України», «З чужих газет» висвітлювали карально-репресивні дії радянських органів влади проти селян (натуральні штрафи, конфіскація майна, житла селян), факти їх масового голодування. 23 жовтня 1932 р. «Т» опублікував матеріал «У Київі», зазначивши, що «міський парк повен голодних селян», які лежать «опухлі від голоду під стінами будинків на Хрещатику та інших головних вулицях». Мертвих вивозили і закопували за містом. На Куренівці, як наголошувалося в статті, біля школи ім. Грушевського, юрмились безпритульні діти. Н.Ніко у статті «Листи до земляків» (Голод на Україні) писав про «хронічний голод», який неможливий у Європі, бо інакше «давно б висіли на ліхтарних стовбах», тому пропонував один вихід із ситуації: «Ліквідація московської окупації та повне визволення України».

У 1933 р., коли Голодомор досяг свого руйнівного апогею, «Т» подав низку авторських та редакційних статей. Вони стосувалися акцій протесту в Болгарії, обставин організованого «радянською Москвою голоду на Україні». Часопис інформував про дні жалоби та протесту в Парижі, Празі, а також про слухання

«українського питаня» на засіданні Ліги Націй *(див. Ліга Націй)*, про звернення О.Шульгина до світового співтовариства. Подано вичерпний огляд матеріалів французької преси, яка висвітлювала голод в Україні. «Т» повідомив про скликання конгресу міжнародних допомогових комітетів у Відні. З авторськими статтями виступали С.Русова, Х.Кононенко («Голод на Україні», Ч. 2,3), О.Шульгин («До українських виступів у справі голоду», Ч. 36). У редакційній статті 26 серпня 1934 р. «Т» закликав уряди країн-учасниць Ліги Націй не приймати до свого складу СРСР. «Як - же нині приймають вони до свого складу представників того уряду, що на своєму сумлінні мають такі тяжкі гріхи, яких до цього часу світ не бачив... А голод? Чи було де таке лихо, щоб в одній з найбагатших країн світу, на нашій благодатній Україні, загинуло кілька мільйонів людей в страшних муках голодної смерті», – наголошувалося в матеріалі «Т». Однак у вересні 1934 р. СРСР прийняли до Ліги Націй. Редакція «Т» виконувала просвітницьку та консолідуючу місію, зафіксувала на сторінках часопису історію злочину проти людяності.

Л-ра і джерела: З Великої України // Тризуб. – 1931. – №39. – С. 24; Ніко Н. Про «куркуля» та «розкуркулення» // Тризуб. – 1932. – №5. – С. 21; З Великої України // Тризуб. – 1932. – №10. – С. 37; Голод на Україні // Тризуб. – 1932. – №28/29. – С. 38; Ніко Н. Листи до земляків // Тризуб. – 1932. – №20. – С. 2; Заходи уряду УНР в Лізі Націй в справі голоду в Україні // Тризуб. – 1933. – №35. – С. 26–27; Конгрес у Відні Допомогових комітетів голодним Совітського Союзу // Тризуб. – 1933. – №48. – С. 18–20; Шульгин О. До українських виступів у справі голоду // Тризуб. – №36. – С. 16–19; Тимошик-Сударикова А.М. Редакційна політика паризького журналу «Тризуб» (1925– 1940 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд іст. наук / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2012. – 21 с.

ТРИЛІСЬКИЙ Олекса (Олексій) Лукич – голова Вінницького облвиконкому (1932–1937). Народився 1892 р. у м. Дубровиця Рівненського повіту Волинської губ. Український есер (боротьбист), мав вищу освіту, за фахом агроном. Член КП(б)У з 1920 р. Член колегії Наркомзему УСРР (1922), нарком землеробства УСРР (1931–1932). 16 жовтня 1932 р. президія ВУЦВКу звільнила Т. з посади наркома у зв'язку з призначенням головою Вінницького облвиконкому. Т. особисто організовував хлібозаготівлі в області, направляв у села уповноважених райвиконкомів для вивезення зерна. У липні 1933 р. відвідав села Копайгородського, Шаргородського та Мурованокуриловецького районів. 24 липня Т. пропонував розпочати «боротьбу з ледарями із застосуванням каральних заходів штрафу, позбавлення права на одержання натуравансів з першого обмолоту». Зниження трудової дисципліни пояснював «продовольчими труднощами», забороняв видачу натуравансів у колгоспах снопами, зрізання колосків та їх вилущення «на корню». Вимагав посилену охорону зернових у полі, а також констатував факт – «колгоспи вичерпали всі продовольчі ресурси». Т. визнав доцільним «боротьбу з розкраданням та розбазарюванням хліба», однак наполягав на пришвидшенні «організованої видачі хліба авансом». Т., інформуючи обком партії про «важкий стан» у районах, визнав «загрозливе становище в Мурованокуриловецькому р., тому що за «смертністю і захворюваннями район висунувся «на передові позиції». Т. пропонував звільнити голову райвиконкому, направити нових уповноважених, забезпечити села додатковою робочою силою, особливо на час жнив і прополювання бурякових плантацій. Зволікання з видачею натуравансів, застосування репресивних методів хлібозаготівлі призвели до масового голоду в більшості районів Вінницької обл. у 1934–1935 рр. За кожен карбованець проданого хліба дозволялося купувати відповідні промислові товари – цвяхи, скло, гас (один до одного), а для придбання велосипеда, патефона, годинника необхідно було здати зерна на одну п'яту вартості зазначених товарів. Т. причетний до примусового позбавлення хліба селян, відтак до Голодомору. З липня 1937 р. Т. арештований, а 24 жовтня 1937 р. розстріляний.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 438; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928 – 1940. Збірник док. і матер. – К., 2013. – С. 314, 421; ЦДАВО України. Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 3. – Арк. 168.

ТРОСТЯНЧИК – село Тростянецького р-ну Вінницької обл. У 1927 р. с. Т. належало до Тульчинської округи, мало 591 двір з населенням 2461 особа, з яких 2454 були етнічними українцями. Селяни чинили збройний опір примусовій колективізації. Весною 1930 р. в селах Тростянецького р-ну повстанці розігнали сільські ради. 17 березня 1930 р. голова ДПУ УСРР В.А.Балицький доповідав генсеку ЦК КП(б)У С.В.Косіору та першому заступнику голови ОДПУ СРСР Г.Г.Ягоді: «У селі Тростянчик перед нашим приїздом актив села був загнаний на горище школи, звідки відстрілювався. Натовп обклав школу соломою, полив керосином і хотів її підпалити. Село з великим петлюрівським минулим. У зв'язку з нашою появою керівники куркульського виступу втекли за річку Буг. Проведені арешти. Сільрада відновлена». Лише в Тульчинській окрузі повстання селян охопило 189 сільрад, учасники яких вимагали виходу з колгоспу, повернення майна та зерна. Селяни вигукували гасла: «Геть радянську владу, хай живе самостійна Україна»,

«Нам не треба радянської влади, яка грабує селян», «Геть комуністів, які ведуть країну до краху». Придушення опору селян, доведення твердих завдань до кожного двору і позбавлення їх хліба у 1931/32 р. завершились голодом. 8 травня 1932 р. облвідділ ДПУ УСРР інформував обком партії про охоплення голодом 40 сімей у с. Тростянчик, а 15 дітей лежали пухлими. Голодування тривало в наступні місяці. 16 лютого 1933 р. ДПУ УСРР повідомило про 30 голодуючих родин с. Т., а десятки колгоспників щодня вимагали від правління хліба, однак «натуральні аванси колгоспникам видані у незначному розмірі». На трудодень припадало 300-400 г хліба, тому селяни голодували, помирали, траплялися випадки людоїдства.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 177, 282, 362, 368, 376-377; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 161, 379, 423; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1920–1940. Збірник док. і матер. – К., 2013. – С. 106–107; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки перепису населення 1926 р. Статистика України № 96. – К., 1927. – С. 166.

ТРОСТЯНЕЦЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Вінницької обл. У 1927 р. Т. р. належав до Тульчинської округи, мав 17 сільрад, у яких, крім Тростянецької єврейської, абсолютну більшість становили етнічні українці. В адміністративному центрі Тростянець проживало 5039 осіб, з яких 4761 українців, решта росіяни, євреї, поляки, німці. Весною 1925 р. селяни Т. р. потерпали від голоду, викликаного недородом та застосуванням примусових хлібозаготівель. Селяни Т. р. в 1928-1930 рр. чинили збройний опір колективізації, хлібозаготівлі, розкуркуленню, ліквідовували органи радянської влади. 17 березня 1930 р. голова ДПУ УСРР В.А.Балицький особисто доповідав про відновлення влади в селах району. Повстанці виголошували гасла «Геть радянську владу, хай живе самостійна Україна», «Геть комуністів, які ведуть країну до загибелі», «Ми не хочемо до Союзу», «Не треба комсомолу», «Поверніть насіння», «Навіщо забрали останнє насіння, нам нема чого їсти». Десять сіл Т. р. охопили «волинки», які супроводжувалися нападом та побиттям представників райвиконкому, сільрад, поверненням усуспільненої худоби (Тростянчик, Олександрівка, Савинці, Стратіївка, Гордіївка, Козинці, Кирнасівка, Ілляшівка, Красногірка). У 1930–1931 рр. селяни масово залишали колгоспи, вимагали повернення худоби, реманенту, відмовлялися від виконання хлібозаготівельної повинності.

На початку січня 1932 р. у Т. р. мешкало 68 тис. осіб, які зосереджувалися у двох селищних та 24 сільських радах. Колгоспників та одноосібників зобов'язали здавати зерно на хлібозаготівельні пункти, кілька разів «доводили план до двору». За невиконання плану позбавляли заробленого на трудодні хліба, обкладали додатковими податками, «натуральним штрафом», виселяли за межі сіл та району, розбирали хати. 28 лютого 1932 р. Тростянецька сільрада та правління колгоспу зобов'язали селянина П.Лисогора «здати 150 пуд. хліба озимих культур протягом 3-х годин», а також оштрафували на 1500 крб. Внаслідок примусового позбавлення селян хліба, майна, коштів розпочався голод. Його перші ознаки з'явилися восени 1931 р. та січні – лютому 1932 р. Весною він набув масового поширення в селах Т. р., які покинули 1150 осіб. 8 травня 1932 р. Вінницький облвідділ ДПУ УСРР інформував обком КП(б)У про «збільшення голодування у багатьох селах Тростянецького району з наслідками опухання і смертей», а також про наявність «серед голодуючих великої кількості дітей». У с. Тростянчик голодувало 40 сімей колгоспників (15 дітей пухлих), у с. Паланка 52 родини колгоспників – 301 особа, з яких 108 лежали пухлими від голоду *(див. Безбілкові набряки)*, а також серед голодуючих було 15 родин одноосібників (7 пухлих осіб, двоє померлих). Від голоду потерпали мешканці с. Стратіївка, Северинівка, а «випадки голодування фіксуються в інших селах». Органи ДПУ виявили 19 випадків смерті від голоду, факти вживання сурогатів (терті жолуді з хріном), встановили «за неповними даними 950–1000 голодуючих селян. Десятки колгоспників сіл Козинці, Савинці, Демидівка, Тростянчик, Стратіївка заявили про вихід з колгоспів. Для проведення сівби ранніх зернових культур колгоспам Т. р. виділили 16 т гречки та проса на потреби «громадського харчування» колгоспників. Однак селяни залишали колгоспи, навіть у липні 1932 р. (понад сотня заяв про вихід). Т. р. належав тоді до групи 11 районів Вінницької обл., які, за визначенням політбюро ЦК КП(б)У, «перебувають у найбільш тяжкому становищі». Річний хлібозаготівельний план у 1932/33 р. становив 8 тис. т зернових культур, виконання якого розпочалося з перших тижнів жнив. Каральнo-репресивні методи вилучення хліба в селян супроводжувалися свавіллям уповноважених райкому партії. За невиконання плану в с. Козинці уповноважені розвалили печі та розібрали хату селянина-контрактанта. 16 лютого 1933 р. ДПУ УСРР повідомляло ЦК КП(б)У про наявність у с. Тростянчик 30, у с. Северинівка 40, Китайгороді 15, Ладижині 3 родин колгоспників, мешканці яких голодували, лежали пухлими. «Аналогічні факти» були виявлені в селах Козинці, Олександрівка, Демкова,

Савинці, Оляниця, Тростянець і Кордіївка. Фактично голод у Т. р. тривав протягом листопада – грудня 1931, 1932–1933 рр., навіть у 1934 і 1935 р., відрізняючись територією Голодомору та смертністю. 17 березня факти масового голоду зафіксовано у 12 селах Т. р., помирали 3-4 особи щодня в кожному селі. 15 травня 1933 р. було виявлено 5 тис. осіб, які голодували в 9 селах – 545 родин колгоспників та 1082 одноосібників. На середину квітня 1933 р. в Т. р. зерновими засіяли 8% площі, тому що бракувало насіння, робочої худоби, фізично здорових колгоспників. 17 травня 1933 р. Т. р. віднесли до другої групи – «райони, де продовольчі труднощі охопили значну частину сіл». Годували лише працюючих у полі колгоспників, які виходили на роботу для отримання колгоспної баланди. Її видачу використовували в якості стимулу – «рішуче вдарити по шлунку». Подібну акцію використовував політвідділ Тростянецької МТС у червні 1933 р. «Початок роботи у полі з 5-ти години ранку вдалося встановити і лише шляхом упорядкування контролю біля котла, – доповідав начальник політвідділу. – Зазвичай з приїздом до колгоспу я особисто і мої помічники ранком ставали біля котла і всім, хто спізнився на 10-15 хвилин, забороняли видачу їжі». Колгоспникам, які виконували норму виробітку, видавали наприкінці дня 400-600 г хліба, а тим, хто не виконував норми, – «хліб не видається». Норму не виконували «лише дуже виснажені». У доповідній політвідділу зазначалося, що «смертність від голоду та опухання, значно зменшившись за період від 10 до 25/V, знову дуже різко зросла». Селяни помирали від вживання сурогатної їжі, особливо зелених ягід. «Нові могили, могили, які виростають з кожним днем біля кожного села, – підкреслював начальник політвідділу, – погано діють на настрій, не минає дня, щоб не зіткнутися з 2-3 картинами, коли в одній хаті бачиш 2 і більше покійника померлого від голоду і нікому їх прибрати». У с. Четвертинівка Т. р. протягом січня – травня 1933 р. померло від голоду 425 осіб, з яких 180 колгоспників, пухлих на 2 червня було 368 осіб, а «надії на те, що вдасться врятувати мало». Висновок начальника політвідділу виявився сумним: «Таких Четвертинівок добрий десяток в одному Тростянецькому районі». За неповними даними, у 1932 р. померло 2060, у 1933 р. 7086, у 1934 р. 889 осіб з 51 тис. жителів Т. р. Збільшення смертності в липні 1934 р. у 3,5 раза засвідчує факт масового Голодомору. Всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував 39,4 тис. жителів у Т.р., відтак втрати порівняно з 1932 р. становили 27,7 тис. осіб, тобто 40,7%. Селяни Т. р. голодували весною 1934 і 1935 рр.

Л-ра і джерела: Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С. 125; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234. – Арк.11; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки перепису населення 1926 р. Статистика України № 96. – К., 1927. – С. 165; Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 111, 282–283, 306, 368, 411–418, 461–462; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 468; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 160, 188, 376, 422, 508; Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / Упоряд. В. Васильєв, Л.Віола. – Вінниця, 1997. – С. 217, 261, 375–376; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940. Збірник док. і матер. – К., 2013. – С.103, 265, 316; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

ТРУДОДЕНЬ – форма обліку та оплати праці колгоспників, яка була заснована в 1930 та проіснувала до кінця 1950-х рр. Т. мав натуральний і грошовий зміст, а розрахунки відбувалися двічі на рік – аванс (липень – серпень) і повний розрахунок (за рішенням правління колгоспу). Т. не мав погодинної фіксації трудової участі, а представляв відрядну систему оплати норми виробітку. Весною 1931 р. систему Т. мали 84% колгоспів України. Основні види роботи розподілялися на 5 розрядів, кожен з яких оцінювався від 1 до 2 трудоднів, а його оплата коливалася в межах 60 коп. – 1 крб. 20 коп. Оплата Т. залежала від багатьох факторів: врожаю, збору зернових, принципу розподілу, хлібозаготівельних планів, ризику голови правління. Колгоспний трудодень могла виробити фізично здорова людина: боронування близько 6 га коштувало півтора, оранка 1 га озимого та ярового клину 1,75, в'язання 8 кіп (480 снопів) 1,5, за 600 ц викопаної картоплі або тону цукрових буряків – 1,75 трудодня. Видача хліба на трудодні заборонялася до виконання колгоспом державної хлібозаготівельної повинності. Окремі правління видавали півтора, 2, 4 кг на трудодень, таких голів колгоспу арештовували, судили як «саботажників» і «розкрадачів» зерна. Колгоспникам видавали трудові книжки, до яких записували кількість вироблених ними трудоднів, але зволікали з розподілом зерна. 24 жовтня 1931 р. Укрколгоспцентр інформував, що у колгоспах Ровеньківського р-ну на Донеччині «...не підраховано, скільки кожний колгоспник виробив трудоднів, а щодо трудових книжок, то «нічого ще до них не вписали», багато колгоспів не завершили справу «про розподіл наслідків господарювання». В окремих колгоспах видавали аванс за кількістю «їдоків» у родині, тобто діяв «подушний принцип», а «керівники колгоспів так само одержали аванс втричі більше, ніж рядові колгоспники». Правління не розраховувалися з кол-

госпниками, тобто не видавали зернові і гроші на зароблені трудодні. Весною 1932 р. 16% Вінницької, 28% Київської та 15% колгоспів Харківської обл. не видали жодного кілограма хліба на трудодні, залишивши напризволяще кілька мільйонів колгоспників, що стало причиною їх масового голодування зимою – весною. У січні 1933 р. лише 54% колгоспників Харківщини виявились працездатними. 10 червня 1932 р. голова Раднаркому УСРР В.Чубар повідомив Й.Сталіна про те, що у 13 районах Київської та 4 районах Вінницької обл. вартість трудодня не перевищувала 65 коп., а колгоспи не розрахувалися з колгоспниками. Друга половина 1932 р., особливо листопад – грудень, супроводжувалися адміністративно-примусовим позбавленням зароблених трудоднів *(див. Списання трудоднів)* за порушення трудової дисципліни, за невихід на роботу без поважної причини, залишення робочого місця без дозволу бригадира, за невиконання індивідуальних хлібозаготівельних завдань, за догану, за посаджений фруктовий сад. Списували до третини вироблених трудоднів, а після занесення колгоспів на «чорну дошку» почали відбирати хліб, розданий на трудодні в аванс. 15 лютого 1933 р. С.Косіор визнав, що лише 12% колгоспів Одеської обл. розрахувалися з колгоспниками за трудодні, у Дніпропетровській обл. – близько 6%, у Харківській – 19%, у Вінницькій «трохи краще» – 32%. Влада свідомо позбавляла колгоспників хліба, грошей, обкладала податками, повинностями, майже 20 млн осіб опинилися в колгоспних резерваціях. 25 серпня 1932 р. колгоспники Барського р-ну Вінницької обл. скаржилися Г.І.Петровському *(див. Петровський Г.І.)*: «Вступаючи до колгоспу, ми суспільнили землю, живий та мертвий реманент, дали насіння озимини, працювали в колгоспі як належить, а за це ми маємо злидні та голод». 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У заборонило видачу натурансу в колгоспах, натуральні фонди зараховували до хлібозаготівлі. Весною 1933 р. 48% колгоспів УСРР не видали колгоспникам жодного хліба на трудодні, тобто близько 4 млн працюючих були позбавлені засобів існування, а 14 млн «утриманців» не мали харчування – діти, хворі, особи похилого віку. Колгоспники, які мали від 300 до 700 трудоднів, масового гинули від голоду. 29 квітня 1933 р. 28% колгоспів не завершили розрахунків з колгоспниками, а в окремих областях ситуація була значно гіршою – в Одеській обл. половина, на Донеччині 42%, на Дніпропетровщині 40% колгоспів. Протягом 1932 р. 10% колгоспників України не виробили жодного трудодня, відтак близько 2 млн осіб не мали жодної надії на колгосп, 29% заробили до 50 трудоднів, а «...близько 40% усіх колгоспників майже не брали участі у колгоспному виробництві». Якщо у 1932 р. у 82% колгоспів видали на зароблений трудодень до 2 кг зерна, то у 1933 р. не було жодного господарства з такою натуральною оплатою. Виснажені голодом колгоспники масово не виходили на роботу – від 30 до 50% колгоспників Київщини, а так звані колгоспники-ударники пухли і гинули з голоду *(див. Смерть ударників)*. 1 липня 1933 р., коли Голодомор спустошив цілі села, Наркоземсправ УСРР розробив проект постанови «Про порядок видачі хлібних авансів в колгоспах в врожаю 1933 р. на внутріколгоспні потреби», за яким заборонялося видавати хліб для громадського харчування колгоспників. Для авансування виділялося від 10 до 15% фактично намолоченого хліба. Норми виробітку виявилися не під силу виснаженим колгоспникам, тому на жнивах і восени під час збирання цукрових буряків використовувалися війська. Затримка з виплатою трудоднів спостерігалася в 1934–1935 рр., відтак голодували колгоспники Київщини, Вінниччини. Т. виявився системою тотального позбавлення селян хліба, набув ознак кріпацтва, визиску.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 62, 67, 425, 431, 436; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 360; Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя. – К., 2012. – С. 255–261; ЦДАВО України. – Ф.3470. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.9; Спр.191. – Арк. 2.

ТРУПОЇДСТВО – соціально-психологічна аномалія, порушення психіки голодної людини, засіб виживання та фізичного самозбереження, виражена в тому, що виснажені тривалим недоїданням та голодуванням селяни поїдали не лише дохлу худобу, а також трупи померлих односельчан, родичів. Наявність випадків Т. свідчила про апогей Голодомору, про безжалісний терор голодом, виконаний органами радянської влади. Випадки людоїдства почали траплятися весною 1932 р., а протягом першої половини 1933 р. Т. стало частим явищем у багатьох районах та селах південно-східних і центральних областей УСРР. 16 лютого 1933 р. у с. Костянтинівка Мелітопольського р-ну мешканець села помер від отруєння трупним ядом після вживання решток тіла померлого рідного брата. Упродовж двох тижнів травня 1933 р. було зафіксовано 9 випадків Т. у Немирівському та Іллінецькому р-нах Вінницької обл. Встановлення випадків Т. займалися органи ДПУ, міліції спільно з медиками. Зимою – весною 1933 р. у багатьох селах трупи померлих лежали просто неба по кілька тижнів, а їх поїдання стало звичним явищем у селах суцільного Голодомору. Голодні люди звиклися із масовою смертністю, перестали жахатися людоїдства

і соромитися Т. 16 квітня 1933 р. Вінницький обком КП(б)У інформував С.В.Косіора про «безперервні факти людоїдства і трупоїдства». Київський облвідділ ДПУ інформував уряд 12 березня 1933 р. про «значне зростання трупоїдства і людоїдства, які «переходять навіть «у звичку». А за два місяці (січень – лютий) в області виявили 54 випадки Т. В районах Харківської обл. за березень – травень було встановлено 420 випадків Т. і людоїдства.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 728; Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 428; Їдло 33-го. Словник Голодомору. – Одеса, 2003. – С. 139–140.

УІТКРОФТ Стівен *(Wheatcroft Stephen)* – історик з Австралії, дослідник соціально-економічних відносин в СРСР 1917–1945 рр., причин і наслідків голоду в 1931–1933 рр. Народився 1 червня 1947 р. Доктор філософії, професор, дійсний член Австралійської академії соціальних наук (2005). Вищу освіту та науковий ступінь здобував в Ін-ті народного господарства ім. Г.Плеханова в Москві, Кільському ун-ті (Німеччина), Центрі вивчення Росії та Східної Європи Бірмінгемського ун-ту (Англія). Докторську дисертацію з економічної історії СРСР захистив в Бірмінгемі (1980), працював у Центрі вивчення Росії та Східної Європи, а з 1985 р. – викладач російської та радянської історії Мельбурнського ун-ту, директор Центру вивчення Росії та Євразії того ж ун-ту. Перебуваючи в Англії на академічних студіях, У. особисто знав і співпрацював з відомими британськими дослідниками соціально-економічної та політичної історії СРСР (Р.У.Девіс, вважав Голодомор центральною подією 1930-х рр.; Е.-Х.Карр, автор праць про політичну систему СРСР, песиміст у царині належного джерельного забезпечення її вивчення від 1930-х рр. XX ст., Д.Госкін, прихильник концепції Р.Конквеста та його праці), але критично переглядав їхній історіографічний доробок. У. тісно співпрацював з ветераном аграрної історичної школи Р.Девісом, навіть спільно видавали статті про особливості колективізації сільського господарства в СРСР. На початку 1980-х рр. У. вивчав статистику населення, з'ясовував стан робочої сили в сільському господарстві і питання так званого аграрного перенаселення. Він дискутував з істориком і демографом С.Роузфільдом стосовно кількості жертв голоду, друкував статті на сторінках часопису «Slavic Review». Після виходу книги Р.Конквеста *(див. Конквест Р.)* «Жнива скорботи» (1986) західна демографічна наука, особливо її історична складова, зосереджувалась на підрахунках жертв Голодомору, на критичному переосмисленні публіцистичних і науково виважених цифр. У. став черговим опонентом Р.Конквеста і Дж.Мейса у 1990-х рр. Він вивчав радянські архіви, матеріали перепису населення 1937 р., моделював число втрат. У 1990–1991 рр. він простежив рівень смертності в районах УСРР, навіть віковий зріз померлих. Учений відхилив фактор впливу міграційних процесів в УСРР на статистику смертності, засвідчив широку обізнаність стосовно діяльності радянських органів статистики, їхніх керівників. Він дійшов висновку, що «демографічні дані фальсифікувалися скоріше в 1930–1931 і 1934–1939 рр.», допускав «існування неповних реєстрацій у період голоду 1932–1933 рр.». У. не заперечує факту «масового голоду», зниження народжуваності та зростання смертності, у 2001 р. назвав загальну кількість втрат від голоду в УСРР 1931–1933 рр. – щонайменше 4,5 млн осіб. Володіючи відомчою статистикою УНГО СРСР про рівень смертності, У. опублікував в українських та російських виданнях.

У. один з організатор семінару з порівняльного аналізу Голодомору в СРСР, прихильник терміна і явища «загальносоюзний голод», концепції взаємодії економічних і природничо-кліматичних факторів (посуха, вимерзання, наявність опадів) походження голоду. Двічі брав участь у міжнародних конференціях у Києві (2008, 2013). Так само, як і М.Таугер, він не досліджував матеріали Гідрометеорологічної комісії Наркомзему УСРР і службового листування партійно-радянської номенклатури 1931–1932 рр., а вдався до суб'єктивного тлумачення причинно-наслідкових зв'язків між кліматичними катаклізмами і голодом, перейнявся класичними оціночними характеристиками світових катастроф. У. не визнає Голодомор в УСРР геноцидом, уникає самого терміну Голодомор, виокремлює «локальний голод 1932 р.» і «широкомасштабний голод» 1933 р. Не заперечує факту найвищої смертності в Україні, позаяк вона зросла тоді у 5 разів.

У 2012–2014 рр. У. – співробітник університету Назарбаєва в Астані (Казахстан).

Л-ра і джерела: Wheatcroft S. New Demographic Evidence on Excess Collectivization deaths: yet another klukva from S. Rosefield // Slavic Review. – 1985. – № 44. – P. 505–508; Wheatcroft S.G. More light on the scale of repression and excess mortality in the Soviet Union in the 1930s // Soviet Studies. – 1990. – April. – P. 355–367; Wheatcroft S.G., Davies R.W. Population // Davies R.W., Harrison M., Wheatcroft S.G. The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945. – Cambridge, 1994. – P. 72–77; Уіткрофт Стівен.

Сучасне уявлення про природу та рівень смертності під час голоду 1931–1933 років в Україні // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 179–185; Уиткрофт С. О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931–1933 гг. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. – Т. 3. – Конец 1930–1933. М., 2001. – С. 881; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 59, 212, 215–216, 533; Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 219–224; Ясь О.В. Уіткрофт Стівен // Енциклопедія історії України. Т. 10. – К., 2013. – С. 219.

УКАЗИ Президента України про Голодомор – офіційні нормативно-правові акти глави держави, які мали силу закону. У. стосувалися різних ділянок суспільно-політичного та культурно-просвітницького життя, а також меморіально-історичного минулого України, відновлення і збереження національної пам'яті українського народу. Їх видавали п'ять Президентів України, Їхні У. вирізнялися змістовим наповненням, політично-правовим контекстом і меморіально-концептуальним наповненням, конкретністю меморіальних заходів. Першим став У. Л.М.Кравчука 19 лютого 1993 р. «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами Голодомору в Україні» (*див. Кравчук Л.М.).* Він започаткував відзначення Днів Скорботи і Пам'яті в Україні, надав меморіального статусу, громадського і державного формату цим подіям, дав поштовх для створення оргкомітету з підготовки і проведення заходів, приурочених до 60-х роковин Голодомору. Була закладена меморіальна практика вшанування пам'яті його жертв, а також пропозиція – внести дату роковин до Календаря річниць ЮНЕСКО. Черговий У. з'явився 26 листопада 1998 р. «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій», виданий Л.Д.Кучмою *(див. Кучма Л.Д.),* яким було визнано кожну четверту суботу листопада. Згадування в одному указі жертв Голодомору і політичних репресій виявилося некоректним, тому що політично репресованими, а почасти й реабілітованими, були винуватці і творці Голодомору – П.П.Постишев, С.В.Косіор та інші. У. 20 березня 2002 р. «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору в Україні» та розпорядження «Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору в Україні» від 6 грудня 2002 р. доповнили заходи з ушанування жертв Голодомору, навіть передбачили соціальні пільги і надання матеріальної допомоги постраждалим. Однак в Україні ця «державна турбота» про них не виконувалася центральними і місцевими органами влади, відтак була елементом соціально-політичного популізму. Для Президента України В.А.Ющенка тема Голодомору стала пріоритетною *(див. Ющенко В.А.).* Протягом 2005–2010 рр. з'являлися У.: «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні» від 11 липня 2005 р. (про утворення Українського інституту національної пам'яті); «Про заходи щодо посилення державної підтримки колишніх політичних в'язнів, репресованих та їхніх громадських організацій» від 11 липня 2005 р. (питання щодо бюджетного фінансування меморіальних видань про Голодомори і репресії, громадських організацій – Асоціації дослідників голодоморів в Україні); «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні» від 4 листопада 2005 р. (надання заповіднику «Биківнянські могили» статусу національного, вирішення до 20 листопада 2005 р. питання утворення Українського інституту національної пам'яті, а також спорудження в м. Києві Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні); «Про відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» від 23 листопада 2005 р. (започатковано меморіальну традицію та ритуал вшанування пам'яті жертв голодоморів – хвилина мовчання, звукові сигнали приватного і громадського транспорту, запалення свічок); «Про Координаційну раду з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» від 14 березня 2007 р. (створення при Президентові України координаційної ради); «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» від 28 березня 2007 р. (роз'яснення положень Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», формування національної та регіональних книг пам'яті, спорудження пам'ятника Дж. Мейсу в м. Києві, здійснення додаткових заходів щодо визнання світом Голодомору-геноциду в Україні); «Про робочу групу з питань спорудження Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні» від 4 вересня 2007 р. (розпорядження про спорудження Меморіалу до 1 жовтня 2008 р.); «Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору» від 24 листопада 2007 р.; «Про відзначення державними нагородами України громадян іноземних держав» від 19 листопада 2008 р. (52 особи); «Про відзначення державними нагородами України» від 21 листопада 2008 р.; «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодоморів» від 2 жовтня 2009 р. (проведення 28 листопада 2009 р. загальноукраїнської акції «Засвіти свічку», бюджетне фінансування другої черги «Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні», проектування та спорудження у Вашингтоні пам'ятника жертвам Голодомору).

Президент України В.Ф.Янукович, який публічно заперечив факт Голодомору-геноциду з трибуни ПАРЄ у Страсбурзі 27 квітня 2010 р., вшанував пам'ять жертв Голодомору формально. У. В.Ф.Януковича «Про оптимізацію системи центральних органів влади» від 9 грудня 2010 р. ліквідував Український інститут національної пам'яті, а на початку січня 2011 р. і Музей Української Народної Республіки в м. Києві *(див. Янукович В.Ф.)*.

Президент України П.О.Порошенко особисто брав участь у меморіальних заходах біля Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» у 2014–2018 рр. *(див. Порошенко П.О.)*. У. Президента України від 22 листопада 2016 р. «Про заходи у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні – геноциду Українського народу» дав поштовх створенню Оргкомітету із підготовки і проведення меморіальних заходів до 85-х роковин Голодомору, здійсненню науково-пошукових досліджень. На підставі президентського У. та відповідно до розпоряджень Кабінету Міністрів України було розпочато будівництво другої черги Музею Голодомору у Києві.

Л-ра і джерела: Голос України. – 1993. – 26 лютого; Урядовий кур'єр. – 2002. – 7 лютого; Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 30. – Ст. 262; Урядовий кур'єр. – 2008. – 3 грудня; Слово Просвіти. – 2008. – 20–26 листопада; Аргументы и факты в Украине. – 2006. – № 48. – С. 7; Урядовий кур'єр. – 1998. – 29 жовтня; Кульчицький С. Нас знову ведуть до колгоспів, або як Валерій Солдатенков бачить Голодомор // День. – 2013. – 22–23 листопада.

УКРАЇНСЬКА греко-католицька церква – духовна організація церков східно-візантійського обряду, єпископат якої став на захист жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Зимою 1932 р. митрополит УГКЦ А.Шептицький *(див. Шептицький А.)* одним із перших започаткував спільну акцію допомоги вмираючим братам і сестрам у «царстві диявола». 24 липня 1933 р. звернення «До всіх людей доброї волі» підписали А.Шептицький та 6 єпископів. Його 27 липня опублікувала газета «Діло», а 28 липня кілька німецькомовних газет Відня. «Україна в передсмертних судорогах! Населення вимирає голодовою смертю... Безсильні подати яку-небудь матеріальну допомогу конаючим братам, взиваємо наших вірних, щоби молитвами, постами, всенародною жалобою, жертвами всіми можливими, добрими ділами християнського життя випрошували у неба помочі, коли на землі нема ніякої надії на людську поміч». Звернення українських католицьких владик Галичини поширили учасники Міжнародного конгресу студентів-католиків у Люксембурзі (серпень 1933 р.). Його переклали й поширили кількома мовами, апелювали до світових радіостанцій «рознести наш голос по цілій земній кулі». Друге пасторське звернення УГКЦ А.Шептицький та 5 єпископів підписали 28 жовтня 1933 р. Вони закликали провести 29 жовтня День національної жалоби і протесту, спільним постом і молитвами просити «Божого милосердя для страждучих і умираючих з голоду наших братів». Молитви, незважаючи на заборону польської влади, відбулися в багатьох церквах УГКЦ Галичини, а також у Чернівцях та інших містах. До протесту долучився архієпископ Американський, голова Української греко-православної церкви в Канаді Іоанн Теодорович, виголосив у лютому 1933 р. власне звернення. Він звинуватив «червону Москву у злочині» голоду в Україні. У багатьох містах Німеччини в липні-серпні 1933 р. виголошували звернення владик УГКЦ. Акцію очолив душпастир П.Вергун – голова Загальноукраїнського допомогового комітету в Берліні. 11 вересня 1933 р. священики УГКЦ в Німеччині оголосили днем жалоби «по замордованих з голоду у Великій Україні». На панахиду прийшли гетьман П.Скоропадський з родиною, майже вся українська громада, а також діячі культури Німеччини, представники грузинської, азербайджанської, туркестанської та інших національних громад. Панахиду здійснив П.Вергун, зачитав звернення УГКЦ німецькою мовою. Учасники зібрали кошти для допомоги голодуючим. З промовою виступив український історик Б.Крупницький, який пропонував звернутися за допомогою не лише до міжнародних організацій, але і до «совісті світу» – Папи Римського. 13 вересня 1933 р. до акцій протесту долучився окремим пасторським листом «У хвилі народного горя» єпископ Української католицької церкви в Канаді В.Ладика. Акції протесту українців США підтримав Апостольський екзарх для українців Америки архієпископ Костянтин Богачевський – голова УГКЦ в США. Він благав про допомогу, коли «мільйони братів і сестер конають голодовою смертю», розпорядився провести 24 грудня 1933 р. богослужіння за голодуючих в Україні в усіх греко-католицьких храмах США. Митрополит А.Шептицький співпрацював у духовному єднанні з віденським архієпископом кардиналом Т.Інніцером *(див. Інніцер Теодор)*, спільно закликали віруючих до молитви за душі убієнних штучним голодом українських селян. УГКЦ на чолі з А.Шептицьким послідовно виступала з осудом більшовицького політичного терору в Україні, а також нацистського панування в 1941–1944 рр. За радянської влади УГКЦ була заборонена. У роки незалежної України відновила діяльність, а кардинал Любомир Гузар закликав віруючих до молитви за умертвлених в 1932–1933 рр. українських селян. 23 листопада 2003 р. Папа Іоанн Павло II надіслав

послання верховному архієпископу Львова, кардиналу УГКЦ Л.Гузару у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору, зазначив, що ця трагедія має «керувати почуттями та діяльністю українського народу на шляху до злагоди та співпраці», відтак закликав вшанувати жертви Голодомору.

Л-ра і джерела: Україна в передсмертних судорогах // Діло. – 1933. – 27 липня; Діло. – 1933. – 1 вересня; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 770–773; Енциклопедія історії України. Т. 10. – К., 2013. – С. 631–633.

УКРАЇНСЬКА жіноча національна рада (УЖНР) – громадське об'єднання українок в еміграції, правозахисна організація, покликана боротися за рівноправність жінок. УЖНР першою відгукнулася на події в Україні 1932–1933 рр., очолила рух жінок проти більшовицької окупації. 21 червня 1932 р., коли від Голодомору потерпало населення щонайменше третини районів України, провід УЖНР звернувся до Міжнародного Червоного Хреста із закликом про допомогу голодуючим та відправлення продуктових переказів. На засіданні УЖНР під головуванням С. Русової *(див. Русова Софія)* було ухвалено рішення про створення Комітету допомоги з центром у Празі. Секретарем УЖНР була Х.Кононенко. Вони разом писали статті до часопису «Тризуб», у яких висловлювали власний біль і співчуття: «Українські жінки, об'єднані на еміграції в Жіночій національній українській раді, безсильні подати нещасному населенню жодну допомогу. Українська еміграція відгородилася від свого народу страшними большевицькими загорожами – ні звідти до нас, ні від нас на Україну не перелетить і пір'ячко. Наша кореспонденція з рідними накликає на них жорсткі переслідування». Представниці УЖНР С.Русова та Х.Кононенко брали участь у роботі Міжнародного жіночого конгресу Ліги миру та свободи, який відбувся 14–19 травня 1932 р. у м. Гренобль (Франція). С.Русова звернулась до Ліги Націй з вимогою засудити дії радянської влади, очолюваної «урядом терору та насильства над народами, що мають нещастя належати до совітів». Х.Кононенко звернула увагу делегатів на розстріл радянськими прикордонниками селян-утікачів на кордоні з Румунією, які рятувалися від голоду в УСРР. Однак лідери європейських країн ніяк не відреагували на заклик українських жінок. УЖНР справді однією з перших громадських організацій почала говорити про голод в Україні першої половини 1932 р., а її лідери продовжували гуманістичну діяльність у 1933 р.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 766–767.

УКРАЇНСЬКА національна ліга жінок Америки (УНЛЖА) – громадський рух представників культурно-просвітницьких, релігійних та профспілкових об'єднань. Заснована в 1933 р. в Чикаго. УНЛЖА очолила Олена Лотоцька. 12 листопада 1933 р. вона звернулася до Червоного Хреста Америки з проханням про гуманітарну допомогу. Комітет невідкладної допомоги очолила Неллі Пелецович, яка надіслала листа Президенту США Ф.Рузвельту та його дружини Е.Рузвельт, держсекретареві К.Халлу, єпископу Нью-Йорка Меннінгу, звернулася з листом і до редакцій провідних газет. Вона переконала українського скульптура Олександра Архипенка пожертвувати бронзову статую в якості призу для проведення першої лотереї з метою збирання коштів на закупку харчів та їх відправлення в Україну через систему торгсину *(див. Торгсин)*. Діяльність УНЛЖА сколихнула громадську думку українсько-американської спільноти. У листопаді – грудні 1933 р. відбулися протестні демонстрації у зв'язку з визнанням СРСР президентом США Ф.Рузвельтом *(див. Рузвельт Ф.Д.)*. 18 листопада 1933 р. у Нью-Йорку відбулася демонстрація 8 тис. українців, яка рухалася від Вашингтон-сквер до 67-ї вулиці, а поряд крокували 500 комуністів, викрикували образливі слова, провокували сутички, вихоплювали листівки та плювали в демонстрантів. Внаслідок сутичок 5 людей отримали травми. Присутність 300 поліцейських унеможливила серйозні заворушення. Газета «New York Evening Post» опублікувала з цього приводу інформацію «Комуністичне «фу» українському маршу», а «New York Times» повідомила про вуличні сутички. 17 грудня 1933 р. напади комуністів на протестувальників-українців сталися в Чикаго, від чого постраждало 100 осіб. Газета «New York Times» назвала ці події «найбільшою масовою колотнечею за багато років». Комуністи-фанатики кидали в демонстрантів цеглини, палиці, тухлі яйця, а згодом спалахнула вулична бійка із застосуванням кастетів, дрючків, кулаків та прикладів рушниць, яку розігнали спецзагони поліцейських. З січня УНЛЖА опублікувала брошуру про голод в Україні, яку направили до посольства СРСР, а через місяць отримали відповідь радника посольства Б.Сквирського про «абсолютно абсурдну» ідею «навмисного винищення населення України» радянським урядом. Дипломат додав, що рівень смертності в Україні «був найнижчим серед усіх республік СРСР і на 35% нижчий, ніж передвоєнний рівень смертності за часів царського режиму». Протести тривали й надалі, але у вигляді заяв, декларацій, звернень. Вони були викликані мовчанням уряду США, його відмовою надати допомогу голодуючим в Україні, а також прийняттям СРСР до Ліги Націй.

Л-ра і джерела: Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С. 227–228; Communists Boo Ukrainian March // New York Evening Post. – 1933. – 18 now.

УКРАЇНСЬКА Парламентська Репрезентація – група українських послів (депутатів) у польському Сеймі. Головою УПР був Дмитро Левицький – політичний діяч, керівник національного демократичного об'єднання *(див. УНДО)*. До УПР входили Д.Великанович, М.Рудницька, З.Пеленський та інші народні обранці від західноукраїнських земель. З ініціативи УПР у Львові розпочав діяльність Український громадський комітет рятунку голодуючих в УСРР. 14 серпня 1933 р. представники УПР Д.Левицький і Д.Великанович разом з іншими громадськими організаціями ухвалили спільну відозву до українського народу, в якій зазначалося: «Російські комуністи – більшовики, що вогнем і мечем знищили Українську Державу над Дніпром, що багнетами насаджували свою диктатуру в нашій землі, розпинають тепер український нарід. Вони нищать найкращих його синів розстрілами, мучать тюрмами й засланнями і масово виголоджують усе населення на Україні». Навіть «людоїдство не спинило російських комуністів». 3 листопада Д.Левицький виголосив промову на засіданні польського Сейму, який обговорював бюджет 1934/35 р. Голова УПР говорив про окупацію Москвою «українських етнографічних земель», звільнення яких настане лише тоді, коли Україна виборе «самостійне державне життя» і протиставить «силі Москви» власну «державну силу». Він звернув увагу польських парламентарів на репресії в УСРР, де «льохи ДПУ заповнились синами України», а від Голодомору загинули 2 млн осіб, що «там поширене людоїдство і що цього року ця катастрофа ще зростає у своїх розмірах». Депутат висловив обурення з приводу пакту про дружбу між Польщею та СРСР, який «на дальшу мету принесе тільки шкоду польській державі, тому що кожний союз Польщі з Москвою кінчався для Польщі завжди трагічно». Д.Левицький висловив протест з приводу заборони польською судовою владою виголошувати свідчення про голод на судовому засіданні у справі М.Лемика *(див. Лемик М.)*. Діячі УПР брали участь у роботі міжнародних конференцій, зверталися до Ліги Націй, зустрічалися з її посадовими особами та апелювали до них про організацію продовольчої допомоги.

Л-ра і джерела: Биймо у великій дзвін на тривогу! // Діло. – 1933. – 14 серпня; Положення українського народу в Польщі // Діло. – 1933. – 6 листопада.

УКРАЇНСЬКА пресова служба в Берліні («Ukrainischer Pressedienst») – інформаційні агенції української політичної та культурно-просвітницької громади, представники якої здійснювали аналіз-огляд польської, німецької, чеської, північноамериканської преси з публікаціями про голод, а також вивчали радянські газети («Известия», «Правда», «Комуніст») про соціально-економічне становище в УСРР, про хлібозаготівлі, жнива, репресії. Повідомлення У. п. с. припадали переважно на листопад – грудень 1933 р. Організоване осередками Організації українських націоналістів, У. п. с. діяло протягом 1931–1939 рр., збирала інформацію про голод не лише з газет, а й відряджала до УСРР похідні групи для вивчення ситуації в українських прикордонних селах.

Л-ра і джерела: Ми б'ємо в Великий дзвін... Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 92–96.

УКРАЇНСЬКЕ бюро («Ukrainian burean») – інформаційне бюро преси, засноване в 1931 р. на кошти Я.Макогона для ознайомлення англійського суспільства з подіями в Україні. Керівником У. б. був Д.Кисілевський. Видавали неперіодичний бюлетень («The Bulletin»), який надходив до 250 часописів Англії. Повідомлення У. б., які з'являлися у квітні 1933 – серпні 1936 рр., висвітлювали причини, обставини і наслідки голоду в Україні: передавали враження британського журналіста Г.Джоунза про поїздку в УСРР, заборону іноземним кореспондентам відвідувати села України та Кубані; друкували публікації англійської преси про голод, про акції протесту українських парламентарів Румунії у зв'язку з голодом в українських селах, заснування Українського допомогового комітету в Лондоні, замовчування урядом СРСР факту голоду; коментували зміст статті американського журналіста Г.Вільямса, статтю американського журналіста В.Г.Чемберлена. 28 квітня 1934 р. У. б. повідомило для преси факт вбивства селянами Харківщини уповноваженого ДПУ Вайсберга, який організовував «викачку хліба». 12 липня, 3 серпня 1934 р. У. б. поінформувало читачів про слухання в Палаті Лордів Британського Парламенту питання про голоду в СРСР. 11 серпня 1934 р. У. б. опублікувало анотовану статтю з газети «Daily Express» про факти голоду в Україні, а 24 серпня з «Morning Post». 24 серпня 1934 р. У. б. повідомляло про видання щорічного збірника статей Лондонського ун-ту «Колективізація сільського господарства в Совітському Союзі». 14 серпня 1936 р. У. б. широко інформувало про появу книги Е.Амменде *(див. Амменде Е.)* «Людське життя в Росії». У 1939 р. У. б. припинило свою діяльність.

Л-ра і джерела: Ми б'ємо в Великий дзвін... Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 29, 52–55, 63, 66–68, 71, 98–117.

УКРАЇНСЬКЕ національне демократичне об'єднання (УНДО) – українська політична партія, яка у 1932–1933 рр. організувала протестні акції у зв'язку з Голодомором в Україні. Центральний комітет УНДО очолював Д.Левицький. Друкований орган партії газета «Свобода» *(див. «Свобода»)*. 24 червня 1933 р. ЦК УНДО виголосив резолюцію «Положення на Радянській Україні», яку опублікувала газета «Діло». Вона висвітлювала суспільно-політичне, культурне та економічне життя українців в СРСР, наслідки більшовицького терору проти інтелігенції, яку «винищують фізично», а «московські комуністи ведуть на Україні політику повного визиску», від якого «маси українського населення вигибають із голоду». Представники УНДО зверталися до Ліги Націй про допомогу голодуючим в Україні, виступали у польському парламенті *(див. Українська Парламентська Репрезентація)*, ініціювали створення Українського громадського комітету рятунку голодуючих в Україні *(див. УГКРУ)*. У відозвах, зверненнях УНДО підкреслювалося політичне спрямування Голодомору в УСРР, «щоби зламати спротив українського народу».

Л-ра і джерела: Положення на Радянській Україні. Резолюція Центрального комітету УНДО 24 червня 1933 р. // Діло. – 1933. – 1 липня; Данько М. Важна постанова // Діло. – 1933. – 22 липня; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 762.

«УКРАЇНСЬКЕ питання» – аналітично-публіцистичний твір Євгена Ляховича, написаний у квітні 1934 р. Автор висвітлював події з історії України, але найвичерпніше розкрив соціальні, національні, демографічні аспекти Голодомору – 6 млн померлих у 1933 р. Він згадав села Калинівського, Козятинського районів, у яких смертність становила від 30 до 50% мешканців.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 328.

«УКРАЇНСЬКИЙ голокост 1932–1933» – меморіальне видання спогадів очевидців Голодомору в Україні в 10-ти томах, упорядковане протоієреєм УПЦ Київського Патріархату, доктором історичних наук, професором Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія» о. Юрієм Мициком *(див. Мисик Ю.А.)*. Перший том вийшов у 2003 р., а десятий у 2014 р. До них потрапили «Свідчення тих, хто жив». Саме таку підтитульну назву запропонував упорядник. Спогади записували студенти Києво-Могилянської академії, тому зазначено прізвище кожного інтерв'юера. Структура видання побудована за сучасним адміністративно-територіальним поділом, відтак спогади подані по областях довільно, без дотримання алфавітного порядку. Після прізвища свідка зазначено дату його народження. На час голоду його очевидцям виповнилося від 5 до 25 років, тому археографічний статус спогаду не викликає сумніву. Кожен запис вичерпно деталізований, висвітлює історію села, родини, обставини Голодомору. Інколи розповідь подається в оповідно-художньому форматі з дотриманням прямої мови, діалогу. Крім спогадів очевидців, використано також мемуарну літературу, статті біографічного характеру (про О.Й.Юричківського – секретаря міністра освіти, І.Огієнка, про О.Радченко та її щоденник). Інтерв'ю давали не лише громадяни України, а й громадяни Канади, США, які в різний час покинули УСРР, однак відчули вплив Голодомору. До п'ятого тому увійшли унікальні матеріали з історії вивчення Голодомору та повсякденного життя України в 1930-х рр.: спогади українських священиків, їхніх дітей, німецького дипломата А.Хенке, його дружини і дітей, українських громадських діячів у діаспорі, які були очевидцями Голодомору, листування Дж. Мейса, документи про підготовку фільму «Жнива розпачу». Десятитомник завершує видання, в якому спогади подані за сучасним адміністративно-територіальним поділом та систематизовані в алфавітному порядку. Упорядник зазначив, що цим томом «очевидно, прийдеться завершувати роботу в даному напрямку», адже «практично відійшло покоління, яке пережило Голодомор і може надати про нього свідчення, нехай і дуже лаконічні». Спонсорами видання в різний час були: Канадський ін-т українських студій Альбертського ун-ту (Едмонтон), Фонд катедр українознавства (США), ЗАТ «Ройз» (Україна), журнал «Сіверський літопис», Українсько-канадський дослідчо-документаційний центр (Торонто), Національний ун-т «Києво-Могилянська академія».

Л-ра і джерела: Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. Т. 1 / За ред. о. Юрія Мицика. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2003. – 394 с.; Т. 2. – К., 2004. – 443 с.; Т. 4. – К., 2007. – 504 с.; Т. 5. – К., 2008. – 332 с.; Т. 6. – К., 2008. – 690 с.; Т. 10. – К., 2014. – 524 с.

УКРАЇНСЬКИЙ громадський комітет рятунку України (УГКРУ) – об'єднання культурно-просвітницьких, кооперативних, політичних, релігійних, жіночих, студентських організацій для поширення в Європі правди про Голодомор в УСРР та надання допомоги його жертвам. УГКРУ засновано 14 липня 1933 р.

у Львові з ініціативи української парламентської групи *(див. Українська Парламентська Репрезентація)* шляхом скликання наради з представників громадських і кооперативних спілок. Створено Діловий комітет: голова – депутат польського парламенту Д.Левицький, члени – В.Мудрий, М.Рудницька, З.Пеленський, І.Чиж. До Виконавчого комітету обрали В.Кузьмовича, М.Блодовського, В.Целевич. Основну організаційно-громадську діяльність здійснювали заступник голови М.Рудницька та секретар З.Пеленський. 25 липня УГКРУ оголосив відозву «Биймо у великий дзвін на тривогу!», яку підписали 35 організацій і товариств: «Де б ти не жив, чи на власній землі, чи на еміграції, чи в Європі, чи за океанами, ставай одностайно в суцільні лави боротьби з насильством. Мобілізуй опінію світа проти всіх комуністичних страхіть на Великій Україні чим можеш і як можеш». 30 серпня УГКРУ за підписами М.Рудницької і З.Пеленського поширили «комунікат» – звернення, у якому закликали «українське громадянство оснувати негайно в усіх повітових осередках Повітові громадські комітети Рятунку України» у складі 6–9 осіб, а також готувалися до Днів національної жалоби і протесту. Такі комітети виникли на Галичині, Волині й Буковині, розпочали підготовку до «Днів жалоби». 23 вересня 1933 р. М.Рудницька зустрілася в Женеві з головуючим на засіданні 76-ї сесії Ради Ліги Націй, прем'єр-міністром Норвегії Й.Л.Мовінкелем, який пообіцяв порушити питання голоду в УСРР *(див. Мовінкель Й.Л.)*. Обговорення тривало протягом двох годин. Згодом Ліга Націй передала справу про голод в УСРР на розгляд Міжнародного Червоного Хреста. УГКРУ в особі М.Рудницької звернулося також до Міжнародного Жіночого Союзу, президент якого М.Корбет-Ешбі особисто повідомила Й.Л.Мовінкеля про звернення Союзу Українок. «Меморандум представників УГКРУ» від 25 вересня офіційно апелював до голови сесії Ради Ліги Націй, до «міжлюдської солідарності і гуманності» з приводу допомоги голодуючим в УСРР. Його підписали М.Рудницька і З.Пеленський. «Факт голоду, – наголошувалося у «Меморандумі», – незважаючи на всі намагання більшовицького уряду закрити перед світом правду та незважаючи на його заперечення голодової катастрофи, не підлягає ніяким сумнівам». На початку жовтня 1933 р. відбулася аудієнція З.Пеленського і віденського кардинала Т.Інніцера, а 15 жовтня УГКРУ видав відозву, якою призначив 29 жовтня – «Днем національної жалоби і протесту». Вони відбулися на теренах Західної України, Волині, Буковини, а також в українських громадах Польщі, Болгарії, Чехословаччини, Австрії, Німеччини, Бельгії, Англії, Франції, Канади та США *(див. Дні жалоби і протесту)*. Діяльність УГКРУ тривала і протягом 1934 р., хоч і з меншою активністю. Її члени звертали увагу західних країн на «політику народовбивства», яку здійснювала «більшовицька влада Москви», що претендувала на членство в Лізі Націй.

Л-ра і джерела: Діло (Львів). – 1933. – 1 вересня, 2, 3, 15 жовтня; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 766 –773; Ми б'ємо в Великий дзвін... Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 42–43.

УКРАЇНСЬКИЙ інститут національної пам'яті – науково-дослідна, культурно-просвітницька та координаційна урядова установа. Розпад СРСР та крах світової системи соціалізму спонукали інтелектуальні та політичні кола країн Східної Європи, Балтії до формування національної ідеї, відтак і відтворення національної пам'яті. У Польщі запрацював Інститут народної пам'яті, у Литві – Центр досліджень геноциду і резистансу, аналогічні інституції виникли в Чехії, Угорщині, Латвії та Німеччині. В Україні сформувався Народний рух (1989), згодом республіканське товариство «Меморіал» (1990–1991), Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні (1992), діяло Всеукраїнське т-во «Просвіта» ім. Т.Г.Шевченка та інші громадські об'єднання, які займалися поверненням історичної правди про героїчні і трагічні сторінки минулого українського народу. Держава не виявляла ініціативи щодо створення Ін-ту національної пам'яті протягом «трьох п'ятирічок» існування незалежності України. Лише після указу Президента України В.А.Ющенка від 11 липня 2005 р. розпочалося формування Українського ін-ту національної пам'яті (УІНП). Майже рік у владних структурах, науково-дослідних установах та культурно-просвітницьких організаціях України тривали загальні дискусії щодо концепції, завдань і мети інституту, його остаточного розкладу та особи директора (знаного ученого, політика чи морального авторитета нації). Одразу виникли застереження стосовно можливого дублювання УІНП «типової пострадянської академічної структури», а з іншого боку – перетворення на бюрократичну установу тиражування політологічних схем, абстрактних ідеологем національно-патріотичного спрямування. Переважна більшість професійних істориків схилялася до того, щоб УІНП перебрав на себе функції модератора наукових студій, відтак і підпорядкував відповідні галузеві архівні фонди. Архівісти заперечували, мотивуючи загрозою руйнації випрацюваної десятиліттями системи державної архівної служби.

УІНП був заснований 31 травня, а 23 червня 2006 р. в. о. голови призначили академіка І.Ф.Юхновського. Положення про УІНП затвердив Кабінет Міністрів

України 5 липня 2006 р. У ньому зазначалося, що УІНП є «центральним органом виконавчої влади із спеціальним статусом, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України», тобто стає «спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу». Положення регламентувало основні завдання, права та обов'язки УІНП, його структуру і функції, штатний розпис, повноваження голови інституту. Заступниками директора призначали О.Л.Іванківа (травень 2006 – липень 2010 рр.), Р.М.Круцика *(див. Круцик Р.М.)* (липень 2006 – жовтень 2007 рр.), В.Ф.Верстюк (жовтень 2007 – липень 2010 рр.). Фактично УІНП розпочав свою роботу з березня 2007 р., переселившись в офіс по вул. Липській у м. Києві, мав функціональний статус урядової установи зі спеціальними повноваженнями для формування політики відновлення та збереження національної пам'яті. Основним структурним підрозділом УІНП став Департамент формування політики національної пам'яті у складі 4-х відділів, які здійснювали організаційно-наукову роботу у співпраці з академічними та вишівськими установами і закладами. 11 листопада 2008 р., виступаючи на круглому столі «Українська історична наука і завдання Інституту національної пам'яті» в редакції газети «Україна молода», В.Ф.Верстюк *(див. Верстюк В.Ф.)* зазначив, що УІНП «поки що не став, як на мене, самостійним» у формуванні національної пам'яті, тому що виконує «завдання секретаріату Президента і команди віце-прем'єра з гуманітарних питань». Він визнав негативну тенденцію перетворення УІНП «на бюрократичний орган, який пов'язаний у своїх діях директивними документами». УІНП, на переконання В.Ф.Верстюка, не можна порівнювати з Польським інститутом народної пам'яті, який є «незалежним від президента і уряду, оскільки його голова обирається Сеймом на дві каденції і є самостійною фігурою, а інституція має фіксоване фінансування, що не залежить від того, який уряд приходить до влади – лівий чи правий». В УІНП тоді працювали 45 співробітників, а його загальним пріоритетом стали роки між падінням української державності до її відновлення в 1991 р., тобто найтрагічніші в історії України: агресія більшовицької Росії проти УНР, три Голодомори, репресії і депортації в 1930-х рр., жертовність українського народу в роки Другої світової війни, спроби відновлення незалежності на Закарпатті і Західній Україні, боротьба Української повстанської армії, дисидентський рух, національно-демократична революція кінця 1980 – початку 1990-х рр. Пріоритетними завданнями УІНП у 2008–2010 рр. були: дослідження етапів становлення та розвитку українського визвольного руху, систематизація інформації про діячів українського визвольного руху та жертв окупаційних режимів, опрацювання документів організацій українського визвольного руху і структур окупаційних режимів, створення спеціального архіву цих матеріалів, популяризація теми українського визвольного руху в Україні та світі; дослідження злочинів окупаційних режимів в Україні, їх історична і правова оцінка; надання державним установам України й інших країн інформації, експертних оцінок, підготовка проектів державних документів з проблем відродження національної пам'яті; увіковічення пам'яті національних героїв, жертв іноземних окупацій і геноциду шляхом упорядкування могил, створення меморіальних комплексів. У 2008 р. половину програмних завдань науково-дослідної роботи УІНП, а також 90% бюджетних коштів Інституту становили проекти з проблематики Голодомору. За участі науковців УІНП та академічних установ була розроблена концепція «Загальнодержавної національно-культурної програми дослідження Голодомору 1932–1933 років в Україні та увічнення пам'яті його жертв у період до 2012 року», яку 27 лютого 2008 р. ухвалив Кабінет Міністрів України. У ній зазначалося, що «відновлення та збереження національної пам'яті є обов'язком держави, важливим фактором консолідації та розвитку українського суспільства, його історичної свідомості та культури, утвердження власної ідентичності, а також формування демократичного суспільства та правової держави». Концепція розкривала мету, завдання, шляхи, способи і терміни виконання програми. 3 липня 2008 р. УІНП та міжнародний благодійний фонд «Україна 3000» уклали угоду про співпрацю в галузі відродження історичної справедливості та вшанування пам'яті жертв тоталітарних режимів.

Структурними підрозділами УІНП стали Національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні», Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили», Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр», Національний музей-меморіал «Тюрма на Лонцького» (Львів). Діяльність Інституту висвітлювалася на веб-сайті УІНП. УІНП долучився до підготовки проекту Закону України про Голодомор-геноцид, ухваленого Верховною Радою України 28 листопада 2006 р. У співпраці з науковими, державними, культурно-просвітницькими організаціями було підготовлено та опубліковано 19-томне меморіальне видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» *(див. Національна книга пам'яті)*, до створення якої долучилися держадміністрації

17 областей, територіальні межі яких у 1932–1933 рр. входили до складу 7 областей УСРР. Окремий том стосувався м. Києва, а саме видання з'явилося восени 2008 р., тобто до 75-х роковин Голодомору-геноциду. За сприяння УІНП вийшла «Хроніка Голодомору» (2008), відбувалося оформлення експозицій першої черги «Меморіалу пам'яті жертв Голодомору». У квітні 2009 р. УІНП започаткував Всеукраїнську акцію «Людяність у нелюдяний час», упродовж якої науковці, студенти, краєзнавці виявляли осіб, що рятували селян від Голодомору. УІНП організував дві міжнародні наукові конференції про Голодомор в УСРР, учасниками яких були українські та зарубіжні історики. Загалом було проведено 11 круглих столів. УІНП спільно з головною редакційною колегією науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» створив інтернет-проект «Національний банк даних жертв політичних репресій радянської доби в Україні».

Обрання в березні 2010 р. Президентом України В.Ф. Януковича негативно і деструктивно позначилося на діяльності УІНП. Російські агенти в Україні розпочали інформаційну атаку проти організаційно-концептуальних засад діяльності цієї державної установи. Депутат від Партії регіонів В.Колесниченко звинуватив керівництво УІНП в ревізії спільної історії України та Росії, подій і наслідків Великої Вітчизняної війни, у героїзації воїнів ОУН та УПА. 29 березня 2010 р. віце-прем'єр-міністр України В.Семиноженко доручив міністрам юстиції, економіки, науки й освіти розглянути питання подальшого функціонування УІНП. 1 травня 2010 р. відбулася зустріч І.Р.Юхновського з віце-прем'єр-міністром, яка стосувалася перспектив діяльності цього виконавчого органу влади з науково-дослідницькими функціями. Кількість штатних працівників УІНП лишалась тоді відносно сталою: 12 у 2006, 19 у 2007, 41 у 2008, 49 у 2009 і 44 посадовці у 2014 рр. (для порівняння: в Інституті народної пам'яті Польщі працюють 2 тис. осіб). Указом Президента В.Ф.Януковича «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 р. розпочалася фактична реорганізація УІНП. 19 липня 2010 р. директором УІНП призначили історика, члена-кореспондента НАН України В.Ф.Солдатенка, а його заступниками – О.Омельченка та Д.Вєдєнєєва. Новий директор *(див. Солдатенко В.Ф.)* переглянув основні пріоритети установи, викреслив з них тему Голодомору, історію боротьби ОУН та УПА, заявив про новий науковий напрям УІНП та його меморіально-інтеграційну діяльність.

12 січня 2011 рр. постав Український інститут національної пам'яті, але вже як науково-дослідна установа в підпорядкуванні Кабміну України. Згортанню його інституційної діяльності передувала активна атака з боку Партії регіонів в особі депутатів В.Колесниченка, В.Кисельова (вносив проект постанови про скасування Закону 28 листопада 2006 р. про Голодомор-геноцид), Президента України В.Ф.Януковича, який заперечив факт Голодомору-геноциду 27 квітня 2010 р. з трибуни ПАРЄ у Страсбурзі. В Інтернеті, періодичній пресі з'явилися протестні заяви з приводу реорганізації УІНП та директорства «українофоба Табачника». Заяви виголошували політичні партії, діячі науки і культури. Фракції демократичної опозиції Верховної Ради України намагалися скасувати урядові рішення про реорганізацію УІНП, але за постанову проголосувало лише 113 депутатів (не голосували Партія регіонів, Блок В.М.Литвина і комуністи). 15 лютого 2011 р. виявився останнім робочим днем УІНП на чолі з І.Р.Юхновським, так як уже діяла ліквідаційна комісія на чолі з першим заступником нового голови В.В.Кривошеєю. Керівництво УІНП на чолі з В.Ф.Солдатенком заперечувало Голодомор-геноцид, фактично викреслило його з програмних завдань науково-дослідної установи, поширювало ідеологему російських істориків про «загальносоюзний голод». На міжнародних конференціях з історії сталінізму (Київ, жовтень 2013 р.) та голодоморів в УСРР (Київ, листопад 2013 р.) В.Ф.Солдатенко, Д. Вєдєнєєв заперечували факт Голодомору-геноциду в Україні, пропонували досліджувати вплив природних явищ, захворювань зернових культур, у такий спосіб підкреслювали особисте і службове ігнорування факту штучного голоду. У науковому середовищі України УІНП на чолі з В.Ф.Солдатенком почали називати Інститутом «національної амнезії».

Українська Революція гідності, яка розпочалася на Майдані в Києві 30 листопада – 1 грудня 2013 р., завершилася зміщенням В.Ф.Януковича з посади Президента України та його ганебною втечею до Росії 20 лютого 2014 р. Відбулася чергова реорганізація УІНП. Його очолив історик, громадський діяч В.М.В'ятрович *(див. В'ятрович В.М.)*, який розпочав формування нової концепції національної пам'яті, демонтаж символів радянщини, ідолів більшовизму, ленінізму та сталінщини. Тема Голодомору-геноциду стала пріоритетною для УІНП, за участі та підтримки якого організовано кілька міжнародних наукових конференцій з причин та наслідків Голодомору, круглих столів. УІНП долучився до участі в меморіальних заходах до 85-х роковин Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

Л-ра і джерела: www.radioera.com.ua; http://www.radiosvoboda.org/content/article /2004290.html; Українське слово. – 2010. – 7 квітня; www.ukraine3000.org.ua/

yesterday/.6474. html; Персонал плюс. – 2006. – 8–15 червня; Форум націй. – 2008. – 11 листопада /forumn.kiev.ua/2008-11-77/78-06.html; День. – 2012. – 11–12 травня; Тиждень. – 2011. – 9 лютого; Коммерсантъ. – 2010. – 11 августа; www.imk.ua/ua/news/12-02-2011/225961/; Офіційний вісник України. – 2006. – № 22. – Ст. 1644; Офіційний вісник України. – 2006. – № 27. – Ст. 1962; Офіційний вісник України. – 2008. – № 56. – Ст. 1867; День. – 2013. – 22–23 листопада; Людяність у нелюдяний час. Доброчинці в часи Голодомору / Упоряд. В.С. Теліщак, В.М. Яременко. – Львів: часопис, 2013. – 236 с.

«УКРАЇНСЬКИЙ історичний журнал» – періодичне наукове видання Ін-ту історії України та Ін-ту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. «УІЖ» засновано 1957 р. Упродовж 30-ти років журнал висвітлював соціально-економічні проблеми розвитку сільського господарства та українського села, але не згадував про Голодомор. Першою публікацією в «УІЖ» на цю тему стала стаття С.В.Кульчицького в 1988 р. Її автор використав терміни «голод» і «продовольчі труднощі», визнав соціально-демографічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. значно меншими порівняно з катастрофічним голодом 1921 р. На формулюваннях і змісті статті позначився вплив ідеологічної цензури, тому невипадково використано вислови – «псевдодокументальний фільм «Жнива розпуки», «націоналісти фальсифікують дані радянської статистики». Серію архівних матеріалів про голод упорядкували та видрукували в «УІЖ» В.І.Марочко і Є.П.Шаталіна в 1989 р. (№7,8,9,11,12) та в 1990 р. (№1). Це були перші документальні публікації в Україні про Голодомор. Інтелектуальна активність дослідників штучного голоду мала ситуативно-меморіальне спрямування, тому більшість матеріалів була приурочена до сумних роковин. У 1993 р. «УІЖ» надрукував статті В.І.Марочка про діяльність Міжнародної комісії з розслідування голоду, Л.П.Польового та Б.В.Чирка про голод серед національних меншин, Р.Я.Пирога про колективізацію і голод.

На сторінках «УІЖ» друкували статті західні вчені: А.Граціозі (Італія) про геноцидну складову Голодомору та його порівняння з «голокостом євреїв», Дж.Мейса (США) про політичні причини Голодомору, Р.Кушнєжа (Польща) про документи польських дипломатів, львівську періодику 1930-х рр. та участь української громадськості Польщі у допомогових і протестних акціях проти організованого голоду в Україні, Г.Зімона (Німеччина) про Голодомор як «... інструмент «ліквідації» українського націоналізму», Е.Шноре (Латвія) та І.Паавле про рапорти балтійських дипломатів. Російські історики не подавали до редакції «УІЖ» авторських статей про голод. Не писав для журналу і Р.Конквест.

Першою спробою демографічної оцінки втрат від голоду стала спільна стаття С.Кульчицького та С.Максудова (Кембридж, США), розміщена на сторінках «УІЖ» (1991, №2). У 1995 р. С.Кульчицький повернувся до проблеми демографічних наслідків, подавши чотири кількісні оцінки втрат від голоду: «перевищення смертних випадків понад звичайну норму» – 3,2 млн; «загальні втрати» – 4,2 млн; «прямі й опосередковані втрати за 1932–1933 рр. з демографічною луною за 1934 р. – 4,6 млн, а з урахуванням неточних вихідних даних» – в інтервалі від 4,5 до 5 млн осіб.

У 1996–2002, 2008–2011 рр., судячи з алфавітного покажчика матеріалів, надрукованих у журналі, спостерігався типографічний та історіографічний «застій». Лише в 2003 р. були надруковані авторські статті С.Кульчицького, В.Марочка, Р.Пирога, а на початку 2004 р. О.Веселової про увічнення пам'яті жертв Голодомору, В.Кривоноса про діяльність ДПУ та НКВС УСРР у 1932–1933 рр. Упродовж 2005 р. «УІЖ» розмістив статті Г.Зімона, Р.Кушнєжа. У 2006 р. С.Кульчицький висловив на сторінках журналу власну думку про відмінність «голоду в першій половині 1932 р.» і Голодомору «першої половини 1933 р.», протиставивши дві частини єдиного цілого. Критерієм його періодизації обрано рівень смертності – «десятки тисяч» у 1932 р. та «мільйони» у 1933 р., а також «надмірні хлібозаготівлі з урожаю 1931 р.». Вони були «надмірними» у 1932 та 1933 р., але терор голодом, тобто організоване виморювання селян через позбавлення засобів існування, включав системне вилучення продовольства (режим чорних дощок, буксирні бригади), свідому затримку натуральної оплати трудодня *(див. Трудодень)*, конфіскацію картоплі, м'яса, молока, городини за невиконання «плану до двору». Їх масово застосовували в січні – червні 1932 р., про що свідчать службові листи голови ВУЦВК Г.І.Петровського *(див. Г.І.Петровський)* та голови РНК УСРР В.Я.Чубаря *(див. Чубар В.Я.)* до Й.Сталіна 10 червня 1932 р. У них постають визначення «організований» та «штучний голод», яким на початку літа 1932 р. було охоплено понад 100 районів. Кількісне (тривалість голодування людського організму» і якісне голодування (хронічна відсутність білків, жирів, вуглеводів) стосуються антрополого-фізіологічного типу жертв голоду, а Голодомор у його історичному та юридичному тлумаченнях – це форма масового винищення людей, злочин геноциду. Його ознаки притаманні і 1932, і 1933 рр., тому не випадково хронотип 1932–1933 рр. зафіксовано в Законі України про Голодомор від 28 листопада 2006 р. Визначення «український Голодомор», використане професором С.Кульчицьким (2013, №6), етимологічно суперечли-

ве, тому що об'єднує суб'єкт та об'єкт лінгвістичної дії, а в історичному контексті означає причетність українців до творення Голодомору. Подібний термін зустрічається у працях Р.Сербина, А.Граціозі особливо як однорідні поняття: «український Голодомор» та «український геноцид». Вони не вказують на територію скоєння злочину, а лише виокремлюють його суб'єкт, тобто співучасть українців *(див. Голодомор, Голодомор – геноцид)*.

Меморіальну складову трьох голодоморів в «УІЖ» актуалізував член Асоціації дослідників голодоморів в Україні Ю.В.Писаренко, статтю якого розміщено у №3 за 2014 р. Режим «чорних дощок» висвітлив Г.В.Папакін (2013, №6).

Історіографічною подією виявилась публікація матеріалів демографічного дослідження українсько-американської групи учених (2015, №4; 2017, №2). Статті викликали неоднозначну реакцію істориків щодо оцінки кількості жертв Голодомору – 3,6 млн осіб у селі, а разом – 3,9 млн, яку вони визнали остаточною. Редакція журналу, хоч і не завжди поділяє погляди авторів, але надала місце для альтернативних тлумачень. Виявлені архівно-кримінальні справи начальника УНГО УСРР О.М.Асаткіна, демографа А.П. Хоменка, які зберігаються у фондах ГДА СБУ, мають оригінальну службово-відомчу статистику. Вона фіксує розбіжність між гіпотетично прогнозованою кількістю населення в УСРР на 1937 р. (від 35 до 35,6 млн) та попередніми підсумками перепису населення 6 січня 1937 р. (від 27,9 до 28,2 млн), відтак і загальну кількість «мертвих душ» – понад 7 млн осіб. Статті В.Марочка про О.М.Асаткіна, про антрополого-демографічний дискурс статистики жертв Голодомору, опубліковані на сторінках «УІЖ» 2017 р., доводять іншу цифру жертв – до 7,7 млн осіб.

Л-ра і джерела: Український історичний журнал. Систематичний покажчик. 1967 – 1976 / Укладачі І.М.Данилова, Є.Г.Кузнецова; Відп. ред. М.В.Коваль. – К., 1982. – 315 с.; Кульчицький С.В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931–1933 рр. // Український історичний журнал. – 1988. – №3. – С. 15; Голод на Україні (1931–1933 рр.) / Упоряд. В.І.Марочко, Є.П.Шаталіна // УІЖ. – 1989. – №7. – С. 99–111; №8. – С. 105–117; №9. – С. 110–121; №11. – С. 78–90; №12. – С. 123–128; 1990. – №1. – С. 104–112; Граціозі А. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український Голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // УІЖ. – 2005. – №3. – С. 122–128; Марочко В.І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? // УІЖ. – 2006. – №3. – С. 186–189; Єфіменко Г.Г. Роль «Українського історичного журналу» у висвітленні «білих плям» історії України (1988 – 1991 рр.) // Український історичний журнал. – 2007. – №6. – С. 93; Кульчицький С.В. Український Голодомор у контексті сталінської «революції згори» // УІЖ. – 2013. – №6. – С. 18–44; Кульчицький С.В. Голод 1932 р. у затінку Голодомору-33 // УІЖ. – 2006. – С. 77–97; Левчук Н.М. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки / Н.М.Левчук, Т.Г.Боряк, О.Воловина, О.П.Рудницький, А.Б.Ковбасюк // УІЖ. – 2015. – №4. – С. 82–112; Воловина О. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні / О.Воловина, С.М.Плохій, Н.М.Левчук, О.П.Рудницький, П.Є.Шевчук // УІЖ. – 2017. – С. 76–116; Борисенко В. Рана від втрат ще болить // Україна молода. – 2015. – 8 грудня; Сергійчик В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. – Вишгород, 2015. – С. 152.; Марочко В.І. О.М.Асаткін – вигаданий «фальсифікатор» перепису населення 1937 р. // Український історичний журнал. – 2017. – №4. – С. 129–150; Його ж. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс // Український історичний журнал. – 2017. – №5. – С. 112–133.

УКРАЇНСЬКИЙ науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору (HREC in Ukraine) – організаційно-функціональний підрозділ Дослідно-освітнього консорціуму з вивчення Голодомору (Holodomor Research and Educatiom Consortium – HREC), створеного в січні 2013 р. при Канадському інституті українських студій Альбертського ун-ту. Діє на кошти Фонду імені родини Темертей у м. Торонто (Канада). Український філіал (HREC in Ukraine) очолює Л.В.Гриневич *(див. Гриневич Л.В.)*. Він розпочав свою організаційно-просвітницьку діяльність з вересня 2013 р. при НаУКМА (м.Київ). Спільно з іншими громадськими організаціями було скликано та проведено міжнародний симпозіум у Києві «Голодомор 1932–1933 рр.: історія і пам'ять» (вересень 2013 р.). HREC in Ukraine безпосередньо долучився до організації наукових форумів: міжнародної наукової конференції «Соціальні катастрофи першої половини XX століття в Україні та світі: історичний контекст, демографічні втрати» (Київ, 18–20 жовтня 2016 р.), симпозіуму «Імперії, колонії та голод в історико-порівняльній перспективі» (Київ, 5–6 червня 2017 р.). Їх учасниками були дослідники з України, США, Німеччини, Австралії, Латвії, Литви. Вони обговорювали різні аспекти зазначеної теми конференції: «сталінського Голодомору», «гітлерівського Голокосту», Великого голоду в Ірландії 1844 р., голоду в Казахстані початку 1930-х рр., Британській Індії 1942 р. Зазначені «соціальні катастрофи» відрізнялися причинами та соціально-демографічними наслідками. Нейтральний лінгвістичний термін «голод» і рукотворна політика Голодомору в Україні 1932–1933 рр. – поняття різні, що не раз підкреслював учасник конференції Р.Сербин. У прес-анонсі до конференції використано термін «український Голодомор», що не відповідає історичній дійсності та етимології поняття, його правовому тлумаченню у законодавчому полі України.

Український центр вивчення Голодомору (HREC in Ukraine) упродовж 2014–2018 рр. започаткував та модерував проведення науково-просвітницьких семінарів, які відбувалися в Ін-ті історії України НАН України. Учасники з'ясовували проблеми демографічних наслідків, діяльності системи торгсину *(див. Торгсин)*, долі жінок, дітей у роки Голодомору. Центр видає часопис «Holodomor studies» («Голодомор. Студії»). 15 травня 2017 р. ним презентовано сайт «Голодомор 1932–1933 років: родинні історії». У листопаді 2017 р. оголошено «Конкурс імені Володимира Маняка і Лідії Коваленко-Маняк» на кращу студентську працю про Голодомор. Проведено також благодійно-просвітницьку акцію «Свічка пам'яті». HREC in Ukraine наполегливо і системно обстоює розрахунки втрат від Голодомору, виконані українськими демографами, як остаточні результати. З цим не згодні багато українських та зарубіжних дослідників – істориків, демографів, судово-медичних експертів, науковці Національного музею «Меморіал жертв Голодомору». За фінансової підтримки HREC in Ukraine перекладене та опубліковано українською мовою книгу Е.Епплбом «Червоний голод», авторка якої заперечує Голодомор-геноцид. Науковим редактором цієї монографії є Людмила Гриневич – керівник HREC in Ukraine. Презентація книги «Червоний голод» відбулася 30 травня 2018 р. у Києві, яка викликала критичні відгуки учених різних країн.

Л-ра і джерела: https: // novynarnia.com/2017/05; www.holodomor.org.ua tyzhden.ua/ society/94795; www.ukrinform.ua/rubric-kyiv; «Соціальні катастрофи першої половини XX століття в Україні та світі: історичний контекст, демографічні втрати». Програма міжнародної наукової конференції. – К., 2016. – 28 с.; Епплбом Енн. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. – Київ: HREC-PRESS, 2018. – 442 с.

«УКРАЇНСЬКИЙ націоналіст» – листівка, яку видав крайовий комітет ОУН у Львові кількома числами. Машинописний набір «У. н.» вирізнявся від типографічного видання «Розбудова нації», але їх об'єднувала спільна боротьба з «московським окупаційним режимом» в Україні. У числах 2–3 за жовтень – листопад 1933 р. з'явилася редакційна стаття «Голод на Східно-Українських землях», яка називає кількість жертв – 10 млн «душ», а також причину голоду – «Москва викликала свідомо голод на Україні». У тому ж числі розміщено матеріал «Стріл ОУН в Москву», засвідчивши обставини «...атентату на представника московської влади з наказу ОУН», виконаного 25 жовтня 1933 р. М.Лемиком *(див. Лемик М.)*. Зазначалось, що радянська Москва «терором і голодом виморює українську націю», відтак замах – це спроба привернути увагу світу до голоду. Часопис забороняла польська адміністрація, тому він виходив не періодично. На сторінках «У. н.» (Число 2–3) також висвітлювалися обставини протесаної ходи українців у м. Нью-Йорку 18 листопада 1933 р., учасниками якої стали понад 8 тис. осіб. Акція відбувалася з перешкодами, які чинили комуністи. Подібні мітинги та хода відбувалися в інших містах Америки: Детройт, Рочестер Н. Й., Бостон, Бруклін, Веллінгтон Дел, Провіденс. Про них одним із перших повідомив «У. н.».

Л-ра і джерела: Голод на Східно-Українських землях // Український націоналіст. – 1933 (жовтень-листопад). – Ч. 2–3. С. 3–4; Стріл ОУН в Москву // Там само. – С. 4.

«УКРАЇНСЬКИЙ хліб на експорт» – збірник документів, виявлених в архівах України та Росії, які висвітлюють особливості експорту українського зерна. Упорядники В.Сергійчук та Р.Круцик зібрали та видали документи і матеріали про експортну діяльність республіканських та союзних органів влади (Комітету заготівель РНК СРСР, Всесоюзного об'єднання «Заготзерно», «Експортхліб», Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР, Всеукраїнської контори «Союзхліб») у 1931–1934 рр. Абсолютна більшість документів опублікована вперше, особливо з фондів обласних архівів. Книга вийшла друком у 2006 р. Ініціатором її видання був голова Київської міської організації товариства «Меморіал» імені Василя Стуса Р.Круцик.

Л-ра і джерела: Український хліб на експорт: 1932–1933. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – 432 с.

«УКРАЇНСЬКІ вісті» – тижневик, друкований орган Української революційно-демократичної партії (УРДП), згодом Фундації імені Івана Багряного. Перше число вийшло у листопаді 1945 р. у м. Новий Ульм (Німеччина). Газета в 1945–1978 рр. виходила в Німеччині, а з жовтня 1978 по травень 2000 р. в м. Детройті (США). Засновником і першим головним редактором «У. в.» був І.Багряний. На сторінках тижневика друкувались І.Багряний, В.Гришко, Ю.Лавріненко, І.Лисяк-Рудницький, Г.Костюк, Ю.Шевельов, Т.Осьмачка, М.Руденко та інші українські діячі. «У. в.» першими з повоєнних видань висвітлювали причини та наслідки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Статті почали виходити в 1946 р. До 15-х роковин голоду була опублікована стаття колишньої працівниці органів радянської статистики Г.Вільної, яка згадала про перепис населення 1937 р., що виявив близько 1 млн українців Краснодарського краю. Авторка засвідчила факт відсутності системної реєстрації смертей загсами, назвала цифру абортів – понад 1 млн, що відповідало кількості «нормальних народжень». Спираючись на перепис 1939 р. (фіксував 29 млн осіб в УСРР), Г.Вільна назвала загальну цифру втрат

від голоду 1933 р. – 6,5 млн осіб. Про неї згадував історик і статистик Д.Соловей *(див. Соловей Д.Ф.)*. У 1948 р. «У. в.» подали статті В.Гришка про обставини замаху М.Лемика *(див. Лемик М.)* на радянського консула у Львові, а також М.Міщенка про порушення психіки у голодних людей. У 1950 р. з'явилися статті М.Ковальського, Ф.Пігідо, Д.Соловея. Останній назвав цифру втрат – понад 7 млн осіб. Про голод писав і головний редактор «У. в.» П.Маляр (1945 – 1946). Фактично кожного року часопис друкував статті про голод в Україні. На його сторінках висвітлювалась концепція геноциду, яку ще в 1947 р. простежив Р.Лемкін *(див. Лемкін Р.)* і згодом виклав у проекті Конвенції про запобігання злочину проти людяності, ухваленої ООН *(див. Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду)*. Газета широко тлумачила саме поняття «дженосайд» (genocide): свідомий замах на життя поневолених народів шляхом політичних, суспільних, культурних, господарських, релігійних, біологічних, фізичних і моральних злочинних дій. 8 лютого 1953 р. редакція опублікувала заяву ДОБРУСа (Демократичного об'єднання бувших репресованих українців під совєтами) з нагоди 20-ї річниці трагедії. У ній зазначалось, що «...голод на Україні 1932–1933 років, що його штучно організувала більшовицька влада і цим оголосила українським селянам голодову війну, є одним з найяскравіших фактів народовбивства (геноциду) Москви над Україною». 31 травня того ж року «У. в.» опублікували добірку матеріалів під гаслом «Нагадаймо ще вільному світові про московський геноцид». Газета висвітлювала обставини промови Р.Лемкіна у Нью-Йорку в жовтні 1953 р., де він перебував на запрошення української громади у США. Завершуючи промову словами «Ще не вмерла Україна», відомий правник виявив певність, що український народ «досягне своєї мети – вільного життя в своїй незалежній державі». Історія підтвердила його передбачення. «У. в.» постійно висвітлювали тему голоду, особливо в сумні його роковини, але статті 1940-х рр. вирізняли цей часопис серед інших україномовних видань, особливо щодо осмислення концепції геноциду.

Л-ра і джерела: І.Д-ць. Як катовано село // Українські вісті. – 1946. – 5 березня; Вільна Г. 1933 рік на Україні // Українські вісті. 1948. – 3 квітня; Гришко В. Третій постріл. Згадки й думки з приводу замаху Миколи Лемика у Львові 26 жовтня 1933 р. // Українські вісті. – 1948. – Число 83; Соловей Д. Скільки людності загинуло на Україні під час штучного створеного голоду 1932–1933 рр. // Українські вісті. – 1950. – 2 березня; Маляр П. Голод на Україні в 1932–33 рр. // Українські вісті. – 1951. – 16 вересня; Нагадаймо ще вільному світові про московський геноцид // Українські вісті. – 1953. – 31 травня; Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. – Вишгород, 2015. – С.7 – 9; Косак С. Літературний рух української еміграції (на прикладі часопису «Українські вісті» // Вісник Книжкової палати. – 2014. – №7. – С. 37–39.

УКРАЇНСЬКІ демобілізатори – фраза Й.Сталіна, використана в листі до Л.М.Кагановича і В.М.Молотова від 1 липня 1932 р., яка стосувалася партійно-радянських працівників в Україні, навіть членів ЦК КП(б)У і секретарів райкомів, які не забезпечили «політичного проводу» виконання річного плану. Вислів Й.Сталіна був викликаний листами В.Я.Чубаря та Г.І.Петровського від 10 червня 1932 р., у яких ішлося про масовий голод в Україні як причину невдач, однак вождь вимагав «головного удару». 1 липня Л.Каганович доповів Й.Сталіну, що ЦК партії довелося «натиснути на українців» і «рішуче покінчити з капітулянтськими настроями стосовно хлібозаготівель». В Україну для позачергової конференції ЦК КП(б)У, яка відбулася 6–7 липня 1932 р., виїхали Л.Каганович та В.Молотов, щоб зламати номенклатурних «саботажників». З 15 липня Й.Сталін виношував намір про зміщення С.В.Косіора з посади секретаря ЦК КП(б)У та призначення Л.Кагановича.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 203, 205, 225.

УКРАЇНСЬКІ соціалістичні партії в еміграції – політичні організації, які діяли в еміграції у 1920–1930-х рр. Їх лідери боролися з ідеологією і практикою більшовизму, обстоювали ідею української самостійної держави. У 1929 р. лідер Української соціал-демократичної робітничої партії П.Феденко був одним з ініціаторів створення Комітету допомоги голодуючим в Україні, звертався до уряду Чехословаччини за допомогою, а також написав та розповсюджував кількома іноземними мовами брошуру «Голод в Україні». Представник УСДРП П.Феденко був делегатом Виконавчого комітету Соціалістичного Інтернаціоналу, засідання якого відбулося 19–20 серпня 1933 р. в Парижі. 20 серпня він запропонував Виконкому засудити «політику російської окупаційної влади на Україні», спираючись на факти голоду, масової смерті і випадки людоїдства в українських селах». На конференції була поширена спільна заява українських соціалістичних партій, у якій зазначалося, що «Сталін виморює голодом мільйони робітників і селян у Совітському Союзі». П.Феденко заперечував будь-яку спробу «єдиного фронту» з Комінтерном, позаяк ця «ілюзія» єдності була потрібна Сталіну для «знищення демократичного соціалізму». 24 серпня він виголосив доповідь «Сучасне положення на Україні» на зборах української громади Парижа. 13 вересня 1933 р.

з'явилася спільна відозва УСДРП (П.Феденко, І.Мазепа), Української соціал-демократичної партії (Л.Ганкевич), Української соціалістично-радикальної партії (І.Макух, М.Стахів) до соціалістів усіх країн про голод в Україні. Вони визнали «факт масового голоду», колоніальної залежності від Москви, засудили «політику терору» влади проти селян. «Стверджуємо, що одинокою і очевидною причиною голоду на Радянській Україні є безоглядний економічний визиск українського народу більшовицькою диктатурою, яка вважає Україну своєю колонією,» – наголошувалася у відозві. Колишній лідер УСДРП В.К. Винниченко висловлював сумнів з приводу геноциду в УСРР, тому отримав протестного листа від Ю.П.Тищенка – українського журналіста, видавця *(див. Тищенко Ю.П.)*.

Л-ра і джерела: Українські соціалісти про лихоліття України // Діло. – 1933. – 13 вересня; Ми б'ємо в Великий дзвін... Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 48–51.

«УКРАИНУ можем потерять» – фраза Й.Сталіна з листа до Л.Кагановича від 11 серпня 1932 р. Вождь більшовиків висловив у такий спосіб гнів та обурення від того, що у Київській та Дніпропетровській обл. «...біля 50-ти райкомів висловились проти плану хлібозаготівлі, визнали їх нереальними». Втрата України для Сталіна мала внутрішню і зовнішню складові. Він знав про голод в Україні з листів В.Чубаря та Г.Петровського від 10 червня 1932 р., а також від систематичного інформування з боку Л.Кагановича та інших членів політбюро ЦК ВКП(б). 18 червня Сталін розкритикував практику «механічного розверстання» плану хлібозаготівлі по районах і селах (колгоспах) за «принципом» зрівнялівки, внаслідок чого – «низка врожайних районів виявилась у стані розорення і голоду». Його обурювало те, що «...кілька десятків тисяч українських колгоспників» блукали європейською частиною СРСР і «...розкладали нам колгоспи своїми скаргами і скигленням». Поширення «голодних настроїв» руйнувало соціально-психологічні основи колгоспного ладу, а продовження хлібозаготівлі по-сталінськи знекровлювало його економічні підвалини. Однак кремлівський господар вимагав негайного і «...безумовного виконання плану хлібозаготівлі» на 100 відсотків, навіть ціною втрат українців від голодної смерті. Він виступив проти будь-якого перегляду плану хлібозаготівлі для України, категорично відхилив пропозицію радянського уряду України з цього питання, вважав, що «...головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів». Розгніваний вождь мав намір «...зняти з України обох – і Чубаря і Косіора». Сталінські фрази «загублять геть Україну», «Найголовніше зараз Україна», «Україну можна втратити», які припадають на 2 липня та 11 серпня, стосувалися недовиконання хлібозаготівельного плану, прихованого опору партійної номенклатури, можливого зриву карткової системи постачання хлібом робітників, відтак і соціального вибуху, голодних бунтів. Невипадково Й.Сталін піддав критиці редактора «Правди» О.Ярославського, який дозволив друк матеріалу про страйк робітників в Іваново-Вознесенську, тому що необачний ветеран більшовиків «...дав іноземним кореспондентам можливість писати про «новий Кронштадт». Опір хлібозаготівлі в Україні Сталін назвав повзучою «контрреволюцією», саботажем, «демобілізаторськими настроями», боячись системного бойкоту хлібозаготівлі, стихійного селянського вибуху. Застерігаючи від подібного розвитку подій, він нагадав Л.Кагановичу та В.Молотову про те, що в «Українській компартії» – 500 тис. членів, серед яких чимало «...свідомих і несвідомих петлюрівців, насамкінець – прямих агентів Пілсудського». Тому небезпеку «відкриття фронту всередині (і поза) партії, проти партії», тобто номенклатурної непокори вождю і центру він сприймав серйозно. Його непокоїла відсутність рішучих дій «української верхівки» на «фронті хлібозаготівлі», тому висунув пропозицію її кадрового очищення, щоб перетворити Україну на «справжню фортецю СРСР» і «дійсно зразкову республіку». Насправді Кремль вимагав від республіканської номенклатури безумовного виконання будь-яких фінансово-економічних планів, особливо хлібозаготівельного, в умовах масштабного промислового будівництва. Сталін у листі наголошував, що без термінового і негайного зміщення з керівних посад, «...повторюю – ми можемо втратити Україну». Фраза «втратити Україну» означала не усунення подальшої соціально-демографічної катастрофи внаслідок штучного голоду, хоча Сталін особисто знав про «постраждалі райони України» і «важке становище в Україні», а збереження за Україною геополітичного форпосту СРСР, статусу його «зернової фабрики», експериментального поля для економічних проектів. Його фраза «Не краще б з України розпочати» від 20 липня підтвердила особливе ставлення до українців та України. Сталін намагався приховати провал його концепції масової колективізації, тому особисто заборонив вільний проїзд іноземних кореспондентів на Кубань та в Україну, доручив керівнику ДПУ УСРР В.А.Балицькому стежити за візитом французького політика Е.Ерріо в СРСР, дозволив використання військових частин на жнивах у 1933 р. Навіть у 1935 р., коли локальний голод в окремих областях України забирав десятки тисяч людей, Сталін пропонував посилення «тиску на хлібозаготівлі», особливо «...на українців, які розбестились нашими поступками». Втрата

понад 7 мільйонів українців у роки Голодомору – сумний наслідок сталінської «поступки», висока ціна за збереження України у складі СРСР та перетворення її у фортецю тоталітаризму.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Состав.: О.В.Хлевнюк. – М., 2001. – С.168, 234, 273, 274, 531.

УЛЯНИЧ Володимир Іванович – український історик, дослідник історії українського війська 1914–1939 рр., голодоморів в Україні. Народився 22 січня 1939 р. у с. Монастирище Варвинського р-ну Чернігівської обл. Закінчив історичний ф-т Київського ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1960), кандидат історичних наук. Працював завідувачем редакції історії видавництва «Наукова думка», викладачем вишу. Директор Центру з вивчення історії та сучасних форм тоталітаризму Ін-ту культурологічних та етнополітичних досліджень при МАУП (2003–2004). Відповідальний редактор навчальної програми «Голодомори в Україні у XX столітті» (К., 2004), автор семитомного дослідження «Хроніка боротьби за державність України. Українські збройні формування XX століття. 1914–1939» (понад 6000 стор. комп'ютерного набору, 250 картосхем бойових дій, понад 1000 документальних фотографій). У 2008–2010 рр. опублікував науково-популярні праці: «Лицар України Василь Вишиваний – Вільгельм фон Габсбург-Лотрінген», «Звитяга, слово, держава», «Правда про українську перемогу під Крутами». Член Ради Асоціації дослідників голодоморів в Україні.

Л-ра і джерела: Неживий О.І. Голодомори в Україні у XX столітті: Навчальна програма. – К.: МАУП, 2004. – 42 с.; Поточний архів АДГУ.

УМАНСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Київської обл. в 1932–1933 рр. До складу Уманської округи в 1927 р. належало 20 районів, у яких абсолютну більшість населення становили етнічні українці. В Уманському р-ні цієї округи проживало 44312 осіб, з яких 44215 українців. Згідно з територіальним поділом УСРР від 13 червня 1930 р. до Уманської округи приєднали 7 районів Тульчинської округи. Територія У. р-ну у складі Київської обл. 1932–1933 рр. становила 1055 кв. км, на якій діяло 39 сільрад та проживало 144 тис. осіб, з яких 103 тис. сільських мешканців. Примусова колективізація в У. р. викликала опір селян. 19 березня 1930 р. ДПУ УСРР на чолі з В.А.Балицьким *(див. Балицький В.А.)* використовували військові частини і кавалерію для придушення селянських повстань. На 1 жовтня 1929 р. до колгоспів записалося 8,7%, 1 лютого 1930 р. 34%, а на 10 березня 1930 р. –86% селянських господарств. Селяни втратили худобу, реманент, частину насіння, ставши колгоспниками, отримали мізерну і злиденну плату за весняно-осінній період роботи в колгоспі. Не маючи достатньо хліба, вони виконували колгоспну і подвірну хлібозаготівельні повинності, здавали зерно до приймальних пунктів. Селами прокотилися «волинки» – стихійні бунти невдоволених колгоспників. Селян-одноосібників, які відмовились від вступу до колгоспів, вважали куркулями і «класовими ворогами», обкладали непосильними повинностями, податками, зборами. 5 серпня 1931 р. 63 господарі с. Животівки У. р. скаржилися голові ВУЦВКу Г.І.Петровському на упереджені дії сільради. У листі вони зазначали, що «на нас покладено хлібозаготівлю 8 тис. пудів, які ми не зможемо виконати, позаяк у нас великий недорід» і «велике обкладання позикою третього вирішального року в сумі 4 тис. 700 крб. та доводять до двору насильно». Селянам заборонили помел їхнього зерна у млині, відтак «невозможно змолоти ні одного пуда хліба, страдаєм голодом, варим і кушаєм зерном», а ще «нам доводять до двору м'ясозаготівлю». Відбувалася локальна адміністративно-господарська блокада «більшої частини бідняцько-середняцьких господарств». 20 серпня 1931 р. селяни с. Тарасівка колишньої Уманської округи скаржилися на те, що у них «знято хліб з копами, з клунів до снопа», а «сільрада осудила своєю постановою на голодну смерть». Факт голоду в У. р. зафіксували восени 1931 р., а масового поширення він набув зимою – весною 1932 р. «Внаслідок такого тотального грабежу вже восени 1931 року, – згадував житель с. Рижавка Д.З.Каленик, – в селах почали голодувати, а взимку 1932 року це переросло в страшний голод. Люди мали вигляд скелетів, обтягнутих шкірою, або ж опухали як колоди. Почався масовий мор». За два роки в його родині з 14 осіб залишилось двоє – він і його брат. У січні – лютому 1932 р. селяни намагалися протидіяти хлібозаготівельним бригадам, захистити хліб і майно, однак воєнізовані загони ДПУ зламали опір голодних людей. Наприкінці лютого 1932 р. загони озброєних чекістів ліквідували контрреволюційну повстанську організацію на території У. р. Вони приборкали повстання селян с. Текуча. 28 березня 1932 р. заступник начальника облвідділу ДПУ П.Рахліс *(див. Рахліс П.)* заявив, що колгоспи «позбулися матеріальної бази для утримання робочої худоби і серед колгоспного населення спостерігаються випадки систематичного недоїдання, хвороб і за деякими даними смерті від голоду». Голод проник у села – Кузьмина Гребля, Череповоди, Дмитрушки, Собківка, Колодисте, Фурманка, Городниця, Пиковець, Любашівка, Кочубеївка, у яких «випадки голодної смерті» торкнулися багатьох сімей колгоспників, що отримали на трудодень 27 коп.

Це породжувало «волинки» – захоплення селянами колгоспного насіння. Сотні селян виїжджали до міст за хлібом і порятунком, а залишені вдома члени родин харчувалися сурогатами, дохлою худобою. Колгоспник з с. Любашівка П.Дідур у відчаї заявляв: «Чому ніхто не пожаліє нещасного народу, який так гине. Хто міг знати, що вони будуть такими жорстокими, як бандити, безжалісно забираючи все, що потрапляє до рук». Голод наростав, який агенти і працівники облвідділу ДПУ назвали «голодовкою в Уманському районі», підкреслюючи, що уповноважені райпарткому і сільради «затушовують випадки голодної смерті і недоїдання, розглядаючи почасти ці випадки, як симуляцію». У селах Дмитрушки, Пиковець, Синиця, Фурманка, Осична, Череповоди, Юрківка, Кочержинці, Максимівка, Ладветенка, Кузьмина Гребля десятки селян були опухлими, смерть від голоду траплялась майже кожного дня. У с. Писарівка протягом п'яти днів померли 7 осіб, які вживали «недоброякісну їжу», а селяни с. Старі Бабани розбирали дохлу худобу. Трупи померлих лежали по кілька днів, їх обгризали собаки. Помирали колгоспники з оптимістичними назвами колгоспів: «Провідна Зірка», «Червоний Прапор», «ім. Молотова». Господарства виконували плани хлібозаготівель на 150%, половина селян продали майно, щоб купити хліб і продукти. У березні – квітні 1932 р. дві третини сіл У. р., як доповідали органи ДПУ, уразив масовий голод, що мав усі ознаки Голодомору. Село Фурманку покинуло 150 селян. На початку травня 1932 р. було засіяно лише 19% ранніх ярових, незважаючи на «героїчні зусилля колгоспників», адже половина коней виявилася непридатною до роботи через виснаження – були спроможні виконувати від 10 до 40% норми (замість 10 га польових робіт обробляли 1–4 га). У селах Черповоди, Фурманка, Городниця, Колодисте, Коржова Слобідка, Краснопілка, Старі Бабани, Осична, як зазначалося в листі організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У, «коні так знесилені, що не можна знайти і пари з них, щоб привезти пального для тракторів». Продовольча позика для завершення весняної сівби була повністю використана, а «продуктів зараз вже в більшості сіл району не вистачало», припинили так зване громадське харчування працюючих у полі колгоспників. У згаданій довідці зазначалось: «В с. Фурманка лише з 1 по 5 травня вмерло від голоду 24 чоловіки. Є села (Дмитрушка, Фурманка, Ладижинка, Ропотуха), де смертність носить масовий характер. В с. Дмитрушка немає такого дня, коли б не вмерло 5–6 чоловік від голодної смерті. Недоїданням охоплені всі села району, за винятком с. Яроватки, де стан більш-менш задовільний. В решті сіл району голодування та смертність набрало масового характеру». Селяни їли дохлих коней, забитих собак, торішню гнилу картоплю, бур'ян, гризунів, вживання яких підвищувало смертність від дизентерії, сибірської язви, отруєнь. Інформсектор ЦК КП(б)У визнавав, що «опухлих від голоду, яким загрожує смерть, в кожному селі численна кількість». У с. Рижавка селяни, виснажені голодом, змирилися з ситуацією і чекали смерті. Після тривалого голодування в січні – березні, вживання сурогатів, дохлятини помирали родинами – від 4-х до 12-ти осіб протягом кількох тижнів. Села охопили крадіжки худоби та продуктів харчування, до кількох сотень селян покидали рідні місця. Так звана продовольча допомога стосувалася лише працюючих у полі колгоспників, а також тих, «які від голоду кволі і не можуть виходити на роботу». 20 травня 1932 р. уповноважений ЦК КП(б)У з хлібозаготівлі А.А.Річицький *(див. Річицький А.А.)* доповів С.В.Косіору про голод в У. р. Він особисто відвідав 13 сіл (планував побувати в усіх 39-ти селах У. р.) Визнав, що голод охопив «в більшій чи меншій мірі весь район», а з 13 сіл «тяжкими» назвав 7, шість відніс до «благополучних», зауваживши, що «за благополучні я вважаю такі, де смертні випадки поодинокі, і де число опухлих людей не перевищує 3–4 десятків». У селах Кузьмина Гребля щодня помирало 4–5 осіб, близько 1000 були опухлі, 200 дітей «дитячого майданчика» лежали виснажені, бліді, змучені, частина опухлих»; Череповоди – смертних випадків 85, опухлих 250, з яких 150 «конаючих», 50% дітей – хворі; Городниця – померло 100, щоденна смертність 8–12 осіб, опухлих – кожна шоста родина; Фурманка – померло 112, «деякі двори вимерли зовсім», половина села опухлі; Рокотуха – на 500 дворів понад 100 смертних випадків; Максимівка – смертність 30 осіб, опухлих до 25%; с. Степківка – «був факт людожерства». А.Річицький додав у записці: «я вважаю за разючіший факт, коли на селі деякі двори вимерли зовсім», бо «сам бачив одну родину, засуджену на повне вимирання». Цей документ епохи засвідчує факт Голодомору. Уповноважений зазначив, що надана продовольча допомога «настільки спізнилась, що багатьох хворих вона вже не може врятувати». Симптоми гострого недоїдання в У. р. розпочалися ще в грудні, а весною досягли стану агонії. Соціальний прогноз уповноваженого ЦК КП(б)У виявився маловтішним: протягом 10–15 днів голод не здолати, а без системної допомоги «становище може гостро погіршати». У червні 1932 р., як зазначалося в листі Г.І.Ткаченка до С.В.Косіора, на Уманщині «людство страшенно голодує», «мруть з

голоду». Голод проник до м. Умані, в якому тоді було виявлено близько 40 випадків опухання робітників. Секретар Вінницького обкому КП(б)У М.Алексєєв повідомляв С.В.Косіора про «охоплення голодовкою» від 35 до 50% населення, про щоденну смертність 3–6 осіб, десятки опухлих, про випадки людоїдства, 145 смертей в Умані, десятки трупів на вулицях міста – переважно селян.

Друга половина 1932 р. в У. р. набирала ознак суцільного голодного мору. Незначне послаблення голоду (зменшення кількості селян з безбілковими набряками, смертей) у липні – серпні набуло виразних ознак Голодомору восени та протягом першої половини 1933 р. Колгоспники масово покидали колгоспи (близько 13 тис. заяв про вихід), а хлібозаготівельний план У. р. становив 6,7 тис. т, виконання якого було першочерговим завданням, ігнорувався розподіл зерна на трудодні. За ухилення від виконання «плану до двору» застосовували карально-репресивні санкції (натуральний штраф, занесення на чорну дошку, соціальна ізоляція сіл і селян, заборона виїзду). На початку січня 1933 р. влада припинила постачання хлібом населення Умані, посиливши голодування робітників, службовців, студентів – 700 учнів технікумів покинули навчання. Замість надання допомоги до міста направили оперативну групу облвідділу ДПУ УСРР. Мешканець с. Бабанка В.В.Пацюк згадував: «Восени 1932 року голова сільради Костенко і з ним партійці ходили по дворах із залізними палицями, шукали хліб, людям не лишали й зернини. З села нікого не випускали нікуди, в паспортному столі ніяких документів не давали... По селу мертві лежать. Півсела вже землею загорнули». Житель с. Степківка І.М.Івасюк свідчив: «А далі настав голод. Люди мертві валялися під тинами, при дорозі, в бур'янах. Були хати, де всі вимерли, – і батьки, й діти. Один чоловік, – прізвище його, пам'ятаю, Мальченко, – їздив по селу конячкою, запряженою у віз, і збирав трупи людні; звозив на кладовище, скидав ті трупи в рівчак і загортав землею. В одній хаті я бачив, як діти сиділи біля своїх мертвих батьків, а потім і самі повмирали». 12 березня 1933 р., за матеріалами ДПУ УСРР, голод охопив населення 22 із 39 сіл У. р. Родини червоноармійців Умані потерпали від голоду, а в селах «значно збільшилась смертність від голоду», безпритульність дітей. Від Голодомору загинули 338 селян с. Шарин У. р. У січні 1933 р. в Умані голодною смертю померли 143 особи, серед яких і робітники місцевої взуттєвої фабрики. Київський облвідділ ДПУ доповідав про відсутність реєстрації причин смерті, а рідні вивозили трупи на кладовище без повідомлення органів загсів, боячись відповідальності. Спецзведення секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР від 17 березня 1933 р. констатувало, що «смертних випадків від голоду на території Уманщини порівняно навіть з минулим роком зараз стрімко збільшилось». Факти голоду фіксували працівники Наркомзему УСРР 14 березня: у с. Кочубеївка – 214 осіб, Городецьке – 76 сімей колгоспників і 83 одноосібників, с. Озирна – 200 дворів, м. Вільшанка – 700 осіб голодуючих. Якщо у с. Озірна за весь 1932 р. померло 92, то за січень – лютий і першу декаду березня 1933 р. – 90 осіб. Термінової і невідкладної допомоги потребували понад 6 тис. осіб У. р. 20 березня райком партії інформував про голод у 29 селах та безпосередньо в Умані. У половині сіл терміново організовували стаціонарні пункти для лікування виснажених та опухлих. Одних локалізовували, але їхня кількість «збільшується, бо опухають нові, що не мають харчів». Безпритульність дітей стала масовою, 400 учнів м. Умані недоїдали і більшість була опухлою. Протягом лютого в місті померло 243, за 13 днів березня – 282 особи. Своєчасне надання медичної допомоги рятувало половину опухлих, 30% помирало, решта вимагали тривалого лікування. Смертність від голоду в У. р. (пересічна, а не локальна – по селах) коливалася в межах 35–40%. Її системним обліком тоді не займалися, а похоронні бригади закопували трупи без їх поіменної чи будь-якої статистичної реєстрації. Селяни У. р. голодували протягом 1934 і 1935 рр., але відносно менше, ніж у 1932–1933 рр. Всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував в У.р. 62,1 тис. жителів, відтак втрати порівняно з 1932 р. становили 81,9 тис. осіб, тобто 56,8%.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 343, 345, 366; 33-й: голод. Народна Книга-Меморіал. – К., 1991. – С. 30, 56, 103, 109, 145; Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 228, 236, 246, 248, 268, 278, 280–284, 319; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 157, 166–167, 628, 757, 762, 788; Голод 1932–1933 років на Черкащині: документи і матеріали. – Черкаси, 2002. – С. 18, 20, 24, 29, 42; Народний учитель. – 1930. – 6 вересня; Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. – Х., 1933. – С. 6–7; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України. – № 96. – Х., 1927. – С. 37; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 644, 674; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

УПОВНОВАЖЕНІ з хлібозаготівлі – представники партійно-радянської номенклатури (секретарі райкомів партії, члени ЦК і члени політбюро ЦК КП(б)У, інструктори, голови райвиконкомів), службовці (директори видавництв, начальники заготівельних контор), викладачі вишів, профспілок, яких направляли в райцентри і села для організації заготівель та виконання річних планів. Вони чинили дії з наміром позбавити хліба і продовольства селян. Інститут У. з адміністративно-репресивними функціями та повноваженнями почав формуватися в січні 1928 р., а системних ознак набув у 1931–1933 рр., отримавши політично-юридичні підстави для необмеженої діяльності щодо вилучення зерна колгоспів, радгоспів, селян-одноосібників та колгоспників. У. діяли за підтримки органів ДПУ УСРР, міліції, сільрад, місцевих комуністів, комсомольців, активістів села. Існувала структурно-номенклатурна підпорядкованість та ієрархія У.: уповноважені ЦК КП(б)У, обкому, райкому партії, райвиконкому, призначені ними уповноважені з рядових комуністів. За невиконання покладених на них завдань У. відкликалися до місця постійної роботи, їх звільняли з посад, виключали з партії, судили. Переважна більшість У. застосовували карально-репресивні методи впливу на селян, чинили свавілля та глумління над ними, які почасти завершувалися трагічно. Уповноважений Теплицького райпарткому Вінницької обл. «тов. Олексюк» організував у с. Бджільному «Загін – летюча ескадрилля», тобто кілька десятків сільських активістів для масового вилучення хліба, поділив село на сотні, призначив власний штаб і відповідальних за виконання подвірних завдань. Уповноваженого та його бригаду розмістили по селянських хатах на час хлібозаготівлі, яка тривала в листопаді – грудні 1931 р. «В селі проводилися поголовні обшуки у всіх без винятку колгоспників, бідняків та середняків. Для харчування бригади забирали у селян без всякого обліку вівці, кури, мед та інші продукти... За невиконання того чи іншого розпорядження начальників штаба колгоспників штрафували на 50, а то і 100% трудоднів. Селян, незалежно від їх соціального походження, викликали до штабів, у яких брутально поводились, наносили різні образи та фізичні знущання», – зазначалося в матеріалі Гайсинського дільничного прокурора. Крім фізичних катувань, принижень, У. насаджували квартирантів з куткових штабів. Партійний уповноважений Олексюк твердив: «Дядькові набридне годувати і тримати двох осіб, тому він погодиться краще виконувати свій план і позбутися від їдоків». 22 березня 1932 р. «уповноважений РПК» Старо-Костянтинівського р-ну Вінницької обл. «застосовував насилля і систематичні зловживання при проведенні хлібозаготівлі, мали місце продаж майна і накладання штрафу». Вони набули масового характеру, без «класових розмежувань». Так звані «штабісти» забирали в селян 6% наявних харчів для утримання, але конфісковували все, що забажали – дрібну худобу, курей, овочі, 40% хліба в контрактантів, які не виконували річних зобов'язань. Подібні явища відбувалися в інших районах, особливо восени 1932 – у першій половині 1933 рр. В Арбузинському р-ні Одеської обл. У. вдавалися до фізичних тортур, ґвалтувань, масових арештів селян (див. Арбузинський р-н; Річицький А.А.). Селяни чинили опір брутальним і злочинним діям уповноважених, але він був пасивний, крім окремих випадків «терактів». Будь-які виступи проти У. каралися. 3 лютого 1933 р. селянина І.Г.Герасименка з с. Байдівка Старобільського р-ну Донецької обл. притягли до відповідальності за антирадянську агітацію, тому що він у 1932 р. підбурював селян: «Вивозять хліб в місто, годують ледарів, а ми голодуємо та пухнемо з голоду. До нас понаїхало різних уповноважених по хлібозаготівлі, які нас об'їдають і забирають від нас хліб». Інколи органи прокуратури розглядали справи надто завзятих уповноважених, які знущалися над селянами, віддавали їх до суду. Траплялися й інші випадки: влада судила «колишніх уповноважених з хлібозаготівлі» за «бездіяльність і потурання районним організаціям, які не вжили заходів до того, щоб зламати куркульський саботаж хлібозаготівель». 1 січня 1933 р., ухваливши подібний висновок, партколегія ЦКК КП(б)У виключила з лав партії і віддала до суду 10 уповноважених, які перебували в районах Дніпропетровської, Харківської, Одеської обл. До «чорного списку» потрапив П.І.Духно – заступник голови Комітету у справах друку РНК УСРР, Я.Я.Касьян – управляючий Укрводрадгоспу, І.П.Попов – керівник кон'юнктурної секції УНГО. До призначення уповноваженими з хлібозаготівлі вони займалися звичною професійною справою, не мали ніякого відношення до сільського господарства. У. виявилися представниками і заручниками більшовицького режиму одночасно. Одні самовіддано виконували злочинні партійні постанови, урядові накази, виявляли найгірші риси людського єства, інші намагалися відбути термін відрядження на село, уникнути надмірних заходів. Останні підлягали політичному осуду партійного керівництва. 5 лютого 1933 р., виступаючи на пленумі ЦК КП(б)У, С.В.Косіор підкреслив: «А у нас деякий уповноважений сидить в районі, в селі місяць, два місяці і, крім поданих йому цифр, таблиць, нічого не бачить. Викрити куркульську арифметику такий уповноважений, ясно, не здатен».

Їх виявляли, відкликали до ЦК партії і піддавали ідеологічному остракізму, репресіям за «відступництво».

У. викликали в селян ненависть, гнів, прокляття. Селянин с. Лоц-Кам'янка Дніпропетровського р-ну, якому в 1933 р. було 12 років, згадував: «Довгий час цих «двадцятип'яти-тридцятитисячників» за героїв вважали. А це по суті – злочинці, які ходили і відбирали хліб. Тисячі уповноважених було розіслано по селах. Що ж вони робили? Розоряли село і розоряли людей. Люди гинули сім'ями, селами й районами». Мешканець смт Гребінки Васильківського району Київської обл., який був студентом технікуму, а з 1932 р. бухгалтером колгоспу, свідчив про те, що у «кожному селі постійно знаходились так звані уповноважені», які «твердили, що труднощі з продовольством склалися тільки тому, що залишки куркульських елементів чинять саботаж». Цей очевидець згадує: «Що мене особливо дивувало: всі районні керівники були не місцеві, а прислані з так званих робітничих центрів. Серед уповноважених було немало таких, які з презирством ставилися до українців, їхньої мови і культури». Він особисто спостерігав за діяльністю У., навіть був залучений до хлібозаготівельної бригади. «Відразу після збирання врожаю в 1932 р. під керівництвом уповноважених із району та області були створені бригади по викачці всіх видів продовольства – зерна, картоплі, м'яса і навіть цибулі. Одного разу мене теж примусили увійти до складу бригади, і це запам'яталось на все життя. Зайшли до однієї жінки, яка не була членом колгоспу і жила з двома дітьми. Було знайдено невеликий клунок жита. Жінка й діти вчепилися своїми виснаженими руками в той клунок з такою силою, що відірвати їх було неможливо. Уповноважений став бити чобітьми по їхніх руках». Свавілля і знущання У. відбувалися в с. Оленине Кам'янського р-ну Київської обл., де У. забирали все їстівне, одяг, свідомо залишали дітей голодними. «Запам'ятався мені, – згадував мешканець с. Розпошенське Грушківськго р-ну Одеської обл. В.П.Кравець, – такий випадок. Уповноважений товариш Срібний, забравши останні пожитки в селян, що були заховані десь у торбинках чи глечиках, все це віз підводою в район по центральній вулиці села. Підводою керував їздовий, Срібний сидів поруч, задоволений своєю «роботою». А за підводою йшли жінки, голосячи на всю вулицю, простягали руки і просили його віддати хоч що-небудь з харчів. Ішли вони за підводою і ридали, як за покійником». Картини знущань У. і розпачу їхніх жертв, приречених на голодну смерть, зафіксовані в архівних документах, спогадах очевидців. Інститут У. виявився системою «червоних чоловічків», направлених в українські села для свідомого і цілеспрямованого вилучення хліба, продовольства, що спричинювало голод і масову смертність селян. Дії У. частково засуджувалися, але найчастіше – за неподолання ними селянського опору (волинки, відмови від хлібозаготівлі, оскарження свавілля), який міг би «зірвати хлібозаготівельну кампанію». У., освячені шовіністичною ідеологією більшовизму, почувалися захищеними, а знущання, тортури, позбавлення селян засобів існування виправдовували політичною доцільністю, «боротьбою за хліб» та соціалізм на селі.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 399; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 105, 567, 647; 33-й: голод. Народна Книга-Меморіал. – К., 1991. – С. 206, 313, 357–358, 409, 425, 450; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 187; Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 243.

УСЕРЕД Григорій Васильович – жертва Голодомору Петрівського р-ну м. Києва. Помер від черевного тифу 27 квітня 1932 р. у віці 25 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 413.

УШАКОВА Настя Василівна – жертва Голодомору. Померла 3 березня 1933 р. у віці 46 років від загального виснаження в Жовтневому р-ні м. Києва.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 431.

УШИНСЬКИЙ Олександр Євгенович – український громадський і політичний діяч. Народився 30 березня 1956 р. в с. Надросівка Володарського р-ну Київської обл. Вищу освіту здобув в Українській сільськогосподарській академії за спеціальністю вчений-агроном та Київському національному ун-ті імені Тараса Шевченка (правознавство). Служив у ВМФ Балтійського і Тихоокеанського флотів. Учасник бойових дій на Сході України у травні –листопаді 2014 р. та січні 2015 р. У 1985–1988 рр. організував збір спогадів очевидців Голодомору, ініціатор спорудження одного з перших пам'ятників жертв Голодомору у с. Тарган Володарського р-ну. Член Ради Асоціації дослідників голодоморів в Україні з 1992 р., заступник голови та виконавчий директор АДГУ. Ініціатор та модератор проведення одноденного засідання Всесвітнього форуму «Голодомор 1932–1933 рр.» у с. Тарган. Делегат усіх з'їздів АДГУ, постійний учасник всеукраїнських круглих столів і наукових конференцій, а також представник АДГУ на міжнародних форумах у країнах Балтії, які стосувалися суду над КПРС. Перебував у

складі партій та політичних рухів України, працював помічником-консультантом народного депутата України, міністра екології України. Особисто брав участь у відкритті кількох пам'ятників жертвам Голодомору (м. Миргород, с. Моринці, пам'ятний знак біля Михайлівського собору в Києві). Член президії Української Всесвітньої Координаційної Ради (2011 р.). Учасник круглого столу в Національному музеї «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» 12 листопада 2012 р. Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2008), орденом святого Андрія Первозваного II ступеня, грамотою Президента України.

Л-ра і джерела: http://www.youtube.com/user/OlexandrUshinsky/videos; ; Поточний архів АДГУ; Веселова О.М. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). – К., 2007. – 126 с.

«ФАРИСЕЇ» – закодована контрпропагандистська операція КДБ СРСР з метою протистояння антирадянській кампанії в українській діаспорі США, Канади, яка розпочалася у зв'язку з «штучним голодом на Україні 1932–1933 рр.». 14 березня 1987 р. КДБ УРСР інформувало першого секретаря ЦК КПУ В.В.Щербицького про те, що в газетах і журналах Канади та США «просунуто» матеріали прорадянських журналістів, спрямовані на викриття «фальсифікацій» про «штучний голод» в Україні. Їх публікації стосувалися «критики» книги Р.Конквеста «Жнива скорботи» (1986), творців фільму «Жнива розпачу». Учасники операції «Ф» просували до США власний документальний фільм про ідеологічний задум прихильників концепції «штучного голоду», про її антирадянську мотивацію, а також попереджали окремих сенаторів і конгресменів про наявність компромату проти них. Операція «Ф» була спрямована на замовчування історичного факту голоду в УСРР 1932–1933 рр.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 86.

ФАСТІВСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Київської обл. У 1927 р. Ф. р. належав до Білоцерківської округи, на території якого знаходилося 27 сільрад з населенням 56 тис. осіб. В усіх селах, крім кількох сільрад, чисельно переважали українці. У 1932–1933 рр. Ф. р. мав 37 сільрад з населенням 81,6 тис. осіб. Селяни чинили опір колективізації, розкуркуленню та хлібозаготівлі. Влада примушувала вступати до колгоспів, застосовувала до селян індивідуальні та групові форми впливу: виселення з хат, припинення торгівлі гасом, сірниками, сіллю в магазинах споживчої кооперації, конфіскацію майна, землі. Подібні випадки стали повсякденним явищем в селах Триліси, Кожанка, Пилипівка, Зубарі. Запопадливі активісти попереджали селян: «Або в Бупр, або на Марс, або в колектив». Їх залякували виселенням на Соловки. Збори селян починали опівночі, виснажували людей фізично та психічно, змушували записуватися до комуни, артілі або тсозу (форми колгоспів). Червоні партизани с. Зубарі заборонили селянам, які відмовилися від колгоспу, молоти зерно в місцевих млинах. Загрожували також учням шкіл, батьки яких не приєднувалися до лав колгоспників. В с. Триліси уповноважений Білоцерківського райвиконкому, як зазначалося у звіті окружної контрольної комісії 20 квітня 1930 р., «...проводив збори до 3-х год. ночі, аби взяти людей ізмором», не випускав нікого з помешкання, а коли не мав ніякого успіху, оголосив, «... що всі, хто був присутній на зборах, механічно входить до колективу». Загальні збори селян у Ф. р. відбувалися «...під озброєною охороною з комсомольців і лісників, причому зі зборів нікого не випускали». Вони відбувалися у с. Каменеве, Велика Снітинка, Борова. За відмову від колгоспу селян позбавляли насіння, реманенту, а колгоспникам доводили «план збору посівматеріалу», інколи кілька разів на місяць. Забирали до 15 пудів з десятини ріллі. Свавілля активістів у селах Ф. р. набувало брутальних форм. У лютому 1930 р. уповноважений у справах колективізації та розкуркулення в с. Королівка звітував про власну готовність: «Готово. Давайте розпорядження куди відправляти». До списку розкуркулених записали 47 дворів, людей позбавили майна і громадянських прав. У селян Триліси і Кожанка конфіскували 123 назви предметів господарювання й побуту, починаючи від плугів і завершуючи посудом та одягом. У селян забирали продукти по дорозі до Фастова і Василькова. У січні 1930 р. округа мала 6 районів суцільної колективізації. Фастівський райпартком давав настанови уповноваженим у села: «Викликай того, хто не бажає йти до колективу, візьми олівець та паперу, спитай офіціально його прізвище, вік і у нього ноги затрусяться». Колективізація і розкуркулення позбавили селян землі, худоби, зерна, частини майна, продовольства. У жовтні 1930 р. на Білоцерківщині було колективізовано 45% дворів, а 1 жовтня 1931 р. завершено колективізацію.

Хлібозаготівлі, які стали формою масового вилучення зернових культур, довершили кампанію

творення штучного голоду. У 1930/31 р. Ф. р. здав державі 10,4 т хліба (95,5% плану), у 1931/32 р. 11,2 тис. т (82,1%), у 1932/33 р. 2,2 тис. т (93%), залишивши селян без харчів.

Голод у Ф. р. розпочався у грудні 1931 р., набув поширення зимою та весною 1932 р. Селяни просили матеріальної допомоги, писали листи до місцевих і центральних органів влади. 26 квітня 1932 р. один із трактористів околиці Фастова звернувся до ЦК ВКП(б) з листом про загрозу голоду: «Коли я робив у колгоспі рік на тракторі і маю 250 трудоднів, я одержав 12 пудів хліба і більше нічого, як можна прожити, я обірваний, голодний, мені навіть соромно про це Вам писати, бо я людина молода, маю 19 років». У с. Фастівець, за повідомленням прокуратури Ф. р., з «... осені 1931 р. була безгосподарність, розбазарювання хліба, зловживання, внаслідок чого зараз нема хліба для харчування та посівного матеріалу». За невиконання хлібозаготівельних завдань селян позбавили житла, хліба, продовольства, а спецзагони оточували села *(див. Загорожувальні загони)*. У 1932 р. 30 сіл Ф. р. занесли на «чорну дошку» *(див. Чорні дошки)*, застосували режим системної соціально-адміністративної ізоляції: проти сіл – Бертники, Вел. Офірна, Вел. Снітинка, Веприк, Волиця, Дідівщина, Дмитрівка, Дорогинка, Домашівка, Заріччя, Кадлубиця, Кишенці, Кожанка, Королівка, М. Офірна, Мотивилівська Слобідка, Оленівка, Паленичeнці, Пилипівка, Півні, Пришивальня, Скригалівка, Снігурівка, Ставки, Томашівка. Триліси, Фастівець, Червоне, Ярошівка. Десятки тисяч селян були свідомо приречені на голодну смерть. Вони масово помирали в кожному із сіл: с. Дмитрівка – 61 мешканець, с. Велика Снітинка – 314, з них цілими родинами померли – Атаманчуки, Бойченки, Власенки, Герасименки. Восени 1932 р. Ф. р. вивіз до хлібозаготівлі 67% власного зерна, вичерпав усі можливості, а села перетворилися на суцільну територію Голодомору. У лютому 1933 р. про «випадки опухання і смерті на грунті голоду» у Ф. р. доповідали органи ДПУ. Батьки привозили дітей до Києва, залишали їх біля лікарень, дитсадків, збільшуючи контингент «підкиднів» *(див. Підкидні)*. Мешканка с. Червона Мотовилівка Л.К.Гергич згадувала: «Мама сказала старшому брату: одвези їх у Київ, може, їх заберуть у приют, може, виживуть, а ні – хай умирають, щоб мені вже не бачить того своїми очима. А в неї самої ноги пухлі, як колоди, тяжко ходить». Вона опинилася у дитбудинку і вижила, а менша сестра померла. Тоді на Київщині від голоду потерпали 300 тис. дітей, а Ф. р. належав до другої категорії ураження – менше 10 тис. голодуючих. В окремих селах Ф. р., за матеріалами обстежень Наркомату охорони здоров'я, смертність становила від 10 до 15%. Всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував у Ф.р. 65,7 тис. жителів, відтак втрати порівняно з 1932 р. становили 15,9 тис. осіб, тобто 19,4% .

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика Україну №96. – Х., 1927. – С. 18; Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. – Х., 1933. – С. 8, 16; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник док. і матер. – К., 1993. – С. 175–180, 199, 332, 357, 447; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 152, 366, 379; 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 269; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Київська область. – К., 2008. – С. 26, 1110; Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали Міжнарод. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 264.

ФЕДЕНКО Панас Васильович – український політичний та громадський діяч, історик, публіцист. Народився 13 грудня 1893 р. в с. Веселі Терни на Катеринославщині. Освіту здобув в Олександрійській гімназії (1913) та в Історико-філологічному ін-ті в Петербурзі. Член ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії з 1919 р., Української Центральної Ради. Із 1921 р. в еміграції – у Чехословаччині, Німеччині, Англії, один з організаторів Празького комітету допомоги голодуючим селянам України у 1929 р., написав брошуру «Голод на Україні», яку переклали тоді кількома європейськими мовами, щоб показати світові причини і наслідки голоду 1928–1929 рр. в УСРР. Ф., будучи представником УСДРП у Виконкомі Соціалістичного Інтернаціоналу, використовував трибуну для поширення правди про терор більшовиків в Україні та голод 1932–1933 рр. Він брав участь у роботі міжнародної конференції соціалістичних партій Європи, яка відбулася в Парижі 21–25 серпня 1933 р. На засіданні Виконкому Соціалістичного Інтернаціоналу 20 серпня Ф. звернув увагу на жахливі факти масового вимирання від голоду в Україні, випадки людожерства на землях «хлібної комори» Європи. Ф. говорив про «колоніальний визиск» з боку Росії, про самогубство М.Скрипника *(див. Скрипник М.О.)*, М.Хвильового, М.Стронського, про згортання українізації, про «голодову політику» радянської влади в

УСРР та мовчання урядових кіл Європи. Закордонна делегація УСДРП (П.Феденко, І.Мазепа, О.Бочковський, О.Козловський, В.Старосельський) друкувала статті, у яких викривала злочинну політику Леніна і Сталіна в Україні, а їх послідовниками вважала Гітлера і Муссоліні. Ф. говорив про факти людоїдства і масового голоду: «Це страшні наслідки большевицького утопізму та «підсиленої єзуїтської моралі» московських володарів! Коли б хто-небудь уважав голод та людоїдство за «шлях до соціалізму», то через те притягальна сила соціалістичних ідей потерпіла б тяжкий моральний удар». Він виступив проти створення єдиного фронту з комуністами, які кілька разів поспіль доводили селян до масового голоду. 24 серпня 1933 р. Ф. виголосив перед українською громадою Парижу промову «Сучасне положення на Україні», а 13 вересня підписав спільне звернення українських соціалістичних партій (УСДРП, УПСР, УСРП). У ньому зазначалося: «Московський центр створив ілюзію, що держава існує. В дійсності Україна стала колонією Росії, українські землі стали тереном всяких експериментів радянської влади для випробування різних проектів «нового соціалістичного будівництва», котрі із соціалізму не мали і не мають нічого спільного». У відозві зазначалося про черговий голод в Україні після 1921–1922 рр. «Стверджуємо, – наголошувалося у відозві, – що одинокою і очевидною причиною голоду на Радянській Україні є безоглядний економічний визиск українського народу більшовицькою диктатурою, яка вважає Україну своєю колонією». Ф. використав термін «політика терору», тобто голоду. Він та його дружина М.Феденкова входили до складу Тимчасового комітету допомоги голодуючим в Україні, що діяв у Празі. У роки Голодомору Ф. був доцентом Українського вільного ун-ту в Празі, опублікував протягом 1933–1936 рр. праці з соціально-політичної історії України: «Український рух у XX столітті» (1933), «Історія соціалістичної та політичної боротьби в Україні» (1935), «Українське національне відродження в XX ст.» (1936). У повоєнні роки та до кінця життя Ф. постійно нагадував світові про Голодомор в Україні. Помер 10 вересня 1981 р. у Мюнхені.

Л-ра і джерела: ЦДАВО України. – Ф. 3931. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 7; Ми б'ємо в Великий дзвін...Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С.48 – 50; Малий словник історії України. – К., 1997. – С.216; Українські соціалісти про лихоліття України // Діло. – 1933. – 13 вересня; Міжнародна соціалістична конференція у Парижі // Діло. – 1933. – 28 вересня; День. – 2004. – 23 січня.

ФЕДУНКА – село Диканського р-ну Харківської обл. Весною 1932 р. селяни чинили опір хлібозаготівлі, організували «волинки», вигукували заклики і гасла: «Радвлада докерувалася до того, що ми пухнемо з голоду», «До яких пір будуть брати, а ви селяни даєте їм останні крихти». У «волинках» брали участь 1500 осіб, які завершилися захопленням зернових складів на залізничній станції Сагайдак, на яку увірвалися голодні селяни з вигуками «Це ж наше добро, до яких пір будемо голодувати?». 7 травня 1932 р. активних учасників заарештували, а 26 липня особлива нарада при колегії ДПУ УСРР позбавила їх волі, покарала «засланням до північних країв» терміном на 6 і 3 роки. Реабілітовано 8 травня 1990 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 149.

ФЕДЮЩЕНКО Василь Тимофійович – жертва Голодомору на території Семикозівської сільради Біловодського р-ну Донецької обл. Помер 20 червня 1933 р. від виснаження у віці 31 року.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. – Луганськ, 2008. – С. 45.

ФІЛАРЕТ (Денисенко Михайло Антонович) – Патріарх Київський і Всієї Руси – України (з 20 жовтня 1995 р.). Народився 23 січня 1929 р. в с. Благодатне Амвросіївського р-ну на Донеччині. Освіту здобув в Одеській духовній семінарії (1946–1948), згодом у Московській духовній семінарії (1948–1952), яку закінчив зі ступенем кандидата богословських наук. Чернечий постриг з ім'ям Філарет прийняв у 1950 р. Служив на різних духовних посадах у Московській і Київській духовних семінаріях, був настоятелем кафедрального Володимирського собору в Києві (1960–1962), архієпископом (1966). Ф. ініціював урочисті заходи з нагоди 1000-ліття хрещення Київської Русі та поновлення монастирського життя і служіння в Києво-Печерській лаврі. У 1991 р. клопотав перед Патріархом Московським Алексієм II і Синодом РПЦ про надання Українській Православній Церкві повної незалежності (автокефалії). 21 жовтня 1995 р. митрополита Ф. обрано Патріархом УПЦ. Він – прихильник богослужіння українською літературною мовою, особисто переклав понад 50 томів духовних книг. Завдяки Ф. в усіх церквах УПЦ Київського патріархату відбуваються поминальні богослужіння за спокій душ невинно убієнних Голодомором українських селян.

Ф. виголошував духовні промови на вечорах-реквієм у 2002, 2003, 2008, 2013, він постійний учасник меморіальної процедури «Запали свічу пам'яті!» біля Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» в Києві. У вересні 1993 р. Ф. освятив Пам'ятний знак жертвам Голодомору біля Михайлівського собору у Києві, а також меморіальний пам'ятник неподалік Чикаго (США). Наприкінці листопада 2006 р. Ф. ініціював та підписав «Звернення українських церков про необхідність визнання Голодомору геноцидом». 14 вересня 2008 р. Ф. засудив злочинну політику Сталіна проти українського народу, визнав її геноцидом. Акцію «Запали свічу!» вважає «знаком національного єднання» та «вогником спокути і світлом надії». У 2014–2017 рр. Ф. особисто брав участь у меморіальних заходах, які відбулися за участі Президента України П.О.Порошенка, урядовців, іноземних дипломатів, представників усіх конфесій в Україні.

Л-ра і джерела: Степовик Д.В. Філарет // Енциклопедія історії України. Том 10. – К., 2013. – С. 295–296; Філарет. Проповіді. Статті. Послання. Доповіді. Промови. Інтерв'ю. Т. 1–10. – К., 1999–2013; Послання Святішого Патріарха Київського і всієї Руси – України Філарета преосвященним архіпастирям, боголюбивим пастирям, чинному чернецтву та всім вірним Української Православної Церкви Київського Патріархату з нагоди 70-ї річниці штучного Голодомору в Україні 1932–1933 рр. // Голос Православ'я . – 2002. – 30 листопада; Вільна думка. – 2006. – 21 листопада – 4 грудня.

ФІЛЬМОТЕКА Голодомору – збірка художніх науково-документальних та просвітницьких кінокартин про причини, обставини, наслідки штучного голоду в Україні 1932–1933 рр. Радянська кінохроніка 1930-х рр. демонструвала «червоні валки» *(див. Червоні валки)* хлібозаготівлі з войовничими гаслами «Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм», висвітлювала новобудови п'ятирічки, спорудження Дніпрогесу, барвисті колгоспні жнива, усміхнених і фізично міцних селянок. Фрагменти соціального повсякдення українського села на початку колективізації постають у художній кінокартині О.П.Довженка «Земля» (1930), адаптацію селянського юнака до індустріалізації демонструє фільм «Іван» (1932). Режисер, за таємними повідомленнями агентів ДПУ, був готовий показати «150 млн голодних людей» в СРСР. Заборона будь-якої згадки про Голодомор унеможливила появу в Україні документальних та художніх кінокартин про геноцид українців. Майже за півстоліття не з'явилося жодного документального і художнього фільму, навіть на Заході.

Становлення Ф. Г. започаткувала картина «Жнива розпачу» (Hervest of Despair) реж. Ю.Лугового. Його прем'єра відбулася 21 жовтня 1984 р. в Торонто (Канада). Фільм демонстрували в багатьох містах Канади, який отримав кінонагороду «Золота медаль» у 1985 р.

Першими українськими фільмами, які поповнювали фільмотеку Голодомору в Україні, стали: документальна стрічка «33-й: свідчення очевидців» (реж. М.Лактіонов-Стезенко, 1989, «Укркінохроніка»), «Ой, горе, це ж гості до мене» (реж. П.Фаренюк, 1989), «Під знаком біди» (реж. К.Крайній, 1990, «Київнаукфільм»). Художня картина українського режисера О.Янчука «Голод» (кіностудія ім. О.Довженка), яка з'явилася на екранах України в 1991 р., стала першою ігровою репрезентацією соціально-психологічного та антропологічного портрету жертв Голодомору. Вона демонструвалася в Канаді, США та інших країнах, набула розголосу в пресі. До 60-х роковин Голодомору вийшов документальний фільм «Великий злам» (реж. С.Лисенко, 1993), у 1994 р. художньо-публіцистична стрічка «Пієта» (реж. М.Мащенко, кіностудія ім. О.Довженка). Документальний фільм «Українська ніч 33-го» режисера В.Георгієнка виходив на телеекрани у 1994–1998 рр. За програмою «Укртелефільму» було створено документальну картину «Час темряви» (реж. С.Дудка, 2003), яка демонструвалася у Дні скорботи й пам'яті в Україні. Ф. Г. поповнили картини: «Голодомор. Україна XX століття: технологія геноциду» (реж. В.Дерюгін, 2005), «Великий голод» (реж. П.Овечкін, 2005), «Хлібна гільйотина» (реж. І.Кобрін, 2008), науково-просвітницька стрічка «Пейзаж після мору» (реж. Ю.Терещенко, 2008). Презентація документального фільму «Живі» режисера С.Буковського відбулася за участі Президента України В.Ющенка в Українському домі (жовтень 2008).

Фільми про Голодомор готували іноземні режисери, сценаристи, які знімали в Україні відеоматеріал, записували інтерв'ю з науковцями, свідками трагедії, відвідували місця масових поховань жертв геноциду. До Асоціації дослідників голодоморів в Україні зверталися за консультативно-науковою допомогою продюсери з Норвегії, США, Шотландії, Франції. Три роки поспіль фільм знімала французька кіногрупа на чолі з режисеркою Б.Банет, яка презентувала картину в жовтні 2014 р. в Українському домі. Ф.Г. поповнили документальні фільми А.Охримович «Голодомор: голоси свідків» (2016), А.Ткача «Голод до Правди» (2017). Аматорські фільми створено обласними телекомпаніями, просвітницькими громадськими об'єднаннями, які входять до Ф. Г. Разом створено понад 50 фільмів,

телевізійних постановок вечорів-реквіємів в Україні. Однак відсутня повнометражна художня кінокартина, яка б передала жах і біль українського народу, що став жертвою геноциду. У 2018 р. про журналіста Г.Джоунза буде знято художній фільм «Гарет Джоунз» (реж. А.Холланд).

Л-ра і джерела: 21 жовтня 1984 р. – прем'єра англомовного фільму про штучно створений голод в Україні 1932–1933 рр. // Вільне слово. – 1984. – 2 вересня; Дичок Т. Жнива розпачу (Прем'єра документального фільму про Голодомор в Україні. Торонто, Канада) // Гомін України. – 1984. – 26 вересня; Фільм «Жнива розпачу» нагороджений золотою медаллю // Гомін України. – 1985. – 22 травня; Документальний фільм про Великий Голод в Україні в 1932 – 1933 рр. /Укр. - канад. дослідчий і документаційний центр. – Торонто, 1986. – 13 с.; Череватенко Л. Скорботні жнива // Новини кіноекрана. – 1990. – №6. – С. 4–6; Положій В. Фільм «Голод-33» у роботі // Літературна України. – 1991. – 21 березня; Янчук О. «Мої фільми – це мої діти» // Українська думка. – 1997. – 17 квітня; Лактионов-Стезенко Н. Свидетели обвиняют // Вечерняя Одеса. – 1993. – 11 сентября; Сулима Г. «І мертвим, і живим, і ненародженим...». Спогади акторки про участь у фільмі «Голод-33» // Самостійна Україна. – 2006. – 30 листопада; Федик Я. Буде фільм про Голодомор: (Про документ. фільм «Голодомор. Технологія геноциду») // Вільне життя. – 2005. – 2 листопада; Дерюгін В. Голодомор. Технологія знищення нації // Нація і держава. – 2006. – 21 листопада; Марочко В. Гарет Джоунз: подорож у пекло Голодомору // Дзеркало Тижня. – 2017. – 25 листопада – 1 грудня

ФІЦПАТРІК Шейла (*Fitzpatrick Sheila*) – історик, дослідниця соціально-політичної історії СРСР (переважно радянської Росії), повсякденного життя колгоспного села та соціалістичного міста. Народилася 4 червня 1941 р. у м. Мельбурн (Австралія). Вищу освіту здобула у Мельбурнському (1961) та Оксфордському (1969) ун-тах. Викладала суспільні науки в ун-тах США, займалась дослідженням соціально-економічних відносин в СРСР міжвоєнного періоду. Основні праці Ф. написані англійською мовою у 1990-х рр., перекладені російською на початку 2000-х рр. Вона уособлює ревізіоністський напрям західної історіографії радянської історії. Особисто вивчала архівні фонди в Москві. Концептуально поділяє теоретичні схеми сучасної російської історіографії соціально-політичних та економічних відносин в СРСР 1920–1930-х рр. Монографічні праці Ф. написані з використанням архівних джерел, консультативних порад її російських колег (В.П.Данилова, Г.О.Бордюгова, В.П.Козлова) та західних соціологів, політологів. Ф. системно не досліджувала причини та наслідки Голодомору, розглядала їх лише в контексті власної парадигми соціальних явищ та процесів 1930-х рр. Її монографія «Сталінські селяни» (2001) має розділ «Голод», але всього на кількох сторінках. Дослідниця визнає примусовий характер колективізації сільського господарства, хлібозаготівлі та репресивну сутність політики розкуркулення. Вона розглядає сталінську карально-репресивну «трійцю» в контексті руйнування общинного укладу життя селян, деформації їх повсякдення, уникає визначень «Голодомор», «терор голодом», «геноцид». Ф. прихильник російського історіографічного дискурсу голоду, його «загальносоюзного характеру», без виокремлення соціальної та національної специфіки причин і наслідків в Україні та Казахстані, категорично заперечує факт Голодомору-геноциду в Україні. 25 серпня 2017 р. вона опублікувала в журналі «The Guardian» рецензію на книгу Е.Епплбом «Червоний терор» («Red Famine», 2017). Австралійська дослідниця, торкнувшись політичних поглядів та сімейно-шлюбних обставин, вказала на «огріхи» книги авторки «Червоного голоду»: відсутність згадки про книгу «Сталінські селяни», суперечливе висвітлення історіографічних і правових тлумачень Голодомору – геноциду. Зауважила також, що дослідниця не має достатнього досвіду роботи в архівах. Насправді ж книга лауреата Пулітцерівської премії 2004 р. *(див. Епплбом Е.)* має ґрунтовну джерельно-документальну базу (українські та російські архівні фонди, меморіальну літературу). Недоліком її монографії, на переконання Ф., стало використання збірників спогадів про Голодомор, тому що їх опублікував Український ін-т національної пам'яті. У книзі «Червоний голод» використано понад сотню спогадів очевидців з меморіального видання 1991 р. («33-й: голод. Народна Книга–Меморіал»), коли в Україні ще не існувало Інституту пам'яті. Ф. заперечує наявність наміру Сталіна «вбивати мільйони людей», бо, на її переконання, він намагався лише викачати «більше хліба». Вона категорично відкидає антиукраїнське спрямування голоду, піддає сумніву «українське слово «Голодомор» і саме історичне явище, тому що в Україні його вважають «національною трагедією» і геноцидом. В якості аргументу Ф. використала власну ідеологему про те, що Голодомор – це «частина націєтворчого міфу для формування нової української держави». Подібного інтелектуального дискурсу дотримуються окремі представники Інституту «Відкрите суспільство» (Будапешт), що діє коштом Фонду Сороса. Відповідаючи на рецензію Ф., Е.Епплбом зазначила на

власній сторінці Facbook про те, що Сталін навмисно використав голод не лише для вбивства українців, а й для знищення «українського національного руху», проте в книзі «Червоний голод» вона не назвала Голодомор – геноцидом українців за класичними ознаками Конвенції 1948 р. Ф., яка розглядала різні стратегії повсякдення у «сталінському селі» (від виживання до протистояння), взялася за написання книги про Сталіна, але не під кутом зору «його жертв», хоча складно показати життя і діяльність диктатора без реального висвітлення Голодомору, обмежившись лише показом «звичного життя у незвичних умовах», функціонування сталінського тоталітарного режиму.

Л-ра і джерела: Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Пер. с англ. Л.Ю.Пантиной, 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2008. – 336 с.; Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы. Деревня / Пер. с англ. Л.Ю.Пантиной. – М.: Изд-во Ин-та Гайдара, 2001. – 422 с.; https: // ru.wikipedia.org/wiki/ Фицпатрик Ш.; www. perspectivia. net/publikationen/shdp; www. radiosvoboda. org/a/28703827.html

ФІШ Гамільтон *(Fish Hamillton)* – американський конгресмен із Нью-Йорка, опонент Президента США Ф.Д.Рузвельта. 28 травня 1933 р. подав до Палати представників проект резолюції №399, якою засуджував радянське керівництво за організований у 1932–1933 рр. голод в Україні, висловив співчуття від американського народу, звернувся до уряду СРСР з пропозицією про надання продовольчої допомоги голодуючим. Резолюцію Ф. не поставили на голосування, тому що керівництво Білого Дому підтримувало вступ СРСР до Ліги Націй.

Л-ра і джерела: Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С. 228.

ФІШЕР Льюіс *(Fisher Louis)* – американський репортер, прихильник більшовицької ідеології з 1920 р. У жовтні – листопаді 1932 р. відвідав Україну, був глибоко вражений побаченим, але заперечував факт масового голоду. «У полтавському, вінницькому, подільському та київському регіонах, – писав Ф., – ситуація буде складною. Я вважаю, що зараз ніде в Україні немає голодування. Зрештою вони щойно зібрали врожай, але він виявився убогим». Він друкував критичні матеріали про хлібозаготівлі у грудні 1932 р., але в лютому 1933 р. став лояльним рупором сталінської політики, навіть викривав «шкідників» в Україні, виправдовував їх засудження. Виступаючи з лекціями в університетах США, Ф. заперечував факт голоду в Україні, критикував британського журналіста Г.Джоунза, особливо його повідомлення про мільйони померлих у Казахстані. Ф. цинічно зауважив: «Хто їх рахував? Яким чином хтось міг пройтися країною й порахувати мільйон людей? Звичайно, там люди голодують – сильно голодують. Росія здійснює перехід від сільського господарства до промислового виробництва. Це як людина, яка починає займатися бізнесом, маючи невеликий капітал». Студентам в аудиторії Оукленда (Каліфорнія) Ф. говорив: «В Росії голоду немає». У серпні 1933 р. він визнав, що перша половина 1933 р. справді була важкою, тому що врожай 1932 р. був мізерним, а селяни відмовлялися сіяти зернові, які однак забирала держава. У січні 1934 р. Ф. писав про демонстративне висвітлення радянською владою культурного і заможного життя, про відкриття парків відпочинку і дозвілля. У 1934 р. Ф. намагався виправдати насилля влади та обґрунтувати політичну доцільність терору. «Будь-який уряд тримається насильством, – писав він 31 січня 1934 р. – Питання лише в тому, наскільки воно виражене, хто його застосовує і для яких цілей. Насильство, яке знищує гнобителів та експлуататорів, створює робочі місця й добробут, гарантує поступ та економічну безпеку, не сприймуть з обуренням широкі маси людей». Примусова колективізація, політика хлібозаготівлі та розкуркулення викликали масовий рух опору селян, приречених на голодну смерть, який жорстоко придушувався ДПУ УСРР. Однак ці дії для Ф. не були актом насилля влади. У 1934 р. він відвідав Україну, заперечив факт голоду, навпаки, намагався спростувати кореспонденції про голод інших журналістів – Г.Джоунза, В.Чемберлена. Отже, Ф. належав до тих журналістів, які отримували гонорар від радянського уряду УСРР в обмін на спотворену інформацію.

Л-ра і джерела: Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С. 220–231; Fisher L. Soviet Deportations // The Nation. – 1933. – 22.02; Ficher L. Soviet Progress and Poverty // The Nation. – 1932. – 7.12; Ficher L. Luxury in the U.S.S.R. // The Nation. – 1934. – 31.01.

ФЛОРІО Джеймс *(Florio James)* – американський політик, конгресмен від демократів. Народився 29 серпня 1937 р. у м.Нью-Йорк. 27 вересня 1983 р. Ф. подав до Палати представників законопроект №3993 про створення при Конгресі США Комісії з вивчення

Великого голоду в Україні 1932–1933 рр. Законопроект та саму ідею організації конгресово-президентської комісії підтримали 59 конгресменів, тому 27 листопада Ф. вдруге запропонував свій законопроект. Його обговорення та лобіювання у Конгресі тривало майже рік. 12 жовтня 1984 р. Президент США Р.Рейган підписав закон, відтак Комісія з дослідження голоду на чолі з Дж.Мейсом розпочала науково-пошукову роботу (*див. Мейс Дж., Куропась М.*). Радянські спецслужби та ідеологічні структури вдалися до контрзаходів та інформаційного протистояння (*див. «Фарисеї»*).

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С.802; Дж.Флоріо пропонує державні студії про Великий Голод // Свобода. – 1983. – 28 вересня; Великий голод в Україні. Звіт Конгресово-президентської комісії США з розслідування Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С. 603, 605.

ФРАДКОВ Савелій Єфімович – уповноважений Союзпромекспорту в УСРР. Інженер-хімік за фахом, безпартійний. Співробітник Наркомзовнішторгу з 1920 р., завідувач Одеською конторою Наркомзовнішторгу та відділом Держторгу в Одесі, заступник директора Промекспорту в Україні (1929). Займався організацією експорту хімічної сировини. За організацію експорту продукції з України в роки Голодомору 1932–1933 рр. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора від 29 квітня 1933 р.

Л-ра і джерела: Український хліб на експорт: 1932–1933. – К., 2006. – С. 301.

ФРАНЦУЗЬКА преса про Голодомор – періодичні видання Франції 1930-х рр. про події в Україні 1932–1933 рр. Політична еліта Франції, яка у 1924 р. визнала СРСР та всіляко сприяла франко-радянському співробітництву в наступні десятиліття, не висловлювала «занепокоєння» з приводу голоду в СРСР. Представники Франції в Лізі Націй не підтримали пропозицію голови Ради Й.Мовінкеля (*див. Мовінкель Й.-Л.*) стосовно офіційного звернення до радянського керівництва про надання внутрішньої і зовнішньої допомоги голодуючим. Після візиту в Україну наприкінці серпня 1933 р. мера Ліона та колишнього прем'єр-міністра Франції Е.Ерріо (*див. Ерріо Е.*) продовжувалася дипломатія замовчування факту голоду. Політики Франції переймалися проблемами створення антигітлерівської коаліції, співпрацювали з СРСР.

Ліберально-демократична преса Франції висвітлювала причини й наслідки голоду в УСРР та СРСР. Однією з перших відгукнулася «Figaro», помістивши 29 березня і 22 липня 1932 р. матеріали «Голод в Росії», а 17 липня та 14 жовтня 1933 р. дві статті – «Голод в СРСР» і «Голод в Україні». 22 липня 1933 р. «Le Temps» опублікувала статтю П.Барланда про голод в Україні. Директор газети «L'Humanite» і керівник Соціалістичної партії Франції П.Ренодель брав участь у роботі з'їзду Соцінтерну в Парижі 21–25 серпня 1933 р., запропонував П.Феденку (*див. Феденко П.В.*) надати матеріали про голод і людоїдство в Україні. Інтерв'ю з очевидцями голоду в Україні, репортажі, листи селян-утікачів друкувала паризька газета «Le Matin». 29, 30 серпня 1933 р. журналістка цієї газети Сюзанна Бартійон опублікувала інтерв'ю з американськими туристами українського походження, які відвідали Україну. Заголовки виявилися розлогими: перший – у редакції «Американські селяни з походження українці, що після 20-літньої неприсутності, завдяки спеціальній ласці совітських правителів, дістали дозвіл на місячний побут у рідному краю, оповідають зворушливо в якому спустошеному стані застали рідні села і своїх виголоджених земляків»; другий – «Бачимо сцени людоїдства. Тоді як жнива гарні». Матеріал побудований у формі інтерв'ю з українкою Мартою Стебало, яка виїхала до Америки в 1913 р., а 1 липня 1933 р. приїхала туристкою в Україну, назвала себе «неосвіченою селянкою», тому отримала дозвіл на візу. Вона купила у торгсині борошно, хліб, продукти і приїхала до с. Писарівка на Поділлі. Журналістка звернула увагу на заборону офіційних відряджень для іноземних кореспондентів в українські села, тому вичерпно передала розмову з М.Стебало, яка розповіла про 150 померлих від голоду (для порівняння: за роки Першої світової війни загинуло лише 7 односельчан). Протягом місяця у с. Писарівка не було жодної народженої дитини. Кореспондент «Le Matin» передає особисті враження селян, почуті від них М.Стебало: «Влада сама завзялася, щоб нас знищити. Хоче, щоби ми гинули, організовують голод». Так постає термін «організований голод», який зустрічався також в інших часописах тих років та листах селян. 31 серпня 1933 р. «Le Matin» в інформаційному матеріалі «Голод на Україні» писала: «Систематично організований голод має на меті знищити народ, якого єдиний злочин у тому, що він змагає до волі». У публікаціях С.Бартійон зазначалося, що «радянський уряд в надії повністю винищити весь народ», тому «планомірно організував жахливий голод». До матеріалів потрапила карта України із зазначенням території, більшої

від Франції, описом чорнозему, структури зернового клину. Автор статті використав брошуру «Брати у скруті», публікації німецького дослідника Аухагена із Східного інституту, дипломата та ученого О.Шиллера, публікації іноземних журналістів – Г.Джоунза, громадського діяча Е.Амменде. 27 вересня «Le Matin» подала два листи про голод на Північному Кавказі, передані до редакції емігрантом І.Пузиною. На сторінках газети друкувалися матеріали про голод, запозичені з часопису «Journal de Genęve». А 30 вересня «Le Matin» опублікувала статтю та фотографії про переслідування селян, позбавлення їх хліба та про ув'язнення за «п'ять колосків». Редакція газети розміщувала уривки з радянських газет про застосування режиму «чорних дощок», звернення Українського комітету допомоги голодуючим в Україні до Міжнародного Червоного Хреста та Ліги Націй. На сторінках часопису з'явилося інтерв'ю з Е.Ерріо, але воно стосувалося міжнародних питань та роззброєння. В листопаді 1933 р. кореспондент «Le Matin» С.Бартійон опублікувала інтерв'ю з головою Еміграційного центру Української Народної Республіки А.Левицьким, який говорив про голод і запевнив, що «...ніякого порозуміння з московським урядом не може бути доти, поки Україна не матиме свободи». Згадувалося прізвище С.Петлюри. Окремі публікації про голод друкували паризька газета «L'Ordre» за підписом Шарлє де Паре-Шаннюі. Стаття «Про те, що не каже нам п.Едвард Ерріо у повороті зі своєї тріумфальної подорожі» в іронічній формі висвітлювала неофіційний візит французького політика до СРСР та мотиви його заперечення факту голоду в СРСР. Про голод в Україні та СРСР також писали газети «Journal des debats», «Figaro», «Le Mond SLave». Журналіст Робер де Боплан з провінційної газети «Le Petit Marseillais» зазначав: «Громадська думка стурбована відомостями про жахливий голод, який тепер спустошує Україну, де перестали існувати цілі села, все населення яких вимерло з голоду. Ясно, що цей голод значною мірою виник з бажання Совітів, які намагаються таким способом покарати Україну за її тривалий національний опір». Ф. п. підкреслювала організований характер голоду як наслідок економічної політики радянської влади.

Л-ра і джерела: Діло. – 1933. – 2, 5, 4, 6, 10, 13 вересня; 1, 5 жовтня; 14 листопада; La famine en Russic // Figaro. – 1932. – 22 juill; La Famine en Ukraine // Figaro. – 1933. – 14 oct; La Famine en U.R.S.S. 1933 // Figaro. – 1933. – 17 juill; Bertillon S. L'effroyable Detresse des Populations de L'Ukraine // Le Matin. – 29 Aout; Bertillon S. La Famine en Ukraine // Le Matin. –1933. – 30 aout; Ми б'ємо в Великий дзвін...Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – С. 49; Жуковський Аркадій. Тогочасна франкомовна преса про голод на Україні 1932 – 33 // Сучасність. – 1983. – №10. – С. 43–48; Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса, 2001. – С.104.

ФРАНЧУК Валерій Олександрович – український художник, громадський діяч. Народився 10 вересня 1950 р. в с. Зелена Красилівського р-ну Хмельницької обл. Пейзажист, майстер графіки та віртуозного володіння шпателем для створення сюжетів. Вищу освіту здобув у Київському державному художньому ін-ті (1986). Автор понад 4-х тисяч картин, скульптур, які вважає «молитвою за долю України». Презентував 153 виставки власних картин, які відбулися в Італії, Греції, Польщі, Німеччині, Росії, США. Восени 2011 р. Ф. передав до Національного музею Голодомору в Києві понад 70 картин про Голодомор – «Розгойдані дзвони пам'яті». 5 жовтня 2011 р. відбулася презентація його картин, скульптур, приурочених до Днів скорботи та до дня народження рідної мами, яка першою розповіла синові про голод у його 15-ти річному віці. 23 листопада 2013 р. в Національному музеї літератури відбулася виставка творів Ф., які розкривають соціально-психологічний портрет української жінки-матері 1933-го, її біль і розпач. Художник писав картини про Голодомор в Україні під емоційним впливом та моральним авторитетом його мами, тому серед творів постає образ жінки-мучениці. Картина «Виходьте, бо ви ж люди» закликає сучасника бути небайдужим до трагедії українського народу, долати внутрішні і зовнішні перешкоди на шляху до істини і справедливості, каяття і спокути. Вони постають у його картині «Свята печаль», яка передає невимовний біль за минуле, що непокоїть українців з 1932 р. Митець не пише картини на замовлення, а творить лише за «голосом серця». Ф. лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (2008), заслужений художник України (2005).

Л-ра і джерела: http // Itv.com.ua/ uk. nevs,201/.

ФУНДАЦІЯ українського геноциду – офіційна назва громадської організації в США (Чикаго, Іллінойс), яка займається вивченням Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні, поширенням історичної правди про нього на Заході. Ф. зареєстровано в адміністрації штату Іллінойс (2002). Вона є всеамериканською організацією, що замінила Громадський комітет вшанування жертв геноциду. Фундатором та головою став Микола Міщенко, який очолював

її до грудня 2014 р. *(див. Міщенко М.С.)*. Об'єднання має електронні реквізити, поширює інформацію в Інтернеті. 21 вересня 2003 р. Ф. організувала в містах США вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду в Україні, запросила до участі американських конгресменів, громадських діячів. Протягом січня – лютого 2004 р. Ф. вносила в Конгрес штату Іллінойс поправку «Вивчення Геноциду HB312», яка стосувалася викладання в кожній початковій та середній школі історії геноцидів, серед яких – і голодомору-геноциду в Україні. У засіданнях брали участь члени Ф. – М.Міщенко, К.Міщенко. М.Кочерга та інші. Дебати тривали майже два роки, а 5 серпня 2005 р. губернатор штату Іллінойс Р.Благоєвич підписав закон з поправкою, відтак вивчення Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні є обов'язковим для шкільних програм штату. Ф. всіляко сприяла відкриттю в Чикаго пам'ятника жертвам Голодомору, а також спорудженню пам'ятника у Вашингтоні, який постав лише у листопаді 2015 р. Ф. допомагає виданню спогадів очевидців Голодомору в Україні, фінансує проведення наукових конференцій. У 2015–2018 рр. її очолив Микола Кочерга *(див. Кочерга Микола)*. 9 січня 2018 р. за його особистої участі та підтримки відбулася прес-конференція в Укрінформі. Історики продемонстрували нові архівні документи, які доводять, що загальна кількість втрат від Голодомору в УСРР становила понад 7 млн осіб.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Випуск другий. – Одеса, 2008. – С. 183, 2577–2579; Holodomor: The Secret Holocaust in Ukraine 1932–1933. – Chicago: Ukrainiangenocide, 2013. – 16 p.; www. ukrainiangenocide.org; Кочерга Микола. Привітання учасникам конференції // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 року). – К., 2017. – С. 11–12.

ФУТЕЙ Богдан Петрович – американський правник, адвокат, фахівець у галузі прикладного міжнародного права, політичний і громадський діяч. Доктор права, професор (1968), народжений в Україні 28 червня 1939 (м. Бучач, тепер Тернопільська обл.). У травня 1987 р. Президент США Р.Рейган призначив Ф. суддею Федерального суду претензій в США. У 1994 р. Ф. – учасник програм з верховенства права і демократії в Україні, радник Робочої групи з питань підготовки тексту Конституції України, прийнятої 28 червня 1996 р. Ф. професор Українського вільного ун-ту в Мюнхені, лектор на юридичному ф-ті Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія». Суддя Ф. вимагав від Верховної Ради України політично-правової оцінки Голодомору як геноциду, а також його визнання міжнародними організаціями. Він розглядав Голодомор-геноцид в контексті міжнародного та прецедентного права, висвітлював особливості функціонування Міжнародного військового трибуналу над нацистськими і військовими злочинами в Нюрнберзі, практичного застосування Конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. про запобігання злочину геноциду, а також Конвенції про застосування строку давності до військових злочинів і злочинів проти людяності від 26 листопада 1968 р. На міжнародній конференції в Києві 25 вересня 2008 р. Ф. визнав цілком логічним факт застосування Конвенції 1948 р. у зв'язку з правовою оцінкою Голодомору-геноциду. Вона зафіксована Законом Верховної Ради України від 28 листопада 2006 р., до поширення якого долучився Ф. Він висловив також протест В.Ф.Януковичу, який 27 квітня 2010 р. з трибуни ПАРЄ у Страсбурзі заперечив Голодомор-геноцид. Виголошуючи доповідь на конференції в Києві 20 листопада 2013 р., Ф. висловив прагнення, щоб «... теперішній уряд України наполегливо продовжив з ООН роботу щодо визнання Голодомору геноцидом». Ф. постійний учасник круглих столів та конференцій в Україні з питань Голодомору, міжнародного права. Спостерігач на виборах Президента України у 2014 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом. – К., 2012. – С.197; Футей Б. міжнародна юридична відповідальність за геноцид: справедливість у судах // Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнарод. наук. конф., Київ, 25 – 26 вересня 2008 року. – К., 2009. – С.429 – 430; Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947). Матеріали міжнарод. наук. конф., Київ, 20 – 21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С.211 – 215.

THE FOREIGN Office and the Famine («Форейн Оффіс») – збірник документів британських дипломатів про голод в Україні, упорядкований західними дослідниками – М.Царинником, Л.Луцюком і Б.Корданом, опублікований в Нью-Йорку в 1988 р. Збірка має 85 архівних документів про соціально-економічні, політичні події в СРСР у березні 1932 – жовтні 1935 р., з яких 19 стосуються березня – грудня 1932 р., 44 документи від січня 1933 р. – службове листування дипломатів Великої Британії про голод в РСФРР, Казахстані. 18 липня 1932 р. дипломати Великої Британії повідомляли їх уряд про ситуацію в Украї-

ні, але без ретельного висвітлення обставин голоду. Повідомлення британських дипломатів, крім власних спостережень, спиралися на інформацію з періодичної преси, особливо про самогубство М.Скрипника, терор проти інтелігенції. Вони згадали про візит Е.Ерріо в Україну, цитували кореспонденції американського журналіста У.Дюранті про події в Україні і на Кубані. Детально висвітлено подорож французького політика в Україну та радянську Росію *(див. Ерріо Е.)*. Цитуючи німецького дипломата та аналітика О.Шиллера *(див. Шиллер О.)*, вони назвали цифру втрат від голоду – від 5 до 10 млн осіб. Документи британського посольства стосувалися переважно загальної соціально-політичної та економічної ситуації в СРСР та УСРР, без особливого викладу причин, обставин та наслідків голоду в українських селах, якщо порівнювати з донесеннями німецьких, польських та італійських дипломатів.

Л-ра і джерела: The Foreign Office and the Famine. British Dokuments on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 / Edited by Marco Carynnyk, Lubomyr Luchiuk and Bohdan S. Kordan; With a Foreword by Michael R. Marrus. – The Limestone Press Kingston, New York, 1988. – 492 p.

Х

ХАГЕН Марк фон *(Hagen Mark)* – американський історик, дослідник української історіографії, теоретичних питань націоналізму, форм і стадій колоніалізму у XX ст. Народився 21 липня 1954 р. в м.Цинциннаті (штат Огайо, США). Вищу освіту здобув в Ун-ті Джордж Таун (м.Вашингтон) та Стенфордському ун.-ті. Магістр зі слов'янської філології в Ун-ті Індіани (1978), доктор історії та гуманітарних наук Стенфордського ун-ту (1985). Викладав гуманітарні дисципліни в Єльському, Стенфордському, Корлумбійському ун-х (США), Вільному ун-ті Берліна (ФРН), Вищій школі соціальних наук в Парижі. Професор української та євразійської історії в ун-ті штату Аризона (США), очолював Ін-т Гаррімана в Нью-Йорку (1989 – 2001), президент Міжнародної асоціації україністів (2002 – 2005), Асоціації слов'янських, східноєвропейських та євразійських досліджень (2009), декан філософського ф-ту Українського Вільного Університету в Мюнхені (з 2013). Х. один з ініціаторів громадського руху за позбавлення журналіста У.Дюранті премії Пулітцера, який у 1933 р. заперечував факт голоду в Україні. Він опублікував статті в «New York Times» та «Ukrainian Weekly», у яких закликав журналістів, учених приєднатися до акції з позбавлення премії журналіста-фальсифікатора *(див. Дюранті У.)* Своє звернення виголосив також на конференції в Колумбійському ун.-ті (м.Нью-Йорк) 16 листопада 2003 р. Х. учасник 6-го конгресу Міжнародної асоціації україністів, який відбувся у Донецьку (серпень 2005), засідань секції з історії Голодомору. У 2008 р. приєднався до групи українських та російських істориків, підписав спільного листа до редакції «Фігаро», у якому визнав концепцію «загальносоюзного голоду». Однак у передмові до книги В.К.Борисенко *(див. Борисенко В.К.)* не заперечував Голодомору-геноциду. Автор вступного слова до книги українського історика Г.В.Боряка *(див. Боряк Г.В.)*, яка вийшла англійською мовою у 2009 р. Х. виголосив лекцію «Голодомор і Голокост як найвищі стадії колоніалізму», яка відбулася 23 вересня 2015 р. в Ін-ті історії України НАН України. Учений використав терміни «штучний голод», «організований голод», об'єднав їх інтегральним терміном – «Голодомор». Вони, на його переконання, стали наслідком панування «імперських та колоніальних практик» в УСРР 20 – 30- рр. У дискусії з істориками Х. назвав Голодомор – геноцидом.

Л-ра і джерела: Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр. Бібліографічний покажчик. Випуск другий. – Одеса, 2008. – С.161, 165 – 167; Prof. Von Hagen's Letter to the Editon of The New York Times, Ukrainian Weekly. – 2003. – 16 now; Boriak H. Sources for the Study of the Great Famine in Ukraine. – Cambridge, 2009. – 55 p.; A Candle in Remembrance. An oral History of the Ukrainian genocide of 1932 1933. A translation of Svicha Pamiaty by dr. V.Borysenko. – New York, 2010. – P.273; Ясь О.В. Хаген (Hagen; Гаген) Марк фон // Енциклопедія історії України. Том 10. – К., 2013. – С.341.

ХАММЕР Арманд *(Hammer Armand)* – американський підприємець, концесіонер, «друг СРСР», посередник торгово-комерційних операцій торгсину в США. Народився 21 травня 1898 р. в Нью-Йорку. Батьки переїхали до США у 1875 р. з Одеси, розгорнули мережу приватних аптек. Х. закінчив Колумбійський коледж (1919), а згодом медичний ф-т Колумбійського ун-ту з дипломом доктора медицини (1921). Однак медичною практикою не займався. У 1921 р. приїхав до РСФРР з метою повернути борг за ліки, надані в роки громадянської війни, мав чотиригодинну розмову з Леніним, зустрічався з Ф.Е.Дзержинським. Передав для підтримки компартії США 75 тис. дол. від більшовиків. 27 жовтня 1921 р. Х. уклав договір про поставку до радянської Росії пшениці в обмін на хутро, чорну ікру. Особисто зустрівся з Леніним, скористався знайомством з більшовиками для розвитку концесійної діяльності в Росії. Формував власний імідж «друга СРСР», разом з братом Віктором провели в СРСР майже 8 років, наприкінці 1920 – початку 1930-х рр. організували скупку картин, коштовностей, які зберігалися в Ермітажі та музеях Ленінграда й Москви. У 1927 р. одружився з громадянкою СРСР Ольгою Вадін, яка стала його дружиною (Ольга Ван Руй) і народила сина Джуліуса. Саме тоді нарком торгівлі А.І.Мікоян запропонував Х. посаду торгового агента на комісійних умовах. У 1931–1933 рр. мав угоду з правлінням Торгсину *(див. Торгсин)* через Амторг про реалізацію в США шедеврів мистецтва, виробів із срібла та золота. Всесоюзне об'єднання з експорту «Антикваріат» в

1932–1933 рр. вивезло за кордон творів мистецтва і коштовностей на 5,8 млн крб. Х. демонстрував їх у США як приватну колекцію, зібрану в Росії, навіть видав книгу «У пошуках скарбів Романових». Брат Віктор постійно їздив за «товаром» у Берлін, куди надходили художні цінності з СРСР, картини Рембрандта, Тиціана, Рубенса та інших майстрів, які зберігалися в Ермітажі. Їх продавали на світових аукціонах у 3 рази дешевше від реальної ціни. Блудні діти революційної доби продали картину Рембрандта «Блудний син». На третину дешевше від реальної ціни продавали гобелени. Проти розпродажу виступали секретар АН СРСР С.Ф.Ольденберг, нарком освіти А.В.Луначарський, однак кремлівські «комерсанти» вивезли столики і комоди Людовіка XV, XVI, французькі табакерки, церковну оздобу XVII–XVIII ст. з Тульчинського відділення Держбанку в УСРР, дві корони графа Потоцького. Картину Рембрандта «Голова старого» виставили за 138 тис. марок. Для продажу антикваріату Х. з братом Віктором заснував в Нью-Йорку галерею «Ермітаж». Х. продав в США 11 імперських пасхальних яєць Фаберже, отриманих ним з оружейної палати, пропонував золото і срібло торгсину в невеликих містах *(див. Торгсин)*, а також створив мобільну торгівлю – «пересувний цирк». Побутове золото голодних людей і церковний антикваріат справляли враження «терору абсурду», а не цирку, організованого більшовиками з метою «мобілізації валюти». За кошти, які Х. отримав від реалізації коштовностей торгсину, він купував дубові дошки для виготовлення бочок, у яких зберігав пшеничне віскі «Дант». Його виробництвом і продажем він займався після скасування сухого закону в США 1933 р. Х. був посередником, агентом торгсину за кордоном, навіть створив «Галерею Хаммера». У 1936 р., коли торгсин згорнули, на банківському рахунку «Галереї Хаммера» було менше 2 тис. дол. Фраза Х. «Золоте правило: той, хто має золото, той встановлює правила». Золото реалізовували за стандартними формами – злитками. До кінця 1930-х рр. Х. мав посередницькі торгові зв'язки, намагався наблизитися до оточення Ф.Рузвельта, але безуспішно. Версія американського журналіста Е. Дж.Епстайна про можливу співпрацю Х. з радянськими спецслужбами концесіонер заперечував, але у 2001 р. чергова книга журналіста «Арманд Хаммер. Таємне досьє» акцентувала версію можливої співпраці, особливо в галузі нафтового бізнесу. Х. зустрічався майже з усіма радянськими лідерами, крім Й.Сталіна та Ю.В.Андропова. 7 грудня 1990 р. Х. помер у Лос-Анджелесі. Після смерті залишив спадок у 40 млн дол. і купу боргів.

Л-ра і джерела: Осокина Е. Золото для индустриализации: Торгсин. – М., 2009. – С. 138–139, 430–431; Консидайн Б. Больше, чем жизнь: Удивительная биография доктора Арманда Хаммера / Перев. с англ. Г. Салливан. – М., 1981. – 224 с.; Жуков Ю.Н. Сталин: операция «Эрмитаж». – М., 2005. – С. 145, 317; ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. –Арк. 10, 16, 27, 48–49.

ХАРКІВСЬКА область – адміністративно-територіальна одиниця УСРР, створена 9 лютого 1932 р. Х. обл. спочатку мала 82 райони, підпорядковані Харкову, у якому розміщувались центральні органи влади республіки. На час виникнення Х. обл. мала площу 98,5 тис. кв. км (22,5% від УСРР), 7,7 млн осіб, з яких міського населення 1,5 млн (19,3%), сільського 6,2 млн (80,7%). До появи облвиконкомів в УСРР діяли окрвиконкоми (41), у тому числі Харківський з 27 районами. Х. обл. об'єднала територію колишніх округ (Полтавської, Конотопської, Кременчуцької, Харківської, Сумської, Роменської, Прилуцької, Лубенської, Глухівської, Ізюмської, Куп'янської), тобто чверть від їх загальної кількості в УСРР. З утворенням 2 липня 1932 р. Донецької обл. від Х. обл. передали 13 районів (Біловодський, Білолуцький, Верхнетепліївський, Лиманський, Марківський, Міловський, Новоайдарський, Новопсковський, Рубіжанський, Сватівський, Слов'янський, Старобільський, Троїцький). У жовтні 1932 р. кілька колишніх районів Х. обл. отримала Чернігівська обл. На той час Х. обл. мала 64 райони, загальну площу 74,1 тис. кв. км, 1904 ради (сільських 1864), 6,4 млн осіб, з яких 1,4 млн у містах.

Основною причиною масового голоду селян Х. обл. стали хлібозаготівлі в усіх соціально-економічних секторах та адміністративно-репресивні методи їх здійснення. У 1932 р. радгоспи Х. обл. засіяли 567 тис. га озимих і ярих культур. Хлібозаготівельні кампанії діяли перманентно: попередня завершувалася весною, а наступна розпочиналася з «мобілізації насіння» у квітні – травні та організації чергової викачки хліба. У 1930/31 р. Х. обл. здала державним заготівельним органам 1,2 млн т зернових (104,5% плану), у 1931/32 р. – 1,5 млн т (91,9% плану), у 1932/33 р. – 620 тис. т на 1 січня 1933 р. (85%). На 4 січня 1933 р. було виконано 73,3% річного плану, колгоспами – 85,5%, одноосібним сектором – 44%. Десятки районів виконали і перевиконали річні плани хлібозаготівлі в січні 1932 р. 10 лютого 1932 р. обком партії вимагав «примусити куркульсько-заможну верхівку села негайно виконати на 100% тверде завдання, розгромити правоопортуністичну куркульську агентуру, що по-опортуністичному ставиться до класового ворога». План вважали виконаним, якщо зернові культури вивезли всі сектори: колгоспи, радгоспи, одноосібники. По завершенню необхідно було розпочати висування «зустрічних планів». Переможні звіти надходили від партійних організацій Великобагачанського, Градизь-

кого, Зміївського, Кишеньківського, Кременчуцького, Лохвицького, Лубенського, Новогеоргіївського, Оріхівського, Полтавського, Решетилівського, Харківського, Хорольського, Чорнухинського, Слов'янського, Великобубнівського, Лиманського районів, які виконали і перевиконали річні завдання. Селян залишили без хліба, навіть у районах з недовиконаним планом. Розпочався голод, тому що вивезли зерно. 25 лютого 1932 р. селянин Г.Шиян с. Березова Лука Гадяцького р-ну просив Г.І.Петровського про допомогу колгоспникам, яким не видали хліба й тому вони харчуються жолудями. Голодували колгоспники артілі «Червоний партизан», селяни-одноосібники. 29 лютого мешканець с. Лозова Олексіївського р-ну А.З.Литвиненко мав 4,4 га земель, десять душ сім'ї, з яких двоє служили в Червоній армії, однак за невиконання плану до двору сільрада самочинно скосила зернові, забрала хліб до державної контори, залишивши родині з 6 осіб 10 пудів зерна, тому селянин писав: «...я зараз зі своєю сім'єю голодаю». 23 лютого 1932 р. Г.І.Петровський повідомив членів політбюро ЦК КП(б)У про відсутність «продовольства для населення і кормів для худоби» у низці районів Х. та багатьох інших областей, пропонував припинити хлібозаготівлі і повернутися до вільної торгівлі. Однак весною 1932 р., коли голод охопив чверть районів України, на Харківщині продовжували забирати хліб у селян, особливо насіння. До кожного двору доводили так звані «самозобов'язання» і «зустрічні плани», примушували здавати зерно для сівби в колгоспах. У селян с. Олексіївська–Зміївська забрали хліб, який вони купили за власне продане майно, тому вони скаржилися голові ВУЦВКу Г.І.Петровському: «8 квітня ми повернулися додому у своє село, але без хліба. Сім'ї наші озлоблені, голодні, лають керівництво, але ми вирішили написати скаргу Вам, до вищої радянської влади. Товаришу Петровський, ми знаємо, що немає закону у радянської влади, щоб силою відбирати хліб, останній шматок хліба у бідняка-колгоспника і кидати його сім'ю на голодну смерть». 28 березня 1932 р. секретар Харківського обкому КП(б)У Р.Терехов дав розпорядження – «зняти будь-які загорожувальні загони» щодо перевезення «окремими особами невеликої кількості хліба». За невиконання хлібозаготівельного плану забирали майно, худобу, наявні в хаті харчі, а 21 квітня ЦК КП(б)У та РНК УСРР вимагали від районної влади «забезпечити своєчасне повне виконання планів заготівлі та вивозу посадкової картоплі, також городини, картоплі для постачання основних профцентрів, військових частин», організувати роботу «овочезаготівельного апарату» і дати «районам, селам, колгоспам, куткам п'ятиденні завдання заготівлі, вивозу». Системність продрозверстки, яка стосувалася зерна, м'яса, молока, овочів, її адміністративно-репресивна сутність призвели до соціального колапсу в українських селах.

Голодування селян, що розпочалось у листопаді – грудні 1931 р., набуло масового поширення протягом першої половини 1932 р. Органи загсів не згадували визначення «від голоду» у графі про причину смерті, а записували на власний розсуд: «рахіт», «слабе від народження», «дизентерія». Подібні записи траплялися в книгах про смерть Пісківської сільради Чорнухинського р-ну. 21 травня 1932 р. Раднарком УСРР визнав «за потрібне надати допомогу в першу чергу таким районам, що перебувають в найбільш тяжкому стані». На Харківщині виявили таких 8 районів: Оболонський, Семенівський, Куп'янський, Золочівський, Липецький, Миропільський, Чорнухинський та Старосалтівський. Інші райони перебували також у «тяжкому стані», але без означення «найбільш», проте їх кількість щоденно зростала, особливо в червні. 13 травня 1932 р. в артілі ім. Шевченка Писарівської сільради Новосанжарського р-ну зафіксувано 15 випадків голодної смерті колгоспників. Продовольчу допомогу надавали лише працюючим у полі колгоспникам, частково учням. 21 червня видали «додаткову продовольчу допомогу» районам, у яких вирощували цукрові буряки, тому в списку 21 травня з'явилися нові райони: Кобеляцький, Чутівський, Глобинський, Нехворощанський, Оржицький. Офіційно виявили 13 «особливо тяжких», але територія Голодомору поглинала смертоносною ходою нові райони. Саме тоді Р.Терехов повідомив ЦК КП(б)У про явище масового голоду в районах Х. обл. У 14 селах Семенівського р-ну, а також у «більшості колгоспів цих сільрад як хліба, так й інших харчових продуктів для організації громадського харчування немає» та на «ґрунті голодовки колгоспників є випадки опухання, особливо серед дітей». В селах Суха Маячка, Бродщина, Красне Кобеляцького р-ну «виявлено до 60 випадків смертності на ґрунті голоду і систематичного недоїдання». Колгоспники їли цвіт акації, осоку, очерет, дохлу худобу. У с. Дуброва Чутівського р-ну лежали виснаженими та пухлими 36 родин, траплялися випадки голодної смерті, а голод проник до решти сіл – Рублівка, Постельки, Войнівка, Іскрівка, Писківці, Богдари, Пилявці, Дельці, Володарка. На початку весняної сівби у с. Федорівка Глобинського р-ну померло 80 осіб, у травні – ще 36, а решта лежали пухлими. У с. Бориси знаходилося понад 90 пухлих від голоду селян. Подібні явища спостерігалися в селах Нехворощанського р-ну (Нехвороща, Шаднево, Михайловка, Шевченко). Колгоспники Оржицького р-ну не виходили на роботу, тому що не було хліба, а 25% селян харчувалися сурогатами,

відтак у кожному селі лежали десятки опухлих. У червні 1932 р., за повідомленням Р.Терехова *(див. Терехов Р.Я.)*, «випадки голоду» в окремих сільрадах та колгоспах були виявлені у 40 районах із 82 у Х. обл.

У червні 1932 р. голодувало понад 3 млн селян Харківщини. 10 червня 1932 р. Г.І.Петровський особисто інформував Й.Сталіна про те, що в Україні «значна частина сіл охоплена голодом», про що свідчили листи селян та особисте відвідування ним районів Х. обл. (Лохвицького, Пирятинського, Чорнухинського). Всеукраїнський староста, як тоді називали голову ВУЦВК Г.Петровського, риторично передав настрої селян у фразі – «навіщо створили штучний голод». На початку липня 1932 р. 25 районам надали тюльку і просо (першим семи – Семенівському, Кобеляцькому, Чутовському, Глобинському, Нехворощанському, Оржицькому, Оболонському як «ураженим районам»; решті – «хліб видано для прополювальних робіт»). На початку жнив половина колгоспників не вийшла в поле, а в селах спостерігалися «масові виїзди колгоспників та одноосібників за хлібом» до Росії, Криму, Північного Кавказу.

Голодування, виснаження і смерть від голоду вплинули на демографічну ситуацію в селах Харківщини першої половини періоду Голодомору. У 1931 р. природній приріст становив 65 осіб на тисячу осіб (народилося 152 – померло 87), а протягом 1932 р. приріст фактично призупинився (народилося 105,8 – померло 105,3 особи).

Хлібозаготівлі з урожаю 1931 р., які лише на Харківщині завершилися масовим голодом у половині районів області, організовували члени «групи Молотова». Здійснення хлібозаготівлі з мізерного валового збору зернових 1932 р., яким керували уповноважені «групи Молотова», призвели до Голодомору-геноциду. Колгоспам, крім часткової видачі зерна в аванс (серпень – вересень), заборонили остаточний розподіл хліба на зароблені трудодні. 8 серпня 1932 р. колгоспник Лебединського р-ну скаржився, що плани хлібозаготівлі більші, ніж валовий збір, тому «люди працювати не бажають», бо «аванси видають по 400 г на день – здебільшого фуражних культур», а народ – «люди, діти, старики голодні, худоба гине». Наприкінці серпня Х. обл. виконала 13% місячного плану, тому 20 вересня обком КП(б)У вимагав зламати «саботаж хлібозаготівлі». Колгоспники відреагували на репресивний тиск пасивним опором – виходом з колгоспів у 21 районі. У листопаді – грудні 1932 р. влада вдалася до карально-репресивних заходів: використання виїзних польових судів для термінового розгляду кримінальних справ «саботажників» та «ухильників», застосування закону про «п'ять колосків» від 7 серпня 1932 р. (смертний вирок або 10 років таборів за розкрадання хліба), стягнення натурального штрафу у вигляді додаткового плану м'ясозаготівель для двору, занесення сіл, районів, колгоспів на «чорні дошки» з одночасним припиненням їх продовольчого, промтоварного забезпечення та повної ізоляції. У грудні 1932 р. почали масово забирати не лише «планове зерно», а й насіння, відмовили колгоспам у видачі хліба для громадського харчування працюючих колгоспників. 14 листопада призупинили постачання сіл 13 районів Х. обл., а 46 районів попередили про тимчасове припинення поставки промтоварів до часу «рішучого перелому у хлібозаготівлі». Держава вдалася до репресій, відхилила дотримання норм хлібозаготівлі колгоспами і селянами. 20 грудня Валківський райком КП(б)У оголосив «штурмовий декадник для повного вивершення хлібозаготівлі». Одночасно забирали картоплю, майно. 29 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало Харківському обкому застосувати до «злісних одноосібників» постанову РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. про «розпродаж всього їхнього майна, а також позбавлення повнотою всієї садибної землі та всіх будівель». Першими жертвами цієї політичної настанови політбюро стали 500 селянських дворів. У січні 1933 р. заборонили продаж залізничних квитків для селян, які виїжджали за хлібом до Білорусі, Росії.

Хлібозаготівлі в Х. обл. у листопаді – грудні 1932 р. не дали бажаного результату, тому що колгоспи виконали планові завдання на 91%, селяни-одноосібники – на 46%. Навіть реквізиція насіннєвого зерна колгоспів забезпечила повне виконання планових завдань лише в 15 районах. Решта перебувала під репресивним тиском: 10 районів виконали на 95%, 8 районів – від 90 до 95%, 21 район – від 80 до 90% плану. Наприкінці січня 1933 р. забрали до хлібозаготівлі половину мірчука з млинів *(див. Мірчук)*. Навіть колгоспи, занесені на «чорну дошку», не виконали річного плану. 14 січня 1933 р. Р.Терехов вимагав від районів «негайного стягнення грошових і м'ясних штрафів, відбирання худоби» в колгоспах, занесення на «чорну дошку» 25 колгоспів. Призначення П.П.Постишева *(див. Постишев П.П.)* першим секретарем Харківського обкому КП(б)У посилило репресії не лише проти селян, а й проти інтелігенції. Облвиконком очолював І.С.Шелехес *(див. Шелехес І.С.)*. Наприкінці лютого 1933 р. 81,6% колгоспів Х. обл. не розрахувалися з колгоспниками, тобто не видали заробленого на трудодні хліба.

Територія Голодомору в Х. обл. не обмежувалася межами районів, а проникла в кожне село, кожний колгосп та селянський двір. Райцентри і Харків накрила епідемія черевного та висипного тифу, заби-

рала життя міського населення. 15 березня 1933 р. С.Косіор назвав 103 райони України, які уразив голод, з них 9 у Х. обл., але додав, що справа «не у кількості районів, а в розмірах і степені поширення голодовок у кожному районі». Він говорив про «рецидив минулорічних голодовок», а також про їх масовий характер, бо «...голодуючі є ледве не в усіх районах, ось чому таку велику кількість районів виділено серед тяжких». Ситуація погіршувалася з кожним днем, а головам сільрад, райвиконкомів і загалом населенню було заборонено скаржитись, просити допомогу, критикувати владу. 19 березня 1933 р. ДПУ УСРР видало циркуляр «Про заходи у зв'язку з продтруднощами у деяких районах». Його підписав В.Балицький *(див. Балицький В.А.)*. Він дозволив органам ДПУ «створити в районах, уражених труднощами, твердий революційний порядок, репресуючи всіх тих, хто спробує використати труднощі в к. р. цілях». На початку квітня Раднарком СРСР дозволив у Москві, Ленінграді, Києві та Харкові «вільний продаж хліба» з «ранку до 12 годин ночі». Органи ДПУ позбавляли хліба тих, у кого на руках опинилося більше «одного кілограма хліба».

Голодомор на території Х. обл. супроводжувався масовою смертністю, канібалізмом, самогубством, безпритульністю дітей. У квітні 1933 р. вдалося охопити сезонними яслами 114 тис. дітей, а безпритульних «підкиднів» та малолітніх було в рази більше. У Харкові створили Всеукраїнську комісію для боротьби з безпритульністю, яку очолив чекіст О.Бронєвой. 1 червня 1933 р. ЦК КП(б)У, «у зв'язку з різким збільшенням кількості безпритульних дітей», виділив для Х. обл. 90 тис. дитячих пайків. Однак ніхто не думав про сільських дітей.

Органи загсів та сільради перестали реєструвати смерть від голоду, тому що вона стала повсякденною і масовою. На вулицях Харкова лежали сотні трупів, які підбирали спеціальні бригади санітарів (645 осіб за січень – лютий). У с. Високопілля Валківського р-ну померли 118 осіб, лише на кутку Хомутівка вимерло 80 дворів. Луговиківська сільрада Чорнухинського р-ну втратила 74 мешканці за червень 1933 р. У книгах запису про смерть з'явилися формулювання: «від недоїдання», «катар шлунка», «виснаження організму від недоїдання». У с. Загребелля того ж району весною 1933 р. помер 121 житель. Мешканка с. Високопілля Г.О.Коваль 1922 р. народження згадувала: «Першою померла з голоду найменша сестричка. Убита горем мати, ледь пересуваючи ноги, пішла шукати мерзлу картоплю для порятунку решти дітей і померла біля погреба. Її знайшли сусіди, повідомили батькові, який ще міг якось рухатись. Сусіди допомогли йому поховати маму в нашому погребі, замотавши в рядно». Голодомор проник у села кожного району. На 1 березня виявили 21, на 1 квітня 35 районів, на 1 травня 42, на 1 червня 59 районів з 585 голодуючими селами. Дуже уражених виявилося 23, «менш уражених» 35 районів. У березні-травні зафіксували 221 випадок людоїдства. У с. Чепишки Балаклійського р-ну, яке мало 500 дворів, весною 1933 р. померли 300 осіб, з яких 95% – колгоспники, а село «перетворилося на пустелю». Цю статистику Голодомору назвав начальник Харківського облвідділу ДПУ З.Кацнельсон у доповідній записці від 5 червня 1933 р. Майже в кожному районі більша половина сіл була «найбільш уражена продтруднощами», половина колгоспників лежали опухлими в хатах і чекали смерті. У Красноградському р-ні 103 колгоспи виявилися недієздатними, тому що колгоспники були надто виснажені, а в Новосанжарському 45% селян не мали жодних продуктів харчування. В Ізюмському районі голодувало 15 тис. селян, а в більшості сіл щодня помирало 8–12 осіб. Висновок чекіста був сумним для початку червня: «Смертність з кожним днем зростає». Найбільше втрат від голодної смерті припало на травень – червень. За 27 і 28 травня з вулиць Харкова було підібрано понад 5 тис. трупів померлих селян. Голова облвиконкому І.С.Шелехес констатував 30 травня жахливий факт Голодомору: «За даними районів (неповними) у зв'язку з тим, що у більшості випадків смерть зовсім не реєструється в органах загсу, є села, у яких за останні 3 місяці померло до 450–600 осіб, а в багатьох селах виділені спеціальні підводи, які їздять дворами і підбирають трупи». За спогадами очевидців та списками сільрад, лише в межах сучасної Х. обл. смертність вражала: у Балаклійському р-ні вона накрила 32 сіл (померли 1106 осіб у с. Бортівка, 216 у Вовчому Яру, 41 у с. Глазунівка, до 470 у Савинцях). У Вовчанському р-ні від голодної смерті постраждали 53 села – померло від 38 до 1700 осіб у кожному, у Зміївському р-ні 26 сіл, у Куп'янському 108 сіл, в Ізюмському 47 сіл. У кожному селі Х. обл. голод залишив могили без хрестів. Демографи виокремлюють найвищу смертність від голоду саме у Х. обл., особливо в червні – липні, а порайонні витрати сягали 193 померлих на одну тисячу мешканців. У виявлених районах смертність становила від 30 до 35%, але були райони з вищими показниками смертності. У 1933 р. не відбувся шкільний випуск учнів. Якщо взяти пересічну порайонну смертність – 30%, то жертвами штучного голоду в 1932–1933 рр. стали 1,5 млн селян Х. обл. Перепис населення 1937 р. встановив спад населення на території 4-х міськрад Х. обл. (Харківська, Кременчуцька, Полтавська, Сумська) порівняно з 1932 р. У жодному з районів, які

у роки Голодомору перебували у складі Х. обл., не відбулося збільшенн загальної кількості населення протягом 5-ти років. Всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував зменшення загальної кількості населення порівняно з 1932 р. на 3,3% (Чугуївський р-н), 6% (Барвінківський), 6,8% (Вовчанський), 8,2% (Лозівський), 10,7% (Зміївський), у решті районів від 23,5% (Лохвицький) до 58% (Ульянівський).

Л-ра і джерела: Збірник узаконень УСРР. – 1932. – № 5. – Арт. 28; Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Харківської області УСРР. – Х., 1933. – С. 6–7, 34–35, 43, 127–128; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234. – Арк. 2–4; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 425, 449, 465, 493; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 173, 187–189, 190–191, 301, 321, 447, 517, 530; Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 212, 226–227; Ні могили, ні хресного знаку. Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини. Документи і матеріали. Свідчення. – Чорнухи; К., 2004. – С. 56, 62, 64, 66, 76, 84, 109; Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі / Упоряд. Т.В.Поліщук. – Харків–Нью-Йорк–Львів, 2006. – С. 185, 274, 268–276; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 643, 670, 679; Том 1. Кн. 2. – М., 2011. – С. 22, 368; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – К., 2008. – С. 361–374; Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 238, 262.

ХАРКІВСЬКА обласна контора Торгсин – філіал Всесоюзного (Московської облконтори, 1930–1931) об'єднання торгсин (серпень 1931–квітень 1932 рр.), організаційний підрозділ Всеукраїнської контори «Торгсин» (ВУК з 1 квітня 1932 р.). Спочатку на Харківщині діяли торгові заклади Московської облконтори торгсину, а її Харківське відділення (контора) розпочало роботу з 1 серпня 1931 р. У першому звіті про її діяльність за 9 місяців зазначалося, що облконтора «ще свого суспільно-політичного обличчя не має». Її першим керівником був Бронштейн (1 серпня – 1 листопада), а протягом другої половини 1931 р. змінилося 5 управлінців. Уповноваженого правління Всесоюзного об'єднання торгсин в Харкові Котляревського звільнили з роботи та виключили з партії. Кадрова чистка працівників Х. облконтори виявила «багато шахраїв», відтак 41% «працівників прилавка» звільнили. Матеріали чистки, проведеної співробітниками Наркомату Робітничо-селянської інспекції УСРР, констатували наявність системних зловживань: «Існуючий порядок розбестив людей працюючих в цій системі, – наголошувалося у звіті, – відсутній облік і звітність, що дозволило розкрадати золоті фонди звичайною кражею». Працівники контори виписували, крім зарплати, продпайки «за власним смаком» вартістю від 20 до 150 крб. Якщо у торгсині пуд борошна коштував 3 крб. 60 коп., то на «чорному ринку» 150 крб., відтак «процвітала спекуляція». Інспектори виявили «збитки» торгсинівського універмагу № 1 на суму 17 000 крб. золотом. Вартість місячного продпайка за перші 9 місяців роботи облконтори становила 12 крб. 50 коп. золотом, а штатним працівникам дозволялося харчуватися в їдальні торгсину за «соввалюту» – рублі, видавали квартальні премії за перевиконання плану закупівлі побутового золота, «мобілізації валюти». Пайок (масло, копченості, рис, борошно, макарони, рибні консерви, оселедці, цукор, твердий сир) важив понад 12 кг, а ще додавали мило, чай. Три кілограми пшеничного борошна у торгсині коштували 90 коп., а на ринку у Харкові 145 крб. за кг; масло вершкове 2 крб. 40 коп. і 30 крб. на ринку. Існувала спеціальна система постачання печеним хлібом «працівників прилавка». Всесоюзне правління торгсину використовувало пайок для стимулювання роботи, зменшувало його продуктовий набір, вартість, навіть тимчасово скасовувало його видачу, однак відбувалися крадіжки товарів, золота та валюти. Звільнення відбувалися не лише за зловживання, а також за невиконання «промфінплану», тобто за недостатню мобілізацію валюти та закупівлі золота в населення. Мотивом звільнення було те, що керівники торгсину «не боролися з усуненням черг», брали хабар, мали судимості.

Шахрайство в системі Х. облконтори , як і ВУК, виявилося у формі так званого «припеку» *(див. Припек)*, тобто різниці між фактично прийнятим побутовим золотом і зданим до банку. Ювелір і приймальник золота Х. облконтори С.А.Брун пояснив членам «комісії з чистки» у квітні 1932 р. походження припеку: «на практиці з'явилася норма, і вважається нормальним, коли на 2 000 г лишки становлять 10–12 г». Його, а також інших «ювелірів» – Б.С.Фукса, Г.З.Розенберга, С.А.Фрідмана, С.Б.Стіленського, Є.А.Альтшулєра, Д.А. Зеленського звільнили з роботи «за систематичне розбазарювання золотого фонду». Рахівник приймального пункту золота № 2 Є.О.Вартіна 25 квітня 1932 р. засвідчила факт привласнення приймальником золотих виробів від населення через так званий припек: «Звідки він може знати, який у нього буде припек. Приблизно він знає, який у нього буде припек, він може прикинути, що у нього на 7–8, а може бути і на 10 грам буде більше, і 2–3 речі може заховати,

показати на 5,3 г припека, а решту припека взяти собі». Власників золотих речей (весільні каблучки, нагрудні хрестики тощо) обкрадали у торгсині двічі: спочатку шляхом встановлення проби золота та реальної ваги, а згодом через реалізацію товару за торговими ордерами *(див. Тоти)*.

До 1 квітня 1932 р. Х. облконтора і ВУК торгсин знаходилися в одному приміщенні, здійснювали спільне діловодство, не відрізнялися особливими повноваженнями. Невипадково протягом квітня – червня ВУК торгсину перестала діяти, її відновили 26 червня за постановою уряду УСРР. У 1932–1933 рр. Х. облконторою торгсину керували Ф.П.Зазулинський, А.В.Фальов. Для оформлення на роботу в систему торгсину необхідно було пройти перевірку ДПУ і прокуратури, отримати рекомендації двох членів партії. На початку 1933 р. Х. облконтора мала 334 працівники, з яких 134 євреї, решту становили українці, росіяни, німці, поляки. Внаслідок чергової «чистки» було звільнено 116 «класово-чужих елементів» із забороною працювати в системі Наркомзовнішторгу. Масові черги голодних людей біля приймальних пунктів вимагали збільшення обслуговуючого персоналу: у першому кварталі 1933 р. до 626, другому – 894, третьому – 944, у четвертому скоротили до 885 осіб. У січні 1933 р. діяло 23, у червні 46 магазинів і приймальних пунктів, у жовтні 44, а 1 січня 1934 р. – 41. На початку січня 1935 р. Х. облконтора мала 704 працівники і 22 магазини. У роки Голодомору за прилавком магазинів торгсину було від 200 до 260 продавців, а фонд зарплати становив 67–78 тис. крб. За четвертий квартал 1934 р. звільнили 180 осіб з різних причин. У квітні 1934 р. серед працівників Х. облконтори українці становили 41%, євреї 31%, росіяни 30%. Основним пріоритетом діяльності була організація закупівлі побутового золота, срібла, діамантів та інших коштовностей.

Спочатку Х. облконтора (1 серпня 1931 р.) обслуговувала іноземців. Директор Харківського універмагу № 1 С.М.Радшун так оцінив початкову роботу контори з іноземцями: «Фактично з перших днів у нас були лише іноземці, торгівля була до 300 крб. в день. Магазин був біля ВУЦВКу. Так як в магазині стало тісно, іноземці почали відмовлятися від торгсину, тому що не було можливості їх обслуговувати, як це годиться. Коли здійснили ремонт, іноземці відвідували нас все ж частіше. Згодом іноземці почали поступово відходити». Причина полягала в іншому: купувати продукти дозволили радянським громадянам, які здавали побутове золото в обмін на хліб, борошно, крупи. У лютому 1932 р. правління облконтори перевірило роботу двох приймальних пунктів золота в Харкові і констатувало: «пропускна здатність їх недостатня». На вулиці та в магазинах «колосальні щоденні черги», а приймальники не мали належних приборів для встановлення проби золота, тому з'явився «припек» – від 3-х до 22,3 г. Різниця між вагою прийнятого золота і зданого до Держбанку коливалася так: у січні 238, у лютому 568, у березні 802, у квітні 745 г чистого золота. Лігатурна вага, яку встановлювали приймальники, становила в січні-квітні 1932 р. по Х. облконторі 374 кг золота (а припек – 0,63%). За перше півріччя контора виконала валютний план на 106%, але переважно – за рахунок реалізації продовольчої групи товарів. У липні-серпні 1932 р., коли з'явився хліб після жнив, виконання плану досягло лише 89%. 14 січня 1932 р. ЦК КП(б)У збільшив цифру валютних надходжень для ВУК торгсин до 16,7 млн крб., з яких на Х. облконтору 2,3 млн крб. За січень-вересень 1933 р. нею було реалізовано товарів в обмін на побутове золото загальною вартістю 4,2 млн крб., тобто 25% від загального плану «залучення валюти і валютних цінностей». Загалом Х. облконтора дала до кінця 1933 р. 4,8 млн валютних карбованців. У 1934 р. приймальники купили в населення побутового золота і монет старого карбування на 1,3 млн крб., а срібла на 1,5 млн крб. Чистої валюти від іноземців прибуло на 148 тис. крб., грошові перекази становили 405 тис., діаманти 52 тис. крб. У 1935 р., коли скасували карткову систему, населення зменшило активність відвідувань магазинів торгсину. Валютний план першого півріччя 1935 р. в 1,1 млн крб. виконали на 864 тис. крб., а за джерелом надходжень виконання його виглядало так: золото становило 37,4%, срібло 29%, «жива валюта» 6,4%, грошові перекази 24,6%, діаманти 2,6%. У річному звіті за 1935 р. зазначалося: «Зміна структури купівельного попиту характеризується повним падінням його по продтоварам і ростом по промтоварам». Якщо за перший квартал продуктова група становила 336 тис. крб., то у другому зменшилася на 213 тис. крб., а загалом недовиконання плану реалізації продтоварів сягнуло 65%. Апогей золотовалютних операцій Х. облконтори припав на роки Голодомору 1932–1933 рр. Це був «золотий вік» функціонування системи торгсину, а також вершина номенклатурного цинізму радянської влади.

Л-ра і джерела: ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 151–152, 154 – Арк. 1–4; Спр. 64. – Арк. 2; Спр. 74. – Арк. 7; Спр. 33. – Арк. 25; Державний архів Харківської області. – Ф. 4640. – Оп. 13. – Спр. 3. – Арк. 88; Спр. 5. – Арк. 8; Спр. 10. – Арк. 65–66; ЦДАВО України,. – Ф. 539. – Оп. 17. – Спр. 364. – Арк. 9–10; Спр. 367. – Арк. 103; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 456; Осокина Е. Золото для индустриализации: Торгсин. – М., 2009. – С. 53, 274.

ХАРЛАНД Владіслав *(Harland Władisław)* – польський дипломат, виконувач обов'язків військового аташе посольства Республіки Польща в Москві 1933 р., капітан. У серпні 1933 р. – лютому 1934 р. відслідковував соціально-політичні настрої в УСРР, її економічне становище, зіставив ситуацію в Україні з районами Чорноземної області РСФРР. 28 серпня 1933 р. повідомив про високі ціни на хліб у Києві, про його постійну нестачу, про довгі черги біля крамниць комерційного продажу печеного хліба. На Правобережжі ситуація, як зазначав Х., була ще гіршою, де траплялися випадки людоїдства (ludożerstwa), поїдання дохлої худоби. Харчування колгоспників на бурякових плантаціях (юшка з картопляного лушпиння і шматок хліба) не відповідало їх енергетично-фізичним затратам. Порівнюючи із районами ЦЧО, польський дипломат та офіцер помітив «страшне спустошення України». Він відвідав Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Нікополь, Кривий Ріг, Київ, Черкаси, Кам'янку, П'ятихатки, розмовляв із селянами, робітниками, учителями, агрономами, службовцями. У Кривому Розі мав бесіду з начальником місцевого телеграфу, який підкреслив, що навесні 1933 р. від голоду померло до 5 млн осіб. Дипломат писав про це 10 вересня 1933 р. у черговому рапорті до посольства. Його повідомлення надходили у грудні 1933 р., січні – лютому 1934 р. Заперечував поширену в пресі інформацію про «добровільну» заготівлю хліба в Україні, тому що вона була примусовою – у вигляді податку.

Л-ра і джерела: Pomór w «Raju Bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu / Opracowanie Robert Kuśnierz. – Toruń, 2008. – S. 96, 100, 115, 146; Кушнеж Р. Документи польської дипломатії про Голодомор // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 198.

ХАТАЄВИЧ Мендель Маркович – секретар ЦК КП(б)У, перший секретар Дніпропетровського обкому партії в роки Голодомору. Народився 22 березня 1893 р. в родині «дрібних єврейських торговців» м. Гомеля і пережив у дитинстві «злидні і незгоди». Закінчив хедеру – єврейську національну школу, продавав газети, власник газетного кіоску (1911), Пристав до більшовиків у Гомелі (1913–1914), зазнав арешту, заслання в Сибір (1914–1917). Організатор комітетів бідноти Самарської губернії (1918), учасник невдалого походу Червоної армії на Варшаву в 1920 р. Секретар Одеського губкому КП(б)У (літо 1923 – травень 1924), заступник завідувача оргвідділу ЦК ВКП(б) до 1925 р. Секретар Середньоволзького крайкому ВКП(б) (1928–1932). Член ЦК КП(б)У (1932–1937) і політбюро ЦК КП(б)У з жовтня 1932 по липень 1937 рр. Перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У з січня 1933 р., другий секретар ЦК КП(б)У (13 жовтня 1932 – липень 1937 рр.).

У 1928–1932 рр. очолював Середньоволзький крайком ВКП(б), особисто брав участь в організації хлібозаготівельних кампаній, висловлював власну думку з поточних питань. За виконання 44% річного плану в жовтні 1929 р. отримав догану разом із крайкомом партії від ЦК ВКП(б). Пропонував застосування статей кримінального кодексу РСФРР до 25 тис. «заможно-куркульських господарств» краю (2,5% до селянських дворів), які «ухилялися від покладених на них зобов'язань». Не заперечував «адміністративного тиску» та «економічного методу бойкоту» проти середняцьких дворів. 9 жовтня 1929 р. просив дозволу ЦК на створення при ОДПУ «трійок для позасудової розправи», пропонував «провести кілька судів проти куркулів-терористів і підпалювачів без попереднього перегляду справи політкомісією у Москві». Водночас висловився за пом'якшення тиску на середняка, вважав причиною погіршення продовольчого становища «погану роботу кооперації». 24 травня 1930 р. повідомив Й.Сталіна про те, що «брак хліба є причиною виходу з колгоспів бідняків, що виїздять на заробітки, пошуки хліба», а біля сільрад та райвиконкомів «збираються голодні масовки з вимогою хліба». Просив виділити продовольчу позику «колгоспам і неколгоспній бідноті» з обов'язковим поверненням у жнива. Х. не вважав практичним вивіз зерна із дуже віддалених районів, щоб згодом не витрачатись на завезення до них хліба, пропонував видачу колгоспам хлібозаготівельними організаціями «спеціальних авансів під хліб нового врожаю». Не приховував факту виїзду казахів на Середню Волгу, яке «досягло 100 тисяч осіб», тобто голодних селян. 15 жовтня 1930 р. наполегливо просив збільшення обсягу «хлібопостачання» населення Середньої Волги (Самара, Оренбург), потреби якого значно виросли. Застосований режим економії хліба (перегляд забірних книг карткової системи, скасування планового постачання робітників і службовців «другорядних міст і підприємств», постачання через «закриті розподільники») не подолав гостроти з хлібом та «майже повну відсутність постачання м'ясом і жирами». Номенклатурні ініціативи Х. інколи викликали гнівну критику В.Молотова, Й.Сталіна. Так, 28 березня 1931 р. Х. запропонував негайне вивезення зерна з віддалених районів, умови зберігання якого не відповідали нормам. Х. пропонував виділення селянським підводам по 2 пуди вівса для організації швидкого вивозу 4 млн пудів хліба з «глибинки». Й.Сталін і В.Молотов назвали ініціативу Х. «здирництвом» і застерегли: «Якщо цей хліб не буде вивезений своєчасно або буде підданий

бодай частковому псуванню, будемо вважати, що в краї немає влади». На Х. була накладена «особиста відповідальність» за збереження зерна. Згодом, у вересні 1931 р., він сам просив залишити для потреб краю половину мірчука, але проти виступив нарком постачання А.І.Мікоян.

Наприкінці серпня Х. запропонував переглянути план хлібозаготівлі для краю, але отримав відмову від Л.Кагановича і П.Постишева. Вони інформували Й.Сталіна: «Думаємо дуже вилаяти і рішуче відхилити». Регіон Середньої Волги накрила засуха. Х. сподівався на валовий збір зернових 3,1 млн т, але 1929/30 р. він становив 4,3 млн т. Однак заступник наркома постачання СРСР М.І.Хлоплянкін визнав цю цифру «необґрунтованою». Х. всіляко ухилявся від підвищення плану хлібозаготівлі, але не заперечував у жовтні 1931 р. можливості вилучення хліба «понад план» у районах Правобережної Волги. На жовтневому пленумі (1931 р.) ЦК ВКП(б) з питань хлібозаготівлі Х. визнав, що план 100 млн пудів виканати неможливо. Тому відзвітував про вивіз 56 млн пудів (56% від плану), зобов'язався заготовити «максимум 22 млн пуд», але попередив про «факт значного дефіциту, який у нас з'явиться весною, дефіциту насіння, дефіциту фуражу і продовольчо-хлібних ресурсів». Фактично Х. наполягав на остаточній цифрі – 58 млн пудів, бо інакше «кінь, який буде висіти весною на мотузках, навіть обробленого пару заборонувати і посіяти не зможе». Решту заготовленого хліба просив залишити «недорідним районам» для мобілізації насіння. Х. зізнався, що третій рік поспіль регіон втрачає зернові від суховію (35 днів) і недороду, яких не спостерігалося в 1921 р. Суховій уразив «повністю все Лівобережжя», кілька районів Правобережжя, але «водночас адміністративним шляхом хліб вивозять» з колгоспів. Він лише констатував наявність «наказного методу» хлібозаготівлі, «методу голого командування, адміністрування», однак не заперечував їх застосування. Висновки, оцінки, звіти Х. щодо хлібозаготівлі вирізнялися прагматизмом з елементами застережливого ставлення до реальних можливостей. Він висловив сумнів стосовно плану хлібозаготівлі, але супроводжував конкретним розрахунками та господарськими наслідками. 27 листопада 1931 р. Х. запевнив Й.Сталіна в тому, що план може бути виконаний радгоспами «лише за умови вивозу значної частини насіння, виділеного для сівби». Однак запропонував зменшення плану для зернорадгоспів, натомість «недовиконання по радгоспному сектору перекриємо заготівлями по селянському сектору». На посаді секретаря Середньоволзького крайкому ВКП(б) виявив номенклатурно-бюрократичну вимогливість і відповідальність щодо виконання державного хлібозаготівельного плану, дбав про особисте самозбереження і персональну запопадливість та господарську ініціативність, але залишався безжалісним до «класових ворогів».

На посаді секретаря Дніпропетровського обкому і другого секретаря ЦК КП(б)У продовжував виконувати директиви партії та накази Й.Сталіна, В.Молотова, Л.Кагановича. «Сьогодні виповнилося лише 9 днів, – повідомив Х. у листі до Й.Сталіна 22 жовтня, – як я працюю на Україні. Було б з мого боку, меншою мірою, дивно, якщо б я претендував на яке-небудь вичерпне знання тутешніх умов та ситуації». Він зазначив, що Україна вивезла 140 млн, залишилося ще 235 млн пудів, відтак для «мене є уже цілком незаперечним, що цієї кількості хліба Україна не зможе дати». Висновок Х. про «неминучість» недовиконання плану в Україні убезпечувала його від особистої відповідальності за попередні місяці, тому він одразу поставив до відома Й.Сталіна про «перенапруження плану» для Одеської, Дніпропетровської і Харківської обл. Причинами спаду хлібозаготівлі вважав технічні витрати зерна під час жнив («розікрали і розбазарили»), їх погану організацію. Висловив сумнів стосовно виконання планів колгоспами і селянами, а також здивування низькими темпами заготівель зерна «від дня створення радянської України». Пояснив цю обставину «лише демобілізацією і величезним розмагніченням» районного та сільського активу. Пропонував змінити план, встановити його остаточний обсяг, визначити принципи й норми розподілу зерна в колгоспах на трудодні, зміцнити трудову дисципліну. Іронічно поставився до хлібозаготівельного прогнозу восени 1932 р.: «Мені, зрозуміло, надто складно сказати точно, скільки та чи можна буде насправді заготовити хліба на Україні. Занадто я ще молодий українець для цього. Але боюсь, що пахне тут чимось біля 70 млн пуд. (з яких по колгоспно-селянському сектору мільйонів 55–58)». Лист до Й.Сталіна з подібними ініціативами був надісланий без погодження з першими особами в Україні, тому С.Косіор поскаржився 23 жовтня Й.Сталіну: «Самостійна постановка цього питання Хатаєвичем ставить мене в незручне становище перед нашим ПБ КП(б)У, а до певної міри і перед Вами». Однак погодився з тим, що є «факти переобтяження деяких колгоспів, про що пише Хатаєвич». 29 жовтня В.Молотов повідомив Й.Сталіна про ініціативи Х. зменшити план на 70 млн та С.Косіора на 50 млн пуд. для України, відтак підтримав «колективну думку» секретарів обкомів про зниження від 60 до 70 млн пуд. «Самостійність» Х., про яку писав С.Косіор, була прогнозованою у Москві, щоб встановити остаточний план для України і вимагати його повного виконання.

Х. виконав функцію і повноваження політичного менеджера з організації чергового «хлібозаготівельного вироку» для України. 30 жовтня Х. особисто керував хлібозаготівельною кампанією на Харківщині, яка найбільше постраждала від них *(див. Харківська область, територія Голодомору)*. Ініціативність Х. та його надмірна номенклатурна запопадливість були помічені в Кремлі і Харкові. 18 листопада політбюро ЦК КП(б)У доручило Х. очолити спеціальну операцію з «ліквідації основних куркульських і петлюрівських кубел» на території Одеської обл. Політичні та військово-оперативні дії були спрямовані на «розгром куркульських груп, які проводили активну боротьбу проти хлібозаготівлі», а заклики «посилити репресії стосовно куркульських та інших контрреволюційних елементів», нанести «рішучі удари знахабнілим куркульським елементам» виконувалися негайно. На обласних та республіканських партійних нарадах в УСРР Х. заявляв про необхідність дотримання норм хлібофуражного балансу. «У нас чимало випадків, – говорив він 2 листопада 1932 р. на партзборах ВУАМЛІНу, – коли хороший добросовісний колгосп вивозить хліба більше, ніж він може здати, залишаючись сам ні з чим, без насіння, без продовольства». Дивна позиція після особистої організації каральної операції в Одеській і Харківській обл. з викачки хліба. 4 листопада 1932 р. Х. запропонував В.Молотову, С.Косіору та В.Чубарю, тобто першим особам УСРР та СРСР, «промтоварне» стимулювання хлібозаготівлі: обмеження завозу товарів до районів, які не виконували річний і місячний плани, продаж тканин лише «акуратним здавцям хліба», 10% дефіциту продавати «ударникам обкому» за списками. 5 листопада, тобто наступного дня, В.Молотов вимагав «негайно почати здійснювати на практиці жорстке обмеження завозу промтоварів (за винятком таких товарів, як сіль, сірники, гас) у села і колгоспи, які незадовільно виконували план хлібозаготівлі, і застосовувати також перекидання товарів з цих сіл у села, які успішно виконують план хлібоздавання». Й.Сталін позитивно відреагував на цю пропозицію Х. Він відповів йому 8 листопада: «ЦК ВКП обговорює питання про заборону завозу товарів для українського села на термін, допоки Україна не зможе чесно та акуратно виконувати скорочений план хлібозаготівлі». Х. спільно з В.Молотовим запропонували обов'язкове внесення до валового збору зернових «невраховані відходи» – до 30% обмолоту. 5 листопада вони разом надіслали директиву секретарям обкомів про боротьбу з розкраданням хліба та його приховуванням у колгоспах, вимагаючи «проведення судових репресій і безжалісної розправи із злочинними елементами у правліннях колгоспів на основі відомого декрету про охорону соціалістичної власності». Сотні і тисячі голів колгоспів, сільрад, рахівників, звичайних селян зазнали арештів та ув'язнень *(див. Судові репресії)*.

Матеріали політбюро ЦК КП(б)У – засідань, нарад, особисте шифроване телеграмне листування з В.Молотовим, Й.Сталіним у жовтні – грудні 1932 р. доводять незаперечний факт: Х. призначили особливим уповноваженим Кремля з організації хлібозаготівлі в Україні. Х. виявляв більшу активність та ініціативу, інколи без згоди ЦК КП(б)У. Він був другим секретарем, але вважав себе основним і головним у справах хлібозаготівлі, навіть написав брошуру з цього питання. 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У постановило вилучити її з обігу «до внесення до неї Хатаєвичем необхідних змін». Х. наполягав на її поширенні, переконував В.Молотова у правомірності окремих положень. У листі до Молотова 20 листопада Х. погодився з тим, що «доведеться брати будь-який хліб в колгоспах і де завгодно, не рахуючись з тим – товарний він чи не товарний». Водночас продемонстрував комерційно-господарську далекоглядність: «Я вважаю, що ми повинні заготовляти в колгоспах товарний хліб, а не хліб взагалі. Боротьба за хліб повинна мати на увазі не лише одержання того хліба, який уже вироблений, але й збільшення виробництва хліба». Х. запевнив, що саме так він діяв раніше, де йому «доводилось організовувати і проводити хлібозаготівлі». Однак його «благодійна діяльність» завершилася голодом у районах Середньої Волги весною 1930 р. та в УСРР восени 1932 р. (Одеська, Харківська обл.). Принцип «колгоспи для пролетарської держави, а не пролетарська держава для колгоспів» був номенклатурним девізом для Х. Він демонстрував грайливу принциповість з метою уникнення від звинувачень у «голому адмініструванні», «жорстокості», «перегинах на місцях», тому умовно-категорично зараховував себе до «розряду непоправних опортуністів». Вважав себе практиком, а не теоретиком, який «дуже мало читав», але з великим «досвідом більшовика-організатора». Щирість і заповзятість Х. вплинули на В.Молотова, який не погодився з «опортуністичною крайністю брати будь-який хліб і де завгодно», однак підтримав ідею виходу брошури із внесенням правок.

На середину грудня 1932 р. Україна «провалила» виконання річного, навіть «удвічі зменшеного плану». 19 грудня Й.Сталін вирішив відрядити туди Л.Кагановича й П.Постишева, згадав і Х., але в якості допоміжної сили. 20 грудня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, на якому головував Л.Каганович, Х. звітував про організацію хлібозаготівлі в Одеській обл., опе-

рував сухими статистичними зобов'язаннями районів: 51 район має здати 26 млн, 14 районів – 12 млн, 13 районів – 5,5 млн пудів, а 88 районів – 55 млн пудів. Ліберальна риторика про «товарне» зерно зникла, а натомість виникла звична практика – «доведеться збирати розкриттям ям і чорних амбарів». Очолювані ним хлібозаготівельні бригади виявили тоді 3 тис. ц «прихованого хліба», але, на переконання Х., це «лише незначна частина прихованого і розкраденого». 21 грудня Х. «доручено нагляд за Харківською областю», у поміч йому додали К.Сухомлина, наркома охорони здоров'я С.Канторовича, 7 райуповноважених і 2-х військових начальників. 27 грудня 1932 р. Х. надіслав Й.Сталіну листа про обставини незадовільного стану хлібозаготівлі в Україні. До недоліків були віднесені: «чергова крайність – в бік відмови від всякого твердого адміністрування на селі», опортуністична «м'ягкотілість влади», гіпнотичний вилив «перегинолячності», розкрадання врожаю, «опортуністична демобілізованість», наявність «класового ворога», надмірне захоплення «організацією громадського харчування в колгоспах», «куркульська зрівнялівка» при розподілі зерна на трудодні. Критикував ЦК КП(б)У за «прорахунки», ніби не був членом політбюро та ЦК партії. «Пишу я все це не для того, – наголошував Х., – що вдався до паніки або хочу посісти «зручну» позицію критика збоку. Кожен, хто бачить, як я працюю тут, на Україні, підтвердить, що я працюю, не жаліючи сил і здоров'я, на всі сто відсотків у межах своїх можливостей за тутешніх умов». Коментар Й.Сталіна був лаконічним: «Цікаво». В.Молотов, щоб применшити «заслуги» Х. з організації хлібозаготівлі та перекласти на нього провину за її «провал», додав резолюцію: «Хибну установку свою т. Хатаєвич поглиблює». Х. знав про погром П.Постишевим Дніпропетровського обкому, який примусив секретаря В.Строганова і присутнього тоді С.Косіора дати директиву про вивезення насіннєвих фондів колгоспів. Тому змінив тональність, визнав нормальним заборону видачі хліба для так званого громадського харчування колгоспників.

2 січня 1933 р. Х. підписав директиву ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР про добровільне здавання хліба селянами, які в разі уникнення або розкрадання «будуть підлягати репресіям». Х. разом з В.Чубарем розробили та спрямували на місця директивного листа від 23 січня 1933 р. про «заходи до недопущення масового виїзду одноосібників і колгоспників», а також про «припинення продажу квитків за межі України селянам». Він долучився до формування соціальної резервації в українських селах, у яких від голоду масово гинули дорослі і діти, колгоспники та одноосібники. 25 січня підтримав практику занесення колгоспів на «чорну дошку». Водночас просив союзний уряд санітарно-технічної допомоги для приборкання епідемії тифу в Україні. 25 січня не заперечував рішення скоротити норми постачання хліба родинам залізничників та позбавити хліба 20 тис. їхніх утриманців, тобто членів родин. Радив провести додаткову перевірку їдців з метою виявлення «мертвих душ».

Агресивно-репресивна активність Х. в січні 1933 р. не додала йому слави великого організатора хлібозаготівлі, основного намісника Й.Сталіна в Україні. 5 лютого 1933 р. пленум ЦК КП(б)У висунув другим секретарем П.Постишева, який формально був «першим, а Х. призначили секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)У та «одним із секретарів ЦК КП(б)У».

До призначення на посаду секретаря обкому Х. уникав службового тлумачення причин та обставин голоду в Україні. 10 лютого 1933 р. Х. повідомив центр «про випадки голодування і голодних смертей» в області, про «наявність випадків масових захворювань, пов'язаних з масовим недоїданням». У службовому листуванні Х. постають номенклатурна байдужість та політична безвідповідальність. У директивах райкомам і райвиконкомам, підписаних ним особисто, він перекладає провину на місцевих керівників : «Обком вважає зовсім неприпустимим і ганебним для нас, коли гинуть від голоду колгоспники-активісти, які чесно працювали в колгоспах і виробили велику кількість трудоднів. Залишення без хліба таких колгоспників могло відбутися лише внаслідок викривлень, допущених у даних колгоспах при хлібозаготівлі і при розподілі між колгоспниками натуральних авансів». Х. одразу переклав провину за «факт опухання від голоду і навіть голодної смерті серед колгоспників та одноосібників» на «повну байдужість і бездіяльність влади», але місцевої. Отже, голод – це «перегини на місцях». Однак саме Х. «нагинав» уповноважених з хлібозаготівлі в Одеській, Харківській обл., розробляв і впроваджував карально-репресивні методи заготівель (позбавлення) хліба. Він цинічно вимагав від районних керівників «рішучих заходів для того, щоб у нашій області більше не було жодного випадку опухання від голоду і голодної смерті добросовісних колгоспників, які виробили з сім'ями 350–400 і більше трудоднів». Ще більш цинічним за формою і задумом був запропонований Х. план «притягнути цих колгоспників у першу чергу до роботи з викриття ям з прихованим хлібом для того, щоб за рахунок 10–15% від виявленого прихованого хліба, який видається тим, хто його знайшов, вони могли себе забезпечити продовольством». Х. постає «дворушником» не тільки тут, а й у самому факті визнання голоду. Він

пропонував ретельно перевіряти повідомлення, тому що «куркуль поширює чутки про голод, про опухання, смерті від голоду і що це є один із методів куркульської контрреволюційної провокації». Директива Х. про викриття «подібної куркульської провокації» відлякувала колгоспників, які боялися скаржитись і звертатись про допомогу, щоб раптом не потрапити до «провокаторів». До певної міри ця обставина вплинула на зменшення реєстрації смертності загсами, реагування районної влади та сільрад. Х. дозволив виділення хліба для робітників МТС, радгоспів, «партійного і безпартійного активу колгоспів», але видачу хліба здійснювали органи ДПУ за перевіреними списками. Решта селян і колгоспників тихо помирала. Заяву до «фонду Хатаєвича» подавав райком, яку розглядала трійка, пересвідчившись у тому, що «ненадання допомоги з цього фонду може викликати за собою голодне захворювання і голодну смерть» активу. Тому розпочали процедуру видачі хліба. Водночас Х. попередив районну владу «не покладати особливих надій на отримання продовольчої допомоги з області, не збурювати у власному середовищі і серед колгоспників споживацьких настроїв». Номенклатурний Х. був «занепокоєним» тим, що у Нововасильківському р-ні від тропічної малярії померли 200 селян, які лежали непохованими протягом 10 днів, а з іншого боку застерігав місцеву владу від того, щоб «куркульство не мало можливості із-за подібних масових захворювань робити контрреволюційну демонстрацію проти радянської влади». Обережність, гнучкість, номенклатурна заповзятість Х. сприяли його службовому виживанню. Х. ініціював замовчування випадків масового голоду. «Обком зобов'язує вас у подальшому акуратно повідомляти про будь-які випадки захворювань і смерті від голоду, про подібні поширювання куркульством контрреволюційних чуток і вигадок та наслідків перевірки цих повідомлень, – зазначав в постанові обкому за підписом Х., – при цьому не повинно бути допущено створення будь-яких комісій, будь-яких офіційних реєстрацій і обліку подібних випадків». Отже Х. приховував факт голоду та посадової відповідальності за його творення. Наприкінці лютого Х. інформував Й.Сталіна про загрозливу ситуацію з насінням зернових, згадав про випадки «опухання від голоду і голодної смерті, що мали і мають місце у низці районів», про «відбирання повністю у колгоспників всього хліба, виданого порядком авансів на трудодні», але зазначав, що значна частина «цього хліба лежить прихована у ямах». Х. визнав доцільність застосування репресій, особливо стосовно «районних керівників», але висловив сумнів, що судові рішення «дадуть користь». Чимало секретарів звільнив особисто, «запустив у хід і репресії», відтак на початку лютого в області були арештовані понад 25 тис. осіб (серед них і понад тисячу членів партії), які стояли у холодних хлівах: «на один кв. метр площі припадало 3–4 арештованих». За сприяння Х. було звільнено чверть арештованих, справами яких займалися 15 спеціальних комісій. Його менше цікавили жертви Голодомору і репресій, більше переймався проведенням сівби, за організацію якої відповідав персонально. Із 3400 колгоспів області лише 7% мали насіння для сівби.

У березні – червні 1933 р. Х. кілька раз інформував ЦК КП(б)У, особисто Й.Сталіна про необхідність надання продовольчої допомоги для проведення сівби і жнив, тому що відсутність продовольства виявилася, як зазначав, «значно тяжчою і серйознішою, ніж я передбачав». 12 березня 1933 р. Х. повідомив ЦК: «Я, буквально, завалений щоденними повідомленнями і матеріалами про випадки голодних смертей, опухання і захворювання від голоду». Трупи на вулицях Бердянська, Мелітополя, 16 тис. голодних у 23 районних обл., констатація «винятково тяжкого становища» на промислових об'єктах, окремих категоріях міського населення – усе це постає у доповідних записках Х. від 21 березня, 15 квітня, але в них не прозвучала думка про організацію системної допомоги голодуючим. Він турбувався про забезпечення не селян, а «робочої сили» для проведення весняної сівби. 29 травня Х. засудив постанову обкому партії (тобто особисте рішення) про важливість і першочерговість авансування колгоспників, тому що «бюро обкому фактично орієнтує колгоспи на першочергове задоволення споживацьких інтересів колгоспників», відсуваючи «інтереси держави на другий план». Засуджувалася практика видачі хліба на громадське харчування працюючих колгоспників, «безпорядної видачі хліба на трудодні» і «всіляких фондів». Х. закликав комуністів та органи ДПУ «нанести безжалісний удар решткам недобитків класового ворога – петлюрівським і махновським елементам, куркульській агентурі, яка пролізла в партію». Обіцяні 10% фактично обмолоченого хліба для розподілу на аванси і внутрішні потреби не могли нагодувати колгоспників, які масово гинули від голоду наприкінці травня (див. Дніпропетровська обл.). 27 червня 1933 р. Х. надіслав Й.Сталіну шифротелеграму, у якій повідомив про повну відсутність продовольства в колгоспах «низки районів», про «дуже загострене продовольче становище», що «перед жнивами особливо небезпечно». Дивна логіка партійного номенклатурника: морити голодом колгоспників і дбати про жнива.

У 1934–1937 рр. Х. залишався в Україні, очолював Дніпропетровський обком КП(б)У, постійно радився з партійними босами, звертався до них за допомогою і порадою. Виявляв класову пильність, викривав «ворогів народу» серед партійців та інтелігенції області. 20 липня 1934 р. повідомив Л.Кагановича про «викриття фашистсько-гітлерівської організації, яка проводила контрреволюційну шпигунську роботу, займалася відправлянням до Німеччини провокаційних брехливих листів про злидні, голод і отриманням звідти грошових переказів» *(див. «Брати в скруті»)*. Особисто пропонував проведення публічного судового процесу. 5 серпня 1934 р. Л.Каганович повідомив Й.Сталіна про звернення «...до нас українців з проханням доповнити скидку Дніпропетровській області до 4 млн пудів. Сам Хатаєвич просить 6 мільйонів». Номенклатурно-службові звернення Х. про допомогу, про зменшення плану свідчили про соціалістичне змагання секретарів обкомів, а не про справжню турботу про українських селян. «Українець Хатаєвич» був партійним бюрократом, який запопадливо виконував вказівки і завдання Кремля, спричинив своїми службовими діями Голодомор. У липні 1937 р. Х. заарештували. Розстріляний у 1939 р. Реабілітований 1956 р. 22 травня 2009 р. СБУ порушило кримінальну справу № 475 за фактом вчинення геноциду в Україні 1932–1933 рр. за ознаками злочину КК України «Геноцид» (ст. 442). Згідно з рішенням Апеляційного суду м. Києва від 13 січня 2010 р. М.М.Хатаєвича визнано винним у скоєнні злочину, але справу припинено за фактом його смерті.

Л-ра і джерела: Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 279; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 58, 421, 509; Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 67, 124, 228, 231, 236, 245, 331, 333; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 153, 156, 161, 172, 174, 179, 292, 301, 652, 656, 684, 712; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. Кн. 1. 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2011. – С. 104, 156, 262, 295, 297, 309, 484, 522, 531; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 65–66; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 245, 260, 277, 289, 295, 308, 335, 342, 348, 351, 401–406, 464–467, 489, 516; РГАСПИ України. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 221. – Арк. 1–4; Голодомор 1932–1933 років в Україні. Матеріали кримінальної справи № 475. – К., 2014. – С. 3, 91, 100; Вісті ВУЦВК. – 1933. – 4 лютого.

ХВИЛЕНКО Григорій Миколайович – жертва Голодомору на території м. Артемівськ Донецької обл. Помер від висипного тифу 3 квітня 1933 р. у віці 12 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. – Донецьк, 2008. – С. 184.

ХВИЛЯ Андрій Ананійович (справжнє прізвище – Олінтер) – партійний та радянський діяч, перший заступник наркома освіти УСРР (1933–1936). Народився 19 серпня 1898 р. в с. Рингач на Буковині (тепер село Новоселицького р-ну Чернівецької обл.). Спеціальну освіту здобув у Полтавському землемірному училищі. У 1917 р. – член партії соціалістів-революціонерів, у травні 1918 р. – «боротьбистів», із червня 1919 р. – член КП(б)У, більшовик. Його політична діяльність розгорнулася в Україні: був членом ЦК та оргбюро КП(б)У, займався агітаційно-пропагандистською роботою у 1920-х рр. Обирався кандидатом у члени ВУЦВКу. Наприкінці 1920-х рр. Х. очолював відділ преси ЦК КП(б)У. Восени 1928 р. академік С.Єфремов назвав Х. «диктатором над друкованим словом». У червні 1928 р. пленум ЦК і ЦКК КП(б)У ухвалив майже одноголосне рішення – «наполягати на залишенні Кагановича на Україні», проти якого голосував член ЦК О.В.Одинцов. Х. виявився одним із перших його критиків, ототожнив з вождями «атаманщини, що панувала раніш на Україні». Ним керувало ментальне кредо пристосуванця: кар'єра понад усе. Він надто активно критикував «націонал-ухильника» О.Я.Шумського, якого особисто ненавидів Л.М.Каганович, долучився до фабрикації справи проти М.С.Волобуєва і так званої «шкідливої» течії – «волобуєвщини». Х. переслідував учених – М.С.Грушевського, С.О.Єфремова, впроваджував і особисто здійснював політичну цензуру за видавничою діяльністю і пресою в Україні. Не стояв осторонь у фабрикації судової справи так званої «Спілки визволення України». Агітпроповець Х. був учасником зустрічі Й.Сталіна з українськими письменниками 12 лютого 1929 р., навіть опублікував власне враження в статті «Зустріч» («Критика». – 1929. – № 5), але отримав від союзного цензора П.М.Керженцева попередження за неприпустимість оголошення думок і висловлювань вождя без дозволу вищого партійного керівництва. Х. особисто бував на літературних дискусіях українських письменників, сам писав критичні статті. Він опублікував 23, 25 і 26 вересня 1928 р. в газеті «Комуніст» статтю «Під академічним забралом», звинувативши С.Єфремова в «антирадянщині». Політцензор Х. переслідував наукову і творчу інтелігенцію, а вона ненавиділа запопадливого «літкритика» від агітпропу.

У роки Голодомору 1932–1933 рр. Х. брав безпосередню участь в організації хлібозаготівлі. Він був уповноваженим ЦК КП(б)У з хлібозаготівлі в Одеській обл. 24 грудня 1932 р. зустрівся з Л.М.Кагановичем в

Снігурівському р-ні, звітував про «очищення» не лише від куркулів, а також від «петлюрівців та григор'євців». 10 січня 1933 р. Х. надіслав до ЦК КП(б)У та Одеського обкому КП(б)У записку про незадовільне виконання хлібозаготівельного плану в Снігурівському р-ні. Натуральні та насіннєві фонди колгоспів вивезли, навіть у тих, які виконали план. У багатьох сільрадах більша половина колгоспників виїхала за хлібом. «Очевидно, що тут ми маємо справу з таким явищем: хліб позакопували, поховали, – доповідав Х., – а тепер на час хлібозаготовки виїздять. Ми організовуємо зараз боротьбу проти тих, хто виїздить. Припинили видачу всіляких довідок, посвідчень сільрад. У вирішальних селах встановили на ніч пікети, завдання яких затримувати усіх, хто вивозить хліб з села». Поділився винахідливістю: навчилися виявляти хліб не лише в селах, а також у подвійних столах, димоходах, у полові. Очолювані ним хлібозаготівельні бригади вилучили в селян 693 ц «краденого» зерна, 2507 ц після переобмолоту соломи та 275 ц у ямах. Внаслідок застосування репресій було засуджено за нездачу хліба 31 твердоздавця, 46 контрактантів та позбавлено землі 36 селянських дворів, а це – сотні людей. Виселили за межі району та області 55 господарів, «безспірно стягнутий хліб у 136 господарствах», виключили з колгоспів 325 куркулів, відібрано в них 182 ц хліба, стягнуто штрафу 27 тис. крб., вигнано з колгоспів 123 «ледарі» з позбавленням 95 ц їхнього хліба. Доповідна записка Х. – доказ його безпосередньої причетності до творення Голодомору в українських селах. Він особисто долучився до виконання постанови ЦК КП(б)У від 17 березня 1933 р. про «суворе покарання» тих, хто просив термінової продовольчої допомоги, входив до складу трійки для «надання допомоги важким районам». Підтримував поділ голодуючих на три групи: тих, хто бажав вступити до колгоспу; приписаних до радгоспів одноосібники; «нетрудовий елемент» (з рішенням виселити «на північ»). Такою була «турбота» про немічних та убогих.

Х. разом з П.Постишевим фізично і функціонально усували українську інтелігенцію з культурно-освітнього життя, очолювали кадрові чистки професорсько-викладацького складу вишів, згортали українізацію. Ще у 1921 р. Х. вважав наявність «портретів Шевченка у клубах» проявом націоналізму. А після звільнення з посади О.Я.Шумського *(див. Шумський О.Я.)* наполегливо пропонував організувати «ідеологічне забезпечення» українізації. Наприкінці лютого 1933 р. з посади наркома освіти було звільнено М.О. Скрипника. Його головним критиком став Х. Він опублікував в журналі «Більшовик України» статтю «Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті», розвінчував наукову термінологію М.О.Скрипника, тобто елементи «скрипниківського правопису» 1928–1933 рр. «В питаннях творення української наукової термінології, фразеології і правопису, – наголошував Х., – українські націоналістичні елементи проводили спеціальну шкідницьку роботу, спрямовану на відрив літературної мови, наукової термінології від живої мови, що нею користуються багатомільйонні маси українських трудящих. Націоналісти намагалися одірвати наукову термінологію не лише від багатомільйонних трудящих мас, але і від наукових термінів, що є спільні для української та російської мови, створити поміж ними штучний бар'єр». Х. очолив філологічну кампанію з очищення словників «від національного мотлоху», розпочав кадрові чистки в школах і вишах, в апараті Наркомосу УСРР. Протягом року були звільнені усі завідувачі районних та обласних відділів народної освіти. Налякані терором і голодом учителі полишали школи. На Чернігівщині, Київщині бракувало 480 учителів шкіл. На початку вересня 1933 р. Х. доповідав про виявлення в районах Одеської обл. від 11 до 35% «ворожого елементу» серед педагогів. Він вважав за героїчний вчинок, що саме протягом 1932/33 навчального року «...ми провели велику боротьбу за очищення учительської армії від класово-ворожих елементів – петлюрівців, махновців, білогвардійців, куркульських недобитків». Поєднавши досвід агітпропівця з посадою першого заступника наркома освіти, Х. насаджував у школах «юнкорівців», тобто юних кореспондентів, які слідкували за «ідеологічною фізіономією» педагогів і доповідали директивним органам. Він закликав їх до комуністичного виховання молоді, до згортання українізації. Якщо у 1932/33 р. шкіл з російськими групами було 43%, то у наступному планували збільшити до 95%. Його не цікавило те, що у вересні 1933 р. до школи не прийшло 52% учнів в Остерському, 70% у Варвинському, 77% у Березанському, 74% у Коропському, 54% у Малодівицькому районах, а також 93–98% їхніх учителів. На літню сесію 1932 р. до Полтавського ін-ту соціального виховання не приїхали більше половини студентів-заочників через голод, виснаження і брак коштів. Дві третини студентів Донецької, Київської областей залишилися вдома. У 1933 р. 10% дітей в УСРР внаслідок недоїдання хворіли на недокрів'я, 5% на туберкульоз. На весняну сесію 1933 р. мали з'явитися 75 тис. студентів-заочників, які працювали в школах, але дві третини з них не доїхали (українці становили 83%). Однак у серпні 1933 р. Х. переймався іншою проблемою: «... кадри шкільні, кадри науково-дослідних закладів були засмічені націоналістами, петлюрівськими і

фашистськими елементами». Наркомос у 1933/34 р. готував на спецкурсах 27,5 тис. учителів, яких терміново відправляли до сільських шкіл. Вони продовжували пришвидшений випуск і протягом наступних років, тому що в Україні відбувалася перманентна ротація педагогів: одних арештовували, ув'язнювали, звільняли з посад, інших призначали. Репресивною справою з «очищення» та «перевиховання» «педагогічного кадру» займався заступник наркома освіти А.А.Хвиля. У 1936–1937 рр. він очолював Управління у справах мистецтва при РНК УСРР, тобто займався ідеологічною цензурою та унеможливленням «етнографізмів» і «національних ухилів» в Інституті етнографії Академії наук УСРР, директором якого був до арешту в 1937 р. Розстріляний 10 лютого 1938 р.

Л-ра і джерела: Хвиля А. Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // Більшовик України. – 1933. – № 7–8. – С. 42–48; Хвиля А. По-більшовицькому зустріти новий навчальний рік // Комуніст. – 1933. – 5 серпня; Хвиля А. Виховати молоде комуністичне покоління // Комуніст. – 1933. – 7 липня; Хвиля А. Школа – могутня зброя виховання комуністичного суспільства // Комуніст. – 1933. – 5 вересня; Пелех Й.С. Правильно організувати роботу шкіл // Більшовик (Чернігів). – 1933. – 30 березня; Марочко В.І. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / Марочко В., Хілліг Г. – К., 2003. – С. 44, 73, 135, 253; Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк, 2004. – С. 100, 111, 164, 251–253, 424; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 326–327, 505; Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – К., 2008. – С. 184, 211, 222; Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): Монографія. – К., 2008. – С. 283; Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. Вас. Даниленко. – К., 2012. – С. 283, 294, 317, 419, 421, 423; Власть и художественная интеллигенция. Документы. 1917–1953. Документы ЦК РКП(б)–ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953 гг. – М., 2002. – С. 102–104, 745; Мовчан О.М. Хатаєвич (Мордухович) Мендель Маркович // Енциклопедія історії України. Т. 10. – К., 2013. – С. 363 –364.

ХВОРІ на брезки – фізично-антропологічна ознака зовнішнього виду голодних селян у 1932–1933 рр. в Україні. 19 березня 1933 р. Бабанський райвиконком Київської обл. інформував про те, що в окремих селах району «спостерігаються хворі на брезки і виснаження». Слово «брезки» означало набряки, опухання від тривалого голодування. Зустрічалися визначення «безбілкові набряки», тобто опухлі від голоду люди.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 783.

ХЕНКЕ Андор *(Hencke Andor)* – німецький дипломат, консул в Києві у 1933–1936 рр. Народився 14 липня 1895 р. в м. Берлін. Батько був вихідцем з німецької родини Петербурга, тому Х. вивчав російську мову і з десятирічного віку виховувався в кадетському корпусі (командир батареї у 1916–1918 рр.) Однак після Першої світової війни він присвятив себе дипломатичній службі. У 1922–1929 рр. постійно перебував у німецькому посольстві в Москві в якості радника посла графа Брокдорффа-Рантцау, Х. вважали «людиною Рантцау». До квітня 1933 р. працював у Міністерстві закордонних справ у відділі Росії та культури. Протягом місяця перебував у Ковно.

Дипломатична служба Х. у Києві тривала з квітня 1933 р. до лютого 1936 р. 22 квітня прибув до Варшави, звідти до Києва. Спочатку мешкав у готелі «Континенталь», хоча апартаменти виявилися з побутовими проблемами (відсутність води, перебої з її постачанням). Згодом переїхав до будинку консульства – двоповерхової вілли другої половини XIX ст. з мансардою. Зустрічався з польськими консулами в Києві *(див. Курніцькій Пьотр, Каржо-Сидлевські Я.К.)*. Наставником і шефом Х. в Києві був керівник Східного відділу д-р Ріхард Мейер (у 1935 р. після «расових чисток» у Нюрнберзі емігрував до Швеції). З перших днів перебування на посаді Х. займався допомогою німецьким колоністам, які зверталися до консульства. Кошти надходили від організації «Брати в скруті» через торгсин *(див. Торгсин)*. Х. виконував службові обов'язки, інформував посольство в Москві про ситуацію в Україні та Києві. 26 травня 1933 р., тобто через місяць після призначення, він повідомив про те, що «голод в Україні значно посилився протягом останніх тижнів», а містом поширювались чутки стосовно тримання у в'язниці 140 канібалок. «Особисто я при кожному виході в місто бачу, – наголошував він, – як люди падають від голоду і залишаються лежати на вулиці, а перехожі звикли до цього й не звертають особливої уваги». Від голоду потерпали «німецькі громадяни», тобто колоністи, які харчувалися жолудями, половою, гнилою картоплею, кропивою і корою дерев. Вони бажали повернутися до Німеччини, але виникали проблеми з дозволом на отримання іншого громадянства. Х. писав про катастрофічну ситуацію, тому в «багатьох випадках допомога повинна бути надана негайно, а іноді це вже стає запізно». Він був знайомий з річним політичним звітом консульства за 1932 р., підготовлений його колегами, тому мав уявлення про соціально-політичне, економічне, культурно-освітнє і духовне життя в УСРР. У спогадах Х., які вийшли друком 1979 р. в Мюнхені, Х. присвятив спеціальний розділ про голод в Україні.

Весною – літом 1933 р. багато людей лежало на вулицях без будь-яких ознак життя. Біля консульства ранком особисто бачив двох мертвих. Кожного ранку вантажівки підбирали трупи, однак із сіл приходили чергові групи голодних селян. Дипломат назвав цифру жертв голодної смерті в Чернігівській, Київській та Вінницькій обл. – 2,5 млн осіб. Під час службових відряджень територією України Х. бачив запущені й порожні хати, які нагадували йому картини після Першої світової війни. Він дивувався, що в мирному 1933 р. траплялися «тотально зруйновані села», особливо українські. Причиною катастрофи вважав примусову колективізацію, індивідуалістську ментальність українських селян, якою відрізнялися від російських, руйнування інституту приватної власності на землю, який у 1907 р. відроджував П.Столипін, відтак селяни психологічно та організаційно не були готовими до колективної роботи. Українські селяни, за спостереженням Х., сподівалися, що держава не залишить колгоспників голодувати.

31 серпня 1933 р. Х. повідомив посольство про поїздку Е.Ерріо *(див. Ерріо Е.)* з Одеси до Харкова, про одноденне перебування французького політика в Києві. Х. черпав інформацію з офіційних газет, навіть переписав інтерв'ю Е.Ерріо кореспонденту «Пролетарської правди», а «...також від моїх польських колег». Х. особисто бачив спектакль із ряжених у білі халати людей, які розносили хліб. «Генеральна репетиція за участю двірників, рознощиків хліба і поліцейськими огородженнями, – підкреслив Х., – відбувалася за день до цього. Були вжиті заходи, щоб прибрати з вулиць безпритульних і приховати ознаки злиденності, що зростає». Х. зазначив, що Е.Ерріо змінив маршрут, пройшов пішки та особисто бачив справжніх безпритульних, навіть подав гроші і цигарки жебракам. У радгоспі мер Ліона запитав про вагу хлібних пайків, на що керівництво відповіло – 9 фунтів на людину (а «насправді вони одержують лише десяту частину»). Німецький консул звернув увагу на вибірковість «інтелектуальних груп» в Академії наук, куди приїхав Е. Ерріо для розмови, на відмову іноземним дипломатам брати участь в «суспільних заходах». Короткі повідомлення Х. 2 та 11 листопада стосувалися деякого покращення «забезпечення продуктами в місті Києві», хоча спостерігався дефіцит продовольства (овочі, цукор, крупа), а в селах «стан дуже важкий», «голод призводить до людських жертв».

15 січня 1934 р. Х. подав звіт консульства про політичну ситуацію в Україні. Оцінюючи зовнішній політичний курс СРСР, виділив «жорсткість офіційної атмосфери» стосовно Німеччини, «негативне ставлення з боку євреїв» та преси, лояльне ставлення консульства до німецьких громадян. З'ясовуючи принципові питання внутрішньої політики в УСРР, німецький консул підкреслив: «голод визначає позицію уряду й настрої населення», «розчарування та прикрість у місті та в селі», «боротьбу уряду при заготівлі зерна», партійні і кадрові чистки, «голод підсилює розбіжності між Москвою й Україною», призначення П.Постишева, «боротьбу проти українства» та «великоросійський комуністичний шовінізм», заходи для ослаблення «українського фронту», посилення репресій за розкрадання майна і «повернення організованої злочинності». Х. виокремив візит Е.Ерріо, який радянська преса висвітлювала в контексті «політичного зближення із Францією», хоча висловлювання французів з «приводу більшовицьких досягнень в Україні виглядали смішними на тлі реального стану справ».

Х. детально проаналізував ситуацію в українських селах, яка вирізнялася «голодом, яким охоплені в трьох областях (Київській, Чернігівській та Вінницькій) близько 12 мільйонів осіб та який забрав життя, за попередніми оцінками, 2,5 мільйонів людей». Ця «катастрофа вплинула рішучим чином» на соціально-політичні настрої населення. Більшість взагалі «бажала посилення катастрофи, що могло б призвести до краху правління більшовиків». Влада примушувала селян працювати в колгоспах, вдавалася до репресій і навіть розстрілів одноосібників. Вважав паспортну систему, яку впроваджували з гудня 1932 р., спробою влади «відгородити міста від напливу голодуючих й помираючих селян і дітей», а також від люмпенізованої частини суспільства – жебраків, «ненадійних елементів». Паспорт можна було придбати за хабар чиновнику від 500 до 700 крб.

Переходячи у звіті до «українського питання», Х. пов'язував його з голодом. «Враховуючи катастрофу, в якій народ обвинувачує політиків Москви, – наголошував консул, – відстань між прагнучими до незалежності українцями і московським унітаризмом стала ще більшою. Характерною для настроїв населення є думка, що радянський уряд сприяє поширенню голоду для того, щоб поставити українців на коліна. Фраза «Голодних ми не боїмося, для нас страшні ситі!», яку часто використовують деякі комуністи та яку навряд чи розділяє партійне керівництво, лише підсилює це почуття». Х. також виділив появу політичних настроїв на зближення з Німеччиною, а важка економічна ситуація – «благодатний ґрунт для розвитку українського націоналізму». Для його подолання в Україну приїхав П.Постишев – «довірена особа Сталіна з необмеженими повноваженнями». Як наслідок – звільнення М.Скрипника, політика «українського комуністичного напрямку», репресії

поти професорів Академії наук та вишів, звинувачених у зв'язках з «німецьким і польським фашизмом». Жонглювання термінами «український шовінізм» та «великоросійський шовінізм», якими користувалася партійна еліта, Х. називав «теоретичною подачкою для українських народних мас». Не байдужий до німців в УСРР, які переживали голод і скруту, консул Х. висловив цікаве спостереження: «Німецькі й польські меншості бачать своє загальне майбутнє в союзі з українською більшістю після звільнення від влади більшовиків». Однак життя вносило корективи, особливо за обставин непримиренного протистояння націонал-соціалізму та більшовизму – двох шовіністичних ідеологій.

В опублікованих спогадах, які з'явилися за 5 років до смерті, Х., колишній консул у Києві, багато уваги приділив зв'язкам німців з Рейхом через допомогову акцію («Брати у скруті» – «Brüder in Not»), особливо після жнив 1933 р. Він наводив факти переслідувань релігійних общин, віруючих, войовничої атеїстичної пропаганди. Повертаючись до проблеми голоду в Україні, визнав «непоганим» врожай 1933 р. Однак влада видала селянам мінімум хліба і продовжила репресивний тиск на них. Х. використав фразу про комуністів, які не боялися голодуючих та остерігалися ситих, тобто фрагмент річного звіту січня 1934 р. до посольства Німеччини. Х. вважав, що «московський диктатор», певно, не хотів голоду, будучи реалістом, однак ним проголошена і впроваджена політика завершилась катастрофою. Вождь більшовиків став заручником власної концепції будівництва «соціалізму в одній країні», міжнародного революційного руху, не беручи до уваги наслідки – смерть мільйонів людей.

Х. спостерігав за голодними людьми не лише в Києві та містах і селах адміністративних меж консульства, але виїжджав до Харкова. Він зустрічався з генеральним консулом Німеччини в Харкові з К.Вальтером *(див. Вальтер К.)* у травні 1933 р., а також з представниками посольства в Москві. Особисто бачив жахливі наслідки Голодомору в Україні. Йому доводилося спілкуватись із представниками партійно-радянської номенклатури під час офіційних зустрічей у 1935–1936 рр. До консульства приїжджали гості – представники інших країн. У 1933 р. консульство відвідав німецький політик-консерватор, професор, відомий історик О.Гойтч. Тут Х. зустрічався з професором Богомольцем. До Києва завітав фахівець з аграрної економіки, співробітник посольства Німеччини в Москві д-р О.Шиллер, який мав псевдонім «колгоспник», а його річні звіти та прогнози з перспектив розвитку сільського господарства СРСР мали важливе значення для німецького дипломатичного корпусу. Х. разом з О.Шиллером відвідували протягом дня українські села, відстежували стан обробки ріллі, врожаю, що було дуже важливо для консульства, обговорювали з ним складні питання радянської аграрної справи. Х. радився з німецькими економістами – «спецами» з питань радянської економіки спілкувався з журналістом Клаусом Мепертом (згодом професор, відомий дослідник СРСР та Китаю). Він подорожував Україною, займався журналістикою в Москві (1934–1936), постійно бував у Києві і провідував Х. В консульстві бував також журналіст А.Юст – московський кореспондент «Kölnische Zeitung» та пізніше «Frankfurter Zeitung», який подібно до К.Меперт об'єктивно висвітлював події в СРСР, тому переслідувався нацистами. Гостем Х. була Ю.Є.Гей – дружина німецького дипломата З.Гея (1924–1929 рр.) в Москві, а перед тим генконсула в Харкові (1922–1924 рр.). Народжена в Україні, вона здобула вищу освіту в Берліні (хімік), а весною 1934 р. приїхала до Києва. Відвідавши поблизу Києва місце «своєї юності», вона побачила вимерлі, безлюдні села. Згодом поїхала з донькою Ірен та дружиною консула Х. до Криму, Кавказу, повернулась із подорожі до Києва через Одесу. Враження від побаченого висловила лише в 1961 р., які Х. пов'язав із «безпосередніми та опосередкованими наслідками голоду». Х. особисто відвідував Житомир улітку 1933 р. і бачив картини «вражаючої бідності», жалюгідних людей, розібрані будинки. Він назвав Житомир «центром західноукраїнського голоду», який у липні 1933 р. досяг «свого апогею». Доводилось бачити хворих на тиф селян, довгі черги біля магазинів, арештованих людей.

У лютому 1936 р. Х. завершив трирічну дипломатичну службу в Києві, згодом працював першим радником посольства Німеччини в Празі (1936–1939). Дипломатичні роки в Чехословаччині він передав у спогадах «Очевидець трагедії», у яких висвітлив підготовку і реалізацію агресії нацистів проти Чехії. Після 1939 р. виконував різні завдання внутрішнього і зовнішнього спрямування. Після війни залишався в апараті Міністерства закордонних справ на різних посадах. У вересні 1983 р., за рік до смерті, він дав коротке інтерв'ю українському досліднику голоду В.Богдашевському: «Працюючи консулом в Україні, я бачив голод, зголоднілих дітей і тіла виголоджених людей. Був я й на селах – там також були голодні. Українці також вмирали з голоду і у великій кількості, можливо, їх було всього шість мільйонів. Я повідомив про той голод до Берліна і також до німецького посольства в Москві. Німецький уряд спочатку не дослухався, а потім сприйняв це серйозно». Розповідями про побачене в Україні 1933 р. поділилася також і дружи-

на консула – Гільдегард Хенке, яка бачила мертвих людей біля консульства в Києві, фотографувала їхні тіла. Їхній син Ульріх, 1926 р. народження, семирічним хлопчиком жив у Києві з 1933 р. Він також підтвердив факт голоду, коли «на розі вулиць лежали трупи, які потім забирали у відкритих вантажівках». Х. помер 31 січня 1984 р. в м. Тагернзе (Баварія).

Л-ра і джерела: Hencke Andor. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in den Jahren 1933–1936 / Mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmüller. – München, 1979. – 72 s; Hencke Andor. Augenzeuge einer Tragödie. Diplomatenjahre in Prag 1936–1939. – München: Fioles-Verlagsgesellschaft, 1977. – 349 s; Der ukrainische Hunger-Holocaust. Eine Dokumentation, hrsg. und eingeleitet von Dr. Dmytro Zlepko. – Sonnenbühl: Verlag Helmut Wild, 1988. – S. 22, 164–168, 175; Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. Том 5 / За ред. о. Юрія Мицика. – К., 2008. – С. 40–44; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 89.

ХІМАЙ Сидор Григорович – жертва Голодомору Петрівського р-ну м. Києва. Помер 7 травня 1933 р. від висипного тифу у віці 43 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 469.

ХІЛЬГЕР Густав *(Hilger Gustav)* – німецький дипломат, співробітник посольства Німеччини в Москві у 1930-х рр. На початку 1920-х рр. належав до політиків, які сприяли зближенню Берліна і Москви, докладав чимало зусиль до укладання Рапальського договору зі співробітництва між Німеччиною та СРСР. Х. добре знала партійно-радянська номенклатура і працівники Наркомату закордонних справ СРСР. Він вільно пересувався країною, бував в Україні протягом 1934–1935 рр. Х. зустрічався з консулом у Києві А.Хенке *(див. Хенке А.)*, з яким говорив про соціально-політичну ситуацію, становище німців-колоністів в УСРР. Весною 1935 р. Х. приїхав до Києва з дружиною і донькою, разом з А. Хенке був запрошений на офіційну зустріч з представниками радянської влади, наукових установ Києва: М.С.Василенком (голова Київського облвиконкому), М.М.Каттелем (уповноважений Наркомзовнішторгу СРСР), В.І.Палладіним (академік АН УСРР) та іншими офіційними особами. Обставини німецько-радянської «вечірки», на якій пили німецьке вино, баварське пиво, Х. передав у спогадах «Ми і Кремль», опублікованих у 1955 р. в Берліні. Автор не уникнув констатації голоду в СРСР, однак не висвітлював його причин та наслідків, якщо зіставляти зі змістом спогадів А.Хенке.

Л-ра і джерела: Hilger G. Wir und Kreml. Deutsch-sowjetische Beziehungen. 1918–1941. Erinnerungen eines deutschen Diplomaten. – Frankfurt am Main, Berlin, 1955; Hencke Andor. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in den Jahren 1933–1936. – München, 1979. – S. 44–45, 55–57.

ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНІ бригади – тимчасові загони сільських комуністів, комсомольців, членів сільрад, «колгоспного активу», комнезамів, створені для проведення хлібозаготівлі в колгоспному та одноосібному секторах. Х. б. почали формуватися під час хлібозаготівельної кампанії 1928/1929 р. «через організацію бідняцько-середняцькими масами суспільного натиску на заможню частину села», а назва та адміністративно-репресивні функції виявилися у 1932–1933 рр. На початку січня 1932 р. Укрколгоспцентр викрив факт «екзекуторства» уповноваженого Чуднівського райпарткому, який дав установку хлібозаготівельній бригаді брати хліб з "шерстю"». Селян тримали годинами на морозі, «ставили до стінки» і вимагали протягом 12 годин здати хліб. Х. б. діяли в кожному селі, незважаючи на голод і масову смертність. Очевидці і жертви Голодомору зафіксували у спогадах факт масових знущань членів Х. б. над селянами. Мешканець с. Новоселиця Шепетівського р-ну І.А. Невідомський згадував: «Уповноважені і ними створені бригади для викачки хліба сумлінно виконували інструкції зверху – збіжжя витрушували навіть з горшків і глечиків». Кожен спогад містить згадування про злочинну діяльність Х. б. Селянин с. Шершні Тиврівського р-ну Вінницької обл., якому в 1933 р. було 11 років, свідчив: «Пам'ятаю, як в ті далекі роки по селу ходили «бригади» з 4–5 чоловік, в них у руках були металеві загострені палки, якими вони шукали сховане зерно чи то в землі, чи то в купі соломи, сіна». Фактично вони діяли в кожній сільраді. У с. Красне Прилуцького р-ну «...бригада усю зиму по хатах ходила і забирала у колгоспників хліб, зароблений у колгоспі. Заходять у господарство, все переривають, що найдуть із продуктів, те й заберуть під мітлу». Свавілля, самосуд та знущання, до яких вдавалися активісти Х. б., ініціювали партійно-радянські органи. Вони керували Х. б., спрямовували їх на вилучення хліба, відтак спільно із сільрадами творили Голодомор.

Л-ра і джерела: 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 86, 127, 130, 139; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 47.

ХЛІБОЗАГОТІВЛІ в УСРР – централізовані і децентралізовані форми оптових і роздрібних заготівель хлібних (жито, пшениця) та фуражних зернових культур шляхом комерційних закупівель, виконання державних зобов'язань суб'єктами господарювання, продрозкладки, конфіскації та інших адміністра-

тивно-примусових методів вилучення селянського хліба; дії посадовців з наміром позбавити людей продовольства. Централізованими хлібозаготівлями займалися державні організації через виконання загальнодержавного річного плану та секторальних завдань колгоспами, радгоспами, МТС, колгоспниками, селянами-одноосібниками. Вони відрізнялися обсягами, формами і способами вилучення зернових культур. Децентралізовані хлібозаготівлі відбувалися з дозволу влади – ними займалися кооперативні спілки, місцеві установи тільки після виконання державного хлібозаготівельного плану в районі всіма господарствами і секторами. Термін і явище «хлібозаготівлі» з'явилися наприкінці 1920-х рр.: спочатку в контексті «кризи хлібозаготівлі», а згодом у класичному функціональному значенні – «хлібозаготівлі», «хлібозаготівельна кампанія», «державні хлібозаготівлі». Насправді хлібозаготівлі стали системою свідомого позбавлення селян хліба, продовольства, організаційно-політичною формою терору голодом, історичним символом його штучного походження. Заготівлі 1928–1930 рр. та 1931–1933 рр. за змістом і форою їх проведення являли собою адміністративно-репресивну процедуру (систему) одностороннього перерозподілу наявного зерна, повноважним учасником якого виступала держава. Вона не займалася заготівлею хліба та продовольства для всієї країни, а винятково для забезпечення карткової системи постачання великих міст, промислових об'єктів, силових структур – ДПУ, міліції, армії. Х. не мали ознак дбайливого ставлення держави до всіх соціальних груп суспільства, а навпаки, характеризувалися виявом функціональної дискримінації, відтак колгоспи розглядалися в контексті «соціалістичних зернових фабрик», колгоспники та одноосібники – кріпосними «продуцентами», тобто виробниками і постачальниками хліба.

Х. в УСРР у 1928–1933 рр. вирізнялися неухильним наростанням обсягів вилучення зернових, секторальною участю суб'єктів господарювання, формуванням та посиленням карально-репресивної системи, а хронологічну відмінність становили 1928 – перша половина 1931 рр. та осінь 1931 – літо 1933 рр. Особливістю першого періоду є: радикальне впровадження так званих «надзвичайних заходів», тобто продрозверстки з жорсткою репресивною каральною системою (січень – червень 1928 р.), з їх подальшим вибірковим застосуванням; початок масової колективізації та її завершення в «основному» у жовтні – листопаді 1931 р.; перевага питомої ваги одноосібного селянського сектору в хлібозаготівлі; часткове збереження елементів ринкової системи (контрактація, хлібозаготівельні ціни); локальний голод. Для другого періоду характерні: перевага колгоспно-радгоспного сектору; «перемога соціалістичного ладу на селі» шляхом усуспільнення (одержавлення) селянської землі; уніфікація норм, принципів і методів «заготівлі» хліба; масове використання «судових репресій» *(див. Судові репресії, Натуральний штраф, Чорні дошки, Голодомор)*.

Х. розпочиналися з обговорення річного плану, обсягом якого займалися партійні (політбюро ЦК КП(б)У), радянські (Наркомторг, Нарком постач УСРР) органи та різні відомства – «контрагенти». 29 жовтня 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У використало матеріали ЦСУ УСРР про загальний збір зернових в 1,1 млрд. пуд. 30 грудня 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У за участі В.М.Молотова ухвалило річний план для України – 265 млн пуд. Вони ж вимагали «пришвидшити хлібозаготівлі на місцях», відрядити туди уповноважених політбюро, спрямувати на село 80% всіх промтоварів, зобов'язати кооперацію виконати дві третини українського плану хлібозаготівлі. Реалізації на ринку підлягала товарна частина (30% гуртового збору), решта розподілялася за нормами хлібофуражного балансу селянських господарств (споживання, насіння, утримання худоби). Кількість худоби і площа ріллі у 1927/28 р. та навіть у 1929 р. не зазнали суттєвих змін у селянському подвірному користуванні, тому дбайливий господар дотримувався внутрішнього зернового балансу. Так звана «криза хлібозаготівлі» виникла з кількох причин: ліквідація поміщицького землеволодіння і його питомої ваги у виробництві хліба (30%), економічне обмеження фермерських (куркульських) господарств (600 млн пудів, з яких 130 млн товарного), поширення чуток про більшовицьку війну з «капіталістичним світом», спад промислового виробництва, теорія класової боротьби з відповідними обмежувальними заходами (кредит, класовий принцип продажу сільгосптехніки тощо). Загальноекономічну мотивацію для форсування темпів хлібозаготівлі пояснювали глобальними завданнями індустріалізації: «наздогнати і перегнати» провідні капіталістичні країни.

Адміністративно-примусовий фактор, а не економічно обґрунтований, постав на початку січня 1928 р.: 3 січня А.І.Мікоян «циркулярно» зобов'язав уряд УСРР пришвидшити хлібозаготівлі: «Протягом доби дайте мінімальні січневі завдання кожному повіту, волості, селу, заготівельному пункту». 28 грудня 1927 р. – 6 січня 1928 р. в Україні перебував В.Молотов, який по кілька годин розмовляв у вагоні з «керівниками партійно-радянської роботи і практичними керівниками хлібозаготівельних організацій», визнав неприпустимим зменшення Україною

плану до 245 млн, адже «Наркомторг СРСР виходить з плану 265 млн. пудів». Сам він 30 грудня, а згодом 25 січня у доповідній до ЦК ВКП(б) використав термін «розверстання», маючи на увазі хлібозаготівельні організації. Він визнав за «кооперацією» основну роль у хлібозаготівлі (66%), згадав про вплив «заможно-куркульських елементів», виділив новий пріоритет – «державні хлібозаготівельні органи». Він говорив також про економічні стимули, «репресивні заходи», до яких вдавався особисто.

Партійні директиви, хоч і не мали конституційної сили закону, визначали генеральну лінію соціально-економічної політики та конкретні методи її реалізації. Особисті вказівки В.Молотова, шифрограми А.Мікояна і Й.Сталіна наприкінці грудня 1927 – у січні 1928 рр. вибудували принципи застосування «надзвичайних заходів», тобто комбінації економічних обмежень, адміністративно-примусових дій влади під час хлібозаготівлі. Ізюмський окрвиконком, підсумовуючи «хлібозаготівельну кампанію 1928 р. з початку року (січень – лютий)», виклав зміст і функції «надзвичайних заходів»: обхід дворів із закликом здавати лишки хліба на зсипні пункти, доведення нарядів, «занесення на чорну дошку злісних утримувачів хліба», примушування «заможно-куркульської частини» села вивозити хліб із застосуванням до них ст. 127 КК УСРР. Застосовували й «економічні важелі»: стягнення податку, доведення самообкладання, термінове повернення кредитів, збір мірчука з приватних млинів. Траплялися випадки конфіскації «лишків зернопродуктів», частини майна, корів, коней. Подібні дії вважалися «заходами соціального захисту», внаслідок якого 38% засуджених умовно, 37% затримано на термін від 1 до 3-х місяців, 12% ув'язнено до шести місяців, до одного року понад 3%, оштрафовано 7%. «Надзвичайщина» існувала до липня 1928 р. Голова союзного уряду О.І.Риков пояснював доцільність і необхідність застосування «січневих заходів» загрозою переростання «кризи хлібозаготівельної до кризи загальногосподарської». У липні 1928 р. він заявив, що «країна має можливості для розв'язання продовольчої кризи господарськими методами, не вдаючись до надзвичайних». Однак запропонований ним принцип «перекочування коштів із несоціалістичного до соціалістичного сектору» не залишав особливих шансів селянам. Вони стали заручниками чергового системного експерименту – так званої сталінської революції «згори», тобто адміністративно-силового вирішення економічних проблем. Одні пропонували купити хліб за кордоном, інші переглянути цінову політику і матеріальні стимули, залишити непівську систему (М.Бухарін, М.Томський, О.Риков), але з'явилося радикальне і впливове крило партійної номенклатури (Й.Сталін, В.Молотов, Л.Каганович, А.Мікоян), представники якого запропонували власну модель: масове створення колгоспів, радгоспів, впровадження державних заготівельних організацій з карально-репресивними повноваженнями. До них приєдналися партійні радянські чиновники в УСРР. У липні 1928 р. С.Косіор вважав доцільним «максимально розгорнути колективізацію та радгоспи». Ще у квітні 1928 р. В.Чубар запевнив союзне керівництво в тому, що річний план УСРР «згідно нашій розверстці по округах» має бути не 265 млн, а 277 млн пуд. За 11 місяців 1927/1928 р. заготовили 257 млн пуд. (97% від плану). Однак «надзвичайні заходи» дали збільшення надходжень селянського хліба: за січень – 81 млн, лютий – 121 млн, березень – 42 млн, а разом – 273 млн пуд. Уповноважений з хлібозаготівель О.Полоцький, виступаючи на нараді в липні 1928 р., порушив конкретне питання: «Який стан утворився після того, як ми від репресивних хлібозаготівель перейшли до добровільних?». Весною 1928 р. південні округи УСРР охопив голод, викликаний хлібозаготівлями.

Друга хлібозаготівельна кампанія 1928/29 р. відбувалася в умовах недороду: врожайність жита і пшениці виявилася найнижчою у 1923–1928 рр., крім несприятливого 1924 р. (39 пуд. з десятини). У 1928 р. зібрали 48 пуд. з дес. Внаслідок вимерзання і вимоків загинуло 75% пшениці і 25% площі жита, особливо в спеку – 86% озимини. Тому збалансований річний план заготівель хліба мав би враховувати соціально-економічну ситуацію, а не просто бути формальною статистичною одиницею. Валовий збір в УСРР становив тоді 12,9 млн т, а для споживання сільським населенням необхідно було мати 12,7 млн т, з яких – 2,5 млн насіння, 5,2 млн для харчування людей, 4,7 млн т на утримання худоби. Норми споживання встановлювали згідно з класичним хлібофуражним балансом селянського двору: 26–34 пуд. насіння, 56–62 пуд. на харчування, 55–68 пуд. для худоби і птиці. Однак план визначали не селяни і навіть не сільради, а політбюро та Москва. 4 листопада 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У на пропозицію присутнього А.Мікояна ухвалило річний план 1928/29 р. 218 млн пуд., але навіть Наркомторг СРСР визнав нереальним план заготівлі пшениці 40 млн пуд., тому зменшив до 32 млн. Остаточний план досяг 180 млн пуд., виконання якого «розверстали» на квартали: перший 25% (46 млн), другий 40% (75 млн), третій 20% (37 млн) і четвертий 15% (27 млн пуд.). План вважали виконаним, коли досягали не лише загальної цифри по району, а й у кожному селі всіма секторами господарювання. Формально принцип контрактації, тобто укладання угоди між селянином і

державою або кооперацією, вважався пріоритетним та основним для хлібозаготівлі 1928–1933 рр., але його не дотримувалися, а сама контрактація перетворилася у звичайний план до двору. Доручення заготівельних організацій завершувалися бюрократичною фразою: «розверстати» по округах, районах, селах.

Нереальність річного плану була очевидною. За перший квартал виконали 60% його обсягу, а за листопад 58%. Секретар Первомайського окрпарткому Д.С.Коротченко визнав план нереальним і «наполягав на його перегляді». Невдоволення селян хлібозаготівлями з кожним рейдом заготівельних бригад зростало. Селянин с. Петрівське Ізюмської округи М.І Захаров говорив односельчанам у січні 1929 р.: «Податок великий. Беруть одразу: і хліб, і податок, і самообкладання. Я чув, що з хлібозаготівлями буде погано. У Харкові Петровський збирав всіх комуністів, і вони вирішили забрати весь хліб і на весняну сівбу селянам нічого не залишити, заберуть і хліб, і податок, напевно комуністи думають тікати». Селянин Ф.Л.Захаров того ж села говорив про недорід, непосильні податки і самообкладання, про те, що «викачують від нас останній хліб, який везуть до інших держав». Вигукували і політичні заклики: «Україна – золоте дно Європи. За неї скоро повинні битися Польща, Англія і Німеччина проти СРСР. Москва обдирає Україну». Політичні настрої селян, викликані системними репресіями під час хлібозаготівлі, мали антибільшовицьке, антирадянське спрямування. Вони наростали і вилились у масовий повстанський рух, який охопив тоді всю Україну, особливо на Правобережжі. Весною 1929 р. у 22 округах радянські органи розпродали майно понад 18 тис. куркульських господарств, а восени 1929 р. ще 15 тис. куркульських господарств. А повстанців придушували частини ДПУ УСРР та міліції. 27 травня 1929 р. в райони виїхали члени та кандидати політбюро ЦК КП(б)У для організації хлібозаготівлі – С.В.Косіор, В.Я.Чубар, П.П.Любченко та інші. До приймальні Г.І.Петровського надходили сотні скарг про свавілля влади, про несправедливе оподаткування і вилучення хліба. Як наслідок – села весною 1929 р. накрив голод.

Третя хлібозаготівельна кампанія 1929/30 р. співпала з масовою колективізацією селянських господарств. 21 серпня 1929 р. політбюро ЦК КП(б) У затвердило річний план – 266 млн пуд. (255 млн централізованих, 11 млн децентралізованих надходжень хліба). Партійна директива вимагала від сільрад доведення плану до 5 вересня, а його виконання на 90% до початку 1930 р. Станом на жовтень Україна мала 50% виконання. На Миколаївщині «план до двору» запровадили для 500 дворів, а з однієї десятини стягували 250–300 пуд. Селян змусили вивезти із врожаю 1929 р. 310 млн пуд., тобто близько 5 млн т (весь зерновий експорт СРСР).

Основним виробником зернових культур у 1928–1931 рр. залишався одноосібний, а не колективний селянський сектор. Фактично одноосібники були власниками хліба, але держава вигадала і впровадила адміністративно-репресивну систему його масового вилучення – секторальних хлібозаготівель. Вирощений селянами України хліб ставав власністю союзної установи – СРСР, яка не брала жодної участі в його виробництві. Союзне акціонерне товариство «Союзхліб» *(див. Союзхліб)* зосереджувало свою діяльність довкола млинів, елеваторів, зсипних пунктів при залізницях, колгоспів з обслуговуванням МТС. Наркомторг СРСР, Наркомпостач СРСР і навіть «Союзхліб» встановлювали плани хлібозаготівлі в УСРР. 27 липня 1928 р. Наркомторг СРСР законтрактував 1,3 млн га зернових, з яких половину здавали «Союзхлібу», особливо біля млинів та елеваторів. Виконанням контрактів з виробниками зерна займалася кооперація, а план встановлювали Наркомторг СРСР за узгодженням з Наркомземом УСРР. Спочатку видавали аванс – 8 крб. за га, але у 1931–1933 рр. його скасували. «Союзхліб» укладав з республіканськими центрами сільгоспкооперації генеральні угоди на поставку хліба, але не втручався в її оперативну діяльність. Така система заготівель проіснувала до кінця 1931 р., а далі діяли репресивні форми подвірного вилучення хліба в селян *(див. Твердоздавці, План до двору, Експертники, Судові репресії)*. 26 травня 1931 р. Україну зобов'язали вивезти до єдиного союзного сортового фонду 2,3 млн т зернових культур. 12 червня 1931 р. Наркомат постачання УСРР підтвердив, що «Союзхліб» є власником заготовленого хліба колгоспів з МТС, мірчука, радгоспів. Колгоспи без обслуговування МТС та одноосібники здавали хліб через систему Колгоспцентру. 27 вересня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У встановило порядок «стимулювання» дефіцитними товарами «здавальників хліба»: за кожен пуд пшениці від 40 до 47 коп., жита 15–22 коп., бобових 27–37 коп., соняшника 40–47 коп. Це були не заготівельні ціни, а своєрідні бонуси, тобто право селянина купувати промтовари на відповідну суму, яку отримав за кожен пуд зданого хліба.

12 червня 1931 р. Наркомпостач УСРР встановив єдиний централізований план заготівлі зернових, бобових та олійних культур: республіканський, районний і сільський за групами культур. Окремо діяв і сільський за контрактацією *(див. Контрактанти)*. До республіканського зараховували всі джерела надходжень, до районного всі, крім радгоспів. Райвиконкоми

займалися секторальною розверсткою плану по селах, але без мірчука *(див. Мірчук)*. Норми здавання хлібних культур для УСРР встановлював Наркомпостач СРСР *(див. А.І. Мікоян)*. Уряд УСРР визначав (розверстав) порайонні норми для колгоспів, радгоспів та одноосібників. Для зернових районів норма вилучення (здавання, заготівлі, продажу) становила 25–30% валового збору, а незернових – 12,5%. 20 липня 1931 р. Наркомпостач УСРР встановив порядок «доведення до села» заготівельного плану, який розподілявся за секторальним принципом. Селяни здавали хліб за угодою з кооперацією (контрактанти) або згідно з «планом до двору», визначеного сільрадою (неконтрактанти).

У жовтні 1932 р., коли організований владою голод нищив Україну, Укрколгоспцентр встановив заготівельні ціни: 8 крб. за центнер пшениці і жита, але передбачив знижку на «засміченість» – два-три крб. На чорному ринку буханець хліба коштував значно більше. 20 січня 1933 р. Раднарком СРСР та ЦК ВКП(б) вирішили «...скасувати теперішню договірну (контрактну) систему заготівель зернових культур і встановити для колгоспів і одноосібних господарств «тверді завдання», що мають силу податку». Хліб здавали за цінами, які встановлювали державні органи. Колгоспи отримали державне зобов'язання, тобто натуральну повинність – від 2,5 до 3,1 ц з га, а одноосібні господарства «тверде завдання» – на 5–10% вищі від колгоспу. Три чверті плану мали здати протягом липня – жовтня. Для валового збору зернових в УСРР 1932 р. (12,8 млн т) зазначені норми мали не лише сили податку, а й смертного вироку. Вони повністю руйнували хлібофуражний баланс господарств.

Дві хлібозаготівельні кампанії 1931/32 р. та 1932/33 р. стали інституційно-номенклатурним втіленням Голодомору, тому що людей свідомо позбавили хліба та продовольства. Вони супроводжувалися карально-репресивними діями більшовицького режиму, зокрема «комісії Молотова» восени 1931 р. та «групи Молотова» у жовтні – листопаді 1932 р., системними репресіями Л.Кагановича у грудні 1932 р. проти селян України. Матеріальні стимули, пільги, ціни і норми заготівель втратили значення, натомість з'явилися судові репресії, натуральні штрафи, «чорні дошки», соціально-територіальні резервації, комунікаційні заборони (продажу квитків селянам тощо). Державний хлібозаготівельний план та його розверстка за адміністративно-територіальним і соціальним принципом стали для селян вироком, оголошеним партійно-радянськими органами: політбюро, облвиконкомами, райкомами і сільрадою. Вони свідомо позбавляли мільйони селян засобів існування (хліба, харчів, майна, житла), вдавалися до фізичних катувань, створювали умови, які завершувалися масовими захворюваннями (епідемія тифу, малярія, дизентерія, коліти, безбілкові набряки), виснаженням організму внаслідок тривалого недоїдання, голодуванням, смертю від голоду, соціально-психічними розладами (канібалізм, трупоїдство, самогубство). Перелічені явища стали масовими в 1932–1933 рр., а карально-репресивні методи і заходи, навіть розстріл за ухилення від виконання хлібозаготівельного завдання (справи саботажників), свідчили про державну політику «терору голодом». Заборона розподілу хліба на зароблені трудодні, яку особисто розробили й підтримували Й.Сталін, Л.Каганович, В.Молотов, – переконливий доказ службового та кримінального злочину державних посадовців.

Статистично-господарські показники виконання річного плану в Україні засвідчили тенденцію зростання питомої ваги вивезеного хліба до валового збору зернових: 32,4% у 1930 р., 40% у 1931 р., 52,3% у 1932 р. та 21,4% із врожаю 1933 р. Два господарські роки мали найменший збір зернових (1930 р. – 17,6 млн, 1932 р. – 12,7 млн т). Вони характеризувалися порушенням хлібофуражного балансу, особливо 1932/33 р. Була подолана його критична межа (30–35% гуртового збору зернових), після якої внутрішньої деградації зазнавали три базових фонди: харчування людей, утримання худоби, здійснення сівби озимих та ярих культур. Розподіл хліба на трудодні свідомо затримали до весни *(див. Трудодень)*, конфіскували наявний хліб в одноосібників через систему «план до двору», заборонили видачу хліба для громадського харчування колгоспників, вивезли насіннєві фонди колгоспів за вказівкою С.Косіора та П.Постишева. Українське село зазнало системної деградації: багатомільйонних втрат населення (понад 7 млн осіб), занепаду базових галузей сільського господарства, зменшення у 1,5 рази поголів'я коней та у 2,2 рази великої рогатої худоби. Лише за роки колективізації та Голодомору поголів'я худоби в індивідуальному секторі скоротилося в 11 разів. Через виконання м'ясозаготівельної повинності зимою-весною 1933 р., а також через голод сільське господарство втратило 75% свиней. Влада вимагала, крім хліба, здавати картоплю, м'ясо, молоко: від 20 до 45 кг м'яса, від 160 до 225 літрів молока на двір. За невиконання хлібозаготівельного завдання селян штрафували додатковим стягненням м'ясного податку, не звільняючи від решти повинностей.

У 1933 р. Україна зібрала 22,2 млн т зернових культур. На жнивах використовували допомогу «шефів» (студентів, червоноармійців, робітників), особливо

на збиранні цукрових буряків та картоплі. Колгоспники виявились фізично виснаженими голодом. 30 січня 1933 р., коли селяни масово гинули, союзний уряд встановив норми здавання зерна державі з врожаю 1933 р.: 3,3 ц пшениці та 3,1 ц жита з одного га, якщо допомагали МТС, а без них від 2,4 до 2,6 ц з га. 27 лютого РНК УСРР визначив календарні плани виконання річних зобов'язань у серпні, вересні, листопаді з розподілом кількості районів, обсягу планових завдань. Нормованими були заготівля картоплі та інших видів продукції. 6 листопада 1933 р. Україна «заготовила» 5,1 млн т хліба (102,3 % плану), але без радгоспів та збору мірчука, де було недовиконання. Однак річний план був значно меншим від двох попередніх років, а його питома вага до валового збору становила 22%. Восени 1933 р. селяни помирали від наслідків Голодомору, а не лише від позбавлення хліба з нового врожаю. Ігнорування владо трагічного досвіду, надмірне використання карально-репресивних методів – неминуче завершувалося масовим голодом. Його жахливі випадки виявилися навіть у 1934/35 р. на Вінниччині.

Л-ра і джерела: ЦДАВО України. – Ф. 4402. – Оп. 1. – Спр. 116, 222, 225, 233; Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 1652. – Арк. 3, 18; Спр. 2775. – Арк. 96; Ф. 539. – Оп. 10. – Спр. 464. – Арк. 275; Оп. 9. – Спр. 834. – Арк. 17; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 135. – Арк. 22, 145–146; Спр. 143, Арк. 89; Спр. 145. – Арк. 2; Спр. 165. – Арк. 6; Спр. 150. – Арк. 218; Спр. 184. – Арк. 83; Оп. 20. – Спр. 2966. – Арк. 54, 102; Спр. 2769. – Арк. 2–3, 6; Спр. 2964. – Арк. 19; Спр. 2749. – Арк. 15; Спр. 2772. – Арк. 66–67; Спр. 3266. – Арк. 9–10, 26; Комуніст. – 1928. – 15, 17–18 липня; Вісті ВУЦВК. – 1933. – 20, 30 січня, 28 лютого; Собрание законов и распоряжений робоче-крестьянского правительства Украины. – 1933. – № 13. – С. 16–17; Недорід, хлібозаготівлі та чергові завдання розвитку сільського господарства. Цифрові матеріали до доповіді на пленумі ЦК КП(б)У 1 листопада 1928 року. – Х., 1928. – С. 3, 7, 9–10; XI з'їзд КП(б) У. Стенограф. звіт. – Х., 1930. – С. 262, 270; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 26–27; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 515; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – ноябрь 1929. Т. 1. – М., 1998. – С. 172–173; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 454–455; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 304; Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 318–320.

ХЛІБОЗАГОТІВЛІ в колгоспах – система організаційно-господарських та адміністративно-примусових заходів масового вилучення зернових культур. Колгоспи створювалися для подолання «зернової проблеми» і «кризи хлібозаготівлі». Їх вважали «соціалістичними фабриками зерна», а насправді зручною формою державних заготівель хліба. У 1928 р., тобто напередодні масової колективізації, колгоспи зібрали близько 0,3 млн т зернових, що становило 1,3% валового збору зерна в Україні, у 1929 р. 0,6 млн, у 1930 р. 8,2 млн, у 1931 р. 10,6 млн, у 1932 р. 9,1 млн, у 1933 р. 16,9 млн т зернових культур. Починаючи з 1931 р., вони стали основним виробником хліба, а разом з радгоспами у 2 рази переважали одноосібний селянський сектор. Усуспільнення землі радикально змінило структуру зернового господарства. У 1929 р. і 1930 р. площа селянського зернового клину перевищувала колгоспну. У 1931 р. на долю колгоспів припадало 61%, одноосібників 26,4% площі під зерновими культурами, а решта була в розпорядженні колгоспників і радгоспів.

Хлібозаготівлі колгоспів 1929/30 р. тривали до весняної сівби. Хлібофуражного балансу ніхто не враховував, особливо в умовах форсованої колективізації. Товарність, тобто вилучена частина валового збору зернових, в умовах панування колгоспного ладу втратила ознаки економічної категорії. Її встановлювали довільно, переважно адміністративним способом. У 1928/29 р. вона становила у колгоспах 43%, у 1929 р. 47,2%, відтак майже половину хліба вивезли. Весною 1930 р. колгоспники масово виходили з колгоспів, так як бракувало насіння, усуспільнена худоба гинула через нестачу кормів. Негативний досвід хлібозаготівлі 1929/30 р. не врахували. 26 серпня 1930 р. союзний уряд встановив порядок, за яким колгоспи «здають всі свої товарні лишки станції», а розмір «товарних лишків визначається за взаємною згодою між станцією і колгоспами на основі хлібофуражного балансу». Зазвичай «лишки» визначав господар, враховуючи гуртовий збір, витрати, норму висіву зернових. Ідеалізація колгоспів Й.Сталіним, його методи вирішення зернової проблеми шляхом примусової і масової колективізації *(див. Колективізація)* створили ілюзію самодостатності: варто організувати артіль замість кількох сотень селянських господарств – і колгоспні комори наповняться хлібом.

Друга хлібозаготівельна кампанія у колгоспах із врожаю 1930 р. (8,2 млн т) розвіяла міф про сталінське «економічне диво», позаяк врожайність не перевищувала показників у селянських господарствах. Річний план колгоспники УСРР виконали на 98%, відвантаживши 2,3 млн т (майже у 2 рази менше від селян-одноосібників). Соціалістичний сектор (колгоспи і радгоспи) не додали державі 11% обсягу планових завдань. Районна і сільська влада застосовувала методи адміністративного тиску, вивозили «товарні лишки» і наявне зерно. У вересні 1930 р. колгоспи Гришинського р-ну виконали 48%, Новоушицького 94%, Ладижинського 98% річного плану.

У Степу виконали 31%, на Правобережжі 18%, Лівобережжі 28%, на Поліссі 27% планових завдань. Загальний збір зернових в артілі «Червона Україна» Калинівського р-ну на Вінниччині становив 93 тис. пуд., а заготівельний план 79 тис. пуд., відтак норми хлібофуражного балансу були повністю проігноровані. В артілі «Червона» Каховського р-ну колгоспники заявили: «Хліба здавати не будемо, бо його нема». Вони виділили 50 пуд. хліба на їдця і 90 пуд. на одного коня, а також залишили для сівби, тому ніяких «лишків» не виявилося. В одних районах правління колгоспів, спираючись на статут артілі, видало натуральні аванси, в інших заповзято виконувало основну сталінську заповідь: спочатку хліб державі, а рештки колгоспникам. За таких умов селяни залишилися без хліба, тому вони постійно скаржились. «Нема посівного матеріалу, – заявляли селяни Петриківського р-ну, – все позабирали по хлібозаготівлях. Чого це так багато балакають про колективізацію. Як його йти в колгосп, коли в якомусь районі у колгоспівців весь хліб позабирали по хлібозаготівлі, а у наших якщо не забрали, то заберуть». Кооперативні спілки в липні 1930 р. повідомляли заготівельні організації про пересічні норми здавання хліба колгоспами, які на Проскуровщині не перевищували 20%, а в районах Черкаської округи 31%. Однак їх не дотримувались, бо були лише рекомендаційними. Заготівлі тривали до весни, виснажували колгоспи і колгоспників. 26 травня 1931 р. правління артілі с. Чермалик Сартанського р-ну на Маріупольщині ухвалило рішення: «Беручи до уваги, що на сьогодні є велика кількість голодуючих членів артілі, правління ухвалило звернутися з клопотанням перед вищими органами про виділення продовольства на 800 їдоків, що становить 85% складу артілі. Решта членів артілі має продовольство на 3–4 дні». Подібна ситуація з харчами траплялася в кожному районі. На початку липня 1931 р. в с. Білокуракіно Новопсковського р-ну на Донеччині «10% колгоспників зовсім не мають хліба».

У червні – липні 1931 р. Наркомпостач УСРР розробив та впровадив універсальні принципи організації хлібозаготівлі, але норми здавання хліба встановлював Наркомпостач СРСР: для колгоспів зернових районів – 25–30% валового збору, а в незернових районах 12,5%. Колгоспи, які обслуговувалися МТС, здавали «товарні лишки негайно після збирання та молотьби». Баланс «товарних лишків» визначали директор МТС разом з представником «Союзхліб» і колгоспу, але не пізніше 20 липня. Річний план вважався офіційним документом, якщо його ухвалювало правління колгоспу. 3 серпня 1931 р. голова артілі ім. 13-річчя жовтня на Луганщині І.Н.Захарченко категорично заявив: «Моя думка – план 2350 пуд. не прийму, в «червону валку» дамо 40 пуд., всього хліба зберемо 1 тис. пуд., якого не стане колгоспникам на їжу». Правління визнало план нереальним. Однак були голови колгоспів, які з фанатизмом ставились до хлібозаготівлі, навіть оголошували соцзмагання та висували десятирічні плани. Наркомземсправ УСРР, підводячи підсумок серпня, урочисто рапортував: «Ось Лозівський р-н, що по-більшовицькому заходився коло жнив, молотьби та хлібозаготівлі. 24 липня закінчив жнива на площі 45 тис. га за 7 робітних днів. Після цього ударними темпами розгорнув молотьбу, щільно пов'язавши її з хлібозаготівлею, застосувавши майже по всіх колгоспах конвеєрну систему здачі хліба державі безпосередньо з-під молотарок». Конвеєрну систему, тобто негайне і масове вилучення зерна колгоспів, застосували десятки районів. Молотьба тривала 23 години на добу, а біля молотарок була «закріплена бригада колгоспників», які висували «зустрічні плани й на основі соціалістичного змагання» ці зустрічні норми набагато перевиконувались. Багато колгоспів виконали річні плани в серпні, але й надалі в них вилучали хліб. Заготівлі «по-більшовицькому» з врожаю 1931 р. означали «безперервний конвеєр здачі хліба державі з-під молотарок», ігноруючи господарський стан колгоспів, їх хлібофуражний баланс.

Хлібозаготівельна кампанія 1931 р. відбувалася під гаслом «Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм». Редакція журналу «Більшовик України» наголошувала тоді, що «план хлібозаготівлі має виняткове політичне, міжнародне значення», позаяк допомагав «успішно розбивати спроби імперіалістів організувати нову інтервенцію проти Радянського Союзу». Однак позбавлення мільйонів колгоспників хліба та приречення їх на голодну смерть лише наближало «інтервенцію», тому що на українських чорноземах гинули чоловіки, діти – сотні потенційних дивізій, яких не вистачало в 1941 р. Видачу авансів у колгоспах затримували до остаточного виконання річного плану, а мізерний натуральний зміст трудодня *(див. Трудодні)* спричинили масовий вихід селян з колгоспів. За вересень 1931 р. в колгоспах ім. Молотова, ім. Шевченка, «Більшовицька перемога», «Червоний лан» Київського р-ну було подано 200 заяв про вихід, тому що хлібозаготівельна кампанія проходила в «умовах переможного зростання колективізації», відтак колгоспники залишились без хліба. На 20 жовтня 1931 р. колгоспи здали 3,3 млн т зерна, що становило 68% планового завдання на противагу 57,2% у попередньому році. Забирали насіння, штрафували, виключали з колгоспів за невиконання планів. Хліб видавали на зароблені трудодні, але з його розподілом зволікали. 1 листопада 1931 р.

учні Печерської школи Брацлавського р-ну Вінниччини писали Г.І.Петровському: «Ми, учні Печерської школи Брацлавського р-ну, просимо у Вас допомоги, бо ми пропадаємо з голоду. Нам треба вчитися, а ми з голоду не можемо по світі ходити. Індивідуальні і колгоспники – всі пухнемо з голоду, бо працювати ми не можемо, а хліб дають тільки тим, хто має трудодні». Дітям і непрацездатним колгоспникам трудоднів не нараховували. Колгоспники с. Бортники Брацлавського р-ну заявляли в листопаді 1931 р.: «Хліб в колгоспі забирають, їсти нічого, доведеться з голоду помирати». Артіль «Незаможник» с. Тишківка Гайсинського р-ну виконала річний план 26 вересня, а через два місяці не мала хліба і насіння. «Ну і дайте висновок, що ж далі буде, – зверталося правління до ВУЦВКу 25 листопада, – коли в 1929 р., як було в нас 25% колективізовано населення, то план хлібозаготівлі був наданий 4000 пуд., а в цьому році 95%, то план наданий 8077 пуд. Значить, як для суцільного колективізованого села, то план надано в 219%. Із висновків цього, коли в нас був уповноважений з ВУК, який категорично заявив, що коли немає хліба, то ще треба забрати картоплю, коли мається 10 пуд. чи 5 пуд., то, не рахуючись зі складом його сім'ї, лишати не більше, як 2 пуда картоплі». Члени правління дивувалися, що в «країнах капіталу» пшеницю висипають в море, а в «країні Рад» пуд зерна на ринку коштує 15 крб., і «немає змоги його дістати», одна буханка печеного хліба (1,5 кг) коштує 45 крб. А селянин здавав хліб по 90 коп. за пуд жита і 1 крб. 10 коп. за пуд пшениці. Висновок правлінців був категоричним, але цілком адекватним: «Нещасного селянина скрізь палачі і вбивці п'ють послідню каплю крові селянської, а пишуть, що будують соціалізм. Це не будівництво, а убійство, з такого політичного соціалізму нам не збудувати». Бунтівних голів колгоспів, які намагалися врятувати колгоспників від голодної смерті, роздавши хліб на трудодні, звільняли і передавали справи до суду. 5 грудня 1931 р. у Зінов'євському р-ні Одещини звільнили 24 голови правлінь за невиконання річного плану, 13 «за приховування колгоспного хліба» (з них 7 комуністів, кілька 25-тисячників), 11 голів – за дезертирство, розбазарювання хліба, приховування лишків минулих років. Разом було звільнено 68, з яких 53 члени партії. У Голованівському р-ні «притягнуто до відповідальності» 83% всіх правлінь колгоспів. Однак з початку хлібозаготівельної кампанії колгоспи УСРР здали державі 4,4 млн т, тобто лише 87,3% річного плану. На 1 січня 1932 р. 4042 колгоспи виконали план, 3346 висунули зустрічні плани, оголосили про соцзмагання, організували близько 40 тис. «червоних валок» *(див. Червоні валки)*.

У січні – лютому 1932 р. стало очевидним: річний план не виконати. Районна влада вимагала від сільрад і правлінь колгоспів «вивершення плану». Запопадливі активісти вдавалися до катувань, свавілля: виключали з колгоспу селян з одночасним доведенням твердого завдання і продажем майна, позбавляли житла, забирали хліб, розданий на трудодні, відбирали худобу. У колгоспника с. Великий Самбір Конотопського р-ну забрали корову, у с. Гусарівка Балакліївського не видали хліба на трудодні. Голодування і недоїдання в колгоспах листопада – грудня 1931 р. переросло у випадки масового голоду зимою – весною 1932 р. Його причини назвав учитель с. Мачухи Полтавського р-ну І.К.Лашкевич в листі до Г.І.Петровського від 23 лютого 1932 р.: «Катування – це є страшний голод, організований штучно відбиранням хліба і всіх сортів овочів. Голод від природи викликає пригнічення, жалість в серцях людей, викликає милосердя, добрі справи на користь ближнього, щоб догодити богові. А голод штучний викликає в людях озлобленість, ненависть, жадність, недовіру, хитрість, оману і багато іншого злого, і я не помилюсь, якщо скажу, що той, хто порадив голод заподіяти, той не друг більшовицької влади». Хліба не було також у колгоспників с. Венеславівка Гадяцького р-ну, яким восени видали аванс, а «зараз не дають». 10 лютого 1932 р. колгоспи УСРР виконали річний план на 94,3% (з МТС на 97,3%), відтак «заборгованість» становила 292 тис. т у січні, коли голод охопив сотні колгоспів, вивезли 263 тис. т (45,1% січневого плану), тому решту перенесли на лютий, але виконали лише на 9%. Уповноважені ходили колгоспами, доводили «самозобов'язання колгоспникам про здавання ними лишків хліба». В одному й тому ж районі були колгоспи, які перевиконали плани, інші – виконали на 48–88%, але після повторного обмолоту полови, соломи. 8 березня 1932 р. колгоспники Білоцерківського р-ну скаржилися: «Чи законно це, що людей оставили без куска хліба, жодного хунта зерна, чи можна ж прохарчувати 5 місяців дітей однією картоплею, якої уже нема, день од дня голодних збільшується». Колгоспники сіл Лосятин, Саливонки, Гребінки, Скребиші не одержували хліба з 1 листопада 1931 р., а з господарств «вивезено хліб до одного хунта в хлібозаготівлю». Подібна ситуація склалася весною 1932 р. в колгоспах Решетилівського р-ну, у яких вивезли й насіння, Лебединського, Павлоградського р-нів. До них доводили кілька «зустрічних планів».

У березні – липні 1932 р. колгоспники масово помирали від виснаження, тифу, безбілкових набряків. 13 травня в артілі ім. Шевченка Новосанжарського р-ну зафіксували 15 випадків голодної

смерті. 27 травня мешканець с. Крехаїв Остерського р-ну М.М.Тавлуй розпочав свого листа до Г.І.Петровського словами: «Я хочу жити, но не можна, умираю з голоду». Він говорив про «настоящу голодовку», коли «много убивають себе і мруть з голоду», а «тиф голодний» довершував пекельну справу. Помирали кілька «здорових» і «много дітей і старих». Селянин дійшов сумного висновку: «а може так надо». В артілі «Більшовик» Новогеоргіївського р-ну колгоспники помирали від голоду, бо «одержували 300 г на себе та на утриманців по 100 г хліба». 10 червня 1932 р. Г.І.Петровський у листі до Й.Сталіна зізнався про голод, який стався внаслідок хлібозаготівлі, а В.Я.Чубар конкретизував ситуацію: назвав мінімум 100 «важких» районів, охоплених масовим голодом, початок голодування – у грудні 1931 р., а з «березня – квітня недоїдаючих, голодаючих, опухлих і помираючих з голоду у кожному селі траплялося уже десятки і сотні». На початку липня лише в Харківській обл. голод охопив 25 районів (майже третину) та 222 села. Зустрічні плани і соцзмагання завершились штучним голодом, на що звертав увагу Г.І.Петровський у листі до Й.Сталіна. 25 липня 1932 р. 63 жителі с. Томашпілка Томашпільського р-ну Вінницької обл. покинули колгосп через «абсолютний голод» весною 1932 р., тому що з нього вивезли все наявне зерно. Наслідки тривалого голодування на початку жнив переживали колгоспники Жашківського р-ну, які й у березні мали «випадки масового голодування».

Хлібозаготівлі з валового збору 9,1 млн т 1932 р. супроводжувалися системним застосуванням карально-репресивних заходів проти колгоспів та колгоспників. Вони мали виразні ознаки Голодомору, а влада не врахувала сумні уроки першого півріччя. Заготівельний річний план колгоспів у 1932/33 р. становив 4,3 млн т, тобто 47,3% валового збору. За першу п'ятиденку серпня колгоспи здали 452 тис. т зерна, трохи більше половини місячного плану. 25 вересня вивезли 670 тис. т, а наприкінці жовтня Україна виконала 45% річного плану – близько 2 млн т (у 1931 р. 75% плану). Артіль «Граніт» с. В. Солонці Новосанжарського р-ну Харківської обл. зібрала 4042 ц, а райвиконком встановив план здачі зерна 3295 ц, тому колгоспники не отримали хліба, поля не засіяли, худоба і люди були приречені на голодну смерть. Вважалося злочином, якщо правління видавало аванс на трудодні – 50% намолоченого зерна, а не «законних» 10–15%. Колгоспники Лебединського р-ну Харківщини у жнива 1932 р. потерпали від голоду, тому просили і вимагали: «Потрібні негайні заходи, откинути ту думку, що на селі все благополучно, немає голоду, не пухнуть люди». Аванси по 400 г хліба на день «фуражним зерном» не рятували, відтак «в колгоспі люди працювати не бажають, люди, діти, старики голодні, худоба гине, люди стали злі». Весною 1932 р. половина худоби загинула, а решта не могла тягти плуга. В артілі «Заповіт Леніна» Баштанського р-ну Одеської обл. голод розпочався в грудні 1931 р., адже вивезли 2400 пуд. хліба. У жнива колгоспникам не видавали хліб на обід, через те «...багато перестали ходити на роботу та пішли по степу собирать колоски, тому що кожний січас голодний, коли це не повинно бути, тим паче літом при уборці хліба». У вересні, не отримавши хліба в аванс, колгоспники виїхали до міст та інших республік за хлібом. Влада пояснювала масовий вихід з колгоспів «куркульською пропагандою», а не голодом та відсутністю хліба в колгоспах.

Діяльність «групи Молотова» (жовтень – листопад), вояж Л.Кагановича (грудень), призначення П.П.Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У в грудні 1932 р. завершилися масовим голодом. 1 листопада Раднарком УСРР виявив «...припинення боротьби за хліб у переважній частині районів України та наявність демобілізаційних настроїв в період засівної кампанії». Він зменшив заготівельний план для колгоспів до 3,5 млн т. Але на той час уже заготовили близько 2 млн т, відтак річний план, що становив 4,3 млн, фактично досяг цифри 5,5 млн т. Влада вважала «скорочення» за поступку, тому вдалася до системних репресій. 9 листопада 1932 р. Наркомюст УСРР зобов'язав суди та прокуратуру рішуче застосовувати «судові репресії» в боротьбі з «розбазарюванням та приховуванням колгоспного хліба». 18 листопада політбюро ЦК КП(б)У нагадало про «вказівку ЦК ВКП(б)», що «виконання плану хлібозаготівлі – першочергове завдання колгоспу, радгоспу, МТС та одноосібників». Політичне рішення означало припинення всякого розподілу хліба в колгоспах до виконання ними річного плану. Політбюро зобов'язало завершити виконання річного завдання колгоспів до 1 січня, а створення «насіннєвих фондів» – до 15 січня, негайно «заборонити будь-які витрати всіх натуральних фондів, створених в колгоспах, що незадовільно виконували план хлібозаготівлі», надати право райвиконкомам перераховувати до хлібозаготівлі «натурфонди» колгоспів. Насіннєві фонди тоді не займали, хоча облвиконкоми мали право їх вилучення. Повністю призупинилася видача натурального авансу в колгоспах, а також вимагали «негайно організувати повернення незаконно розданого хліба і спрямувати його на виконання плану хлібозаготівлі». Розпочалася репресивна акція з повернення «розкраденого у колгоспах хліба», накладання натурального штрафу у вигляді додаткового завдання м'ясозаготівель в

розмірі 15-місячної норми для кожного колгоспу. Голови правлінь, рахівники, комірники, агрономи потрапили під статтю закону від 7 серпня 1932 р. про охорону соціалістичної власності. Колгоспи і села підпали під суцільні більшовицькі погроми. У листопаді – грудні 1932 р. масово повертали зерно, роздане для авансу, а за відсутності хліба штрафували колгоспників шляхом «списування» трудоднів. Їх знімали (до 20%) за неякісно виконану роботу. Лише у 54 колгоспах списали 543 тис. трудоднів, отже, кілька тисяч колгоспників свідомо позбавили хліба.

На початку грудня 1932 р. С.Косіор дозволив вивіз насіння до хлібозаготівлі. 28 грудня П.Постишев повідомив Й.Сталіна про недостатньо ефективне використання режиму «чорних дощок» для колгоспів на Дніпропетровщині, а також про «вагання» щодо вивезення насіння на елеватори. «Я ребром поставив перед тт. Косіором і Строгановим питання про негайне і безапеляційне вивезення до плану хлібозаготівлі всі фонди, у т. ч. і насіннєві». Занесення колгоспу на «чорну дошку» означало соціальну та продовольчу ізоляцію колгоспників та членів їхніх родин. Заборонили видачу хліба для громадського харчування в колгоспах.

На початку січня 1933 р. райони звітували про вивезення колгоспами половини або повністю насіння до елеваторів. Одночасно відбувалися і заготівлі хліба, тому діяла система масового та одночасного позбавлення колгоспів головного ресурсу фізичного виживання. 9 січня 1933 р. колгоспи Харківської обл. виконали 91% річного плану, а внаслідок «натиску на колгоспи і вивозу так званих насіннєвих фондів» показники покращились, але погіршилась продовольча ситуація. На той час повністю виконали план колгоспи 15 районів, більш як на 95% – 10 районів, від 90 до 95% – 8 районів, від 80 до 90% 21 район. Однак були райони з виконанням «колгоспним сектором» на 60–79%, а це означало продовження дії каральнo-репресивних санкцій (чорні дошки, повернення натуральних авансів тощо). У лютому 1933 р. колгоспники скаржилися на заборону та списання авансів, видачу хліба на трудодні. На лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У С.В.Косіор наголосив, що в Одеській обл. з колгоспниками не розрахувалися 88%, у Дніпропетровській 94,8%, в Харківській 81,6%, на Вінниччині 69% колгоспів. Отже, без хліба залишили від 70 до 95% колгоспників, а це в 1933/34 р. –близько 20 млн осіб. Особливо потерпали непрацюючі – діти, люди похилого віку, тимчасово непрацездатні. Вони не мали трудоднів і права на так зване громадське харчування, бо не працювали. 14 січня на чорну дошку занесли 25 колгоспів Харківської обл., щоб «зламати саботаж хлібозаготівлі», а насправді прирекли селян на голодну смерть. 15 березня С.Косіор інформував ЦК ВКП(б) про те, що «значну частину голодуючих становлять також колгоспники, хоча і виробили багато трудоднів, але отримали на руки дуже мало хліба». Цинічним і зухвалим виявився його висновок про те, що «голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму», позаяк «незадовільна підготовка до сівби» відбувалася у «неблагонадійних районах». Його не турбувало, що виснажені голодом колгоспники не мали сили пересуватися, а тим паче працювати. Влада називала їх ледарями, які виробили мало трудоднів, але колгоспи не видали «на руки» й дещиці заробленого зерна. Голодні колгоспники в березні 1933 р. їли дохлих коней, котів, собак, шкіру худоби, а також вдавалися до людожерства і трупоїдства. 16 квітня 1933 р. секретар Вінницького обкому КП(б)У В.І.Чернявський *(див. Чернявський В.І.)* інформував С.Косіора про масову смертність селян у 37 районах, про збільшення випадків людоїдства, про те, що більшість хат зачинена – «селяни лежать покотом і ні до якої праці за своїм фізичним станом непридатні». За 1932/33 р. в області загинуло 100 тис. коней від голоду і холоду, фізичного виснаження. 17 травня облздрав Вінницької обл. повідомив про виявлення 13 тис. сімей колгоспників, які потерпали від голоду. На початку червня 1933 р. у Балакліївському р-ні «найбільш ураженими продтруднощами» виявилося 39 колгоспів, а 24 у «відносно задовільному продстановищі». Село Чепишки, яке мало 500 дворів, перетворилося на пустелю, ранком «диму з груб не видно», за березень-травень померло більше 300 осіб, з яких 95% колгоспники. У с. Вовчий Яр щодня помирали від 8 до 12 колгоспників, а за півтора місяці загинуло 2500 осіб. В Новосанжарському р-ні половина колгоспників зовсім не мала продуктів харчування, а в Красноградському р-ні від голоду потерпали 103 колгоспи. У с. Петрівка із 295 спроможних до роботи колгоспників артілі «Серп і Молот» у поле виходили 35, решта лежали опухлими і виснаженими. У колгоспі ім. Ворошилова щодня помирали 2–3 особи. В с. Ульянівка 50% колгоспників лежали опухлими, 70 осіб померли. Від голоду гинули й ударники з 640–700 трудоднями, і «ледарі» з 70 трудоднями. Сумною і трагічною була статистика смертності українських селян, яких насильно загнали до колгоспів. Вони опинилися між «Серпом» і «Молотом», а названі іменами більшовиків артілі стали для колгоспників братськими могилами імені Сталіна, Молотова, Кагановича, Косіора, Постишева, Петровського, Калініна, Балицького.

В умовах масового Голодомору, коли мільйони колгоспників помирали, партійно-радянські органи влади продовжували виконувати річний план та організовувати наступну заготівельну кампанію в колгоспах. 20 січня 1933 р. союзне керівництво скасувало договірну (контрактаційну) систему хлібозаготівлі і встановило «тверді завдання, що мають силу податку». Встановлювалися норми здавання для колгоспів – 3,1 ц з МТС і 2,5 ц без їх послуг, а також календарні строки виконання. На серпень – вересень припадало 65%, липень і жовтень 5% обсягу. 28 лютого РНК УСРР визначив регіони, які повинні були здати державі 35% річного завдання у серпні, 25% у вересні, а протягом наступних місяців решту. 6 листопада 1933 р. колгоспи УСРР виконали натуральну повинність на 101% – 3,7 млн т. Отже, заготівлі склали 22% валового збору колгоспів. Однак існували й «відстаючі колгоспи» (743) у трьох областях (Київська, Чернігівська, Донецька), а також тривала «боротьба з класово-ворожими куркульськими недобитками». Методи хлібозаготівлі зберегли, але застосовували локально, тому що валовий збір 1933 р. майже у 2 рази перевищив показники 1932 р., а річний план зменшили. У 1934/35 р. Вінницький обком КП(б)У виявив у 3346 колгоспах видачу хліба на трудодень від 0,5 до 1,5 кг, що нібито спричинило чергові «продтруднощі». Насправді ж причиною невиконання планів був голод, опухання колгоспників у 57% колгоспах. Хлібозаготівлі були формою масового і негайного позбавлення хліба колгоспів і колгоспників, а не формою дбайливого ставлення держави до селян. Жоден державно-господарський орган не займався системним забезпеченням колгоспників, натомість вигадав «чорні дошки», соціальні резервації, які стали зброєю масового фізичного винищення селян.

Л-ра і джерела: XI з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт. – Х., 1930. – С. 270; Недорід, хлібозаготівлі та чергові завдання розвитку сільського господарства. Цифрові матеріали до доповіді на пленумі ЦК КП(б)У 1 листопада 1928 року. – Х., 1928. – С. 6; ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 14. – Спр. 102. – Арк. 15; Ф. 4402. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 6–9; Спр. 222. – Арк. 21; Спр. 203. – Арк. 29; Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 109. – Арк. 19; Спр. 113. – Арк. 138; Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 2785. – Арк. 1; Спр. 1652. – Арк. 3; Спр. 1654. – Арк. 6; Ударними темпами вивершити хлібозаготівлі // Більшовик України. – 1931. – № 21–22. – С. 4; Хлібоздача і хлібозаготівлі на Україні // Більшовик України. – 1934. – № 8–9. – С. 1–6; Вісті ВУЦВК. – 1933. – 20 січня, 28 лютого; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 338, 343, 351–352, 365–366, 371, 423, 428, 435, 470–473, 498, 521, 537, 545, 548, 550, 577, 599, 607; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 252, 322, 520, 532–533; Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 206–207, 227; Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 249, 305, 461–463; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 453; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 304.

ХЛІБОЗАГОТІВЛІ в одноосібному секторі – система адміністративно-примусового позбавлення зернових культур селянських господарств; форма державної натуральної повинності в УСРР кінця 1920-х – першої половини 1930-х рр.; свідомі дії державних посадовців з наміром вилучення продовольства. Селяни були основними виробниками хлібних (жито, пшениця), фуражних культур (овес, ячмінь) та харчових (просо, гречка, соняшник) культур, продавали їх кооперації або на ринку протягом 1921–1928 рр. Товарність зернового господарства, тобто вивіз хліба на ринок, становила 25–30% його валового збору. Традиційно селянин формував хлібофуражний баланс, дотримувався усталених норм внутрішнього споживання за трьома класичними витратними статтями: харчування сім'ї з розрахунку 16 пуд. на особу (їдця), виділення зерна на насіння, на утримання худоби, птиці. Зазвичай спрямовував дві третини або три чверті зерна. У сприятливі роки непу товарність зернового клину приватного сектору не перевищувала 25% гуртового збору. Порушення господарсько-економічних пропорцій негативно впливало на структуру хлібофуражного балансу і завершувалося занепадом окремих галузей сільського господарського виробництва. Норми споживання були функціональним барометром сталості сімейно-трудової організації селянського двору, своєрідним кодексом, якого господар не порушував.

Курс більшовиків на індустріалізацію вимагав імпортного промислового обладнання та валюти, а з іншого боку продовольчого забезпечення новобудов першої п'ятирічки. Наприкінці 1920-х рр. уряд СРСР експортував понад 5 млн т зерна. Значно виросло внутрішнє споживання хліба, але його пропозиція не відповідала стрімкому попиту. Для нормованого та пріоритетного постачання хлібом міського населення у 1929 р. запровадили карткове забезпечення *(див. Карткова система)*. Економічно обґрунтована товарність зернового господарства, що не відповідала попиту, разом з іншими факторами (низькі заготівельні ціни, поширення чуток про війну з «імперіалістичними країнами», обмежений зерновий ринок) призвели до «кризи хлібозаготівлі». За десять років більшовицьких аграрних перетворень (1917–1927) відбулася деградація зернового господарства – через ліквідацію поміщицького землеволодіння, яке давало 35% товарної маси хліба, обмеження та поступове

витіснення селянського фермерського господарства, негативний вплив недороду 1921–1922 рр., 1924 р. і 1928 р. на збір зернових.

У грудня 1927 р. – січні 1928 р. політичне керівництво СРСР в особі Й.Сталіна, В.Молотова, А.Мікояна вирішило повернутися до продрозверстки. 3–7 січня 1928 р. за їхніми особистими вказівками та рішенням політбюро ЦК ВКП(б) започаткували систему адміністративно-репресивних методів і форм проведення хлібозаготівлі в селянському секторі, що мали назву «січневих заходів» та «надзвичайних заходів», а саме: огляд селянських дворів з вимогою здавати лишки хліба, занесення на чорну дошку «злісних утримувачів хліба», «примушення до вивозу на зсипні пункти», застосування статті 127 КК УСРР, конфіскація зерна, майна, штраф, позбавлення волі. У серпні 1928 р. «надзвичайні заходи» скасували, але насаджували «заходи економічного порядку»: стягнення єдиного сільгоспподатку, самообкладання, негайне повернення позик, повний збір кооперативного паю, заборону продажу товарів у кооперації, вилучення мірчука з приватних млинів. Хлібозаготівлі першої половини 1928 р. продемонстрували функціонування комбінованої системи адміністративно-репресивних та фінансово-економічних методів їх «стимулювання».

Основними організаційно-адміністративними формами заготівлі хліба в одноосібному секторі були: «план до двору», «тверде завдання», «експертне стягнення». Вони діяли в 1929–1933 рр. і вважалися обов'язковою натуральною повинністю селян. Вилучення зерна відбувалося також шляхом обшуку, виявлення сховищ, накладання штрафу, самозобов'язання щодо забезпечення колгоспів насінням. На одноосібний сектор припало у 1929 р. 92%, у 1930 р. 58,4%, у 1931 р. 28,5%, у 1932 р. 16,5%, у 1933 р. 1,6% усієї площі зернових культур в УСРР. Приватні селянські господарства мали у 1929 р. 93,2%, у 1930 р. 59,4%, у 1931 р. 32,3%, у 1932 р. 17%, у 1933 р. 12% гуртового збору хліба. Зменшення їх питомої ваги відбувалося через усуспільнення господарств, тобто об'єднання в колгоспи. Восени 1932 р. комуни, тсози, артілі колективізували 70% селянських дворів, яких у 1929 р. було 5,2 млн.

У 1929 – 1931 рр. діяла система контрактації, тобто договірна, яка формально збереглася до лютого 1933 р. Однак її не дотримувались хлібозаготівельні бригади. Селянин укладав угоду з кооперацією, інколи з сільською радою на продаж певної кількості зерна, зобов'язуючись засіяти частину поля під озимину та яровину *(див. Контрактанти)*. Він отримував аванс (насінням або грішми). Одночасно в 1928/29 р. діяли «надзвичайні заходи» хлібозаготівлі, тобто продрозкладка з використанням репресій (штраф, суди, конфіскація). Заготівлі по-сталінськи супроводжувалися голодом у південних районах. «Продовольчі труднощі» спостерігалися навіть весною 1930 р. ДПУ УСРР повідомляло тоді про відсутність хліба у 5 тис. господарств Міловського р-ну Старобільської округи. Села охопили жіночі волинки з вимогами: «Дайте хліба!». Селяни с. Панівці Копайгородського р-ну Вінницької округи висловлювалися категорично і рішуче: «Радянська влада нас давить. Якщо цього року вона спробує знову проводити хлібозаготівлю, то ми, бідняки, не допустимо, щоб не голодувати». 26 червня 1930 р. ДПУ УСРР повідомила ОДПУ СРСР: «В окремих селах різних районів Старобільської, Ізюмської, Криворізької, Миколаївської, Херсонської округ продовольчі труднощі набирають гострих форм голодовок». Селяни вживали лободу, цвіт акації, жолуді. У с. Чернін Пулинського р-ну Київської округи не мали хліба та харчів 250 бідняцьких господарств, у с. Велика Комишуваха Петровського р-ну Ізюмської округи «біля 600 господарств не мають хліба», у с. Целіково Білокуракинського р-ну «голодає до 50% населення». Селяни, яких влада поділила на «бідняків», «середняків», «заможних», голодували, тому що «були зачеплені хлібозаготівлями». Одночасне проведення масової колективізації і примусової хлібозаготівлі, особливо недорідного 1929 р., призвело до голоду в селянських родинах південно-східних округ восени 1929 р. та зимою – весною 1930 р.

У 1930 р. валовий збір зернових в УСРР виявився на 5,3 млн т вищим від попереднього року, але в одноосібному секторі зменшився на 3,1 млн т. Однак влада розглядала його «основним утримувачем» хліба та головним «контрагентом». Із 7,8 млн т річного хлібозаготівельного плану 1930/31 р. «індуси», тобто селяни індивідуального сектору, мали здати державі 4,3 млн т (55,1%). На 1 червня 1931 р. реально заготовили 58%, з яких більше половини на умовах контрактації *(див. Контрактанти)*. Саме вони перевиконали план на 106,5%. Селяни Лівобережжя і Полісся перевиконали річні плани, а Степу і Правобережжя не виконали державної натуральної повинності. Найбільшу кількість зерна здали в червні – вересні 1930 р. (40%), у жовтні – грудні (55%), у січні – березні 1931 р. (5%), у квітні (0,5%), у травні (1,2%). За липень –вересень 1929 р. досягли виконання половини річного плану, а друга половина 1930 р. дала 95%. Одні села вивозили половину, інші третину. 31 жовтня 1930 р. селяни с. Вільховик виконали 75%, Драбівка 55,4%, Моринці 74,4%, а район 61% завдання.

12 червня 1931 р. Наркомпостачання УСРР встановив принципи хлібозаготівлі і норми здавання

хліба суб'єктами господарювання. Впроваджувався єдиний централізований план заготівлі зернових та бобових культур, а також республіканський, районний та сільський плани за видами культур (жито, пшениця). Контрактантам дозволялася їх заміна: можна було замість жита здавали пшеницею і навпаки. Норма заготівлі не перевищувала 25–30% валового збору в зернових та 12,5 у незернових районах. Для «твердоздавців», які являли собою заможну групу селян, встановлювали окремо план заготівлі. Уряд вимагав від сільрад застосовувати до вищезгаданих господарств «рішучі репресивні заходи адміністративно-судового порядку».

У 1931 р. одноосібники зібрали 5,7 млн т, з яких 1,4 млн т пшениці. За серпень – грудень 1931 р. вони вивезли до державної комори 2,1 млн т хліба, тобто 38% до загального збору зернових. Весною 1932 р., коли хлібозаготівлі припинилися через посівну кампанію, селяни здали близько 1,3 млн т (53%). Однак основний тиск влада спрямувала проти «куркульсько-заможних елементів» села. Їх віднесли до групи «твердоздавців», які в січні 1932 р. вивезли 210 тис. т (92%). Порушення хлібофуражного балансу і норм здавання зерна індивідуальним сектором цілком очевидне. Виконання «плану до двору», який нагадував смертний вирок для селян, супроводжувався репресивними і адміністративними заходами впливу. 27 жовтня 1931 р. Шеметівська сільрада Цебриківського р-ну Одещини позбавила майна, худоби 24 господарів за невиконання натуральних та грошових повинностей. Їх змушували виконувати податок, самообкладання, «тверде завдання», позики, повернення боргів по кредитах. Сільрада визнала їхній соціальний стан – «куркулі» і застосувала проти них репресивні заходи. У звіті сільради зазначалося: «Ткаченко Павло – за соцстаном куркуль. У 1930 р. за невиконання твердого завдання з хлібозаготівлі і м'ясозаготівлі до нього було застосовано закон ВУЦВК. За законом ВУЦВК вилучено і продано: хату, 2 коней, 1 корову, 8 штук овець, 40 вуликів пасіки, 0,5 га винограднику, 1 повозку і с/г реманент». Продавали будівлі, худобу, птицю, майно. Селяни відмовлялися платити непосильні податки і нереальні плани заготівлі хліба, тому підлягали системній конфіскації. Влада не обмежувалася заможними групами, а обирала «твердоздавців» за принципом 4–6% селянських господарств у районі. 25 грудня 1931 р. мешканець с. Анополь Тульчинського р-ну скаржився, що у селі «доводили три рази тверді завдання». Він писав у листі до Г.І.Петровського, що представники райвиконкому «стали нажимать на хлібозаготівлю, проводячи масові подвірні труси хліба в бідняцько-середняцьких господарствах й забираючи в бідноти з 1 га землі по 10–20 фунт. збіжжя, бо більше не було. Такі дії були масові і не лише в умовах с. Анополя, а по всіх селах району». Вони відбувалися скрізь, демонструючи репресивну систему заготівель в одноосібному секторі. Економічно обґрунтовані норми заготівель сільради проігнорували, а натомість висували класові принципи. Забирали все зерно. У січні 1932 р. в селах Сахновщанського р-ну «куркулям» доводили «план до двору» 7 ц з га (здавали 4,4 ц), одноосібникам-контрактантам 8 ц (здали 7,2 ц), тобто майже увесь фактичний врожай. Селянина с. Мачухи Брацлавського р-ну А.Бартка двічі обкладали хлібозаготівельною повинністю, а за невиконання почепили на груди записку: «Я злісний контрактант Бартко Архип, сховав свій хліб в ямі і не хочу його здавати раддержаві». Арештували та водили вулицями села. У с. Комарівка, Пчолине, Степанівка Гайсинського р-ну уповноважений райвиконкому організував воєнізований «загін – летюча ескадрилья», члени якої в усіх 6% забирали весь хліб, крупу, необмолочені снопи, забирали також м'ясо, сало і шкури». Над селянами, які не виконували план до двору, відверто знущалися: тримали роздягненими на морозі, обсмалювали бороди, ставили на коліна, ґвалтували жінок, допитували вагітних. Отже, 6% селян навмисно позбавили їжі. У селянина Г.С.Веремія з с. Черкаські Тишки Липецького р-ну на Харківщині у січні 1932 р. вивезли 60 пуд. зерна з наявних 75 пуд., а згодом довели черговий план – 200 пуд. Свавілля стало нормою хлібозаготівельної політики. 3 лютого 1932 р. селянка с. Смілого Недригайлівського р-ну Сумщини М.А.Вікторова виконала тверде завдання, але отримала чергове. Вона просила порятунку в голови ВУЦВКу Г.І.Петровського: «А тому щиро зі сльозами на очах прохаю вас, батьку нашої України, захистити нас, нещастям і горем убитих, зняти наше господарство з твердого завдання і повернути нам хоч хату, щоб ми не спотикались на вулицях голодні». Селянська родина (чоловік, дружина і четверо дівчат) стали бездомними і жебраками, приреченими на голодну смерть. Подібні випадки траплялися майже у кожному селі, а одноосібники зверталися до Г.І.Петровського зі скаргами та проханням порятунку. 15 лютого 1932 р. селяни с. Рожок Таращанського р-ну просили допомоги і ради, тому що активісти сільради «забирають кури, гуси, качки, овечки, одежу з хати», «не дали й одного снопа», стягнули податок, самообкладання і страховку, внаслідок чого «уже голодуємо 7 місяців і уже поїли усю картоплю». Конфіскація хліба, картоплі та іншого продовольства продовжувалася в березні – квітні. У селянина О.А.Мельниченка с. Білашки Тальнівського р-ну забрали 1210 кг хліба замість 560 кг, а також

картоплю, майно, одяг, стягнули податок, хоча він був середняком. У селян забирали худобу, стягували з кожного двору план із м'ясозаготівлі. У квітні 1932 р. хлібозаготівлі призупинили, але розпочали «мобілізацію» насіння, примушували селян сіяти. На початку червня 1932 р. голод охопив села 130 районів України, про що голова уряду УСРР В.Я.Чубар повідомив Й.Сталіна.

Хлібозаготівельна кампанія з врожаю 1932 р., яка тривала до червня 1933 р., виявилася найжорстокішою у ставленні до селян-одноосібників. Їх вважали технічним придатком державного хлібозаготівельного плану, а основним методом вилучення («викачки») хліба – судову репресію *(див. Судові репресії)*. За першу п'ятиденку жовтня одноосібний сектор виконав 4%, твердоздавці 18,1% річного завдання. 1 листопада 1932 р. Раднарком УСРР визнав «перебіг хлібозаготівлі за жовтень місяць виключно незадовільним» – 22% місячного і 39% річного плану. Зосередження уваги на посівній кампанії у вересні урядовці вважали причиною зменшення темпів заготівель. Насправді Україна вичерпала ресурс, адже зібрала 12,7 млн т (на 5 млн т менше, ніж у 1931 р., та майже на 10 млн т менше 1933 р.). Одноосібний сектор мав із жнив 1932 р. 2,1 млн т зерна. Раднарком встановив остаточний план для одноосібників – 592 тис. т і вимагав його цілковитого виконання до 1 січня 1933 р. План становив 29% від валового збору. Однак твердоздавці, експертники, «виявлені» куркулі отримували подвірні завдання, які у рази перевищували будь-які норми здавання. 9 листопада Наркомюст УСРР дозволив використання судових репресій: «Судові органи повинні вживати сувору та реальну репресію до тих, що злісно ухиляються виконувати зобов'язання з хліба, в першу чергу до твердоздатчиків». Застосування «революційної законності при проведенні хлібозаготівлі» означало відсутність цивілізованої законності і права в українських селах. 11 листопада 1932 р. Раднарком УСРР видав інструкцію «Про організацію хлібозаготівлі в одноосібному секторі», яка започаткувала жорстку систему визиску, реквізицій хліба та конфіскації майна. Приклад сумлінного і швидкого виконання зобов'язань мали показувати одноосібники – члени сільрад, а у випадку невиконання «застосовувати до них репресії, як до злісних нездавачів». Селян примушували негайно здавати зерно, передбачене договором із сільрадою про контрактацію, а в разі продажу ними хліба за «спекулятивними цінами на ринку» їх штрафували в розмірах «ринкової вартості незданого хліба (без звільнення від зобов'язання здати хліб)». Штраф накладали і стягували сільради та уповноважені райвиконкому. Інструкція дозволила позбавляти селян земельних наділів, садиби, виселяти їх поза межі району та області. Це стосувалося й тих, хто ховав хліб у ямах. Судові справи «саботажників» розглядалися протягом 5–8 днів, особливо «злісних куркулів». Із сіл, де селяни не виконували хлібозаготівельні завдання, вивозили промислові товари (гас, сірники, сіль, мило). «Всім одноосібникам, – наголошувалося в інструкції, – що ухиляються від виконання плану хлібозаготівлі треба негайно припинити відпуск промтоварів аж до повного виконання ними хлібозаготівлі». Їх списки висіли в магазинах споживчої кооперації. «Заходи безспірного стягнення» стосувалися податку, самообкладання, страхування, повернення боргів. Принцип «диференційованого підходу» означав створення чергової соціальної резервації для селян – за класовою ознакою. Уже 18 листопада Шульгінська сільрада Старобільського р-ну Донецької обл. оштрафувала селян за невиконання завдань – від 780 до 1635 крб., але не звільнила від заготівлі хліба (4–7 ц з двору). 21 листопада Раднарком УСРР подвоїв суму одноразового податку з селян, які не виконували хлібозаготівельного плану до двору. Його мали стягнути до 31 грудня, відтак фактично всі одноосібники стали «твердоздавцями». 6 грудня 1932 р. РНК УСРР та ЦК КП(б)У впровадили практику «чорних дощок», тобто заборонили торгівлю, кредитування, завезення товарів до шести сіл, а з 11 листопада до 6 грудня вдалися до остаточної ізоляції сіл. Наприкінці січня 1933 р. соціальну ізоляцію поглибила заборона продажу залізничних квитків селянам, які хотіли виїхати в пошуках хліба.

Репресії пришвидшили хлібозаготівлі в одноосібному секторі, але не досягли бажаного ефекту. 1 грудня 1932 р. контрактанти і твердоздавці Київщини здали 38,3 тис. т хліба (66,2 % плану). Однак були райони, у яких одноосібники виконали річні зобов'язання на 127% (Вищедубечнянський, Золотоніський, Радомишльський, Житомирський, Розважівський, Смілянський). Більше половини районів виконали до 80% плану, але були «відсталі» – 11–30%. Саме вони потерпали від репресивних санкцій держави, як і решта селянських дворів – «злісних нездатчиків». 8 грудня секретар ВУЦВК Ю.Войцехівський повідомив, що «зовсім незадовільно виконує свої зобов'язання перед державою одноосібний сектор, який на 15 грудня виконав лише 60% плану». Він пояснив такий «ганебний стан» відсутністю рішучого «удару по саботуванню хлібозаготівлі від куркулів та їхньої агентури – залишків петлюрівщини та махновщини». Листи селян до приймальні ВУЦВКу свідчили про інші обставини. 17 жовтня 1932 р. мешканець с. Триліси Фастівського р-ну М.С.Пилипенко

скаржився: «Озимий хліб сам змолотив і одвіз, а яровий сільська рада весь забрала. Забрано було корову, коня, реманент, картоплі 50 пудів. Вигнали мене з сім'єю проти зими з дітьми з хати. На посів не оставили ні бубочки. Наложили якогось штрафу 200 крб. і за що не знаю». В одному селі одноосібники виконували 76% плану, в іншому 11%, тому і смертність від голоду була різною. Запопадливі комуністи, комсомольці та комнезаможники Валківського р-ну Харківщини, де одноосібники виконали лише 27% плану, запровадили внутрішні «чорні» і «червоні» дошки, тобто списки «саботажників» та «ударників» хлібозаготівлі. Селяни були затиснуті між ними, помирали від голоду. На 4 січня 1933 р. жодна з областей не виконала плану в одноосібному секторі, крім Київської (101%), а твердоздавці – виконали від 23 до 58% плану.

У лютому – березні 1933 р. хлібозаготівлі в одноосібному секторі фактично призупинились, тому що хліб вивезли, настала весняної сівби. Селяни відмовлялися сіяти зернові культури. У с. Гущенці Калинівського р-ну вони заявили: «Хай роблять, що хочуть, навіть хай розберуть мою хату і землю, я однак сіяти не буду, бо не маю насіннєвого матеріалу. Дадуть – посію, а не дадуть, то й не буду, мені все одно, помирати голодною смертю». Відмова селян стала масовим явищем. Вони не мали насіння, фізичних сил, реманенту, робочої худоби, а також бажання – однак заберуть уповноважені та активісти. 13 лютого 1933 р. РНК УСРР прийняв постанову «Про весняний засів в одноосібних господарствах і засипання ними насіння порядком самозобов'язань». Їх змусили засіяти 3,1 млн га, а 1,7 млн т насіння стягнути через «план засипання» шляхом «самозобов'язання». У випадку відмови – позбавляли землі. 20 лютого Харківщина «засипала» лише 36% посівного фонду. Зерно виявляли «за рахунок перевіювання полови, переобмолоту соломи, повернення неправильно розданих авансів, повернення розкраденого хліба та позики». 30 березня 1933 р. Наркомзем УСРР звітував про те, що одноосібники спромоглися виділити половину насіння з власного зерна, хоча в шести областях – від 7,5 до 48%.

Одноосібники у 1933 р. мали 2,6 млн т зернових, а їхня річна повинність становила 394 тис. т. На 6 листопада вони вивезли до державної комори 480 тис. т (122% плану). Для «стимулювання» заготівлі застосовували одноразовий податок, тверде завдання, натуральний штраф, м'ясоподаток. 4 січня 1934 р. мешканка с. Гусаково Звенигородського р-ну О.А.Уляницька повідомила редакцію газети «Колгоспне село» про неправильне стягнення м'ясозаготівлі (30 кг), тоді «...як людина виключена з колгоспу залишається ні індивідуальна і не колгоспна». Для радянської влади колгоспники і одноосібники були виконавцями натурально-грошової повинності, а хлібозаготівлі – системою оперативного вилучення селянського зерна карально-репресивними та адміністративними методами. Для споживачів хліба у містах (армії, ДПУ, міліції, індустріальних робітників, номенклатурних службовців) хлібозаготівлі, навіть в умовах карткової системи, мали ознаки державної турботи, для селян – діаметрально протилежні, тому що влада свідомо позбавляла їх хліба, харчів, майна, яке було власністю фізичних осіб – господарів селянського двору.

Л-ра і джерела: ЦДАВО України. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 554. – Арк. 26; Оп. 2. – Спр. 527. – Арк. 55; Ф. 539. – Оп. 10. – Спр. 464. – Арк. 275; Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 1644. – Арк. 97; Спр. 429. – Арк. 275; Спр. 1652. – Арк. 3; Спр. 1654. – Арк. 4, 7; Спр. 1665. – Арк. 30, 129; Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 2785. – Арк. 43; Ф. 4402. – Оп. 1. – Спр. 222. – Арк. 21; Спр. 225. – Арк. 6–9; Комуніст. – 1932. – 3 жовтня; Вісті ВУЦВК. – 1933. – 4 січня, 15 лютого, 5 квітня; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 342, 371, 394, 397, 413, 537, 546–547, 563–564, 571, 611; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1929–1940 рр. Зб. док. і матер. – К., 2013. – С. 240; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. Кн. 1. 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2011. – С. 228–331.

ХЛІБОЗАГОТІВЛІ хліба в радгоспах – система державної закупівлі зернових культур спеціалізованими господарськими об'єднаннями. Радгоспи діяли на землях державного резерву, організаційно вирізнялися від колгоспів, а робітники отримували зарплату, входили до професійних спілок. Для організаційно-господарського становлення радгоспів у Криворізькій, Херсонській, Миколаївській округах у квітні-грудні 1929 р. виділили 70 тис. га придатної землі. 28 жовтня 1929 р. Наркомзем УСРР збільшив площу радгоспів на 100 тис. га. Вони підпорядковувались Державному об'єднанню зернових радянських господарств СРСР («Зернотрест»). Українське об'єднання радянських господарств (Укррадгоспоб'єднання) передало «Зернотресту» 124 тис. га землі в Одеській, Херсонській, Миколаївській, Дніпропетровській округах. До 21 грудня у його підпорядкування перейшли землі Миколаївського і Новоодеського районів з 35 селами. Наркомзем справ УСРР здійснював «систематичний догляд роботи радгоспів», особливо під час сівби, яку у вересні 1930 р. визнав незадовільною, навіть у «загрозливому стані» – 23% плану. Восени 1930 р. в УСРР діяли 11 радгоспних трестів, які мали 644 тис. га ріллі. У 1929–1933 рр. збір зернових у радгоспах УСРР збільшився у 5 разів: 0,5 млн у 1929 р., 1 млн у 1930 р., 1,3 млн у 1931 р., 2,6 млн т у 1933 р. З вало-

вого збору 1929 р. радгоспи вивезли 33 млн пудів, що становило 11% до загального обсягу заготовленого хліба. У 1930/31 р. радгоспи продали державним заготівельним організаціям 4240 тис. т зернових хлібних культур – 6,2% хлібозаготівельного завдання УСРР та 39% власного збору. 8 вересня 1930 р. комісія політбюро ЦК ВКП(б) з питань хлібозаготівлі визнала «незадовільною роботу «Зернотресту» і «Союзцукру» із здавання хліба, що знаходиться у підпорядкованих ним радгоспам». Їх вважали не лише зразковими державними господарствами, а й вимагали «бути зразковими здавальниками» хліба. «Зернотрест» як державне об'єднання зернових радгоспів був власником вирощеного в Україні зерна, тому очолював заготівельну кампанію і персонально відповідав за її проведення. У 1930/31 р. радгоспи України перевиконали річне завдання на 21 тис. т (4,9%). Хлібозаготівельний план радгоспів був єдиним, безпосередньо входив до республіканського плану, не мав адміністративно-територіальної градації. А власником заготівельного хліба був «Союзхліб», до комори та елеваторів якого з України у липні 1930 р. – червні 1931 р. надійшло 2,4 млн жита, 2,8 млн пшениці, 0,5 млн вівса, 1,3 млн ячменю, 0,1 млн кукурудзи, 0,3 млн т інших зернових культур *(див. «Союзхліб»)*. Загальний план для радгоспів «Зернотресту» з врожаю 1931 р. встановив Наркомпостач СРСР – 160 млн пуд. зернових культур. 3 квітня 1931 р. він доручив «Союзхлібу» і «Зернотресту» протягом 3-х днів укласти генеральний договір на поставку хліба. Кожному радгоспу встановлювали обсяг зерна із зазначенням терміну здавання. В угодах (генеральній та локальній) передбачалася фіксована державна ціна з урахуванням якості зерна та відповідних накидок, а також план організації приймальних пунктів хліба, будівництва окремих елеваторів для зернорадгоспів. У першу чергу вивозили зерно радгоспів, віддалених від залізниць і портів на 100 км. У 1932 р. передбачалося спорудження спеціальної залізничної колії для вивозу хліба радгоспів з «глибинних пунктів», тобто віддалених від центру. «Союзхліб» здійснював безпосередню заготівлю хліба від радгоспів та колгоспів з МТС, приймав хліб від сільгоспкооперації. В апараті «Союзхліба» створювали «спеціальний кадр інспекторів – уповноважених з організації здавання хліба радгоспами та МТС на час заготівельної кампанії». Фінансування заготівлі здійснював Держбанк через систему «Союзхліба». За виконання річного плану відповідав персонально директор радгоспу.

Річний план хлібозаготівлі 1931/32 р. був орієнтований на посівну площу радгоспів України (понад 1 млн га), тому становив 37 млн пуд. 29 червня 1931 р. А.Мікоян запропонував Й.Сталіну поставити на голосування політбюро заготівельний план для України – 520 млн пуд. (8,3 млн т). Для радгоспів він становив 0,5 млн т, норма внутрішнього споживання – 220 кг на особу протягом року. У серпні 1931 р. радгоспи виконали 18,3% річного плану, а 25 листопада вони дали 59,3% – 318 тис. ц зерна. Наприкінці вересня 1931 р. радгоспи вивезли 87% жита і 39% планового обсягу пшениці. Однак темпи й обсяги заготівель хліба радгоспами України не влаштовували союзний уряд. 9 листопада 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) отримало інформацію від спеціальної комісії ЦК ВКП(б) про те, що хлібозаготівлі «...переважної більшості радгоспів всіх систем характеризуються злочинною безгосподарністю, внаслідок чого у радгоспах України і Криму мають місце невиправдано великі втрати при збиранні, обмолоті і перевезенні, порча зерна, відсутність охорони і розкрадання зерна, залишки на полях зерна як необмолоченого, так і намолоченого. За відсутності його обліку, розбазарювання зерна на обмін, незаконна роздача зерна місцевим організаціям, марнотратні витрати продовольства на утримання худоби, зарахування у відходи придатного зерна і злочинна його роздача». Вважалося злочином самочинне зменшення планів радгоспоб'єднаннями в УСРР на 190 тис. ц, що призвело до фактичного призупинення відвантажень хліба окремими радгоспами. Для активізації хлібозаготівлі до них відрядили 130 уповноважених ЦК ВКП(б) та КП(б)У, 100 співробітників ДПУ, тому зерно почало надходити «у кількості, яка значно перевищує прогнози об'єднань і трестів»: за четверту п'ятиденку жовтня радгоспи всіх систем здали 685 т, за п'яту – 1691 т, за шосту – 10700 т. Комісія політбюро ЦК ВКП(б) на чолі з заступником наркома постачання СРСР М.І.Хлоплянкіним *(див. Хлоплянкін М.І.)* перевірила 62 радгоспи та ухвалила остаточний план заготівель зерна. Він був орієнтований на підвищену на 15%, врожайність, водночас комісією було знято з фуражного забезпечення всю худобу, яка належала робітничій кооперації, визначено норми утримання робочих коней в усіх радгоспах – 7 ц, корів – 6 ц, для телят – 1 ц, для свиней (маток) – 5 ц, але норми забезпечення хлібом робітників зменшено до 600 г, а для «населення радгоспів» на 20%. До завершення хлібозаготівлі в радгоспах залишалися уповноважені ЦК КП(б)У, які перевіряли «здачу хліба решти трестованих радгоспів». Комісія М.І.Хлоплянкіна підвищила заготівельні плани окремих радгоспів: «Азовський» – валовий збір 3643 т, план 6350 т; «Криворізький» – від-

повідно 6600 і 21456 т; «ім. Косіора» – 12162 і 25900 т; «Шахтар» – 23723 т і 24513 т; «Одесько-Миколаївський» – 12386 і 13172 т. На 1 листопада радгоспи не виконали нових завдань, а реально заготовлене ними зерно становило 46–74% валового збору. Керівникам радгоспоб'єднань України оголосили догану, окремих звільнили з посад. Кадровими питаннями займався особисто П.П.Постишев. 20 листопада 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) визнало витрати радгоспів такими, що перевищували встановлені норми, «кримінально-карним злочином». Одночасно в кожному радгоспі з'явилася посада спеціального контролера Наркомзему СРСР, який щоденно наглядав за виконанням радгоспами норм витрат продовольства та «зобов'язань перед державою». Станом на 16 січня 1932 р. радгоспи виконали 71,3% річного плану – 393 тис. т, а 16 лютого радгоспи Вінницького, Київського і Харківського цукротрестів, які належали до Радгоспоб'єднань УСРР, 68% річного плану – 183 тис. т, а разом з радгоспами «Союзцукру» 74,4% – 398 тис. т. 28 грудня 1931 р. Наркомпостач СРСР вніс зміни до річного плану заготівель в радгоспах Середньої Волги, навіть допускав «полегшення плану радгоспів» за рахунок навантаження колгоспів та одноосібників, тому відбулося коригування «загальносоюзного плану» – 2,1 млн т. Радгоспи не виконали річного плану 1931/32 р., але робітники уникли масового голоду восени 1931 р. та зимою – весною 1932 р.

На початку липня 1932 р. радгоспи в Україні отримали 209 тис. т насіння і продовольчого зерна для проведення жнив, догляду за цукровими буряками. Жнива затягнулися через відсутність належної техніки: планували зібрати комбайнами 70% площі, а зібрали 10%. Решту зернових скошували примітивним реманентом, відтак запрошували до участі селян і колгоспників. Вони вимагали фіксованої натуроплати – 5 пуд., тому що «за гроші ми купити не зможемо». В окремих радгоспах зібрали 48450 ц хліба, а здали державі 36326 ц, тому сподівання на оплату зерном були сумнівними. Виконання радгоспами 1932 р. плану заготівель хліба не додало оптимізму – 13,2%. Хоча в Одеській обл. 52,1%, Дніпропетровській 23%, в решті областей – від 1,1 до 8,8%. Річний план виконали на 10%. Він був нереальним від самого початку жнив, а 10 серпня його знову суттєво збільшили. Для 28 радгоспів в УСРР єдиний річний план становив 2,5 млн т. Його переглядали 4 рази «за додаткових вказівок з Москви». Загальний валовий збір радгоспів в УСРР у серпні 1932 р. склав 2,7 млн т, але комісія М.І.Хлоплянкіна збільшила його до 3,2 млн т. «Товарні лишки» сягнули максимум 1,6–1,7 млн т. Фактично порушувався хлібофуражний баланс, хоча радгоспи спеціалізувалися на вирощенні зерна, не мали тваринницьких ферм, але робітники, крім зарплати, сподівалися на оплату зерном. У жовтні 1932 р. радгоспи здали державі 308 тис. т зерна, а на 1 січня 1933 р. виконали 86% річного плану, у Київській обл. – 101%. 21 грудня 1932 р. Раднарком УСРР та ЦК КП(б)У «за злочинний зрив завдання партії і уряду з хлібоздавання» постановили «виключити з партії, заарештувати і віддати до суду» п'ятьох директорів зернорадгоспів, а 5 січня 1933 р. ще трьох. Інших попередили, що «в разі незабезпечення ними безумовного виконання річного плану хлібоздавання до них буде вжито найсуворіших заходів партійного і державного впливу». У лютому 1933 р. радгоспи здали державі 308 тис. т зерна (річний план становив 483 тис. т), відтак виконано 64% плану. Заготівлі радгоспів з врожаю 1932 р. становили 22% їх валового збору зернових, у жовтні 1933 р. 25%, але із валового збору 2,6 млн т, тобто на 1,2 млн т більше від попереднього року. У серпні 1933 р. радгоспи «відставали з виконанням серпневого завдання» – 46% плану. Однак не всі мали однакові темпи та обсяги його виконання. Радгоспи системи Наркомату соціального забезпечення УСРР наприкінці липня виконали 22%, а на 20 серпня від 37 до 68%. Однак у жнива 1933 р., судячи з розпорядження наркома землеробства УСРР О.В.Одинцова від 9 серпня, з'явилися «дефіцитні по хлібу радгоспи». Нестача зерна – наслідок його масового вилучення, тому 52 тис. ц державі мали відшкодувати інші радгоспи шляхом збільшення надпланових завдань. Кращий урожай дозволяв «внутрітрестове перекидання хліба» з міцних радгоспів до «дефіцитних», а інколи і за рахунок колгоспів, але останнім заборонялося здійснювати подібні операції. В окремих радгоспах траплялися випадки голодування, але масового голоду з катастрофічними соціально-демографічними наслідками та морально-психологічними аномаліями не було виявлено. Їх не фіксували органи ДПУ УСРР, бригади Наркомохоронздоров'я УСРР, а серед листів-скарг на ім'я Г.І.Петровського, Й.Сталіна, М.І.Калініна про допомогу майже відсутні згадки радгоспів. Їхні робітники отримували зарплату, харчове забезпечення під час сезонних робіт, а питома вага вилучень не руйнувала хлібофуражного балансу господарств. Їх вважали «зразковими», тому дбали про збереження належного іміджу. На них не поширювалися соціально-комунікативні обмеження, яким підлягали колгоспники та селяни-одноосібники (заборона продажу залізничних білетів). До радгоспів не застосовували режиму «чорних дощок» *(див. Чорні дошки)*, а робітники не виконували індивідуальних завдань – «плану до двору».

Л-ра і джерела: Комуніст. – 1932. – 22 грудня; Вісті ВУЦВК. – 1933. – 4, 6 січня; ЦДАВО України. – Ф. 4402. – Оп. 1. – Спр. 222. – Арк. 4. – 20; Спр. 225. – Арк. 6–9; Ф. 539. – Оп. 10. – Спр. 464. – Арк. 275; Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 1652. – Арк. 3; Спр. 1654. – Арк. 3,7; Спр. 1665. – Арк. 2, 17, 30, 152; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2011. – С. 277, 379, 443, 448, 457, 481, 491, 595, 606, 609; Том 1. Кн. 2. – М., 2011. – С. 8, 11; ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 14. – Спр. 355. – Арк. 2, 10; Спр. 415. – Арк. 14; Оп. 10. – Спр. 615. – Арк. 54, 108; Оп. 11. – Спр. 1067. – Арк. 29, 41; Оп. 13. – Спр. 66. – Арк. 57, 252; Спр. 83. – Арк. 1; Спр. 1136. – Арк. 2; Ф. 4402. – Оп. 1. – Спр. 203. – Арк. 20.

ХЛІБНІ буксирні газети – щоденні інформаційні бюлетені в колгоспах, які висвітлювали проведення хлібозаготівлі. Вони з'явилися наприкінці грудня 1931 – початку січня 1932 рр.. Їх поява викликана «всеукраїнським рейдом завершення хлібоздавання», до якого долучилися робітничі, сільські кореспонденти, районна і колгоспна преса. Об'єднавшись у Х. б. г., займалися «самоперевіркою врожаю», тобто виявляли приховане зерно і висвітлювали це у стінних газетах, листівках. 18 січня 1932 р. інспектори Укрколгоспцентру під час республіканської радіонаради з хлібозаготівлі повідомляли про те, що у Генічеському р-ні «кожний колгосп організував щоденні хлібні буксирні газети». Запропонований і впроваджений ними метод «самоперевірки» наявного і прихованого зерна сприяв виконанню річних завдань, викривав «куркульські тенденції», «самоплив у хлібозаготівлі». Спільний похід робсількорів з «широкою громадськістю колгоспів» коморами, токами завершувався викриттям та вилученням прихованого хліба, частіше насіння.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 46.

ХЛІБОФУРАЖНИЙ баланс – поняття і явище, які стосуються співвідношення витрат зернових культур на харчування селян, утримання худоби та сівбу згідно з агротехнічними нормами; структурно-споживчий розподіл гуртового збору зерна. У 1923–1929 рр. для споживання зернових культур сільським населенням витрачали 64,3–81,6% від їх загального збору, а так звані «лишки» становили 8–11%. Товарність зернових, тобто продаж селянами хліба на ринку, залежала від кількох обставин: врожайності, заготівельних і ринкових цін на зерно та промислові товари, ситуативної економічної кон'юнктури. У відносно врожайному 1923/24 р. вона досягла 24,2%, у недорідному 1924/25 р. 12,7, в умовах кризи хлібозаготівлі та локального голоду і нової сталінської системи продрозверстки 1928/29 р. – 7,6%. Порушення споживчої структури Х. б., тобто суб'єктивне чи ситуативне втручання в його еволюційно-господарський розподіл, призводило до занепаду галузей сільського господарства – тваринництва (падіж поголів'я худоби), рільництва (недосів), а також соціальних катастроф – масового голоду тощо. У 1929–1931 рр. державні хлібозаготівельні органи вилучили 36–40% валового збору зернових, що в рази перевищило товарність періоду непу. У 1932 р. через системне позбавлення селян хліба було забрано 52,3% загального збору зернових в Україні, тобто стався колапс Х. б. Весною 1932 р. не досіяли близько 3 млн га ярових культур, а масовий голод уразив третину районів в УСРР. Секція статистики ЦСУ УСРР прогнозувала в 1932 р. біологічний врожай зернових – 19,6 млн т, а внутрішні потреби села 16,9 млн т, тому «лишки» мали становити 2,8 млн т. Внаслідок примусової хлібозаготівлі більше половини зернових вивезли, що означало розбалансування Х. б., занепад сільського господарства, а відтак і масовий голод, катастрофічне зменшення поголів'я худоби. У 1932 р. відбулося скорочення продовольчої групи хлібних культур на 21%, тому ЦСУ УСРР пропонувало зменшити «...в першу чергу норму харчування людності, що минулого року досягла 17,5 пудів на душу населення». Голодна норма становила менше 14 пудів. Облік поголів'я худоби, проведений ЦСУ УСРР у червні 1935 р., зафіксував катастрофічну ситуацію – її зменшення з 5,5 млн у 1928 р. до 0,4 млн у 1934 р. Кількість великої рогатої худоби в 1933 р. досягла 52% від її кількості в 1928 р. Селяни-одноосібники, для яких корова була годувальницею, втратили 1,2 млн корів. Вони здохли від виснаження, використання як тяглової сили в полі, а решта була конфіскована для погашення податків і натуральних повинностей (штраф у вигляді 15-ти місячної норми здавання м'яса). Х. б. виконував функцію споживчо-системного барометра, порушення якого означало загрозу селянам і сільському господарству.

Л-ра і джерела: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С.139; Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 450; ЦДАВО України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 71–73.

ХЛОПЛЯНКІН Михайло Іванович – заступник наркома постачання (1930–1934) та внутрішньої торгівлі СРСР (1934–1937). Народився 1892 р. в с. Лутіно Володимирської губ. Російської імперії. Більшовик з 1914 р. На керівних державних посадах у 1920-х рр., торгпред у Великобританії (1925–1926), голова правління тресту «Союзхліб» (1927–1928), голова виконкому Нижнє-Волзького краю.

Особисто займався організацією хлібозаготівлі, встановлював норми споживання хліба та плани заготівлі зернових у регіонах. 20 серпня 1930 р. вимагав від М.О.Чернова *(див. Чернов М.О.)* збільшення експорту зерна, а його основними експортерами були Україна, Кубань. Із 1,2 млн т пшениці, які мали відвантажити у вересні 1930 р. до портів, Україна вивезла 0,7 млн, тобто 57%, а Кубань 450 тис. т – 34,4%. Нарком постачання СРСР А.І.Мікоян доручив Х. «створити докорінний перелом» у галузі заготівель хліба, м'яса на експорт. 22 вересня Х. дав розпорядження про негайний вивіз у жовтні 2,1 млн т експортного зерна, з яких план для України 810 тис. т. У вересні 1931 р. Х. – уповноважений ЦК ВКП(б) з хлібозаготівлі в районі Середньої Волги. 18 жовтня він доповів про «помилкові розрахунки» М.Хатаєвича *(див. Хатаєвич М.М.)* стосовно плану хлібозаготівлі, пропонував його підвищення для радгоспів. 9 листопада 1931 р. Х. очолив комісію ЦК ВКП(б), яка перевірила радгоспи України, визнав роботу їх переважної частини «злочинно безгосподарною», вказавши на витрати зерна під час жнив, розкрадання, залишки зерна у послідах, збільшення норм споживання хліба робітниками, утримання худоби. Комісія самочинно зменшила норми витрат на 20% і суттєво збільшила плани заготівлі для зернорадгоспів України *(див. Хлібозаготівлі в радгоспах)*, які руйнували хлібофуражні баланси. Х. пропонував винести догану директорам радгоспоб'єднань, зняти з посад за «опортуністичне ставлення до хлібозаготівлі». 20 листопада був на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) під головуванням Й.Сталіна, яке заслухало питання про виконання радгоспами хлібозаготівлі. А 27 листопада з'явилася постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про роботу зернових радгоспів», яка визнала «кримінальним злочином» перевищення встановлених ними норм споживання хліба. Ініціатором такого рішення був Х., який особисто займався хлібозаготівлями радгоспів. Х., як «фахівець з вилучення зерна», входив до складу Комітету товарних фондів і регулювання торгівлі при РПО СРСР (березень 1932 р.), який займався встановленням норм постачання населенню «товарів широкого вжитку». Товарні фонди, ціни, хлібні резерви підлягали особистому контролю Х., який був членом Центральної ревізійної комісії ЦК ВКП(б). Арештований 14 жовтня 1937 р. Розстріляний.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 106, 108, 174, 383, 447; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. Кн. 1. 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2011. – С. 342–344, 347, 504, 520, 524, 598, 606; Т. 1. Кн. 2. – М., 2011. – С. 291–292, 464.

ХОЛОДНИЦЬКИЙ Василь Федорович – український історик, дослідник голоду 1946–1947 рр. в радянській Україні, член Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Народився 6 травня 1952 р. у с. Прилипче Заставнінського р-ну Чернівецької обл. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Чернівецького державного ун-ту (1979). Кандидат історичних наук. Доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного ун-ту ім. Ю.Федьковича (з 1998 р). Учасник міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій, автор праць про голод 1946–1947 рр. та його соціально-демографічні наслідки. Очолював осередок АДПУ на Буковині. Вважає повоєнне лихоліття Голодомором, а 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. Наукові дослідження Голодомору розпочав у 1993 р., опублікував статті: «Буковинський край у Голодоморному вирі 1946–1947 років» (1998), «Голодомор 1946–1947 рр. на території Чернівецької області» (1994), «До питання про дитячу безпритульність в умовах повоєнного голоду» та інші. Учасник теоретично-методичного семінару з державного управління (2013 р.), проведеного зі службовцями Чернівецької обл. Організатор щорічної меморіальної акції «Запали свічку» в Чернівцях. Організатор збору спогадів очевидців повоєнного голоду.

Л-ра і джерела: Холодницький В.Ф. До питання про дитячу безпритульність в умовах повоєнного голоду / Долинська Т.В., Холодницький В.Ф. // Питання стародавньої історії, археології й етнографії. Т. 1. – Чернівці, 2003; Холодницький В.Ф. Боротьба за виживання в умовах голоду 1946–1947 рр. // Матеріали конгресу МАУ. Історія. Зб. наук. статей. Част. 3. – Чернівці, 2005. – С. 234–249; Холодницький В.Ф. Голодомор 1946–1947 рр. на території Чернівецької області // Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні: Матеріали наук. конф., Чернівці, 24 вересня 1993 р. – Чернівці, 1994. – С. 78–87; Холодницький В.Ф. Буковинський край у голодоморному вирі 1946–1947 років // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнар. наук. конф., Київ, 27 травня 1997. Матеріали. – К.–Нью-Йорк, 1998. – С. 142–150; Холодницький В.Ф. Буковина в умовах повоєнної трагедії // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Випуск 13. Спеціальний (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу», Київ, 22 березня 2007 р. – К., 2008. – С. 259–263.

«ХОЛОКОСТ: Энциклопедия» – довідкове енциклопедичне видання з історії геноциду євреїв, перекладене та опубліковане російською мовою в 2005 р. Автор передмови та науковий редактор У.Лакер, співредактор Ю.Т.Баумель. У передмові до меморіально-довідкового видання У.Лакер зазначив:

«Деякі не хочуть про це знати з політичних міркувань: у багатьох країнах зустрічаються люди, заперечуючи холокост або виправдовують його. Я не маю ілюзій – цих людей не переконають ні факти, ні цифри ні, звичайно, ця енциклопедія». Подібне застереження стосується і ставлення різних людей до Голодомору – геноциду: для переважної більшості людей в Україні – це злочин *(див. Геноцид, Голодомор – геноцид)*, а для ідеологів сталінізму – міф, вигадка «екстремістів». Упорядники енциклопедії холокосту (голокосту) не прагнули переконувати опонентів, а лише інформували світ про злочини нацизму. Зазначено, що термін «холокост», який стосується культового обряду спалення жертв, дещо абстрагує його застосування до масового вбивства євреїв, циган, інших народів у нацистських таборах Європи. Зазвичай правники використовують термін «геноцид» або «шоа» (з івриту). У передмові підкреслюється, що нацисти знищували євреїв з ідеологічних міркувань, а також для звільнення територій, будівель, щоб заселити їх німцями у Східній Європі, свідомо і цілеспрямовано вибудовували механізм масового вбивства. Його чинили айнзатцгрупи. Енциклопедію писали 100 авторів з 11 країн світу, різних за національністю та етнічною приналежністю. Видання розпочинається терміном «Австрія», а в статті висвітлюється національний склад населення з виокремленням відсотка євреїв, мотиви переслідування та депортації, але без зазначення джерел та літератури, яку використовували. Статті «Американський меморіальний музей Холокосту», «Антисемітизм» демонструють увічнення пам'яті жертв геноциду євреїв, висвітлюють особливості політики їх переслідування. Композиційно і структурно-інформативно енциклопедичне видання розкриває історію нацизму (Нацистська політика), злочинну політику (Газові камери, Газові фургони), місця злочину (Краков, Лодзь тощо). Абсолютна більшість статей приурочена висвітленню злочинів проти євреїв, але також є матеріали про представників інших етнічних та соціальних груп, які стали жертвами холокосту.

Л-ра і джерела: Холокост: Энциклопедия / Ред. У.Лакер, соред. Ю.Т.Баумель; Перевод с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия, РОССПЭН, 2005. – 808 с.; Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская Энциклопедия Украины / Ред. И.М.Левитас. – К., 2000. – 224 с.

ХОМЕНКО Арсен Петрович – український демограф, статистик. Народився 27 червня 1891 р. у м.Батурин Чернігівської губ. Освіту здобував у Черкаській гімназії (1901 – 1909), на фізматі (1909 – 1911) та юридичному ф-ті Київського ун-ту. Учасник Першої світової війни (1914 – 1916). Належав до партії українських есерів (боротьбистів), воював у війську Української Народної Республіки. На початку 1920-х рр. співробітник губернського статистичного бюро Харківщини. 31 травня 1922 р. арештовано органами Харківського губернського відділу ДПУ УСРР, але на клопотання керівництва ЦСУ УСРР Х. звільнили. Особисто займався упорядкуванням матеріалів перепису населення 1920 р. Визнав, що «...найбільшою хибою у роботі державної статистики є недостача відомостей про природний рух населення», позаяк повний його облік мали лише 49% округових бюро. Х. першим займався науковою реконструкцією демографічної статистики жертв голоду 1921 – 1923 рр., що виявилося «...новиною не тільки в Україні, але і в цілому Союзі». Він розробив програму вибіркового обстеження селянських господарств із «суто демографічного питання», склав локальну таблицю народжень і смертності, починаючи з 1921 р., відстежив інтенсивність смертності в округах УСРР. У статтях за 1923 – 1925 рр. Х. підкреслює інформаційну обмеженість демографічної статистики, особливо щодо «...кількості населення в сучасному і за минулих років». Упорядковував матеріали міського перепису населення 1923 р., виявив відносний недооблік через недостатнє «реєстрування всіх випадків народжень».

Упродовж другої половині 1920-х рр. співробітник ЦСУ УСРР. У 1926 р. підкреслив причинно-наслідковий зв'язок «...між смертністю українського населення та умовами соціально-гігієнічної обстановки, санітарного побуту і економічних взаємовідносин». Критично оцінив методологічні можливості «так званих загальних і спеціальних коефіцієнтів смертності», закликав демографів обережно ставитись до цієї «недосконалої зброї». Вони мали ефект «сили» смертності за умови сталої кількості наявного населення, а спеціальні коефіцієнти стосувалися рівнів смертності серед різних вікових груп.

Х. системно і послідовно вивчав матеріали всесоюзного перепису населення 17 грудня 1926 р. на території УСРР, упорядкував статистичні довідники, але не ідеалізував першого «демографічного» перепису. Він вважав, що «...за ним дуже важко буде простежити зміни, що утворилися уже за радянських часів, та виявити тенденції, властиві саме нашій добі». Перепис зафіксував загальну кількість населення в УСРР – 28,8 млн, з яких 23,6 млн сільського та 5,2 млн міського. Х нагадав, що «...загальні коефіцієнти народженості, смертності і приросту (відношення абсолютного числа народжених і померлих до круглого числа людності, звичайно 1000) дають змогу тільки зафіксувати загальний ефект процесів, але ніяк не виміряти їхню силу». Не заперечуючи їх, Х. намагався з'ясувати

«конкретні коефіцієнти інтенсивності народжень, смертності, відтак і «природного приросту» для окремих років. Для їх прогнозування і реконструкції «демографічній статистиці доводиться будувати гіпотези», але щоб виявити «закономірність у динаміці явищ», знаходити «...формулу, що найстисліше й найближче відповідає цій закономірності». Критерієм гіпотетичного прогнозу Х. вважав «реальну дійсність», які могли відтворити демографічні переписи населення. У 1927 р. він прогнозував його загальну кількість в УСРР на 1932 р. – 31,6 млн осіб, опираючись на «нашу гіпотезу», яка «...передбачає повільне зменшення темпу зростання населення для ближчих уже років». Наприкінці 1920-х рр. уклав кілька статистичних щорічників і тематичних довідників, які стосувалися національного складу сільського населення в УСРР. Х. ототожнює термін «національність» з «етнографічним складом населення», визнає українців нацією, хоч «... далеко не всі українці об'єднані одною державою».

26 вересня 1928 р. Держплан УСРР доручив Х. виявити основні тенденції розвитку соціально-демографічної ситуації. Він подав аналітичну довідку «Основні демографічні показники для перспективного плану», розробив додаткові матеріали для службового користування («Населення і робоча сила», «Перспективи росту населення і робочих ресурсів України у найближчі п'ять років»). Демограф Х. дійшов сумного висновку: «...плодовитість населення України доволі швидко і цілком систематично падає». Водночас прогнозував щорічний його приріст: у 1930 р. 694 тис., у 1931 р. 692 тис., у 1932 р. 678 тис., у 1937 р. 661 тис. осіб.

У 1929 р., коли в Україні тривав локальний голод і відбувалася примусова колективізація, Х. висловив чергове і послідовне застереження: якщо «...не зростатиме народжуваність, то швидко почне кількість померлих перевищувати кількість народжених, не буде приросту, буде убиток, зменшення людності». Визнав «зменшення абсолютної кількості народжень», яке спостерігалося наприкінці 1929 р. – «небезпечним явищем». Він не приховував факту зменшення кількості народжень у першій половині 1928 р., яка і «далі невпинно відбувається». Врахувавши його відверті застереження, а також політичне минуле, у 1930 р. Х. звільнили з ЦСУ УСРР. Він працював на посаді керівника демографічної групи при соціальній секції економічно-статистичного сектору Держплану УСРР. Діяльність групи за визначенням Х. спрямовувалася «головно московським планом», а тому «...ніяких самостійних зведень, поза московським планом, робіт група не веде, крім розробки матеріалів перепису 1926 р.». 6 липня 1930 р. «комісія з чистки апарату Держплану» виявила, що Х. «...не ізжив остаточно політичних есерівських поглядів, не може керувати роботою демографії, тому що недооцінює політичного значіння цієї роботи». У 1931 – 1935 рр. він працював в Українському державному інституті охорони здоров'я (група С.Томіліна, А.Меркова), формував прогнози руху населення в УСРР.

У 1931 р. Х. опублікував попередні підсумки аналітичних розробок руху населення протягом другої п'ятирічки. Він спростував власний прогноз 1927 р. про 4% щорічного приросту, але писав про «...дуже великий природній приріст людності мало на 2% на рік». Знову застерігав, що «...абсолютна кількість померлих незабаром може перебільшити кількість народжених і тим самим спричинитися до заміни прибільшення на зменшення людності, навіть на рівні стабільності». Спад народжень Х. пояснив «перебудовою побуту» і «тимчасовими труднощами перехідної доби», але водночас попередив владу, що «...послідовний спад народимості може викликати стільки небажаних ускладнень і негативних наслідків в дальшому житті суспільства, навіть і за умов соціалізму, що не можна заперечувати необхідності своєчасно звернути на нього увагу». 4 травня 1932 р. начальник ЦУНГО СРСР В.В.Осинський (*див. Осинський В.В.*) повідомив уряд про зменшення народжень у містах у 2 рази за 1926 – 1931 рр., а в окремих містах «ми маємо замість природного приросту спад», на селі до 25%. Х. попереджав про негативні соціально-демографічні явища значно раніше, а також показав залежність рівнів дитячої смертності від темпів колективізації селянських господарств, відмінності між смертністю на хуторах та у великих селах.

У статті «Людність УСРР у перспективному обчисленні» (1932) Х. виклав власний гіпотетичний прогноз загальної кількості населення на 1937 р. – 35,6 млн осіб, обравши за показних рівень народжувань 1926 р. Його колега Ю.Корчак-Чепурківський (*див. Корчак-Чепурківський Ю.О.*) визнав цю «цифру дуже близькою до дійсного числа народжених у 1937 р.». Цифра 35 млн зустрічається також у матеріалах кримінальної справи начальника УНГО УСРР О.М.Асаткіна (*див. Асаткін О.М.*), звинуваченого у фальсифікації матеріалів перепису 1937 р. Насправді всесоюзний перепис населення 6 січня 1937 р. зафіксував 27,9 млн осіб згідно повідомлень облстатбюро, відтак різниця між гіпотетичним прогнозом Х. та реальним станом сягнула 7,7 млн осіб. Вони є жертвами Голодомору. 27 лютого 1938 р. Х. арештували, а 22 березня 1939 р. розстріляли.

Л-ра і джерела: А.Х. Дані обслідувань становища реєстрування громадського стану на Україні (15-го травня 1923 року) // Статистичний Бюлетень. – 1922. – №21. – С.39;

А.Х. Природній рух сільського населення України (По даних весняного опросу 1923 року) // Там само. – 1923. – №20. – С.26; А.Х. Попередні підсумки природного руху населення України в 1922 – 1923 року // Там само. – 1923. – №22. – С.29 – 30; Хоменко А. К вопросу об эволюции смертности на Украине // Профилактическая медицина. – 1926. – №10. – С.111 – 112; Хоменко А. Перші підсумки демографічного перепису 1926 року // Червоний шлях. – 1927. – №2. – С.135 – 136; Хоменко А. До питання про майбутній темп росту населення України (за матеріалами демографічного відділу ЦСУ України) // Червоний шлях. – 1927. – №7 – 8. – С.187; Хоменко Арсен. Національний склад людності УСРР. Популярний нарис за новітніми статистичними даними. – Х.: ДВУ, 1929. – 69 с.; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України №96. –Х., 1927. – 89 с.; ЦДАВО України. – Ф.337. – Оп.1. – Спр.7478. – Арк.15; А.Х. Про сучасну народженість на Україні // Радянський статистик. – 1929. – 8 лютого; ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.16. – Спр.545. – Арк.10; Хоменко А. Сучасна родимість на Україні // Профілактична медицина. – 1931. – №2. – С.19; Хоменко А. Людність УСРР у перспективному обчисленні // Профілактична медицина. – 1932. – №11/12. – С.47; Хоменко А. Темпи спадання дитячої смертності в УСРР на початку 1-ої п'ятирічки // Профілактична медицина. – 1935. – №8/9. – С.94; Галузевий державний архів СБУ. – Спр. 0-24112. – Арк.170, 382.

«ХОРАЛ Безсмертя» – меморіально-мистецький захід, приурочений пам'яті героїв Небесної сотні, війни за незалежність України у 2014–2018 рр., жертв Голодомору 1932–1933 рр.; концерт-реквієм з Міжнародного циклу «Елітні вечори камерної музики Євгенії Басалаєвої» в рамках Міжнародного фестивалю мистецтв «Діалоги культур». Автор ідеї «Х. Б.», художній керівник і постановник меморіально-музичної композиції – народна артистка України, доктор філософії, професор Національно-музичної академії України імені П.І.Чайковського – Євгенія Басалаєва. Перший, другий і третій «Х. Б.» відбулися 21 листопада 2015, 2016, 2017 р. у Колонному залі імені М.Лисенка Національної філармонії України. Вони стали знаковими подіями в мистецькому житті Києва та країни, набули меморіально-функціонального статусу. Музичні твори українських та європейських композиторів виконували Є.Басалаєва (фортепіано), народна артистка України Ірина Калиновська (орган), Заслужений академічний симфонічний оркестр Національної радіокомпанії України (художній керівник – народний артист України, диригент Володимир Шейко), учасник АТО Олександр Скрябін (скрипка), лауреат міжнародних конкурсів Марія Максакова (мецо-сопрано). Російську оперну співачку особисто запросила до участі Є.Басалаєва. У «Х. Б.» брали участь народна артистка України Раїса Недашківська (художнє слово), хорально-мистецькі колективи України. Традиційно у програмі лунає «Молитва за Україну» М.Лисенка, яка стала символом і гімном меморіальних вечорів «Х. Б.». Їх постановка засвідчує патріотичну і громадянську позицію Є.Басалаєвої. Мистецький благодійний фонд «Київ-Класік» (2002), очолюваний нею, морально, духовно і матеріально підтримував учасників бойових дій на Сході України. Вечори «Х. Б.» відбувалися за сприяння Міністерства культури України, КМДА, Громадського комітету вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні, Національного музею «Меморіал жертв Голодомору», Українського інституту національної пам'яті.

Л-ра і джерела: XXXIII-й концерт «Хорал Безсмертя». Концерт другий «Майдан». Програма. – К., 2016. – 23 с.; https://vechirniykiev.com.ua; www.memory.gov.ua: https: // day.kyiv.ua/uk/article/horal-bezsmertya

ХОРОШУН Федір Семенович – жертва Голодомору на території Старобільської селищної ради Старобільського р-ну Донецької обл. Помер 10 березня 1933 р. від виснаження організму у віці 37 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. – Луганськ, 2008. – С. 625.

«ХРЕСТ» – поема українського поета, політв'язня М.Д.Руденка *(див. Руденко М.Д.)*. Написана на початку 1976 р. в Московському психоневрологічному госпіталі, куди поета насильно помістили органи КДБ СРСР. Вперше поема «Хрест» була опублікована 1977 р. в Канаді, а через 19 років вийшла в перекладі англійською мовою. Вона є першим літературно-епічним твором, у якому висвітлено біль і жах українського села пекельної доби Голодомору. Твір поєднав філософське світосприйняття автора з його поетичним викладом, підняв на поверхню потужний розряд гніву і ненависті до тоталітарного режиму, а з іншого боку став переломним у творчому житті самого поета. Він «не шкодує, ні, що був марксистом», тому що знав теорію і практику вселенських злодіянь, жив з усвідомленням провини за неспроможність висловити протест. Пам'ять про Голодомор та глевкий хліб дитинства поет проніс крізь війну, блокаду і табори Мордовії, не викреслив, а вибухнув у творі з великою художньою силою. Фігурантами поеми, яка постає наче вирок режимові, є «залізний більшовик Мирон», а насправді уповноважений ЦК партії з хлібозаготівлі, запопадливий голова колгоспу – 25-тисячник, окрилений зловтішним прагненням

(«Усіх хохлів до дної ями – Будем, будем бить!»). Цей доленосний заклик переслідував українців в усі часи, навіть у XXI столітті. Діалог Ісуса Христа з більшовиком Мироном демонструє протистояння сил добра і зла, всепереможну місію віри в подолання антилюдяної ідеології. Автор зобразив Ісуса з кобзою, що символізує Україну, розіп'яту на Хресті в 1933 р., але з надією на воскресіння, адже за нею правда. Обоє (Ісус і уповноважений безбожник Мирон), співіснують у часі, проходять через пекло 33-го, але з різною місією: один із святістю великомученика за віру, інший в іпостасі модерного Пілата. Однак поет дає шанс Мирону стати на шлях розуміння гріха, аморальності і злочину більшовицького режиму. Справді, багато голів колгоспів, сільрад відмовлялися виконувати злочинні накази верховної влади, відтак ставали її жертвами, але зберегли у пам'яті односельчан своє добре ім'я. Автор майстерно, емоційно вичерпно і дуже зворушливо передає обставини людоїдства:

А я діточок побила,
До схід сонця поварила,
Трактористу-молодцю
Наробила холодцю.
Їж, Іване! Пий, Іване!
Хай коханнячко не в'яне
Ти ж казав: якби сама...
Подивись, дітей нема.
Їж, коханий, не барися.
Виплюнь пальчики Орисі
Від синів та від дочок.
Тільки жменька кісточок.
Душі їх пішли до раю.
Я ж останки позбираю
Та й землиці їх віддам.
Всі ми будемо отам!

Божевільна жінка-мати, яка умертвила та зварила власних дітей, не вигаданий образ, а художнє відтворення масового явища та жахливої соціально-моральної аномалії – канібалізму в Україні 1932–1933 рр. *(див. Людоїдство)*. Поема «Хрест» лишається в українській літературі вишуканим твором, в якому історичне й художнє крокують поряд, висвітлюючи причини, обставини і наслідки Голодомору-геноциду.

Л-ра і джерела: Руденко М. Останнє слово на суді 1 липня 1977 року // Слово і час. – 2000. – № 2. – С. 45–46; Руденко М.Д. Вибране: вірші та поеми (1936–2002) / Упоряд. та післям. Л.М. Талалай. – К.: Дніпро, 2004. – 800 с.; Хрест: поема. – Балтимор; Торонто: Смолоскип ім. В. Симоненка, 1977. – 31с.; Руденко М.Д. Хрест. Поема. – К.: Смолоскип, 1996. – 59 с.; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 568–574.

ХРИСТИНІВСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Вінницької обл. до осені 1932 р., а згодом Київської обл. До створення областей у лютому 1932 р. Х. р-н перебував у складі Уманської округи, навіть після реорганізації 9 округ у червні 1930 р. Окремим районом постає у складі Вінницької обл., а від перепису населення 1926 р. майбутній районний центр Х. р. перебував у складі Верхнецького р-ну на правах Христинівської сільради. Вона об'єднувала 983 селянські господарства з населенням 4299 осіб (більше на 19 осіб від тодішнього райцентру Верхнецьке), з яких етнічні українці становили 4154 особи; росіяни, поляки, євреї 128. Статистичні довідники Київської обл. та адміністративно-територіального поділу УСРР, які з'явилися в 1933 р., врахували зміни, що відбулися у структурно-виконавському та управлінському підпорядкуванні. Вони зафіксували Х. р-н у складі Київської обл. За матеріалами довідника статистично-економічних показників розвитку Київської обл. площа Х. р-ну становила 518 кв. км, на якій функціонувало 25 сільських та одна селищна рада з населенням 57,2 тис. осіб (так званого міського населення – 2,5 тис.). На 1 грудня 1933 р. площа збільшилася до 528 кв. км, кількість рад не змінилася (25), а населення становило 55190 осіб (3420 міського).

Формування території Голодомору у Х. р-ні відбувалося внаслідок секторального виконання районного хлібозаготівельного плану колгоспами та одноосібниками. З валового збору 1930 р. вони здали 9726 т (101,2% плану), 1931 р. 8968 т (73%), на 1 січня 1933 р. з мізерного плану 2747 т (адже господарства р-ну вичерпали економічний ресурс) вивезли 2854 т (103,7% плану). Голод накрив селян у листопаді – грудні 1931 р., охопив села так званої «Уманської групи», яка вирізнялася особливою інтенсивністю голодування протягом першої половини 1932 р. *(див. Уманський р-н)*. У колгоспників забирали хліб, зароблений на трудодні. Христинівська райколгоспспілка повідомила 20 лютого 1932 р. про те, що в колгоспі член артілі «Незаможник» «тов. Заморока» виробив 357 трудоднів та мав одержати 357 кг озимого хліба, однак 130 кг забрали до хлібозаготівлі. «Додаємо, – писали члени правління, – що не один лише тов. Заморока недополучив належний йому на трудодні хліб, а більш як 30 членів колгоспу недополучили, що разом складає 73,17 ц та здано в рахунок плану хлібозаготівлі». Позбавлення хліба на трудодні розпочалося ще у 1931/32 р. Голодні селяни Х. р-ну в березні 1932 р. розібрали зерно на зсипному пункті, зламавши комори. У час сівби в квітні – травні 1932 р. спостерігалися випадки «опухання цілих сі-

мей на ґрунті недоїдання, також поодинокі випадки смерті від голоду». Колгоспники харчувалися гнилою картоплею, дохлою худобою, гризунами, різкою сурогатною їжею. В колгоспі «Спільна праця» опухлими лежали 4 сім'ї колгоспників, помер колгоспник, який виробив 600 трудоднів, але, «будучи багатосімейним, отримав мало хліба, тривалий час голодував». У с. В. Севастьянівка колгоспник помер на полі, збирав і харчувався гнилою картоплею. Селяни, доведені до відчаю голодним станом родин, зарубали троє колгоспних коней, а м'ясо розподілили між собою. На залізничній ст. Христинівка обхідники потягів кинули роботу з вигуками: «Ми голодні і підемо на базар шукати хліб». У травні 1932 р. 30 «відповідальних керівників» Х. р-ну особисто перевірили факти «недоїдання або голодування» і виявили, що «з наших 30 сіл району, з них 40 колгоспів, потребують негайної допомоги: колгоспники – 939 господарств, або 4000 душ; одноосібників – 298 господарств, або 1405 душ. Разом 1237 господарств, 5405 душ». Справжні жнива розпачу. Х. р-н потрапив до списку 8 районів Вінницької обл., які, за визначенням ЦК КП(б)У 21 травня 1932 р., «перебувають в найбільш тяжкому стані». 2 липня 1932 р. бюро Х. райпарткому ухвалило рішення: «Виходячи з катастрофічного стану району понад 4 тис. колгоспників, бідняків, середняків-одноосібників опухлих від голоду, на ґрунті чого є тенденція масового виходу з колгоспів». Селяни масово залишали колгоспи, а голова райвиконкому вважав неможливим виконання плану м'ясозаготівель – 64 т, тому що поголів'я худоби з 1929 р. зменшилося на 69%. 29 липня 1932 р. обком КП(б)У затвердив порайонні хлібозаготівельні плани. Для Х. р-ну він становив 4850 т, а теоретично вилучення хліба в районі Христинівської МТС становило 38%, тому на одну особу припадало 300 г. У серпні 1932 р. керівництво Х. р-ну «сигналізувало» про нереальність плану. Однак заготівлі тривали, наближаючи апогей Голодомору. 1 березня 1933 р. лише у 5 селах Х. р-ну від голоду потерпали 575 родин, 2277 осіб, а опухлими лежали 554, померли 134. Колгоспники з великою кількістю трудоднів гинули від голоду. Не шукали порятунку для тих, хто не мав трудоднів. У 1933 р. в с. Мала Севастьянівка від голоду померло понад 100 селян. Окремі сім'ї, у яких було 4–5 душ, вимерли повністю. Смертність від голоду в окремих селах Х. р. становила від 35 до 42%. Всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував у Х. р. 43 тис. жителів, відтак втрати порівняно з 1932 р. становили 14,2 тис., тобто 24,8%.

Л-ра і джерела: Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 року. – Х., 1933. – С. 130; Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. – Х., 1933. – С. 8; Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України. – № 96. – Х., 1927. – С. 37; Народний учитель. – 1930. – 6 вересня; 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 312; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 165, 171, 394, 400; Голод 1932–1933 років на Черкащині: документи і матеріали. – Черкаси, 2002. – С. 22, 31, 48; Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 276, 278, 283, 288, 319, 323, 332, 335; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 438; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

ХРУНІЧ Тихон Кузьмич – жертва Голодомору у Жовтневому р-ні м. Києва. Помер 31 січня 1933 р. від плямистого тифу у віці 54 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 437.

ХУДОЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНІ твори про Голодомор – романи, оповідання, поеми, вірші, які висвітлюють тему Голодомору в Україні. Українські радянські письменники 1930-х рр. були очевидцями Голодомору, але внутрішній політично-ідеологічний цензор і редактори Головліту заборонили появу художніх творів на тему голоду в Україні. Опосередковані натяки на катастрофічні наслідки колективізації, сталінської політики розкуркулення знаходимо в сатиричних творах О.Вишні, памфлетах М.Хвильового, у душевних поривах П.Тичини, В.Сосюри. Через три роки після Голодомору 23-річний О.Гончар написав повість «Стокозове поле» (ж-л «Молодий більшовик, 1941) Сам автор згодом казав у «Щоденнику»: «Є речі, про які писати художні твори я не зміг би. Скажімо, про Голод 1933-го. Це вже не горе, а надгоре, надвідчай. Це – антижиття. Щось ніби замогильне. Де вже ні крихти надії, жодного промінчика світла». Катастрофічні наслідки колективізації на Дону показав М.Шолохов у романах «Піднята цілина», «Тихий Дон», проте його твори особисто редагував Й.Сталін, а видавець вилучив окремий розділ про голод. Твори український письменників перебували в полоні соцреалізму, згодом І.М.Дзюба назвав їх «літературою соціалістичного абсурду». У повоєнні десятиліття, навіть у роки «хрущовської відлиги» та руху шістдесятників тема голоду фрагментарно поставала в

романах М.Стельмаха («Чотири броди»), В.Сосюри («Третя Рота»), однак була нівельована редакторами.

Літературні студії І.Дзюби, С.Білоконя, О.Пахльовської, Т.Конончук, Д.Чуба, О.Астаф'єва, Т.Дубок, Н.Тимощук, І.Ільєнка, які стосуються безпосередньо концептуальних і тематичних рефлексій радянської і сучасної белетристики про Голодомор, виокремлюють сталу закономірність: появу творів до чергової річниці національної трагедії.

Одним із перших, хто наважився показати Голодомор засобами художнього слова, був У.Самчук з його романом «Марія» (Львів, 1934). Він виходив у Рівному (1941 р.), Буенос-Айресі (1952) і в Торонто (1986), а в Україні з'явився 1991 р. як «Хроніка одного життя». Твір «Марія» має конкретну присвяту: «Матерям, які загинули голодною смертю на Україні в роки 1932–1933», дає змогу подивитися на історичну добу очима її сучасників, він є першим словесним пам'ятником жертвам Голодомору. Дотичним до цієї теми є також роман У.Самчука «Темнота» (Нью Йорк, 1957).

Художні твори українських письменників з'являлися друком на Заході. Сталінські репресії і голод в Україні висвітлено у творах Д.Гуменної («Діти Чумацького шляху» (Мюнхен, 1948–1951), особливо в книзі третій «Розп'яте село». Спогадів про страхіття голоду торкнувся І.Багряний у романах «Сад Гетсиманський» (Новий Ульм, 1950), «Тигролови» (Новий Ульм, 1946), перевиданих в Україні у 1990-х рр. Твір В.Барки «Жовтий князь» (Мюнхен, 1962; вид-во «Дніпро», К., 1991), написаний на основі власних вражень, пережитих автором катувань голодом і більшовицькими варварами. Роман виходив кількома мовами (французькою, англійською, німецькою).

Тему українського села, поруйнованого сталінськими репресіями і голодом, порушено в романах – З. Дончука «Прірва» (Чикаго, 1959), «Страх» О.Звичайної (Лондон, 1957–1958), М.Д.Руденка «Орлова балка» (Торонто, 1982), Є.Слонівського «На руїнах минулого» (Торонто, 1956). Вона постає у книзі Т.Осьмачки «Ротонда душогубців» (Вінніпег, 1956). Епізодичні фрагменти висвітлення голоду є в романі О.Солженіцина «В круге первом» (Москва, 1990), «Архипелаг Гулаг» (згадка про закон 7 серпня 1932 р.), повісті В.Гроссмана «Все тече» (Франкфурт на Майні, 1970).

Сучасна українська література про голод в Україні представлена творами відомих майстрів художнього слова і маловідомих письменників: Ю.Д.Бедзика «Гіпсова лялька» (К.,1989), А.Д.Гудими «Кара без вини» (К, 1993), П.А.Загребельного «Тисячолітній Миколай» (К., 1994), В.П.Козаченка «Коні вороні. Дума про матір» (К., 1989), М.М.Потупейка «У лабетах смерті. Роман-трагедія» (К., 1994), Ф.К.Рогового «Великі поминки» (К.,1990), Л.Г.Кононовича «Тема для медитації» (Львів, 2004), Н.Химка «Шляхами до прийднів» (Черкаси, 2004), П.Ю.Шабатина «Син вишні» (роман у віршах, К., 2002), О.Волі «Степівщина» (К.,2002), Б.Гориня «Туга Віктора Цимбала» (К.,2005), В.І.Захарченка «Довгі присмерки» (К.,2002), Д.Г.Пирогова «Без хреста і домовини» (Суми, 2000), Б.О.Тимошенка «Самовирок» (К.,1993).

Повісті та оповідання виходили в інтелектуальному середовищі української діаспори Європи, Америки, Канади, вирізнялись соціально-психологічним та морально-етичним сприйняттям Голодомору. Їх авторами були очевидці трагедії, емігранти, громадські діячі, творча інтелігенція. Одним із перших творів про голод у повоєнній діаспорній прозі є оповідання О.Сацюка «Колгоспи» (Зальцбург, 1947). Тема голоду постає у «Буднях совєтського журналіста» (1956), творах «Кораблі без керма» (1983), «Невигадане» (1967), «Хам» (віршована повість, 1967) А.Галана, опублікованих у Буенос-Айресі. Твори письменників української діаспори не дозволяли згаснути пам'яті про Голодомор, ставали своєрідним духовним містком із минулого в майбутнє. До них варто віднести повісті С.Горлача «Богдар» (Торонто, 1982), О.Дзуль-Звичайної «Ворог народу» (розділ «Хліб», Лондон, 1966), «Миргородський ярмарок» (Мюнхен, 1953), «Оглянувшись назад» (Мюнхен, 1954), «Селянська санаторія», В.Куліша «Пацани» (Мюнхен, 1967). Конкретикою та аналітично-публіцистичною вишуканістю вирізнялася повість Т.Осьмачки «План до двору» (Едмонтон, 1951), назву якої запозичив з більшовицької термінології хлібозаготівлі. Добірка оповідань, новел та нарисів Л.Пилипенка «Тіні минулого» (Філадельфія, 1965) представлені оповіданнями «В пазурах голодної смерті», «Хочу хліба», «Доля сім"ї Мотузки», «Сексот». Зазначені твори мали виразне антирадянське спрямування, жалобно-меморіальний стиль, індивідуальну сповідь і спокуту. Їх зміст, літературні форми і сюжети стали предметом дисертаційних досліджень В.Ф.Пушко, Н.М.Тимощук, аналітичних праць І.Дзюби, М.Жулинського, О.Пахльовської, Л.Череватенка, Ю.Коваліва.

Прозові твори (повісті, оповідання, нариси) про Голодомор, які виходили в Україні 1989–2015 рр., написані з використанням архівних документів і спогадів очевидців. Інколи авторами є свідки трагедії. Їм притаманна викривально-засуджувальна риторика з елементами автобіографічних вставок: П.Боярчук «Дорогами болю. Документальна повість»

(Луцьк, 2003), П.Бондарчук «Знімали у тайзі кіно про хліб» (Луцьк, 2004), Л.Бризгун-Шанта «Чорні хмари над золотистим полем» (К., 2005), Є.Бутенко «Селяни. Історико-біографічна повість» (Глобине, 2004), І.Гришин-Грищук «Смертна година» (К., 2002), С.Денисенко «Тіні незабутніх предків: Документально-публіцистична повість» (Чернівці, 2005), А.Дімаров «Тридцяті» (К.,2004), П.Заболотний «Великий голод» (Нікополь, 1993), П.Наніїв «Лозинова труна. Документально-біографічна повість та сповідь» (К.,2001), А.Пахомов «Чорна бричка» (Глобине, 2002), Г.Храпач «Під Хрестом: Повість-реквієм» (Хмельницький, 2003), І.Цюпа «Ненаситні жорна: Повість пам'яті» (К., 2003), І.Кирій «Голодна весна: Автобіографічна повість» (К.,1993), «Душі над селом» (К.,1993), А.Лисивець «Скажи про щасливе життя...: Повість для шкільного віку» (К.,1993), О.Михайлюта «Алілуя» (Гуляйполе, 1990), А.Моцний «Страшна правда Голодомору: Художньо-автобіографічна повість» (Львів, 2000), Б.Н.Хандрос «Мор» (К.,1990). Професійні та аматорські твори про трагічну долю українських селян засвідчували громадянську позицію авторів, передають емоційний аспект сприйняття катастрофи, звертаються до світу із закликом усвідомити жахливі наслідки Голодомору.

Високою інтенсивністю емоційного відтворення трагічного минулого, його гострого індивідуального сприйняття, морально-етичного та соціально-психологічного засвоєння подій і явищ 1933 р. відзначаються вірші, поеми, реквієми. Вони представлені окремими книгами, журнальними версіями, збірками поезій, літературно-хрестоматійними посібниками для учнів. Тема голоду постає у вірші П.Тичини «Чистила мати картоплю». Жахливі картини голодомору завдали великої психологічної травми В.Сосюрі, який у 1933–1934 рр. потрапляє до психіатричної лікарні під нагляд органів ОДПУ. Пережите в роки великого голоду чорними рядками вписане в біографії М.Куліша, Д.Білоуса, В.Підмогильного і багатьох інших письменників України. Але українська література цих років не стала літописом людського горя – над нею висів дамоклів меч більшовицької цензури.

Трагічним змістом наповнений вірш І.Багряного «33-й» (газета «Голос православ'я», 2002, №22), поема «Антон Біда – герой труда» (1983). Темою Голодомору просякнуті поетичні твори Т.Осьмачки 1943–1948 рр., поезії В.Онуфрієнка 1943–1956 рр., П.Половецького «Велика руїна», Л.Полтави та інших поетів в еміграції. Вершиною поетичної майстерності і соціально-психологічного охоплення теми лишається поема М.Руденка «Хрест» *(див. Руденко М.Д., «Хрест»)*, яка з'явилася друком у 1977 р. в Балтиморі і Торонто.

Поетичні твори виходили до річниць Голодомору – 20, 25, 30, 40- роковин, але винятково на Заході: В.Бора «1933», «Брат», «Голод» (ж. Визвольний шлях. – 1955. – Кн.8; 1962. – Кн. 4 –5; Наш фронт. – 1983. – Ч. 8), Б.Бойчук «Краєвид 1933 р.» (Листи до приятелів. – 1963. – Кн. 5–6); М.Мандрика «У тридцяту річницю штучного голоду в Україні» (Жіночий світ. – 1963. – Ч. 6). Вірші та поетичні збірки рясніше з'являлися до 55-ї річниці українського Голодомору-геноциду.

Починаючи з 1940-х і до 2008 р включно, написано понад 60 поем, десятки поетичних збірок, балад, приурочених пам'яті жертв Голодомору, з яких в українській діаспорі: А.Галан «Хам», І.Качуровський «Село» (Новий Ульм, 1960), Ю.Клен (Бургардт О.) «Попіл імперій» (календар «Канадського фермера» на рік 1953; Нові дні. – 1953. – Ч. 1), З.Когут «Рік 1933» (Молода Україна. – 1983. – Ч. 327), А.Комар «Наша валка» (Торонто, 1966), М.Лавренко «Брама золота. Поезії» (Нью Йорк, 1970), Т.Матвієнко «Країні сліз, жорстокій і страшній» (Визвольний шлях. – 1963. – Кн.8), В.Онуфрієнко «Земля незабутня. Поезії» (Мельбурн, 1976), Л.Полтава «Балада про голодного хлопчика» (1979), «Дитяча поема про 1933 р.» (1983), «Поеми: Присвята голодовій облозі України в 1932–33 рр.» (Нью Йорк, 1982), Я.Славутич «Моя доба. Поема» (Едмонотон, 1978), В.Чапленко «Мої вірші» (Нью-Джерсі, 1974) та інші. Поетичну традицію продовжили сучасні автори з материкової України: В.Деркач «Лелеки над голгофою: Поезії» (Черкаси, 2001), П.Іванюк «Село рідне моє, як тобі було, як тобі є: Поеми» (Вознесенськ, 2002), А.Косар «Голодомор» (Одеса, 2006), А.Кравченко-Русів «Голодомор. Поеми» (Дніпропетровськ, 2002), В.Крищенко «Поезії. Вступне слово Б.Олійника» (К., 2005), А.Листопад «Зняті з хреста: Парастас – 33. Поезії» (К., 2003), Р.Маменко «Життя мого надія: Поема» (К., 2002), Г.Чубач «Озвучена печаль. Поезії» (К.,2003).

Українська художньо-поетична скарбниця з увічнення пам'яті жертв Голодомору має близько 200 віршів, написаних у 1933–2015 рр. Їх авторами є відомі поети: Б.Лепкий «Хліба!Хліба! (За Україну. – 1933. – 1 жотвня), М.Йогансен (Голод: поезія // Обірвані струни: Антологія. – Нью-Йорк, 1955), О.Олесь (О.Кандиба) «Голод» (Тризуб. – 1933. – Ч. 34), «Слухайте» (Новий літопис. – 1963. – Ч. 4), «В обіймах голоду» (1973), Д.Павличко «Панахида за померлими з голоду» (Голос України. – 1993. – 9 вересня), Б.Олійник «Біля Мгарського монастиря» (Дніпро. – 2003. – №1–2), П.Осадчук «Минуло сімдесят з часів Голодомору...» (Дзвін. – 2004. – Ч. 1), Н.Дзюбенко-Мейс «Запили свічу, Україно!» (Україна Молода. – 2005. –

26 листопада). Духовну колекцію поетичних творів становлять також вірші аматорів, очевидців Голодомору: Ю.Бурштинець «Батьків лист» (Новий шлях. – 1983. – 11 червня), А.Данилюк «Думки про голод» (Вільна думка. – 1982. – 29 серпня), А.Конотопський «Петя» (Молода Україна. – 1983. – Ч. 324), В.Кулик «Чому гіркі в полтавських селах вишні» (Український голос. – 1993. – 20 вересня), А.Сазанський «Тридцять третя сльоза» (Миргород, 1993), М.Іванченко «Пам'ять померлих у 1933-му однокласників» (Незборима нація. – 2006. – №11). Сакевич-Даллас Є. «Сироти навіки» (Свобода. – 2003. – 7 листопада), «Україно, моя замучена ненько» (Персонал Плюс. – 2005. – 7 – 12 грудня), П.Ткачук «Лиха година 1933-го (Освіта. – 1993. – 10 вересня).

В інтелектуальному арсеналі українських літераторів є кілька драматичних творів: В.Шпаківська «Мамо – хлібця! П'єса на дві дії» (США, 1953), О.Очеретенко «Трагедія в жомі: Драма на дві дії» (К.,1999), Реквієм- симфонія «Тридцять третій» (Урядовий кур'єр. – 2003. – 25 листопада). Після того, як Україна стала самостійною державою, з'ясувалося, що творів таких існує дуже багато, а сам шерег авторів – нескінченний: В. Підмогильний, О. Кобець, А. Гудима, Ольга Мак, К. Ластівка, А. Мельничук, А. Любченко, М. Понеділок, В. Трубай, О. Гончар, Є. Гуцало, І. Стаднюк, А. Дімаров... Прізвища письменників, котрі писали про голод і назви їх творів можна б озвучувати годинами. Жодна з трагедій світового масштабу не привернула до себе такої уваги письменників, як трагедія українського народу, розтерзаного Голодомором – геноцидом у 1932–1933 рр.

Л-ра і джерела: Д.Ф. Українська література про голод в 1932–1933 // Вільна Україна. – 1958. – Ч. 18. – С. 42–44; Процюк С. Голод 1933 року в радянській повісті // Сучасність. – 1981. – №1. – С. 84–91; Голод 1932–1933 рр. у літературі // Вільна думка. – 1982. – 12–19 вересня; Самійленко О. Великий голод у творах радянських письменників // Сучасність. – 1989. – №6. – С. 23–36; Славутич Яр. Голодомор в українській літературі Заходу // Слово і час. – 1991. – №7. – С. 10–18; Кудрявцев М. Голод-33 в художній літературі // Слово і час. – 1993. – №10. – С. 68–74; Ільєнко І. У світлі воскреслої правди: (огляд літератури про Голодомор 1932–33 рр. в Україні // Урядовий кур'єр. – 1993. – 30 січня; Бойко Л. Геноцид очима письменників // Золоті ворота. – 1994. – №4. – С. 77–100; Кандиба О. Голод і сучасна українська література // Дніпро. – 1994. – №2–4.; Дзюба І. Література соціалістичного абсурду: (твори українських радянських письменників 30-х років про індустріалізацію, колективізацію, розкуркулення, голод) // Сучасність. – 2003. – №1. – С. 88–112; Пахльовська О. Мати і антихрист: відлуння Голодомору в літературі // Слово Просвіти. – 2003. – 5–11 листопада; Астаф'єв О. Голодомор в українській літературі: (Спроба екзистенційного аналізу) // Сіверський літопис. – 2004. – №1. – С. 81–87; Білокінь С. Голодомор і становлення соцреалізму як творчого методу // Сучасність. – 2003. – №7 – 8. – С. 98–110; Тимощук Н.М. Антитоталітарний дискурс української кризи XX століття: проблематика Голодомору та особливості її художньої реалізації: автореф. дис. – канд. філолог. наук. – К., 2006; Пушко В.Ф. Жанрово-стильові особливості прози Василя Барки: автореф. дис. – канд. філолог. наук. – К., 2001; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліограф. Покажчик. – Одеса – Львів, 2001. – С. 498–537; Випуск другий. – Одеса, 2008. – С. 427–446.

ХУТОРНА Євдокія Іванівна – жертва Голодомору у Жовтневому р-ні м. Києва. Померла 9 липня 1933 р. від плямистого тифу у віці 54 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 429.

Ц

ЦАПЛІН Всеволод Васильович – російський історик, архівіст. Народився 11 грудня 1924 р. у с. Стрелка Калязинського повіту Тверської губ. Був на фронтах Другої світової війни (1942–1945). Вищу освіту здобув у Московському державному історико-архівному ін-ті (1952). Заступник директора Центрального державного архіву народного господарства з 1971 р., директор установи у 1977–1990 рр. Дослідник архівної справи, автор понад 130 наукових праць, з яких 60 присвячено проблемам теорії і методики архівознавства, інформаційного змісту джерел. Друкував наукові статті з історії оборонної промисловості СРСР напередодні Другої світової війни. Кілька праць опублікував на сторінках «Українського історичного журналу» у 1990–1991 рр. Наукову цінність для висвітлення сталінських репресій становлять його статті про кількість в'язнів ГУЛАГу в 1930-х рр. Ц. першим оприлюднив матеріали репресованого перепису населення 1937 р., аналітичний аналіз якого здійснив у 1989 р. Він першим показав реальну статистику жертв голоду 1932–1933 рр. Будучи в 1989 р. директором Центрального державного архіву народного господарства СРСР, Ц. наважився видати документи, які мали гриф «цілком таємно», відтак історики і демографи отримали попередні статистичні матеріали про кількість жертв Голодомору. Історик проаналізував доповідні записки працівників статистичних установ тих років *(див. Курман М.В., Краваль І.А.)*, статистично і фактологічно констатував факт голоду. Якщо у 1927–1931 рр. щороку помирало 2,6 млн осіб, то у 1932–1933 рр. 4 млн осіб, тобто 1,4 млн кожного року. Смертність у 1933 р., як зазначав Ц., перевищувала народжуваність на 1,6 млн осіб. Учений розглядав голод в контексті статистики жертв сталінізму, виокремив найбільшу кількість жертв голоду в Україні. Помер у 2003 р., похований у м. Раменське Московської обл.

Л-ра і джерела: Цаплин В.В. Справочник о государственных архивах СССР // Исторический архив. – 1958. – № 1. – С. 233–236; Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. – 1989. – № 4. – С. 175–181; Оборонная промышленность СССР в предвоенные годы // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 33–42; Архивные материалы о числе заключенных в конце 30-х годов // Український історичний журнал. – 1991. – № 4–5. – С. 157–163; Черешня А.Г. Вклад В.В. Цаплина в отечественное архивоведение // Отечественный архив. – 2004. – № 6. – С. 93; Памяти В.В. Цаплина // Отечественный архив. – 2003. – № 6. – С. 121; РДАЕ. – Ф. 777. – Оп. 1. – Спр. 188. – Арк. 34.

ЦАРИННИК Марко *(Carynnyk Marco)* – канадський літературознавець, історик, перекладач, дослідник Голодомору і Голокосту. Народився 1944 р. в Берліні, перебував у таборі для переміщених осіб в Аусбурзі (Австрія). Переїхав до США. Вивчав англійську літературу в Пенсильванському ун-ті. Наприкінці 1960-х рр. переїхав до Канади (м. Торонто). Ц. належить до Нью-Йоркської групи українських поетів, друкував вірші в україномовних журналах (1963–1985), особливо на сторінках часопису «Сучасність» (Мюнхен). Переклав англійською мовою повість М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» (1981). Автор дослідження «Поет і кінорежисер» про О. Довженка (1973). Вивчав ставлення ОУН-УПА до євреїв у роки війни, опублікував автобіографію Ярослави Стецько, а також статті про голод 1932–1933 рр. в Україні англійською мовою, опубліковані у 1983–1988 рр. Особливу науково-пізнавальну та джерельну цінність становить видання документів британського зовнішньополітичного відомства про голод в Україні 1932–1933 рр. (1988), розвідки про американського журналіста У.Дюранті *(див. Дюранті У.)*. Ц. співпрацював з дослідниками Голодомору та вченими Канадського інституту українських студій (КІУС) – Б.Кравченком, Р.Сербиним *(див. Сербин Р.)*. У квітні 1990 р. брав участь у роботі першого міжнародного симпозіуму з історії Голодомору, який відбувся в Києві. Ц. використав термін «український голокост» для оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, хоча він є філологічно та історично спотвореним *(див. Гришко В.І.)*. Історик вивчав ставлення Заходу до Голодомору в Україні, особливо британського політикуму 1930-их рр. У 1983 р. Ц. брав інтерв'ю у відомого британського журналіста М.Маггеріджа *(див. Маггерідж М.)*. У березні 1984 р. він виголосив доповідь у Торонтському ун-ті «Англійський журналіст М.Маггерідж про голод». Статті Ц. мають публіцистично-літературну оздобу, але спираються на архівні

документи, які він вивчав в архівах європейських країн та України. Ц. визнав Голодомор 1932–1933 рр. в Україні геноцидом.

Л-ра і джерела: Український голос. – 1988. – 13 червня; Вільна думка. – 1988. – 5 червня; Новий шлях. – 1983. – 23 квітня; 1984. – 5 березня; Свобода. – 1983. – 12 березня; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Одеса–Львів, 2001. – С. 84; The Foreign Office and the Famine. British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 / Edited bi Marco Carynnyk, Lubomyr Y. Luciuk and Bohdan S. Kordan; With a Foremord by Michael R. Marrus. – The Limestone Press Kingston, New York, 1988. – 492 p.

ЦАССО Франческо – італійський дипломат, віце-консул Королівства Італія в СРСР 1933 р. Інформував Міністерство закордонних справ Італії про катастрофічні події на півдні радянської країни. 20 січня 1933 р. писав про масове «переселення біженців з України до районів, які відзначалися відносним достатком продовольства». Кожен пароплав з Одеси доставляв до Батумі «від однієї до двох тисяч українців». Це не було «схоже на переселення, а скоріше нагадувало поїздки за продовольством», а люди, «несучи з собою те, що можна було продати або обміняти, поверталися з борошном і зерном, придбаним для споживання». Ц. повідомляв про заборону вивозу зерна, а також про «виселення цих мас людей до місць їхнього походження». Людей змушували продавати одяг, предмети, хліб і купувати білети на зворотній рейс. Ц. спілкувався з німецькими та іншими дипломатами, черпав від них інформацію про голод в Україні.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 607; Graziozi Andrea. Letters de Khurkov. La Famine en Ukraine et Dans le Caucase du Nord la travers les rapports des diplomats italiens. 1932–1934 // Cahiers du Monde russe et sovietigue. 1989. – 19 (1 –2). – P. 5–106.

ЦВЄТАНСЬКИЙ Дмитро Маркович – учасник опору хлібозаготівлі в с. Першомиколаївка Комарівського р-ну Дніпропетровської обл. 20 лютого 1932 р. виїзною сесією Дніпропетровського обласного суду засуджений за статтями 54-10 та 54-11 КК УСРР до позбавлення волі на 5 років «у віддалених місцевостях». Реабілітований 19 березня 1992 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 145–146.

ЦЕНТР дослідження геноциду українського народу – науково-дослідний підрозділ Інституту історії України НАН України. Засновано рішенням Ученої ради Ін-ту історії України 29 жовтня 2002 р. (протокол № 9 від 29 жовтня 2002 р.). Він діяв у 2002–2009 рр. у складі відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Очолював Ц. доктор історичних наук В.І.Марочко, а його співробітниками були кандидат історичних наук О.М.Веселова, доктор історичних наук О.М.Мовчан. Позаштатними працівниками були дослідники Голодомору в Україні – доктори наук Г.Т.Капустян, О.Ф.Нікілєв, секретарем О.Г.Жукова. Вони розробляли тему науково-дослідної роботи «Геноцид національних, етнічних, релігійних груп населення в Україні XX ст.: історичний та політико-правничий аналіз», дослідження якої відбувалося із січня 2003 по грудень 2005 рр. Завершення теми ухвалила Вчена рада Ін-ту історії України 20 грудня 2005 р. Співробітники Ц. опублікували 24 підрозділи в колективній монографії «Голод в Україні 1932–1933 років: причини і наслідки» (К., 2003), близько 60 статей в наукових періодичних виданнях та газетах, брали участь у 15 наукових міжнародних конференціях, круглих столах, які відбувалися в США, Росії, Україні, Угорщині, Німеччині. У 2006–2009 рр. Ц. вивчав наукову проблему «Голодомори в Україні: історія, історіографія та методологія дослідження». Одночасно Ц. виконував спільний науково-дослідний проект «Українська та російська історіографія голоду 1932–1933 рр. в СРСР» з російськими істориками в рамках програми співробітництва НАН України та Російським гуманітарним науковим фондом. Робота над проектом тривала три роки, з'явилися окремі статті, однак спільна монографія не була створена через методологічні розбіжності сторін у трактуванні терміна і явища геноциду. У 2006–2009 рр. Ц. опублікував наукові та документальні видання: З історії створення та діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). – К., 2007; Творці Голодомору 1932–1933. – К., 2008; Голодомор 1932–1933 рр. – К., 2007; Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка. – К., 2008; Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. – Дрогобич, 2008; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Місто Київ. – К., 2008, розділи до меморіального видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Зведений том. – К., 2008», а також півсотні статей в українських та зарубіжних часописах.

Співробітники Ц. брали участь у роботі експертної групи зі спорудження Меморіалу жертв Голодомору, надавали консультації діючому Національному музею «Меморіал жертв Голодомору» в Києві. Ц. готував доказову науково-історичну та археографічну базу для розробки Закону Верховної Ради України про визнання геноцидом Голодомору 1932–1933 рр. в Україні 28 листопада 2006 р. Співпраця Ц. та АДГУ

завершилася збором спогадів очевидців Голодомору, упорядкуванням та виданням книг про Голодомори 1932–1933 та 1946–1947 рр. в Україні. За сприяння учених Ц. та надання науково-методичних консультацій вийшли документальні фільми в Україні, Канаді, Франції, Норвегії, США. У 2009 р. Ц. завершив діяльність у зв'язку з організацією та діяльністю Українського інституту національної пам'яті *(див. Український ін-т національної пам'яті)* на чолі з І.Р. Юхновським *(див. Юхновський І.Р.)*.

Л-ра і джерела: Голодна пам'ять // 2006. – 14 листопада; Веселова О.М. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). – К., 2007. – 139 с.; Веселова О.М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. – Дрогобич: Вид. фірма «Відродження», 2008. – 273 с.; Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 294 с.

ЦЕНТРАЛІЗОВАНЕ забезпечення керівного складу – система матеріально-продовольчого забезпечення «керівного складу районних працівників». 29 грудня 1931 р. Наркомат постачання УСРР започаткував спецзабезпечення партійно-радянської номенклатури, розподіливши її на чотири категорії: до 1-ї належали «керівні кадри» 13 районів (30 номенклатурників і 40 їхніх утриманців), яких постачали за «особим списком»; до 2-ї – 43 районів за нормами «першого списку», 70 осіб; до 3-ї – 86 районів (25 «основних працівників» та 35 утриманців); до 4-ї – 253 районів з 50 особами у кожному районі (20 основних і 30 утриманців). До «особого списку» потрапило 910 осіб, до другої категорії першого списку 3010, третьої – 5160, четвертої – 12650 осіб. У 395 районах УСРР централізованим постачанням забезпечили 21730 комуністів та членів їхніх родин. Норми постачання керівного складу: 800 г для «основного працівника», 400 г для його утриманця (діти, члени родин) на день за «особим списком» і списком № 1. До продуктового набору входили крупи, олія, консерви, риба, цукор, промтовари – мило, одяг, тканини. На перший квартал 1932 р. було виділено 771 т борошна, 125 т крупи, 12 т олії, 98 т цукру, 109 т риби. Спецзабезпеченців отоварювали за міськими цінами. Клієнти зазначених списків не підлягали іншим формам централізованого постачання *(див. Карткова система)*.

Л-ра і джерела: Осокина Е.А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. – М., 1998. – С. 90; Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 221–223; Осокина Е.А. Золото для индустриализации: Торгсин. – М., 2009. – С. 135, 294.

ЦЕНТРАЛЬНА комісія з урожайності – структурний підрозділ Держплану СРСР та Центрального управління народногосподарського обліку *(див. ЦУНГО)*. Ц. к., яка займалася визначенням пересічної урожайності зернових культур, очолював В.В.Осинський *(див. Осинський В.В.)*. У липні 1932 р. Ц. к. в особі В.В.Осинського визнала врожай поточного року значно вищим від попереднього, що не відповідало дійсності, особливо в Україні. Пересічний врожай зернових у серпні 1933 р. Ц. к. встановила близько 10 ц з га. Остаточне рішення ухвалювало політбюро ЦК ВКП(б), а конкретні цифри особисто встановлював Й.Сталін. Його постійно інформував Л.М.Каганович, вивчаючи матеріали Ц. к. та місцевих органів влади про врожайність зернових. На підстави висновків Ц. к. союзний уряд вимагав максимального і вичерпного виконання річного плану хлібозаготівлі, що призвело до Голодомору.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 217, 321; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 808.

ЦЕНТРАЛЬНЕ управління народно-господарського обліку (ЦУНГО) – орган державної статистики в галузі економіки, структурний підрозділ Держплану СРСР. Створений 17 грудня 1931 р. внаслідок реорганізації сектору народногосподарського обліку Держплану. Начальником ЦУНГО був В.В.Осинський (1931–1933). 7 лютого 1933 р. ЦУНГО повністю підпорядковували Держплану СРСР, залишивши за ним оперативні адміністративно-фінансові справи, статистичний облік та контроль за виконанням народно-господарських п'ятирічних планів, право здійснювати науково-дослідну роботу через утворення відповідних установ. Першим заступником начальника ЦУНГО був І.А.Краваль *(див. Краваль І.А.)*, який узагальнив попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 6 січня 1937 р. та повідомив уряд про катастрофічні втрати, про перевищення смертності в 1933 р. Учасники перепису, серед яких були і працівники ЦУНГО, зазнали репресій.

Л-ра і джерела: Голод в СССР 1929–1934. Том первый. 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2011. – С. 429, 446.

ЦИБУЛІВКА – село Чечельницького р-ну Вінницької обл. Голодування селян розпочалося зимою 1932 р., а на початку червня голод набув масового характеру. Місцеві органи влади повідомили центр про те, що «бідняки та маломіцні середняки за причин відсутності хлібних продуктів виснажились». Траплялися випадки опухання і голодної смерті, а селяни харчувалися сурогатами, жолудями, цвітом акації. Основною

причиною голоду районні керівники визнали «завдання явно перебільшені» з хлібозаготівлі. Село Ц. мало 1600 дворів та 5188 мешканців, а план хлібозаготівлі 1931 р. становив 12583 ц, тобто близько 8 ц на двір, перевищив у 3 рази план попереднього року. Голод особливо уразив колгоспників, яким не видали зерно на трудодні, а доведений план до двору означав для них смертний вирок, позаяк присадибні ділянки не мали такого збору зернових.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 301–302; 33-й: голод. Народна Книга-Меморіал. – К., 1991. – С. 155.

ЦИМБАЛ Полікарп Максимович – учасник опору хлібозаготівлі в с. Спасибівка Арбузинського р-ну Одеської обл. 23 грудня 1932 р. проти Ц. розпочали слідство, арештували і допитали. У розмовах з односельчанами та членами артілі «Червоний садівник» Ц. заявив: «Хліб не треба вивозити комуністам. Якщо вони хочуть хліба, то нехай самі його сіють, а ми посіяли так для себе, ми повинні не дати хліба, бо помремо з голоду». Винним себе не визнав, а 8 березня 1933 р. Арбузинський народний суд виправдав його та звільнив з-під варти. Реабілітований 10 грудня 1998 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 169.

ЦИРКУЛЯР Наркомюсту УСРР – директивний документ «Про активізацію роботи органів юстиції в боротьбі за хліб» від 9 листопада 1932 р. Він підписаний заступником наркома юстиції А.Т.Приходьком *(див. Приходько А.Т.)*, а засвідчений печаткою Управління виправно-трудових установ УСРР. Ц. був спрямований проти «злісних нездавців хліба», на посилення репресій, натуральних штрафів, на «встановлення заходів примусового стягнення хліба». Нормативний акт вважався законом, яким передбачався розгляд судових «хлібозаготівельних справ найбільш за 3 дні», направлення в села судово-слідчих бригад для застосування «суворої та реальної репресії до тих, що злісно ухиляються виконувати зобов'язання з хліба». Застосування поняття «тверда репресія» означало запровадження свавілля місцевих органів влади, системне позбавлення селян хліба та продовольства через систему натуральних штрафів, обшуків, конфіскацію майна, худоби, позбавлення присадибної ділянки і житла. Заклик Ц. «Нещадно карати злочинний елемент з управ колгоспів» легалізував офіційний терор проти голів колгоспів, агрономів, простих колгоспників.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 377–378.

ЦИСИН Хаїм Овсійович – жертва Голодомору на території Ленінського р-ну м. Києва. Помер 21 жовтня 1933 р. від тифу у віці 53 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 463.

ЦЮРУПА Єгор Федорович – жертва Голодомору на території м. Артемівськ Донецької обл. Помер від висипного тифу 1 травня 1933 р. у віці 70 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. – Донецьк, 2008. – С. 185.

Ч

ЧАЙКА Явдоха Кіндратівна – жертва Голодомору на території Жовтневого р-ну м. Києва. Померла 28 травня 1933 р. від безбілкового набряку у віці 38 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 446.

ЧАУС Олександр Захарович – жертва Голодомору на території Авдіївської селищної ради Сталінської міської ради. Помер 19 червня 1933 р. від висипного тифу у віці 25 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. – Донецьк, 2008. – С. 57.

ЧЕМБЕРЛІН Вільям Генрі *(Chamberlin William Henry)* – американський журналіст, кореспондент газети «Christian Science Monitor» у Москві. До поїздки в радянську Росію прихильно ставився до більшовиків. У липні 1933 р. повідомив редакцію про те, що в Москві голоду немає, але з «південних і південно-східних районів Росії, України, Північного Кавказу, Казахстану надходять страшні повідомлення про тотальний голод». Йому відмовили у вільному відвідуванні міст СРСР, але згодом дозволили. У квітні 1935 р. Ч. опублікував статтю у «Foreign Affairs», підтвердив факт голоду. У травні писав про те, що протягом 1933 р. «як з'ясувалося, загинуло понад 4 мільйони селян». У книзі «Залізна доба Росії», яка вийшла в жовтні 1934 р., Ч. зазначив, що рівень смертності у 1932–1933 рр., як інформували його окремі місцеві керівники, становив 10% населення в районах масового голоду. Статті й розвідки Ч. про голод в Україні та СРСР виходили в 1937 р., 1944 р., а також перевидавалися в 1983 р. на сторінках українських газет США.

Л-ра і джерела: Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С. 226; Chamberlin W.H. Russia's Iron Age. – Boston: Little, Brown and Co, 1934. – 400 p. (c. 82–89, 367–369, 377–378); Camberlin W.H. Famine Proves Potent Weapon in Soviet Policy// Christian Science Monitor. – 1934. – 29 May; Camberlin W.H. Collectivism: A False Utopia. – New York, 1937. – 265 p. (c. 29, 74, 90–92, 188–190); Camberlin W.H. The Ukraine: A Submerged Nation. – New York, 1944. – 91 p.; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Одеса–Львів, 2001. – С. 108, 110, 113.

ЧЕМБЕРЛЕН Джон *(Chamberlain John)* – американський публіцист, літературний критик «New York Times» у 1933 р. Ч. співчував комуністам, але вирішив написати рецензію на книгу Тетяни Черпавіної «Втеча із країни Рад», яку відмовились друкувати через її негативне висвітлення СРСР. Журналіста не звільнили з редакції, тому що його колеги повідомили про спілкування Ч. з відомим і впливовим журналістом У.Дюранті. В автобіографії Ч. писав, що У.Дюранті у приватних розмовах з колегами говорив про те, що «... в Росії від штучного голоду загинули три мільйони людей», а революції «...не підлягають моральному осудженню («ліс рублять – тріски летять») і не звинувачував Сталіна у кривавому знищенні куркулів». Ч. підкреслив подвійна «гріховність поведінки Дюранті» через байдуже ставлення до жертв голоду, зраду покликання журналіста», бо замовчував реальність подій. Ч. належав до таких журналістів, які висвітлювали правду про голод в Україні.

Л-ра і джерела: Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С. 223–224; Chamberlain J. Life with the Printed Word. – Chicago: Regnery Gateway, 1982. – P.54 – 55.

ЧЕПИШКИ – село Балакліївського р-ну Харківської обл. Належало до сіл, у якому вивішували чорний прапор, що свідчило про село-примару. 5 червня 1933 р. начальник Харківського облвідділу ДПУ УСРР З.Кацнельсон доповідав голові ДПУ В.А.Балицькому: «Так, с. Чепишки, яке складається з 500 дворів, перетворилося на пустелю. Залюднену хату можна відшукати через 3–4 садиби. Як удень, так і надвечір ніякого шуму не чути; ранком диму з труб не видно. За період з березня місяця до 30-го травня у селі померло понад 300 осіб, з яких 95% колгоспників». Подібних сіл в Україні були сотні, до яких переселяли російських та білоруських колгоспників.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 532.

«ЧЕРВОНА земля. Голод» – опера американського композитора українського походження Вірка Балея, лібрето Богдана Бойчука. Прем'єра опери відбулася в Гарварді, а її неповна версія представлена в Раді Безпеки ООН. В Україні її репрезентувала Національна опера України 21 листопада 2013 р. Композитор В. Балей – диригент, піаніст, професор консерваторії Ун-ту штату Невада, засновник і керівник Симфонічного оркестру Лас-Вегаса, лауреат премії Греммі та премії Американської академії мистецтв і літератури, Національної премії України ім. Т.Г.Шевченка. Автор лібрето Б.Бойчук – відомий поет, фундатор об'єднання україномовних поетів у Нью-Йорку. Дійовими особами та виконавцями опери, поставленої на сцені Національної опери в Києві, були: жінка (лірико-драматичне сопрано) – Марі Плетт (США), чоловік (драматичний тенор) – Джон Дайкерс (США), Батько жінки (баритон) – Ерік Бреннер (США), голос з розп'яття (контратенор) – Ерік Бреннер (США), ролі жінок виконували також солістки камерного хору «Київ» – Т.Золотаревська, Л.Зав'ялова, А.Дворицька, О.Романенко, О.Лобойко, О.Циганкова, Національного ансамблю «Київська камерата». Диригентом на час прем'єри опери в Києві був В.Балей, а хору «Київ» М.Гобдич, «Київської камерати» В.Матюхін.

Опера виконувалася англійською мовою, а драматичну композицію лібрето становило соціально-психологічне протистояння добра і зла, життя і смерті, символом яких постає діалог чоловіка і жінки з дитиною. Гуманістична розв'язка настає внаслідок перевтілення символа зла – чоловіка, який спочатку був готовий на будь-який злочин задля служіння ідеології – до самопожертви в ім'я порятунку дитини і матері. Вчинок праведника є психологічною розв'язкою протистояння добра і зла.

Прем'єра опери викликала ажіотаж, відбувалася в переповненій залі Національної опери в Києві за участі широкої громадськості. Вона відбулася за організаційної підтримки та ініціативи Громадського комітету із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні.

Л-ра і джерела: Вірко Балей. Червона земля. Голод. Опера. Лібрето Б.Бойчука. – К., 2013.

ЧЕРВОНА мітла – образне висловлювання на означення діяльності хлібозаготівельних бригад в українських селах, всієї системи хлібозаготівлі в УСРР 1931–1933 рр., зловживань і свавілля активістів. «А потім прийшла – «червона мітла», – згадував житель с. Новопавлівка Великоолександрівського р-ну Херсонської обл. Л.В.Зінченко, – і повисипала з горшків, з глечиків, мисок рештки зерна, що моя мама, Зінченко Наталка Григорівна, понасипала. Нас залишили на голодну смерть». Вони забирали хліб під «мітлу», тобто до зернини.

Л-ра і джерела: 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 411.

ЧЕРВОНЕ сватівство – примусова форма залучення селянських дворів до діючих колгоспів шляхом тиску буксирних бригад *(див. Буксирні бригади)*. Снігурівська буксирна бригада Голопристанського р-ну Херсонщини у квітні 1931 р. «завербувала» до «старих колгоспів» 550 селянських господарів протягом 20 днів, застосовуючи методи «переконання» та «адміністрування». Ч. с. у роки Голодомору не діяло, тому що колгоспники масово залишали артілі, тсози, комуни.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 321.

ЧЕРВОНІ валки – організаційна форма та господарсько-політична акція вивезення заготовленого хліба на елеватори, зсипні пункти, припортові склади. Термін «червоні», крім ідеологічного супроводу колони машин, гумового транспорту з хлібом та червоними прапорами на чолі «валки» (російською «обоз»), демонстрував перемогу соціалізму, колгоспного ладу. «Ч. в.» перетворилися на звичайні продзагони сталінської продрозверстки, якою стали хлібозаготівлі. Зерно вивозили швидко, вночі, щоб голодні селяни не бачили. Правління артілі ім. 13-річчя Жовтня Луганської міськради 9 серпня 1931 р. ухвалило рішення: «План 2350 пуд. нереальний, який не приймаємо, 4 серпня 1931 р. будемо везти хліб «червоною валкою». Погодились вивезти у «червону валку» 40 пудів, а більше було складно, тому що «не стане колгоспникам на їжу». Зерно забирали від молотарки, організовували «Ч. в.» і вивозили до залізниць, елеваторів. У жнива 1931 р. Бердянська артіль Красноградського р-ну на Дніпопетровщині ухвалила «кожну п'ятиденку організовувати червоні валки до 1000 пуд.». Застосовували форму «безперервного конвеєра» *(див. Конвеєрна система)*. У жовтні 1931 р. буксирні бригади (*див. Буксирні бригади)* організували у 158 районах України 459 «червоних валок», які вивезли 21 тис. т хліба. Колгоспники Семенівської сільради Бориспільського р-ну відправили червону валку ім. пленуму ЦК ЛКСМУ, яка вивезла 2500 пудів зерна. Ідеологічний супровід масового вивозу хліба був невід'ємною частиною фіскально-реквізиційної акції, якими були «Ч. в.». Вони діяли упродовж 1932–1933 рр., позбавляли господарства зерна й навіть насіння. 2 серпня 1932 р. Троїцький райвиконком

зобов'язав колгоспи «скиртувати лише 20%, а решту молотити за «конвеєрною системою», тобто негайно вивозити «червоними валками». Між колгоспами та районами існувала форма соціалістичного змагання за кращу організацію червоної валки – змагання, яке завершувалося сотнями голодних смертей колгоспників. 23 грудня 1932 р. Валківський райком КП(б)У звітував про «організацію червоних хлібних валок» в одноосібному секторі, а не лише в колгоспах. Газети висвітлювали довгі «валки», організовані комісарами, комсомольцями, комнезамами.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 342–343, 347, 356, 570.

ЧЕРВОНІ дошки – щоденні інформаційні зведення про виконання хлібозаготівельних завдань селянськими господарствами однієї сільради, які розміщували на дошках оголошень. Валківський райком КП(б) У Харківської обл. запропонував 20 грудня 1932 р. впровадити як «систему на кожному кутку «червоні» і «чорні» дошки та при сільраді організувати «червону» і «чорну» дошки для висвітлення роботи куткових бригад, комісій сприяння і інші форми (червоний та рогожевий прапор)». Організаційно «Ч. д.» мали форму списків осіб, які виконували і не виконували заготівлі хліба. Їх вивішували у школах, біля сільради, магазинів, кооперації.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 571.

ЧЕРВОНІ токи – примусове вилучення та обмолот зернових культур селянських господарств. За невиконання «плану до двору» правління сільрад самочинно скошувало зернові з присадибних ділянок селян, молотило і вивозило до хлібозаготівлі. Молотили на спеціальних майданчиках – «червоних токах», демонструючи примусово-репресивну форму покарання «ухильників» органами влади. Визначення «червоні» засвідчувало ідеологічну мотивацію, тобто причетність політичної системи влади. Інколи хліб молотили в присутності голодної родини селянина. 7 липня 1932 р. Всеукраїнська партконференція заборонила «застосування всіляких примусових заходів під час збирання врожаю, наприклад, так звані червоні токи, примусову супрягу тощо». Однак їх продовжували використовувати, а партійно-радянські органи влади не звертали уваги на свавілля.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 80, 234.

ЧЕРЕВНИЙ тиф – гостра форма кишково-шлункової порожнини, викликаної вірусним збудником в умовах системної антисанітарії. Війни, голод, революції завжди супроводжувалися епідемією тифу – висипного і черевного. У 1891–1895 рр. на 10 тис. осіб помирали 10, у 1901–1905 рр. близько 5, у 1906–1910 рр. 7, у 1911–1913 рр. 7, у 1919–1923 рр. 183 особи. Громадянська війна, окупація України російськими, радянськими та білогвардійськими військами, голод 1921–1922 рр. завершились епідемією тифу – 36 тис. захворювань, а протягом 1919 р. померло 17 тис. осіб. Недорід 1924 р. підвищив епідеміологічний поріг захворювань до 10 осіб, у відносно стабільні 1925–1927 рр. припадало лише двоє хворих на 10 тис. населення. Десятки тисяч приватно-торгових підприємств періоду непу не дотримувались санітарних норм, тому створювалися умови для поширення тифу. Хворіли переважно люди віком від 20 років і старші.

Колективізація, депортації, голодування, повстання селян проти свавілля радянської влади, дитяча безпритульність, бездомні жебраки, скупчення людей в колгоспах, падіж худоби і масова смертність від голоду дезорганізували санітарно-епідеміологічну ситуацію в Україні. Селяни рушили до міст за порятунком від голодної смерті, інфікуючи міське населення збудниками тифу, малярії. У січні – жовтні 1931 р. лікарі Києва виявили 141 хворого на тиф, у листопаді 66, у грудні того ж року 386 хворих. За січень – травень 1932 р. виявили 637 хворих тифом.

Санітарно-епідеміологічна ситуація погіршилася в 1932–1933 рр. і набула ознак масової епідемії в УСРР. Черевний тиф поселився в повсякденному побуті післяреволюційних років, лишався 1920-х рр., а на початку 1930-х рр. продемонстрував тенденцію до зростання. У 1930 р. серед киян виявили 1328, у 1931 р. 1639 хворих «черевняком». Для запобігання епідемії імунізацію пройшли близько 19 тис. осіб. Промисловий Донбас, до шахт, рудників, заводів якого приїхали сотні тисяч селян для роботи за наймом, також потерпав від тифу. Антисанітарія стала повсякденним явищем у громадських їдальнях, побуті селищ, міст. У вересні 1931 р. санітарно-епідеміологічна комісія м. Сталіно зафіксувала 655 хворих черевним тифом – переважно у віці від 20 до 40 років. Обласна газета «Диктатура труда» закликала до боротьби з мухами, гризунами, оголосила її «справою всієї радянської громадськості». Органи загсів Донецької, Київської та інших областей, які реєстрували смертність, вказували на причину – висипний та черевний тиф. В Артемівську від черевного тифу померли 102 особи в роки Голодомору. На території Артемівської селищної ради у травні – червні 1933 р. померло від тифу 197 осіб. У Києві тиф зафіксували на 239 вулицях та 626 садибах. У 1932 р. на 10 тис. населення черевним тифом хворіло 25, у 1933 р. 19 осіб, а смертність від недуги становила 20% від загальної кількості хворих. Лише в

Ленінському р-ні м. Києва в 1933 р. померли від черевного тифу 25 осіб, а загси фіксували десятки його жертв у кожному районі. Для унеможливлення поширення епідемії в червні 1933 р. щеплення від тифу пройшли 255 тис. киян (85% до плану), у селах встановили посаду «санітарного диктатора», в містах організовували лазні, санітарні пункти. Справжня кількість хворих черевним тифом була значно більшою, тому що лікарі записували іншу причину смерті – дизентерія, різачка. Тиф шаленів і протягом 1934 р., коли відбувся переїзд уряду УСРР з Харкова до Києва. Головою Спеціальної (надзвичайної) комісії по боротьбі з антисанітарією призначили відомого чекіста О.Бронєвого. Спочатку суспільство «очистили» від «українських буржуазних націоналістів», одночасно взялися за Київ, намагаючись перетворити «місто на найчистіший квітучий центр нашої республіки, вигнати бруд та антисанітарію з кожного підприємства, з кожної установи, будинку, вулиці, подвір'я нової столиці». За факти антисанітарії судили керівників комунальних підприємств, а за масову епідемію тифу, яка виявилася наслідком Голодомору в селах і містах України, не притягнуто до відповідальності жодного партійного секретаря, голову виконкому, обкому.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 37–47; В августе зарегистрировано 655 случаев заболеваний брюшняком // Диктатура труда. – 1931. – 8 сентября; Подготовиться к борьбе с мухами в столовых // Диктатура труда. – 1932. – 29 марта; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. – Донецьк, 2008. – С. 54–57, 111–113; Перетворити Київ на місто зразкової чистоти // Пролетарська правда. – 1934. – 28 серпня; Постанова спеціальної комісії по боротьбі з антисанітарією від 27 серпня 1934 року // Пролетарська правда. – 1934. – 28 серпня; Постанова спеціальної комісії по боротьбі з антисанітарією від 7 вересня 1934 року // Пролетарська правда. – 1934. – 11 вересня.

ЧЕРЕПОВОДИ – село Уманського р-ну Вінницької обл., яке належало до перших сіл, селяни якого стали жертвами Голодомору. Масове голодування в Ч. розпочалося восени 1931 р., а протягом квітня 1932 р. «померли від голоду колгоспники Рахнянський, Яремчук, Сигнаївський, сім'ї лежать пухлими, Мазуркевич, Рябокобилюк, Заверюха і куркуль Бабак 60 років». Пухлими від голоду, за повідомленням облвідділу ДПУ УСРР, лежали родини колгоспників-ударників. Масова смертність свідчила про факт Голодомору в українських селах першої половини 1932 р.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 269.

ЧЕРНЕГА Петро Макарович – історик, дослідник участі українців у Другій світовій війні, її руйнівних наслідків для України. Народився 10 грудня 1945 р. у с. Терешки Сквирського р-ну Київської обл. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Київського державного ун-ту ім.Т.Г.Шевченка (1976). Працював заввідділом кадрів Ін-ту історії АН УРСР (1974–1979). Захистив кандидатську дисертацію «Діяльність профспілок на визволеній території Української РСР в 1943–1945 рр.» (1982). Викладав у Київському державному педагогічному ін-ті ім. М.Горького, доцент кафедри історії КПРС у Київському політехнічному ін-ті (1987), завідувач кафедри історії слов'ян і українознавства Національного педагогічного ун-ту ім. М.Драгоманова. У 2005 р. Ч. захистив докторську дисертацію («Внесок робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР у роки Другої світової війни 1939–1945 рр.». Професор (2003). Автор понад 80 праць, серед яких і статті з проблем Голодомору. Організатор та учасник міжнародних і всеукраїнських конференцій з історії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, опублікував кілька наукових праць, у яких визнає Голодомор – геноцидом українського народу, виокремлює етнонаціональну його складову. Причинами Голодомору – геноциду вважає ідеологію марксизму – ленінізму, диктатуру правлячої партії в «радянській імперії», а одним із руйнівних соціально-психологічних наслідків – придушення «...у нас «рефлексу свободи», а також більшу частину морально-правових рефлексів», системну русифікацію України.

Л-ра і джерела: Чернега П.М. Голодомор – геноцид 1932–1933 рр. в Україні: передумови, причини й наслідки // Голодомор – геноцид 1932–1933 років як наслідок антиукраїнської політики сталінського режиму в СРСР: до 80-річчя трагедії – масового винищення українського народу. Збірник науково-методичних матеріалів на допомогу вчителю. – К.: В-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2013. – С. 5–15; Чернега П. Геноцид української нації в СРСР 1932 – 1933 років // «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації». Матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф., (Київ, 4 жовтня 2016 р.). – К.: Видавець Олег Філюк, 2017. – С. 127–133.

ЧЕРНІГІВСЬКА область – адміністративно-територіальна одиниця УСРР, територія Голодомору 1932–1933 рр. Географічно райони Ч. обл. належали до українського Полісся. Економічне районування в УСРР, яке відбулося у 1920-х рр., також локалізувало їх межами природничо-географічного Полісся. Ліквідація в серпні 1925 р. Чернігівської губернії розпорошила адміністративно-територіальний регіон на райони та округи. У 1926–1930 рр. було 13 районів Чернігівської округи: Борзнянський, Бобровицький,

Городнянський, Добрянський, Довжицький, Козельський, Куликівський, Любецький, Моровський, Олишівський, Остерський, Ріпчанський, Сновський. На території районів діяло 256 сільрад з абсолютною перевагою українського населення. У червні 1930 р. відбулася зміна адмінтерподілу УСРР, внаслідок якого район підпорядковувався безпосередньо центральним органам влади. Райцентри, як вищі місцеві органи влади діяли до 15 жовтня 1932 р. – до офіційного створення Ч. обл. згідно з постановою ВУЦВКу. Її заснували 29 районів Київської обл. (Бахмацький, Березнянський, Бобровицький, Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Дмитрівський, Добрянський, Іваницький, Ічнянський, Козелецький, Конотопський, Коропський, Корюківський, Кролевецький, Малодівицький, Менський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Носівський, Олишівський, Остерський, Понорницький, Ріпкинський, Семенівський, Середино-Будський, Сновський, Чернігівський, Шосткинський), 7 Харківської (Буринський, Варвинський, Великобубнівський, Недригайлівський, Прилуцький, Путивльський, Роменський). 20 листопада 1932 р. Чернігівський р-н реорганізували, підпорядкувавши сільські ради міськраді.

Територія Ч. обл. у 1932/33 р. мала 42,7 тис. кв. км, тобто 9,6% УСРР, на якій проживали 2,9 млн осіб, з яких 282 тис. у містах. Сільське населення становило 90,3%, розселившись у 1083 сільрадах. Із 35 районів лише в 10 було понад сто тисяч осіб (Бахмацький, Бобровицький, Глухівський, Конотопський, Недригайлівський, Ніжинський, Носівський, Прилуцький, Роменський, Шосткинський). У шести районах мешкало від 29 до 37 тис. осіб. Селяни аграрного регіону традиційно займалися сільським господарством на хуторах, кустарними промислами.

Суцільна колективізація, хлібозаготівлі, розкуркулення викликали опір селян. У березні 1931 р. на Поліссі до колгоспів записалося 119 тис. дворів (19,3%), усуспільнили 18,5% землі. В окремих районах Чернігівщини колективізація лише розпочалася, хоча в УСРР вона наближалася в основному до завершення. Зокрема, частка колгоспів була такою: Коропський р-н – 8,6%, Корюківський – 8,6%, Городнянський – 9,7%, Остерський – 10,5%, Кролевецький 11%, Козелецький 11,8%. Захищаючи майно, реманент, земельні наділи, селяни вдавалися до збройних повстань, які діяли у Городнянському, Корюківському, Менському, Варвинському, Прилуцькому, Ріпкинському та інших районах. Сотні повстанців були засуджені до різних термінів ув'язнення, десятки до розстрілів. Радянська влада називала їх бандитами, але опір тривав протягом другої половини 1931 – початку 1932 р., охопив десятки сіл в окремих районах. Арешти, депортації селян не зупиняли їхньої збройної боротьби проти примусової колективізації та визиску. У жовтні – грудні 1932 р. в Ч. обл. діяло 2332 колгоспи, а з 499 тис. дворів колективізували 236 тис. (47,3%) і 46,6% землі. Більше половини селянських господарств не пішли до колгоспів, але не уникли хлібозаготівлі.

Поліські селяни вирощували переважно жито. Його врожайність у 1931 р. становила близько 10 ц з га, у 1932 р. 8 ц, а 1933 р. понад 13 ц з га. Гуртовий збір зернових на Чернігівщині у 1931 р. досяг 1,2 млн, у 1932 р. 796 тис., у 1933 р. 1,3 млн т. Основним виробником хліба у 1931 р. були одноосібні селяни – 66%, колгоспи 30%, радгоспи 4% валового збору зернових. У 1932 р. селяни-одноосібники вирощували 46%, колгоспи 46,5%, радгоспи 6,5% зернових, відтак «соціалістичний сектор» зосередив більше половини хліба.

Хлібозаготівлі 1930/31 р. позбавили селян 507 тис. т зерна. Господарства 11 районів Ч. обл. перевиконали річні плани. У перші тижні серпня 1931 р. заготівлі відбувалися повільно. 21 жовтня 1931 р. колгоспи Ніжинського р-ну виконали 74%, селяни 46% державних завдань. Районне відділення ДПУ УСРР повідомляло про значний «прорив у виконанні хлібозаготівлі» в селах: Бобрик, Берестовець, Куриловка, Заньки, Кладьковка, Хибаловка, Велика Кошелівка і Вертіївка, де куркулі на час збирання врожаю змогли частково звезти свій хліб додому, змолотити і розібрати». Контрактанти *(див. Контрактанти)* 14 сіл цього району «ухилялися від виконання контрактації». Селяни говорили про недорід у зв'язку з весняною повінню, тому зібрали з десятини 12 пудів жита. Колгоспи також не могли виконати державну хлібозаготівельну повинність: у с. Бобрик мали здати 134 ц, а вивезли 84 ц, у с. Бурковка мала план 31 ц, здали 7 ц. Загалом виконання становило 25–30%. Правління колгоспів не завершили молотьбу і розподіл на трудодні.

Організацією заготівель хліба займались уповноважені, комуністи, комсомольці, буксирні бригади, сільради. Вони застосовували репресії, вдавалися до свавілля, фізичних тортур, знущань над селянами. Селянин с. Воробйовка Ніжинського р-ну Ф.Глушко скаржився 25 листопада 1931 р. на свавілля місцевих активістів, які «у біднячки Попової Ганни забрали все дощенту та її саму ізбили так, що жінка уже два дні хворіє». За невиконання плану до двору забирали худобу, майно, картоплю, особливо у так званих «куркулів». Мешканка с. Гаї Роменського р-ну О.С.Оробченко згадувала: «В 1930 році почалася колективізація. Ми попали в список куркулів, а це означало, що підлягали розоренню. Спочатку активісти колективізації

обложили нашу сім'ю великими грошовими і продовольчим податком. З великим трудом розрахувалися і на цей раз, та коли обложили знову, платити вже було нічим, все зерно було вже вивезене і все, що можна було продать, продано». Їх виселяли з хати на мороз з малими дітьми. Житель с. Рашкова Слобода Ріпкинського р-ну М.І.Апанасенко свідчив: «Восени 1932 року довели до двору перший план хлібоздачі, який батько з трудом виконав. Трудність полягала не тільки в надмірності плану поставок, а і в процедурі здавання. Від села Рашкова Слобода до Чернігова 47 км, а там на елеваторі черга майже на місяць. Завези, стій і чекай, без квитанції додому не вертайся. Не встиг виконати перший план, як довели другий, додатковий». Кількаразова процедура доведення плану до двору виснажувала селянські господарства, залишала їх без хліба, картоплі, продовольства, тому що будь-яке ухилення від виконання супроводжувалося штрафами – 15-місячною нормою здавання м'яса селянським двором. Держава накладала натуральний штраф, але не звільняла від виконання хлібозаготівлі. Системне, послідовне і масове позбавлення селян хліба та продовольства – свідома соціально-політична акція партійно-радянської номенклатури, у діях якої реалізувався намір терору голодом.

21 листопада 1932 р. В.М.Молотов вимагав від С.В.Косіора «перелому» на «хлібозаготівельному фронті» Ч. обл., тому що за «четверту п'ятиденку» зменшилися обсяги з 4,5 тис. до 3,6 тис. т. Протягом десяти днів оштрафували 1790 селянських дворів на 1,2 млн крб., в окремих господарствах штраф забирали картоплею – до 20 ц, м'ясом до 1 ц. Фактично їх свідомо позбавляли засобів існування. Уповноважені ЦК КП(б)У М.О.Скрипник та Ф.І.Зайцев, які перебували в районах Ч. обл. в 1932 р., вимагали репресивних заходів. Нарком освіти та член політбюро ЦК КП(б)У М.О.Скрипник повчав місцевих активістів: «Штрафи дрібні, як воша. Коли я вперше сидів у тюрмі, то кусає – погано. А посидиш місяців шість і нічого, звикаєш. А штраф дошкуляти повинен. В 1920 році ми розстрілювали сотнями, щоб вплинуло». В листопаді – грудні 1932 р. також розстрілювали, але за «розкрадання», «приховування» та «спекуляцію хліба». 6 грудня 1932 р. соратник М.Скрипника з організації хлібозаготівлі на Чернігівщині Ф.Зайцев доповідав С.В.Косіору про «боротьбу за хліб». Він розкрив адміністративно-примусові методи встановлення плану, їх суб'єктивну залежність від чиновника, активіста, відтак обставини вилучення різних обсягів хліба в кожному районі. В одних план здавання становив від 3 до 8, в інших від 9 до 21 пуда, хоча «Чернігівська область є найбільш однорідна за своєю економічною будовою». Зазвичай план по селах встановлювали «на око», тобто без належного з'ясування економічного стану господарства, хлібофуражного балансу. Середня норма вилучення з 1 га для Ніжинського р-ну становила 1,9 ц, а для окремих – 8 ц («винятково на око»). В окремих селах «норма здавання» досягла 100% валового збору, а після її перегляду вона становила в одноосібному секторі сіл Вересоч, Крути 70% реального збору. У 10-ти селах Ніжинського р-ну вивозили 25–27%, у 6-ти від 45 до 54% колгоспного врожаю. Колгосп здавав 3 ц, одноосібник 6 ц, твердоздавець 12 ц. Ф.Зайцев не вважав «особливою бідою» перевищення норми для одноосібників на 25% порівняно з колгоспами, а також те, що «у багатьох районах норма здавання підвищується для одноосібників проти колгоспу на 100%». Однак ці «розриви» збільшувалися, коли плани доводили до кожного двору. «План по Чернігівській області, – доповідав Ф.Зайцев, – враховуючи можливості, не дуже напружений. Пересічно по області з гектара з усіх культур треба здати 7 пудів. Із 36 районів області на 12 районів це завдання пересічно 4,5 пуда, на 12 районів – 7 пудів і 12 районів біля 15 пудів (від 9 до 21 пуда)». Господарства чотирьох районів (Прилуцький, Недригайлівський, Буринський, Роменський) здавали від 2 до 3,2 ц з га. Однак жоден з районів Ч. обл. не виконав річного плану станом на початок грудня, але стягнення зерна за довільною і свавільною розверсткою, особливо кількаразово, руйнувало і виснажувало колгоспи та селянські господарства. У десяти районах Ч. обл. колгоспи виконали план на 100–118%, в 11 районах – понад 90%. Колгоспи Роменського, Великобубнівського, Путивльського (російський національний) виконали план на 40–43%. Цифри перевиконання і недовиконання, як соціальний барометр, свідчили про катастрофу в колгоспах і селах: одні вивезли понад план, іншим нічого було вивозити. Селяни були приречені на голодну смерть, тому що влада застосовувала карально-репресивні методи вилучення зерна. «Колгоспний сектор в області, – наголошував Ф.Зайцев, – безумовно, виконає план найближчим часом, але і тут треба натиснути і десь застосувати репресії економічного порядку, як штраф колгоспу і колгоспників м'ясом». На одного оштрафованого припадало 1000–1500 крб., а загалом було накладено штрафів на 1646 дворів – понад 552 тис. крб., оголошено на чорну дошку 71 село, 19 колгоспів, 2851 двір селян-одноосібників. Діяла система соціальної резервації, в межах якої селяни вимирали родинами. Присутність уповноважених ЦК КП(б)У М.О.Скрипника, Ф.І.Зайцева в районах Ч. обл. в листопаді – грудні 1932 р. розширила територію Голодомору за рахунок так званих «економічних

репресій». Селянина А.Н.Кириченка з с. Калюжинці Варвинського р-ну, який закликав «хліб не здавати, а ховати, щоб при обшуках не знайшли», 30 грудня 1932 р. засудили до 10 років таборів з обмеженням у правах на 5 років. З 1 по 20 грудня того ж року на Чернігівщині заарештували близько 2 тис. осіб, які проходили по «хлібозаготівельних справах». Репресії не сприяли виконанню хлібозаготівлі – 4 січня 1933 р. Ч. обл. спромоглася на 61,3% виконання річного плану, вичерпала власний ресурс. 12 січня 1933 р. секретар Чернігівського обкому КП(б)У М.М.Маркітан повідомив про заготівлю в січні 5518 т, але половину його дали 8 районів завдяки вивозу насіннєвих фондів. До сіл і колгоспів застосовували режим чорних дощок *(див. Чорні дошки)*.

Голод, голодування і Голодомор на Чернігівщині проникли на територію селянських домівок, сіл, сільрад, районів. Випадки масового голодування з'явилися зимою 1932 р., а весною набули поширення в окремих районах Ч. обл. На початку травня 1932 р. селами Ічнянського, Іваницького р-нів прокотилися голодні бунти селян, у кожному з яких брали участь до 500 осіб. Селяни розібрали кукурудзу з місцевої гуральні, попереджали, що «...прийдемо і заберемо зерно з комори гуральні, бо хліб забрали, а ми з голоду умираємо». Учні Прилуцького технікуму механізації голодували, хворіли на туберкульоз від недоїдання. 27 травня 1932 р. житель с. Крехаїв Остерського р-ну писав у листі-скарзі до голови ВУЦВКу Г.І.Петровського: «Я хочу жити, но не можна, умираю з голоду. Як в нас в селі Крехаєві, так і по цілому району Остерському настояща голодовка». Міліція забирала хліб у селян на базарі, а в селах «много убивають себе і мруть, з голоду», район охопила епідемія тифу, сільську школу закрили, «вмерли з голоду 3 душі здорових, много дітей і старих». Восени селян примушували звозити картоплю до Остра, а весною вивозити гнилу на смітник. Селянин переживав глибоку морально-психологічну травму, тому що «діти страшні вороги, бо коли я сижу день не уївши і в'яжу сітку, а тільки покурю і зап'ю водою, а тут вештаються діти й плачуть, кажуть – пойди, де-небудь купи хліба або картошки – і це все як ножом в серце, нащо я вас на світ пустив, думаю, і становиться жалко. І тепер один в одного крадемо корови, кури, телята і все поріжемо і поїмо, а тоді разом здихать». Селянам бракувало насіння, його забрали. «І не знаю, чи це із центра постанова, щоб од селян отбирать все із продуктів до фунта, ілі на місці видумляють, що такий ужас», – запитував М.М.Тавлуй. Терор голодом відбувався в селах, а головні терористи знаходились у Москві, Харкові. Тому від їхніх свідомих дій «всяк жде гибелі, а не жизні – оце так у нас у Крехаєві і районі». В інформації Іваницького райкому КП(б)У від 10 липня 1932 р. зазначалося про «голодні настрої, які є серед колгоспників навкруги відсутності хліба». Протягом першої половини року селяни голодували, помирали від голоду.

Реакцією селян на факти голодування стали волинки *(див. Волинки)*, тобто стихійний рух опору, який завершувався нападом голодних на колгоспні комори, склади, кагати, районні гуральні. У 1932 р. на Чернігівщині відбулася 71 волинка у Великобубнівському, Ічнянському, Недригайлівському, Прилуцькому, Сновському, Дмитрівському районах. Колгоспники виходили з колгоспів, селяни 9 районів Ч. обл. покидали родини і виїжджали в пошуках хліба. Окремі секретарі райкомів, голови сільрад та колгоспів Носівського, Прилуцького, Великобубнівського, Коропського, Бобровицького, Мало-Дівицького Малодівицького, Ніжинського, Сновського, Менського, Бахмацького, Бобровицького, Іваницького, Роменського, Олишівського, Конотопського, Недригайлівського, Путивльського районів публічно і таємно говорили про нереальність плану хлібозаготівлі. Наприклад, комуніст с. Бобровиця Ситник заявив тоді: «Що я буду заготовляти, якщо у людей нічого немає. Вони гинуть з голоду, або їдять гарбузи, хворіють черевним тифом». Комсомольці с. Іржавець Олишівського р-ну заявляли: «Далі немає сенсу жити. Радвлада довела своїми п'ятирічками і заготівлями до того, що всі залишились голими, босими і голодними». Кандидат у члени КП(б)У с. Малий Щимель Сновського р-ну Медведєв категорично заявив: «До бригади з хлібозаготівлі не піду та іншим не раджу, там працюють лише бандити, які грабують селян і останні голодують». За невиконання та ухилення від плану їх виключали з партії і судили, але разом з селянами, колгоспниками вони чинили опір хлібозаготівлі.

Наприкінці січня 1933 р. селянам заборонили виїзд із сіл у пошуку хліба, не видавали залізничні квитки, затримували і повертали до місць проживання, які стали територією голодної смерті. 19 березня 1933 р. Прилуцький райком КП(б)У та ДПУ перевірили «продовольчий стан» окремих сіл і констатували таке: «Замість 27 голодуючих, про що ми сповіщали доповідною запискою, нами виявлено 111 сімей із загальною кількістю 487 чоловік, тобто до 20% всіх колгоспників фактично зовсім не мають чого їсти і систематично голодують, причому 45 голодуючих сімей з кількістю 148 колгоспників перебувають в надзвичайно важкому стані, остаточно знесилені і опухлі від голоду». Працюючих колгоспників, які мали 400 –700 трудоднів, харчували половою і відходами вибракуваного насіння. Негайної допомоги

вимагали 797 сімей у 20 сільрадах Прилуцького р-ну, а від голоду потерпали близько 3 тис. осіб. «Більшість з цих сімей крайнє виснажена з голодними отьоками і опухлі, останнім часом із складу цих сімей умерло від голоду 25 чоловік. Виявлено хворих, які не в змозі ходити і потребують, крім харчування, також і медичної допомоги – 547 чоловік, опухлих від голоду – 275. Із загальної кількості виявлених, що перебувають в гостро скрутному продовольчому стані, ходять на роботу тільки 303 чоловіка, останні 747 на роботу зовсім не ходять». Це сумна статистика Голодомору, яка не обмежувалася лише селами Прилуцького р-ну. 5 липня 1933 р. М.М.Маркітан *(див. Маркітан М.М.)*, виступаючи на другому обласному з'їзді колгоспників-ударників, зазначив: «Те, що ми маємо зараз в окремих областях, районах, селах голод, смерть від голоду, навіть окремі випадки, коли поїдають людей, не кажу вже про те, що їдять худобу, що упала, – це ганьба. Для кого? Для нас, в першу чергу, нас – партійних керівників, партійної організації, починаючи з обласних і кінчаючи сільськими». Він визнав причину голоду – заготівлі минулого року, недосів, «чимало врожаю загинуло в полі», тому «люди голодують і мруть». Водночас партійний секретар вважав шкідництвом видачу хліба для громадського харчування колгоспників.

Архівні документи, свідчення очевидців голоду відтворюють його географію і територію. Жоден із 36 районів Ч. обл. не уник голодної смерті селян. У Дмитрівському р-ні від голоду потерпали 39 сіл, а книги загсів зафіксували померлих від голоду в селах: Фастівці (147), Стрільники (184), Піски (233), Вороньки (203), Козацьке (697). Голод охопив 15 сіл Варвинського р-ну: Антонівка (231), Варва (383), Дащенки (437), Журавка (237), Озеряни (535). В Остерському р-ні голод уразив 19 сіл, а в с. Євминка померло 174, Крекаєві 394 особи. Селяни сподівалися на порятунок у райцентрах, але й там їх наздоганяла голодна смерть. Житель м. Ічня М.Я.Погорілко згадував: «Біля станції була ділянка землі, де зберігались просмолені шпали та телеграфні стовпи. Так от, на цій ділянці щоранку була викопана глибока яма. Один чоловік виносив померлих людей і складав їх біля ями рядком, потім він вивертав кишені з штанів цих людей. Нічого не знайшовши в кишенях, він скидав трупи у яму». Кількість померлих та жахливі картини Голодомору спростовують висновки окремих дослідників про те, що поліські райони виявилися менш постраждалими. Страждання і жах залишились у пам'яті очевидців і жертв Голодомору. «Якось ми, дітлахи, ішли із школи і побачили, – згадував М.Я.Погорілко, – як собака по городах несе в зубах руку людську. Ми берем в руки грудки і біжимо за цією собакою, кидаємо в неї хто грудку землі, хто палицею. Собака кидає руку, сама тікає, а ми, підбігши до руки, роздивляємось і гадаємо, чия вона – чоловіча чи жіноча, напевно, жіноча, бо дуже повна, набухла, а нігті сині-сині». Спогади, зібрані краєзнавцями Ч. обл., зафіксували факти голоду в селах Бахмацького, Борзнянського, Варвинського, Городнянського, Ічнянського, Козелецького, Коропського, Корюківського, Менського, Ніжинського, Прилуцького, Ріпкинського, Срібнянського, Чернігівського та інших р-нів. Демографи, вивчаючи порайонну смертність від голоду, відносять Ч. обл. до регіону, що мав помітно нижчі рівні втрат населення від голоду в 1933 році. До «нижчих втрат» належали показники смертності (50 померлих на тисячу населення). Однак у 1933 р. в районах Ч. обл. смертність збільшилася в 4 рази. Всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував зменшення його кількості в усіх 36 районах Ч. обл., з яких від 2 до до 6,6% у 3-х, від 11,8 до 18% у 7-ми, у решті від 21,5 до 58% (Бобровицький) порівняно з чисельністю населення початку 1932 р.

Л-ра і джерела: Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 року. – Х., 1933. – С. 7; Збірник узаконень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – № 28. – Арт. 170–171; № 31–32. – Арт. 197–198; ЦДАВО України. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 1654. – Арк. 23; Ф. 4402. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 12; Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. – Х., 1933. – С. 50; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 302, 469; 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 526, 538–539; Голодомор 1932–1933 років в Україні очима дослідників і свідків: Чернігівщина. Зб. матер. – Чернігів, 2008. – 160 с.; Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 рр. Зб. док. і матер. – Чернігів, 2012. – С. 206, 224, 236, 246–255, 726; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 138, 143, 151, 156, 170; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 404, 438, 445, 571, 588, 615, 785, 899; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область. – Чернігів, 2008; Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 262–263; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

ЧЕРНІГІВСЬКА обласна контора «Торгсин» – структурно-організаційний підрозділ Всеукраїнської контори «Торгсин». До створення Чернігівської обл. 15 жовтня 1932 р. на її території діяла мережа Київської та Харківської облконтор «Торгсин». Ч. о. к.

«Торгсин», правління якої знаходилося в готелі «Юг» м. Чернігова, засновано 21 листопада 1932 р. Вона спиралася на сім функціональних відділень: Чернігівське (крамниці у Чернігові, Добрянці, Сновську, Мені), Ніжинське (у Ніжині, Носівці, Бобровиці), Прилуцьке (в Прилуках та Ічні), Конотопське (у Конотопі, Бахмачі, Кролевці та Путивлі), Глухівське (у Глухові та Шостці), Новгород-Сіверське (у Новгороді-Сіверському і Семенівці) та Роменське. Станом на 1 січня 1933 р. облконтора мала 17, у липні – серпні 1933 р. 21 магазин. Універмаги діяли в Ніжині, Носівці, Чернігові та інших районних центрах. 25 березня 1934 р. відділення реорганізували в три міжрайонні бази (Чернігівську, Конотопську та Глухівську) та Роменський універмаг, який виконував функції ще однієї міжрайонної бази.

Управлінський апарат складався з адміністрації, планового та комерційного відділів, бухгалтерії, тимчасових підрозділів (центрального контрольного бюро з перевірки, контролю та знищення контрольних листів і використаних товарних книжок; інспекції з боротьби зі зловживанням і розкраданням; особливої інспекції; асортиментного бюро) та посади інспектора управління «іноземними операціями» і пунктами прийому цінностей. Ч облконтора торгсин мала автопарк.

До штату адміністрації входили керуючий, його заступник, завкадрами, референти та секретаріат (секретар-діловод, друкарка, кур'єр-прибиральниця, завгосп). На чолі облконтори почергово перебували А.М.Нудельман (вперше з кінця грудня 1932 р. до березня 1933 р., вдруге – з квітня до травня 1933 р.), І.П.Гріншпун (березень квітень 1933 р.), Е.М.Рудаєв (травень 1933 р. – березень 1935 р.), М.М. Флейшер (березень 1935 р. – лютий 1936 р.).

Правління Ч. облконтори мало від 7 до 18 осіб, а загалом від 85 до 259 працівників магазинів, продовольчих баз, приймальних пунктів. За соціальним станом переважали службовці – понад 72%, а партійці – не більше 30% персонального складу. Троє з чотирьох працівників були малописьменними. За національністю кожен другий робітник контори був євреєм, решта – українці та росіяни. Інші національності не перевищували 4%, жінки – від 13 до 32%. Співробітники облконтори отримували стабільну і відносно високу зарплату – від 137 до 166 крб. Вона постійно зростала. Директор Ніжинського відділення І.І.Поливко отримував 350 крб., його заступник 275 крб., касир 120 крб., приймальник побутового золота 150 крб., бухгалтер 300 крб., сторож 160 крб. Кожен працівник отримував продовольчий пайок, асортимент якого вражав набором дефіциту – борошно, крупи, ковбаса, масло вершкове, оселедці, олія, цитрусові. Його вартість збільшувалася пропорційно: якщо перевиконання плану закупівлі побутового золота сягало 80%, продуктова складова пайка зростала на 10 крб., тобто у 2 рази його вартості. У лютому 1933 р., коли сільське населення області потерпало від голоду, місячний продпайок директора Прилуцького універмагу системи торгсину складався: з 18 кг борошна, 2 кг цукру, 2 кг рису, 5 кг пшона, 2 кг оселедців, 5 кг макаронів, 0,5 літра олії, 1 кг господарського мила.

Основне завдання облконтори «Торгсин» – це закупівля побутового золота в населення (сережки, каблучки, хрестики, браслети, посуд), золотих монет, срібних виробів; товарне забезпечення грошових переказів та виконання «фінансового плану» мобілізації валюти. Ніжинське відділення платило за грам золота 56 проби 73 коп., 48 проби 63 коп., 36 проби 47 коп., 86 проби 1 крб. 15 коп. До приймальних пунктів здавали золоті предмети вагою від одного до 17 грамів. Ювеліри, які приймали побутове золото, привласнювали різницю між прийнятим і зданим до банку золотом, тобто так званий «припек». За кілька тижнів він становив сотні грамів в окремих приймальних пунктах. «14 цього травня, – скаржився житель с. Прохори Я.Я.Заціпин до Ніжинського відділення, – я здав до пункту прийому золота-брухту, перед самим закриттям роботи, великий браслет. Розбирав та очищав від посторонього металу і засмічення найближчий працівник т. Золотницький. Він одержав виготовлений матеріал, кинув на ваги і так швидко зняв гиру, що я не встиг порахувати їх і оголосив 47 г. Надто мала кількість мене здивувала і я просив переважити, однак не виконуючи мого прохання, золото висипав у ящик стола, а мені сказав, дійсно є ваги 48 г 700 м, бо 2 г скидається на очищення». До товарної книжки записали 48,7 г, а насправді браслет важив 58,7 г. Золотозаготівельна діяльність Ч. облконтори «Торгсин» у 1932–1935 рр. виявилася ефективною. За три квартали 1933 р. вона придбала понад 1 млн крб. (за курсом тих років – більше 500 тис. доларів).

Власник коштовностей отримував товарні ордери, товарні книжки, бони, тобто фінансові документи, які підлягали реалізації у торговельній мережі торгсину. За прийом золота виписували квитанцію (форма № 32/1), срібла (форма № 32/2). Згодом квитанції підлягали обміну на товарні книжки, які мали відповідну серію та вартісне наповнення – від 50 коп. до 5 крб. Книжки мали відривні талони-купюри від 1 до 5 коп., а також 10–100 крб. Товарна книжка діяла три місяці. Для її власника вони справді були «на вагу золота». Торгсинівські гроші вирізнялися високою купівельною спроможністю (один до 50-ти крб.). У березні 1934 р.

кілограм пшеничного борошна коштував у торгсині 7–13 коп., житнього 5 коп., хліб житній 4 коп., крупи 12–14 коп., пшоно, рис 11–18 коп., хліб пшеничний 13 коп. На «чорному ринку» згадані товари коштували від 5 до 15 крб. Населення, яке мало торгсинівські гроші, купувало переважно хліб, борошно, крупи. Продовольча група в 1933 р. становила 94%, у 1934 р. 80%, у 1935 р. 41% від загальної реалізації товарів. Продукти розкрадали, продавали на «чорному ринку».

Жителі Ч. обл. одержували адресні грошові перекази – іноземну валюту, радянські карбованці. До облконтори надійшло грошових переказів на 435 тис. крб., з яких 150 тис. «чистої» валюти. Кожен адресат одержував від 5 доларів до 30 німецьких марок, кількох десятків франків, фунтів стерлінгів. Наявність іноземної валюти не гарантувала отримання бажаного хліба. С.М.Голдович скаржилась на бюрократичне зволікання Ніжинської крамниці системи торгсину: «Вважаємо, що це незаконно з боку Торгсину взяти надіслані на моє ім'я долари, а товар не видати, чим змушують нас нещасних стариків беззахисних голодувати». У жовтні 1932 р., тобто напередодні організаційного оформлення Ч. облконтори, клієнти Ніжинської філії торгсину купили товари на 1056 крб. а за побутове золото придбали 67% товарів. З кожним роком, крім голодних 1932–1933 рр., його частка падала, особливо після скасування карткової системи постачання хлібом у грудні 1934 р. Вона «мобілізувала» понад 2 млн інвалютних крб., але ціною життя голодних селян.

Л-ра і джерела: Поливанов В.А. Учет и организация работы в торговой сети торгсина (практическое руководство). – М., 1935. – С. 71; Инструкция по составлению годового отчета за 1933 год. – М., 1933. – 58 с.; Державний архів Чернігівської області. – Ф. 1379. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 3, 10, 16; Там само. – Спр. 51. – Арк. 4; Спр. 28. – Арк. 29–31; Спр. 8. – Арк. 19; Спр. 11. – Арк. 13; ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 56; Спр. 151. – Арк. 1; Спр. 33. – Арк. 3; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 6. – Спр. 286. – Арк. 87–88; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 463.

ЧЕРНОВ Михайло Олександрович – заступник наркома постачання СРСР, голова Комітету заготівель сільгосппродукції при РНК СРСР. Народився 1891 р. в с. Тезіно Кінешемського повіту Костромської губ. Більшовик з 1920 р., освіта вища. Голова Артемівського окрвиконкому на Донбасі (1923–1925), нарком внутрішньої торгівлі УСРР (1925–1929), голова об'єднання «Союзхліб» (1930), заступник наркома постачання СРСР (1930–1932) та голови Комітету заготівель сільгосппродукції при РНК СРСР (1932–1933).

Організатор хлібозаготівельних кампаній в УСРР другої половини 1920-х рр., ініціатор і прихильник адміністративно-репресивних методів заготівлі зернових культур у 1930–1933 рр. Частка України у хлібозаготівлі СРСР 1927/28 р. становила 42%. Одночасно з хлібною повинністю Ч. пропонував посилення податкового тиску (стягнення єдиного сільгосппродатку, самообкладання, державних позик). Він мав вичерпну інформацію про стан «доведення до села» і «до двору» хлібозаготівельних завдань в округах УСРР 1929 р. Організував виконання експортного плану зернових у 1930 р. – 100 млн пудів, під «персональну відповідальність» відвантаження 1,5 млн т хліба до південних портів. Ч. член комісії політбюро ЦК ВКП(б) з питань хлібного резервного фонду, яка діяла з 19 січня 1931 р. Особисто виконував постанови Наркомпостачу СРСР про наповнення «недоторканого фонду» (НЗ). 11 травня 1931 р. в НЗ було зосереджено 0,6 млн т, але переважно на території РСФРР – 0,5 млн т. В Україні, яка було фактичною житницею СРСР, залишили 20 тис. т, тому республіканське керівництво постійно просило виділення продовольчої і насіннєвої допомоги. Ч. – прихильник форсування темпів хлібозаготівлі, без дотримання хлібофуражного балансу в УСРР. На нараді в Наркомпостачі СРСР 13 вересня 1931 р. категорично заявив: «Всяке уповільнення заготівлі хліба може призвести до розкрадання хліба колгоспниками». Він підписав постанови про внесення змін до річного плану хлібозаготівлі СРСР в соціально-економічних секторах, виконував обов'язки і функції головного «розверстальника» хліба в Україні. Особисто інформував Й.Сталіна, А.Мікояна та інших керівників про стан заготівлі хліба. 11 листопада 1931 р. запропонував купити хліб за кордоном для забезпечення районів Західного Сибіру і Далекого Сходу, щоб уникнути транспортних витрат, так як завезення «хліба з України вимагало б 8 тис. вагонів». Й.Сталін повідомив Ч. про 3 млн пудів хліба, куплених у Канаді.

Хлібозаготівлі в Україні перебували під особистим контролем Ч., який встановлював і виправляв річні плани, скаржився Й.Сталіну на «самодіяльність» партійно-радянського керівництва в УСРР. 15 березня 1932 р. доповів про тимчасове припинення хлібозаготівлі в УСРР у зв'язку з початком весняної сівби. Однак не заперечував заготівлі насіння в колгоспах, «практики міжколгоспної позики» під гарантію держави. Не підтримав пропозиції С.Косіора про встановлення норми вивозу хліба колгоспами – від 25 до 30% валового збору. Політбюро ЦК ВКП(б) підтримало С.Косіора. 22 квітня 1932 р. Ч. інформував В.Молотова про загальну споживчу потребу України

на другий квартал – 400 тис. т хліба. Він відхилив пропозицію В.Я.Чубаря про «розбронювання» для України 178 тис. т хліба з «НЗ», наполягав на максимальному зборі мірчука *(див. Мірчук)*. У липні 1932 р. Ч. не заперечував проти зменшення плану для одноосібників, особливо Вінницької і Київської областей, але при умові збільшення плану для колгоспів.

Ч. обґрунтував місячні, поквартальні та річні плани хлібозаготівлі. 1 серпня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло серпневий план заготівлі хліба, запропонований Ч. Він тісно співпрацював з П.Постишевим у справах організаційно-політичного забезпечення жнив у радгоспах України. 15 серпня Ч. доповів Л.Кагановичу про порушення «директиви ЦК» стосовно авансування колгоспників – виділення натуроплати трудодня за рахунок 10–15% фактичного намолоченого зерна, а також про «безпідставну» видачу хліба для громадського харчування колгоспників – від 50 до 70% «фондів розподілу». Виступив за «жорсткі заходи проти хлібної спекуляції». Входив до «трійки» (Каганович, Куйбишев, Чернов), яка вимагала від керівництва України пояснень незадовільного стану хлібозаготівлі. Категорично виступив проти зменшення вересневого плану заготівлі хліба. 8 жовтня 1932 р. особисто скаржився Й.Сталіну на «нестерпний» стан хлібозаготівлі в радгоспах, на підміну плану заготівлі планом сівби та припинення кампанії. Ч. входив до комісії Л.Кагановича, яка застосовувала режим чорних дощок, репресій, депортацій на Кубані в жовтні – листопаді 1932 р. Він був серед «групи товаришів» (А.Мікоян, Я.Гамарник, Г.Ягода, О.Косирєв, М.Шкирятов), які допомагали Л.Кагановичу нищити господарства українських селян на Кубані (станиці Полтавська, Чернігівська). Ч. знав про наслідки особистої діяльності та «групи Кагановича» на Кубані, черпав інформацію з доповідних записок уповноважених весною 1933 р. Вони доповідали Ч. про те, що у відносно кращих станицях «смертність у лютому і березні збільшилась удвічі, а в гірших – у три-чотири рази проти цих же місяців минулого року». Прізвище Ч. постійно фігурує в листуванні Кагановича і Сталіна про хлібозаготівлі. Восени 1933 р. політичне керівництво не заперечувало частково зменшити державне хлібозаготівельне завдання. 10 квітня 1934 р. Ч. призначили наркомом землеробства СРСР, він брав особисту участь в організації хлібозаготівлі. Рішення політбюро та пропозиції Й.Сталіна завершувалися лаконічною фразою: «відправте туди Чернова». 9 жовтня 1934 р. Л.Каганович надіслав телеграму Й.Сталіну: «Вважав би можливим надати право на один місяць трійці у складі Риндіна, Чернова і Шохіна ухвалювати вироки суду про вищу міру покарання». Трійка займалася справами саботажників хлібозаготівлі. У 1934–1936 рр. Ч. керував сільським господарством СРСР. Його особиста причетність до Голодомору – беззаперечна. У листопаді 1937 р. Ч. арештували органи НКВС , а 15 березня 1938 р. розстріляли. Реабілітований 1963 р.

Л-ра і джерела: Чернов М. Первоначальные итоги и ближайшие задачи хлебной кампании // Хозяйство Украины. – 1928. – № 2. – С. 5–14; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 299, 324, 338, 360, 373, 414, 511; Голод в СССР. 1929–1934. Том 2. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 42, 46, 94, 108, 110, 118, 147, 166, 184–187, 454; Т. 1. – М., 2011. – С. 91, 342–343, 356, 406, 500, 609, 627; Т. 1. – Кн. 2. – М., 2011. – С. 23, 103, 214, 226.

ЧЕРНЯВСЬКИЙ Володимир Ілліч – секретар Дніпропетровського (лютий – жовтень 1932 р.) та Вінницького обкому КП(б)У (жовтень 1932 – серпень 1937 рр.). Народився в Одесі 1893 р. Більшовик з 1911 р. Партійна і радянська діяльність Ч. розпочалась і тривала в Україні на посадах секретаря губкомів, окружкомів КП(б)У, прокурора Одеської губ. (1924–1925). Секретар ЦК КП(б)У.

Ч. особисто займався стягненням продрозкладки зимою 1922 р. на Поділлі, конфіскацією та поставкою хліба до Росії. Виконував обов'язки секретаря Подільського губкому КП(б)У, сподівався у серпні 1922 р. на «...успішну ліквідацію продовольчої кризи і зменшення розмірів лиха, завданого голодом у недорідних місцевостях».

У роки Голодомору Ч. перебував на посаді секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У. 21 травня 1932 р. він отримав від С.Косіора телеграму про «надання допомоги в першу чергу» п'ятьом районам області, організацію громадського харчування колгоспників «у районах і селах, що найбільш потребують допомоги». У лютому – травні 1932 р. обком не запобіг масовому голоду, Ч. не допоміг драматичний досвід голодного 1922 р. 25 травня 1932 р. він розподіляв консервні банки для «найбільш тяжких районів», крупу та кондитерські вироби, однак трагічне півріччя 1932 р. не зупинило «червоно-гвардійського наступу» і «наркомпродівського запалу» Ч. 7 серпня 1932 р., тобто в день ухвалення «Закону про «п'ять колосків»», він вимагав від райкомів «рішучими заходами зламати опір хлібозаготівлі, домогтися негайного різкого зламу». Ставив завдання «форсувати молотьбу», працювати «від зорі до зорі», пропонував «правильну видачу натурансу» і водночас вимагав припинити «розбазарювання хліба».

Восени – зимою 1932 р., коли репресії проти «саботажників» і «спекулянтів» набули системного застосування, обкоми, облвиконкоми, ДПУ боролися

з «випадками терористичних актів», тобто з селянськими рухом опору. 3 листопада 1932 р. Ч. скликав нараду секретарів райкомів КП(б)У, директорів МТС та уповноважених ЦК КП(б)У у Вінницькій обл. Партійне керівництво зобов'язало виконати річний план до 10 грудня, навіть достроково, «...бо область одержала план значно менший проти минулого року». У грудні 1932 р. Ч. доповіли про заготівлі в області: «Забираємо розкрадене і вивозимо переобмолочене». На початку січня 1933 р. рапортували про вивіз насіння. 8 січня 1933 р. Ч. зобов'язав райкоми надавати всіляку допомогу ДПУ у «боротьбі з терором на селі», «...посилити репресії стосовно підбурювачів і виконавців терактів, застосовуючи вищу міру». Редакції газет висвітлювали «вироки та їх виконання». 17 січня Ч. скаржився секретарю ЦК КП(б)У М.Хатаєвичу про недостатнє постачання районної номенклатури крупами, макаронами, борошном. 17 лютого 1933 р. Ч. інформував ЦК КП(б)У про «факти смерті від голоду». Перелік сіл, районів, міст, у яких масово голодували селяни, викладені ним у формі службового звіту без зазначення причин голоду. Факти людоїдства, самогубства подані без належної оцінки. Дивною виглядала закономірність, яку він виявив: помирали «...з одноосібників переважно ті, хто своїх планів не виконав, погано сіяв, недосіяв (дуже випадкові серед голодуючих – одноосібники, що виконали свої хлібні завдання)». У лютому – березні 1933 р. інформсектор Вінницького обкому КП(б)У постійно доповідав Ч. про масовий голод, який охопив майже всі райони області. Вони вражали переполовиненими селами, кількістю пухлих, померлих, полеглих цілими родинами. Ч. особисто надіслав в ЦК КП(б)У дві доповідні записки 17 і 18 березня про «факти продовольчих труднощів, недоїдання і голоду». Він назвав 27 районів та 180 сіл, констатував випадки смерті від голоду, людоїдства, самогубства – навіть серед колгоспників з великою кількістю трудоднів. Причини голоду не вказав, але зазначив, що його використовують «куркульство, петлюрівщина, церковники та інші контрреволюційні елементи». Ч. спокійно писав про «виготовлення ковбасних виробів» з людського м'яса і «продаж цих виробів». Він звинувачував «куркульсько-петлюрівські елементи» в поширенні «голодного психозу», але жодним чином не торкався реальних причин голоду – хлібозаготівельної практики, яку особисто щоденно здійснював у районах Вінницької обл. Ч. намагався організувати продовольчу допомогу дітям, працюючим колгоспникам за рахунок децентралізованих заготівель, але «відсутність продовольчих ресурсів» лише поглиблювала «тенденцію до подальшого розширення» території голоду. Він писав 17 березня про масовий голод в селах Калинівського р-ну, про фактичне припинення реєстрації смерті загсами, про «вимирання цілими сім'ями і навіть декілька споріднених родин», про невідвідування школи голодними учнями. Секретар обкому КП(б)У наважився передати зміст вірша учня Сальницької школи В. Машерева:

На дверях «Серп і молот»,
А в хаті – смерть і голод.
Нема корови, ні свині,
Тільки Ленін на стіні.
Показує рукою: їдьте в Москву
За мукою.

Очевидною причиною «продовольчих труднощів» Ч. вважав «незадовільне господарювання колгоспу і одноосібників», а також видачу зерна для громадського харчування, розкрадання, розбазарювання. 29 березня Ч. запропонував райкомам боротися з «роздмухуванням голодних настроїв» та поширенням «провокаційних чуток», виявляти «більшовицьку твердість, класову пильність та чуйність». Пропозиція бюро обкому виявилася дивною: «Основним джерелом мобілізації харчових ресурсів повинна бути соціалістична взаємодопомога поміж колгоспами, мобілізація харчових ресурсів у колгоспників, безпосередня заготовка харчових продуктів (хліба, круп, картоплі, м'яса тощо) – районовими організаціями через споживчу кооперацію, для чого треба провести мобілізацію по колгоспах грошових ресурсів на сплату всіх видатків по організації допомоги й харчування». Пропонував надавати продовольчу допомогу працюючим колгоспникам, а одноосібників поділити на три групи: господарства, лояльні до колгоспів, контрактанти у радгоспах, «нетрудовий паразитичний елемент». Постанови бюро обкому, службові листи Ч. в ЦК КП(б)У лише констатували факт голоду, пропонували організаційні заходи, але область не мала хліба – він належав конторам «Союзхліб», «Заготзерно». Наслідки не забарилися – Голодомор дужчав, у тому числі й завдяки позиції і діяльності Ч.

16 квітня 1933 р. Ч. писав С Косіору про доцільність звернення за допомогою в Москву, хоча «ти мені не рекомендував це робити». Голова ВУЦВКу Г.І.Петровський наполягав на інформуванні Москви про «тяжкий» продовольчий стан в області після особистого відвідування Проскурівського р-ну. Ч. також не приховував масового голоду, навіть занадто вичерпно і відкрито висвітлював ситуацію, щоб переконати офіційний Харків у необхідності системних рішень для порятунку селян. «Відчуваю, – зазначав Ч., – що із-за нашої чемності, з якою ми підходимо до вирішення питання допомоги ураженим у продовольчому відношенні районам області, нам значно важче

вдасться домогтися тих необхідних умов, які дали б нам можливість подолати з меншими наслідками те важке становище, яке є у низці районів області». Він звертав увагу на Київську обл., яка отримала допомогу, хоча там голод виявився ще дужчим, а Вінницька «майже залишилась наодинці з собою». Голодомор, за інформаційними зведеннями з міць, охопив тоді 37 районів, 300 сіл та 50 тис. осіб. Ч. психологічно тиснув на С.Косіора: «Останнім часом почастішали випадки голоду, збільшились випадки смерті і не зупиняються факти людоїдства і трупоїдства. У деяких, найбільш уражених селах, щодня відбувається до 10 випадків смерті». Безпритульність дітей у травні 1933 р. набула масового поширення, про що говорив і писав Ч. Полеглі від голоду селяни сприймалися як жертви соціалістичного будівництва, тому що у промовах і доповідних записках секретаря Вінницького обкому не було жодного натяку на визнання особистої та колегіальної провини, відтак і каяття. 7 листопада Ч. звернувся з вітальним листом до колгоспників артілі ім. В. Чернявського с. Дашківці Літинського р-ну: «Цього року колгоспники дістали великих перемог на фронті соціалістичної перебудови сільського господарства, і зробили значний крок вперед до заможного культурного життя». Він привітав колгоспників з «Великоднем жовтневих перемог», назвав Сталіна «першим колгоспником-ударником» і жодним словом не прохопився про голодування. Чи не жертви колективізації й голоду, судячи із тексту привітання, належали до «здобутих наслідків» і були лише «першими кроками до перемог за заможне життя колгоспників»? 2 січня 1934 р. П.П.Постишев відмовив Ч. у допомозі, але попередив: «А якщо цього року допустите такий стан, що будуть голодні і пухлі, бодай одиниці, то це буде такий політичний мінус в роботі обкому і його керівництва, який ви, очевидно, толком собі не уявляєте». У цих настановах чітко простежується роздвоєння ментальності і людської моралі: офіційно говорити і писати про звершення та успіхи – і приховувати факт жахливого голоду, намагатися подолати з «меншими витратами», щоб зберегти партійні посади. 10 квітня 1934 р. Ч. інформував С.Косіора про «необхідність очищення прикордонних районів від всіляких паразитичних, жебрацьких елементів», вбачаючи в них «прекрасну базу для контрреволюційної і шпигунської роботи». До таких, на його погляд, належали «родини репресованих куркулів», поворотівці із заслання, розорені одноосібники, «основна маса потерпілих і терплячих продовольчі труднощі за останню пару років і навіть тепер у 1934 р.». Ч. пропонував «виселення цих елементів з прикордонних районів». Вагони для депортації 3000 господарств прикордонної смуги і «вагон-порожняк» для вивозу хліба в серпні 1934 р. – стали об'єктом політичних турбот Ч. Він не зреагував на попередження П.Постишева – у січні–березні 1935 р. голод накрив десятки районів Вінницької обл. У листі до С.Косіора в березні 1935 р. Ч. згадав про «...важке продовольче становище у низці районів області». Наданої «проддопомоги» 300 тис. пудів не вистачило до весни, тому з'явилися «райони дуже уражені» – 16 адмінодиниць Вони найбільше постраждали у 1933 р., навіть були випадки людоїдства, що й констатував Ч. Трагічним виявилося і становище решти районів. Від голоду помирали одноосібники і колгоспники, хліб видавали в дитячих яслах, а працюючих ударників годували макухою на час весняної сівби. 17 квітня 1935 р. Ч. просив про допомогу апарату райкомів партії, звертався особисто до С.Косіора та П.Постишева. Секретар обкому Ч. не приховував факту голоду, однак і не подолав його у 1932–1933 та 1934–1935 рр., уникав особистого визнання причин, їх публічного висвітлення. Він був одним з організаторів Голодомору.

1 вересня 1937 р. заарештований, 22 жовтня 1937 р. виключений із рядів ВКП(б). 21 грудня 1937 р. Ч. розстріляний в Києві.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 661; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1929–1940 рр. Зб. док. і матер. – К., 2013. – С. 343, 401; Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 283; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 816; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 480.

ЧИБРИКИ – їжа голодних селян у 1932–1933 рр. Ч. виготовляли з порожніх кукурудзяних качанів, які дробили на шматочки і мололи у млині, відтак з'являлася суміш, подібна до тирси. Мешканка с. Велике Старосілля на Черкащині М.Д.Венець згадувала: «Домішувала ще жменьку зерна, вимінювала його у людей за якусь одежину. Змоловши, пекла на черені у печі чибрики». Поїдаючи різну сурогатну їжу, люди виживали, але не всі.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору / Зібрав і упорядкував О. Різників. – Одеса, 2003. – С. 144.

ЧИСТЯКОВА Марія Костівна – жертва Голодомору на території Жовтневого р-ну м. Києва. Померла 3 листопада 1933 р. від висипного тифу у віці 38 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 448.

ЧІННЕЛА Етторе *(Cinnella Ettore)* – італійський історик, дослідник соціально-політичної історії СРСР, Голодомору в Україні. Народився 4 травня 1947 р. м. Мільйоніке (провінція Матера). Вищу освіту здобув у Пізанському ун-ті (1970). Захистив дисертацію на тему «Перша Дума в російській революції 1905 року». Автор наукових праць з російської та української політичної історії: «Більшовицька революція. Партія і суспільство в радянській Росії», (1994), «Трагедія російської революції. 1917–1921» (2000), «Махно і українська революція (1917–1921)» (2003). Ч. особисто працював в архівах Росії. У 2004 р. вийшла його перша розвідка про голод в Україні («Українська Голгота. У пошуках правди»). Ч. – автор фундаментальної монографії «Україна: забутий геноцид» (2015), презентація якої відбулася на книжковому фестивалі у м. Піза (Pisa Book Festival) у листопаді 2015 р. Вона була представлена також у товаристві «Свята Софія» за участі науковців та широкої громадськості. Презентуючи книгу, Ч. зазначив, що Голодомор – це «...цілеспрямована операція сталінського режиму з метою соціального і національного геноциду українців». В інтерв'ю агенції «Deutsche Welle» професор Ч. підкреслив, що Голодомор в Україні – це «геноцид, у першу чергу соціальний. Мета була винищити найбільш працелюбні прошарки сільського населення. Але те, що 2/3 жертв – українці, не випадковість. Як і не випадковість і знищення української інтелігенції у той же період». Монографія Ч. є першою в європейському історіографічному дискурсі роботою, яка титульно та аналітично виокремлює правову та наукову оцінку Голодомору – геноциду українців. Книга італійця відрізняється від праці Р.Конквеста «Жнива скорботи», 1986) *(див. Конквест Р.)* та Е.Епплбом («Червоний голод», 2017) завершеністю наукових суджень та сміливою авторською позицією. До написання книги, як зазначив Ч., його спонукала агресія Росії проти України у 2014 р., політичну складову якої варто розглядати через причини Голодомору.

Л-ра і джерела: Ucraina: il genocidio dimenticato 1932 1933 / Ettore Cinnella. – Della Porta Editori, 2015. – 297 p.; www. dw. Com / uk/ італійський історик – не знаєш – про Голодомор – конфлікт – між Україною – та Росією – не зрозуміти /a 18452934 https // uk. wikipedia. org / wiki / Етторе Чіннела; www. dellaportaeditori. It / autori / ettore – cinnella www. ukr – parafia- roma. It / index. php? option. com

ЧОРНИЙ прапор – знак масового мору селян, небезпека епідемії тифу та інших хвороб внаслідок голоду. В окремих селах «Ч. п.» вивішували на сільрадах. Очевидець голоду в с. Цибулів Монастирищенського р-ну Київської обл. (тепер Черкаської) М.Д.Овчарук, якому в 1933 р. було 17 років, згадував про розмову з головою сільради Токмачем: «Точну цифру він не назвав, але сказав, що десь до 15% померло від голоду. Він розповів мені, що село Бузівка (18 км від Цибулева) в 1933 році зосталось порожнє, з чорним прапором на сільраді». Інколи «Ч. п.» вивішували у селах, які вимирали повністю, а звільнені хати обробляли санітарно-епідеміологічні бригади та «санітарні диктатори» *(див. Санітарний диктатор)*. Для переселення в Україну російських та білоруських колгоспників восени 1933 р. підготовили 20 тис. хат в українських селах Харківської, Донецької, Дніпропетровської, Одеської обл., господарі яких вимерли від голоду. Над всією Україною у 1932–1933 рр. тоді здіймався «чорний прапор».

Л-ра і джерела: 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 353.

ЧОРНІ дошки – адміністративна та соціально-економічна ізоляція сіл, сільрад, колгоспів і селянських дворів; соціальні резервації голодних людей; режимна зона виховання соціалістичної дисципліни та покарання колективних «саботажників хлібозаготівлі», карально-репресивна акція. Термін «Ч. д.» використав Й. Сталін у березні 1920 р. Він говорив про дисциплінарно-виховну функцію публічного висвітлення прізвищ ідеологічно малосвідомих робітників, ледарів. Червоний колір – для визначення пошани, чорний – для концентрації суспільної ганьби в контексті більшовицького тлумачення класової моралі. У роки непу, коли селянські господарства становили основу сільськогосподарського виробництва, режим «Ч. д.» не застосовували. На початку 1920-х рр., особливо в умовах голоду 1921–1922 рр., діяли «загороджувальні загони» з частин ВУЧК-ДПУ, міліції. Вони сприяли виконанню продрозверстки та продподатку. Додатково практикували систему заручників – заможні селяни покривали частину натуральної повинності села.

Карально-репресивна функція режиму «Ч. д.» з'являється в січні-червні 1928 р., тобто в період застосування «надзвичайних заходів» (повернення до принципу продрозверстки). Восени 1928 р. почали обмежувати доступ селян до крамниць споживчої кооперації. 9 січня 1929 р. Ізюмський окрвиконком констатував факт «занесення на чорну дошку злісних утримувачів хліба». Широко використовували карально-репресивні методи (статті Кримінального кодексу УСРР). У серпні 1928 р. за нездачу мішків хліба на зсипні пункти селян позбавляли права «отримання товару у кооперативних товариствах», а «спекулянтів», які продавали власний хліб, «виключали із складу пайщиків і призупиняли їм продаж товарів, вивішували списки таких осіб у «...видних місцях до відома

усіх селян». Фактично відбулася апробація форм і методів системного використання режиму «Ч. д.». Конфіскація «лишків зерна» відбувалася паралельно, але за рішенням судів, сільрад, які доповнювали репресивний механізм інструментами визиску.

До «Ч. д.» повернулися у 1931 р., але спочатку в якості соціально-психологічного фактора впливу на порушників трудової дисципліни, особливо серед індустріальних робітників, працівників транспорту. Переможці соцзмагання, ударники шикувалися в чергу на «червону дошку», а «прогульники» і «ледарі» – на «чорну дошку». Хлібозаготівельні зобов'язання України 1931 р. (510 млн пуд.), які виявилися нереальними, зумовили активізацію репресивної системи за секторальним принципом вилучень зернових у формі виконання річного плану. Одними з перших жертв режиму «Ч. д.» стали сільради Краматорського р-ну (Білянська, Петрівська № 2, Спасо-Михайлівська, Іверська, Михайлівська, Федорівська), які «пленталися у хвості» хлібозаготівлі. Про їх занесення на «чорну дошку» повідомила районна газета «Краматорська правда» 24 серпня 1931 р. 15 січня 1932 р. занесення на «Ч. д.» оголосили колгоспу ім. Фрунзе Дмитрівської сільради Знам'янського р-ну на Одещині. Режиму соціальної резервації зазнали 8 сільгоспартілей Біловодського р-ну Донецької обл. у березні, квітні, червні та вересні 1932 р. На «Ч. д.» опинилися три сільради Шосткинського р-ну Чернігівщини, Олександрійської сільради Білоцерківського р-ну, 8 сільрад Одеської обл., 7 колгоспів Чернігівської обл.

Врожайними щодо занесення на «Ч. д.» сіл, сільрад, колгоспів стали жовтень – листопад 1932 р., коли в Україні діяла «група Молотова», яка насаджувала карально-репресивні методи заготівлі хліба. 8 жовтня занесення на «Ч. д.» оголосили 4 селам Одеської обл., а протягом місяця туди потрапили 12 сіл Чернігівської обл., разом – 71 село, 19 колгоспів та 2851 одноосібник. Поліський регіон не дуже вирізнявся зерновим клином, а режим «Ч. д.» діяв активно. 17 листопада 1932 р. на Вінницьку обласну «Ч. д.» занесли господарства 6 районів, 40 колгоспів, селянські двори 40 сільрад. Політичним стимулом їх широкого застосування була постанова РНК УСРР «Про заходи до посилення хлібозаготівлі» 20 листопада 1932 р., яка не згадує терміну «Ч. д.», але дозволила застосування натурального штрафу, повернення розданого хліба на трудодні «та інших репресій». 30 листопада 1932 р. Бердянський райвиконком постановив «стягнути фінансову заборгованість по колгоспах, що їх занесено на «чорну дошку»: з 7 колгоспів – 100%, ще з 7 господарств – 50% фінансового боргу. Суми стягнень становили від 237 до 20 тис. крб., а їх «примусове стягнення» означало занепад господарства, продаж частини майна для покриття суми кредиту. Вилучене майно сіл та колгоспів Бердянського р-ну, занесених на «Ч. д.», яке передали іншим господарствам, коштувало 25 тис. крб. Символічно, що на «чорну дошку» потрапили колгоспи з яскраво вираженими ідеологічними назвами: «Червоний борець», «Червоне поле», «Червоний колос», «Пролетар», «Комінтерн», «ім. Леніна», «Заповіт Леніна». Їх не позбавили назв, оголошуючи на дошку громадської ганьби, відтак занесли до «чорного списку».

Наприкінці листопада 1932 р. на «Ч. д.» опинилися 39 сіл і 33 колгоспи 8 районів Вінницької обл. (Брацлавського, Липовецького, Любарського, Немирівського, Тульчинського, Хмельницького, Чуднівського), 85 колгоспів Дніпропетровської, 4 села і 4 сільради Донецької, 13 колгоспів, 38 сіл і 1646 селянських дворів Чернігівської обл. 2 грудня 1932 р. Наркомзем УСРР доповів про 42 села Вінницької, 228 колгоспів у 44 районах Дніпропетровської, 12 колгоспів, 6 сіл, 2 сільради, одноосібники 25 сіл Донецької, 51 колгосп у 48 селах 19 районів Київської, 12 колгоспів у 9 районах Одеської та 23 колгоспах у 16 селах 9 районів Харківської обл., які стали «чорнорежимними», тому що там діяв принцип «Ч. д.».

Практика індивідуальної та групової форми репресій, яка реалізовувалася через режим «Ч. д.» у селі, окремих колгоспах, поширювалася на район, область. Однак постало питання про надання всеукраїнського статусу. Поява сіл, колгоспів на республіканській «Ч. д.» не змінювала їх карально-репресивної суті, але підвищувала рівень державних санкцій до суб'єктів господарювання (колгоспів, селян). Статус всеукраїнської «Ч. д.» надавала інституційно-номенклатурна участь Раднаркому та ЦК КП(б)У щодо занесення сіл та колгоспів. 6 грудня 1932 р. РНК УСРР та ЦК КП(б)У ухвалили постанову «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі». Заручниками системи стали 6 сіл: с. Вербка Павлоградського та с. Гаврилівка Межівського р-ну Дніпропетровської, с. Лютенька Гадяцького, с. Кам'яні Потоки Кременчуцького р-ну Харківської обл., с. Святотроїцьке Троїцького і с. Піски Баштанського р-ну Одеської обл. Радянсько-партійна постанова виписала адміністративно-репресивну суть режиму «Ч. д.»: негайне припинення товаропостачання, державної і кооперативної торгівлі, вивезення товарів з крамниць, заборона торгівлі колгоспникам та одноосібникам, згортання будь-якого кредитування та стягнення фінансових боргів з господарств, «очищення» колгоспів і сіл від «контрреволюційних елементів». В.Чубар та С.Косіор, які особисто були причетні до написання постанови, оголосили «нещадну боротьбу з куркулями» та

«подолання куркульського саботажу хлібозаготівель» у селах. Постанова узаконила репресії, які набули масового застосування проти сіл, сільрад, колгоспів, перетворюючи їх у замкнені соціально-територіальні резервації, населення яких виявилося приреченим на голодну смерть.

Рішення райвиконкомів, облвиконкомів та урядові постанови про занесення на «Ч. д.» друкувалися в газетах. 28 грудня 1932 р. Донецький облвиконком оголосив на «Ч. д.» комуну «Червоне поле», артіль «Червона Україна» Рубіжнянського, колгосп «Борець за правду» Риковського р-ну. Вироку не уникли і радгоспи та МТС області, які не забезпечили виконання хлібозаготівельного завдання. Занесені на «Ч. д.» колгоспи збільшували показники виконання протягом місяця на 9, 25%. Артіль ім. Сталіна Верхнєтеплянського р-ну під час перебування на «Ч. д.» 21 грудня мала 7%, а через 6 днів – 82% виконання річного плану, тобто була повністю позбавлена хліба, насіння. Колгосп «Червона Зірка» Старокременчицького р-ну Донецької обл. 29 листопада мала 33,3%, а 1 січня повністю «вивершила план». 3 січня 1933 р. на «Ч. д.» опинилися 28 колгоспів 20 районів Донецької обл., а також сотні селянських дворів. 14 січня 1933 р. секретар Харківського обкому КП(б) У Р.Я.Терехов зобов'язав секретарів райпарткомів та уповноважених обкому «негайно зламати саботаж хлібозаготівлі в колгоспах, занесених на «чорну дошку», особисто виїхати до цих колгоспів». Він вимагав негайного стягнення грошових і натуральних штрафів, закликав «не обмежуватися півзаходами щодо застосування репресій». Деякі села знімали з «Ч. д.» (с. Кам'яні Потоки у жовтні 1933 р.), а окремі опинялися на «Ч. д.» по кілька разів. Режим «Ч. д.» перетворився в 1931–1933 рр. у форму державного терору проти селян, виявився зброєю масового нищення мирного населення штучним Голодомором. Занесені на «Ч. д.» селяни, колгоспники опинялися у радянських резерваціях.

Режим «Ч. д.», крім УСРР, застосовували на Кубані, північному Казахстані, Поволжі та районах Далекого Сходу, що зайвий раз доводить їх системний каральнo-репресивний задум, а не форму звичайного індивідуально-групового покарання «саботажників хлібозаготівлі». На Кубані, де у станицях проживали етнічні українці, режим «Ч. д.» з'явився на початку листопада 1932 р., діяв і протягом першої половини 1933 р.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 548, 552, 563, 577; *:* Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 334–335; Папакін Г. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933). – К., 2013. – С. 20, 144–145, 156; Папакін Г. Донбас на «чорній дошці»: 1932–1933. – К., 2014. – С. 21; Социалистический Донбасс. – 1933. – 2, 3, 8, 14 января; Хід соцзмагання в хлібозаготівлі // Краматорська правда. – 1931. – 24 серпня; Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр. на Донбасі. – К., 2015. – 102 с.

ЧОРНІ комори – приховане селянами зерно, яке вони закопували в ямах, долівках, стежках, хлівах, припічках. Виявленням хліба займалися уповноважені, сільради, комуністи, чекісти. Термін «чорні комори» зустрічається в доповідній записці голови ДПУ УСРР С.Ф.Реденса «Про оперативні заходи органів ДПУ» від 1 лютого 1932 р. *(див. Реденс С.Ф.)*. Зазначалося, що лише на Чернігівщині заходами ДПУ та міліції «виявлено в області 2125 ям, 95 чорних комор і низку інших сховищ, з яких вилучено 98228 пудів зерна-хліба». Кожен реквізований пуд коштував селянам життя їхніх родин.

Л-ра і джерела: : Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 61.

ЧОРНУХИНСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Харківської обл. У 1927–1930 рр. Ч. р. входив до складу Лубенської округи до утворення областей у лютому 1932 р. Напередодні масової колективізації в Ч. р. було 22 сільради, на території яких знаходилось 10073 селянських господарств, з яких 9474 українських, решта – національних меншин (599). На території Чорнухинської сільради мешкало 10% євреїв. Колективізація в Ч. р. розпочалася восени 1929 р.: перший колгосп виник у с. Мелехи та Вороньки, коли частина селянських дворів створили артіль ім. Г.Січкаря (голова Вороньківського ревкому, вбитий у 1920 р.). Колгоспи виникали у с. Гільці, Куринківці, Осняг, а 1930 р. 13 артілей і 12 тсозів об'єднали 1765 селянських дворів – 18%. За даними фінінспекторів у Ч. р. було 5719 бідняцьких, 3969 середняцьких і 256 куркульських господарств. На початку січня 1931 р. до колгоспів записали 22% селянських господарств, тому до району надіслали «буксирні бригади» *(див. Буксирні бригади)* з Пирятинського р-ну, які форсували колективізацію: протягом десяти днів березня 1931 р. створили 45 нових колгоспів, а на 1 квітня до них «втягнули» 55,1% селянських дворів. Селяни чинили опір колективізації, вдавались до різних форм протесту – відмова від подання заяви, антиколгоспна агітація, волинки, повернення усуспільненого майна. Вони відбувалися у с. Сухоносівка, Ковалі, Суха Лохвиця, Бубни, Осняг, Іскрівці, Скоробагатівка. Траплялися випадки, коли голови окремих сільрад заявляли: «Я в колгосп не піду й вас не втягну». Однак колективізація супроводжувалася розкуркуленням, конфіскацією майна заможних селян, висилками і депортаціями. У Ч. р. діяла Чорнухинська МТС,

а з січня 1933 р. політвідділ при МТС, який займався репресіями та викачкою хліба.

Хлібозаготівлі у Ч. р. супроводжувалися державним терором проти селян (судові вироки, штрафи, продаж майна з торгів, позбавлення житла, землі, худоби). У 1930 р. Ч. р. виконав 95% хлібозаготівельного плану, у 1930/31 р. під час хлібозаготівельної кампанії вивезли 13943 т (93,3%), 1931/32 р. – 18943 (111,4%), 1932/33 р. виконали 93,1% плану. Зернові забирали в селян, колгоспів, радгоспів, а також мірчук, тобто хліб від помелу. 4 січня 1932 р. Чорнухинський райвиконком зобов'язав голову Богодарівської сільради заготовити протягом місяця 15 ц жита і пшениці. Для максимальної заготівлі олійних культур зупинили роботу її олійниці, а до 15 січня вивезли 372 ц хліба. План до двору встановлювали так звані «оперативні трійки», особливо «для куркульсько-заможніших господарств за твердими завданнями» *(див. Тверде завдання)*. «В день одержання цього листа, – наголошувалося в директивному листі Чорнухинського райпостачу від 13 січня 1932 р., – доведіть додаткові тверді завдання куркульсько-заможній частині села, перевірте ще раз тщательніше, коли ж не залишилось куркульських господарств без твердого завдання, дайте теж такі завдання пропущеним господарствам». Райвиконком «обложив» додатковим «твердим завданням» заможних селян Богодарівської сільради, які вичерпали зернові ресурси – не додали 115 ц, тому місцева влада вимагала від сільради: «жорстоким нажимом забезпечте виконання цих завдань протягом двох днів». Нове «тверде завдання» отримали 12 господарств с. Богодарівки – 55 пудів з га «маючої площі посіву». Це проста, прозора і цинічна процедура позбавлення селян хліба. Його вивозили, не дбаючи про сільську інтелігенцію. «Навчателям», тобто учителям сіл Чорнухи, Пізницьке, Гіляцьке, Поставмуцьке, Вороньківка припинили видачу продуктів харчування з грудня 1931 р., а 17 січня, коли в багатьох селах Ч. р. селяни голодували, райвиконком вимагав від сільрад негайного виконання «заготівлі картоплі та огородніх культур». Отже, відбувалося тотальне позбавлення харчів. Доведення поточних планів безперервних хлібозаготівель залежало від завершення обмолоту, який тривав у зимові місяці, особливо пізніх зернових культур. Від Богодарівської сільради вимагали здати 500 ц пшениці за «контрактовим завданням». «Для забезпечення успіху в роботі, – наголошував відділ постачання райвиконкому, – потрібно розробити щоденні завдання для села, колгоспу, кожного кутка і рішуче домагатися повного виконання такого як колгоспом, так і кутками, зривників притягати до відповідальності без всякого милування». Методи заготівлі «тщательніше», «жорстоким нажимом», «без всякого помилування», які використовували у селах Ч. р., свідчили про системне і послідовне позбавлення продовольства. Селян примушували вивозити хліб та повідомляти сільраді про відвантаження. Хлібозаготівельна вакханалія поширювалася на заготівлю картоплі, городини, м'яса, молока. Селянам забороняли без дозволу сільради заготовляти м'ясо, сало для власних потреб у своєму господарстві. «Помічається, – наголошувалося в директивному листі райвиконкому 8 лютого, – що в деяких сільрадах відібране сало та м'ясо в осіб, які незаконно забили свиней та іншу худобу, передається колгоспам та школам без розрішення на це райпостачвідділу – отже, під особисту відповідальність голови сільради. Пропонуємо відібране сало та м'ясо здавати заготовачам, а сало – райспоживспілці в рахунок виконання плану м'ясозаготівель». Дії, рішення, розпорядження Чорнухинського райвиконкому означали соціально-економічну, внутрішню блокаду сіл та селянських дворів. У лютому 1932 р. Ч. р. завершив річний план хлібозаготівлі, крім пшениці, але вилучення продовжувалося. Владним органам дозволялося застосовувати репресії, «жорстокий нажим» для того, щоб «примусити куркульсько-заможну верхівку села негайно виконати на 100% тверде завдання», «добитися 100%-го виконання планів по індивідуальному сектору і виконання ними зобов'язань по контрактації», здійснити «системний контроль та щільну перевірку кожного млина, забирати 100% виконаного мірчука». За виконання завдань селянам надавали «права одержання краму за зданий хліб» – від 40 до 50% вартості вивезеного ними хліба.

Весняна сівба ярих зернових культур у Ч. р. виявилася «деформованою», супроводжувалася значним недосівом площі, зменшенням норми висіву, виснаження робочої худоби, масовим голодуванням селян, опуханням та фактами смерті від голоду. У квітні 1932 р. Пісківська сільрада зареєструвала смерть дітей від голоду. Смертоносний конвеєр продовжував діяти і в травні – серпні. 28 квітня 1932 р. селянин М.Т.Гаркуша скаржився до голови ВУЦВКу на свавілля місцевої влади. Приймальня Г.І.Петровського надіслала супровідного листа до Чорнухинського РВК: «Всі завдання та податки виконав повністю, а спочатку травня сільрада відібрала в нього, як у куркуля, все майно, хатні речі, печений хліб, навіть портрети з стіни, говорячи: «Хай тепер Гаркуша господарює, коли не хотів іти до колгоспу». На кілька місяців (квітень – червень) його родина лишилася без хліба. Села Ч. р. потрапили до числа 8 районів, що «перебувають в найбільш тяжкому стані», про які згадувалось у телеграмі ЦК КП(б)У від 21 травня 1932 р. Колгоспники Ч. р. масово виходили з колгоспів (близько 3 тис. заяв),

а під час прополювальних робіт у червні на роботу не виходило від 50 до 60%. Селяни їздили за хлібом до Росії, Криму, Північного Кавказу. Органи ДПУ УСРР вважали масовий вихід з колгоспів у Ч. р. та виїзд за хлібом – «діяльністю куркульського, церковного і іншого ворожого елементу». Селяни стали жертвами адміністративно-репресивної політики радянських органів влади – справжніх «ворогів народу».

Жнива 1932 р. у Ч. р. не полегшили матеріального і продовольчого стану сіл і колгоспів. Хлібозаготівлі продовжувалися, а репресивні методи визиску вдосконалювалися. 9 серпня Богодарівська сільрада перевірила списки твердоздавців та розподілила «господарства на групи». До першої групи віднесли двори, які здавали на 1 центнер більше від норми, другої – норму, третьої – на центнер менше. Ч. р. виконав тоді 1,1% серпневого плану. Восени почали вивозити не лише зернові, а й городні культури – картоплю, овочі. 14 листопада обком КП(б)У припинив «відвантаження товарів» для сіл Ч. р., тобто застосував режиму «чорних дощок». За невиконання завдань 9 господарів Богодарівської сільради віддали до суду, забрали в них землю з посівом, садибу, реманент і худобу. На 20 листопада Ч. р. виконав лише 45% річного плану, тому 22 листопада місцевий райвиконком застосував «товарну репресію» до сільрад і колгоспів сіл: Осняг, Луговики, Мокіївка, Гільці, Чорнухи, Бубни, Білоусівка, Засулля, Ковалі. До них припинили завезення промтоварів і заборонили «відпуск промкраму контрактантам». Репресії торкнулися й інших сільрад. Районна влада виконувала директиви центральних установ, вимагала «...самих рішучих заходів та ударних темпів боротьби за хліб, безпощадно карати не лише злісних контрактантів, які не виконують своїх завдань, а і куркульського налигача, скиглія, опортуніста, які своїми діями і думками допомагають кулаку-революціонеру зірвати виконання плану». Застосування «як моральних, так і товарних репресій» стосувалося не лише 13 сіл, що потрапили в немилість райвиконкому, але й інших сіл Ч. р., які опинилися на «чорній дошці»: там забороняли товарне постачання, а також здійснювали вилучення хліба. Рекомендація влади «будувати свою роботу лише на адмінзаходах у всіх ділянках роботи» мала трагічні наслідки. У січні 1933 р. Ч. р. виконав 80% плану, а голод охопив усі села району.

Голодування та смерть від голоду стали звичними для селян Ч. р. у 1932–1933 рр. Книги загсів про смерть Пісківської, Хейлівської, Мокіївської сільрад реєстрували випадки голодної смерті в січні – червні 1933 р. У книгах загсів Луговецької сільради вказувалася причина смерті – «від голоду», а помирали в травні – червні 1933 р. переважно діти. Протягом червня померли 74 особи, з яких віком від 59 років і старші лише 14 селян. Помирали щодня троє-четверо осіб, вказано причини смерті: «від недоїдання», «виснаження організму від недоїдання». Архівні документи і свідчення очевидців зафіксували випадки голоду в таких селах Ч. р.: Мокиївка, Білоусівка, Нехристівка, Чорнухи, Ковалі, Загребелля, Лісова Слобідка, Гільці, Кізлівка, Сухоносівка, Піски-Удайські, Засулля, Бубни, Осняг, Луговики, Хейлівщина, Пісківка, Богодарівка. У с. Загребелля вимерли цілі родини: О.Саєнка, С.Якименка, Г.Саєнко, А.Миргородського, С.Заїки, а весною 1933 р. померли 121 особа. Мешканець с. Загребелля Г.П.Саган згадував: «Людей хоронили так: по наряду їздила підвода по селу, кидали на віз людей, як дрова, і везли на кладовище, там скидали в яму і пригортали землею. За кожного вивезеного давали по 200 г хліба, спеченого з якогось сурогату, що не можна і хлібом назвати. А возії за той хліб брали і тих, що ще були живі, але доходили». Очевидець голоду і житель с. Чорнухи І.Я.Олійник, якому в 1933 р. було 23 роки, повернувся із заробітків з Росії і побачив жахливу картину Голодомору: «Коли мені довелося навідатися в рідне село, я побачив там страшну картину. Хоронили померлих з голоду земляків. Без дотримання буд-яких релігійних обрядів, без трун, загорнутих у рядна. Клали їх у яму по 3–5 осіб і засипали землею». Кожне село втратило десятки людей – дітей, дорослих, жінок і чоловіків. У с. Мокиївка вимерли повністю 22 родини та майже кожен двір мав втрати. Ч. р. віднесений до району, у селах якого спостерігалась надсмертність – 300-х померлих на 1000 осіб, тобто загинув від голоду кожен третій. Всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував 40 тис. жителів Ч. р., відтак втрати порівняно з 1932 р. становили 33,7 тис. осіб, тобто 45,7%.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України. – № 96. – Х., 1927. – С. 98–99; Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Харківської області УСРР. – Х., 1933. – С. 8, 128; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 173, 192, 207, 249, 322; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 321, 325; Ні могили, ні хресного знаку. Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини. Документи і матеріали. Свідчення. – Чорнухи–К., 2004. – С. 17–117, 155, 171, 185; Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 262; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

ЧУБАР Влас Якович – голова Раднаркому УСРР 1923–1939 рр. Народився 22 лютого 1891 р. в с. Федорівка Олександрійського повіту Катеринославської губ. в українській селянській родині. Спочатку «вчився і працював вдома», а згодом в Олександрійському технічному училищі. Більшовик з 1907 р. Учасник жовтневого перевороту в Петрограді 1917 р., до 1920 р. на партійно-радянській роботі в РСФРР, з 1920 по 1934 рр. в УСРР: член Всеукрревкому, голова Української ради народного господарства. У жовтні 1920 р. висловився проти обрання В.М.Молотова секретарем Донецького обкому КП(б)У у зв'язку з його недостатньою обізнаністю з «українськими умовами і особливо партійними течіями». Ч. очолював Центральне правління кам'яновугільної промисловості Донбасу. Обстоював номенклатурні повноваження республіканського уряду, особливо в галузі державного бюджету, розвитку галузевих трестів, економічного районування, податкової політики.

Ч. прихильник суцільної колективізації, адміністративно-репресивних методів хлібозаготівлі, репресій проти заможного селянства та політики розкуркулення. У січні 1928 р. Й.Сталін, В.Молотов, А.Мікоян вимагали від ЦК КП(б)У та Раднарком УСРР негайного виконання хлібозаготівельних завдань. 27 квітня 1928 р. на нараді з хлібозаготівлі у Москві Ч. самовпевнено заявив, що Україна «згідно з нашою розкладкою по округах» може збільшити план з 265 до 277 млн пудів. Для його виконання вже тоді були застосовані карально-репресивні методи (штраф, арешт, ув'язнення, чорні дошки, конфіскація майна і зерна). План підлягав «розверстанню» по селах і селянських дворах, тобто поверталася продрозкладка. Її впровадження призвело до локального голоду в південних округах УСРР. Термінової допомоги тоді вимагали 20% дітей, 543 тис. дорослих осіб. Уряд в особі Ч. знав, що 17% селян «допомогою не будуть охоплені зовсім». Ч. просив союзний уряд про додаткову допомогу хліба і продовольства для допомоги дітям 9 голодуючих округ півдня УСРР. 22 червня 1929 р. урядова комісія визнала «стан населення недорідних округ в сучасний момент досить напружений», тому для розширення допомоги дітям в усіх округах УСРР зменшили пайок з 400 г до 200 г хліба. Вдалося надати допомогу 12% всієї кількості населення у недорідних районах та 20% дітей. Голод 1929 р. не став для Ч. пересторогою.

Голова Раднаркому УСРР Ч. підписував постанови про соціально-економічні ознаки куркульських господарств, організовував та здійснював політику розкуркулення. 13 серпня 1929 р. він особисто ухвалив постанову «Про ознаки куркульських господарств, що на них ширяться правила Кодексу законів про працю УСРР». У ході колективізації застосовували соціально-класовий принцип поділу селян на заможних (куркулі, середняки) і незаможних, позбавляли селян землі, реманенту, худоби, майна. Куркулі підлягали обліку з боку сільрад. Відбувалася ліквідація хутірського землекористування – самобутнього сімейно-трудового типу господарювання. Ч. брав особисту участь у прийнятті рішень політбюро ЦК КП(б)У, уряду з політики розкуркулення. Наркомзем УСРР, який займався примусовою організацією колгоспів, Наркомюст УСРР з його репресіями стосовно куркулів – безпосередньо підпорядковувалися голові Раднаркому УСРР, тобто Ч.

Номенклатурна залежність республіканського уряду від офіційної Москви зумовлювала особисту і службову поведінку Ч. Він, як свідчать записи в щоденнику відвідувань кремлівського кабінету Й.Сталіна, кілька разів на місяць отримував настанови вождя. Вони стосувалися поточних кадрових та економічно-господарських питань розвитку України. Ч. листувався та особисто зустрічався з Л.Кагановичем, В.Молотовим, брав участь у засіданнях політбюро ЦК ВКП(б), міжвідомчих нарадах із хлібозаготівлі. 19 січня 1931 р. разом з А.Мікояном, М.Скрипником та іншими членами комісії політбюро ЦК ВКП(б) ухвалив план заготівлі продовольчого зерна на 1930/31 р. – 975,4 млн пудів. Ч. зустрічав В.Молотова у Харкові 30 січня 1931 р., обговорював з ним виконання Україною річного плану хлібозаготівлі. Ч. причетний до розподілу хлібних продуктів між районами в січні – червні 1931 р. Заповзято виконував шифротелеграми, доручення В.Молотова від 21 жовтня 1931 р. про «виконання жовтневого плану відвантаження зерна у порти» 40 тис. т жита.

У січні – червні 1932 р., коли третина районів УСРР потерпала від голоду, Ч. балансував між директивами Кремля та загрозливою «продовольчою ситуацією» в Україні. 17 лютого 1932 р. Ч. разом з С.Косіором надіслали службового листа місцевим партійним органам про «необхідність надати насіннєву і навіть продовольчу допомогу районам Західного Сибіру, Уралу і Волги», категорично зазначив, що «не може бути і мови про будь-яке відвантаження насіння для України». Вони зобов'язали райони УСРР «добувати насіння на місці», «мобілізувати усі ресурси для насіння, не зупиняючись ні перед чим». Директива українських урядовців виявилася угодницькою та номенклатурно улесливою, яка догоджала Й.Сталіну, демонструвала статус України як «житниці СРСР». Натомість для українського села вона означала ущемлення господарських інтересів, загострення продовольчої кризи та її переростання у масовий голод.

18 березня 1932 р. Ч. особисто підписав урядову постанову, яка зобов'язувала райвиконкоми організувати повернення «хлібних ресурсів, що були розподілені і знаходяться в особистому розпорядженні колгоспників», але в якості державної позики, яку мали повернути «натурою з нового врожаю». Обидві постанови започаткували так звану «мобілізацію насіння», виконання якої супроводжувалося суцільними реквізиціями селянського зерна – жита, пшениці, вівса, масовим голодуванням селян і катастрофічним зменшенням поголів'я робочої худоби. Райвиконкоми почали застосовувати «обмеження у перевозці невеликої кількості хліба – насіння», тобто вдалися до «встановлення заслонних загонів». Лише 1 квітня 1932 р. Раднарком УСРР скасував практику застосування «заслонних загонів», які забороняли селянам перевезення хліба, а також розпорядився про звільнення заарештованих селян для проведення ними сівби. 20 березня Ч. повідомив заступника голови РНК СРСР Я.Е.Рудзутака про відвантаження Україною 1050 т ячменю для Північного Кавказу, незважаючи на «напружений стан з насіннєвими фондами». Одночасно в Україну завезли 2 тис. т ячменю з Кубані, тому Ч. просив уникати у майбутньому «подібного роду операцій». Ч. просив дозволу союзного уряду на «розбронювання» неподільного хлібного фонду – 48 тис. т у квітні і 130 тис. т у травні, щоб провести весняну кампанію. Однак відповідь Москви була негативною і зобов'язувала республіканський уряд збільшити стягнення мірчука. Загалом Україна не досіяла 2,5 млн га зернових.

До 10 червня 1932 р. Ч. не повідомляв союзне керівництво про масовий голод в українських селах. Протягом зими – весни його намагалися локалізувати, приховати від Й.Сталіна, хоча Г.І.Петровський ще в лютому 1932 р. пропонував звернутися за допомогою *(див. Петровський Г.І.)*. 1 червня РНК УСРР виділив 100 тис. банок консервів для забезпечення «громадського харчування колгоспів у районах, що перебувають у найбільш тяжкому стані». Частина консервів призначалася також для дитячого харчування, а решта винятково для працюючих у полі колгоспників. 10 червня 1932 р. Ч. надіслав В.Молотову і Й.Сталіну службового листа, у якому погодився з їхніми дорікaннями, що «ми, українці, не знаємо, що діється на селі і що ми не займалися як слід селом». Він писав про «переоцінку наших можливостей» щодо ухвалення хлібозаготівельного плану, м'ясозаготівель, які призвели до «тяжкого становища» районів. Ч. зізнався, що у травні було 61, а на початок червня «мінімум 100 районів», які вимагали термінової «продовольчої допомоги». Спираючись на особисті враження від побаченого в селах 13 районів Київської і 4-х районах Вінницької обл., Ч. визнав факт «вилучення в одноосібників хліба повністю, включаючи і насіннєві фонди, і майже повне його вилучення у колгоспах», тобто назвав причини голоду. «Навіть у випадках, – наголошував він, – коли той чи інший колгосп виконував планове завдання, він одержував додатково друге, а почасти і третє, траплялися випадки, коли хліб, виданий колгоспникам на трудодні, забирався в хлібозаготівлі». Більшість колгоспів залишалась без хліба, відтак худоба без фуражу, непрацездатні, сільські школи та клуби – без будь-якого утримання. Ч. не приховував факту масового голоду, ознаки якого виявилися у грудні 1931 р. – січні 1932 р. Він писав, що з «...березня – квітня недоїдаючих, голодуючих, опухлих та помираючих від голоду у кожному селі налічувалося уже десятки і сотні, з'явилися покинуті батьками діти і сироти». Наданої продовольчої допомоги виявилося недостатньо, а тому «психологія голоду» посилювалася. Ч. зізнався, що у багатьох селах загинуло від 50 до 80% коней, а 90–100% живих не могли тягнути плуга. Визнавши причини голоду і соціально-економічної катастрофи в Україні, Ч. виклав їх загрозливі наслідки: унеможливлення обробки цукрових буряків та городини, «розпочнеться масова крадіжка хліба» з нового врожаю, зрив збирання буряків. Ч. писав про свавілля репресії (розпродаж майна, штраф, «червоні токи», знущання над одноосібниками), ніби їх чинили іноземні окупанти, а не доморощені більшовики, партійні уповноважені з хлібозаготівлі, які виконували політичні вказівки та урядові постанови. Подібний репресивно-каральний метод застосовували, крім хліба, до заготівлі картоплі та «особливо до заготівлі м'яса». Обережно та з натяком Ч. повідомив Й.Сталіна про необхідність «якості господарювання і досягнення якісних результатів», а з іншого боку «відмови від інерції кількісного розширення завдань». Фактично він пропонував зменшення хлібозаготівельного плану, додав до листа статистично-економічні відомості про катастрофічний стан сільськогосподарської кампанії в районах. Лист Ч. потрапив до Л.Кагановича, а 12 червня його відправили Й.Сталіну. 15 червня, відпочиваючи в Сочі, вождь відповів: «Листи Чубаря і Петровського не сподобались. Перший розводить «самокритику» – щоб отримати від Москви нові мільйони пудів хліба... Чубар помиляється, якщо він думає, що самокритика треба не для мобілізації сил і засобів України, а для отримання «допомоги» ззовні. На мою думку, Україні дано більше ніж слід». Однак, знаючи про занепад села, Ч. продовжував виконувати функцію прохача. 14 червня Л. Каганович повідомляв Й.Сталіна: «Приїхав Чубар також за хлібом, ми поки

що нічого не вирішили, дали лише Молдавії 50 тис. пуд.». Й.Сталін відмовив. Власником заготовленого в Україні хліба була Москва, тому доводилося просити власний хліб. 17 червня політбюро ЦК КП(б)У, спираючись на ініціативу Ч. про надання продовольчої допомоги «тяжким районам», звернулося до ЦК ВКП(б) по додаткову допомогу (660 тис. пудів) для проведення прополювання буряків.

Погрожуючи «кадровими чистками» вищого партійно-радянського керівництва УСРР, Й.Сталін зламав пасивний опір частини членів ЦК КП(б)У та «демобілізаційні настрої» Ч. стосовно темпів хлібозаготівлі. На початку жнив 1932 р. голова РНК УСРР просив ЦК ВКП(б) переглянути розверстку плану для України, погодитись з українським варіантом диференційованого підходу до встановлення норм здавання зерна колгоспами та одноосібниками. Ч. згадав про трагічні наслідки 1931/32 заготівельного року. 30 жовтня політбюро ЦК КП(б)У погодилося на зменшення річного плану для України на 70 млн пудів, але вимагало «безумовного виконання» решти завдання. Ч. відрядили до Дніпропетровської обл. для «більшовицької мобілізації сил» на завершення хлібозаготівельної кампанії. Він мав право застосовувати штрафи в розмірі ринкової вартості незданого хліба, без звільнення від здавання хліба, а також «судові репресії стосовно приховувачів хліба».

Листопад – грудень 1932 р. стали переломними для Ч., який номенклатурно прийняв каральнo-репресивні методи проведення хлібозаготівлі, особисто впроваджував їх в областях та районах. 18 листопада політбюро ЦК КП(б)У розробило «спеціальний оперативний план ліквідації основних куркульських і петлюрівських контрреволюційних кубел», здійсненням якого у Дніпропетровській обл. особисто займався Ч. У його підпорядкуванні знаходилися «каральні органи пролетарської диктатури» – ДПУ, міліція, суд, прокуратура. Заклики до «посилення репресій», «рішучих ударів знахабнілим куркульським елементам», «розгрому куркульських елементів», які потрапили до постанови політбюро, означали продовження системної війни влади проти селянства. Одним з її республіканських полководців був Ч. 20 листопада 1932 р. він підписав постанову РНК УСРР «Про заходи до посилення хлібозаготівель», якою заборонялося будь-яке витрачання натуральних фондів, утворених у колгоспах, які незадовільно виконували хлібозаготівельні завдання, а також дозволялося вилучати натуральні фонди, припинити видачу натуральних авансів в колгоспах, організувати їх повернення, притягати до суду розкрадачів колгоспного хліба, застосовувати натуральні штрафи. 21 листопада з'явилася постанова РНК УСРР «Про одноразовий податок на одноосібні господарства», яка збільшувала для них податки у 2 рази. 21 листопада Ч. виступив, за визначенням В.Молотова, з «бойовою промовою» на хлібозаготівельній нараді в Харкові. Того ж дня він підписав разом з В.Молотовим телеграму Й.Сталіну про створення «спецкомісії» для остаточного оголошення вироку про застосування розстрілу за «хлібозаготівельні справи». 14 грудня 1932 р. В.Молотов і Й.Сталін дозволили Ч. «зупиняти постачання товарами особливо відстаючих районів», тобто застосовувати режим «чорних дощок», натурального штрафу, які перетворилися у форму групової репресії. З боку уряду вони були засібом тиску і мали виховну функцію: якщо селяни «добровільно здають раніш розкрадений і прихований хліб», то вони не будуть «підлягати репресіям». Голова уряду УСРР перетворився на регіонального диктатора, керованого інквізитора. Директивний лист ЦК КП(б)У та РНК УСРР, підписаний Ч. 23 січня 1933 р., забороняв продаж залізничних квитків селянам, які виїжджали за межі України в пошуках хліба. Їх арештовували і повертали до конаючих від голоду рідних, односельчан. Постанови листопада 1932 – січня 1933 р., які особисто підписав Ч., мали елементи терору голодом.

Ч. причетний не лише до політики Голодомору, а й до приховування його катастрофічних соціально-демографічних наслідків. 8 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У, членом якого був Ч., заборонило відправлення на села будь-яких «офіційних комісій і здійснення офіційного обліку» для виявлення голодуючих. Ч. не відчував службової та особистої провини, не визнав «об'єктивних причин» і «суб'єктивної» причетності. 18 листопада 1933 р. він виступив на пленумі ЦК та ЦКК КП(б)У, підкреслив «уперту більшовицьку боротьбу» звітного року, упродовж якого «...створили міцну базу для того, щоб усіх колгоспників зробити заможними». Восени 1933 р. заготовили хліба у 2,2 рази більше порівняно з попереднім роком, але і валовий збір був вищим на 10 млн т. Висновки Ч. про «значні успіхи» були цинічними, тому що від голоду загинули понад 7 мільйонів осіб. Він особисто долучився до здійснення політики народовбивства. Репресований. 26 лютого 1939 р. (за іншими документами 12 серпня 1941 р.) Ч. розстріляли.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 119, 133, 146, 179, 183, 211, 245, 291, 294, 309, 341, 375, 513; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 36, 100, 126, 446, 473, 536, 548, 561; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 164, 169, 273–274, 297; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 3277. – Арк. 1–2; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. Кн. 1. 1929 – июль

1932. Документы. – М., 2011. – С. 356, 360, 394, 635; Том первый. Кн. 2. 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2011. – С. 218, 226, 230–234, 244; Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 154, 178, 180, 703, 818; Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 284; Мовчан О.М. Чубар Влас Якович // Енциклопедія історії України. Т. 10. – К., 2013. – С. 576.

ЧУВИРІН Михайло Євдокимович – голова Донецького облвиконкому КП(б)У в 1932–1933 рр. Народився 9 січня 1883 р. в с. Мохові Гори Нижнєгородської губ. Освіта – 3 класи церковно-приходської школи. Робітник, токар до 1917 р. Більшовик з 1903 р. В Україну прибув 1922 р. на посаду секретаря Кобеляцького повітового комітету КП(б)У, згодом очолював Полтавський губком, Криворізький та Луганський окрпартком (1923–1928), голова ВУРПС з 1929 р. Член ЦК КП(б)У. У роки Голодомору очолював Донецький обком КП(б)У, організовував хлібозаготівлі, підтримував партійно-радянські рішення про занесення сіл та колгоспів на «чорну дошку». 28 грудня 1932 р. особисто підписав постанову облвиконкому про занесення на чорну дошку три колгоспи Рубіжанського та Риковського р-нів, п'ятьох радгоспів.

Л-ра і джерела: Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 285; О занесении на черную доску колхозов, саботирующих хлебозаготовки. Постановление Донецкого облисполкома от 28 декабря 1932 г. // Социалистический Донбасс. – 1933. – 2 января; Папакін Г. Донбас на «чорній дошці»: 1932–1933. – К., 2014. – С. 43; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 3278. – Арк. 4.

ЧУМАКОВ Павло Устинович – жертва голодомору на території Верхньовільхівської сільради Верхньо-Теплянського р-ну. Помер від голоду 9 травня 1933 р. у віці 2 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. – Луганськ, 2008. – С. 526.

ЧУРЕКИ – їжа голодних селян у 1932–1933 рр. Ч. виготовляли з частини меленого зерна, бур'яну, тирси, дерев'яної кори.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору / Зібрав і упорядкував О. Різників. – Одеса, 2003. – С. 144.

Ш

ШАПАРСЬКЕ – село Новопсковського р-ну Донецької обл., територія масового Голодомору. 14 березня 1933 р. заступник голови ДПУ УСРР І. Леплевський інформував ЦК КП(б)У про те, що в с. Ш. 230 господарств (212 колгоспників та 18 одноосібників) «... зовсім не мають продуктів харчування і голодує 190 господарств, які споживають м'ясо котів і собак, різні відходи і дохлятину». Серед голодуючих було 570 осіб опухлих та виснажених, протягом січня–лютого померли 74 жителі села Ш., з яких 38 дітей. За січень померли 32, а за 20 днів лютого 42 особи. Смертність в окремі дні сягала 8–10 осіб. В артілі «Червоний хлібороб», яка виконала 83% хлібозаготівельного плану, вивезла повністю насіння зернових. Колгоспники мали від 200 до 700 зароблених трудоднів (*див. Трудодні*), а на трудодень нарахували 0,5 кг зерна. Правління колгоспу, яке мало 170 ц зернових відходів, заборонило їх видачу колгоспникам. Райвиконком також відмовив у продовольчій допомозі, тому смертність від голоду стала повсякденним явищем.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 420, 432, 439, 449; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 764; 33-й: голод. Народна Книга-Меморіал. – К., 1991. – С. 223.

ШАПОВАЛ Юрій Іванович – український історик, дослідник політичної історії України XX ст., сталінських репресій, партійно-радянської номенклатури в Україні. Народився 30 липня 1953 р. в с. Пробіжна Чортківського р-ну Тернопільської обл. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Київського державного ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1975), аспірант і викладач ун-ту (1975–1984), згодом співробітник Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України (1984–1991), Ін-ту національних відносин і політології АН України до 1997 р., завідувач відділу Ін-ту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України (1998–2006), зав. відділу етнополітології Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України (2006–2012). У статті «Сталін, сталінізм і Україна», яка з'явилася в 1990 р., Ш. використав термін «Голодомор», визнав Й.Сталіна його творцем. На початку 1990-х рр. здійснив просвітницький проект, організував цикл радіопередач про репресії та голод в Україні, ведучий, коментатор та автор програми. Ш. учасник першої міжнародної конференції про Голодомор 1932–1933 рр., яка відбулася 9–10 вересня 1993 р. в Києві. Виголосив доповідь про роботу III конференції КП(б)У 6–9 липня 1932 р., стенограму і протокол якої вважав унікальним джерелом «вивчення передумов виникнення Голодомору в Україні». Упорядник, автор статей і коментарів у науково-документальних виданнях про Голодомор: «Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр.» (К., 2001); «Листи з Харкова: голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932–1933 роки» (Х.,2007); «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД» (К., 2008). Учасник багатьох міжнародних наукових конференцій, які відбувалися в Україні, США, Росії, Італії, Німеччині, Франції, Польщі та інших країнах. Ш. розглядає Голодомор в археографічному дискурсі, а також у контексті суспільно-політичного та національно-культурного розвитку (репресії проти інтелігенції, згортання українізації), ролі і місяці партійної номенклатури у формуванні політики Голодомору, пов'язує його з «репресивною політикою сталінського режиму». Очолював секцію на міжнародній науковій конференції про голодомори першої половини XX ст., яка відбулася в Києві 20–21 листопада 2013 р. Він дослідив причетність М.Хрущова і Л.Кагановича до голоду 1946–1947 рр. Монографії і документальні праці Ш., які висвітлювали карально-репресивну діяльність ДПУ, НКВС в Україні у 1920–1950-х рр., потрапили до списку «екстремістської літератури», забороненої на території Російської Федерації рішенням Мещанського районного суду м. Москви від 4 грудня 2011 р. Ш. має державні нагороди України та Польщі: орден «За заслуги» III ступеня (2007), Кавалерський Хрест Ордена Заслуг Польської Республіки (2008).

Л-ра і джерела: Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнар. наук. конф., Київ, 27 травня 1997. Матеріали. – К., 1998. – С. 25; Маршрутами історії. –

К., 1990. – С. 296; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнар. наук. конф., Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С. 149; Три Голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення. Матеріали міжнар. наук. конф. – К., 2003. – С. 17; Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 153; Кульчицький С.В. Шаповал Юрій Іванович // Енциклопедія історії України. Т. 10. – К., 2013. – С. 594–595.

ШАРИН – село Уманського р-ну Київської обл., територія Голодомору. У 1927 р. Шаринська сільрада Ладижинського р-ну Уманської округи мала 386 селянських дворів, 1547 мешканців, з яких 1545 українці, двоє німців. В Уманському р-ні в грудні 1931 р. розпочався Голодомор, який чорним крилом накрив кожне село, двір, виморював цілі родини. У с. Ш. померло 338 осіб, від 2 до 8 осіб у родині. «Коли в селі стали помирати люди, – згадував очевидець та мешканець М.П.Рижак, – був виділений чоловік із підводою, щоб звозити померлих на цвинтар і ховати їх. Це був такий Матюша Ясон Власович. Мертвих він звозив усіх до однієї ями. За кожного померлого йому видавали по 0,5 кг зерна. Цю роботу Матюша виконував бездоганно і навіть з перевиконанням. Він ходив з хати в хату і забирав померлих, а якщо були люди дуже знесилені, але живі, він і їх забирав». У с. Ш. траплялися випадки людоїдства. Від голоду вимерли десятки родин.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України. – № 96. – Х., 1927. – С. 39; 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 145–147; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 462.

ШАТАЛІНА Євгенія Платонівна – український історик, архівіст, дослідниця Голодомору. Народилася 28 серпня 1926 р. (ст. Булачелівка, нині – ст. Шевченкова) Шевченківського р-ну на Харківщині. Вищу освіту здобула на історичному ф-ті Харківського ун-ту (1949), науковий співробітник Центрального державного архіву жовтневої революції (1950–1974), захистила кандидатську дисертацію «Радянська археографія громадянської війни та іноземної інтервенції на Україні (1920–1941)». З 1974 р. старший науковий співробітник Ін-ту історії АН УРСР, вивчала історію робітничого класу, селянства, індустріалізації та колективізації у 1920–1930-х рр. Досліджувати причини голоду 1932–1933 рр. розпочала наприкінці 1980-х рр. Ш. впорядкувала та видала першу документальну збірку про голод 1931–1933 рр. в Україні, започаткувала серію публікацій селянських листів-скарг, які опубліковані у 1989 – на початку 1990 рр. на сторінках «Українського історичного журналу». Написала та видала брошуру «Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр.: документальна розповідь» (1989), опублікувала документальну серію архівних матеріалів про розкуркулення селян в УСРР 1929–1932 рр. Дібрала архівні документи до першого в Україні меморіального видання свідчень очевидців Голодомору (1991). Ш. – учасник першої міжнародної наукової конференції з проблем Голодомору, яка відбулася 9–10 вересня 1993 р. в Києві за участі українських та зарубіжних учених. Укладач збірника архівних документів і матеріалів про колективізацію і голод (1992), а також документального видання у двох частинах – «Чорнобиль: проблеми здоров'я населення. Зб. док. і матер.» (К., 1995). Брала участь у наукових конференціях про Голодомор, які відбувалися в Україні. Вважала Голодомор геноцидом українського народу (1998). Померла 14 вересня 2010 р. Похована в Києві.

Л-ра і джерела: Вчені Інституту історії України. Бібліограф. довідник. Серія «Українські історики». – К., 1998. – С. 355–356; Марочко В.І. Голод на Україні (1931–1933 рр.) / Марочко В.І., Шаталіна Є.П. // Український історичний журнал. – 1989. – № 7–10, 12; 1990. – № 1; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер, друге вид., стереотипне / Упоряд.: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна. – К.: Наукова думка, 1993. – 732 с.; 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнарод. наук. конф., Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С. 167; Шаталіна Є. Голодомор: соціально-економічні, суспільно-політичні, морально-психологічні аспекти // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнарод. наук. конф., Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. – К., 2000. – С. 159; Шаталіна Є.П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928–1932 рр.). Історичні зошити. – К., 1997.

ШАХОВ Іван Федорович – жертва Голодомору на території Авдіївської сільради Сталінської міської ради Донецької обл. Помер 7 січня 1933 р. від черевного тифу у віці 55 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. – Донецьк, 2008. – С. 63.

ШАХОВА Марія Іванівна – жертва Голодомору на території Авдіївської сільради Сталінської міської ради Донецької обл. Померла від черевного тифу 9 грудня 1932 р. у віці 14 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. – Донецьк, 2008. – С. 63.

ШВЕЙЦАРСЬКА преса про голод в Україні – періодичні видання Швейцарії 1930-х рр., які висвітлювали явище голоду в Україні. Нейтральна держава з репутацією стабільної фінансово-банківської системи, європейська країна з реальними демократичними свободами і правами нацменшин стала притулком для емігрантів, громадських інститутів і центром функціонування міжнародних організацій. Франкомовні та німецькомовні газети Швейцарії друкували матеріали про «голодову катастрофу» в СРСР, статті з інших періодичних видань. Активну інформаційну діяльність щодо висвітлення причин і наслідків голоду здійснювала редакція «Neue Zürcher Zeitung», яка з різною інтенсивністю подавала статті у 1933–1935 рр.: «Голодова катастрофа в Росії» (19 липня, 26 жовтня, 20 грудня), «Голод в Росії» (22 серпня, 19 вересня), «Трагедія України» (29 серпня). За вересень «Journal de Geneve» помістила оперативну інформацію про діяльність радянських агентів в Женеві, які роздавали делегатам Ліги Націй статистичні діаграми про розвиток хліборобства в Україні, говорили, що «звістки про голод вигадані». У березні 1934 р., коли газети європейських країн перестали писати про голод в СРСР, «Neue Zürcher Zeitung» опублікувала статтю громадського діяча Е.Амменде *(див. Амменде Е.)* про голод в різних регіонах радянської країни. 1 вересня 1935 р. також з'явилося коротке повідомлення про голод. Інформацію про трагічні події в Україні 1933 р. подавала «Journal de Geneve». Статті розміщувало Українське пресове бюро в Женеві *(див. Укрбюро)*. 28 квітня 1933 р. женевський часопис опублікував матеріал, підготовлений українською громадою, у якому розкривалося катастрофічне становище українського народу, який «мусить умирати з голоду». Наводилися приклади про жахливу масову смертність в конкретних селах. 26 серпня газета помістила статтю «Україна – неврологічна точка» власного кореспондента П.Е.Бріке, який працював у Канаді. Він згадав про судовий процес над «Спілкою Визволення України», про ліквідацію церков, про «федеративне замилювання очей» і справжнє підпорядкування України більшовицькому режиму, про самогубство М.Скрипника. Автор зазначав, що «Україна лишається неврологічною точкою Європи», а довкола долі її народу «...зав'язуються політичні інтриги та мудрі обрахунки, тоді як на родючій землі вимирають сотнями тисяч виголоднілі селяни». 3 листопада 1933 р. «Journal de Geneve» опублікувала передовицю про економічний стан в СРСР, статті британського кореспондента М.Маггеріджа про голод, американського журналіста Х.Ланга, праці німецького аналітика сільського господарства СРСР і дипломата О.Шиллера. На події 1933-го відгукнулась «Gazette de Lausanne», яка видала дві статті: «Голод в «Раю Радянському» (28 липня), «Голод в Росії» (18 вересня). Швейцарські часописи достатньо вичерпно висвітлювали обставини голоду в УСРР, інформували не лише розважливих громадян, а й міжнародну спільноту.

Л-ра і джерела: La Famine au «Paradis des Soviets» // Gazette de Lausanne. – 1933. – 28 juill; La Famine en Russie // Gazette dc Lausanne. – 1933. – 18 sept.; Die Hungersnot. Catastrophe in Russland // Neue Zürcher Zeitung. – 1933. – 19 juni, 26 october, 20 dezember; Der Hunger in Russland // Neue Zürcher Zeitung. – 1933. – 22 August, 19 September; Die Tragödie der Ukraine // Neue Zürcher Zeitung. – 1933. – 1 Sept.; Діло. – 1933. – 6 травня, 7, 8 вересня, 8 листопада; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Одеса-Львів, 2001. – С. 105–106, 108, 110.

ШЕВЕЛЬОВ Юрій Володимирович (псевдонім – Юрій Шерех) – український мовознавець, літературознавець, культуролог. Народився 17 грудня 1908 р. в м. Харків. Вищу освіту здобув на філологічному ф-ті Харківського ін-ту професійної освіти (1931). Викладав українську мову в навчальних закладах Харкова, доцент Харківського ін-ту журналістики (1938–1939), Харківського ун-ту (1939–1943). Переїхав до Львова у липні 1943 р., перебував у таборах «Ді-Пі» в Німеччині, професор слов'янської філології Українського вільного ун-ту в Мюнхені (1946–1949). На початку 1950-х рр. працював у Швеції, з 1952 р. викладав в ун-тах США. Професор Гарвардського, Колумбійського ун-тів. Іноземний член НАН України (1991). Доктор філософії (1949). Визнаний фахівець слов'янської філології. Ш. написав кілька праць з історії українізації в УСРР 1920-х рр. На сторінках журналу «Сучасність» опублікував статтю про радянську політику українізації 1925–1932 рр., процитував лист С.Петлюри до М.Грушевського від 3 листопада 1923 р.: «Взагалі справа українізації справляє враження певного тактичного ходу з боку большевиків, коли він не дасть бажаних наслідків, то про нього швидко забудуть». Ш. поділяв цю далекоглядну оцінку більшовицької тактики і стратегії українізації. Її соціальним мотивом у 1921–1923 рр. вважав «прилаштування» влади до селянства, а з 1926 р. перехід до поступової і неухильної русифікації українського інтелектуального простору. Селяни обирали церкву, кооперацію та інші соціальні цінності, а через неписьменність були відсторонені від завдань українізації. Скептично ставився до визначення «національне відродження», сформульоване Ю.Лавриненком. Визнав «штучно створений голод 1933 року», який, «...забравши кілька мільйонів жертв, зламав хребет українського села і поставив селянство навколішки». Ш. вважав,

що українізацію формально ніхто не скасовував, але її системне згортання пов'язував з наслідками терору голодом. Лауреат Національної премії України ім. Тараса Шевченка (2000). Помер Ш. 12 квітня 2002 р. у м. Нью-Йорк.

Л-ра і джерела: Шевельов Юрій. Українізація: радянська політика 1925–1932 років // Сучасність. – 1983. – №5. – С. 36–39; Масенко Л.Т. Шевельов Юрій Володимирович // Енциклопедія історії України. Т. 9. – К., 2013. – С. 611–613.

ШЕВЦОВ Юрій В'ячеславович – білоруський політолог, історик, публіцист, директор Центру проблем європейської інтеграції (1999–2015, Мінськ). Народився в с. Рясна Каменецького р-ну Брестської обл. (Білорусь). Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Білоруського державного ун-ту (1983–1988). Працював у науково-дослідних академічних установах Литви в 1990-х рр. У 1997 р. видав книгу «Новая идеология: Голодомор», передмову до якої написав політтехнолог Гліб Павловський. Останній зазначив, що нова «...київська ідеологія покликана виховати націю – жертву Голодомору, метою і єдиним змістом якої стане помста». Однак Закон про Голодомор, ухвалений 28 листопада 2006 р. Верховною Радою України, закликає до спокути, примирення, співчуття та увічнення пам'яті жертв злочину проти людяності, не передбачає будь-яких компенсацій, а тим паче помсти, крім визнання геноциду, пробудження пам'яті, відтак і совісті. Книга Ш., яка має 7 розділів, суцільний «міф про Голодомор». Її автор не визнав Голодомор – геноцид. Аргументація Ш. дивна, суперечлива і безпредметна. Він пише, що міф про Голодомор «... затребуваний американським суспільством, навіть став частиною американської культури». Подібне тлумачення – насправді «політологічний міф» самого Ш. У США й Канаді визнання Голодомору в Україні геноцидом – не єдина політично-правова колізія, так як існує тема Голокосту, геноциду вірмен 1915 р. Тема Голодомору та його міжнародного визнання заслухала Ліга Націй у 1933 р. *(див. Ліга Націй, Мовінкель Й.Л.)*, коли існував СРСР. Ш. зазначає, що сучасна Росія – «не наступниця Радянського Союзу ні в ідеології, ні в традиції». Однак і Державна Дума Російської Федерації не дала політично-правової оцінки Голодомору на території РСФРР у 1932–1933 рр., а в листопаді 2017 р. офіційно заперечила історичний факт Голодомору. Російська Федерація не була засновником ООН, але перебрала на себе повноваження радянської політичної «традиції» в особі СРСР, відтак і норми міжнародної конвенції про геноцид від 9 грудня 1948 р. Ш. пов'язує Голодомор з ідеологічним проектом «оранжевой революции», з «концептом українських націоналістів», ігнорує його християнську меморіальну складову – визнання жертв та увічнення пам'яті співчуттям до мільйонів убієнних та очевидців, які понад шістдесят років перебували під психологічним та моральним тиском пережитого жаху і душевного болю. Засуджуючи нацистів за злочини проти євреїв, Ш. перебуває в полоні власних політологічних схем: не хоче бачити свічки пам'яті у вікнах звичайних українців, росіян, греків, поляків – громадян України, які пережили Голодомор. Книга Ш. має ознаки розпалювання міжнаціональної ненависті. Його висновок про те, що «...визнання голоду 1933 року геноцидом українців надзвичайно небезпечне для всієї Європи» і суперечить «розвитку європейської цивілізації» – протиправний з огляду на українське законодавство та аморальний з точки зору гуманізму.

Загалом Ш. виокремлює голод в Україні, починаючи з першої половини 1932 р., руйнівні наслідки колективізації і хлібозаготівлі в українських селах, часто цитує монографію Р.Конквеста «Жнива скорботи», якого аж ніяк не звинуватиш у «радикальному націоналізмі». Отже, політолог Ш. використовує елементи історіографії, але уникає справжнього історичного дослідження Концептуальне і певною мірою світоглядне кредо книги Ш. схематично просте: він ототожнює «ідеологію Голодомору» з «ідеологією німецького нацизму». Термін «Голодомор» виник у 1933 р. в празьких часописах *(див. Голодомор)*, його функціональні синоніми з'явилися в рапортах італійських, німецьких, польських, британських дипломатів. Іноземні журналісти не займалися «пропагандою теми Голодомору» в 1930-х рр. Вони висвітлювали його штучне та організоване походження, апелювали до власних політиків і світової спільноти, але, крім допомоги гітлерівської Німеччини етнічним німцям в Україні, міжнародні організації та урядові кола Європи і США не висловили тоді публічного «занепокоєння». Поєднання слів «ідеологія Голодомору», яке використовує Ш., історично та етимологічно помилкове, так як термін «Голодомор» означає смерть від організованого голоду. Причини Голодомору достатньо вичерпно вивчені істориками – західними, українськими, російськими, які одностайні в оцінках: голод 1930-х рр. – штучний, організований, наслідок свідомої економічної політики Й.Сталіна та його найближчого оточення.

Системною і політологічною помилкою концепції Ш., закладеною в його книзі, є ототожнення понять і явищ: «державної ідеології Голодомору» і «українського націоналізму». Упродовж 1990–2003 р. тема Голодомору була пріоритетом громадських організацій в Україні, а для держави другорядною і похідною. Вона актуалізувалась за Президента України

В.А.Ющенка, набула підтримки абсолютної більшості громадян України, не стала ідеологічним проектом «радикального націоналізму», або «антирадянським комплексом ідей». Для переважної частини українців Голодомор – цинічний злочин проти людяності. Його історичний факт визнають 88% українців. Він справді об'єднав націю, але не під ідеологічними знаменами сучасних партій, а тим паче минулих, тому що в основі лежить гуманістична і сакрально-меморіальна традиція українського народу – шанувати пам'ять жертв політичних репресій, померлих. Визнавши голод геноцидом українського народу, суспільство і влада в Україні виконали моральний обов'язок і Конвенцію ООН про геноцид від 9 грудня 1948 р., яку уряд УРСР ратифікував у 1954 р.. Ш. пише про «культ Голодомору», який нібито вихолощує «моральність з усього досвіду радянської історії України». Дивною виглядає концепція Ш. про те, що визнання Голодомору геноцидом українського народу є «аморальним вибором на користь нацистів». Однак не «українські націоналісти» спалювали книги про голод на вулицях Донецька, Луганська, Харкова весною 2014 р., а заодно і твори Тараса Шевченка, Лесі Українки, а російські окупанти та їхні найманці. Російська судова система переслідує громадян РФ за визнання Голодомору, а також виголошує вироки бібліотекарям, проректорам університетів за збереження літератури про голод і сталінські репресії. Така діяльність є справді аморальною по відношенню до жертв геноциду. 27 лютого 2015 р., оцінюючи події в Україні, Ш. відрізняв «український радикальний націоналізм» від «українського націоналізму», хоча його книга засуджує обидві суспільно-політичні течії в Україні. За політологічними схемами він не помічає найважливішого – справжнього патріотизму українців, їхньої культури, мови, історії, тобто національних пріоритетів. Вони не є складовою «націоналізму традиціоналістського», а лише функціональними факторами української ментальності, класичної культурно-побутової традиції, їх соціальної ідентичності. Поминальний православно-церковний обряд, а він покладений в основу щорічного меморіального дійства біля могил жертв Голодомору – це вияв пам'яті, обов'язку та совісті нації.

Л-ра і джерела: Шевцов Ю. Новая идеология: Голодомор. – М.: Изд-во «Европа», 2009. – 180 с.

ШЕЛЕХЕС Ілля Савелійович – партійний і радянський діяч, голова Харківського облвиконкому (березень 1933 – травень 1934). Народився 1891 р. в м. Подольськ Московської губ. В Україні працював секретарем Миколаївського губкому КП(б)У (1921–1922), у роки колективізації та голоду очолював виконком Західної обл. (Смоленщина, липень 1929 – лютий 1933), згодом рік перебував на посаді голови Харківського облвиконкому, член оргбюро ЦК КП(б)У, перший заступник голови РНК УСРР. Кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У (травень–червень 1937). Особисто займався організацією хлібозаготівлі на Смоленщині та в УСРР. 30 травня 1933 р. повідомив ЦК КП(б)У про масову безпритульність дітей на вулицях Харкова – 28 тис. осіб різного віку, утримання, реевакуація яких коштувала 2 млн крб. бюджетних коштів. Щодня на вулицях столиці УСРР знаходилися тисячі безхатченків, хворих і виснажених людей, сотні трупів. Ш. визнав факт того, що на «ґрунті голоду надзвичайно збільшилась смертність і в області». Він зазначив, що смерть від голоду «...зовсім не реєструється в органах загсів, є села, у яких за останні 3 місяці померло 450–600 осіб». Для підбирання трупів виділяли «спеціальні підводи». Облвиконком створював додаткові дитбудинки, стаціонари для лікування голодних дітей, розгорнув понад 7 тис. додаткових ліжок. Ш. просив продовольчої і фінансової допомоги центральної влади, так як область вичерпала власні резерви. Він констатував «...неможливість для області віднайти в межах напруженого до краю бюджету зазначені суми на подальше надання допомоги безпритульним дітям і на підтримку в стаціонарах хворого і виснаженого дорослого населення». Дбаючи про власну службову репутацію, Ш. просив додаткового виділення близько 7 млн крб. Він фактично займався ліквідацією наслідків Голодомору, тому що очолив облвиконком в апогей смертності – весною 1933 р. Не забував і про власне здоров'я. 9 травня 1934 р. виїхав на лікування в Карлсбаде (Карлові Вари, Чехія), проходив консультації в Берліні, Відні. Арештований у червні 1937 р., розстріляний. Реабілітований у 1956 р.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 519; Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 289; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 23. – Арк. 44; Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 817.

ШЕПТИЦЬКИЙ Андрей – церковний та громадський діяч, митрополит Галицький, архієпископ Львівський, єпископ Кам'янець-Подільський (мирське ім'я Роман Марія Александр Шептицький). Народився 29 липня 1865 р. у родовому маєтку Прилбичі на Львівщині (нині село Яворівського р-ну). Батько Ш. – граф Ян-Канти-Ремігіан Шептицький, мати – донька польського письменника, графа Александера Фредро. Ш. закінчив гімназію Св. Анни у Кракові (1883), служив у війську, комісований за станом здоров'я. Освіту продовжив у Вроцлавському ун-ті (1884–1897),

подорожував Європою, Росією, Україною, був у Києві. Знався з російським філософом В.Соловйовим, істориком В.Антоновичем та іншими видатними особистостями. 17 грудня 1900 р. обраний митрополитом Галицьким, інтронізація відбулася 12 січня 1901 р. у Львівському соборі Св. Юра. 19 вересня 1914 р. російські війська окупували Галичину, Ш. заарештували і відправили до Києва, згодом углиб Росії. Повернувся до Львова у вересні 1917 р., вітав встановлення української влади в Галичині, зазнав переслідувань з боку польського уряду, арешту. Особисто зустрічався з прем'єр-міністром Великої Британії Д. Лллойд Джорджем, президентом Франції Р.Пуанкаре, президентом США В.Гардінгом, міністром і майбутнім президентом США В.Гувером, урядовцями Канади.

У 1930-х рр. Ш. переймався трагічними подіями в УСРР – репресіями сталінського режиму щодо духівництва, інтелігенції, Голодомором селян. У середині липня 1933 р. він усією душею підтримав відозву Головної еміграційної ради про організацію допомоги голодуючим українцям. 24 липня 1933 р. Ш. разом з іншими священиками підписав звернення «До всіх людей доброї волі», у якому благав молитвою і добрими ділами допомогти українському народу, що конав у муках Голодомору. «Україна в передсмертних судорогах! Населення вимирає голодовою смертю. Безсильні подати яку-небудь матеріальну допомогу конаючим братам, взиваємо наших вірних, щоби молитвами, постами, всенародною жалобою, жертвами всіма можливими, добрими ділами християнського життя випрошували у неба помочі, коли на землі нема ніякої надії на людську поміч», – зазначалося у спільній відозві. Вона «взиває помсти до неба», «до голосу протесту», закликає газети і радіо до розголосу правди про голод в Україні. «Нехай перед страшною смертю серед лютих страждань голоду буде для них хоч малою потіхою гадка, що їх брати знали про їх страшну долю, над ними боліли, терпіли та за них молилися», – виголошувалося у відозві. Пролунала і одвічна спокута, яка переслідує не одне покоління українців та Україну: «А Ви страждуючі, голодуючі і конаючі Браття, призивайте Милостивого Бога і Спаса Нашого Ісуса Христа; люті терпите муки – приймайте їх за гріхи свої, за гріхи цілого народу і кажіть з Ісусом Христом: «Нехай буде воля твоя, Отче Небесний!». Відозву, яку підписав Ш., опублікувала львівська газета «Діло» 27 липня, а також передрукували – «Reichspost» (Відень), «Wiener Neueste Nachrichten» 28 жовтня 1933 р. Ш. підписав чергове пастирське звернення про вшанування Дня національної жалоби і протесту *(див. День жалоби і порятунку)*. Вони відбулися в містах і селах Галичини, Буковини, в українських громадах багатьох європейських країн. Ш. підтримав меморандум української громади Львова *(див. Рудницька М.)*, надісланий 25 вересня 1933 р. голові 76-ї сесії Ради Ліги Націй – норвезькому прем'єр-міністру Й.Л.Мовінкелю, у якому була вимога до світової спільноти зреагувати на злочин Голодомору в Україні. Митрополит Ш. щиро відгукнувся на звернення віденського кардинала Т.Інніцера про скликання міжнародної та міжконфесійної наради з питань допомоги голодуючим в Україні. Вона відбулася 16–17 грудня 1933 р. у Відні, у роботі якої брав участь представник Ш. – єпископ Н.Будка. Він доповідав митрополиту про організацію матеріальної допомоги, яка надходила в Україну через систему торгсину *(див. Торгсин)*.

Митрополит Ш., як висока духовна особа і віруюча людина, не сприймав будь-якого терору, засуджував політичні репресії в Україні, які чинив комуністичний режим у серпні 1936 р. Він видав послання «Пересторога перед небезпекою комунізму», щиро вітав проголошення незалежності Карпатської України в 1938 р., виступав проти переслідування православних церков польським урядом. В умовах радянської окупації Західної України застерігав українців проти зради, був готовий до жертовності, 22 грудня 1939 р. висвятив свого наступника – Й.Сліпого. Чекісти розстріляли рідного брата Ш. – Леона в 1939 р., а гітлерівці – брата Александера в червні 1941 р. Однак Ш. продовжував душпастирську службу в ім'я спасіння людей, звертався з листами до Й.Сталіна та М.Хрущова, в яких йшлося про унеможливлення переслідувань віруючих, до Г.Гіммлера – про припинення терору проти євреїв. Ш. особисто розпорядився порятувати більше 300 євреїв. Помер Ш. 1 листопада 1944 р. у Львові. Похований у соборі Св. Юра. Інститут Яд ва-Шем в Ізраїлі не проголосував за присвоєння Ш. почесного звання «Праведник світу», але його надала Єврейська громада України у 2008 р.

Л-ра і джерела: Україна в передсмертних судорогах // Діло. – 1933. – 27 липня; Конференція представників комітетів допомоги голодуючим на Україні у Відні // Діло. – 1933. – 17 грудня; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 758, 769, 771, 773, 779, 786–788; Черченко Ю.А. Шептицький Андрей // Енциклопедія історії України. Т. 10. – К., 2013. – С. 631–633.

ШЕРЯКІН Яків Семенович – жертва Голодомору на території Авдіївської сільради Сталінської міської ради Донецької обл. Помер від виснаження 9 квітня 1933 р. у віці 40 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. – Донецьк, 2008. – С. 63.

ШЕФСЬКІ бригади – групи службовців, міських робітників на чолі з комуністами для проведення агітаційної роботи у «відстаючих районах» з колективізації, хлібозаготівлі. Ш. б. займалися також виявленням «саботажників» хлібозаготівлі, подвірним доведенням плану і наглядом за його виконанням. Вони тісно співпрацювали з буксирними бригадами *(див. Буксирні бригади)*, інколи створювали їх та очолювали їхню діяльність. «До кожного села виїхали 2–3 члени партії. Міські осередки надсилають шефські бригади. Дається рішуча відсіч спробам куркуля використати становище для своєї мети», – наголошувалося в інформаційному зведенні організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У від 16 травня 1932 р. «Становище» стосувалося масового голоду в Уманському р-ні, в якому «...опухлих від голоду, яким загрожує смерть, в кожному селі численна кількість». Ш. б. видавали багатотиражні газети, оголошували в стінних газетах списки господарств, сіл, сільрад, селян, які не виконували заготівельних завдань, тобто замість продовольства і хліба розповсюджували партійні рішення, ідеологічні догми, замовчували факти голоду.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 158.

ШИЛЛЕР Отто – економіст, німецький дипломат, учений-економіст, радник Посольства Німеччини з сільського господарства в Москві. Псевдонім Ш. для таємного листування – «колгоспник». Аналітик, дослідник та експерт з питань сільськогосподарського виробництва в СРСР. Ш. вивчав стан зернового господарства «країни Рад», врожайність, перспективи розвитку тваринництва, організацію колгоспів, надсилав зведені повідомлення в Берлін. 18 вересня 1933 р. інформував міністерство продовольства та сільського господарства гітлерівської Німеччини про голод в СРСР. Визнав наявність «поганого врожаю», але зазначив, що «...при практичному розподілі можна було б мати якщо не достатнє, то таке, якого б вистачило б, щоб уникнути великої смертності від голоду». Він не вважав експорт зерна основною причиною голоду, позаяк 1,3 млн т вивезеного хліба не могли призвести до масового голоду, адже загальний збір зернових в СРСР становив 60 млн т. «Дійсні причини голоду приховуються. Їх можна пояснити тільки великими організаційними та розподільчими помилками та перенапруженням заходів щодо заготівлі зерна. У голодуючих областях можна повсюди почути від селян думку, що врожай був би достатнім для харчування та голод був викликаний брутальними методами «реквізиції», – доповідав Ш. Місцеві органи влади, на думку німецького аналітика, виконували «розпорядження зверху», щоб «поставити селян голодом на коліна та схилити до праці у колгоспах». Ш. особисто проїхав 10 тис. км по території СРСР, бував у сільських районах України, бачив на власні очі сотні трупів померлих селян, юрби безпритульних дітей на вулицях міст. «Про обсяги голодних смертей, – писав він 18 вересня, – дуже важко давати хоч приблизні дані. Радянська влада також не може мати щодо цього ніяких поточних даних, оскільки багато голодуючих вмерли у дорозі та були закопані без ідентифікації та реєстрації смерті. В багатьох випадках важко вирішити, був причиною смерті голод або хвороба. Приблизне уявлення про обсяги голодних смертей дає та обставина, що названа вище область голодування за територіальним розміром складає майже третину та за кількістю населення майже половину європейської Росії. В цій області мали місце випадки голодної смерті, причому в найважчих випадках померло 25–30% населення, в той час як в інших селах констатовані тільки окремі випадки голодної смерті». Ш. назвав приблизну кількість померлих від голоду – 10 млн осіб. Він не вважав цифру перебільшеною, згадав про «тяжкі пошкодження здоров'я», завдані населенню через «пережиті злидні», особливо серед дітей, частина «...яких покалічена від голоду, не має більше шансів, щоб розвинутися до нормальної людини». Консул Німеччини у Києві А.Хенке *(див. Хенке А.)* згадував про зустріч у 1934 р. з Ш., про його «спеціальне ім'я» – «колгоспник». Вони обговорювали стан сільського господарства Київщини, села якої разом відвідали на автомобілі. Консул високо оцінив аналітичні здібності Ш., його конкретні спостереження та узагальнення про тенденції розвитку сільського господарства. У серпні 1934 р. Ш. передбачив рецидиви голоду в окремих областях України, які надто активно виконували хлібозаготівельні завдання. Він опублікував у 1930–1933 рр. кілька аналітичних праць про колективізацію селянських господарств та кризові явища в аграрному секторі СРСР: «Die Kollektivbewegung in der Sowjetunion (Berlin, 1930); «Die Krise der Sozialistischen Landwirtschaft in der Sowjetunion» (Berlin, 1933). Його дослідження з аграрної політики радянського уряду з'являлися у роки війни (Die Landwirtschaftspolitik der Sowjets und ihre Ergebnisse: Beitrag des früheren landwirtschaftlichen sachverständigen bei der Deutschen Botschaft in Moskau (Berlin, 1943). Повідомлення Ш., які надходили дипломатичною поштою в Берлін, вичерпно розкривали політично-економічні причини та соціально-демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Україні.

Л-ра і джерела: Hencke Andor. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in den Jahren 1933–1936 / Mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmüller. – München, 1979. –

S. 58; Der ukrainische Hunger-Holocaust. Eine Dokumentation, hrsg. und eingeleitet von Dr. Dmytro Zlepko. – Sonnenbühl, 1988. – S. 191–204; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 936–937; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 304; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 204–205.

ШИПЧЕНДЛЕРСТВО – форма портової торгівлі, яку здійснювали агенти Всесоюзного об'єднання «Торгсин» у Миколаєві, Одесі, Херсоні та півдні УСРР. Агент-шипчендлер мав спеціальний одяг, обслуговував товарами іноземні судна, туристів. Одягнений в костюм темно-синього або чорного кольору, верхній одяг осінньо-зимового сезону – захисні плащі, пальто та кашкет (шапку) напівморської форми. Пропрацювавши два місяці поспіль, Ш. отримував одяг на весь рік, сплачував 50% його вартості. За 1932 р. Маріупольська контора отримала за торгові операції Ш. 11 тис. крб. золотом, а місячний оборот становив 950 крб. Одеська облконтора торгсину мала три автомобілі, але не виділяли їх для системи Ш., тому в портах бракувало свіжої зелені, овочів, фруктів. «Контингент часто скаржиться на високі ціни, – наголошувалося у акті перевірки Ш. Маріупольського порту, – погану якість товарів, відсутність необхідного асортименту товарів і на несвоєчасну доставку їх на пароходи». Функцію грошової одиниці, крім «живої валюти» (фунти, стерлінги, долари, марки, франки), виконували бони. Їх видавали переважно для матросів «Совторгфлота», але ними користувалися й іноземні моряки для розрахунків з Ш. Радянські матроси мали право купувати за валюту, але тільки за наявності довідки «Совторгфлота». У шипчендлерських магазинах ціни були вищими від міських. Ш. торгівля в портах Одеси, Миколаєва та Херсона в серпні 1933 р. дала 53,2 тис. інвалютних крб., що становило 58% виконання плану. Для підготовки Ш. Одеська облконтора виділила в 1934 р. 15 тис. крб., а організацією портової торгівлі займалися комерційні директори: в Одесі – М.І.Штейнберг, Миколаєві – К.А.Хаін, Херсоні – І.І.Дяченко. Одеські порти посідали першу сходинку серед портів СРСР щодо обслуговування іноземних суден, туристів. Переважно з одного судна в Одесі протягом півроку надходило 1300, у Миколаєві 960, у Херсоні 520 валютних крб. Торгсинівське представництво укладало угоду з компанією або конкретним судном. У серпні –вересні 1934 р. мали договір з італійською судноплавною компанією «Італо-Леванте» на обслуговування Ш. У червні 1935 р. Ш. у м. Миколаєві мали з одного судна 239 крб. валютних надходжень. Інтенсивність швартування іноземних суден у південних портах України була тоді різною: в Одесі протягом сезону 640, у Миколаєві 400, в Херсоні 310 суден. Ш., крім фінансово-торгових операцій, виконувало функції політичного стеження за іноземцями по лінії ДПУ.

Л-ра і джерела: ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 58; Спр. 19. – Арк. 19, 25; Спр. 4. – Арк. 2; Спр. 182. – Арк. 116; Осокина Е. Золото для индустриализации: Торгсин. – М., 2009. – С. 539–540.

ШИТЮК Микола Миколайович – український історик, дослідник Голодомору в Україні та сталінських політичних репресій. Народився 30 листопада 1953 р. в с. Лиса Гора Первомайського р-ну Миколаївської обл. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Київського державного ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1981). Захистив кандидатську (1991) і докторську (2001) дисертації, які стосувалися масових репресій у південних регіонах УРСР 1920–1950-х рр. Директор Миколаївського навчально-наукового ін-ту при Одеському національного ун-ту імені І.Мечникова (2008). Член Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Автор понад 200 наукових праць. Заслужений діяч науки і техніки України (2002). Перші публікації Ш. про Голодомор 1932–1933 рр. з'явилися в середині 1990-х рр. і започаткували пріоритетний напрям його наукових досліджень. У 1995 р. він видав книгу про сталінський терор в Україні. Розглядав його як війну влади з власним народом. Постійний учасник міжнародних наукових конференцій з історії Голодомору 1932–1933, 1946–1947 рр. Обидва Голодомори Ш. вважає штучними, а перший – геноцидом. Починаючи з середини 1990-х рр., Ш. щороку видавав книгу та кілька статей про Голодомори. Дослідницька увага вченого зосереджена переважно на історичному матеріалі Миколаївщини, який висвітлює причини і наслідки двох голодоморів. Книги, збірки архівних документів і спогадів очевидців, автором та упорядником яких є Ш., розкривають локальний аспект Голодомору – геноциду на півдні України. За науковою редакцією Ш. вийшли друком близько десятка праць краєзнавців, у яких тема Голодомору є пріоритетною. Він долучився до підготовки меморіального видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область» (2008). Ш. підготував кілька кандидатів історичних наук, які вивчають проблеми Голодомору, історіографію. Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2008). Помер 1 вересня 2018 р. в м. Миколаєві.

Л-ра і джерела: Шитюк М.М. З власним народом війна. – К., 1995; Шитюк М.М. Голодомори XX століття: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. – К., 1997; Шитюк М.М. Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті – 50-ті роки XX століття. – К., 2000; Шитюк М.М. Наслідки колективізації на

Миколаївщині // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 5. – К., 2001. – С. 215; Шитюк М.М. Південна Україна: колективізація і голод 1929–1933 рр. / Шитюк М.М., Бахтін А.М. – Миколаїв, 2007; Лиха коса Голодомору 1932–1933. – К., 2008. – С. 54; Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнар. наук. конф., Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. – К., 2000. – С. 278; Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнар. наук. конф., Київ, 27 травня 1997. Матеріали. – К., 1998. – С. 112; Шитюк М.М. Голодомор 1932–1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 роки) / Шитюк М.М., Назарова К.В. – Миколаїв, 2012. – 227 с.; Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932–1933. – К., 2003. – С. 146; Голод-геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини: погляди істориків, очевидців, архівні матеріали (до 70-річчя трагедії). – Миколаїв, 2003. – С. 33.

ШИФРОВАНІ телеграми Й.Сталіна 1931–1933 рр. – таємне, «зовсім таємне» службове листування Й.Сталіна з окремими членами політбюро ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, партійно-радянською номенклатурою республік та областей, що відображає стиль і форму особистого управління державою, функціонально-інституційний режим культу вождя. Ш. т. стосувалися політичного, економічного, соціального, культурно-мистецького життя країни, персонально-посадових призначень. У Ш. т. від 1 червня 1931 р. до С.Орджонікідзе С. категорично вимагав, не чекаючи «складання контрольних цифр на 1932 р., приступити негайно до роботи з будівництва Криворізького металургійного заводу». Ш. т. спиралися на рішення політбюро, які оперативно впроваджував С., але були й особисті розпорядження, які він таємно надсилав керівникам різного рівня. 26 квітня С. у таємний спосіб висловив застереження С.В.Косіору *(див. Косіор С.В.)* з приводу того, що «...у деяких пунктах УСРР радянська влада перестала існувати», вимагав негайної відповіді: «Невже це правда? Невже така погана справа з селом на Україні? Де органи ДПУ, що вони роблять?». Ш. т. від 14, 18, 28 травня стосувалися боротьби з «розкраданням державного майна в колгоспах», обережного і таємного повернення колгоспам зерна, відібраного окремими райвиконкомами Київської обл., щоб «подібні заходи» не перетворилися «в демонстрацію проти Москви і ЦК ВКП(б), що не в інтересах самого ЦК КП(б)У». Навіть надіслав Ш. т. про виділення Дніпропетровській обл. 3 млн пудів борошна для забезпечення робіт з прополювання цукрових буряків. За січень – травень 1932 р. Ш. т. стосувалися вивозу хліба з віддалених районів Середньо-Волзького краю, виконання плану весняної сівби ранніх зернових у Східно-Сибірському краї, завершення збору насіння в Казахстані та проведення там обов'язкових додаткових «заготівель». У них також були вказівки про надання продовольчої і насіннєвої допомоги казахам, відвантаження пшениці для їх забезпечення зі Східного Сибіру, про розподіл пшениці між секторами. 9 травня С. надіслав уряду УСРР Ш. т., якою засудив практику вилучення фуражної кукурудзи в радгоспах на користь колгоспів. Три Ш. т. від 28 травня свідчили про особисту участь С. у розподілі 400–500 тис. пудів насіння кукурудзи для України, про її відправлення у «бойовому порядку» протягом 3-х днів. В окремих Ш. т. є особисті розпорядження С. з приводу закупівлі пшениці за кордоном для потреб Східного Сибіру. 9 червня С. повідомив Л.Кагановичу умови «отоварення» господарств, які брали участь у вирощуванні, прополюванні, вивозі цукрових буряків з поля. Запропонував для них 20% промтоварів з місцевого резерву. С. додав у Ш. т.: «Не зрозуміло також чому мовчить Україна, яка дає одна буряків втричі або вчетверо більше ЦЧО? У дводенний термін та ще без України такого питання вирішити не можна. Треба долучити українців...». Вирішував кадрові питання на рівні республік, коли пропонував прибрати когось із посад перших осіб в УСРР, або, «керівної верхівки Нижньої Волги». У Ш. т. від 18 червня С. визнав, що «на Україні, не дивлячись на непоганий врожай, низка врожайних районів опинилася у стані розорення і голоду», а «...кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще їздять по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи скаргами і скигленням». 29 червня С. радив Кагановичу не ставити до хлібозаготівельного плану насіннєву позику, видану колгоспам раніше, а «стягувати поза планом та обов'язково повністю».

Друга половина 1932 р. розпочалася з Ш. т. до Л.Кагановича та В.Молотова, яку С. відправив 1 липня о 18 год. 30 хв. Він вимагав 100% виконання хлібозаготівельних планів, а також ставив завдання: «головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів». У Ш. т. пропонувалося відправити в Україну групу Кагановича-Молотова для «виховної роботи» серед окремих членів політбюро ЦК КП(б)У та кількох десятків членів ЦК КП(б)У, які вважали річний хлібозаготівельний план руйнівним і нереальним. Сталінські Ш. т. від 17, 20, 22, 24, 25 липня безпосередньо стосувалися України, засвідчуючи особисту участь С. у формуванні «драконівських законів», які обмежували вільне перевезення індивідуальних хлібних вантажів населенням, спонукали карально-репресивні органи до переслідувань селян за так зване розкрадання «соціалістичної власності» в колгоспах. С. особисто вказував на необхідність розширення площі для збирання бавовни радгоспами, реорганізацію Наркомзему

СРСР. 20 липня С. пропонував розпочати формування плану другої п'ятирічки з України, мотивуючи це «політичною і будь-якою іншою точкою зору», а також видати декрет про боротьбу з розкраданням колгоспного майна, передбачив смертну кару та 10 років тюремного ув'язнення. Ш. т. Кагановичу і Молотову від 20 липня виглядала бойовим сталінським наказом: «вилучати і направляти до концтаборів» індивідуально осіб, які закликатимуть до виходу з колгоспів, виявляти скрізь «спекулянтів-перекупників» і всіляко «викорінювати цю мерзоту». С. дав вказівку органам ОДПУ розпочати «підготовку своїх сил і вивчення ворога», тобто селян, які вивозили зерно на базар, розпочати за місяць проти них силову операцію. 23 червня вночі була відправлена його Ш. т. з вимогою «...негайно поновити минулорічні заборони перевезення приватних хлібних вантажів залізницею і водним транспортом». Знаючи про голод в Україні, С. надсилає 24 липня Ш. т. з пропозицією зменшення плану для України на 30–40 млн пудів, особливо для «постраждалих районів України» та з огляду на «справедливість» і «спільний кордон з Польщею». Обіцяв, але з виконанням не поспішав. Допомога Україні була надана, але у вигляді «залучення військ як у жнива, так і на прополювальні роботи». Про це зазначалося у Ш. т. від 17 серпня.

У жовтні–грудні 1932 р. республіканський та союзний уряди видали десятки постанов, які вибудували карально-репресивну систему хлібозаготівлі (натуральні штрафи, чорні дошки, обмеження пересування тощо). До їх формування долучився особисто С. надсилав Ш. т. Вони зобов'язували господарства негайно вивозити пшеницю, неухильно дотримуватись основної заповіді вождя: спочатку виконання державної хлібозаготівельної повинності, а лише тоді розподіл хліба на трудодні. 8 листопада 1932 р. С. надіслав Ш. т. секретареві ЦК КП(б)У М.Хатаєвичу *(див. Хатаєвич М.М.)*, якою поінформував його про те, що ЦК ВКП(б) «...обговорює питання про заборону завозу товарів для українського села доти, допоки Україна не почне чесно та ретельно виконувати скорочений план хлібозаготівлі». У листопаді 1932 р. Ш. т. вирізнялися гнівною і категоричною тональністю С.: «скасувати наказ», «перейти на рейки репресій», «справа репресіями не може обмежитися», «вимушені вдатися до заходу репресій, аналогічно до репресій на Північному Кавказі», «поставити питання про їх виключення з партії». 29 листопада С. розіслав Ш. т. уповноваженим представникам ОДПУ в Україні, РСФРР, якою зобов'язував провести кілька показових процесів над «саботажниками хлібозаготівлі» з метою «повчальних висновків». С., ніби диригент, керував репресивним оркестром, надсилаючи Ш. т. 1 грудня він попередив керівництво Західно-Сибірського краю взяти в руки справу «здавання хліба радгоспами, якщо не хочете мати неприємності», особисто розпорядився «арештувати негайно директора радгоспу «Степной» Гравеля за явний саботаж хлібозаготівлі з оголошенням у пресі і направити його етапом у Москву в ОДПУ». Ш. т. С. мали силу директив, які негайно виконувалися, засвідчуючи його особисті дії з наміром позбавлення селян хліба. Ключовими фразами сталінських восьми Ш. т., відправлених протягом 1–20 грудня 1932 р., були: «арештувати негайно», «покараємо його жорстоко», «...у випадку невиконання плану вони будуть арештовані як брехуни, саботажники і вороги радянської держави», а «...партквиток не врятує їх від арешту, бо ворог з партквитком заслуговує більшого покарання, ніж ворог без партквитка», «уповноважуємо їх застосовувати всі заходи репресій». 13 грудня С. надіслав Ш. т. першому секретарю Закавказького крайкому ВКП(б) Л.П.Берії з попередженням, що за невиконання плану заготівлі бавовни, зерна і тютюну ЦК ВКП(б) «застосує заходи репресій». С. особисто вітав тих керівників обкомів, крайкомів, які використовували репресії проти «саботажників». Вислів і висновок С. про «ворога з партквитком» постає в його таємному директивному листі з приводу «саботажу хлібозаготівлі в Оріхівському районі» *(див. Оріхівська справа)*. Зміст Ш. т. вражав повсякденною мінливістю не лише тональності, а й певним вмістом агресивності. Він вимагав від Л.Берії застосування репресій, а 27 грудня заборонив П.П.Постишеву *(див. Постишев П.П.)* заміну ячменю і вівса олійними культурами.

Голодомор 1933 р. не понизив номенклатурну агресивність С., а навпаки, посилив його людиноненависницьку активність. 6 січня він вимагає «притягнути винних до партійної і судової відповідальності». У Ш. т. від 22 січня заборонив виїзд українським селянам за хлібом, так як був переконаний, що «...виїзд із України минулого року організований ворогами радянської влади», тому органи ОДПУ «проґавили цю контрреволюційну акцію», відтак вимагав не допустити «повторення минулорічної помилки». Заборона масового виїзду селян з України та Північного Кавказу за хлібом, їх арешт та повернення до місць постійного проживання, викладені в Ш. т., посилили катастрофічні наслідки Голодомору. Весною 1933 р. Ш. т. стосувалися мобілізації насіння для сівби, у яких С. пропонував застосувати закон 7 серпня 1932 р. *(див. Закон про «п'ять колосків»)*. Ш. т. як історичне джерело доводять особисту причетність С. до політики Голодомору, засвідчують факт свідомої дії з наміром позбавити селян продовольства.

Л-ра і джерела: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 150, 169, 188, 203, 234–235, 239, 241; Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – К., 2008. – С. 72, 75, 84, 188; Голод в СССР. 1929–1934. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 110, 113, 157, 174, 183, 207, 220, 234, 238, 245, 248, 255, 266; РГАСПИ. – Ф. 558. – Оп. 11. – Спр. 45. – Арк. 107; Спр. 41. – Арк. 39; Спр. 436. – Арк. 8.

ШКЛЯР Мойсей Ізраїлевич – перший голова правління Всесоюзного об'єднання «Торгсин». Народився 1897 р. в м. Борисов Мінської губернії. Освіта – чотири класи міського училища, слухач курсів марксизму-ленінізму при Комуністичній академії (1925–1927). До революції 1917 р. працював в аптеках Тамбова, рядовий піхотного запасного полку в роки Першої світової війни, але в боях участі не брав. Політпрацівник на Східному і Туркменістанському фронтах, редактор газет, комісар агітпоїзда імені Сталіна (1919–1920). Працював редактором, займався «літературно-політичною обробкою матеріалів» ВЧК, оперативний працівник ДПУ до 1929 р. На початку 1930 р. голова Всесоюзного товариства «Кредитбюро», організацією повернення майна фізичних і юридичних осіб за кордоном. На роботу до торгсину прийшов у січні 1931 р., очолив Московську контору. Ш. один з організаторів всесоюзної системи торгсину, займався «мобілізацією валюти», привласнював товари, значні суми коштів, тобто розкрадав державне майно. У квітні 1932 р. Ш. мав попередження від наркома зовнішньої торгівлі СРСР А.П.Розенгольца за перевитрату коштів «таємного фонду грошей» 1931 р. Восени 1932 р. Ш. призначили уповноваженим по заготівлі худоби в районах Нижньої Волги, а до весни 1936 р. представником Наркомату торгівлі в Івановській області та Білорусії. У травні 1936 – січні 1939 рр. Ш. працював торговим агентом у Китаї, а до кінця війни в Алма-Аті. Завершив службову кар'єру начальником відділу Валютного управління Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР. Помер Ш. у 1974 р.

Л-ра і джерела: Осокина Е. Золото для индустриализации: Торгсин. – М., 2009. – С. 68–70.

ШЛІХТА – рідка юшка із крупи або борошна, якою годували колгоспників безпосередньо в полі *(див. Громадське харчування)*. Для кольору додавали молока. Мешканець с. Тартак Чечельницького р-ну Вінницької обл. згадував про те, як у колгоспі «Вільна нива» і радгоспі «Садиба» у 1933 р. «харчували робітників і колгоспників супом – шліхтою (рідке вариво із крупів чи борошна)». У с. Пляхове на Вінниччині Ш. називали «пшеничний куліш» – зварений з висівок пшениці та підсмаженого рапсу. 16 серпня 1933 р. голова Центральної контрольної комісії КП(б)У В.П.Затонський, відвідавши Монастирищенський р-н, зазначив, що для громадського харчування колгоспників не готують борщ чи кашу, а «...все затирки, або як її на півдні Київщини називають ще «шліхта» (інші виголошують «шліхтер» – одразу було зрозуміло, за що в'язальниці Шліхтера лають)» *(див. Шліхтер О.Г.)*. На приготування «шліхти» або «затирки», на переконання В.П.Затонського, витрачали чимало пшениці та жита.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 546; Їдло 33-го. Словник Голодомору / Зібрав і упорядкував О. Різників. – Одеса, 2003. – С. 145; 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 155.

ШЛІХТЕР Олександр Григорович – радянський державний діяч, директор Українського ін-ту марксизму-ленінізму (1930–1933). Народився 1 вересня 1868 р. в м. Лубни. Вищу освіту здобув у Харківському (1889–1891) та Бернському ун-тах. Професійний революціонер з 1891 р. Народний комісар земельних справ та продовольства РСФРР (1917–1918), народний комісар продовольства УСРР (1919). Прихильник сталінської теорії і практики масової колективізації сільського господарства, нарком землеробства УСРР (1927–1929). На листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК КП(б)У Ш. доповідав про методи проведення колективізації, які застосовували в окремих селах України: агроном одного з колгоспів попередив на зборах селян – всіх тих, хто буде проти колективізації, ми будемо спалювати в крематоріях і їхнім попелом удобрювати поля товариств спільного обробітку землі (тсозів). Ш. поділяв схожі принципи колективізації, закликав успішно завершити її до 1933 р. Він пропонував колективізувати 28% селянських дворів, а основною формою обрати тсози. Керував роботою Ін-ту соціалістичної реконструкції і розвитку сільського господарства з 1930 р., який розробляв статути організаційно-господарських форм колгоспів, принципи відрядної оплати праці, впроваджував систему трудоднів, займався обліком робочої сили, соціально-економічним і демографічним станом колгоспного села. Кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У (1926–1937), але не фігурує серед уповноважених ЦК з хлібозаготівлі. У березні 1930 р. виїжджав в округи з метою подолання «перегинів», тобто розгляду питань про масовий вихід з колгоспів у зв'язку з репресіями під час колективізації. У липні 1933 р., коли Голодомор охопив Україну, Ш. критикував М.О.Скрипника за його прихильність до традиційної української культури, протиставив інший ідеологічний підхід – «героїчну боротьбу пролетаріату й колгоспників з класовим

ворогом», системне усунення «буржуазно-націоналістичних недобитків» в освіті, науці, культурі. 27 серпня 1933 р. Ш., враховуючи його особисту участь у боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом», призначили головою президії Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів. Воєнно-комуністичні методи вирішення господарсько-економічних проблем, більшовицьке розв'язання національного питання шляхом уніфікації самобутності національних культур через політичну схему «національна за формою, соціалістична за змістом» – номенклатурне кредо і світоглядне бачення Ш. Очолював Раду з вивчення продуктових сил України. Помер 2 грудня 1940 р. у м. Київ.

Л-ра і джерела: Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / Марочко В., Хілліг Г. – К., 2003. – С. 12, 44; Шліхтер О.Г. За більшовицьку непримиренність в теорії // Більшовик України. – 1933. – № 5–6. – С. 30–46; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 350, 352, 366–367, 375, 701, 712, 740; Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 290; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 546; Марочко В.І. Шліхтер Олександр Григорович // Енциклопедія історії України. Т. 10. – К., 2013. – С. 644–645.

ШНОРЕ Едвінс *(Shnore Edwins)* – латвійський історик, політолог, кінорежисер, дослідник Голодомору в Україні. Народився 21 березня 1974 р. в м. Саулкрасти. Закінчив Ризьку середню школу, брав участь у перших демонстраціях Народного фронту за незалежність Латвії. Вищу освіту з політології здобув у Норвегії. Вивчав архівні документи в Німеччині, Англії та інших країнах для роботи над фільмом «Радянська історія» (2008). Документальна стрічка, перекладена 30 мовами, викликала гнів окремих російських істориків, політиків. Отримала нагороду Бостонського кінофестивалю 24 листопада 2008 р. Фільм висвітлює причини, обставини і трагічні наслідки Голодомору в Україні. Автор підкреслює, що Голодомор був геноцидом української нації, а терор голодом мав зламати опір українських селян, спрямований проти московського колоніального панування. Працюючи над документальною картиною, Ш. розмовляв з істориками в Україні, записував свідчення жертв Голодомору, використав світлини очевидця тих подій Миколи Боканя. Автор фільму вирізняє Голодомор в Україні серед інших регіонів СРСР за кількістю жертв, національним спрямуванням (згортання українізації, русифікація), визнає Голодомор, як і Голокост, злочином геноциду. У 2013 р. Ш. захистив докторську дисертацію, присвячену ставленню західних держав до Голодомору в Україні 1932–1933 рр. Наукова робота показала байдужість і політичну корупцію окремих західних діячів культури, зокрема Б.Шоу *(див. Шоу Б.)*, Р.Роллана, які за гроші заперечували факт голоду в Україні, роздавали інтерв'ю, коментарі західним журналістам. Ш. – автор наукових праць про Голодомор, учасник міжнародної наукової конференції, яка проходила в Україні 20–21 листопада 2013 р. Ш. очолює комісію з виявлення матеріальних збитків Латвії від радянської окупації. Має державні нагороди: кавалер латвійського Ордена трьох Зірок (2004), естонського ордена Хреста землі Марії (Маарьямаа) IV ст. (2009).

Л-ра і джерела: Україна. – 2013. – 21 листопада; Шноре Е. Латвійські та естонські дипломати про Голодомор в Україні / Е.Шноре, І.Паавле // Український історичний журнал. – 2011. – №6. – С. 85.

ШОУ Джордж Бернард *(Shaw Bernard George)* – ірландський драматург, лауреат Нобелівської премії. Народився 26 липня 1856 р. в м. Дублін (Ірландія). Автор 63 п'єс, кількох романів, есе і 250 тис. листів. 21–31 липня 1931 р. відвідав СРСР, особисто зустрічався з Й.Сталіним, позитивно відгукнувся про нього: «Сталін – дуже приємна людина і справді керівник робітничого класу», «гігант, а всі західні політики пігмеї». 27 червня 1932 р. московська газета «Известия» опублікувала статтю «Б.Шоу издевается над распространителями антисоветской клеветы», яка була написана у вигляді відповіді на статтю британського кореспондента газети «Daily Express» Вестгарда про голод в СРСР. Ш. заперечував факт голоду, бо ніде не бачив виснажених людей, голодних дітей і дорослих, тому визнав статтю британця «звичайною маячнею», навіть продажною, що виглядало дивним для етнічного ірландця, країна якого у 40-х рр. XIX ст. зазнала голоду. Подібних публікацій, які з'являлися на сторінках «Известий», «Правды», із посиланнями на світові авторитети, було чимало. Однак замовчування Ш. явного Голодомору в СРСР викликало обурення радянських людей, які щодня бачили голодних. Житель м. Орджонікідзе надіслав до редакції анонімного листа, у якому висловив своє враження від недолугих коментарів періодичного видання, яке ніби бажає «так втягуватися у брехні, без того міщанами перетворену у формулу: «СРСР – сама найбрехливіша країна». Дописувач, який виявився червоним командиром, підкреслив: «Дійсно, Бернард Шоу, можливо, за своєї сліпоти не бачив фізично виснажених людей. А я бачив». Лист, який надійшов до «Известий» з м. Конотоп, також стосувався ганебної позиції Ш. «Сьогодні читав в газеті «Известия» про те, – наголошував анонімний дописувач, – що Бернард Шоу не бачив в СРСР голодуючих дітей. Я ж проїхав від Одеси до

Москви і бачив на всіх станціях України тисячі дітей, пухлих від голоду, які хмарами оточують пасажирів. І ви маєте нахабство у центральному органі запевняти когось, що у нас все гаразд. Перш ніж писати, краще б організували комісію для надання допомоги голодуючим дітям України. Вони голодують тому, що у їхніх батьків відібрали до останнього пуда зерно. Страшно спостерігати і не повірити, що на п'ятнадцятому році радянської влади це могло статися». Ш., якого всіляко підтримувало політичне керівництво СРСР, продовжував свою творчу діяльність, не каючись і не переймаючись публічним запереченням Голодомору. У січні 1933 р. до Ш. надійшов лист від доньки російського письменника Л.М.Толстого – Олександри, яка емоційно відреагувала на цинічність висловлювань Ш. і Р.Роллана про Голодомор: «Де ж ви, поборники любові, правди і братерства між людьми? Де ви, християни, справжні соціалісти, пацифісти, письменники, державні мужі? Чому мовчите? Невже вам потрібно ще доказів, свідчень, очевидців, загиблих? Хіба ж ви не чуєте волань про допомогу?». Кажуть, що Ш., смакуючи делікатеси в московському ресторані «Асторія», вигукнув: «І де ви бачите тут голод?». 2 березня 1933 р. він надіслав лист до редакції «The Manchester Guardian», у якому заперечував факт голоду в СРСР. П'єса Ш. «На мілині» («On the Rocks»), яка з'явилася в 1933 р., мала передмову її автора з теоретичним обґрунтуванням доцільності політичних репресій проти ворогів народу в СРСР.

Л-ра і джерела: Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2011. – С. 59–60, 423; Україна. – 2013. – 21 листопада; http://www. garethjones. org/soviet_articles/ bernard_shaw.htm.

ШПИЧАКИ – молоді пагони очерету, які збирали та їли голодні селяни в 1933 р. Селянин с. Нижньобаранківка Біловодського р-ну на Луганщині І.А.Дреєв згадував: «З настанням весни людям трохи полегшало – їли цвіт верби та береста, з'явилися козельці, шпичаки (молоді пагони очерету), молочай, в полі, на нерозораних ланах, з стерні полізли гриби». Їли все, що проростало у воді, у полі, знаходилося під водою та в землі.

Л-ра і джерела: 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 228.

ШТУМПФ Карл *(Shtumpf Karl)* – німецький учений, доктор філософії, керівник зондеркоманди на окупованій території України, який вивчав становище «фольксдойч». Народився 25 травня 1895 р. Походив з німецьких колоністів Одещини, емігрував до Румунії в 1918 р., захистив докторську дисертацію, залишився в Німеччині після 1933 р., вивчав історію етнічних німців в Україні («фольксдойч»). 7 листопада 1941 р. під командуванням доктора Ш. діяв підрозділ в системі армійського управління Групи армій «Південь». До зондеркоманди входило 50 осіб, основу якої становили німці, але були вихідці з Росії та України. Центр зондеркоманди знаходився у Дніпропетровську, а об'єктом дослідження стали німецькі колонії західної частини СРСР – фактично весь Рейхскомісаріат «Україна», частина земель «Трансністрії». Ш. спрямовував діяльність зондеркоманди на вивчення документів про соціально-демографічний, економічний, культурно-побутовий стан німецьких колоній. 31 грудня 1942 р. зондеркоманду Ш. розформували. Вона виявила наслідки Голодомору в УСРР 1932–1933 рр. серед «фольксдойчів». Помер 20 січня 1982 р.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 515; Buchsweiler M. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Lojalität. – Gerlingen: Blücher, 1984; Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. – Stuttgart, 1983. – S. 325–326; Кашеварова Н.Г. Діяльність Оперативного штабу Розенбергера з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Частина 1. Джерелознавче дослідження. – К., 2014. – С. 222 –223, 496.

ШТУРМОВИЙ декадник – політично-господарська кампанія остаточного завершення хлібозаготівлі районами. 20 грудня 1932 р. Валківський райком КП(б)У разом з Харківським обкомом оголосили «штурмовий декадник для повного вивершення хлібозаготівлі Валківщиною». Для проведення Ш. д. залучали комуністів, комсомольців, місцеву пресу, ударників хлібозаготівлі. «На чолі штурму в селах на кутках повинні стати партійні організації разом з комсомолом та колгоспами (колгоспний актив)», – зазначалося у заходах райкому партії. На зборах колгоспників пояснювали «завдання штурму», формували новий склад буксирних бригад, переглядали план для селян-контрактантів *(див. Контрактанти)*. До сіл району направили заготівельні бригади, роботу яких організували на «засадах соцзмагання та ударництва», а вивіз хліба в «одноосібному секторі в штурмову декаду повинен бути подвоєний проти встановлення щоденних завдань». Десятиденна тривалість Ш. д. супроводжувалася щоденним виходом стінних газет, бюлетенів, у яких висвітлювали «...прізвища кращих контрактантів, що виконали всі завдання, та тих, які злісно ухиляються від виконання контрактаційних зобов'язань». Переможцям-ударникам урочисто вручали червоний прапор, а ухильникам – з рогози. До Ш. д. залучали вчителів, агрономів, піонерів, жінок, заохочували викривати «куркульську змову», «ухильників». Розпочатий 20 грудня 1932 р. Ш. д., що мав

завершитися 1 січня 1933 р., досягнув своєї руйнівної мети – позбавлення селян хліба.

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 571.

ШТУЧНИЙ голод – історичні термін і явище, які виникли на початку 1932 р.; функціональний синонім Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Поняття Ш. г. зустрічалося в листах селян до більшовицького керівництва, у закликах громадських організацій української діаспори на Заході, у публікаціях прогресивних журналістів європейських країн, США, Канади, в історичних дослідженнях науковців цих країн. Першими, хто застосував термін «штучний голод», були українські селяни. 23 лютого 1932 р. житель с. Мачухи Кобеляцького р-ну Полтавщини вчитель І.К.Лукашевич писав Г.І.Петровському: «Страшно, страшно від тортур помирати! Тортури – це є страшний голод, зроблений штучно відбиранням хліба і всіх сортів овочів. Голод від природи викликає жаль, смуток у серцях людей, спонукає до милосердя, до благодійних справ на користь ближнього, щоб догодити богові. А голод штучний викликає в людях озлобленість, ненависть, жадність, недовіру, хитрість, обман і багато іншого поганого, і я не помилюсь, якщо скажу, що той, хто порадив голод створити, той не друг більшовицької влади». Визначення «штучний голод» використала О.Радченко у квітні 1932 р. *(див. Щоденник О.Радченко).* Про штучний характер голоду наголошувалося у листі Г.І.Петровського до Й.Сталіна та В.Молотова 10 червня 1932 р., але з посиланням на висловлювання селян. Для зарубіжної української історіографії визначення «штучний» голод стало звичним. Термін залишався інтелектуальним надбанням західної політології та історіографії у 1940 – 1980-х рр., публіцистики до кінця 1980-х рр. На початку 1990-х рр. його визнали українські та окремі російські історики *(див. Російська історіографія).* Термін Ш. г. використав Президент України Л.Д.Кучма під час виступу в ООН у 2003 р. *(див. Кучма Л.Д.).*

Л-ра і джерела: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 423; Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 213; Слободянюк П.Я., Телячий Ю.В. «Чорна дошка» України (події 1930-х рр.). – Хмельницький, 2001. – С. 38–60.

ШУЛЬГА Ілля Гаврилович – український історик, дослідник соціально-економічного розвитку України XVIII ст., причин та наслідків голодоморів 1932–1933, 1946–1947 рр. Народився 3 серпня 1921 р. в с. Верещаки Лисянського р-ну на Черкащині. Закінчив Черкаський сільськогосподарський технікум (1940), перебував в евакуації (1941–1944), вступив на історичний ф-т Ростовського ун-ту (1944), згодом навчався в Чернівецькому та Львівському ун-тах (1948). Учителював. Аспірант Ін-ту історії АН УРСР (1951–1954), захистив кандидатську дисертацію «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на території Лівобережної України у XVIII ст.» (1954), докторську про соціально-економічне становище Закарпаття другої половини XVIII ст. (1962). Доцент, завідувач кафедри Ужгородського ун-ту (1954–1972), згодом завідувач кафедри історії СРСР та УРСР Вінницького педагогічного ін-ту. Автор понад 450 праць. Перший публічний виступ про голод 1932–1933 рр. виголосив на міжнародній науковій конференції в Києві (вересень 1990 р.). Ш. написав науковий коментар до меморіального видання спогадів очевидців Голодомору (33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991), який стосувався Вінницької обл. Історик критично оцінив примусову колективізацію, однак помилявся, коли зазначав, що перший п'ятирічний план 1929–1933 рр. «базувався на принципах непу», а в умовах безробіття та карткової системи «план сприймався трудящими міста і села з ентузіазмом». Ш. вважав колективізацію, хлібозаготівлі, політику і практику розкуркулення основними причинами голоду. Одним з перших в українській історіографії Голодомору згадав про золото торгсину, використане для індустріалізації. Ш. послуговувався архівними документами, показав карально-репресивну суть партійно-радянських постанов 1932–1933 рр., їхні руйнівні наслідки для села. На конференції, яка відбулася 9–10 вересня 1993 р. в Києві, Ш. назвав «людомор 1933 р.» «геноцидом проти українського народу, запроваджений тоталітарною системою». Учений говорив про заборону реєстрації смерті від голоду органами загсів, про переселення в Україну російських і білоруських колгоспників, про канібалізм і масову смертність від голоду серед селян Поділля, про жахливу дитячу безпритульність. Ш. написав монографію «Голод на Поділлі», яку передали до друку 16 листопада 1993 р., коли автор тяжко хворів, але правив коректуру верстки. Використовуючи архівні документи, він показав три голодних лихоліття на Поділлі та Вінниччині: у 1925, 1932–1933, 1946–1947 рр. Книга вміщує порайонні показники смертності за 1931–1933 рр., наводить руйнівні факти хлібозаготівлі, розкриває соціально-демографічні втрати. Автор не дочекався виходу своєї книги, хоча тяжко хворим брав участь у міжнародних та республіканських конференціях. 9 грудня 1993 р. Ш. помер у рідному с. Верещаки. Поховано вченого у Вінниці. Статті Ш. перевидавалися в наукових тематичних збірниках 2003, 2008 років.

Л-ра і джерела: 33-й голод: Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 33–43; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнар. наук. конф., Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С. 141–144; Шульга І.Г. Голод на Поділлі. – Вінниця, 1993; http.//uk.wikipedia.org/wiki. Шульга І.Г. Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932–1933. – К., 2003. – С. 77; Лиха коса Голодомору 1932–1933. Авт. кол.: П.П.Панченко, М.О.Багмет, М.А.Журба. – К., 2008. – С. 193, 220, 228.

ШУЛЬГИН Олександр Якович – український державний, громадський діяч, історик за фахом, публіцист. Народився 11 серпня 1889 р. в с. Софине Хорольського повіту на Полтавщині. Вищу освіту здобув на історико- філологічному ф-ті Петербурзького ун-ту. Член Української Центральної Ради, міністр закордонних справ Української Народної Республіки, учасник української делегації на переговорах у Брест-Литовському з державами Четверного Союзу 9 лютого 1918 р., на Паризькій мирній конференції 1919–1920, голова делегації УНР на 1-й Асамблеї Ліги Націй у Женеві. У 1920-х рр. – професор Українського вільного ун-ту та Українського високого педагогічного ін-ту в Празі. Голова Головної української еміграційної ради (1929–1939), уряду УНР в еміграції (1939–1940). Автор праць з історії національно-визвольної боротьби українського народу проти російського імперського поневолення та радянської окупації України.

Другий радянський голод, який охопив весною 1929 р. південні райони УСРР, спонукав до створення громадських об'єднань української еміграції в Європі. У травні 1929 р. Ш. очолив Комітет допомоги голодуючим в Україні, заснований ним та українською громадою в Парижі. Комітет намагався привернути увагу європейської політичної еліти і широкої громадськості до чергового голоду в Україні, а також закликати їх до надання допомоги голодуючим. Ш. зобов'язався видати французькою мовою брошуру П.Феденка «Голод на Україні». 27 травня він повідомив Празький допомоговий комітет про те, що «...брошура французькою мовою перекладена і виправлена і здана до друку. В справі англійського перекладу і його видання нічого сказати не можу, бо ця справа не обмірковувалася, але її поставлено на зборах Комітету завтра». Ш. передав до часопису «Journal de Geneve» частину брошури у вигляді статті про голод, переймався її перекладом, коректурою та організацією видання. 8 червня він проінформував Комітет допомоги у Празі про завершення справи: «Маємо честь повідомити, що має вийти цими днями брошура про голод на Україні. Останню коректу вже зроблено. Дещо затримала справу типографія. Вона виходить не анонімно, як то Ви пропонували, а за підписами нашими та зазначенням нашої адреси». Члени комітети підписали звернення власними прізвищами, зазначивши громадянську позицію.

13 червня Ш. звітував про друк брошури, яка «вже вийшла, висилається Вам, як обіцяно». 13 липня 1929 р. Ш. написав листа відомому українському освітянину та громадському діячеві С.О.Сірополку, у якому визнав, що «запізно друкувати» брошуру англійською мовою, адже планували видати до нових жнив, але франкомовна версія була відправлена до Англії та Америки.

Головна еміграційна рада на чолі з Ш. інформувала міжнародні організації про штучний голод в Україні, зверталася до торгових фірм із закликом «... не підсилювати ганебної торгівлі совітів, не купувати хліба з України, вкритого кров'ю наших селян, не фінансувати окупаційної влади російської на Вкраїні». У липні–серпні 1933 р. листи-звернення надходили до Міжнародного Червоного Хреста, Ради Ліги Націй. 6 серпня Ш. особисто просив англійського прем'єр-міністра Макдональда, який головував на Міжнародній торгово-економічній конференції в Лондоні, не торгувати з СРСР, особливо хлібом. Ш. від імені емігрантського уряду УНР передав 27 вересня листа голові 14-ї сесії пленарного засідання Ліги Націй Вотеру, в якому наголосив, що до «...голоду в Україні спричинилася, з одного боку, колективізація хліборобства, силою запроваджена совітами, а особливо так звана хлібозаготівля. Збіжжя, зібране в Україні, призначено на постачання совітській армії, Московщині і особливо на вивіз». Він закликав відмовитись від експортних партій радянського («в дійсності з України») хліба, а також «організувати міжнародну поміч голодуючим в Україні». Ш. координував діяльність разом з українською громадою Європи, а їхні звернення стали предметом обговорення питання голоду в Україні на Раді Ліги Націй. У повоєнні роки 1946–1952 рр. займався громадською та науковою роботою, він засновник і голова Українського академічного т-ва в Парижі (1946–1960). Помер Ш. 3 березня 1960 р. в Парижі.

Л-ра і джерела: Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 757–759; : ЦДАВО України. – Ф. 3931. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 19–20; Без України нема економічної відбудови Європи // Діло. – 1933. – 6 серпня; Осташко Т.С. Шульгин Олександр Якович // Енциклопедія історії України. Т. 10. – К., 2013. – С. 666.

ШУМСЬКИЙ Олександр Якович – голова Центральної спілки працівників освіти в 1932 р. Народився 2 грудня 1890 р. в с. Борова Рудня Житомирського

повіту Волинської губ. Член УПСР (1918), Української комуністичної партії (боротьбистів) з серпня 1919 до березня 1920 рр. Двічі нарком освіти УСРР (1919, 1924–1927), ініціатор здійснення політики українізації в освіті, пресі, діловодстві радянських установ. Український «націонал-комуніст», якого, після номенклатурного та особистого конфлікту з Генсеком ЦК КП(б) У Л.М.Кагановичем з питань українізації партійних органів в Україні, визнали «націонал-ухильником». На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 12 травня 1926 р. Ш. запропонував перейти від формальної апаратної українізації до «українізації партії», до «оволодіння суспільно-культурним українським будівництвом в його динаміці». Він відверто говорив про те, що українці в «...партії затуркані, загнані і становлять меншість, навіть арифметичну, не кажучи про вплив», а там «...панує російський комуніст, з підозрінням і неприязню, щоб не сказати гірше, ставиться до комуніста-українця». Ш. вимагав функціональної українізації партійного апарату ЦК КП(б)У, перегляду її обласного статусу, надання більшої внутріпартійної самостійності. За «національний ухил» у партії в березні 1927 р. Ш. звільнили з посади наркома освіти, відправили працювати ректором Ленінградського інституту народного господарства (вересень 1927 – липень 1930), заступником завідувача агітаційно-масового відділу ЦК КП(б)У (1930–1931). Ш. очолив Центральну профспілку працівників освіти СРСР (до травня 1933). 20 травня 1932 р. звернувся з листом до В.М.Молотова, у якому писав про «значне погіршення постачання учителів», які масово залишали школи. Він підкреслив «особливо важке становище в УСРР» та інших регіонах країни. Вказав на жахливий стан педагогів Добровеличківського, Ново-Архангельського, Миколаївського р-нів УСРР. Ш. наводив факти, що «учителя харчуються мерзлими кормовими буряками, лушпинням картоплі, качанами кукурудзи», а також траплялися «запаморочення від голоду під час уроків». В окремих селах «учителя та особливо їх діти опухли від голоду», а 80% освітян не мали протягом 3-х місяців хліба, тому що їх зняли із централізованого постачання. Висвітлюючи факт ганебного забезпечення учителів с. Олександрівка Балашовського р-ну Одеської обл., Ш. не приховував випадків, що окремі голови сільрад примушували сільських освітянок до статевих зносин, а прохачам хліба відповідали: «Чекали три місяці, почекаєте ще». Він писав про висловлювання керівників колгоспів та сільрад: «Якщо хтось із учителів подохне, революція не постраждає». Ш. просив союзний уряд відрядити спеціальну урядову комісію «на місце», щоб вирішити питання системного постачання учителів хлібом, продовольством, одягом. 13 травня 1933 р., коли Голодомор в Україні досяг смертоносного апогею, Ш. заарештували в Будинку відпочинку неподалік Ленінграда, а 26 травня виключили з партії. 5 вересня 1933 р. комісія ОДПУ засудила його до 10 років таборів. 14 жовтня 1935 р. Й.Сталін писав із Сочі Л.Кагановичу про «...припинення голодування Шумським і надання йому можливості довести свою правоту», однак ув'язнення замінили засланням до Красноярська. Його звинувачували у причетності до міфічних контрреволюційних організацій. У 1942 р. на фронті загинув його син – лейтенант Я.О.Шумський. Усі роки заслання писав листи Й.Сталіну, висловлювався проти М.Хрущова, називав його «малоросом». У 1945–1947 рр. не полишав спроби самогубства, працював над книгою «Малороси». Помер 18 вересня 1946 р. Реабілітований 11 вересня 1958 р.

Л-ра і джерела: Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / Марочко В., Хілліг Г. – К., 2003. – С. 35–38; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 721; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2011. – С. 721; Папакін Г.В. Шумський Олександр Якович // Енциклопедія історії України. Т. 10. – К., 2013. – С. 672–673.

Щ

ЩАВЕЛЬ кінський – дикоростуча рослина біля боліт, водоймищ. Їжа голодних селян у 1932–1933 рр. Для вживання використовували зелене листя, іноді варили з додаванням полови, висівок. Селянка із с. Дениші Житомирського р-ну згадувала про поїдання кропиви, мокрецю і «листя кінського щавлю». Люди, поївши «зелені», зазвичай помирали. Щ. к. додавали до інших рослин для приготування сурогатної їжі. «Пам'ятаю, як весною їздили далеко на болота за щавлем. Біля села весь був вирваний, ним тільки й виживали», – згадував П.І.Апанасенко із с. Рашкова Слобода на Чернігівщині.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору / Зібрав і упорядкував Олекса Різників. – Одеса, 2003. – С. 77, 104, 144, 146.

ЩЕПЕЦЬКИЙ Микола – жертва Голодомору в Сталінському р-ні м. Києва. Помер 16 серпня 1932 р. від загального виснаження організму у віці 1,5 роки.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 420.

ЩЕРБАК Юрій Миколайович – український письменник, лікар, дипломат, учений. Народився 12 жовтня 1934 р. в м. Київ. Вищу освіту здобув у Київському медичному ін-ті (1958), захистив кандидатську (1965) та докторську дисертації (1983) з епідеміології особливо небезпечних інфекційних хвороб. Секретар правління Спілки письменників України (1988–1991), засновник Партії зелених України та її лідер (1987–1992), народний депутат СРСР (1989–1991), пристав до міжрегіональної опозиційної депутатської групи на чолі з академіком А.Сахаровим. Працював в урядових комісіях з розслідування причин аварії на Чорнобильській АЕС, міністр охорони навколишнього середовища України (1991–1992). На дипломатичній службі з 1992 р.: Надзвичайний і Повноважний посол України в Ізраїлі, другий посол у США та за сумісництвом у Мексиці, п'ятий посол у Канаді.

Автор понад 100 художніх та публіцистичних праць, які стосуються стратегічної ролі України, економічних викликів, трагедії Чорнобиля. Про голод в Україні говорив з трибуни Верховної Ради СРСР у 1989 р., розміщував статті у пресі (ж-л «Огонек» та інших). У 1988 р. почав писати книгу «Цар-голод», викрив злочини комуністичного режиму в Україні. Перебуваючи на дипломатичній службі в США, брав участь у Днях пам'яті жертв Голодомору, приурочених до 65-ї річниці злочину, виголошував промову після виступу Президента США Б.Клінтона. Щ. займався поширенням правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, особисто сприяв його міжнародному визнанню, брав участь у меморіальних заходах, організованих українською громадою США та Канади, посольством України. Учасник міжнародних наукових конференцій. Учасник симпозіуму, який відбувся 16–18 жовтня 2003 р. в Італії (м. Віченца). «Я брав участь у симпозіумі як автор публікацій про Голодомор, – писав у 2005 р. Щ., – і передовсім як дипломат, що на різних міжнародних форумах ставив питання щодо визнання Голодомору геноцидом супроти українського народу». Щ. особисто зустрічався з відомими зарубіжними дослідниками Голодомору. Добре знав американського ученого Дж.Мейса *(див. Мейс Дж.)*, вважав його «людиною, яка першою поставила це питання на світовому рівні» (йдеться про визнання Голодомору геноцидом). Щ. нагороджений орденами й медалями СРСР, України, іноземних держав – Польщі, Канади, Мексики.

Л-ра і джерела: Щербак Ю. Царь-голод (Про роботу над книгою і уривками з неї) // Собеседник. – 1998. – № 49. – С. 12–13; Михайленко А. Американці теж пам'ятають про Голодомор в Україні: Про відзначення 65-ї річниці Голодомору в Україні та виступи Президента США Б.Клінтона і посла України Ю.Щербака // Вільна думка. – 1998. – 23 листопада; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Випуск другий. – Одеса, 2008. – С. 193; День і вічність Джеймса Мейса / За загальною ред. Л.Івшиної. – К., 2005. – С. 408–411; Стрикун І.С. Щербак Юрій Миколайович // Енциклопедія історії України. Т. 10. – К., 2013. – С. 681.

ЩЕРБИНА Лаврентій Юхимович – жертва Голодомору на території Сталінського р-ну в м. Києві. Помер 3 липня 1932 р. від виснаження організму у віці 65 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 418.

ЩЕРБИЦЬКИЙ Володимир Васильович – радянський партійний і державний діяч. Народився 17 лютого 1918 р. в м. Верхньодніпровськ Катеринославської губернії. Освіту здобув на ф-ті механіки Дніпропетровського хіміко-технологічного ін-ту. За фахом інженер-механік (1941). У роки війни навчався у Військовій академії хімзахисту, згодом служив у Закавказзі до 1946 р. З 1946 до 1989 р. – на партійних і радянських посадах: від секретаря парткому Дніпродзержинського коксохімічного з-ду до першого секретаря ЦК КПУ. Очолював Раду міністрів УРСР (1961–1963, 1965–1972). На посаді першого секретаря ЦК КПУ, члена політбюро ЦК КПРС дотримувався ідеологічних настанов Кремля, хоча не заперечував будівництва музею народної архітектури і побуту в Києві. За його політичного правління в Україні поглиблювалась русифікація духовного, культурно-освітнього життя, відбувалася так звана його інтернаціоналізація, учасники дисидентського руху опору зазнали репресій (Л.Лук'яненко, М.Горинь, В.Стус, В.Чорновіл та ін.). За Щ. тривала ідеологічна кампанія боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», відбувалося профілактично-політичне шельмування українських митців, процвітала практика замовних критичних рецензій на твори О.Гончара, Р.Іваничука, С.Плачинди, Є.Гуцала, В.Дрозда. Особливої «уваги» з боку ідеологічного відділу ЦК Компартії України зажив український письменник І.Білик за його роман «Меч Арея». Щ. приховував реальний стан аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 р., зволікав з інформуванням населення та застосуванням адекватних дій проти наслідків трагедії, яка сталася.

Консерватор та апологет партійно-радянського стилю управління економікою, суспільним життям, Щ. голосував за обрання М.С.Горбачова Генсеком ЦК КПРС. Однак дуже стримано поставився до «перебудови» і нового курсу. Щ. інформували про громадсько-політичні акції в США і Канаді з нагоди 50-х роковин Голодомору. Він особисто читав повідомлення КДБ УРСР, а 1 червня 1983 р. власноруч написав резолюцію на одному з інформаційних зведень: «Прошу розробити конкретний план протидії. В. Щербицький». Ішлося про доручення ідеологічному відділу ЦК КПУ та КДБ УРСР застосувати «протидію» визнанню історичного факту Голодомору. Він особисто читав доповідну записку КДБ УРСР від 30 листопада 1983 р. про розгортання «наклепницької» кампанії за кордоном про порушення прав людини, про «істерику» довкола «штучного голоду на Україні в 1932–1933 рр.» *(див. «Фарисеї»)*. Щ. доповідали про фільм «Жнива відчаю», який вийшов у Канаді українською та англійською мовами. 14 березня 1987 р. КДБ УРСР направило Щ. доповідну записку про операцію «Фарисеї» з метою інформаційного блокування антирадянської кампанії закордонних центрів ОУН із приводу «штучного голоду на Україні в 1932–1933 рр.», поширення замовних рецензій на книгу Р.Конквеста «Жнива скорботи». Щ. ознайомився з цим документом, залишивши власноручний підпис. Про голод, а не Голодомор, Щ. згадав у грудні 1987 р. в доповіді з нагоди 70-річчя встановлення радянської влади в Україні. Символічним було визнання факту, яке співпало з 55-ми роковинами початку Голодомору. Українські видання на Заході присвятили цьому кілька публікацій, зазначивши: «В.Щербицький вперше згадав про Великий голод». Зізнання відбулося під морально-етичним тиском громадських діячів в Україні, США та Канаді, а партійно-ідеологічні заходи Компартії України та КПРС, які нівелювали історичний факт Голодомору і були використані в 1988–1989 рр., зазнали краху. У вересні 1989 р. Щ. подав заяву про звільнення з посади першого секретаря ЦК партії і члена політбюро. Помер 16 лютого 1990 р. Похований у Києві. На початку 1990-х рр. Щ. протиставляли «патріоту» П.Ю.Шелесту, друкували критичні статті про політичну діяльність «висуванця» Л.Брежнєва в Україні. Про Щ. як про «апостола застою» у 1992 р писав про нього Д.В.Табачник *(див. Табачник Д.В.)*. Однак у лютому 2003 р. влада відзначила ювілей Щ. – 85 років від дня його народження, відзначивши його роль і місце в економічному житті України.

Л-ра і джерела: Щербицький В.В. Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови. Доповідь на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення радянської влади на Україні // Радянська Україна. – 1987. – 26 грудня; В.Щербицький вперше згадав про Великий голод // Свобода. – 1988. – 9 січня; Енциклопедія історії України. Т. 10. – К., 2013. – С. 685.

ЩЕРБИНІВКА – село Горлівського р-ну Донецької обл., жителі якого голодували та зверталися за допомогою до уряду Німеччини. У Щ. проживали етнічні німці, які в 1929–1934 рр. писали листи до рідних за кордон, до міжнародних гуманітарних структур з проханням надати продовольчу допомогу. 14 листопада 1934 р. секретно-політичний відділ Управління держбезпеки Горлівського міськвідділу Донецького обласного управління НКВС УСРР заарє-

штував мешканців Щ. Г.Х.Вецеля, В.В.Вольфа, Г.Г.Ейтенера, М.Л. Мейнцера, Я.А.Мейнцера, Г.Л.Міллера, Д.І.Міньха, О.Х.Міньха, А.Ф.Нейбергера, О.Ф.Нейбергера, В.Я.Фрея, Є.К.Шмидгаля, К.К.Шмидгаля, О.К.Шмидгаля, звинувативши їх у розповсюджуванні «провокаційних чуток» про голод, викладених у листах за кордон, а також за отримання іноземної валюти через торгсин. Окремі жителі говорили односельцям: «Накладені на нас податки і плани хлібозаготівлі виконувати не треба, бо якщо виконаєш, то все одно на тебе накладуть повторно податки й хлібозаготівлю». У листах вони розповідали про голодування селян і робітників, про мізерний продпайок для працюючих, матеріальну скруту. 12 лютого 1935 р. спеціальна колегія Донецького облсуду засудила перелічених осіб до 8 і 10 років таборів з конфіскацією майна та обмеженням у правах на 5 років кожного. Ухвала суду оскарженню не підлягала. Реабілітовані в липні 1991 р.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 217–218.

ЩЕРБІНА Степанида Андріївна – жертва Голодомору в Бульварному р-ні м. Києва. Померла 23 червня 1933 р. від безбілкового набряку (опухання) у віці 35 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 427.

ЩОДЕННИК Н.М.Білоуса – особисті записи колгоспника з с. Леб'яже Печенізького р-ну Харківської обл. Нестора Микитовича Білоуса. Він докладно фіксував обставини розкуркулення та виселення односельчан, здійснення колективізації, занепад колгоспу і селянських дворів, невдоволення селян економічною політикою більшовиків у 1929–1933 р. Щ. висвітлює свавілля заготівельних буксирних бригад, позбавлення селян хліба, худоби, борошна, розпродаж майна за невиконання хлібозаготівельних завдань. В Щ. є інформація про черги біля магазинів Харкова, жахливі картини голоду в селах області (поїдання собак, дохлятини), згадки про масову смертність дітей, арешти за підбирання колосків хліба на колгоспних полях, ув'язнення в таборах. Н.М.Білоус лишив свідчення про масове вимирання селян на Полтавщині, спустошені села, завезення переселенців з інших регіонів країни. Щ. зберігається в Галузевому державному архіві СБУ. Автора Щ. засудили 28 листопада 1937 р. на 10 років таборів, а 1949 р. повторно відправили на заслання до Красноярського краю.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 259, 323.

ЩОДЕННИК Гарета Джоунза – рукописні нотатки британського (валлійського) журналіста, здійснені 5–24 березня 1933 р. в радянській Росії та Україні. У 1990 р. їх виявила його племінниця *(див. Коллі Маргарет Сіріол)* у родинному будинку м. Барі. Науково-археографічне упорядкування «Щ» здійснив Л.Луцюк *(див Луцюк Ярослав Любомир)*, передмову написав Найджел Лінсен Коллі. Публіцистичну назву видання становить фраза, яку особисто почув Гарет від голодних людей: «Скажи їм, що ми голодуємо». «Щ» написано англійською мовою, крім вжитих кількох слів російською. Записник має 191 сторінку, але з різною інтенсивністю заповнення (одна фраза на сторінку; текст на півсторінки; на всю сторінку). Автор фіксував події і явища, інколи з лаконічним коментарем, однак без аналітичного викладу. Нотатки Гарета стали сюжетами його наступних статей, фіксацією соціальної, економічної інформації про радянську країну, побут та повсякденне життя громадян, висвітленням причин та обставин голоду, політичного терору в СРСР. Символічний і лаконічний запис «Хлеб» 6 березня о 12 годині 30 хв. у Харкові став лейтмотивом більшості сюжетів «Щ». У них фігурують представники партійно-радянської номенклатури (Й.Сталін, Г.П'ятаков, К.Радек, М.Калінін, В.Молотов, М.Літвінов та інші), згадано про черги біля магазинів торгсину та комерційного хліба в Харкові, про сутички безпритульних дітей. Журналіст не фотографував голодних та обірваних людей, трупи померлих на вулицях Харкова, як це робив австрійський інженер А.Вінербергер у 1933 р. *(див. Вінербергер А.)*, а лише констатував факти масового недоїдання робітників та голодування селян. Згадуючи баланс зовнішньої торговлі західних країн, Гарет згадав американського кореспондента «The New York Times» У.Дюранті. Процитував свого британського колегу М.Маггеріджа *(Маггерідж М.)*, який інформував його про голод в Україні. Г.Джоунз особисто зустрічався з селянами Харківщини, розмовляв з ними, навіть мав дискусію з головою колгоспу, записував невдоволення робітників на вулицях, у міському транспорті й потягах, тому його записи часто подані у формі прямої мови: «Немає хліба. Ми не мали хліба більше 2 місяців. Багато хто помирає», «Тепер ми гинемо», «Вони нас вбивають». Записи у «Щ» – лише частина спостережень, написаних синім олівцем, а решта вражень, подій і явищ Г.Джоунз зберіг у своїй пам'яті, щоб висвітлити у статтях після повернення

з Москви. «Щ», крім Москви, Харкова, ЦЧО (РСФРР), не містять інших назв районів і сіл його подорожі, що не дає змоги простежити його десятиденне перебування в Україні. Початкові записи припадають на 5–6 березня і стосуються візиту до сіл Харківського району та Харкова. Вказано дату розмови з «президентом колгоспу», тобто його головою, яка відбулася 11–12 березня. Журналіст повернувся до Москви 17 березня, відтак решта записів продовжив у Москві. «Щ» Гарета Джоунза історично і документально підтвердили факт голоду, від якого, судячи з його нотаток, померло до 30%, а в окремих районах 50% населення. Текст «Щ» – доказ правдивості публікацій самого журналіста, проти якого в 1933 р. виступили окремі західні журналісти *(див. Дюранті У.)* на замовлення ЦК ВКП(б) в особі К.Уманського *(див. Джоунз Г.)*. «Щ» – важливе інформаційне джерело з історії Голодомору в Україні.

Л-ра і джерела: «Tell Them We Are Starving». The 1933 Soviet Diaries of Gareth Jones / Edit. Lubomyr Y.Luciuk; With an introduction by Ray Gemache. – Kashtan Press, 2015. – 275 p.; More Than A Grain of Truth. The Biography of Gareth Richard Vaughan Jones / By Dr. Margaret Siriol Colli, with Nigel Linsan Colley. – Nottinham, 2005. – 449 p.

ЩОДЕННИК Д.Д.Заволоки – особисті записи партноменклатурного працівника, завідувача відділу культури і пропаганди Ленінського райкому м. Києва в 1932–1935 рр. Запис у «Щ» від 12 лютого 1932 р. передає особисте враження Д.Заволоки від читання частини роману В.Гюго «Людина, що сміється». Перебуваючи в Баришівському районі, перевіряв «перекручення лінії партії» в хлібозаготівлі, зізнавшись самому собі в тому, що «система нашого керівництва, самі методи нашої роботи сприяють різним перекрученням». Запис від 14 березня песимістичний, але об'єктивний: «...загальне враження таке, немовби країна переживає тяжкий голод, або ж напередодні масового голоду». Писав про адміністративні методи заготівлі хліба, про масові обшуки, арешти, свавілля, внаслідок яких населення «було залякано, стероризовано». Насіння не вистачало, виснажені колгоспники відмовлялися працювати, «настрій пригнічений», «глухе незадоволення», виїжджають у міста. Залишаючись переконаним комуністом, автор Щ. не приховував недоліків і злочинів партійного керівництва, особистого розуміння «духовно-психічного порядку» і «переживань політично-партійного змісту». Спостереженням, зафіксованим у Щ., властиві широкі політичні узагальнення, категоричність і щирість суджень: багато «у сьогоднішніх подіях чогось катастрофічного, безнадійного, непоправимого», «колгоспники мають чи не найгірший за весь пожовтневий період моральний стан», до голоду, страждань і масової смерті «довела та система керівництва, яка панує сьогодні як державна». 15 квітня Д.Заволока записав до Щ. розповідь рідної мами про виснаження худоби, селян, голод, про жалюгідне харчування працюючих колгоспників – три чверті хліба, що «і в душу не вб'єш, ну до хліба один раз варять гарячу юшку», а для «...тих, що дома сидять, малі, старі, хворі, і не говори, оставлені напризволяще, хоть умирай». Щ. – це своєчасне зізнання, особисте каяття більшовика-ленінця, який занотував «думки живого свідка», його рідної мами, але краще за неї знав про стан села. У Щ. показано причини голоду – форсування темпів колективізації, хлібозаготівлі, неспроможність «запровадити ленінську тактику в соціалістичній перебудові сільського господарства», ігнорування «того підсвідомого опору» до колгоспу і «внутрішньо-психологічного ставлення до нього селянства», розкуркулювання «селянина, який ніколи за своїми ознаками (економічними) не належав до куркульської групи населення», «недозволений проізвол місцевої влади, що межує з неприкритим цинічним грабунком», відірваність селянина від землі в колгоспі, яку «...він, до речі, завжди вважав своєю святою власністю», тому втратив «всякого стимулу його праці». Автор Щ., який вважав себе «теоретично освіченим марксистом», ділився власними думками й сумнівами, які були щирими: «ми і наробили надзвичайно багато недозволених катастрофічних помилок». Він вважав себе «мертвим істориком», а свої особисті записи – щоденником, пояснював їх «хворобливою чутливістю до всього поганого, що ми маємо в «буднях соціалістичного будівництва». Автор шукав причину трагічного стану селян. Провина «гостріше падає на Сталіна», що саме в «Сталіні головним чином криється те, що поглиблює «тіні» на нашому соціалістичному будівництві». Політика хлібозаготівлі, яку особисто благословив Сталін, на переконання автора Щ., призвела до «випадків голодної смерті», тотального занепаду посівного клину зернових, масового недосіву весною 1932 р., позбавлення селян хліба, до хаотичного виїзду із сіл – «куди очі глядять». Від «запаморочення від успіхів», тобто від жахливого голоду і занепаду сільського господарства в «нашому Радянському союзі», революціонери Західної Європи отримали «не зовсім гарну наочну агітацію за комунізм», а в Німеччині та Франції мали зменшення голосів за «комуністичного кандидата».

12 червня 1932 р. читаємо черговий запис у Щ. про загибель 40–50% поголів'я коней, знищення майже повністю дрібної худоби, про ненависть селян до влади, про висміювання сталінської тези «про перекручення на місцях». Він обурювався, апелював до ветеранів партії: «Чому вони мовчать?», «Куди ми йдемо, що з нами буде?», «Так же не можна!». Д.Д.Заволоку арештували в листопаді 1935 р. і засудили до 10 років таборів. Щ. зберігається у Галузевому державному архіві СБУ.

Л-ра і джерела: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 242–243, 325; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 997–1010.

ЩОДЕННИК О.М.Радченко – особисті спостереження, нотатки вражень, фактів та подій учительки з Харківщини *(див. Радченко О.М.)*. Хронологічно Щ. О.Радченко охоплює події та явища другої половини 1920-х рр., але ці записи були знищені слідчими. Збереглися чотири зошити-щоденники, три з яких стосуються 1930–1934 рр. Перший запис датовано лютим 1930 р., останній – лютим 1935 р. У 24 записах січня – грудня 1932 р. описано діяльність хлібозаготівельних загонів, виснаження і смерть селян, обставини смерті графа С.П.Генріхова з Хотомлі, свавілля уповноважених ЦК КП(б)У, трагічну долю безпритульних дітей. 19 лютого 1932 р. Радченко визнала факт штучного голоду, а 5 квітня записала: «Штучно створений голод набирає жахливого характеру. Чому викачують до зернини хліб – не зрозуміло». Профактивістам із Салтівського лісництва заявляла: «говорила і буду говорити про голодуючих дітей і людей». Щ. просякнутий «думками про розпухлих від голоду селянських дітей», переповнений злобою і ненавистю до влади. Записи відтворюють нелюдські побутові умови життя робітників, жахливе повсякдення радянського суспільства, коли «всі страждають від недоїдання або голоду, та взагалі від напівжебрацького образу життя». Територіально події, описані в Щ., охоплюють Харків, околиці міста, села Хотомля, Кулаковка, Писарівка. 24 жовтня зафіксувала факт отримання від закордонних друзів 3 долари, купила в торгсині 6 кг пшеничного борошна, 2 кг цукру, рису 3–4 кг та манної крупи 1 кг. 20 листопада О.Радченко записала: «Усі брехали. Брехнею, оманою комуністи взяли владу і згодом всюди сіяли брехню. Брехали наукові працівники, брехали поети і письменники, брехали педагоги. Брехали один одному, позаяк боялися один одного». Щ. зафіксував випадки смерті дітей і людей похилого віку, трупи яких сільради відмовлялися прибирати, з'ясовуючи між собою: «А як він лежить, сюди ногами чи до Задорожного? Якщо до Задорожного, то нехай Задорожницька сільрада прибирає». 28 квітня 1933 р. запис Щ. розкриває весь жах Голодомору: щоденну смерть, трупи на вулицях Харкова, виснаження і смерть робітників лісової промартілі на околицях міста, вживання м'яса собак, масову смертність дітей, пограбування людей, які придбали хліб у Чугуєві. У Щ. названо цифру померлих від голоду в Україні – 6 млн осіб, або 30% населення. Повний текст Щ. зберігається в Галузевому державному архіві СБУ.

Л-ра і джерела: Слободянюк П.Я., Телячий Ю.В. «Чорна дошка» України (події 1930-х рр.). – Хмельницький, 2001. – С. 38–60; : Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 324; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 1011–1026.

ЩУРИ (пацюки) – гризуни, які селилися в будівлях, хлівах, на горищах, хатах. У роки Голодомору Щ. ловили і поїдали голодні селяни. «А як ми вижили? Був у нас собака Білко, ми його з'їли. Щури так і шастали по хаті, з нір вибігали. Ловили, варили і їли», – згадував І.Ф.Гірченко із с. Рославичі на Київщині.

Л-ра і джерела: Їдло 33-го. Словник Голодомору / Зібрав і упорядкував Олекса Різників. – Одеса, 2003. – С. 146.

ЩУРІВЦІ – село Немирівського р-ну Вінницької обл., жителі якого зазнали Голодомору внаслідок хлібозаготівлі 1931/32 р., свавілля влади та адміністративно-економічних репресій. Наприкінці липня 1931 р. 86 селянських господарств позбавили зерна, вивезли його до так званих «червоних токів», обмолот здійснювали у присутності селян з метою залякування, «що ніби хліб будуть забирати від всіх селян та насильно молотити». Однак 150 жінок-селянок вдалися до акції протесту – «волинки» *(див. Волинка)* з вигуками: «Нас грабують, хліба у нас немає, в минулому році не платили, кулаків у нас немає, ми всі кулаки». Напередодні селяни вбили голову сільради, намагалися ліквідувати радянську владу в селі. Опір селян було придушено, багатьох виселили, заарештували, решту оподаткували «за класовим принципом», піддали натуральному штрафу і «твердому завданню» подвірної хлібозаготівлі. Внаслідок репресій та масового вилучення хліба весною 1932 р. розпочався голод. Колгоспниця Л.Мосійчук принесла 4-х голодних дітей до правління колгоспу і заявила: «Їсти мені нічого, я сама здихаю від голоду, годуйте ви їх». Її соціальний почин наважились повторити інші

жінки. 17 травня 1932 р. Вінницький облвідділ ДПУ доповідав про те, що у Щ. 10 родин лежать опухлими, а селяни голодують і не виходять на роботу. Щ. було одним із сотень українських сіл, які першими відчули руйнівну силу Голодомору.

Л-ра і джерела: Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 193, 195, 269, 283, 286; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940 рр. Збірник док. і матер. – К., 2013. – С. 291.

Ю

ЮРІВКА – село Конотопського р-ну Сумської обл. 16 листопада 1932 р. рішенням Конотопського райпарткому Ю. було занесене на «чорну дошку», тобто припинено торгівлю, будь-яке продовольче постачання, фінансування, заборонено розподіл на трудодні та вилучення уже розданого хліба *(див. Чорні дошки).*

Л-ра і джерела: Папакін Г. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933). – К., 2013. – С. 147.

ЮХНИ – село Богуславського (нині Миронівського) р-ну Київської обл. У 1927 р. Ю. мали 476 селянських господарств та 2226 осіб українського населення. Хлібозаготівлі з використанням адміністративно-репресивних методів розпочалися восени 1929 р. і не зупинялися протягом першої половини 1930-х рр. Сільський актив (комсомольці, комнезами, члени сільради) «...залізними загостреними прутами все перевертали і знайдене зерно, муку, пшоно забирали». Весною 1930 р. розкуркулили 8 дворів, вислали їх на Соловки. Масова колективізація в Ю. розпочалася в листопаді–грудні 1929 р., а наприкінці січня 1930 р. завершилась: із 520 господарств до колгоспу не вступили 8. Записували примусово, а інакше оподатковували, штрафували, розкуркулювали, позбавляли худоби і майна. Усуспільнили 700 коней, з яких від голоду, холоду і виснаження до весни 1930 р. здохли 500. «Орали і сіяли, – згадував мешканець села І.І.Карапищенко, – мало не до жнив. Збирали хліб трохи краще, а молотили на полі до нового року». У Ю. діяло два колгоспи – «Жовтень» (390 дворів) та «імені Ворошилова» (130 дворів). Колгоспні лани обробляли 2 трактори з МТС, а врожайність становила 8–10 ц з га. У 1932 р. «видався дуже поганий врожай на озимину», тому видали на трудодень по 200 г зерна. У 1930–1931 рр. їздили за хлібом в Росію, а з 1932 р. виїзд заборонили. «В кінці березня 1933 р., – зазначав І.І.Карапищенко, – почали помирати окремі люди з голоду, в квітні більше, в травні ще більше, а в червні і липні смерті починалися, як полова». Дощі не дозволяли збирати врожай, а жнива розпочалися 25 липня, однак в селі уже померло 865 осіб із 2800, тобто більше третини. Вичерпну статистику голодної смерті пам'ятали колишній голова Юхнівської сільради Ю.С.Старинець (головував у 1937–1941 рр.) та секретар Г.О.Шеремет (був на посаді 1926–1941). Вони пам'ятали про померлих, бачили особисто і знали із книг загсів. Очевидець І.І.Карапищенко був тоді обліковцем 4-ї рільничої бригади, у якій померло 30% працюючих селян. «Приблизно таке становище було і в навколишніх селах: Карапишах, Пустовітах, Олександрівці, Шупиках та інших. В деяких селах померло і до 40 процентів людей, а в деяких менше», – згадував І.І.Карапищенко. Йому в 1933 р. виповнилося 15 років. Люди їли мерзлу картоплю, їстівну траву з Богуславського лісу – левурду, лободу, цвіт білої акації, їли гичку буряків, але без хліба помирали. Голова колгоспу В.П.Марусич, ризикуючи власним життям, видав весною 1933 р. по 150 г зерна на день для харчування учнів, а також по 400 г для громадського харчування працюючих колгоспників. «Але вся ця допомога була недостатня, – згадував І.І.Карапищенко. – Люди мерли як мухи. Я це бачив сам. Моя сестра Марійка (вісім років) пішла рвати лободу на борщ, наче спіткнулась, упала і померла. Так само тихо померла сусідка Артеменко Степанида (сорок років). Пішла копати картоплю, впала і захолонула. В червні і липні були виділені дві підводи, що звозили мерців на кладовища в загальні ями. Накидають 20–30 чоловік і трохи засиплють землею. Іноді було і так, що забирали ще теплих, але вже безсилих людей». Сам І.І.Карапищенко теж голодував, але вижив, закінчив Корсунське педучилище до війни, воював, випускник Київського педінституту, працював учителем математики у Юхнівській восьмирічній школі протягом 30 років.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. – Х., 1927. – С. 12–15; 33-й: голод. Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 338–340.

ЮХНОВСЬКИЙ Ігор Рафаїлович – учений-фізик, державний, політичний і громадський діяч. Народився 1 вересня 1925 р. в с. Княгинине (нині Демидівський р-н Рівненської обл.). У 1944–1945 рр. – солдат Червоної армії, війну закінчив в Австрії. Освіту здобув

у Кременецькому ліцеї та на фізико-математичному ф-ті Львівського ун-ту (1946–1950). У 1954 р. захистив кандидатську, а 1965 р. докторську дисертації. Академік АН УРСР (1982), з 1991 р. НАН України. Фахівець у галузі теоретичної фізики, теорії систем заряджених частинок, статистичної теорії конденсованих станів.

Депутат Верховної Ради України 1–4 скликань, голова Комітету з питань науки й освіти (1990–1994, 2000–2002, 2005–2006), ініціатор скликання референдуму 1 грудня і голова Всеукраїнського об'єднання ветеранів (1996–2009). 23 червня 2006 р. Ю. призначено виконувачем обов'язків керівника Українського інституту національної пам'яті *(див. Український інститут національної пам'яті)*. Очолював УІНП до офіційного звільнення 30 червня 2010 р. за рішенням Кабінету Міністрів України. Незважаючи на бюрократичне формулювання «виконуючий обов'язки керівника», Ю. системно і послідовно розробляв концепцію державної політики формування, конструювання і збереження історичної пам'яті української нації, виокремив пріоритетні напрями роботи: вивчення основних етапів становлення української державності, героїчних і трагічних уроків, досягнень і поразок; увічнення пам'яті учасників національно-визвольних змагань, жертв голодоморів в УРСР XX ст., політичних репресій більшовицького режиму. Академічний підхід до справи, інтенсивність роботи, залучення науково-експертного середовища з питань історії України – усе це було властиве стилю роботи Ю. на посаді фактичного керівника УІНП. Він особисто долучився до підготовки Закону Верховної Ради України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» 28 листопада 2006 р., який юридично і політично визнав Голодомор геноцидом. Ініціатор скликання кількох міжнародних конференцій з причин і наслідків Голодомору, автор ідеї Книг національної пам'яті. Саме за його наполегливості, принциповості і ретельності з'явилося багатотомне видання «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» (2008). Ю. сприяв впровадженню електронно-інформаційної системи про Голодомор. Він офіційно звернувся до Генеральної прокуратури України з заявою про порушення кримінальної справи за фактом скоєння злочину геноциду 1932–1933 рр. на території України *(див. Кримінальна справа № 475)*. Ю. вважав Голодомор 1932–1933 рр. в Україні та Голокост євреїв злочинами проти людяності. За наполяганням Ю. було розроблено і затверджено Кабміном України Державну програму дослідження Голодомору. У лютому–червні 2010 р., коли в Україні діяв уряд В.Ф.Януковича, Ю. намагався зберегти організаційні та концептуальні програмні принципи діяльності УІНП. В інтерв'ю «Радіо Ера» 28 травня 2010 р. він скаржився на випади В.Колесніченка, О.Бузини проти Інституту пам'яті, в яких звучали заклики до його ліквідації. На запитання про ставлення нової влади до «концепції історії» Ю. відповів: «Якщо під владою розуміється один міністр чи один віце-прем'єр, то це не є історична пам'ять всієї держави. Сам Інститут не є науковою організацією, це скоріше інститут історичного менеджменту. Тобто коли ми розглядаємо, наприклад, проблему Другої світової війни, яка перед нами зараз стоїть, ми провели 11 круглих столів, і на кожному з них по 20–30 істориків, які обговорювали певну тему, ми дуже уважно це стенографували, ми видали матеріали всіх 11 круглих столів і розіслали їх по всій Україні для обговорення. А тепер ми робимо концепцію історичної пам'яті про Другу світову війну.

Коли ми розглядали проблему Голодомору, коли писалися книги пам'яті, а це 23 тисячі сторінок, це 19 томів майже по тисячі сторінок для кожної області, то це був величезний колектив людей, які займалися цим питанням». Ю. засудив промову В.Ф.Януковича у Страсбурзі 27 квітня 2010 р. про те, що Голодомор не був геноцидом української нації, а також вважав недолугою спробу делегата від Партії регіонів В.Кисельова переглянути Закон Верховної Ради України про Голодомор від 28 листопада 2006 р. Ю. обстоював національну ідею українського державотворення, бо інтернаціоналізм В.Ф.Януковича не мав перспективи. Українцем, на глибоке переконання Ю., можна бути за етнічним походженням і за самоусвідомленням, тому радив новообраному Президенту України: «Перш за все сам Президент має усвідомити, що він українець, бо він не є людиною українського походження, але він має зараз усвідомити себе українцем». Реорганізацію УІНП, яку уряд розпочав з «оптимізації системи центральних органів» 9 грудня 2010 р., Ю. вважав фактично ліквідацією, внаслідок якої «старих працівників інституту як націоналістів» усунули, а натомість «придумали як їх замінити на своїх». У 2011–2015 рр. Ю. займався громадською діяльністю: входив до складу ініціативної групи «Перше грудня» (2011), Громадського комітету із вшанування пам'яті жертв Голодомору (2013–2014).

Ю. нагороджений орденами і медалями. Герой України із врученням ордена Держави (2005).

Л-ра і джерела: Хто є хто в українській політиці. – К., 1998; Верстюк В.Ф. Юхновський Ігор Рафаїлович // Енциклопедія історії України. Т. 10. – К., 2013. – С. 711; До історичної пам'яті України про Другу світову війну // День. – 2012. – 11–12 травня; www.radoera.com.ua(21797); www.istpravda.com.ua (24141); Юхновський. Фотоальбом. – Львів: ІФКС, НАН України, 2015. – 120 с.

ЮШКО Степан Петрович – жертва Голодомору в Жовтневому р-ні м. Києва. Помер 24 березня 1933 р. від безбілкового набряку (опухання від голоду і виснаження) у віці 25 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 435.

ЮЩЕНКО Віктор Андрійович – політичний і державний діяч. Народився 23 лютого 1954 р. в с. Хоружівка Недригайлівського р-ну Сумської обл. Освіту здобув у Тернопільському фінансово-економічному інституті (1975), трудову діяльність розпочав на посаді помічника головного бухгалтера колгоспу. У 1985 р. переїхав до Києва, очолював банківські установи (Агропромбанк «Україна») та правління Національного банку України (1993–1999), а з грудня 1999 р. по травень 2001 р. – Прем'єр-міністр України, 2001 р. Очолив політичний блок «Наша Україна», який набрав більшість голосів на виборах до Верховної Ради України (березень 2002). На виборах Президента України, які відбулися у два тури, двічі переміг опонента – В.Ф.Януковича, а 23 січня 2005 р. офіційно став Президентом України. На цій посаді працював до лютого 2010 р., програв чергові вибори опонентам – Ю.В.Тимошенко і В.Ф.Януковичу.

Теми Голодомору, духовного відродження і розвитку української нації, плекання її мови, культури та історії стали пріоритетними в діяльності Президента Ю. Протягом 2005 – січня 2010 рр. він видав десятки розпоряджень, указів *(див. Укази Президента України про Голодомор)*, які стосувалися увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні, утворення Українського інституту національної пам'яті, державної підтримки колишніх політичних в'язнів, репресованих та відповідних громадських об'єднань. Надав статусу національного меморіальному заповіднику «Биківнянські могили», а також особисто ініціював спорудження в м. Києві Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні. Указом «Про відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» від 22 листопада 2005 р. започатковано меморіальну традицію і ритуал вшанування пам'яті: хвилина мовчання, звукові сигнали приватного і громадського транспорту, запалення свічок у вікнах домівок. Ю. ініціював підготовку Закону Верховної Ради України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», зобов'язав АПУ розробити його проект, залучивши науково-експертне середовище, особисто подав його на розгляд та ухвалення парламентом України. Переконував опонентів, тиснув політично-правовими методами на опозицію в особі Компартії України та Партії регіонів. Закон був ухвалений 28 листопада 2006 р., хоча й з доповненнями депутатів, відтак Україна визнала Голодомор геноцидом, здійснила його політично-правову оцінку. Особистий внесок Ю. щодо визнання Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні геноцидом – історичний факт. Він створив Координаційну раду при Президенті України з підготовки 75-х роковин Голодомору, засідання якої відбулося в Кіровограді, Харкові (2007–2008), особисто зустрічався з лідерами західних держав, закликав їх визнати Голодомор-геноцид в Україні 1932–1933 рр. 15 країн світу відгукнулися на його заклик, їх парламенти і державні інститути визнали Голодомор геноцидом українського народу. За сприяння Ю. споруджено першу чергу Національного музею «Меморіал жертв Голодомору», відкриття якого відбулося 22 листопада 2008 р. *(див. Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»)*. Зосередження уваги довкола меморіального оформлення Голодомору відбувалося завдяки особистій участі Президента Ю. Вона активізувала науково-пошукову роботу істориків, краєзнавців, митців. В Україні з'явилося близько 5 тис. пам'ятників, пам'ятних знаків про Голодомор, упорядковано місця масових поховань. 24 листопада 2007 р. указом Ю. оголошено 2008 р. Роком пам'яті жертв Голодомору. Восени того ж року з'явилась багатотомна «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» (19 томів, 23 книги). 28 листопада 2009 р. відбулася загальноукраїнська акція «Запали свічку». Було заплановане бюджетне фінансування другої черги «Меморіалу голодоморів в Україні», готувалася проектна документація та виділення земельної ділянки. Однак справа зупинилася після обрання В.Ф.Януковича Президентом України. Ю. виконав програмні положення партії «Наша Україна» та власні зобов'язання стосовно увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Звертаючись 26 листопада 2006 р. до українського народу, підкреслив: «Ті, хто сьогодні заперечує Голодомор, глибоко і переконливо ненавидять Україну. Ненавидять нас, наш дух, наше майбутнє. Вони заперечують не історію, вони заперечують Українську державність». Його слова знайшли історичне підтвердження у зв'язку з агресією Росії проти України у 2014–2018 рр., анексією Криму та окупацією Донбасу.

Л-ра і джерела: Ющенко В.А. До нації: Вибрані промови. – К., 2010; Ющенко В. «У моїй долоні – колосок пшениці» // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збір. наук. праць. Випуск 18. Спеціальний. – К., 2008. – С. 3–4; Шаповал Ю.І. Ющенко Віктор Андрійович // Енциклопедія історії України. Т. 10. – К., 2013. – С. 711; Звернення Президента України до українського народу, до народних депутатів // Українська думка. – 2006. – 18–25 листопада.

ЮЩЕНКО (дівоче – Чумаченко) Катерина Михайлівна – громадська діячка, дружина Президента України В.А.Ющенка. Народилася 1 вересня 1961 р. в м Чикаго (США). Мати Катерини Михайлівни С.Є.Пунько народилася у с. Літки поблизу Києва в 1927 р., а батько Чумаченко Михайло Андрійович в с. Зайцівка на Харківщині в 1917 р. Обоє опинилися в Німеччині: мати примусово вивезена (остарбайтер), батько перебував у військовому полоні з 1942 р. Залишились до 1956 р., а тоді виїхали до США. Вищу освіту К.М.Чумаченко здобула у Джорджтаунському ун-ті (бакалавр, 1982), Чиказькому ун-ті (1986, магістр, «міжнародні фінанси»). Працювала директором Української національної інформаційної служби Вашингтонського бюро Українського комітету конгресу США (1983–1984). В Україну приїжджала з 1991 р. У січні 1998 р. одружилася з В.А.Ющенком. У 2005 р. К.Ю. отримала громадянство України, 30 серпня 2007 р. відмовилась від громадянства США.

Засновник та голова Наглядової ради міжнародного благодійного фонду «Україна–3000», за сприяння якого виходили книги про Голодомор. Особисто знала Дж.Мейса з 1980-х рр., коли він очолював комісію конгресу США із розслідування голоду *(див. Мейс Джеймс)*. «На початку 80-х я працювала директором Вашингтонського бюро Українського конгресового комітету Америки. Коли познайомилася з Джеймсом Мейсом, по своїй роботі почала спілкуватися з ним. Крім цього, йому було цікаво почути мої думки як людини, чиї родичі бачили Голодомор на власні очі. Він вразив мене своїм зацікавленням Україною. Це було незвично, що американець, який зовсім не мав українських коренів, так переймався бідою іншого народу, його історією», – згадувала К. Ю. В Україні вона брала безпосередню участь в організації меморіальних заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору, сприяла виходу книг Р.Конквеста «Жнива скорботи», «Великий терор» українською мовою. Судилася з російським тележурналістом В.Леонтьєвим за наклеп, виграла судову справу. Ініціатор освітніх проектів, виголошувала доповіді в університетах США та закликала політиків визнати Голодомор геноцидом українців. Нагороджена державними відзнаками кількох країн – США, України, Швеції, Естонії.

Л-ра і джерела: Факты. – 2000. – 18 февраля; Українська думка. – 2004. – 10 червня; Україна молода. – 2005. – 7 травня; Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор. – Луцьк: «Терен», 2007. – 454 с.; Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. – Луцьк: «Терен», 2009. – 879 с.; «Він був типовим представником правдошукача» // День і вічність Джеймса Мейса. – К., 2005. – С. 308.

ЮЩЕНКО Петро Семенович – жертва Голодомору в Ленінському р-ні м. Києва. Помер від висипного тифу 4 травня 1932 р. у віці 27 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – К., 2008. – С. 405.

Я

ЯГОДА Генріх Григорович – чекіст, заступник голови ОДПУ СРСР (1926–1934). Справжнє прізвище Ісгуда Генах Гиршевич. Народився в 1891 р. в м. Рибінськ Ярославської губ. Освіта середня. Учасник Першої світової війни у складі російської армії (1915–1916), збройного повстання 1917 р. в Петрограді. Редагував газету «Біднота» (з листопада 1917 р.), військовий інспектор Південного і Східного фронтів (1918–1919). На керівних посадах у ВЧК–ОДПУ–НКВС протягом 1920–1936 рр.: член президії та колегії ВЧК, заступник начальника Особого відділу ВЧК, заступник (1924–1926), перший заступник голови ОДПУ.

У роки колективізації, розкуркулення та хлібозаготівлі координував діяльність карально-репресивних органів. Я. розробляв та здійснював оперативні заходи по ліквідації селянських повстань, «волинок», «викоріненню контрреволюційних куркульських гнізд», виявленню «антирадянського елементу», «саботажників», очолив репресії проти селян – «крадіїв соціалістичної власності» *(див. Закон про п'ять колосків)*. Співробітники ОДПУ, крім збройного придушення селянського руху опору в 1929–1930 рр., нейтралізували «зростання масових заворушень на основі продовольчих труднощів». У травні – червні 1930 р. Я. мав вичерпну інформацію про «заворушення» в Україні, ЦЧО, на Кубані, в Сибіру. 25 липня 1931 р. Й.Сталін започаткував кадрову чистку ОДПУ, внаслідок якої першим заступником став І.О.Акулов, другим Я., третім В.А.Балицький. Причиною гніву вождя та відповідної ротації службовців було поширення «чуток» про «фальшиві справи» стосовно репресій у воєнному відомстві, про «неправильність лінії» ОДПУ та її «внутрішню слабкість». ЦК ВКП(б) за особистої ініціативи Й.Сталіна надіслало листа республіканським і крайовим органам, у якому запевнило, що ОДПУ є «оголеним мечем робітничого класу», що «прицільно і вміло знищує ворога». Саме на «оголений меч» звернув увагу Й.Сталін у листі до Л.Кагановича 15 серпня 1931 р. Отримавши «меча» та озброївшись сталінськими настановами, Я. виїхав на Сахалін у ролі «спецуповноваженого» з метою «продовольчого забезпечення» установ острова, а також покарання винуватців «існуючого нестерпного становища з продовольством». 9 квітня 1932 р. Я. доповів голові Комітету заготівель при РПО СРСР В.В.Куйбишеву про «надто тяжкий стан працівників робітничо-селянської міліції» сільських районів, яких позбавили продовольчого пайка. Він звернув увагу на відсутність централізованого постачання фуражем «кінського складу органів ОДПУ» та районних відділів міліції (48 тис. коней), частина яких була вкрай виснажена. 16 квітня 1932 р. Я. входив до складу комісії, яка виконувала завдання політбюро ЦК ВКП(б) – організувати 9–10 показових судових процесів над крадіями хліба і товарів, вважати їх «ворогами народу» та розстріляти, особливо «винуватих у крадіжках комуністів», решту – засудити на різні терміни ув'язнення в концтабір. У травні–червні 1932 р., коли голод охопив більше третини районів УСРР, чекісти активно виконували вказівки комісії, виявляли, арештовували селян з кількома клунками борошна, круп, визнаючи їх «хлібними спекулянтами». 14 червня органи ОДПУ в Криму виконували службовий наказ Я. про вилучення валюти, коштовностей на 100 тис. крб. у «колишніх людей»: банкірів, купців, фабрикантів, поміщиків, князів, навіть іноземних фахівців, але з дозволу керівництва. 25 вересня 1932 р. Я. надіслав на місця «директивну записку» з вимогою «забезпечити необхідну силу репресій» до «крадіїв» державної і громадської власності. Керовані Я. органи ОДПУ, крім зазначених репресивних дій, виконували блокування виїздів селян за хлібом, конфісковували хліб та інші продукти. 17 жовтня 1932 р. Я. видав чергову директиву, якою було заборонено «будь-яку торгівлю зерном, борошном і печеним хлібом». Виявлені на ринку зерно і хліб підлягали конфіскації. Подібні обмеження не стосувалися Московської обл., Далекосхідного краю, Татарської АРСР, Північного краю й Закавказзя.

Я. брав особисту і безпосередню участь в організації масового вилучення хліба, у застосуванні репресій проти «ухильників» і «саботажників». 1 листопада 1932 р. його включили до складу «групи Кагановича», основним завданням якої було «...розробити і провести заходи для подолання саботажу сівби і хлібозаготівлі, організованими контрреволюційними

куркульськими елементами на Кубані». Заходи із «посилення хлібозаготівлі» означали здійснення державного терору поти селян, позбавлення продовольства, участь партійно-радянської номенклатури у злочині проти мирних людей, свавіллі та їх цинічному нищенні Голодомором. 6 листопада Я. отримав перші донесення його підлеглих про діяльність «опергрупи» ОДПУ в 9 районах Кубані, про вилучення хліба, «занесення станиць на чорну дошку», арешти. «Оперудар» стосувався не лише козаків-станичників, а й селян – етнічних українців, які мешкали на Кубані. 5 листопада Л.Каганович доповідав Сталіну про «візит» на Кубань, про переляканих секретарів райкомів партії, яких довелося «соромити, лаяти і наставляти». Група Кагановича боролася з масовим явищем «зрізання колосків», виявляла кустарні ручні млини, фактично зруйнувала соціально-побутовий та господарський уклад життя селян ст. Полтавської. Масові арешти, польові суди, свавілля і розправи чекістів забезпечував Я. Завершуючи лист, адресований вождю, Л.Каганович додав: «Ягода вам детально розповість». Діяння чекістів на Кубані висвітлено в доповідній записці представника ОДПУ на Північному Кавказі Є.Г.Євдокимова до Я. від 2 грудня 1932 р. Він зазначив, що «несподіваність удару по саботажу» разюче «приголомшила станиці», відтак «змусила контрреволюційний елемент піти у підпілля», але «агентурно-слідча робота» дозволила виявити «організоване куркульсько-білогвардійське підпілля». Органам ОДПУ на Кубані надали право «позасудового розгляду контрреволюційних справ», тобто діяли польові суди. Інтенсивність розправи засвідчує темпи виселення з Кубані арештантів-саботажників: два потяги за добу. Для нейтралізації можливого виступу селян на межі «нацобластей» з Москви надіслали кавалерійський дивізіон і мотомеханізовану групу замість відкликаного 6-го Українського полку.

Я. був заступником голови Комітету резервів при РПО СРСР, забезпечував охорону заготовленого хліба, його транспортування до елеваторів, залізниць, портів – особливо великих партій експортного зерна. 5 січня 1933 р. заступник голови ДПУ УСРР К.М.Карлсон *(див. Карлсон К.М.)* інформував Я. про незадовільний стан складів контори «Заготзерно», де «значна кількість зернових культур знаходиться просто неба»: на території Луганського р-ну 147 т, на ст. Ясинувата (Донецька обл.) 280,ст. Козятин 87, ст. Тетіїв (Київська обл.) 52, ст. Успенська 140, ст. Мелітополь (Дніпропетровська обл.) 1010 т, а разом на станціях Катеринославської залізниці – 1677, Південно-Західної – 1515, Південної – 657 вагонів із зерном. Вологість зерна сягала 30–40%, відтак зерно біологічно «самозапалювалось», на 85% псувалося. На ст. Козятин згнило 15 вагонів різних зернових культур (кукурудза, гречка, просо, овес, ячмінь). Подібні випадки, які свідчили про системне «шкідництво» на кожній станції, на яких голодних «крадіїв» заарештували. Десятки тисяч тонн зерна псувалося і гнило, тому що його вивозили з-під молотарок на полях, не перевіявши, а справжніх злочинців із партквитками, генеральними петлицями нагороджували державними орденами за виконання хлібозаготівельних завдань.

22 січня 1933 р. Я. підписав директиву ОДПУ СРСР про заборону масового виїзду селян за хлібом. Зазначалося, що «...цей виїзд безпосередньо організований рештками викритих нами есерівських і петлюрівських контрреволюційних організацій. Минулорічний досвід України показав, що масовий переїзд до різних областей Союзу є кращим методом поширення контрреволюційних провокаційних чуток проти колгоспів і радвлади». Для їх унеможливлення пропонувалася «жорстка розправа з контрреволюційними організаторами виїздів», арешт, «ретельна фільтрація», відправлення до місць постійного проживання, особливо активних – до «куркульських спецпоселень». Транспортні відділи ОДПУ створювали «кордони» довкола залізниць з метою «... систематичної перевірки на залізницях селян, негайно арештовувати усіх хто виїжджає з України». На залізницях ставили «пікети-заслони», діяли «оперативно-слідчі групи», які затримували сотні і тисячі людей з ручним вантажем. 16 березня 1933 р. Я. особисто доповідав Й.Сталіну про наслідки «оперативних заходів»: близько 19 тис. осіб затримано на Кубані, 865 селян України в районі Нижньої Волги і відправлено до постійних місць проживання.

Органи ДПУ УСРР безпосередньо відстежували ситуацію в українських селах, виявляли явища Голодомору, фіксували кількість померлих, опухлих, займалися «справами канібалів» та оголошували позасудові вироки людоїдам. Доповідні надходили з Харкова до Москви. Спецзведення про голод в Україні та інших регіонах СРСР особисто передавали працівники апарату ОДПУ у лютому – березні 1933 р. Я. знав про голодування робітників заводу «Красная звезда» з м. Зінов'євська, які втратили працездатність від виснаження голодом. 22 березня 1933 р. В.А.Балицький особисто переповів Я. розмову з секретарем Київського обкому КП(б)У М.Н.Демченком, який розповідав про появу вагона трупів на бойні в Дарниці. Переконував Я. у недостовірності факту, запевняв, що на Дніпропетровщині «гострота» смертності падає. Оперативників ДПУ в областях попередили, що «класовий ворог використає продовольчі труднощі для агітації проти радянської влади, будуть сіяти паніку».

Більш руйнівної дії радянської влади, ніж влаштований нею штучний голод, важко було вигадати. До творців Голодомору належав і Г.Г.Ягода. Він забезпечував безпеку пересування Україною та Росією французького політика Е.Ерріо 26 серпня – 9 вересня 1933 р. *(див. Ерріо Е.)*. У червні 1934 – вересні 1936 рр. Я. очолював НКВС СРСР, а з вересня 1936 по квітень 1937 рр. працював наркомом зв'язку СРСР. 7 червня 1937 р. позбавлений державних нагород, розстріляний 13 березня 1938 р. Не реабілітований.

Л-ра і джерела: Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923–1991. Историко-биографический справочник. – М., 1999. – С. 615–616; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 48, 298, 311, 317; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 92, 96–97, 101–102; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2011. – С. 170, 185, 196, 617; Кн. 2. – М., 2011. – С. 54, 189; Том 2. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 184, 188, 196, 223, 333, 381, 385, 387, 420, 649, 684–685, 818.

ЯКОВЕНКО Яків Тимофійович – жертва Голодомору на території Авдіївської селищної ради Сталінської міської ради. Помер 20 квітня 1933 р. від висипного тифу у віці 53 років.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. – Донецьк, 2008. – С. 57.

ЯКОВЛЄВ (Епштейн) Яків Аркадійович – радянський державний і партійний діяч, нарком землеробства СРСР (грудень 1929 – квітень 1934). Народився 9 червня 1896 р. в м. Гродно. Член комуністичної партії з 1913 р. Освіта незавершена вища (три курси Петроградського політехнічного ін-ту). Активний учасник жовтневого перевороту в Петрограді 1917 р. Перебував на партійній роботі в Україні (травень 1917 – квітень 1918, липень 1918 – вересень 1919): секретар комітету РСДРП в Катеринославі, підпільник у Києві, голова ревкому в Харкові, секретар Катеринославського губкому КП(б)У. Член політбюро ЦК КП(б)У (грудень 1919, квітень–листопад 1920), секретар Харківського губкому КП(б)У (січень–листопад 1920). У 1920-х рр. Я. працював в агітпропі ЦК ВКП(б), завідувач відділу преси ЦК ВКП(б), редактор видань – «Крестьянской газеты», «Беднота», заступник наркома Робітничо-селянської інспекції СРСР (1926–1929).

Перебуваючи на посаді наркома землеробства СРСР та голови правління Колгоспцентру (Всеросійський союз сільськогосподарських колективів), Я. безпосередньо займався організаційно-директивними питаннями примусової колективізації, здійсненням політики розкуркулення, розробкою хлібофуражного балансу колгоспно-радгоспного сектору, статистично-економічним та економічно-ситуативним обґрунтуванням валового збору зернових культур в СРСР, встановленням хлібозаготівельних планів для республік, країв і областей, їх секторальним розподілом та контролем за виконанням. Уповноважений із хлібозаготівлі в Сибіру (1929), на Поволжі (березень 1932). 1 квітня 1930 р. Я. запропонував методи визначення норм вилучення зернових у колгоспах особисто Й.Сталіну: внести поправки до минулорічного плану, встановити «необхідний нам розмір заготівель наступного року» з урахуванням валового збору продукції колгоспів, виявити потребу селян (на їжу, корми і насіння), відтак і «товарні лишки». За його розрахунками з України мали вилучити 22,1% зернових по відношенню до їх гуртового збору, а в РСФРР 16,4%. Я. виступив тоді проти «середньої норми вилучення» по СРСР – 30%, яку пропонував Наркомторг СРСР, тому що вона «означала подвоєння норми вилучення попереднього року». Він не був прихильником «оголошення єдиної норми для Союзу», яка була орієнтована на зернові регіони, тому що подібна практика «викличе неймовірну паніку в усіх споживаючих районах». За норму розрахунку Я. брав «їдоцьку норму» споживання – 14,4 пуда на особу за рік. Виходило, що колгоспи в 1930/31 р. мали здати 23% (однак 15% для неврожайних і 30% для «високоврожайних»). Розрахунки Я. здійснив протягом одного дня, але його принцип очевидний – встановлення «норм вилучення» (не закупівлі) з огляду на врожай, гуртовий збір зерна. Восени 1929 – на початку 1930 р. селяни окремих районів УСРР, Казахстану голодували внаслідок впровадження реальної продрозверстки – так званих «надзвичайних заходів», тобто адміністративно-репресивних методів заготівель хлібних культур. У 1930/31 р. «норм вилучення» зернових ніхто не дотримувався, а «вилучали» за нарядами Наркомпостачу, Наркомторгу СРСР та інших заготівельних організацій (Союзхліб тощо). 24 червня 1931 р. Я. констатував факт зменшення поголів'я коней, назвав основні причини: «злісне нищення коней куркульськими елементами», «брак кормів цієї зими», перебільшені очікування селян на заміну коней тракторами. «Імпортних коней», закуплених напередодні колективізації (6 млн валютних крб.), спрямували до армії, а в колгоспах зосереджувалися «низької якості коні». У березні 1932 р. Я. інформував уряд СРСР про скорочення поголів'я коней на 10% порівняно з 1931 р., корів на 11,3%, овець на 29%, свиней на 3%. Він повідомив про «відсутність відтворення

стада одноосібниками і колгоспниками» в Україні, а причинами його скорочення вважав: «викривлення в колективізації» та «примусове усуспільнення худоби», які призвели до катастрофічного зменшення кількості худоби в одноосібному секторі; «доведення плану не лише до села, але і до окремого господарства» з м'ясозаготівель та його виконання не в кілограмах, а «фактично по головах»; «адміністративне вилучення худоби, інколи останньої корови», забій «величезної кількості племінної худоби», відсутність кормів. 8 квітня 1932 р. Я. запропонував припинити практику «примусового усуспільнення корів і дрібної худоби в колгоспників», організувати забезпечення їх молодняком з розплідників, закупівлю дорослої худоби в одноосібних селян. Однак його пропозиції залишилися без уваги та системного впровадження.

Нарком землеробства Я. особисто займався обґрунтування хлібофуражного балансу та прогнозуванням і розробкою хлібозаготівельних планів у 1931–1933 рр., відтак чинив дії з наміром позбавити селян хліба. 15 вересня 1931 р. він отримав від Держплану СРСР попередні розрахунки хлібофуражного балансу на 1931/32 р., визнаний «напруженим», особливо в частині забезпечення кормами для худоби в одноосібному секторі. Держплан інформував Я. про обов'язкове врахування резервного фонду в хлібофуражному балансі, відтак наголошував на доцільності збільшення плану. Тому невипадково його заступник *(див. Маркевич О.М.)* пропонував на «хлібній нараді» 13 вересня 1931 р. використання «рішучих заходів» у боротьбі з «розкраданням хліба колгоспниками». Я. узгоджував важливі питання із Л.Кагановичем, Й.Сталіним, особливо щодо розширення посівного клину, норм вилучення зернових, використання тракторного парку Наркомзему в зимовий період на лісозаготівлі. На жовтневому (1931 р.) пленумі ЦК ВКП(б) Я. критикували за пришвидшення скиртування скошених зернових на Кубані. Він вимагав звільнення директорів радгоспів, які не виконували хлібозаготівельних завдань, входив до складу комісії з розподілу експортного плану по окремих культурах. 1 жовтня 1931 р. Я. заявив про доцільність створення колгоспних продуктових магазинів, які торгували б за комерційними цінами, але політбюро дозволило кооперативні ціни. Нарком Я. був постійним членом комісії з підготовки посівної кампанії, жнив. 16, 18 січня 1932 р. його заступник О.М.Маркевич особисто інформував Й.Сталіна про необхідність «посилення хлібозаготівлі» в Україні, на Кубані, а також про відсутність насіння для сівби. Доводилося розподіляти трактори для проведення жнив, відтак 1 липня 1932 р. в Україну відправляли 5 тис. машин.

Весною 1932 р., коли голод охопив десятки районів в усіх областях України, Я. звертався до політбюро з проханням про виділення «додаткової позики проса» для окремих регіонів Центральної чорноземної області РСФРР, про видачу вівса для Олександрівського зернорадгоспу Івановської обл. 25 травня 1932 р. він долучився до повідомлення В.Молотова, А.Мікояна про становище в Україні, яке виявилося значно «гірше, ніж передбачали». Вони вимагали від партійно-радянського керівництва УСРР виконання «бодай минулорічної посівплощі і необхідності забезпечити негайний політичний перелом». Для них виявилося дивним, що в Україні «вказують на стан худоби і брак їжі», але видали вівса менше запланованого Москвою, знали про можливий недосів – близько 2 млн га. Я. мав певність, що «...половину площі українці зможуть перекрити із місцевих і раніше наданих ресурсів колгоспів та одноосібників». Замість насіння з державного резерву направили 32 групи харківських робітників для «мобілізації насіння», тобто його масового вилучення в селян, колгоспників та колгоспів. 1 червня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б), реагуючи на телеграму В. Молотова, А. Мікояна та Я., виділило для України додаткову насіннєву позику – 1,3 млн пудів зернових (гречка, просо) та 500 тис. пудів продовольчої позики (просо, кукурудза), щоб забезпечити прополювання площ під цукровими буряками. Я. проголошував у червні 1932 р. створення городніх МТС для забезпечення робітників овочами.

Я. мав вичерпну інформацію про масове голодування селян в Україні. 30 травня 1932 р. його підлеглі з Колгоспцентру телеграмували йому про те, що Вінницька обл. «свої внутрішні ресурси вичерпала всі», а видана «допомога» 2 тис. т жита і 100 вагонів рибних консервів для проведення прополювання буряків «далеко не достатня». Вони зазначили, що лише у травні в Уманському р-ні померли від голоду 350 колгоспників, у Бабанському р-ні 500 осіб, «опухлих від голоду» в Уманському 25 тис., Бабанському – «пухлих не менше, а більше». Він знав про голод з листа Бабанської райколгоспспілки від 1 червня. Виявилося, що 13 травня Я. особисто розпорядився видати Уманському р-ну 780 т насіннєвої і продовольчої допомоги, але до району надійшло лише 10 т. 16 червня спецкор газети «За пищевую индустрию» надіслав Я. доповідного листа, у якому констатував у зазначених районах «справжній голод» серед селян. «Голод у цих районах – наслідок абсолютно механічного проведення хлібозаготівлі, вилучення не лише хлібних лишків, але всього хліба «під мітлу», що мали як колгоспи, так й одноосібний сектор, геть до насіння», – повідомив спецкор Ковальов. Хлібозаготівлі затягнулися до березня,

вилучали концентровані корми, сіно, насіння, тому у квітні почали «завозити і продовольчу, і насіннєву допомогу». Його доповідна записка віддзеркалювала наслідки економічної і соціальної політики ЦК партії, діяльності Наркомзему на чолі з Я., тому він особисто довідався про них. Уманський р-н «своїх продовольчих ресурсів – бодай мізерних – район не має зовсім й існує лише тим, що до нього завозять», половину коней втратив, від 15 тис. корів залишилось кілька десятків, свиней, дрібну худобу і птицю поїли. Селяни поїли котів, собак, дохлу худобу, тому села порожні – не чути «собачого гавкання, бо собак знищили, поїли», а крадіжки худоби, курей, вбивства односельчан стали частими, траплялися випадки людоїдства, самогубств і самоліквідації селянських родин. Спеціальний кореспондент зазначив, що Уманський і Бабанський р-ни «...господарські підірвані, і знадобиться кілька років, щоб вони відновили свою господарську міць». Він радив Я. звільнити ці райони від хлібозаготівлі. Однак вони продовжувалися, а голодний мор винищував селянство. Ніяке «товарне стимулювання» заготівель у них та в інших районах України, запропоноване Я. весною 1932 р., не могло змінити ситуацію, хіба що системний перегляд хлібозаготівельного плану. Наркомзем СРСР знав, що план для України з врожаю 1931 р. (510 млн пудів) був нереальним, але не висловлював номенклатурних і особистих застережень.

У серпні 1932 р. Я. особисто зустрічався з Й. Сталіним, листувався з Л.Кагановичем, В.Молотовим. 5 серпня він запропонував ліквідувати «систему колгоспцентрів зверху до низу як систему уже непотрібну» і зосередити керівництво колгоспами в Наркомземі, а радянські органи (райвиконкоми, МТС, райземвідділи) зробити «головними організаційними важелями впливу на село». 14 серпня Сталін категорично вимагав від Я. «відокремити доходи МТС від заготовленого в колгоспах хліба». Тоді ж Я. запропонував Наркомату праці встановити робочий тиждень у колгоспах – 6 днів з єдиним вихідним у неділю (з принципових питань Я. радився із Й.Сталіним, їздив до нього у Сочі). 17 серпня 1932 р. вождь писав Л.Кагановичу: «Я обдумав пропозицію т. Яковлєва про сівозміну в СРСР (він зробив її в розмові зі мною у Сочі) і дійшов до того, що пропозицію треба схвалити. Повідомте про це Яковлєва». 19 серпня Л.Каганович поінформував Я., а також обговорив з ним проект постанови про реорганізацію єдиного Наркомзему, порадив наркому «сказати трохи критичного про роботу» цього наркомату.

У вересні–листопаді 1932 р. Я. вирішував питання валового збору зернових, норм і принципів хлібозаготівлі, сперечався з його заступниками та С.В.Косіором. 1 вересня 1932 р. сектор обліку Наркомзему СРСР М.І доповів Я. про встановлення Центральним управлінням народногосподарського обліку (вищий орган статистики) цифру валового збору зернових з врожаю 1932 р. – 671,1 млн ц, яка була вищою від даних Наркомзему на 40 млн ц. Сектор Наркомзему прогнозував пересічну врожайність 8,1 ц, ЦУНГО 6,9 ц, а в Україні 1 березня 7,8 ц, 1 серпня 7,4 ц з га. Його співробітники, відтак і нарком Я., погодилися з хорошими показниками біологічного врожаю зернових в Україні, тобто висловлювали оптимістичний прогноз. Постало питання лише організації хлібозаготівлі. Заступник наркома А.О.Маркевич запропонував власну схему їх проведення, яка передбачала триразове доведення плану до кожного колгоспу: 1 березня, на стадії формування хлібофуражного балансу господарства, через 20–25 днів після початку жнив, після завершення молотьби. Й.Сталін залишив на записці Маркевича власну резолюцію: «Тов. Яковлєв! Дайте свої зауваження на записку т. Маркевича. Записку Маркевича поверніть». 16 вересня Я. відповів, вдавшись до дискусії з підлеглим, бо не вважав його схему новою, проте тепер хліб вилучатимуть «три рази замість одного». Я. зазначив, що система Маркевича «у випадку голодного року» продемонструє заготівельну неспроможність, а «при голоді на Сході ми зможемо зібрати там вдвічі більше хліба, ніж збираємо тепер і збирали в минулу хлібозаготівельну кампанію». Він дивувався, чому Маркевич передбачив «зменшення» врожайності лише для України, для якої «зменшення врожаю за умов порівняно високої висхідної не буде ще означати катастрофи». Висновок Я. виглядав дивно, враховуючи його поінформованість про «справжній голод» в Уманському та Бабанському районах весною 1932 р. Система хлібозаготівлі, яку запропонував Маркевич (а насправді Наркомзем), на переконання Я., несла загрозу при великому заготівельному плані «отримати мало хліба» і перенесе суперечки з селянами про норми заготівель на час сівби – «дезорганізує посівну», тим самим створить «можливість десятки разів обдурити державу», нарешті – «зовсім дезорганізує незернову смугу, надавши полегшення лише для однієї України». Я. пропонував встановити «норми вилучення» з посіву зернових на душу населення в колгоспах, що дало б додатково 50 млн ц хліба державі. Він пропонував фіксовану норму здавання хліба колгоспом, встановлену один раз напередодні весняної сівби. У «жнива розпачу» Я. пропонував Л.Кагановичу відмовитись від детального планування заготівель по окремих культурах, окрім пшениці.

2 листопада Я. пропонував начальнику ЦУНГО В.В.Осинському *(див. Осинський В.В.)* взяти за основу валовий збір зернових 710 млн ц (пересічну врожайність 7,13 ц). Два номенклатурні радянські чиновники сперечалися між собою про цифру валового збору, продемонструвавши «намагання т. Яковлєва покращити наркомземівські урожайні дані». Керівники двох державних установ мали різні обґрунтування пересічної врожайності і загального валового збору: один спирався на «оперативну звітність», інший називав його цифри «мозаїкою» даних ЦУНГО. 13 листопада політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило доповіді Я. та Осинського про валовий збір, внаслідок чого останнього визнали винним, покарали працівників ЦУНГО, які нібито сприяли «вакханалії крадіжок і обману з боку антисуспільних елементів колгоспів». Опонентом Я. виявився і С.В.Косіор, який у листі до Й.Сталіна від 23 жовтня 1932 р. підкреслив «консерватизм спеців», які забороняли сіяти в сухий ґрунт, долучивши до них й аргументи Я. Пропозиції Я. збігалися з прагматизмом Й.Сталіна в питанні хлібозаготівлі, врожайності і валового збору і мали підтримку вождя. Він безапеляційно заперечив: «запропонувати наркомзему СРСР Яковлєву скасувати цей наказ». Ішлося про першочергове формування фонду насіння для сівби.

Номенклатурний прагматик Я. дбав про власну безпеку, рефлекторно реагував на прохання місцевих керівників про допомогу, навіть надавав її з резервів Наркомзему, але постійно радився з вищим керівництвом. Важливішим було виконання завдань політбюро, уряду, навіть ціною життя мільйонів селян. Він намагався запропонувати прозорі методи і принципи «норм вилучення» зерна, але вони не діяли, хоча особисто знав про наслідки хлібозаготівельної політики в Україні, на Кубані – масовий Голодомор. Не інформував, не попереджав Й.Сталіна про можливі наслідки, намагався підтакувати йому. Я. особисто причетний до вилучень селянського хліба через впровадження системних принципів хлібозаготівлі, поділяючи з іншими урядовцями дольову індивідуальну і групову відповідальність за «вакханалію» і голод в Україні.

У квітні 1934 р. керував сільськогосподарським та агітаційно-пропагандистським відділами ЦК ВКП(б). Заарештований у вересні 1937 р. 29 липня 1938 р. засуджений до розстрілу. Реабілітований 5 січня 1957 р.

Л-ра і джерела: Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923–1991. Историко-биографический справочник. – М., 1999. – С. 610–620; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 125, 189, 219, 248, 251, 262, 277, 285, 289; Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. Кн. 1. 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2011. – С. 139, 252, 441, 488, 530, 606, 634; Том первый. Кн. 2. 1929 – июль 1932. Документы. – М., 2011. – С. 17–18, 175–176, 179, 206, 248, 251, 255, 287, 301, 303, 309; Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – М., 2012. – С. 57, 69, 73, 75, 109, 114, 157, 207.

ЯКУШЕВ (Бабкін) Лаврентій Трохимович – чекіст, помічник начальника секретно-політичного відділу Харківського облвідділу ДПУ УСРР (квітень 1931 – березень 1936), обвинувач у хлібозаготівельних судових справах над селянами. Народився 22 серпня 1903 р. в с. Олександрівка Коренівського повіту Курської губернії. Інформатор повітового ЧК (чека) з квітня 1920 р., уповноважений та начальник обліково-інформаційного відділу Мелітопольського окрвідділу ДПУ (1922–1927), Ніжинського та Чернігівського окрвідділу ДПУ. Начальник інформаційного відділу Управління НКВС у Харківській обл. (з вересня 1930). Я. перебував на посаді помічника начальника секретно-політичного відділу Харківського відділу ДПУ УСРР, виступав обвинувачем у справах: Ф.П.Клюкача – жителя с. Варварівка Рубіжанського р-ну Донецької обл., засудженого 7 вересня 1931 р. до 10 років таборів за збройний спротив хлібозаготівельникам з конфіскацією майна через невиконання твердого завдання; шістьох селян с. Федунка Диканського р-ну Харківської обл., засуджених на три роки кожний у червні 1932 р. за антирадянську агітацію, розкрадання зерна та організацію масових «волинок»; групи селян з різних сіл Харківщини, ув'язнених 11 січня 1935 р. на 3–5 років таборів за «контрреволюційну агітацію». Селян звинувачували за поширення правди про голод 1933 р., наслідки і примара якого залишалися восени 1934 р. Селяни заявляли тоді: «Обдирають людей дощенту. За хліб відбирають останнє. Народ знову пухне від голоду». Я. особисто брав участь у судовій справі студента Харківського державного ун-ту Є.П.Пивоварова, був обвинувачем. Студента, який говорив про факт масового голоду в селах Великописарівського р-ну («люди голодують, хліба немає, колгоспники їдять лупу»), 19 листопада 1934 р. засудили до 10 років позбавлення волі і 5 років обмеження у правах. 19 липня 1935 р. Я. тимчасово виконував обов'язки начальника секретно-політичного відділу, виступив обвинувачем у справі студента Всеукраїнського ін-ту споживчої кооперації П.З.Джулая. Доказом «злочину» стали його висловлювання: «Приїхавши в своє рідне село, я його не пізнав, бо є цілі вулиці в моєму селі, де не проживає жодної людини і де пустують хати, старі вимирали, а молодь, не бажаючи йти в колгоспи через голод, тікала в міста». Його засудили до 3 років «виправно-трудових таборів». Я. не лише був обвинувачем, а й брав участь у допитах. У роки масового терору Я. працював заступником начальника

секретно-політичного відділу, начальником 4-го відділу, заступником начальника УНКВС Київської обл., начальником УНКВС Житомирської обл. (1936–1937), наркомом внутрішніх справ Кримської АРСР. 18 грудня 1938 р. Я. заарештували, а 20 липня 1939 р. засудили до 20 років позбавлення волі, однак 9 жовтня 1941 р. звільнили. Під час війни воював у мотострілецькій бригаді НКВС, у складі оперативної групи НКВС Калінінського фронту, згодом у партизанських загонах Білорусії. Після війни працював в апараті Міноборони СРСР, МВС СРСР. Помер у 1986 р.

Л-ра і джерела: Золотарьов В. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі 1919–1941. – Х., 2003. – С. 451; Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів, 2010. – С. 141, 149, 213, 226, 240.

ЯНКОВСЬКИЙ Генрик *(Jankowski Henryk)* – польський дипломат, консул Республіки Польща в Києві 1932–1933 рр. Відстежував ситуацію в Києві та області в роки Голодомору, інформував посольство про масове голодування українських селян весною 1932 р., показував причини голоду в Україні. «Інформую, що з кожним днем я отримую все більше відомостей про голод на Правобережжі, – зазначав Я. 11 травня 1932 р., – який особливо гостро відчувається на провінції. Згідно з останніми повідомленнями, у таких містах, як Вінниця, Умань, майже щоденно можна занотувати випадки збирання з вулиці людей, які падають з ніг від виснаження. Ще гіршою має бути ситуація у селі, де, згідно з інформацією з достовірного джерела, розбої та вбивства внаслідок голоду трапляються щоденно». Від голоду, за повідомленням польського дипломата, потерпали так звані «одноосібники» і колгоспники, які уже давно харчувалися картопляним лушпинням, жолудями, а також робітники дрібних заводів та фабрик. Озимина, за спостереженнями інформаторів польського консула, виглядала мізерною і біологічно хворою через брак якісного насіння, тому голод у перспективі буде лише поглиблюватись. «Одноосібник не мав зерна, – писав Я., – бо його в нього під найрізноманітнішими приводами забрали, а колгоспи, які одержали зерно на посів, були забезпечені ним надто пізно та ще й у недостатній кількості, з якої частина була з'їдена, а вагу натомість поповнено піском.

До вказаних вище причин, які свідчать про погані посіви, потрібно ще додати недбалу роботу членів колгоспу, а також апатію серед одноосібників. Останні дуже неохоче приступили до посівної – мовляв, навіщо сіяти, оскільки і так усе заберуть, а вони, як і раніше, голодуватимуть.

Щодо картоплі, то, здебільшого, посаджену її знову викопують голодуючі. Для охорони полів було виставлено караули, але й вони не можуть нічого зробити, оскільки, нібито, були численні випадки побиття вартових, які тепер воліють ховатися, побачивши волоцюг, що наближаються, залишаючи їм поле.

На закінчення не зайвим буде згадати, що серед населення дедалі більше поширюється думка, що Правобережжя призначене для передачі Польщі, і, відтак, продовольчі ресурси цілеспрямовано грабуються радянським урядом». Повідомлення Я. передавали реалії соціально-економічного повсякдення в українських селах Правобережної України зимою – весною 1932 р., адже у цьому регіоні проживало чимало етнічних поляків.

Л-ра і джерела: Кушнєж Р. Документи польської дипломатії про Голодомор // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 206; Pomór w «Raju Bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu / Opracowanie Robert Kuśnierz. – Toruń, 2008. – S. 36.

ЯНУКОВИЧ Віктор Федорович – четвертий Президент України (лютий 2010 – лютий 2014 рр.). Народився 9 липня 1950 р. в селищі Нова Жуківка Єнакіївського р-ну Сталінської обл. Заочну технічну освіту здобув у Єнакіївському гірничому технікумі (1973) і Донецькому політехнічному ін-ті за спеціальністю «інженер-механік» (1980). Двічі судимий за кримінальні злочини. Політичну діяльність розпочав з посади голови Донецької облдержадміністрації у травні 1997 р., очолював одночасно Донецьку облраду (1999–2001), зосередив та фактично узурпував владу в районі, представляючи місцевий олігархічний клан. Для престижу та іміджу інтелектуальної особи стає доктором економічних наук (2000), а наступного 2001 р. професором (особисто писав «проффесор»). Одночасно закінчує Українську академію зовнішньої торгівлі за спеціальністю «міжнародне право». Двічі прем'єр-міністр України (листопад 2002 – грудень 2004 рр. та серпень 2006 – вересень 2007 рр.) – за президентства Л.Д.Кучми і В.А.Ющенка, програв президентські вибори останньому в 2004 р. Одноосібний лідер Партії регіонів (2003–2013), депутат Верховної Ради України (2006). Як Президент України з 25 лютого 2010 р., проголосив програму економічних реформ «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» на 2010–2014 рр., але дбав про особисте збагачення, неподалік Києва збудував сумнозвісний маєток «Межигір'я», оздоблений золотом, з десятками внутрішніх будинків, місцевим зоопарком, колекцією раритетних авто, штучними озерами, природними лісовими угіддями. Заможним стало найближче оточення Я., а суспільство, бізнес деградували під тиском податкових органів. Здійснив

конституційний переворот, зосередивши всю повноту влади в одних руках.

Декларативність намірів, непослідовність дій стали характерними рисами політика Я. в роки його перебування на державних посадах. Будучи Прем'єр-міністром України, 21 листопада 2007 р. видав розпорядження про затвердження плану заходів на 2007–2008 р. у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні. Ними передбачалися масштабні заходи: проведення Дня пам'яті жертв голодоморів, вечір-реквієм в Національній опері, всеукраїнська акція «Колосок пам'яті», звернення до Російської Федерації з пропозицією надати Україні архівні документи про Голодомор, здійснення підготовки національної та регіональної книг пам'яті жертв Голодомору, встановлення пам'ятників в Україні і за кордоном, упорядкування місць масового поховання, а також здійснення заходів щодо визнання Генеральною Асамблеєю ООН і Європейським Парламентом Голодомору – геноцидом українського народу. Непослідовність Я. виявилася в тому, що очолювана ним Партія регіонів всіляко блокувала ухвалення Верховною Радою України Закону «Про Голодомор» 28 листопада 2006 р. Лише двоє членів цієї партії проголосували «за» його прийняття (Г.Герман, Т.Чорновіл), решта виступила проти, навіть вимагала перегляду, ревізії і скасування (група В.Кисельова).

21 квітня 2010 р. Я. підписав угоду з РФ про продовження перебування Чорноморського флоту РФ у Криму до 2042 р. 27 квітня 2010 р. Я. виступив на засіданні Парламентської Асамблеї Ради Європи із заявою про заперечення Голодомору – геноциду в Україні, мотивуючи тим, що це трагедія усіх народів СРСР. Фактично Президент України проігнорував Закон України від 28 листопада 2006 р. «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Спираючись на його виступ, представники Партії регіонів вдалися до спроби перегляду цього закону. Заява Я. в Страсбурзі викликала обурення політичної, громадської, інтелектуальної спільноти в Україні та поза нею. 28 квітня Асоціація дослідників голодоморів в Україні поширила звернення, у якому зазначалося: «Ваша заява, пане Президенте, політично недалекоглядна, юридично суперечлива і безпідставна, аморальна з позиції християнської моралі, яка зневажає світлу пам'ять мільйонів жертв Голодомору в українських селах УСРР, станицях Кубані і Ставропілля, в селах народів Поволжя, північного Казахстану, позаяк кваліфікуєте злочин проти людяності абстрактним тлумаченням – трагедія. Людина православна, віруюча, для якої християнська мораль – не культовий сезонний обряд, а заповідь Христова, ніколи б не стала на шлях спокуси задля комерційно-кланової вигоди. Неприпустимо, коли порушують Конституцію і закони, гендлюють територією України та угіддями, обмежують суверенітет, але аморально торгувати мертвими душами, вдаючись до політичної ревізії вже усталеної в Україні юридичної оцінки Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.». Надзвичайний і повноважний посол України, професор міжнародного права, доктор юридичних наук В.В.Василенко закликав до «моральної і правової відповідальності Януковича як Президента і громадянина України». Персональні, групові листи з протестами на заяву Я. заполонили пресу та інформаційний простір.

Антиукраїнські акції Я. в царині духовності, культурно-освітнього життя в Україні 2010–2013 рр. набули системного характеру. Я. скасував право будь-якого подання на присудження Шевченківської премії за висвітлення Голодомору, 9 грудня 2010 р. ліквідував Український інститут національної пам'яті, очолюваний І.Р.Юхновським, натомість 12 січня створив науково-дослідну бюджетну установу при Кабміні України, призначив її головою В.Ф.Солдатенка *(див. Солдатенко В.Ф.)*. Серію антиукраїнських діянь режиму Я. продовжило закриття музею Української Народної Республіки в Києві (було засновано 22 січня 2009 р. при Українському інституті національної пам'яті), переслідування співробітників Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонського» (Львів), блокування сайту Адміністрації Президента України з матеріалами про Голодомор (відбулося у день інавгурації нового президента 28 лютого 2010 р.), перегляд шкільних програм з історії, української мови й літератури. Основним виконавцем указів Я. у царині духовного та культурно-освітнього життя був Д.В.Табачник *(див. Табачник Д.В.)*.

Формально Я. не заперечував факту Голодомору, навіть брав участь у традиційному меморіальному обряді покладання квітів біля Національного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» кожної четвертої суботи листопада, але без участі громадськості, яка вшановувала пам'ять жертв окремо *(див. Громадський комітет з вшанування пам'яті жертв Голодомору)*. 23 лютого 2011 р. Я. під час телевізійного проекту «Пряма розмова з країною» визнав Голодомор штучно організованим, навіть використав термін «геноцид», однак мав на увазі народи СРСР, а не винятково Україну. 23 листопада 2013 р., виступаючи біля Меморіалу-музею Голодомору в Києві, колишній Президент уже закликав не політизувати трагедію, а в телевізійному зверненні жодним словом не згадав про геноцид українського народу в 1932–1933 рр.

Зміна Я. оцінок Голодомору, з одного боку, була зумовлена його проросійськими поглядами, ментальними і світоглядними рисами, а з іншого – політичним і «газовим» тиском Кремля на Україну. Я. став заручником войовничої ідеології російського великодержавного шовінізму, оформленого в ідеологемі «Русский мир», оздобленого функціональним поєднанням елементів сталінізму, прикладного панславізму з російським православ'ям. Відмова від євроінтеграції у Ризі 30 листопада 2013 р., коли він не підписав угоди про асоціацію з ЄС, викликала обурення в Україні і подив у світі, спричинила Майдан і наблизила власну політичну кончину Я. Гарант Конституції України став на шлях порушення її основ, державної зради і злочину. Ініційований ним та особисто протиснутий до Верховної Ради України закон від 16 січня 2014 р. обмежував права людей, впроваджував політцензуру і репресії, повертав суспільство до сталінізму. Розстріли мирних людей на Майдані, жертвами яких стали понад 100 осіб, довели злочинність намірів Я. і реставрацію карально-репресивного режиму. Народ України позбавив Я. повноважень Президента України. Уникаючи народного гніву і судово-правової відповідальності, Я. покинув Україну 20 лютого 2014 р., а в березні запросив війська РФ в Україну. Звернення Я. оприлюднив постійний представник РФ в ООН В.Чуркін. Переховується на території Російської Федерації. В Україні проти Я. порушено кримінальну справу за державну зраду.

Л-ра і джерела: memorial.kiev.ua; http://unian.ua/ukr; Вятрович В. Президент та історичні торги // Дзеркало тижня. – 2011. – 4 лютого; www.imk/ua/news; www.istpravda. com.ua/short/2011/01; Капсамуп І. Загроза пам'яті // День. – 2010. – 9 грудня; www.press-point.org; www.bbc.co.uk; mirzu.tv/news/politics; http://www.istpravda. com.ua/ short/ 2010/11/15; Шаповал Ю.І. Янукович Віктор Федорович // Енциклопедія історії України. Т. 10. – К., 2013. – С. 749.

ЯНУШПІЛЬСЬКИЙ район – адміністративно-територіальна одиниця Вінницької обл. в 1932–1933 рр. За матеріалами перепису населення 1926 р. та статистичною вибіркою господарств у Я. р. станом на 1927 р. було 20 сільрад, а Янушпільська сільрада мала 52 двори з населенням 212 осіб, з яких 68 селян-українців, 142 поляків, 2 білорусів. Ця обставина визначила районний центр у с. Янушпіль. Поляки переважали в Лісо-Слободецькій сільраді, а загалом проживали етнічними групами у кожній із 20 сільрад Я. р. Бердичівської округи. На початку січня 1932 р. територія Я. р. становила 576 кв. км, а в селах 25 сільрад мешкало 40,7 тис. осіб.

Селяни Я. р. не сприйняли колективізації, особливо етнічні меншини – поляки, євреї. 1 жовтня 1928 р. до колгоспів пристали 3,1%, у жовтні 1929 р. 10,5%. Примусова колективізація, яка розпочалася одразу після листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б), пришвидшила вступ селян до колгоспів. На 1 січня 1930 р. ними охопили майже 20%, а 1 лютого того ж року – 47% селянських господарств. Округа в лютому 1930 р. мала 6 районів суцільної колективізації. Непокірливих селян масово виселяли, а системну зміни соціально-економічного укладу довершувала колективізація. 10 березня до колгоспів записали 91% селянських дворів Бердичівської округи. Однак селяни в окремих районах чинили опір, викрикували гасла: «Геть радянську владу, хай живе Вільна Україна!». Закриття церков у Я. р. весною 1930 р. викликало потужний селянський бунт, внаслідок якого було вбито голову сільради, розпущено її правління. Весна 1930 р. «заспокоїла» хліборобів, розпочалася підготовка до сівби.

Хлібозаготівлі для селян Я. р. виявилися непосильною натуральною повинністю, яка за подвірним розміром, формами і способами її виконання була смертоносною. У 1930/31 р. планували вивезти 8190 т – забрали 7814 т (95,4%), у 1931/32 р. 10000 т – з Я. р. вивезли 8117 (81,2%), у 1932/33 р. 5220 т, «заготовили» 4865 т (93,2% плану). Обсяги заготівель зменшувалися, але їх фактичне перевиконання восени 1931 – до березня 1932 рр. завершилося масовим голодуванням селян Я. р. Вони належали до числа тих півтори сотні районів УСРР, які першими відчули руйнівний вплив хлібних реквізицій і Голодомору. Селяни чинили опір, цього разу – державному терору у вигляді «твердого плану» до кожного двору. 7 березня 1932 р. Вінницький облвідділ ДПУ інформував про наявність в с. Жеребки «повстанського угрупування», яке з січня готувало виступ проти місцевих органів влади. До колективізації у цьому селі проживало 1749 українських та 70 польських селян. Я. р. не втрапив до списку 8 районів Вінницької обл., які ЦК КП(б)У 21 травня зарахував до тих, що «перебувають в найбільш тяжкому стані». Однак 20 травня секретар Янушпільського райкому КП(б)У «т. Швачко» доповідав про те, що «...голодовкою охоплений весь контингент осіб, який повністю виконав план хлібозаготівлі». Співробітники ДПУ виявили факти «недоїдання – хвороб і смертні випадки у селах: Молочки, Талієвки, Мотрунки та інш.». Вони поіменно назвали 5 померлих віком від 5 до 38 років. Спостерігалися психічні розлади у батьків, які безпомічно дивилися на пухлих дітей. Селяни їли дохлу худобу, гнилу картоплю, вигрібали насіння кукурудзи, буряків. Близько сотні селян с. Краснопіль зимою харчувалися гнилою картоплею, яку вивезли на поле. Подібні випадки використання

цього «їдла» спостерігались в с. Бурковці, Троща, Буреках, Молочках, Галієвці, Мотрунки, Спетковці. Колгоспники та частина одноосібників чекали допомоги від «урядових установ», а «консервативне середняцтво» та окремі бідняки висловлювали невдоволення владою. Міжколгоспна взаємодопомога не вирішила «продовольчого загострення» в селах, а так званим «громадським харчуванням» охопили передусім «батраків» і найбідніших селян, працюючих у колгоспі. Понад три десятки виснажених дітей «приписали» до радгоспної їдальні. А далі сумний висновок партійного секретаря: «Індивідуальна допомога ні колгоспникам, ні одноосібним господарствам за відсутності продресурсів не видавалась». Ресурси району вичерпались, відтак прополювання 4700 га буряків стало під «загрозою зриву».

Голод у Я.р. розпочався весною 1932 р., мав ознаки штучного походження, а масового мору досяг у першій половині 1933 р. У квітні–травні виявили випадки людоїдства в 3-х селах Я. р. Голодомор нищив селян фізично і психічно. Системної реєстрації смертності селян ніхто не здійснював, сільради лише організовували масові поховання. 15 травня 1933 р. виявили 3 тис. осіб «опухлих» у 700 селянських дворів, тобто по 4 на господарство. За невиконання хлібозаготівельного завдання позбавляли майна, худоби, присадибної ділянки, хати, а відтак життя. Житель с. Озадівка Я. р. В.Г.Сенько скаржився 15 березня 1933 р., що йому «довели контрольне завдання», яке «я за 10 год цього не зберу», тоді «...прийшли ліквідували, а потім довели контроль і зараз вигнали з хати на сніг». За неповними даними у 1932 р. померло 1212, у 1933 р. 6232, у 1934 р. 328 осіб Я. р. Станом на 1 липня 1934 р. там проживало 34883 особи, а за два роки померло близько 8 тис. осіб, тобто кожний п'ятий житель району станом на 1 січня 1932 р. Голод не полишив селян Я. р. й у 1934 – зимою 1935 р., тому що траплялися «випадки опухання дітей», а район перебував у списку «найбільш тяжких». Терор голодом продовжував виконувати «виховну функцію», про яку не раз згадували С.Косіор, М.Калінін, Л.Каганович, В.Затонський, Й.Сталін. Жертвами Голодомору були не лише полеглі, а й живі, які страждали від хвороб. Всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував у Я.р. 30,4 тис. жителів, відтак втрати порівняно з кількістю населення 1932 р. становили 17,6 тис. осіб, тобто 36,6%.

Л-ра і джерела: Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України. – № 96. – Х., 1927. – С. 11; Довідник з основних статистично-економічних показників господарств Вінницької області. – Х., 1933. – С. 8, 118; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 615; Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / Упоряд.: В.Васильєв, Л.Віола. – Вінниця, 1997. – С. 154, 194–195, 204; Голод та Голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. – Вінниця, 2007. – С. 231, 323, 428, 430, 448, 461; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 168, 509–510; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.23 – 40.

ЯЦЕНКО Андрій Михайлович – журналіст, філолог, дослідник української та іноземної періодичної преси 1930-х рр. про голод в Україні. Народився 6 жовтня 1976 р. у м. Новий Розділ Миколаївського р-ну Львівської обл. Вищу освіту здобув на ф-ті журналістики Львівського державного ун-ту імені І.Франка (1998). Кандидат філологічних наук, доцент. Системно вивчив редакційну діяльність часопису «Діло» *(див. «Діло»)* за 1932–1933 рр., виявив та прокоментував перекладені статті із французької, англійської преси про голод, навіть одного японського часопису. Науково-аналітичні статті Я., які стосувалися тематики голоду в Україні на сторінках іноземних видань, участі української інтелектуальної та політичної еліти Львова тих років у висвітленні трагедії українського народу, почали виходити в 2001–2003 рр. Дослідник продовжив історично-філологічний напрям вивчення періодичної преси про голод, відтворив обставини формування та виявлення громадської думки в Галичині. Опубліковані ним праці, подані серед літератури та джерел, засвідчують його наукові пріоритети та громадянську позицію.

Л-ра і джерела: Яценко А. Голодомор 1932–1933 років в Україні як проблема «Le Matin», «L'Ordie», «Le Petit Marseillais» // Вісник Львівського ун-ту. Серія «Журналістика». – 2001. – Вип. 21. – С. 307–310; Його ж. Проблематика й специфіка висвітлення голоду 1932–1933 років в Україні на сторінках газети «Діло» // Exprofeso: Зб. наук. праць Дніпропетров. ун-ту. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 268–272; Його ж. Висвітлення Голодомору 1932–1933 років в Україні на сторінках французької преси (за публікаціями «Діла» // Вісник Львівського ун-ту. Серія «Журналістика». – Львів, 2003. – Вип. 22. – С. 367.; Його ж. Англійська преса про голод 1932–1933 років в Україні // Там само. – 2004. – Вип. 22. – С. 367; Його ж. Голодомор 1932–1933 рр. в усній народній творчості: За матеріалами сучасної періодики): Нові терміни з означеної проблематики // Пам'ять століть. – 2004. – №3 – 4. – С. 309–314.

ЯЩЕНКО Микола Петрович – жертва Голодомору на території Успенської сільської ради Амвросіївського р-ну Донецької обл. Помер 5 травня 1933 року від виснаження у віці 41 року.

Л-ра і джерела: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. – Донецьк, 2008. – С. 108.

ЯЩУК Петро Лаврентійович – лікар, письменник, громадський діяч, дослідник Голодомору 1932–1933 рр. Народився 1 липня 1948 р. в с. Юлинці Лановецького р-ну Тернопільської обл. Медичну освіту здобув на лікувальному ф-ті Чернівецького ун-ту (1973). Працював лікарем на Київщині, намагався заснувати християнсько-селянську партію в м. Боярка (1979), зазнав переслідувань з боку КГБ СРСР. У 1985 р. почав збирати спогади очевидців про голод у селах Полонського р-ну Хмельницької обл., один з активних засновників осередку Товариства української мови ім. Т.Шевченка, місцевої «Просвіти», Руху, товариства «Меморіал» у м. Полонне. У 1990-х рр. Я. писав статті про Голодомор, брав участь у наукових конференціях з Голодомору, активіст Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Автор кількох поетичних збірок. Друкувався в багатьох періодичних часописах України та Польщі. Автор-упорядник двотомного меморіального видання «Портрет темряви» *(див. «Портрет темряви», 1999)*, до якого залучив спогади очевидців, архівні документи. Нагороджений Орденом України «За заслуги» III ст. (2005), лауреат кількох міжнародних літературних премій.

Л-ра і джерела: Ящук П. Табу на пам'ять // Молодь України. – 1995. – 2 червня; Ящук П. Обжинки смерти // Час-Time. – 1997. – 26 червня; Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали: У 2 кн. / Автор-упоряд. П.Ящук; Автор. вступ. ст.: М.Коць, Дж.Мейс, П.Ящук. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1999. – Кн.1. – 705 с.; Кн. 2. – 611 с., іл.

Міністерство культури України
Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»
Асоціація дослідників голодоморів в Україні

Енциклопедія Голодомору 1932 – 1933 років в Україні

Автор: Марочко В.І.
Літературний редактор: Горик (Литвинюк) Н.П.
Технічний редактор: Літвінов О.
Комп'ютерна верстка: Хоньків Р.

Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Національного музею «Меморіал жертв Голодомору»

Підписано до друку 04.10.2018 р. Формат 84х108/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Умов. друк. арк. 61,74.
Гарнітура Cambria.

Видавництво "Коло"
(Свідоцтво серії ДК № 498 від 20.06.2001 р.,
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Україна, 82100.
Тел./факс: (03244) 2-90-60, 3-87-32,
e-mail: koloopera@gmail.com

Видруковано у книжковій друкарні "Коло",
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Україна, 82100.
Тел./факс: +380 3244 2-90-60, 3-87-32,
ел. пошта: koloopera@gmail.com, kolodruk@gmail.com